

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

**Актуальні проблеми
вітчизняної та всесвітньої
історії**

*Збірник присвячений
75-й річниці
Рівненського державного гуманітарного університету*

Наукові записки РДГУ

Випуск 26

Рівне – 2015

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. Випуск 26. – Рівне : О. Зень, 2015. – 305 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

Постоловський Руслан, кандидат історичних наук, професор,
член-кореспондент Міжнародної слов'янської академії наук (м. Рівне).

Заступник головного редактора:

Шелюк Людмила, кандидат історичних наук, професор (м. Рівне).

Відповідальний редактор:

Шеретюк Валерій, кандидат історичних наук, доцент (м. Рівне).

Члени редколегії:

Жилюк Сергій, доктор історичних наук, професор (м. Острог).

Киридон Алла, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Соммер Ханна - доктор гуманітарних наук в галузі соціології, професор. (м. Жешув)

Степанков Валерій, доктор історичних наук, професор (м. Кам'янець-Подільський).

Стоколос Надія, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Троян Сергій, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Фісанов Володимир, доктор історичних наук, професор (м. Чернівці).

Чухліб Тарас, доктор історичних наук (м. Київ).

Швецова-Водка Галина, доктор історичних наук, професор (м. Рівне).

Шугаєва Людмила, доктор філософських наук, професор (м. Рівне).

ISBN 978-617-601-146-0

Згідно постанови президії ВАК України часопис «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (постанова від 17 квітня 2010 р.)

***Свідоцтво про державну реєстрацію:
Серія КВ № 15857-4329Р від 12 жовтня 2009 р.***

*Друкується за рішенням Вченої Ради Рівненського державного гуманітарного університету,
протокол № 4 від 28 листопада 2015 р.*

Адреса редакції: 33027, м. Рівне, вул. Остафова 31,
історико-соціологічний факультет РДГУ.

ISBN 978-617-601-146-0

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2015

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (=133.1) (477)

Ю. Візів

ФРАНЦУЗИ В УКРАЇНІ: ФРАГМЕНТИ ІСТОРІЇ

Розкрито шляхи формування французької еміграції в Україні (X–XIX ст.). Висвітлюється роль французів у налагодженні міжнародних торговельно-економічних зв'язків; участь французьких землевласників, підприємців в європеїзації українських міст, поширенні модерної с/г техніки, ввезенні нових рослинних культур, розвиткові вівчарства і виноградарства.

Ключові слова: французька еміграція, французька інтелігенція, імперські колонізаційні проекти, порцеляна, вівчарство, виноградарство, промисловість.

The article investigates the conditions of the French emigration's forming in Ukraine (X–XIX c.). The problems of the French ethnic communities' development have been considered in connection with the migratory processes in the Europe and Russian Empire demographic policy in Ukraine. It has been affiliated the role of the French in establishing of the international commercial and economical relations in Black Sea. Besides it has been shown the place occupied by the French intellectuals in dissemination of the main achievements of western culture and art.

Key words: French emigration, demographic policy, international commercial and economical relations, sheep-breeding, porcelain, vineyard.

Україна була і залишається багатоетнічною державою. Згідно останнього перепису населення на її теренах проживають представники близько 130 етнічних груп. У силу історичного розвитку нашої країни, її інтеграції в світову спільноту ця цифра постійно зростає. Українські науковці докладають значних зусиль до збору матеріалів, які розкривають обставини еміграції в Україну представників того чи іншого народу та прояви їх життєдіяльності. Проблема “українських французів” залишається все ще недостатньо вивченою, адже відсутнє повне дослідження, яке б проілюструвало діяльність французької спільноти в Україні, з моменту приїзду першого представника і до сьогоднішнього дня. Варто наголосити, що, нерідко, громадян Франції не розділяють з франкомовними представниками, наприклад, Швейцарії чи Бельгії. Відповідно, це вносить ряд неточностей у наукові розвідки. Даний доробок є спробою розкрити вклад французів у громадське, культурно-освітнє, наукове, економічне життя України протягом X – XIX ст.

Історичні документи дозволяють говорити про французьку присутність на українських теренах уже в X столітті [10, с.87; 15, с.13]. Проте це лише результати дипломатичних відносин двох країн, а не цілеспрямованої еміграції французів. Доречно згадати авторів свідчень про ранньосередньовічну Україну. Це – посол французького короля Людовіка IX до татарської орди Вільгельм Рубруквіс (1252 р.), посол у Польщі Жільбер де Ленуа (1412, 1421 рр.), археолог Блез де Віженер (1573 р.), посол у Туреччині Ф. де Гарле барон Сезі (1620 р.) [4, с.6]. Серед французів, які тривалий час проживали на території України й зробили значний вклад в українську історію, беззаперечно слід згадати інженера і військового картографа Гійома Левассера де Боплана (1630-1647 рр.) [1; 2, с.157-158; 5; 6, с.7-14; 12] та офіцера, дипломата, історика П'єра Шевальє (ймовірно 1645-1663 рр.) [8, с.611; 11, с.26-35; 22; 23, с.3809-3810].

Наприкінці XVII – на початку XVIII століття кардинально змінилася політична ситуація в Україні. Українська держава, переживши недовготривалий підйом за гетьманату Б.Хмельницького, опинилася у вирі Руїни. Проте, будучи пошматованою сусідами, продовжувала боротьбу за єдність, шукаючи в особах Пилипа і Григора Орликів підтримки в Європі, у тому числі й у Франції. У цей період розорена, зруйнована Україна, яка майже постійно перебувала у сфері військових подій, була мало привабливою територією для іноземних колоністів.

Важливою передумовою еміграції та формування французької спільноти на українських теренах стала складна нестабільна соціально-економічна ситуація у Франції в результаті Семилітньої війни (1756-1763 рр.) та загострення політичної обстановки під час Великої Французької революції. Заохотили до колонізації і ряд популярних кроків з боку російської імперської влади. Так, імператриця Катерина II указом від 22 липня 1763 р. заснувала під керівництвом графа Г.Г. Орлова на правах окремої колегії “Опекунство іноземних поселенців”. Фактично розпочався новий етап російської політики щодо прийняття іноземців на військову та цивільну службу, що мало задовольнити зростаючі потреби імперії у кваліфікованих кадрах.

Чимало французів осіло в Україні й після війни з Наполеоном 1812 р. Російська адміністрація розробила ряд положень з надання притулку колишнім військовополоненим. Пріоритет надавався кваліфікованим ремісникам, які після присяги звільнялися від сплати податків строком на десять років. Популярним напрямком розселення емігрантів став південно-східний, на решті українських земель французи проживали дисперсно.

Уже на початку XIX століття французькі майстри долучилися до становлення порцелянового виробництва в Україні, а саме на Волині. Однією з найстаріших порцелянових фабрик вважається Корецька, закладена князем Йосипом Чарторийським у 1783 році. З 1804 – по 1815 роки фабрику очолював француз Мероль (Merault), який спільно з іншими майстрами прибув із м. Севр.

Корецька порцеляна відповідала усім високим європейським технічним стандартам і не поступалася дрезденським та севрським виробам – міцна, сніжно-біла чи кремова, полива тривка і рівномірна, блискуча, довготривала позолота і розмальовка. Працювала фабрика виключно на місцевому матеріалі. На початку XIX століття майстри ввели в оздоблення рослинний орнамент двох видів: натуралістичний (суниці, дубове листя, овочі) та стилізований, в основу якого заклали регіональний український колорит (трави, колосся, польові квіти, листя). Фірмовим знаком у цей час було блакитне “всевидюче око”.

Працювали французькі майстри порцеляни також в Городниці за двадцять п'ять кілометрів від Корця та в Межигір'ї поблизу Києва. Співпраця та обмін досвідом з місцевими українськими майстрами дозволили знайти нові рішення в технології та орнаментовці, що забезпечило високу якість виробів і значний попит на продукцію як в Україні, так і за кордоном [16, с.8-9, 11, 15].

Серед тих, для кого Україна стала другою батьківщиною слід згадати Армана Еммануєля Софія-Септімані де Віньєро дю Плессі, графа де Шинона, п'ятого герцога Рішельє і де Фронсак, одеського градоначальника (1803-1805 рр.) та Новоросійського генерал-губернатора (1805-1814 рр.), який народився в Парижі, освіту здобув у Колегії в Плессі, заснованій прапрадідом кардиналом Рішельє, а після французької революції 1789 р. був змушений виїхати і перейти на російську військову службу. Наказом від 27 січня (8 лютого) 1803 року Рішельє було призначено на посаду градоначальника Одеси.

Герцог заклав міцний економіко-соціальний механізм, який забезпечив майбутній сталий розвиток Одеси. Посада градоначальника, дозволяла на практиці реалізувати прогресивні для того часу погляди на необхідність вільної торгівлі, землеробства, накопичення і обіг капіталу. Чимало часу герцог відводив для особистого спілкування з населенням краю, вислуховуючи їхні скарги та пропозиції.

Перше, що зробив герцог – це завершив будівництво маяка, відремонтував порт, та видав наказ про відрухування однієї п'ятої міського мита, а не однієї десятої як раніше, на користь порту. Особливе значення Рішельє відводив закордонній торгівлі. Уже за два роки кількість іноземних суден, які прибували в Одесу, зросла майже в сім разів. Це різко підняло рейтинг одеського порту. Крім того, Рішельє відкрив магазини для зберігання імпортованих товарів, які не оподатковувалися протягом вісімнадцяти місяців; було засновано австрійське, неаполітанське, іспанське, французьке консульства; відкрито біржі, комерційний суд, першим головою якого став французький емігрант граф К. де Сент-Прі.

Градоначальник прагнув забезпечити гармонійний розвиток Одеси. Сотні багатих купців та поміщиків проводили тут свій вільний час, що також сприяло наповненню міської скарбниці. Тим більше, що місцеві комерсанти не заперечували проти постанови відрухувати по дві з половиною копійки на користь міста з кожного пуду пшениці, що йшов на експорт. Герцог усіляко заохочував створення міського театру, де вистави ставилися різними мовами – російською, французькою, польською та італійською. Крім того, було засновано міську гімназію, інститут для дворянських дітей та міську типографію, збільшено чисельність поліції та гарнізону, реформовано систему органів міського управління.

Значна увага відводилася благоустрою міста. Розбудова “Південної Пальміри” приваблювала чимало західноєвропейських архітекторів. Наприклад, Скааль і Томон розробили плани приміщень біржі та театру. Цікавими архітектурними рішеннями вирізняється й приватна забудова цього періоду.

Найпалкішою пристрастю герцога було садівництво. Справа озеленення міста вимагала чимало наполегливості, за умов хронічної нестачі прісної води, сухостоїв, пилових буревіїв. Рішельє вивчив ґрунти Одеси та її околиць, виписав нові рослини та взявся до їх акліматизації. Непогано почувалися тополі, ясени, бузок, абрикоси та вишні. Особливо полюбляв герцог акацію, що прибула з Італії. Уздовж вулиць висадили молоденькі деревця, догляд за яким покладався на мешканців сусідніх будинків. Цікаво, що майже уся приватна переписка Рішельє містить прохання до адресатів надсилати нові саджанці та насіння.

За сприяння Рішельє було відроджено сади у Верьовчиній Балці поблизу Херсона; закладено Нікітській ботанічний сад, де акліматизувалися лаври, оливи, гранати; розбито виноградники в Гурзуфі; завезено бургундські фруктові дерева до Алупки та Судака; на осередок шовківництва перетворено болгарську колонію Паркани; у 1811 р. французький граф Ж. де ля Фер де Мезон координував закладення поблизу майбутнього міста Ногайська фруктового гаю, що на 1822 р. уже нараховував сорок тисяч фруктових дерев. Для популяризації виноградарства в краї у 1804 році було відкрито “Училище виноградарства”, директором призначено вченого Палласа, а вчителів-виноградарів запросили з Франції. Навчальному закладові у користування було передано двадцять шість занедбаних казенних ділянок, які раніше перебували у власності татар. Чимало французів було й серед приватних виноградарів Криму.

У 1814 р. імператор Олександр I направив герцога з дипломатичною місією до Відня. Від'їжджаючи Дюк звітував: “Сьогодні населення Одеси сягає 35 000 осіб, протягом десяти років воно зросло в п'ятеро. Кількість будинків умісті становить 2 600. Постійно зводяться нові будівлі, що змагаються між собою міцністю і красою. Близько двадцяти п'яти мільйонів... торговельного обороту всіх Чорноморських і Азовських портів, припадає на долю Одеси. Митні збори... дають щорічно два мільйони рублів”. У 1815 р. герцог Рішельє уже обіймав посаду прем'єр-міністра уряду французького короля Людовіка XVIII. У 1818 році імператор Олександр I, відвідавши Одесу, був вражений усім проробленим, - герцога нагородили найвищим орденом імперії Андрія Первозваного. В 1826 р. вдячні одесити звели на Приморському бульварі пам'ятник Рішельє роботи І.П.Мартоса; крім того його іменем було названо ліцей та одна з центральних вулиць міста [9; 14, с.2532; 17, с.139; 18; 20; 21].

Іншим відомим французьким дворянином, якого буржуазна революція змусила залишити свою батьківщину був Олександр Федорович (Людовик-Олександр-Андро) Ланжерон (13.01.1763 – 16.07.1831 рр.). У травні 1790 року він отримав чин полковника Сибірського гренадерського полку. У період з 1796 по 1811 рр. Ланжерон займав різні посади в російській армії: генерал-майора, шефа мушкетерського полку; генерал-лейтенанта; інспектора Берестейської інспекції з інфантерією; начальника 22-ї дивізії; генерала від інфантерії. Цікаво, що під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. ад'ютантом Ланжерона був І.Котляревський. Олександр Федорович брав участь у європейській кампанії проти Наполеона і з переможними російськими військами увійшов у Париж.

З 1815 по 1823 рік Ланжерон був генерал-губернатором Новоросійського краю, командувачем Бузького та Чорноморського козацького війська, одеським градоначальником. Багато в чому наслідував свого попередника Рішельє. Так, у 1818 році в Одесі було реалізовано ідею порто-франко, утворено першу міську думу. Градоначальник продовжував дбати за освіту. За його сприяння було відкрито – Рішельєвський ліцей, Народне училище для дівчат (1817 р.), Грецьке комерційне училище (1819 р.). Ланжерон чимало доклав зусиль забезпечуючи Одесу питною водою; спільно з французьким ботаніком Десметом працював над відкриттям Імперського ботанічного саду (1819 р.) та Приморського бульвару (1820 р.). У 1820 році в місті почала виходити газета французькою мовою. З виходом на пенсію, він продовжував активно долучатися до адміністративних і господарських справ Новоросії. Ланжерон приніс в Одесу ідеї масонства. Цікаво, що його було включено до складу Верховного суду у справі виступу декабристів. Помер француз в Одесі від холери, поховано його на території місцевого католицького костелу [7, с.138; 17, с.140; 18].

В історію чорноморського флоту навіки вписав своє ім'я Жан-Батист (Іван Іванович) де Траверсе, нащадок старовинного французького роду Прево де Сансак. Залишити свою вітчизну, маркіза де Траверсе, як і багатьох інших представників вищого дворянства, змусив революційний терор у роки Великої французької революції. За запрошенням російської імператриці Катерини II, він очолив галерний флот на Балтиці; за Павла I, у чині віце-адмірала, бився проти англо-шведського флоту; за Олександра I, протягом семи років командував Чорноморським флотом; а у 1811 році став військово-морським міністром Російської імперії. Після укладення Тильзитського миру (1807 р.) маркіз забезпечував на Балтиці континентальну блокаду Англії; з початком Вітчизняної війни, силами Балтійського флоту і пішого Гвардійського екіпажу, – оборону портів Фінської затоки і Санкт-Петербурга від французьких кораблів і франко-прусських сухопутних сил; одночасно підлеглі йому флотські екіпажі билися під Полоцьком, Смоленськом, під Бородино. Саме тоді він започаткував морську піхоту. На 1812 р. в російській армії було 105 батальйонів (70 тисяч чоловік) морських піхотинців.

У 1802 році де Траверсе було призначено “головним командиром Чорноморського флоту і портів”, з 20 березня 1805 року він уже військовий губернатор Миколаєва і Севастополя. Адмірал здійснив низку військово-морських експедицій, брав участь у взятті Анапи 1807 року. Після розширення південних володінь Росії західну частину Новоросійського краю віддали під керівництво герцога Рішельє, а східну (з Кавказом включно) – де Траверсе.

Успішною була його діяльність і на посту губернатора Миколаєва: затверджено перший герб міста, збудовано понтонний міст, на Волоській косі та Глибокій пристані для захисту міста з моря спроектовано тимчасові батареї, велася боротьба з самовільним захопленням земель в межах міста, закладено ботанічний сад, театр, ремісниче управління, картографічне бюро з друкарнею, відкрито кабінет старожитностей, бібліотеку. У 1804 році в Миколаєві було відкрито училище флотських юнг з окремим артилерійським відділенням, на якому повинні були навчатися сироти. В училищі готували шкіперів, фельдшерів, писарів, на артилерійському відділенні – майбутніх унтер-офіцерів і офіцерів морської артилерії. Де Траверсе вимагав поновлення роботи Чорноморського кадетського корпусу для дітей флотських офіцерів і дворян Південного краю. На миколаївській суднобудовній відродилася чорноморське кораблебудування: закладено й побудовано дві бригаантини “Десна” і “Дністер”, фрегат “Мінерва”, корабель “Лісове”. Під час будівництва корабля “Правий” уперше в історії вітчизняного суднобудування було використано мідну обшивку і мідне кріплення підводної частини.

Чимало було зроблено й для розбудови Севастополя та перетворення його в “першокласну фортецю”: з 1809 р. місто огорожене кам'яними стінами з bastionami і ровами, на північному березі Севастопольського рейду збудовано п'ять земляних батарей, а на південній стороні створено лінію земляних укріплень – від Карантинної бухти до Південної.

Ніколи ще за всю історію Російської імперії не здійснювалося стільки морських експедицій, як за міністра ІІ. де Траверсе: з двадцяти організованих в XIX ст., тринадцять за його сприяння. Після успішного завершення морських наукових експедицій Ф. Беллінсгаузена та І. Крузенштерна де Траверсе став повним кавалером усіх орденів Російської імперії; за організацію цієї експедиції його нагородили орденом Андрія Первозванного. Групу невідомих островів біля Антарктиди Ф. Беллінсгаузен назвав островами Траверсе. Ще один невеликий острів у Тихому океані біля Маршаллових островів, відкритий Отто Коцебу, теж названий на честь Івана Івановича. Помер де Траверсе у своєму маєтку 18 травня 1831 р. [18; 19].

Варто підкреслити, що заможні французи володіли значними земельними наділами на Півдні України. У сільському господарстві однією з пріоритетних галузей було вівчарство. Свого часу герцог Рішельє навіть придбав за державний рахунок кілька тисяч мериносів для безкоштовного розподілу серед селян Новоросії. Розведення тонкорунних овець в Криму започаткував комерційний радник Вігелмін Рув'є, який володів шістьма тисячами десятин землі. У власності його дочок Потье та Васаль уже нараховувалося близько тридцяти п'яти тисяч мериносів. Також В. Рув'є розробив проект навчання місцевого населення основам виноградарства, догляду за оливними і секретам вирощування цукрової тростини, які він опанував в Америці. Дослідні ділянки були розбиті в долині Текіє Феодосійського повіту.

Граф Карл Францевич Сент-Прі (Арман-Шарль-Еммануель де Гін'яр), херсонський губернатор (1816-1821 рр.) спільно з французьким спеціалістом П'єром Муллером ініціювали розведення іспанських овець у Новоросії, тоді ж було споруджено і вовноспіву в Херсоні. Господарським освоєнням земель в Криму займалася і графиня Гаше. Після смерті у 1828 році усі маєтності поблизу Феодосії успадкував брат Лефонтело [17, с.139]. У кримському містечку Фундукли було засновано французьке поселення на базі маєтку, яким з 1820 р. володів абат Л. Мілло. Місцева каплиця стала першим католицьким костелом зведеним у Криму. У 1837 році маєток перейшов у спадок племіннику абата Л. Гює.

Численна група французів (тридцять дві особи, сім сімей) прибула в Україну в 1832 році. Вони прямували до однієї з одеських колоній, проте через нестачу коштів на дорогу, продовольство, фураж, теплий одяг змушені були залишитися в Кам'янці і зібратися. Переселенці опинилися в складній ситуації, оскільки прибули в Російську імперію без запрошення і тому не мали права на будь-яку державну підтримку. Однак Подільській цивільний губернатор забезпечив їх усім необхідним для продовження подорожі. Цікаво, що самі емігранти висловили бажання залишитися на десять років на правах колоністів в маєтку місцевого поміщика Г.Садовського [9, с.40, 47]. При укладанні контракту французам була надана суттєва юридична допомога.

Французький капітал приваблювала і кам'яновугільна промисловість в Україні. Так, у 1873 році на території Донецького кряжу французи створюють “Гірничі і промислове товариство на Півдні Росії”, яке скуповує та орендує вугільні родовища у місцевих поміщиків і селян в районі станції Іззово. У 1900 р. частка капіталу складала 94,2 % усього вуглевидобутку [3, с.453]. Зі створенням Донецько-Придніпровського індустріального комплексу після запуску Катеринославської магістралі французький капітал проникає в залізно-рудну галузь. Наприклад, у цей період розпочинає свою діяльність французьке Товариство криворізьких залізних руд.

Приблизно в той самий час французький капітал проникає і в українську ливарну промисловість. Зокрема знаним на Волині на межі XIX-XX століть став Заславський механічний чавунно-мідний ливарний завод, що належав французу Л.А. Кіршнеру, а був зведений на землях князя Р. Сангушка, поблизу станції Шепетівка. Завод спеціалізувався на виготовленні машинного устаткування для цукрових заводів, гуралень, пивоварень, маслобен і лісопилень, оснащення для парових, вітряних і водяних млинів, робітники навіть бралися за збір сільськогосподарських машин за кресленнями замовника і т.д. [13, с.103].

Отже, різноманітність соціокультурних умов у місцях розселення французьких іммігрантів (Волинь, Поділля, Київщина, Слобожанщина, Новоросія, Запорізькі землі, Крим, причорноморські міста), різні форми колонізації, строкатий соціальний та професійний склад еміграційних хвиль (чиновницька та землеробська аристократія, селяни, ремісники, робітники), різні рівні та інтенсивність зв'язків з метрополією, зміни спрямованості колонізаційної політики російського уряду протягом XVIII-XIX ст. – усе це обумовило виникнення різних адаптаційних моделей французьких переселенців та знайшло яскраве відображення в українському історичному вимірі.

Джерела та література

1. Анаанасова Л. Україна очима француза. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua.html> – 14.10.2014.;
2. Боплян / ЕУ. – Т.1. – Л. : НТШ, 1993.
3. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття. Навч. посібник. – К. : Либідь, 1998.
4. Брицький П.П. Французи про Україну в минулому і теперішньому часі // Історія України. – 2000. – Лютий. – №5.
5. Гійом Левассер де Боплан. Опис України / Пер. Я. Кравець. – Л. : Каменяр, 1990.
6. Дашкевич Я. Гійом Ле Вассер де Боплан. Перспективи досліджень // Боплан і Україна. Збірник наук. праць. – Львів, 1998.
7. Довідник з історії України. Том 2 / За ред. І. Підкови. – К.: Генеза – 1995.
8. Довідник з історії України. Т.3 / За ред. І.З. Підкови. – К.: Генеза, 1999.
9. Іваненко О. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX століття). – К.: НАН України, 2009.
10. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця. – К. : Дніпро, 1989.
11. Луняк Є. Праці П. Шевальє як перші дослідження з історії Хмельниччини у Франції // Сумський історико-архівний журнал. – №X-XIII. – 2011.
12. Лях С.Р. Боплан Гійом Левассер де. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.web.znu.edu.ua/euk/articles/2_73.htm/ – 26.10.2014.
13. Прищеп О.П. Міста Волині у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. – Рівне: ПП. ДМ, 2010.
14. Рішельє / ЕУ – Т.7. Л. – 1998.
15. Сент-Емур, де, Ке. Анна Русинка, королева Франції і графиня Валюа / З фр. пер. І. Франко. – К. : АТ “Обереги”, 1991.
16. Січинський В. Українська порцеляна. – Філадельфія: Америка, 1952.
17. Сидорович Є.С. Перебування представників французької нації на території Новоросійського краю в I чверті XIX ст. // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / Відп. ред. М.І.Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2011.
18. Траверсе О. Французи в Україні: герцог Рішельє, граф Ланжерон, маркіз де Траверсе. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://image.ua>. – 14.11.2014.
19. Траверсе О. Адмірал де Траверсе – життя віддане морю. Французький маркіз і... кораблебудування в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua>. – 23.11.2014.
20. Третьяк О. Герцог Рішельє: Обаяние личности // Одесса. – 1997. – №4.
21. Шарговська О. Герцог Рішельє перетворив Одесу із села на місто. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua> – 24.11.2014.
22. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К. : Томіріс, 1993.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ И ВЕРХНЕГО ПРУТА В XII-XV СТ. И ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ ФАКТОРОВ

В статті, на основі даних археології, розглядаються актуальні питання вивчення економічного розвитку регіону Середнього Подністров'я і Верхнього Пруту в XII-XV ст. Виділяються внутрішні фактори, які показують економічну динаміку регіону. В указаний час в господарстві регіону відбувся перехід до плужного землеробства, використання пари і двох (трьох) повних сільських оборотів. Велику роль відіграє процес початкової урбанізації, а також масштабне фортифікаційне будівництво. Революційний характер також відіграло розповсюдження в обігу грошових одиниць (монет).

Ключові слова: Середнє Подністров'я, Верхній Прут, економічний розвиток, плужне землеробство, рання урбанізація, монетний обіг.

Using the comprehensive archaeological data, the article discusses current issues of economic development in the region of the Middle Dniester and Upper Prut in the XII-XV centuries. Author examines internal factors that determine historical economic dynamics of the region. At the time discussed economy of the region showed a transition to plow farming, the use of land fallow and two(or three)-field system. An important economic role played the process of initial urbanization and large-scale fortification. The revolutionary character had development of coin currency circulation.

Key words: Middle Dniester, Upper Prut, economic development, plow agriculture, early urbanization, monetary circulation.

Регион Среднего Поднестровья и Верхнего Прута в рассматриваемый исторический период XII-XV ст. входил в состав земель Понизья, которое, политически будучи частью Галицкого, а, затем, Галицко-Волинского княжеств, имело особый статус и свою столицу Бакоту. В XIV – XV ст. регион исчезает с политической карты. Долгое время земли русинского Понизья не привлекали пристального внимания историков, которые сосредотачивались на жизни ведущих политических центров Древнерусского государства. Негативную роль играл и дефицит источников, в особенности, письменных, что создавало дополнительный эффект слабой “видимости” региона в политической, культурной и хозяйственной жизни Руси. Важное и военно-политическое и экономическое значение земель Понизья не подлежит сомнению. Во времена Киевской Руси и Галицко-Волинского княжества здесь находились крайние рубежи государства и проходили границы с половецкой степью и Венгерским королевством. Регион являлся перекрёстком, где осуществлялось взаимодействие западных земель Русского государства с Балканским полуостровом, южными землями Причерноморья и Крыма, восточноевропейскими государствами. На территории этих русинских земель был расположен важный в хозяйственно-экономическом отношении перекрёсток торговых путей.

Перечисленная совокупность обстоятельств делает важным изучение экономической истории Среднего Поднестровья и Верхнего Прута в XII-XV ст. как торгового узла; при этом интересным является выделение факторов внутренней динамики его хозяйственного развития.

Систематические археологические исследования последних десятилетий позволяют восполнить недостаток письменных источников, выявив и уточнив факты, касающиеся хозяйственной жизни местного населения. В результате трудов многочисленных археологических экспедиций были найдены и локализованы городища и поселения, относящиеся к рассматриваемой эпохе, собран богатый материал о предметах быта, жилищах, хозяйственных постройках. В настоящее время на территории Среднего Поднестровья и Верхнего Прута выявлены более 460 археологических комплексов XII - XV в., представленных поселениями, городищами, курганными и бескурганными могильниками, феодальными центрами, христианскими и языческими культовыми объектами, пещерными монастырями и кладами.

Вопросы, относящиеся к исследованию хозяйства, экономики и быта русинского населения региона Среднего Поднестровья и Верхнего Прута так или иначе затрагиваются в широком круге исторических работ. Среди исследователей конца XIX – начала XX ст. безусловно следует выделить В. Б. Антоновича, с его курсом лекций “История Галицкой Руси”, М. П. Дашкевича, М. В. Молчановского, М. С. Грушевского, Е. И. Сицинского. М. П. Молчановский, в частности, одним из первых даёт обобщение исторических данных о жизни Понизья, опираясь на летописные источники в своём труде “Очерк известий о Подольской земле до 1434 года” (1885).

В XX ст. исследования по истории края были продолжены в трудах Б. А. Тимошука, И. С. Винокура, А. М. Приходнюка, Н. Б. Петрова, В. И. Якубовского, С. Е. Баженова, П. А. Горишного, Н. Ф. Котляра, В. М. Рички, А. П. Толочко, Б. А. Тимошука, И. П. Русановой, а, в последнее время, Л. П. Михайлины, С. В. Пивоварова, И. П. Возного, А. Л. Баженова и др.

Хозяйственное развитие региона в XII-XV ст. характеризуется явными знаками хозяйственного прогресса. В ходе раскопок обнаруживаются остатки тягловых орудий для обработки почвы, в частности, металлургические части раннего плуга [12, с.103]. Находки наконечников раннего плуга свидетельствует о весьма важном процессе в хозяйстве. Происходил переход от земледелия рала к более эффективному плужному земледелию, основанному на плужном способе вспахивания грунта. Плуг позволял поднимать более плодородные, но тяжёлые почвы. Как следствие, должна была расширяться площадь пахотных земель, земледельческое население получало возможность переходить к более эффективным севооборотам (применительно к рассматриваемому историческому времени это выделение земли под пар, двуполье и трёхполье). В перспективе, основанное на использовании плуга и трёхпольного севооборота земледельческое хозяйство в природно-климатических условиях Среднего Приднестровья вело к росту средней урожайности до значений сам-3 – сам-5, и это означало, что экономика края в конечном итоге основывалась на устойчивом земледелии и могла обеспечивать стабильный рост численности населения. Действительно, анализ видового состава бурьянов, семена которых сохранились вместе с культурными растениями, свидетельствует об использовании паровой системы [10, с.73].

Широким был ряд выращиваемых культур. Палеоботанические материалы указывают на культивирование ржи, ячменя, овса, пшеницы (двоязернянки и мягкой), проса, конопли, льна, гороха. Отмечается роль традиционных видов хозяйственной деятельности: собирательства, рыболовства, охоты, бортничества – применявшиеся глиняные грузила, крючки, блесны также находят в археологических раскопах.

Широкое развитие получило гончарство [4, с.110]. Данные обследований археологических памятников (Баламутовка Васильев, Верхние Шеровцы, Добриновцы, Недобоевцы, Перебыковцы, Черновка, Ломачинцы, Ленкивция) указывают на наличие кузнечных производств и производившуюся выплавку чёрных (на болотной руде) и цветных металлов [13, с.51]. Довольно сложные домны существовали и в относительно небольших городских поселениях [1, с.248].

Многочисленность и разнообразие находок металлургических изделий заставляют считать, что металлургическое и кузнечное ремесло региона было специализированным и обеспечивало хозяйственные потребности региона [5, с.185]. Свидетельством дальнейших сдвигов в металлургическом производстве являются изменения, фиксируемые в предметах военного снаряжения всадников. Во в. п. XIII-XIV ст. в обиход входят панцири “брони дощатые”, сфероконические и полусферические с полями шлемы [6, с.71].

Существование и развитие городов, строительство храмов и монастырей, оборонительных сооружений обеспечивало существование развитых ремёсел в области деревообработки, обработки камня, строительства, а также, ремёсел, направленных на удовлетворение зарождающегося потребительского спроса - лимарства, кожевничества, скорняжничества и ткачества [11, с.8].

Для экономики средневековья, как правило именно рост городов и увеличение численности неземледельческого населения являются движущей силой роста и предпосылкой прогрессивных изменений в хозяйстве. Неземледельческое население создавало спрос на продукты и обеспечивало процесс дальнейшего разделения труда.

О. Л. Баженов в своём исследовании даёт анализ динамики ранней средневековой урбанизации края. Им было предложено расширить границы региона Поднесья за счёт включения в него территории правобережья между Верхним Прутом и Средним Днестром – таким образом, рассмотрению подвергался единый средневековый территориально-хозяйственный комплекс. В целом, заселение края и создание сеги городищ и поселений предложено разделять на два этапа:

1-й, включающий IX – XI ст., охватывает дальнейшее заселение региона племенами тиверцев и уличей, и создание сети относительно небольших укрепленных поселений и сёл. В это время начинается строительство городищ, включённых в оборонительный контур укреплений, защищавший Киевскую державу на юго-западе – днестровскую укрепленную линию [2, с.31];

2-й, включающий XII – XIII вв., связан со временем вхождения Поднесья в состав крупного регионального государственно-политического объединения, которым были Галицкое и Галицко-Волыньское княжества, в это время строительство городищ и городов становится массовым. Тогда же появляются и первые летописные упоминания про них – Ушицу (1144, 1159 pp.), Бакоту (1240 p.), Калюс (1240 г.) [2, с.30]. Кроме упомянутых, археологические данные фиксируют существование ещё 34 городищ и 39-40 селищ [1, с.250]. По оценке О. Л. Баженова, на рубеже XII – XIII ст. численность жителей Поднесья достигала 50 тыс. [3, с.141].

Второй этап можно уверенно ассоциировать с ростом плотности населения, формированием регионального рынка, увеличением объёмов местной и региональной торговли, увеличением доли городского населения, привлечением жителей к проектам фортификационного, храмового, дорожного строительства. Объёмы подобных работ, особенно фортификационных, что отражало специфику края, были весьма значительными. Например, сложная система обороны Ленковецкого городища на Пруте включала главный оборонительный вал, окружавший площадь диаметром 80 м, укрепленное поселение прикрывали заполненные водой концентрические рвы шириной до 13 м и глубиной до 3 м, которые окружали детинец со всех сторон. Глубина оборонительных полос вокруг Ленковецкого городища составляла 350 м [7, с.45].

Характерной особенностью экономического развития в период XII – XV ст. является рост торговли; эту тенденцию не смогли переломить бурные политические перемены, связанные с войнами княжества, а также татарской, литовской и польской экспансией. По данным археологии, практически каждое городище края характеризуется наличием привозных предметов, характер которых позволяет предположить наличие развивающейся местной, региональной, и дальней (трансграничной) торговли. Торговые коммуникации Среднего Поднестровья и Верхнего Прута включали водные пути по Днестру и Пруту и сухопутные пути на юг и юго-восток. Днестр и его притоки играли роль естественной транспортной инфраструктуры, преимуществом которой русины края активно пользовались, - города, обнаруженные городища, и поселения как правило расположены вблизи от водных артерий и имеют причалы [1, с.249].

Более детальная реконструкция структуры торговых путей, предпринятая Г.А. Козубовским на основе анализа монетных кладов XIV ст. показывает, что в период установления татарского владычества пути, проходящие через Побужье, связывали города Галиции и Подолии с золотоордынскими центрами в бассейнах Днестра и Буга. Благоприятный для развития торговли комплекс обстоятельств составляло сочетание разработки месторождений соли на землях Галиции и складывание в соседних странах устойчивой монетной системы, основанной на серебре.

Добывавшаяся на близлежащих землях Галиции соль, кроме употребления в пищу и для консервации продуктов, являлась необходимым компонентом целого ряда ремесленных производств – изготовления кож и кожаных изделий, фаянсовой посуды и проч. Соль же использовалась и в технологическом процессе выплавки серебра [8, с.77]. Прилив монетарного серебра из Восточной Европы (пражский грош) создавал возможности для активного роста торгового обмена. Для Западной Руси это означало настоящую экономическую революцию – переход от безмонетного рыночного обмена к регулярным универсальным расчётам в звонкой монете [9, с.59].

В XIV ст. в регионе Поднестровья обнаруживаются отдельные находки и пражских грошей и золотоордынских монет [8, с.76]. Альтернативная к пражскому грошу монетная система Золотой Орды уже в середине XIV ст. терпит крах из-за стремления ханского двора навязать завышенный обменный курс медной денежной единицы (пуло) относительно серебряной (дирхама). В регионе Галиции и Подолия имела хождение и серебряная и медная монета галицкой чеканки (грошик – медный денарий), однако её весовые пропорции отражали рыночные соотношения цен металлов; что не подрывало расширявшееся монетное обращение [9, с.58].

Новая конфигурация международных отношений в регионе, сложившаяся в XIV - XV ст. способствовала дальнейшему росту значения Днестровского торгового пути, связывавшего Польшу, Галицию с юго-западными землями Золотой Орды и генуэзскими владениями в Крыму.

Таким образом, следует в XII – XV ст. следует констатировать динамизм хозяйственного развития края, находившийся в кажущемся противоречии с общей политической нестабильностью. Наблюдались как минимум три революционных процесса в экономике: переход к плужному земледелию с регулярными севооборотами, урбанизация и становление монетно-денежного обращения. Первый из них можно рассматривать как внутренний фактор хозяйственной динамики. Однако, специфика географического положения региона, обуславливавшая необходимость относительно широкого фортификационного строительства и вовлечённость в транс-региональные торговые связи делала внешние факторы экономической трансформации не менее важными.

Источники и литература

1. Баженов О. Л. Вплив торгівлі на формування міст в Середньому Подністров'ї (IX-XIII ст.) / О. Л. Баженов // Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура з нагоди 70-річчя. 2000. С. 248-251.
2. Баженов О. Л. Кам'янець і Кам'янецьчина на Подніззі у XII-XIII ст. / О. Л. Баженов // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції. 2004. С. 30-34.
3. Баженов О. Л. Щодо формування території Поднесья в IX-XIII ст. / О. Л. Баженов // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. 2004. С. 134-144.
4. Возний І. П. Гончарна справа та кухонні горщики сільського населення на території між Верхнім Сиретом та Середнім Дністром у Х – першій половині XIII ст. / І. П. Возний // Питання історії України. 2010. Т. Т. 13. С. 108-116.
5. Возний І. П. Залізобробне ремесло та виробы з чорного металу за матеріалами відкритих поселень Х – XIV ст. на території між Верхнім Сиретом та Середнім Дністром / І. П. Возний // Питання історії України. 2011. Т. Т. 14. С. 183-189.
6. Возний І. П. Військовий обладунок і спорядження вершника Х-XIV ст. на території між Верхнім Сиретом і Середнім Дністром / І. П. Возний and А. В. Федорук // Археологія. 2012. – № № 4. С. 62-73.
7. Возний І. П. Класифікація городищ Х–XIV вв. в междуреччя Верхнього Сирета і Середнього Дністра по топографії і планировці оборонительних споруджень / І. П. Возний // Stratum plus. 2010. – № № 6. С. 41-57.
8. Козубовський Г. А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIV ст. / Г. А. Козубовський // Археологія. 2012. – № № 3. С. 75-82.

9. Крыжанівський А. Обстоятельства львовской чеканки монет в XIII-XIV вв. / А. Крыжанівський // Банкаўські веснік. 2012. – № № 7 (552). С. 57-63.
10. Пивоваров С. В. Дослідження давньоруського городища в с. Недобоївці у 2003 р. / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Зб. наук. пр. 2004. Т. Т.1 (17). С. 70-80.
11. Пивоваров С. В. Економічний розвиток давньоруського населення Буковини / С. В. Пивоваров // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2005. Т. Вип. 5. С. 3-10.
12. Пивоваров С. В. Землеробство середньовічного населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2003. Т. Т.2 (16). С. 97-109.
13. Пивоваров С. В. Розвиток ремесел у давньоруського населення Буковини / С. В. Пивоваров // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2004. Т. Т.2 (18). С. 48-57.
14. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук: Київ, Наукова думка, 1982, 206 с.

УДК:930.22:35.077.1[94.355](477.64)“1734/1775”

I. Сняк

РІЗНОВИДИ ЗАСВІДЧУВАЛЬНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ В ДІЛОВОДСТВІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ

В статті охарактеризовано різновиди засвідчуваної документації Коша Війська Запорозького Низового на завершальному етапі існування Війська Запорозького Низового. Аналізуються особливості продукування даних документів, їхня класифікація та інформативний потенціал.

Ключові слова: Військо Запорозьке Низове, діловодство, атестат, паспорт, білет, інструмент, розписка, підписка, довідка, свідоцтво, ухвала, вінечна пам'ятка, печатка.

The article describes types of documentation attesting at Zaporozhian Host in the final stage of the Zaporozhian Cossak's. Specific features of the production of these documents, their classification and informative potential.

Key words: Zaporozhian Host, paperwork, certificate, passport, ticket, tools, receipt, subscription, certificate, certificate, order or vinechna memo, press.

Діловодний аспект діяльності запорозького козацтва в добу Нової Січі, по-суті перебуває на маргінесі історичних зацікавлень в сучасній українській історіографічній традиції. Заявленої проблематики більш детально торкався автор цієї публікації в контексті висвітлення видової структури ділової документації Коша [16] та окремо паспортизації населення Вольностей [17]. З-поміж інших, варто виділити роботу Н.Ченцової присвячену атестатам [40]. Опосередковано, до проблеми висвітлення засвідчуваної документації запорожців зверталися А.Скальковський [19], В.Панашенко [14], М.Слабченко [20], І.Лиман [12], С.Андрєєва [2]. Прикметно, що ці історики в ході дослідження тих чи інших питань торкалися лише тієї частини інформації заявленої теми, яка перебувала на поверхні, а саме паспортизації запорожців, як засобу боротьби з гайдамацтвом. Як засіб можна вважати лише роботу С.Андрєєвої, яка в ході дослідження Слідчих комісій між запорожцями та татарами, побіжно торкнулася укладанню інструментів [2, с. 15]. Натомість цілісної роботи по засвідчуваної документації низовиків до цього часу ще немає. Тому метою даної роботи є охарактеризувати різновиди засвідчуваної документації Коша на останньому рубежі свого існування, особливості їхнього продукування, класифікації та інформативного потенціалу.

Чи не найбільш строкатою в діловодстві Війська Запорозького Низового є засвідчувальна документація. До неї зараховують такі різновиди документів, як атестати, паспорти, подорожні, свідоцтва, білети, інструменти, розписки, підписки, відписки, квитанції, довідки, ухвали, вінечні пам'ятки та печатки.

Атестатами на Запорозжжі в часи Нової Січі, називалися документи засвідчувано-рекомендаційного характеру, які видавалися козакам по завершенні служби у Війську Запорозькому Низовому. Як слушно зауважила Н. Ченцова, майже всі атестати коротко інформують про походження, початок служби у Війську, кар'єру, рік звільнення з лав запорозьких лицарів та причину завершення служби [40, с. 139].

Даний різновид документації видався не лише запорозьким козакам, а й некозацьким спільнотам (вищим імперським урядовим і військовим чинам, вченим, польським гетьманам і урядовцям). У зв'язку з чим атестати можна поділити на два види згідно того, хто отримував зазначений документ: *козацькі* і *некозацькі*.

Козацькі атестати, як видно з їхньої назви, видавалися запорозьким козакам по завершенні їхньої служби у лавах Війська Запорозького Низового. У свою чергу козацький підвид можемо поділити ще на дві складові: *власне атестати* та *прохальні атестати*. Перші побутували у діловодстві Коша наприкінці 40-х – середині 50-х рр. XVIII ст. Особливістю цих документів є те, що вони за своїм інформативним наповненням та формуляром по-суті являються своєрідною довідкою про службу того чи іншого козака на Запорозжжі (рік вступу, особливості служби – участь у військових діях, розвідці, комісіях тощо, у окремих випадках походження, родинне коло). Такими, зокрема, є атестати козака Нижчестеблїївського куреня Кузьми Мишури [5, с. 453], товариша Поповичівського куреня Дениса Гуржія [5, с. 439] та ін. Ці документи були першими атестатами у діловодстві Запорозької Січі.

З середини – другої половини 50-х рр. основна частина формуляра атестатів видозмінюється. На зміну власне атестатам приходять прохальні атестати. Описова клаузула цих документів (narratio) доповнюється розпорядчою (despositio). У цій документації загалом відображена та ж сама інформація, що і у власне атестатах. Однак у розпорядчій частині висловлено прохання до генеральної військової, слобідської або полкової старшини працевлаштувати того чи іншого козака на Гетьманщині. Тобто, коли власне атестати по своїй суті представляють собою довідку про службу на Запорозжжі, прохальні швидше нагадують рекомендацію. Це свідчить про те, що запорозька старшина турбувалася про подальшу долю своїх колишніх службовців і прагнула їх забезпечити роботою. Такими документами є зокрема атестати козаків Тимофія Вишневецького від 25 вересня 1757 р. [5, с. 458], Леонтія Синьогуба за 30 жовтня цього ж року [5, с. 460], Дем'яна Перехриста від 27 травня 1758 р. [5, с. 461].

Некозацькі атестати, як вже зазначалося, видавалися Кошем тим особам, які не перебували у складі товариства Війська Запорозького Низового. Як і козацькі, некозацькі атестати також поділяються на два підвиди: *атестати за заслуги перед Військом* та *атестати про зарахування до Війська*. За заслуги перед Військом атестати отримували та частина осіб, які не були запорожцями, але котрі якимось чином допомагали Кошеві. Такі документи отримали перекладачі Колегії закордонних справ як Ілля Муратов, Василь Рубан, які з 1754 р. перебували в Микитиному, за письмовий переклад татарської документації адресованої з Криму в Кіш [5, с. 504 – 505]. Крім них таким же атестатом був наділений лікар Тамбовського полку Христофор Фігнер [5, с. 506 – 508].

Атестатами про зарахування до Війська номінувалася та частина некозацьких представників, яка номінально бажала буди зарахована до числа запорозького товариства. На відміну від атестатів про заслуги, які надавалися нижчим службовим чинам, цю складову документації, як вірно підмітила Н. Ченцова, отримували військові, придворні й цивільні чиновники Російської імперії [40, с. 142]. Цьому сприяв ореол романтики життя запорозького козацтва серед тогочасної владної еліти, яка бажала хоч номінально перебувати у лавах сміливих лицарів. З російської цивільної і військової адміністрації такі атестати зокрема отримали київський

генерал-губернатор Іван Глебов [33, арк. 21], командир Другої російської армії часів російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Петро Панін [33, арк. 32], майбутній новоросійській генерал-губернатор Григорій Потьомкін [11, арк. 1].

Цікаво, що не лише російські військові і політичні діячі отримували такі документи. Як видно з актуалізованої джерельної бази козацького походження, атестатами про зарахування до Війська наділялася найвища урядова і військова еліта Речі Посполитої. Як приклад можна навести такі документи, які надавалися польському великому коронному гетьману Францішеку Ксаверію Браницькому від 15 липня 1774 р. [18, с. 22, 25], або довіреній особі польського короля Якубу Вольському від 7 жовтня 1773 р. [37, арк. 137].

Прикметно, що знать, яка бажала номінально перебувати у складі Війська Запорозького Низового, вписувалася до складу Кушівського куреня. Вибір саме цього куреня був не випадковим. Як стверджував В.Грибовський, саме з нього походила еліта Війська Запорозького Низового на завершальному етапі його існування – найбільш наближена до кошового отамана військова старшина [10, с. 22]. Тому не дивно, що саме до складу цього куреня потрапляли високі військові та цивільні чиновники та вельможі. Атестати про зарахування до Війська набули поширення у діловодстві Коша на завершальному етапі його існування з середини 60-х рр. і існували до ліквідації Запорозької Січі у 1775 р.

Паспорти були ще одним із різновидів засвідчуваної документації, яка побутувала у козацькій діловодній традиції в часи Нової Січі. Як і атестати, ці документи також можна поділити на два підвиди: *зовнішні* і *внутрішні*. Зовнішні паспорти видавалися запорожцям, які відправлялися по своїм справам за межі Вольностей. У них відзначалася дані про особу, якій видавався паспорт: місце проживання, ім'я та прізвище, вид транспорту, місце призначення, термін відбуття та прохання не чинити перешкод. За таким зразком, наприклад, складені паспорти запорозькому козаку Івану, від 16 січня 1761 р., який вирушав до Гетьманщини [5, с. 486], а також запорожцям Павлу Меркотану та Федору Головку від 8 травня 1748 р. [21, арк. 2].

Видача паспортів перебувала виключно у віданні Військової канцелярії Коша. Поява паспортів в документообігу Коша пов'язана зі впровадженням у Вольностях російської схеми діловодства. До цього, як видно з джерел, використовувалися проїжджі листи, в яких вказувалося місце подорожі особи, котрій видавався такий лист, та прохання чинити вільний пропуск на форпостах та переправах [1, с. 9]. З початку 40-х рр. XVIII ст. зустрічаються перші відомості про використання паспортів в діловодстві Січі. Зокрема у листі до переволочанського коменданта Данила Опочиніна кошовий отаман Іван Хомич в травні 1740 р. просив „котория Войска нашего Запорозького Низового козаки с нашими коожскими пашпортами з рибою й для протчих прикупов в Малороссию идут, то оним благоизволите ваше превосходительство виру дати й за прибитием, без умедления за надлежащими интересами в Малороссию пропуск показуйте” [13, с. 7]. Отже, цей лист подає видачу паспортів, як звичний факт. Інша справа, що, як видно з даного прохання кошового отамана, вони дуже часто не визнавалися російським командуванням. Проблема легітимності паспортів, котрі видавав Кіш, було вирішено в 1742 р. указом Сенату від 2 липня. У ньому, крім інших пунктів, надавався дозвіл запорожцям приїздити в Гетьманщину за паспортами Коша [23, арк. 1 – 2].

Однак не лише у стосунках з Гетьманщиною Кіш використовував зовнішні паспорти. Розвиток запорозької торгівлі сприяв паспортизації січових купців, котрі торгували на Правобережній Україні та Криму. Нерідко сам київський генерал-губернатор Михайло Леонтьєв, у підпорядкуванні котрого в 30 - 40-х рр. XVIII ст. перебувало Запорожжя, наказував козакам які вирушали до Криму мати паспорти від Коша. У ордері кошовому отаману Павлові Козелецькому від 13 грудня 1747 р. суворо наказувалося не допускати безпаспортних запорожців на територію ханства [3, с. 405]. Про плани Михайла Леонтьєва паспортизувати козаків, які їздили до Криму, видно також з його донесення в Колегію закордонних справ за 1749 р., відзначається, що „в кримские й ногайские, да й вь прочие турецкой области миста” нікого б без належних паспортів не відпускали, про що кошовому отаману з старшиною „частими й сь найкрипчайшим подтврждением ордерями от меня подтврждается, да й впрядь предлагаемо будет” [3, с. 474]. Такий підхід відбивав прагнення київського генерал-губернатора тримати під контролем Запорожжя і водночас зарадити частим козацько-татарським конфліктам, про які свідчать численні комісії, скликані для вирішення останніх. Певний вплив мало поширення гайдамацького руху.

З середини 50-х рр. XVIII ст. російський уряд обмежив видачу Кошем паспортів для подорожі в Крим. Замість них з 1754 р. російські перекладачі на Микитинській заставі видавали спеціальні білети на проїзд в південному напрямку [3, с. 616]. У відповідь на цю постанову кошовий отаман рапортом від 15 травня 1755 р. в київську губернську канцелярію відповідав, що він видає паспорти для посвідчення особи, задля отримання зазначених вище білетів [25, арк. 3 зв.]. Тобто, паспорти в даному випадку використовувалися для засвідчення особи, на основі яких очевидно видавалися на Микитинській заставі білети.

Однак попри заборону запорозьке козацтво й надалі продовжувало подорожувати до кримських володінь з одними лише паспортами, виданими в Січі. Перекладач Семенов в одному зі своїх рапортів за 1755 р. згадує про писаря та товмача з Запорожжя, котрі відправились в Очаків „с одним кошовским паспортом”, і були знайдені мертвими, при цьому відзначаючи, що „зь даними билетами убитих до смерти еще никого не явилось” [3, с. 621]. Кошовий отаман переконував київського віце-губернатора Івана Костюріна про взяття білетів на Микитинській заставі, однак рапортуючи про малу кількість їх видання, Федір Семенов відзначав „что они (запорозькі козаки – І.С.) сие дилають вь противность указа й посилають со своими кошевскими пашпортами” [3, с. 621, 627 – 628].

Заборона імперської влади на видачу зовнішніх паспортів не поширювалася на сусідні Правобережну Україну та Гетьманщину. Більше того, торгівельні зносини з Січчю заохочувалися вищими польськими урядниками. З листа київського воеводи Франца Салезія Потоцького до кошового отамана від 1762 р. висловлювалося прохання оголосити всьому Кошу, „чтоби запорожци, которие вь Польшу издять сь лошадыми, сктомь, воскомь, саломь, михами й другими товарами, отправлялись за вашими паспортами вь Умань на ярмарки”, звідки у випадку не розпродавання товарів „могут сь паспортами управителя моей уманской вотчинни пускаться й дальше” [19, с. 43 – 44].

Подібна ситуація побутувала у стосунках з Гетьманщиною. В одному з донесень кошового отамана в Генеральну військову канцелярію в середині 50-х рр. йде мова про купців, котрі „по даному от нас з Коша пашпорту в разних малоросийскихь городах в томь числи й Ромни за покупкою лавочного товару” [22, арк. 1].

Ще однією причиною обмеження у видачі зовнішніх паспортів був той факт, що Кіш видавав їх не тільки запорожцям, а й особам з Гетьманщини та Правобережної України. Київська губернська канцелярія в 1755 р. доповідала в Сенат, що багато купців з гетьманських полків та Правобережжя беруть паспорти і під виглядом запорозьких козаків сплачують мито на форпостах і перевозах [3, с. 595]. Прохалося вжити конкретних заходів. Накази про заборону видавати паспорти купцям з Гетьманщини та іноземним громадянам, очевидно, відсилалися на Січ. В одному зі своїх рапортів від 1 травня 1755 р. кошовий отаман Григорій Федоров (Лантух) відзначав, що „малоросийскими й протчими людьми подь видомь запорожскихь козакон вь дачи имь оть Коша Войска Запорозькаго Низового пашпортовь от мене изь старшиною крипко приказано подь присягою” [3, с. 594]. Однак, якимось чином, некозацькі спільноти під виглядом запорожців все ж таки нелегально отримували на Січі зовнішні паспорти.

Як видно з актуалізованої джерельної бази, оформлення паспортів Військовою канцелярією проводилась за поруками іншої особи (як правило курінного отамана). Це видно з листа кошового отамана Якіма Гнатовича (Малого) до київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва від 2 червня 1743 р., де висловлювалося прохання не затримувати запорожців на заставах та перевозах „ибо йми за роспитомь даемо пашпорти, по якимь й пропущаьт просимь” [3, с. 309], а ще краще з рапорту Григорія Федорова (Лантуха) від 1 травня 1755 р., де київську губернську канцелярію було повідомлено про заборону курінним отаманам поручатися за мешканців Гетьманщини та інших жителів, які бажали отримати запорозького паспорта [3, с. 594].

Про внутрішньо-кошові паспорти відомості дуже обмежені. Як з'ясувала В.Панашенко, заборонялося відпускати будь-кого з куреня без дозволу кошового отамана та паспорта. За проживання на Запорозжжі без цього документа застосовувалося покарання згідно козацьких прав та звичаїв [14, с. 158]. Відомо, що термін дії таких паспортів складав близько року. В інструкції Коша полковнику Дмитру Стягайлу, писареві Якову Дону та осавулу Харку Ведерку, які здійснювали об'їзд по паланці в 1758 р., крім складання перепису населення та опису господарства, повинні були також слідкувати, щоб кожен мав від Коша „годовье пашпорти” [29, арк. 2]. Очевидно, кожного року треба було змінювати паспорт. Мабуть, внутрішньо-кошові паспорти видавалися лише для посвідчення особи, на відміну від зовнішніх паспортів, де вказувалась мета поїздки, транспорт, термін перебування, і використовувались як протидія гайдамацькому рухові. Однак це є лише припущення, оскільки зразків формулярів таких паспортів не виявлено.

Кіш, видаючи паспорти для внутрішнього обігу, слідкував, щоб на Запорозжжі не було осіб, котрі проживають без цього документу. Такі функції покладалися на паланкових полковників. З тієї ж інструкції від 1758 р. в одному з пунктів інгульському полковникові наказувалося; „Безпашпортнь й праздно живущих по Ингульцу й по протчимь местам, везде пересматривать й ловить, а по поимки какь воров допрашивать, й по допросе буде сомнителен явится, прислать в Кошь” [29, арк. 3]. Як дослідив М.Слабченко, перевіряти паспорти і ловити безпаспортних по адміністративно-територіальних округах Коша, входило в компетенцію одруженої частини козацтва, а також десяткових отаманів [20, с. 418, 434]. Крім пошуку „своїх” безпаспортних козаків, полковникам по паланках наказувалося ловити усіх приходяків з-поза Вольностей. Як звернув увагу І.Лиман, кошовий отаман наказував бугогардівському полковнику розшукувати безпаспортних монахів, що збирали милостиню на Запорозжжі, і відправляти назад в монастирі [12, с. 55].

Подібним до паспортів є *подорожні*, які теж засвідчували дозвіл на проїзд. Виявлено поки-що один документ цього різновиду: подорожно полковому старшині Макару Ногаю на проїзд до Санкт-Петербургу від 24 жовтня 1765 р.: „чего и сия подорожня с Коша Войска Запорозжского Низового при войсковой печати ему Нагаю дана” [34, арк. 169]. Відомо, що подорожні використовувалися у доросійському запорозькому діловодстві, які фактично виконували роль паспортів. Тому таку поодинокую подорожню можна вважати відголоском колишньої діловодної традиції низового козацтва, інформативну функцію якої перебрали на себе паспорти.

Білет на Запорозькій Січі побутували у двох підвидах: *білет як засвідчення особи* та *білет як дозвіл*. Білет як засвідчення особи за своїм інформативним призначенням нагадував зовнішній паспорт. Він надавався тим козакам, які у своїх справах відправлялися за межі Вольностей, де також вказувалися дані про особу і мету поїздки. Як приклад такого білета можна навести документ виданий служителю Військової канцелярії Коша Захарію Пирогову на проїзд в гору по р. Дніпро по справам, яким запорозьким постовим командам наказувалося не чинити перешкод даній особі, а надати двоє коней з провідником: „Для чего и сей билет сь Войсковой канцелярии дань в благополучномь мисти при Бугу” [39, арк. 169]. У травні 1756 р. гетьман Кирило Розумовський зобов'язував Кіш забезпечити такими документами кожного з робітника, який наймитував у запорозьких зимівниках для запобігання поширення гайдамацтва [9, с. 237 – 238].

Білет як дозвіл закріплювали право на використання природних ресурсів Вольностей тим особам, які не належали до когорти запорозького козацтва. На жаль поки-що не вдалося виявити такі білети, тому його формуляр не відомий. Однак, про існування такої документації свідчать в інші джерела. В одному зі своїх листів за березень 1759 р. комендант фортеці Святої Єлизавети Федір Юст прохав кошову адміністрацію дозволити його людям наловити риби на території Запорозжжя: „то дабы неоточно препятствия чинено не было, вась моего благодетеля (кошового отамана – І.С.) прошу о беспрепятственном ловле рыбы в ваших местах приказать учинить билетъ” [28, арк. 78]. Про видачу Кошем таких білетів свідчить лист кошового отамана до секунд-майора Карла фон Бранта від 20 липня 1767 р. про дозвіл на вирубку лісу в Самарській Товщі: „Ваше ж высокоблагородие при отправки туда подвод благоволите приказать явится подводчикам вь оног самарского полковника для взятія на то билета, ибо без оног ихъ к набратию техъ дровъ и валежнику допущено небудет” [24, арк. 265 зв.].

Особливістю такого різновиду засвідчуальної документації як *інструмент* (договір) є те, що він оформлявся виключно по завершенні Слідчих комісій між Запорозжжям та Кримом, і фіксував примирення даних суб'єктів. Запорозька Січ після повернення під імперську зверхність у 1734 р. хоч і мала доволі широку автономію в порівнянні з Гетьманщиною чи Слобожанщиною, однак не мала права самостійно укладати міжнародні договори. Тому у них, суб'єктом мирової угоди виступає радше Російська імперія (через підпорядкованість Січі Колегії закордонних справ та Сенату, а на місцевому рівні київському генерал-губернатору і гетьману). І хоча на момент діяльності першої Слідчої комісії між Запорозжжям і Кримом у 1749 р. запорозжці брали участь у продукуванні першого інструменту, що видно з його апробації на Військовій раді [2, с. 15; 6, с. 370 – 272], однак з початком 50-х рр. XVIII ст. формуляр документу наперед заготовлювався імперською адміністрацією [7, с. 408], а запорозжці лише підписували дану угоду. У зв'язку з цим слід вважати, що інструменти не були козацькими за походженням, а швидше російськими.

Загалом до наших днів дійшло шість інструментів: три *російського* походження і стільки ж *татарського*, оскільки сама процедура підписання перемир'я вимагала обмін цими документами [30, арк. 3 зв., 6]. З документації російського походження, інструменти за 1749 [6, с. 371 – 372], 1754 [30, арк. 48 – 48 зв.], і 1763 [32, арк. 176 – 176 зв.] рр. Татарські ж угоди представлені 1749 [6, с. 370 – 371], 1763 [32, арк. 177 – 177 зв.] і 1766 [4, с. 52] рр.

Розписки засвідчували сплату боргу та повернення викрадених речей. Тому даний різновид документації можна поділити на *боргові* (векселі) та *майнові розписки*. *Векселі*, або *боргові розписки* склалися особою, що брала в борг в кредитора із зобов'язанням його повернути. В Архіві Коша Нової Запорозької Січі зустрічаються позови боргового характеру з пред'явленням відповідних векселів [36, арк. 5 – 5 зв.]. У них вказується число, місяць та рік позики, сума, зазначення місця виплати боргу, підпис свідків та зобов'язання у разі невиплати боргу [36, арк. 5 – 5 зв.]. Відповідно Військова канцелярія Коша, залежно від обставин, могла вирішити справу на користь позивача, або опротестувати даний вексель (наприклад у разі неможливості знайти особу, що взяла в борг) [36, арк. 5 – 5 зв.].

Майнові розписки склалися після повернення тих чи інших речей. Як приклад останніх наведемо розписки від 1 листопада 1751 р. жителя Миргородського полку Стефана Іваненка “тринадцати куриннимь атаманамь росписку втомь, что от нихь атаманов за пограбленню гайдамаками прошлого 1750 года на Кодими худобы, денегь 32 рубли и опознатих три воли принял. И впрод их атаманов, нивчемь не должень турбовать” [6, с. 599], тазарівського намісника Семена Яковлева про повернення йому викрадених речей [31, арк. 82], старосамарських жителів про щорічну сплату 100 рублів за користування запорозькими угіддями [7, с. 376 – 377].

Подібну функцію в діловодстві Коша відігравали *підписки*. Даний різновид документації можна поділити на підписки *боргові*, *інформаційні* та *про невізд*. *Боргові підписки* фіксували повернення боргу. Прикладом таких документів може слугувати підписка від 11 жовтня 1758 р. жителя карасієвського Пилипа про повернення йому пограбованих речей запорозькими козаками [27, арк. 21]. Боргові підписки дуже нагадують інший різновид засвідчуальної документації – розписки.

До *інформаційних підписок* слід віднести такі документи, в яких подавалися різноманітні свідчення. Такими зокрема є підписки старшини про недостойну поведінку полкового сотника Миргородського полку Василя Зарудного, образу честі кошового отамана Павла Іванова, військового писаря Дмитра Романовського та колишнього кошового Якіма Ігнатовича Малого, від 30 червня 1752 р. [6, с. 608], та запорозького купця Григорія Приблуди, даній у Військовій канцелярії, що він бачив двох запорозьких козаків у полоні в турецького урядовця в місті Амастрі, що в Анталії, за 16 червня 1752 р. [6, с. 564].

Підписки про невізд зобов'язували козака не покидати Запорозьку Січ на час слідства проти нього, або затримання його у якості свідка. Як приклад наведемо підписку козака Переяславського куреня Петра Шабельника, про невізд з Січі на час роботи Слідчої комісії, датованої 28 листопада 1752 р. [6, с. 500].

Ще одним документом, подібним до розписок та підписок є *відписки*. Поодиноким такою відпискою є документ наданий підпоручнику Літуновському про отримання платні від 5 грудня 1771 р.: „1771 году декабря 5 дня ис Коша Войска Запорожского Низового дана сия отписка” [38, арк. 38].

Дуже нагадує розписки, підписки та відписки такий різновид як *квитанції*. Таким документом зокрема є „Квитанция. 1771 года октября 6 дня ис Коша Войска Запорожского Низового, данна с подписом и войсковою печатью полтавскому мешанину Павлу Руденку” про отримання від останнього продовольства [38, арк. 18].

Довідки – ще один різновид засвідчувальної документації, що функціонували в документальному обігу Коша. Вони засвідчували походження того чи іншого запорожця. Про існування довідок свідчить документ складений у березні 1766 р. про перебування козаків Андрія Кобижчі і Федора Плохути у Нижчестеблеївському та Вищестеблеївському куренях [5, с. 264], або довідка про втікачів з Росії, котрі переховувалися в зимівниках Крилівського та Щербенівського куренів, від 9 січня 1755 р. [7, с. 473]. Довідки видавалися виключно у Військовій канцелярії Коша [26, арк. 28 зв.; 28, арк. 37].

З поміж такого різновиду документації як *свідощтва* слід виділити *подорожні та свідощтва, що засвідчували службу*. Перші дуже нагадували паспорти і видавалися козакам, які по справам відлучалися від Запорозької Січі. Доказом існування *подорожніх свідощтв* виступає свідощтво видане запорожцю Степану Самойловичу, що в липні 1766 р. перебував у військовому секвестрі, і по „прошению находящюгось Святотроицкого ево Кирилского монастыря монаха на его вещание в оной монастырь одно отпушень, в чему ему Самойловичу в Войсковой Войска Запорожского Низового канцелярии свидителство дано” [28, арк. 49].

До *свідощтв, що засвідчували службу*, належать свідощтва, які документально підтверджували проходження тим чи іншим козаком служби у Війську Запорозькому, де характеризувався діяльність козака під час перебування на Запорозжжі. Прикладами таких документів можуть бути свідощтва, видані козакові Рогівського куреня Івану Тупиці від 19 червня 1762 р. [5, с. 524] або товмачу турецької мови Василю Петровичу за 4 вересня 1761 р. [5, с. 508]. Фактично свідощтва були паралельно атестатам.

Надзвичайною рідкістю в січовому діловодстві є *ухвали*. Наразі знайдено поки що лише один такий документ – ухвала Військової Ради від 3 січня 1775 р. про виділення на утримання начальника січових церков Володимира Сокальського певної суми грошей з військового скарбу [5, с. 198]. Можна припустити, що ухвали не були особливо поширеним різновидом засвідчувальної документації. Гіпотетично, почали вводитися у кошовий документообіг на завершальному етапі існування козацтва, оскільки за раніший період існування Запорозької Січі таких документів не знаходимо.

Вічні пам'ятки надавалися особам, котрі вступали у шлюб. Цей документ видавався лише паланковими канцелярними та старокодацьким христовим намісником, оскільки ніде не зустрічаємо відомостей про продукування аналогічних документів Військовою канцелярією Коша [8, с. 399]. Вічна пам'ятка була своєрідною довідкою про те, що особи, які одружуються, не є родичами.

Перші відомості про них подає донесення старокодацького намісника Стефана Андрієва Кошеві, від 28 листопада 1761 р. В ньому йшла мова про видачу вічних пам'яток самарським і кодацьким полковниками особам, які брали шлюб [8, с. 399]. В своєму донесенні Стефан Андрієв зазначав, що видачею цих документів займалися не лише новопризначені паланкові полковники, а й їх попередники [8, с. 399]. Це свідчить, що продукування даної документації проводилося і раніше 60-х рр. XVIII ст.

Така позиція паланкових полковників у видачі цього різновиду документації не подобалася старокодацькому духовному наміснику, який вважав виключною прерогативою свого відомства у видачі вічних пам'яток. Тому згаданий Стефан Андрієв прохав кошового отамана Григорія Лантуха (Федорова) з старшиною “какь нинішнімь, так і впрядь будущим господам полковникам новокодацькому і самарському приказами подтвердить, дабы они впрядь в памятьх вечных о сродстві желающих венчатсь не писали, ібо разборь сего родства касается к духовным персонамь, а не къ свицкой власти” [8, с. 399].

Кіш прислухався до побажань цієї духовної структури і у відповідь на дане донесення наказом самарському і кодацькому полковникам, від 2 грудня 1761 р., встановлював порядок видачі вічних пам'яток [8, с. 400]. З даного наказу видно, що цей документ повинен був видаватися виключно Старокодацьким духовним намісництвом. Натомість паланкові канцелярії лише писали подання на ім'я духовного намісника про бажання окремих осіб вступити в шлюб на отримання вічної пам'ятки [8, с. 400].

Останнім різновидом засвідчувальної документації є *печатки*. Їхньою особливістю є те, що ці документи зустрічаються як засвідчувального, так і директивно-розпорядчого характеру. Тобто, печатки у запорозькому діловодстві не перебували в межах одного виду документації. Тому їх поділяють на два підвиди: *засвідчувальні* і *розпорядчі*. Перші засвідчували дозвіл військової старшини на ті чи інші дії окремих осіб. Як приклад таких документів можна навести дозволи Коша заготовити певну частину лісу старокодацькому мешканцю волоху Макару [15, с. 162], або перезимувати Федору Глобі з худобою в Орільській або Самарській паланці [15, с. 166 – 167].

Розпорядчі печатки за своїм інформативним потенціалом є подібними до таких різновидів директивно-розпорядчих документів, як ордери та накази. Цей документ спонукав через наказовий спосіб виконати ту чи іншу дію на вимогу кошової адміністрації. Прикладами розпорядчих печаток можуть слугувати документ, адресований полковому старшині Олексію Шульзі, повернути романковському жителю Саві Білошапченку загубленого вола [15, с. 164], або печатка видана новокодацькому жителю Семену Киргизу відібрати коня у козака Дядьківського куреня Тарана, котрому по крадіжці продав наймит згаданого Киргиза Пилип Баранник [15, с. 180]. Наявність значної кількості печаток саме у 70-х рр. XVIII ст. дозволяє припустити, що впровадження цих документів у січове діловодство відбулося якраз на завершальному рубежі існування Війська Запорозького Низового.

Варто зазначити, що ухвали, печатки та вічні пам'ятки були за своїм походженням продуктом суто козацького діловодства, а не запозичені у російській чи польсько-литовській діловодних традицій.

Підсумовуючи дане дослідження можемо зауважити, що засвідчувальна документація була найбільш представницькою з-поміж інших видів ділових документів Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі. За своїм спрямуванням і функціональністю вона була покликана виконувати широкий спектр функцій, тому в багатьох випадках різновиди класифікуються ще на окремі підвиди. Характерно, що документу засвідчувального характеру в переважній більшості були перейняті з тогочасного російського діловодства. Але окремі документи були продуктом доросійської діловодної традиції, а також вироблені у середовищі запорозького козацтва. Це свідчить про поліфункціональність козацького діловодства на завершальному етапі його існування.

Джерела та література

1. Абрисова С.В. Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА „Тандем У”, 1998. – В.3. – С. 7 – 29.
2. Андреева С.С. Проблема запорозько-татарських прикордонних конфліктів у зовнішній політиці Російської Імперії (1739-1768 рр.) // Запорізький державний університет. Бердянський інститут підприємництва. Наукові праці історичного факультету. – В. III. – Бердянськ – Запоріжжя, 1998. – С. 10 – 18.
3. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т.14. – С. 260 – 720.
4. Андриевский А.А. Материалы по истории Запорожья и пограничных сношений (1743-1767). – Одесса, 1893. – 222 с.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.
6. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2000. – Т. 2. – 752 с.

7. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2003. – Т. 3. – 952 с.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2006. – Т. 4. – 884 с.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 2008. – Т. 5. Реєстр Війська Запорозького Низового. – 523 с.
10. Грибовський В. Петро Калнишевський: нарис біографії // Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів. / Упорядники В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. – К., 2009. – С. 4 – 35.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 112., № 76.
12. Лиман І. І. Стосунки Коша Війська Запорозького і київських митрополитів з церковних питань в період Нової Січі // Запорізький державний університет. Наукові праці історичного факультету. - Дніпропетровськ, 1997. - Вип. II. - С. 50 – 61.
13. Мицик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА „Тандем У”, 1996. – В.2. – С. 5 – 12.
14. Панашенко В. Нова Січ (1734 – 1775 рр.) // Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI – XIX ст.). – К.: Запоріжжя, 1998. – С. 149 – 189.
15. Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів / Упор. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Синяк. – К., 2009. – 456 с.
16. Синяк І. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі // Український археографічний щорічник. Нова серія. – В. 13/14. – К.: Український письменник, 2009. – С. 73 – 89.
17. Синяк І. Паспорти, як різновид засвідчуваної документації Війська Запорозького Низового доби Нової Січі // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – В. 6. Збірник праць присвячений професору Миколі Павловичу Ковальському. – Острог, 2004. – С. 58 – 76.
18. Синяк І. Прикордонні “люб’язності”. Етюди з історії запорозько-польських стосунків доби Нової Січі (1734 – 1775) (декілька документів з Головного архіву давніх актів у Варшаві) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: Видавель О. Зень, 2014. – В. 25. – С. 20 – 25.
19. Скальковский А. А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии 1733 – 1768. – Одесса, 1845. – 430 с.
20. Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностей // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 411 – 491.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 51., оп. 3., спр. 8894.
22. ЦДІАК України, ф. 51., оп. 3., спр. 11972.
23. ЦДІАК України, ф. 51., оп. 3., спр. 20332.
24. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 29.
25. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 30.
26. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 37.
27. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 45.
28. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 49.
29. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 58.
30. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 90.
31. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 104.
32. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 139.
33. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 146.
34. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 175.
35. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 192.
36. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 213.
37. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 232.
38. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 300.
39. ЦДІАК України, ф. 229., оп. 1., спр. 324.
40. Ченцова Н.В. Атестати запорозьких козаків в архіві Коша нової Запорозької Січі як джерело до вивчення козацьких біографій // Історія і особистість історика: збірник наукових праць присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько – Дніпропетровськ: НГУ, 2004. – С. 139 – 154.

УДК: 2, 27-28; 3, 32:322

Р. Шеретюк

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ САМОДЕРЖАВНО-СИНОДАЛЬНИХ СТРУКТУР В ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ «ВОЗЗ’ЄДНАННЯ» ГРЕКО-УНІАТИВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І БІЛОРУСІ З РОСІЙСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ 1839 Р.

У статті розкривається характер етноконфесійної політики Російської імперії в перші роки після «возз’єднання» греко-уніатів Правобережної України і Білорусі з Російською Православною церквою 1839 р.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, Греко-Уніатська Церква, Російська Православна Церква, «древноправославні», «возз’єднані».

The article reveals the nature of ethnic and religious policy of the Russian Empire in the early years after the «reunification» of Greek-Uniate Right-Bank Ukraine and Belarus with the Russian Orthodox Church in 1839.

Key words: Russian Empire, Right Bank Ukraine, Greek-Uniate Church, the Russian Orthodox Church, «drevnopravoslavni», «reunited».

Актуальність дослідження. У науковій літературі, присвяченій історії Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні, увага вітчизняних дослідників головним чином зосереджена на механізмах, засобах та методах етноконфесійної політики російського самодержавства, спрямованих на її ослаблення і ліквідацію 1839 р. Водночас характер, зокрема тактичні прийоми його етноконфесійної політики після скасування Греко-Уніатської Церкви не стали предметом спеціальних наукових студій.

Постановка проблеми. Розгляд окремих аспектів зазначеної проблеми знаходимо у працях дореволюційних істориків [4; 6; 10; 16], а також сучасних українських дослідників [1; 5]. Але оскільки вони розглядали її у загальних рисах, вона потребує нового, більш докладного висвітлення.

Мета і завдання дослідження полягають у розкритті тактичних прийомів етноконфесійної політики самодержавно-синодальних структур Російської імперії в перші роки після «возз’єднання» греко-уніатів Правобережної України і Білорусі з Російською Православною Церквою 1839 р.

12 лютого 1839 р. у Полоцьку за участі греко-уніатського «керуючого духовенства», зокрема єпископа Литовського Йосифа Семашка, єпископа Полоцького Василя Лужинського та вікарного єпископа Брестського Антонія Зубка, був підписаний «Соборний Акт», де містився «твердий намір визнати єдність їх Церкви з Православно-Кафолічною Східною Церквою і знаходитися в послузі Св. Синоду» [15, арк. 489]. Одночасно із Соборним актом ними було складено також «всепідданіше прохання» на ім'я імператора Миколи I про дозвіл приєднатися до «прабатьківської Православної Всеросійської Церкви» і про «милостивий дозвіл приєднаним уніатам дотримуватися до певного часу вкорінених західних звичаїв, які не суперечать єдності віри». Вони, зокрема, стосувалися зовнішнього вигляду греко-уніатських священників, різка зміна якого відповідно до православно-синодальних вимог могла, на переконання духовного керівництва, «позбавити їх корисного впливу на паству». Саме тому єпископи клопотали про виявлення до возз'єднаного духовенства і народу поблажливості щодо цього [16, с. 51].

Вже 26 лютого, повернувшись до Петербурга, єпископ Й. Семашка вручив означені документи обер-прокуророві Синоду графу Протасову, а 1 березня вони були «піднесені» імператорові, який наказав передати їх у Синод для «відповідної постанови». На двох засіданнях Синоду – 6 і 23 березня 1839 р. – возз'єднання Греко-Уніатської Церкви з Російською Православною було затверджене [11]; Греко-уніатська духовна колегія, перейменована в Білорусько-Литовську духовну колегію, була підпорядкована Синоду, а її головою призначено єпископа Литовського Й. Семашка з наданням йому сану архієпископа [15, арк. 322, 391]. 25 березня «Синодальне діяння», що вміщувало постанову про «прийняття Греко-Уніатської Церкви в повне і цілковите єднання з Православною Східною Церквою» було передане імператорові Миколі I, на якому він власноруч написав: «Дякую Богові і приймаю» [6, с. 55].

З поданих дореволюційним дослідником І. Чистовичем відомостей випливало, що на час написання полоцького Соборного акту, «дали зобов'язання» приєднатися до православ'я в Литовській єпархії 834 священника і 62 ченця, а в Білоруській – 330 священників і 17 монахів. Тих же, хто ці «зобов'язання» не надав, було в Литовській єпархії 116 священників і 95 ченців, а Білоруській – 305 священників і 77 монахів [16, с. 51]. Відтак, згідно з цими даними, до Російської Православної Церкви приєдналося 1 243 особи духовного звання, а 593 особи, тобто третина уніатського духовенства, яка залишилася після депортації «неблагонадійних» і «підбурилих» елементів, відмовилася возз'єднатися. Щоправда, кількість останніх поступово зменшувалася. Про це свідчать надіслані до духовних правлінь письмові заяви низки багатьох колишніх греко-уніатських кліриків, де містилися запевнення у їхній «готовності» приєднатися до православ'я [4, с. 441, 483, 511, 513, 531, 532].

У квітні 1839 р. Синод видав постанову про приєднання Греко-Уніатської Церкви до Російської Православної та ретельний нагляд за тим, щоб у ввірених колишньому уніатському духовенству церквах використовувався виключно «Східний Нікейсько-Царгородський символ православної віри» і в церковних молитвах обов'язково поминався Священний Синод. З цього часу у відповідних документах, які засвідчували особу, у графі про віровизнання вже писалося «православний» [15, арк. 778].

Варто наголосити на тому, що царська адміністрація, зіштовхнувшись із виявами непокори не лише уніатського духовенства, але й пересічних парафіян проти трансформацій, що їх зазнала Греко-Уніатська Церква під час підготовки до її скасування 1839 р., добре усвідомлювала, що на цьому етапі перед нею стоїть завдання уникнення протестів із боку населення краю. Саме тому справжній переполох у Петербурзі спричинило несанкціоноване прилюдне читання синодальної постанови про приєднання уніатів до Російської Православної Церкви в Білоруській єпархії. Її керівник, єпископ Оршанський Василій, отримавши друкований екземпляр указу про нього та не маючи відповідних роз'яснень, порадившись зі спеціально присланим із Петербурга чиновником Скрипичиним [2], вже наступного дня наказав прочитати його в Полоцькому соборі. У столиці такий вчинок ієрарха викликав неабияку стурбованість, а Скрипичину з цього приводу навіть була оголошена сувора догана за «непродуманість» дій, оскільки, як зазначалося в листі, який обер-прокурор Синоду К. Протасов надіслав на його ім'я, «за передбаченим вище планом, возз'єднання належало здійснити непомітним чином, з відома лише духовенства і цивільних властей, без публічного оголошення і, відповідно, без будь-якого враження на народ» [16, с. 57]. Солідаризуємося з висновком авторів третього тому 10-ти томного видання «Історія релігії в Україні», що з того, якою гарячковою була реакція великоросійської столиці на цей випадок, що міг викликати невдоволення та опір уніатів, видно, наскільки невпевнено почували себе царський уряд і Синод у своїх діях щодо них. Тобто, вони розуміли хиткість адміністративно-силового вирішення уніатської проблеми [5, с. 244].

Зазначимо, що ці побоювання не лише не були позбавлені сенсу, але мали під собою реальне підґрунтя, оскільки, володіючи інформацією про «місцеві обставини», вони прагнули обійти «гострі кути» у справі оприлюднення урядових указів щодо «возз'єднання» Греко-Уніатської Церкви з Російською Православною. Однак усе ж окремих протестів у зв'язку із оголошенням синодального указу про єднання греко-уніатів з православними уникнути не вдалося. Саме тому, як випливає із секретного листування між представниками цивільних і духовних структур, в деяких місцевостях, з огляду на вірогідну негативну реакцію населення на проведене зверху «возз'єднання» греко-уніатів з Російською Православною Церквою, публічного оголошення про його здійснення не відбулося. Так, із листа архієпископа Литовського Мінському губернаторові М. Сушкову від 19 серпня 1839 р. дізнаємося, що в Лещинському і Пінському монастирях «ще не оголошений указ про приєднання Уніатів до Православної Церкви, і тут ще потрібні особливі розважливі заходи... для остаточного утвердження Православ'я» [4, с. 464]. Зокрема, з цією метою єпархіяльне керівництво відряджало в монастирі «надійних» ченців, головне завдання котрих полягало у проведенні відповідної роботи зі схиляння насельників чернечих обителей до «благочестя» [4, с. 469].

На місцеве керівництво був покладений обов'язок пильно стежити за ходом «возз'єднання» і негайно реагувати на будь-які «відхилення» від очікуваних імператорським двором наслідків цього. Однак побоювання уряду не підтвердилися: звіти високопосадовців краю містили в собі переважно схвальні відгуки про здійснене «возз'єднання». Так, у рапорті Смоленського, Вітебського і Могилевського генерал-губернатора П. Дякова графові О. Бенкендорфу від 12 травня 1839 р. зазначалося, що коли він «дізнався, які враження зроблені на уми поселян і римських католиків цим указом», то зібрані ним відомості «обнадіюють». З його слів, підлеглість Синоду не справила на парафіян «ніякого особливого враження» і «вони навіть не помічають, що під час Богослужіння не поминають Папу», а також «з боку поміщиків Римського закону не помічено тепер, і, найвірогідніше, не передбачається в майбутньому ніяких протидій у справі Унії» [3, арк. 2]. Більше того, у аналогічному донесенні від 16 травня цей губернатор писав, що 14 травня в Успенському соборі Вітебська «за великого скупчення народу» відбулася святкова літургія, яку провели «древньоправославні» митрополит Київський Філарет і єпископ Полоцький і Вітебський Ісидор, а також «возз'єднаний» єпископ Оршанський Василій. Під час неї був прочитаний відповідний указ, однак «тиша, спокій, благоговіння не були ніким порушені». Відтак, робив висновок губернатор П. Дяков, «ця подія подає надію, що справа возз'єднання здійснилася і утвердиться благополучно» [3, арк. 4 - 5]. Зазначимо, що низка рапортів губернатора П. Дякова до вищого керівництва імперії свідчить про особливу увагу до цього питання [3, арк. 17 - 17 зв.; 18; 19 - 19 зв.; 20 - 20 зв.; 23-24].

З цього приводу привертає увагу також рапорт із грифом «секретно» майора корпусу жандармів Ломачевського, направлений графові Бенкендорфу 12 червня 1839 р., зокрема прикладена до нього записка «Погляд на важливу для Росії подію приєднання Унії до Православної східної церкви» [3, арк. 12 - 16]. У ній Ломачевський наголошував, що «Глибоко продумані заходи мудрого Уряду нашого увінчалися блискучим успіхом» [3, арк. 13 - 13 зв.]. Далі йшлося: «Подія, така важлива в політичному відношенні, відбулася, так би мовити, непомітним чином, не здійснюючи ні найменшого за зовнішніми ознаками потрясіння в умах Католиків, котрі не можуть не розуміти однак, що переважає маси народу, який сповідує православну релігію, послужить віднині надійною запорукою спокою тутешнього краю, і обіцяє Вітчизні нашій незліченні моральні вигоди» [3, арк. 14]. Заподадливість цього чиновника перед вищим керівництвом «сподвигнула» його на наступне висловлювання: «Подія ця додасть надзвичайно цікаву сторінку в історії щасливого для Росії царювання Мудрого Монарха – християнина! Півтора мільйона напівкатоликів-Уніатів, котрі впродовж двох з

половиною століть визнавали над собою владу Папи, відділилися від нього і повернулися під покров рідної церкви своєї. Вся освічена Європа зі здивуванням дивиться на цю подію, і не може не визнати, що Уряд наш досяг мети своєї одними лише заходами лагідності» [3, арк. 14 зв.].

Зазначимо, що Апостольська Столиця досить скупо відреагувала на «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України з Російською Православною Церквою. Папа Римський Григорій XVI мав надію дипломатичним шляхом владнати справи з царським урядом і тому утримувався від публічного осуду насильства над уніатами в Росії. Він намагався умовити канцлера Австрії Меттерніха, щоб той виступив на захист уніатів перед російським царем, однак Меттерніх «дипломатично викручувався», заявляючи, що «Господнє натхнення допоможе Святійшому Отцеві в цій справі» [7, с. 102 – 103]. Зрештою, 22 листопада 1839 р. Папа Григорій XVI виголосив «Алокацію» - промову на консисторії кардиналів, у якій обійшов мовчанкою дії царського уряду, а натомість критикував «руських уніатських єпископів, які піддалися схизмі» [7, с. 103]. На цьому, по суті, вся турбота Папи Римського про втрачених у Росії уніатів закінчилася. На нашу думку, така позиція Апостольської Столиці пояснюється характером міждержавних стосунків між нею і Російською імперією, що лежали більше в геополітичній площині, ніж у релігійній. Збереження дипломатичних стосунків з таким серйозним політичним гравцем, як Росія, навіть ціною втрат однієї з підлеглих Святого Престолу – Греко-Уніатської Церкви, мало на той час для нього більш пріоритетне значення [1, с. 6 – 7, 20].

Що стосується ставлення передових кіл російського суспільства до проведеної урядом кампанії приєднання греко-уніатів Правобережжя до Російської Православної Церкви, то воно в цілому відповідало великоімперським настроям. Однак це пояснюється не стільки їхнім схваленням дій імператорського двору, як неможливістю висловлення або ж демонстрації інших, неспівзвучних з лейтмотивом урядових рішень, думок. Зокрема, французький мандрівник, маркіз де Кюстін, відвідавши Росію, у своїх «Спогадах» відзначав «організований деспотизм» як одну з провідних рис миколаївської епохи. У цьому контексті привертає увагу наступне його висловлювання: «Зовнішній порядок, що царює в Росії, – лише ілюзія; під ним ховаються хвороби, що підточують державний організм. Уряд, який нічого не соромиться, тому що він намагається все приховати, і досягає цього, більш страшний, ніж міцний; в нації – недомагання, в армії – отупіння, у владі – жах, що відчувають навіть ті, хто найбільше вселяє страх; раболіпство в церкві, лицемірство у знатних, неосвіченість і злидні в народі і Сибір для всіх, – ось якою зробили країну необхідність, історія, природа, провидіння, наміри якого завжди непроглядні» [8, с. 102]. Відтак, сувора підконтрольність усіх сфер життя тогочасного суспільства самодержавній владі, ледь не тотальний нагляд за будь-якими проявами нелояльності до центру унеможлилювали широкі громадські акції осуду чи критики з приводу «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України з Російською Православною Церквою. Як писав де Кюстін, «таємні переслідування, яких зазнало чимало уніатських священників, обурюють найбайдужіші серця, однак у країні, де відстані і таємниця сприяють свавіллю і надають постійну підтримку найтиранічнішим актам, всі насилля залишаються прихованими» [8, с. 122].

Водночас «возз'єднання» греко-уніатів України і Білорусі з Російською Православною Церквою додало незручностей, що були пов'язані з надзвичайно широким розтягненням колишніх уніатських єпархій. Воно, зокрема, спричинило змішання і зіткнення ієрархічних прав «древньопробославлених» і «возз'єднаних» архієреїв. Так, після офіційного «возз'єднання» у Мінській єпархії виявилось одразу три самостійних архієреїв – два «возз'єднаних» – Йосиф і Василь, і один православний – Никанор. Крім того, доволі часто траплялися випадки, коли в одному селі в «древньопробославлених» церкві поминали під час богослужіння православного єпископа Ісидора, а у «возз'єднаних» – «возз'єднаного» єпископа Василя.

У зв'язку з цим цивільне керівництво «возз'єднаних» греко-уніатів заявляло про невідповідність і навіть безглуздість такого становища Південно-Західного краю. Зокрема, місцевий губернатор, князь М. Долгоруков у своєму листі до обер-прокурора Синоду графа Протасова з цього приводу писав: «Теперішній розподіл єпархіального духовного правління, за злиття колишньої унії з православ'ям, має в багатьох відношеннях значні незручності, тим більше, що православні і возз'єднані церкви знаходяться в одному і тому ж поселенні, а між тим підлягають різним єпархіальним керівництвам, адже в одній і тій же єпархії постало тепер дві єпархії православні і два різні управління». Саме тому він рекомендував обер-прокуророві Синоду «поквапитися з новим розмежуванням єпархій» [10, с. 374].

Вже 1840 р. відбулося переведення церков і парафій з однієї єпархії в іншу. При цьому бралось до уваги, щоб межі єпархії співпадали з кордонами губерній. Так, були відраховані з Литовської єпархії до Мінської ті парафії і церкви, що знаходилися в Мінській губернії, а від Мінської єпархії до Литовської – ті, що перебували в Гродненській губернії і Білостокській області [14]; з Білоруської єпархії до Мінської – парафії, що знаходилися в Мінській губернії; з Білоруської єпархії до Литовської – парафії Віленської губернії [9, с. 290]; з Білоруської єпархії до Могилевської – парафії Могилевської губернії, і зрештою, з Могилевської єпархії до Білоруської – парафії і церкви Вітебської губернії [13]. Відтак, 1840 р. було облаштовано чотири західні єпархії, що склалися майже виключно з «возз'єднаного» з православ'ям колишнього греко-уніатського населення: Литовська, Полоцька (Білоруська), Мінська і Могилевська.

Перша з них, Литовська, обіймала терени Віленської і Гродненської губерній, а також Білостокської області. Її архієреєві Йосифу Семашку було присвоєно звання архієпископа Литовського і Віленського; місцеперебуванням йому призначене було Вільно, де в розпорядження Литовського архієпископа перейшов Свято-Троїцький Віленський монастир. Полоцька єпархія була обмежена кордонами Вітебської губернії. Її очільник отримав найменування єпископа Полоцького і Вітебського, замість Білоруського, як називався до «возз'єднання» греко-уніатський архієрей, і замість Полоцького і Віленського, як називався «древньопробославлений». Мінська єпархія знаходилася в межах Мінської губернії; її архієрей, замість колишньої назви Мінського і Гродненського, отримав найменування Мінського і Бобруйського [12]. Могилевська єпархія залишилася в колишніх межах, лише отримала нового єпископа – Ісидора. Мінська і Волинська єпархії теж отримали нових архієреїв: Мінський єпископ Никанор був переведений на Волинь, а на його місце в Мінськ був призначений «возз'єднаний» вікарій Литовський, єпископ Брестський Антоній Зубко.

Варто наголосити на тому, що облаштування «возз'єднаних» єпархій Південно-Західного краю не обмежилось розмежуванням чотирьох вищевказаних єпархій. Надзвичайно важливим для російського уряду було питання, кому підпорядкувати церкви «возз'єднаних» греко-уніатів. Імператорському двору було відомо, що «возз'єднане духовенство особливо боялось підкоритися «древньопробославленим» архієреям, характер і манера керівництва яких уявлялася йому таким страхіттям, що багато з них не приймали православ'я виключно з цієї лише причини». Саме тому, беручи до уваги таку налаштованість «возз'єднаного» духовенства, в Литовській, Мінській і Полоцькій єпархіях були призначені «возз'єднані» архієреї.

Що стосується «возз'єднаних» церков і парафій Київської, Волинської і Подільської губерній, то 1841 р. всі вони були підпорядковані місцевим «древньопробославленим» архієреям. Однак, щоб пом'якшити і дещо полегшити перехід «возз'єднаного» духовенства під керівництво «древньопробославлених» очільників, останнім Синод видав «особливі правила» для управління «возз'єднаним» духовенством.

По-перше, в них містився суворий припис бути поблажливими і уважними до «возз'єднаних» священнослужителів. Зокрема, місцевому вищому духовному чиновництву було велено вибирати в члени консисторій, духовних правлінь і опікунств про бідних духовного звання по одній особі з «возз'єднаного» духовенства. Крім того, «особливі правила» містили вказівку залишити «возз'єднаних» благочинних на їх посадах; навіть екзаменаторів приписувалося обирати з-поміж «возз'єднаного» духовенства. Зрештою, «особливі правила» забороняли місцевому керівництву вимагати від «возз'єднаних» священнослужителів змінювати одяг, ростити бороду і волосся тощо.

Про намагання царського уряду і вищих духовних кіл обережно і доволі стримано (у цій надзвичайно делікатній ситуації) підпорядкувати «возз'єднане» духовенство Правобережної України урядуванню православних архієреїв свідчить також особливе секретне розпорядження імператора Миколи I, де, згідно з «височайшою волею», містився припис, щоб «возз'єднаному з православ'ям духовенству і народу була виявлена поблажливості щодо не супротивних сутності православ'я місцевих звичаїв, що, від довготривалості до них звички, не можуть бути в короткий час змінені». До них, зокрема, були віднесені: неслужбовий одяг «возз'єданого» духовенства, відсутність бороди, а також «деякі молитовні звички, що не порушують догматів Православної Церкви». Зрештою, «височайша» інструкція передбачала навіть випадки упущень і проступків з боку «возз'єданого» духовенства, владнати які місцевому правлінню вимагалось «заходами наскільки можливо поблажливими і негласними» [10, с. 378 – 379].

Висновки. Отже, царська адміністрація, зіштовхнувшись із виявами непокори не лише уніатського духовенства, але й пересічних парафіян проти трансформацій, що їх зазнала Греко-Уніатська Церква під час підготовки до її скасування 1839 р., добре усвідомлювала, що на цьому етапі перед нею стоїть завдання уникнення протестів із боку населення. Духовні та світські чиновники розуміли, що успіх усієї справи утвердження позицій російського православ'я в цьому регіоні значною мірою буде залежати від виваженості, тобто обережності, розсудливості, поступливості і навіть поблажливості їхніх дій.

Адміністративно-силове вирішення уніатської проблеми зумовило те, що публічного оголошення про його здійснення не відбулося. Замовчування та нерозголошення акту звернення греко-уніатськими ієрархами 12 лютого 1839 р. в Полоцьку «возз'єднання» їхньої Церкви з Російською Православною стало запобіжним засобом потенційних масових протестів уніатського населення. Більше того, задля унеможливлення широких громадських акцій осуду чи критики з цього приводу, російський уряд повною мірою використав можливості адміністративного ресурсу: стеження за ходом «возз'єднання», негайна реакція на будь-які «відхилення» від очікуваних імператорським двором наслідків цього, а також тотальний нагляд за будь-якими проявами нелояльності до центру.

Компактне адміністративно-територіальне облаштування «возз'єднаних» епархій, призначення їхніх духовних очільників з-поміж «возз'єднаних» архієреїв, виконання синодальних «особливих правил» щодо «возз'єданого» кліру, зокрема, його допуск до керівних посад, а також поступливість щодо деяких вкорінених греко-уніатських звичаїв, наприклад, тих, що стосувалися зовнішнього вигляду греко-уніатських священиків стали провідними тактичними прийомами самодержавно-синодальних структур в перші роки після «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України і Білорусі з Російською Православною Церквою 1839 р.

Джерела та література

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (далі - ГА РФ). – Ф. 109. Третье Отделение Его Императорского Величества Собственной Канцелярии. 4 экспедиция. – Оп. 179. 1839 г. – Д. 58. Дело о командировании надворного советника Скрипицына в западные губернии по делам греко-униатским.
3. ГА РФ. – Ф. 109. – Оп. 179. 1839 г. – Д. 111. О подчинении Греко-Униатской Духовной Коллегии Святейшему Синоду – и о ходе присоединения Унии к Православию. (14)
4. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 3. – VI + 1402 с.
5. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.
6. Киприанович Г. Я. Высокопреосвященный Иосиф Семашко, митрополит Литовский и Виленский. Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. С портретом м. Иосифа / Г. Я. Киприанович. – Вильна: Типография И. Блюмовича, 1894. – 139 с.
7. Ленчик В. Українська Католицька Церква в Росії до її ліквідації (1772-1839/75) / В. Ленчик // Берестейська унія (1596-1996): Статті й матеріали. – Львів: Логос, 1996. – С. 95-111.
8. Николаевская эпоха: Воспоминания французского путешественника маркиза де Кюстина. С приложением дневника А. О. Смирновой (1845 г.). – М.: Т-во Скоропечатни А. А. Левенсон, 1910. – 164 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: В 55 т. – Т. XV. 1840. Отделение Первое. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1841. – 855 с.
10. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: Т. 113. Материалы для истории Православной церкви в царствование императора Николая I. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1902. – Кн. I. – 468 с.
11. Центральный исторический архив г. Москвы (далі – ЦИАМ). – Ф. 203. Московская Духовная Консистория. – Оп. 487. 3 стол, 1 экспедиция. – Д. 14. Указ Синода об уведомлении всех духовных правлений, канцелярий консисторий, епархиальной администрации и др. об объединении греко-униатской церкви с православно - католической Восточной церковью с сопроводительным письмом Московского губернского правления и выписка из журнала Московской духовной консистории об исполнении указа.
12. ЦИАМ. – Ф. 203. – Оп. 488. 3 стол, 1 экспедиция. – Д. 19. Указ Синода о передаче церковью Белостокской области и Гродненской губернии в Литовскую епархию, церковью Минской губернии из Литовской в Минскую епархию, переименовании архиерея Минского и Гродненского в архиерея Минского и Бобруйского и др. и выписки из журнала Московской духовной консистории о передаче копий указа в духовные правления.
13. ЦИАМ. – Ф. 203. – Оп. 488. – Д. 30. Указ Синода о слиянии Белорусской епархии с Полоцкой и передаче церковью Могилевской губернии из Белорусской в Могилевскую епархию и выписки из журнала Московской духовной консистории об уведомлении духовных правлений об указе.
14. ЦИАМ. – Ф. 203. – Оп. 491. 3 стол, 1 экспедиция. 1842-1843. – Д. 4. Указ Синода о преобразовании северо-западных губерний и изменении границ Литовской и Минской епархий и выписки из журнала Московской духовной консистории об уведомлении об указе духовных правлений Московской епархии.
15. ЦИАМ. – Ф. 203. – Оп. 746. – Д. 744. Указы Синода за 1839 г.
16. Чистович И. Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною церковью западно-русских униатов: Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I / И. Чистович. – СПб.: Синодальная Типография, 1889. – 64 с.

УДК 94(477.83/.86) «1772/1914» :37:271.4(477)

І. Рудянин

УЧАСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У РОБОТІ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» 1868-1914 РР.

У статті розглянуто один із найважливіших аспектів роботи галицького греко-католицького духовенства, а саме національно-культурну діяльність. Охарактеризовано участь духовенства у заснуванні та роботі товариства «Просвіта».

Ключові слова: греко-католицьке духовенство, Східна Галичина, товариство «Просвіта».

In the article one of the most important aspects of Galician Greek Catholic clergy, namely cultural educational activities. Characterized clergy involved in setting up and working the society «Prosvita».

Key words: *Greek Catholic clergy, Eastern Galicia, society «Prosvita»*

Діяльність товариства «Просвіта» стала надзвичайно важливим етапом в історії України. Створена завдяки спільним старанням духовної та світської інтелігенції вона змогла значно поживити як суспільно-політичне, так і культурно-освітнє життя українців Австро-Угорської імперії. Дослідженню діяльності товариства «Просвіта» у другій половині XIX – початку XX ст. присвятили свої роботи чимало науковців (Л. Березівська, Л. Вовк, Р. Гарат, О. Герман, Л. Євселевський, С. Зворський, Р. Іванчук, Ж. Ковба, О. Коновець, Т. Комаринець, А. Коцур, В. Коцур, О. Лисенко, Б. Савчук, Т. Сладковська, С. Фарина, І. Чернопол, О. Аркуша, М. Мудрий, Н. Кісь, Н. Колб, М. Коробка та ін.)

Одним із найбільш активних товариств, що створилися та діяли при активній підтримці галицького греко-католицького духовенства стало товариство «Просвіта». Ідея його створення належить священику із с. Шельпаків на Тернопільщині о. С. Качалі (мал. 1), який у січні 1868 р. на сторінках газети «Слово» виступив із пропозицією заснувати товариство, метою діяльності якого було б «спомогати народню освіту в напрямках моральнім, матеріальнім та політичним через видавання практичних книжок і брошур...», на тій мові, якою наш нарід говорить» [4, с. 18]. Ця ідея швидко поширилася серед студентської молоді, і невдовзі було скликано збори для створення комітету з питань заснування товариства. У березні того ж року було складено статут, однак його не затвердило Галицьке намісництво. Не полишаючи надії, комітет звернувся з проханням до Міністерства освіти у Відні. Міністерство розглянуло статут й дозволило заснувати товариство «Просвіта» розпорядженням від 2 вересня 1868 р. Після узгодження всіх формальностей товариство розпочало свою діяльність з виборів керівного складу. Головою «Просвіти» було обрано професора Анатолія Вахнянина. До складу правління товариства також увійшли: о. Омелян Патрицький, о. Корнило Сушкевич, Юліан Романчук, Олександр Борковський та інші. Для вироблення програми дій було вирішено скликати загальний збір «Просвіти» і створено комітет для організації цього збору. Днем проведення збору комітет обрав 8 грудня – свято Непорочного Зачаття.

Перші збори товариства відбулися у залі польської міщанської «Стрільниці» (мал. 2). На них були присутні лише 64 члени-засновники, переважно зі Львова. Митрополитчу капітулу представляв о. Іван Ступницький, що невдовзі став єпископом Перемишльським та увійшов в історію як перший єпископ – член товариства «Просвіта».

З провінції прибув тільки один представник духовенства о. Йосиф Заячківський – парох із с. Лон'янки Долинської округи. Взявши слово для виступу, він підкреслив, що представляє не лише духовенство, до якого належить, а й сільський люд, наголосив на потребі посилення зв'язку духовної інтелігенції з народом, консолідації всіх зусиль заради його добра. Зокрема, він зазначив, що коли «...засіяв славний 1848 рік і воскрес руський нарід, а на чолі народу поставив себе духовний стан. Нарід узнав його за свого поводири й заступника, узнали його й чужі. Не диво ж, що на нас піднялася вража сила, а ми, священики не до боротьби поставлені, але радше апостоли мира, злякалися тої бурі, зачали оглядатися поза себе, щоби плечі собі забезпечити і – відступили ми так далеко, що стратили нарід з очей, а нарід нас. ... Ділайте ж щиро, кожний у своїм званні! Бідна Україна-мати, бідні і ви, сини її. Праця – це ваш капітал, з котрого маєте платити довг народові. Так, ви знаєте, що нарід наш того свідомий, що ваша нинішня наука оплачується по найменшій частині тим мізерним грошем, на котрий наш нарід кроваво працює. А як доробитесь того куска хліба, щоби вас Бог охороняв від той сьогочасної чуми, від огидного космополітизму, котрий є погубеллю всякій народности – то держіться свого народу» [4, с. 20–22].

Показовим є те, що серед засновників товариства «Просвіта» дослідники називають 46 прізвищ священиків. Вони активно працювали і в центральних установах товариства, і в місцевих управах. Для прикладу о. Т. Лежгоубський був членом управи товариства й обіймав посаду голови просвітницько-організаційної комісії, у цій же комісії працював о. А. Глодзінський, о. Й. Жук був членом господарсько-промислової комісії [1, с. 56].

Про значний внесок духовенства в діяльність «Просвіти» може свідчити той факт, що із 44 почесних членів товариства (станом на 1908 р.) 11, або 25 % загальної кількості, представляли духовенство. Почесним членом «Просвіти» міг стати той, кого обирали загальні збори за особливі заслуги перед товариством або перед українським народом. Серед духовенства такої високої почесності удостоїлися Й. Вітошинський, Й. Заячківський, С. Качала, А. Качала, Д. Танячків та ряд інших [5, с. 37–38].

Спочатку товариство було нечисленним і його діяльність зосереджувалася переважно у Львові. Задля об'єктивності слід зауважити, що на час заснування «Просвіти» митрополитча капітула не виявила інтересу до товариства і це, можливо, зумовило невисоку активність духовенства у співпраці з ним Проте через кілька років, коли виявилось, що в товариства, як і в них, спільні завдання: утвердження рідної мови, піднесення національної культури і господарства, уніатські священики активно долучилися до роботи «Просвіти».

З початку 1870-х рр. товариство починає створювати мережу філій у повітових центрах, а згодом і в окремих селах. Греко-католицьке духовенство відіграло головну роль у формуванні низових осередків, філій та читальень «Просвіти», у більшості випадків узявши на себе керівництво ними. Просвітянський рух поширився на Станіславщину, Тернопільщину та інші регіони. Перша філія була заснована в с. Бортниці біля Ходорова в 1875 р., в 1876–1877 рр. – в Тернополі та Коломиї. Читальні почали виникати раніше і спочатку вони не були підпорядковані філіям. Так, перша читальня товариства «Просвіта» на Тернопільщині постала в с. Денисові в 1870 р. Серед її засновників варто відзначити о. Йосипа Вітошинського, завдяки якому читальня перетворилася на активний осередок національно-культурного та господарського життя. На самому початку свого існування вона розміщувалася у приміщенні для дяків. Через деякий час при читальні було створено бібліотеку. Основу її книжкового фонду становили часописи «Ластівка», «Батьківщина», «Зоря» та інші періодичні видання, різні за тематикою змістом.

Для допомоги селянству у веденні господарства до читальні запрошували спеціалістів із рільництва, садівництва, тваринництва. У 1881 р. при активній підтримці філії «Просвіти» громада с. Денисова змогла збудувати приміщення для двокласної школи, а пізніше – великий мурований храм. Для того, аби його розмалювати, був запрошений відомий галицький художник Корнило Устянович [7, с. 15–18].

Одним із напрямів роботи нової читальні «Просвіти» стала організація художньої самодіяльності. При філії товариства був заснований драматичний гурток. Першою виставою була драма «За сиротою Бог з калитою». Ця подія дала початок активній діяльності гуртка, який очолив Й. Вітошинський. Він став одним із найактивніших на той час громадських та культурних діячів краю. Про його багатогранну діяльність переконливо засвідчили матеріали виставки, організованої влітку 2008 р. в Тернопільському обласному державному архіві з нагоди 170-річчя від дня його народження [7, с. 19].

З ініціативи греко-католицького духовенства було створено філію «Просвіти» у містечку Борщеві на Тернопільщині. Там її організатором був парох місцевого храму о. Олександр Левницький. Він виявився швагром дружини видатного українського історика та громадського діяча М. С. Грушевського. Будучи пов'язани родинними зв'язками та спільними інтересами, вони часто зустрічалися. Грушевський неодноразово приїздив у Борщів, допомагаючи у роботі філії. Він подарував читальні невелику бібліотеку та перші два томи своєї «Історії України-Руси». Активними просвітниками на Борщівщині були отці І. Ганкевич, І. Волошин, А. Мордовський, Й. Малицький, Д. Курдидик та інші. Варто також відзначити багатьох дяків, які займалися організацією хорових колективів при просвітянських читальнях, створювали театральні гуртки та оркестри і керували ними. Найактивнішими з них були Н. Маркевич, В. Трач, С. Врублевський та інші [3, с. 5–7].

Греко-католицьке духовенство причетне і до заснування Тербовлянської філії товариства «Просвіта». У документах Головного відділу товариства у Львові знайдено копію листа канцелярії «Просвіти» від 1898 року до о. Теодора Цегельського – пароха с.

Струсова, у якому голова товариства радить заснувати нову філію або замінити наявне товариство на філію «Просвіти». Серед 24 засновників філії було вісім священників [2, арк. 5].

Тривалий час головою Тернопільської філії був парох с. Настасова Є. Цурковський, завдяки особистим зусиллям якого на Тернопільщині засновано близько тридцяти читалень. На Теробовлянщині духовенство взяло на себе й організаційні та управлінські функції. Місцеву філію тривалий час очолювали о. Т. Цегельський та о. С. Мохнацький. У Збарзькому повіті першим головою місцевої філії став парох с. Зарубинці О. Заячківський, у селах цього ж повіту Добромірці, Добриводах, Стрийці та інших – філії також засновували представники духовенства [1, с. 60].

Важливим напрямом роботи філії було відкриття читалень по селах, адже сільська читальня була головним осередком духовного та культурного життя сільської громади. На кінець XIX ст. в Східній Галичині функціонувало 816 читалень «Просвіти», а до 1914 р. їхня кількість зросла до 2944 [6, с. 213]. У галицьких селах вони працювали переважно під опікою місцевого духовенства.

Товариству «Просвіта» належить також провідна роль у боротьбі з неграмотністю. Загальновідомо, що майже до кінця XIX ст. у селах Східної Галичини більшість населення було неписьменним. Невміння ані читати, ані писати не раз ставало причиною того, що селяни підписували документи, у яких нібито відмовлялися від своєї земельної власності, що переходила за умовами до поміщика. Досить реалістично ці події відображено в десятисерійному фільмі режисера В. Андрощука «Час збирати каміння», знятому у 1992–1996 рр. Для боротьби з неграмотністю Головний відділ товариства організує курси для населення. До підготовки та проведення цих курсів товариство вирішило залучити професійних педагогів, які б розробили навчальні програми та підготували відповідні підручники. Головна управа «Просвіти» розіслала відповідні запрошення педагогам у Бузьк, Гребенів, Коломию та ін. із пропозицією взяти участь у складанні букварів для навчання неписьменних, а також подати власні пропозиції щодо організації навчального процесу [9, арк. 1].

На курсах також використовувалися книги релігійного змісту, авторами яких були уніатські священники. Ці посібники проходили відповідне рецензування. Так, до шкільної крайової ради було передано рукопис підручника «Літургіка греко-католицької церкви» авторства о. Олексія Торонського – професора реальної школи в Дрогобичі. Митрополитчий ординаріат, який, очевидно, і віддав підручник на рецензування, просив шкільну раду схвалити його, «написавши на зворотній стороні апробаційну клявузу». Прохання підписав С. Сембратович. Ординаріат вважав, що книга може бути допущеною до навчального процесу, оскільки відповідає вченню церкви [8, арк. 119]. У рецензії на підручник було сказано, що «вона [книжка] написана ясно і понятно, текст збагачений молитвами, а в передньому слові автор наводить цілі псалми». Однак, незважаючи на усі схвальні відгуки, комісія написала щодо підручника деякі зауваження та 89 пропозицій. Її висновком було скоротити рукопис [8, арк. 123–129].

Греко-католицьке духовенство активно вело боротьбу за впровадження української мови в навчальних закладах Східної Галичини. Його починання підтримало товариство «Просвіта», яке в 1871 р. вирішило подати до Краєвого відділу петицію про введення у вищих класах Львівської академічної гімназії української мови. Петицію склав о. Василь Ільницький – директор Львівської гімназії. Ця спроба дала позитивний результат, і в 1874 р. польську мову викладання замінили українською. Головний відділ та філії «Просвіти» намагалися також поширити українську мову в середовищі службовців. Для цього в 1871 р. було запроваджено спеціальні курси. Вони мали на меті дати елементарні знання, тобто навчити читати й писати українською мовою листонош, чиновників та службовців державних установ.

Отже, можна констатувати, що основні напрями українського національно-культурного життя Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. перебували під впливом духовної інтелігенції. Активна культурно-просвітницька діяльність «Просвіти» сприяла пробудженню національної самосвідомості галицьких українців, прискорила процес їхньої етнічної та політичної консолідації. Діяльність товариства також дала поштовх до активізації економічного життя східногалицького регіону, що може стати предметом окремих досліджень.

Джерела та література

1. Вітвицький В. Участь Греко-католицького духовенства в роботі українських громадських організацій Східної Галичини на початку XX ст. / В. Вітвицький // *Визвольний шлях*. – 2002. – Кн. 12 (657). – С. 55–62.
2. Держархів Тернопільської обл., Ф. 294 Філія українського товариства «Просвіта» в Тернополі, оп. 1 Спр. 377. Устав, протоколи и сведения о проведенных собраниях и состоянии читальни «Просвита» в Острове Тернопольского повета.
3. Довгошя П. Борщівська «Просвіта»: минуле і сучасне / П. Довгошя. – Т. : Джур, 2003. – 100 с.
4. Історія Товариства «Просвіта». – Л. : [б. в.], 1932.
5. Лозинський М. Сорок літ діяльності «Просвіти» (в 40-літній ювілей товариства) / М. Лозинський. – Л. : Друк. НТШ, 1908. – 72 с.
6. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук [та ін.]. – Л. ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – 232 с.
7. Савак Б. Сторінки «Просвіти» в Денисові (минуле) / Б. Савак // *Матеріали виступів на святковій академії, присвяченій 120-річчю реєстрації читальні на Тернопільщині*. – Тернопіль ; Козова ; Денисів, 1995. – 51 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 178. Крайова шкільна рада м. Львів оп. 1. Спр. 865. Рецензії на шкільні підручники. 1886 р.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів Ф. 348. Товариство «Просвіта», м. Львів оп. 1 Спр. 347. Запрошення художнику Холодному Петру у м. Львові прибути в канцелярію товариства для замовлення малярських робіт. 1925 р.

УДК 930.1(47+57)

П. Леснича

ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Дослідження присвячене аналізу передумов виникнення та особливостей функціонування громадських товариств у Волинській губернії на початку XX століття. Зроблено спробу виокремити окремі групи товариств за основними напрямками їх діяльності.

Ключові слова: «Тимчасові правила про товариства і спілки», громадські товариства, статут, напрямки діяльності, Волинська губернія.

Paulina Lesnycha. The creating and the main activities of public organizations in the Volyn province in early twentieth century/ Research is devoted to analysis of the preconditions of creating and the characteristics of functioning of public organizations in the Volyn province in the early twentieth century. The author singled out particular groups of public organizations in key areas of their activities.

Key words: «Temporary Regulations on societies and unions», public organizations, charter, activities, Volyn province.

Постановка наукової проблеми. Початок XX століття позначився активізацією суспільно-політичного руху на території Російської імперії, одним з проявів якого стала поява низки громадських товариств та об'єднань. Їх діяльність мала на меті охопити різні сторони щоденного життя суспільства, зокрема такі як благодійність, освіта, культура, дозвілля тощо. Аналіз основних напрямків роботи громадських товариств, що діяли у містах Волинської губернії у 1906–1914 роках, дає змогу не

лише прослідкувати процес зародження та розвитку національної самосвідомості тогочасного соціуму, а й дослідити окремі аспекти міського повсякдення у зазначений період.

Аналіз дослідження проблеми. Серед загальних досліджень щодо означеної тематики варто відзначити монографію російської дослідниці А. С. Туманової [12], в якій автор подає ґрунтовний аналіз напрямів діяльності громадських організацій Російської імперії в зазначений період, а також їхній вплив на формування тогочасного російського суспільства. В сучасній українській історіографії наразі немає узагальнюючої праці з історії громадських товариств початку ХХ століття. Сучасні наукові розвідки та дисертаційні дослідження присвячені діяльності товариства «Просвіта» загалом, єврейському громадському руху, добровільним пожежним об'єднанням тощо [8, 6, 11]. Також варто відмітити праці сучасних дослідників, що присвячені діяльності Житомирської «Просвіти», зокрема А. П. Рацілевича [10].

Мета дослідження полягає у з'ясуванні передумов виникнення та основних напрямів діяльності громадських товариств, що з'явилися після законодавчого врегулювання юридичних підстав для їх функціонування в Російській імперії на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Революційні події 1905–1907 років відкрили нову сторінку в історії утворення та функціонування громадських товариств та об'єднань у Російській імперії. 4 березня 1906 року був оприлюднений указ за назвою «Тимчасові правила про товариства і спілки», що мали діяти до видання «загального закону» про спілки та товариства. Проект майбутнього закону розроблявся протягом кількох років, але так і не був затверджений. Тож «Тимчасові правила про товариства і спілки» [7] – це фактично перший та єдиний в історії Російської імперії законодавчий акт, який регулював порядок створення і діяльності громадських об'єднань та організацій. Згідно з цим указом товариством вважалось об'єднання декількох осіб, які, не маючи завданням отримати прибуток, обрали спільну діяльність з певною метою, а спілкою – об'єднання двох або декількох таких товариств.

Заборонялось утворювати товариства: а) що переслідують цілі, які суперечать суспільній моралі, заборонені кримінальним законом або загрожують громадському спокою та безпеці; б) керовані установами або особами, які перебували за кордоном, якщо ці товариства переслідують політичні цілі. Встановлювалися й обмеження щодо потенційних членів новоутворених товариств. Так, неповнолітні, а також учні нижчих і середніх навчальних закладів не мали права ні утворювати товариства, ні брати участь у них. Студенти могли засновувати або ж бути членами лише тих товариств, що передбачені статутами вищих навчальних закладів, в яких вони навчалися. «Правила» дозволяли службовцям урядових установ, залізниць, телефонних підприємств загального користування засновувати лише благодійні товариства або товариства для задоволення духовних і матеріальних потреб винятково на підставі статуту, що затверджувався їхнім керівництвом. Відповідний міністр міг закрити ці товариства, якщо вбачав, що їхня діяльність не відповідає статуту. Для відкриття, реєстрації, заборони та закриття товариств і спілок були створені окремі органи – губернські (або обласні) у справах про товариства присутствія.

Хоча товариства і спілки могли бути засновані без «дозволу урядової влади», але у «Тимчасових правилах» детально виписувалася процедура їх створення та реєстрації державними органами. Зокрема, у ст. 17 вказується, що особи, які мають бажання утворити товариство, зобов'язані подати письмову заяву губернатору, яку мало розглянути губернське у справах про товариства присутствіє. У цій заяві має бути вказана мета діяльності товариства, відомості про його засновників, межі його діяльності, місце розташування правління чи розпорядників тощо. До заяви слід було додати статут у двох примірниках та квитанцію про оплату публікації у «Губернских ведомостях» повідомлення про реєстрацію товариства. Перед засіданням губернського у справах про товариства присутствія губернатор давав розпорядження про надання йому інформації про політичну благонадійність засновників товариства. Про дату і час проведення цього засідання повідомлялося одному із засновників, але його присутність не була обов'язковою.

Проекти статутів, зазвичай, мало відрізнялися один від одного, адже «Тимчасові правила» чітко виписували їх основні положення. У статуті мали бути вказані: а) назва товариства, його мета, межі та методи його діяльності; б) відомості про засновників; в) умови набуття та позбавлення; г) розмір членських внесків; д) склад правління та його місцезнаходження; е) права і обов'язки членів правління; ж) правила ведення звітності; з) можливості внесення змін до статуту. Губернське у справах про товариства присутствіє мало розглянути проект статуту протягом одного місяця. Реєстрація товариства відбувалася шляхом внесення товариства в реєстр, про що повідомлялося у пресі. Суттєві відмінності були лише у формулюванні мети та завдань діяльності того чи іншого товариства.

Варто зауважити, що «Тимчасові правила» також регулювали правове поле діяльності зареєстрованих товариств: дозволялося відкриття окремих установ і закладів, влаштування читань, спектаклів, концертів, базарів, збору пожертв та публічних зібрань, дотримуючись діючого законодавства.

Діяльність товариств і спілок перебувала під контролем місцевої адміністрації та поліційним наглядом. Так, губернатор міг припинити діяльність товариства, якщо, на його думку, ця діяльність загрозувала суспільній безпеці і спокою або мала помітну аморальну спрямованість. Питання про остаточне закриття товариства вирішував не суд, а губернське або міське у справах про товариства присутствіє.

Таким чином, у «Тимчасових правилах про товариства і спілки» чітко були виписані лише обмеження та заборони щодо утворення та функціонування офіційно зареєстрованих товариств, тоді як підстави відмови у реєстрації, призупинення чи заборони їх діяльності були досить розмитими, що дозволяло обмежити принцип свободи товариств і спілок, проголошений Маніфестом від 17 жовтня 1905 року. Та, незважаючи на усі перепони, запровадження «Тимчасових правил про товариства і спілки» дало поштовх до створення цілої низки різноманітних товариств, діяльність яких мала на меті охопити чи не усі сфери повсякденного життя жителі міст Волинської губернії на початку ХХ століття.

Чи не найбільше товариств, що були офіційно зареєстровані на основі цього указу, переслідували благодійні цілі. Серед них переважали благочинні громадські організації, створені євреями для підтримки своїх малозабезпечених чи хворих одновітців. Спектр напрямів діяльності цих товариств був надзвичайно широкий: від підтримки бідних учнів – «Товариство опіки над дітьми євреїв міста Острога», що ставило собі за мету фізичний, моральний та розумовий розвиток дітей [1, арк. 53], до організації їдальні для убогих – «Товариство дешевої їдальні в м. Острозі Волинської губернії для бідних євреїв у пам'ять подружжя Ісаака Яковича і Марії Абрамівни Гермаз з с. Кривіна» [1, арк. 52].

Схожі цілі були й у товариств взаємодопомоги, що функціонували не лише в Житомирі, а й містечках губернії. Умовно їх можна поділити на ті, що об'єднували осіб, пов'язаних спільною діяльністю («Волинське товариство взаємодопомоги римокатолицькому духовенству», «Товариство взаємодопомоги нужденним учням Волинської школи фельдшерів та акушерок фельдшерських в м. Житомирі», «Каса взаємодопомоги присяжних повірених і їх помічників при Житомирському Окружному суді» [1, арк. 7, 35, 41] тощо) та ті, діяльність яких охоплювала представників певної конфесії (до прикладу, «Товариство взаємодопомоги бідним при Житомирському Євангелічно-лютеранській парафії» [1, арк. 54]. До цієї групи слід також віднести страхові каси, що діяли на засадах товариств взаємодопомоги у Рівному, Кременці, Радзивилові та у кількох інших повітових містах.

Окремо слід виділити благодійні товариства, які ставили перед собою мету допомогти жінкам, котрі потрапили у скрутне становище. «Християнське католицьке товариство жінок-працівниць Dzwignia» діяло у Житомирі та мало на меті «підвищення розумового та морального рівня» своїх членів [1, арк. 14]. Слід також згадати «Житомирське товариство захисту жінок», в проекті статуту якого, зокрема, йшлося про підтримку тих жінок та дівчат, що «бажають залишити аморальне життя» [3, арк. 3]. І хоча це

товариство так і не розпочало свою роботу, та основні положення його статуту дають важливу інформацію про проблеми повсякденного життя волинського соціуму початку ХХ століття.

Впровадження в життя «Тимчасових правил про товариства і спілки» стало поштовхом і до легалізації товариства «Просвіта» на території Російської імперії. Так, у лютому 1907 року Волинське губернське у справах про товариства присутствія зареєструвало статут «Українського товариства «Просвіта» в Житомирі», що декларувало поширення своєї діяльності на усю Волинську губернію [1, арк. 8]. Метою Житомирської «Просвіти» було «допомагати розвиткові української культури і першочергово просвіті українського народу його рідною мовою». Відповідно до цього товариство ставило перед собою завдання видавати книги, часописи тощо українською мовою, створювати свої бібліотеки, читальні, книгарні, а також влаштовувати публічні лекції і читання, просвітницькі курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави та інші заходи, що мали сприяти піднесенню культурного рівня населення. Варто зауважити, що свою роботу «Просвіта» провадила не лише серед міської, а й серед сільської людності [9, С. 3].

За період існування «Українського товариства «Просвіта» в Житомирі» (1907 – 1912 роки) у губернському центрі за його безпосередньою участю було відкрито бібліотеку-читальню, регулярно влаштовувалися українські вистави та концерти, літературно-музичні вечори, щорічно відзначалися пам'ятні шевченківських дати тощо. Оскільки діяльність товариства мала яскраве проукраїнське забарвлення, то й реакція влади не забарилась, і воно було ліквідоване у квітні 1912 року відповідним розпорядженням губернатора за «антиурядове спрямування» [1, арк. 8].

Просвітництвом займалися й інші товариства. До прикладу, діяльність «Рівненського літературно-артистичного товариство» передбачала допомагати поширенню літературної, музичної, сценічної та художньої освіти у Рівному [1, арк. 68]. Широку мету свого функціонування декларувало «Артистичне товариство в місті Луцьку». Воно «зобов'язувалося виконувати кращі твори вокальної та інструментальної музики всіх націй і віків, влаштовувати музичні зібрання, літературні вечори, лекції з теорії та історії музичного та драматичного мистецтва», а також організовувати художні виставки та спектаклі [2, арк. 3].

Створювалися також товариства, які займалися організацією розважальних заходів для своїх членів. Вони об'єднували людей за спільними інтересами. Так, «Житомирське комерційне зібрання» ставило перед собою завдання влаштовувати бали, маскаради, танцювальні, музичні та літературні вечорів, драматичні вистави, а також ігри в карти, лото тощо [1, арк. 26]. Останнє, зокрема, іноді і стало причиною закриття такого типу товариств (приклад, клуб за назвою «Житомирське мисливське зібрання» був закритий через азартні ігри в карти) [1, арк. 25].

Окремо слід виділити товариства, діяльність яких була спрямована на розвиток фізичної культури населення. Так, «Житомирське товариство любителів фізичних вправ» ставило собі за мету влаштування приміщень для заняття гімнастикою, фехтуванням, стрільбами; відкриття школи з плавання, бігу на лижах, катання на ковзанах тощо [1, арк. 11]. Схожі завдання мало також «Волинське гімнастичне товариство «Сокіл», основною метою функціонування якого було «фізичне удосконалення та поширення ідей фізичного розвитку в ширших колах населення» Волинської губернії [1, арк. 64].

Варто також згадати про «Волинське фотографічне товариство», метою діяльності якого було «сприяння успіхам фотографії та шляхів вивчення, розробки і поширення наукових, технічних і художніх знань, що стосуються фотографії, як серед членів товариства, так і серед публіки; вивчення природи і побуту Волинського краю шляхом влаштування спеціальних екскурсій і видання добутих фотографічних матеріалів» [5, арк. 1], а також про «Радзивилівське шахове зібрання», яке ставило перед собою завданням теоретичне і практичне вивчення шахової гри, поширення її та об'єднання шанувальників шахів [1, арк. 45].

Особливу увагу дослідників привертає наявність добровільних пожежних товариств, поява яких, за влучним твердженням А. Томіленка, викликана «неспроможністю владних структур організувати надійний захист від вогняної стихії в повітах та волостях» [11, С.41]. З цієї причини, зокрема, було створене «Луцьке Вільне пожежне товариство», діяльність якого передбачала гасіння пожеж та загалом протидія виникненню пожежонебезпечних ситуацій у межах міста Луцьк та його околицях [1, арк. 78]. Такі ж товариства діяли і у ряді інших міст та містечок Волинської губернії.

Існували також товариства, метою діяльності яких було сприяння благоустрою своїх населених пунктів (до прикладу, «Товариство благоустрою містечка Чуднова», яке, однак, було ліквідоване через прояви «єврейського націоналізму») [1, арк. 50].

Підозра у прихованій чи явній пропаганді національної (не російської) культури часто ставала причиною відмови у відкритті чи ліквідації уже діючих товариств. Так, чеська громада прагнула надати своїм землякам можливість отримати якісну освіту. Зокрема, в 1910 році відбулася спроба створити «Здолбунівське чеське благочинне та просвітницьке товариство», завданнями якого (окрім усього іншого) було влаштування музеїв, колекцій, виставок, читалень, бібліотек тощо, а також надання матеріальної допомоги тим чехам, що вирішили повернутися на Батьківщину. Товариству було відмовлено в реєстрації у зв'язку з тим, що воно «має на меті духовний розвиток чеської народності», що нібито веде до «поглиблення початків національної ворожнечі» [4, арк. 7, 35]. Зі схожим формулюванням було відмовлено і в заснуванні «Товариства опіки над бідними жінками і дітьми євреїв міста Кременця».

На противагу таким об'єднанням влада охоче підтримувала створення проурядових товариств, які, як ішлося в статутах «Житомирського патріотичного товариства» та «Почаєвського союзу Русского Народа», мали на меті «протидію революційним та анархічним спрямуванням на знищення монархічної влади» [1, арк. 3] та «розвиток народної російської самосвідомості» [1, арк. 40].

Висновки. Отож, початок ХХ століття ознаменувався появою цілої низки громадських товариств, що стало можливим після оприлюднення «Тимчасових правил про товариства і спілки», які врегульовували законодавчі підстави створення та функціонування громадських організацій та об'єднань. Піднесення національної свідомості окремих народів Російської імперії лише сприяло цьому процесу.

Статuti товариств є важливим джерелом для дослідження означеної проблеми, адже подають цілісну картину причин їх створення та мету майбутньої діяльності. Це дозволяє провести умовну типологізацію та виокремити серед усього масиву організацій, створених на підставі «Тимчасових правил», кілька груп, об'єднаних спільними завданнями свого функціонування: благодійні товариства, товариства взаємодопомоги та страхові каси, культурно-освітні товариства та товариства, що ставили перед собою мету урізноманітнити дозвілля своїх членів. Окремо слід згадати про громадські об'єднання, діяльність яких була спрямована на забезпечення безпечного та зручного функціонування міст (пожежні товариства та товариства, створенні для вирішення питань з благоустрою), а також ті, статuti яких декларували своїм основним завданням проурядову роботу серед населення. Саме останнім влада не чинила жодних перепон на шляху їх існування, тоді як культурно-освітні товариства ліквідовувалися за наявності найменших підозр у антиурядовому спрямуванні їх діяльності.

Джерела та література

1. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 329, оп. 1 спр. 3.
2. ДАЖО, ф. 329, оп. 1 спр. 12.
3. ДАЖО, ф. 329, оп. 1 спр. 14.
4. ДАЖО, ф. 329, оп. 1 спр. 45.
5. ДАЖО, ф. 329, оп. 1 спр. 122А.
6. Доценко В. О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / В. О. Доценко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - Київ: [б. и.], 2005. – 20 с.

7. Именной высочайший указ Правительствующему Сенату о временных правилах об обществах и союзах // Российское законодательство X–XX вв. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. В 9-ти томах. Т. 9. – Москва. – 1994. – С. 208
8. Коробка М. Становлення та розвиток українських товариств «Просвіта» як осередків національно-культурного відродження (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / М. Коробка // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42. – С. 142 – 148.
9. «Просвіта» товариство (Житомир). Статут українського товариства «Просвіта» у Житомирі. – Житомир, 1907. – 17 с.
10. Рацілевич А. П. Діяльність житомирської «Просвіти» (1907–1912) у контексті українського національного руху на Волині / А. П. Рацілевич // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – Київ: Вид. Центр КНЛУ, 2004. – Вип. 9. – С. 19 – 25.
11. Томіленко А. Г. Діяльність добровільних пожежних товариств на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Г. Томіленко // Збірник. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – Т. 5: Історичні науки. – С. 39 – 42.
12. Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века / А. С. Туманова – Москва: Новый хронограф, 2008. – 320 с.

УДК 94 (477.82) «18» : 338.439 [663.3+63.4]

С. Мартинчук

ОСНОВНІ ПРОМИСЛОВІ ЗАКЛАДИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Проаналізовано розвиток промисловості Волинської губернії на початку XX ст. З'ясовано фактори, які впливали на темпи економічного зростання у цьому регіоні. Розкрито діяльність найбільших промислових підприємств.

Ключові слова: Волинська губернія, економічний розвиток, промислове виробництво.

It was analyzed the development of industry of Volyn province at the beginning of the XX century. There were found out the factors that affected the rate of economic growth in this region. It was revealed the activity of the biggest industrial enterprises.

Key words: Volyn province, economic development, industrial enterprise.

Аналіз досліджень проблеми. Промисловий розвиток українських губерній на початку XX ст. став об'єктом вивчення багатьох істориків, зокрема Олександра Реєнта [20], Тетяни Лазанської [8], Івана Гуржія [6], Олени Прищепи [19]. З останніх робіт можна виділити дослідження розвитку переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Миколи Москалюка [9-11]. Серед публікацій з історії промисловості Волині на увагу заслуговують також роботи Олега Гордуновського [5], Віктора Павлюка [16], Нелі Романюк [21] та Ярослава Цецика [23].

Мета запропонованої розвідки – на підставі дослідження архівних джерел і наукових праць проаналізувати основні промислові заклади Волинської губернії за галузями виробництва на початок XX ст.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На початку XX ст. Волинська губернія залишалася аграрним краєм. Незважаючи на таку ситуацію, на Волині спостерігалася тенденція до зростання кількості промислових підприємств. Станом на 1900 р. в краї працювало 30 промислових заводів, на яких було зайнято понад 100 робітників [3, арк.1-10]

Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві Волинської губернії посідала харчова промисловість, насамперед цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння. Переважна частка підприємств цієї галузі продовжувала існувати на базі великих дворянських маєтків [19, с. 98]

Станом на початок XX ст. через губернію проходило ряд залізничних колій, зокрема, у 1902 р. розпочався рух поїздів по залізниці Київ – Ковель, що зумовило й зростання кількості промислових підприємств. Так, упродовж 1880–1912 років у Житомирському та Овруцькому повітах кількість фабрик та заводів зросла вдвічі, а випуск промислової продукції за її вартістю – майже в чотири рази [23, с. 89].

Щодо розміщення великих промислових підприємств по повітах, то варто зазначити, що у Житомирському повіті функціонувало сім великих підприємств, з яких п'ять спеціалізувалися на виробництві цукру. Родині Терещенків належали два найкращі заводи, що розміщувалися в містечку Червоному та селі Коровниці. До обох заводів належали соціальні об'єкти: добрі лікарні та школи, чого не можна сказати про Янушпільський цукровий завод, де розміщувалася незадовільно обладнана лікарня, а школи не було взагалі, хоча у 1912 р. цей завод виробляв найбільше продукції – на 1 647 тис. руб. [3, арк. 5-6]. Ще дві цукроварні знаходилися в містечку Андрушівка та селі Іванків. Досить передовим у технологічному плані був завод в Іванкові, де директором був московський інженер-технолог, а всі робітники мали застраховку в разі нещасного випадку на виробництві.

Окрім великих цукрових заводів, у Житомирському повіті було ще два підприємства з числом робітників понад 100. Зокрема, у Житомирі працювала тютюнова фабрика та селі Вігонки – скляний завод, виробничі потужності яких були значними, а оплата праці робітників залишалась низькою: на тютюновій фабриці – від 1 руб. 20 коп. до 2 руб. на місяць [3, арк. 9-10].

У Новограді-Волинському повіті виділялося п'ять великих підприємств: у Корці та селі Новоселиця – цукроварні, у селі Острожець – цигарково-паперова фабрика, в Городниці – фарфоровий, а в селі Кам'яний Брід – фаянсовий заводи. Розвиток фарфорово-фаянсових підприємств ще з першої половини XIX ст. забезпечувався наявністю місцевих покладів каоліну і дров, краще необхідних як палива для виробництва фарфору й фаянсу завдяки обширним лісовим масивам. На початку XX ст. були засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На Волині виготовлялось понад половину українських виробів із фарфору й фаянсу, тому губернія була центром виробництва цієї продукції в Україні [21, с.24].

В Заславському повіті знаходилися цукрові заводи у містечку Шепетівка, селах Клембівка та Кременчуки, власником яких був граф Й. А. Потоцький. Цікавим є той факт, що управлінський персонал на всіх заводах складався з австрійських підданих. Ці підприємства не мали соціальної інфраструктури. Технічне оснащення заводів Й. А. Потоцького у Заславському повіті було застаріле, чого не можна сказати про його цукровий завод у Корці. У селі Понінки цього ж повіту розміщувалася паперова фабрика, при ній працювала державна однокласна школа на 64 учні. Величезна суконна фабрика у Славуті, відома ще від середини XIX ст., продовжувала поставляти свою продукцію на загальноросійський ринок. Її робітники при виході на пенсію могли отримувати від 30 до 60 руб. на рік [3, арк. 5-6]. Із наближенням Першої світової війни держава збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, 1911 р. його обсяг досяг майже 2,5 млн. руб. Підприємство мало свої склади в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [21, с.25].

У селах Городище Рівненського повіту та Великий Олексин знаходилися Житинський та Шпанівський цукрові заводи, обсяг виробництва яких сягав 2 590 тис. руб. Зокрема, Житинський завод був єдиним у Російській імперії за унікальним способом виробництва, коли цукор добувався з патоки шляхом стронціаніту у вигляді цукрового стронцію. У Степані та селі Орусеві працювали лісопильні заводи та паркетні фабрики, які виготовляли якісний та дорогий вартісний паркет.

У Старокосятинівському повіті було три цукрових заводи (у містах Старокосятиніві та Красиліві, у селі Фрідріхівка).

Після введення у 1895 році державної монополії на продаж і виробництво спиртних напоїв саме в містах зосереджувалися очисні винні склади, куди надходила вся вироблена в місцевій окрузі алкогольна продукція. Так, у 1905 році серед галузей міської промисловості виробництво на очисних складах за сумою виробленої продукції було провідним у Житомирі, Новограді-Волинському, Острозі, Луцьку, Кременці, Овручі [19, с. 106].

За даними на 1901 рік у Волинській губернії працювали підприємства з обробки каменю (всього 11), сушіння хмелю (три), покрівельного толю (два), макаронів (одне), цукерок (одне) [17, с. 76-77].

Важливе місце серед промислових галузей займала лісопереробна промисловість, адже 38 % загальної площі Волинської губернії займали ліси, сконцентровані переважно в північних і західних повітах. Особливістю було те, що більшість лісопилних заводів (тартаків) – це тимчасові підприємства, які створювали поблизу місця вирубки для розпилювання колод, лише 10 % – це постійні промислові підприємства. На останніх виробляли здебільшого дошки, паркет, клепки, соломку для сірників, гонт, дерев'яні цвяхи для взуття, матеріал для меблів. Продукцію постачали переважно на внутрішній ринок. Однією з форм обробки дерева як матеріалу для будівельних робіт була заготівля деревини. Найбільші обсяги виробництва (понад 1 млн. руб.) мало Акціонерне товариство Оржевських лісопилного, паркетного й фанерного заводів (с. Оржево Рівненського повіту). Поліський паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках. Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі в цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові й картонні фабрики [21, с.24-25]. Загалом у містах Волині на початку ХХ ст. виготовленням виробів із дерева (столярки, паркету, меблів та інших) займалися на 47 фабриках [17, с. 76-77].

У звіті волинського губернатора за 1905 рік промислові підприємства поділено на чотири групи: переробка сировини тваринного, рослинного походження та корисних копалин, змішане виробництво. Всього на Волині діяло 1 417 промислових закладів, які виробляли продукції на суму 25 154 138 руб. (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Промислові заклади Волині станом на 1905 рік*

Галузі виробництва	Кількість фабрик та заводів	Кількість робітників	Вироблено продукції на суму (руб.)
Переробка сировини тваринного походження	200	965	667 357
Переробка сировини рослинного походження	933	12 834	22 414 380
Переробка корисних копалин	225	3 896	1 632 213
Змішане виробництво	59	538	440 118
Разом	1 417	18 233	25 154 138

*Складено за: [1, арк. 114-115]

Дві третини підприємств працювало на рослинній сировині, у них було зайнято 70 відсотків заводських робітників і вони давали майже 90 відсотків продукції (за її вартістю). За вартістю виробленої продукції серед усіх галузей промисловості першість займало цукроваріння. На 15 волинських заводах працювало 4 917 робітників, які поставляли на ринок продукції на 6 258 292 руб. Станом на 1913 р. у Волинській губернії діяло 17 цукрових заводів, на яких працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській та Харківській губерніях [10, с. 82]. Більшість цих підприємств були розміщені недалеко від залізничних станцій. Щодо відсутності цукрових заводів у ряді повітів губернії, то це було зумовлено тим, що підприємці вкладали кошти у будівництво заводів там, де їм це було вигідно чи де вони володіли значними землями, як, наприклад, граф Потоцький, котрий будував свої підприємства у власних маєтках [23, с. 89].

На початку ХХ ст. на другому місці за обсягом виробництва було винокуріння: 124 заводи випустили алкогольних напоїв на 5 052 768 руб. В технічному відношенні 37 заводів користувалися перегінними апаратами Пісторіуса змішаної системи і на 87 заводах були корончаті апарати. Третє місце займало борошномельне виробництво: на 507 млинах було перероблено зерно на суму 3 489 274 руб. Отже, на початку ХХ ст. на Волині спостерігалися тенденції до розвитку промисловості, а в краї почав діяти ряд значних за обсягом виробництва підприємств, на деяких з них використовувалися передові як для того часу технології.

Із часом розвиток ринкових відносин, заснування прибуткових виробництв давали можливість і на Волині збільшувати обсяги виробництва. У 1911 році – через 50 років після аграрної реформи 1861 року – у губернії вироблено промислової продукції на 53 116 193 руб., що на 49 221 700 руб., або в 13,6 рази більше, ніж у 1861 році. Обсяги промислового виробництва продовжували зростати переважно за рахунок цукрової, винокурної й борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності [21, с.22].

Від середини ХІХ ст. у волинській промисловості почали виникати акціонерні підприємства, які об'єднували індивідуальні капітали. Наприклад, у 1897 році з наміром подолати спад виробництва цементного заводу в Здолбунові його власник О. Елінек виступив ініціатором заснування акціонерного товариства портланд-цементного заводу «Волинь». Сума його основного капіталу неухильно зростала. Якщо в 1897 році вона складала 400 тис. руб., то в 1913 році – 1 289 тис. руб. [19, с.108]. До кінця 1912 року виробництво цементу було збільшено до 900 тис. бочок, або 9 млн. пудів портландського цементу на суму 3,42 млн. руб. у рік. Замовлення військового відомства на цемент для будівництва укріплень у західних губерніях імперії сприяло значному збільшенню його виробництва. Південно-Західна, Поліська й інші залізниці користувалися портланд-цементом «Волинь» від дня відкриття заводу. Його закупували на будівництво мостів й інших споруд Києво-Ковельської та, частково, Києво-Полтавської залізної дороги [21, с.25].

Великі прибутки мав механічний завод у Славути Заславського повіту, що належав акціонерному товариству. У 1909 році власник пивзаводу в Рівному Г. Пісюк заснував акціонерне товариство «Бергшлюс», де у 1913 році працювало 116 осіб.

Таким чином, на початку ХХ ст. на Волині спостерігалися тенденції до розвитку промисловості. На території губернії почали діяти великі промислові підприємства, які використовували передові технології. Вони здебільшого займалися переробкою продукції сільськогосподарської сировини.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАК України), ф. 442 «Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора», оп. 636, спр. 391, 111 арк.
2. ЦДАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 20, 64 арк.
3. ЦДАК України, ф. 575, оп. 1, спр. 73, 398 арк.
4. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / под ред. М. В. Довнар-Запольского, А. И. Ярошевича. – Киев : Юго-Западное отд-ние Рос. экспорт. палаты, 1914. – 1115 с.
5. Гордуновський О. М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. / О. Гордуновський // Український історичний журнал – 2000. - № 1. – С. 61–71.
6. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
7. Задорожнюк А. Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт. – К., Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.
8. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст. / Т. І. Лазанська. – К. : НАНУ, Ін-т історії України, 1999. – 282 с.
9. Москалюк М. М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. М. Москалюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 15 – 20.

10. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX століття / М. Москалюк. – Тернопіль: Рада, 2009. – 336 с.
11. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Москалюк. – Черкаси, 2005. – с. 19
12. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав України, 1952. – 180 с.
13. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко; АН УРСР. Ін-т економіки. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. – 580 с.
14. Обзор Вольнской губернии за 1911 г. – Житомир: Волян. губерн. тип., 1912. – 102 с.
15. Обзор Вольнской губернии за 1914 г. – Житомир: Волян. губерн. тип., 1915. – 86 с.
16. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.102 – 108.
17. Памятная книжка Вольнской губернии на 1903 г. – Житомир: Изд-во Волян. губерн. стат. ком., 1903. – 150 с.
18. Памятная книжка Вольнской губернии на 1915 г. – Житомир: Изд-во Волянского губерн. стат. ком., 1915. – 128 с.
19. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
20. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 340 с.
21. Романюк Н. Пріоритетні галузі виробництва підприємств Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Романюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Вип. 5. – 2015. – С. 21-26
22. Фабрично-заводские предприятия Российской империи / под. ред. Ф. А. Шобер. – [2-е изд.]. – Петроград: Тип. Т-ва под фирмой «Электротипография Н. Я. Стойковой», 1914.
23. Цецик Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Я. П. Цецик // Сторінки історії. – К., Політехніка, 2011 – Вип. 32. – С. 78-85.

УДК 2-175:271.2-855(477)

В. Мишків

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ВІДРОДЖЕННЯ ЕСХАТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТАРООБРЯДНИЦТВА В XX-XXI СТОЛІТТІ

Старообрядництво стало своєрідним есхатологічним виявом православ'я з дотриманням суворого аскетизму, харчовими обмеженнями, вірністю старим традиціям і способу життя. Есхатологічний світогляд є основою старообрядницького вчення в Україні: етика, побут старообрядців ґрунтуються на вченні про кінець світу.

Ключові слова: аскетизм, старообрядці, релігія, православ'я, старообрядництво, розкол.

Old Believers became a kind of eschatological expression of Orthodox observance of strict austerity, food restrictions, faithfully, old traditions and lifestyle. Eschatological outlook is the foundation of Old Believers doctrine in Ukraine: ethics, life based on the teachings of the Old Believers about the end of the world.

Key words: asceticism, religion, Orthodox, Old Believers, split, conservatives, commonness of religion.

Акцентуємо увагу на тому, що есхатологічні погляди старообрядців не були новими для історії християнства в цілому, ні для Русі зокрема, але в старообрядництві вони отримали нове звучання, стали основою віровчення. Основне завдання старообрядців – дотримуватися віри та настанов предків, зберігати чистоту церковної общини до Другого пришествя. З розмови з керівником Бершадської старообрядницької громади Павлом стає відомо, що для старообрядців в Україні і тепер однією з головних книг залишаються "Дияконові відповіді", в яких розкриваються есхатологічні уявлення старообрядців.

Зазначимо, що в цій книзі сформована теорія поступового завоювання світу Антихристом, яка стала основою в есхатологічних шуканнях старообрядців. Так згідно з "Дияконовими відповідями", перший етап – 1054 рік – поділ церкви на Східну та Західну й ослаблення православної віри, другий етап завоювання – 1595 рік – підписання Брестської унії та відокремлення "Малої Русі" від православ'я, при цьому передбачалася подальша церковна криза. Третім етапом завоювання світу Антихристом була інтронізація Никона на патріаршу кафедру. Саме в ньому старообрядці побачили попередника Антихриста, а в його реформах відступ від канонів православної віри. Останній етап розпочався з 1666 року – церковного Собору, на якому "з патріархами не ангели, а дух нечестивий сидів"

Для українських старообрядців характерними були яскраво виражені есхатологічні уявлення про кінцеву долю світу в цілому та окремих людей зокрема. Незважаючи на поділ старообрядництва на ряд толків та груп (саме в цьому, виявилася трансформація руху), для всіх їх важливими були загальні есхатологічні концепції. Час життя кожної людини чітко визначений Богом, так само як і передбачена її доля, однак людина може змінити власне потойбічне життя.

Взагалі доля людини після смерті трактується старообрядцями по-різному: як покарання та вічні муки або як очищення та вічне життя. Історичний вектор есхатологічного розуміння спрямований у майбутнє. В основі уявлень про "життя – смерть" лежить оптимістична віра про нове відродження людства через оновлення. В одному з переказів про загибель світу стверджується, що серед врятованих обов'язково буде чоловік та жінка, котрі започаткують нову епоху людства.

Зауважимо, що така позиція пояснювалася старообрядцями власним вченням про Друге пришествя та Страшний Суд, який обов'язково відбудеться після загибелі Антихриста. Специфічною особливістю старообрядництва в цей час стає протиставлення "віруючих, котрі отримують вічне життя", тобто старообрядців та решти людей – "мирського світу", які потрапили в полон до Антихриста і піддалися його спокусам [4, с.620].

Погляди старообрядців трансформувалися і тепер вони вважають, що царство Антихриста все-таки ще не наступило на землі, однак світ Антихриста постійно оточує людей у духовній площині і спокушає їх до скверни. Водночас заперечується осуд чужих гріхів, оскільки всі згрішили і можна лише спокутувати власні провини.

Автор мав розмову з представниками Бершадської громади старообрядців. Майже всі вони підтвердили, що зовнішній світ гріховний априорі, тому що в ньому постійно порушуються заповіді Господні: "От ми в місті живемо, побачимо людину, а осуджувати її не варто, це великий гріх ... Говоримо: от п'яний іде, он як напився, або он іде вся нафарбована в короткій спідниці – несвідомо осуджуємо незнайомих людей, а цього робити не можна – гріх. Тому що, хто не осуджує, того і Бог не осуджує, того і Бог не осудить".

Зазначимо, що ще на початку XX століття старообрядці на Україні вважали, що цивілізаційні здобутки цього світу є гріховними і на них лежить "бісівський слід". Зокрема, Кольцов Максим Захарович, старообрядець, житель села Біла Криниця Чернівецької області Глибоцького району 1924 року народження говорив, що "бабуся моя більш, чим 90 років прожила, а в лікарню не зверталася, вважала, що гріх; радіо проводити не давала, мовляв усе це від нечистого" [1, с.67].

Від Суржикової Софії Купріянівної, також жительки села Біла Криниця, 1923 року народження дізнаємося, що її батько вважав, що з "приходом Антихриста світ зміниться – будуть залізні коні ходити по полях, а повітря окутають ланцюги, кораблі літати будуть". Також заборонялося робити щеплення дітям, оскільки воно порушує цілісність людського тіла – творіння Господнього.

Однак з часом під впливом зовнішніх факторів старообрядці трансформували власні уявлення про гріховне і дозволене та почали визнавати здобутки прогресу: наприклад у багатьох членів Бершадської громади старообрядців у будинках є не лише телевізор, але й комп'ютер, вони користуються мобільними телефонами, під час хвороби звертаються до лікарні, навіть почали пити чай, каву, хоча ще в 60-их роках ХХ століття пиття чаю вважалося гріхом. Старообрядці стали розуміти, що в глобалізованому суспільстві вони не можуть дотримуватися добровільної ізоляції і мимоволі будуть порушувати Божі заповіді.

Саме тому старообрядці і дотепер вважають, що у Господа існує список, у якому записані добрі і погані вчинки кожної людини. "Всі у списках будуть, тому що у кожної людини є гріхи". За уявленнями старообрядців, саме цими списками користуються Господь та Антихрист для визначення місця людини в загробному житті: пекла чи раю. Констатуємо, що, незважаючи на певний песимізм, для віруючих існує можливість покращити власне становище – прийняти сповідь перед смертю. "Нам грішим, обов'язково потрібно сповідатися перед смертю – широко покаятися у власних гріхах та просити прощення, можливо, Господь і простить деякі гріхи".

Провісником Кінця світу і Великого суду будуть природні катаклізми та соціальні кризи. Так, прихожанин храму Покрову Божої Матері, міста Бершадь, Погребняк Віктор Андрійович, говорить, що перед кінцем світу "Буде два роки спеки, а потім два роки повені і війна – людей залишиться мало, після цього піде вода вогняна по землі і поділить землю на три аршини, залишиться лише один аршин – менше метра, а все решта вигорить, бо все у скверні".

Як бачимо, роль вогню символічна. Адже вогонь в уявленнях старообрядців виступає очисною силою, котра знищить усе живе, що схильне до гріха. Зі слів пана Погребняка стає зрозуміло, що в основі такого уявлення лежить апокриф Одкровення Петра, за яким "Під час Страшного суду по землі потече вогняна ріка, яка очистить землю від гріха, і море стане вогнем і під небом буде незгасиме полум'я" [3, с.34].

Після очищення землі від людських гріхів настане Друге пришестя, Бог зійде на землю, щоб творити Страшний суд. На небі з'явиться Хрест господній і Бог на своєму престолі почне судити людей. Старообрядці вважають, що людей на Суді буде дуже багато "маковому зернятці не буде де впасти": всі живі одразу помруть, а мертві встануть на Суд.

Однак сам Суд не буде тривалим: Господь грішників поставить по ліву руку, а праведників по праву, бо все вже про всіх знає. Коли Суд закінчиться, то Антихрист ланцюгами потягне грішників до себе, а праведники залишаться з Господом [3, с.40].

Зазначимо, що у старообрядців і дотепер зустрічаються неканонічні уявлення про Страшний Суд. Наприклад, Юров Дмитро Михайлович, старообрядець міста Бершадь 1927 року народження, стверджує, що "коли Суд буде, Господь запитає тебе: "Чи віриш в Єдиного Бога Отця". Якщо скажеш: "Вірю", то маєш прочитати молитву "Вірую", або "Господи Ісусе", або "Богородицю". Після закінчення Страшного Суду, за поглядами старообрядців, праведні не потраплять у рай, а залишаться на очищеній землі: "Стара земля вигорить і наросте нова земля, біла як сніг, на ній квіти будуть, тварини – всього буде в достатку і всі праведники залишаться жити на ній, а грішники будуть під землею – там сирість, бруд і муки" [1, с.64].

Варто сказати, що старообрядці з часу розколу живуть очікуванням кінця світу, гострота есхатологічних очікувань може бути різною у різних толків, залежить від їхнього становища у суспільстві. Однак, всі толки мають спільну рису – постійне очікування кінця світу, стало причиною того, що старообрядці повірили у власну богообраність.

Вони почали вважати, що Бог визначив їх як праведників, від яких залежить доля світу. Саме старообрядці повинні дотримуватися усіх заповідей Господніх і підтримувати благочестивість на землі: "Якщо на землі будуть старообрядці то вона ще буде існувати, якщо старообрядці пам'ятатимуть про своє призначення, то бог може продовжити термін існування світу"

Таким чином, для есхатології старообрядництва в Україні характерними є наступні ознаки:

1. Відправним моментом їх мислення було есхатологічне вчення про Третій Рим і єдність руського православ'я, з якого випливало, що відречення від старої віри символізує собою прихід у світ Антихриста.
2. Уявлення про непорушність та непогіршимість руських церковних обрядів, за яким обряд прирівнювався до догмату.
3. Неминучість близького кінця світу вкрай важливою робить проблему спасіння власної душі, першим кроком до якого було перебування в лоні старообрядницької церкви, а другим – постійне дотримання християнського віровчення.

Отже, есхатологічний світогляд – це основа старообрядницького вчення в Україні. Етика, побут старообрядців ґрунтуються на вченні про кінець світу. Ми можемо простежити наступну закономірність – старообрядницьке есхатологічне вчення дотримується суворої послідовності подій, котрі приведуть до кінця світу. Найголовнішою ознакою майбутнього кінця є становлення царства Антихриста на Землі. Настання Другого пришестя буде супроводжуватися такими ознаками, як технічний прогрес, природні катаклізми, екологічні проблеми. Але найголовніша ознака, що буде свідчити про настання останніх днів, – це соціальні кризи: війни, демографічні проблеми, втрата моральності та релігійності, інформанти відмічають, що в кінці світу "багато вір в одну об'єднують, але правди не буде" [2, с.140].

Акцентуємо увагу на тому, що джерелами есхатологічних уявлень старообрядців виступають книги, на які постійно посилаються інформанти, але на жаль, точних назв книг нам не вдалося встановити. При аналізі есхатологічних уявлень старообрядців, стало зрозуміло, що в їх основі лежить апокриф "Откровення Петра", хоча прямих посилань на це джерело не було. В цілому потужний заряд месіанізму, апокаліптизму та міленаризму, який надихав старообрядництво в період середньовіччя та нового часу, постійно впливав на історичне буття означеної соціальної групи, пропонуючи більш «правильні» та «праведні» проекти світоупорядкування, хоча водночас містив значний потенціал утопізму. У новітній час нонконформізм апокаліптизму та міленаризму старообрядництва особливо виявляв себе, особливо на етапі переходу від II до III тисячоліття, як своєрідна експертиза сучасних тенденцій розвитку.

Таким чином, соціально-філософський аналіз релігійної свідомості старообрядців засвідчує морально-духовну деградацію суспільства; констатує неминучість загибелі даного земного порядку; говорить про те, що перехід у майбутнє лежить через катастрофи й кризи; неминучість поділу людства на тих, хто загине, й тих, хто врятується в результаті здійснення Страшного Суду, через який буде будуватися майбутнє; прихід майбутнього буде супроводжуватися приходом Месії, тобто Божественної Надособистості, Світового Учителя, що відокремить тих, хто зможе ввійти в Царство Боже, від тих, кому це не буде дозволено; міститься вчення про порятунок (согеореологію), тобто розуміння, яким чином буде відбуватися процедура порятунку. Наявність даних ідей у структурі релігійної свідомості відрізняє релігію від філософської системи, етичної доктрини, від будь-якого вільного витвору людського розуму.

Джерела та література

1. Доля старообрядства в ХХ–на початку ХХІ ст.: історія і сучасність. / відпов. ред. та упоряд. С. В. Таранець – К., 2010. – 364 с.
2. Доля старообрядства в ХХ–на початку ХХІ ст.: історія і сучасність. / відпов. ред. та упоряд. С. В. Таранець – К., 2011. – 560 с.
3. Романова Е. Старообрядческое учение о добровольной смерти по источникам XVII-XVIII веков / Е. В. Романова // Православие и культура. – 2002. – № 1–2. – С. 19–53.
4. Сухомлинова Н. Эсхатология и утопия старообрядчества в романе С. А. Клычкова „Чертухинский балахирь“ / Н. Н. Сухомлинова // Православие и культура. – К., 2002. – С. 620–623.
5. Шахов М. Философские аспекты староверия. / М. О. Шахов. – М. : Третий Рим, 1998. – 207 с.

ЗАГОСТРЕННЯ ОПАЛЮВАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1914 – 1917 РР.

У статті висвітлено вплив Першої світової війни на опалення Правобережних міст. З'ясовані причини та наслідки опалювальної кризи в регіоні. Розглянуто діяльність органів міського самоврядування в паливній сфері.

Ключові слова: опалення, вугілля, дрова, міста, Перша світова війна, Правобережна Україна.

The influence of World War I on the heating of Right-Bank Ukraine towns is elucidated in the article. The reasons and consequences of the heating crisis in the region are cleared up. The activity of town self-government bodies in the heating sphere is considered.

Kew words: heating, coal, firewood, towns, World War I, Right-Bank Ukraine.

Протягом останніх років напередодні кожного опалювального сезону українське суспільство задається питаннями щодо спроможності країни пережити майбутні холодні зимові місяці. Ці перестороги лежать у політичній площині, оскільки базуються на залежності нашої держави від російського газу. Починаючи з 2014 р., коли Російська Федерація розпочала проти України активну фазу неоголошеної гібридної війни, питання національної енергетичної безпеки стало потребувати негайного вирішення. Подібно до цього, проблема із забезпеченням паливних матеріалів для обігріву приміщень набула надзвичайної гостроти й в роки Першої світової війни, посівши за своїм накалом одне з чільних місць у міському побуті.

В радянській історіографії паливна тема в роки Першої світової війни розглядалася в контексті дослідження кризових явищ в російській промисловості та погіршення життєвого рівня робітничого класу [1, 2, 3]. Після проголошення незалежності України досліджуване нами питання в тій чи іншій мірі висвітлювалося в кількох аспектах: в економічному – О. Реєнтом і О. Сердюком [4], в продовольчому – Н. Шапошніковою [5], С. Орлик [6], повсякденному – О. Вільшанською [7], Є. Джумігою [8]. Однак, попри наявність такого солідного наукового доробку, багато проблем, пов'язаних із опаленням Правобережних міст у 1914 – 1917 рр., залишилися поза увагою істориків.

Мета статті – дослідити вплив Першої світової війни на опалювальні проблеми міських мешканців Правобережної України та проаналізувати заходи місцевої влади щодо забезпечення міст паливною сировиною.

Джерельну базу складають неопубліковані документи з державних архівів Вінницької, Волинської, Київської, Рівненської, Хмельницької областей та матеріали з газет досліджуваного періоду.

Якщо проводити паралелі з освітлювальним «питанням», яке на Правобережній Україні перебувало в прямій залежності від транспортування сировини з місць зосередження видобутку кам'яного вугілля й нафти, то питання з опаленням, на перший погляд, виглядало куди менш критичним з огляду на наявність лісових ресурсів, а також значних покладів торфу. Проте деструктивний вплив Першої світової війни на економіку Російської імперії фактично не залишав приводів для оптимізму в цій надзвичайно чутливій для населення сфері.

Від самого початку війни в містах збільшився попит на інші види палива, оскільки через високу затребуваність вугілля для оборонної промисловості шанси на його отримання танули з кожним місяцем. До того ж досить часто на заваді реалізації постачання сировини ставала залізниця. Заміна одного виду палива на інше ініціювалася як «згори», так і «знизу».

Це, наприклад, стосувалося будинків із центральним опаленням, яке передбачало спалення великої кількості вугілля. Дефіцит твердого палива в містах дуже швидко переконав домовласників у неможливості його використання, й тому вони почали перейматися запровадженням альтернативного способу обігріву будівель. Щоправда, лише невеликій частині вдавалося придбати апарати для спалення нафти чи взагалі змінити систему опалення, перейшовши на дрова, адже в обох випадках потребувалися величезні затрати. Неодтак, наприклад, улітку 1915 р. багато квартир у Києві здавалися в найм неопалювальними [9, с. 2]. На підвуднітні усвідомлені необхідності проведення ротаций в паливній сфері у Вінниці в 1915 р. виникла кумедна ситуація, зумовлена надмірною балакучістю однієї з місцевих посадових осіб. Певно, з метою вислужитись перед владою, чиновник самовпевнено доводив непотрібність для міста вугілля, котре, на його думку, мали успішно замінити дрова. Внаслідок тієї «диверсії» вінницької управи не вдалося отримати 25 вагонів палива [10, арк. 137].

Нарешті, в травні 1916 р. Уповноважений мінеральним паливом розіслав на місця вказівку про необхідність вживання заходів щодо заміни вугілля «будь-якими сурогатами», в залежності від особливостей місцевості: дровами, соломною, кізяками, торфом, соняшниковим лушпинням тощо [11, с. 3]. Зацікавленість влади в альтернативних енергоносіях проявилася на тлі загострення вугільної кризи, про що красномовно свідчила статистика надходження твердого мінералу до Києва в 1916 р.: в лютому – 667 вагонів (замість потрібних 1400) [12, с. 2], у серпні – 811, у вересні – 623, у жовтні – 491, в листопаді – 300 (місячне споживання київської електростанції) [13, с. 2], в грудні – 250 [14, с. 3].

Розмови про можливість заміщення торфом традиційних видів палива на Правобережній Україні протягом усього періоду війни відбувалися в Петрограді [15, арк. 8], Києві [16, с. 4] й в інших містах. У травні 1916 р. бердичівське повітове земство провело розрахунки, згідно яких собівартість видобутого одного пуду торфу мала становити 11 коп. й за своїми паливними якостями він мало чим поступався дровам [17, с. 4]. Звісно, що подібні проекти потребували не лише забезпечення технічними засобами, а й кваліфікованої робочої сили, якої, як відомо, було обмаль. Ось чому в 1917 р. в паливному балансі Європейській Росії на долю торфу припадало близько 2 %.

Таким чином, значно збільшувався попит на дрова, процес заготівлі яких був порушений війною. Вона скоротила число людей, що займалися рубкою лісу, кількість коней, які підвозили дрова до залізничних шляхів й пристаней, погіршила постачання лісозаготівель провіантом й фуражем та змінила в гірший бік умови транспортування деревини залізницею [3, с. 523, 536]. Все це зумовило помітне подорожчання дров уже в перший рік війни. Так, якщо в Києві в березні 1914 р. куб. сажень дров твердих порід коштувала 41 руб. з доставкою, то в грудні того року – 52-53 руб. [18, с. 5].

Навесні 1915 р. регіональна Правобережна преса сповіщала про настання дров'яного «голоду». В березні нестача палива змусила директора однієї з київських гімназій заявити міській управі про необхідність тимчасового призупинення занять [19, с. 2]. «Завдячувати» такій ситуації гімназисти мали нехлюйству організаторів розподілу дров у місті, які примудрилися не виконати угоду із залізницею, за якою остання мала щодня постачати до Києва 50 вагонів за умови їхнього негайного вивезення з території станції. Будівля міського самоврядування наповнилася обуреними мешканцями [20, с. 2]. В ті дні на сторінках газети «Киевская мысль» з'явилася цікава розповідь про невдалі спроби місцевої родини придбати дрова для квартири. Після 10 днів поневірян вона переїхала до готелю з теплими номерами, де її прийняли за сім'ю біженців [21, с. 3]. Наприкінці того місяця через ненадання залізницею вагонів для перевезення приватних вантажів припинився підвіз дров до Рівного, внаслідок чого ціна однієї куб. сажні піднялася з 38 до 60 руб. [22, арк. 49].

Дров'яний «голод» також міг спричинюватися таксуванням предметів першої необхідності. Саме тому серед великого асортименту товарів, завезених у середині квітня 1915 р. на базар Нового Плану в Кам'янці-Подільському, місцеві мешканці не виявили жодного пуду дров [23, с. 3]. До сусіднього Проскурова припинення транспортування паливного матеріалу, відбулося через те, що селяни з навколишніх сіл не бажали його продавати за встановленою владою ціною, яка складала 14 – 15 коп. за один пуд. Якщо дрова й продавалися, то вони коштували на 10 коп. дорожче, та й то – в дуже обмеженій кількості [24, с. 4].

Те, що криза в паливній сфері охопила терени всієї Правобережної України, в липні 1915 р. переконливо доводили результати анкети, заповненої органами міського самоврядування, переважна більшість з яких вказувала як на нестачу вугілля, так і дров [7, с. 64]. Певно, з-поміж них був і Васильків, якому влада примудрилася виділити 55 десятин лісу аж біля Фастова. Щоб не перевозити дрова на відстань в понад 60 км, у серпні місту довелося пристати на умови Київського губернського комітету, який дозволив їх брати в Боярському та Васильківському лісництвах у разі забезпечення паливом двох міських шкіряних заводів, що працювали на оборону [25, арк. 42зв].

Восени 1915 р. у Вінниці розгорівся скандал довкола несподіваного рішення міської влади щодо перенесення лісних складів за межі міста. Аргументація базувалася на необхідності зниження рівня пожежної небезпеки, хоча протягом останніх 20 років там не трапилося жодного випадку загоряння [26, арк. 80]. Очевидно, створена ситуація слугувала димовою завісою для прикриття зухвалої оборудки, проведеної трьома підрядчиками міської управи за потуранням одного з місцевих високопосадовців, які викупили всі дрова з величезного складу графа Грохольського за ціною 75 руб. за один куб. сажень, а потім їх перепродавали по 125 руб. Напередодні тієї «спеоперації» місцеве населення купувало дрова по 45 руб. [27, арк. 1]. Тієї осені не набагато дешевше коштувало паливо в Жмеринці, в околицях якої лісів було значно більше. Там один куб. сажень продавали по 75 руб. [10, арк. 137зв]. Тим часом куди обачнішою в дров'яному питанні виявилася міська дума Бара, якій вдалося досягти згоди із місцевими кооперативами щодо рубки міського лісу із зобов'язанням останніх торгувати дровами за цінами, не вищими, ніж 14 коп. за один пуд. З кожного проданого пуду місто мало отримувати по 7 коп. Значну вигоду отримували і міський споживач, тому що на ринку дрова коштували вдвічі дорожче [28, с. 4].

Запаси дров у регіоні суттєво скоротилися під час австрійської окупації частини Волині, де вирубка лісів набула масового характеру. Деревину вивозили цілими ешелонами. Що характерно, спочатку окупанти діяли цивілізовано – в рамках ревізійного порядку, вимагаючи при тому від власників лісів розписок про продаж дерева. Оскільки мало хто з них хотів у майбутньому бути звинуваченим у колабораціонізмі, австрійці перейшли до насильницької лісозаготівлі [29, с. 4]. Як наслідок, майже нічого не залишилось від багаточисельних лісів навколо Луцька [30, с. 5]. Тому після відновлення російської влади в місті дрова завозили з Яловичського лісу, з використанням праці 40 австрійських військовополонених [31, арк. 22зв].

Зловживання окремих представників влади й бізнесових кіл у паливній сфері супроводжувалися масовими крадіжками в місцях зберігання дров. Кради як зі складів, так і на залізниці. Зокрема, в 1916 р. на станції Мотовилівка, де був складений ліс для відправлення до Києва, неодноразово спостерігалася картина, коли пасажирів під час зупинки потягів вибігали по дрова зі своїх вагонів [32, с. 3]. Відповідно до даних, оприлюднених начальником Південно-Західної залізниці напередодні краху царату, протягом 1916 – початку 1917 рр. вартість одного куб. сажня палива подорожчала вдвічі: з 30-39 руб. до 75 руб. [33, с. 3].

Навряд чи загострення якоїсь іншої проблеми, крім паливної, могло б тоді настільки яскраво викривати справжню сутність місцевої влади. Мова йшла не про її здатність домовлятися з власниками лісів чи залізничниками щодо постачання дров за прийнятними для широкого загалу цінами, про які ми писали вище. Питання лежало в моральній площині. Це добре проявилось в двох невеликих подільських містах – Літині та Гайсині. Восени 1916 р. між літинською владою та міським населенням утворився справжній водорозділ в паливному «питанні». З одного боку, місцева дума та повітове земство розпоряджалося дешевими дровами, які вони отримували на пільгових умовах й зосереджували на своїх складах у величезній кількості. Ними мали право користуватися лише міські й земські установи, включаючи їхніх працівників, а також місцевий гарнізон. З іншого боку, рядовим мешканцям не залишалось нічого іншого, як купувати паливо деінде за ціною 32 коп. за один пуд, для більшості яких вона була занадто високою [34, с. 4]. На тлі байдужого ставлення літинських можновладців до своїх городян різочим контрастом виглядав учинок їхніх гайсинських колег, котрі прийняли рішення підпускати дрова винятково міському населенню, залишивши місцеві заклади й підприємства без опалення [15, арк. 336-337].

У Києві початок опалювального сезону ознаменувався появою на вулицях міста кількох сотень верблюдів, які перевозили дрова. Піти міську владу на такий неординарний крок змусила недостатня кількість перевізних засобів. Тварин придбали в Таврійській губернії [35, с. 3]. Однак для виходу з паливної кризи цього було явно недостатньо. Кияни чекали на дрова цілими тижнями й тому ціни могли бути вражаючими. В лютому 1917 р. відомий український філолог О. Назаревський у листі до свого батька писав, що на приватних київських складах ½ куб. сажня коштувала 85 руб. [36, арк. 1].

Тим часом, зима 1917 р. виявилася надзвичайно суворою, в окремі дні стовпчики термометрів опускалися нижче позначки в -20 градусів за Цельсієм. У Житомирі через відсутність належного опалення читачі громадської бібліотеки сиділи у верхньому одязі [37, с. 3]. В Києві змушені були припинити діяльність лазні [38, с. 4] й університетські клініки місцевих професорів [39, с. 2]. На міських вулицях частішали випадки обмороження, оскільки внаслідок браку палива в період сильних морозів не було змоги розпалювати багаття, біля яких традиційно грівся різний люд [40, с. 3]. На початку березня, коли холодна зима все ще тривала, преса Бердичева повідомляла про зростання смертності в місті. В ті жахливі дні міське єврейське поховальне братство ледве встигало справлятися зі своїми обов'язками, виникали черги. Не всі вдавалося ховати в день смерті, і тому доводилося багато поховань відтермінувати. Щодоби помирало від 6 до 9 осіб [41, с. 4].

Отже, протягом Першої світової війни відбулося суттєве погіршення побутових умов мешканців міст Правобережної України, вагомим доказом чого слугували величезні труднощі із опаленням житлових та громадських приміщень. Спрямування Російською імперією своїх енергетичних ресурсів на потреби війни змушувало городян та міське самоврядування переорієнтовуватись на альтернативні паливні матеріали. Насамперед кам'яне вугілля мали замінити дрова, на які створювався колосальний попит. Це, власне кажучи, й робило їх малодоступними, наражаючи населення на небезпеку тривалого перебування на холоді.

Джерела і література

1. Граве Б. К истории классової борьбы в России в годы империалистической войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г. / Б. Граве. – М.: Гос. изд-во, 1926. – 414 с. : табл., диагр.;
2. Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы Первой мировой войны и Февральской революции / А.К.Кошик.– К., 1965.– 324 с.
3. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 656 с.
4. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – 473 с.
5. Шапошнікова Н.О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.) / Н.О. Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 174 с.
6. Орлик С. Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін / С. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол.: О. П. Реєнт (гол. редкол.), В. В. Шевченко (секр. редкол.), В. Й. Борисенко та ін. – Вип. XXIII. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 114–133.
7. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.
8. Джумига С. Ю. Паливна криза в Одесі у період Першої світової війни (1914–1917 рр.) / С. Ю. Джумига // Інтелекція і влада : громадсько-політ. наук. збір. – Вип. 24.– Одеса, 2012. – С. 26–32.
9. Дома без отопления // Южная копейка. – 1915. – 31 июля. – С. 2.

10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО. – Ф. Д-230. – Оп. 1. – Спр. 1616. – 437 арк.
11. Недостаток угля // Южная копейка. – 1916. – 14 мая. – С. 3.
12. Угольный голод // Южная копейка. – 1916. – 13 марта. – С. 2.
13. Угольный кризис // Киевская мысль. – 1917. – 3 января. – С. 3.
14. Угольный кризис // Южная копейка. – 1917. – 16 января. – С. 3.
15. ДАВіО. – Ф. Д-286. – Оп. 1. – Спр. 509. – 266 арк.
16. Торф как топливо // Южная копейка. – 1915. – 1 декабря. – С. 4.
17. Бердичев // Юго-Западный край. – 1916. – 5 мая. – С. 4.
18. Возрождение жизни в Киеве // Киевская мысль. – 1914. – 10 декабря. – С. 5.
19. Дровяной голод // Южная копейка. – 1915. – 1 марта. – С. 2.
20. Без дров // Южная копейка. – 1915. – 19 марта. – С. 2.
21. Как мы покупали дрова // Киевская мысль. – 1915. – 3 марта. – С. 3.
22. Державний архів Рівненської області. – Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 28. – 160 арк.
23. Вчера по случаю четверга // Подолянин. – 1915. – 3 апреля. – С. 3.
24. Проскурров // Юго-Западный край. – 1915. – 26 апреля. – С. 4.
25. Державний архів Київської області. – Ф. 9. – Оп. 31. – Спр. 16. – 83 арк.
26. ДАВіО. – Ф. Д-262. – Оп. 1. – Спр. 27. – 630 арк.
27. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 409. – Оп. 1. – Спр. 242. – 108 арк.
28. В ряду мер... // Подолянин. – 1915. – 21 ноября. – С. 4.
29. Хищническая рубка лесов // Юго-Западный край. – 1916. – 14 апреля. – С. 4.
30. Дровяной вопрос в луцком уезде // Жизнь Вольны. – 1916. – 8 сентября. – С. 5.
31. Державний архів Волинської області. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1584. – 53 арк.
32. Расхищение городских дров // Южная копейка. – 1916. – 3 марта. – С. 3.
33. Рост цен на дрова // Киевлянин. – 1917. – 7 февраля. – С. 3.
34. Литин // Юго-Западный край. – 1916. – 17 сентября. – С. 4.
35. Верблюды для г. Киева // Южная копейка. – 1916. – 30 октября. – С. 2.
36. Институт рукописів НБУ імені В. Вернадського, ф. 78, № 1732. – 1 арк.
37. Холод в публичной библиотеке // Жизнь Вольны. – 1917. – 27 января. – С. 3.
38. К отопительному кризису в Киеве // Киевская мысль. – 1917. – 7 февраля. – С. 4.
39. Закрытие клиник // Южная копейка. – 1917. – 9 февраля. – С. 2.
40. Морозы // Жизнь Вольны. – 1917. – 19 января. – С. 3.
41. Смертность в городе // Южное слово. – 1917. – 19 февраля. – С. 4.

УДК 94(477)+(476) «1917/1918»

Н. Щавлинский

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БЕЛОРУССКОГО ОБЩЕСТВА «ГАЙ» В ОДЕССЕ В 1917-1918 ГГ.

У статті аналізується діяльність Білоруського товариства «Гай» в Одесі в період 1917-1918 рр. Висвітлено взаємодію білоруської національної організації з місцевою владою Одеси на шляху вирішення таких завдань, як допомога біженцям та ін.

Ключові слова: *Перша світова війна, Одеса, товариство «Білоруський гай».* The article reviews the activities of «Hai» Belarussian National Organization in 1917 – 1918 in Odessa. The article also considers the cooperation of this organization with the local authorities of Odessa while resolving such problems as aid for refugees, etc.

Key words: *World War I, Odessa, «Hai» Belarussian National Organization.*

В белорусской исторической науке имеется достаточно большое количество научных работ, в том числе и монографий, посвященных различным событиям в годы Первой мировой войны. Однако до настоящего времени остается слабо изученной проблема деятельности белорусских организаций и национальных партий, как на территории Беларуси, так и за ее пределами. В частности, в отечественной историографии нет ни одной работы, посвященной созданию и деятельности белорусского общества «Гай» в Одессе в 1917-1918гг.

Эта организация, сгруппировавшая в начале своей деятельности в основном белорусскую интеллигенцию, была создана в Одессе в декабре 1917г. «Белорусский гай» поставил перед собой задачу проводить культурно-просветительную и агитационную работу, заботиться о беженцах и беднейших слоях белорусского населения в Одессе и ее окрестностях [1, л.4-7]. В Уставе, учрежденном организацией, отмечалось: «Организация имеет своей целью объединить трудовой (занимающийся как физическим, так и умственным трудом) белорусский народ в Одессе. Для достижения поставленных задач общество постановило заниматься общественно-политическими, научно-литературными и хозяйственными вопросами развития Беларуси, защищать ее интересы, как в целом, так и в лице Одесской колонии, заботиться о сохранении белорусского исторического наследия» [2, л. 69].

Количество членов «Белорусского гая» на первоначальном этапе его деятельности было незначительным, но по мере того, как в общество стали записываться солдаты и рабочие, к весне 1918г. оно уже насчитывало около 500 человек [3, л. 4-7]. После того, как количество членов общества значительно возросло, оно избрало из своего состава руководящий орган – Раду «Белорусского гая». В структурном отношении организация подразделялась на ряд секций, каждая из которых осуществляла свою деятельность независимо друг от друга. Что касается Рады «Белорусского гая», то в ее функции входило обеспечение внутреннего распорядка организации.

Основные средства общества, с помощью которых оно осуществляло свою деятельность, составлялись из членских взносов, добровольных пожертвований, доходов от концертов, проведения тематических вечеров, а также кружечных сборов [4, л. 69-72].

С момента своего создания «Белорусский гай» устраивал в Одессе еженедельные собрания для белорусов, чтение рассказов и лекций на родном языке. Но уже весной 1918 г. в городе на «Казарменном переулке» организация открыла «Белорусский клуб». В клубе имелась библиотека с книгами Я.Купалы, Я.Коласа, А.Гаруна, Я.Явдигина Ш. (А.Левицкого) и других белорусских писателей и поэтов. При клубе также были организованы кружки: литературный, театральный и хоровой. Наиболее активными членами литературного кружка в то время являлись М.Громыко – поэт, написавший в Одессе свое первое драматическое произведение пьесу под названием «Змитрок з Высокой Буды», которое было опубликовано в газете «Вольная Беларусь» (№№ 33-35), М.Петухович, впоследствии профессор белорусской литературы Белорусского государственного университета. Широкою деятельностью в клубе развернул театральный кружок, организатором которого являлся актер и драматург А.Лежневич [5, с. 75].

Необходимо отметить, что спектакли и концерты на белорусскую тематику устраивались не только в клубе на «Казарменном переулке», но и в клубе железнодорожных мастерских, в котором собиралась широкая аудитория белорусов, проживавших в районе «Ближних Млынов» и «Молдаванки».

Наряду с культурно-просветительной и агитационной деятельностью общество «Белорусский гай» значительное внимание уделяло благотворительной работе и заботе о беженцах. По подсчетам Белорусского национального комиссариата в Одессе и ее окрестностях в период Первой мировой войны проживало около 100 тысяч белорусов, основную массу среди которых составляли беженцы [6, д. 139].

Известно, что первые беженцы из Беларуси в Одессу стали прибывать практически с началом военных действий, но в особенности после оккупации германскими войсками осенью 1915 года территории Виленской, Гродненской и Минской губерний. Прибывали беженцы на железнодорожный вокзал Одессы группами по 20-30 человек. Там их встречали члены созданного по указу императора Николая II от 14 сентября 1914 г. комитета Великой княжны Татьяны Николаевны (далее – Татьянинский комитет) по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий [7, с. 10], а также представители местных белорусских и общественных организаций. В специально отведенной комнате беженцам выдавали горячий чай с хлебом. Затем вся группа доставлялась в изоляционный пункт, в котором беженцы должны были находиться не менее 3-х дней. В одном из отчетов заведующего пунктом ярко нарисована безысходность, растерянность и нищета беженцев в момент их прибытия: «Дети взъерошены, на лицах струпа, экзема и все беженцы от первого до последнего насыщены паразитами» [8, с. 5].

После карантина некоторые беженцы направлялись в город к своим близким, а те, кто их не имел, размещались в казенных или земских учреждениях, а в сельской местности – в приспособленных для проживания помещениях за плату в размере 1 рубль 20 копеек в месяц за каждого проживающего [7, с. 124].

В целях материальной поддержки беженцев «Белорусский гай» нередко в их пользу устраивал кружечные сборы. Например, только в феврале 1918 г. члены общества «Белорусский гай» в результате проведенного в Одессе кружечного сбора собрали беженцам около 7 тысяч рублей [9, л.4-7]. На эти средства в городе была открыта белорусская столовая.

Между тем пришедшее в Украине к власти в феврале 1918 года советское правительство дезорганизовало на некоторое время деятельность белорусских организаций в Одессе, в том числе и «Белорусского гая». Возобновилась она после того, как свергнутая советскими властями Украинская Центральная рада с помощью австро-германских войск в начале марта 1918 года восстановила свою власть на территории Украины.

6 марта 1918 года на совместном заседании «Белорусского гая» и Белорусской войсковой рады было принято решение о создании в Одессе более сильной и мощной белорусской организации, которая могла бы поддерживать постоянные связи с объявленной на территории Беларуси в марте Белорусской Народной Республикой и встать на защиту белорусского населения, проживавшего не только в городе, но и в Одесском округе. В резолюции собрания подчеркивалось: «Принимая во внимание запутанность международных отношений и провозглашение Украины самостоятельной державой, и считая, что воля белорусского народа на самосознание ясно была выражена на Всебелорусском съезде, проходившем в Минске с 15-го по 17 декабря 1917 года, объединенное заседание Белорусской войсковой рады Румынского фронта и организации «Белорусский гай» постановило создать Белорусский национальный комиссариат, который должен быть выделен из Одесских белорусских организаций» [10, л.142].

Комиссаром организации большинством голосов был избран Е.Трофимов. В состав Комиссариата также вошли: С.Янушкевич, А.Балицкий, П.Гудень, Г.Козелл, И.Матюкевич, А.Дежневич и другие белорусские деятели.

Следует отметить, что с созданием Белорусского национального комиссариата деятельность «Белорусского гая» не прекратилась. К лету 1918 года эта организация насчитывала в своих рядах уже около 800 членов [11, с. 20]. Проводя, по-прежнему, национальную и культурно-просветительную работу среди беженцев общество «Белорусский гай» в своей деятельности стало уделять внимание вопросам, касающимся создания и укрепления белорусской государственности. Например, 7 апреля 1918 года собрание "Белорусского гая" приняло резолюцию, направленную против условий заключенного между Советской Россией и кайзеровской Германией 3 марта 1918 года Брестского мирного договора, нарушившего этническую и территориальную целостность белорусской нации.

21 апреля 1918 года в Одессе по инициативе «Белорусского гая», Белорусского национального комиссариата и других организаций было создано общее собрание белорусов, проживавших в городе и его окрестностях, которое постановило: «Приветствовать создание Белорусской Народной Республики и всеми силами поддерживать белорусское народное правительство, твердо веря, что оно при поддержке всех белорусов выполнит возложенные на него трудные и ответственные задачи и выведет белорусский народ неразделенным на путь широкого культурнотворческого и экономического строительства...» [12, л.67].

Важное место в деятельности «Белорусского гая» и других организаций занимал вопрос открытия в городе белорусских национальных школ. Например, в июле 1918 года руководители белорусских организаций заключили соглашение с украинскими властями об открытии с начала учебного года в Одессе 30-ти низших национальных училищ, содержание которых должна была взять на себя Одесская городская управа [13, л. 43]. В то же время в городе планировалось открыть Белорусскую частную гимназию с преподаванием на русском языке, но с включением в процесс обучения предметов по белорусоведению. Однако эти планы белорусских организаций в условиях австро-германской оккупации и отсутствия денежных средств остались не реализованными.

Таким образом, общество «Белорусский гай» в Одессе в период 1917-1918 гг. достигло значительных успехов как в проведении национально-культурной, так и общественной работы среди беженцев и беднейших слоев белорусского населения города Одессы и его окрестностей.

Источники и литература

1. Национальный архив Республики Беларусь (Далее – НАРБ). – Ф. 325. – Оп. 1. – Д.21.
2. НАРБ. – Ф.325. – Оп.1.- Д.10.
3. НАРБ. – Ф.325. – Оп.1.- Д.21.
4. НАРБ. – Ф.325. – Оп.1.- Д.10.
5. Калубовіч Я. Крокі гісторыі: Дасьледаванні, артыкулы, успаміны / Я. Калубовіч. – Беласток: Га Макс; Вільня: Наша ніва; Менск: Мастацкая літаратура. – 1993. – 288 с.
6. НАРБ. – Ф. 325. – Оп. 1. – Д.193.
7. Законы и распоряжения о беженцах. – Вып. 2. – М., 1916.
8. Отчет о деятельности Одесского отделения Комитета Её Императорского Высочества Великой княгини Татьяны Николаевны по оказанию помощи населению, пострадавшему от военных действий. – Одесса, 1916.
9. НАРБ. – Ф.325.- Оп.1.- Д.21.
10. НАРБ. – Ф. 1440. – Оп. 3. – Д. 193.
11. Чырвоны шлях. - 1918.- №7-8.
12. НАРБ. – Ф.325. – Оп.1.- Д.10.

OBRONA LWOWA, A CZYN LISTOPADOWY – STOSUNKI POLSKO-UKRAIŃSKIE W CZASIE WALK LISTOPADOWYCH 1918 R.

Стаття присвячена феномену польсько-українських відносин під час бойових дій у Львові 1918 року. Грунтуючись на спогадах польських бійців, у статті будуть представлені приклади польсько-українських контактів з доби боротьби та їх інтерпретація, представлені в спогадах очевидців конфлікту. Стаття торкається сфері міфу оборони Львова як одного з основоположних міфів Другої Речі Посполитої. Крім того, текст показує деякі факти про складність польсько-українських взаємин у Львові у початку XX століття.

Ключові слова: Львів, 1918 рік, польсько-українські відносини, оборона Львова, крах Австро-Угорщини, Галичина.

W artykule zostanie omówiony problem stosunków polsko-ukraińskich w czasie walk o Lwów 1918 roku. Na bazie wspomnień polskich uczestników walk, zostanie zaprezentowana polska wizja owych stosunków, oraz ich interpretacja przedstawiona we wspomnieniach naocznych świadków konfliktu. Praca ta obraca się w sferze mitu obrony Lwowa jako jednego z najważniejszych mitów założycielskich II RP. Ponadto tekst ukazuje pewne fakty dotyczące złożoności wzajemnych kontaktów polsko-ukraińskich we Lwowie początku XX wieku.

Słowa kluczowe: Lwów, 1918 rok, stosunki polsko-ukraińskie, obrona Lwowa, upadek Austro-węgier, Galicja.

The article described Polish-Ukrainian relationships during fights for Lvov in 1918. The conception of relationships will be presented on the basis of memories of Polish soldiers. This text is regarding the myth of the defence of Lviv as one of the most important founding myths of the II Republic of Poland. The Text is showing the complexity of Polish-Ukrainian relationships in Lviv in the beginning of the 20th century.

Keywords: Lvov, 1918 year, Polish-Ukrainian relationships, defence of Lvov, fall of Austria-Hungary, Galicia.

W 1918 roku niemal wszyscy światli mieszkańcy imperium Austro-węgierskiego zdawali sobie sprawę z nadchodzącej klęski i nieuchronnego rozpadu kraju. Każdy naród zamieszkujący teren monarchii naddunajskiej starał się więc, przygotować przewrót i na drodze mniej lub bardziej legalistycznej ogłosić swoją niepodległość. I tak też było w Galicji. O ile w Galicji zachodniej – zamieszkałej w większości przez Polaków sprawa przejścia władzy po Austrii zdawała się być jasna, to sprawa Galicji wschodniej mogła budzić pewne niepokoje. W ostatnich miesiącach I wojny światowej, Austria choć bardzo osłabiona, jeszcze stała na nogach. Środowiska ukraińskie mające swoich przedstawicieli w sejmie Wiedeńskim starały się dojść z rządem austriackim do porozumienia w kwestii nadania Galicji Wschodniej statusu księstwa wchodzącego w skład monarchii. Władcą Galicji miałby zostać członek dynastii Habsburskiej – tzw. Wasyl Wyszywany. Książę choć pochodzący z Żywca, żywo interesował się kwestią ukraińską (polityczną i kulturową) – nazywany był wyszywanym, dla tego że często nosił się w ukraińskich, tradycyjnych wyszywanych koszulach. Kiedy Ukraińcy ciągle starali się w sposób legalistyczny uzyskać dla siebie władzę w Galicji wschodniej, Polacy choć po części przybliżający się cesarzowi, raczej stawiali na bezpośrednią walkę i odcięcie się od imperiów rozbiornych. Austriacy dostrzegając to zdecydowali, że należy „wynagrodzić” Ukraińców za swą lojalną postawę, a ukarać Polaków za działalność rewolucyjną. Owo wynagrodzenie polegało na tym, że niejako po rozpadzie państwa, władza nad Galicją miała być oddana w ręce ukraińskie (ruskie). Dotyczyło to dokładnie oddania Ukraińcom sprzętu wojskowego, strategicznych budynków, oraz wydelegowania do ich armii oficerów pochodzenia niemieckiego, czy też austriackiego. W tym samym czasie kiedy ukraińskie kręgi wojskowo polityczne zdecydowały się na ogłoszenie swej niepodległości i przy pewnej pomocy austriackiej przygotowywały się do walki w Galicji, polska strona lekceważąca Ukraińców szykowała się od ogłoszenia niepodległości, jednakże nie biorąc na poważnie zagrożenie ze strony Rusinów. Gdy 1 listopada na ulicach Lwowa pojawiły się pierwsze oddziały ukraińskie, a na ratuszu powiewać zaczęła błękitno-żółta flaga większość mieszkańców Lwowa ogarnęło niedowierzanie. Polskie kręgi polityczno-wojskowe mimo wyraźnych sygnałów ostrzegających przed akcją ruską¹, nie zdołały się zorganizować i choć doszło do zebrania dowódców wszystkich polskich organizacji paramilitarnych w nocy z 31 października na 1 listopada, rozeszli się oni do domów.

Na ulicach Lwowa rozgorzała walka. Zorganizowane oddziały ukraińskie, przeciwko naprędce organizowanej polskiej kontrakcji. Walka żołnierzy przeciwko cywilom – jak wówczas głośno. Ukraińcy mający wielką przewagę w sprzęcie i w liczebności nie zdołali jednak, w strategicznych pierwszych dniach zająć całości miasta, gdzie szybko krzepła polska obrona. Z biegiem dni, krok po kroku Polacy spychali Ukraińców ze swoich pozycji. W ciągu krwawych walk bito się o każdą ulicę, dom czy sklep. Czasami wprowadzano chwilowe rozejmy, pertraktowano, stosowano fortele i wprowadzano do akcji różne rodzaje broni. W dniu 22 listopada na wieść o przybyciu do Lwowa polskiej odsieczy i po nieudanych akcjach z 21 listopada Ukraińcy postanowili dokonać odwrotu i przejść do oblężenia miasta. Dla Polaków dzień ten zapamiętany został jako wyzwolenie Lwowa, dla Ukraińców galicyjskich zaś jako utrata swojej stolicy. Lwów przez szereg dni pozostał w zasięgu ukraińskiego ostrzału, lecz po kilku tygodniach Ukraińcy musieli ustąpić. W grudniu 1918 roku sytuacja w Galicji stała się już jasna – władzę przejęli Polacy.

Polska Obrona Lwowa, czy też ukraiński Czyn Listopadowy – to wydarzenie wyjątkowe, niemające podobnego sobie na kartach historii świata. Dwa sąsiadujące ze sobą narody, na fali europejskich przemian zaczęły pretendować do jednego, wspólnego terytorium. W momencie gdy środki polityczne zawiodły, obie strony chwyciły za broń. Dwa narody mieszkające na tych samych ulicach, czasem nawet w tych samych budynkach musiały zacząć do siebie strzelać. W tej sytuacji zaczęło dochodzić do różnych niespotykanych wcześniej zachowań, takich jak bratanie się w czasie rozejmu, czy dziwny, czasem wręcz pozytywny stosunek do swojego wroga. Wojna ta, ponadto została z czasem nazwana „ostatnią rycerską wojną”. Termin ten dotyczył honorowego zachowania się obu zwalczających się stron i przejawiał się np. zwalnianiem jeńców za słowem honoru, czy zawieraniem frontowych układów.

W swoim referacie chciałbym przedstawić kilka wspomnień uczestników walk, które lepiej niż moje opisy oddadzą ówczesne stosunki polsko-ukraińskie. Niektóre sytuacje mogą wydawać się nam śmieszne, lub wręcz nawet gorszące (kiedy zestawimy patetyczny obraz Orłat Lwowskich – z tym, który za raz przedstawię). Starajmy się jednak wejść w umysł tamtych ludzi: cywili, sąsiadów, kolegów, których historia zapędziła do okopów. W tym miejscu muszę także zaznaczyć, że wspomnienia te zostały spisane 10 lat po wojnie i są subiektywnymi odczuciami żołnierzy walczących w polskich szeregach.

Na początku chciałbym przedstawić fragment dotyczący polskiej oceny Ukraińców pod względem waleczności i obycia z frontem :

Tak opisuje te kwestie uczestnik wydarzeń Kpt. Adam Świerzawski - „Aż do przybycia U.S.S.² przeważnie widziało się tam element mało przedstawiający wartości pod względem bojowym. Zmieniło się to radykalnie od chwili przybycia U.S.S., których na II odcinku prawie wyłącznie mieliśmy jako przeciwników. Odtąd nierzadkie były już u przeciwnika wypadki prawdziwej odwagi i poświęcenia. Przedewszystkiem zaś widoczne było otrząśnięcie się z frontem. Natomiast nie grzeszył on zbytnią inicjatywą. Tylko temu zawdzięczać możemy, że mogliśmy utrzymać w naszym ówczesnym położeniu.”³ Jest to jedna z najbardziej pozytywnych ocen. Ogólnie ujmując, umiejętności bojowe Ukraińców nie robiły wrażenia na stronie polskiej, rzekłbym nawet stawały się momentami obiektem drwin i żartów.

Innego obrazu, tym razem z 1 listopada dotyczącego stosunków polsko-ukraińskich, oraz stanu ukraińskich oddziałów dostarcza nam mjr. Janusz Górecki- „Dzień 1 listopada 1918 zastał mnie we Lwowie. Gdy wyszedłem rankiem na miasto, rozbroił mnie w Rynku patrol landszturmistów ukraińskich, prowadzony przez oficera siczowych strzelców. Ponieważ w czasie rozbrajania stawałem opór, zaprowadzono mnie do „Narodnego Domu” głównej kwatery Ukraińców. Przypadek zrzucił, że oficer ukraiński, w którego mocy leżał mój los, kolegował ze mną w wojsku austriackim. Po zapewnieniu go, że zamierzam wyjechać ze Lwowa otrzymałem przepustkę ważną na całe 3 dni. Dzięki temu

¹ Wówczas pojęcie „ruski” tożsamy był z „ukraiński”.

² U.S.S. – Ukraińscy Strzelcy Siczowi

³ Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918, tom II str. 693

dokumentowi śmiało przechodziłem ulicami, a zachwyciwszy wiadomością, że garstka legionistów broni się w Szkole Sienkiewicza, udałem się w tym kierunku. Około godziny 10, nie dochodząc do kościoła Św. Elżbiety byłem świadkiem umykania ukraińskich żołnierzy z okolicy ul. Polnej (obecnie ul. Lwowskich Dzieci. Przepis redakcji) w kierunku ogrodu Jezuickiego i Politechniki. Widząc taką paniczną ucieczkę, przepłatana strzałami, ukryłem się za róg domu przy zbiegu ul. Głębokiej i L. Sapięchy po to, by uciekającego na oślep Ukraińca jednym uderzeniem pięści „umiejscowić”. Rezultat: mannlicher austriacki wz.95 w mojem ręku.

W chwili w której pocziwy żołnierzyna oddawał mi dobrowolnie ładownicę z amunicją nadbiegł jakiś młodzieniec, wyglądający na terminatora rzemieślniczego i prawie ze łzami w oczach rzekł do mnie: „Panie, to ja go gonilem, mnie się należy ten karabin!” Zaskoczony i dosłownie „rozbrojony” takim odezwaniem się, oddałem mu karabin z ładownicami, a sam udałem się do mieszkania mego dawnego znajomego prof. Ligęzy Stanisława przy ul. L. Sapięchy.⁴ Fragment ten nie tylko mówi nam wiele o wcześniejszych relacjach między oficerami obydwu walczących ze sobą stron, ale także o stanie ukraińskiej armii w pierwszych dniach walk.

Kolejny fragment wspomnień będzie dotyczył zupełnie innej kwestii. Możemy z niego wywnioskować, że polska strona była zaznajomiona z kulturą strony ukraińskiej, znała jej bohaterów i wiedziała co wróg uznaje za swoją świętość. Nie zawsze jednak ta wiedza pomagała im przy osiąganiu korzyści na linii frontu – tak opisuje sytuację z listopada 1918 roku por. Otto Bisanz: „[...] komunikowaliśmy się przy pomocy kartek przesyłanych w skrzyni, która była w ten sposób urządzona, że z jednej strony była przymocowana do liny będącej w posiadaniu załogi lewej bramy gr. kat. seminarium (sierż Langer Stefana), a z drugiej strony przymocowana do innej liny, która należała do załogi bramy Sykstuska 42. Zaprowadzenie pododcinka ul. Kraszewskiego odbywało się również za pomocą wspomnianej skrzyni. Nieraz zdarzało się, że Ukraińcy, strzelając do przesuwanej się przez ulicę skrzyni naładowanej prowiantem w postaci czarnej kawy lub herbaty oraz klusek i kaszy, przedziurawiali nam naczynia z płynem i w ten sposób pozbawiali nas często tak cennej dla nas wówczas gorącej strawy. Pewnego razu sierż. Langer, chcąc powstrzymać Ukraińców od strzelania do skrzyni z prowiantem, postawił na tej skrzyni niewielkie popiersie gipsowe Szewczenki, co Ukraińców jednak nie powstrzymało i nadal strzelali, dziurawiąc figurę na sito.”⁵ Opowieści tego typu nie tylko ukazują nam realia walk miejskich, ale także przedstawiają nietypowe stosunki między oba zwalczającymi się stronami, oraz ukazują nam specyficzny koloryt owego konfliktu.

Po przedstawieniu kilku fragmentów obrazujących nam realia walki, chciałbym przedstawić Państwu serie fragmentów dotyczących bratania się żołnierzy obu stron.

Pierwsze wspomnienia będą dotyczyć dnia 6 listopada (tak więc jednego z pierwszych rozejmów) – tak wspomina ten dzień mjr. Franciszek Jarzębiński: „Przed południem ze względu na rozejm, podeszło kilku podoficerów Ukraińców do placówki Bema na ul. Gródeckiej, celem nawiązania pogawędki. Bemacy (t.j. żołnierze z odcinka im. Bema) wyszli z placówki i rozpoczęli z nimi rozmowę, opowiadając im o doskonałej sytuacji naszych placówek, sile i uzbrojeniu. Po odejściu ich sierż. Gil Stanisław, pchor. Pachulicz i 2 ludzi odwiedzili Ukraińców, którzy popijali wódkę w restauracji przy ul. Gródeckiej 23. Bemacy odchodząc otrzymali kilka flaszek z rumem. W szynku tym obecny był oficer, Żyd z pochodzenia, komendant ukraińskiej placówki. Wartownik zameldował mu, że Polacy przyszli z placówki Bema po wódkę. Oficer ukraiński poprosił Bemaków do środka i polecił wdać im kilka flaszek z rumem.”⁶

We wspomnieniach przed chwilą cytowanego mjr. Franciszka Jarzębińskiego z dnia 20 listopada, odnajdziemy inny przykład bratania się oddziałów – „Nasi żołnierze i Ukraińcy składali sobie wizyty organizując wspólne zabawy, na których nie żalowali sobie alkoholu. Wzajemny stosunek przeciwników był nad podziw rycerski. Goszczeni przez nas podoficerowie Ukraińcy ostrzegli nas, że będziemy mieli twarde orzechy do zgryzienia, gdyż przybyła do Lwowa brygada „Zakordońców” i „bude rizaty Lachiw, jak sobaki” [...] dalej, szczególnie utrwaliła mi się w pamięci noc z dnia 20 na 21 listopada 1918. Przed północą padał drobny śnieg pokrywając ulice cienką warstwą białego puchu. Żołnierze z placówki nr. 1 rozpalili na środku ulicy Gródeckiej, naprzeciw placówki, ognisko (na szynach tramwajowych) i otoczyli je opowiadając sobie dykteryjki i częstując się wódką. Blask ognia zwałił wkrótce do nas chorążego ukraińskiego, z którym rozmawialiśmy przy ognisku przez kilka godzin. Chorąży ten, człowiek serdeczny i bardzo rozmowny, zdobył sobie od razu naszą sympatię. Nie krył przed nami swych trosk odnośnie zakończenia krwawej partyzantki we Lwowie i oświadczył bez ogródek, że wobec demoralizacji zmęczonego wielką wojną żołnierza, nie wierzy w możliwość powstania Ukrainy. [...] Odchodząc, chorąży Ukrainiec prosił mnie, by nasi żołnierze, po upływie zawieszenia broni, nie ostrzeliwali koszar Ferdynanda, obiecując, że żołnierze z jego oddziału uczynią to samo.”⁸ Obrazy w wyjątkowy sposób ukazują dramatyczność owego konfliktu. Konfliktu dwóch sąsiednich narodów od wieków żyjących obok siebie.

Zupełnie innej natury będą kolejne wspomnienia. Chciałbym przez nie zobrazować jak bardzo wyjątkowe choć dramatyczne, oraz pełne kolorytu były wydarzenia listopada 1918 r. Fragmenty cytowanych wspomnień zrywają z patetycznym obrazem walk i ukazują jego weselsze momenty:

Tak wspomina sytuację na froncie Jerzy Schwarzenberg-Czerny (dowódca odcinka Bema) - „Pewnego wieczora przybywam na placówkę róg ul. Janowskiej i Kleparowskiej. Narożnik ten to szynk. Służył on za pomieszczenie placówki, lecz nie przedstawiał już żadnej wartości konsumpcyjnej. Wypite wszystko do ostatniej kropli. Chcąc namówić żołnierzy do akcji na tę noc proponuję, by rozpocząć „ofensywę” na szynk następny, bo „chyba wszystkim jednakowo gardło wyszło”. Na to otrzymuję odpowiedź jednego z „Bemaków”: „atakować komendancie to „frajzer”, tylko cały „feler” w tem, że najbliższy szynk na Kazimierzowskiej to Rozmusa, a to nasz chłop, fajny chłop, - rozbić to go szkoda, a ominąć – drogi służbowej nie będzie.” Mimo jednak tak uzasadnionej odmowy, odmowy, w której był honor lwowski „batiara” i cudowne jego złote serce, szybko zorganizowali patrol i urządzili wypad na ul. Kazimierzowską. Ominąwszy Rozmusa poszli dalej w głąb miasta. Wpadli tam do szynku, zdaje mi się „Pod capkiem”, wyrzucili buszujących w nim Ukraińców, zabrali odpowiednią ilość wódki i mnie przynieśli dowód. Niestety, gąsior nalewki wiśniowej, który był dla mnie przeznaczony, nie doszedł mnie, bo trafiony w sam środek kula, legł po drodze zalewając strugami... drogę odwrotu...”⁹

W innym zaś miejscu komendant Schwarzenberg-Czerny kontynuuje wątek libacyjno -awanturczy, oraz porusza kwestię bratania się polskich i ukraińskich żołnierzy. Tak wspomina jeden z ostatnich rozejmów dowódca odcinka Bema: „Przez trzy dni zawieszenia broni żołnierz z mego odcinka, po ciężkich przejściach, pocieszał się jak mógł i dobrą miną tuszował niepowodzenie dnia poprzedniego. Zasada „na fraszunek dobry trunek” była tu ściśle stosowana. Pili Bemacy między sobą, pili z nieprzyjacielską, ukraińską załogą koszar Ferdynanda, ba złożyli nawet wizytę w samych koszarach Ferdynanda. Na tę wizytę wybrali się: ppor. Kasztelewicz, pchor. Klausal, sierż. Rębowski, plut. Bryś oraz sierż. Lech Bolesław, sławny harmonista z odcinka Bema, wraz ze swoją harmonją, plut. Grzędziński i kilku ochotników. Oficerowie ukraińscy przyjęli ich serdecznie i wystawną kolacją suto zakrapianą trunkiem. [...] Składali też nam Ukraińcy wizyty i tak przy placówce Bema 1.2 zjawił się w nocy z 20 na 21 chorąży ukraińskich strzelców siczowych i spędził kilka godzin na przyjacielskiej rozmowie, przyczep sam stwierdził, że nie wierzy w utrzymanie się Ukrainy w tej formie i na takim obszarze, jak to sobie ich politycy wyobrażają. W innym zaś wypadku jeden z dowódców nieprzyjacielskiej kompanii, ppor. L., czuł się tak znakomicie i bezpiecznie wśród moich żołnierzy, że „urządzący” się dokumentnie przespał na mojej placówce cały ostatni dzień zawieszenia broni i noc, a gdy nadszedł termin rozpoczęcia walki żołnierze moi musieli go odnieść na jego pozycję. Wróciwszy na własną pozycję gwałtowną strzelaniną zaznaczył, że skończyły się piękne dni „Aranjuezu,” a pozostała walka.”¹⁰

⁴ Janusz Górecki, *Mój udział w walkach III dzielnicy Lwowa w listopadzie 1918*, w *Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918 tom II*, red. dr Wawrzkowicz Eugenjusz, Lwów 1936, s. 145

⁵ *Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918*, tom II str. 65

⁶ *Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918*, tom II str. 204

⁷ Dot. oddziałów przybyłych z centralnej Ukrainy (zza granicy Austro-Węgier).

⁸ *Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918*, tom II str. 226

⁹ Jerzy Schwarzenberg-Czerny, *Sektor Bema*, w *Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918 tom II*, red. dr Wawrzkowicz Eugenjusz, Lwów 1936, s. 493

¹⁰ *Ibid.*, s. 484

Wszystkie przedstawione przeze mnie fragmenty, jedne weselsze inne dramatyczniejsze ukazują jednak stosunki polsko-ukraińskie jako nadzwyczaj pozytywne, nawet w obliczu konfliktu zbrojnego. Nie możemy stwierdzić 100 procentowo, że takie odczucia towarzyszyły wszystkim Polakom, tym bardziej nie możemy stwierdzić, jak wielu Ukraińców posiadało podobny stosunek do Polaków. Analizując owe wspomnienia musimy pamiętać iż, są to subiektywne obrazy faktów, które także mogły zostać z biegiem lat nieco „podkoloryzowane”.

Poza pozytywnymi przejawami stosunków polsko-ukraińskich w czasie listopadowych bojów były także negatywne. Najgorszymi przypadkami wg. polskiej strony (dość często opisywanymi), były niehonorowe zachowania Ukraińców. Oczywiście według strony polskiej jedynie Ukraińcy się takich dopuszczali. Idąc jednak za wspomnieniami, największych emocji dostarczały opisy zabójstw jakich dokonywali Rusini na polskich sanitariuszkach. Możemy być pewni, że takie sytuacje miały miejsca, gdyż na cmentarzu Orląt z łatwością odnajdziemy groby młodych dziewczyn, sanitariuszek – przypadki te są także opisywane przez historyków.

W tym miejscu przytoczę wspomnienia uczestnika jednego z takich wydarzeń rtm. Alfreda Rapackiego:

„W rejonie cytadeli stawiani specjalnie wyborowi strzelcy ukraińscy bezkarnie strzelali wszystko, co tylko wpadło pod muszkę. Celem jaśniejszego zobrazowania sytuacji przytoczę następujący epizod: dwóch żołnierzy, wysłanych do szkoły Marji Magdaleny, w drodze powrotnej do gmachu seminarium niosło skrzynkę amunicji. Na terenie ogrodu seminaryjnego wypatrzyli ich z bastionu Ukraińcy. Padł strzał, od którego jeden z naszych rażony kulą runął na ziemię. Na ten widok wybiegł ze skrzydła trzeci, by udzielić pomocy ranionemu. Ten również został postrzelony. Jęki rannych zwabiły naszą sanitariuszkę Anatolę Bieganównę, która wypadła z noszami. Będąca w pobliżu Grabski [...], wypadł z prześcieradłem, a chwyciwszy jakąś tykę uwiązał do niej prześcieradło licząc, że w ten sposób powstrzyma strzelających z odległości nie większej nad 150 m. Padł jeszcze jeden strzał – śmiertelny. Od niego poległa Bieganówna. Skorośmy ją wnieśli do budynku, już nie żyła. Ani prześcieradło, ani też znak Czerwonego Krzyża widniejący na jej białym płaszczu, nie pomogły.”¹¹

Obie strony wzajemnie oskarżały się o różnorakie zbrodnie, Ukraińcy twierdzili że Polacy rozstrzelują pojmanych, Polacy zaś że Ukraińcy mordują bez skrupleń sanitariuszki. Znajdowano także po kamienicach zamordowanych cywili, o co obie strony wzajemnie się oskarżały. Listopad 1918 roku był w pełni znaczenia tego słowa – wojną. Obie strony bezwzględnie się zwalczały, jednakże i w tym piekle znajdowało się miejsce na honor i przyjaźń. Była to dziwna wojna, w której obie strony wcześniej mieszkające w zgodzie na wspólnym terenie zaczęły do siebie strzelać. Wojna zerwała wiele przyjaźni ale zawiązała nowe. Wspomnienia uczestników mówią o tym czasie bardzo wiele, należy jednak pamiętać, że to tylko subiektywny obraz wydarzeń, niemamy nadzieję że, w tych opowieściach (szczególnie jeśli o te pozytywne chwile) jest jednak sporo prawdy.

Джерела та література

1. Chwałba Andrzej, Samobójstwo Europy – Wielka Wojna 1914-1918, Kraków 2014.
2. Kozłowski Maciej, Między Sanem, a Zbruczem, Kraków 1990.
3. Red. dr Wawrzkowicz Eugenjusz, Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918 tom I, Lwów 1933.
4. Red. dr Wawrzkowicz Eugenjusz, Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918 tom II, Lwów 1936.

УДК 94 (477.43/.44) «1914/1917»

O. Вітюк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МОГИЛІВСЬКОГО ПОВІТУ В ДОБУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)

У статті проаналізовано соціально-економічний розвиток Могилівського повіту в добу Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). Окреслено основні проблеми, що були викликані війною та шляхи їх подолання. Висвітлено життя територіальних громад міст та містечок краю в умовах воєнного стану. Особливу увагу зосереджено на земельних відносинах повіту напередодні Першої світової війни у правовому аспекті. Визначено порядок набуття у власність та оренду земельних ділянок громадянами міста для різних цілей. Окреслено проблеми і суперечки, що виникали при купівлі земельних ділянок між громадянами та органами місцевого самоврядування, висвітлено шляхи їх вирішення.

Ключові слова: Могилівський повіт, Перша світова війна, губернатор, міська дума, міська управа, земство.

The article analyzes the socio-economic development of Mogilev region, in the era of the First world war (1914 – February 1917). The main problems that were caused by the war and ways to overcome them were outlined. The life of the territorial communities of the region in conditions of martial law were highlighted. Special focus was pointed on the land relations of the County before the First world war in legal terms. The order of acquisition of the ownership and lease of land by citizens of the city for different purposes were determined. The problems and disputes that arose in the purchase of land between citizens and local governments were investigated.

Key words: Mogilev region, the First world war, Governor, city council, town council, district council

Життя територіальних громад Могилівського повіту з початку Першої світової війни і до її завершення було сповнене різними поглядами жителів на події кризового періоду. Важко було пояснити їхню свідомість, настрої та думки, що постійно змінювались у важких умовах.

Соціально-економічний розвиток повіту залежав від багатьох чинників – воєнний стан, мобілізація, орієнтація промисловості на допомогу діючій армії, соціальне забезпечення сімей військовослужбовців, призваних на службу.

У запропонованій статті вперше в українській історіографії розглянуто історію Могилівського повіту Подільської губернії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) у соціально-економічному аспекті.

Дослідники, які займалися питаннями вивчення на аналізі подій Першої світової війни не розглядали спеціально повітову історію краю, в тому числі, соціально-економічний аспект, що є одним із найважливіших для розуміння тогочасних проблем територіальних громад. Доробок науковців стосувався загальних питань історії губернії в даний історичний період. Сучасні науковці та краєзнавці, зокрема, О. Реєнт [1], П. Кліщинський [2], Т. Герасимов [3], зосередили свою увагу на вивченні окремих аспектів подій Першої світової війни в регіонах.

У статті спробуємо проаналізувати життя населення Могилівського повіту Подільської губернії в добу Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.), дати оцінку діяльності органів місцевого самоврядування, представників імперської влади в соціально-економічному розвитку краю.

З початком Першої світової війни подільські часописи звертались до населення краю із закликами: «...на час війни припинити всілякі внутрішні чвари, чвари – національні, партійні, класові...» [4, с. 4]. Все це робилось з метою забезпечення могилівчан від стану хаосу та стримати, по можливості, будь-які прояви агресії.

Органи місцевого самоврядування повіту намагались підтримувати своїх жителів по-можливості, відволікаючи їх від подій великої війни. Зокрема, приймали відповідні постанови для покращення благоустрою населених пунктів. Подільським губернатором було затверджено обов'язкову постанову Могилів-Подільської міської думи для жителів міста, яка стосувалась благоустрою в частині озеленення міста шляхом насадження дерев на вулицях [5, с. 2].

¹¹ Alfred Rapacki, *Śłużba w P.O.W. – Reduta Piłsudskiego, w Obrona Lwowa 1-22 listopada 1918 tom II*, red. dr Wawrzkowicz Eugenjusz, Lwów 1936, s.374

Місто Могилів ніколи особливо не відрізнялося жвавою громадською активністю. Перша світова війна відносно оживила місцеву громадськість. Було організовано декілька благодійних комітетів для збору коштів на потреби найменш захищених категорій громадян. Провідне місце займало опікунство за сім'ями запасних, де вирізнялась діяльність Штюрца і Брайдо. Варто зазначити, що Могилівське опікунство працювало переважно наосліп. Довгий час залишалось відкритим питання відкриття християнської дешевої їдальні, оскільки єврейська їдальня була мало популярна серед населення краю [6, с. 4].

Перший «кружечний збір» влаштований міським опікунством дав приблизно 800 крб., з яких частину зібраних коштів було витрачено на видачу продуктів євреям і християнам, решту було направлено на створення дитячого будинку для дітей запасних, призваних на війну, віком від 7 до 14 років. Добре була налагоджена робота при опікунстві Педагогічного комітету, що навчав більше 130 дітей, яким видавалися підручники, книжки для читання, і в крайніх випадках взуття [7, с. 4].

Велика війна та її наслідки відображались на економічній складовій місцевого виробництва і торгівлі. Криза серед мануфактуристів і інших торгівців зростала не по дням, а по годинам. Особливо жакливе положення було у мануфактуристів, у яких торгівці «забирали» гроші, вимагаючи купівлю товарів лише за готівку [8, с. 4]. Це спонукало власників торговельних підприємств до пошуку альтернатив у роботі та уникнення повного банкрутства. Зокрема, найбільш раціональні керівники підприємств займалися переоформленням власних торговельних закладів на інших осіб. Таким чином, великі фірми перетворювалися у торговельні будинки, які згодом взагалі припиняли будь-які виплати.

Кошти для внутрішніх потреб краю підшукувались із різних джерел наповнення, часом доходило до їх незаконного виділення через органи місцевого самоврядування. Губернське по земським і міським справам присутствіє вважало незаконним постанову Могилів-Подільської міської думи в частині виділення 8 тис. крб. із коштів залізничного пошудного збору, згідно рішення Сенату від 26.05.1900 р., яким було заборонено брати кошти на поточні видатки з спеціальних капіталів. Цікаво відзначити факт, що в 1913 р. Губернське по земським і міським справам присутствіє такі дії думи вважало повністю законними [9, с. 4]. Умови війни створювали передумови для нерационального використання державних коштів, що не завжди доходили у повному обсязі до кінцевих споживачів.

Становище жителів повіту значно погіршувалось і тому, що в діючу армію досить часто призивались місцеві лікарі. Це стало наслідком того, що своєчасна медична допомога, що була доступною заможній частині суспільства, стала абсолютно недоступною для бідних жителів краю. Особливо важко було у нічний час, коли «...можна було обійти все місто і не знайти лікаря» [10, с. 4].

Воєнний стан відобразився на житті кооперативів Могилівського і сусіднього з ним повітів. На сторінках часопису «Юго-Западный край» було зображено, що: «...платоспроможність населення сильно впала одночасно із втратою ними і кредитоспроможності. Навколо спостерігалось ненадходження платежів по кредитам» [11, с. 4].

Варто відзначити, що у скрутні часи для всіх жителів краю, знаходились люди, які намагались допомагати армії та військовим. Власник с. Бронниці Могилівського повіту князь М.М. Сайн-Вітгенштейн пожертвував на потреби армії 120 вагонів пшениці, яку було направлено у Львів [12, с. 4]. Це була перша велика жертва натурою серед поміщиків краю.

Важливе значення для жителів краю було з'єднання міських телефонних мереж міст Могилів-Подільський і Бар з телефонною мережею Могилівського повітового земства, що дало можливість всім абонентам місцевої телефонної станції спілкуватись з повітовими пунктами зі своїх квартир [13, с. 4].

Крім значного подорожчання товарів і послуг у повіті, додавались і непередбачені природні явища. Часопис «Юго-Западный край» зазначав: «...дорожнеча предметів продовольства зростає з кожним днем. Дрова можна придбати за 22-23 коп. за пуд. У зв'язку з дорожнечою та природними явищами, насувається очікуваний неврожай» [14, с. 4].

Могилів-Подільське науково-просвітницьке і благодійне товариство розпочало свою роботу 24 лютого 1916 р. Першим кроком своєї діяльності стало клопотання перед губернатором щодо організації читань від імені Товариства за участю місцевих навчальних закладів [15, с. 2]. До даної пропозиції були залучені представники місцевих навчальних закладів краю.

Траплялись випадки, коли місцеві чиновники, намагаючись використати свій статус, прагнули покращити свій матеріальний не зовсім прозорим шляхом. Член Могилів-Подільської міської думи Кіропуло звернувся до міського голови із проханням розглянути в думі наступне клопотання, яке вміщено в рубриці «Хроника» часопису: «Важкі часи із жахливими наслідками відобразились на всіх верствах суспільства, особливо мирних жителів, що не беруть участь в боротьбі народів за краще майбутнє. Війна матеріально підірвала їх благополуччя та середнього класу. У мене особисто роботи значно побільшало, виросли видатки. Тому, прошу мені виділити відрядні по 6 крб. щомісяця» [16, с. 2]. Могилів-Подільська міська дума, не знайшовши об'єктивних підстав для задоволення клопотання Кіропуло, відмовила йому.

У жителів сільських територіальних громад краю були більш нагальні проблеми, які могли бути вирішені лише завдяки співпраці земства та органів міського самоврядування. Інформаційні публікації часопису стосувались також і буденного життя на селі. Більшість з них стосувались подорожчання та відсутності товарів першої необхідності. Зокрема, наприкінці 1916 р. часопис «Юго-Западный край» інформував: «...в с. Жван Могилівського повіту вже чотири тижні немає керосину і цукру. Останнім часом можна дістати фунт керосину по ціні 1 крб. 30 коп., а цукор – 1 крб. 50 коп. Село з настанням ночі опиняється в глибокій темряві. Селяни лише зранку освітлюють будинки у наступний спосіб: роблять невеличкий жолоб в картоплі чи буряку, наливають олії, кладуть частину ганчірки і лампа готова. Однак через малу практичність даний спосіб є за часом дуже не значним і мало дієвим» [17, с. 4]. З огляду на це, сільська громада просила допомоги у земства щодо постачання її відповідними товарами за доступною ціною.

Земельне питання завжди залишалось одним з найважливіших особливо для населення, більшість якого становили селяни. Вирішити раціонально земельне питання напередодні Першої світової війни було вкрай важко, і це в свою чергу викликало гострі суперечки у територіальних громадах Подільської губернії.

Розпорядниками земель було визначено органи міського самоврядування – міські думи. Питання щодо надання земельних ділянок громадянам у власність чи користування вирішувалось виключно на засіданнях міської думи. Порядок денний щодо розгляду земельних питань в думі формувалась міською управою після зібрання та підготовки всіх необхідних документів.

Могилів-Подільська міська дума при реалізації своїх повноважень у земельній сфері стикалась з низкою проблем. Зокрема, однією із основних була відсутність планово-картографічних матеріалів на земельній ділянці, що знаходилася в межах міста та правостановлюючих документів на них, які б підтверджували їх власника. Також, досить часто траплялись випадки затримки у виплаті коштів громадянами за продані їм земельні ділянки. І, безперечно, самовільне захоплення земельних ділянок громадянами та довготривалі судові спори між органами самоврядування та користувачами щодо встановлення законного власника ділянок.

Розглянемо найбільш характерні приклади земельних відносин за участі громадян і органів міського самоврядування Могилів-Подільського напередодні Першої світової війни.

Могилів-Подільська міська дума у 1907 р. відповідно до клопотання громадян міста Мейлиха та Шандле Нудельман, продала їм у власність земельну ділянку, за яку довгий час не було розрахунку. Міська управа, враховуючи даний факт, була змушена звернутись до поліцейського наглядача 2-ї дільниці міста з повідомленням вказаного факту. Оскільки кошти від продажу земельних ділянок надходили до бюджету міста. Своїм зверненням від 24 листопада 1912 р. до поліцейського наглядача міська управа констатувала: «...відповідно до постанови Могилів-Подільської міської думи від 25 червня 1907 р. за № 91 Мейлиху і Шандле Нудельман було продано у власність ділянку міської землі, що знаходиться по вулиці Станівській загальною площею 14,15 кв. сажнів за 141 крб. 50 коп. (по 10 крб. за 1 кв. сажень). Не дивлячись на те, що про дану постанову думи Нудельманам вдалося було повідомлено через поліцію ще 30 квітня 1911 р. з пропозицією негайно внести суму купівлі, останні не внесли до сьогодні, а між іншим проданою землею фактично користуються [18, арк. 9].

Нудельмани, не дивлячись на попередження від поліцейського наглядача 2-ї ділянки міста, так і не сплатили кошти за купівлю земельної ділянки вчасно. Враховуючи обставини, Могилів-Подільська міська управа була змушена звернутись знову, але вже до поліцейського наглядача 1-ї ділянки міста 26 жовтня 1914 р. із зазначенням: «Міська дума збільшила вартість землі з 10 до 20 крб. за 1 кв. сажень землі у зв'язку з несплатою Нудельманами» [18, арк. 15]. Лише після підняття суми сплати за купівлю земельну ділянку громадяни Нудельмани розрахувались до кінця 1914 р., хоча фактично користувались нею з 1907 р. За сім років органи міського самоврядування жодним чином не вплинули на пришвидшення виплати коштів за продану ділянку. Подавати до суду на громадян у такому випадку було б нелогічно, оскільки ділянка була продана на законних підставах, хоча без доведення права власності на неї.

Самовільне захоплення земельних ділянок громадянами міста Могилів-Подільський були непоодинокими випадками. Часом земельні спори з даного питання доходили до суду.

Наприкінці ще XIX ст. (1897 р.) громадяни Акуліна та Іван Пальчинські самовільно захопили земельну ділянку в місті Могилів-Подільський площею приблизно 30 кв. сажнів. Майже 15 років після цього міська дума вирішує в судовому порядку забрати дану земельну ділянку в Пальчинських, які, на її думку, незаконно володіють. Міська дума подала позов на Пальчинських до Кам'янець-Подільського окружного суду про звільнення незаконно захопленої ними земельної ділянки, однак, 21 травня 1913 р. суд у позові відмовив, визнавши право користування за громадянами.

Враховуючи рішення Кам'янець-Подільського окружного суду та висловивши незгоду щодо нього, Могилів-Подільська міська дума в особі міського голови П. Хаджи, подала апеляційну скаргу на рішення суду першої інстанції в Одеську судову палату, яка була розглянута лише 13 лютого 1916 р. В апеляційній скарзі повіреним Могилів-Подільської міської управи було зазначено, що «...приблизно 12 років тому (1904 р.) Акуліна та Іван Пальчинські захопили ділянку міської землі площею приблизно 20-30 кв. сажнів, що розташована в 2-й частині м. Могилів-Подільський у передмісті «Карантин» на горі – вище тюрми – і на ній побудований будинок; після чого поступово продовжували збільшувати захоплену земельну ділянку і 2 роки тому (1914 р.) довели площу її до 512 кв. сажнів». Користування відповідачів не було беззаперечним, оскільки, починаючи з 1897 р., тобто, від дня побудови будинку по 1908 р. включно, згідно із податковими книгами за ними записувався будинок із зазначенням, що «...такий знаходиться на міській землі», даний запис відповідачі не могли заперечувати і з ним погодились. Повірений міста у зверненні до Одеської судової палати просив задовольнити апеляційну скаргу та повернути захоплену земельну ділянку площею 512 кв. сажнів шляхом її звільнення громадянами та знесення всіх побудов.

Акуліна та Іван Пальчинські стверджували, що вони спірною землею володіють на праві власності протягом 17 років і посилаючись на давність володіння, просили у задоволенні позову Могилів-Подільської міської думи відмовити та залишити в силі рішення Кам'янець-Подільського окружного суду від 21 травня 1913 р.

Одеська судова палата, беручи до уваги, що, насамперед, позивач в особі Могилів-Подільської міської думи не надав в належному порядку письмових доказів належності спірної землі на право власності, до яких не можна віднести зроблений план землеміра Мітрохіна; крім того, відповідачі довели придбання земельної ділянки (жодних доказів на придбання не було долучено до судової справи – авт.). В задоволенні апеляційної скарги Могилів-Подільської міської думи на рішення Кам'янець-Подільського окружного суду було відмовлено та залишено в силі рішення від 21 травня 1913 р. [19, арк. 10-10 зв.].

Надання земельних ділянок громадянам в оренду на території міста було одним із першочергових завдань органів міського самоврядування, оскільки, надходження йшли безпосередньо до міського бюджету.

22 травня 1913 р. Могилів-Подільська міська управа і громадянин Х. Г. Гельберг відповідно до постанови міської думи від 27 квітня 1913 р. за № 82, уклали між собою договір про наступне: «Міська управа надає Х. Г. Гельбергу, терміном на 3 роки в оренду місце на розі вулиць Київська і Стависька, біля будівлі пожежної команди, там, де розташований кіоск для розклейки афіш (даний кіоск орендар Лімонник зобов'язувався перенести в інше місце за пропозицією міської управи), за плату на користь міста в сумі 70 крб. на рік». Х. Г. Гельбергу надавалось право встановлювати на орендованому місці один кіоск для продажу газет, журналів та брошур. Плата вносилась наступним чином: за перший рік – 50 % суми при підписанні договору, потім 22 квітня і 22 листопада за півріччя відповідно. За не внесення орендарем в строк коштів за договором, він автоматично втрачав силу і кіоск передавався місту без будь-якого рішення суду і відшкодування орендодавцем [20, арк. 6].

А роком раніше, 17 квітня 1912 р. між Могилів-Подільською міською думою, в особі П.І. Хаджи і громадянами Вольвовськими було укладено договір, у якому передбачено, що Могилів-Подільське міське громадське управління надавало вказаним особам право прокладати по всім міським проїздам, вулицям і площам міста Могилева підземні чи повітряні лінії на стовпах і кронштейнах, для виробництва з дозволу урядової влади, вказаного в Циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 04 червня 1904 р. за № 925, і продажу електроенергії для освітлення, а також, для технічних та інших цілей (для електродвигунів, фабрик, заводів). Громадяни Вольвовські прийняли на себе зобов'язання освітлювати місто протягом першого року дії договору на вулицях Полтавській, Грецькій, Володимирській, Рибній, Армянській, Дворянській, Київській, Ставиській, Поштової і Пушкінській до тюрми. Кількість вуличних ліхтарів на вулицях визначена у кількості 62 штук [21, арк. 18 зв.]. Пунктом 9 Договору було визначено, що ремонт вулиць, пошкоджених при влаштуванні стовпів, прокладці кабелю, проводиться за рахунок орендарів. Термін дії договору визначався у пункті 12, і становив 20 років, починаючи з 06 грудня 1912 р. [21, арк. 20]. Громадяни Вольвовські прийняли на себе зобов'язання протягом строку дії договору освітлювати в місті Могилів-Подільській вночі і вдень приміщення, будівлі різних установ та приватних осіб, а також давати електроенергію приватним споживачам за їх бажанням і плату не вищу 30 коп. кВ./год. для лампочки, 18 коп. кВ./год. – для дугових ліхтарів, 10 коп. кВ./год. – для електродвигунів [21, арк. 20 зв.]. Орендна плата, яку Вольвовські мали сплачувати місту, повинна була надходити по завершенню 5 років від дня відкриття експлуатації електроенергії, з 6-го року дії договору, у розмірі 3200 крб. в рік [21, арк. 23].

Соціально-економічний розвиток Могилівського повіту в добу Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) першочергово залежав від воєнного стану в країні. Представники царської влади на місцях та органи самоврядування намагались реалізовувати соціальну політику для населення.

Земельне законодавство на той час було не досконалим. Вступаючи у спори з громадянами органи міського самоврядування дуже рідко досягали переваги. Відсутність правостановлюючих документів на земельні ділянки в межах міста та планово-картографічних матеріалів на них, давало можливість громадянам захоплювати та володіти ними у більшості випадків безкарно. В подальшому така бездіяльність органів самоврядування стала поштовхом до вироблення та прийняття на вищому рівні законодавчих актів, які врегульовували земельні відносини між різними суб'єктами господарювання в містах Могилівського повіту.

Джерела та література

1. Реєнт О. П. Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. - № 3. – С. 4-21.
2. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914 – лютий 1917 рр.) : автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Павло Володимирович Кліщинський. – Кам'янець-Подільський : Б.в., 2010. – 20 с.
3. Герасимов Т. Ю. Вплив Першої світової війни на повсякденне життя мешканців міста Могилева-Подільського (1914-1917 рр.) / Т. Ю. Герасимов // П'ята Могилів-Подільська науково-красознава конференція / Матеріали конференції, 16-17 жовтня 2015 р., м. Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балук І. Б., 2015. – С. 161-167.
4. Хроника // Юго-Западный край. – 1914. – 22 июля. – С. 4.
5. Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 06 янв. – С. 2.

6. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 10 фев. – С. 4.
7. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 14 фев. – С. 4.
8. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 24 фев. – С. 4.
9. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 25 фев. – С. 4.
10. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 27 марта. – С. 4.
11. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 31 марта. – С. 4.
12. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 03 апр. – С. 4.
13. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 08 апр. – С. 4.
14. По Юго-Западному краю. Г. Могилев-Подольский // Юго-Западный край. – 1915. – 19 мая. – С. 4.
15. Хроника // Юго-Западный край. – 1915. – 06 мая. – С. 2.
16. Хроника // Юго-Западный край. – 1916. – 12 мая. – С. 2.
17. По Юго-Западному краю. С. Жван // Юго-Западный край. – 1916. – 02 нояб. – С. 4.
18. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 23. – 17 арк.
19. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 55. – 11 арк.
20. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 39. – 16 арк.
21. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д – 37. – Оп. 1. – Спр. 63. – 41 арк.

УДК 94(477)

Р. Давидюк

ВОЛОДИМИР ОСКІЛКО ЯК ВИРАЗНИК НАСТРОЇВ УЕНЕРІВСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ВОЛИНІ

У статті досліджується громадсько-політична діяльність Володимира Оскілка як виразника інтересів емігрантів УНР. Виявлено приклади його особистого сприяння емігрантам, прослідковано актуалізацію проблем української політичної еміграції на сторінках газети «Дзвін», охарактеризовано створення в Рівному Українського громадянського комітету допомоги емігрантам в Польщі. Водночас, доведено, що В. Оскілко спричинився до посилення внутрішніх суперечностей еміграційного середовища.

Ключові слова: Володимир Оскілко, українська політична еміграція, «Дзвін», Українська народна партія, Український громадянський комітет допомоги емігрантам, Волинське воеводство.

In the article examines the socio-political activity of Vladimir Oskilko as the voice of immigrants UPR. Found examples of his personal assistance emigrants, followed actualization of problems of Ukrainian political emigration in the newspaper «Dzvin» («Bell»), describes creation in Rivne Ukrainian civil committee help immigrants in Poland. However, it is proved, that V. Oskilko contributed to the strengthening of the internal contradictions of the emigration environment.

Key words: Volodymyr Oskilko, Ukrainian political emigration, «Dzvin» («Bell»), Ukrainian People's Party, Ukrainian civil committee help immigrants, Volyn province.

Після поразки Української національно-демократичної революції виникла потужна хвиля української політичної еміграції. Центрами її перебування були різні країни Європи, але в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин головна хвиля емігрантів спрямовувалася до Польщі. Крім того, що Польща вважалася союзником (з огляду на Варшавську угоду 1920 р.), важливе значення відіграв географічний чинник (політичні емігранти, сподіваючись на швидке повернення, обирали географічно ближчу країну), етнокультурний (близька за культурою слов'янська держава), мовний (близькість мови) та інші [44, с. 17-18].

Немаловажним було існування на території Польщі потужної західноукраїнської спільноти, яка для емігрантів асоціювалася з батьківщиною. Громадська діячка Харитя Кононенко писала: «Цікавить мене поїздка до Польщі ще й іншого боку. Іду до цієї держави вперше, а там живе така велика частина нашого народу... А потім, бажеш хоч на хвилину відчутти, що ти стоїш на тому клаптику земної кулі, яка від тисячоліть належала нам... Для емігранта це особливий чар, особлива принада... І ось за вікном нарешті і вогні славного міста Великого Льва. Якесь солодка туга, хвилююча радість охоплює ество: «Серед своїх! Серед своїх!» [29, с. 4 -5].

Незважаючи на труднощі та заборони польської влади, адже для поселення на західноукраїнських землях потрібен був спеціальний дозвіл староства [48, арк. 14], емігранти намагалися різними способами знайти тут роботу. Крім іншого, до переїзду на Західну Волинь багатьох мотивувала православна віра місцевого населення. Хоча, як писала «Українська трибуна» «умови життя і тут нічим не кращі за цілу Польщу. Хіба що в кого є знайомі чи рідня, а без цього зовсім зле, бо сливе що жадних запомогових інституцій для емігрантів тут немає» [31, с. 4].

Основна маса емігрантів самостійно шукала засоби для виживання, іноді отримуючи допомогу Українського центрального комітету в Польщі (УЦК). У першій половині 20-х рр., крім українських послів обраних до польського парламенту у 1922 р., інтереси емігрантів намагався захищати колишній командувач Північною групою військ УНР, уродженець с. Городок Рівненського повіту Володимир Оскілко. Після невдалого заколоту проти Симона Петлюри, він перебував у таборі для військовополонених у Домб'є під Краковим, пізніше переїхав до Відня, а у 1921 р. повернувся до Рівного, включившись в активну громадсько-політичну роботу.

Після невдалої участі у парламентських виборах 1922 р. В. Оскілко не припинив партійної та організаційної роботи. Продовжувала діяти очолювана ним Українська народна партія (соціалістів-самостійників) (УНП), організаційні збори якої формально відбулися вже після виборів, 17 травня 1923 р., було відновлено видання рівненської газети «Дзвін», як пресового органу УНП [33, с. 1]. УНП займала провладну позицію, не мала великого авторитету, а вплив її обмежувався рівненським, здолбунівським і сарненським повітами [20, арк. 174]. Згідно з партійними документами головним завданням УНП була «боротьба з більшовизмом» [26, арк. 3 зв.], «домагання перебудови Річипосполитої Польської на федералістичних засадах», проведення аграрної реформи через відшкодування, визнання права приватної власності [36, с. 2]. Партія підтримувала боротьбу за українізацію Православної церкви в Польщі [3, с. 1-2], критикувала ідею утравізму в шкільництві [36, с. 1-2].

Незважаючи на помірковану програму і обмежений вплив, у звіті про робітничий та суспільно-політичний рух на території Рівненського повіту за листопад 1924 р. відзначалося, що УНП «виявляє тенденції справжньої політичної сили, вимагає від уряду широких реформ на користь українців... на партійній конференції 23 листопада 1924 р. було ухвалено низку постулатів, наближених до ідей самостійності» [13, арк. 124]. Непокоїло польську владу і те, що В. Оскілко був «оточений колишніми офіцерами української армії» [13, арк. 124].

Багато діячів УНП, особливо із керівного складу, належали до уенерівської еміграції, власне сам Володимир Оскілко займав високу військову посаду в УНР, тому складовою партійної роботи була опіка над колишніми побратимами. На сторінках «Дзвону» вмішувалася спеціальна рубрика «До організації української еміграції», газета писала, що українцям особливо близьке слово еміграція і означає воно: «по-перше – дроти з півголодним існуванням, холодні бараки, буквально замерзання, майже цілком голий, бувших лицарів, бойців, а по-друге – тих, котрим пошастило добути кавалек паперу і вирватися за дроти і котрих цілковите безробіття в центральних воеводствах Польщі так само примушує голодувати і машерувати по етапам назад до табору під доглядом поліціанта та, нарешті, «щасливеньких» емігрантів, намагаючись перейти рубікон, щоб знайтися серед своїх на «кресах» [40, с. 1].

Автор статті «Спасаймо еміграцію» з боєм відмічав трагічне становище українських емігрантів: «Українська еміграція в Польщі (голодна, кинута), щоб врятуватися почала розбігатися в Чехію, на роботу у Францію, дехто, навіть, повертається додому, в лапи «Чека», але тих, хто лишився досить багато (кілька тисяч). Українська громадськість Волині мусить рятувати тих кілька тисяч чоловік» [40, с. 1].

При управі партії для допомоги у вирішенні юридичних питань працював спеціальний юрисконсульт Віктор Одарченко [4, с. 4]. Про особисте опікування В. Оскілка колишніми інтернованими згадував сотник армії УНР Петро Філоненко (у 1941 р. отримав ранг полковника): «До Оскілка зверталися наші бідолашні вояки, що вирвалися на Волинь з-за дротів у Польщі. Поляки забороняли їм жити на Волині, тому вони зверталися до Оскілка з проханням, щоб він допоміг їм дістати працю й дозвіл жити на Волині. І Оскілко завжди ті справи полагоджував» [46, с. 22]. За його допомогою у 1924 р. отримали карти азилу полковники української армії, уродженець Поділля Ананій Волинець [12, арк. 103 зв.] та житомирський Іосип Біденко [12, арк. 128]. У 1923 р., після звільнення з табору інтернованих у Каліші, влаштувався фельдшером у с. Оржів Рівненського повіту виходець з Полтавщини Микола Новицький. Пізніше він працював фельдшером на цементному заводі у Здолбунові, а його квартира, за дорученням Оскілка, слугувала місцем перебування українських емігрантів. Тут постійно проживало кілька людей, окремі з них жили по 2-3 місяці, а пізніше виїжджали» [25, арк. 4-4 зв., 26-27].

Близькою до В. Оскілка була група інтернованих, яка працювала на цукроварні Шпанова. Серед них Андрій Дубиновський, уродженець Чернігівської губернії, у минулому ад'ютант отамана, який за його сприяння у 1923 р. приїхав на Волинь. Пізніше він організував драматичні гуртки у селах поблизу Рівного, працював у «Літературно-мистецькому товаристві». При допомозі Оскілка право на проживання і роботу на цукроварні Шпанова отримав ще один уродженець Чернігівщини, інтернований Яків Бондаренко, який пізніше працював режисером і бібліотекарем у с. Межирічі. У 1930 р. Дубиновського завербувало ДПУ, але їхніх сподівань він не виправдав, і 17 березня 1931 р. був заарештований Славутським прикордонним загonom при переході польсько-радянського кордону. Вирок винесла Трійка при Колегії ДПУ УСРР 2 грудня 1931 р.: 10 років таборів за «дворушництво, співпрацю з петлюрівцями та 3-ю бригадою КОПу» [7, арк. 43, 63].

На цукроварні Шпанова діяв театральний гурток, утворений силами колишніх інтернованих. За сприяння Оскілка зусиллями цієї аматорської групи 10 лютого 1924 р. був проведений вечір за присутності біля 400 українців. Вечір дав дохід біля 700 мільйонів польських марок на підтримку української гімназії в Рівному [13, арк. 20].

Зусиллями колишнього отамана та за участі емігрантів 16 березня 1924 р. у м. Рівному виник Український громадянський комітет допомоги емігрантам в Польщі [13, арк. 22]. На організаційному зібранні було присутньо біля 60 осіб з Рівного та повіту, серед них представники колишніх інтернованих українців, які працювали на цукроварнях Бабина і Шпанова [14, арк. 1, 6]. До складу комітету увійшли Лаврентій Серветник, Євгенія Глінська, Яків Бичківський, Іосип Мацюк, Федір Пекарський.

Комітет виник з дозволу польської влади, але поліція наглядала за діями В. Оскілка, вважаючи його «не зовсім лояльною людиною» [13, арк. 25, 31; 17, арк. 108]. Відтак, був встановлений постійний контроль за новоутвореним комітетом [13, арк. 69]. Проти емігранта Ананія Волинця навіть розпочали поліцейне слідство з приводу виданої ним у жовтні 1924 р. відозви до українського населення «Громадяни» [12, арк. 102]. Однак, врешті польські чиновники прийшли до висновку: «Володимир Оскілко ... відомий своїми авантюристичними діями, є менш небезпечним від інших політичних угруповань» [13, арк. 124].

Члени комітету у силу своїх можливостей намагалися організувати допомогу нужденним емігрантам. Першою акцією стало проведення на Волині двохтижневої збірки у пасхальні дні: «з 18 квітня Вербної неділі до 28 квітня світлої неділі просимо всіх складати офіри в натурі: мука, крупа, хліб, масло, сало, яйця, одежа, білізна, полотно, рівно ж гроші і направляти їх по адресі: м. Рівне. вул. Колійова 14, редакція «Дзвону» з припискою інтернованим. У кожен гміну повіту для допомоги місцевим силам буде надісланий особливий уповноважений комітету» [9, с. 1; 8, с. 3; 28, с. 3-4].

Стараннями Українського громадянського комітету 22 вересня 1924 р. була проведена вулична акція у Рівному під гаслом «Волинь-емігранту», а від 21 до 27 вересня такі ж збірки проводилися на території повіту. У результаті проведених заходів у Рівному було «зібрано 310 злотих 92 гроші, у повіті - 792 злотих 48 грошів, з врахуванням організаційних витрат, чистий прибуток склав 877 злотих 94 гроші» [42, с. 3-4]. Під час цих акцій поширювалися надруковані рівненським «Дзвоном» відозви до українського населення із закликом допомоги емігрантам [15, арк. 279]. Однак, поліція зірвала всі відозви із подальшою заборонаю їх розклеювання, мотивуючи, що дозвіл видавався лише на проведення збірки, а про наміри поширювати відозви без зазначалося [14, арк. 116].

Грошові збірки для емігрантів проводилися і в інших повітах. Зокрема, за ініціативи членом УНП, емігранта Д. Романенка із 13 по 19 жовтня 1924 р. під час збірки у Ковелі та Ковельському повіті, було отримано 470 злотих і 02 грошів чистого прибутку [41, с. 3-4]. Загалом такі акції не дали очікуваних організаторами результатів, а В. Оскілко вважав причиною цього зубожіння українського населення, бачив вихід в організації українцями кооперативів і торгівельних спілок [14, арк. 6]. Завдяки старанням колишнього отамана у лютому 1925 р. у Рівному був відкритий «Волинський Селянський Кооперативний банк», який отримав державні кредити та орієнтувався на співпрацю з польською владою [18, арк. 59]. Крім цього, правління Українського громадянського комітету допомоги емігрантам в Польщі з центром у Рівному взяло в оренду на 10 років півмору церковної землі у Дубровиці Сарненського повіту, плануючи побудувати тут фабрику. Адміністратором будівництва за дорученням Оскілка став Тимофій Синельник, житель Дубровиці, член комітету допомоги емігрантам [16, арк. 204]. Ананій Волинець наголошував на необхідності будівництва цегельні, під яку комітет викупив місце у Дубровиці [18, арк. 42].

Стараннями членів правління комітету закладалися бібліотеки [19, арк. 87], організувалися аматорські вистави, розважальні вечори [19, арк. 255; 20, арк. 97; 21, арк. 5]. На заклик управи комітету про пожертви книжок для бібліотеки, низку видань надіслала адміністрація еміграційного видавництва «Чорномор» [5, с. 4], професор Іван Огієнко надіслав як власні твори, так і ним редаговані [6, с. 4].

Газета «Дзвін» повідомляла про відкриття зусиллями комітету у січні 1925 р. читальні у Здолбунові, наголошуючи при цьому на суперечностях і протидії з місцевою «Просвітою» [39, с. 3], а 8 лютого 1925 р. дохід від концерту видавався на потреби емігрантів [18, арк. 63]. Незважаючи на подібні заходи, Володимир Оскілко визнавав, що зацікавленість української громади роботою комітету погана, наголосивши, що без матеріальної допомоги держави комітет далі існувати не зможе [18, арк. 42].

На Загальних зборах Українського громадянського комітету 18 січня 1925 р. до нового складу управи увійшли: В. Оскілко, Є. Глінська, О. Огородник, М. Кітнівська, В. Ігнатович. На наступний день до них долучилися Іосип Біденко та Ананій Волинець, останній був обраний секретарем управи. Заступниками голови управи стали Дмитро Барченко з Ковеля та Петро Табінський з Володимира [27, с. 3].

Однак, становище значної частини емігрантів залишалося складним. Член комітету А. Волинець наголошував: «... Як перебиваються наші люди в Польщі? Тяжко про це говорити! Сум огортає душу, коли подумати, що маса тут розкиданих живуть, так би мовити, в одиночку, з дня на день, відірваних від своїх організаційних осередків. Живуть в проголодь, бо яку небудь, саму невибагливу працю досить трудно знайти. Здається, ніде наші люди не бідують так, як тут...» [1, с. 2].

Крім низки об'єктивних причин у справі захисту прав і допомоги нужденним, значної шкоди спільній українській справі завдавало відкрите чи приховане суперництво у еміграційному середовищі, коли «громадянство розбилося на цілу низку дрібних гуртків, які цілу енергію обертають на зведення особистих і гурткових порухунків» [37, с. 11]. Аналізуючи життя еміграційних осередків на Волині і Поліссі, у грудні 1933 р. на П'ятій сесії Ради УЦК в Польщі наголошувалося, що «боротися доводиться не лише

з недоброзичливим, а часами і ворожим до наших ідей елементом, якому з різних причин залежить на розбитті еміграційної єдності, на нівеченні позитивних досягнень української еміграції взагалі. Боротися досить часто доводиться і з своїм елементом, який підпадає під вплив елементу ворожого і шкодить еміграційній праці на місцях. Боротися часами доводиться і з проявами пережитої вже отаманії на місцях» [30, с. 7].

Політичні суперечності серед української еміграції ускладнювалися особистісними вадами, озлобленістю, неприйняттям іншої думки. Така ситуація віддзеркалювала політичні розбіжності ще періоду революції і була свідченням недостатньої політичної зрілості українського суспільства. Громадсько-політичний діяч і вчений С. Смаль-Стоцький 9 квітня 1927 р. писав: «Великі злидні нічого нас не навчили. Куди не глянеш, розтіч думок, брак організації, консолідації. Ми сильні в поборюванні самих себе, своїх братів. Як скажені собаки жеремося за косточками, кинені до того між нас нашими ворогами. І перед світом ми зовсім не виглядаємо як нація, яка добре знає, чого хоче, чого їй треба» [45, с. 8-9].

Про внутрішні протиріччя, як головну проблему української еміграції, свідчив емігрант Антон Стрижевський, якому вдалося переїхати з Ченстохови на Волинь: «До переїзду мене підштовхнуло розчарування у діяльності української еміграції, кинуті на пожертву полякам, яка за кордоном сварилася, злилася, писала ноти і протести, а рядові емігранти чекали чуда – що більшовики попросять їх правити Україною... Це заставило мене відійти з під опіки УЦК і поїхати на роботу кудись подальше. Так вчиняло багато емігрантів» [24, арк. 45].

Очевидно, подібна ситуація пояснювалася також суб'єктивними причинами, адже емігранти зауважували: «...еміграція складається з різної категорії людей. Є такі, які без задуми й розрахунку на матеріальну користь віддавали своє життя за Батьківщину; є такі, які завжди йшли в життю чесною дорогою і нею йдуть, безкорисно працюють для свого народу і своєї еміграції, а є такі, які завжди виляли хвостом на всі боки, не мали свого власного обличчя і на імені еміграції жирують. Є такі, у яких болять кости від незагоєних ран і вони гинуть у злиднях, а є такі, яким розриває боки, вони гуляють і п'ячать на рахунок нещастя тих попередніх...» [49, арк. 3-4].

На Волині, як відгомін суперечностей періоду революції, тривали взаємні словесні сутички та звинувачення між Володимиром Оскілкою та уповноваженим філії УЦК у Бабині генералом Євгеном Білецьким [50, с. 593]. Часопис «Дзвін» відображав позицію колишнього отамана: «Варто було б українському громадянству трохи уважніше поставитися до блудних «лицарів», нагодувати, обмити, пригріти їх... Та й урядовим чинникам варто було б звернути увагу на їх становище, бо як видно пан генерал Білецький не дуже то турбується своїми підлеглими» [2, с. 3-4].

Володимир Оскілко постійно критикував роботу «Просвіти» та її активістів, серед яких також було чимало емігрантів. Польські чиновники у звіті про суспільні рухи на території повіту наголошували: «Рівненській «Просвіті» протиставляється Оскілко, з якою веде боротьбу за впливи на місцеве українське населення» [20, арк. 154]. У донесенні керівника експозитури політичної поліції в Здолбунові 25 квітня 1925 р. повідомлялося, що «Оскілко обіцяв надавати компрометуючий матеріал на Нивинського (Антон Нивинський відомий просвітянин Рівного і Здолбунова – Р. Д.) і Домбровську (Галина Домбровська, емігрантка, письменниця, дружина А. Нивинського, більш відома під іменем Галина Журба – Р. П.)» [23, арк. 68-68 зв.].

На антитезі до «Просвіти» за ініціативи В. Оскілка 5 лютого 1925 р. відбулося організаційне засідання для підготовки статуту нового культурно-просвітницького товариства «Світло». Головою обрано В. Оскілко, а секретарем В. Ігнатовича [32, с. 2]. Установчі збори названого товариства були скликані 16 лютого 1925 р. за присутності 70 делегатів з Волині і Полісся [47, с. 1], проте розгорнути широку роботу нової організації не вдалося.

З надіями на краще, із сподіванням на реалізацію федералістських ідей, очолювана В. Оскілком УНП вітала травневий переворот Ю. Пілсудського [34, с. 1]. Однак, менше ніж за місяць після цього, 19 червня 1926 р. Володимир Оскілко був вбитий. Проводячи слідство, польська поліція прийшла до висновку, що «вбивство Оскілка має політичний характер і, як свідчать факти, було виконане з доручення ГПУ» [11, арк. 3]. Про це ж писала газета «Тризуб»: «Вбивство Оскілка сталося при таємних обставинах. Жодних слідів, крім відтисків руки на ринві та порожньої гільзи браунінга не знайдено. Вважають, що вбивство є на тлі політичним і що небіжчик впав жертвою більшовиків» [43, с. 31]. Однак, до остаточного рішення слідство не прийшло, що породило різні версії вбивства колишнього отамана.

Після загибелі В. Оскілка, боротьба за лідерство в УНП, жорсткий контроль поліції за діями нових керівників, поглиблювалися матеріальними проблемами, закриттям газети «Дзвін» [10, арк. 7; 22, арк. 26]. У результаті партія зникає з політичної арени краю, а частина її діячів у наступному десятилітті підтримають нову проурядову українську політичну партію – Волинське українське об'єднання, серед організаторів якої переважали унерівські емігранти.

Таким чином, після поразки українських національно-визвольних змагань, оминаючи труднощі та перешкоди, на Волині опинилася значна група унерівських емігрантів. Виразником їхніх інтересів на Волині у першій половині 20-х років був колишній отаман Володимир Оскілко. Маючи підтримку польської влади, він, з одного боку, опікувався колишніми побратимами, сприяв утворенню у Рівному Українського громадянського комітету допомоги емігрантам. З іншого боку, намагаючись посилити свій вплив, він поглиблював внутрішні суперечності в еміграційному середовищі. Незважаючи на поділ еміграції на групи, часом ворожі одна до одної, більшість з них об'єднувала антибільшовицька позиція та актуалізація українського питання.

Джерела та література

1. А. В. З життя української еміграції / А. В. // Дзвін. – 1925. – 14 липня. – Ч. 140.
2. Бабинський. Інтерновані вояки армії У.Н.Р. в Бабинській цукровні / Бабинський // «Дзвін». – 1923. - 1 грудня. – Ч. 36.
3. Боротьба за українську церкву // Дзвін. – 1925. – 23 січня. – Ч. 98.
4. Від Секретаріату Української Народної партії // Дзвін. – 1925. – Ч. 105. – 17 лютого.
5. Від Управи «Українського Громадянського Комітету у Польщі» // Дзвін. – 1925 – 1 січня. – Ч. 92.
6. Від Управи «Українського Громадянського Комітету у Польщі» // Дзвін. – 1924 – 16 грудня. – Ч. 87.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне, ф. П, спр. 5219.
8. Громадяне! // Дзвін. – 1924. – 13 вересня. – Ч. 71.
9. Громадяне! // Дзвін. – 1924. – 19 квітня. – Ч. 52.
10. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 524.
11. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 30, оп. 18, спр. 1136.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 550.
13. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 3.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 6.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 7.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 8.
17. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 9.
18. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 15.
19. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 18.
20. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 19.
21. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 20.

22. Держархів Рівненської обл., ф 33, оп. 4, спр. 22.
23. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 1, спр. 256.
24. Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 1101.
25. Держархів Рівненської обл., ф. 2771, оп. 2, спр. 4361.
26. Державний архів Тернопільської області, ф. 277, оп. 1, спр. 107.
27. З життя еміграції // Дзвін. – 1925. – 30 січня. – Ч. 100.
28. Інструкція по збору жертв на фонд Українського Громадянського Комітету допомоги емігрантам в Польщі – «Волинь-емігранту» // Дзвін. – 1924. – 13 вересня. – Ч. 71.
29. Кононенко Харитя. Один тиждень на рідній землі / Харитя Кононенко // Діло. – 1934. – 30 липня. – Ч. 199 (13.744).
30. Липовецький І. П'ята сесія Ради Українського Центрального Комітету в Польщі / І. Липовецький // Тризуб. – 1934. – 4 лютого. – № 4 (410).
31. На Волині та Холмщині // Українська трибуна. – 1921. – 13 липня. – Ч. 57.
32. Нове культурно-просвітне огнище // Дзвін. – 1925. – 10 лютого. – Ч. 103.
33. Перед конгресом УНП // Дзвін. – 1925. – Ч. 118. – 24 квітня.
34. Постанова Управи Української Народної Партії // Дзвін. – 1926. – Ч. 192. – 30 травня.
35. Постанови Третьої конференції Української Народної Партії // Дзвін. – 1925. – Ч. 161.
36. Програма Української Народної Партії (проект). Прийнятий управою УНП 18 червня 1925 р. // Дзвін. – 1925. – 23 червня – Ч. 134.
37. Садовський В. До десятилітнього білянсу (1919-1929) / В. Садовський // Календар-альманах «Дніпро» на рік 1929. Річник VI. – Львів: Накладом Українського товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1928.
38. Світло // Дзвін. – 20 лютого. – 1925. – Ч. 106.
39. Селянин. Нове культурне огнище / Селянин // Дзвін. – 1925. – 23 січня. – Ч. 98.
40. Спасаймо еміграцію! // Дзвін. – 1924. – 22 березня. – Ч. 48.
41. Справоздання // Дзвін. – 1924. – 30 грудня. – Ч. 91.
42. Справоздання Управи Українського громад. Комітету // Дзвін. – 1924. – 19 грудня. – Ч. 88.
43. Тризуб. – 1926. – 8 серпня. – Ч. 39.
44. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Трошинський / НАН України. Інститут соціології: відповід. ред. В. Б. Євнух. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
45. Українська політична еміграція 1919-1945. Документи і матеріали. Редакційна колегія : Ю. А. Левенець, В. А. Смолій та інші. Упорядники: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 928 с.+ 16 с. іл.
46. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника) / П. Філоненко. – Ч. 4. – Вінніпег, Канада: Накладом Волинського Видавничого фонду, 1958. – 60 с.
47. Хроніка // Дзвін. – 20 лютого. – 1925. – Ч. 106.
48. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 3508, оп. 1, спр. 2-а.
49. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 828, оп. 1, спр. 4.
50. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939. / E. Wiszka – Toruń: MADO, 2004. – 752 s.

УДК 94:323.281(=161.2)-058 192/193

Л. Стафеева

УКРАЇНЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ В РОКИ РЕПРЕСІЙ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

В статті аналізується процес переслідування української інтелігенції в 20-30-х роках ХХ століття. Визначено групи жертв та періоди репресій.

Ключові слова: «Розстріляне відродження», інтелігенція, репресії.

The article analyzes the process of persecution of Ukrainian intelligentsia in 20-30-ies. Victims and defined periods of repression.

Key words: "Executed Renaissance", intelligentsia, repression.

Двадцять сторіччя відіграло вкрай важливе значення у становленні незалежності для багатьох держав світу. Україна в цьому контексті не стала винятком. Прагнення здобути незалежність змусили не одне покоління стати до боротьби за самобутність власної культури, мови, літератури та мистецтва. Провідною силою у вирішенні цього питання виступила українська інтелігенція, яка спиралась на патріотизм та на можливість нарешті повернути своїй культурі належний рівень [1, с. 8].

Незаперечним є те, що у 20-30-ті роки ХХ століття саме інтелігенція стала головною рушійною силою українського народу в прагненні самоідентичності та у відродженні патріотичного духу. Однак тоталітарний режим Й. Сталіна вважав інтелігенцію потенційною загрозою для держави. Адже діяльність мистецьких та освітніх об'єднань часто суперечила політиці режиму. Саме тому починаючи з 1929 року, з поступовим згортанням політики так званої «українізації», інтелігенція зазнає з боку влади значних утисків.

Автором терміну «Розстріляне Відродження» слід вважати Ю. Лавріненка, який використав його як назву збірника найкращих текстів поезії та прози 1920-30-х рр. [5, с. 174].

Безумовно, в 20-ті роки ХХ століття українська культура спромоглася надолужити відставання в багатьох галузях, викликане двохсотрічним пануванням російської культури, й навіть переважити їх.

Це покоління було логічним продовженням розвитку свідомості української нації, гідними нащадками митців, які навіть за умов замовчування й заборони творили тексти, гідні світового визнання.

Після революційних подій, відпочинку від натиску царської влади, спираючись на обіцяні революціями 1905-1907 рр., 1917 р. перспективи, із набуттям Україною своєї державності (1917-1919) та врешті-решт проголошенням курсу на коренізацію, уже в Радянській Україні на повну мала змогу проявитися вся сила та велич творчості нації.

Нове покоління української інтелігенції вийшло з нижчих верств населення (селяни, робітники, дрібна буржуазія), тому в більшості не мало змоги здобути повноцінну освіту, однак, незважаючи на це, докладало всіх зусиль, аби долучитися до світової культури сучасності.

Головними літературними об'єднаннями на той час були «Ланка» (пізніше «МАРС»), «Плуг», неокласики «Молодняк», «Спілка письменників Західної України», ЛОЧАФ (об'єднання армії та флоту). Найвпливовішим із літературних об'єднань став «Гарт», який пізніше був перейменований на «ВАПЛІТЕ» («Вільну Академію Пролетарської Літератури»).

Саме ВАПЛІТЕ в особі Миколи Хвильового розпочало літературну дискусію 1925 – 1928 рр. і перемогло в ній, довівши наявність і необхідність національної, специфічної української літератури, орієнтованої на Європу, а не на Росію [2, с. 313].

Це були люди, які основними складниками свого світогляду ставили самостійність мислення, віру у власні ідеали, розуміли важливість спірання у своїх творіннях не на маси, а на індивідуальність.

Такі погляди і викликали незадоволення тоталітарного режиму.

Починаючи з кінця 20-х рр., партія намагалася спрямувати зусилля вчених на ідеологічне обслуговування командно-адміністративної системи, звеличення особи Сталіна, що розцінювалося як прояв партійності й класовості в науці. Коло проблем і спрямування досліджень були визначені у сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)». Найменше відхилення від його положень вважалося відступом від марксизму і жорстоко переслідувалося.

Найбільший погром, і це зрозуміло, відбувся в історичній науці. У 1930 р. режим піддав безпідставній критиці, а згодом засудив до заслання на Соловки відомого історика-марксиста 20-х рр. М.Яворського, погляди якого були проголошені немарксистськими і «націоналістичними». Майже одночасно відбувалося переслідування найвидатнішого українського історика М.Грушевського. Були репресовані інші відомі вчені-історики - В.Пархоменко, М.Слабченко, М.Горбань, Ф.Гавриленко, В.Рожановський. Не минула лиха доля й визначних представників інших суспільних наук - філософів П.Демчика та С.Семківського, філологів і літературознавців В.Перетца й Є.Шаблювського. Саме в 30-ті рр. було покладено початок усім наступним викривленням та замовчуванням у галузі суспільних наук, насамперед в історичній науці. Українські історики, які вціліли, змушені були у цих неприйнятних умовах зосередити свою увагу на вивченні класової боротьби, на возвеличенні ролі більшовицької партії в історії радянської України.

На першому етапі наступу тоталітарної машини на «потенційну опозицію на Україні» (1929-1933) постраждала творча інтелігенція. Першопричина удару саме по цьому прошарку вбачалася у підозрі зв'язку національної еліти з антирадянськими організаціями. Загалом характерною рисою першого етапу є, хоча і сфабриковане, але формально наявне обґрунтування репресій. Безумовно, більшість так званих процесів над «буржуазними націоналістами» і різноманітними вигаданими антирадянськими організаціями було вимислом, але, принаймні, було формально дотримано аргументацію.

У 1929-1930 рр., в приналежності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, Михайла Слабченка, Григорія Голоскевича та Людмилу Старицьку-Черняхівську.

«Виявленій» організації приписувалася мета: за допомогою чужоземних держав, емігрантських сил, підбурювання селянства проти колективізації, вбивства Сталіна та його соратників відокремити Україну від СРСР. Використавши цей судовий процес для створення атмосфери підозрливості та небезпеки, радянська влада перейшла до широкого наступу на інтелектуальну еліту [2, с. 592].

1930 року друкувалися 259 українських письменників. Після 1938 року з них друкувалися лише 36. За підрахунками Об'єднання Українських Письменників «Слово» у Нью-Йорку, цифра 223 зниклих «розшифровується» так: розстріляно – 17, покінчили самогубством – 8, репресовані (мається на увазі заарештовані, заслані в табори, розстріляні) – 175, зникли безвісти – 16, померли своєю смертю – 75 [2, с. 594].

Комуністичний терор 30-х років, що прийшов на зміну українському відродженню 20-х років, зупинив на злеті, перервав, відсунув назад на десятиліття розвиток української культури, літератури, розвиток української нації як цілісного організму. Значна частина української інтелігенції, молодих талановитих письменників, поетів, діячів культури, науки та мистецтва загинула в сталінських тюрмах та концтаборах.

На другому етапі наступу, який починається з 1934 року, репресій зазнали 97 із 193 членів Спілки письменників України. На цьому етапі тоталітарна машина знищує всіх, хто раніше лише викликав підозру чи недовіру. Головним приводом для арешту є звинувачення у приналежності чи «приналежності» до таємних антирадянських організацій. Реальною причиною тиску на інтелігенцію є боротьба з «пережитками» українізації та спроби знищити всіх, хто був якимось чином пов'язаний з раніше репресованими митцями. У цей час були заарештовані і згодом розстріляні Г. Косинка Д. Фельківський, К. Буревій, М. Зеров, Л. Гомін.

Кульмінацією подій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 року, коли «на честь» 20-ї річниці «Великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення було розстріляно більше сотні представників української інтелігенції, серед яких Лесь Курбас, Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та багато інших [6, с. 257].

Загалом, в один день за рішенням несудових органів було страчено понад 100 представників української інтелігенції – цвіту української нації. Цей день став чорним для історії української нації. Саме від тоді українське Відродження стало розстріляним.

Хвиля терору прокотилась у той час і серед художників. За професійні погляди були заарештовані В. Седлер, І. Падалка та ін. [6, с. 16].

Саме про цих людей прийнято говорити, що вони символізують «Розстріляне Відродження».

На останньому (третьому) етапі наступу на інтелігенцію (1937-1938 роки) 130 письменників було розстріляно, 11 – вчинили самогубство, 119 було заслано в табори, 188 повернулися з ув'язнення з погіршеним здоров'ям. Разом 481 жертва [4, с. 960], хоча цей список не можна вважати повним. У так званому третьому періоді дався взнаки 1937 рік, на який припадає пік загальних репресій, остаточної партійної чистки та фобії Й. Сталіна. У цей час будь-яке аргументування арешту чи розстрілу вже непотрібне [3, с. 12].

Спостерігається відвертий геноцид проти інтелігенції. Ці роки характеризуються найбільшим розгортанням репресивної машини, яка була спрямована проти всіх соціальних груп та прошарків населення. Саме в цей час і вже на тривалий період було знищено останні надії на культурно-патріотичне відродження України в Радянському Союзі.

Найважливіший висновок, який можна зробити з цієї трагедії – це констатувати факт того, що в 30-ті роки ХХ століття Україна втратила не лише ціле покоління, а й багато ідей, які митці вкладали у свої твори. Була знищена і загублена величезна кількість робіт, які могли б зробити вагомий внесок у формування самоідентичності української нації в майбутньому, стати її гордістю.

Протягом 1929-1938 років більшість українських митців того часу була репресована і розстріляна [2, с. 593].

Кожен митець сам обирав свій шлях: непокора чи пристосування. Шляхом боротьби та непокори до режиму пішли Б. Антоненко-Давидович, Остап Вишня (репресії і концтабори), М. Хвильовий (самогубство), В. Винниченко, Є. Маланюк (еміграція). Шлях пристосування обрали В. Домонтович (замовчування), П. Тичина, М. Бажан (писання програмових творів на уславлення партії).

Деякі з письменників, яким пощастило вижити (П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, П. Панч, Ю. Яновський), змушені були пристосовуватися до нових умов, ставати на шлях конформізму. Цьому процесові активно сприяли різні творчі спілки (письменників, композиторів, художників), «реорганізовані» відповідними органами у середині 30-х років. Усе це значно обмежувало в розвитку культуру, літературу та мистецтво, руйнувало творчий потенціал народу, збіднювало його духовне життя.

Іван Багряний, будучи в еміграції, видав свою поетичну збірку «Золотий бумеранг», другою назвою якої було «Рештки загубленого, репресованого та знищеного». Збірка складалася з творів, які вціліли та не потрапили до радянських спецховів. Лише деяким пощастило зберегтись у самвидаві, рукописних копіях, частина виходила за кордоном. Багато з таких шедеврів було втрачено назавжди [3, с. 10].

Для знищення нації перший удар було завдано саме по інтелектуальній еліті. Убивство цвіту нації, інтелігенції призвело до посилення тоталітарної радянської країни та послаблення України, що дозволило владі творити свавілля на її теренах. Основуючись на партійну номенклатуру, керівництво намагалось утворити псевдоінтелігенцію, яка мала б повести Україну вже іншою, схваленою диктатором дорогою, ставлячи собі за головну мету при цьому зробити з України, за словами Л. Кагановича, «провалину», тобто винищити цілий народ, а на його місце поставити інший «совецький», який відповідав би повністю вимогам влади, чітко підпорядковувався їй і не йшов проти політики партії.

У 30-ті роки радянська влада завдала по Україні серйозного удару, проте не виконала головної своєї мети – націю не було знищено. Знищено було більшу частину її інтелігенції, яка і отримала назву «Розстріляне Відродження». Слід завжди пам'ятати, що це трагедія не лише якогось окремого покоління України, це трагедія для усієї української історії. Для того щоб не допустити помилку у майбутньому, треба бачити їх у минулому. Цю трагедію ХХ століття, яка призвела до загибелі цвіту української нації, слід досліджувати з головною метою – аби така трагедія не повторилась у майбутньому.

Таким чином, проаналізувавши періоди репресій проти української інтелігенції 30-х рр. ХХ століття, можна стверджувати, що репресії проти інтелектуальної еліти є складовою політики тоталітарної держави, спрямованої на своє остаточне утвердження шляхом винищення національної самобутності українського народу.

Джерела та література

1. Біляїв В. "На неокраїні крилі..." / В. Біляїв. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С. 8
2. Єфремов С. Історія українського письменництва / С.Єфремов/ Худож. Оформл. В. М. Штогриня. – К.: "Феміна", 1995. – 671 с.
3. Лаврінченко Ю. Розстріляне відродження : Антологія 1917-1933: Поезія – проза – драма – есеї / Ю.Лаврінченко. – К.: "Смолокип", 2007. – 1048 с.
4. Ніколаєв І. Репресії проти працівників ЧК–ГПУ–НКВД у 1920 – 30-ті роки / І. Ніколаєв // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 11. – Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2005. – С. 200 – 209
5. Романенко К. Сталинський 37-й. Лабиринти кровавих заговорів / К. Романенко. – М.: Яуза; Ексмо, 2007. – 784 с.
6. Цвілюк С. Трагедія нескореної нації: монографія / С. Цвілюк. – 2-ге вид., доп. – О.: Астро-принт, 2008. – С. 257.

УДК 93/94

О. Мазурок

ЗЛОЧИНИ УЧАСНИКІВ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ ПРОТИ ЖІНОК ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто проблему протиправної діяльності партизанських з'єднань на територіях Західної України в період Другої світової війни, щодо жіночої частини населення. Проведено аналіз факторів впливу, причин та особливостей ставлення радянських партизанів до населення Західної України та жінок зокрема. За архівними матеріалами розкрито характер злочинної діяльності по відношенню до жіночої частини населення.

Ключові слова: жінка, партизанські загони, мародерство, розбій, сексуальні злочини, окупація.

The problem of illegal activity partisan connections in Western Ukraine during the Second World War on the female population. The analysis of impacts, causes and characteristics of Soviet partisans relation to the population of Western Ukraine and women in particular. According to archive material reveals criminal activity on the female population.

Key words: woman guerrilla, looting, robbery, sexual offenses, occupation.

Життя жінок на Західній Україні в період окупації 1941-1944 років позначилося широким спектром зовнішніх політичних, воєнних та ідеологічних впливів, що відобразилося на побудові їх стратегій виживання та морально-психологічного стану. Саме тому для з'ясування детальних характеристик становища жінок на західноукраїнських окупованих територіях слід розглянути політику всіх воюючих сторін відносно мирного населення включно з жінками, чи в процесі виокремлення їх як окремої групи. Аналіз та переосмислення архівних матеріалів і принципи сучасної гуманітаристики дозволить глибоко критично розглядати діяльність практично всіх воюючих сторін по відношенню до жінки, який би характер вона не носила.

Особливу увагу варто приділити діяльності партизанських загонів на територіях Західної України та їх впливу на жіночу частину населення. Довгий час діяльність радянського підпілля розглядалася однобічно, в силу ідеологічних впливів та всілякого приховування будь-яких компрометуючих відомостей. За радянськими джерелами партизанський рух був покликаний на боротьбу з ворогом та захист місцевого населення, що підтримувало всі дії партизанських загонів. Останні допомагали простому населенню, віддаючи частину здобутих трофеїв, за рахунок яких відбувалося забезпечення й самих загонів. Ні про випадки мародерства, грабунки, терор проти населення, а ні про згвалтування жінок не йшлося. Тривалий період була відсутньою можливість роботи з широким спектром документів, в основному спиралось на оцінки, які містились в опублікованих доповідях та наказах Й. Сталіна. Більш детальний аналіз діяльності партизанських загонів розпочався у 60-ті роки 20 століття, проте ці праці все ж мали високий ступінь ідеологічного впливу. Вони були спрямовані на возвеличення народної боротьби, висвітлення організації та проведення диверсійних операцій, коли за основу брались лише героїчні образи чоловіків-партизанів. Інформація, що стосувалася будь-яких порушень та зловживань у партизанських загонах не оприлюднювалася.

Спроби критичного аналізу партизанської діяльності були зроблені лише на сучасному етапі розвитку науки. Зокрема, вагомими у дослідженнях теми партизанського руху є праці А. Кентія, І. Біласа, В. Сергійчука, А. Гогуна. Проте, аналіз ролі та впливу партизанських загонів на життя жінок, як окремої групи населення не проводився, а розглядався у контексті діяльності партизанів [18].

У сучасних умовах розвитку суспільства гендерні історичні студії набувають особливого значення. Тому важливо виокремлювати впливи будь-яких процесів на жіночі долі, й негативних у тому числі. Діяльність партизанських формувань на українських землях їх взаємовідносини з жіночою частиною суспільства, їх репресивну, злочинну діяльність проти цієї незахищеної суспільної когорти важливо розглядати для побудови повного розуміння становища жінки на окупованих територіях.

Діяльність партизан, безумовно, варто розглядати, як один з факторів, що впливав на повсякдення жінки в умовах воєнної дійсності, формував необхідність взаємодії, або ухилу від співпраці з окремими політичними та воєнними силами та ставав основоположним у прийнятті рішень та формуванні симпатій.

Основу для вивчення впливів партизанів на жіночу частину населення становлять архівні документи. Зокрема, відомості про дії партизан проти місцевого населення включаючи жінок на Західній Україні вміщують документальні матеріали ОУН УПА. Стимуляцією до детального висвітлення діяльності партизан з боку підпілля було намагання вивчити всі сторони їх життя й у подальшому використовувати здобуту інформацію для захисту та ведення більш вдалої боротьби та пропаганди, покращення роботи агентури, потрібно враховувати можливість умисної дискредитації. Варто звернути увагу й на матеріали та документи партизанів, як доповідні записки, так і протоколи допитів дезертирів, що також містять інформацію про різноманітні проступки та злочинні дії. Слід враховувати високий ступінь достовірності свідчень учасників партизанського руху, адже у СРСР за надання хибних свідчень жорстоко карали. Суб'єктивну оцінку подій дають також свідчення очевидців, проте самі жінки довгий час замовчували факти протиправних дій проти них, адже боялись осуду суспільства, та наштотувались на нерозуміння з боку влади. Співставлення здобутої інформації дозволяє зіставити об'єктивну оцінку діяльності партизанів на Західній Україні [14, арк. 147].

Основні джерела по вивченню даного питання стосуються періоду активної діяльності партизанів на Західній Україні, що стимулювалася рішенням радянської влади про передислокування на захід України загонів з Білорусії, Росії та Північно-Східної

України, що відбулося 1942–1943 роках. Випадки неконтрольованої злочинної діяльності партизан проти місцевого населення включаючи жінок тривали до приходу на західноукраїнські землі радянської влади, що ввела більш систематизовані форми терору.

Прямо чи опосередковано процеси, що відбувалися на окупованих територіях впливали на життя слабкої статі. Варто зазначити, що модель поведінки партизанів у різних регіонах відносно населення різнилася, особливо відмінною вона була на території Західної України. Серед причин жорстокого поводження партизан на даних територіях, було не сприйняття радянської влади з боку місцевого населення. Таке налаштування породжувало примус до послуху методами терору. Жінка страждала від неправомірної поведінки так само, як інше населення, а подекуди навіть у більшій мірі. В силу статевої приналежності вона була особливо вразливою, адже війна несла за собою низьку моральність окремих її суб'єктів, а подекуди цілих угруповань [17, с. 244–247].

Важливо розуміти причини особливо жорстокого поводження з населенням включно з жінками на територіях Західної України. Прихід радянських партизанів не сприймався населенням позитивно. Адже, для простого люду партизани являлися прототипом радянської влади, окупацію якої тут згадували виключно негативно. Згідно з цим самі партизани відносилися до територій, як до неблагондійних. Населення підпадало під підозри в колабораціонізмі, а також у підтримці ОУН та УПА, що особливо жорстоко каралося з боку партизанів. Про особливе ставлення командування до населення цих територій свідчить і той факт, що до 1939 року командування проводило активну боротьбу проти сексуального та інших видів насилля з боку партизан над населенням, що проживало на радянських територіях, карали подібні дії навіть розстрілами [7, арк. 109]. Тоді як на Західній Україні подібні дії набули широкого, масового характеру. Самі керівники партизанського руху на місцях не контролювали своїх підлеглих, боячись від них розправ, або ж підтримуючи подібні дії. Свідченням цього є події 1944 року в Горохівському районі Волинської області, проводячи операції по селам, партизани гвалтували жінок, свідком одного з таких випадків став старшина-лейтенант, після заборони так чинити, партизани погрозували йому пістолетом не відступаючи від злочинних дій [1, арк. 59]. Незадоволення нижчими ланками командування партизан відоме з радіограм самих партизанів. Засвідчується низька ефективність воєнних операцій та тенденції до зростання мародерства у лавах партизан, а зокрема неконтрольовані розстріли, а також грабування населення, що значно погіршувало становище жінок даних територій [4, арк.151–152]. Окрім самовільного розбою існували й випадки спрямування партизанів керівниками на злочинну діяльність.

Таким чином, поводження партизан з місцевим населенням на Західній Україні, велику частину якого становили жінки, згодом набуло ознак постійних погромів, грабежів та розбоїв, існують численні відомості про гвалтування та катування жінок. Як приклад опис ОУН становища на Поліссі за 1943 рік в якому засвідчується, що населення постійно грабувалося, тероризувалося, а партизани доволі часто були у нетверезому стані, гвалтували жінок [3, арк. 1].

Одним з найбільш поширених злочинів партизанів проти місцевого населення був грабїж. Жінки при грабунках лишалися без хатнього начиння, посуду, продуктів харчування, зрозуміло, що господинями, що несли відповідальність фактично за добробут всієї сім'ї, подібні дії переносилися тяжко. Окрім їжі відбирали й одяг, взуття, білизну, що в умовах окупації рахувалися дефіцитними. Жіночий одяг не був виключенням. Відбирали вбрання в основному для жінок, що жили спільно з партизанами, це явище розповсюдилося ще до переходу партизанів на західноукраїнські землі [12, арк. 159]. Жіноцтво, що перебували в лавах партизан, не гребували нагодою отримати обнови.

Мали місце випадки, коли грабїж чинили особисто жінки, що знаходилися у складі партизанських з'єднань. Виконуючи роботу кухарок та живучи у статусі польових дружин, подекуди навіть одружених партизан, вони мали захист з боку чоловіків. Жінки намагалися збагатитися при грабунках партизан, поповнивши власні воєнні гардероби награбованими речами місцевих жительок. Про це йдеться у доповідних записках партизанів, в яких також містяться переліки відібраних прикрас, одягу та білизни. Грабували й чоловіки-партизани, що не мали близьких відносин з жінками в період передислокації [5, арк. 149–151]. Їх дії носили мотивацію приховати щось для дружини чи дочки, що лишилася вдома. Окремі речі самі командири примушували збирати для своїх дружин. Так як А. Федоров для своєї польової дружини Ульяни Макагон. Рядові приносили цілі валізи одягу білизни та взуття, все це було відібране у простих жінок [13, арк. 88].

Згадки про грабунок містяться й у партизанських зверненнях. Зокрема у жалобі партизанів згадується випадок про розграбування майна та відбирання жіночого одягу, що фактично без потреби вилучали у населення. На запитання про причини такої поведінки, партизан до якого зверталися, повідомив, що збирається відвезти його дружині, або ж використати для обміну [11, арк. 69–71]. Відібране майно можна було вимінити на спиртні напої чи особисті речі, що набуло актуальності в партизанському середовищі.

Звичайно жінки намагалися вберегти бодай частину цінного від партизанів. Ці спроби практично завжди закінчувалися невдачею, адже при супротиві поведінка "грабїжників" набувала ще більш жорстоких рис. Зокрема, трошилися меблі та посуд, продукти що не віддавали партизанам добровільно, відбирали, або ж демонстративно розсипали по підлозі, що чинило негативний психологічний ефект [6, арк.42].

У спогадах жительки села Рівненської області Стара Рафалівка, є згадки про грабунок населення, під час яких, не зважаючи на вік чи стать. У самої жінки було відібране останній верхній одяг, що був перешитий з пальта pokojної матері. [16, с187].

Зрозуміло, що подібні дії впливали не лише на рівень життя, що значно погіршувалося після подібних "візитерів", а й на морально-психологічний стан жінок. Для жительок Західної України у воєнний час пограбування породжували низку проблем та становили значні втрати. Саме на жіночі плечі лягав тягар відсутності всього необхідного, адже вони перебирали на себе функції годувальниць в умовах відсутності чоловіків, що знаходилися на фронті та в підпіллі.

Проти населення, що не віддавало власне майно застосовувалися примус та залякування з використанням зброї. Доволі часто жінки фактично залишалися без одягу, взуття та навіть білизни після подібних грабунків. Зрозуміло, що дії партизан пригнічували жінок та водночас ставали їх стимулятором до активної позиції у співпраці з підпільниками, а подекуди навіть з окупаційною владою. Такі дії є своєрідним пошуком захисних механізмів для супротиву партизанам, що через злочинні дії проти населення, отримували негативну оцінку в очах окремих жінок Західної України. Зустрічалися випадки надання інформації німцям про розташування партизанських з'єднань, за що партизани проводили розправи не лише над окремими особами, а й над членами їх сімей [8, арк. 6].

Часто жінки потерпали в ході каральних операцій проти українських націоналістів. Політика відносно підпільників була жорсткою і в умовах обвинувачення чоловіків, під підозру підпадали їх сім'ї, а також наближені до них люди. Відомості, що містяться у документах не вирізняються обширними описами, тому відносно окремих випадків розправ над націоналістами та їх сім'ями, більш глибоке розуміння дають свідчення очевидців. Цінною є інформація, яку надала жителька Луцька Р. Сидорчук, 1924 року народження, що під час окупації перебувала у Рафалівці. Жінка свідчить: "Тоді і по цій причині вони звершили дику розправу над сім'єю Пасевичів. Старшого Пасевича забили відразу. Потім на очах у матері погвалтували старшу доньку Лізу. І всіх постріляли. В матір під кінець всадили три кулі. Та доля розпорядилася так, що мати вижила..." [2, арк. 23].

Свідчення жінки вказують на повторюваність жорстоких розправ з різними сім'ями у даному населеному пункті: "Всіх Паламарчуків... поставили на коліна і розстріляли. З Надією розправились особливо жорстоко, її погвалтували, викручували руки, знущалися... Клаву теж, перш ніж забити, погвалтували" [2, арк. 23]. Розправи над жінками, що будь-яким чином були зв'язані з націоналістичним підпіллям виконувалися з надзвичайною жорстокістю. Частіше за все вбивства супроводжувалися згвалтуваннями. За таких умов жінки перебували в стані постійного страху та тиску.

Злочини сексуального характеру та знущання над жінками мали місце й у випадках, коли ті не мали прямого стосунку до ОУН УПА чи окупантів. Документи, як підпільників так і самих партизанів, дають підстави твердити, що подібні злочинні дії серед окремих партизанів набули неконтрольованих форм та масового характеру. Каталізатором того було надмірне вживання алкоголю.

Документи свідчать про невідконтрольну п'ятику серед партизанських загонів. Є свідчення про вчинення злочинів під впливом алкоголю: "Іншим їх заняттям є "Давай горілку, сало". Коли дістануть горілки, п'ють до втрати глузду. Кидають зброю, стріляють в хаті, валяються на землі. Загрожуючи револьвером, масово гвалтують жінок. До згвалтованих жінок стають "у чергу". Йдуть по 10-20 чоловіків до однієї погвалтованої жінки. Є масові випадки, що в одному селі згвалтовано від 20 до 50 жінок. Потім починають грабувати населення – їжу, вбрання і взуття. Під час грабунку більше всього шукають горілку, сало і годинники". Зустрічаються відомості про масові згвалтування жінок Західної України: "У селі Дубовці під Тернополем було згвалтовано жінку у віці 40-45 років партизанами Гардановим, Панасюком, Мезенцевим, ком. загону Бубновим та іншими" [10, арк. 109].

Про особливо жорстоке поводження доводять звіти підпільників за 1944 рік на Тернопільщині. Зокрема тут йдеться про випадки масового та групового згвалтування жінок [10, арк. 109].

Поведінка партизанів була далекою від адекватної відносно жінок, особливо у випадках непокори, або ж незадоволення власних бажань, чи потреб [9, арк. 69–71]. При чому, жорстоким діям партизанів фактично не можливо було протистояти, адже чоловіків практично не було поряд, а ті що намагалися виступити на захист жінки чи дівчини ризикували життям. Так за свідченнями одного з оунівців жорстоко було побито батька чотирнадцятирічної дівчини, що виступив на її захист при спробі гвалтування [1, арк. 51].

Моральну атмосферу насильства передають, як документи ворожих станів, так і донесення самих червоних, зокрема, у доповідній записці народному комісару ГВ УСРС С. Савченку (про поведінку партизанів з'єднання ім. Будьонного) стверджується про постійні грабунки, мародерство мирного населення і насильство над жінками, здійснюване партизанами. Наприклад, у селі Голибіси Шумського р-ну Волинської області старшина Мезенцев у п'яному стані побив прядкою двох дівчат, вимагаючи від них згоди на інтимний зв'язок.

При розбоях партизан доволі часто намагалися рятувалися втечею, щоб уникнути знущань. В багатьох випадках такі спроби не мали успіху. Є свідчення гвалтувань жінок, що не змогли покинути місце куди прямували партизани [12, арк. 58].

Отже, аналіз низки різноманітних за своїм походженням документів, показав, що злочинна діяльність окремих партизанських загонів на Західній Україні проти жінок мала місце. За архівними матеріалами можна твердити, що від грабунків, домагань та гвалтувань страждали окремі жінки фактично по всій території Західної України, у вікових межах від 14 до 65 років. Причинами подібних дій була низька моральність та п'ятика в загонах партизанів, а також низка факторів, що формували ставлення до західноукраїнського населення й жіноцтва зокрема, специфіка сприйняття радянської влади та співпраця з ОУН та УПА (особиста чи членів сім'ї), а також певні прояви колабораціонізму серед місцевого населення. Слід зазначити, що відомості про злочини партизанів містяться й у звітах та донесеннях самих партизанів, а не лише матеріалах, які стосуються ОУН та УПА, що дозволяє говорити про дійсне підтвердження злочинної діяльності серед окремих партизанських з'єднань проти жінок у складі населення даних територій. Поширення, масовість та окремі аспекти розглянутої проблеми потребують додаткового детального аналізу.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 129. – арк. 51.
2. ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 157. – арк. 23.
3. ЦДАВО. – Ф. 3833, – Оп. 1. – Спр. 116. – арк. 1.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). – ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1306. – арк. 151-152.
5. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 40. – арк. 149–151.
6. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 22. – арк. 42.
7. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 59. – арк. 34.
8. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 74. – арк. 6.
9. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 295. – арк. 69–71.
10. ЦДАГО України. – Ф. 77. – Оп. 1. – Спр. 3 – арк. 109.
11. ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 295. – арк. 69–71.
12. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. –59. – арк. 58.
13. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 59. – арк. 88.
14. ЦДАВО України – Ф. 97. – Оп. 1. – Спр. 1. – арк. 147.
15. ЦДАГОУ України. – Ф. 3833, – Оп. 1, – спр. 129, – арк. 59.
16. Боярчук П. Трагедія Старої Рафалівки.../ П. Боярчук [Електронний ресурс]. – http://volodymyrec.lib.rv.ua /silskiPSHB/st_rafalivka/sprogadu/Спогади%20%20Ганни%20Сидорук.docx
17. Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, І. Павленко. Літопис УПА. Нова серія. Том 2. Київ – Торонто, 1999, с. 751
18. Гогун Олександр, Кентій Анатолій. Красные партизаны Украины 1941–1944 гг. / О. Гогун, А. Кентій. – К., 2006. – 440 с.

УДК94(477) «1947»

І. Музика

РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ В УРСР, ЯК ПЕРЕДЦЕНЬ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

У наійій статті висвітлено основні особливості та специфіки депортації, розселення та соціально-економічної адаптації українців Польщі в УРСР впродовж 1944 – 1946 рр. шляхом проведення комплексного й об'єктивного аналізу вказаних процесів.

Ключові слова: депортація, переселення, репресії

In our article osnovni features and specifics of deportation, resettlement and socio-economic adaptation of Ukrainians in Poland the Ukrainian SSR for 1944 – 1946 . by conducting a comprehensive and objective analysis of these processes.

Key words: deportation, immigrants, repression.

Сам процес виселення українців із їх споконвічних земель розпочався 1 листопада 1944 р. відправленням першого ешелону з жителями села Стрільці Грубешівського повіту. Ешелон складався з 28 вагонів, що повезли в УРСР перші 78 господарств (290 чол.) [2, с. 256-305].

Відповідно до планів розселення, на початку евакуації основна маса депортованих направлялась у східні області. На 10 грудня 1944 р. в Запорізьку, Одеську, Дніпропетровську, Херсонську та Миколаївську області було відправлено на поселення 81,06 % депортованих або 3121 родина (11735 чол.). Наприкінці березня 1945 р. у вищезазначені області, а також у Полтавську, Сумську, Сталінську, Кіровоградську, Вінницьку та Харківську області прибуло 93,1% депортованих або 19796 родин (71839 чол.). Надалі кількість переселенців, що направлялись у Східну Україну, в процентному відношенні до загальної кількості депортованих з Польщі постійно зменшувалась.

Разом із тим, як кампанія переселення набирала обертів, наростав і потік людей, які змушені були залишити свої домівки та шукати притулок в Україні, яка в часі воєнного лихоліття була не надто гостинною. "Евакуйованих" розселили по всій території України, проте до кінця 1947 року більшість людей оселилась в західній її частині і, зокрема, в Тернопільській області.

Максимальна кількість поселених на Тернопіллі українців Польщі, а також найбільша їх концентрація зробили область певною мірою базовою для дослідження проблем розселення та адаптації депортованих із Закарзоння. З огляду на вищезгадане, а також беручи до уваги те, що Тернопільська область була цілком типовою для західного регіону і умови адаптації переселенців тут були певною мірою характерні для всієї Західної України, характеристика цієї області буде провадитись дещо детальніше [74, с.85-98].

Поселення на Тернопіллі близько 40% депортованих є закономірним з огляду на цілий ряд факторів. З однієї сторони, саме Тернопільщина стала місцем оселення тисяч українців Польщі, що були депортовані на схід і втекли від злиднів колгоспної системи та голоду, оскільки була найсхіднішою із приєднаних у 1939-40 рр. областей. Відповідно це була перша область по дорозі на захід, де ще збереглося одноосібне господарство. З іншої сторони, віддаленість від західних кордонів СРСР робила її придатною для поселення закарзонців, яким власті заборонили селитись в 50-ти кілометровій прикордонній смузі. Оскільки з Тернопільської області була відселена максимальна кількість поляків (233 617 чол.), то й кількість вільних житлових приміщень та землі тут була більшою, ніж будь-де на Україні [74, с.130]. За станом на 1 квітня 1946 р. тут нараховувалося 24262 хати, залишені поляками, а також 10775 хат, де ніхто не проживав (всього 35037 одиниць). Для порівняння, в наступній за кількістю "зайвих" хат Львівській області було лише 13398 хат [25, с. 11-12]. Слід зазначити, що якість ґрунтів області чи на найкраща в західному регіоні – ні Львівська, ні Станіславська, ні Рівненська з нею рівнятися не могли. Прийнятним для урядових чиновників було й те, що по кількості арештованих членів та симпатиків ОУН-УПА область займала аж шосте місце. Всі ці чинники зумовили те, що на Тернопіллі поселилось близько 40% всіх депортованих із Республіки Польща українців.

На 27 листопада 1944 р. сюди було відправлено 230 господарств (880 чол.). На цей час в області вже перебувало 96 переселенських сімей. На 1 грудня в області було 196 сімей (788 чол.) переселенців з Польщі [81, с. 3]. Відповідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15 грудня 1944 р. в Тернопільську область для розселення було спрямовано ще 1298 сімейств (5116 чол.) із Закарзоння. З них 650 сімей (2600 чол.) мало прибути залізницею і 648 сімей (2616 осіб) – гужовим транспортом [23, с. 35 – 36]. Згідно плану розселення, затвердженого Тернопільським облвиконкомом 15 січня 1945 р., в районах області мали б розселити 1476 сімей переселенців [12, с. 35]. 2 лютого в області проживало вже 310 переселенських сімей (1361 чол.) [25, с. 8 – 13].

Слід зазначити, що радянській звітності не завжди можна безоглядно довіряти. Наприклад, за станом на 27 березня 1945 р. в області, зафіксовано лише 746 переселенських господарств, хоча згідно інших документів їх мало бути понад 1500 [12, с. 35]. Можна лише гадати, чи це статистичний недолік, чи люди були перевезені не в Тернопільську область, як планувалось, а в якусь іншу. Цілком можливо, що багато з них знову повернулось на свої рідні землі або й загинуло дорогою.

В 1945 р. потік переселенців різко зростає. Згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У №683 від 5 травня в західні області України було спрямовано 30000 сімей евакуйованих з території Закарзоння українців або 110000 чоловік. З шести приєднаних до УРСР у 1939 р. областей (маються на увазі Львівська, Волинська, Дрогобицька, Тернопільська, Рівненська та Станіславська) в Тернопільську попадало найбільше – 15000 сімей (54800 чол.). І за планами і республіканського керівництва, і за реальним станом справ Тернопілля поступово ставало областю, де кількість депортованих була найбільшою. Відповідно до постанови Тернопільського облвиконкому від 25 травня 1945 р. сюди було додатково спрямовано ще 6000 родин переселенців. 1 вересня тут проживало 5008 сімей переселенців (15231 чол.), що складало 30,7% від запланованої кількості поселених в області. 29 вересня 1945 р. було прийнято спільну постанову РНК і ЦК КП(б)У "Про додаткове розселення в західних областях УРСР 15446 сімей українського населення, евакуйованого з території Польщі за рахунок зменшення плану в Східній Україні". Відповідно з нею, на Тернопілля потрапляли 24200 сім'ї (87120 чол.) [26, с. 153].

Пізніше кількість переселенців зростає. Згідно доповідної записки завідуючого відділом ЦК КП(б)У Варшавського, в Тернопільській області в січні 1946 р. було 14 233 сімей переселенців (60 906 чол.). Станом на 17 травня 1946 р. в області вже налічувалось 23661 сім'я закарзонців (96417 чол.) [25, с. 9-12]. Згідно довідки "Про господарське влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в Тернопільську область" 5 липня 1946 р. тут нараховувалось 37 697 сімей переселенців (156 981 чол.). В серпні 1946 р. їх було вже більше 38 тисяч сімей (160 тисяч чол.) [12]. Загалом в Тернопільську область за час переселення в їхало 41 105 сімей (173 360 осіб), для їх перевезення було використано 16 544 залізничні вагони [68]. Тобто в області було поселено майже 36% від загальної кількості всіх депортованих закарзонців. Для порівняння додам, що в усі східні області України було поселено 39720 сімей (149659 чол. або 30,9% від загальної кількості депортованих [33, с. 419]. До кількості поселених у Тернопільську область ще слід додати тисячі закарзонців, що були виселені на Східну Україну й самовільно перекочували в західні області, в тому числі й у Тернопільську. За станом на 22 серпня 1946 р. тут налічувалось 2269 сімей, що прибули із сходу [26, с. 150-154]. Пізніше кількість самовільних мігрантів ще зростає.

Керівництво УРСР мало сумніви щодо лояльності переселенців і взагалі не вірило в те, що радянський "рай" їм сподобається, а тому закарзонці розселялись не по всій Україні. Відповідно до вказівки наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія, в 50-ти кілометровій прикордонній зоні розселення депортованих з Польщі українців було суворо заборонено. Керівнику відділу Тернопільського виконкому облради по розселенню евакуйованого з Польщі населення, як і керівникам аналогічних відділів у Західній Україні, було надіслане таке розпорядження: "Органами НКВС УРСР ряд районів і населених пунктів Вашої області віднесені до 50-кілометрової прикордонної смуги, розселення в якій евакуйованого з Польщі українського населення заборонено" [23]. Ймовірно, що саме Тернопільської області це розпорядження не стосувалось, оскільки лише край південної частини області входить в цю смугу. Скоріш за все це просто помилка тогочасної бюрократичної машини, оскільки в Тернопільському архіві не вдалося знайти жодного документу, який би забороняв українцям Польщі селитись в південних районах.

Проте дана інструкція безпосередньо стосувалась Дрогобицької, Волинської та Львівської областей. За станом на 10 серпня 1945 р. в прикордонній смузі Волинської області проживало 389 сімей депортованих українців, а в Львівській – 535. Причому люди оселялись не самовільно, а за вказівками райкомів та райвиконкомів, на що останні отримували особисті розпорядження секретарів обкомів та голів облвиконкомів. Відповідно до наказу республіканського керівництва таких людей мали виселити [68]. Дана вказівка створювала суттєві труднощі в житловому облаштуванні депортованих, адже тільки в одній Львівській області з 18510 залишених поляками хат 3160 знаходилось в прикордонній смузі [28, с.146-148]. При переселенні жителів гористої частини Закарзоння в східні області УРСР зовсім не враховувалось те, що акліматизація лемків у південних степах буде важкою. Людей з лісистих Карпат переселяли на рівнину, в спекотне середовище, до якого вони не були пристосовані. В результаті зміни клімату люди масово хворіли. Якщо ж взяти до уваги, що лемки в більшості були непоганими майстрами по дереву й на сході вони не знаходили застосування своїм талантам, то це був ще один стимул для втечі на захід [25, с.13].

Важливою залишалась і проблема мови, оскільки представники офіційної влади здебільшого вживали російську, а говірка місцевого населення відрізнялась від говірки закарзонців, що різко виділяло останніх серед загалу.

Здесятовані голодом тридцять третього, масовими розстрілами і вивезеннями на Сибір "куркулів" та середняків-"підкуркулників", із поспіль колективізованим майном та землею, розорені в часі війни селяни Наддніпрянщини з задрістю ставились до переселенців, яким інколи вдавалось провезти на місце нового проживання корову, пару овець чи домашню птицю. А якщо врахувати, що їм "невідомо за що" видавали по кілька центнерів зерна та картоплі, – і це на фоні страхітливого загального зубожіння, – то деяка ворожість автохтонів була цілком зрозумілою.

Офіційний документ про зміну місця проживання можна було отримати лише в Управлінні при РНК в справах евакуації українського та польського населення за поданням облвиконкомів. Дозвіл видавався лише тоді, коли:

- 1) документи прибулої переселенської родини були невідповідно оформлені;

2) сім'я з якихось причин під час розселення була розділена, ті її члени, що опинились в іншому населеному пункті отримували право на переїзд;

3) окремі члени родини (старшого віку або непрацездатні) мають в інших областях близьких родичів, які погоджуються їх утримувати;

4) члени родини депортованих, які брали участь у Великій Вітчизняній війні й осіли в Західній Україні, хотіли викликати до себе інших членів своїх родин;

5) комісія лікарів визнала за доцільне зміну місця проживання для оселення в більш сприятливих для здоров'я кліматичних умовах.

6) білоруські сім'ї, що мають дозвіл на поселення в БРСР [28, с. 146].

Офіційно уряд УРСР дбав про "добровільних" переселенців, було прийнято велику кількість програмних документів, що мали сприяти швидкій адаптації нових громадян УРСР, але багато із запланованих заходів так і залишилось на папері і про справжній стан справ на Україні промовисто свідчать документи архівів.

Такі постанови республіканського керівництва дублювались аналогічними на обласному рівні. Наприклад, базова постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. була продубльована на обласному рівні постановою виконкому Тернопільської обласної ради і Бюро обкому КП(б)У №1081 від 23 жовтня 1945 р. "Про невідкладні заходи по господарському влаштуванню українського населення, що прибуло з Польщі на територію Тернопільської області і роботі серед нього", постановою №1388 Львівського облвиконкому і бюро обкому КП(б)У від 22 жовтня 1945 р. "Про невідкладні заходи по господарському влаштуванню українського населення, що прибуло з Польщі" та ін., а також відповідно райвиконкомом та райбюро КП(б)У (в даному разі Микулинським). Ці постанови ми можемо вважати основними й типовими, що стосувались адаптації закерзонців відповідно на республіканському і на регіональному рівнях. Всі подальші постанови, накази, інструкції та відповідні звіти і доповідні записки, що були реакцією на них, є лише своєрідним уточненням названих вище документів й ледь не дослівно копіюють документи свого типу.

На той час із областей Західної України в Сибір та на Далекий Схід рухався широкий потік людей, які в тій чи іншій мірі були причетними до національно-визвольного руху. Разом із арештом члена ОУН чи УПА або й просто підозрюваного депортації підлягала вся його сім'я, а інколи й ближча родина. Їхні господарства конфісковували на користь держави та розпродавали чи задарма роздавали державним і партійним функціонерам. А оскільки польські хати вже заселили переселенці чи місцеві, то розраховувались із новоприбулими було вирішено саме за рахунок учасників визвольної боротьби. Тому рішенням Тернопільського облвиконкому №1541 від 10 листопада 1947 р. райвиконкомом було дозволено продати переселенцям 1010 хат і 1364 господарські приміщення, що залишились від виселених за межі УРСР "бандитів і бандпосібників". Таким чином люди часто опинялись перед вибором: залишитись без постійного житла або скористатись останньою пропозицією та протиставити себе всім родичам виселених. Інколи вимушені "гості" використовували бодай таку можливість отримати дах над головою. Тому нерідко селами мандрували чутки, що саме переселенці ставали причиною депортації автохтонів. Проте часто закерзонці навідріз відмовлялися заселяти хати репресованих, навіть коли такі надавалися їм у порядку взаєморозрахунків. [15, с.62-71]

Після виселення поляків на Західній Україні залишилась велика кількість їх майна і будівель. Вже у квітні 1946 р. у Західній Україні нараховувалось 58540 залишених хат і 19438 хат вважались покинутими. Для забезпечення їх цілісності та захисту від руйнування та розкрадання планувалось вести повний облік такого майна, а також призначити в кожному селі та місті осіб, відповідальних за охорону його. Тернопільським облвиконкомом таке рішення було прийняте ще 3 жовтня 1944 р. Проте виконувались воно не надто добре. (Набагато пізніше, у 1947 році, аналогічна постанова була прийнята й на республіканському рівні

Ще однією болючою для закерзонців проблемою було надання їм землі в одноосібне користування. Відповідно до інструкції щодо реалізації угоди між урядом УРСР та ПКНВ, затвердженій в середині вересня 1944 р., надавати землю переселенцям мали відповідні чиновники НК земельних справ. На місцях реально цим займались райземвідділи. Селянам, що на момент переселення в УРСР мали у власному користуванні землю, виділялись аналогічні ділянки, але не більше 15 га на одне господарство. Безземельним селянам в Дрогобицькій, Львівській, Станіславській і Тернопільській областях надавали до 7 га землі. У Волинській та Рівненській – до 10 або до 15 га на господарство. Депортованим у райони Одеської, Дніпропетровської, Херсонської, Запорізької та Миколаївської областей, що виявили бажання працювати в колгоспах, виділяли 0,35-0,5 га під присадибні ділянки. Те, що в згаданих областях можуть виявитись переселенці, що хочуть вести окреме господарство, даною інструкцією навіть не передбачалось. Отже, нові жителі Південної та Східної України змушені були ставати колгоспниками або ж тікати на західні, ще не колективізовані землі [3 8].

Проте навіть ті депортовані, що одразу ж стали у лави колгоспників, не одразу отримали присадибні ділянки. Чиновники райземвідділів, що найбезпосередніше відали земельними справами, просто не хотіли морочитись із переселенцями й формально відносились до своєї роботи, під всілякими приводами затягували її завершення. Непоодинокими були випадки, коли депортованим нарізали земельні ділянки тимчасово, на значній віддалі від села або ж на невіддях. Урядом УРСР на протязі 1944 – 1946 рр. досить часто приймалися документи, що передбачали спеціальне постачання переселенців різноманітними товарами першої необхідності. Для них мали заготувати ліс, цвяхи, скло, цеглу, черепицю, скоб'яні вироби, інші будівельні матеріали, одяг та досить широкий асортимент побутових речей і продуктів харчування. Все це мало полегшити соціально-економічну адаптацію переселенців у новій батьківщині.

Значна частина переселенців приїжджала маючи мінімум продуктів харчування та речей першої необхідності. В Дніпропетровській області таких людей було досить багато, але на зауваження керівника республіканського відділу розселення В.Медина про необхідність надання допомоги таким людям, заступник голови облвиконкому Манзюк відповів досить лаконічно: "Няньками ми їм бути не можемо, нехай собі купляють". Це говорилось на адресу людей, які не мали і не могли мати ні готівкових грошей, ні якоїсь продукції на обмін, ні джерел сталого прибутку. На щастя, прості люди часто були більш чулими до проблем депортованих. В багатьох селах цієї ж області колгоспники за власною ініціативою збирали продукти харчування та речі домашнього вжитку для своїх нових співвітчизників. Але в часи уже незалежної України, 21 травня 1997 р. була підписана Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща "До порозуміння і єднання". Таким чином був юридично закріплений реальний стан справ у взаєминах двох сусідніх народів. Чи не вперше в історії українсько-польських стосунків Спільна заява не фіксувала перемогу чи поразку однієї сторін, а відображала ідею єднання. Тільки взаємоповага, взаєморозуміння і взаємна толерантність дадуть двом народам змогу вийти на шлях рівноправного співробітництва. Тому наукове розв'язання всіх наболілих проблем є ключем до подальших дружніх зносин наших народів.

Результати проведеного дослідження дають змогу зробити ряд висновків:

1. геополітичні інтереси держав-членів антигітлерівської коаліції склались так, що уникнути депортації українців в кінці 40-х років було нерезально – в ній були зацікавлені всі сторони, за винятком самих українців;

2. в ході депортації було повністю нівельовано принцип добровільності, закладений в основу Угоди від 9 вересня 1944 р. між УРСР і Польщею;

3. примусова акселерація депортації призвела до численних майнових втрат, а також тисяч людських жертв, що зробило значно важчою наступну адаптацію людей на теренах УРСР;

4. РНК УРСР не було створено дієвої програми розселення депортованих, не продумано ряду стимулів, що змусили б людей залишатись у відведених місцях. Внаслідок цього неминучо була самовільна міграція на захід;

5. уряд радянської України не доклав всіх необхідних зусиль для вчасного забезпечення переселенців житлом, землею,

наділення їх товарами першої необхідності. До депортованих так і не дійшла значна частина виділених кредитів та безповоротної державної допомоги. Взаєморозрахунки часто були неповними і проводились із значним запізнення. На низькому рівні була поставлена освітня та агітаційна робота серед новоприбулих громадян.

Сам процес депортації найдоцільніше поділити на чотири періоди, кожен з яких мав свої особливості й чіткі часові межі.

Перший період тривав з 15 жовтня до 31 грудня 1944 р. Під час нього Польщу залишили лише 5,9 % від загальної кількості депортованих закерзонців. Домінантною причиною їх виїзду був страх перед терором польського підпілля, яке мало на меті перетворити свою батьківщину в мононаціональну державу шляхом винищення і виселення українців. Українські села північної частини Закарпаття у 1943 і особливо весною та літом 1944 р. були ґрунтовно сплюндровані й знищені загонами АК й інших гілок польського підпілля;

Другий етап розпочався 1 січня і закінчився 31 серпня 1945 р. Між першим та другим етапами був невеликий інтервал, пов'язаний із відзначенням різдвяного циклу свят і важкою зимою. В лютому кількість бажаючих переселитись почала знову зростати, що пов'язано із визволенням всього Закарпаття у січні 1945 р. Червоною Армією. Бої при взятті Лупківського і Дуклянського перевалів були дуже кривавими й оточуючі села були повністю знищені. Тому в закерзонців просто не було вибору. Також весною знову активізувалось польське підпілля, бійці якого нищили й грабували українські села, розстрілювали людей. Саме через ці дві причини під час другого етапу депортації виїхала основна кількість закерзонців. Загалом за другий період Польщу залишило 41,8 % депортованих. Більшість людей виїхала саме із тероризованої аквіціями Грубешівщини, Замостівщини, Холмщини, Томашівщини, Білґорайщини і Любарцівщини;

Третій етап депортації обмежений хронологічними рамками з початку вересня до кінця грудня 1945 р. Рушійною силою на цьому етапі виступили три дивізії ВП та два полки НКВС, які примусово депортували українське населення, в основному Лиського, Любачівського, Перемишського та Сяноцького повітів. У цій частині Закарпаття найактивніше діяли підрозділи УПА й, відповідно, терор польського підпілля тут був найслабшим. Тому на протязі першого та другого етапів депортації звідти виїхало мінімум населення. Основним стимулом для виїзду ставав прямий примус із сторони ВП та інших урядових формувань. Завдяки втручанням війська за цей період в УРСР переселили 17,1% від загальної кількості депортованих у 1944 – 1946 рр. українців;

На кінцевому четвертому етапі депортація набирає масштабів класичної етнічної чистки, провадженої чвертю всіх військових формувань Польщі. Пауза в депортації, що пов'язана із святкуванням Різдва і розділяла третій і четвертий етапи, була дуже нетривалою. Кожній дивізії ВП був доведений денний план депортації українців. Методи і засоби, за допомогою яких провадились саме виселення, до уваги не брались. Тепер саме війська палили й грабували українські села. Депортація провадилась, в основному, в Лиському, Любачівському, Сяноцькому повітах. Загалом переселено 32% закерзонців. До кінця року, завдяки прочісуванню лісів, були депортовані ще кілька тисяч українців. На території Закарпаття все ще залишалось більше 150 тисяч етнічних українців.

Отже, спираючись на викладений фактичний матеріал, можна зробити висновок про повне нівелювання засади добровільності, покладеної в основу угоди від 9 вересня 1944 р. Стимулювання “добровільного” виїзду українців через терор польського підпілля та силове проведення депортації підрозділами ВП призвели до того, що переселювані в СРСР українці не змогли перевезти все необхідне для подальшого життя майно й продукти харчування. Люди ще на рідній землі втратили значну частину статків, а решту втрачали під час дороги на місце нового поселення. Окрім того, значна кількість закерзонців загинула ще на території Польщі. Подальша соціально-економічна адаптація депортованих на територію УРСР людей стала набагато важчою й проблемнішою, ніж могла вона бути за умови неухильного виконання угоди від 9 вересня 1944 р.

Згідно програми розселення, укладеної РНК УРСР, більшість закерзонців мала бути оселена в східних областях, що найбільше знелюдніли під час Великої Вітчизняної війни. Саме за рахунок новоприбулих мали підніматись з руїн шахти і заводи. З іншої сторони, розсіювання депортованих серед жителів півдня та сходу мало призвести до якнайскорішої їх денационалізації. Та обставина, що на Лівобережжі не було ні вільних житлових приміщень, ні приватного землекористування (одна із умов угоди) – до уваги не бралась. Місцеві органи влади розглядали депортованих як зайву проблему й фактично не займались їх господарським влаштуванням. Праця в колгоспах була майже безплатною і коштів на будівництво власного житла у закерзонців практично не було. Наслідком такої політики була неминуча міграція тисяч закерзонців на Західну Україну, яка зумовила втрату тих небагатьох привезених з Польщі пожитків. До всіх лих додався ще й голод, який знищив значну частину тих, хто все ж залишився в південних та східних областях.

Виконання урядової програми щодо забезпечення депортованих житлом і землею для індивідуального господарювання на Східній Україні було нереальним через відсутність зазначеного, а в Західній – через слабкість та неорганізованість державного апарату. Житлові приміщення масово займали місцеві жителі, частина будинків руйнувалась через недогляд. Взаєморозрахунки між владою і переселенцями були не надто чесними через занижену оцінку залишеного в Польщі майна та завищення вартості наданого за місцем нового поселення, внаслідок чого в УРСР люди отримали набагато менше, ніж мали в Польщі. Місцевих коштів і ресурсів постійно не вистачало, а урядові субсидії приходили із значним запізненням і не в повному обсязі. Наділення депортованих довгостроковими кредитами й безповоротною допомогою відбувалось із значним запізненням та в мінімальній кількості. Лише незначна частина людей отримала невеликі кредити й грошову допомогу. Тому перший етап соціально-економічної адаптації, що знайшов вираження у забезпеченні депортованих житлом, наділенні їх землею, товарами першої необхідності та завершеним взаєморозрахунків, закінчився лише наприкінці 1947 р. До кінця цього року окреме житло отримали близько 80 % депортованих, землю (в Західній Україні) – більше 90 %. Взаєморозрахунки за залишене в Польщі майно проведено із 56 % переселенських родин, причому лише на 82 %, за здані Червоній Армії продукти харчування – з усіма, хто пред'явив документи, хоча таких було лише 43 % від загальної кількості господарств депортованих. На цьому, відповідно до урядової постанови, всі розрахунки й припинились. Пільги по оподаткуванню тривали лише 2 роки після в'їзду в УРСР і для більшості людей податки були надто важким ярмом. Робота по охопленню дітей та дорослих освітою провадилась несистематично і багато учнів пішли в школи лише в кінці сорокових років. Масово не вистачало педагогічних кадрів, часто діти просто не мали одягу чи взуття щоб відвідувати школу [12 23].

Таким чином, ми можемо констатувати, що протягом першого етапу соціально-економічної адаптації становище депортованих у новій батьківщині було вкрай важким. Уряд УРСР не виконав своїх обіцянок щодо матеріального забезпечення новоприбулих і своєю бідністю закерзонці виділялись навіть на непривабливому фоні розореної війною та голодомором країни. Внаслідок перерахованих факторів соціально-економічна та психологічна адаптація людей в новому середовищі відбувалась набагато повільніше і важче, ніж це могло бути за умови неухильного виконання умов міждержавної угоди та урядових постанов. Депортовані ще довго залишались найбільш біднішою, найменш соціально захищеною та психологічно чужою часткою суспільства. В 1947 р. завершився лише перший етап адаптації людей, яка тривала ще десятиліттями. Й до сьогодні частина літніх людей мріє хоча б перед смертю глянути на рідні місця.

Джерела та література

1. Абрамов Ю.О., Грінченко Є.М., Кірючкін О.Ю. та інші Моніторинг надзвичайних ситуацій. – Харків: АЦЗУ, 2005. – 530с.
2. Акція "Вісла" у контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.) – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – 84 с.
3. Альбоцій О.В., Кулешов М.М., Калашніков О.О., Рашкевич С. А., Труш .О. Основи управління в органах і підрозділах МНС України– Харків, 2007. – 310 с.
4. Безпека життєдіяльності: Навч. посібник / за ред. В.Г.Цапка – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2003. – 397 с.
5. Безпека життєдіяльності: Навч. Посібник. – 2-ге вид., стер. / Художнє оформлення К.І. Мозкова, В.Б.Гайдабус. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2004. – 301 с.

6. Білас І. "Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект" // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла"). Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 33-35.
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 502-546.
8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
9. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
10. Борець Ю. У вирі боротьби. Спогади учасника повстанської боротьби (1941-1948) – Київ: Наукова думка, 1993. – 304 с.
11. Борисенко В. Заради історичної правди // Процюк В. Книга пам'яті. – Львів: друкарня видавництва "Вільна Україна", 1996. – С. 149-156.
12. Бугай М. Депортація населення з України (30-50-ті роки). – УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 35.
13. Бухало Г. Холмський край наш український. – Рівне: АТ "Рівненська друкарня", 1994. – 48 с.
14. Буцко О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – Київ: Інститут історії НАН України, 1997. – 217 с.
15. Всемирная история. В 24 томах. Т. 24. Итоги Второй мировой войны. – Минск

УДК 94:329.17 (477)

Б. Паска

ІДЕЇ УКРАЇНОЦЕНТРИЗМУ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Автор висвітлює націологічні та політологічні ідеї українського історика і публіциста, відомого дисидента Валентина Мороза, висловлені ним у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Досліджуються основні публіцистичні твори В. Мороза даного періоду, зокрема «Націоналізм ХХІ століття», «У пошуках українського Піночета», «Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні» та ін. У статті розкривається внесок В. Мороза у поширення і популяризацію ідей українського націоналізму та україноцентризму.

Ключові слова: Валентин Мороз, український націоналізм, україноцентризм, Соціал-національна партія України, Микола Сциборський.

The author highlights the natiology, political ideas of Ukrainian historian and journalist, famous dissident Valentyn Moroz, expressed in the 90's. XX - XXI century. The basic journalistic works of V. Moroz of the period, including "Nationalism XXI century", "In Search of Ukrainian Pinochet", "The role of the farmer-owner in the modern Ukrainian revival" are researched. The article reveals the contribution of Moroz in spreading the ideas of Ukrainian nationalism and ukrainotsentrism.

Key words: Valentyn Moroz, Ukrainian nationalism, ukrayinotsentryzm, the Social-National Party of Ukraine, Mykola Stsiborskyi.

Валентин Якович Мороз – уродженець Волині, український історик і публіцист, один із лідерів українського дисидентського руху, який тринадцять років провів у радянських тюрмах і концтаборах. У період 1967-1970 рр. він написав чотири есеї, які набули широкого популярності у дисидентському середовищі та розповсюджувалися через канали самвидаву. Протягом 1979-1990 рр. Мороз знаходився у вимушеній еміграції в США і Канаді; у 1982 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Етнонім «Україна» (на матеріалах дум та історичних пісень)» в Українському Вільному Університеті [9, с. 444]. Тільки в останні роки «перебудови» колишній політв'язень отримав можливість повернутися до України та розпочав активну роботу щодо синтезу та вдосконалення власних націологічних концепцій. Також В. Мороз активно займався викладацькою та науковою діяльністю. У 2005 та 2012 рр. побачили світ відповідно перший та другий томи його історичної праці «Україна у ХХ столітті» [7, 8]. Протягом другої половини 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. вийшли друком цілий ряд публіцистичних статей В. Мороза. Він зблизився із керівництвом Соціал-Національної партії України (СНПУ) та став одним із її ідеологів [1].

Стаття «Націоналізм ХХІ століття» є передрукком виступу Валентина Мороза на урочистому святкуванні його 60-річчя 20 квітня 1996 р. у Львові [4]. У 2004 р. за сприяння фонду Дмитра Донцова у Львові побачило світ друге її видання. У цій праці В. Мороз виклав своє бачення місця і ролі нації в історії людства, сформулював ідею та основні постулати власної концепції українського соціального націоналізму.

Історик Валентин Мороз вважав, що поділ людства на нації є природним, кожна нація наділена колективною свідомістю, а в світі існує своєрідна «черга націй» щодо верховенства над іншими. Сенс існування нації – «в чеканні часу», коли наступить її черга бути центральною в світі і вищою за інших; така установка є в підсвідомості кожної нації. Всі без винятку народи, і великі, і малі, мають шанс стати наймогутнішими в світі. Первинними чинниками, що впливають на силу нації є її внутрішні, духовні ресурси і багатства, тоді як зовнішні показники – економіка, армія, територія – є менш важливими. Завданням націоналістів є пошук духовних сил нації та їх застосування задля зростання її могутності. При цьому В. Мороз зауважує, що «...справжні глибинні ресурси можна знайти тільки наступальним способом...», закликаючи до переходу від оборони свого власного, національного до його активного поширення в світі. Теоретик піддавав критиці політику української влади протягом 90-х рр. ХХ ст. за нерозуміння нею сили духовності українського народу та нездатність до ефективного захисту інтересів українського народу [4, с. 3-5].

В. Мороз передбачав значні зміни на геополітичній карті світу у відповідності з принципом «черги націй». На його думку, зоряний час світового гегемона 90-х рр. ХХ ст. – країн Північної Америки і Західної Європи – вже минув, тому Захід прямує до свого занепаду. Наступним світовим лідером у уяві Мороза повинна була стати Японія та «далекосхідні тигри» («японоцентрична зона»). А ще за декілька десятиліть повинна була настати епоха «Заходу з людським обличчям» або «середньої зони», до якої історик відносив Україну, Туреччину, Литву, Хорватію, Словенію та Словаччину. Центральне місце серед цих держав повинна була б зайняти Україна, якій «...належить у майбутньому велика роль» [4, с. 5-6]. Виходячи із переліку держав можна зробити висновок, що В. Мороз симпатизував хорватському націоналізму Ф. Туджмана, економічним реформам Т. Озала в Туреччині та підтримував хорватську сторону в югославському конфлікті першої половини 90-х рр. ХХ ст. Очевидно, теоретик вважав поразку Росії в «холодній війні» остаточною та не вважав східного сусіда України потенційним геополітичним лідером регіону. У схемі Мороза не знайшлося місце Польщі як одному з лідерів «середньої зони». Основними хибами його геополітичної концепції було значне недооцінювання Заходу та Росії як потенційних «центрів сили» на міжнародній арені.

Проте українська нація, за Морозом, не повинна просто очікувати періоду свого піднесення, вона повинна активно працювати для того, щоб його прискорити. Шлях до розквіту нації, на його думку, можливий тільки через націоналізм. Історик вказує на те, що український націоналізм пройшов у своєму розвитку ряд етапів – етнографічний (XIX ст.), волонтаристський (XX ст.). В. Мороз говорить про особливу роль націоналізму у майбутньому для світу загалом та для України зокрема, вступаючи в протиріччя із концепціями «кінця історії» Ф. Фукуями та мультикультуралізму: «Світ ХХІ століття приречений на націоналізм» [4, с. 7]. Це твердження В. Мороза перекикається з ідеєю американського вченого С. Гантінгтона про «зіткнення цивілізацій» [10].

У своїй концепції «націоналізму ХХІ століття» В. Мороз виділяв два ключових аспекти – екологічний та соціальний. Екологічність націоналізму теоретик пов'язував із проблемою перенаселення Землі та відповідного посилення боротьби за ресурси у

світі. Зростання чисельності людства значно ускладнило можливість збереження придатних для нормального життя умов навколишнього середовища. Соціальні наслідки демографічного вибуху на даному етапі гальмуються, але зрештою він призведе до вибуху в суспільстві [4, с. 8]. Чітко простежується вплив теорії мальтузіанства на погляди В. Мороза: історик трактує війни як природний механізм «самоочищення» Землі.

Націоналізм майбутнього буде також «соціальним», що виражатиметься у боротьбі різних соціальних груп, в першу чергу націй за життєвий простір, за оборону своєї території. При цьому В. Мороз різко засуджував космополітизм, імперські теорії «злиття націй» та «плавильного котла», які були популярними відповідно у СРСР та у США в другій половині ХХ ст. Теоретик прогнозував зростання ксенофобії в суспільстві, яка буде наслідком невдалої соціальної, економічної та національної політики урядів провідних західних держав, активної міграції до Європи та Америки із Близького Сходу та африканських держав. Мороз був прихильником заборони міграції, здійснення активної протекціоністської політики, спрямованої на «захист свого». Історик вдалось передбачити крах політики мультикультуралізму у Західній Європі, «бо зростає лавина чужих людей, які рвуться у перенаселеному світі через кордон». Він робив висновок про швидку капітуляцію Заходу перед «навалою чужих» та приреченість на ксенофобію [4, с. 11-12].

При цьому Валентин Мороз ідеалізував східний, японський приклад побудови мононаціональної держави, виправдовуючи примусові депортації представників національних меншин та мігрантів. Одним із найбільших плюсів японської моделі він вбачав повне заперечення марксистських принципів і практики. Загалом теоретик ставився до марксизму як до однієї із ключових загроз для існування людства, яку необхідно повністю викоринити та визначав його як «систему, що з'їла половину світу» [4, с. 12-14].

Основними проблемами молодшої української держави у 90-х рр. ХХ ст. В. Мороз вважав відсутність реальної національної ідеї та україноцентризму у всіх сферах життя. Історик був прихильником етнічної концепції побудови держави в Україні, повторюючи основне гасло націоналістів від часів М. Міхновського: «Україна – це держава української нації... Доки цього немає – все, що ми будемо – збудоване на піску» [4, с. 15]. Мороз активно критикував політику Президента Л. Кучми за її нерішучість, низьку активність у національному питанні та відсутність чіткої україноцентричної позиції. Теоретик засуджував намагання владних діячів під прикриттям демократизму та ліберальності гальмувати процес творення модерної української нації. Колишній дисидент закликав до обережності у проведенні мовної політики, вважаючи, що українізація Сходу України повинна проводитися поступово. Зокрема, у регіоні Донбасу, за Морозом, слід акцентувати увагу швидше на економічних чинниках єдності з Україною, ніж на мовних чи культурних [4, с. 15-16].

В. Мороз у своїй роботі вказував на основні засоби зміцнення України та наповнення її реальним українським змістом – створення позитивного образу українця, відмову від національного песимізму та приниження всього українського, перетворення України в активного суб'єкта міжнародних відносин, повна відмова від «малоросійщини» та комплексу неповноцінності. Дослідник акцентував особливу увагу на невичерпності національних духовних ресурсів сучасної України та українця, їх богообраності, величній історії, та закономірності подальшого посилення Української держави на міжнародній арені: «Ця обітована велич з часів князя Божа заповідана нам нашими Богами. Головна заслуга еліти – іти за нею. Все інше прийде само собою. Хліб завжди прийде як нагорода, як подяка людям, які будують велич, а не просто думають про хліб» [4, с. 17-18].

У 1999 р. побачила світ брошура Валентина Мороза «У пошуках українського Піночета», в якій детально описуються та накладаються на реалії України періоду рубежу тисячоліть ідеї одного із найбільш відомих теоретиків українського націоналізму Миколи Сціборського (1898-1941). Передмову до праці написав один із лідерів СНПУ та близький друг колишнього дисидента Андрій Парубій, який звернув увагу на те, що В. Мороз є одним із провідних ідеологів українського націоналізму на сучасному етапі, а його ідеї та боротьба справили значний вплив на процес розпаду СРСР та утвердження української державності. Парубій високо оцінив чіткий україноцентризм В. Мороза та його прихильність до ідеології соціал-націоналізму, основною метою якої є вирішення матеріальних та духовних потреб українського народу [6, с. 3-4].

В. Мороз у даній праці подав детальний аналіз основної теоретичної праці М. Сціборського «Націократія», яку він ставив у один ряд із «Націоналізмом» Д. Донцова та «Призначенням України» Ю. Липи в контексті впливу на формування ідеології українського націоналізму. Історик писав, що досить значний вплив на концепцію Сціборського справили консервативно-монархічний націоналізм В. Липинського та націонал-комунізм М. Хвильового. Мороз акцентував увагу на високих професійних якостях Сціборського як першокласного соціолога при висвітленні ним характерних особливостей основних типів політичного режиму. У брошурі звернено особливу увагу на факт впливу реалій 1930-х рр. на погляди Сціборського, зокрема його різко негативне ставлення до російського комунізму та позитивне ставлення до італійського фашизму. Також Мороз вказував на оригінальність концепції національної диктатури М. Сціборського, яка носила власне український характер і передбачала такі ознаки як тимчасовість та запровадження в залежності від доцільності. Загалом «Націократія» оцінювалась В. Морозом як логічне завершення і синтез теорії українського націоналізму зразка міжвоєнного періоду [6, с. 7-13].

В. Мороз бачив втілення ідей націократії М. Сціборського в першу чергу в диктатурі Августо Піночета в Чилі у 1973-1990 рр. Автор високо оцінював політичну діяльність Піночета, вважаючи, що він запровадив диктатуру, виходячи з потреб та інтересів чилійського народу. Мороз вказував на вагомий економічний успіх Піночета, «чилійське економічне диво» – досягнення стабільності, притік іноземних інвестицій, масову заробітчанську еміграцію в Чилі. Серед основних причин успіху Піночета Мороз виділяв запровадження націоналізму як основи усіх сфер державної політики і суспільного життя, а також введення комбінованої економічної моделі із вмілим поєднанням приватної ініціативи та державного контролю. Також В. Мороз вказував на схожість ідей М. Сціборського з однієї сторони та політичних заходів у сфері економіки президента Франції Шарля де Голля (1958-1968) і японських урядів у 90-х рр. ХХ ст. з іншої. Публіцист зробив висновок про вірність та актуальність концепції націократії для сучасної України [6, с. 14-17].

На думку історика, більшість проблем України на рубежі тисячоліть були пов'язані із відсутністю політичної та економічної стабільності. Їх вирішення В. Мороз бачив у запровадженні тимчасової диктатури на основі ідей націократії, тому закликав «знайти українського Піночета». Дослідник, виходячи з теорії Сціборського, вкотре наголошував на необхідності становлення України як держави української нації, а також звертав увагу на те, що національна революція є довготривалим процесом, який буде продовжуватися до повної ліквідації усіх наслідків чужоземного поневолення. В. Мороз визнавав особливу актуальність ідей Сціборського про соціальну роль націоналізму та необхідність радикальної перебудови суспільно-економічних відносин в Україні [6, с. 16-18].

Опираючись на працю Сціборського, Мороз вказував на відсутність реальних українських політичних партій в умовах України 1990-х рр. та неможливість запровадження тут демократичного устрою. Існуючі партії історик вважав штучно утвореними в середовищі української інтелігенції на основі запозичення західноєвропейських доктрин або інструментами іноземного впливу на Україну. Проте, на відміну від Сціборського, Мороз не бачив проблеми у перетворенні українських націоналістів у правлячу партію, вважаючи це свідченням сформованості нації. [6, с. 19-22].

Отже, книга В. Мороза «У пошуках українського Піночета» є публіцистичним аналізом праці М. Сціборського «Націократія». Погляди Сціборського були одним із основних джерел концепції соціального націоналізму Валентина Мороза та справили значний вплив на її становлення. Праця спрямована на популяризацію ідей українського націоналізму в суспільстві та пропаганду україноцентризму.

Досить цікавою є стаття В. Мороза «Збільшувати націоналістичний потенціал України», яка побачила світ в тижневику СНПУ «Соціал-націоналіст» 19 жовтня 1997 р., а згодом була передрукована у збірці «Правий напрям» (1998 р.) Колишній дисидент писав

про важливість поширення ідеології українського націоналізму, яка могла б стати визначальним стабілізуючим фактором в умовах переходу України від комунізму до ринкової економіки. Він констатував відсутність реальних змін після «оксамитової революції» 1989-1991 рр. та визначав період після проголошення незалежності України як «епоху пізнього комунізму». В. Мороз закликав до створення культури української сили та перетворення України в потужну геополітично і по-справжньому незалежну державу. Конкретними кроками для здійснення цієї мети він бачив популяризацію історії українських силових структур, формування великодержавної ментальності в Україні та зростання ролі СНПУ у політичному житті держави [2].

Стаття «Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні» є друківаним варіантом виступу В. Мороза перед керівниками місцевих органів влади у Львові 5 грудня 2001 р. Її було надруковано в лютому 2002 р. у вигляді брошури у видавництві «Астрон» накладом десять тисяч примірників за сприяння голови Львівської ОДА та лідера Аграрної партії України (АПУ) Михайла Гладія [5].

У брошурі автор зробив спробу поглянути на економічну та аграрну сферу суспільного життя України комплексно, зі стратегічної точки зору. Основною причиною загострення соціально-економічних проблем України на рубежі тисячоліть В. Мороз бачив перехід від тоталітарної системи радянського зрака та державної економіки до демократії і ринку. В руслі підтримки політики АПУ історик звернув увагу на заслуги української влади щодо недопущення дестабілізації ситуації в економічній та політичній сферах протягом перехідного періоду [5, с. 7-8].

В. Мороз вважав наявність нормально функціонуючого села як структури і типу ментальності ознакою «здорового» суспільства. У статті виявилась прихильність історика до «хутірної філософії» П. Куліша із її традиційним возвеличенням села, наголосом на його особливому місці в державі та суспільстві. Мороз протиставляв цивілізацію Заходу, в якій, на його думку, відсутня специфічна сільська ментальність, цивілізацію Сходу, де присутні сільські архетипи мислення [5, с. 10]. Різка антипатія до Заходу була викликана, в першу чергу, розчаруванням В. Мороза західним способом життя під час перебування на еміграції, а також пасивністю США та країн Західної Європи у вирішенні українського питання. Очевидною є несумісність політичних поглядів Мороза, який був прихильником авторитаризму та правого націоналізму, із загальнодемократичними ідеалами, які є домінуючими серед політичних еліт Заходу.

Щодо власне українського села, то історик вважав основною причиною його занепаду колективізацію 1930-х рр. Колективізація та голодомор 1932-1933 рр., здійснені комуністичним режимом, фактично спричинилися до руйнування села в Україні, яке стало сприйматися як щось меншовартісне у радянській системі цінностей. В. Мороз різко засуджує в загальному політику комуністичного режиму в аграрній сфері, оскільки вона мала своїм наслідком знищення трудівників та власників, ліквідацію в селян стимулів до праці: «Найстрашніший злочин комунізму: він поставив «на вершині піраміди» не Трудівника, а Комбінатора...» Тому В. Мороз закликав відновити «шевченківське», дорадянське, приватновласницьке село в сучасній Україні. Найважливішою якістю українського села дослідник вважав його роль у національному житті українців. Мороз наголошував на тому, що село завжди було базою для українізації та осередком поширення української національної ідеї [5, с. 12-13].

На думку В. Мороза, необхідною основою для забезпечення стабільності в суспільстві є створення міцного середнього класу та дозвіл купівлі-продажу землі в Україні. При цьому слід забезпечити формування класу селян-фермерів та не допустити скуповування землі великими власниками. Тому колишній дисидент засуджував намагання лівих партій у парламенті заблокувати позитивне вирішення питання щодо дозволу торгових операцій із землею [5, с. 16-17].

В. Мороз ставив знак рівності між підтримкою ринкових тенденцій в економіці та сільському господарстві з однієї сторони, та підтримкою української державності з іншої. Всі політичні партії він ділив на дві категорії – антиукраїнські, для яких існування незалежної України є аномалією, які прагнули до відновлення радянської імперії та колективістського принципу, та проукраїнські, які виступали за зміцнення української держави та впровадження ринкових методів [5, с. 18-19].

У березні 2002 р., побачила світ ще одна праця В. Мороза «Молодь і процес сучасного українського державотворення». У авторській передмові робиться акцент на важливості проблеми молоді в умовах «прискорення часу» та розриву між поколіннями, що в Україні підсилюється зміною системи, переходом від чужоземного панування до утворення власної незалежної держави [3, с. 3].

В. Мороз вважав, що українська молодь повинна відігравати центральну роль у процесах національного державотворення. Оскільки світоглядні засади старшого покоління сформувались у часи перебування України в колоніальному становищі, воно не є здатним до повноцінного державотворення. Тому «нову епоху мусить зробити молодь». Історик виділив основні ментальні риси сучасної української молоді – відсутність комплексу неповноцінності по відношенню до Росії, орієнтованість на Захід, практицизм, прагматизм, прихильність до ринкової моделі економіки. В. Мороз вказав на особливу роль молоді в українській історії та національному русі, навівши приклади бою під Крутами, Листопадового Зриву 1918 р., руху ОУН у 30-х рр. XX ст. [3, с. 5-10].

Проблему масового виїзду молоді за кордон В. Мороз вважав однією із найбільш загрозливих для України, констатуючи при цьому відсутність ефективної молодіжної політики в офіційному Києві. Колишній дисидент закликав молодь активно відстоювати українські інтереси, мати власну думку та захищати її; обережно ставитися до запозичень із Заходу, зокрема пропаганди космополітизму та мультикультуралізму [3, с. 11-12].

Отже, публіцистичні статті В. Мороза кінця XX – початку XXI ст. мали на меті утвердження та поширення в суспільстві принципів україноцентризму, українського націоналізму, культури міцної та потужної Української держави, національно орієнтованого бачення вітчизняної історії. Також вони пронизані різкою критикою української влади та її діяльності у національно-культурній та соціально-економічній сферах. Центральною і фундаментальною статтею В. Мороза даного періоду була стаття «Націоналізм XXI століття», де публіцист виклав свою концепцію українського соціального націоналізму. Інші статті публіциста в більшій чи меншій мірі доповнюють його концепцію. У системі цінностей В. Мороза нація стоїть на першому місці; при цьому кожна нація заслуговує на панування в світі. Історик передбачав зростання нетерпимості на національному ґрунті у майбутньому світі та поширення ідеології націоналізму. Ключовою ідеєю публіцистики В. Мороза є ідея україноцентризму – домінування інтересів української нації в усіх сферах державного та суспільного життя в Україні. Ідеалом Мороза була геополітично сильна і суверенна Українська держава, яка була б спроможна повноцінно захищати українські інтереси на міжнародній арені.

Джерела та література

1. Інтерв'ю Б. Паски з В. Морозом. м. Львів. 23. 01. 2014 р.
2. Мороз В. Збільшувати націоналістичний потенціал України / В. Мороз // Правий напрям / ред. А. Радомський. – Львів: Ліга-прес, 1998. – С. 35-37.
3. Мороз В. Молодь і процес сучасного українського державотворення / В. Мороз. – Львів: Астрон, 2002. – 19 с.
4. Мороз В. Націоналізм XXI століття / В. Мороз. – Львів: Фонд Дмитра Донцова, 2004. – 18 с.
5. Мороз В. Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні / В. Мороз. – Львів: Астрон, 2002. – 23 с.
6. Мороз В. У пошуках українського Піночета / В. Мороз. – Львів: Сурма, 1999. – 24 с.
7. Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900-1920 роки. 2-ге вид. / В. Мороз. – Львів: Астролябія, 2010. – 496 с.
8. Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920-1953 рр. / В. Мороз. – Львів: Ліга-Прес, 2012. – 260 с.
9. Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник / Передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню проблеми функціонування РКЦ в умовах дестабілізації суспільно-політичного життя незалежної України. Аналізується становище церкви на окупованих територіях України, перспективи її подальшого розвитку та позиція римо-католицького духовенства щодо змін у суспільно-політичному житті України.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Україна, Крим, окуповані території, військове капеланство, релігійні переслідування, репатріація.

The article is devoted research of problem of functioning of Rimo-catholic church in the conditions of destabilization of social and political life of independent Ukraine. Position of church is analysed on the occupied territories of Ukraine, prospect of it, subsequent development and position rimo-catholic clergies in relation to changes in social and political life of Ukraine.

Key words: Rimo-catholic church, Ukraine, Crimea, occupied territories, military kapelanstvo, religious pursuits, repatriation.

Церква ніколи не функціонувала, і не функціонує нині, як окремий цілковито відособлений від політики, держави та суспільства організм. Вона завжди чутливо реагує на будь-які процеси у суспільно-політичному житті країни, що спроможні не лише активізувати церкву в тому чи іншому напрямі, але й інколи скорегувати її структурну мережу. Власне така ситуація наразі має місце і на теренах нашої держави, що у свою чергу, актуалізує тему обраного нами дослідження.

Мета статті – виявити та дослідити основні проблеми функціонування РКЦ в умовах дестабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні. Зокрема з'ясувати позицію і ставлення римо-католицького духовенства до окупаційної політики РФ на території України, а також виявити зміни у структурі церкви, спричинені воєнними діями на сході України та анексією півострова Крим.

Переломним як для України, так і РКЦ став 2013 рік. Саме тоді, християнські церкви, зокрема РКЦ активно виступили на захист прав і свобод українського народу. Приводом став факт побиття «беркутівцями» студентів 30 листопада, під час якого було здійснено першу спробу силового розгону мітингувальників, що протестували проти рішення уряду зупинити підготовку до Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Своїми першими офіційними заявами римо-католицькі єпископи України засудили дії злочинного уряду та засвідчили готовність боронити, наскільки це дозволено канонами церкви, права громадян незалежної держави.

Неодноразово солідарність з українським народом під час Майдану і теперішніх подій на сході України висловлював апостольський нунцій архієпископ Томас Едвард Галліксон: «Україна як держава і як нація має право на існування у тих кордонах, які були встановлені 1991 року. І тому ніхто не має права ані відбирати території, як це було з Кримом, ані втручатися у внутрішні справи держави, як це зараз відбувається на Донбасі [11, с. 1]». Схвалює колишній апостольський нунцій і участь римо-католицького духовенства у подіях 2013-2014 рр., що, на його думку, є природним явищем, бо священник має бути поруч зі своїм народом в моменти кризи.

Позицію Ватикану щодо подій в Україні озвучив на засіданні Ради міністрів ОБСЄ архієпископ Домінік Мамберті. У своєму виступі він підкреслив, що Католицька церква є близькою до тих, що страждають і зазнали порушення своїх людських прав. Звернув увагу архієпископ й на те, що засоби, якими володіє ОБСЄ, і які призначені для послаблення конфлікту та відновлення клімату довіри й безпеки між державами, на сьогодні виявились неефективними внаслідок недостатньої політичної волі для їх виконання [14, с. 2].

Керуючись принципом, що «війна це завжди поразка людства», постійно адресуючи свої звернення до міжнародної спільноти і глава Католицької церкви папа Франциск I. Зокрема римський понтифік закликає український уряд та керівників провідних європейських держав до здійснення конкретних ініціатив на користь миру.

Молитовну підтримку та солідарність з Україною висловив також польський римо-католицький єпископат. Голова Конференції єпископів Польщі архієпископом Юзеф Міхалік та генеральний секретар єпископ Войцех Поляк надіслали лист главі УГКЦ архієпископу С. Шевчуку та Львівському митрополиту РКЦ М. Мокшицькому, у якому засвідчили духовну єдність з усіма громадянами України, що беруть особливу відповідальність за долю своєї Батьківщини [4, с. 2].

Втім, РКЦ не обмежується лише офіційними заявами, зверненнями, постановами та комюніке вищого духовенства. Вагомою є передусім душпастирська підтримка церкви, яка, необхідно відмітити, постійно надходить від римо-католицьких священнослужителів. Так, з моменту загострення ситуації в Україні, духовенство РКЦ спільно із богопосвяченими особами УГКЦ, УПЦ КП та окремими протестантськими релігійними організаціями систематично здійснювали душпастирські функції на Майдані. Допомога мітингувальникам надходила і з боку римо-католицьких парафій. Одним із храмів, що відкрив свої двері перед українцями, що протестували на Майдані Незалежності став Київський собор святого Олександра, де можна було отримати духовну підтримку, відпочити чи просто зігрітись. Люди мали можливість залишитись у його стінах навіть на ночівлю [9, с. 3].

Очікуваною і закономірною стала реакція римо-католицького духовенства щодо вторгнення на територію України військових РФ. Приміром, ординарій Одесько-Сімферопольської дієцезії Броніслав Бернацький, 31 липня 2014 року в прямиому ефірі Радіо Марія, заявив: «Ми живемо у складний, тривожний час. Маємо свою державу – Україну, маємо свободу релігії, є священники, храми відчинені. Але, з другого боку, існує небезпека втратити цю Україну. Втратити через агресію сусіда, який хоче, щоб Україна жила так, як вони. Але Україна обрала інший шлях, більш демократичний, більш гуманний. За цю демократію ми платимо життями [1, с. 4]».

Засуджує керівник Одесько-сімферопольської дієцезії і бездіяльність світової спільноти, зокрема Європейського союзу та США, які окрім висловлення «глибокого занепокоєння» та «стурбованості» не приймають необхідних рішень для того, щоб допомогти Україні у боротьбі з російською агресією. Закликаючи уряди світових держав зробити все можливе, щоб стримати Росію, єпископ справедливо констатує, що наразі нашою єдиною надією є лише Бог [3, с. 4].

Загострення суспільно-політичної ситуації в Україні вплинуло і на функціонування окремих структурних одиниць РКЦ. Маємо на увазі римо-католицькі громади анексованого Криму, що входять до складу Одесько-Сімферопольської дієцезії. Керівник зазначеної єпархії та вище духовенство РКЦ у Криму неодноразово заявляли про кількісне зменшення членів римо-католицьких парафій півострова. «Парафії виїжджають, – зауважив в одному інтерв'ю архієпископ Б. Бернацький, – у зв'язку з чим майбутнє Католицької церкви на цих теренах є невизначеним» [18, с. 5]. Незрозумілим наразі залишається правовий статус кримських римо-католицьких парафій, оскільки столиця дієцезії, якій вони підпорядковуються знаходиться на території України, в Одесі.

Стурбованість римо-католицьких єпископів викликає і психологічний тиск з боку російських спецслужб на духовенство РКЦ. «Служба безпеки Росії, – повідомляє ординарій Б. Бернацький, починає заангажувати священників до співпраці. Наразі панує страх і не кожен священник може це витримати. Настільки отруюють людей, що вони бояться потім усього [18, с. 6]».

Про складність ситуації в Криму неодноразово говорив і єпископ-помічник Одесько-Сімферопольської дієцезії Яцек Пиль, котрий опікується римо-католиками півострова. За словами єпископа, з моменту російської окупації священники РКЦ не виїжджають за межі півострова, оскільки не мають впевненості у тому, що зможуть повернутись назад. Співкування із духовенством Одесько-Сімферопольської дієцезії (їй підпорядковуються римо-католицькі громади Криму) відбувається лише у телефонному режимі та через електронну пошту. Навіть посилки із гуманітарною допомогою не пропусають на кордоні [7, с. 2].

Окремою проблемою римо-католиків Криму стала вимога місцевої влади пройти усім релігійним громадам півострова обов'язкову перереєстрацію. Початково, що у кінцевому результаті не вдалось здійснити, місцева влада планувала завершити перереєстрацію релігійних громад до 31 грудня 2014 року. Згодом, наприкінці 2014 року, Держдума РФ розумійчи неспроможність

провести заплановане, поспішно ухвалює рішення продовжити перереєстрацію до 1 березня 2015 року. Однак і ці межі не були остаточними. Зрештою, усвідомлюючи нереальність виконання законодавчих поправок, поставлених перед релігійними громадами Криму, було вирішено зробити ще одну спробу. Зокрема в ухваленому законі зазначалось, що «...юридичні особи, які є релігійними організаціями, можуть привести свої установчі документи у відповідність до законодавства Російської Федерації і звернутися з заявою про внесення відомостей про них до єдиного державного реєстру юридичних осіб в термін до 1 січня 2016 року [15, с. 1]».

Передбачена процедура перереєстрації юридичних осіб у Криму проводитиметься на основі Федерального Закону РФ від 05.05.2014 року № 124-ФЗ яка, між іншим, містить чимало обмежувачих положень. Водночас віруючі Криму змушені будуть дотримуватись положень Федерального закону РФ «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» від 26.09.1997 року № 125-ФЗ, які також, порівняно із законодавством України, суттєво звужують їх права на свободу віросповідання.

Складність у проходження перереєстрації вносить і той факт, що за Федеральним законом РФ від 26.09.1997 року № 125-ФЗ, створити релігійну організацію зі статусом юридичної особи можуть лише громадяни Росії. Тобто, щоб пройти перереєстрацію римо-католицькі громади повинні мати у своєму складі щонайменше 10 парафіян із російськими паспортами. А це, у свою чергу, змушує віруючих мешканців Криму приймати російське громадянство. У разі відмови – віруючі фактично позбавляються права на об'єднання в релігійну організацію з правосвідатністю юридичної особи.

Додаткові проблеми римо-католицьким громадам на території Криму створює російська політика щодо іноземців. Згідно із поясненнями відділення ФМС РФ у Криму, лише зареєстровані релігійні громади матимуть право запрошувати іноземних громадян для проведення релігійної діяльності чи душпастирської роботи. Ті священники РКЦ, котрі не є уродженцями Криму зможуть виконувати свої обов'язки не більше трьох місяців, після чого (терміном на один місяць) зобов'язуються відійти від виконання душпастирських обов'язків і знову звертатись до місцевої влади із проханням про відновлення своєї діяльності.

На сьогоднішні проблеми продовження термінів дії посвідок на проживання для іноземних громадян та надання їм дозволу для здійснення душпастирських функцій зіткнулось уже чимало релігійних громад Криму. Приміром, федеральна міграційна служба Росії залишила без настоятеля римо-католицьку парафію Сімферополя (о. Петро Росохацький, будучи громадянином Польщі, працював у Криму протягом 5 років). Не зважаючи на обіцяну допомогу від «прокурора» і «глави» окупованого Криму та гарантування ними проведення перевірки винесеного рішення спецкомісії, священник РКЦ так і не зміг отримати дозволу на проживання у Сімферополі [6, с. 2]. Власне цей випадок вказує на те, що по суті місцева влада Криму неспроможна приймати чи розглядати будь-які рішення не узгодивши їх із РФ. Разом із тим, очевидним є і той факт, що ні в Криму, ані в Росії на сьогодні достеменно не знають як необхідно втілювати заплановані ними зміни у сфері релігії. З подібною проблемою зіткнулись і греко-католицькі громади, священнослужителів яких піддали вимушеній ротации через «закон» про обмеження перебування на півострові «іноземних громадян» терміном не більше трьох місяців. Що правда, нові обмеження не стосуються духовенства УПЦ МП, яке має на півострові особливий привілейований статус і бере безпосередню участь у розбудові «русского мира» в Україні.

Безперспективними стали сподівання кримських римо-католиків повернути у власність культові приміщення, ліквідовані радянською владою. Очевидно, без надії на втілення лишається прагнення римо-католиків Сімферополя повернути у власність культових будівель, що нині використовуються не за призначенням. Окрім того, є загроза для збереження права власності та доступу до культових та інших споруд тих релігійних громад Криму, які не перереєструвались.

Анексія Криму також внесла адміністративні зміни у функціонування РКЦ на теренах півострова. Зокрема, 22 грудня 2014 року Апостольський Престол домовився із урядом Росії про те, що з кримських римо-католицьких парафій, які структурно належать до Одесько-Сімферопольської дієцезії, буде створено душпастирський округ, підпорядкований Єпископату РКЦ в Україні та Святому Престолу. Керуватиме ним Центральний орган, який очолить єпископ-помічник Одесько-Сімферопольської дієцезії Яцек Пиль. Наданий Апостольською столицею документ затвердив Сімферопольського єпископа як делегата для вирішення адміністративних питань, надавши йому права ординарія на території Криму. Канонічно ж кримські парафії і надалі належатимуть до Одесько-Сімферопольської дієцезії. Такий крок, з боку Апостольської столиці, переконує Я. Пиль, вимушений – іншого варіанту зберегти римо-католицькі громади на території окупованого Криму наразі немає.

Втім, згодом стало відомо, що офіційно зареєструвати пастирський округ як централізований релігійну структуру, кримським римо-католикам не вдалось. Міністерство юстиції Сімферополя, погодивши свої дії з Москвою, постановило, що створити пастирський округ на півострові РКЦ зможе лише за умови перереєстрації усіх своїх парафій. Наразі ж кримські римо-католицькі парафії перебувають у стадії «пновлення» свого «легального» функціонування без місцевого централізованого органа. Власне ця ситуація додатково підтвердила, що Крим стає територією, де легально можуть функціонувати виключно православні парафії, підпорядковані РПЦ.

Поки ж для підтримки життєздатності місцевих парафій РКЦ делегувала на півострів двох священнослужителів з Кам'янець-Подільської дієцезії – о. Валентина Розгона та о. Вадима Варфоломієва. Один священник буде проводити душпастирську роботу у м. Керч, а інший – закріплюється за громадою м. Сімферополь. Однак, прагнення вищого духовенства РКЦ залишитись попри все на території окупованого Криму не завжди позитивно оцінюється її віруючими, викликаючи з їхнього боку певний осуд позиції кримського духовенства. Не випадково в одному із своїх звернень єпископ Я. Пиль заявив: «Не засуджуйте нас! Це має головне прохання до українців на материку. Не судить духовенство та вірних, які залишилися в Криму. Ми просто хочемо бути добрими християнами. Прагнемо жити у мирі та злагоді зі всіма [5, с. 6]».

Значно складнішою є ситуація на сході України, де переслідуються усі церкви, окрім УПЦ Московського Патріархату. На територіях так званих «ДНР» і «ЛНР» віруючі різних церков, окрім зазначеної вище, від самого початку воєнних дій зазнають релігійних утисків і переслідувань. Про цей факт говорять не лише українські експерти та пересічні свідки трагічних подій на сході, але й закордонні фахівці у сфері релігії. Так, про очевидні релігійні переслідування на територіях, підконтрольних бойовикам РФ, йдеться у щорічному звіті Комісії США з міжнародної релігійної свободи (USCIRF), представленому у Вашингтоні 30 квітня 2015 року. Зокрема, повідомляється, що 4-тисячна група проросійських бойовиків під назвою «Руська Православна Армія», яку очолив колишній російський офіцер військової розвідки, була залучена до релігійних переслідувань. Зауважимо, що ще у травні 2014 року представники самопроголошеної «ДНР» прийняли текст власної «конституції», яка визначила релігійну нетерпимість основою своєї політики. У статті 9 цього «документа» зазначено: «Первісною та пануючою вірою є православна віра, що сповідується Руською православною церквою (Московський патріархат) [19, с. 4]».

Ще на початку розгортання військових дій на Донбасі чимало священників стали жертвами викрадень і знущань з боку терористичних угруповань регіону. Зокрема, 27 травня 2014 р. під час вуличної молитви у Донецьку озброєними сепаратистами був викрадений священник РКЦ Павло Вітек. А 15 липня 2014 р. у Горлівці на Донеччині бойовики «ДНР» взяли в полон римо-католицького священника, донецького декана Віктора Вонсовича. Упродовж 11 днів його утримували у захопленій будівлі СБУ [16, с. 7]. Звільнили священника лише 25 липня 2014 р. за умови, що він не повернеться у Горлівку. Уразі невиконання вимоги бойовики погрожували розстріляти донецького декана. Відомо, що після цих випадків вище духовенство РКЦ на деякий час навіть заборонило священнослужителям римо-католицьких дієцезій України їздити на території підконтрольні бойовикам.

Але не зважаючи на очевидну небезпеку та ризик, римо-католицьке духовенство і надалі продовжує духовно підтримувати не лише переселенців з окупованих територій України, але й українських військових. Перманентною для РКЦ стала присутність її священнослужителів у зоні АТО. Найактивнішим у душпастирській справі є духовенство Києво-Житомирської та Кам'янець-Подільської дієцезії, яке систематично відвідує українських військових на сході України з метою моральної підтримки. Серед них: о. Фіделіс Волністов OFM, о. Сергій Серебровський, о. Микола Мишовський (зона бойових дій неподалік Маріуполя), о. Олександр Коцюр (зона неподалік Донецького аеропорту, за 25 км. від передової), о. Олександр Оріховський, о. Віталій Слободян. Священники відвозять військовим речі особистого вжитку, проводять індивідуальні бесіди, роздають розарій, відправляють меси.

Систематично надходить допомога українській армії і від римо-католицьких парафій. Організуючись у волонтерські групи, римо-католики споруджують для українських військових маскувальні сітки, шиють спальні мішки, надають фінансову допомогу для закупівлі приладів нічного бачення, спецодягу, засобів оборони та ліків. До благодійних акцій долучаються і наймолодші члени парафій. Зокрема діти зплітають жовто-блакитні та червоно-чорні розарії, висловлюють свою підтримку військовим у формі листів та малюнків, які волонтери відвозять солдатам на Схід.

В основному такі акції започатковувались з метою підтримки парафіян, яких призвали до армії. Однак згодом вони розширювались, охоплюючи своєю допомогою не лише конкретних осіб, але й цілі батальйони чи військові підрозділи. Наприклад, за таким зразком формувалась волонтерська група «Допомога» (парафія Святого Архангела Михаїла у Дунаївцях – Хмельниччина) та ініціативна група волонтерів «Католики Бердичева – Воїнам України» (створена парафіянами при Всеукраїнському Санктуарії Матері Божої Святого Скапулярія). Крім молитовної підтримки католики-волонтери надають матеріальну допомогу українським військовослужбовцям, забезпечують медикаментами окремі військові підрозділи, фінансово підтримують поранених. За останні місяці лише ініціативна група волонтерів Бердичева значно розширила кількість військових частин для допомоги. До 26 Бердичівської артилерійської бригади, 95 аеромобільної бригади, ремонтного батальйону з Новоград-Волинська додалися 10 батальйон територіальної оборони «Полісся», військова комендатура міста Бердичева та 30 механізована бригада з Новоград-Волинського [17, с. 8].

До організації допомоги постраждалим внаслідок бойових дій на сході України активно долучаються благодійні організації Польщі. Приміром, 14 травня 2015 року із Варшави до Івано-Франківська прибув вантаж рятувального та навчального обладнання для Мальтійської служби допомоги в Україні, загальна вартість якого сягає понад 154 000 злотих (877 000 грн.) [20, с. 2].

Спільно з українською владою Міністерство закордонних справ Польщі організувало евакуацію осіб польського походження, що проживали на території Донецької та Луганської областей, контрольованих проросійськими сепаратистами. Евакуація розпочалась 10 січня і тривала до 13 січня 2015 року. Загалом, за різними даними, було переселено від 178 до 183 людей, що мали Карту поляка або відповідали умовам її отримання. В організації акції взяла участь і РКЦ України, зокрема, на римо-католицьке духовенство було покладено завдання інформувати місцевих жителів про розгортання програми репатріації для поляків на окупованих сепаратистами територіях. Також для біженців з Донбасу вони організували прощальну месу, яку відправив єпископ-емерит Мар'ян Бучек.

Після перельоту до Польщі евакуйованих послали у навчально-відпочинковому центрі благодійної організації «Карітас» в Рибакях (північно-східна частина Польщі) (155 осіб) та пансіонаті Кабінету ради міністрів (28 осіб), розташованому неподалік вказаного вище населеного пункту [10, с. 5]. Наразі усіма евакуйованими опікується МВС РП та Римо-католицька церква.

Також польський уряд з жовтня 2015 року розпочав евакуацію етнічних поляків з Маріуполя, який 24 січня 2015 року обстріляли бойовики (загибло понад 30 мирних жителів). Як зазначив глава МЗС Польщі Г. Схетина, урядовою програмою буде охоплено 160 осіб польського походження і члени їхніх родин, які прописані та живуть в Маріуполі або прилеглих районах (Першотравневому, Володарському, Новозовському) [13, с. 1]. Після переїзду (планується на кінець листопада) особи польського походження отримають дозвіл на постійне проживання і матимуть такі ж права, як громадяни Польщі, за винятком права голосу на виборах. Польський уряд взяв на себе зобов'язання фінансувати програму адаптації переселених українців, куди входить психологічна і матеріальна допомога, медична опіка, професійна консультація, організація інтенсивного курсу польської мови та принципів життя у цій країні, а у подальшому допомога у пошуку власного житла і роботи.

Підсумовуючи, необхідно відмітити, що загострення суспільно-політичної ситуації в Україні, зумовлене військовою агресією РФ, негативно вплинуло не лише на розвиток незалежної держави, але й внесло деструкцію у функціонування РКЦ. Анексія півострова Крим та окупація східних областей України фактично змінили релігійну карту незалежної держави, скоротивши кількість її релігійних організацій та створивши несприятливі умови (на окупованих територіях) для подальшого легального функціонування церков проукраїнського спрямування. Очевидним стало і те, що РКЦ на сьогодні, попри складність ситуації, продовжує підтримувати не лише постраждале населення України, але й надавати необхідну душпастирську допомогу захисникам державних кордонів нашої країни.

Джерела та література

1. Архієпископ Б. Бернацький: «Росія хоче, щоб ми жили, як вони» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/08/120745>
2. Архієпископ Петро Мальчук: Присутність священників в зоні АТО є необхідною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/11/126428>
3. Заява єпископа Б. Бернацького щодо ситуації в Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.catholicnews.org.ua/www.catholic-media.org>
4. Знак солідарності єпископів Польщі з Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.catholic-media.org/.../index.php>
5. Єпископ із Криму «Не засуджуйте нас» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2015/01/129291>
6. Із Криму почали висилати католицьких священників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/category/news/ukraine/page/9>
7. Католики Крима в ізоляції и страхе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.katolik.ru/strany-sng/118920-2-tys-katolikov-v-krymu>
8. Крим залишиться у складі Одесько-Сімферопольської дієцезії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dioceselviv.org/index.php?option=com_content&view=frontpage&lang=uk&limitstart=620
9. Молодь кївської парафії святого Олександра молитиметься цілу ніч за Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.catholic-media.org/ua/index.php>
10. Нове життя біженців із Донбасу у Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/198/Artykul/193905>
11. Нунцій: Ісус молився про єдність Церкви, а не про те, щоб були знищені інші [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/>
12. Об'єднана Європа – ідея католицького світу, – єпископ С. Широкоградок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.catholic-media.org>
13. Польща евакуйовує етнічних поляків з Маріуполя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.portal.lviv.ua/.../polshha-evakuovuye-etnichnih-poly>
14. Представник Ватикану про ситуацію в Україні на засіданні Ради міністрів ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.radiovaticana.va/news/2014/12/08/>
15. Продовжено перереєстрацію релігійних організацій Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirvam.org/2014/07/05/>
16. Хронологія терору: бойовики «ДНР» і «ЛНР» переслідують християн Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1470%253A1&catid=34%253Aua&Itemid=61&lang=uk
17. Це не благодійність, а наш обов'язок, – католики Бердичева про допомогу армії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/12/126697>
18. Чи залишаться у Криму католики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/chi-zalishatsya-u-krimu-katoliki>
19. Яку з Церков на Донбасі не утискають бойовики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2015/01/129306>
20. Яручик Р. Мальтійська служба допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2014/12/12670>

ПОЛІКОНФЕСІЙНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ БУКОВИНИ)

У статті наводяться аргументи, чому релігія та Церква, як соціальні інститути, є інтеграторами та консолідаторами суспільства. На прикладі конфесійних ареалів та різних форм змін релігійного простору Буковини стверджується, що в українському суспільстві створена відповідна законодавча база для волевиявлення та задоволення світоглядних переконань громадян. Поліконфесійність та різні прояви релігійності означаються в статті як принцип демократичного суспільства і механізм реалізації європейських цінностей.

Ключові слова: релігія, релігійність, Церква, суспільство, поліконфесійність, глобалізація, інкультурація, релігійні свободи, релігійна мережа, релігійні організації.

The article argues why religion and the Church as a social institution, is consolidators and integrators society. The example of religious habitats and different forms of religious space changes Bukovina argued that Ukrainian society relevant legislative framework for the will and pleasure philosophical convictions of citizens. Polikonfesyynist and various manifestations of religiosity in Article oznachuyutsya as the principle of democratic society and the mechanism of implementation of European values.

Key words: religion, religious, church, society, polikonfesyynist, globalization, inculturation, religious freedom, religious network of religious organizations.

Релігія, як історичний архетип та духовний компонент суспільства, виконує в соціумі як інтегруючу, так і лімітуючу функції, забезпечуючи соціальну стабільність та позитивний психологічний клімат. До релігії та церкви, на відміну від інших соціальних інститутів, протягом останніх років зберігається найвищий рівень довіри (66%) [7. с.15].

Через релігію як основний чинник суспільної ідентифікації репродукуються культура, звичаї та традиції, формується менталітет етносу як на рівні країни, так і регіонів. Специфічний етноконфесійний склад населення якраз і відображає своєрідність Буковинського регіону, його неповторність та мозаїчність. Оскільки еволюційні зміни в релігійній мережі краю є відображенням як політичних, так і соціальних процесів, що відбуваються в Україні, їх необхідно відслідковувати, а це й актуалізує проблему дослідження.

Українське суспільство перехідного типу знаходиться перманентно в стані великих трансформацій. Важливими факторами змін в соціумі є глобалізація та її продукт – інкультурація. Змінюється культура українського етносу, його звичаї та традиції, цінності та світоглядні орієнтації. Однак, основоположним чинником, який відповідає за консервативну тенденцію збереження загальнолюдських цінностей і пріоритетів залишається релігія та основний продуктор духовного ґрунту суспільства – Церква.

Докорінно змінили Церкву і події на Майдані та війна на Сході країни після агресії РФ. Церква, будучи «не від світу цього» (Ів. 17: 16) показала, що вона є земним утворенням, соціальним інститутом, який оперативнo реагує на суспільні кризи та проявляє ініціативу у їх розв'язанні. Духовна та матеріальна підтримка держави різними конфесіями в часи суспільних змін та військової інтервенції з боку північного сусіда показали високий патріотизм та національну згуртованість церковного інституту. Волонтерство, капеланство, допомога транспортом та продуктами є високим підтвердженням громадянської позиції Церкви.

Чернівецька область є найменшою в Україні як за площею (8,1 тис. кв. км., або 1,3% від всієї території країни), так і за чисельністю населення – 904 тис. осіб, понад 80 національностей [3. с.43].

Поліетнічність та полікультурність краю, глобалізаційні процеси, що призводять до інкультурації, прикордонний характер області мають серйозний вплив на релігійний простір та роблять його поліконфесійним – 30 напрямів та течій.

Прикордонний характер регіону створює своєрідні вектори впливу як сусідніх країн (Румунія та Молдова), так і закордонних релігійних центрів (США, Європа, Росія). Тому Чернівецька область завжди була полем перетину і протистояння не лише економічних, політичних, етнічних, але й релігійних інтересів різних країн. Сформована в результаті цих процесів строката віросповідна палітра з одного боку, має свою специфіку, з іншого – слугує моделлю, на якій відображаються всі загальні закономірності та тенденції, що характерні для релігійного простору країни.

Хоча регіон вважається достатньо релігійним, його мережа в останні роки носить латентний характер існування. Так, до прикладу, в 2014 р. було зареєстровано лише 3 релігійні організації (УПЦКП-І, УГКЦ-І, ХВЕП-І).

На нормальне функціонування релігійності, як ми вважаємо, у першу чергу впливає той рівень релігійних свобод, які створені в українському суспільстві. По-перше, як вважає експерт в царині свободи совісті М. Бабій, свобода совісті та свобода релігії стали розлядатися в нерозривному зв'язку зі світоглядними, духовними, життєвими аспектами буття особистості. По-друге, свобода совісті й свобода релігії в нашому суспільстві стали невід'ємними компонентами системи загальнолюдських цінностей та основних демократичних прав і свобод [6. с. 75]. Зауважимо, що усі свободи гарантують Конституція України та Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Останній закріпив широкі свободи, які реалізуються через поняття «свобода совісті», «свобода релігії», «свобода в релігії», «свобода церкви».

Закон своїми правовими нормами промонстрував вихід України на рівень норм, прийнятих у міжнародних та європейських правових документах стосовно регулювання відносин у релігійній сфері.

Фактор високої релігійності українського суспільства відмітив В. Колодний, характеризується в розділі 1 «Концепції гуманітарного розвитку України до 2020 року»:

1. Результат створення в Україні умов для вільного оприлюднення світоглядної ідентичності, безперешкодної реалізації свободи совісті і, зокрема, релігійної свободи.
2. Поліконфесійність України з потужною постійно зростаючою мережею релігійних організацій.
3. Стабільно високий авторитет діячів церкви, релігійних структур у суспільстві. Поступове набуття релігією і церквою в Україні значущості адекватної місцю цієї інституції в громадянському суспільстві.
4. Відносно високий потенціал духовного впливу церков та релігійних організацій на духовний клімат, відносини, моральні оцінки в українському суспільстві, на позицію та орієнтири особи [16, с. 120-121].

Саме гарантовані свободи створюють можливість для реалізації поліконфесійності як різноманіття культур. Так, сьогодні в 417 населених пунктах області функціонує 1183 релігійні організації (1139 громад), 30 зареєстрованих напрямків і течій, а в середньому на один населений пункт припадає 2,8 релігійних організацій при щільності 1,3 організацій (кількість релігійних громад на 1 тис. населення) [2, с. 134]. Для порівняння нагадаємо, що у 1991р. в Чернівецькій області діяло 422 зареєстрованих (123 незареєстрованих) релігійних організацій, в 2000 р., відповідно – 1048 зареєстрованих та 123 незареєстрованих. Таким чином, кількість релігійних організацій порівняно з 2000 р. зросла на 11,4%.

Аналізуючи динаміку зростання релігійної мережі, зауважимо, що вона була не стабільною. Наприклад, у 2008 р. було зареєстровано 19 релігійних організацій, в 2009 – 8, в 2010 – 26, в 2011 – 17, в 2012 – 17, в 2013 – 7 і лише 3 в 2014 р. (0,25%) [1, с.46; 2, с.113; 3, с.44; 6].

Згідно з прогнозами, у подальшому очікується відносно невелике (до 2%) зростання кількості релігійних організацій і громад, що корелюється із загальноукраїнськими показниками [1, с.46; 2, с.132-133, 3, с.44].

Варто зауважити, що нестабільність у релігійній мережі краю викликана втручанням у її інститування та функціонування релігійних центрів інших країн. До прикладу, Румунська Православна Церква здійснює свій вплив на 110 румунських парафій УПЦ

(26% від загальної кількості) та на 7 її монастирів щодо їх переходу під свою юрисдикцію або створення у м. Чернівцях Румунського вікаріатства. До того ж, деякі священнослужителі проводять сепаратистські заходи з метою утворення осередків Бессарабської митрополії.

Значний вплив релігійні центри Румунії мають і на румуновий громади протестантського віросповідання. Так, серед громад обласного об'єднання ЄХБ румуновий сегмент складають 39 одиниць (39,1%) із 103 діючих. З двох зареєстрованих у 2014 році громад – одна румунована. Це також 14 румунованих громад (11,8%) із 118 діючих адвентистського напрямку. Росія і Румунія мають вплив і на 11 релігійних організацій Руської Православної Старообрядницької Церкви Білокриницької згоди.

Аналіз релігійної мережі Буковини свідчить, що при всій нестабільності її розвитку, вона є достатньою, щоб задовільнити духовні потреби населення краю. На 1 січня 2015 р. мережа включала 1183 релігійні організації (1135 релігійних громад), 12 управлінь та об'єднань, 21 монастир, 7 місій, 10 духовних навчальних закладів. При громадах працювало 424 суботних та недільних шкіл.

Задоволенням духовних потреб вірних в минулому році опікувалось 1826 церковнослужителів, 20 із яких є іноземцями.

Аналіз релігійно-конфесійної мережі області свідчить, що вона, по-перше багатоконфесійна, по-друге – тяжіє до традиційної насиченості, по-третє, різна за своїми впливами. Як і в попередні роки лівобережна її частина – православ'я, яке складає 632 релігійні організації (в 2013 р. було 607) або 53,4% від загальної кількості. Цей напрямок також є лідером як за авторитетом так і за рівнем впливу серед населення, що свідчить про його ідентифікаційну функцію. Важливо підкреслити, що найпомітніші події в житті Буковини якраз були пов'язані саме з процесами, що відбуваються у православному просторі.

Сьогодні православ'я представлене на Буковині трьома напрямками: УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ. Станом на початок 2015 р. в області функціонувало 4 єпархіальні управління православного віросповідання (УПЦ-І, УПЦ КП-2, УАПЦ-1). Православними є 608 громад, 18 монастирів, 1 місія. Розвиненою у православ'ї є база репродукції релігійності – недільні школи, яких нараховується 57 (40 – в УПЦ та 17 в УПЦ КП). Щоправда, це половина від того, що було в 2000 році [див.: 2, с.135].

Серед православних течій сьогодні, як і в попередні роки, найбільш потужними напрямком в Чернівецькій області залишається Українська Православна Церква (УПЦ), яку підтримує понад 300 тис. мешканців краю (33% від загальної кількості населення). В структуру організації входить одне єпархіальне управління (11 районних центрів та м. Чернівці) 12 благочинств, 435 релігійних організацій (422 громади), 12 монастирів (7 жіночих, 5 чоловічих із 395 ченцями), 40 недільних шкіл, 2 періодичних видання. Для проведення богослужінь УПЦ використовує 428 культових споруд (101,4% від потреб), з яких 278 перебуває у власності. За період 1992 – 2013 рр. збудовано 96 храмів. Громади обслуговує 444 священнослужителів (105,2% забезпеченості). Підготовкою та перепідготовкою кадрів церковнослужителів УПЦ займається приватний Чернівецький Богословський інститут (100 слухачів очної та заочної форм навчання), який функціонує з 1999 р. [6].

Менш розвинутою є мережа Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП), яка на Буковині має 2 єпархіальних управління: Чернівецьке та Кіцманське. Мережа Церкви нараховує 176 релігійних організацій (14,7% від загальної кількості) та 169 громад, які мають 97 культових споруд (57,4% від потреб), з них 46 – у власності. Підготовкою священнослужителів УПЦ КП займається богословське відділення філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, яке є структурним підрозділом Київської Православної Богословської Академії і семінарії. Релігійні громади Церкви обслуговує 139 церковнослужителів (82,2% від потреби). При громадах діє 17 недільних шкіл [6].

В стадії становлення знаходиться мережа Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), яка діє лише з 2009 року і сьогодні представлена 1-им єпархіальним управлінням та 9 зареєстрованими громадами (1,9% православного середовища) [6].

В православну мережу також входить Руська Православна Старообрядницька Церква (Білокриницька згода), яка має 9 громад та 2 монастирі (2 черниці та декілька послушників). Громаду обслуговують 2 церковнослужителі (1 іноземець) [4, с.50].

Представлені на релігійній палітрі Буковини й історичні Церкви, які функціонують у формі католицизму 2-ох напрямів: Римо-Католицька Церква (РКЦ) та Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ), домінуючі позиції серед яких протягом багатьох років займає перша.

Римо-Католицька Церква, яка за кількісними показниками в області займає п'яте місце, представлена деканатом, в структуру якого входять 33 релігійні організації (30 громад як і в минулому році або 2,6% від загальної кількості), 3 монастирі (13 монахів), 24 культові споруди (80% від потреб). Всі культові споруди були передані Церкві в роки незалежності України. Більшість парафій РКЦ територіально знаходяться в місцях компактного проживання польської меншини. Всі вони підпорядковані Львівській архідієцезії. Громади обслуговують 8 церковнослужителів (26,7% від потреб), з яких усі іноземці (Республіка Польща).

Зауважимо, що мережа цієї конфесії носить латентний характер існування, оскільки з 2000 р. вона зросла лише на 4 одиниці (було 26) або на 13,3%.

Менш чисельною в області є Українська Греко-Католицька Церква (східний католицизм) – лише 26 громад (в 2000 р. їх було 17, що на 9 громад або на 34,6% більше), які обслуговує як і в минулому році 15 церковнослужителів (57,7% від потреб). Релігійні громади УГКЦ мають 17 культових приміщень (65,4% забезпеченості), з яких 9 у власності. При Церкві діє лише одна недільна школа (в 2000 р. їх було 2). Громади УГКЦ Чернівецької області входять до складу Коломийсько-Чернівецької єпархії, яка є складовою Івано-Франківської митрополії, утвореної в 2011 р. [1, с.53; 2, с.136; 6].

Широко представлені в релігійній мережі краю протестантські деномінації (6 напрямків), які по чисельності займають 2-е місце після православ'я. Вони сьогодні мають таку структуру: 1 Центр Церкви Адвентистів Сьомого Дня Реформаційного Руху (АСД РР), 6 обласних об'єднань (ЄХБ, ХВЕП, АСД, духовне управління об'єднань церков евангельських християн Чернівецької області, об'єднання Української Церкви Повного Євангелія, Чернівецький обласний центр об'єднаної церкви християн віри евангельської). Протестантські течії нараховують 468 (41,2%) зареєстрованих релігійних громад та 108 (9,5% від загальної кількості) таких, які діють без реєстрації. Протестантські Церкви: ЄХБ, ХВЕП, АСД, мають необхідні управлінські структури та 8 духовних навчальних закладів. Щоправда, якщо в 2014 р. порівняно з 2013 р. протестантська мережа зросла на 3 громади, то сьогодні – лише на 1 громаду. Нагадаємо, що в 2000 р. протестантська мережа складала 43% від загальної кількості релігійних громад області 10-ти напрямків. Це свідчить про такі трансформації як зменшення на 3,9% кількості громад відносно загальної кількості, але збільшення на 6 напрямків. Ці зміни можна пояснити процесами автономізації та сепаратизації.

Друге місце за розвинутістю релігійної мережі після УПЦ займають Євангельські Християни Бабтисти (ЄХБ), які мають 186 зареєстрованих організацій, що становить 15,8% від загальної кількості організацій області. В структуру напрямку входить 1 обласне об'єднання ЄХБ, в підпорядкуванні якого є 159 громад (14% громад від загальної кількості або 34% від кількості протестантської мережі), 3 місії, 4 навчальних духовних заклади; успішно діє 101 недільна школа (23,8% від загальної кількості). Громади обслуговують 380 пасторів (19,2% від загальної кількості, що складає 2,2 на 1 громаду). В користуванні об'єднання знаходиться 128 молитовних будинків (85,5% забезпеченості). До цього напрямку також відноситься 10 незалежних громад та 1 духовне управління об'єднань Церков Євангельських Християн Чернівецької області (7 громад, які обслуговує 10 пасторів). Без реєстрації діють 3 громади колишньої Ради Церков ЄХБ.

Відзначимо, що в 2000 р. Об'єднання ЄХБ мало 148 зареєстрованих громад (зростання на 11 громад або 6,9%), які обслуговувало 276 пасторів (зростання на 74 особи або на 2,1%), 132 недільні школи (падіння складає 31 школу або 23,3%) [2, с.136; 6].

Другою за кількісними показниками у протестантському середовищі є Церква Християн Віри Євангельської П'ятидесятників (ХВЕП), в структуру якої входить 119 релігійних організацій (9,9%). Серед них: 1 обласне об'єднання, що включає 98 громад (8,6%), місія «Євангельська звістка», 2 навчальних духовних заклади (59 слухачів). Громади обслуговують 410 пасторів (24,9% від загальної кількості або 4,2 на громаду). При громадах діють 70 недільних шкіл (16,9% від загальної кількості). Громади мають у своєму розпорядженні 92 молитовних будинки (93,8% від потреби).

Окремо щодо цього напрямку діють 1 Чернівецький обласний центр об'єднаної церкви Християн Віри Євангельської та 12 незалежних громад, що йому підпорядковані.

Важливою тенденцією розвитку цього напрямку є його висока динаміка за останні роки. У 2000 році, до прикладу, цей напрямок мав лише 77 зареєстрованих громад (зростання склало 21 громаду або 21,4%), яку обслуговувало 174 пастори (зростання склало 236 осіб або 37,6%), 39 недільних шкіл (зростання склало 31 школу або 44,3%) [2, с.137; 6].

Четверте місце в конфесійному розрізі Чернівецької області займає адвентизм. Він на сьогодні нараховує 99 організацій (8,4% від загальної кількості), до яких входить Буковинська конференція церков АСД, що охоплює Чернівецьку, Івано-Франківську та Тернопільську область. В Чернівецькій області даний напрямок представлений 96-ю громадами (8,4%), які обслуговує 238 пасторів (13% від загальної кількості або 2,3 на одну громаду). Церква має у своєму користуванні 102 молитовних будинки (106,2% забезпеченості). При Церкві функціонують Богословський інститут та 116 суботніх шкіл з 116 слухачами (27,4% від загальної кількості). Для порівняння нагадаємо, що у 2000 році Конференція мала 86 громад (зростання склало 10 громад або 10,4%), які обслуговувало 228 пасторів (зростання склало 10 осіб або 10,4%), 87 суботніх шкіл (зростання склало 29 шкіл або 29%).

У місті Чернівці діє також центр Української Уніонної Конференції Церкви АСД РР, який є частиною Східноєвропейського Дивізіону і співпрацює з виконавчим комітетом Євроазійського дивізіону. В його підпорядкуванні знаходяться 8 зареєстрованих та 11 громад без реєстрації. Потребами віруючих опікуються 19 пасторів. При церкві функціонує 6 суботніх шкіл. За роки незалежності збудовано 6 молитовних будинків, одне орендується [1, с.52;6].

Найменш чисельною і порівняно малорозвинутою в протестантському середовищі є мережа Церкви Свідків Єгови, яка нараховує лише 23 зареєстрованих громади (2% від загальної кількості), ще 40 релігійних громад діє без реєстрації. Цей напрямок обслуговує 63 церковнослужителі (3,9 від загальної кількості та 2,7 на громаду). При громадах діють 40 релігійних шкіл (9,4% від загальної кількості). Зареєстровані і незареєстровані громади проводять богослужіння в 27 культових спорудах (42,9% забезпеченості). Порівняно з минулим роком всі показники залишаються сталими.

Підкреслимо, що в 2000 році деномінація мала 20 зареєстрованих (зростання склало лише 3 одиниці або 13%) і 21 незареєстровану громаду (зростання склало 19 громад чи 47,9%).

Таким чином, кількість зростання зареєстрованих громад ієговістів є мінімальною, в той час, коли збільшується кількість незареєстрованих. Останнє свідчить про те, що Церква продовжує орієнтуватися на есхатологічне майбутнє і важко входить у соціальний простір [1, с.53; 2, с.137; 6].

Представлені на релігійній мапі Буковини й неорухи, як феномен постмодерністської релігійності. Найбільш чисельними серед них, як і в Україні, є релігійні організації харизматистського спрямування, що типологічно включаються до неохристиянства. До них відноситься 1 об'єднання Церкви Повного Євангелія, в яке входить 7 громад (як і в минулому році). Щоправда, це об'єднання існує формально, оскільки вище названі громади діють самостійно. Окремо функціонують 12 незалежних громад цього напрямку. Релігійні потреби віруючих в харизматичних організаціях обслуговують 29 церковнослужителів (1,6% від загальної кількості). Характерно, що в чисельних показниках цей напрямок не змінюється протягом останніх років, а інституційна мережа носить латентний характер функціонування [2, с.137; 6]. Зауважимо, що харизматичний напрямок є також найбільш чисельним в неорелігійній мережі України. До прикладу, в 2013 році вони мали 1469 організацій, або 4,04 % від загальної української мережі [4].

Всі інші течії неорухів є малочисельними. Це неохристиянство: 1 громада Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормони), яка нараховує 60 осіб, але достатньо активно проводить місіонерську роботу за рахунок місіонерів із США; 1 громада Новоапостольської Церкви.

Східні культури орієнталістського спрямування репрезентовані неоіндуїзмом та буддизмом (діють без реєстрації). Це окремі групи прихильників Свідомості Крішні (біля 20 осіб), Шрі Чінмоя (30 осіб), Махаріші (13 осіб), громада віри Багаї (13 осіб). Всі дислоковані в м. Чернівці.

Неоязичники в краї представлені 4 громадами Рун Віри (близько 100 осіб). Вони намагаються відновити дохристиянські вірування українців.

До малочисельних, які не входять в якісь типологічні напрямки, можна віднести 2 громади Церкви Божої України, 1 громаду Назарян.

Релігії національних меншин в області представлені 1 громадою мусульман та юдейським культом.

В структуру іудаїзму входять 12 громад трьох напрямків (в 2013 було 9), 2 монастирі (2 черниці), які обслуговують 6 служителів культу [1, с.54; 2, с.137; 4]. Зазначимо, що іудаїзм в Україні в 2013 році складався з 309 організацій (0,8% від всієї релігійної мережі), які підпорядковані 4 центрам [6].

Без реєстрації своїх статусів в обласному центрі під виглядом різних громадських організацій діють прихильники Агні-Йоги Реріхів, вчення Порфирія Іванова, Церкви Останнього Заповіту. В Чернівецькій міській раді також зареєстрована Чернівецька обласна філія «Біотехнології» (близько 20 осіб).

Якщо в загальному проаналізувати процеси, які відбуваються в релігійному середовищі краю, то можна відмітити як позитивні, так і негативні моменти.

По-перше, слід зауважити, що Революція гідності та війна на Сході України підняли патріотичні настрої в релігійних організаціях та мобілізували їх на допомогу військовослужбовцям, що перебувають в зоні військових дій, переселенцям. До прикладу, велика кількість священнослужителів УПЦ КП та УГКЦ перебувала на Майдані, а в даний час виконує капеланські та волонтерські функції.

Активну соціальну позицію займають і протестантські деномінації, чия діяльність спрямована на популяризацію духовності, здорового способу життя, моралізацію та толерантизацію відносин. Вони впроваджують в життя проекти по боротьбі з алко- та наркозалежністю, допомозі нужденним, людям похилого віку та багатодітним сім'ям. В рамках волонтерського руху надають матеріальну допомогу військовим частинам, які захищають кордони України від бандформувань та відновлення зруйнованих територій на Донбас (наприклад, «Східний поект»). Поліконфесійність – це не тільки різноманітність, різність культур, але й принцип, що об'єднує всіх через ідентичність до нації. Він уже десятирок років реалізується спільними зусиллями науковців університету та релігійних організацій. Уже увійшли в практику проведення «Сдиних днів релігійної свободи» під час наукових конференцій. Це не тільки формує діалог науковців та представників релігійних організацій, але й зближує, у першу чергу, лідерів конфесій. Також увійшло в практику проведення спільних заходів та спільних молитв, остання з яких відбулася 3 жовтня 2015 р.

До проблемних сегментів діяльності Церков можна віднести майнові конфлікти та зміну канонічного підпорядкування в православному середовищі. Це також певна відособленість Чернівецької – Буковинської єпархії УПЦ від інших конфесій, що проявляється у відмові брати участь у спільних молитвах чи заходах, підтримці єкуменічного руху.

Зберігається негативний вплив закордонних клерикальних центрів на Руську Православну Старообрядницьку Церкву Білокриницької згоди.

Негативно впливають на функціонування протестантської мережі відцентрові процеси, які спричиняють подрібнення громад та створення нових зі схожою догматикою. Проблемаю для протестантського середовища є і те, що в останні роки зменшується матеріальна та фінансова підтримка з боку зарубіжних центрів, що висуває на порядок денний пошук нових форм набуття самостійності.

Загальною проблемою для всіх релігійних організацій краю, що є відповідним і для України, оскільки формується громадянське суспільство, є раціоналізм в релігії («економіка релігії»), індивідуалізація, приватизація та виникнення «громадянської релігії», а звідси і поза інституційний характер релігії. Західна культура уже зіткнулася з цим явищем, україна тільки входить в нього.

Існуючі в релігійному середовищі проблеми вимагають підключення до цих процесів науковців та органів місцевого самоврядування.

Висновки. Аналіз кількісних та якісних показників, матеріальної бази релігійної мережі Буковини дозволяє зробити такі узагальнення:

1. Релігійна мережа регіону є багатоконфесійною, вона своєю строкатістю та динамікою розвитку відображає ті загальні закономірності і тенденції, які характерні для релігійного простору України.

2. Аналіз динаміки змін мережі за останні роки свідчить, що вона отримала певне насичення, в основному носить латентний характер існування і згідно прогнозам буде розвиватися невисокими темпами (до 2% в рік), що корелюється із загальноукраїнськими показниками.

3. Специфікою релігійної мережі області є її достатня розвинутість, постійна диверсифікація та покращення матеріальної бази, підвищення освітнього рівня кадрів священнослужителів.

4. Лідером у релігійному середовищі та основним ідентифікатором національної приналежності, механізмом збереження культури, традицій, формування менталітету залишається на Буковині православ'я.

5. У певній мірі призупинилася динаміка розвитку протестантської мережі для якої характерні риси автономізації, сепаратизму та створення нових, модернових форм релігійності.

6. Не отримують подальшого розвитку в релігійному просторі краю конфесії нацменшин та новітніх релігій, кількісні показники яких є незмінними протягом останніх років.

7. Загальними проблемами для поліконфесійного краю, які збережуться на майбутнє, буде невисока забезпеченість культовими спорудами та кадрами священнослужителів; недостатній розвиток бази репродукції релігійності – катехетичних шкіл та навчальних закладів; позаінституційний характер релігії як феномен громадянського суспільства

Джерела та література

1. Докаш В. Релігійна мережа Буковини у контексті соціокультурних трансформацій / В.Докаш // Соціокультурні виміри релігійних процесів у світі та Україні: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції 30-31 травня 2013 р. / за заг. ред. проф. Докаша В. І. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013 – С. 45-56.
2. Докаш В. Сучасний стан, динаміка та основні тенденції розвитку релігійної мережі в Чернівецькій області / В.Докаш // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. Чернівці: Чернівецький нац. університет, 2014. – №1-2 (13-14) – С. 132-138.
3. Докаш В. Релігійна мережа Буковини в її інституційно трансформаційних змінах (2000-2012 рр.) / В.Докаш, О.Докаш // Релігія та соціум у контексті глобальних трансформацій: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції 29-30 травня 2012 р. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – С. 43-51.
4. Релігійна мережа, її кадрове та матеріальне забезпечення: основні тенденції, динаміка змін, перспектива розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1212%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk
5. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційні матеріали до круглого столу на тему: Державно – конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави чи до кризи взаємин? 22 квітня 2013 р. – Київ: Центр Разумкова, 2013. – 47 с.
6. Релігійна мережа, її кадрове та матеріальне забезпечення: основні тенденції, динаміка змін, перспектива розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1212%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk
7. Україна – 2014: Суспільно – політичний конфлікт і Церква (Інформаційні матеріали). – Київ: Центр Разумкова, 2014. – 28 с.
8. Український Асоціації релігієзнавців двадцять років. Збірник праць та інформативок/за ред. проф. А. Колодного//Українське релігієзнавство. - №65. – К., 2013. - 324 с.
9. Церковно-релігійна ситуація і державно-конфесійні відносини в Україні: підсумки десятиліття, тенденції і проблеми // Національна безпека і оборона. – Київ: Центр Разумкова, 2011. – С. 37-61.

УДК 27-726.6:316.7(477)

Ю. Ліннік

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЮВАННЯ ПОМІСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В статті досліджуються проблеми конституювання помісної православної церкви в Україні. Автор розглядає причини, які сприяли гальмуванню проголошення автокефалії Українською православною церквою в 90 — х рр. XX ст. Робиться спроба охарактеризувати релігійне життя держави, а також спроба прогнозу моделі державно-церковних відносин, яка сприятиме конституюванню помісної церкви в Україні.

Ключові слова: Українська православна церква, помісна церква, автокефалія, конституювання, модель державно-церковних відносин.

The article is examined the constitution of the Orthodox Church in Ukraine. The author examines the reasons that contributed to the deceleration proclamation autocephalous Ukrainian Orthodox Church in the 90 - ies. XX century. The article is fed a clear characteristic the socio - political and religious life of the state. The author developing a model of state - church relations, which will promote the constitution of the Local Church in Ukraine.

Key words: Ukrainian Orthodox Church, local church, autocephaly, the constitution, the model of state - church relations.

У своїх дослідженнях ми неодноразово зверталися до проблеми проголошення автокефалії і утворення помісної православної церкви. Дане питання є надзвичайно актуальним в сучасному соціально – політичному контексті. Адже навіть пересічний українець може сказати, що отримання автокефального статусу для церкви є надзвичайно складним, але, в той же час, необхідним завданням.

Як і 20 років тому, на початку 90 - х рр. XX ст., православ'я в Україні переживає кризу. Вона спричинена не стільки розколом (як тоді), як спробами РФ (Російська Федерація) за допомогою РПЦ (Російська православна церква) вплинути на УПЦ МП (Українська православна церква Московського патріархату) та соціально - політичну ситуацію в країні. Протиріччя всередині православних конфесій поглиблюються також внаслідок складної політичної ситуації та військових дій на сході. Та все ж, ці обставини не зменшують перспективи в справі утворення помісної православної церкви, як і не анулюють цілком всі кроки, котрі були зроблені православними конфесіями в цьому напрямку.

По - суті, існуючий поділ між православними церквами не ґрунтується ні на яких догматичних та канонічних відмінностях, тому, на нашу думку, він тимчасовий. Беручи до уваги, що Україна — одна з найбільших православних країн світу та має всі необхідні як канонічні так і історичні передумови, щоб Українська православна церква стала помісною, очевидно, що єдина помісна

церква є питанням часу. Також для отримання статусу автокефальної церкви велике значення має взаємодія між православними церквами та бажання віруючих та прихожан. Наприклад, в таких країнах як Польща, Чехія, Словаччина та Албанія православ'я в меншості, проте це не завадило успішно вирішити питання отримання автокефалії [2].

Нажаль, необхідно констатувати, що керівництво УПЦ МП, яке прийшло після смерті Володимира (Сабодана) повністю промосковське, і йому не особливо актуальні соціально - політичні проблеми України, як і питання автокефалії, котре ятрить вже більше 20 років релігійне середовище держави. Але це не означає, що позиція предстоятеля і його прихильників є вибраним шляхом всієї церкви. Так як і при Володимирі (Сабодану), так і при Онуфрії (Березовському) в УПЦ МП співіснують проросійські і проукраїнські сили (хоча останні вже мають менше впливу), тому проблема автокефалії жива серед єпископів, які підтримують цю ідею ще з початку 90 - х рр. XX ст. По великому рахунку в царині об'єднувачих процесів нічого не змінилося за 20 років, але якщо за предстоятельства Володимира (Сабодана) українські православні церкви рухалися в напрямку об'єднання, то зараз відбувається повільне відкочування назад.

На сьогодні більше 20 храмів змінили свою юрисдикцію з МП (Московського патріархату) на КП (Київський патріархат), де - не - де спалахують релігійні конфлікти (частіше на Заході України) та боротьба за собори. Але саме громада певного населеного пункту вирішує залишити все на своїх місцях чи змінити патріархат [2]. Загалом це демонструє зростання рівня демократії і наявність у громади певної місцевості вибору. Ми не погоджуємося з офіційною позицією МП, яка визначає ці акції як розпалювання ворожнечі, це скоріш вільний вибір людей та зміна парадигми їх мислення.

Мабуть, вона почалася після смерті Володимира (Сабодана) та спровокована проросійською політикою Онуфрія (Березовського). Очевидно, Україна як ніколи потребує помісної православної церкви, яка б змогла консолідувати суспільство і мінімізувати шкідливий вплив РФ (Російської Федерації) та РПЦ (Російська православна церква) на політичні процеси в державі. Проблема української церковної помісності вже більше 20 років турбує громадськість та державних мужів. Ще в 1999 році нею почав займатися Л. Кучма, а перед ним — Л. Кравчук, згодом їх естафету прийняв В. Ющенко, але зроблено було мало [5]. Ідея помісності з кожним роком набирає все більше і більше прихильників. Провальна політика В. Ющенка у багатьох аспектах призвела до розчарування та значної втрати прихильників. Президент вважав ідею створення УППЦ власною заслугою і прагненням, як наслідок всього 39 % підтримували появу нової церкви в дитинку [1].

Напротязі всього періоду незалежності РПЦ вигадувала нові та нові міфи задля того, щоб не втратити УПЦ: «канонічні землі», «Русский мир», «РПЦ - Церква — Матір». Але вони не мають нічого спільного з реальністю, тому що 988 році князь Володимир хрестив Русь і власне з Києва християнство поширилося на Московські землі; в 1448 році РПЦ відкололася від КМ (Київської Митрополії), а вже в 1686 році приєднала останню до себе. «Русский мир» не може об'єднувати росіян та українців, бо психологічно та ментально ці два народи відрізняються. Ця політика імпералістичного, по своїй суті, геополітичного сусіда ускладнює конституювання Української помісної православної церкви (УППЦ). Згідно дослідження КМІС (Київського міжнародного інституту соціології) на кінець 2014 року майже 60% респондентів підтримують УППЦ (майже всі хто довіряє церкві), а проти виступають менше 10% [1]. Тому варто зазначити, що серед віруючих та кліриків УПЦ МП є категоричні противники ідеї помісності, хоча їх далеко не більшість. Близько 8 млн. українців та громадян Росії, які проживають в Україні з тих чи інших причин захочуть «померти в московській церкві». Для них прийнятним буде створення екзархату за прикладом Білоруської Православної Церкви або за аналогією вирішення «православного питання» у Естонії у 1996 року [3].

Коли ми говоримо про УППЦ, маємо на увазі утворення єдиної церкви шляхом злиття трьох наявних у Україні православних конфесій — Української православної церкви (Московського патріархату), Української православної церкви (Київського патріархату), та Української автокефальної православної церкви. Розходження між цими церквами носять переважно організаційний і юрисдикційний характер. Але жодних віросповідних чи канонічних відмінностей нема, як і нема об'єктивних причин для подальшого існування українського православ'я в стані деконсолідації.

Однією з причин стагнації об'єднувачих процесів в Українському православ'ї є наявність у багатьох противників ідеї помісності і в деяких її прихильників точки зору, що УППЦ може стати «Державною Церквою». Це хибні сподівання, оскільки УППЦ це церква всього суспільства, яка об'єднує останнє і не може узурпуватися державою чи окремими її структурами. Відтак, страх православних конфесій щодо відходження від демократичних шляхів розвитку, зокрема в питання надання автокефалії є помилкою. Тим паче, в наданні цього статусу приймають участь канонічні православні церкви, а не держава. Але блокування цього рішення може бути з боку РПЦ, яка всіма діями намагається цьому завадити. Варто позбавитися в українському релігійному середовищі шовіністичних і монархічних течій, нахшталт «Русского мира», «Слов'янського братства», «Третього Риму» [3]. Об'єднана українська православна церква стане потужним фактором національного відродження і розвитку суспільно-політичної та соціальної сфер українського суспільства. Необхідність зменшення економічного та особливо ідеологічного впливу РФ на Україну є однією з причин створення УППЦ. Це призведе до оздоровлення українського суспільства. Власне, наявність УППЦ - це масштабний прорив у поверненні «Україні - України». Безсумніву, формування УППЦ має на меті відновлення основоположних рис українського православ'я, які були йому притаманні ще за періоду незалежності Київської Митрополії. Нині українська православна церква стоїть на порозі консолідації та національного становлення. Це спостерігається в духовній освіті, в самоусвідомленні православних, в баченні ними місця української церкви та самої України в контексті процесів європеїзації та демократичних цінностей. Після анексії Криму та неоголошеної війни на Сході, питання утворення УППЦ набрало нових обрисів. Це переросло з потреби в необхідності для України. Проте в цих умовах дуже важливо незробити помилки, щоб зміна юрисдикції була бажання громадськості, а не переросла в силовий сценарій.

Першими раціональними кроками до становлення УППЦ будуть: - пробудження українського патріотизму в усіх прошарках суспільства, донесення до кожного ідеї необхідності мати національну церкву; - ознайомлення членів релігійних громад з об'єктивною версією історії українського православ'я, вивчення досвіду канонізації інших помісних православних церков; - поглиблення співпраці з очільниками КП, так і представниками з керівниками та духовенством інших православних конфесій; - сприймання як громадськістю, так і державою мирного процесу конституювання УППЦ в Україні [5].

В ситуації зі ставленням в МП до УПЦ КП та до УАПЦ, ми маємо яскраве підтвердження культивування РПЦ подвійних стандартів. Як приклад ми можемо навести проголошення анафем керівництву та загалом РПЦЗ (Російська православна церква закордоном), а згодом, в травні 2007 року РПЦ без жодних умов та розкаянь визнала РПЦЗ. На при великий жаль, УПЦ МП вже не може виконати роль «помісної православної церкви для українців» в міру втрати її позицій в державі. Та й ні УПЦ КП, ні УАПЦ не зможе об'єднати біля свого лона всіх, хто підтримує автокефалію, та й на основі себе створити УППЦ. Єдина можливість здійснити це - об'єднатися всім українським православним церквам (УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ) та узгодити умови здійснення цього процесу. Напередоді Великодня, 11 квітня 2015 року, предстоятель УПЦ КП Філарет (Денисенко) оголосив про початок, після свята, переговорного процесу з метою створення УППЦ. Різне падіння авторитету УПЦ МП на тлі війни на Донбасі та анексії Криму наочно засвідчує суспільне прагнення стосовно створення УППЦ, яка б об'єднала УПЦ КП, УАПЦ і проукраїнські сили УПЦ МП. Мається на увазі церква, яка об'єднає 2/3 (а то і більше) православних громадян.

Питання утворення Української помісної православної церкви стоїть на порядку денному ще з кінця 90-х – початку 2000-х років, і воно не може бути розглянуте і позиціоноване як питання лише церковного характеру. Це зумовлено спостереженнями за досвідом набуття автокефалії іншими помісними церквами.

Питання помісності української православної церкви ще з набуттям Україною незалежності не є лише питанням церковного самовизначення. Як показує досвід інших православних церков – їх статус перебуває в тісному в тісному взаємозв'язку зі сприйняттям країни де перебуває та чи інша православна церква.

Православні церкви ставали автокефальними як правило в той період, коли держави були особливо чутливі до статусу своїх православних церков. Бо визнання чи невизнання автокефалії стало б опосередкованим визнанням чи невизнанням державності цих народів [4]. Відсутність в українській церкві статусу помісності накладає відбиток і на престиж нашої країни на міжнародному рівні. Ситуація з ідентифікацією української православної церкви є вкрай складною та неоднозначною. Зокрема, предстоятель УПЦ МП, входить до Всеукраїнської ради церков як представник РПЦ, а не як очільник відносно самостійної православної конфесії. Очевидно, вся православна спільнота ототожнює УПЦ МП з Російською православною церквою, на разі УПЦ МП асоціюється з частиною РПЦ. Наболілим на даний момент також є питання захисту національних церковних інтересів за умови канонічного підпорядкування УПЦ Москві - зокрема, варто згадати зміщення з посади проукраїнського спікера Георгія (Коваленка) з посади голови Синодального інформаційно — просвітницького відділу і призначення проросійського Климента після обрання нового предстоятеля УПЦ МП.

Досвід створення і канонізації низки сучасних помісних церков демонструє, що це логічне і навіть буденне явище, яке притаманне країнам, де переважає православне населення. Як правило, логічним продовженням власної державності є отримання автокефалії православною церквою. Тенденції до усамостійнення української православної церкви від РПЦ почали формуватися ще до проголошення незалежності, наприкінці 80-х років, зокрема під враженням від діяльності української автокефальної церкви в діаспорі. Відсутність чіткої окресленої концепції розвитку держави і церкви після проголошення незалежності, розходження точок зору на майбутнє українського православ'я в окремих політичних та релігійних колах, зрештою, призвели до того сценарію становлення українського православ'я, який реалізувався в перші роки незалежності України. Хоча українська держава, починаючи з 1991 року, виключала прямі політичні і економічні впливи на неї з боку Москви, проте підпорядкованість УПЦ МП Московському патріархату унеможливило повноцінний розвиток української держави. Намагання РФ зберегти культурний та політико-економічний вплив над Україною реалізувалося головним чином через релігійні важелі впливу, такі як залежність церкви від московського адміністративного центру. Особливістю російського православ'я завжди була його надмірна інтегрованість до політичних процесів, коли воно було складовою частиною державно - політичного апарату російської держави, знярядям для реалізації експансіоністської політики на так званих «канонічних територіях». Мотивація РПЦ в перешкоджанні остаточному визначенню УПЦ полягає насамперед в небажанні втратити апостольську спадкоємність Києва та пов'язаний з цим авторитет, котрий базується на історико-духовних надбаннях Київської митрополії, що вважалася однією з найдавніших в православному світі [4].

Таким чином, вищезазначені фактори призвели до унікального явища, котре більше не має аналогів в православному світі – в Україні, яка може похвалитися 18 тисячами православних парафій, так і не відбулося формування української православної церкви. Це негативним чином відображається на міжнародному авторитеті країни і її сприйнятті світовою політичною спільнотою як окремої політико-територіальної формації, адже автокефальна церква є певним маркером незалежності країни, а також зводить до мінімуму втручання закордонних релігійних організацій у внутрішнє життя. Існує цілком вмотивований стереотип, що між політичною незалежністю і церковною автокефалією в кожній окремо взятій країні існує двосторонній зв'язок, отже політична незалежність української держави не може бути доконаним фактом, за збереження церковної залежності українців від Москви. Становлення УПЦ суттєво зменшить ідеологічний тиск РПЦ на суспільні процеси.

Ми виділили комплекс з трьох основних суперечностей, котрі впливають на перебіг руху в напрямку автокефалії:

1. «неканонічні» єпископські хіротонії в УПЦ КП та УАПЦ (визнання всіх церковних дій канонічними, неканонічні їх визнає лише МП);
2. статус новоутвореної УПЦ та титуляції предстоятеля (вибір нового патріарха чи прийняття на цю посаду Філарета (Денисенка);
3. передбачувані канонічність та легітимність церкви.

У відповідності з канонічним правом до отримання автокефалії українські православні конфесії ще не готові, головним чином через те, що серед православного єпископату України не досягнуто консенсусу з трьох вищезгаданих питань. Адже 2/3 православних парафій знаходяться під зверхністю Московського патріархату. Тому цілком ймовірно що отриманню автокефалії як передуватиме так і слідуватиме довгий процес переговорів. Адже і в середині самої УПЦ МП присутні серйозні протиріччя в поглядах на процес утворення УПЦ та наявність проукраїнської та проросійської течії. Та й зрештою отримання статусу автокефальної церкви ще не гарантує успішного становлення УПЦ. Історія знає прецеденти невизнання новопроголошених церков світовою православною спільнотою. Зокрема, наданий у 1970 році Священним Синодом Російської Православної Церкви Томос про автокефалію «Русской греко-кафолічної церкви в Америці» не був визнаний Константинопольською, Олександрійською, Антиохійською та Єрусалимською православними церквами [4].

В такому разі українське православ'я потрапить в ще більшу канонічну ізоляцію. Принаймні УПЦ МП зараз не проявляє себе як самостійна церковна організація, а досить часто позиціонує себе як складова частина РПЦ, особливо виразними стали ці тенденції за предстоятельства Онуфрія (Беззовського). Зважаючи на те, що в середовищі УПЦ МП є прошарок радикально налаштованого проросійського духовенства, стараннями якого будуть підтримуватися тісні зв'язки з Москвою, в інтересах утворення помісної української церкви необхідна активізація проукраїнської течії, саме в УПЦ МП. Досягти консолідації всіх православних деномінацій України в рамках найбільшого десятиліття можливо буде лише за умови формування проукраїнської більшості. Також процес конституювання УПЦ багато в чому залежатиме від схвалення Константинопольським патріархатом, від політики Московського патріархату відносно УПЦ. В ході переговорного процесу представники всіх православних конфесій України мають запропонувати компромісну модель конституювання УПЦ, котра буде схвалена православною спільнотою України і не зустріне перешкод з боку Константинополя чи Москви. Хоча досягнення цього можливе лише через низку поступок, які після ретельного аналізу нинішнього стану міжправославного діалогу здаються маловірогідними, ідея автокефалії отримуватиме все більше прихильників серед населення України. Нині в умовах переосмислення патріотизму та необхідності захисту національних та державних цінностей ряди прихильників ідеї української православної помісної церкви швидко зростають. Досвід проб та помилок між православного об'єднаного діалогу ілюструє, що тільки активна зацікавленість парафіян, простих українців у створенні УПЦ допоможе уникнути акцентування на протиріччях між конфесіями, до якого так схильні делегати від духовенства.

Протягом останніх двох десятиліть в секторі суспільно-православних відносин сформувався комплекс тенденцій, які і визначатимуть в майбутньому результат ініціатив, спрямованих на отримання українською церквою помісного статусу. Очевидно, що ні УПЦ КП, ні УАПЦ не володіють достатнім авторитетом (перш за все на міжнародній арені), щоб самостійно вирішувати всі питання, пов'язані з становленням УПЦ [4]. В свою чергу заяви УПЦ МП, про зацікавленість в національному спрямуванні об'єднаних переговорів так і залишилися лише заявами, на практиці ж ми спостерігаємо нездатність піти на компромісні рішення, якщо вони могли б суперечити інтересам московської адміністративної верхівки РПЦ. Не є безпідставними спостереження, що УПЦ МП реалізує ідеологічну лінію Московського патріархату на території української держави, в той же час УПЦ КП та УАПЦ є доволі яскраво орієнтованими на проукраїнську інтелігенцію та подекуди нехтують принципами політичної толерантності відносно УПЦ МП.

Загалом, нині простежуються широкі можливості у впровадженні справи конституювання УПЦ. Військові дії на Донбасі продемонстрували, що інститути українського суверенітету в небезпеці і ніхто не може гарантувати від посягань жоден з них, і наявність власної помісної церкви це не політичний каприз, а об'єктивний виклик сьогодення. Після революції гідності та президентських виборів 2014 року питання про конституювання УПЦ в українському суспільстві більше не замовчується, а тому має шанси на вирішення та визнання новоутвореної церкви на міжнародному рівні.

Нині як ніколи послідовно реалізується концепція Церкви відділеної від держави, до слова нинішню політичну еліту не було помічено в участі у вирішенні питань пов'язаних з УПЦ. З одного боку українські православні церкви мають можливість взяти

ситуацію в свої руки і йти в напрямку автокефалії без політичного тиску та втручання. Проте відсутність зацікавленості політичних кіл України у впливі на об'єднувачий процес зовсім не означає відсутність останнього у РФ, котра завдяки УПЦ МП може справити більший вплив на перебіг об'єднання, ніж це може допускати сама концепція Української помісної православної церкви.

Отже, оптимальною буде модель церковно-політичних відносин, яка передбачає прихильність і сприяння українського президента, уряду, та парламенту в межах, визначених чинним законодавством. Саме за таких умов реалізація ідеї автокефальної православної церкви буде найбільш успішною. Конституювання Української помісної православної церкви має стати кроком до нейтралізації духовно-ідеологічних впливів релігійних інституцій інших держав та фактором, який сприятливо вплине на процеси євроінтеграції та розвитку українського суспільства.

Джерела та література

1. Безпалько У. Помісна православна церква в Україні: поняття, проблемні питання та необхідність конституювання [Електронний ресурс] / У. Безпалько // Центр дослідження духовної культури Тернопілля. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://centerculture.uagate.com/?p=1705>.
2. Саган О., Здіорук С. Горизонти Української Помісної Православної Церкви [Електронний ресурс] / О. Саган // РІСУ. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://risu.org.ua/article_print.php?id=56692&name=materials_conferences&lang=ua&.
3. Саган О. Українська Помісна православна Церква: проблеми і прогнози конституювання [Електронний ресурс] / О. Саган, С. Здіорук // Релігія в Україні. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/26674-ukrayinska-pomisna-pravoslavna-cerkva-problemi-i-prognozi-konstituyuvannya.html>.
4. Саган О., Здіорук С. Українська Помісна православна Церква: проблеми і прогнози конституювання. Частина II [Електронний ресурс] / О. Саган, С. Здіорук // Релігія в Україні. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/26675-ukrayinska-pomisna-pravoslavna-cerkva-problemi-i-prognozi-konstituyuvannya-chastina-ii.html>.

УДК 94 (477)

С. Жилюк

РЕЛІГІЗНАВЧІ ЕКСПЕРТИЗИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНО-ЦЕРКОВНОЇ СИТУАЦІЇ В СИСТЕМІ МІФОЛОГЕМ

У статті здійснено аналіз коментування вітчизняними релігієзнавцями сучасної української православно-церковної ситуації; висвітлено їх експертні висновки щодо вирішення проблеми об'єднання церков, окремі з яких, на думку автора, є недостатньо обгрунтованими та помилковими.

Ключові слова: православ'я, релігія і політика, об'єднання церков, канонічність, помісність церкви.

The article analyzes the domestic commenting religion experts in modern Ukrainian Orthodox Church situation; highlights their expert opinions to address the association of churches, some of which, according to the author, is not reasonable or false.

Key words: orthodoxy, religion and politics, associations of churches, canonical, particularity church.

Незважаючи на значні наукові дослідження, обговорення у різних форматах, експертизи, численні оцінки та коментарі ЗМІ і навіть певні ініціативи з боку очільників державної влади, українське православно-церковне питання залишається невирішеним. Через чверть століття доводиться говорити тільки про негативний досвід спроб налагодження конструктивного діалогу між церквами та пошуку моделей їхнього об'єднання. Йдеться про домовленості між УПЦ КП і УАПЦ за посередництва Константинопольського патріархату («Симфонікони» 2000 – 2001 рр.), об'єднаних зусилля цих церков 2005 р., спроби налагодження діалогу між УПЦ КП, УАПЦ та УПЦ МП 2009 р., поновлення переговорного процесу між УПЦ КП і УАПЦ у вересні 2011 р. тощо. Ці ініціативи періодично супроводжувались вимогами відставки предстоятеля УПЦ КП патріарха Філарета, заявами УПЦ МП про неканонічність УПЦ КП та його розкольніцьку діяльність, і мали загалом маніпулятивний характер з боку УАПЦ та УПЦ МП. Разом з тим, цей негативний досвід дає підстави зрештою виробити докорінно новий концептуальний підхід щодо реалізації ідеї об'єднання церков. Цілком очевидно, що надалі необхідно зосередити зусилля всіх зацікавлених суб'єктів на розв'язання проблеми УПЦ Московського патріархату – зміни її статусу та проросійського вектору діяльності як необхідної передумови майбутнього церковного об'єднання, оскільки об'єднуватись мають рівноставні церкви, і не тільки в юридичному, але передусім в ціннісному аспекті ключових факторів нації-державотворення. Ці засади вже закладені чіткою позицією Помісної УПЦ Київського патріархату й виразно відображаються в її адекватному реагуванні на сучасні внутрішні виклики і зовнішні загрози Україні.

Існує кілька стереотипних уявлень та/чи міфологем, що сформувались в суспільній свідомості значної частини православного населення й, на жаль, серед дослідників сучасної церковної проблематики. Цей взаємообумовлюючий фактор більшою чи меншою мірою підживлюється експертними оцінками окремих авторитетних вчених. Віддаючи належне їхній титанічній науковій праці в галузі релігієзнавства, вважаємо за необхідне висловити і критичні зауваги щодо деяких експертиз, відображених у наукових публікаціях.

Міфологема перша стосується питання канонічності УПЦ МП, яка, згідно рішення Архієрейського собору 25 – 27 жовтня 1990 р., має «незалежність та самостійність в управлінні». У відповідній Грамоті патріарха Московського і всієї Русі Алексія II митрополиту Київському і всієї України Філарету наголошувалось, що УПЦ «з'єднана через нашу РПЦ з єдиною, святою і апостольською церквою...» (тобто з вселенським православ'ям). Маніпулюючи таким формулюванням, УПЦ позиціонує себе в якості самостійного суб'єкта єдиної канонічної церкви в Україні. Насправді, предстоятель УПЦ як постійний член Священного Синоду РПЦ та всі ієрархи УПЦ як члени єпископату РПЦ зобов'язані виконувати рішення Синоду та кожного Архієрейського собору РПЦ. Прикметно, що предстоятель УПЦ входить до Всесвітньої Ради Церков не як голова самостійної церкви, а лише як представник РПЦ. Принагідно зауважимо, що відсутність чіткої державницької позиції щодо цього питання призвела у свій час до характерної колізії державно-церковних відносин, коли не Мінюст України визначав статус УПЦ, а патріарх Московський і всієї Русі Алексій II в листі міністрові юстиції України В. Онопенку роз'яснював: «УПЦ від жовтня 1990 р. канонічно є незалежною і повністю самостійною у своєму управлінні...» (Православна газета. – 1994. №1. – С. 3 – 4). На Архієрейському соборі в Москві 2000 р. було ухвалено нову редакцію Статуту РПЦ, де статус УПЦ залишився незмінним.

З канонічної точки зору, вище зазначений правовий статус не витримує жодної критики, оскільки норми канонічного/церковного права обумовлюють тільки автокефальний або автономний статус церкви, а одночасна приналежність ієрархів УПЦ до єпископату РПЦ (до двох церков) є безпрецедентним явищем в історично-канонічній практиці.

Розглянемо це питання у двох аспектах. По-перше, з канонічної точки зору, УПЦ Московського патріархату за Статутом РПЦ (глава VIII, п. 17) є сукупністю єпархій РПЦ в Україні зі спеціальним статусом, але в канонічно-адміністративному сенсі сукупність єпархій, яка не має статусу автокефальної або автономної церкви, не може називатися церквою. По-друге, усунення від управління предстоятеля церкви митрополита Філарета, як реакція проти автокефалії (рішення Собору УПЦ 1 – 3 листопада 1991 р.), впродовж січня – травня 1992 р. здійснювалось з грубим порушенням канонічних норм: 34-го пр. апостольського, 4-го пр. Кирила

Александрійського, 14-го пр. Константинопольського Двократного собору 861 р. та ін.) та Статуту УПЦ (ст. 3, 7 глави III і ст. 9 глави V, згідно яких собори скликає предстоятель; ст. 2, 12 глави V, згідно яких предстоятель обирається довічно; ст. 6 глави III, згідно якої предстоятель церкви обирається із середовища українського єпископату). Йдеться загалом про відомі події – відмову єпископів Донецького Аліпія, Тернопільського Сергія та Чернівецького Онуфрія підкоритись рішенням Синоду УПЦ та визнавати надані свого предстоятеля, таємну нараду в Житомирі деяких ієрархів, Архієрейський собор РПЦ 31 березня – 4 квітня, рішення Синоду РПЦ від 21 травня про відсторонення митрополита Філарета від управління УПЦ, проведення псевдо-собору в Харкові та фальсифікацію обрання митрополита Ростовського Володимира Сабодана предстоятелем УПЦ. Це, з-поміж іншого, супроводжувалося тиском, брудною кампанією в ЗМІ, роботою спецслужб. Таким чином, від Харківського псевдо-собору 1992 р. УПЦ Московського патріархату не можна вважати канонічною церквою. Такий погляд стверджується багатьма аналітиками, зокрема А. Колодним [11, с. 124 – 125], але не знаходить однозначної оцінки у наукових дослідженнях інших експертів-релігієзнавців, які не акцентують увагу на неканонічності УПЦ МП, а вдаються до невиразних висловів, на зразок «Принаймні зараз УПЦ МП хоча й не сприймається у православному світі як якийсь самостійне утворення, проте... її визнають всі» [8, с. 255] або «Сучасний канонічний статус УПЦ МП дозволяє...» [8, с. 265]. Подібні коментування, коли ігнорується очевидність факту неканонічного статусу УПЦ МП, і зводять експертизу до рівня міфологеми.

Міфологема друга: УПЦ Московського патріархату є поза політикою, на чому наголошують її очільники кожного разу, коли відмовляються брати участь у будь-яких українських громадських, культурних, загальнонаціональних заходах, у спільних акціях з іншими релігійними об'єднаннями, спрямованих на досягнення суспільної консолідації чи підтримку держави. Насправді доводиться констатувати послідовне блокування духовенства УПЦ Московського патріархату з проросійськими політичними силами, особливо у вирішальні моменти ключових суспільно-політичних зрушень. Так, під час парламентської виборчої кампанії 2002 р. УПЦ МП підтримувала партії «За єдину Україну», КПУ, СПУ, СДПУ (о) В. Медведчука, риторика яких була суголосною з політикою Кремля та з позицією РПЦ, що характеризує, зокрема, виступ члена «Трудової України» А. Держача на з'їзді православної молоді 6 грудня 2001 р.: «Ми повинні свято берегти заповіт... про непорушну єдність православної України, Росії та Білорусі, об'єднаних святійшим Патріархом Московським і всієї Русі» [19]. Така позиція мала офіційну підтримку УПЦ МП, про що свідчить заява митрополита Володимира Сабодана напередодні парламентських виборів 2002 р. (УПЦ: офіційний веб-сайт /Священний Синод / Звернення. Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/category/1115/list>). Аналогічне блокування духовенства УПЦ МП відбулось під час президентських виборчих перегонів 2004 р. з проросійськими політичними організаціями «Держава», «Єдине Отечество», «Союз православних братств» та ін. на підтримку В. Януковича. Демонстрацією офіційної підтримки УПЦ МП прем'єра В. Януковича може слугувати його поїздка з митрополитом Володимиром, єпископом Донецьким Іларіоном та намісником Києво-Печерської лаври Павлом на Афон [20], а також молебні про дарування перемоги В. Януковичу («молтва вірних чад УПЦ за раба Божого Віктора Януковича»), які служились 21 листопада в храмах УПЦ [14, с. 4]. Варто пригадати про спільну позицію проросійських політичних сил і духовенства УПЦ МП щодо пропагування політехнологій розділення України на окремі регіони та її населення на різні сорти. Надалі, впродовж 2005 – 2007 рр., духовенство УПЦ МП блокувалося з прогресивними соціалістами Наталії Вітренко, «Пертєюн Регіонів», «Російським Блоком», КПУ, з проросійськими організаціями «Православное братство Александра Невского» (голова Ю. Єгоров), «Союз православних братств України» (голова В. Лукіюк) та ін. у кампаніях проти НАТО, Євросоюзу, навчання «Сі бриз», коли хресні ходи і маніфестації під російськими прапорами супроводжувалися антиукраїнськими гаслами.

У той же час митрополит Одеський Агафангел Саввін освятив встановлення пам'ятника цариці Катерині II в Одесі, а митрополит Володимир Сабодан благословив вшанування в храмах УПЦ МП царя Миколи II (Релігійна панорама. – 2007. – №7. – С. 10 – 12). Цілком закономірно, що за таку діяльність митрополити Володимир та Агафангел, лідер вказаного православного братства і організації «Православний вибір» Ю. Єгоров та деякі інші одіозні постаті протягом 2008 – 2012 рр. однаково були нагороджені орденами та почесними грамотами від президента РФ та патріарха РПЦ Кирила.

Прикметно, що засудження «політичного православ'я» Архієрейським Собором УПЦ МП 2007 р. та деякими офіційними заявами з тактичних міркувань обмежились визнанням деструктивної діяльності лідерів довколацерковних об'єднань Валерія Каурова і Юрія Єгорова. Концептуально позиція УПЦ МП не змінилася. Це виразно проявилось під час Революції Гідності та російської агресії проти України: абсолютне відчуження від українського національного життя, ігнорування вимог євромайданського протестного суспільства та загальнодержавних акцій, з одного боку, а з іншого – переховування антимайданівців («тітушок») в монастирях УПЦ МП, у тому числі в Києво-Печерській лаврі, підтримка та фінансування антиукраїнських регіональних ЗМІ (газет «Мир», «Триєдина Русь», «Начало», «Новоросійський кур'єр»), відверте пропагування духовенством сепаратизму та ідеології «руського мира». Відтак заяви окремих представників УПЦ МП про те, що церква не ділить людей за політичною або національною ознакою, виступає проти лжесвідчень та створення кумирів суперечать реаліям і, м'яко кажучи, є неправдивими. Ймовірно у таких заявах йдеться про Христову церкву, але тоді виходить парадоксальна ситуація, коли фактично за ознаками діяльності УПЦ МП не відповідає засадам Христової церкви. Дворушні заяви очільників УПЦ МП про те, що їхня церква є поза політикою стосуються тільки проукраїнського вектору політики; натомість де-юре і де-факто вона тенденційно дрейфує у фарватері російської політики й, таким чином, відіграє роль «п'ятої колонії». За цих обставин, коли УПЦ МП на офіційному рівні відмовляється засудити російську військову агресію проти України та/чи імпортований тероризм «православною» Москвою, окремі приватні публічні визнання агресії Російської Федерації по відношенню до України, висловлені з різних мотивів в рамках полемічної риторики, не мають критичної маси в середовищі УПЦ МП, а відтак принципового значення для пролонгації стратегічного курсу цієї церкви: протидії процесу об'єднання церков у форматі помісності й консервації кризи суспільно-релігійної ідентичності як факторів утримання частини православних в системі ціннісних координат «руського мира».

Отже, позиція/діяльність УПЦ МП дає підстави розглядати як міфологеми експертну оцінку Л. Филипович, що «УПЦ під керівництвом митрополита Володимира (Сабодана) зробила важливий крок для оприсутнення церкви в українських реаліях, для утвердження християнських ідеалів на українських землях» [19, с. 82]. Невже політиканство, подвійні стандарти, маніпуляції, неправда є християнськими ідеалами?

Будь-яка риторика щодо аполітичності УПЦ МП виглядає надто цинічно. Між тим, вона (риторика) й надалі успішно пропагується з церковних амвонів та в ЗМІ. Враховуючи, що частина послідовників УПЦ МП (практикуючих/непрактикуючих) займає активну громадянську позицію (волонтери, бійці АТО та ін.) один із головних ідеологів УПЦ МП Григорій Коваленко пропонує патріотично налаштованим вірянам розділяти свою позицію за принципом «відайте кесареве кесарю, а Боже – Богові», тобто такі віряни можуть виконувати свій громадянський обов'язок, але при цьому вони повинні залишатись вірними УПЦ МП й, до того ж, всі дії «священноначалія церкви» ними «не можуть бути критично сприйняті» [4]. Відтак, широкому загалу віруючих відводиться пасивна роль в церкві. Принагідно зауважимо, що для ієрархів, в середовищі якого процвітають явища корупції, шахрайства, розкішного життя, перенесення протестних настроїв в площину парафіяльної активності, носитиме катастрофічні наслідки, але для церкви – очищення, оновлення, повернення до християнства. Попри наявність цього меркантильного виміру аполітичної риторики, аналіз контексту інтерв'ю, круглих столів, конференцій як нагадування «про вічне заполітизованому суспільству» [4] дає підстави стверджувально говорити про прагнення зберегти історичний статус-кво УПЦ МП в якості ресурсу політики Кремля і РПЦ. Невипадково, для експертної або академічної спільноти колишній речник УПЦ МП Г. Коваленко пропонує розглядати церковно-православну ситуацію в Україні не в контексті суспільно-політичних реалій чи, навіть, «публічної еклезіології», а в дискурсі «публічної теології», де за богословствуванням легше уникати конкретики.

Міфологема третя відображає позицію провідних філософів-релігієзнавців про необхідність неупередженого, толерантного і рівного ставлення до всіх зареєстрованих віросповідань [19, с. 83] та недоцільність форсування процесу об'єднання церков зусиллями адмінресурсу (церковного і державного) [12, с. 114], які натомість, через просвітництво пропонують йти шляхом відродження власне українського православ'я Х – XVII ст. як неодмінної передумови постання в Україні православної автокефалії [18, с. 131]. На їхню думку, форсування створення Української помісної православної церкви може призвести до цілого ряду негативних наслідків – радикалізації православних екстремістських організацій та наростання антиукраїнської пропаганди, протистояння віруючих, захоплення храмів, масштабних зіткнень, дискредитації керівництва держави, що порушує права віруючих і не забезпечує громадського порядку тощо [8, с. 256]. Ці застереження, однак, не означають, що експерти-релігієзнавці погоджуються на «замороження» статус-кво сучасної православно-церковної ситуації. Крім заклику до «формування внутрішнього запиту і переконаності пересічних віруючих мати і відстоювати свою православно автокефалію» [18, с. 131], ними пропонуються різноманітні теорії переформатування існуючої православно-церковної ситуації, побудовані загалом на моделюванні прогностичних сценаріїв.

Спростування міфологеми про необхідність рівного ставлення до всіх зареєстрованих віросповідань та недоцільність використання адмінресурсу у розв'язанні сучасної православно-церковної ситуації лежить у площині кількох загальновідомих фактів.

По-перше, майже всі помісні церкви вселенського православ'я, які мають сьогодні вселенське визнання, виникли завдяки державної та/чи політичної підтримки, коли позиції влади, духовенства, парафіян не завжди корелювалися. Наприклад, переформатування канонічного статусу Польської православної церкви 1946 – 1948 рр., моделювалось у кабінетах вищих органів влади СРСР та комуністичного польського уряду [1, с. 67 – 72].

По-друге, толерування УПЦ МП, особливо в умовах сучасної суспільно-політичної ситуації, суперечить принципам захисту національних інтересів, а зауваги про рівне ставлення до всіх зареєстрованих релігійних об'єднань не суголосні з досвідом європейських країн. Так, у деяких країнах Європи існують державні церкви (Велика Британія, Греція) або глибоко вкорінені церкви (Італія, Німеччина, Бельгія), які користуються підтримкою держави, мають певні переваги, порівняно з іншими релігійними об'єднаннями. У ряді країн церква більшості спеціально згадується в Конституції (Болгарія, Грузія, Македонія). В Хорватії, Угорщині, Словенії, Польщі надається перевага Римо-католицькій церкві. Статус «визнаних релігій», які користуються більшими правами, ніж інші, впроваджено в Литві, Чехії, Словаччині [5, с. 171, 411].

По-третє, на користь форсування процесу об'єднання церков вказують результати соціологічних досліджень. За даними Центру Разумкова 2014 р., з-поміж тих, хто визначився з питанням «чийми зусиллями має бути створена Українська помісна церква» 19% респондентів відповіли, що тільки зусиллями представників церков шляхом міжцерковного діалогу, натомість 23% – сумарно зусиллями представників церков, громадськості і державної влади [17, с.17]. Крім того, останнім часом серед громадян помітно зростає авторитет УПЦ КП і падає довіра до УПЦ МП. Так, число прихильників УПЦ КП перевищило число вірних УПЦ МП – відповідно 22% проти 17% опитаних (у 2010 р. число вірних УПЦ КП було меншим, ніж число вірних УПЦ МП – відповідно 15% проти 24%) [17, с.15]. Безпосередньо серед православних динаміка виглядає наступним чином: УПЦ МП (2013 р. – 27,7%, 2014 – 24,8%); УПЦ КП (2013 р. – 25,9%, 2014 р. – 31,9%). Решта опитаних вважають себе просто православними і не відносять до будь-якої церкви (40%) [17, с. 20]. Досить промовисто виглядає співвідношення у православному середовищі з-поміж прихильників запровадження інституту державної церкви: 24% опитаних наділили б таким статусом УПЦ КП, 4% – УПЦ МП [17, с. 16]. У 2014 р. проти створення Української помісної церкви висловилося 22% опитаних, значна частина яких орієнтувалася на позицію УПЦ МП. Але аналіз різних соціологічних досліджень і прогнозів дає підстави говорити, що з умови застосування церковного адмінресурсу (гіпотетично – рішення керівництва УПЦ МП про об'єднання) число таких противників скоротиться щонайменше удвічі. На думку політолога А. Юраша, від УПЦ МП «відпадуть маргінали, сталіністи, мракобіси і всі елементи, ворожі до ідеї України як такої» [15]. На протипагу застереження про негативні наслідки від форсування об'єднання церков, він дає стверджувальну відповідь: «Треба лише усвідомити, що розмови, скажімо: «доки є хтось проти автокефалії – ми не можемо нічого робити», – безпідставні. Ніколи не може бути 100-відсоткової єдності. Це природа, це закон: не буває, щоб усі однаково мислили і діяли. Хтось завжди буде проти – і серед єпископів, і серед мирян. Тому не варто чекати всезагальної згоди» [15].

Розмірковуючи про перспективи та наслідки церковного об'єднання, окремі експерти-релігієзнавці пропонують у майбутньому для «незгодних» (тих росіян, російськомовних громадян або загалом вірних УПЦ МП, які відмовляться увійти до помісної Української православної церкви) створити окремий екзархат РПЦ [13, с. 243, 8, с. 265]. Ця ідея, що висувається як варіант компромісу, не може бути прийнятною, оскільки не містить наукових аргументів. Насамперед, вона суперечить еклезіологічним засадам та/чи нівельне національно-територіальний принцип помісності. Адже будь-яка помісна церква згідно канону Святого Письма відкидає етнофілієтизм і не ділить вірян за етнічним походженням, мовою спілкування, політичними поглядами. З точки зору політичної науки, основ конфліктології, вона (ідея) не вирішує проблеми, а фактично лише мінімізує її в межах екзархату, де у вигляді «замороженого» конфліктогенного потенціалу закономірно існують антиукраїнські анклавні Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, інших монастирів та парафій. У випадку державної реєстрації такого екзархату та збереження рівного ставлення до всіх зареєстрованих релігійних об'єднань, на чому наголошують експерти-релігієзнавці, українське проєвропейське суспільство у правовому полі змушене буде й надалі толерувати вияви української фобії та сепаратизму з боку легітимізованих в структурі екзархату РПЦ, за визначенням А. Юраша, «маргіналів, сталіністів і мракобісів». Компроміс можливий тільки в рамках конструктивну.

Крім того, автори ідеї створення екзархату РПЦ кількома рядками нижче висловлюють вже інше, суперечливе, твердження: «І тут важливо усвідомити, що без однозначного і повного від відриву всього Православ'я України від Московського патріархату розв'язання багатьох проблем нашого релігійного життя практично не можливе» [13, с. 243]. Поряд з цим, відстоюючи думку, що «в Україні не може існувати єдина Православна церква», вони наголошують: «І тут ми погоджуємося з тим, хто вважає, що Україна згідно канонічного і церковного права має абсолютно всі фундаментальні основи для становлення самостійної Помісної Національної Церкви будь-якої конфесії» [13, с. 244]. Але остання теза явно суперечить з їхнім переконанням, що роль національного інтегратора не можуть відігравати рідновірство, греко-католицизм й «українське зорієнтовані православні церкви – УПЦ КП й УАПЦ» [13, с. 238].

Міфологема четверта інспірується помилковим баченням вирішення проблеми створення помісної Української православної церкви у канонічний спосіб, під яким розуміється дарування автокефалії Томосом від «Матері-Церкви» та її обов'язкове вселенське визнання. Така конфесійна експлікація почасти у вигляді фахових статей та виконаних дисертаційних робіт [2; 3] переноситься у наукову площину, що дезорієнтує необізнаних у специфіці «канонічного права» студентів, молодих дослідників, вчених, а також у мас-медіа простір з відповідними наслідками.

Ключову роль у вирішенні українського православно-церковного питання експерти-релігієзнавці відводять Константинопольському патріархату, від позиції якого, на їхню думку, значною мірою залежить вселенське визнання. Так, О. Саган стверджує, що «найбільш реальним інструментом конституювання УПЦ на сьогодні може виступати лише Вселенська Патріархія, яка має всі канонічні підстави і можливості для її конституювання» [8, с. 257]. Разом з тим, усвідомлюючи геополітичні інтереси Московського патріархату, потужність впливу РПЦ у православному світі, а головне – безпосередню зацікавленість цієї церкви в українському питанні, вчений пропонує теоретично наближену до ідеальної, але нереалістичну у практичній площині модель: «Оскільки конституювання УПЦ напряму залежить від позицій Константинопольської та Московської патріархії, представники українських православних юрисдикцій та Української держави мають виробити та узгодити з вказаними патріархатами й іншими помісними православними церквами взаємоприйнятну модель такого конституювання. Шлях становлення УПЦ має бути поетапним

та відповідати канонічним вимогам» [8, с. 257]. Такий безстроковий проект, у процесі реалізації якого вирішення/невирішення українського питання залежатиме від зовнішніх чинників, запропоновано на основі висунутих ним аргументів, мовляв, що в Україні немає загальноправославного консенсусу, одностайності єпископату, а окремі ієрархи УПЦ КП, у тому числі патріарх Філарет, позбавлені священного сану або ескупеніковані (відлучені від церкви) архієрейськими соборами РПЦ, потребують «канонічної реабілітації» [8, с. 252 – 253]. Отже, все фокусується довкола проблеми «канонічності». Але звернення до давніх канонів було і залишається в дійсності зручною позицією будь-якого церковного центру саме у протидії автокефальним прагненням. Канони як історично зумовлена річ навіть в конфесійному прочитанні не містять чинної нормативно-правової бази як для проголошення автокефалії, так і для її заперечення, а відіграють роль тільки субсидіарного права [6; 7] (інакше, це питання не розглядалося б на все православних нарадах на о. Родосі 1961 р., Шамбезі 1976 р. та ін.). Вся історико-канонічна практика утворення помісних церков свідчить, що пріоритетом завжди було рішення про проголошення церковної незалежності, а потім це рішення обґрунтовувалося відповідними канонами (34-е пр. апостольське, 8-е пр. Третього вселенського собору, 9-е пр. Антіохійського собору, 17-е пр. Четвертого вселенського собору, 38-е пр. Шостого вселенського собору та ін.).

Аналогічно треба розуміти і сутність 62-го пр. Карфагенського собору 419 р., яке визначає право кірархальної церкви («Матері-Церкви») дарувати автокефалію, але втратило чинність після рішень Четвертого вселенського (пр. 17) і Шостого вселенського (38 пр.) соборів. Справа в тому, що при суперечності канонічних норм, як у випадку обґрунтування чи заперечення автокефалії, за методологічним принципом тлумачення канонів перевага надається постановам вселенських соборів або пізнішому законодавству. Про це знають очільники УПЦ МП, котрі з метою унеможливити сам процес церковного об'єднання використовують формулу так званого канонічного об'єднання. «Тобто слова про необхідність канонічності об'єднання, – зауважує А. Юраш, – це така своєрідна ширма для УПЦ, якою можна прикриватися...» [15].

Апелювання до авторитету Константинопольського патріархату у вирішенні українського православно-церковного питання також не містить переконливих аргументів. Історія цієї церкви рясніє фактами і порушеннями канонічних норм (наприклад, у поширенні своєї юрисдикції на православну діаспору), і деструктивною позицією до помісних церков, про що багато написано. Безпідставно позиціонує себе у ролі тридейського судді визнання/невизнання будь-яких рішень іншими церквами, Константинопольський патріархат, так само, маніпулюючи канонічним правом, кон'юктурно діє і в добу сучасності. Для прикладу можна згадати його заяви щодо невизнання канонічними виборів голови церкви в Чехії і Словаччині, вимоги відмовитися УПЦ КП від патріаршого устрою і підтримку УПЦ МП у перемовинах 2008 – 2009 рр. тощо. Загалом аналіз сучасної політики Константинопольського патріархату у православному світі не дає підстав вважати його надійним партнером й позиція, що створення помісної Української православної церкви залежить від «Вселенської Патріархії» є абсолютно непродуктивною в теперішній ситуації.

До концептуальних помилок запропонованої моделі «конститування УПЦ» відносимо також зміщення акцентів, коли таке конститування розглядається в контексті об'єднання УАПЦ, УПЦ КП та УПЦ МП (проукраїнської групи УПЦ МП), чим ігнорується або применшується існування в Україні однієї з найбільших у вселенському православ'ї помісної церкви – УПЦ КП [5].

Вважаємо, що доканий факт існування помісної УПЦ КП, яка презентує мільйони вірян, має бути базовим в експертних оцінках та виступати потужним аргументом у будь-яких перемовинах на державному, міжцерковному, зовнішньополітичному рівнях з чітким усвідомленням, що вселенське визнання/невизнання – це не канонічна, а зумовлена еклезіологічною кризою морально-етична проблема помісних церков, у тому числі Константинопольського патріархату, які уникають соборного єднання та/чи еваристичного спілкування з помісною УПЦ КП та ін. невизнаними автокефальними церквами. І ця криза, яка сутнісно виявляється усталеною суперечністю між завданнями сотеріологічної місії церкви і прагматичними та геополітичними інтересами її носіїв, повинна постулюватись при кожній спробі намагатись вести діалог з УПЦ КП риторикою канонічності.

Окремого критичного аналізу потребують коментування української православної-церковної ситуації конфесійно зааганжованими експертами. На разі обмежимось лише оцінкою А. Колодного: «Не ловімося на різні пропозиції, які виходять від біля УПЦ сухих релігієзнавців: вони «із подвійним дном» і зорієнтовані скоріше на обезглавлення, знищення УПЦ КП. Згадаймо тут принагідно статтю Ю. Чорноморця в газеті «День», де він радив главі УПЦ КП послідувати прикладу кардинала Гузара і Папи Римського Бенедикта XVI. Ця пропозиція явно працює в душі бажань Московського патріархату будь-як усунути від керівництва власне Українською Церквою її патріарха» [11, с. 126].

Вимір проблеми зааганжованого коментування не обмежується персоніфікованим продуктом, що виходить з власної парадигми вченого або відображає більшою чи меншою мірою якусь світоглядну утрадиційно міфологему, а поглиблюється почасти колективною безвідповідальністю наукових установ, експертних релігієзнавчих центрів при виконанні прямої функції експертного оцінювання.

Висвітлюючи питання релігієзнавчої експертизи, Л. Филипівич називає понад двадцять державних, громадських і конфесійних центрів, які займаються в Україні експертним оцінюванням, а також справедливо зауважує, що основою неупереджених, фундаментальних, прогностичних висновків експертів має бути «наукова методологія» [19, с. 78]. Не важливо, за якими критеріями укладає перелік експертних центрів, але релігієзнавчі експерти деяких з них не відповідають науковим вимогам. Наприклад, до числа «відомих» центрів віднесено кафедру релігієзнавства і теології Чернівецького національного університету, фаховий рівень якої піддаємо сумніву, зокрема через підготовлену на цій кафедрі кандидатську дисертацію М. Гергелюка «Канонічні та еклезіологічні засади автокефального устрою церков у структурі вселенського православ'я: історичний контекст» [3]. По-перше, текст цієї дисертації, тезисно наповнений загальновідомими фактами із двотисячолітньої історії православ'я, не відображає жодного елементу наукової новизни та не відповідає задекларованій темі. По-друге, у формулюванні теми міститься ряд очевидних з методологічної точки зору помилок: силуване та удаване поєднання джерелознавчого аспекту «канонічності» з богословським «еклезіологічності» через «та», що нелогічно навіть у конфесійному прочитанні (Послання до семи азійських церков як канон Святого Письма і є еклезіологічною засадою автокефалії); підміна понять «автокефальний статус» і «автокефальний устрій» (автокефальний статус церкви за устроєм може бути патріарший, митрополичий, синодальний); вселенське православ'я у понятійно-категоріальному значенні світської науки не можна розглядати як структуру. Між тим, ця дисертація пройшла процедуру обговорення і затвердження на кафедрі, вченій раді вузу, була захищена у спеціалізованій вченій раді і отримала позитивний висновок експертної ради ДАК України. Отже, за підтримки широкого кола вчених, у тому числі відомих експертів-релігієзнавців, безвідповідальність, автаркія легітимувалась у халтурі (за аббревіатурою назвемо це явище «балухівщина»). Справжні причини цього явища породжені корпоративними інтересами, дружніми стосунками або, як зазначає А. Киридон, «існуванням своєрідного компромісу: я не чіпатиму, то й мені минеться» [10, с. 651]. Але мотиви не фіксуються й де-факто виглядає так, що науковці у конкретному випадку продемонстрували низький фаховий рівень. На жаль, такі випадки, коли псевдо дослідження «проштовхується» через захист дисертацій до визнання їх науковими, не поодинокі. У подібній ситуації достовірність виконаних експертних робіт завжди буде сумнівною.

Звісно, висловлені міркування не заперечують авторитет відомих вчених-релігієзнавців, кожен із яких – це особистість з власними амбіціями, науковими інтересами, дослідницькими цілями, усвідомленнями значущості своїх праць. Разом з тим, виступаючи в ролі експертів, вони «виходять на поле аналізу конкретних явищ, де їм потрібно продемонструвати свої дослідницькі спроможності» [10, с. 653] у здійсненні експертиз, серед яких є такі, що йдуть під грифом «для службового користування» [19, с. 81]. Тому їхні експертні оцінювання або висновки наукових праць (йдеться тільки про вирішення українського православно-церковного питання) не можуть вибудовуватися із власних парадигм, системи міфологем чи інтелектуального розважання.

Джерела та література

1. Бистрицька Е. Особливості канонічного статусу Православної Церкви в Польщі (1944 – 1948 рр.): історичні рефлексії / Елла Бистрицька / Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя Липківського та Іоана Боднарчука): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 – 28 листопада 2014 р., м. Тернопіль). – Тернопіль–Київ, 2014. – С. 67 – 76.
2. Бутинський В. Юридичний статус українського православ'я і перспективи канонічного оформлення помісної: релігієзнавчі та еkleзіологічні рефлексії 1991–2013 рр. / В.Я. Бутинський. – Автореферат дис... канд. філос. наук. – Житомир, 2014. – 16 с.
3. Гергелюк М. Канонічні та еkleзіологічні засади автокефального устрою церков у структурі Вселенського православ'я: історичний контекст / М.М. Гергелюк. – Автореферат дис... канд. іст. наук. – Острог, 2014. – 20 с.
4. Григорій Коваленко. Публічна теологія, або Богословствування в контексті Свромайдану та Революції Гідності в Україні. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovnya/28248-publichna-teologiya-abo-bogoslovstvuvannya-v-konteksti-uevromajdanu-ta-revoluciyi-gidnosti-v-ukrayini.html>
5. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К. НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – 419 с.
6. Жилюк С. Право церкви в історико-канонічному дискурсі / С.І. Жилюк. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. – 264 с.
7. Жилюк С. Теоретико-методологічний дискурс релігієзнавчих досліджень: постмодернізм у пошуку нових парадигм / Сергій Жилюк // Наукові записки Національно гун-ту «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Вид-во НУОА, 2014. – №9. – С. 44 – 59.
8. Здіорук С., О. Саган. Українська Помісна Православна Церква: проблеми і прогнози конституювання / С. Здіорук, О. Саган. – «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей / ред. проф. А. Колодного. – К.: УАР, 2014. – С. 244 – 265.
9. Київський Патріархат – Помісна Українська Православна церква: історико-канонічна декларація. – К.: Вид. УПЦ КП, 2007. – 167 с.
10. Киридон А. Державно-церковні відносини в Україні: теоретико-методологічна рефлексія // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного ун-ту «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». – Вип. 23. – Рівне: Вид-во РДГУ, 2012. – С. 640 – 655.
11. Колодний А. Московське православ'я не засуджує російський фашизм / А. Колодний / Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя Липківського та Іоана Боднарчука): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 – 28 листопада 2014 р., м. Тернопіль). – Тернопіль–Київ, 2014. – С. 122 – 127.
12. Колодний А. Співдруг Кирила о. Чаплін погрожує військовою агресією, Августин його підтримує / А. Колодний. – «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей / ред. проф. А. Колодного. – К.: УАР, 2014. – С. 111 – 115.
13. Колодний А., Филипович Л. Релігія в контексті українського і національного відродження / А. Колодний, А. Филипович. – «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наукових статей / ред. проф. А. Колодного. – К.: УАР, 2014. – С. 231 – 244.
14. Кураев А. Украина делает выбор / Андрей Кураев // Церковный вестник. – 2004. – №24. – С.4
15. Про переформування українського православ'я: розмова Ю. Чорноморця з А. Юрашем // День. – 2014. – №82. – 8 травня.
16. Релігійно-інформаційна служба України / Документи релігійних конфесій / Міжконфесійні документи. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/escumen_doc
17. Релігія і церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження Центру Разумкова від 25 – 29 квітня 2014 р. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua>
18. Саган О. Помісна православна церква в Україні: поняття, проблемні питання та необхідність конституювання / Олександр Саган / Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя Липківського та Іоана Боднарчука): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 – 28 листопада 2014 р., м. Тернопіль). – Тернопіль – Київ, 2014. – с. 127 – 133.
19. Филипович Л. Українське православ'я як об'єкт релігієзнавчої експертизи / Людмила Филипович / Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя Липківського та Іоана Боднарчука): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 – 28 листопада 2014 р., м. Тернопіль). – Тернопіль –Київ, 2014. – с. 77 – 84.
20. Щоткіна К. Майдан небесний-2 / Катерина Щоткіна // Дзеркало тижня. – 2004. – №18. – 24 вер. – С.18

УДК 141.32 : 274/278

О. Пальчевська

ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ

У статті аналізується система екзистенційно-смисложиттєвих євангельських християн-баптистів. Висвітлюються їхні євангельські джерела та вплив на організацію життя віруючих.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, екзистенціали, смисложиттєві орієнтації.

The article analyses the system of the existential life meaningful orientations of the evangelical Christians- baptists. The evangelical sources and their influence on the arrangement of the believers' lives are highlighted here.

Key words: evangelical Christians- baptists, existentials, life meaningful orientations.

Постановка проблеми. Смисложиттєві орієнтації тісно пов'язані з проблемою сенсу життя, який визначається "...суттєвим, фундаментальним атрибутом суб'єкта життя, незалежно від того, чи йдеться про конкретну особистість, чи про релігійно-ідеалістичну персоніфікацію (Бог, Абсолютна Ідея, світовий Дух) " [5,с.359]. Його реалізація, як вважають вітчизняні вчені-філософи В.Кремель та В.Ільїн, є імперативною необхідністю у зв'язку із скінченністю та незворотністю буття у світі, неповторуваністю можливостей у кожній конкретній ситуації. За таких умов смисложиттєві орієнтації стають системотвірним чинником життєорганізації такої складної, унікальної, нестабільної, відкритої макросистеми, якою є людина. Спрямовуючись до них, особистість відповідним чином намагається організувати всі аспекти свого життя. Особливо рельєфно це відчувається в житті протестантів, зокрема, віруючих євангельських християн-баптистів. Розгляд цих орієнтацій у компонентно-структурній площині аналізу дає можливість дослідити їхню структуру в єдності їх складних підрядних і супідрядних зв'язків. Функціональна площина огляду допомагає встановити функції та механізми системоорганізації. Площина ж генетично-прогностичного аналізу потребує проникнення до первинних основ смислотворення життєорганізуючих орієнтацій. Такими первинними основами, на нашу думку, є екзистенціали людського буття – атрибути його психічно-емоційного, духовного виміру. В граничних ситуаціях вони пов'язуються з виходом екзистенції до трансцендентного, де відбувається сходження від суперечності до "екзистенціальної істини", яка конкретизується в смисложиттєвих ситуаціях, забезпечуючи стрибок у новий план буття. Зважаючи на це, для глибшого

розуміння особливостей цього “нового плану” буття євангельських християн-баптистів важливо детальніше розглянути систему їхніх екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій.

Стан дослідження проблеми. Смісложиттєві проблеми в контексті їхнього релігійного розуміння певним чином розглядаються в усій підручній літературі з релігієзнавства. Вони тісно пов'язуються з проблемами пізньопротестантських релігійних утворень в Україні, яким присвячені праці В. Докаша, В. Єленського, А. Колодного, В. Любащенко, О. Саган, М. Черенкова, П. Сауха, Л. Шугаєвої, П. Яроцького. Однак цілеспрямованих досліджень екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій євангельських християн-баптистів у релігієзнавчій літературі не прослідковується.

Виклад основного матеріалу. Євангельське християнство, на відміну від інших протестантських течій, виникло саме в Росії у другій половині XIX століття за безпосереднього участю та ініціативою аристократичних кіл Петербурга, стурбованих зародженням бездуховності в середовищі російської інтелігентності. Перші громади євангельських християн з'явилися в Україні у Харкові в 1880 році. На теренах Західної України перша подібна громада зорганізувалася у 1909 р. в м. Ковелі на Волині внаслідок місіонерської діяльності членів відомого на той час проханівського осередку Й. Горського, Й. Насипайка, Н. Рудської. Це спричинило появу в 1910-1912 рр. громад євангельських християн-баптистів у Рожицях, Міхаловцях, Мірошині, містах Здолбунові й Рівному. А вже в 1920 р. утворився Союз слов'янських зборів євангельських християн у Польщі, до якого крім українців увійшли поляки, росіяни, чехи, що проживали у Західній Україні.

У роки радянської влади активізації діяльності пізньопротестантських течій завадила відома постанова ВЦК РРФСР, підтверджена пізніше зміною статті 4-ої Конституції РРФСР “Про релігійні об'єднання”. Згідно з нею діяльність церков обмежувалася задоволенням релігійних потреб віруючих тільки у культових спорудах та помешканнях віруючих. Ще жорстокіших переслідувань зазнав протестантизм в Україні.

У віросповіданні євангельські християни дотримувалися засад загального баптизму: можливість спасіння для всіх, хто увірував у Христа; отримання спасіння від Бога без будь-якого зовнішнього сприяння. Основні відмінності стосувалися церковної організації та культу. Євангельські християни мали демократичний релігійний інститут. Якщо у баптизмі до закритого причастя віруючі допускалися тільки після обряду хрещення, то євангельські християни дотримувалися відкритого причастя. Пресвітер здійснював не наглядацьку, а виховну функцію. Однак у віровченні баптизм та євангельське християнство були спорідненими течіями. У колишньому СРСР вони діяли як єдина церква у Союзі церков євангельських християн-баптистів. А в серпні 1992 р. був утворений Союз церков євангельських християн, який прийняв традиції створеного за ініціативою І.С. Проханова Союзу євангельських християн.

Пристаюючи до розгляду екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій євангельських християн, насамперед, слід констатувати, що цю спільноту слід розглядати як відкриту соціальну систему, засновану на принципах Реформації – презумпціях особистості, громади, загального священства, рівності, громадянських прав і автономії церкви. Як систему її можна розглядати в трьох площинах аналізу: генетично-прогностичному, компонентно-структурному, функціональному. За умови компонентно-структурного огляду наш предмет дослідження можна констатувати в якості системотвірною чинника, під впливом якого формується система життєорганізації не тільки окремого віруючого, а й всього конфесійного об'єднання. Згадані орієнтації, безумовно, відзначаються історичністю і обумовлені за рахунок цього динамікою змін. Показовим у цьому плані є вислів відомого у свій час критика протестантизму С. Булгакова: “Церква є спосіб збирання істини в собі, яка знову ж розкривається не як статистична, а як така, що історично розвивається, вона не може бути виявлена відразу, може лише збиратися, накопичуватися як самоцінний досвід життя в істині” [7, с.262]. В історичному аспекті церква настільки функціональна, стверджує вітчизняний дослідник проблем європейської Реформації та українського євангельського протестантизму М.М. Черенков, наскільки збирає в собі духовний досвід. “Історична церква – пише він, – є необхідною зовнішньою формою “внутрішньої церкви”, яка і є цим духовним досвідом. Протестантське протиставлення “видимої” і “невидимої” церков виявляється евристичною типологією для опису й аналізу динаміки розвитку церковних форм, способу взаємодії сутнісного змісту і соціокультурних форм” [8, с.282].

Таке протиставлення “видимої” і “невидимої” церков доцільно пов'язати з історичністю людської екзистенції, темпоральною природою екзистенціалів людського буття та їх соціокультурною детермінацією, що проявляється у формуванні екзистенціального поля особистості – сукупності екзистенціалів, що домінують у житті віруючого в конкретну історичну епоху [4, с.10]. Спираючись на згадане дослідження екзистенціалів людського буття С.В. Копиловою, можна вважати, що тип екзистенціального поля віруючого будь-якої конфесії, з одного боку, визначається базовою матрицею способів буття, яка лежить в основі життєдіяльності і визначається певним типом культури і ступенем розвитку суспільства, а, з другого боку, компліментарною матрицею, що, на противагу першій, відтворює не фундаментальні екзистенціали, а ті, що детерміновані безпосереднім соціокультурним середовищем та обставинами конкретних життєвих ситуацій. У якості головного критерію класифікації екзистенціалів визначається діяльність, яка дозволяє виокремити такі екзистенціали людського буття, як: матеріальні і духовні, індивідуальні і соціальні, соціально-конструктивні й такі, що не сприяють самореалізації особистістю своїх сутнісних сил. На основі допоміжного критерію – культури, як основа суто людського способу буття, виділяються горизонтальна і вертикальна структури. Горизонтальна сконцентровує етнічні та національні екзистенціали, вертикальна – екзистенціали, що об'єктивують особистість в різноманітних сферах життєдіяльності – матеріальній, соціальній, духовній.

А тепер розглянемо як ці екзистенціали поєднуються із смісложиттєвими проблемами представників євангельських християн-баптистів, зважаючи на специфічність не тільки суто людського буття, а й буття, зокрема, віруючого. Він як і кожна людина поєднує в собі три відомі іпостасі: 1) тілесної істоти, що підвладна всім законам ества; 2) живої істоти, яка походить від тварин і має тваринні риси; 3) носія духовного начала, що і робить людину людиною.

В якості першої іпостасі важливими на основі критерію діяльності є матеріальні та індивідуальні екзистенціали, а на основі критерію культури – ті, що об'єктивують людину в матеріальній сфері життєдіяльності. На нашу думку, вони здатні виступати в якості системотвірних чинників смісложиттєвих орієнтацій особистості, спрямованих на виживання у суперечливому і нестабільному світі. Важливим тут, згідно Е.Борисова є особистісно-ідентифікаційні екзистенціали власності (ціннісно-ментальний рівень усвідомлення власності та її потенціалу, інтенційність власності, рівень впливу власності на індивіда, ступінь реалізації внутрішньої власницької свободи індивідом) [1]. Згідно В.Іноземцева певну роль тут гратиме екзистенціал подолання життєвих труднощів та перешкод [5, с.13]. Взаємопотенціюючи один одного у системі взаємозв'язків у долі історичного українця – селянина, вони формували важливий аспект екзистенціального поля з відповідними смісложиттєвими орієнтаціями: забезпечення матеріальних умов для власного виживання та виживання родини, відповідального ставлення не лише до збереження, а й примноження матеріальної власності.

У середовищі ж віруючих євангельських християн-баптистів ці екзистенціали, поєднуючись із екзистенціалами, які об'єктивують особистість у духовній сфері, сприяють формуванню такої екзистенційно-смісложиттєвої орієнтації, як налаштованість на довічне матеріальне служіння церкви. Вихідною основою тут слугують відповідні тексти Святого Письма: “ У перший день тижня кожний із вас хай відкладає у себе і зберігає, скільки дозволить йому власність, щоб не робити зборів, коли я приїду ” (1 Кор. 16:2) ; “І всяка десятина на землі із сім'я землі та з плодів дерева належить Господу; це святиня Господня” (Лев.27:30).

Людина, згідно віровчення євангельських християн-баптистів отримує від церкви “Божу професію в житті”, щоб служити через неї Господу. У настановах для віруючих конфесії рекомендується не тільки духовно, а й матеріально підтримувати знедолених, “...наш світ повний одиноких людей, які чекають підтримки і теплого ставлення” [2, с.40].

Для формування найважливіших екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій віруючого як носія духовного начала, важлива система його визначальних екзистенціалів, які мають здатність взаємопроникати та розкривати зміст один одного. Якщо зважити, що у структурі особи основна увага належить майбутньому, то важливими у зв'язку із цим стають екзистенціали: “вибір”, “проект”, “план”, “надія”. Як приклад взаємопроникнення екзистенціалів, поряд із “вибором” необхідно поставити екзистенціал “свобода”, яка ґрунтується на можливості вибору. Свобода, на думку Ж.-П.Сартра та А.Камю – це бунт проти емпіричного буття. Це – ніщо. Як вважають Г.Марсель та К.Ясперс вона досягається у Богові. У віровченні євангельських християн-баптистів ці екзистенціали пов'язуються з низкою настанов: “Бог створив людину із вільною волею, так що вона сама може зробити вибір між добром і злом”; “Виберіть собі нині, кому служити... а я і дім мій будемо служити Господу” (Н.нав.24:15); “Від людини залежить прийняти вірою пропонуване спасіння і життя вічне чи відкинути”; “Всякий, віруючий у Нього, отримає прощення гріхів іменем Його” (Діян.10:43). [2,с.13].

Екзистенціали “вибір” та “свобода” потенціюють формування тих найважливіших екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій віруючих, які пов'язуються з обрядами водного хрещення та Вечерею Господню або Причастям (Переломленням Хліба).

Водне хрещення, згідно віровчення означає: “... прилюдне сповідання Христа, як особистого Спасителя”; “...заяву віруючого про свою totoжність із ним”; “ствердження, віруючого, що він помер для гріха і суєтного життя і воскрес із Христом для життя нового, чистого, святого, благочестивого і благоугодного Богу” (Рим.6.1-13; Кол.2,11-12) [6,с.113].

Таким чином, хрещення є “... прилюдним сповіданням Господа Ісуса Христа як особистого Спасителя і урочистий акт добровільного віддання себе на служіння Богу ” [6,с.114]. Таке служіння на базі екзистенціалів “надія”, “віра”, “любов”, “проект”, “настроєність”, “страх”, “турбота”, “відкритість”, “ідеал”, “рішучість”, “вина”, “тривога”, “духовність” потребує формування цілої низки екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій.

Найголовніші із них:

- Спрямованість до спасіння в Христі Ісусі (“Вірою в Мене отримали прощення гріхів” – Деян.26:18);
- Налаштованість на добрі справи (“Віра – якщо не має справ, мертва сама собою” – Іак.2:17);
- Готовність після хрещення до повної зміни життя, ненависті до гріха, любові до Господа і Церкви, бажання спілкування з Ним, устремління до уподоблення Христу і виконання волі Божої (“Діти мої, для котрих я знову в муках народження, доки не відобразиться у вас Христос !” – Гал.4:19);

- Спрямованість до постійного освячення упродовж всього життя (“Святий хай освячується ще” – От.22:11); Розуміння його як відділення від гріха, посвячення Богу і перетворення в образ Ісуса Христа. (“Споглядаючи славу Господню, перетворюємося в той же образ від слави в славу господнім Духом” – 2 Кор.3:18; “А Христос за всіх помер, щоб живі вже не для себе жили, а для того, хто помер за них і воскрес” – 2 Кор.5:15; Рим.6:19; 8:12-13);

- Виховання бажання до постійного вникнення в себе та до вивчення Святого Письма. (“Вникай у себе і в учення, займайся цим постійно; бо, так поступаючи, і себе спасеш і тих, хто слухає тебе” – 1 Тим. 4:16; Ін. 5:39; 15:3; Іак. 1:21-22; 2 Тим. 3:15-16);

- Налаштованість на безпосереднє спілкування з Богом через молитву, вважаючи її не лише засобом відкриття власних прагнень, а й засобом піклування про всіх інших людей. (“Ми повинні молитися не тільки за себе, але і за всіх людей: за церкви, за служителів, за успіхи поширення Євангелія, за всіх святих, за рідних, за тих, хто страждає, за хворих, за наших друзів і недругів” [2,с.18].)

Безумовно, визначальні за своєю духовною глибиною екзистенційно-смісложиттєві орієнтації віруючих пов'язані із таким екзистенціалом людського життя як “любов”. На основі його система згаданих орієнтацій набуває характеру завершеності, цілісності та повноти. Оскільки цей екзистенціал: “...окреслює найбільше відчуття повноти особистісного буття і переживання цілісності у з'єднанні з іншою особистістю та світом. Саме в любові найбільшим чином проявляється принципова відкритість буття людини, що знаменує вихід за межі буденних та граничних ситуацій у метагранице буття” [9,с.258]. Така любов до Бога в образі Ісуса Христа здатна не тільки звільнити від страху осудження за гріх, а й дарувати вічне життя. Найвищим виявом її є відчуття “...занурення... в тіло Христа”. Адже всі, “...хто увірував у Христа і народжені зверху хрещені (занурені) Духом Святим в тіло Христа і є членами Церкви Христової”, яка “...після періоду благодаті ...буде здійснена із землі назустріч Богу, щоб там розділити з Ним вічну славу” [2,с.20]. Якраз із устремлінням до спасіння і цієї “вічної слави” посередньо чи безпосередньо пов'язуються всі інші екзистенційно-смісложиттєві орієнтації євангельських християн-баптистів у єдину цілісну систему. Любов у колі віруючих не абстрактна, вона покликана наповнюватися конкретикою в конкретних обставинах. Одновірці повинні “...жити між собою у мирі та взаємній любові”, одружуватися “...для спільного проходження життєвого шляху в любові та згоді, доки смерть не розлучить їх” [2,с.25-26].

З екзистенціалом “турбота” пов'язані смісложиттєві орієнтації, які стосуються ставлення до держави. З одного боку, євангельські християни-баптисти орієнтуються на відділення церкви від держави, а, з другого боку, стверджують, що “християнин повинен бути зразковим громадянином своєї Вітчизни, він покликаний підкоритися владі ” [2,с.28].

Висновки. Отже, у системі екзистенційно-смісложиттєвих орієнтацій віруючих згаданої конфесії лежить основних 4 напрямів, які в основах віровчення та практики християнського життя визначені таким чином:

“Церква дає мені:

- Божу ціль для життя (місію).
- Божий народ для життя (членство).
- Божі принципи, за якими жити (освячення).
- Божу професію в житті (служіння)” [2,с.40].

Як бачимо, певним чином ці напрями охоплюють всі аспекти життя представника церкви євангельських християн-баптистів і здатні надати цьому життю характеру цілеспрямованості та відповідної духовної повноти.

Джерела та література

1. Борисов Е. Диалог как судьба. Событие с Другим в экзистенциальной аналитике М.Хайдеггера. – Режим доступа: http://vtvi.narod.ru/borisov_5.htm
2. Вероучение евангельских христиан-баптистов и практика христианской жизни (Принято на 43 съезде ЕХБ – Москва, 1985 г.) – М.,2003р. – 40с.
3. Иноземцев В.Л. Расколота цивилизация: системные кризисы индустриальной эпохи /В.Л.Иноземцев// Вопросы философии. – 1999. - №5. – С.3-18.
4. Копилова С.В. Экзистенциали людського буття: Автореф. дис...канд. філос. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії /С.В.Копилова/Запорізький національний університет. – Запоріжжя,2008. – 16с.
5. Кремь В.Г., Ільїн В.В. Філософія: Логос, Софія, Розум/В.Г.Кремь, В.В.Ільїн – К.: Книга, 2006. – 432с.
6. Основные принципы веры евангельских христиан-баптистов: Сборник публикаций. – Одесса, 1992. – 158с.
7. Терещенко В.В. Христианская антропология в рецепции С.Н.Булгакова//Героизм и подвижничество. Творчество С.Н.Булгакова в современном дискурсе. – К.: Укр.академия русистики, 2005. – С.259-264.
8. Черенков М.М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм: Християнська просвіта, 2008. – 566с.
9. Ханітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж /Н.Ханітов, Л.Гармаш, С.Крилова – К.: Наукова думка, 2000. – 272с.

БЕРЕТЕЦЬКА СІЧА

Драма

Дві дії

Дійові особи:

Представники української армії:

Богдан Зіновій Хмельницький
Дівчина
Друга Дівчина
Кобзар
Полковник Іван Богун
Джаджалій
Генеральний писар Іван Виговський
Митрополит Йоасаф
Отець Павло
Іслам Гірей III
Іван Нечай
Петрушенко
Матвій Гладкий
Михайло Криса
Мартин Пушкар
Демко
Максим
Іван
Воронезький боярин Микита Забатурський
Тишко Нагорний
Непевний
Гордій
Воронченко
Козаки, ординці, селяни та повсталий люд

Представники польської армії:

Король Польщі Ян Казимир
Ієремія Вишневецький
Канцлер Богуслав Радзивілл
Підканцлер Анджей Ліщинський
Сигизмунд Пшиємський
Станіслав Лянцкоронський
М'яскоронський
Генерал-майор артилерії Пшиємський
Полковник Дю Плюссі
Генерал Гульбальд
Слуга короля
Голос офіцера
Слуги та жовніри короля

Науковий консультант – Олександр Булига

ДІЯ ПЕРША

КАРТИНА ПЕРША

Майдан перед похідною церквою війська Богдана Хмельницького.

Б'ють тудумбаси.

Заходять дві дівчини, козаки та Кобзар, який співає.

КОБЗАР

Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Там не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
Іде ляхів триста тисяч хорошої вроди.
Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Витоптала кіньми шляхта маленькі діти...
Висипали козаченьки з високої гори,
Попереду сам Хмельницький на воронім коні.

ДІВЧИНА

Людам значним й не значним на той час
В Україні зневага й наруга велика була

Від польських панів та магнатів.

ДРУГА ДІВЧИНА

Прихована здавна ненависть до панства
Спалахнула з новою грізною силою.

ДІВЧИНА

Після боїв тяжких під Жовтими Водами,
Корсунем, битви під Зборовим
Був укладений договір, деякі пункти якого
Розширювали привілеї Запорозького війська.

ДРУГА ДІВЧИНА

Шляхта була незадоволена тим договором
І почала готуватися до нового наступу.

ДІВЧИНА

Люди в Україні, почувши про це,
Збиратися в полки розпочали, –
Не тільки ті, що козаки були,
Але й ті, які не знали про козацтво
Та не бажали йти в рабство!
Броварники, винники, могильники,
Будники, наймити, пастухи й усі ті,
Хто бажав волі для рідної своєї землі.

ДРУГА ДІВЧИНА

Сила-силенна з України всієї селян,
Які запалилися успіхом попередніх змагань,
З ворогами нових сатисфакцій хотіли.

ДІВЧИНА

Весь люд український пройнявся
Войовничим, відчайдушним натхненням.

ДРУГА ДІВЧИНА

По селах лишилися тільки жінки
Зі своїми малими дітьми, немічні,
Старезні баби та неспроможні вже ні на що
Безсилі, сліпі та глухі дідугани.

ДІВЧИНА та ДРУГА ДІВЧИНА

До зброї взяли всі повносилі мужі.
Навіть хлоп'ята малі хотіли йти воювати.

ДІВЧИНА

Тепер усякий в Україні чоловік
Хотів вступити в козацькі легіони,
Аби позбутися нестерпних та жахливих бід
І посміховиська із власного народу.

ДРУГА ДІВЧИНА

Де не знайшлася б шляхта клята,
Челядники замкові чи урядовці міські –
Немилосердно їх убивали,
Не шадячи ані жінок, ані дітей,
Не кажучи вже про магнатів.
Маєтності їхні грабували безтямно.

ДІВЧИНА

Костели валили, безглуздо палили,
Ксьондзів безжалісно вбивали,
Живими в криницях ховали,
Палаці та замки вельмож руйнували,
Не залишаючи нікого в них живого.
Усе пусткою навкруг ставало...

ДРУГА ДІВЧИНА

Рідко хто в крові червоно-рудій
Рук мозолястих своїх не бруднив
І грабежу в ті часи не чинив...

ДІВЧИНА

Польське панство гордо збунтувалося
При тій думці страшній,
Що повинні вони тепер уважатися
Із черню й своїми рабами,

Які нещодавно в них були під ногами.
ДРУГА ДІВЧИНА

Король Посполите рушення оповістив.
Найняв десятки полків драгунів з угорців,
Французів, литовців, німецьких рейтарів
І їх в Україну війною повів.

ДІВЧИНА

Поле битви під Берестечком
Розтягалося на кільканадцять миль,
Здавалося, війська тягнулись безкінечно,
Ще не збиралося у світі стільки сил,
Які були б готові нещадно одне одного вбивати
Й безжално ворога перемагати.

Дівчата виходять зі сцени.

НЕЧАЙ

Заспівай, кобзарю, нам.

КОБЗАР

співає.

Гей, там поле, а на полі цвіті, –
Не по одним ляху заплакали діти.

Гей, там річка, через річку глиця, –
Не по одним ляху зосталась вдовиця!

Гей, не один лях лежить, вищиривши зуби!
Становили ляхи дубовій хати.

Прийдеться ляшенькам степи покидати
Й якомога швидше в Польщу утікати!

Заходить Богдан Хмельницький.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Слава Україні!

УСІ

Навіки слава!

ІСЛАМ ГІРЕЙ

Великий гетьмане, скажи,
Який ми мати будемо після цієї битви інтерес?

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Для нас немає зараз дорожчих інтересів,
Ніж інтереси й слава батьківщини.

БОГУН

Будемо, гетьмане, битися на смерть
За славу й волю України.

ВИГОВСЬКИЙ

Проти нас постала незліченна армія короля,
Яку найняв на допомогу він з усього світу.
Він має артилерію, важку кінноту.

НЕЧАЙ

Нас менше, та дух у нас незмірно більший,
Бо справжню волю, нарешті, ми відчули,
Й тому ми за неї будемо всі битися до згину!

ВИГОВСЬКИЙ

Не треба битися до згину.
Нам треба об'єднатись й здобути перемогу.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Правильно мовиш, Виговський,
Бо народ можна роз'єднати за день чи два,
А ось звести до купи, возз'єднати
Не можна потім навіть за віки!

ВИГОВСЬКИЙ

Татари здобич добувають,
Поляки борються за славу...

НЕЧАЙ

А ми б'ємося за волю батьківського краю
Та православну нашу віру!

ВИГОВСЬКИЙ

Яка чекає на нас доля?..

ІСЛАМ ГІРЕЙ

Ніхто не омине своєї долі.

БОГУН

Наша доля – жити з оголеною шаблею доти,
Доки ми здобудемо справжню волю,
Бо краще полягти, ніж бути вічними рабами.

ДЖАДЖАЛІЙ

Озброївся народ і панів не хоче мати.

ПУШКАР

Люди так роз'ярилися, що хочуть
Знищити прокляту шляхту
Або самі на полі брані полягти.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Ми визволимо наші землі
Від надокучливого ворожого ярма!
З'єднаємо всі землі в самостійну,
Непідвладну королю державу.
Я продиктую їм умови нового договору.
Лише тоді я буду гарантувати Україні
Довгоочікуваний мир і спокій...
Запитую у вас: чи ми здобудемо, нарешті,
Віками вимріяну, виплекану волю?

УСІ

Здобудемо!

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Такий народ ніхто й ніколи не перемаже!
Слава вам, воїни усемогоутні незламної,
Святої неньки України!..

УСІ

Слава гетьману Богдану!
Слава! Слава! Слава!..

*Із церкви виходить митрополит Йоасаф та отець Павло,
у його руках освячений меч.*

ЙОАСАФ

Благословляю тебе, наш гетьмане великий
І славне військо, на священну битву
За долю щасливу, за церкву православну, єдину,
За нашу святу батьківщину.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Спасибі, Ваше Блаженство.

*Митрополит Йоасаф бере в отця Павла меч і підходить до
Хмельницького.*

ЙОАСАФ

Прийми цей меч священний
Для битви з ворогом скаженим.
Він був освячений в Єрусалимі.
З ним ти здійсниш багато різних див
І звільниш Україну від кривавих пут-кайданів.
*Митрополит Йоасаф дає меч Хмельницькому, той бере його в
руки.*

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Вельми вдячний, Ваше Блаженство.

Звертається до всіх присутніх.

Брати мої! На цю війну із ворогом лихим
Мене митрополит Йоасаф
Два роки тому в Константинополі благословив.
А зараз я прийняв благословення
Й меч святий отут, під Берестечком,
Щоб остаточно в цій війні перемогти.
За нами зараз спостерігає увесь світ,
Бо тут зібралось стільки війська,
Скільки не збиралося в Європі ще ніколи.
Брати мої! Ми мусимо перемогти!
З мечем благословеним цим
Ми випremo навіки ворога із батьківщини!
Захистимо ж, преславні козаки, усі вольності свої
І скинемо із шиї всіх кровопивць,
Які неправдою та кривдою живуть
І православну кров нещадно п'ють!
Народе славний мій!
Я визволю тебе із лядської неволі!

УСІ

Слава гетьману Богдану!
Слава! Слава! Слава!..

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Поможе мені в тому польський простий люд,
Від Люблина по Краків,
Який підняв у Польщі на повстання
Народний польський ватажок Наперський.

Я того люду не одступлюся,
Бо то є права рука наша.
А шляхта має свою Польщу,
То Україну хай не зачіпає,
Нехай вона лишається для нас!
Інакше я виверну всіх ворогів землі моєї
Догори ногами і потопча, та так,
Що будуть вони піді мною,
А наслідок віддам султану у неволю!
Король хай буде королем у Польщі,
І хай він вільний буде від дуків,
Шляхти, герцогів, князів й панів.
За носа хай він водить їх...
Як зогрішить козак – то голову йому одріж,
А кили князь – то теж його чекає кара.
Тоді буде справедливість і правда!
Король не може бути вільним королем,
Тому що він залежний від своєї шляхти.
А я, хоч і незначний в Україні чоловік,
Але я хочу бути вільним від усіх!..
Господь всевишній так мені звелів, що я тепер
Єдиновладний самодержавець України.
На татар та турків шаблі я не підійму –
Досить з мене й України,
Від Дону по Холм, по Львів і Галич!
А дуків та всю скажену шляхту
Я зажену аж геть за Віслу та Варшаву!..
А якщо будуть вони й там брикатися,
То я нещадно їх скараю...
І, ставши над Віслою, скажу отак полякам:
«Сидіть й мовчіть, інакше – потопча і знищу!»
УСІ

Слава гетьману Богдану!

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Мінлива фортуна, але перемагає справедливість,
А наша боротьба за батьківщину
Є найсправедливішою боротьбою,
Тому тут переможемо ми неодмінно!..
Дістає свою булаву.

Настав день утвердити свободу Україні,
І ми зуміємо здійснити це отут,
Під Берестечком, на полі брані.

УСІ

Слава батькові Богдану!..
Слава! Слава! Слава!..

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Слава козакам!

УСІ

Героям слава!

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Панове-браття! Чорна ніч настала в Україні,
І ми повинні її в день новий та вільний привести,
Де незворушним буде запорозький Карфаген!
Всілякі корольята, княжата,
Лукаві вельможі та магнати
Нам стільки бід страшених наробили,
Що наш народ терпіти більше це не має сили.
Пани вже випили народну кров, немов вампіри.
Благодарисніше за нашу православну віру
І за цілісність отчизни на плаці воєнному,
Од зброї в бою скаженому лягти,
Ніж у домах своїх, яко невістухам,
Нещадно бути побієними.
Коли ж за нашу віру ляжемо на полі ратному,
То не лише слава та відвага наша лицарська
У всій Європі славно пролунає,
Але й уповання наше – за благочестя вмерти
Буде безсмертям, сповнене страдними вінками,
Од бога вінчане...
Тут, під Берестечком, ми мусимо перемогти!
Тож клянемося битись до останку
За Україну й усі вольності народу.

УСІ

Клянемося!

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.

Хай знають вороги, відчують вороги,
Що ми свій рідний край не кинем на поталу,
Відплатимо сповна усім, усі борги,
Для того піднялись, постали і повстали.
Доволі горя й сліз. Страждань уже доволі.
Ми на своїй землі – не на чужих полях.
То це ж хіба є гріх, що рвемось ми до волі,
Що тут не треба нам чийогось короля.
Священні наші нам калина і тополі,
І сині небеса, і золоте роздолля,
І слава всіх віків, яка не пропаде,
Бо хто хоч раз вдихнув п'янке повітря волі,
Вже в рабство не піде ніколи і ніде.
Уперед! За волю України!
На січу з ворогом лихим!

УСІ

За волю України йдемо всі в бій!..

КОБЗАР

Співає, його підхоплюють усі присутні.

Розлилися круті бережечки,
Гей, гей, по роздоллі;
Пожурились славні козаченьки,
Гей, гей, у неволі.

Гей ви, хлопці, ви, добрі молодці,
Гей, гей, не журіться,
Посіддайте коні воронії, –
Гей, гей, садовіться!

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей, похилилася,
Чогось наша славна Україна,
Гей, гей, засмутилася.

А ми тую червону калину
Гей, гей, та підніmemo.
А ми ж свою славу Україну,
Гей, гей, та розвеселиmo!

КАРТИНА ДРУГА

У наметі Хмельницького горять смолоскоти, іде рада старшин.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Поки що йде все для нас успішно...
Виговський, що робить лівий фланг?

ВИГОВСЬКИЙ

Там Іслам Гірей готується до бою.

До намету заходить полковник Богун.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Що, Богуне, чути?

БОГУН

Гетьмане, праве крило польської оборони
Не йшло в наступ, боячись того,
Що ми засідку зробили в лісі
І несподівано їм вдаримо у спину.
Тоді напали незабаром ми на них,
Й вони, звичайно, не встояли...
Ми захопили тридцять їхніх прапорів.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Чудово.

БОГУН

Але Іслам Гірей...
Під час кульмінаційної частини бою
Король ударив по татарах.
Спершу з гармат їх планомірно обстріляв,
Потім величезні сили він на них послав,
А ті не зуміли встояти й почали втікати.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Я бачив це на власні очі,
Та гадаю, що Гірей уже отямився
Й зупинив свою розгублену орду,
Та й знов готується до бою?

БОГУН

Гетьмане, повернулися мої вивідники,

Яких я послав у ту частину поля бою,
Тож вони сказали, що коїться
Незрозуміле щось у таборі Гірея...

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Що?

БОГУН

Мені здається, що зрадив нас Гірей.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Як?

БОГУН

Весь лівий край, який він захищав,
Уже поляки зайняли.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Не може того бути!..

БОГУН

Орда втекла і відійшла аж геть десь на три милі,
Покинула жінок, дітей, намети, самостріли,
Знамена, усі свої достатки, навіть мертвих,
Хоч Коран забороняє мерців лишати без погребу.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Хто винуватий в тому?

БОГУН

Не відаю.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Іван Богун, полковник, якого знає увесь світ,
Повинний відати про це.

БОГУН

Пробач, мій гетьмане великий,
Та я ще не розібрався в тому.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Я мушу їхати до хана.

Ви тримайте тут надійно оборону,

Ще більше треба окопатись,

Й ведіть з поляками переговори,

Тягніть час, він грає поки що на нас.

Гадаю, що я скоро повернуся.

ВИГОВСЬКИЙ

Без тебе буде важко нам,

Бо вперше воювати будемо без тебе.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Я завжди з вами... А ти, Виговський,

Візьми з собою тридцять козаків,

Поїдеш теж зі мною до Гірея.

ВИГОВСЬКИЙ

Гетьмане, але ж...

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Я сказав. І зволікати тут не можна.

Хан, хоч і зрадливий дуже,

Але його війська нам пригодяться ще можуть...

Іди, Виговський, готуйся, тільки скоро.

ВИГОВСЬКИЙ

Слухаюсь.

Виговський виходить із намету.

ДЖАДЖАЛІЙ

Як же ми тут будемо без тебе?

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Будете, Джаджалію.

Я мушу переконати хана,

Щоб повернув свої війська на поле брані.

Де взяти сили супроти всіх ворогів одразу?

Як розірватися, роздертися на частини,

Щоб мені стати сторуким і тисячосилим,

Щоб затулити всю нашу землю своїм тілом,

Аби, нарешті, здобути волю України

І порятувати від усіх нещадних ворогів?

Хто порятує? Хто здобуде?

Хто допоможе тут мені? Ви й тільки ви...

Тебе, Джаджалію, я залишаю головою.

Віднині ти володій тут гетьманською булавою,

Аж поки я не повернуся.

ДЖАДЖАЛІЙ

Гетьмане, без тебе ми як малі діти без батьків,

Не зможемо оборонятися самі.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

А хто, крім мене, упрохає хана?

Гірей не хтів на нашу користь воювати,

І якби я султана золотом не задобрив,

То він Гірея на допомогу б не пустив.

ДЖАДЖАЛІЙ

Так, але ж ти тут потрібний теж

І я тебе не зможу замінити.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

А ти мене й не заміняєш, а я наказую тобі

Оборонятися, поки мене не буде тут.

У наступ поки що не йдїть.

Богун, на ворогів роби напади вночі,

Їм не давай ані хвилини спати.

Як повернуся, тоді й будемо ми наступати.

Переговори поки що ведіть,

Щоб довше ви змогли триматись...

Та я гадаю, що скоро повернуся.

Про мій відхід ніхто не мусить знати.

Наш табір міцно й нерушимо тут стоїть,

Але його із трьох боків возами ще обгородїть,

Поскручуйте їх й обкуйте ланцюгами,

Добряче обкопайте скрізь валами,

Позаду нас болото захистить.

З гармат по ворогу палїть,

Пороху та дробу не жалїйте,

У нас його тепер достатньо.

Цей табір укріплений і неприступний.

Харчів і зброї вистачить тут на сто днів,

А в поляків запасів, як той кіт наплакав...

Та що це ви носи повісили свої?

Я ж не тікаю. Усе вам тут ось залишаю.

Гетьманська печатка, клейноди,

Оригінал Зборівської угоди.

Наші прапори, дорога скарбниця,

Тут тридцять тисяч талярів,

Яку Гірею я мав дати після перемоги.

Що з вами, браття?

БОГУН

Гетьмане, ми знаємо, яке в тебе горе.

Загинула дружина, щось сталося з Тимошем...

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

То горе є не ваше, а лише моє,

Й допомогти ніхто не зможе.

Звичайно, мені тяжко, бо я її любив,

Та вже не повернути...

А зараз тут у нас запеклий бїй

За славу й волю України,

Яка для нас у світі найдорожча.

Тому про власні бїди та нещастя

Ми нині маємо забути.

Заходить Виговський.

ВИГОВСЬКИЙ

Великий гетьман, готові їхати.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Добре. Татари звикли ховатися від ворогів

За нашими козацькими списками,

Але орда нам зараз край потрібна.

Готуйтеся до завтрашнього бою,

Він буде ще більш запеклий, ніж сьогодні...

Хбна не просто буде нам переконати,

Бо в татар якраз настав Байрам –

Велике мусульманське свято,

Вони в ці свята не можуть воювати.

БОГУН

А може, його підкупив король.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Усе може бути, потрібно з'ясувати.

До всього будьте тут готові.

Поїхали, Іване, та скоріше.

Бувайте всі здорові!..

УСІ

Щасливо! До побачення, Богдане!..

Хмельницький та Виговський виходять із намету.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Сцена біля козацької оборони.

НЕПЕВНИЙ

Іслам Гірей покинув нас і втік з ордою!..
Що будемо робити, браття?

НЕЧАЙ

Може, бажаєш здаватись шляхті?

НЕПЕВНИЙ

Не те, Нечаю... Гетьман теж зрадив нас!..

НЕЧАЙ

Як смієш ти подумати таке?

НЕПЕВНИЙ

А де ж із Виговським він подівся?

НЕЧАЙ

Погнався гетьман доганяти хана,
Умовити вернутися на поле брані.

ВОРОНЧЕНКО

Я та ще багато гречкосіїв і козаків
Гидували йти на битву проти короля
З татарським білим стягом.

НЕПЕВНИЙ

Гірей утік із поля брані...

Тепер нас менше ніж жовнірів

І ми не проб'ємося крізь польські легіони.

Відступати нікуди, бо за спиною в нас болото.

Ось і міркуй, що нам тепер робити?

КОБЗАР

співає.

Гей, там поле, а на полі цвіти, –

Не по однім ляху заплакали діти.

Гей, там річка, через річку глища,

Не по однім ляху зосталась вдовиця!..

ГОРДІЙ

Треба змиритись з королем і попрохати,

Щоб він нас із пастки пропустив.

НЕЧАЙ

Ти що?!.. У ноги падати й рабами бути у панів?

ГОРДІЙ

Пани живуть, мов у раю, а народ

Тримають, як грішників у пеклі.

ВОРОНЧЕНКО

Польські пани знайшли союзників собі

В особі магнатів українських

Й знуцаються і ті, і ті над нами.

Деруть останню шкіру з нас.

ГОРДІЙ

Однаково нам нічого втрачати,

Бо за те, що ми проти панів повстали,

Вони не пожаліють, а повісять, четвертують,

Сплять або розіпнуть на хрестах.

НЕПЕВНИЙ

Король нас не пропустить.

Він нам нізащо не пробачить,

Що ми воліємо звільнити Україну

Від польського триклятого ярма.

ГОРДІЙ

Можливо, якраз король і підкупив Гірея,

Щоб той від нас утік.

НЕПЕВНИЙ

Це може бути, бо в короля багато золота,

А орда й рідну неньку за золоту продасть,

Вона вже розграбувала Україну.

ВОРОНЧЕНКО

А я казав, що Гірею вірити не можна!

Він зраджував уже не раз Богдана.

НЕЧАЙ

Я певний, що його Богдан переконає.

НЕПЕВНИЙ

А я – не вірю! Може, у них змова між собою,

А нас усіх запродано на згубу!..

НЕЧАЙ

Не смій казати так!

Бо я тебе тут зараз зарубаю, гад!..

ГОРДІЙ

Нечаю, зупинись!.. Потрібно ждати нам,
Поки повернеться Богдан і готуватися до бою.

КОБЗАР

співає.

– Ой де ж твої, Хмелю, вороні коні?

– У гетьмана у польського стоять на припоні!

– Ой де ж твої, Хмелю, ковані вози?

– Під містечком Берестечком заточені в лози.

Ой Богдане, Богданочку, нерозумний сину,

Зрадив Військо Запорозьке, рідну Україну.

Славні хлопці-козаченьки трупом землю вкрили,

У болоті і річечці коні потопили.

Чи не той то хміль, що по тичці в'ється?

Чи не той то Хмельниченко,

Що з ляхами-ворогами вже не б'ється?

Ой не той то Хмельницький ляхів не рубас,

Він з містечка Берестечка додому втікає.

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

*У наметі Іслама Гірея Хмельницький. Блискає блискавка й
гримить грім.*

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

І небо Боже навіть злоститься на мене.

Шле свої грізні блискавиці і гатить грім.

Це так душа страждає, на шмаття серце розриває...

Який же гетьман я? Сиджу в полоні у Гірея.

Без війська, без клейнодів, без скарбниці...

Як міг поїхати сюди, покинувши своїх?

Що зараз думають вони про мене?

Позбувся війська, і я безсилий щось зробити.

Моє військо загубило голову свою.

Був гетьманом великим і пропав,

Тепер за мене й гроша ніхто не дасть.

Як вирватися з цього пекла?

До намету заходять Виговський та Демко.

ВИГОВСЬКИЙ

Чолом тобі, наш гетьмане великий.

ДЕМКО

Чолом, наш батьку.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Чолом. Зараз батько не там, де його чекають.

А що у вас? Розповідай, Демко.

ДЕМКО

Уночі Богун послав нас вилазку здійснити,

Якраз нам вигода була, бо всю ніч дощ лив,

Ніби із відра... Чимало найманців побили,

Але поляки назад дороги всюди перекрили,

Тепер не можемо у табір повернутись...

Козаки твердо оборону там тримають.

Ось тільки не знають, що робити далі?

Й твоєї допомоги всі чекають...

ВИГОВСЬКИЙ

Без голови нічого вдіяти не можуть.

ДЕМКО

Так. Без тебе, гетьмане, діла там не буде.

ВИГОВСЬКИЙ

А як тепер туди нам доступитись?

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Треба просити хана військо знову повернути.

ВИГОВСЬКИЙ

Наше військо ще втриматися зможе,

А нам потрібно їхати збирати нові полки

Й на виручку, під Берестечко йти,

Щоб ворогу торохнути у спину...

До намету заходить Іслам Гірей III

ГІРЕЙ

Слава Аллаху!..

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Слава Богу.

Навіщо ти до мене приставив охорону?

ГІРЕЙ

Щоб зберегти тобі життя.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Тебе поранено, Гірею?
ГРЕЙ
Та к. Стрілу ворожу на мене вітром занесло...
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Що сталося, Гірею?
Чому орда втекла отак ганебно,
Покинувши знамена, особисті речі та намети?
Навіть покинули своїх жінок.
Бодай хоч гроші ти за бій забрав би...
ГРЕЙ
Жінок ми знайдемо собі десь у дорозі.
А гроші ти мені даси й без того,
А якщо ні, то я й сам забрати можу.
Ти ж знаєш, що зараз наступило
Велике наше свято – дні Байраму.
Татари вже не можуть думати про битву.
На них найшло якесь затемнення чи жах.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Я бачив, що скував їх страх.
Але вони повинні бути там, на полі!..
ГРЕЙ
Вони геройськи билися...
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Я бачив...
ГРЕЙ
Загинули за тебе тисячі воїнів Аллаха
Та кілька мурз, а деякі потрапили в полон...
Богдане, по щирості тобі скажу,
Програєш ти оцю війну.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Чому?
ГРЕЙ
Погана є ознака.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Яка?
ГРЕЙ
Я знаю, що ти віриш ворожбитам й чаклунам.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Київські князі теж вірили волхвам.
ГРЕЙ
То ж слухай... Є у татар одна прикмета.
Коли в бою вбитий перший воїн
Упаде до ворога своєю головою,
То буде наша перемога.
Коли ж упаде він головою до своїх –
То значить, що це поразка буде неминуча.
Мій воїн, вражений стрілою,
Упав убитий до наших головою...
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Та ж поле бою розкинулось на милі в довжину,
То як би ти отам побачив,
Де, хто і як упав убитий, не збагну?
ГРЕЙ
Король спершу вирішив знищити мій табір.
Він усі свої гармати націлив на мій стан,
І в перший день були убиті тисячі татар.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Тому що почали у паніці тікати
Та й оголили своєї оборони лівий фланг.
ГРЕЙ
Орда, немов той звір без голови,
Коли біжить, то вже не завертає.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Завертає, якщо її добряче вдарити,
Або ж їй щедро заплатити.
ГРЕЙ
Король послав на нас важку кінноту
На чолі з твоїм проклятим Вишневецьким.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Шакал відвів на війнах твоїх
Свою мерзенну, кровожерну душу!
ГРЕЙ
Він розігнав там воїнів моїх!..

У бою загинув мій племінник Амурат...
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Прийми від мене співчуття,
На те й війна, щоби на ній вбивали,
А ті, які лишилися живими,
Загиблих мусять згадувати й шанувати.
ГРЕЙ
Оце таке у тебе співчуття?
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
А ти яке хотів?
ГРЕЙ
Не дїждешся від мене допомоги.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Чому?
ГРЕЙ
Я повезу й тебе з собою.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Та як ти смієш?.. Мене чекає військо.
ГРЕЙ
Почекає. Воно хоч із тобою,
Хоч без тебе, однаково сконає.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Брехня! Моє військо нині в найкращому
Бойовому стані і переможе будь-кого.
ГРЕЙ
Ось хай без тебе поб'ється й доведе,
Яке воно без тебе сильне та міцне.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Не маєш права мене з собою забирати!
Я султану золотом платив
І будеш перед ним за те відповідати.
ГРЕЙ
Я відповім, а ти заплатиш ще й мені...
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
У таборі скарбниця, там для тебе гроші.
ГРЕЙ
То гроші для мене, але вони вже не мої,
Бо всі дістануться полякам.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Це вдруге ти зраджуєш мене.
ГРЕЙ
Невже? Коли я ще зраджував тебе?
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Забув? Погану пам'ять маєш.
Під Збаражем два роки тому,
Коли поляків я загнав був на слизке
Й від розгрому їх урятувала твоя зрада,
Бо ти й тоді втік із поля брані.
Я змушений був підписати з королем
Ганебний для України договір.
Тоді я втратив Київське, Чернігівське воеводство.
Козаки за те мене хотіли вбити,
А народ склав про мене пісню ось таку...
Хмельницький співає.
Бодай Хмельницького перва куля не минула,
Що велів брати дівки, парубки, молоді молодичі!
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молодії молодичі старого Хмеля проклинаючи:
Бодай Хмельницького первая куля не минула,
А другая устрілила – у серденько уцілила...
ГРЕЙ
Чув, чув...
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Король, не маючи чим за твою зраду заплатити,
Віддав тобі в ясир села й землі України.
ГРЕЙ
У цьому світі за все треба платити.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
І тепер ти знову зраджуєш мене.
ГРЕЙ
Не вигідно мені, щоб з Польщею
У тебе був довгий мир.

Щоб хтось або поляки, або ви були сильніші.
Для мене добре, коли між вами ворожнеча.
Я зацікавлений у тривалій ворожнечі поміж вами,
Тоді спокійненько мені живеться,
Чим більше ви б'єтеся між собою,
Тим менше сил ви маєте для боротьби зо мною.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Я пожаліюся турецькому султану!
ГРЕЙ

Жалійся, хто ж тобі боронить?
До речі, він теж такої ж думки, як і я.
Ти й так, щоб я тобі допомагав,
З ним домовлявся через голову мою.
А я не хотів брати участь у цій війні
Й прийшов сюди, бо він звелів мені.
До того ж воїни мої не звикли
До регулярної постійної війни,
Вони люблять побитись трохи,
Своє забрати та й гайда.
Ось тільки цього разу їх полягло чимало...
Нічого, буду вертатися назад,
Через беззахисну твою кохану Україну,
То заберу собі ясир багатий,
Скільки захочу і кого захочу
Візьму собі в полон і запродам у рабство,
Бо ж твої села ніхто тепер не захищає,
Усі оборонці твого краю безславно тут,
Під Берестечком, пропадуть.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Я із султаном уже розраховавсь.
Та й тобі я теж немало заплатив...

ГРЕЙ

Тепер заплатиш ще за відкуп свій.
Так що ті талери, які для мене ти приготував,
Тепер перепадуть полякам,
А я своє ще по дорозі в сто раз більше заберу.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Я всі скарби й клейноди в таборі лишив...

ГРЕЙ

Ха-ха!.. Добрячий буде королю дарунок!
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Козаки не віддадуть клейнодів та скарбів!..

ГРЕЙ

Богдане, тверезо глянь на всі обставини.
Твоє військо потрапило в пастку.
Йому не вибратися з неї вже повік.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

То ти мені не допоможеш?

ГРЕЙ

Ні, я й так занадто вже багато втратив.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Тоді я мушу їхати, збирати ще нові полки.

ГРЕЙ

Ні, ти мені ти спершу заплати.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Я ж заплатив уже тобі й султану.

ГРЕЙ

Мало. Тепер за себе ще плати,
Бо твоє військо без тебе битися нездале.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Гаразд. Я заплачу.

Блискає блискавка, гримить грім.

ГРЕЙ

Гримить. Про щось віщує. Дощ три дні вже йде.
Назад, через болото, військо не пройди.
Болото дороги зовсім розвезе,
Тепер невпинно треба наступати уперед,
А ворогів там значно більше ніж твоїх.
Подумай, добре розміркуй
І краще йди на мир із королем
Бо поки ти збереш нових своїх,
То тут, під Берестечком, король перерубає всіх.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Мої надійно й твердо там стоять,

Харчів і пороху їм вистачить на місяць,
А я зберу війська й ударю королю у спину.

Блискає блискавка й гримить грім..

ГРЕЙ

Роби, як знаєш, та небо зовсім інше каже.
І я кажу, що військо треба повернути.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Усе можна повернути, крім гідності й свободи.
Для чого жити, коли на нашу землю
Знов придуть вороги і її потопчуть,
На душу стануть чоботом важким,
Сплюндрують, обдеруть, розорять
І знову весь народ мій у неволі буде.
Ні, він так уже не зможе більше жити,
Бо з мечем піднявся на гнобителів своїх.
Він мусить у цій війні перемогти.
І неодмінно переможе.

ГРЕЙ

Так не повинно бути.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Чому?

ГРЕЙ

Бо це не вигідно мені. Я хочу користь мати.
Та й взагалі я сюди прибув не для війни,
А для того, щоб укласти з тобою договір
І з королем на вигідних лише мені умовах.
Ось я тепер із королем і поторгуюся за тебе...
Продам тебе йому, і настане цій війні кінець,
А я в ній стану переможцем.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Ні, ти цього не зробиш.

ГРЕЙ

Побачимо.

Блискає блискавка та гримить грім.

КАРТИНА П'ЯТА

Ніч. У наметі старшини ведуть раду.

ГЛАДКИЙ

Що будемо робити, козаки?

ДЖАДЖАЛПІЙ

Вести потрібно з королем переговори.

БОГУН

Про що?

ДЖАДЖАЛПІЙ

Щоб повернув права Зборівського договору.

БОГУН

Не поверне, бо ми тут зараз можемо програти
І він це все чудово розуміє,

Тому що в нього нині значно більші сили,
Але хіба ми вже не козаки?

Хіба ми не трошили ворожі голови й хребти
Ще в менше вигідних для нас умовах?

Адже сто славних запорозьких козаків
Ніколи не боялися й тисячі затятих ворогів,
А часом їх валили іще більше.

Тому я нині план такий ось пропоную.
Щоб зберегти нам основну військову силу,
Потрібно у відкритий бій іти
Й пробитися через ворожі легіони!

ДЖАДЖАЛПІЙ

А Хмель казав, щоб ми вели переговори
І не встрявали в бій, чекаючи на нього.

БОГУН

Джаджалію, ти ж бачиш добре сам,
Чекати більше не годиться нам,
Бо можемо програти нашу справу.

КРИСА

А де твій гетьман?

НАГОРНИЙ

Там, де й хан, який утік із поля бою

ДЖАДЖАЛПІЙ

Гірей утік, та не Хмельницький!..

КРИСА

Чому його ти захищаєш?

Якщо не втік, то де й досі він блукає?

ЙОАСАФ

Богдан не може зрадити народ,

Бо він життя своє для нього присвятив.

КРИСА

Народ на Хмеля дуже злий,

І він, знаючи це, сам вирішив порятуватись,

Щоб його чернь не віддала полякам.

Він утік. А бажання вернути хана та орду

Було лише причиною для втечі.

БОГУН

схотівся за шаблю.

Не можеш ти так навіть думати про це!

КРИСА

Не дуже ти хапайся за шаблюку,

Бо в мене є своя, не гірша, ніж твоя.

І я й не стверджую, а лиш припущення роблю.

БОГУН

Ти припускай, але тут диму в очі не пускай,

Бо гетьман – життя своє віддав народу.

БОЯРИН ЗАБАБУРСЬКИЙ

Мені здається, що королю продав хан,

Тому й утік, покинувши свій стан.

БОГУН

Можливо, Хмель шукає нам підмогу

І вдарить у спину королю.

Не будемо тут марно ми гадати

І час на це даремно витрачати.

Нам треба не лише вночі на шляхту нападати,

А завтра вийти на відвертий бій

І просіку в польському стані прорубати.

Інакше ми тут можемо сконати!

МАЙЖЕ ВСІ

Правильно, на бій!

ДЖАДЖАЛІЙ

Панове, браття, я не знаю,

Як вийти нам із цього стану, тому...

Я хочу достойному віддати гетьманську булаву.

ПУШКАР

Я пропоную гетьманом вибрати Гладкого!..

ГЛАДКИЙ

Ні!.. Хай в бій веде Богун!

У нього є відвага, непримиренність до ворогів,

Він користується довір'ям козаків.

Я пропоную віддати Богуну гетьманську булаву.

БОГУН

Спасибі. Та я не гідний цього важкого жезла.

ЙОАСАФ

Поки немає поміж нас Богдана,

У нас немає кращого за тебе полководця.

У тебе світлий розум, енергія, завзяття,

Не плямував себе ти безцільною жорстокістю,

А головне – не зрадиш ти свого народу.

БОГУН

Спасибі, отче, за хороше слово,

Але я стати на місце гетьмана – не можу.

ПУШКАР

Товариство! Богун підтримує порядок у коші,

Не раз робив удалі вилазки на ворогів.

Він день і ніч не злазить із коня,

Використовує найменші прорахунки короля.

Він є у нас вождем, начальник штабу й інженер,

Тому я теж вважаю, що лише Богуну

Потрібно дати гетьманську булаву.

БОГУН

Браття, то честь для мене завелика.

Не втримати мені гетьманського керма.

ЙОАСАФ

Утримаєш, бо ти його достойний.

ГЛАДКИЙ

Твоє ім'я вселить відвагу козакам,

А на поляків воно давно вже наганяє жах,

Бо дехто з них тебе боїться більше, ніж Хмеля.

ЖАДЖАЛІЙ

Так, я зрікаюся цієї булави

І з вами йду на бій, немов козак простий.

Хай гетьман буде в нас Богун!

Передаю тобі, Іване, булаву.

БОГУН

Ні.

ДЖАДЖАЛІЙ

Тричі ти вже відмовився від булави.

Не маєш права старшинам ради ти недовіряти.

Бери, поки Хмельницького немає,

Будь гетьманом й показуй нам до перемоги шлях.

Джаджалій відстає булаву й дає її Богуну.

БОГУН

Важка мені та ноша та відповідальна...

ЙОАСАФ

Нам нині не можна безвідповідально жити.

Ми віримо, що зможеш лише ти

Військо й Україну порятувати й зберегти.

Бери та з гідністю священну булаву носи,

Нехай вона тобі прислужиться для перемоги.

БОГУН

бере в Джаджалія булаву, цілує її.

Клянусь, що буду цю священну булаву

Для вас і для свого народу

Достойно, із честю скрізь її нести.

ЙОАСАФ

Є ще в нас такий прадавній звичай,

Щоб ти не запанів, то голову осиплемо землею.

Митрополит Йоасаф бере землю й сипле її на голову Богуну.

БОГУН

Спасибі, товариство, за довіру.

А зараз давайте готуватися до бою.

Якщо ж не проб'ємося крізь ворожі лави,

То будемо шукати інші плани.

КРИСА

Які?

БОГУН

Я завтра після бою вам про те скажу.

А зараз у розвідку пошліть найспритніших.

Будемо вирушати в наступ завтра пораненьку,

Коли ще не впаде туман на землю,

Щоб тоді, як він на неї ляже,

Непомітно підкрастися до ворога близьенько

І несподівано по ньому шмагонути.

Спершу гармати наші хай ударять,

Потім піде кіннота лавою зі списками,

За нею – піші, шикуючись у три шеренги,

За ними знову хай комонні з шаблями полетять,

Які безжалісним ударом доб'ють ворожу рать.

Ідіть готуйтеся, бо завтра жде жорстокий бій,

В якому мусимо обов'язково ворога здолати.

КАРТИНА ШОСТА

Козацька оборона.

МАКСИМ

Пильнуй, Іване, як хочеш бути ще живим,

А ні – то не зносити голови тобі!

ІВАН

Такі жнива не вперше нам з тобою жати,

Щоб ми, не озираючись, косили.

Зім'яли, розмели, порозкидали –

Вже панство наvertsється до втечі.

МАКСИМ

На грудях в тебе кров...

ІВАН

Та ні, Максиме, то не кров,

Я на сорочці давно вже бачив ці краплини,

То лях мені сорочку розпорів,

А тут у мене в хусточці калина...

Бачиш, вся червона, неначе у крові,

А ми з тобою ще живі...

Спасибі, пане-брате, що ти відбив того списа,

А то до тебе я уже б не розмовляв...

МАКСИМ

Ти не на мене списуй,
Подяку тому вузлику з калиною твори,
Це він тебе від смерті скрізь рятує.

ІВАН

А й справді ж бо, Оксанина хустинка
І мамина калина у пучку,
Вони у мить жорстоку серце захистили,
А ще рятують скрізь мене від куль.
Хоч це не щит і не кольчуга з бляхи,
Яка скрізь захища мене від ляха.
То ж недаремно я її отут ношу.
Калина – це безцінний оберіг,
Вона мені в походах гріє душу.
Я з нею повернуся із усіх доріг,
Священну клятву з нею не порушу.

МАКСИМ

А хустка, звісно, тебе теж усюди порятує,
Бо то коханої дівчини подарунок...

ІВАН

Дала перед походом, щоб швидше я вертався,
І з нею на весільний рушник став...

МАКСИМ

Станеш, якщо подужаємо ворога отут...

ІВАН

Подужаємо, бо, як казав нам наш Богдан:
«Хай знають вороги, відчують вороги,
Що ми свій рідний край не кинем на поталу,
Відплатимо сповна усі, усі борги,
Для того піднялись, постали і повстали.

ІВАН

Поглянь, он знову ляшеньки летять...

МАКСИМ

О! Неначе хмара, крилаті лави між дерев...
Ще не відчуваєш страху?

ІВАН

У мене шал завзяття в серці не погас.
Рубаймося на смерть із ворогами!

МАКСИМ

Поглянь, з усіх боків нас ворог обсідає,
Нахабно лізе, радісно кричить,
Немов і зовсім не жаліє,
Що ми вже скільки їх поклали, мов снопів.

ІВАН

Ну ж, калина та хустина, нам допомагай!

МАКСИМ

Зустрінемо тут їх нагостреним залізом...

ІВАН

«Священні наші нам калина і тополі,
І сині небеса, і золоте роздолля,
І слава всіх віків, яка не пропаде,
Бо хто хоч раз вдихнув п'янке повітря волі,
Вже в рабство не піде ніколи і ніде».

Б'ють тулумбаси, гудуть сурми, дзвенять дзвони, постріли гармат та самопалів, людські крики, іржання коней, тупіт копит, брязкіт зброї, свист куль та ядер. У диму та пилуці йде запеклий бій.

ПОСТУПОВО СПАДАЄ ЗАВИСА

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ДІЇ

КАРТИНА ПЕРША

У наметі король Ян Казимир веде раду.

Час від часу виблискує блискавиця та гримить грім.

КОРОЛЬ

Багато наших жовнірів полягло.
Лянцкоронський, добряче за річкою дивися,
Щоб козаки не перейшли й не вдарили у спину.

ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ

Я дивлюся, мій ясний король.

КОРОЛЬ

Тому мені доводилося не раз міняти плани.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Воно й не дивина, бо наша армія

На полі битви розтягнулася на кілька миль.
Десять корпусів по дванадцять тисяч кожен
Не просто провести на поле брані.
Та вісім полків драгунів найманого війська,
Одинадцять регіментів німецьких рейтарів,
А з ними ще й служниці...

КОРОЛЬ

Безкінечним здається наше військо,
Дуже багато людей, коней, худоби.
Якщо поррахувати вільну челядь,
То її вдсятеро більше, аніж війська.

М'ЯСКОВСЬКИЙ

Багато панство розкошів притягло з собою,
Воно бажає почувати себе, неначе
На балах у Кракові, Варшаві чи у Львові.

КОРОЛЬ

Так, але то буде потім,
А зараз із безладдям нам пора кінчати,
Бо битву цю ми можемо програти!

ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ

Не раз Богун вилазив зі своїми,
Та ми їх там безжалісно побили.

КОРОЛЬ

Але чому ж Богун, отой пройдисвіт,
Страховисько, диявол у людській подобі,
Незважаючи на все, і досі ще живий?

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Скоро йому настане край!

КОРОЛЬ

Швидше треба вам кінчати з ним!
Небезпека загрожує вітчизні.
Ми військо втратили вже десять тисяч.
Хоча покінчили з ордою –

Гірей далеко вже, мабуть, забіг,
І лівий край Хмельницького розпався,
А козаки попали в наш капкан,
Я все ж настирливо наполягаю,
Щоб завтра ми зробили генеральний бій.
Я немалу надію на важку кінноту покладаю.

ДЮ ПЛЮССІ

Коні голодують, бо збіжжя в нас мало,
І вони з кожним днем силу бойову втрачають.
Нелегко лицарям, закутим у броню,
Пектися на палкому сонці.
Воно немилосердно розжарює панцир, зброю.

КОРОЛЬ

Тому не будемо ми відкладати бою.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Я маю сорок тисяч війська із собою,
І прошу мене послати першим розпочати бій.

КОРОЛЬ

Побачимо, можливо, і почнеш.
Хмельницький, досвідчений і хитрий пес,
Він може обдурити нас і зненацька оточити,
Тому все, що буде він робити,
Не довіряйте, а все й скрізь перевіряйте,
Щоб він не заманив у свою пастку нас.

ДІЯ ДРУГА

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Потрібно на другий берег річки перейти
І оточити козаків із тої, болотяної, сторони.
Тоді Хмельницький буде повністю в капкані.

КОРОЛЬ

Скільки для цього треба вам рейтарів?

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Гадаю, що п'ятнадцять тисяч стане.

КОРОЛЬ

То забагато. Мені потрібні вони тут.
Я кожним своїм жовніром дорожу,
Бо Хмельницький може піти в лобову атаку,
І ми залишимося без оборони.
Їм відступати нікуди,
За спинами в них непрохідне болото.
Тому вони будь-що-будь,

А будуть прориватись через табір наш.
І хоч вони озброєні погано,
Але моральний дух їх вищий, ніж у наших.
Тому нам треба невпинно наступати...
Генерал-майор артилерії Пшиємський.

ПШИЄМСЬКИЙ

Я слухаю, ясний король.

КОРОЛЬ

Не жалійте ні пороху, ні ядер,
Невпинно й планомірно по ворогах весь час
З важких гармат паліть.

ПШИЄМСЬКИЙ

Слухаюсь. У нас пороху і ядер є багато.

КОРОЛЬ

А бойового досвіду вам не позичати. Ідїть.

ПШИЄМСЬКИЙ

Слухаюсь, великий мій король.

Пшиємський виходить із намету.

КОРОЛЬ

Генерал Гульбальд, готуйте греблі та мости
До штурму козацьких таборів,
Бо більше ми не можемо чекати,
Потрібно вже негайно нападати.

ГУЛЬБАЛЬД

Слухаюсь, ясний король.

Гульбальд виходить із намету.

КОРОЛЬ

Усім добре підготуватися до бою,
Це буде генеральний бій, останній.
Пора настала покінчити вже з Богданом.
Я перед боєм об'їду всі ряди військові
І підніму моральний дух жовнірів та рейтарів.

Звертається до Вишневецького.

Що там ті прохачі, не поздохали, ще чекають?

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Так, ясний король. Ще почекають.

А може, краще, хай здихають?

КОРОЛЬ

Кличте їх.

СЛУГА КОРОЛЯ

Слухаюсь, ясний король.

Слуга короля виходить із намету.

КОРОЛЬ

Ліщинський, скажеш їм наші умови.

ЛІЩИНСЬКИЙ

Слухаюсь, ясний король.

Заходять полковники Криса, Гладкий і Петрушенко в одязі полковника.

ПОСЛИ

Чолом тобі б'ємо, великий наш король.

Шляхта стоїть, не рухаючись.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Далі.

ПЕТРУШЕНКО

Поборені тобою козаки, великий наш король,
Які zostалися живими на кривавім полі,
Благають милості твоєї й не ганьби.
Ми переповнили міру людського злочинства,
Але думаємо, що не переступили ще
Природженого тобі милосердя.
Змилуйся над спокутуючими свої злочинства
Або швидше смертю скарай винуватих!
Перед тобою сто тисяч кладуть голови грішні,
Зітні їх, коли вагу наших злочинів
Можна змити тільки великою кров'ю.
Але навіщо, королю, здіймати зброю проти тих,
Кого вже мучить їх сумління?
Твоя воля помилувати нас чи скарати.
Але коли твоя воля стратити нас
За образу твоєї величі й пишноти,
То придбаєш собі більше тим собі слави,
Коли простиш нам наше одуріння
І тим примусиш нас шоденно конати,
Спокутуючи гріхи наші перед тобою.

Нашою стратою ти збільшиш перемогу,
Але зменшиш державу свою,
Бо багато людей принесеш у дарунок тій помсті.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Багато, сотнику, говориш,

Хоч ти одяг на себе й полковника одержу.

КОРОЛЬ

Хмельницький має безліч чорних гріхів,
Замість дяки за ласку та не злопам'ятство,
За те, що від нашої королівської світлості
Отримав він гетьманську булаву й знаймо,
Буйний своєю гордістю, підняв руку на мене,
Мріючи не про козацькі вольності,
Не про справедливість та благоденствие народу,
А хоче княжити у відокремленій державі
І почувати себе господарем на Україні.
Запорожці теж стоять за нього,
І дикі й злі безчинства та бешкети коять,
Купаючись у морі крові, яку проливають,
Грабуючи панів, володарів своїх...
Він легко зібрав війська,
Бо клич дав голодранцям йти до нього
І разом із ним розбійниками поставати.
Звичайно, селянину простіше пана вбити
І йти в гайдамаки-козаки,
Горілку пити, гвалтувати, грабувати,
Страшні розбої скрізь чинити,
Ніж на панів своїх робити.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

А ще люди пішли в розбійники до Хмеля тому,
Що бояться попасти в полон до турок,
Бо в Стамбулі на базарі дають за невільника
Усього лиш десять стріл або одного лука.
Так багато турки вже в ясир набрали полонених.
Ось до чого ваш Хмель народ довів!

КОРОЛЬ

Кажі, Ліщинський, їм наші умови.

ЛІЩИНСЬКИЙ

Слухаюсь, ясний король.

Ви мусите звільнити всю польську шляхту,
Яка перебуває зараз у вашому полоні,
Ви повинні видати нам Хмельницького,
Його сина Тимоша, а також Виговського,
Усіх сотників і всю старшину до коліна.

КРИСА

падає на коліна.

Ясний король, візьми нас у свою опіку,
Але помилуй усіх полковників й старшин...
На колінах просимо прощення в тебе.
Ми зробимо все, що лиш накажеш.
Та тільки змилуйся над нами.

КОРОЛЬ

Моєму серцю властиве співчуття,
Тому я обіцяю, що чернь додому відпущу.
Але ви зобов'язані мені віддати
Усіх своїх полковників й старшин,
Які повинні з покаанням переді мною
На коліна стати. (*Ліщинському.*)
Продовжуйте.

ЛІЩИНСЬКИЙ

Ви маєте віддати нам свої клейноди, прапори,
Гетьманську печатку та скарбницю,
Усі гармати й усю зброю.
Ви повинні погодитися з умовами
Куруківської ординації 1625 року,
Розірвати спілку з татарами,
Зборівські пакти скасувати.
Хлопів і всю чернь до плуга відіслати,
Козацьке військо так упорядкувати, щоб воно
Перебувало в повній залежності від короля,
Як настановить польський сейм на всі часи.

КОРОЛЬ

Зоря Хмельницького померкла вже й зайшла.
Чи ви вважаєте, що є у вас надія на спасіння?

Немає.
КРИСА
ЛЩИНСЬКИЙ
Ідїть і передайте своїм старшинам,
Щоб виконали всі наші умови.
КОРОЛЬ
Тож усе зробить отак, як я сказав.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Чого ви поставали?
Посли попадали на коліна.
КРИСА
Ясний король, помилуй нас й прости!..
ЛЩИНСЬКИЙ
Раніше треба було падати в коліна,
А зараз ідїть геть.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Але один полковник хай залишиться отут.
КРИСА
Хто?
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Виберіть самі між себе.
У вас же вибирають полковників й старшин
І навіть гетьманів своїх.
То виберіть, кого залишите отут нам під заставу.
ГЛАДКИЙ
Хай залишиться Петрушенко.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Петрушенко не полковник,
Хоча на нього одягли нову полковницьку одягу.
Воно, звичайно, вірно,
Бо до короля не личить посилати якогось сотника
Та ще й у драному вбранні!
Навіщо ви із сотника полковника зробили?
Шляхта розсміялася.
ГЛАДКИЙ
Бо Петрушенко мову добре вашу знає.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Я знаю ту й ту, та я служу не лише Польщі,
А й своєму народову, як батько дорогий.
ПЕТРУШЕНКО
Такий батько для народу, як мати – смерть.
Блиснула блискавка та вдарив і розкотився грім.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Гостро... Чому? Кажі, не бійся.
ПЕТРУШЕНКО
Я й не боюся. Про твою жорсткість до наших
Є дорікання навіть від твоїх поляків,
Яким ти весь, із ніг до голови, продався.
Вони ще кажуть, що це через твою жорстокість
Наш народ піднявся на повстання,
Бо хто ж терпіти може такі муки та знуцання?
Самі поляки кажуть, що мор та чума
Не поклали в могилу стільки народу,
Скільки ти нещадно повісив і посадив на палі.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Ага! Страхаєтесь Яреми?!..
А як же ви хотіли, щоб я чинив
З мародерами, розбійниками та бунтівниками,
Які спустошують мій рідний край?
Ні, відповідати треба за насильства, злodianня,
Які роблять оті пройдисвіти погані.
Далі ще гірше буде!.. Я нищу не свій народ,
А лише бидло і його старшин,
Які не хочуть мирно жити,
Коритись королю й панам своїм служити
І все роблять, щоб знищити державу.
За вила та плуги вам треба братись,
Волами керувати, а не йти в розбійники,
Щоб воювати проти ясного короля.
Інакше я й надалі буду в крові топити всіх,
Хто стане проти короля.
Вас так потрібно катувати,
Щоб ви могли постійно відчувати,
Що вже вмираєте, але ще живете!..

КРИСА
Давайте я лишуся.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Я знаю, що давно вже мислиш ти,
Як тобі на бік шляхти перейти.
Хоча, скільки б я вас не мучив, не палив,
Однаково не скажете ні за що правду ви.
Але ж ти тут лишаєшся заручником,
А не вельмишановним паном чи поляком?
КРИСА
І все ж я хочу залишитись.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Лишайся. Ну що, усе ясно сказано було?
Звичайно, вашим старшинам і полковникам
За їхні підлі вчинки, пощади нізачо не дістати.
А чернь, на те вона і чернь,
Щоби на панство працювати.
Ваша старшина прикрилася словами
За волю й незалежність України
І хоче нас знищити, щоб на наше місце стати,
Й гнобити свій народ ще більше за поляків.
Але цього не досягнути їм нізачо.
Ідїть і передайте, щоб усі здалися,
Поки ще не пізно, хай складають зброю
Й покійно переходять у наш стан.
Посли виходять. Криса залишається.
КРИСА
Я знаю, як викурити козаків.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Невже? Ану, кажи.
КРИСА
Вірніше, не викурити, а вилити, як ховрахів...
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Кажі, кажі...
КРИСА
Треба насипати на річці Пляшівці греблю
Й вода затопить козацькі табори,
Бо всі стоять вони внизу.
Тоді повстанці втопляться,
А хто врятується, то ті втечуть, як ховрахи.
Але ж тікати нікуди їм буде,
Бо скрізь стоять жовніри ваші...
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Непогана думка.
КОРОЛЬ
Потрібно й, справді, річку перегородити...
Канцлер Радзивілл, візьміть п'ять тисяч вояків
І негайно річку загатіть дерном та піском,
Вода вийде зі своїх берегів
Й затопить військо клятого Богдана,
Немов тих ховрахів... Ха-ха-ха!..
РАДЗИВІЛЛ
Слухаюсь, ясний король.
Канцлер Радзивілл швидко виходить із намету.
КОРОЛЬ
Це добре, що козаки вже на переговори йдуть.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Мені здається, що вони не ведуть переговори,
А лише тягнуть час.
КОРОЛЬ
Чому?
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Чогось чекають...
Вишневецький до Криси.
Що знаєш щось іще цікаве?
КРИСА
Нічого.
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ
Гей, заберіть його до ката!
Там скаже він усе.
КРИСА
Не треба! Я скажу, але не убивайте...
Хмельницького й Виговського в таборі немає.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Як це немає? А де ж?

КРИСА

Вони в полоні у Гірея.
Як хан почав із поля бою утікати,
Хмель та Виговський поїхали його вертати.
Гірей же взяв їх із собою...

КОРОЛЬ

Оце так новина!..

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Так ось у чому справа!..
Харчів та пороху доволі в них,
Чекають на Хмельницького,
Бо що вони без нього?
Хто замінити його може?

КОРОЛЬ

Там є Джаджалій, Пушкар, Богун.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Богун, той шолудивий, як половецький князь,
Жорстокий та затятий, ненавидить поляків,
Але то все не є Хмельницький...
Гей, слуги!.. Негайно його до ката відведіть!..

КРИСА

Не треба!.. Я ж усе сказав.

Я вас прошу – не катуйте, не вбивайте!..

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Геть! Слуги! Я ж сказав – забрати!

КРИСА

Не потрібно!.. Я скажу усе.

Але я вас прошу – не катуйте, не вбивайте!..

Слуги беруть Крису й виводять із намету.

КОРОЛЬ

Здаватися старшини не захочуть,
Бо знають, що прощення їм не буде...

Що будемо робити з повстанцями, панове?

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Поки вони потрапили до нас у пастку,
А Хмель у капкані в Гірея.
Потрібно їх зім'яти й винищити до ноги,
А хто залишиться живим – нещадно покарати.
У болоті потопити! На палі посадити!
Або в Туреччину продати, на галери,
Щоб знали всі й скрізь, на всьому світі,
Що проти панства та володарів своїх
Не можна бидлу повставати...

КОРОЛЬ

Щоб менше наших у боях лягло,
Повстанцям треба обіцяти волю,
А потім розділити на полки,
Відібрати зброю і вкосити всіх,
Щоб й згадки в світі не було про них!

ЛІЩИНСЬКИЙ

Треба помилувати чернь, бо нам раби потрібні.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Не помилувати, а ще більше загнuzдати.
А старшину й козаків потрібно вшати,
Четвертувати, живими в землю закопати,
Щоб більше не було кому підбурювати бидло
І проти панства руки піднімати.

ЛІЩИНСЬКИЙ

Тримати будь-яку зброю треба їм заборонити.

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Якщо не хочуть унію прийняти,
То треба їх перехрестити, як я колись хрестив,
Відрубував навхрест праву руку й ліву ногу,
Ліву руку й праву ногу... Ха-ха-ха-ха-ха!..
Запам'ятали це вони навіки.

КОРОЛЬ

Добре, а зараз бийте по табору повстанців
З усіх гармат, щоб менше стало їх,
Й готуйтеся до смертельної атаки,
Бо старшина так просто нам не здається.
Поки Хмельницького в них немає,
Потрібно наступати й швидше їх здолати

Блиснула блискавка та вдарив грім.

КАРТИНА ДРУГА

На сцену виходить Кобзар і співає.

КОБЗАР

Тулумбаси, рушниці, гармати б'ють.
Скажено повсюдно коні іржуть.

Ідуть із диким криком вони стрій на стрій.
Триває шалений, смертельний бій.

Немає в суперників і краплі жалю.
Байдужий їм свист ядер та куль.

Ніщо не врятує безумних людей.
Кожний з них б'ється лише за своє.

Втопають бійці у болоті страшнім.
Спасіння не буде їм у воді.

Змішалось все й потонуло в крові.
Не видно кінця триклятій війні!..

КАРТИНА ТРЕТЯ

У наметі Богуна зібралася козацька старшина.

ДЖАДЖАЛІЙ

Богун, чому селян на раду не покликав?

БОГУН

Бо в нас питання, які вирішують лише козаки.

ПУШКАР

Правильно. Зараз у нас тяжкий стан,
Із чорно радитися нам не треба.

БОГУН

Король – умови наші не прийняв,
Я був правий, а ви не вірили мені.
Що, браття, будемо робити?

ДЖАДЖАЛІЙ

Треба й далі вести переговори,
Тягнути час та Хмельницького чекати.

БОГУН

А якщо він не повернеться,
Бо невідомо, де він і що з ним сталося?

ЙОАСАФ

Як Хмель сказав, то так нам треба й поступати.

БОЯРИН ЗАБАБУРСЬКИЙ

Він сказав. Він, певно, десь уже в Гірея розкошує
Або втік кудись собі в Суботів!..

ДЖАДЖАЛІЙ

Не смій! Хмельницький не може покинути народ
В таку страшну годину!..

Тому нам треба захищатись й чекати на Богдана.

МАРТИН ПУШКАР

А я гадаю, що треба прийняти умови короля.

ДЖАДЖАЛІЙ

Здатись? І знову в неволю наш народ віддати?

МАРТИН ПУШКАР

У нас іншого виходу немає,
А цим ми збережемо простих людей,
Король їх не скарає.

НАГОРНИЙ

Зате старшин усіх скарає,
І наш народ залишиться без голови.

ДЖАДЖАЛІЙ

Такої голови не жаль.

Вона народу нічого не дає.

НАГОРНИЙ

витягає свою шаблю.

Зараз голова твоя отут злетить!

БОГУН

Стійте!.. Не час вам гризтись, як собакам.

ДЖАДЖАЛІЙ

Завтра я кинуся в жорстоку січу

І в кривавому бенкеті з орлами тут засну!..

БОГУН

Твій запал, Джаджалію, гідний похвалання,
Ти славний козак і воїн теж великий,
За неньку Україну згинеш без вагання,
Але ж для нашої України
Потрібні будуть ще такі сини.
Без них настануть тут страшні часи.
Усі козаки готові у бою лягти,
А що буде потім, якщо всі загинуть?
Хто безталанну матір захистить?
На наші лани гайвороння тоді налетить,
Без бою, голими руками уярмить,
І буде немилосердно знущатися
Над беззахисними нашими жінками та дітьми,
Й рабами будуть на віки.
Усі здобутки й перемоги пропадуть...
Оця поразка тут, під Берестечком,
Закреслить нашу героїчну славу.
Тому якщо ми тут не зможемо перемогти,
То військо ми повинні зберегти.

ДЖАДЖАЛІЙ

До чого хилиш ти, Богуне?

БОГУН

До того, що нам потрібно все зробити,
Щоб військо наше вивести із пастки.

ДЖАДЖАЛІЙ

Цього всі хочемо, та як це все зробити?

БОГУН

Ми із трьох сторін оточені, крім однієї.
Там, де болото...

НАГОРНИЙ

Його тепер ніяк не перейти.

Поляки воду в річці підняли.

БОГУН

А якщо спробувати?

ГЛАДКИЙ

Я вже пробував із козаками болото перейти,
Але селяни зі зброєю в руках
Мені це не дозволили зробити.
Вони подумали, що ми втікаємо від них...

БОГУН

Тому селянських ватажків не кликав я на раду.
Поки що нічого не потрібно їм казати.

ДЖАДЖАЛІЙ

Король побудував на річці греблю,
Та ще пройшли дощі, і вода ще більше
У болоті та в річці піднялася,
Тому його ніяк не зможемо ми перейти...

БОГУН

Ми переправу можемо через болото збудувати.

ДЖАДЖАЛІЙ

Болото тут безкрайне та бездонне.
Щоб переправу збудувати, потрібно ліс
Або хоч щось для гаті мати.

ГЛАДКИЙ

Ні, шлях у нас лише один лишився,
Це пробиватись через королівське військо,
Не жалюючи себе.

БОГУН

Не проб'ємося ми, хоч як би не жаліли!
Збагни, у короля німецькі, французькі легіони,
Гусари найкращі, наймогутніші в усій Європі.
Вони озброєні краще, ніж ми,
Заковані в залізні панцирі й броню,
А в нас – лише відвага
І бажання здобути волю Україні.
На селян уже наскочив переляк,
Бо ми без Хмельницького лишилися.

НАГОРНИЙ

Так, так, селяни застрашені й готові утікати,
Та, зрозумівши, що нікуди їм утікати,
То деякі вже подалися ворогу здаватись...

БОГУН

Попрацювати треба буде всім добряче,

І ми прокладемо так шлях на волю,
А потім ударимо в спину ворогу лихому...
Але це все робити треба так,
Щоб не довідалися ні наша челядь, ні король.

ЙОАСАФ

Богун правий, та треба ще в селян спитати.

БОГУН

Про що?

ЙОАСАФ

Та ти мене не зрозумів.
Спитати в селян, які тут проживають,
Де краще переправу збудувати?

БОГУН

Я вже розпитав і приблизно знаю де.

ЙОАСАФ

То я гадаю, що її зробити можна й за ніч,
У нас же козаки – усі робочий люд,
Вони вміють не лише битись та рубати,
А ще й добряче працювати,
Та й селяни нам там допоможуть теж.

БОГУН

Так, але для чого ми будуємо ті греблі,
Вони не мусять знати. Хто буде вас питати,
То кажіть, що хочемо ударити по ворогові в спину.
А ліс тут є, та можуть ще на гать піти й вози,
Намети, бочки, кожухи, жупани, ряднини,
Киреї та свити, сідла, хомути, кінська зброя,
Убиті коні, лантухи зі збіжжям, усе,
Що вже нам не потрібне буде для походу.
Загатимо болото й обдуримо поляків...

То що, старшини, будемо робити переправу?

ГЛАДКИЙ

Другого порятунку в нас уже немає.

Давайте спробуємо...

ЙОАСАФ

Боже вас благослови.

БОГУН

Але все тримати у великій таємниці,
Бо чернь нас може тут не зрозуміти
Й хоча ми хочемо всіх урятувати,
Але вона цього ще не збагне
І може завалити всю нашу роботу.
Поки король вночі не дуже наступає,
Потрібно нам цим скористатись...
Я йду через перевіз з двома тисячами козаків
І розжену драгунів Лянцкоронського,
Розчищу шлях для відступу,
А потім вернусь й керуватиму відступом усіх,
Щоб вірили мені, я не беру з собою
Ні скарбниці, ні клейнодів,
Ні того, що залишив Богдан.

НАГОРНИЙ

Але ж ти не покинеш нас так, як і він сам?

БОГУН

Ти мені набрид!..

Богдан живий, і він усе зараз робить,
Щоб нас порятувати.

Ти ж бачиш і знаєш сам чудово,
Що король йому до нас дорогу геть відгородив,
Але надіюсь, що ще повернеться Богдан
І буде битись разом із нами.
Щоб швидше та зручніше було відступати
Треба збудувати, як мінімум, три переправи,
Джаджалію, бомби їх із усіх гармат,
Поки загати ми будемо робити.

ДЖАДЖАЛІЙ

Не турбуйся, я все зроблю як треба.

БОГУН

Вірю, та треба фіктивний напад влаштувати,
Ген, із другого боку, під ліском,
Щоб думали вони, що хочемо там прорватись,
А тим часом ми встигнемо перевози збудувати.
Усе. Питання які є?

ЙОАСАФ

Я залишуся тут і буду відхід ваш прикривати.

БОГУН

Отче, я знаю, ти не дбаш за своє тіло,
Але ти ще потрібний будеш нам,
А вороги тебе не пожаліють.

ЙОАСАФ

Мені їхня жалість не потрібна,
Але я маю підтримувати тут людей
У їхньому останньому героїському бою.
Прощай, Богуне. Ти справжній гетьман будеш.

БОГУН

Зараз це не головне. Потрібно врятувати військо.

ЙОАСАФ

Я переконаний: ти порятуєш.

БОГУН

Спасибі. Хай береже вас Бог.
Ну ж бо, браття, давайте працювати,
Бо настає тяжка година. Усі до роботи!

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Вечір. Узлісся біля річки. Горить багаття. Коло нього козаки.

Заходить Богун.

НЕЧАЙ

Добрий вечір, гетьмане.

БОГУН

Здоровий будь, козаче. Як настрої?

НЕЧАЙ

Як завжди – весело-бойовий.
Сьогодні сонце, сідаючи, кидає
Криваво-золотисті плями на поля й болото.

БОГУН

Напевно, буде знову вітер й злива.

НЕЧАЙ

Не знаю, злива буде чи не буде,
А ось запекла січа точно буде.

БОГУН

На ось, випий меду.

НЕЧАЙ

Не треба.

БОГУН

Що, кинув пити?

НЕЧАЙ

Хіба я собі ворог?

БОГУН

Замерз?

НЕЧАЙ

На полі брані відігріюсь.
Жарка, напевно, буде січа.

БОГУН

Мабуть, та нам до неї не звикати.

НЕЧАЙ

Правда твоя, гетьмане.

Ми ще поборемось й постоїмо за Україну.

БОГУН

Я дякую за все і, Боже, вас благослови,
Бо ви рятуєте неньку батьківщину.

НЕЧАЙ

І я прошу тебе, Україну збережи.

А ми тримати будемо тут оборону,

Аж поки ти нам не допоможеш.

Хмеля не шукай. Людей збирай

І вдар полякам в спину.

За нас не бійся й не переживай –

Ми тут на смерть усі будемо стояти.

Та не барися. Хоч будемо стояти до кінця,

Але приходь, бо нам без тебе сумно.

БОГУН

Я боюся за селян, щоби не схилили вони.

НЕЧАЙ

А їм нічого не потрібно й знати.

Хай варять свій куліш, а як прийде пора до січі,

То вони теж будуть битися не гірше козаків.

БОГУН

Війська потрібно вивести з цієї западні,
Щоб якомога більшу частину врятувати.

НЕЧАЙ

Виводь. Й скоріше повертайся.

Хоч кожен стане супроти сотні ворогів,

Та сили все ж у нас нерівні,

А помирати ще не хочеться нікому.

БОГУН

Так, усі ми жити хочемо,

Але найперше зробити треба все,

Щоб розквітала мати Україна.

НЕЧАЙ

Ось ти її і порятує,

А ми стояти будемо тут до загину.

БОГУН

Надіятися будемо на краще.

НЕЧАЙ

Що Бог пошле, то так воно і буде.

БОГУН

Так. О Боже, Україну збережи.

НЕЧАЙ

А ти Всевищому допоможи. Прощай, Богуне...

БОГУН

Я не прощаюсь. До побачення кажу.

Я все зроблю, щоб вас порятувати.

НЕЧАЙ

Я щиро вірю в тебе, гетьмане великий.

Рятує же, гетьман, неньку Україну,

А ми вже тут якось допоможемо тобі.

Ти в нашій вірності не сумнівайся.

БОГУН

Не сумніваюсь, тому важливу справу довіряю.

НЕЧАЙ

Спасибі за довіру. Іди, гетьмане, іди.

У тебе надто вже робота же велика.

БОГУН

У вас вона не менша, брате.

НЕЧАЙ

Спасибі, гетьмане великий,

Що братом ти назвав простого козака.

БОГУН

Ти не простий козак.

Ти – герой. Ти порятунок України.

НЕЧАЙ

Рятує, Богуне, нашу Україну.

Як буде важко там, то ти про нас не дбай.

Така вже, мабуть, Божа воля й хіть

За Україну достойно у бою лягти.

Тому всі, хто тут лишився доброхить,

Приймаємо за честь своє життя покласти,

Щоб лиш, нарешті, визволити наш народ

З-під тяжкого ворожого ярма й заброд.

БОГУН

На жаль, другого виходу немає в нас.

НЕЧАЙ

Ми все чудово зрозуміли.

УБОГУН

Спасибі.

НЕЧАЙ

Прощай.

БОГУН

Ні, не прощай, а до побачення, Нечая...

НЕЧАЙ

Мені теж хочеться тебе ще бачити не раз,

Але на те все є Господня воля.

Будь здоровий, бережись,

Бо ти народу ще потрібний.

А ми, будь певний, за Україну тут постоїмо.

Ну, я пішов, бо є багато ще роботи...

Нечай іде до козаків.

БОГУН

Такий народ нікому не збороти.

Будете орати
Мене стиха та, орючи,
Долю проклинати.

ПОСТУПОВО СПАДАЄ ЗАВІСА
КІНЕЦЬ

Джерела та література

1. Шевченко Т.Г. Ой, чого ти почорніло. Кобзар. – К.: Худ. література. – 1961. С – 662.
2. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки та їхні останні Гетьмани; Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр. – 1990. – 301 с.
3. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з франц. – К.: Акад. наук УРСР. – 1960. – 199 с.
4. Літопис Самовидця. [Історіогр. пам'ятка другої половини XVII ст.] – К.: Наук. думка. – 1971. – 207 с.
5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. – Л.: Світ, – 1990.
6. Грушевський М.С. Ілюстрована Історія України. – К.: – 1992. – 524 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К.: – Л.: – 1909.
8. Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища шк.. – 1990. – 456 с.
9. Єфіменко О.Я. Історія України та її народу. – К.: Мистецтво. – 1992. – 256 с.
10. Креп'якевич І. Історія України. – Л.: Меморіал. – 1991. – 367 с.
11. Історія українського війська. – К.: Варта, – 1994. – 384 с.
12. Загребельний П.А. Я – Богдан. – К.: Дніпро. – 1984. – 287 с. (Серія «Романи й повісті», №7.)
13. Загребельний П.А. Я – Богдан. – К.: Дніпро. – 1984. – 281 с. (Серія «Романи й повісті», №8.)
14. Сенкевич. Огнем і мечем: Роман. – М.: Худож. літ. – 1990. – 686 с.
15. Свешніков І. Музей-заповідник «Козацькі могили». – Л.: Каменяр. – 1990. – 94 с.
16. Бухало Г.В. Круг містечка Берестечка. Короткий історичний нарис. – Рівне: Державне редакційно-видавничє підприємство. – 1993. – 103 с.
17. Басараба В.Н. Калинова кров. – Рівне, Волинські обереги. – 2001. – 72 с.
18. Пашук І. За вольною волю: Поетична антологія. – Рівне. – 1995. – 126 с.

РОЗДІЛ 2

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94:355.4(44+410.1) «1355»

О. Озимчук

«ВЕЛИКЕ ШЕВОШЕ» 1355 РОКУ ЧОРНОГО ПРИНЦА: ГАСКОНСЬКИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано особливості міждержавної конфліктології Англійського і Французького королівств на початку 50-х років XIV століття та вплив франко-гасконських протиріч на розгортання нової війни. На основі середньовічних англійських і французьких джерел розглядається маловідомий похід англійського принца Уельського Едуарда у 1355 році на Південь Франції.

Ключові слова: шевоше, Гієнь, Едуард Чорний Принц, Жан д'Арманьяк, заморські території Англії, капталь де Бюш, граф де Фуа, англо-гасконська армія, коннетабль, Тулуза, Каркасон, Нарбонн.

The article focuses on the analysis of the peculiarities of the interstate conflict management between English and French kingdoms in early 50th in the XIV century and the influence of Franco-Gascon contradictions on the development of a new war. On the basis of medieval English and French sources, little-known campaign of Edward, Prince of Wales in 1355 to the South of France was analysed.

Key word: chevauchee, Guienne, Edward the Black Prince, Jean Armagnac, oversea territories of England, captal de Buch, earl de Foix, Anglo-Gascon army, constable, Toulouse, Carcassonne, Narbonne.

Столітня війна 1337-1453 років між Англією і Францією була серією конфліктів із їх радикальним військовим вирішенням. Перший етап бойових дій у 1337-1347 роках закінчився успіхом англійської зброї та поразкою французів. Перемога біля Слейсе (1340) надала англійському королю Едуарду III (1327-1377) перевагу на морі [8,517], розгром французького феодалного ополчення біля Кресі (1346) дав впевненість сухопутним силам Англії [9,164-172], оволодіння англійцями портовим містом Кале (1347) створило надійний плацдарм для постійної загрози Парижу з півночі [172-182]. Однак розвинути успіх Едуард III не зміг через епідемію чуми в Європі, неможливість англійської скарбниці постійно утримувати збройні сили, тиск з боку папського престолу, який намагався примирити обидві країни. У вересні 1347 року Англія і Франція погодились на перемир'я. Але укладання мирної угоди постійно зривалось не дивлячись на дипломатичні потуги папи Климента VI (1342-1352) та папи Інокентія VI (1352-1362), через небезпідставні сумніви англійців у неупередженості понтифіків-французів (у миру П'єр Роже і Етьєн Обер).

Продовження війни визрівало на південному заході Франції – у Гасконі (англ. Гієнь), регіоні який був у постійній опозиції Парижу протягом багатьох сотень років. Із середини XII століття Гасконь стала вотчиною англійських монархів династії Плантагенетів (1154-1399). Як король Англії Едуард III був рівним французькому королю, але як герцог Аквітанії та Гієні був васалом монарха Франції [10,135]. На початку 50-х років XIV століття англійський король погоджувався відмовитись від претензій на французький трон у обмін на формальне визнання незалежності Гасконі від Французького королівства. Едуарда III підтримували більшість гасконських феодалів, які мали комерційну зацікавленість у тісних зв'язках з Англійським королівством (торгівля вином). У квітні 1354 року в м.Гін обидві повноважні делегації склали чорновий варіант англо-французької мирної угоди. Затвердити його мали восени того ж року, але делегація французького короля Жана II Доброго (1350-1364) у Авіньйоні відмовилась від попередніх домовленостей, і тільки продовжила перемир'я до середини літа 1355 року. Тим часом, через судові позови землі Гасконі поступово, невеликими частинами, переходили під владу французького короля [10,136]. Намісник французького короля у Південній Франції Жан д'Арманьяк (?-1384) розпочав спустошувати володіння гасконських феодалів, прихильників Англії. У відповідь, делегація із Гасконі в Лондоні поскаржилась Едуарду III на сваволю графа д'Арманьяка і просила військової допомоги. Під приводом порушення перемир'я та завдання збитків заморським територіям, Англія на початку квітня 1355 року відмовилась пролонгувати перемир'я, що означувало початок нових військових дій у Франції. Грабунки учинені загонами Жана д'Арманьяка посилили вороже ставлення гасконців до французів. Едуард III слушно розраховував на підтримку гасконських васалів і міг розраховувати на поповнення ними своєї армії. Підтримуючи прохання гасконців висловлене Жаном III де Грільї, капталем де Бюшем (каптал рідкісний титул значного феодала Південної Франції) (1331-1376) [4,148], англійський король оголосив, що сам поведе армію проти ворогів своїх васалів. Однак, певні обставини політичного характеру (існувала інформація про намагання французів знищити англійський флот і висадитись у Південній Англії) не дозволили Едуарду III покинути свої британські володіння. Королівська рада призначила командуючим експедиційною армією старшого сина короля і спадкоємця престолу Едуарда Чорного Принца (1330-1376). У липні 1355 року королівська канцелярія склала ряд документів, які визначали повноваження принца. Як намісник короля Англії у Гасконі, Чорний Принц повинен був повернути конфісковані французами землі, мав право захоплювати ворожі міста і замки, встановлювати та збирати мито, карати та нагороджувати васалів. Гасконська делегація надала список зрадників-перебіжчиків на бік Франції. Принц отримав інструкції про, за обставинами, толерантне ставлення до таких осіб на разі їх зворотнього переходу на бік Англії. Також король планував поповнити лави своїх прибічників за рахунок південнофранцузьких феодалів, невдоволених політикою французького короля Жана II. Особливо Едуард III розраховував на підтримку Гастона III Феба, графа де Фуа (1331-1391). Талановитий французький полководець з 1345 року воював проти англійців на кордонах з Гасконью, брав участь у невдалій деблокаді Кале, був призначений у 1347 році лейтенант-генералом Південної Франції [6,464-465]. Необачна політика короля Жана II, прихильного до графа Жана д'Арманьяка спадкового ворога графів де Фуа, призвела до відмови Гастона де Фуа приносити омжаж (васальну присягу) французькому монарху за графство Беарн. Один із наймогутніших володарів Південної Франції потрапив у немилість Жана II, його позбавили всіх військових посад. Таким чином, Едуард III міг розраховувати на можливу підтримку англійської військової експедиції у південнофранцузькі землі з боку впливового графа де Фуа. В умовах вірогідного зіткнення з французькими силами під командуванням графа д'Арманьяка, англійський король надіявся на принцип «ворог мого ворога – мій друг».

З 28 липня 1355 року принц Едуард перемістив свою штаб-квартиру у портове місто Плімут (графство Девоншир, Англія), де розпочав комплектацію армії та організацію кораблів для морського транспортування в Гасконь. До початку вересня під орудою принца перебувало 433 важкоозброєних вершників і 700 лучників (400 кінних і 300 піхотинців). Лучників набирали в англійському графстві Чешир та Уельсі [11,32-33], і щоб англійці не ідентифікували валлійців, які розмовляли на чужій мові, за ворогів, Чорний Принц запровадив військовий однострій (вперше у Європі). До загону принца (воїнам платили з королівської скарбниці) у Плімуті долучились загонами англійських феодалів: Томас Бошам граф Уорвік, Джон де Вер граф Оксфорд, Роберт де Афффорд граф Саффолк, Вільям Монтакьют граф Солсбері, сер Реджинальд Кобем, сер Джон Лайл. Своїх людей, кораблі та припаси для армії принца

прислали Генрі Гросмонт герцог Ланкастер, Річард Фітцалан граф Ерандел, Вільям Бохан граф Нортхемптон, Ральф Стаффорд граф Стаффорд, Роджер Мортімер граф Марч [6,527].

У кінці вересня 1355 року принц Уельський прибув з військами у гасконський порт Бордо. Для гасконських дворян, які зібрались зустрічати англійців, принц був не тільки старшим сином їх сюзерена, але й головнокомандуючим армією союзників, що прибули для допомоги у скрутний момент. Англійським командирам влаштували пишний прийом у кафедральному соборі Бордо. В присутності вищих станів гасконського суспільства та міщан, принц пообіцяв поважати права та вольності міста і всього графства. Біля алтаря гасконські сеньйори присягнули на вірність Чорному Принцу. Особисті присяги виголосили найвпливовіші феодалі Гасконі: Жан III де Грілі капталь де Бюш, Бернар сір д'Альбере, Оже де Монто сір де Мюссідон, Аморі де Бірон сір де Монфферан, Гійом де Пом'є, Гійом Аманьє сір де Розон, Гійом Санс сір де Леспар [11,75]. Вони привели свої загони в армію принца Едуарда. Хоча достовірно невідома кількість гасконців в армії спадкоємця англійського престолу, більшу її частину склали саме гасконські воїни. Тому цей похід слід вірно називати англо-гасконською військовою експедицією. Похід був складовою частиною масштабної операції англійських збройних сил на території Французького королівства. Едуард III атакував північ Франції, Генрі Гросмонт герцог Ланкастер мав підтримати заколот короля Наварри Карла II Злого (1332-1387) в Нормандії, а принц Уельський здійснити руйнівний рейд Південно-Західною Францією. Хоча до військової акції Чорного Принца вірніше вживати інший термін. Слово «рейд» шотландського походження і у середньовіччі мало те ж значення, що і в англійській мові слово «роуд» - дорога. У часи Столітньої війни до стрімкого, мобільного військового походу тилами ворога використовували термін «шевоше» (фр. la chevauchée – «кавалерійський наскок»). В Бордо Чорний Принц чітко оголосив план майбутньої спільної англо-гасконської акції: за завдані збитки графом д'Арманьяком гасконським васалам англійського короля, спустошити його володіння – графство Арманьяк.

5 жовтня 1355 року англо-гасконська армія вирушила з Бордо. Едуард Чорний Принц призначив командувати авангардом армії графа Уорвіка і сєра Кобема, ар'єгардом – графів Солсбері та Саффолка, а сам з графом Оксфордом та капталем де Бюшем командував основними силами. Для завдання найбільшої шкоди ворогу армія рухалась паралельно трьома ешелонами, збільшуючи зону ураження [3,412]. Переважна більшість гасконців рухалась з передовими частинами війська. Знання місцевості, домінуючих височин, зручних доріг та переправ вимагали присутності провідників-гасконців у авангардних частинах війська. Хоча головними силами армії керував Чорний Принц, більшу частину їх склали загони гасконських феодалів: капталь де Бюша, Жана де Гомона та Емері де Бірона. Досвід гасконців та їх прагнення до помсти визначали стрімкість і жорстокість бойових дій «великого шевоше» 1355 року.

13 жовтня 1355 року англо-гасконська армія захопила три арманьякських міста. Під час пожежі в одному з них, в Монкларі, принц Едуард чудом врятувався з полум'я, і до кінця військової кампанії не ночував в межах захопленої фортеці чи замка, перебираючись на ніч в найближчий монастир або намет на відкритій місцевості [11,86]. 17 жовтня англійці та гасконці зруйнували околиці м.Плезанс (всіх вельможних полонених передали гасконцям) і спалили замок Галіакс, 21-23 жовтня пограбували селища навколо міст Монтеск'ю і Міранда, після чого покинули межі графства Арманьяк. В листі до свого батька-монарха Чорний Принц не приховуючи хизувався: «Так ми зробили набіг на землю Жана д'Арманьяка, обтяжуючи і спустошуючи цю землю, так що образи васалів нашого вельми поважного володаря, які раніше здійснив їм граф, були неабияк відплатені» [7,180]. Армія принца на своєму шляху не зустріла належного опору з боку французів. Окремі, розрізнені гарнізони значних міст не змогли зупинити вторгнення. Єдина реальна сила, королівська армія під командуванням графа Жана д'Арманьяка, покинула свої позиції і відступила з м.Ажен на схід. Французький коннетабль вірогідно очікував, що кінцевою метою англо-гасконського війська стане Тулуза, і відвів армію на укріплення цього важливого міста. Успіх запланованої акції, легкість з якою вона була здійснена, підштовхнув принца Уельського до продовження походу.

23 жовтня 1355 року Чорний Принц спрямував армію в межі графства Астарак. Наказ принца на початку походу забороняв руйнувати, підпалювати і грабувати землі за межами володінь графа д'Арманьяка. Однак, і за цими кордонами англійці та гасконці продовжували спустошувати захоплені території. 23 жовтня вони захопили і спалили м.Сейсан, 26 жовтня – м.Саматан. Передові загони армії вогнем і мечем знищували володіння вірного васала французького короля – графа де Коменжа. Увечері того ж дня Чорний Принц оволодів містом Сен-Ліс. Найгірші прогнози французів і графа д'Арманьяка здійснювались – до Тулузи залишалось близько 20-и кілометрів. Жан д'Арманьяк розраховував, що англійці і гасконці не минуть Тулузу, і чекав нападу із заходу. Принц Едуард розумів, що французький коннетабль не погодиться на битву в відкритій місцевості із наперед відомим програшним результатом. Рейд далі на схід унеможливив обхід Тулузи. Залишати в тилу потужний гарнізон французів, готовий у будь-який момент перерізати шляхи сполучення, загрожував англо-гасконським силам втратою мобільності. Облога могутніх фортифікацій Тулузи могла надовго затримати під її стінами армію принца. Застосування артилерії, штурми укріплень і наближення холодної пори року загрожували значними втратами. Але для подальшого руху на схід потрібна була переправа через бурхливу річку Гаронна, над якою домінували мури Тулузи. Більше того, виходячи із вище декларованої місії походу, принц повинен був покарати «гнобителя гасконців» графа д'Арманьяка, який комфортно засів у місті.

Едуард Чорний Принц продовжив шевоше, надто прибутковий з огляду на трофеї щоб його припинити. Південніше Тулузи англо-гасконські війська знайшли брід через Гаронну (всі мости в околицях міста знищили французи) і продовжили рух на схід. Граф д'Арманьяк не чекав такого повороту подій, але й не ризикнув переслідувати ворога, залишився за фортечними мурами Тулузи. Руйнування і грабунок околиць міста стали достатньою сатисфакцією для гасконських командирів. Після переправи армія знову розділилась на три частини, які діяли автономно, але зберігали єдиний напрямок. 29 жовтня 1355 року головні сили під командуванням принца Едуарда оволоділи містом Монжискар і спалили його. На слідуючий день авангард армії вийшов на стародавню Доміцієву дорогу, прокладену ще римлянами. Чудова, широка і рівна дорога дала можливість командирам згрупувати більшість війська в одну маршову колону. 31 жовтня армія спалила м. Ма-Сент-Пюель разом із августинським аббатством. Перед початком походу король Англії Едуард III звернувся з проханням підтримати його сина і військo молитвами до найвпливовіших чернецьких орденів: францисканців, домініканців, кармелітів, бенедиктинців, цистеріанців та августинців [2,165]. Всі перераховані ордени отримали розпорядження від свого керівництва молитись за успіхи принца Уельського в Лангедоці (тогочасна узагальнена назва півдня Французького королівства). Тепер принц розпочав «віддячувати» благочестивим ченцям. Сусіднє місто Кастельнодарі загони Чорного Принца взяли штурмом і вчинили справжню різанину серед мирних мешканців, вцілілих катували вимагаючи викуп. Місто і цитадель Кастельнодарі англійці та гасконці спалили, разом з ними знищили церкву, аббатства францисканців і кармелітів та лікарню Св'ятого Антонія. На початку листопада війська підступили до великого південнофранцузького міста Каркасон.

В Каркасоні, за традицією південнофранцузьких міст, укріплена цитадель розташовувалась окремо від житлових кварталів. Беззахисне місто на лівому березі р.Од з'єднував з фортифікаціями на протилежному березі кам'яний міст, який французи не встигли зруйнувати. Каркасон був переповнений біженцями з околиць містечок та селищ, зруйнованих англо-гасконською армією. Лівобережним Каркасоном Чорний Принц оволодів майже без бою. Однак, залишалась фортеця, що здіймалась у висоту на 45 метрів над мостом через річку. Цитадель мала об'ємний, заповнений провіантом арсенал і могла витримати багатомісячну облогу. Як і у випадку з Тулузою, принц Едуард не планував штурм міста – тривала облога була несумісною із кінним набігом-шевоше. Міську аристократію теж не задовольняла блокада, і тому вони запропонували 250 тисяч золотих еку загарбникам за недоторканість житлових кварталів Каркасона. Протягом 4 і 5 листопада 1355 року точились переговори: принц вимагав впустити його війська у

цитадель і капітулювати, каркасонці боячись помсти французького короля відмовлялись здавати фортецю. Принц Уельський вважав мешканців Каркасона підданими свого батька Едуарда III, а оскільки вони чинили англійцям опір – бунтівниками і ворогами англійського короля. Принц відмовився від грошової компенсації, наказав пограбувати і спалити місто [1,124]. 6 листопада англо-гасконська армія вирушила далі на схід лівим берегом р.Од, спалила м.Треб і спустошила місцевість навколо м.Рюстік. Оточене авангардними загонами Чорного Принца м.Капестан виграло час, запропонувавши викуп. За час переговорів у місто увійшло підкріплення під командуванням відомого ватажка найманців Арно де Серволя на прізвисько Протоїрей [7,180]. 8 листопада англо-гасконські сили двома колонами підступили до м.Нарбонн. Подібно Каркасону місто ділилось на дві частини. Англійці та гасконці увірвались в житлові квартали але отримали жорстокий опір гарнізону цитаделі. З фортечних мурів Нарбонна, домінуючих над містом, у бік нападників посипались снаряди із требюшетів і баштових баліст. Полководці принца не очікували такого опору і втратили багато людей. Однією із жертв обстрілу став командир одного із найбільших гасконських загонів – Гійом де Пом'є. 9 і 10 листопада розлючені союзники здійснили декілька невдалих штурмів фортеці Нарбонн. Увечері 10 листопада 1355 року, під тиском значних втрат, Чорний Принц наказав відступити від Нарбонна. Англійці і гасконці були настільки дезорганізованими відчайдушним опором міщан, що втратили під час відступу значну частину обозу. Єдиним здобутком принца Едуарда під стінами Нарбонна стали декілька десятків полонених міських аристократів. Всіх полонених, за виключенням тих хто зміг швидко заплатити викуп, роздратований принц наказав стратити.

Рейд Чорного Принца призвів до сум'ятиці у всій Південній Франції. Страх перед англо-гасконськими загонами примусив французів укріплювати великі міста такі, як Монпельє та Авін'йон, і вимагати захисту від королівської армії. Тим часом в табір принца прибули посланці римського папи із пропозицією посередництва у конфлікті і проханням встановлення перемир'я. Едуард Уельський мав повноваження від батька укладати перемир'я, але момент у який прибули папські послы був вибраний невдало. Розлючений нарбоннською невдачею командуючий англо-гасконською армією спочатку примусив два дні чекати перепусток, а потім відмовив без пояснень легатам римського папи [7,181].

Із Нарбонна війська принца повернули на шлях, що прямував до англійської бази в Гасконі. 11 листопада 1355 року англійці та гасконці спалили м.Кюксак-д'Одом і повністю зруйнували м.Увейян. Чорному Принцу на шляху повернення слідувало берегтись оточення. Французька королівська армія рухалась з м.Бокер переслідуючи обтяжене трофеями англо-гасконське військо, а загони графа д'Арманьяка отаборились в м.Ош і блокували шлях на захід. Принц Едуард повернув війська на захід, плануючи дати битву д'Арманьяку протягом трьох найближчих днів, щоб не дати можливості обом французьким арміям об'єднатись. Його план розгрому по черзі французьких підрозділів не здійснився тому, що граф д'Арманьяк вчергове не наважився вступити у відкритий бій з англо-гасконською армією. Відкритий шлях на захід дозволяв загонам Едуарда Уельського продовжити свій рейд-шевоше і під час повернення додому: були захоплені і зруйновані міста Пейю і Редорт (11 листопада), Ліму, Ласер, Фанжо, Вілласаварі (15 листопада). 16 листопада 1355 року в м.Белпеш всі загони англо-гасконської армії об'єднались. Місту не завдали збитків тому, що воно належало графу де Фуа, який вільно пропускав через свої володіння принца Едуарда, хоча і відкрито не допомагав англійцям. На слідуючий день в аббатстві Бульбон Чорний Принц і Гастон III Феб де Фуа зустрілись для перемовин. Граф відмовився відкрито переходити на бік англійців, але підтвердив свій нейтралітет [11,104]. Англо-гасконська армія покинула графство Фуа і знову розпочала грабунки і підпали: 18 листопада зруйнували і спалили міста Ар'єж та Мірмон, 19 листопада – м.Карбон. Холодна погода і зливи загальмували втомлені війська принца Едуарда. Це мало дати шанс для французької королівської армії, що переслідувала англо-гасконські сили.

Обидві французькі армії об'єднались на захід від Тулузи з метою дати відсіч армії Чорного Принца. У ніч з 19 на 20 листопада 1355 року розвідники повідомили англійському принцу про присутність неподалік від ар'єгарду війська французьких передових загонів. Коннетабль Франції Жан д'Арманьяк і маршал Франції Жан де Клермон розташували табір в тилу англійців та гасконців. Поки французи радились про подальші дії, англійці завдали випереджувальний удар. Вранці 20 листопада загін із 80 «списів» («спис» - загін з 12 кінних і піших воїнів) на чолі з Джеймсом Одлі та Джоном Чандосом здійснив раптову кавалерійську атаку на французький табір. У наслідок цієї атаки значна частина французької армії відступила, і в полон до англійців потрапили 200 полонених (з них 30 рицарів) [1,125]. 21 листопада французька армія відступила на північ але окремі її загони продовжили переслідування англо-гасконців. 22 листопада біля м.Жімон, використовуючи домінуючі висоти, французи змусили армію Чорного Принца звернути із найкоротшої дороги на Бордо. Цей шлях був необхідним для англійців та гасконців – погодні умови ускладнювались. На слідуючий ранок 23 листопада 1355 року принц Едуард вишикував свою армію для бою. Так вони простояли до опівдня, поки загін гасконських розвідників повідомив, що французьке військо відступило від Жімона. Короткий шлях повернення знову був вільним, проте продовжувала існувати небезпека атаки з боку французів. 28 листопада південніше м.Кондом армія Чорного Принца увійшла у гасконські ліси і французи припинили переслідування [11,109].

Військовий рейд-шевоше закінчився беззаперечним успіхом. В Бордо повернулась переобтяжена трофеями армія англійських і гасконських союзників. Як військова операція, похід був вдалим: армія пройшла 650 км по ворожій території, систематично винищуючи все на своєму шляху, всі відкриті сутинки із ворогом закінчились перемогою. Політична мета теж була досягнута: Гасконь укріпила зв'язки із Англією, гасконські феодалі після вдалого шевоше прагнули до війни з французами, кількість вірогідних васалів англійського короля збільшилась, кордони Гасконі повернулися у свої природні межі. Особистої військової слави принц Едуард не досягнув, але зміг принизити французького короля Жана II і головного ворога гасконців – графа д'Арманьяка.

Джерела і література

1. Бєрн А. Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год / Альфред Бєрн.- М.: ЗАО Центрполиграф, 2004.-348 с.
2. Калмыкова Е.В. Образы войны в исторических представлениях англичан позднего Средневековья / Елена Калмыкова.-М.: Квадрига, 2010.-664 с.
3. Макглинн Ш. Узаконеная жестокость: правда о средневековой войне / Шон Макглинн.-Смоленск: Русич, 2011.-448 с.
4. Перруа Э. Столетняя война / Эдуард Перруа.-СПб.: Издательская группа «Евразия», 2002.-480 с.
5. Поло де Болье М.-А. Средневековая Франция / Мари-Анн Поло де Болье.-М.: Вече, 2006.-384 с.
6. Устинов В. Столетняя война и Война Роз / Вадим Устинов.-М.: АСТ; Хранитель, 2007.-637 с.
7. Фавье Ж. Столетняя война / Жан Фавье.-СПб.: Евразия, 2009.-656 с.
8. Фруассар Ж. Хроники. 1325-1340 / Пер., сост., предисл., прим., указат. М.В.Аникиева; Под науч.ред. Ю.П.Малинина.-СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2009.-655 с.
9. Фруассар Ж. Хроники. 1340-1350 / Пер. и примеч. М.В.Аникиева.-Издательство РХГА; Ювента, 2012.-856 с.
10. Хроники и документы времён Столетней войны / Пер., сост., предисл., прим., указат., гениал.табл., карты М.В.Аникиева; Под ред. Ю.П. Малинина.-СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005.-425 с.
11. Хьюит Г. Рождённый с мечём в руке. Военные походы Эдуарда Плантагенета. 1355-1357 / Герберт Хьюит.- М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010.-255 с.

МІСЦЕВІ УРЯДНИКИ У СУДОВИХ ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВАХ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВЬСЬКОМУ У ПЕРІОД ДІЇ ПЕРШОГО ЛИТОВЬСЬКОГО СТАТУТУ

В статті аналізується Перший Литовський статут як ключовий сегмент права власності на шляхетські маєтки та землі. Розглядається процедура вирішення маєткових спорів у Великому князівстві Литовському.

Ключові слова: Перший Литовський статут, Велике князівство Литовське, право власності на землю, судові маєткові спори.

In the article the first Lithuanian Statute as a key segment of ownership of the noble estates and land. We consider the procedure in mayetkovykh disputes in the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: First Lithuanian Statute, the Grand Duchy of Lithuania, land ownership, legal disputes estates.

Питання земельної власності та землеволодіння у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) складають ключовий сегмент економічного розвитку ранньомодерної держави. У Першому Литовському Статуті (далі – І ЛС) [1] детально прописані усі складові набуття, тримання, володіння та розпорядження шляхетськими маєтками та землями. В статтях І ЛС кодифіковано й на правовому рівні узагальнено практику поземельних відносин у ВКЛ, що складалася на основі звичаєвого права, великокнязівських грамот, рішень станово-представницьких з'їздів, постанов Панів-Рад ВКЛ тощо упродовж XIV – першої третини XVI ст.

Поточна практика дії «земельних» статей І ЛС вимагала ефективного вирішення різного роду маєткових спорів, які постійно виникали у шляхетській корпорації землевласників й землеутримувачів. Як результат, упродовж дії І ЛС усталилася процедура вирішення маєткових спорів у судовому порядку, де великий князь литовський посідав ключове місце. Саме він був останньою інстанцією винесення вироку або призначення розгляду тієї чи іншої справи. Утім, низка процесуальних процедур покладалася на великокнязівських суддів, призначуваних господарем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали також свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, які були присутні під час винесення вироку великим князем. Саме роль/фактор указаних урядників й складає об'єкт даного дослідження.

Для ефективно вирішення поземельних спорів господар практикував направляти на місце суперечки своїх підданих – великокнязівських урядників, яких уповноважував розсудити за нормами діючого права той чи інший спір щодо землі чи маєтності. Яскравим прикладом може слугувати судова справа за 1553 р., коли Сигізмунд II Августу скаржився волинський зем'янин Микита Кутровський на справців мит волинської та підляшської комор Олехна та Івана Борзобагатих про те, що митники «через стародавние границы квалтовне земли, поля, дубровы и сеножаты именья его Кутрова отнимают и ку имень своему Галичаном приворочают». До того ж насильне відібрання Кутровського маєтку супроводжувалося постійними наїздами на прилеглі володіння Микити Кутровського: «и также дей квалтовне частокрот на тые земли его выежджают, врадниковъ, слугъ и людей его кутровскихъ побили и поранили, и многие шкоды и грабежи починили и тепер дей чинят» [2, S. 1]. Відповідно до норм права Микита Кутровський «их листы нашими позовными перед знаку права позывают», прагнучи притягти кривдників до розгляду судової справи на «рок певный». Проте митники на час розгляду справи перебували у Вільності, тому за другим призначенням року Борзобагаті-Красенські зобов'язувалися вивести своїх суддів. Утім й цього разу митникам завадили «державні» справи й доручення короля («нижли они на он час за некоторыми послугами нашими для потреб замков украинских на то рок за комиссиями зложоных на оный кгрунт земляный, где ся розницы деют, сами выехати и судей своих вывести не могли») [2, S. 5–6]. Зважаючи на вагомі причини, Сигізмунд II Август відстрочив розгляд судової справи на іншу дату, яка мала припасти на день «святого нароження панни Марии» 1552 р.

Вислухавши аргументи Микити Кутровського, великий князь литовський дав дозвіл позивачу вивести на спірні землі своїх суддів, і разом із суддями Борзобагатих-Красенських вирішити всі суперечки щодо земель. У разі неявки суддів однієї з двох сторін Сигізмунд II Август своїм листом зобов'язував господарського дворянина Федора Бокія, а також суддю Володимирського повіту Волчка Якимовича та волинського зем'янина Григорія Сенютяча Ляховицького розглянути справу Микити Кутровського й винести відповідний вирок «вводе обычаю и права посполитого статуту земского». До того ж у випадку не змоги якогось судді приступити до виконання своїх обов'язків, позивача або відповідаюча сторона могла замінити такого («тогда он себе на место того иного, хто похочет, того мает судею с руки свое взяти, который такуюю ж моц будет мети и то справовати») [2, S. 5–6].

Таким чином, даний документ дає чітке уявлення про механізм здійснення розгляду судової справи про земельні спори, коли місцевим урядникам (господарський дворянин, володимирський повітовий суддя), а також суддям двох сторін надавались повноваження у межах дії І ЛС виносити відповідні вирок. Тому тут роль «судової бюрократії» була на доволі високому рівні, адже їй надавались повноваження виступати гарантом права й виносити вирок у непростих справах.

Важливу інформацію про роботу королівських суддів містить, зокрема, комісарське рішення від 6 липня 1543 р. на скаргу господарських підданих маєтків Чернчі Городка та Маневичів на дії князя Федора Андрійовича Сангушковица. Сигізмунд I Старий доручив холмському військовому, любомському старості Миколаю Грабю та ковельському, мельницькому, вижовському, милянівському та фалілейцькому старості Богдану Михайловичу Семашку винести вирок про земельні спори князя з королівськими підданими маєтків господарського домену. Для цього великий князь наказав суддям виїхати до своїх маєтків Чернчі Городка та Милянвичів, де саме й чинив кривди королівським підданим князь Ф.А. Сангушкович. Головною задачею суддів було визначення кордону («границы») між маєтком Карасин князя та Чернчі Городка й Милянвичів короля: «з именья его Карасина осмотрети и справедливое розознане о кгрунт того именья, маючи Б(о)га и справедливост перед очима своими, вчинити» [3, K. 1]. Приїхавши на місце земельних суперечок, королівські судді відразу звернулися до луцького старости (саме на території Луцького повіту розташовувалися маєтності короля) князя Андрія Михайловича Кошерського, який був урядником королівських маєтків, й той вже супроводив їх до місця знищення межових знаків. Сюди ж прибув і князь Федір Сангушкович, де у його присутності королівські судді розпочали опитувати свідків. Королівські піддані Чернчі Городка й Маневичів свідчили про те, що піддані Ф.А. Сангушковица зіпсували межові знаки й силою відібрали їхній острів Дубровицю. Князь же свідчив, що то був його острів, а чернегородські й маневичькі піддані короля самі навмисне зіпсували межові знаки й знищили знаки, якими позначалися кордони. Мало того, за словами Сангушковица, королівські піддані нанесли свої знаки на його володіння. Після опитування свідків судді оглянули кордон й межові знаки, якими розмежовувались володіння. Королівські піддані представили суддям речові докази (грані на деревах), якими ще здійснював розмежування маєтків князь Костянтин Острозький через своїх комісарів панів Михайла Семашковича, Степана Воропайовича та князя Василя Сокольського. Ф.А. Сангушкович наполягав на своєму, переконуючи суддів у тому, що ніяких комісарів не було й відповідно не було здійсненне розмежування за наказом князя К. Острозького. На такі аргумент королівські піддані повідомили суддям, що після розмежування маєтків комісари видали їм межовий лист, який, однак, згорів під час одного з татарських нападів на Волинь. Як доказ цього, королівські піддані скласти присягу («шапку ставили»), що за нормами ранньомодерного права й звичаїв була прямим доказом. На дії чернегородців й милянівців князь Ф. Сангушкович «на сведчество того заходцы слати не хотел», що й послужило для суддів ключовим аргументом у винесенні рішення на користь королівських підданих: «А так мы, видячи справедливост подданных короля его м(ил)л(о)сти и выведавши от обаполных соседов тамошних, маючи Б(о)га и справедливост пред очима своими, а злща бачачи на то, иж кн(я)зь староста володимирский самъ сведчество на тых

подданных своих выдал, што они не з уряду, але злодейским обычаем тыи границы клали, подданных короля его м(н)л(о)сти при тых гарницах их есмо zostавили, и межы старыми их гранми новыи границы им есмо казали позначити. А по болотом копцы по грудом казали есмо покопати» [3, К. 4–5].

Таким чином, призначені великим князем литовським судді відповідно до його інструкції («маючи науку короля его милости») та норм ІЛС зобов'язувалися вирішити важливу для короля справу. Суддям, окрім досконального знання права, звичаїв, потрібно було здійснювати й заходи по збору свідчень шляхом опитування підданих двох сторін, а також перевірки документів та доказів, які часто суперечили й приводили до утруднення винесення вироку. Тому на королівських суддів покладалася вельми важлива й відповідальна справа.

Низкою своїх вироків великий князь литовський наказував місцевим урядникам «чинити справедливість» згідно зі статутом ВКЛІ, що було прямим обов'язком для воєвод, старост, намісників та господарських урядників. Наприклад, вироком від 19 жовтня 1547 р. Сигізмунд II Август наказував новгородському воєводі пану Олександру Івановичу Ходкевичу, який одночасно суміщав уряди берестейського старости, а також віленського, остринського та книшинського державці, винести вирок у справі князя Івана Васильовича Полубенського з берестейськими зем'янами Станіславом Войтеховичем, Мацеєм Стоцьким та Авгуштином Глебовським Хмільевцями про «земляні шкоди» останніх в маєтку Опілля князя: «переходечи чез границу имения его Ополья земли его власные того имения на колко десут бочок кгвалтовне забрали и розробили, и некоторые дей с них на тых же землях дома поселили» [4, К. 2]. А 11 серпня 1546 р. великий князь литовський доручив своїм урядникам князю Андрію Семеновичу Одинцевичу та Лукашу Федоровичу Безьському розібратися у справі господарського зем'янина Миколи Миколайовича Юшкевича із Юрієм Миколайовичем Будилою про напади останнього на Недрошленський маєток Юшкевича [5, Р. 38–40]. У березні 1547 р. за дорученням господаря віленський воєвода й канцлер ВКЛІ пан Ян Юрійович Глебович виніс вирок по скарзі господарської боярині Віленського повіту Петрової Остиковича Ганни на віленського боярина Ольбрахта Сляжаковича про чоловіка Гринеля Дашковича з землею. За результатом розгляду справи вирок віленського воєводи був на боці Петрової Остиковича Ганни, яка склала присягу, а О. Сляжакович не зміг представити письмових свідчень, які б вказували на право володіння чоловіком з землею [5, Р. 91–93]. Подібні приклади можна наводити й далі.

Таким чином, діяльність великокнязівських урядників у сфері розгляду судових справ про маєткові спори у Великому князівстві Литовському була важливою складовою під час проходження служби при дворі великого князя литовського й при сумлінному виконанні доручень господаря могла закласти фундамент для кар'єрного зростання та/або наросування земельних володінь.

Джерела та література

1. Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гюдавичус. – Вильнюс: Margi rastai, 2004. – 522 с. – Библиография в сносках и в конце книги, 77 иллюстр
2. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Potockich z Radzyna (далі – APR). – F. 334. – Sygn. 417.
3. AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych. – Dz. X. – Sygn. 4803.
4. AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz. III. – Sygn. 1.
5. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). / Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščenienė, L. Steponavičienė. – Vilnius, 2009. – P. 38–40.

УДК 94(478)

В. Константинов

ВЛИЯНИЕ КАЗАЦКО-ТАТАРСКИХ НАБЕГОВ НА СОСТОЯНИЕ МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ ШТЕФАНА ТОМШЫ II

Козацькі набіги на османські території та татарські набіги на польські території завжди мали важливе значення у польсько-османських відносинах. Молдавські землі, які користувалися подвійним польсько-османським сюзеренітетом, встановленим в кінці 16 століття та молдавські господарі відігравали посередницьку роль у цих відносинах. У статті розглядається вплив козацьких та татарських набігів на Молдавське князівство у часи правління Штефана Томши II.

Ключові слова: козаки, татари, Константин Могила, Єремія Могила, Штефан Томша II, сюзеренітет.

Cossack raids on Ottoman territory and Tatar raids on Polish territory have always been important in the Polish-Ottoman relations. Moldovan land, which enjoyed double Ottoman suzerainty Polish-established in the late 16th century and Moldovan hosts played a mediating role in this relationship. In the article the influence of Cossack and Tatar attacks on Moldovan principality during the reign of Stefan Tomshy II.

Key words: Cossacks, Tatars, Constantine Tomb, Tomb Jeremiah, Stefan Tomsha II suzerainty.

Набеги казаков на османские территории и татаров на приграничные польские территории которые имели место в первой половине второго десятилетия 17 века имели огромное значение на польско-османские отношения. В свою очередь молдавским господарям к тому времени отводилась важная посредническая роль в польско-турецких отношениях, в рамках так называемого двойного сюзеренитета польско-османского установленного в конце 16 века. Тогда на молдавский престол армией Яна Замойского был установлен Еремия Могила. Эта система не просуществовала так долго. Уже в конце 1611 года Константин Могила, сын Еремии, был свергнут с престола а на его место турки посадили Штефана Томшу II. Акция турецких властей была воспринята крайне враждебно в Польше и уже в скором времени польскими властями была организована экспедиция с целью вернуть на молдавский престол Константина Могила а вместе с ним и польское влияние в Молдавию.

Однако польская кампания по возвращению Константина Могила на молдавский престол кончилась полным провалом. Османская армия явно превосходила польскую, руководимую Стефаном Потоцким зятем Еремии Могила. Польская армия застигнутая врасплох была полностью разбита, а польские правители поспешили сделать козлом отпущения Потоцкого хотя кампания была тщательно подготовлена вместе с польным гетманом Жолкиевским да и сам король был в курсе всех деталей кампании, не говоря о том что он давал советы как действовать в той или иной ситуации¹².

Состояние войны между молдавским господарем и Польским королевством продлилось до начала октября когда был заключен договор который по сути прекращал военные действия как с одной так и другой стороны. Хотя надо признать что заключенный договор был скорее всего перемирием.

Отношения между молдавским господарем и польскими правителями будут и в дальнейшем очень не простыми, а напряженность в этих отношениях продлится до конца первого правления Томши в Молдавии, в середине 1616 года. Масло в огонь будут подливать и нескончаемые набег татаров на польские территории и казаков на территории Османской Империи.

¹² Valentin Constatinov, Bitwa pod Sasowym Rogiem i jej wpływ na stosunki polsko-osmańskie w 1612 r, w Wybrane problemy historii wojskowej. W panczerzu i mundurze, red. naukowa Karol Kościelniak i Zbigniew Pilarczyk, Toruń, 2004, str.101-127.

В свою очередь польские послы которые проходили через Молдавию в Константинополь каждый раз жаловались в Константинополь на молдавского господаря, который сразу же через своих агентов в столице империи узнавал докладно о чем разговаривали польские послы с его сюзеренами.

Так на пример польский посол который дошел до Константинополя уже в начале 1613 года, жаловался на молдавского господаря. По информации которая приходила в столицы европейских стран от своих посольств в Истамбуле, турецкий визир поддерживал Томшу и не собирался пойти на поводу польских требований¹³. В середине мая французский посол в Константинополе, Харлай писал о той неприятной ситуации в которой оказался польский посол который дал деньги турецкому чаушу чтобы тот представил вещи иначе чем они выглядели на самом деле и более того чтобы тот порекомендовал смещение Томшы с престола и назначение другого господаря¹⁴. Польский король Сигизмунд III писал о том же, и более того дал чаушу для смещения Томшы деньги. В середине июня 1613, польский посол в Константинополе просил турков посадить на молдавский престол Габриела Могилу, а как гаранта послать туда его мать, Маргиту, и своих двух братьев, Иоана и Петра¹⁵.

Великий визир ответил польскому королю что он держит незаконно сыновей Симеона Могилы у себя в королевстве, и плюс к этому домогался возвращения Хотинской крепости молдавскому господарю¹⁶. Здесь следует добавить что возвращения Хотинской крепости домогался сам Штефан Томша сразу же после битвы при Сасовом Роге, когда надеялся обменять польских пленных на крепость¹⁷.

4 июля 1613 года посылая своих послов до польского короля, молдавский господарь жаловался на то что несколько раз его послов атаквали и забрали письма. Те кто это совершил: некто Константин и Василий Лозинский. Этот последний был сыном Георгия Лозинского¹⁸ и братом Елизаветы Могилы, вдовы по Еремии Могиле¹⁹. В своем письме молдавский господарь просил польского короля чтобы его послам была обеспечена полная неприкосновенность так же как она была обеспечена в Молдавии польским послам и купцам, равно как и оповещал что посылает двоих своих бояр Георге Балша и Никоарэ великого спафария, которым просил верить тому что они скажут на словах²⁰.

В инструкциях которых дал молдавским послам, Томша извинялся что не смог до тех пор выслать к королю своих послов из-за неприятелей которые находились вблизи границы. Просил короля не допускать враждебных действий против него со стороны недоброжелателей и оповещал его о скором прибытии молдавского митрополита²¹ и молдавского гетмана²² для заключения мира²³. Турецкий чауш, в свою очередь, принес с собой два письма, как обычно в таких случаях бывало, одно от султана и второе от великого визира. В обеих письмах речь шла о молдавских боярах которые нашли убежище в Польше, находились по всей видимости при Габриеле, сыне Симеона Могилы, и которых турецкий султан и визир домогались возвращения. В письмах кроме проблемы молдавских бояр поднимался еще и вопрос относительно возвращения Хотинской крепости, которая после бегства Константина Могилы в Польшу, так и осталась в руках поляков²⁴.

В том же духе однако писал и польский король отвечая на письма турецкого султана и визира. Он считал что на молдавский престол должен был находиться такой господарь который бы подходил и полякам и туркам и который поддерживал бы мир между двумя великими державами. Что касается Томшы, по мнению Сигизмунда он не только не подходил на роль миротворца но совершал и поощрял набеги на польские территории, чем нанес полякам большие потери. После победы над Константином Могилой он начал преследования на молдавских бояр, которые чтобы сохранить себе жизнь и нашли убежище в Польше. Что касалось Хотинской крепости, по мнению польского короля, она должна была пересекать набеги с молдавской стороны на приграничные польские территории. Письмо Сигизмунда оканчивалось призывами для поддержания хороших польско-турецких отношений²⁵.

Таким образом после военного столкновения 1612 года противоборство перешло в дипломатическую плоскость. Поляки надеялись на смещение молдавского господаря дипломатическим путем, а его приемником должен был стать тот кто бы получил рекомендацию от польского короля²⁶.

Новое польское посольство дошло до Константинополя 10 октября 1613 с великой пышностью. По данным современников численность посольства достигала 200 человек. В рамках переговоров которые впоследствии начались проблемы относящиеся судьбы Стефана Потоцкого должны были обсуждаться в личном порядке чтобы не выглядело так что он вошел в Молдавию с позволения и поощрения польского короля. Хотя дипломатические круги доносили что его держали в тюрьме и что турки не хотели его освобождения²⁷. Сохранилась копия письма польского короля турецкому султану, высланная венецианским послом, баилом, его

¹³ Более того дипломатические круги докладывали что молдавский господарь получил право расследовать грабежи которые совершили некоторые татары в Молдавии, по видимому, после Битвы при Сасовом Роге и наказать виновных в их совершении. Сам великий визир приказал татарам не грабить молдавских земель. (*Documente privitoare la istoria românilor, continuare la colecția Hurmuzaki* (далее: Hurmuzaki), Supliment I, vol.I, 1884, nr. CCXXXVI, стр.154).

¹⁴ *Ibidem*, nr.CCXLI, стр.156.

¹⁵ Оба сыновья Симеона Могилы, брата Еремии. Петр о котором речь в документе это будущий митрополит киевский Петр Могила.

¹⁶ Hurmuzaki Supliment I, vol.I, nr.CCXIV, стр.158-159.

¹⁷ Valentin Constatinov, *Bitwa pod Sasowym Rogiem i jej wpływ na stosunki polsko-osmańskie w 1612 r.*, стр.124.

¹⁸ У которого был польский индигенат с 1607 года.

¹⁹ Stoicescu, *Dictionar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, стр.307.

²⁰ Hurmuzaki Supliment II, vol.II, nr.CXCII, стр.376-378.

²¹ Анастасие Кримка выдающийся миниатюрист и создатель монастыря Драгомирна.

²² В это время в документах появляются гетманами до 31 марта 1613 Никифор Белдиман (детали его биографии: N. Stoicescu, *Dictionar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, стр.348-349) а с февраля 1614 года Стурза (Его биография: Stoicescu, *op.cit.*, стр.443).

²³ Iie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*, Secolul al XVII-lea, București, 1983, nr.36, стр.85-87.

²⁴ Biblioteka Czartoryskich, Rkps.343, стр.223-224. Письма дошли до Варшавы в конце июля. В Hurmuzaki Supliment II, vol.II, nr.CXCIV, стр.380. опубликован текст из другой рукописи nr.1644. В опубликованом тексте несколько неточностей относительно бояр которые находились при Габриеле Могиле. В ркпс. nr.343 они: „Băcioc, Iwanko vistier, Turelko pârçălab, Wasul, Woilicz, Pitul, Koczotel, Simion wistiâr”. В опубликованом тексте из рукописи 1644 читаем „Urzeki, Byczek, Ivanko westiar, Iurelko pârçălab, Wasyl, Wierlich, Pital logofet, Simion westiar”. Издатель по видимому перепутал „uciekli” – убежали и „Uriekli” – имя молдавского бояра, Нистора Уреке, и отца молдавского летописца Григория Уреке. Нужно еще добавить и то что у Нистора Уреке Уреке был польский индигенат с 1607 года (Wdowiszewski, *Zygmunt, Regesty przywilejow indygenatu w Polsce* (1519-1793), Buenos-Aires-Paryż, 1971, nr.677; *Volumina Legum*, II, стр.448, nr.82) а по правилам турки не могли требовать выдачи польских шляхтичей к которым приравнивались «индигены». Другая копия в Bibl. Czart., Teki Naruszewicza, tom.108, 1613-1614, стр. 245-247, nr.63, имена бояр такие же как и в ркпс.343.

²⁵ Corfus, XVII, стр.87-89, nr.37.

²⁶ „... pur discendente da Principe che viene proposto, et nominato da esso Re” (Hurmuzaki, IV/2, nr. CCCLXIII, стр.342-343). Практика смещения господарей и назначение новых с рекомендации польского короля будет часто использоваться в первых десятилетиях 17 века. Что правда, это не прибавило стабильности молдавским господарям, которые скорее всего теряли престол после очередных изменений в польско-турецких отношениях.

²⁷ „E arrivato l'Ambasciatore di Polonia con molta pompa tenendo seco circa ducento persone ... Tenuto esso Potoschi sin hora prigionie appresso di lui, senza haverlo voluto mai restituire a Polachi” Hurmuzaki, IV/2, nr. CCCLXIV, стр.343.

правителю. Основные выводы были: польскому королю принадлежит право назначения молдавского господаря, исходя из давних переговоров, но и мотивы по котором поляки продолжали удерживать Хотин²⁸. Французский посол, Харлай, писал что польский посол требовал смещения Штефана Томшы из-за нарушения мира и наезда на польские территории²⁹. Польский летописец Павел Пиасецки в свою очередь писал что, к Османской Порте был послан Самуел Тарговски с жалобой на Штефана Томшу, который настоящего господаря, Константина, сместил с престола и сел на престол вопреки всем договоренностям. Относительно Потоцкого он должен был интересоваться в частном порядке чтобы не выглядело так что он вошел в Молдавию с позволения короля и Речипосполиты³⁰.

На большее в отношении молдавского господаря поляков не хватило. Проблема московского престола оставалась для польского короля главной и туда были нацелены главные силы Речипосполиты, хотя перспективы на восточном фронте были не столь радужными как бы хотелось. Задолженности по оплате войск часто приводили к формированию войсковых конфедераций, а созванный еще в феврале 1613 года сейм обсуждал неоплату войск как одну из самых главных проблем³¹. В то же время нужно было обеспечивать и содержание добытых крепостей, в частности Смоленска³².

В свою очередь молдавский господарь оповещал своих турецких сюзеренов что помирился с поляками. Что правда в дипломатических кругах Константинополя не верили в продолжительность этих добрых отношений, а главным препятствием в их установлении по мнению европейских дипломатов было присутствие в Польше претендента на господарский престол³³.

Однако то что более всего накалило польско-османские отношения прежде всего и польско-молдавские отношения, по совместительству стали казачьи наезды на османские территории и татарские наезды на земли Речипосполиты. Знаменательным со всех точек зрения стал 1613 год.

Именно тогда после продолжительного периода заканчивалась великая смута московского государства, и многочисленные польские войска, прежде всего казаки остались не у дел³⁴. С другой стороны, в 1613 году, с очередного персидского похода возвратились крымские татары, а после некоторых событий в Крыму новое правительство крымской орды была воинственно настроена против приграничных земель Речипосполиты.

Конечно набеги татаров и казаков не были чем то новым в польско-османских отношениях однако именно сейчас они получали новое очертание. В конце 1613 года возвращаясь с персидского похода крымский хан написал польскому королю письмо в котором просил у него высылания обычных подарков если хочет от него мира. В противном случае грозился начать пустошить польские приграничные земли³⁵.

Тогда однако польская казна была опустошена продолжительными московскими войнами и более того задолженность по выплатам солдатам достигала огромных размеров. К этому можно добавить также и громозкий бюджетно-финансовый систем по которому собрание новых пошлин и налогов можно было внедрить только с утверждения сейма³⁶.

Возвращение польских армий домой с московской кампании сразу же переросли в набеги казаков на приграничные османские территории³⁷. В декабре 1613 года, польский король давал универсал в котором приказывал запорожским казакам освободить дома занятые ими в королевских землях и отказаться от намерений совершать набеги на Молдавию, или других соседних стран, чтобы не нарушить существовавший мир с ними³⁸.

В августе 1614, они совершили два набега на Крым, а возвращении обратно разрушили еще и османскую флотилию в днепровском лимане³⁹.

Все призывы к поддержанию мира не были услышаны казаками, а набеги на турецкие земли обеспокоили польского короля который в середине мая 1614 года выдал новый универсал в котором приказывал всем солдатским конфедерациям разойтись по домам потому что все задолженности им были заплачены. Те кто бы не подчинились должны были быть приравнены к врагам родины⁴⁰. Допускаем что часть их примкнула к казакам которые привыкли к легким добычам путем грабежей еще во время своих московских кампаний.

Реакция турецких властей появилась сразу. Великий визир начал подготовку к военной кампании против запорожских казаков. Однако так как эта кампания не могла иметь место без предварительной дипломатической подготовки, турецкий султан написал польскому королю о намечаемых действиях и просил пропустить турецкую армию к Запорожью⁴¹. В то же время, польские границы были атакованы татарами. Как отмечал позже Пиасецки что целое лето польские территории были атакованы татарами, однако добавлял что это они совершали подстрекаемые молдавским господарем который таким образом хотел отвести от себя угрозу со стороны польских войск⁴².

Источники отмечают что буря разрушила несколько кораблей казаков весной. Но уже в июле 1614 года они нанесли туркам серьезный урон. Они завоевали и сожгли Синопе. Они пользовались наводками беглых узников турков. Урон турков оценивался в миллионы польских злот⁴³. Иногда осьанам удавалось останавливать казаков, как на пример возле Очакова когда флот Ибраима пашы разбил флот казаков. Часть пленных турки отвезли в Синопе и там казнили. Чтобы успокоить казаков которые своими действиями могли бы нанести угрозу на Речипосполиту, в середине 1614 года, была создана комиссия которая должна была обсудить создавшую ситуацию с представителями казаков и найти компромис. В нее входили Януш Острогски кастелян Кракова,

²⁸ „...in Arce Cocimenti praesidia nostra haberi, nisi, ne quantum fieri posset latrocinia, que veriusque nostrum fines plerumque infestant cohibeantur” *Ibidem*, стр.344-345.

²⁹ Hurmuzaki, Supliment I, vol. I, nr.CCXLVIII, стр.161.

³⁰ Piasecki, *Kronika*, Kraków, 1870, стр.255.

³¹ В 1613 в документах часто можно встретить упоминания о неуплате денег солдатам (Bibl. Czart., Teki Naruszewicza, t.108, 1613-1614, nr.87, 92, 94, 96, 101, 103, 104).

³² Piasecki, стр.253-255: „Tego zaś roku nic innego pamięci godnego nie zaszło w Polsce, gdy sprawami multańskimi w tak ciężkiem zamieszaniu krajowem zaprztać się nie było czasu” (*Ibidem*, стр.255).

³³ Hurmuzaki, Supliment I, vol. I, nr. CCXLIX, стр.161 „mais cela ne se peult croire”.

³⁴ Władisław Łozinski, *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*, стр.161-164.

³⁵ Bibl. Czartoryski, Ms. 1577, стр.404-405: „chcieli nam przyiacielom upominki zwyczajne z inszemi podatki przyslac... A tak według wysokiego listu Cesarskiego musim się sprawić ieżeli iako przed nami będący krolowie względem naszej powinności przyjazn więcej y upominki oddawali zwyczajne, tak i my oddawać będziemy: na długie czasy pokoy i miłość ... ieżeli upominki i insze podatki nie mieszkaiąc nie wyprawuiecie Tatarskimi i Tureckimi woyski na was uderzyć y ziemie wasze pustoszyc pewniśmy”.

³⁶ Добавить здесь следует и возможное срывание сеймов.

³⁷ 13, 21 и 17 апреля 1614 французский посол Харлай писал королеве о многочисленных злодеяниях казаков в Добрудже. Эти действия рассердили турецкого визира который приказал господарям Молдавии и Валахии собираться идти на казаков чтобы уничтожить весь их род (Hurmuzaki, Supliment I, vol.I, стр.164, nr.CCLIII).

³⁸ АЮЗР, часть 3, Акты о козаках, томъ I (1500-1648), стр.190-192, nr. LV.

³⁹ Skorupa, Dariusz, *Stosunki polsko-tatarskie 1595-1623*, Warszawa, 2004, стр.176.

⁴⁰ *Ibidem*, стр.193-195, nr.LVI

⁴¹ Bibl. Czartoryski, Ms.343, стр.231-233.

⁴² Piasecki, *Kronika*, стр.256.

⁴³ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego*, wydał A. Bielowski, Lwów, 1961, стр.513.

Станислав Жолкиевски воевода Кивский и гетман польный, Януш Заславский воевода Волынский и Валентин Калиновский староста Брацлавский. В Житомире созданная комиссия приняла решение снизить количество регистровых казаков до 1000. Над казаками должен быть назначен старший, монастырю в Терехтымирове должен был получить статус приюта, морские набеги запрещались под угрозой смерти⁴⁴. Кварцарная армия получила приказ от Станислава Жолкиевского чтобы быть готовыми к отражению любых действий казаков но чтобы их не провоцировать в ожидании результатов работы комиссии⁴⁵. Эти мероприятия не принесли ожидаемого результата⁴⁶ и уже в начале 1615 года казаки организовали большую экспедицию в котором были задействованы около 80 чаек. Тогда они приблизились к Истанбулу а турецкий флот который был выслан против них был разрушен.

Поэтому объяснимы все более энергичные требования османов к польскому королю положить конец морским набегам казаков на османские территории. Польскому королю не оставалось ничего кроме того чтобы подтвердить решения комиссии⁴⁷.

В свою очередь, в Константинополь было послано новое посольство которое отмеживалось от набегов козаков на турецкие территории, но и перекладывало ответственность за эти набеги на татаров. Так в 1613-1614 годах в Константинополь побывал Андрей Гурски, в 1614-1615 Самюэль Тарговски. Заключение польско-габсбургского договора также не способствовало улучшению польско-турецких отношений⁴⁸.

Ситуация в польско-османских отношениях влияло на прямую на польско-татарских отношениях. Крымский хан ожидал от поляков высылания посольства и подарков с поздравлениями о взошетствии на престол. Король и его окружение отдавало себе отчет что высылание посольства без подарков не имело смысла, а на подарки не хватало средств. По этому в Крым посольство так и не было отправлено, а в свою очередь новый царь, Михаил Романов этим воспользовался и сам послал посольство в Крым с великими дарами. Создававшаяся ситуация подкрепило основу для опустошительных татарских наездов на польские территории в следующих годах⁴⁹.

К концу 1613 года между татарами и поляками имели место несколько стычек которые закончились победой поляков. В то же время в Крымском Ханстве вспыхнула борьба за престол между Шахин Гиреем и Джанибек Гиреем. Шахин Гирей, как известно обратился за помощью к полякам, но те ему не помогли опасаясь того что помощь оказанная против приверженца Османской Порты может привести к конфликту с самой Портой, а этого поляки хотели меньше всего. Официальную позицию королевства озвучил сам Жолкиевский в одном из писем отправленных в это время⁵⁰.

В марте 1614 года произошло решающее сражение. Ахин Гирей был побежден и был вынужден скрыться. По некоторым сведениям он нашел убежище в Польше, хотя существовали и другие версии. В конечном итоге он оказался в Персии но не исключено и то что некоторое время он находился у запорожских казаков. Османская Порта тщетно старалась добиться его выдачи, будучи уверена что тот скрывается именно в Речипосполите⁵¹.

Сам этот факт, сопоставимый с другими, понятно что не мог способствовать улучшению отношений между татарами и поляками. Не последнюю роль в создавшейся ситуации сыграли русские послы которые указывали что Шахин Гирей находился в то время в Белой Церкви. Благодаря щедрым подаркам Москве удалось заключить мир с Крымским Ханством в августе 1614 года. Москва делала усилия чтобы татары атаковали Речипосполиту. А кроме этого в дипломатических кругах широко мусировалась идея что набеги казаков поощряются самим польским королем. Движение войск на Запорожье о котором Мехмед I информировал короля вызвали глубокую озабоченность⁵². В высших польских кругах допускали что цель кампании не Запорожье а война с Речипосполитой, о чем писал сам Жолкиевский в середине сентября 1614⁵³. В том же письме гетман польный упомянул о другом морском походе казаков который причинил множество урона туркам не далеко от Трапезунта, произошедшим восемь девять недель раньше – то есть где-то в середине июля⁵⁴. 15 июня 1614 года, Жолкиевский встретился с турецким чаушем в Каменце, а 4 казака которых должны были казнить были освобождены⁵⁵.

В многочисленных универсалах посланных к польской шляхте указывалось на опасность которая надвигается на страну равно как и потребность посполитого рушения для защиты границ королевства. Созвание польских сенаторов не возымело должного результата а единственным принятым решением было выслать следующего польского посла к Порте. В инструкциях которые он получил, указывалось что главным источником в ухудшении польско-татарских связей была Москва. Сенаторы пришли к выводу что лучше всего было в создавшейся ситуации вернуть Хотин молдавскому господарю. В свою очередь, выражалось уверенность что улучшение польско-молдавских отношений наступит после смещения Штефана Томшы с престола⁵⁶.

Таким образом после совещания польских сенаторов в Константинополь выслали Самюэля Тарговского, а в ноябре 1614 года Хотин⁵⁷ вернули Молдавии⁵⁸.

Польско-татарские отношения вошли в новую фазу осенью 1614 года, когда к королю пришло посольство от крымского хана. Возможно как следствие польского посольства крымский хан получил приказ от султана помирится с польским королем, то что свидетельствовало о том что на официальном уровне и Османская Империя и Речипосполита были нацелены на поддержание добрых отношений. В этих условиях польская кампания 1612 года конечно выглядела скорее всего как недоумение чем как последствие ухудшения отношений между двумя великими государствами. Польские правители, кажется убедили османов, что кампания Стефана Потоцкого была предпринята им без ведома и без позволения польского короля.

⁴⁴ Универсал Комиссаров о казаках был выдан 15 октября 1614 года Bibl. Czart., nr. 343, стр.282-283.

⁴⁵ Универсал был выдан 20 ноября 1614 года (АЮЗР, часть 3, Акты о козаках, томъ I (1500-1648), стр.196-197).

⁴⁶ Skorupa, *op.cit.*, стр.176.

⁴⁷ АЮЗР, часть 3, Акты о козаках, томъ I (1500-1648), стр.198-199, nr. LVIII.

⁴⁸ Skorupa, *op.cit.*, стр.177.

⁴⁹ *Ibidem*, стр.178.

⁵⁰ Pisma, стр.522-524.

⁵¹ „Siahin Gerei czar, ktorego wyzy mianowany chan pogromiwszy, uciekaiącym uczynil, ucieklszy y w granice wasze vszedlszy, zachowywa się ... to iest poimawszy y godnymi ludzmi do progu gniazda wielmoznosci naszy odeslicie, iako za zacnych przodkow naszych waszy przodkowie zwykli byli czynic.” в *Жерела до Історії України-Руси*, том 8, Матеріали до історії української козаччини по р.1631, том I, зібрав и видав Іван Крип'якевич, Львов, 1908, стр.132. Другая копия письма в Bibl. Czart. nr.343, стр.231-233. Письмо недатировано, однако ответ на это письмо датировано 8 июля 1614 года. Поэтому можно допустить то что письмо турецкого султана было написано в начале-середине июня.

⁵² Султан об этом оповестил великого посла короля который тогда находился в Константинополе. Интересно и то что говоря о казаках он имел в виду что-то подобие сброда: «который поляк, который москвич, который молдован, который мултан из всех народов собраны» Bibl. Czart., nr.343, стр.232.

⁵³ Письмо написано 14 сентября 1614 Bibl. Czart. nr.343, стр.274-276.

⁵⁴ Bibl. Czart., nr.343, стр.277.

⁵⁵ Каменецкая хроника, в Гаркавец Александр, *Кычакское письменное наследие*, том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом, Alma-Ata, 2002, стр.536.

⁵⁶ Skorupa, *op.cit.*, стр.181.

⁵⁷ Bibl. Czart., nr.343, стр.299. Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea, ediție îngrijită de Vasile Matei, București, Editura Academiei, 2001, стр.204-206, nr.98.

⁵⁸ Каменецкая хроника указывает 25 ноября как дату возвращения Хотина Гаркавец, *op.cit.*, стр.536.

Посольство крымского хана имело четкие цели. Хан надеялся добиться от поляков регулярного высылания подарков, что было гораздо лучше чем соглашаться на условия Москвы, пусть даже и получив от них хорошую мотивацию. В тех условиях, можно допустить и то что крымский хан играл в двух направлениях стараясь увеличить цену своей доброжелательности. Не последнюю роль в этом посольстве имел и Шахин Гирей, о котором предполагалось что находится в границах Речипосполиты и что пользовался поддержкой Сигизмунда III⁵⁹.

Дальнейшее развитие событий опровергло однако ожидания которые установились в конце 1614 года. С одной стороны в следующем 1615 году, запорожские казаки продолжили свои набеги на османские территории. А с другой стороны не дождавшись ожидаемых результатов своего посольства, крымский хан начал планомерные нападения на польские приграничные территории. Все это происходило в то время когда польская казна была опустошена продолжительной войной за московский престол, у поляков отсутствовала мощная регулярная армия способная с одной стороны остановить выпады запорожских казаков, а с другой защитить приграничные польские земли от наездов крымских татар.

Крымское посольство возвратилось в Крым, а вместе с ней и польский посланник Флориан Зброжек. Последнего задержали в Крыму, может быть и потому что, в то же самое время запорожские казаки возобновили морские походы. В середине 1615 года наступило время крымским татарам совершать набеги на польские территории. Не последнюю роль сыграли и большие подарки со стороны Москвы которая таким образом поощряла польско-татарское противоборство и получило нужную отдышку для укрепления новой власти. Таким образом из-за ухудшения положения в польско-татарских делах а самое главное из-за того что не были собраны средства для соответствующих подарков, посольство Флориана Олешки было отложено на неопределенный срок.

Именно в это время начинался период великих татарских наездов которые будут иметь серьезные последствия для Польского королевства. Татарские наезды сопровождалась ответными действиями запорожских казаков которые опустошали земли Османской Империи⁶⁰.

В свою очередь ухудшение польско-татарских отношений способствовало дальнейшему ухудшению польско-османских, что напрямую влияло на и так хрупкое перемирие польско-молдавское установленное в конце 1612 года.

Поляки так и не простили молдавскому господарю поражение 1612 года и делали все возможное в последующих годах для его смещения с престола. Ухудшение польско-татарских отношений на прямую влияло и на оценку деятельности молдавского господаря со стороны польских вельмож. Тем более что часть татарских наездов ставилось на счет поощрений со стороны молдавского господаря и к этому еще стоит добавить и то что во времена первого господарства Штефана Томшы II часть набегов совершалась через так называемый «молдавский шлях»⁶¹. Также следует добавить и то что молдавский господарь должен был принимать прямое участие в предотвращении казацких наездов, что опять не могло принести ему большой симпатии со стороны поляков.

Если период между концом 1612 года и второй половиной 1615 года можно охарактеризовать как периодом перемирия в польско-молдавских отношениях, то начиная со второй половиной 1615 года вспыхнула новая война между молдавским господарем и его польскими противниками, зятями Еремии и Елизаветы Могилы, Самюэлем Корецким и Михалом Вишниевецким. Поддержку которую получили зятья Могилы среди польской шляхты можно объяснить и опустошительными наездами татаров в 1615 году, часть которых проходили через территорию Молдавии. Так или иначе в общественном мнении Речипосполиты, Штефан Томша был не только узурпатором польских прав на назначение господаря Молдавии, но и тем кто способствует татарам для совершения наездов через молдавскую территорию на земли Речипосполиты. В свою очередь молдавскому господарю не зачем было противодействовать этим наездам тем более что татары не имели права грабить молдавское население, с другой стороны отношения с позиции силы были для Томшы единственной возможностью сделать поляков более лояльными к себе.

Ни польский король, ни гетман польный Жолкиевский не одобрили деяния зятей Могилы, тем более что это означало на прямую ввязываться в конфликт с Османской Империей. У обоих как первоочередная задача была занятие московского престола. Поэтому они отмежились от действий Корецкого и Вишниевецкого с самого начала. Однако не смотря на это, Корецкий и Вишниевецкий продолжили свои действия в Молдавии не смотря на неодобрение части шляхты и самого короля. Военные действия проходили с переменным успехом с конца октября 1615 года до лета 1616. Последний аккорд этого противоборства стала битва при Драгшанах 23 июля 1616 года, когда польский контингент был полностью разбит а Самюэль Корецкий попал в плен. Сам Штефан Томша II был несколькими неделями раньше смещен с престола и увезен в Константинополь. Наступал период когда ситуация в польско-турецких отношениях накалилась до предела, а одним из главных мотивов этого стали татарские наезды на польские территории и казацкие наезды на земли Османской Империи.

УДК 94: 327(44) «16»

О. Левак

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ ПЕРІОДУ УРЯДУВАННЯ ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРА КАРДИНАЛА МАЗАРІНІ (40-50 РР. XVII СТ.)

У статті розглянуто особливості дипломатичної діяльності Франції періоду урядування кардинала Джуліо Мазаріні. Охарактеризовано та зроблено порівняльний аналіз дипломатії Ришельє та Мазаріні. Розкрито основні досягнення та переваги у цій сфері останнього з них.

Досліджуючи значення політики першого міністра, наголошено, що саме дипломатія була його улюбленим заняттям. Мазаріні досконало володів мистецтвом переговорів. За період його урядування Франція досягла абсолютної безпеки на своїх кордонах.

Ключові слова: дипломатія, абсолютизм, монархія, міжнародні відносини.

The main features of French diplomatic activities during the government of cardinal Giulio Mazarini were reviewed in this article. The comparative analysis of Richelieu's and Mazarini's diplomacy was done and characterized. The main achievements and advantages in this area of Mazarini were revealed. During the investigation of policy importance of the first minister it was highlighted, that exactly diplomacy was his favourite avocation. Mazarini mastered the art of negotiation perfectly. In the period of his government France attained absolute safety on its borders.

Key words: diplomacy, absolutism, monarchy, international relations.

Життя і доля Джуліо Мазаріні і донині є найбільш надзвичайними і таємничими в європейській історії XVII століття. Італієць за походженням, солдат, дипломат, таємний агент двох правителів, він, отримавши кардинальську шапку, протягом вісімнадцяти років визначав долю Франції та Європи і підготував до державної діяльності Луї XIV, під час правління якого Франція стала наймогутнішою державою Європи. По суті, історія «сходження» Мазаріні – це історія тих європейських держав, в яких він жив і яким

⁵⁹ Skorupa, *op.cit.*, стр.184.

⁶⁰ *Ibidem*, стр.184-188.

⁶¹ Maurycy Horn, *Chronologia i zasięg najazdów Tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, VIII (1962), cz.1, p. 3-71.

служив, в першу чергу Франції. Як людина дії, він не витрачав, подібно до свого великого попередника на посту першого міністра Франції кардинала Рішельє, часу на те, щоб висловити свої думки про суспільство і правління на папері, описати історію свого «підняття» до вершин влади. Нащадкам залишилася лише його численна ділова кореспонденція.

Крім того, Мазаріні як ніхто інший відчув на собі неприязнь з боку французів, якими йому довелося керувати, а його репутація, в тому числі і як дипломата, постійно залежала від порівняння з кардиналом Рішельє. Це створило йому своєрідне кліше в історії [16]. Тому настільки важливим є дослідити та виокремити роль і значення дипломатії саме Мазаріні в історії Франції.

Варто відзначити, що лише останнім часом фігура кардинала почала набувати більш респектабельного вигляду, хоча досліджень про нього і на сьогоднішній день менше, ніж про Рішельє.

Дипломатія була улюбленим заняттям Мазаріні. Він досконало володів мистецтвом переговорів. Кардинал вважав за краще уникати показуватися на публіці, був небагатослівний. Всі ці особисті якості дозволяли йому послідовно проводити в життя програму Рішельє [4, с. 202].

У 40-х рр. XVII ст. всю свою увагу і таланти Мазаріні переніс на зовнішню політику, де досяг найкращих в тих умовах результатів. Звичайно, зростання опозиції на всіх рівнях заважало йому проводити активно дипломатичну діяльність. І подібно до багатьох інших політиків, наприклад, Олівера Кромвеля в Англії, авторитет кардинала за кордоном був незрівнянно вищий, ніж у себе в країні. У літературі існує думка, що Рішельє був насамперед відмінним военачальником, а Мазаріні – дипломатом. Однак, не варто протиставляти кардиналів один одному. І один, і другий підставляли себе під мушкетні кулі і гарматні ядра. І якщо 18-річна влада Рішельє ознаменувалася 12-ма роками війни, то з 19-річного правління Мазаріні на воєнні роки пішло не менше 16 р. Це при тому, що за характером останній був мирною людиною і на всьому протязі своєї дипломатичної діяльності був «посланцем миру» [5, с. 275].

Одним із найголовніших завдань першого міністра Франції стало укладення миру з Габсбургами на вигідних для Франції умовах. Незважаючи на отримані Мазаріні на четвертому етапі Тридцятилітньої війни (1635 - 1648 рр.) перемоги над ворогом, до укладення миру міністра спонукали, в першу чергу, внутрішньополітичні обставини, пов'язані з назріваючою Фрондою. Він вже давно помітив ознаки наближаючої європейської кризи, які починали проявлятися і у Франції, і робив все можливе, щоб залучити у свій табір найбільшу кількість союзників.

Мирні переговори неможливо було почати через опір іспанської сторони. Однак, після битви при Рокруа 19 травня «золотий вік» Іспанії фактично закінчився. Франція могла вже пред'являти серйозні претензії на панування в Європі [6]. Після цього ніщо вже не перешкоджало відкриттю мирних переговорів у вестфальських містах Мюнстері і Оснабрюці восени 1644 р.

На дипломатичній ниві, досить яскраво, Мазаріні вперше проявив себе саме на Вестфальському мирному конгресі, який йшов паралельно з Тридцятилітньою війною. Кардинал, як політик довіряв насамперед самому собі. Він вважав за краще особисто не вступати в запеклі суперечки і бурхливі дебати розпочатого мирного конгресу, а спритно і вміло діяв через своїх ретельно підібраних і проінструктованих довірених осіб у Мюнстері – Д'авіла, Сервьєна і герцога де Лонгвіля. Ці люди сумлінно заслужили собі славу досвідчених політиків, але все ж, звичайно, знали, хто реально стояв за їх спиною і щоденно керував ними [7].

Слід зауважити, що зовнішня політика Мазаріні живилася виключно міркуваннями щодо вигоди і була позбавлена всіляких забобонів. Одним з небагатьох людей, яким було дано зрозуміти сутність того, що відбувалося в Англії, був кардинал Мазаріні. Він відразу зрозумів, чим пахне англійська «смуता», і тому проводив з самого її початку політику компромісу, намагаючись зберегти роль миротворця конфлікту між Карлом I Стюартом і парламентською опозицією. Тому дипломатія Мазаріні по відношенню до англійської революції середини XVII ст. полягала в тому, щоб примирити дві ворогуючі сторони – короля і парламент – і втягнути Англію в європейську війну. Союз з Кромвелем був необхідний першому міністру і з метою знайти союзника у війні з Іспанією, яка тривала і після укладення Вестфальського миру аж до 1659 р. кардинал навіть погодився віддати англійцям важливий в стратегічному відношенні порт Дюнкерк, коли ті звільнять його від іспанців [5, с. 275].

Приблизно за рік до закінчення Тридцятилітньої війни позиції Мазаріні в самій Франції різко похитнулися. Чутки про це поширилися навіть за кордон. У листопаді 1647 р. дипломати першого міністра в Мюнстері передавали один одному інформацію про «велику змову». Кардиналу, який поспішав з закінченням мирного конгресу, було зрозуміло, що вороги Франції тепер знаходяться всередині країни [8].

Взимку 1647-1648 рр. у зв'язку зі значним погіршенням військово-політичної ситуації у Франції уряд знову збільшив витрати на війну. В пошуках виходу з становища навесні 1648 р. Мазаріні обмежив матеріальні інтереси самого дворянства мантії, скасувавши збір, який гарантував спадковість посад. У відповідь вищі судові установи Парижа – парламент, Рахункова палата, Палата непрямих зборів і Велика рада – почали проводити спільні засідання з метою здійснити державну реформу. Так почалася Фронда.

Спочатку політика, яка не на жарт тривожила кардинала, була дуже обережною з його сторони, оскільки він не бажав починати громадянську війну, яка могла б зірвати укладення Вестфальського договору. Але все ж, ряд заборон було здійснено, і паризький парламент оголосив Мазаріні ворогом держави.

Французька аристократія ненавиділа першого міністра не тільки за його італійське походження і відмову дарувати нагороди та привілеї, а й за «узурповане» право принців крові знаходитися поруч і давати поради регентші і королю. Принци Конде і Конті, їх сестра герцогиня де Лонгвіль, герцог Орлеанський, коад'ютор Паризький (тобто заступник Паризького архієпископа) Поль де Гонді, майбутній кардинал де Рец – це далеко не повний список основних ворогів Мазаріні. Фронда принців почалася 18 січня 1650 р. після того, як були поміщені у в'язницю Конде, Конті і герцог Лонгвіль. Фактично з цього дня почалася справжня битва титанів – і військова, і дипломатична – між Мазаріні і Конде. Кожен з них бачив свій шлях розвитку французького королівства [9, с. 108].

З початком Фронди, Мазаріні проявив себе як дуже «тонкий» політик. Він вміло підлаштовувався під ситуацію, що складалася і відповідно діяв. Закінчивши боротьбу з фрондерами, кардинал зумів зробити відповідні висновки. З одного боку, Мазаріні пішов на деякі поступки, з іншого він вміло боровся з так званою латентною Фрондою.

Рішельє підготував ґрунт, на якому виросла неприязнь до Мазаріні. Труднощі кардинала полягали в тому, що він був змушений керувати Францією в епоху економічної та політичної кризи, викликані війною і перебудовою економічних і політичних відносин у державі, пов'язаних з розвитком раннього капіталізму і монополізацією державної влади. Мазаріні розумів суть подій у себе в країні і за кордоном, міг «оглянути поглядом» всю Західну Європу і порівняти її з Францією. Тому-то він і виграв в кінцевому підсумку, незважаючи на своє італійське походження [13].

Мазаріні, як і його великий попередник Рішельє, був політичним консерватором. Він, насамперед, апелював до традиції і виходив у своїй діяльності з неписаної конституції Франції. Але одночасно він був ще й новатором. Новатором у межах загального консерватизму, за рамки якого в першій половині XVII ст. вийшли лише Англія і ще раніше Голландія. Перший міністр Франції терпляче «добудовував дах» тої державної будівлі, яка ще протягом майже півтора сторіччя називалася Старим порядком.

З закінченням Фронди Мазаріні, повернувшись до Парижа, насамперед, зайнявся своєю адміністрацією. При ньому найважливіші державні справи обговорювалися і проводилися через Велику Королівську раду. Луї XIV був присутній на сесіях своєї ради, але під час його дитячих років і навіть пізніше саме Мазаріні вів засідання. Реорганізована ним Рада постійно спостерігала за адміністрацією королівства. У фінансовій Раді король, канцлер і державні секретарі зазвичай зустрічалися з фінансовими експертами корони, які регулювали доходи і витрати. Всі вони були ретельно підібрані кардиналом [10, с. 264].

Через цю станово-представницьку організацію суспільства, були спроби припинити централізаторську політику першого міністра. Однак всі вони закінчилися невдало. Мазаріні довелося придушити кілька розрізнених дворянських повстань, а конфлікти в парламенті завдяки своєму дипломатичному мистецтву він врегулював в довгих і заплутаних переговорах.

Стабілізувалася і економічна ситуація в королівстві. Кардинал призначив відразу двох сюрінтендантів фінансів: Фуке і Сервєна. Ще одним висуванцем кардинала був Кольбер. Мазаріні бачив у ньому розумну і здібну людину, яка могла б послужити і йому і на благо Франції. Кольбер був прямою протилежністю Фуке. Обидва вони, як і Мазаріні, вміли і любили працювати, але Кольбер робив це завдяки феноменальній працездатності, вмінню засвоювати масу інформації, педантичності, а Фуке більше покладалася на інтуїцію і дозволяв собі час від часу розслабитися [11, с. 264].

І після Фронди основна увага першого міністра Франції приділялася зовнішній політиці. Його вміла дипломатія була дуже ефективною, хоча і не всім зрозумілою: Мазаріні пішов на край непопулярні для нього заходи, уклавши союз з Кромвелем. В цей час з'явилося чимало памфлетів, автори яких вимагали заарештувати Мазаріні за дозвіл англійським солдатам знаходитися на землях Фландрії (сучасна Бельгія) недалеко від франко-фландрського кордону. Радники кардинала заговорили навіть про небезпеку нової Фронди. Мазаріні сильно ризикував, але розумів, що тільки союз з сильною у військовому відношенні Англією може змусити Іспанію піти на мир з Францією на більш вигідних для останньої умовах.

Одночасно багато уваги Мазаріні приділяв дипломатичній діяльності в німецьких землях. Імператор Фердинанд III бажав допомогти Мадриду і погрожував послати свої війська в Нідерланди та Італію. Більшість же німецьких князів, як протестантських, так і католицьких, не бажало розв'язання нової війни. Їхнє бажання збіглося з політикою Мазаріні, і в серпні 1658 р. ряд князів створили Рейнський союз – спільну оборонну організацію для захисту Вестфальських угод 1648 р. Франція приєдналася до союзу, стала його скарбником і головним постачальником солдат в його армію. Під час створення Рейнського союзу в квітні 1657 р. помер Фердинанд III. Його спадкоємцю ерцгерцогу Леопольду було всього сімнадцять років. Мазаріні спробував скористатися ситуацією, і в короткий період літа 1657 р. виношував ідею висунути Луї XIV як кандидата на імперський трон. Якби цей план спрацював, як сподівався честолюбний кардинал, він сам незабаром зміг би надіти папську тиару, що стало б блискучим завершенням його кар'єри. Як видно, і великий політик може бути мрійником. Однак, Леопольд I був обраний в липні 1658 р. імператором Священної Римської імперії. Зрив амбітних планів Мазаріні не був промахом його дипломатії – це була всього лише невдала спроба [14, с. 256].

Союз з Англією, створення Рейнського союзу і особливо Піренейський мир з Іспанією 1659 р., що приніс Франції південні землі Руссільон і Перпіньян, створили систему безпеки французьких кордонів і затвердили політичну гегемонію Франції в Європі.

Як і будь-якого з політиків, що довго перебував біля керма влади, Мазаріні періодами «заносило». Влада оволодівала ним, що змушувало його часом плекати нездійсненні плани і надії. Своїх племінниць він намагався посватати навіть до Англії: то за сина Кромвеля – Річарда, то за короля Карла II Стюарта. Однак, ці ілюзії дуже швидко розвіялися, залишивши місце раціональному політичному мисленню. Пізніше Мазаріні задоволено відзначав, що йому більше приносить задоволення сама влада, а не походження або спорідненість з королівською династією.

Мазаріні дуже любив свою «французьку» сім'ю, що складалася з двох людей – Анни Австрійської і Луї XIV. Вони ототожнювали у своїй особі французьке королівство, і тому не дивно з чисто психологічної точки зору, що Мазаріні прив'язався до Франції всією душею і ревно захищав її інтереси [13].

Кардинал був, мабуть, одним з найвидатніших діячів своєї епохи. Так, завдяки своїй далекоглядній політиці, Мазаріні успішно продовжував у нових умовах зовнішню політику Рішельє, внаслідок чого в 1659-1661 рр. Франція досягла абсолютної безпеки на кордонах.

Характерними рисами дипломатичної політики Мазаріні були витривалість в поєднанні зі спритністю. Саме ці риси відрізняли кардинала від інших його сучасників. Політичний та дипломатичний талант Мазаріні допомагав йому в складних ситуаціях. Вміла ввічливість першого міністра дозволяла зберігати видимість нейтралітету навіть із заляканими ворогами. Його важко було вивести з себе, кардинал прекрасно вмів контролювати свої емоції. Крайною Мазаріні керував, в першу чергу, за допомогою розумних і талановитих людей, і вже в другу чергу – вірних. Ця ж особливість простежується і в стосунках кардинала з військовими. В першу чергу знання характерів та інших особливостей допомагали Мазаріні при необхідності домовлятися з людьми, здатними заподіяти шкоду Франції [5, с. 275].

На міжнародній арені, кардинал був, в першу чергу, дипломатом і лише в другу військовим. Вести війни він довіряв професійним військовим, а сам займався тим, у чому був сильний, тобто дипломатією. Мазаріні добре знав свої недоліки і тому вміло користувався допомогою друзів [14, с. 258].

Загалом, внаслідок політики кардинала Мазаріні, Франція стала найсильнішою державою Європи. Навіть мова міжнародної дипломатії відтепер стала французькою. Після довгих років воєн і внутрішніх усобиць, у Франції нарешті настав мир. Те, що Мазаріні протримався при владі стільки ж років, скільки і його попередник кардинал Рішельє, було просто неймовірним. В період його правління у Франції був побудований той абсолютизм, який і робив Францію гегемоном Європи. Такого не зміг зробити навіть Рішельє. Мазаріні був символом своєї епохи.

Отже, дипломатична діяльність французького абсолютизму під керівництвом Джуліо Мазаріні була прямим продовженням політики кардинала Рішельє. Мазаріні був перш за все великим політиком, наділений даром виключної проникливості, далекоглядності. Політиці, дипломатії він присвятив все своє життя. Кардинала можна назвати одним із найбільш миролюбних політиків його епохи. Він більш за все прагнув до безпеки, стабільності і порядку як у Франції, так і в усій Європі. Для досягнення цього йому довелося пережити і вести кровопролитні війни на європейській арені і всередині країни, якою він управляв. Таким чином, в своїй політичній діяльності Мазаріні досяг максимально можливого: він був одним із засновників Вестфальської системи безпеки в міжнародних відносинах і державної системи Франції, що проіснували до кінця XVIII століття.

Джерела та література

1. Блюш Ф. Людовик XIV. – М.: Ладомир, 1998. – 818 с.
2. Борисов Ю. В. Дипломатия Людовика XIV. — М.: Международные отношения, 1991. — 384 с.
3. Губер П. Мазарини. – М.: Наука, 2000. – 372 с.
4. Ивонина Л. И. Мазарини. – М: Молодая гвардия, 2007. – 303 с.
5. Ивонин Ю. Е., Ивонина Л. И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI – XVIII вв. / Ю. Е. Ивонин, Л. И. Ивонина. – С.: Русич, 2004. – 463 с.
6. Копосов Н. Е. Абсолютная монархия во Франции // Вопросы истории, 1989. – №1. – С. 42 – 56.
7. Левак О. М. Терешко Ю. М. Вестфальський мир: його місце і значення в зовнішній політиці Франції 40-х рр. XVII ст. // Наука, освіта, суспільство очима молодих: збірник наукових праць. – Рівне: РВВ РДГУ. – С. 51–55.
8. Поршнев Б. Ф. Английская республика, Французская Фронда и Вестфальский мир // Средние века. – № 3, 1951. – С. 52-71.
9. Семченков Я. С. Тридцатилетняя война 1618–1648 гг.. – М.: Рейтар, 2009. – 136 с.
10. Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XIV – начало XIX века) / Е. В. Тарле. – М. – Л.: Наука, 1965. – 427 с.
11. Тарле Е. В. Три катастрофы. Вестфальский мир. Тильзитский мир. Версальский мир. – Петроград – Москва.: Наука, 1983. – 273 с.
12. Терешко Ю. М. Нантський едикт та проблема збереження релігійного миру у Франції (1598-1629 рр.) // Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи: Науковий збірник. – Рівне: ППФ “Волинські обереги”, 2000. – С. 42–50.

13. Фельдман Д., Барабанов О. Если Вестфаль и болен, то этот больной скорее жив, чем мёртв... // Международные процессы: Журнал. – 2007. – Т. 5. – № 3. – С. 162-174.
14. Цыганков П.А. Международные отношения. – М.: Новая школа, 1996. – 274 с.
15. Черкасов П. П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI – XX вв. / П. П. Черкасов. – М.: Наука, 1983. – 183 с.
16. Чудинов А. В. Королевское самодержавие во Франции: история одного мифа // Французский ежегодник. – М., 2005. – С. 90 –133.
17. Blet P. Le clergé de France et la monarchie (1615-1666). – Paris, 1958. – 90 p.
18. Bloch M. Apologie pour l'Histoire ou Métier d'Historien / M. Bloch. –Paris, 1961. – 65 p.

УДК 94(100):327

В. Циватий

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС (1814-1815 рр.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ЗДОБУТКИ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (ПОГЛЯД ІЗ ХХІ СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано Віденський конгрес (1814-1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного, міжнародно-правового та дипломатичного європейського розвитку.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин, Віденський конгрес (1814-1815 рр.), Європа.

The Congress of Vienna (1814-1815 gg.) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analyzed at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development.

Key words: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations, the Congress of Vienna (1814-1815), Europe.

Для доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [12, с. 268-274].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системуустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо) [13].

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системуустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаевич, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, В.В. Ададуров, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб та інші

Характерною рисою російської історіографії другої половини XX-початку XXI століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – Ю.Є. Івонін, С.П. Карпов, Н.О. Хачатурян, С.К. Цатурова, П.Ю. Уваров, Т.В. Зюнова, А.О. Чубарьян, Н.І. Девятайкина, Л.І. Івоніна, М.А. Юсін, І.Я. Ельфанд, О.Ф. Кудрявцев та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл [3; 4].

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методи пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У період Італійських воєн (1494-1559рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та – відповідно формування європейської системи міжнародних відносин, т.зв. довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська система міжнародних відносин або Като-Камбрзійська система міжнародних відносин). Ця назва (довестфальська/середземноморська/като-камбрзійська) для позначення відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводиться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії політико-дипломатичних систем. У цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв у Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618-1648рр.), і відповідно – підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституційного закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існувавших постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо.

Наприкінці XVIII століття стало вкрай необхідним у нових міжнародно-політичних та політико-дипломатичних умовах визначити нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил в Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної та військової) між європейськими державами, зруйнував у свій час Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції в 1812-1814 роках. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, крім Турції [12, с. 269].

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії та зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських воєн (1803-1815рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814-1815рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за підсумками Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин у Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення занесені до додатків Заключного акта конгресу [9; 11].

Віденський конгрес склав прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких великі держави отримали можливість обговорювати і знаходити шляхи для ефективного вирішення міжнародних проблем. У перші роки існування європейського концерту обговорювалися, переважно, загальноєвропейські проблеми; у наступні роки держави скликали своїх представників для вирішення конкретних міжнародних проблем (наприклад, Паризький конгрес 1856 року, на якому було підведено підсумки Кримської війни). При цьому, варто підкреслити, що держави рахувалися з рішеннями конгресів – принаймні до тих пір, поки не приймалися нові рішення (так, територіальний розподіл згідно із рішеннями Віденського конгресу був у кінцевому підсумку скасований у тій частині, яка стосувалася Італії та Німеччини, але їх скасування було підтверджено відкритою або мовчазною згодою великих держав) [5].

2015 року Віденський конгрес святкує свій 200-річний ювілей, а тому цілком доцільно згадати основні факти й події з його інституційної історії. Відень, як місце проведення Конгресу, було обрано за фактом центрального місцерозташування Австрії в Європі й ролі посередника, яку розігрував Меттерніх. Останній балансував між Францією і Росією, і відповідно – отримав можливість здійснювати сильний вплив на переговори. І Відень цілком виправдав покладені на нього надії, що саме він і є ідеальним місцем для ведення багатосторонніх переговорів. Віденський конгрес (01 листопада 1814р. – 08 червня 1815р.) – це найбагаточисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та світової дипломатії [9]. Він продовжувався дев'ять місяців, на нього прибули глави 216 європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги – навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок саме такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість – дрібні європейські глави держав (князьки), являли собою не більш, ніж масовку навколо великої «п'ятірки»: Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи...

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес у цілому не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхауплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань було сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками було підписано ряд договорів про державні кордони і були прийняті багаточисленні декларації та постанови, значна частина яких увійшла в Заключний акт Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

На початку вересня 1814 року до Відня розпочалося, як зазначали сучасник, «переселення усієї Європи». Сюди з'їжджаються королі й імператори, міністри, уповноважені спостерігачі й повноважні представники, а також багато осіб, які виявили власну ініціативу і долучилися до тогочасного політико-дипломатичного європейського життя. На конгрес прибули представники понад 200 європейських держав (за винятком Турції, яку на конгрес не запросили) – від великих держав до мініатюрних князівств в декілька квадратних кілометрів, ті хто поставили перед собою за мету вирішувати долі народів, і ті, хто чекав якнайшвидше цих рішень.

Віденський конгрес («Битва дипломатів») – це було не нудне «засідалово» або «дипломатичне збіговисько», а це свято життя, «славновісна мить» або «щаслива мить», як назвав Людвіг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Для монархів і послів, які з'їхалися до Відня, щоденно влаштовувалися бали, вистави, полювання й прогулянки [10].

Усі справи на Віденському конгресі вирішував «Комітет чотирьох», що складався із представників держав-переможниць – Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип «легітимізму» (відновлення «законних» прав монархів, які втратили свої володіння), принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі в кінці кінців буде підписано й Заключний (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814-1815рр.) [8].

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархічної влади у Європі й запобігання будь якої можливості повернення Наполеона до влади. Розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на «взаємопорозуміння» у руслі старої багатоходової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків перекроювання Європи початку XIX століття і відбувалося саме у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) – на початку свого зібрання – впевнено диригували Європою [7].

Господар, австрійський імператор Франц I, у справі Конгресу практично не втручався. Він прагнув лише одного: взяти реванш за всі поразки і приниження, яких він зазнав від Наполеона Бонапарта. При цьому вирішення всіх проблем він поклав на свого канцлера К. Меттерніха – особистість талановиту, прагматичну й енергійну. Пруський король Фрідріх Вільгельм III справами конгресу себе не переобтяжував, поринувши всіляко в розваги і надавши повну свободу дії своєму канцлеру К.А. Гарденбергові. Російську делегацію очолював імператор Олександр I, якого Наполеон одного разу назвав «хитровізантійцем». Його вплив і авторитет були величезними, як досить значними були й військові сили Росії. На Конгресі російський імператор був дуже активним, гнучким, але непохитним, коли мова йшла про захист національних інтересів його держави. В оточенні Олександра I був дипломат українського походження – Андрій Розумовський, другий син гетьмана Кирила Розумовського. Англійську делегацію очолював лорд Каслрі – міністр закордонних справ. Він вирізнявся холодною ввічливістю, стриманістю, коректністю. Про нього говорили, що Р.С.Каслрі був найбільш європейським із всіх англійських міністрів і зберігав спокій за будь яких обставин.

Делегацию Франції, яка прибула до Відня незадовго до відкриття Конгресу, очолював Шарль-Моріс Талейран, безпринципність і цинізм якого не знали меж. Він слугував і якобінцям, і Наполеонові, і Людовикові XVIII – при цьому, зраджуючи всім в утіху власним інтересам і статкам. Його цілком заслужено називають одним із найвидатніших дипломатів свого часу та майстром тонкощів дипломатичної інтриги. Він прибув до Відня, щоб захистити інтереси нової Франції перед обличчям монархів старої Європи. І виконував він свою дипломатичну справу з великою майстерністю. Він зумів пересварити союзників, унаслідок чого Франція, Англія і Австрія об'єдналися проти Росії й Пруссії. Талейран же здобув найвагомішу дипломатичну перемогу – Францію було включено до переговорного процесу як рівноправну державу.

Дипломати Європи по завершенню Віденського конгресу роз'їхалися із Відня чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямок всієї міжнародної політики і дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу. Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема – територіальні [1; 6].

Таким чином, Віденський конгрес і його рішення здійснили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). Т.б., в Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир в Європі наступні майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатів залишає за собою статус великої держави, на неї накладена контрибуція, але її кордони було збережено; Пруссія надто сильно посилюється; Австрія відносно втрачає могутність і силу; Росія перебуває на вершині своєї могутності.

Лише спільними зусиллями Росії, Австрії та Пруссії вдалося Наполеона перемогти і встановити порядок в Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світопорядку і за необхідності втручалися військовою силою заради збереження рівноваги або придушення революцій і повстань. Ця система отримала назву «Європейський концерт». Так, наприклад, Франція у 1823 році вторглася в Іспанію, щоб покласти кінець політичній боротьбі й відновити абсолютну монархію, у 1848 році Росія прийшла на допомогу династії Габсбургів і придушила повстання угорців, але коли та ж Росія в 1853 році напала на Турцію, великі держави встали на захист останньої, оскільки перемога Росії зруйнувала б баланс сил і існуючий світопорядок [2].

Віденський концерт завершився підписанням 9 червня 1815 року Заключного (генерального) акта, який в цілому включив у себе 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX століття. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки біфуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 року, коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті...

Отже, Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814-1815 рр.) – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому, міжнародно-правовому та дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики як – рівновага і баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони і території, плацдарми тощо. Віденська система заклала основи геополітичного епосу, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору.

Славнозвісний Віденський конгрес визначив геополітичну конфігурацію Європи і магістральні напрямки великої політики на декілька десятиліть наперед, узагальнив досвід системної перебудови міжнародних відносин. Віденський конгрес підвів геополітичні підсумки війни коаліції європейських держав з наполеонівською Францією і встановив нові європейські кордони. Він узагальнив досвід трансформації світового порядку початку XIX століття, який набув нової якості у формі європейського концерту. Цей конгрес закріпив нове співвідношення політичних і дипломатичних сил в Європі на декілька десятиліть, а заснований після закінчення конгресу Священний союз став одним із перших інституційних утворень, націлених на підтримку європейської стабільності й безпеки. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX століття, уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

«Європейський концерт» став основою світоустрою XIX століття. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe», т. б. – «згода Європи». Але його дослівно переклали на російську мову словом «концерт». Тим не менш, термін «Європейський концерт» набув загального визнання і більш правильно відображає сутність цієї системи. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно оркестру, де в кожного є своя партитура і музична партія.

«Система європейського концерту» – це багатостороння дипломатія і система колективної безпеки XIX століття.

Джерела та література

1. Barbiche V. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / Bernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369p.
2. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312p.
3. Jarrett M. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / Mark Jarrett. – London-New York: I.B. Tauris, 2013. – 522p.
4. Lentz T. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815 / Thierry Lentz. – Paris: Perrin, 2013. – 400p.
5. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XV-e à la fin du XVIII-e siècle / Georges Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231p.
6. Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomacy (1451-1789) / R.B. Mowat. – London: Hamden-Connecticut, 1971. – 311p.
7. Webster C.K. The Congress of Vienna. 1814-1815 / C.K. Webster. – New York: barnes and Noble, 1963. – 213p.
8. Zieseniss Ch.J. Le congrès de Vienn et l'Europe des prince / Ch.J. Zieseniss. – Paris, 1984. – 366p.
9. Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. – Т. I. – СПб., 1823.
10. Собираательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 231с.: ил. – (серия «Культура Возрождения»).
11. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Сост. Ф.Ф. Мартенс. – Т. III-IV. Трактаты с Австрией. – СПб., 1876-1878; Т. XIV. Трактаты с Францией. – СПб., 1905.
12. Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
13. Циватий В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) / В.Г. Циватий // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны: Сборник научных статей / Под ред. М.А. Юсима. – М.: ИВИ РАН, 2013. – С. 271-285.

О. Х. БЕНКЕНДОРФ НА ЧОЛІ ТРЕТЬОГО ВІДДІЛЕННЯ ВЛАСНОЇ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ КАНЦЕЛЯРІЇ

У статті розповідається про діяльність О.Х. Бенкендорфа на чолі Третього відділення Його Імператорської Величності канцелярії, його участь у створенні корпусу жандармів. Подається ставлення сучасників до начальника таємної поліції і шефа жандармів та участь О.Х. Бенкендорфа у літературному процесі першої половини XIX ст.

Ключові слова: О.Х. Бенкендорф, Третє відділення, корпус жандармів, таємна поліція, шеф жандармів.

This article is about O.H. Benkendorf activity while he was heading the Third department and his participation in forming gendarme army corps. The article presents the attitude of the contemporaries to the commander of the secret police and chief of gendarme. O.H. Benkendorf's involvement in the literary process of the first part of XIX century is considered.

Key words: O.H. Benkendorf, the Third department, gendarme army, the secret police, chief of gendarme.

Олександр Христофорович Бенкендорф – одна з ключових фігур політичної історії Росії другої чверті XIX ст. З його ім'ям пов'язані найважливіші події епохи правління імператора Миколи I – реорганізація політичної поліції і створення III відділення імператорської канцелярії, формування корпусу жандармів. О. Бенкендорф – найближчий соратник Миколи I, один з найбільш впливових його радників з питань внутрішньої і зовнішньої політики.

О. Бенкендорф значну частину свого життя очолював Третє відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. Провідними напрямками діяльності Третього відділення в миколаївську епоху були розгалужений і всеохоплюючий політичний розшук і загальний контроль за державним апаратом імперії. О. Бенкендорф разом із М. фон Фоком займався розробкою детальної структури Третього відділення. Ними була складена записка «Про поділ на чотири експедиції», яка пояснювала основні напрямки діяльності Третього відділення. Вже 14 липня 1826 р. (на наступний день після страти декабристів) записка була представлена імператору.

Перша експедиція – найважливіша і тому таємна – покликана була «констатувати всі предмети вищої наглядової поліції»: «Нагляд за загальною думкою і народним духом; зібрання всіх відомостей і донесень, що надходять у цьому відношенні; складання загальних і приватних оглядів; детальні відомості про всіх людей, які перебувають під наглядом поліції; вислання і розміщення осіб підозрілих і шкідливих» [2, с. 89]. Найважливішими функціями Першої експедиції були попередження «зловмисних дій проти особи государя імператора» та виявлення змов і таємних товариств. Основними методами роботи були збір детальної інформації про становище в Росії і за кордоном, стан громадської думки, настрої різних верств населення, а також нагляд за державними злочинцями і підозрілими особами.

Друга експедиція спостерігала за релігійними сектами (особливо за старообрядцями), відстежувала їх «напрямок», «дух» і «дії». Мабуть, такий обсяг роботи здавався невеликим, і сюди ж був доданий збір «звісток про відкриття за фальшивими асигнаціями, монетами, штампелями, документами та іншим», відомостей про винаходи, інформації про заснування та діяльність різних наукових, культурних, просвітницьких та інших товариств. Тут же розбиралися прохання у сімейних справах, що надходили «на найвище ім'я» [2, с. 90]. Нарешті, у віданні цього підрозділу була вся кадрова служба Третього відділення: документація про його чиновників від призначення до звільнення.

Третя експедиція стала фактично органом контррозвідки: тут стежили за пропуском іноземців через кордони і здійснювали контроль за переміщенням їх по губерніях Росії. Чиновники організували таємне спостереження за поведінкою іноземців та у випадку негативних відгуків відповідали за їх вислання з країни.

Четверта експедиція була зобов'язана «займатися всіма взагалі подіями в державі і складанням відомостей про них» [1, с. 102]. Це означає, що сюди подавалася інформація про великі пожежі, грабежі, вбивства, а також про зловживання поміщиками владою, з одного боку, і про селянські заворушення – з іншого.

Серед підрозділів Третього відділення головною залишалася Перша експедиція. Їй передавалися всі справи державного значення, навіть якщо вони повинні були проходити по інших експедиціях. При цьому в представленому імператорові штатному розкладі О. Бенкендорф відводив на всю Першу експедицію тільки чотирьох службовців! У загальне ж число співробітників відділення входили по три людини в інших трьох експедиціях, начальник (О. Бенкендорф), керуючий (М. фон Фок), журналіст, ексектор і їх помічник. Журналіст у той час – це зовсім не взятий на державне утримання жвавий вигадник, попередник «відділу по зв'язках з громадськістю», а, за словником В. Даля, чиновник, який веде журнали поточних паперів. Ексектор ж, що викликає асоціації з «екзекуціями» і навіває похмурий образ катівні камери і ката з засуканими рукавами, – це всього-на-всього в перекладі з латинської «виконавець», ще точніше – завгосп.

Цілком очевидно, що два начальника і 16 співробітників, нехай навіть найдосвідченіших, не могли охопити своєю увагою всю гігантську імперію з п'ятдесятимільйонним населенням. Тому О. Бенкендорф запропонував використовувати в державних цілях військову організацію жандармів. Як писав Наполеон братові Жозефу 16 травня 1806 р., жандармерія – це «найефективніший спосіб підтримувати в країні лад», це «нагляд напіввійськовий, напівцивільний, що поширюється по всій території і приносить найточнішу інформацію» [5, с. 55]. Таким чином, ідея використання жандармів для зміцнення порядку не була винаходом О. Бенкендорфа – скоріше, пристосуванням до російських умов загальноєвропейської тенденції.

Остаточно новий корпус жандармів був заснований 28 квітня 1827 р. «Положення про корпус жандармів» створювало єдину централізовану організацію із загальним керівництвом та місцевими округами на чолі з жандармськими генералами. Ці округи покривали по вісім-одинадцять губерній і ділилися на чотири-шість відділень, які очолювали офіцери в чинах від майора до полковника.

У Санкт-Петербурзі, Москві, Києві і Фінляндії були призначені спеціальні офіцери, в обох столицях додатково був розквартирований жандармський дивізіон. Жандармський полк і гвардійський півескадрон зберегли свої обов'язки щодо підтримки порядку виключно в армії. Так нечисленне Третє відділення отримало в своє розпорядження не тільки військову силу, а й розгалужену інформаційну мережу. До кінця 1828 р. чисельність жандармів склала 4278 осіб, у тому числі три генерала, 201 офіцер, 3617 нижніх чинів, 457 нестройових [7, с. 297].

П. Пестель у своїй «Руській правді» обґрунтував ідею створення корпусу жандармів. Розрахунки чисельності корпусу жандармів, необхідного для підтримки порядку, проводилися П. Пестелем протягом всієї його «законотворчості». У його паперах постійно зустрічаються докладні обчислення, що розподіляли охорончий порядок по всій країні. Пестель прикидає, закреслює, додає – і підсумкова цифра постійно зростає. «Для складання внутрішньої варти, – пише П. Пестель в паперах 1817-1819 років, – думаю я, що 50000 жандармів буде для всієї держави достатньо». Через декілька років кількість виростає до 62 900 осіб, а у варіанті 1823 р. майже подвоюється і становить вже 112 900 жандармів [6, с. 95].

Порівняємо цифри: декабрист і революціонер П. Пестель пропонував 112900; охоронець і консерватор О. Бенкендорф – запровадив 4278!

О. Бенкендорф видавав таємні інструкції жандармам. Інструкції вважалися конфіденційними, проте, хоч і з труднощами, дістати їх можна було – і вони стали відомі досить широко. В. Туманський, знайомий О. Пушкіна, писав для нього з Одеси: «У нас тепер жандарми ... Інструкцію, циркулярно їм дану від Бенкендорфа, ймовірно, ви маєте в Москві. Мені в ній дуже подобається стаття про спостереження за вдачею і взагалі за поведінкою молодих людей» [9, с. 150].

Жандармські офіцери, що направлялися в провінцію, повинні були насамперед звертати «особливу увагу на зловживання, що можуть статися без виключення у всіх частинах управління і у всіх місцях, заворушення і закону противні вчинки» і «спостерігати, щоб спокій і права громадян не могли бути порушені чиєюсь владою або перевагою сильних осіб, або згубним впливом людей злочинних» [9, с. 151].

О. Бенкендорф не сумнівався в тому, що його співробітникам «властиві благородні почуття і правила», тому здобути на місцях «повагу всіх станів», на його думку, їм не складе труднощів. Генерал сподівався, що при такому зверненні в жандармському офіцері «всякий побачить чиновника», який «може донести глас стражденного людства до престолу царського і беззахисного, і безмовного громадянина негайно поставити під найвищий захист государя імператора» [7, с. 298].

За інструкціями, каральна сторона Третього відділення була необхідною, але не домінуючою. О. Бенкендорф справедливо вважав, що хворобу суспільства, як і будь-яку хворобу, простіше попередити, ніж лікувати. «Скільки справ беззаконних під посередництвом вашим припинитися може, – звертався він до своїх співробітників, – скільки злочинних людей, спраглих скористатися власністю ближнього, злякаються втілювати згубні свої наміри, коли вони будуть знати, що безневинним жертвам їх злочинів прокладений прямий і найкоротший шлях до заступництва Його Імператорської Величності!» [7, с. 263]. При цьому інструкції підкреслювали: «Ви не повинні втручатися ні в які дії і розпорядження присутнього на місцях начальства як з цивільної, так і з військової частини» [7, с. 263]. Використання сили, в тому числі за сприяння місцевого цивільного та військового начальства, дозволялося тільки у виняткових випадках. На частку «сили», тобто нижніх чинів жандармського корпусу, доводилося (згідно «Положення про корпус жандармів» 1836 р.):

- «1) приведення у виконання законів і вироків суду ... ;
- 2) піймання злодіїв, втікачів, переслідування розбійників і розсіювання заборонених законом скопищ;
- 3) утихомирення буйства і відновлення порушеної покори;
- 4) переслідування людей із забороненими товарами, що таємно провозяться;
- 5) збереження порядку на ярмарках, торжищах церковних і народних святках... » [3].

Система державної безпеки, досить досконала (принаймні, з точки зору О. Бенкендорфа і М. фон Фока), була побудована. Виникало запитання про те, як вона поведе себе при зіткненні з дійсністю російського життя.

У листуванні і мемуарах, що стосуються О. Бенкендорфа, один з епітетів до його імені виявляється, мабуть, найбільш поширеним. Дивним чином різні люди – і по статусу, і по відношенню до вищої поліції, і по самій долі – не домовляючись, ставили поруч з ім'ям Олександра Христофоровича Бенкендорфа епітет «добрий». Відданий уряду Ф. Булгарін відгукувався про О. Бенкендорфа: «Він був заступником істини, утішав нещасних і страждених; прагнув до добра за покликанням свого серця і користувався своїм знанням для сприяння загальному благу» [7, с. 273]. «Микола Павлович не мав жорстокого серця. Бенкендорф і Дубельт люди добрі ... » – приєднувався М. Греч. Та й сам Л. Дубельт казав про свого патрона, що він «людина ангельської доброти» [7, с. 273]. О. Пушкін також вважав О. Бенкендорфа людиною «з добрим чутливим серцем» [4, с. 48]. Ще один великий поет, Ф. Тютчев, написав якось дружині: «Це воістину одна з найкращих людських натур, яку мені доводилося зустрічати ... Бенкендорф ... один з найвпливовіших людей в імперії ... Це і я знав про нього, і, звичайно, не це могло розташувати мене на його користь. Тим більше відродно було переконалися, що він в той же самий час безумовно чесний і добрий». Навіть О. Герцен, який не любив О. Бенкендорфа, говорив, що шеф жандармів має хоч і «оманливий», але «добрий погляд» [7, с. 274].

Щодо діяльності Третього відділення під керівництвом О. Бенкендорфа, то існує поширений міф, що політичні справи переважали у роботі співробітників О. Бенкендорфа. Проте, набагато більшою загрозою державній безпеці були несправедливість суду, хабарництво і бюрократична тяганина. Ці проблеми і становили куди більшу частину турбот Третього відділення і корпусу жандармів. Кількість збережених архівних справ говорить сама за себе. У Таємному архіві Третього відділення в розділі «Революційний рух» за 1826-1848 роки, (після декабристів і до петрашевців) зберігається всього 11 справ за 22 роки, включаючи такі незначні, як «Лист ... про виявлення на вулиці записки "Рятуйтеся, буде жахливий бунт" з додатком цієї записки»; кількість справ, пов'язаних з неполітичним порушенням порядку за той же період, складає багато сотень [9, с. 207].

До Третього відділення щорічно надходило 10-12 тисяч вхідних і чотири тисячі вихідних паперів; крім того, туди надходило «своїм ходом» від 2 до 5,5 тисячі прохань. Частка політичних справ у цьому морі паперів дуже невелика, зате, наприклад, справи про жорстоке поводження поміщиків з кріпаками (за скаргами останніх) складала майже 6 відсотків [9, с. 208].

У підпорядкування О. Бенкендорфа потрапила і зовнішня розвідка. Уже напередодні війни з Туреччиною, в грудні 1827 року, на столі О. Бенкендорфа була «Виписка з фірману візира Трапезунда до паші Анапського про необхідність укріплення фортеці Анапи зважаючи на майбутню війну з Росією». У ході війни 1828-1829 років надходили агентурні донесення «про використання султаном французьких, англійських і австрійських військових фахівців, розташування і тактику турецьких військ» [7, с. 279]. З Кавказу приходили звістки «про утиски з боку персів вірменського населення в Шекинській провінції і про прагнення вірмен до об'єднання з Росією» [7, с. 279].

З часом О. Бенкендорфу стало зрозуміло, що створити ідеальну «когорту добре мислячих» не вдалося і що на своєму посту він нажив величезне число недоброзичливців. Ворожість йшла не стільки з політичних сфер, скільки з кіл властолюбців, що вправно пристосувалися до нових умов. Саме їм сильно діставалося від вищої поліції, саме їх називали в щорічних звітах Третього відділення головною «виразкою, що поїдає благоденство нашої Вітчизни» [8, с. 157]. Коли О. Бенкендорф в доповідях Миколі I говорив про стан, «найбільш розбещений морально», він мав на увазі бюрократію, чиновників, серед яких «рідко зустрічалися порядні люди» [8, с. 157]. Це вони «бояться введення правосуддя, точних законів і викорінення розкрадань; вони ненавидять тих, хто переслідує хабарництво, і бояться їх, як сова сонця. Вони систематично засуджують всі заходи уряду і утворюють собою когорту незадоволених» [8, с. 159].

Внутрішню війну з чиновницькою системою ні О. Бенкендорфу, ні імператору Миколі виграти не вдалося.

Так само як політичний розшук не був винятковим напрямком діяльності Третього відділення, завдання «приборкувати» нову «суспільну думку» не було головним для О. Бенкендорфа. Репресії проти літератури і літераторів «здійснювалися, як правило, за ініціативою не Третього відділення, а царя або впливових сановників, а по-друге, це була не тільки не єдина, але, можливо, і не головна форма «роботи» цієї інстанції з літераторами» [10, с. 204]. У реальності Третє відділення:

«- спостерігало за діяльністю літераторів (знайомлячись з друкованими виданнями і збираючи агентурну інформацію);

- заохочувало літераторів, діяльність яких розцінювалася імператором як корисна;

- використовувало літераторів для реалізації своїх цілей, головним чином - для «керівництва умами»;

- виступало в ролі посередника в зносинах літераторів з царем і цензурою, а іноді і в якості арбітра в конфліктах одних літераторів з іншими» [7, с. 283].

Визначити особисте ставлення О. Бенкендорфа до тих чи інших літераторів часто буває складно, бо він виступав в ролі посередника між імператором і підданими. Це добре видно на прикладі майже хрестоматійної теми «Поет і Цар». У взаємовідносинах

О. Пушкіна та Миколи Павловича Олександр Христофорович практично завжди виконував роль посередника. Саме з цієї причини велике листування О. Пушкіна і О. Бенкендорфа за кількістю листів, що дійшли до нас, поступається тільки листуванню поета з дружиною і близьким другом П. В'яземським. Однак більша частина цих листів – вираз монаршої волі, тому їх можна назвати «листуванням Пушкіна з імператором Миколою».

Що ж стосується особисто О. Бенкендорфа, то його думка про О. Пушкіна представлена у звіті Третього відділення за 1837 р.: «Пушкін поєднував у собі два начала: він був великий поет і великий ліберал, ненависник будь-якої влади. Він був одним з літераторів із усіх лібералів нашого суспільства...» [4, с. 48].

О. Бенкендорф, відчував себе покровителем О. Пушкіна, так і писав йому: «Мої добрі поради здатні утримати вас від помилкових кроків, які ви часто робили, не питаючи моєї думки» [4, с. 49]. Сам Олександр Сергійович визнавав благу роль керівника вищої поліції у важливій справі отримання дозволу на публікацію віршів навіть без звернення до імператора.

Отже, О. Бенкендорф створив вищий орган політичної поліції Російської імперії, виконавчим органом якого був Окремий корпус жандармів. Третє відділення на чолі з О. Бенкендорфом спостерігало за громадською думкою та настроями в суспільстві, пильну увагу приділяло літературному процесу в Російській імперії. Після створення політичної поліції в Росії, агентурна мережа Третього відділення існувала у двох столицях, де під особливим наглядом перебувала молодь, окремі літератори та чиновники. Агентура Третього відділення не була розгалуженою, спеціальних інструкцій з організації спостереження не існувало. Проте у боротьбі з опозиційним та революційним рухом таємна поліція при Миколі I показала свою ефективність.

Джерела та література

1. Абакумов О.Ю. «...Чтоб нравственная зараза не проникла в наши пределы»: Из истории борьбы III отделения с европейским влиянием в России (1830-е – начало 1860-х гг.). / О.Ю. Абакумов. – Саратов: Научная книга, 2008. – 212 с.
2. Анчеев А.В. Место и роль III Отделения Собственной Его императорского величества канцелярии в системе государственных учреждений Российской империи (1826–1855 гг.). / А.В. Анчеев // Основы государства и права. – 2005. – № 6. – С. 86-93.
3. Бенкендорф А.Х. Положение о Корпусе Жандармов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/?p=7535>. – Дата доступа: 03.09.2015
4. Грязнов Е.В. Поэт и жандарм. / Е.В. Грязнов // Милиция. – 1999. – №11. – С. 46-50.
5. Деревнина Т.Г. Из истории образования III-го Отделения. / Т.Г. Деревнина // Вестник МГУ. История. – 1973. – № 4. – С. 51–69.
6. Мустонен П. Собственная Его Императорского Величества Канцелярия в механизме властвования института самодержца 1812–1858 гг.: К типологии основ имперского управления. / П. Мустонен. – Хельсинки: Aleksanderi inst., 1998. – 357 с.
7. Олейников Д.И. Бенкендорф. / Д.И. Олейников. – М.: Молодая Гвардия, 2009. – 428 с.
8. Порох В.И., Рослякова О.Б. III Отделение при Николае I. / В.И. Порох, О.Б. Рослякова. – Саратов: Изд-во Саратовской гос. академии права, 2010. – 238 с.
9. Севастьянов Ф.Л. Между Тайной экспедицией и III Отделением. От тайного сыска к политическому розыску. / Ф.Л.Севастьянов. – М.: Межрегиональный институт экономики и права, 2008. – 304 с.
10. Чукарев А. Г. Тайная полиция Николая I (1826–1855): в 2 т. / А.Г. Чукарев. – Т. 2. – Ярославль: Верхняя Волга, 2003. – 291 с.

УДК: 929(73+4)

Д. Шрестха

ГЕНЕРАЛ ДЖОРДЖ ПАТТОН – ВИЗВОЛИТЕЛЬ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Генерал Джордж Паттон – визволитель Західної Європи. У цій статті розповідається про життя людини, яка ніколи не втрачала свій шанс досягти успіху, яка ніколи не здавалась, тому що ненавиділа програвати. Показується те, як змінює війна людський світогляд та характер. Розповідається про кавалериста, який оцінив весь пріоритет «нової зброї» та в наслідок цього став одним із найкращих командирів моторизованих корпусів.

Ключові слова: Фашизм, Вішизм, Друга світова війна, Перша світова війна, операція «Торч», операція «Оверлорд», «Біскарська різанина».

General George Patton – liberator of the Western Europe. This article describes the life of a man who never lost a chance to succeed, that never gave up because of his unacceptance of losing. It shows how war changes the outlook of man and his character. It tells us about cavalryman who appreciated all priority of «new weapon» and therefore he has become one of the best commanders of motorized corps.

Key words: Fascism, Vishizm, World War I, World War II, Operation «Torch», Operation «Overlord», «Massacre at Biscari».

Історія Другої світової війни наскрізь пронизана прізвиськами солдатів – героїв, великих командирів і полководців. Кожна країна пишається своїми, вже на весь світ відомими, солдатами на командирами. Але є такі особистості, яких шанують в кожній країні. Серед них є ім'я американського генерал – майора, солдата, героя, завдяки якому армія союзників отримувала ряд перемог в північній Африці на в Європі. Звати цю людину Джордж Сміт Паттон – Молодший.

Із джерел я використав статті російських та американських вчених. Також вивчив мемуари самого Дж. Паттона.

Джордж Паттон народився 11 листопада 1885 року в Каліфорнії, в містечку Сан-Габріель. Предки Паттона мігрували з Шотландії ще до створення Сполучених Штатів та брали участь у всіх війнах Північноамериканського континенту, проявляючи велику хоробрість і мужність [4, с. 3].

Дитинство його пройшло на ранчо батька. Батько в нього був не багатим, але забезпеченим землевласником. Паттон з юних років був відучений від дитячих ігор та почав читати книги.

З раннього віку від захоплювався героями Громадянської війни 1861-1865 рр. в США.

Він закінчив кадетську школу в Вірджинії, а згодом воєнне училище в Вест-Пойнті, звідки в 1909 році випустився другим лейтенантом в один з кавалерійських полків.

Як солдат він проявляв високі навички. Однак світ про нього вперше дізнався не як про військового кавалериста, а як спортсмена. На Олімпійських іграх 1912 року в Стокгольмі вперше в програму змагань було включене сучасне п'ятиборство, яке називалося офіцерським. І лейтенанту Паттону випала честь захищати кольори прапора власної країни [4, с. 7].

Виступ на олімпіаді молодий Джордж розпочав з сенсаційної перемоги над чемпіоном Франції по фехтуванню. В наступному етапі – крос. Паттон будучи кращим наїзником верхи аніж бігуном, фінішував ледь не втративши свідомість. В загальному рахунку він досі був в лідерах. Конкур – верхове подолання перешкод – тільки закріпили його позиції. В плаванні результати були не найкращі. Але все ще він мав всі шанси отримати олімпійське «золото».

Останній вид п'ятиборства - стрільба з пістолета. Вибір зброї - вільний. Більшість суперників Паттона віддали перевагу малокаліберному пістолету, зброї з низькою віддачею і високою точністю. Впевнений у своїй майстерності Джордж вибрав більш звичний для його руки армійський «кольт». Спокійно вийшов на вогневий рубіж, спокійно прицілювався, плавно тиснув на спусковий гачок, без емоцій чекав результатів. І онімів, коли судді їх оголосили: вісім «десяток», але дві кулі взагалі не залишили сліду на мішені. У підсумку в загальному заліку лейтенант Паттон скотився на п'яте місце і залишився без олімпійської медалі.

Пізніше, вже після підписання протоколів та церемонії нагородження, допитливий адміністратор американської команди перевіряв кулеуловлювач в тому місці, де висіла мішень Джорджа. І знайшов всі десять куль від патронів армійського «кольта». Виявилось Паттон всадив дві кулі в дірки від попередніх пострілів!

Апеляцію американці подавати не стали[6].

Нітрохи не засмутившись Паттон покидає Швецію. Але на наступний рік знову пливе до Європи, щоб пройти кавалерійські курси при одній з французьких військових шкіл. Навчається молодий офіцер, як завжди, з блиском і, повернувшись до Америки, навіть пише керівництво по кавалерійському бою. Більше того, він береться за модернізацію стандартної кавалерійської шаблі. І в короткий час створює вдосконалений клинок - знаменитий М1913, який приймається на озброєння американської кавалерії.

У Європі починається Перша світова війна. Але американці поки не квапляться взяти в ній участь. Їм вистачає проблем і на своєму континенті: у південних кордонів вирує волелюбна Мексика. У 1916 році війська генерала Першинга, у складі яких діє і кавалерійський полк Паттона, вторгаються в цю країну, переслідуючи загони повсталого Панчо Вільї [4, с. 14].

Для Джорджа настали золоті часи. В умовах маневреної, партизанської війни, коли багато що вирішують не сліпе слідування інструкціям і наказам, а ініціатива, напір, особиста відвага і професійна підготовка офіцера, він здобув собі репутацію комдира, якого, ніколи не залишає холоднокровність.

У Мексиці Паттон воював майже два роки. В особливих жестокостях помічений не був, просто робив свою солдатську роботу. У 1917 році генерал Першинг відплив до Європи, не забувши захопити з собою і Джорджа, в якому вже встиг розгледіти обдарованого офіцера з великим майбутнім [3, с. 457].

У перший день висадки американського експедиційного корпусу у Франції Паттон був підвищений до капітана. Незабаром, услід за новим званням, послідувало і нове призначення: Джордж був відряджений в одну з французьких танкових частин, разом з якою в якості спостерігача взяв участь у битві при Камбрі, де танки вперше використовувалися як сила.

Незважаючи на те, що танки в той час представляли собою громадини, що рухалися зі швидкістю не дуже швидкої людину, Паттон, побачивши їх у справі, не тільки гідно оцінив можливості та перспективи нового роду військ, а й став його справжнім фанатом [4, с. 18].

Повернувшись до штабу генерала Першинга, Джордж добився переведення з кавалерії у сформований в Європі американський танковий корпус, який повинен був стати частиною 1-ї армії США.

Але перш ніж ввести машини в атаку, потрібно підготувати екіпажі, навчити їх тактиці застосування танків у бою. І Першинг, достроково підвищивши Паттона в майори, в листопаді 1917 року призначає його начальником американської танкової школи, відкритої в Лангрі [1, с. 256].

Так, завдяки власним старанням, Паттон виявився одним з тих, хто встали біля витоків створення теорії і практики танкового бою. Відчайдушний кавалерист, він пересів в «сталеву колісницю» з гарматами і кулеметами.

У вересні 1918-го перша в американських військах 304-а танкова бригада прийняла бойове хрещення в ході Аргоннського наступу. Майор Паттон командував одним з підрозділів в бою при Сен-Міхель. Бої були жорстокі. В одному з листів Джордж розповідав дружині, як йому довелося забиратися на згорілий танк і збирати в невеликий кошик все те, що залишилося від екіпажу після попадання в машину снаряду.

Якщо врахувати, що таку процедуру до кінця війни йому доводилося проробляти не один раз, стане зрозумілим, чому 304-ту танкову бригаду фронтовики жартівники інакше як «Клубом самогубців» не називали. Але в американських військах, що воювали в Європі, саме її екіпажі отримали найбільшу кількість бойових нагород. І були зустріті на батьківщині як справжні герої.

Кітель підполковника Джорджа Паттона прикрашали хрест «За видатні заслуги», медаль з тією ж назвою і медаль «Пурпурне серце» [4, с. 20].

Після закінчення Першої світової війни Паттон якийсь час служив у Вашингтоні. У цей період він витрачає чимало сил на пропаганду подальшого розвитку танкових військ, розуміючи, що в найближчих війнах їм буде відведена вирішальна роль. Але прихильників у нього – одиниці. Увага політиків і військового керівництва більше прикута до авіації і флоту. На їх розвиток відповідно йде і лівова частка фінансування.

Не зустрівши належного розуміння у вищих військових і державних колах, Паттон просить про переведення у військо, справедливо вважаючи, що саме там він знайде найкраще застосування своїм знанням та досвіду.

Мабуть, єдиною вдачею цього періоду життя Джорджа Паттона можна вважати його знайомство а пізніше й дружбу з Дуайтом Ейзенхауером - майбутнім верховним головнокомандувачем силами союзників у Західній Європі і майбутнім президентом США. З часом він дослужив і до звання генерала [4, с. 24].

Звістка про початок Другої світової застало Джорджа Паттона на посаді командира 2-ї бронетанкової дивізії, яка була розташована в Форті Беннінг, штат Джорджія. Звідти, отримавши наказ головнокомандуючого американськими бронетанковими військами генерал-майора Джейкоба Деверса, він в найкоротші терміни перекинув своїх танкістів до Каліфорнії, де поблизу містечка Індіо був створений «пустельний тренувальний центр», в якому проходили підготовку частини американської армії, призначені для військових дій у Північній Африці.

Першими противниками Паттона у Другій світовій війні стали французи. 8 листопада 1942 почалася операція «Торч»: три американські тактичних об'єднання рушили через Атлантику в сторону африканського континенту. Сухопутними силами західної оперативної групи командував генерал-майор Паттон. Його підрозділи мали висадитися в Марокко і захопити місто і порт Касабланка, що обороняється союзниками гітлерівців - солдатами і офіцерами вишистої Франції.

Прибуття американської армади – майже сотні суден під загальним командуванням адмірала Х'юїтта – стало для французів повною несподіванкою. Проте, вони були повні рішучості дати бій. Досить сказати, що при підході до берега, важкий крейсер ВМФ США «Огаста», на якому знаходилися генерал Паттон і офіцери його штабу, і ще кілька кораблів ескадри потрапили під вогонь французького лінкора «Жан Барт» і берегових батарей. Американцям довелося відповідати, прикриваючи висадку десанту на узбережжі [2, с. 67].

11 листопада, коли наземні сили американців вже були готові на штурм, а літаки «янки» заходили на цілі, французький гарнізон капітулював. Забарившись командування французів ще якісь хвилини, справа б швидше за все завершилася повним руйнуванням Касабланки. Опівдні був підписаний мир, і генерал Паттон проголосив тост за те, щоб, оплакавши геройську загибель своїх синів, обидва народи – французький та американський – стали разом битися з головним своїм ворогом – фашизмом.

Так Паттон вперше зробив те, що ще не раз робить в ході Другої світової війни – оцінивши обстановку на місцевості, грубо порушив інструкції, отримані від вищого командування або безпосередньо з Вашингтона. Стосовно до даного конкретного випадку – зробив переможених не полоненими, а союзниками. Чим, до речі, уникнув повстання войовничих берберських племен на півночі Африки [2, с. 74].

На початку березня 1943 Паттон отримав наказ вирушити в Туніс і прийняти командування 2-м корпусом, серйозно «пошарпанним» німцями в Кассерінському поході. Генерал почав з елементарного – відновлення жорстокої дисципліни. Ці заходи не додали йому популярності серед підлеглих, саме тоді солдати прозвали Паттона «наша кров і кишки».

Але вже через два тижні корпус, що відновив свою боєздатність, перейшов у контрнаступ проти військ Роммеля в районі Гафси і пізніше, спільно з частинами 1-ї і 8-ї британських армій, повністю очистив від німців північне узбережжя Африки.

На жаль, титул переможця фельдмаршала Роммеля «Лиса пустелі» Джорджу Паттону не вдалося: ще в квітні він передав 2-й корпус генералу Омару Бредлі і, отримавши під своє командування 7-ю американську армію, включився в підготовку плану вторгнення союзних військ на Сицилію.

При звільненні цього середземноморського острова армія Паттона мала діяти спільно з 8-й британською армією генерала Монтгомері. Загальне керівництво операцією союзників покладалося на британського маршала Харольда Александра [3, с. 462].

Висадившись на півдні Сицилії, солдати Паттона відбивають кілька відчайдушних спроб німців скинути їх назад у море і, розвиваючи успіх, просуваються в глиб острова в напрямку Мессіни. Александеру не вдається налагодити взаємодію двох армій, темп наступу вкрай низький, ось-ось доведеться переходити до оборони.

Паттон за власною ініціативою зустрічається з Монтгомері, і два бойових генерала прямо на передовій виробляють план спільних дій. Американець зі схвалення англійського колеги формує тимчасовий ударний корпус, не передбачений ніякими документами, встає на чолі його, кидається вперед і вже через тиждень бере Палермо, а ще через кілька днів і Мессіну. Александер закидає союзницькі штаби гнівними телеграмами, обурюючись, що Паттон краде у нього війська. Той не заперечує факт самоуправства, але виставляє на своє виправдання найвагоміший аргумент – перемогу. А переможців не судять [2, с.116].

І все ж на Сицилії Паттон «обікся». Відразу після висадки на острів він вимовив перед своїми бійцями ряд палких промов, загальний зміст яких зводилося до того, що ворогів треба знищувати всіма можливими способами, поранених – добивати, полонених – не брати, будинки – спалювати, жінок – гвалтувати. Загалом, за свідченням очевидців, кожне третє слово було таким, що навіть бійці щулилися. Так, здавалося Паттону, він піднімав бойовий дух своїх солдатів.

Результати не змусили себе чекати. Уже через пару місяців кілька командирів середньої ланки постали перед судом за військові злочини. Глуmlinня над полоненими і цивільним населенням стало частим явищем. Останню крапку в терпінні вищого військового керівництва союзників поставила «біскарська різанина» – вбивство солдатами з 75-ї американської дивізії сімдесяти шеститалійських і німецьких військовополонених, після якого один із заарештованих розповів на слідстві, що до цього його спонукали слова генерала Паттона [3, с. 468].

Масло у вогонь підлив інцидент, що трапився 10 серпня 1943 року коли Паттон інспектував дев'яносто третій евакуаційний госпіталь, розташований на північному узбережжі Сицилії. Виявивши в одному з наметів двох рядових без видимих поранень на тілі, генерал поцікавився у лікаря, що тут роблять ці люди. Діагноз «нервове виснаження в бойових умовах» розлютило Паттона. Він обізвав рядових симулянтами, вихопив пістолет і ударив одного з них по обличчю. Вже виходячи з палатки, генерал обернувся і, побачивши, що ображений їм солдат сидить на ліжку і плаче, повернувся і вдарив його вдруге.

Свідками повторного ляпасу стали не тільки лікарі та медсестри, а й журналісти, які прибігли на шум. Приховати подію було неможливо: вже через кілька днів про поведінку генерала знала вся Америка, багато газет вимагали повернути воєначальника назад до США [2, с. 123].

Однак після численних консультацій з військовими і політиками Ейзенхауер вирішив залишити Паттона в Європі. «Розплатитесь майбутніми перемогами», – сказав головнокомандувач своєму другові, тимчасово відсторонивши його від командування військами і давши наказ принести офіційні вибачення особисто солдату і всьому персоналу госпіталю, який був присутній при інциденті.

Наказу Паттон підкорився, але виконав у притаманній йому манері: за словами одного з лікарів, вибачення супроводжувалися такими виразами, що краще б вже генерал взагалі не вибачався [2, с. 124].

Важко скласти уявлення про людину, тим більше – про бойового генерала лише по одному епізоду, вирваного з його біографії. Ті, кому довелося провести з Паттоном на передовій декілька місяців підряд, виявляли, що він зовсім не звір, не жорстокий, а просто запальний, але явно геніальний воєначальник, поборник дисципліни, що стежив за тим, щоб солдат був навчений, ситий, взутий і одягнений. Паттон привселюдно заявляв, що втрати вітаються, але тільки тому, що широко вважав – перемога коштує жертв. А насправді беріг людей більше, ніж будь-який інший генерал. Люта риторика генерала була невід'ємною частиною того образу ідеального воїна, яким він хотів здаватися і якому намагався відповідати все життя.

Як би там не було, навіть з відсторонення Паттона від командування армією американці змогли отримати користь. Справа в тому, що за генералом давно вже закріпилася репутація майстра стрімких і рішучих ударів. І тому німецька розвідка намагалася не випустити його з поля зору, справедливо вважаючи – де Паттон, там готується черговий наступ. На це американці і розраховували [5, с. 154].

Генерал провів в абсолютній бездіяльності десять місяців на Сицилії – а німці розцінювали це як підготовку до вторгнення на півдні Франції. Потім Паттона перевели в Каїр – гітлерівське командування думало, що він на чолі союзницької армії готується до висадки на Балканах. І в тому, і в іншому випадку, збираючись відбити «удар Паттона», фашисти проводили перегрупування військ, витрачаючи час, сили, ресурси.

Сам Паттон, посвячений своїм другом Ейзенхауером в усі плани американського і союзного командувань, із задоволенням включився в цю гру. Навесні 1944 року він вміло поширював чутки про те, що готується прийняти під своє командування групу армій США, яка має завдання вторгнутися до Франції через протоку Па-де-Кале. Ці розмови були частиною грандіозної операції з дезінформації противника, що отримала кодову назву «Сила духу». Її результатом стало нерациональне розміщення німецьким командуванням сил і засобів, покликаних протистояти висадку союзників на європейському континенті уздовж північного французького узбережжя.

6 червня 1944 року почалася операція «Оверлорд» - висадка союзних військ у Нормандії. За кілька днів до цього Паттон вступив у командування третьою американською армією, якій належало діяти на західному фланзі сил вторгнення [2, с. 149].

Вірний своїм принципам, перед початком десантування на французький берег генерал звернувся до солдатів з напутньої промовою. Ось лише деякі витяги з неї:

«Ви сьогодні тут тому, що не змогли б себе поважати, якби опинилися в іншому місці... Американці люблять переможців. Американці не потерять невдач. Американці зневажають боягузів. Американці завжди грають, щоб виграти. Ось чому американці ніколи не програвали і ніколи не програють війну. Сама думка про поразку американцеві ненависна»;

«Битва - саме захоплююче змагання з усіх, в яких брали участь люди. У ньому проявляється все краще і йде все найгірше»;

«Пам'ятайте: ворогові так само страшно, як і вам, а може, й більше...»;

«Ви не всі помрете: лише два відсотки з вас загинуть в бою. Смерті не можна боятися. Рано чи пізно смерть наздоганяє будь-якої людини. Але якщо хтось скаже, що йому зовсім не страшно, той – брехун!» [2, с. 155].

Військам Паттона довелося зіткнутися з самим запеклим опором гітлерівців. Але завдяки завзятості командувача 3-ї армії вдалося перетворити затяжні жорстокі бої в лісах на узбережжі Нормандії у своєрідний бліцкриг союзників у Франції: за два тижні Паттон подолав відстань в шістьсот миль, від Авраншу до Аргентана. Після чого в нього забрали 2-у французьку танкову і 4-у американську піхотну дивізії, доручивши їм взяття Парижа. А самого Паттона націлили на звільнення Лотарингії.

Тут просування третьої американської армії сповільнилося. Мляві атаки вели до великих жертв серед особового складу і втрати в техніці, давали німцям можливість підготувати захисні позиції і численні вузли опору, виводити свої війська з-під вогню і наносити стримуючі флангові удари. До кінця листопада лінія фронту практично завмерла – армії союзників загрузли в позиційній війні. Паттон шаленів, вкотре повторюючи, що закінчити війну в Європі він міг би до того, як випаде сніг. І це б врятувало мільйони життів американських, англійських, російських, італійських, та й німецьких солдатів. Але його армію позбавили поставок пального і боєприпасів, чим прирекли на топтання на місці [3, с. 45].

А 16 грудня німці повністю, зібравши в кулак 29 дивізій, почали наступ в Арденнах, яке очолив фельдмаршал фон Рунштедт.

Минуло кілька днів, і найсильніші снігопади скували дії танкових частин обох сторін: німці не могли розвинути успіх, союзники – перекинути резерви і перегрупувати сили. Потребуючи всього лише в добі сприятливої погоди, Паттон наказує капітанові третьої армії США Джеймсу О'Нілу молитися Богу, щоб той розігнав хмари. І незабаром після початку молитви снігопад припинився. Паттон прямо на місці молитви нагородив О'Ніла Бронзовою зіркою і почав маневр [2, с. 267].

Повернув свої війська, він для початку витягнув з оточення в Бастонії 101-у повітряно-десантну дивізію США. Потім так само стрімко рушив у бік Саарського басейну. Незабаром було захоплення Тріра, настільки блискавичний, що, вже перебуваючи у звільненому місті, Паттон отримав телеграму з штабу союзних військ з приписом «Трір обійти, що не втягуються у вуличні бої». «Я що, повинен тепер повернути його німцям назад?» – Зле кинув генерал і продовжив наступ в напрямку австрійського Лінца. 22 березня 1945 третя армія вийшла на Рейн. Звільнивши основну частину західної Богемії, 6 травня війська Паттона зайняли Пльзень. Генерал планував кидок на допомогу повсталій Празі, але раптово отримав команду зупинитися. Війна закінчувалася, а з нею закінчився і час бойових генералів. Настав час політиків [5, с. 158].

В останні місяці війни Джордж Паттон не раз шокував товаришів по службі, пресу і вище військове командування своїми висловлюваннями. Наприклад, чого коштували одні тільки заяви Паттона, що після війни світом будуть правити Англія і Америка. І що росіяни ніякі не союзники, і він готовий рушити своїх солдатів проти Червоної Армії, тому що «краще вже тут і зараз, пізніше все одно доведеться». І що якщо цього не зробити, то Третя світова війна вдарить через кілька років, і почнеться вона швидше за все в Південно-Східній Азії.

Після цього Ейзенхауер чесно сказав своєму другові Джорджі, що «дозволить йому довоювати лише в тому випадку, якщо Паттон заради всього святого заткне свою пельку» [3, с. 44].

Після капітуляції Німеччини Паттон виконував обов'язки військового губернатора Баварії. І ставив на відповідальні адміністративні посади колишніх генералів і офіцерів вермахту, цілком довіряючи їм управління на звільнених німецьких землях. Більше того, на прес-конференції 22 вересня 1945 він дозволив собі публічно і, як завжди, дуже різко висловитися з приводу нерозумної політики американського керівництва щодо Німеччини. Ця крапля переповнила чашу терпіння: у перших числах жовтня генерал Паттон був знятий з усіх посад і отримав наказ прибути в США. Але долі було завгодно, щоб генерал залишився в тій землі, на якій воював. Залишився разом зі своїми солдатами [1, с. 281].

9 грудня 1945, за день до свого повернення в Америку, Паттон разом з начальником свого штабу генералом Хобардом Геєм відправились полювати на фазанів. «Кадилак», в якому їхали генерали, на повній швидкості зіткнувся з армійською вантажівкою. При зіткненні Паттон, що сидів на задньому сидінні, кинуло вперед, і він ударився головою об одну з металевих деталей кузова, що призвело до перелому хребта. Важко травмованого генерала доставили у військовий госпіталь в Гейдельберзі, де він, паралізований, помер 21 грудня на руках у дружини.

За розпорядженням тодішнього військового міністерства США загиблих за кордоном військовослужбовців слід було ховати на місці, а не вивозити на батьківщину. Так що могила генерала знаходиться там, де їй і належить бути – на американському меморіальному кладовищі в Люксембурзі, серед могил солдатів і офіцерів третьої армії, загиблих при звільненні бельгійського міста Бастонь взимку 1944 – 1945 року [3, с. 62].

Отже Генерал Паттон – жорстокий, принциповий але справедливий командир. Часто не слухаючись командування, виявляв власну ініціативу і вів солдат в бій і його самостійність завжди оскаржувалась, але нічого нічого не міг зробити, тому що результат вчинків Паттона був завжди один – перемога. Союзники його «терпіли», а противники поважали і боялись як вогню. Один із найяскравіших командирів історії США. Пам'ятники в його честь встановлені не тільки в США, а і в Франції, Бельгії, Чехословаччині.

Джерела та література

1. Гордиенко А. Н. Энциклопедия военного искусства. Командиры второй мировой войны. В 2 частях. Ч. 1./А. Н. Гордиенко — М.: Образ, 1997. — 544 с.
2. Дж.Паттон. Война, какой я ее знал / Пер. с англ. А. З. Колина. — М.: АСТ; Астрель, 2002. — 352 с.
3. Залесский К.А. Кто был кто во второй мировой войне. Союзники СССР/Залесский К.А. — М.:ВЗОИ, 2004. — 704 с.
4. Залого С. Джордж С. Паттон / С. Залого. — М.: АСТ; 2010. — 64 с.
5. Лубечков Ю. 100 великих полководцев Второй мировой войны/ Лубечков Ю. — М.: Вече; 2005. — 480 с.
6. Физолов А. — Странный генерал Паттон [электронный ресурс] —режим доступа: http://www.krotov.info/libr_min/21_f/fil/osofov_and3.htm

УДК 325.3(410)

Л. Валух

БРИТАНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ КОЛА ТА ПРОБЛЕМИ АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКИХ КОЛОНІАЛЬНИХ ПРОТИРІЧЬ У СХІДНІЙ АФРИЦІ (80-ТІ РОКИ XIX СТ.)

Здійснено комплексний аналіз позиції уряду, депутатів парламенту та громадськості Англії з приводу колоніальних протиріч із Францією на африканському континенті. Охарактеризовано трансформацію англійської суспільної думки та її вплив на зовнішньополітичний курс уряду Британської імперії.

Ключові слова: Велика Британія, Франція, Судан, колоніальна експансія.

The article deals with the complex analysis of the position of government, members of parliament and the public of England about the colonial contradictions with France on the African continent. The transformation of British public opinion and its influence on foreign policy of the government of the British Empire are characterized.

Key words: Great Britain, France, Sudan, colonial contradictions.

У 80-х рр. XIX ст. європейські держави розпочали поділ Східної Африки. У своєму прагненні захопити стратегічно важливі території в у цьому регіоні Велика Британія наштовхнулася на подібні устремління Франції. За цих умов, непорозуміння з Францією привернули пильну увагу англійських політичних діячів. Від позиції уряду Великої Британії стосовно французької колоніальної політики значною мірою залежала стабільність у взаєминах між європейськими країнами. Внаслідок цього актуальним є вивчення позиції уряду, депутатів парламенту та громадськості Англії та їх впливу на урядові рішення з приводу колоніальної експансії Африки.

Метою статті є дослідження позиції представників британських політичних кіл щодо колоніальних суперечностей із Францією у Східній Африці.

Як свідчить історіографічний аналіз, окремі фрагменти даної проблеми розглядалися в працях російських істориків Субботіна В.А., Смирнова С.Р., Гелли Т.Н. Серед сучасних вітчизняних науковців слід відмітити праці Трояна С. С., Питльованої Л. Ю. Однак аналіз сучасної монографічної літератури та періодичних видань свідчить про необхідність проведення більш глибоких досліджень даної теми.

Завоювання Франції в басейні оз. Чад були складовою частиною планів імперіалістичної експансії, які передбачали створення єдиного ланцюга французьких володінь по лінії Сенегал – Східний Судан – Сомалі. В кінці XIX ст. Англія і Франція вступили в боротьбу за розподіл Східного Судану і областей, які знаходилися поблизу нього. Ця територія мала особливо важливе стратегічне значення, оскільки була розташована на підступах до Єгипту – головного джерела англо-французьких суперечностей в Африці.

Спрямовуючи свої війська до Східного Судану, уряд Третньої Республіки розраховував примусити Велику Британію надати компенсацію французам за те, що ті були позбавлені після 1882 р. можливості господарювати в Єгипті так само повновладно, як і англіїці. З цього приводу один із активних поборників колоніальної експансії Ф. Делонкль говорив у палаті депутатів: “Ми ніколи не забували, що з того дня, коли Англія виявила бажання залишитися в Єгипті, нашим обов’язком стало проникнути безпосередньо в центр Африки, поєднуючи активну протидію з постійними протестами проти англійської окупації Верхнього і Нижнього Єгипту” [8, с. 34]. Отож, Франція готувала вторгнення своїх військ до Східного Судану. Її розрахунки будувалися на тому, що присутність французьких військ на цій території може змусити Британську імперію піти на істотні поступки у ряді колоніальних питань, зокрема в єгипетському. Військові експедиції, які відправлялися з Екваторіальної Африки на Верхній Ніл, були, таким чином, у руках уряду Третньої Республіки засобом своєрідного дипломатичного шантажу.

На початку 80-х рр. тут спалахнуло повстання на чолі з Мухаммедом Ахмедом, який проголосив себе Махді. Для його придушення і встановлення британського контролю замість єгипетського до Судану на початку 1884 р. був направлений генерал Чарльз Джордж Гордон [3, с. 42].

Проте політика британського емісара, спрямована на евакуацію єгипетських військ і створення “самостійного” (передбачалося – залежного від Англії) суданського уряду, виявилася безуспішною. У 1886 р., після декількох поразок, отриманих у боях із махдистами, англійські війська були змушені покинути Східний Судан і відступити до Єгипту [7, с. 17-41].

Впродовж 10 років після перемоги махдистів Англія не організовувала наступу на Судан. Але коли стало зрозуміло, що європейські держави закріпилися на територіях навкруги Судану, англійці перейшли до активного поневолення цієї держави. Головнокомандуючий єгипетською армією англійський генерал Кітченер очолив військову операцію проти Судану. Десятитисячна чудово озброєна англійська армія приступила в 1896 р. до захоплення області Донголу. В квітні 1898 р. махдисти зазнали поразки поблизу Метемми. У вересні 1898 р. було завойоване головне місто махдистів Омдурман. У січні 1899 р. над Східним Суданом був офіційно встановлений англо-єгипетський кондомініум. Єгипетський хедив за рекомендацією Англії призначав генерал-губернатора для управління цією державою. Таким чином була ліквідована незалежність Судану [3, с. 47].

Отож, Британській імперії все ж таки вдалося завоювати Східний Судан, але, як зазначалося вище, цьому передували трагічні події, пов’язані із загибеллю генерала Ч. Гордона. Ліберальний кабінет У. Гладстона вже на початку розвитку суданських подій зайняв обережну позицію. Це пояснювалося не стільки негативним відношенням лібералів до прямих воєнних операцій, скільки бажанням уникнути нових міжнародних ускладнень. Окупація Англією Єгипту в 1882 р. не пройшла для неї безслідно. Як відзначав Е. Кроммер, “ворожість Франції ніколи не була такою активною”, а “інші країни Європи, за винятком Італії, були охоплені не надто дружніми почуттями щодо Англії” [7, с.70]. Нові військові акції Британії в Судані призвели б до загострення відносин із Францією, Росією, Німеччиною і потребували великих військових резервів, яких не було.

Громадська думка Англії розділилася у питанні про передбачуваний курс уряду в Судані. Прихильники експансіоністських дій виказували бажання об’єднати Судан із Єгиптом, хоча й визнавали доцільність визначення кордонів і встановлення над ним непрямого контролю Великої Британії. Радикально ж налаштовані діячі розглядали махдистський рух як продовження повстання Арабі-паши і висловлювалися проти британської інтервенції до Судану.

За активну політику в Судані висловлювалася королева Вікторія: “Ми повинні вжити жорстких заходів і не слід нам чекати, коли буде пізно. Ми повинні продемонструвати силу і показати рішучість”, – писала вона на початку 1884 р. У. Гладстону [11, р. 285].

3 січня 1884 р. на засіданні кабінету міністрів було ухвалено рішення про евакуацію з Судану єгипетських військ, а 17 січня – про відправку генерала Гордона зі спеціальною місією до Хартума [7, с. 80]. Спочатку передбачалося, що місія носитиме мирний характер, про це свідчили інструкції, передані Гордону 18 січня, в яких, зокрема, говорилося, що діяльність генерала обмежувалася підготовкою “звітів про ситуацію в країні та про ті заходи, які були б необхідні для забезпечення безпеки єгипетських гарнізонів, що знаходилися в країні, та для порятунку європейського населення в Хартумі” [6, с. 81]. Про мирні цілі місії Гордона свідчив і запис у щоденнику Гладстона від 22 січня: “Місія Гордона – місія звіту” [10, р. 135]. Ініціаторами організації цієї поїздки були чотири ліберальні міністри – Хартінгтон, Гренвіл, Нортбрук і Ділк. Напередодні свого від’їзду до Судану, 18 січня, генерал Гордон мав з ними бесіду. Згодом (1888 р.) лорд Гренвіл писав Гладстону: “Ми згодні, що більшість членів кабінету морально не несе відповідальності за відправку Гордона” [7, с. 74].

У перші місяці 1884 р. різких розбіжностей при обговоренні питання організації військової експедиції британських військ до Судану серед членів уряду не простежувалося. Спочатку з тих або інших причин більшість їх виступала проти організації військової експедиції до Судану. Так, Дж. Чемберлен згадував, що У. Харкоут висловлювався проти надання військової допомоги гарнізону в Хартумі та навіть загрожував відставкою, якщо таке рішення буде ухвалено [9, р. 83].

Суданський курс ліберального уряду виявився предметом обговорення під час парламентських дебатів у лютому 1884 р. В Палаті лордів з його критикою виступив маркіз Р. Солсбері. Російський дипломат Монергейм писав, що опозиція “з готовністю уявного патріотизму повела і сконцентрувала свої атаки в галузі зовнішньої політики. Опозиція зробила уряд відповідальним за все, що там (Судані і Єгипті – Л. В.) робилося і не робилося, за все, що радилося і не радилося, і за те, що уряд прислухався і не прислухався до цих порад” [1, арк. 21 зв.]. На його думку, критика консерваторів була суперечливою та упередженою. Весь виступ маркіза Солсбері зводився до тези про те, що кабінет У. Гладстона не мав твердого, послідовного плану в вирішенні суданського питання. Вся його діяльність, на думку оратора, була спрямована на те, щоб перешкодити своєму ж представнику в Судані “виказувати будь-яку думку” і “брати на себе будь-яку відповідальність за дії”, які могли бути зроблені. Він закликав уряд удатися до рішучих заходів для вирішення суданського питання і спрямувати британські війська для наведення ладу в країні та підтримки дружнього Англії місцевого населення [14, Col. 568].

Урядовий курс у Палаті лордів захищав лорд Гренвіл. У своєму виступі він підкреслював, що відносно Судану були дві альтернативи: або дозволити єгипетському уряду діяти самостійно, або Англія повинна була узяти на себе управління Суданом. Він підходив до оцінки подій з імперських позицій. Так, Гренвіл проводив думку, що “Судан не представляв інтересу ні для Англії, ні для Індії”. Тільки з погляду гуманності англійці могли втрутитися в суданські справи, але це не означало, що Англія повинна була розплачуватися відправкою британських військ і солдатів [13, Col. 590-591].

Виступи консерваторів у нижній палаті парламенту були співзвучні з положеннями, висунутими їх колегами по партії в Палаті лордів. Показово, що з критикою політики свого уряду виступив і ліберал У. Форстер. Він закликав членів кабінету вжити рішучих заходів і розглядав різні варіанти англійського втручання в суданські справи від імені єгипетського уряду [15, Col. 698].

Весною 1884 р. становище уряду з суданського питання ускладнилося, Гренвіл писав у березні прем’єру: “Новини з Єгипту незадовільні... Наші парламентські позиції будуть ускладнені...” [7, с. 83]. На початку квітня Моренгейм повідомляв у Росію: “Майже безнадійна ситуація в Хартумі ... загрожуює англійському кабінету новою парламентською бурєю, яка могла б піддати його існування серйозному випробуванню” [2, арк. 87].

Вже до цього часу серед членів кабінету стосовно суданських подій намітилися два підходи. Прихильники першого притримувалися думки, що в ситуації, яка склалася, генерал Гордон міг бути оточений повсталими арабами і тому необхідно було відправити військову експедицію для надання йому допомоги. Виразником цієї точки зору був маркіз Хартінгтон. Під час травневих дебатів у парламенті з суданського питання він зайняв цілком недвозначну позицію, переконуючи в необхідності організації військової допомоги генералу Чарльзу Гордону [7, с. 86]. Його підтримував лорд Селборн, лорд-канцлер, який дав зрозуміти членам кабінету, що піде у відставку, якщо експедиція не буде відправлена восени.

Інша ж частина ліберальних міністрів вважала, що в реалізації своєї місії Гордон відійшов від вручених йому первинних інструкцій уряду і проводив у Судані вже власний політичний курс, а це знімало з кабінету міністрів зобов'язання по наданню йому допомоги. Другого напрямку твердо дотримувалися лорд Гренвіл та сам прем'єр. У березні 1884 р. глава Форін Офіс писав серу Е. Берінгу, що "... враховуючи небезпеку клімату Судану в цю пору року, так само, як і надзвичайний ризик з військової точки зору, уряд не вважає за доцільне відправку британських експедиційних військ у Бербері ..." [4, с. 75]. Під час травневих дебатів Гладстон заявляв, що відправка британських військ до Судану мала б на увазі його завоювання. "Це означало б завойовницьку війну проти народу, який б'ється за те, щоб бути вільним", – заявляв він [16, Col. 70].

На позиції членів уряду чинили тиск військові та імперіалістично налаштовані кола англійського суспільства. Британський емісар в Єгипті Е. Берінг на початку квітня постійно, в своїх посланнях до членів англійського уряду, наполягав на необхідності надання військової допомоги генералу Гордону, хоча і підкреслював, що останній ухвалив рішення діяти самостійно залежно від обставин [7, с. 108]. Місія Гордона могла бути виконана тільки при підтримці останнього військовими силами Британії. Проте серед військових не було єдності думок із питання про маршрут так бажаної для них військової експедиції.

Нерішучі дії ліберального керівництва викликали критику з боку не лише консерваторів, але і представників самої ліберальної партії: як її радикального крила на чолі з Дж. Чемберленом, Ч. Ділком, Дж. Тревел'яном, так і більшістю вігів. 15 липня лорд С. Хартінгтон надіслав членам кабінету меморандум, в якому висловлював свої погляди на військову ситуацію в Судані. Він знову обгрунтовував необхідність негайної відправки британських експедиційних сил для надання допомоги генералу Гордону [12, р. 14]. А 16 липня 1884 р. Гладстон записав у своєму щоденнику, що на користь експедиції з членів кабінету схилилися: Хартінгтон, Селборн, Дорсон, Карлінгфорд, Нортбрук і "навіть трохи Гренвіл". Історик М. Саундерс вважав, що до кінця липня дев'ять міністрів дійшли висновку про необхідність військової експедиції та лише троє, у тому числі й сам Гладстон, вагалися [12, р. 16].

Нерішучі позиції уряду в суданському питанні мали важкі для нього наслідки. Надісланий восени 1884 р. до Судану контингент британських військ під командуванням генерала Уолслі не полегшив його становища. Падіння 1885 р. Хартума і смерть генерала Гордона призвели до втрати авторитету ліберального кабінету У. Гладстона. Після отримання звістки про падіння Хартума Гладстон зауважив: "Обставини сумні та важкі. Це один з останніх моментів, який може покласти край уряду" [10, р. 139].

У парламенті в лютому 1885 р. пройшли бурхливі дебати, які піддали нещадній критиці політику ліберального кабінету в Судані. Консервативна опозиція звинувачувала уряд у непослідовності політичного курсу, нездатного надати своєчасну військову допомогу генералу Гордону. Консерваторами була винесена резолюція про недовір'я уряду. Показово, що деякі відомі представники ліберальної партії, такі, як Дж. Гошен і В. Форстер, а також низка інших членів вігського крила були налаштовані критично стосовно власного уряду і підтримали внесення лордом Харкоутом вотуму недовір'я ліберальному уряду [17, Col. 179].

Проте вже в квітні 1885 р. ліберальне міністерство прийняло рішення про евакуацію британських військ із Судану. Проти виведення британських військ відкрито висловлювався, наприклад, маркіз Хартінгтон. Але з іншого боку, на підтримку намірів уряду виступали представники радикальної течії. Ще на початку 1885 р. Ф. Гарісон, Дж. Морлі, У. Лоусон, Л. Коуртні намагалися організувати галасливу кампанію проти британського втручання до Судану, а в березні С. Хартінгтон відзначав, що "серед радикально налаштованих членів кабінету і молодших членів уряду було поширено бажання вивести війська з Судану в будь-якому випадку" [5, с. 120].

Підсумком невдалої суданської політики ліберального уряду було ухвалення 21 квітня 1885 р. англійським парламентом резолюції про невиділення кредитів для ведення наступальних операцій у Судані. Як відзначав російський історик З.Р. Смирнов: "Це було офіційним визнанням поразки англійського імперіалізму в цій частині Африки" [7, с. 72].

Отже, з приводу англо-французького колоніального протистояння на Сході Африки велося чимало складних політичних дискусій, як безпосередньо у середовищі правлячих кіл, так у парламенті. Слід констатувати, що інтереси Англії та Франції у цьому регіоні співпадали і полягали у закріпленні власних позицій панування над Єгиптом, оскільки саме із Судану регулювався вихід практично на всю його територію.

Обережна позиція англійського уряду стосовно рішучих військових дій на території Судану призвела до збільшення активності у даному регіоні Франції та поглибила її непорозуміння з Англією.

Бурхливі дебати щодо питання завоювання Судану пройшли в парламенті. Основні тези виступів зводилися до того, що кабінет Гладстона не реалізував твердого, послідовного плану у вирішенні суданського питання і в результаті послабив позиції Великої Британії у її колоніальній політиці. Пасивні дії ліберального уряду викликали критику зі сторони не лише парламентарів-консерваторів, але і представників самої ліберальної партії.

Таким чином, можна констатувати, що саме нерішучість уряду при вирішенні питання завоювання Судану призвела до важких для нього наслідків у майбутньому. Падіння Хартума і смерть генерала Ч. Гордона остаточно підірвали авторитет ліберального кабінету У. Гладстона. Активні ж дії опозиції та громадськості, в кінцевому варіанті, примусили уряд здійснити активні експансіоністські заходи на Сході Африки, що призвело до того, що в січні 1899 р. над Східним Суданом був офіційно встановлений англо-єгипетський кондомініум.

Джерела та література

1. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 133. – Оп. 470. – Д. 60 (Л. 1 – 187).
2. Архив внешней политики Российской империи. – Ф. 133. – Оп. 470. – Д. 60 (Л. 1 – 187).
3. Александров Г. Капитализм и колониальная политика / Г. Александров. – М.-Л.: Московский рабочий, б.г., 1962. – 152 с.
4. Гелла Т.Н. К вопросу о влиянии империалистических идей на английских либералов в конце XIX века / Т. Н. Гелла // Новая и новейшая история. Пробл. обществ. мысли: Межвуз. сб. науч. трудов. – Вып. 13. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1991. – С. 68-84.
5. Колмаков С. А. Идеология и политика либеральной партии Великобритании в первой половине 80-х годов XIX века / С. А. Колмаков. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 162 с.
6. Пименова Э. Политические вожди современной Англии и Ирландии / Э. Пименова. – СПб.: Типо-лит. «Герольд», 1904. – 288 с.
7. Смирнов С.Р. История Судана (1821-1956) / С.Р. Смирнов. – М.: Наука, 1968. – 295 с.
8. Субботин В.А. Колониальная политика Франции в Западной Африке (1880-1900) / В.А. Субботин – М.: Изд. восточной л-ры, 1959. – 102 с.
9. Chamberlain J. A Political Memoir. 1880-1892. / J. Chamberlain. – L.: Macmillan, 1953. – 302 p.
10. Matthew H. The Gladstone Diaries. Introduction. / H. Matthew. – London: Smith, Elder and Co., 1961. Vol. 10. – 380 p.
11. Queen Victoria in Her Letters and Journals / A Selection by C. Hibbert. – New York: Viking Penguin Inc., 1985. – 374 Pp.
12. Saunders M. Britain, the Australian Colonies and the Sudan Campaigns of 1884-1885. / M. Saunders. – Australia: Univ. of New England, 1985. – 266 p.

13. Speech made by lord Granville // Great Britain. Parliament. Hanzard's Parliamentary Debates. – London.: Ser. 3 th. (1868-1891). – Vol. 272. – Col. 590-591.
14. Speech made by Lord Salisbury // Great Britain. Parliament. Hanzard's Parliamentary Debates. – London.: Ser. 3 th. (1868-1891). – Vol. 272. – Col. 568.
15. Speech made by W. Foster // Great Britain. Parliament. Hanzard's Parliamentary Debates. – London.: Ser. 3 th. (1868-1891). – Vol. 272. – Col. 698.
16. Speech made by W. Gladstone // Great Britain. Parliament. Hanzard's Parliamentary Debates. – London.: Ser. 3 th. (1868-1891). – Vol. 284. – Col. 70.
17. Speech made by W. Harcourt // Great Britain. Parliament. Hanzard's Parliamentary Debates. – London.: Ser. 3 th. (1868-1891). – Vol. 293. – Col. 179.

УДК 94 (430)

С. Косяк

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО РУХУ (КІНЕЦЬ 80-Х РОКІВ ХІХ СТ.)

У статті розглядаються особливості розвитку німецького колоніально-товариського руху кінця 80-х рр. ХІХ ст. Проаналізовано процес його організаційного оформлення, розкрито роль Німецького колоніального товариства в сприянні переходу Німеччини до активної колоніальної політики.

Ключові слова: колоніальна політика, колоніальне товариство, колоніально-товариський рух, протекціонізм.

The article deals with the peculiarities of German Colonial Society movement of the late 80's. of XIX century. Author analyzed the process of its organizational design and the role of the German Colonial Society in facilitating the transition to active German colonial policy.

Key words: colonial policy, colonial society, colonial-society movement, protectionism.

Колоніальна політика Німеччини у своєму розвитку пройшла шлях від протекціонізму кінця 70-х рр. до встановлення системи колоніального панування 90-х рр. ХІХ ст. Важливе місце у реалізації експансіоністських прагнень Німецької імперії належить колоніальним товариствам і союзам, діяльність яких активізується особливо з переходом Німеччини до політики активних колоніальних загарбань.

У різні періоди історії – представники різних напрямів і шкіл – звертались до вивчення діяльності окремих німецьких колоніальних об'єднань. Йдеться про праці німецьких дослідників К. Клауса [13], Л. Вакербека [14]; російських істориків – В. Возняка [6], О. Пуховської [10], вітчизняних науковців – К. Петряєва [19], С.Трояна [12]. Водночас у зазначених працях колоніальні товариства і союзи та їх діяльність згадуються здебільшого опосередковано, зокрема в контексті економічних або політичних процесів. Одним із перших у вітчизняній історіографії цю проблему доволі рельєфно окреслив історик-германіст С. Троян.

Метою пропонованого дослідження є аналіз колоніально-товариського руху кінця 80-х рр. ХІХ ст., завершення його організаційного оформлення та визначення ролі Німецького колоніального товариства у переході Німеччини до активної колоніальної політики.

Розглядаючи німецький колоніальний рух через призму діяльності колоніальних товариств і союзів, виокремлюємо такі етапи його становлення:

- перший – зародження руху на підтримку заокеанської експансії (1840-і – сер. 70-х рр. ХІХ ст.);
- другий – підготовка підґрунтя переходу до активних колоніальних загарбань (кін. 70-х. –поч.80-х. рр. ХІХ ст.);
- третій – організаційне оформлення колоніального руху, завершення процесу консолідації прихильників активної колоніальної політики (80-ті рр. ХІХ ст.);
- четвертий – об'єднання німецького колоніально-товариського руху та перехід до рішучих колоніальних загарбань (90-ті рр. ХІХ ст.).

У межах дослідження зупинимось детальніше лише на третьому етапі становлення німецького колоніального руху та його характеристикі. Оскільки саме в цей період прихильники активної колоніальної політики змогли об'єднатись і спрямувати свої зусилля на реалізацію власних амбіційних проєктів.

Організаційне оформлення колоніального руху в Німеччині закладено діяльністю Німецького колоніального союзу (1882 р.), який став організаційним та ідеологічним центром цілеспрямованого впливу на суспільну свідомість [4, с. 296] та Товариства німецької колонізації (1883 р.), що проголосило своїм завданням необхідність реалізації «найрішучішим і найрадикальнішим способом ретельно зваженого проєкту колонізації»[2, с. 85-86]. Завершує цей процес Німецьке колоніальне товариство (1887 р.).

Ідея створення Німецького колоніального товариства на базі злиття всіх колоніальних союзів і організацій, як кінцевої мети колоніального руху, була сформульована ще 1885 р. під час переговорів К. Петерса, Р. Яннаша і Ф. Ратцеля. Проте без підтримки представників великого промислового і банківського капіталу, без компромісу і порозуміння між представниками провідних колоніальних організацій ця ідея була приречена на невдачу. Лише у травні 1887 р. усі зазначені вище обставини складуться позитивно, і представники двох основних колоніальних організацій розпочнуть перемовини про злиття [15, с. 50-51]. Результатом переговорів стало створення у грудні 1887 р. Німецького колоніального товариства внаслідок об'єднання Німецького колоніального союзу та Товариства німецької колонізації. Першим президентом нового товариства став князь Г. Гогенлоє-Лангенбург, в подальшому його змінив К. Петерс. До президії товариства увійшли граф Ф. Бер-Банделін, депутат рейхстагу Ф. Гаммакер, віце-адмірал Г. Лівоніус, урядовий радник К. Сімон. Правління складалось з 25 осіб. Німецьке колоніальне товариство було створене винятково в інтересах представників великого капіталу і земельної аристократії. Свідченням цього є перший склад правління, до якого увійшли представники промислового і банківського капіталу Г.А.Бюк, Г. Мартіус, Г. Ріттер, Л.Колін і К. Хейдт; представники дворянської еліти Ф. Франкенберг-Тілловіц, К. Фугер-Бабенхаузен, Хацфельд-Траценберг і Ф. Геерман-Цуйдвік. До складу правління входили також депутати рейхстагу К. Беннігсен, А. Вьорман, Л.Діффенс, Г. Зігле, Л. Кун, І. Мікель, державні діячі вищого рангу – Д. Грімм, Ю. Йоллі, К. Фріденталь, а також вчені О. Керстен, А.Кірхгофф, К. Крюгер, К. Кон і Е. Хассе.

Чисельність Колоніального товариства на час заснування становила 14 838 осіб, 1892 р. – зросла до 18 250 [15, с. 50-51], 1900 р. товариство нараховувало 36 тисяч членів [1, с. 29], а до Першої світової його чисельність зросла вже до 45 тисяч [7, с. 7].

Значно відрізнялася від попередніх організацій структура Колоніального товариства та його соціальний склад. Станом на 1893р. частка представників промислового і банківського капіталу складала 40,5%, чисельність вищих державних службовців – 13,1% від загальної кількості членів товариства. Як і раніше, важлива роль відводилась інтелігенції, чисельність якої була 18 541 [8, с. 305]. Проте питома вага представників дрібнобуржуазних прошарків була набагато меншою, ніж у раніше створених колоніальних організаціях і становила 14,3% від загальної кількості членів [8,с.305].

Найбільші відділення Колоніального товариства було відкрито у Берліні, чисельністю 870 осіб, Дрездені – 607, Кельні – 434, Мюнхені – 300. Новим у внутрішній структурі Колоніального товариства було те, що місцеві відділення, чисельність яких перевищувало 50 осіб, повинні були делегувати свого представника до центрального берлінського відділення, що сприяло зміцненню централізму і зв'язків між центром і периферією.

У прийнятій програмі Колоніального товариства було визначено його основні завдання та цілі. Зокрема, серед пріоритетних завдань визначалася національна робота з розповсюдження й популяризації колоніальної ідеї серед мас, роз'яснення її необхідності та практична діяльність. Наголошувалося на необхідності продовжувати співпрацю з урядом, спонукати його до розширення колоніальної діяльності та активізації колоніальних ініціатив. Основну увагу передбачалося зосередити на «практичному вирішенні колоніальних завдань» і особливо у «вирішенні питань німецької еміграції» та «зміцненні господарських і духовних зв'язків німецької еміграції з батьківщиною» [5, s. 704]. Як бачимо, основні положення програми Товариства були свого роду компромісом між теоретичними цілями і завданнями, які визначив свого часу Німецький колоніальний союз, і практичними, на яких наполягало Товариство німецької колонізації.

Уже на першому засіданні Колоніального товариства було затверджено Статут, визначено основні програмні завдання та прийнято рішення про випуск власного щотижневого друкованого видання газети «Deutsche Kolonialzeitung». Слід додати, що для ведення колоніальної пропаганди товариство видавало різноманітні брошури, а також широко використовувало пресу провідних буржуазних партій, в тому числі і націонал-ліберальну «Kölnische Zeitung». Агресивна пропаганда цієї організації фінансувалася головою банку «Discontogesellschaft» А. Ганземанном і промисловцем А. Кірдорфом.

Від початку своєї діяльності Товариство стало на шлях реалізації практичних колоніальних проектів [3, с. 174]. Перший – надання, спільно з відомством закордонних справ, політичної підтримки Е. Шнітцеру (Еміну-паші), та сприяння підготовки експедиції щодо його порятунку; другий – участь у реалізації проекту з організації німецької торгівлі в районі Нігер-Бенус-Хандельгезельшафт.

Протягом 1890-1894 рр. діяльність Колоніального товариства активізувалася, коло проблем та інтересів його значно розширилося. «Новий курс» рейхсканцлера Л. Капріві у колоніальній політиці спонукав до пошуку нових форм співпраці з урядом. У 1890 р. Товариство висловило надію, що уряд буде зміцнювати позиції Німеччини в Африці. Особливе його занепокоєння викликала Південно-Західна Африка, тому керівництво Колоніального товариства намагалося довести, що ця колонія має економічну цінність, знаходиться у сприятливих природно-кліматичних умовах, які вигідно відрізнялися від тропічних колоній Німеччини. У 1891 р. товариство надало 10 тис. марок для підтримки колоністів у Південно-Західній Африці. Незважаючи на невелику суму там розпочалася планомірна діяльність з організації фермерських господарств. У тому ж році член Колоніального товариства барон К. Юхтріц був направлений у колонію з метою вивчення її «поселенської» цінності, щоб розробити детальний план заселення. Із цим проектом керівництво товариства передбачало звернутися до уряду. Аналогічна робота з організації переселення німців у колонії проводилась і в Східній Африці. 1892 р. Колоніальне товариство внесло на обговорення бундестагу проект «Закону про переселення» і перейшло до практичної колонізації. 22 тис. марок було надано для організації німецьких ферм у Південно-Західній Африці [11, с. 191].

Керівництво товариства проводило серед мас велику роботу з пропаганди важливості для Німеччини вторгнення у внутрішні райони Камеруну, зверталось з відповідними запитамі й рекомендаціями до уряду, вивчало можливості судноплавства річками Камеруну і вимагало прискорення вирішення питання щодо врегулювання його кордонів. У 1893 – 1894 рр. Німецьке колоніальне товариство організувало експедицію до Камеруну, в ході якої наукові дослідження поєднувалися з каральними акціями проти аборигенів. У зв'язку з цим, у німецькому суспільстві формували уявлення про африканське населення як абсолютно «дикі», яке залучати до європейської цивілізації можливо лише силою.

Не залишалися поза увагою товариства і події в Того. Занепокоєння його керівництва викликало посилення французьких позицій у внутрішніх районах цієї країни. Тому заснування там форту Бісмарксбург – опорного пункту німецького колоніального панування – віталося. За ініціативою та на кошти Колоніального товариства був створений «Deutsche Togo-Komitee» для подальшої колонізації країни, а також організована дослідницька експедиція. Слід зазначити, що на Східну Африку Колоніальне товариство звертало менше уваги не тому, що ігнорувало її, а тому, що справедливо вважало, що її статус головної колонії, в очах уряду і так забезпечить їй достатні можливості для колоніального розвитку. У той же час керівництво товариства звернулося до уряду з проханням сприяти у реалізації колоніальних проектів Еміна-паші і надати кошти для створення німецької адміністрації в областях, які планувалося ще завоювати.

Колоніальне товариство внесло декілька пропозицій щодо організації та вдосконалення управління на захоплених територіях. Відділення товариства у Ганновері неодноразово зверталося до центрального керівництва з пропозицією внести до уряду проект створення спеціального колоніального управління, запланувавши його фінансування у бюджеті на 1894-1895 рр., а також розпочати підготовку кадрів професійної колоніальної бюрократії. «Культурна робота» товариства включала в себе відкриття шкіл для німецьких і туземних учнів, з метою підготовки кадрів для проведення наукових досліджень в колоніях. А для популяризації колоніальних ідей, у 1890 р. було закладено колекцію Німецького Колоніального музею, експозицію якого поповнювали і змінювали.

Після заснування станції в Кіліманджаро члени Колоніального товариства рекомендували німецьким поселенцям поєднувати наукову роботу з вирішенням практичних колоніальних завдань. Однією з пріоритетних галузей досліджень була «тропічна медицина», необхідна для забезпечення умов переселення німців у колонії. На зборах біологів і лікарів у Бремені у 1890 р. серед питань, що розглядалися, було і питання про «тропічну гігієну», тобто про медичне забезпечення колонізації в умовах тропіків [11, с. 193].

До «культурної» і цивілізаторської діяльності входила і боротьба з рабством та работоргівлею. Саме з цією метою у 1890 р. Німецьке колоніальне товариство створило у своїх структурах спеціальну комісію, вклавши в її організацію 3 тис. марок, і звернулося до уряду з проханням сприяти фінансуванню та практичній діяльності з «цивілізації туземців». Досить ілюзорні уявлення членів і керівників товариства відносно того, як необхідно боротися з рабством, поєднувалися з загальною утопічністю проекту, тим більше, що уряд, підтримавши саму ідею, не надав фінансової допомоги для її практичної реалізації.

Проте, не лише утопічні ідеї виходили від Німецького колоніального товариства. Вже 1893 р. воно вперше виступило з агітацією за створення сильного німецького флоту, посилячись на необхідність захисту постійно зростаючої зовнішньої і колоніальної торгівлі, власності німців у колоніях. Члени Колоніального товариства вважали, що саме слабкість військово-морського забезпечення не дозволила Німеччині відстояти свої торгові і політичні інтереси на Гавайських островах, які анексували Сполучені Штати Америки. Ідеологи Колоніального товариства песимістично прогнозували аналогічний розвиток подій на островах Самоа, котрі також потребували, з їхньої точки зору, військово-морського забезпечення. 17 березня 1894 р. питання про колоніальну політику на о. Самоа було одним із головних на засіданні Німецького колоніального товариства. Предметом обговорення стала необхідність забезпечення захисту німецьких підприємств, плантацій, торгівлі.

Протягом 1895 – 1896 рр. у Колоніальне товариство, за сприяння уряду, продовжило роботу за раніше визначеними напрямками «Deutsche Togo-Komitee», включаючи будівництво причалу в Того, сприяння переселенню німців у Східну і, особливо, у Південно-Західну Африку, організацію експедиції на Нову Гвінею та ін. У 1896 р. при Колоніальному товаристві було створено Колоніально-економічний комітет, якому належала роль генератора колоніально-економічних ідей та ініціатив,

організатора побудови економічних основ колоніального фатерленда. Комітет забезпечував контакт з урядом у вирішенні нагальних потреб колоніальної економіки.

З 1 травня по 15 жовтня 1896 р. в Берліні проходила Колоніальна виставка, організована за ініціативи Німецького колоніального товариства, де було представлено типовий вигляд кожної колонії, включаючи відтворення туземного побуту та економічної діяльності. До Берліна спеціально привезли аборигенів і побудували копії їх поселень. У плануванні й спорудженні експозиції особисто взяв участь голова Колоніального відділу П. Кайзер. Німці, які відвідували виставку, повинні були остаточно переконатися у відсталості «дикунів» і особистий «перевазі» носіїв «прогресу» та «цивілізації». Офіційна мета організаторів Колоніальної виставки полягала в тому, щоб «підтримувати і зміцнювати економічний зв'язок німців за кордоном із фатерлендом», а неофіційна – ширше впроваджувати колоніальну ідею в масову свідомість. Організатори виставки показали «картину життя» німецьких колоній за дванадцять років, досягнення «культурної роботи» з аборигенами і «стан розвитку». Звичайно, багато з представленого на виставці було розраховане на зовнішній ефект «екзотичного» і досить емоційно впливало на яву пересічних громадян. Занадто скромні німецькі досягнення колоніальної економіки не зайняли на виставці багато місця, проте, прагнучи переконати громадян у прагматичній корисності колоніальної політики, керівництво Колоніального товариства все ж створило експозицію «Необхідність колоніальної політики з торгово-політичної точки зору» [11, с. 199].

У зазначений період розширюється регіон колоніальних інтересів товариства. Об'єктом уваги керівництва стає Океанія. Віддаленість тихоокеанських колоній від метрополії спонукала до пошуку нових форм співпраці з аборигенами в інтересах успішної колонізації. Колоніальне товариство прагнуло покращувати умови життя німецьких колоністів на далеких островах, надавало кошти для німецької школи на Самоа і вимагало від уряду забезпечення сприятливих умов для німецького підприємництва в Океанії.

Одним із пріоритетних напрямків діяльності товариства залишалося дослідження колоній. Так, вчений-географ К. Дове працював за завданням Колоніального товариства у Південно-Західній Африці, де, після проведених ним попередніх досліджень, планувалось відкрити опорні пункти. Матеріали, зібрані вченим, були оцінені як значний внесок у колоніальну політику. Слід зазначити, що протистояння корінного населення призводило до посилення військового потенціалу німецьких експедицій. У складі останніх, у Німецькій Східній Африці, за чисельністю переважали офіцери. Дослідницькі і наукові станції об'єктивно відігравали роль форпостів німецької колонізації. Керівництво Колоніального товариства виступало з ініціативою освоєння Адамауа шляхом насильницького придушення протистояння аборигенів і організувало декілька експедицій залучивши урядові ресурси (Адамауа підкориться німецьким і британським військам у 1903 р.).

Союз географічної науки і колоніальної політики мав забезпечити благополуччя пересічного німця і нації в цілому. Стосовно Африки їх дослідження набували все більше і більше політичного характеру. Поглиблення теоретичних досліджень сприяло розвитку колоніальної ідеї та активізації експансіоністських намірів.

Утворення Німецького колоніального товариства завершило процес організаційного оформлення колоніального руху. А оскільки метою діяльності Товариства була не лише пропаганда і агітація, а й організація практичної діяльності у справі колоніальних загарбань, воно сприяло остаточній консолідації сил пануючих кланів країни, прихильників активної колоніальної політики.

Джерела та література

1. Суворов Ю.В. Германская социал-демократия: Сб. документов / [Ю.Суворов, В. Двинская]; ред. Е. Нетелько. – Петрозаводск: ПетрГУ, 2005. – 251 с.
2. Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten: Gedanken und Gestalten aus den Letzten fünfzig Jahren / Hrsg. und eingeleitet von Dr. E.Jacob. Geleitwort von Dr. H.Schnee. – Lpz.: Dieterich, 1938. – 608 s.
3. Die Verhandlungen des Deutschen Kolonialkongresses 1905 zu Berlin am 5, 6. und 7. Oktober 1905. – В., 1906.
4. Brühnen. Aufgaben den Kolonialgesellschaften / Brühnen // Deutsche Kolonial Zeitung, Bd. 1, 1884, H.15, S. 296-298.
5. Programm der Kolonialgesellschaft // Deutsche Kolonial Zeitung, Bd.4, 1887, H.21. – S. 104.
6. Возняк В.Г. Развитие колониального движения в Германии в 1871-1887 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / В.Г. Возняк. – М., 1989. – 235 с.
7. Заболотна Л.Л. Витоки німецького колоніалізму (70-і – перша половина 80-х рр. XIX ст.) / Л.Л. Заболотна // Вісник Луганського НУ ім. Т.Шевченка: Історичні науки. – Луганськ: ЛНУ, 2008. – № 15 (154) серпень. – С. 59–65.
8. Патрушев А.И. Германские канцлеры от Бисмарка до Меркель / А.И. Патрушев. – М.: МГУ, 2009. – 432 с.
9. Петряев К.Д. Курс лекций по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США 1871-1914 гг.: в 2-х ч. / К.Д. Петряев. – К.: КГУ, 1958. – Ч.1. (1871-1900). – 443 с.
10. Пуховская Е. Ю. Кризис германской колониальной политики в конце 80-х годов XIX в. / Е.Ю. Пуховская // Диалог культур народов России, Сибири и стран Востока. – Иркутск, 1998. – Кн.1. – С. 110–123.
11. Пуховская Е.Ю. Колониальная идея в кайзеровской Германии. Замыслы и воплощение: дисс. ... д-ра. ист. наук: 07.00.03 / Е.Ю. Пуховская. – Иркутск, 2001. – 883 с.
12. Троян С.С. Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики в Африке в 1871-1890 гг.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С.С. Троян. – Ужгород, 1990. – 184 с.
13. Klaus K. Die deutsche Kolonialgesellschaft und die deutsche Kolonialpolitik – von den Anfängen bis 1895: Inaug. : Diss. / K. Klaus. – В., 1966. – 292 s.
14. Wackerbeck L. Die deutsche Kolonialgesellschaften: Inaug. – Diss. / L. Wackerbeck. – Münster, 1977.
15. Zimmermann A. Die Kolonialreiche der Großmächte 1871-1916 / A. Zimmermann. – В., 1916. – 403 s.

УДК 94:325.3 (44)

Н. Плюта

ПОЗИЦІЯ ПРАВЛЯЧИХ КЛІ І ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В КОНТЕКСТІ ФРАНКО-АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

Висвітлюється відношення політичних сил та громадськості Франції до колоніального протистояння з Великою Британією за економічне та політичне домінування в Африці.

Ключові слова: колоніальне питання, політичні дискусії, політичне домінування.

The attitude of political forces and society of France to colonial struggle with the Great Britain for economical and political dominance in Africa is covered.

Key words: France, colonial issue, political discussions, political dominance, Fashod crisis.

Однією з причин виникнення Першої світової війни стали суперечності між Францією та Великою Британією, які з'явилися у 80-х роках XIX ст. у ході боротьби цих країн за території на Африканському континенті.

В цих умовах взаємовідносини з Англією викликали пильну увагу французьких політичних діячів. Від позиції уряду Франції щодо Великої Британії значною мірою залежала стабільність у взаємовідносинах між європейськими державами.

Побудова Суецького каналу, санкціонована Наполеоном III [5, с. 19], мала величезне значення, тепер територією Єгипту проходив найкоротший морський шлях із європейських портів у басейни Тихого та Індійського океанів. У фінансовому плані Суецький канал належав французькій компанії, а у політичному – уряду хедива (так називався єгипетський монарх) і його союзеру – турецькому султану.

У 1875 р. англійський уряд заволодів 45% акцій всього акціонерного капіталу компанії Суецького каналу [3, с. 167], чим і забезпечив собі економічний контроль, але цього було замало у разі набуття Францією політичного впливу в Єгипті.

Єгипет, одержуючи позики від європейських держав і не маючи чим їх погасити, опинився на межі фінансового банкрутства, яке змусило єгипетського правителя розпочати переговори з французькими банкірами. У Єгипті встановлювався міжнародний, в основному французький, фінансовий контроль. Це було невигідно для Англії.

На протязі осені та зими 1881-1882 рр. між Францією і Англією йшли переговори про спільну лінію поведінки в єгипетських справах.

У зв'язку з повстанням, у результаті якого загинуло 50 європейців і 140 єгиптян [2, с. 16], котре виникло 11 травня 1882 р. в Олександрії, Франція 30 травня запропонувала скликати міжнародну конференцію з єгипетського питання [5, с. 38]. Конференція відбулася у Константинополі 23 червня 1882 року. Під час цієї конференції англійський адмірал Сеймур видав наказ про бомбардування Олександрії. Так почалася англо-єгипетська війна [5, с. 149-150].

З 13 вересня 1882 р. англійці, здобувши перемогу у битві при Тель-ель-Кабірі, повністю господарювали в країні. Майор Евелін Берінг з 1883 р. став необмеженим правителем Єгипту. У нього на меті було закріпити колоніальний режим Англії у цій північно-африканській державі [3, с. 176].

Франція не могла змиритися із захопленням Єгипту Великою Британією.

Єгипет повинен був мати особливе значення для французького капіталу у зв'язку зі створенням низки банків спеціально для «розробки багатств» єгипетського казначейства.

Франція прагнула до колоніальних загарбань і винятково швидко створила за два останні десятиліття XIX ст. нову колоніальну імперію. Успішною ця політика захоплення була для Франції тільки там, де їй це дозволяли інші конкуруючі з нею держави, наприклад у Тунісі, Південно-Східній Азії, бо при зіткненні інтересів Франція була змушена поступатися іншим. Вирішальною причиною слабкості Франції на міжнародній арені нерішучої експансіоністської політики був різкий соціальний конфлікт у Третій республіці, поєднаний із загальною індустрією та військовою слабкістю країни.

Політична ізоляція Франції в 80-ті р. означає незмінний страх перед Німеччиною й острах посваритися з Англією, щоб, остаточно порвавши з нею, не залишитися наодинці з Німеччиною. Цей основний мотив і встановлює межі коливань зовнішньої політики Франції.

З цього часу Бісмарк починає підтримувати домагання Франції усюди, крім Ельзас – Лотарингії. 8 квітня 1880 р. Бісмарк писав німецькому послу в Парижі князю Гогенлоє, визначаючи цю область, де Німеччина готова надати підтримку Франції, що простягається «від Гвінеї до Бельгії». Мета такої політики цілком прозора. Це політика підбурення.

Відносини, що пов'язували Францію з Єгиптом, являли собою характерну картину прояву французького лихварського імперіалізму. На першому плані тут, безумовно, виступали відносини кредитора до боржника, що потрапив у полон. Власниками єгипетських цінних паперів на 2/3 були французи [7, р. 273].

На частку Англії припадало 50.73 % всього обсягу зовнішньої торгівлі Єгипту, Туреччини – 11.05 %, на частку Франції припадало тільки 9.47 % – цифра, яку не порівняти.

Слід зазначити особливий характер французької торгівлі. У той час, як Англія ввозила в Єгипет продукт масового споживання – текстиль, Франція постачала своїми виробами, в основному, європейську колонію Єгипту й незначну, частково європеїзовану, верхівку місцевого населення. У французькому експорті найдорожчими були шовкові тканини, шкіра й шкіргалантерея, інструменти металовиробів і вина [21, р. 391].

Таким чином, зацікавленість Франції в Єгипті мала інший характер, ніж зацікавленість Англії. Суецький канал мав колосальне стратегічне значення для Британської імперії; крім цього, він відігравав неабияку роль для британських судовласників. Про те, що інтереси Франції та Англії в Єгипті зовсім різні, говорив у червні 1882 р. Бісмарк французькому послу де-Курселю: «Ваш ризик у Єгипті не такий, як в Англії. Якщо Франція бачить, що її інтереси там занепадають, то це простий *lucrum cessans* (кінець отримання прибутку), як говорять юрисконсульти. Але якщо Англія втрачає вільне розпорядження Суецьким каналом, що є для неї життєвою артерією, то це *damnum incidens* (ноява збитку)» [10, р. 456]. Ці особливі інтереси Англії в Єгипті не міг заперечувати й французький міністр закордонних справ, який визнає, що Суецький канал є «необхідною комунікацією для Великої Британії» [10, р. 384].

Проти політики Феррі інколи протестувала радикальна опозиція палати. Парламент загалом у першій половині 80-х років також слухняно підтримував міністрів-прикажчиків капіталу, спроби й недостатньо покірних проводити більш самостійну політику швидко припинялися і, якщо потрібно, то в хід пускалися й «позапарламентські» методи.

Міністерство Ш. Дюклерка (7.08.1882 р.), як і міністерство К. Фальєра, що проіснувало з 29 січня по 21 лютого 1883 р. було також перехідним й, після чого при владі виявився знову міцний уряд Ж. Феррі.

Специфічність становища Франції в Єгипті визначалася не обсягом її торгівлі – навіть Австрія в цьому відношенні майже рівнялася з нею, також не численністю її резидентів – греків і італійців у Єгипті було більше, ніж французів. Залишаючи острозне питання про культурний вплив, виявляємо, що Франція є кредитором, який накладає свої тенета на Єгипта-боржника. При цьому відзначимо, що Франція після 1871 р., внаслідок своєї слабкості та політичної ізоляції ніколи й не могла мріяти про те, щоб, захопивши Єгипет у фінансову кабалу, використати цю обставину для того, щоб політично його підкорити собі. Прецедент 1840 р. показав, що Франція не в змозі цього зробити, не привівши негайно в рух могутній блок, що рішуче протистоїть такій політиці; після 1871 р. дипломатичні перспективи Франції були ще менш сприятливі для такої політики, ніж у 1840 р. Все, на що могла сподіватися Франція, – це зберегти кондомініум і не дати Англії викинути себе з Єгипту.

Однак, якщо для Франції єгипетська політика була переважно фінансовим питанням, то інші держави також не залишалися байдужими до інтересів фінансистів – їх вплив не раз визначав та спрямовував політику кабінетів, які перебували далеко від берегів Сени.

Питання про роль, що зіграли французькі фінансисти в захопленні Англією Єгипту, є одним із найцікавіших і найменш висвітлених сторін цієї розбійницької операції. Закордонні історики залишили його в темряві; тільки за окремими, розрізненими штрихами в документах, зза випадковими зауваженнями політичних діячів тієї епохи можна судити про ту роль, яку зіграли французькі фінансисти, виявивши себе в цьому випадку справжніми космополітами. Позичивши гроші єгипетському уряду, французькі капіталісти були зацікавлені тільки в одному – у забезпеченні порядку, у стабільності державного ладу Єгипту [6, с. 82]. І з цього погляду англійська окупація Єгипту обіцяла певні гарантії кредиторам у тому, що їхні прибутки не виявляться в небезпеці. Можна було розраховувати, що Англія, яка має настільки важливі та різноманітні для неї інтереси в Єгипті, подбає навести твердою рукою той порядок, про який мріяли позикодавці.

Французькі історики, приховуючи той факт, що інтереси фінансистів штовхали їх на підтримку англійських імперських прагнень, усіяно висуюють на перший план і підкреслюють, що парламент Франції протидіяв колоніальній політиці, на цьому засновані численні їхні праці з приводу фатальної ролі парламенту, який відмовився схвалити активну єгипетську політику й асигнувати на неї кошти у своєму голосуванні 29.07.1882 р. За кредити на активну політику в Єгипті голосувало лише 75 депутатів, проти – 417.

«Ніколи ще жоден кабінет не був скинутий такою переважною більшістю», – відзначає А. Рамбо у своїй монографії про Ж. Феррі [19, р. 262]. Радикальна опозиція виступала проти активної колоніальної політики, змикаючись із деякими іншими групами, вона використала гасло «не відривати око від лінії Вогезів», тобто не відволікати уваги й пильності від німецького кордону. 29 липня, виступаючи в парламенті проти французької збройної інтервенції в Єгипті, Ж. Клемансо закінчив свою промову такими словами: «Європа покрита солдатами, усі чекають, кожна держава забезпечує собі свободу дій для майбутнього – збережіть цю волю й для Франції» [12, р. 311].

Ця антиколоніальна доктрина могла розраховувати на підтримку більшості палати, як ми бачили, у тих випадках, коли колоніальна експансія оберталася авантюрою, що загрожувала серйозними зовнішньополітичними ускладненнями, які при існуючому становищі Франції були для неї неприпустимо розкішною. Однак, у цьому випадку супротивники колоніальної політики, зібравши всі свої сили в палаті в потужний кулак, нанесли цим кулаком удар у повітря. Захисників ідеї французької збройної інтервенції не виявилось. Ті, яких вважали «природними» її прихильниками – французькі капіталісти, що вели країну на шлях небезпечних колоніальних авантур, у цьому випадку бачили свої інтереси не в підтримці англо-французького кондомініуму. Таким чином, кондомініум, як виявилось, містив у собі можливості постійних заворушень у країні й не давав гарантій стабільності. Тим часом цю стабільність, що була предметом прагнення французьких лихварів, вони, через неможливість захоплення Єгипту однією Францією, й сподівалися забезпечити за посередництвом англійської окупації. Англійські війська й англійська адміністрація повинні були «навести порядок» у Єгипті й стати там прикажчиками європейських, у першу чергу франко-англійських кредиторів. Англійське правління Єгиптом обіцяло надійне забезпечення відсотків на позичені капітали.

Те, що англійські «прикажчики» візьмуть собі як платню за таку «службу» весь Єгипет разом з «французьким» Суецьким каналом, що політичне панування Франції в Єгипті зникне відразу й назавжди разом із престижем Франції, а її культурний вплив виявиться в гандикапі – всі ці міркування мало хвилювали французьких банкірів.

Ймовірно, така відсутність матеріальної зацікавленості французької фінансової олігархії в збереженні франко-англійського кондомініуму в Єгипті значною мірою пояснює той факт, який викликав здивування лорда Мільнера, а саме те, що коли наприкінці 1882 р. англійський уряд ліквідував кондомініум, французький уряд обмежився лише протестом.

Таким чином, впливові фінансові та промислові кола, намагаючись реалізувати свої інтереси, неодноразово втручалися в колоніальну політику французьких урядових кабінетів, що ініціювало перебіг гострої політичної боротьби.

Слід звернути увагу на те, що Єгипет не був однією точкою перетинання інтересів Франції та Англії. Врегулювання Фашодського конфлікту також є одним з ключових питань колоніальної політики цих держав.

Між французьким і англійським імперіалізмом у боротьбі за владу над Верхів'ями Нілу у другій половині 1898 р. відбулася фінальна та вирішальна сутичка.

Внутрішнє становище в обох країнах не було однаковим, перевага була на боці англійського імперіалізму.

Впродовж двох місяців, що пройшли з часу прийняття рішення про евакуацію із Фашоди, Франція не виявляла ніякого бажання взяти реванш за завдану їй поразку. Перемога була закріплена за Англією.

Через Фашодський інцидент у Франції піднялася хвиля шовінізму. Ось як висловлювались про це російські журналісти: «Всі заговорили про Фашоду як про щось важливе, чим жодна зі сторін, що сперечаються, не може поступитися іншій без шкоди для своєї національної гідності» [1, с. 43].

Восени 1898 р. боротьба навколо справи Дрейфуса досягає кульмінації. Військові міністри демонстративно йдуть у відставку один за одним. Подається апеляція про перегляд справи Дрейфуса.

Політична ситуація, що склалася у Франції, безперечно наклала відбиток на позицію Франції у Фашоді, ускладнила і так досить скрутне становище Франції.

На позицію Франції у Фашодській кризі вплинуло те, що французька верхівка найбільш боялася створення революційної ситуації у Франції. Французький уряд повинен був зрозуміти, що період гострої внутрішньополітичної кризи не був найкращим для війни з Англією.

Все це змушувало французький уряд шукати компроміс з Англією.

Багато хто з дипломатів, особливо з поміркованих республіканців, були за зближення з Англією, у тому числі Поль Камбон і д'Етурнель де Констан, вони обидва у різний час були послами Франції в Лондоні [8, р. 445].

У квітні 1897 р. у Франції під керівництвом Жан-Марі де Ланессана створюється спілка «сердечної згоди», але, не будучи підтриманою міністерством закордонних справ, вона незабаром припиняє своє існування.

У січні 1899 р. у палаті депутатів відбувалися виступи на користь Антанти.

Французькі соціалісти жоресистського та мільєраністського напрямків, як і зазначені представники правлячих партій, вимагали зближення з Англією.

Як заявляв у «La Voix du peuple» у дні Фашодської кризи соціаліст Дюбрейль, Франція виявилася в числі супротивників Англії завдяки гідним осудженням дії французького уряду [14].

Перспектива війни з Англією викликала несприятливу реакцію французької біржі.

Переходячи до питання про позицію політичних партій у Франції щодо Фашодської кризи, необхідно відзначити, що ця позиція зазнала в багатьох випадках істотних змін.

Що стосується позиції уряду, то він відображав точку зору тих політичних кіл, які були не проти «поживитися» в Африці за рахунок захоплення, зроблених іншими державами (Англією), все ж таки, після деяких вагань, вирішили, що Франція більше програс, ніж виграє в результаті війни. Стриманим із самого початку був тон урядової «Le Temps», який відображав точку зору французького міністерства закордонних справ. 25 жовтня «Le Temps» повідомляла, що Франція згодна на відхід із Фашоди, «якщо питання не буде доволіно ізольоване від інших», – натяк на необхідність компенсацій [13, р. 7]. Інший рупор Ке д'Орсе – «Le Matins», – котрий виступав на початку конфлікту в непримиренному дусі, незабаром змінює свою позицію. Монсон, англійський посол у Парижі, називає цю зміну у повідомленні Солсбері «повною і несподіваною». Так само, як і «Le Matins», «Le Temps» наполягає на компенсаціях за відхід із Фашоди, заявляючи, що «все залежить від взаємних поступок» [18, р. 3]. Подібну позицію займають інші органи республіканців.

Радикальна преса зайняла приблизно таку ж позицію, як і помірковано-республіканська преса. У радикальній «L'Aurore» 25 жовтня Ж. Клемансо пише, що «сумною істиною є те, що Франція не може думати про війну за володіння клаптиком африканського болота, в той час, коли Німеччина утримує Мец і Страсбург» [9, р. 74].

Прихильниками війни у Франції були найбільш реакційні сили – монархісти, військові, республіканці, що об'єдналися в таборі антидрейфусарів.

Завдання монархістів полягало в тому, щоб запевнити французькі правлячі кола в тому, що вони зуміли б краще, ніж помірковані республіканці, відстояти зазіхання французького імперіалізму в Африці.

«Незалежна» антидрейфусарська «Éclair» 18 жовтня пише, що Франція «готова на усілякі жертви», аби тільки відстояти свої захоплені території в Африці [20, р. 10]. Крайня права газета республіканського табору «Liberte» 10 жовтня закликає уряд вести з Англією переговори «з твердою рішучістю не відступити ні на йоту...» [17, р. 37]. Монархічна «Gollua» 11 жовтня проголошує: «Час для відступу минув, і суспільна думка, безсумнівно, засудить будь-які дії, продиктовані слабкістю» [11, р. 14]. Таку ж позицію займають бонапартисти. В «Austorite» один із керівників бонапартистів Касаньяк 25 жовтня заявляє, що ставлення Англії до Франції таке, «що ми повинні будемо рано чи пізно розпочати з нею війну» [16, р. 74].

Переходячи до питання про позицію французьких соціалістів у Фашодській кризі, потрібно відмітити відмінність у підході до нього, що мало місце між гедистами, з одного боку, жоресистами і мільєраністами – з іншого. Якщо жоресисти і мільєраністи сприйняли конфлікт з Англією як справжні опортуністи, то в кращій ситуації опинилися гедисти.

Попри на загравання перед Англією, Мільєран і керована ним «La Lanterne» негайно виступає на захист французького уряду, як тільки в цьому з'являється необхідність. В одній зі статей у «La Lanterne» Мільєран пише, що Делькассе в переговорах з Англією «резонно заперечував» своїм контрагентам і «захищав твердо й без зайвого шуму» потреби французького імперіалізму [15, р. 7].

Соціалістична «La voix du peuple», орган жоресистів, яка виходила з листопада 1898 р. у Реймсі, публікує в листопаді 1898 р. статті Жореса і Дюбрейля, котрі закликали до створення англо-французької антанті [14, р. 18]. Французька газета «Journal des Débats» писала про те, що англійські купці, частково і ліверпульські, стривожені позицією англійського уряду у фашодській кризі і просять його прийняти всі міри для залагодження конфлікту [4, с. 40].

Гедисти вірно охарактеризували Фашодську кризу як зіткнення двох капіталістичних хижаків, які ділять колоніальну здобич.

Гедистський орган «Le Socialiste» виступає проти кампанії розпалення війни, яка велася у французькій пресі по обидва боки Ламаншу, і закликає соціалістів Англії і Франції розгорнути боротьбу проти підготовки війни. «

Характерним у позиції французьких соціалістів усіх напрямків було те, що, розглядаючи питання про боротьбу Франції і Англії в Фашодській кризі, вони, як правило, ігнорували об'єкт цієї боротьби – народи Африки, за володарювання над якими розігрувалося зіткнення двох імперіалістичних держав.

Відступ Франції у Фашодській кризі мав велике міжнародне значення. У разі війни з Англією Франція ризикувала наразитися на напад Німеччини, яка могла б скористатися франко-англійським конфліктом, звівши рахунки з Францією. В зв'язку з цим необхідно підкреслити значення відступу Франції у Фашодській кризі для всієї сукупності міжнародних відносин кінця XIX ст.

Внаслідок капітуляції Франції перед Англією в багатьох суперечливих питаннях повинен був знайти компроміс. Частково це стосувалося питань поділу Африки, які не зачіпали безпосередньо Судану. Пізніше, після закінчення Фашодської кризи, 19 січня 1899 р. в Каїрі була опублікована конвенція, яка встановлювала кондомініум Єгипту і Англії в Судані. Згідно з конвенцією вся влада в Судані була передана англійському генерал-губернатору, формально призначеному султаном і затверджену англійським урядом.

Таким чином, Фашодська криза була для Франції важливим етапом у боротьбі за зміцнення колоніальної імперії. Загроза війни між Францією і Англією в цей період була цілком реальною, про що свідчила масштабна військова підготовка, яка проводилася в цих країнах у жовтні – листопаді 1898р.

Отже, підводячи підсумки, варто сказати, що досліджуваній період характеризується посиленням уваги французької громадськості до колоніальної політики Англії на Африканському материку. Соціальний конфлікт у Третій республіці, поєднаний із загальною індустрією та військовою слабкістю країни, був причиною слабкості Франції на міжнародній арені, нерішучої експансіоністської політики. Вплив фінансистів у Франції не раз визначав та спрямовував політику кабінетів, які перебували далеко від берегів Сени. Боротьба за Єгипет серйозно загострювала франко-англійські відносини.

Публікації періодичних видань, присвячені англійській колоніальній експансії в Африці, носили характер, який співпадав із політичними настроями в уряді. Якщо на початку Фашодського конфлікту французька преса вороже ставиться до Англії, то до кінця жовтня ця позиція змінюється. Пояснюється це тим, що частина французької правлячої верхівки, яка спочатку вважала, що Англія не наважиться розв'язати війну через зіткнення у Фашоді, переконалася у зворотному, судячи із виступів англійських імперіалістів. Французька преса переглянула свої позиції через реальну загрозу війни.

Загалом, все це змушувало французький уряд шукати компроміс з Англією. Політичні діячі Франції, які в основному належали до республіканського табору, ще до Фашодської кризи виявляли бажання зблизитися з Англією. Пізніше планувалося створення англо-франко-російського союзу. У результаті франко-німецьких суперечностей підсилювалося бажання зблизитися з Англією, яке змушувало Францію шукати дружніх відносин з великими європейськими державами. Колоніальне суперництво Франції і Англії в Африці у другій половині XIX ст. завершилося мирно.

Джерела та література

1. Александров В.В. Борьба империалистических держав за раздел Африки (1881-1914 гг.) / В.В. Александров. – М.: Высшая школа, 1963. – 84 с.
2. Александров Г. Капитализм и колониальная политика / Г. Александров. – М.-Л.: Московский рабочий, 1962. – 152 с.
3. История дипломатии: В 5 т. / [Под ред. А.А. Громько, И.Н. Земскова, В.А. Зорина, В.С. Семенова и др.]; автор тома В.М. Хвостов. – М.: Госполитиздат, 1963. – Т.2: Дипломатия в новое время. 1874 – 1914 гг. – 820 с.
4. Московские ведомости. – 17. X. 1898. – С. 34-42.
5. Нерсесов Г.А. Дипломатическая история египетского кризиса. 1881-1882 / Г.А. Нерсесов. – М.: Наука, 1979. – 320 с.
6. Хоррабин Джон. Экономическая география мира в марксистском освещении / Джон Фрэнсис Хоррабин. – Москва, 1926. – 159 с.
7. Brehier L. L'Égypte de 1798 à 1900 / Louis Brehier. – Paris, 1901. – 334 p.
8. Cambon P. Correspondance 1870-1924 / Paul Cambon. – P., 1940. – Т. I. – 461p.
9. Clemenceau G. Les gouvernements et leur décision problématique / G. Clemenceau // L'Aurore. – 25. X. 1898. – P. 68-75.
10. Documents diplomatiques français (1871-1914). – I-re série. – Т. IV. – № 392. – Paris, 1930.
11. Fachoda et France // Gollua. – 11. X. 1898. – P. 12-26.
12. Freycinet C. La question d'Égypte / Charles de Freycinet. – Paris: Calmann-Lévy, 1905. – 451 p.
13. La bourse française éprouve les temps pénibles // Le Temps. – 25. X. 1898. – P. 4-8.
14. La crise Fachoda aujourd'hui // La Voix du peuple. – 18. XI. 1898. – P. 17-33.
15. La leçon de Fachoda // La Lanterne. – 13. X. 1898. – P. 7-8.
16. La menace de la guerre entre la France et l'Angleterre // Austorite. – 25. X. 1898. – P. 68-76.
17. Les Embuscades de la vie // Liberté. – 10. X. 1898. – P. 32-45.
18. Nous demandons la compensation pour la France // Le Temps. – 25. X. 1898. – P. 2-7.
19. Rambaud A. Jules Ferry / Alfred Rambaud. – Paris: Plon, Nourrit, 1903. – 553p.
20. Vers la réparation // Éclair. – 18. X. 1898. – P. 8-21.
21. Vignon L. L'expansion de la France / L. Vignon. – Paris, 1891. – 564 p.

ОСОБЛИВОСТІ ФЕМІНІЗМУ ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті доведено, що у Російській імперії сформувалися типові для європейських країн варіанти феміністичної ідеології, зокрема консервативний, ліберальний та соціалістичний (соціал-демократичний) фемінізм. Типологічна ідентифікація ідеології жіночого руху визначається параметрами, які характерні для європейських національно-громадянських суспільств. Російський жіночий рух прискорив процеси демократичної та масової соціалізації жінок, їх загальнокультурної просвіти і досягнення політично-правової рівноправності чоловіків та жінок.

Ключові слова: фемінізм, ідея емансипації жінки, ідеологія фемінізму, жіночий рух

The article proves that in the Russian Empire formed typical European options feminist ideology, particularly conservative, liberal and socialist (social democratic) feminism. Typological identification ideology of the women's movement is determined by parameters that are characteristic of European civil society. National women's movement has accelerated the process of democratic and mass socialization of women, their general cultural education and the achievement of political and legal equality of men and women.

Key words: the idea of woman's emancipation, feminism ideology, West Ukrainian woman's movement.

Поява нового ставлення до жінки в західному суспільстві, зародження феміністської свідомості, поява жінок незвичайного типу – всі ці ознаки нового часу вже на початку ХІХ ст. стали відомі і в Росії, ще й тому, що тут поволі починався подібний процес – процес пробудження в жінці особистісного розвитку, а разом з тим – рефлексії на цю тему.

Російський фемінізм можна поділити на два етапи. Перший датується 1861-1905 рр. – це так званий ліберальний фемінізм. Другий – 1905-1917 рр., значно радикальніший етап, радикальний фемінізм [5, с. 221].

Фемінізм досить швидко й легко поширювався на території Російської держави із середини ХІХ ст. і в основному проявлявся в гуманістичній формі і ніколи не впадав у крайності начебто оголошення “війни статей”. Уже на межі 50-60-х рр. передове російське суспільство, що на той час стало визначати смаки, переваги, навіть виробляти норми соціального життя, повністю стояло на стороні жіночої емансипації, жіночого руху. Автором першого маніфесту російського фемінізму став літературний критик М. Михайлов, першим гарячим проповідником, який наголошував на тому, що російським жінкам необхідно здобувати вищу освіту, був відомий хірург М. Пирогов, його підтримували такі великі вчені, як І. Сеченов, М. Костомаров.

Ретельно ознайомившись з мемуарною літературою діячок російського фемінізму першої хвилі, можна впевнено стверджувати, що жіночий суспільний рух середини ХІХ ст. встановлювався як критична теорія в рамках ліберальної ідеології. На думку ідеологів руху, основний конфлікт суспільства лежить у сфері гендерної стратифікації; патріархат – ось основна причина й система гноблення жінки. Тому висувалася ідея юридичної й фактичної рівноправності статей як шлях реального виходу суспільства із кризи і його подальшої еволюції. Третью складовою ідеології ліберального фемінізму є віра в можливість реформування патріархальної моделі суспільства через різного роду легальну соціальну активність – зміна законодавства в сфері освіти, праці, сімейно-шлюбних відносин, виборчих прав [2, с. 159].

Варто зазначити, як би це не здавалося дивним, що до сьогодення питання про російську версію фемінізму є досить політично заангажоване. Мова йде не про сучасників, що ретельно і правдиво висвітлюють тодішні реалії суспільного життя Російської держави, а про тих науковців, у роботах яких стверджується, що російський жіночий рух (фемінізм) не був важливим суспільним явищем оскільки була відсутня його ідеологія, філософія руху, що мета його не прописана, не ясна, швидше за все, відсутня, як і, стратегія. Організаційно цей рух розмитий, аморфний. Доповнюються ці міркування риторикою, що фемінізм не є явищем російським й далекий російській жінці [5, с. 143].

Складається дивна ситуація – жіночі рухи Європи й Росії, що збігаються за часом, причинами та передумовами виникнення, головною метою, соціальним складом учасниць, формами активності й, що вкрай важливо, з однаковим ідеологічним обґрунтуванням, позначаються у російській історіографії як, відповідно, фемінізм і жіночий рух. Що стосується співвідношення цих понять, то думка, висловлена С. Айвазовою – кандидатом історичних наук, працівником Інституту соціальних та політичних рухів при АН СРСР (займалася порівняльним аналізом західного та російського фемінізму), що жіноча емансипація, жіноче питання, жіноча справа, жіночий рух, фемінізм в історичній ретроспективі – синоніми, є цілком справедливою.

Перший етап ліберального фемінізму завершується на початку ХХ ст., а саме в 1905 р., коли Виборчий закон 1905 р. провів демаркаційну лінію між жіночим і чоловічим співтовариством, порушивши баланс загальної цивільної нерівності. Жінкам було відмовлено у виборчому праві, й тепер їхні вимоги рівних прав із чоловіками в праці і в освіті поповнилися ще однією – вимогою права голосу, що є загальновизнаною визначальною ознакою фемінізму й суфражизму. Ці вимоги, як і формування протестної ідеології, дозволяють розмежувати поняття “жіночий рух” і “фемінізм”. З'являється можливість виділити в палітрі жіночого руху феміністські, антифеміністські, благодійні жіночі організації. Самі ж активістки руху використовували ці поняття як синоніми [4, с. 175].

Проте, влада не довіряла цим жінкам, як не довіряла всім мислячим, освіченим людям, що відверто і наполегливо доносили до всіх прошарків тодішнього суспільства разючу нагальність вирішення суспільних проблем. І жінки теж входили в категорію “небажаних”, до якої потрапляли всі, хто дозволяв собі відкрито заявляти про потреби народу, країни, критикувати уряд.

З початком ХІХ ст. потреба звільнення особистості від залежності владних структур стає головною проблемою для мислячої російської людини, представники обох статей з рівним розумінням сприймали ідеї фемінізму, звільнення жінки, жіночого руху. Фемінізм розглядався в Росії в першу чергу як рух за звільнення людської особистості – кожної, незалежно від того жінка це чи чоловік. На цю сторону фемінізму, зокрема, звертав особливу увагу М. Бердяєв, у працях якого наголошувалося на тому, що “нова людина є, насамперед, людина перетвореної статі, що відновлює в собі андрогінний образ і подобу Божу” [5, с. 57].

Російський фемінізм, російський жіночий рух розвивався не в лоні буржуазної революції, а тільки на її початковому етапі, і завдяки цій особливості ця суспільна боротьба розтягнулася ще на півстоліття. Заважав, нарешті, самий статус фемінізму у визвольному русі країни. Жіночий рух входив в нього складовою частиною, але аж ніяк не найважливішою і питання вирішував, як вважали на той час, не найважливіші. Найважливішим вважалося звільнення Росії від феодально-абсолютистського ладу. Звільнення як можна більш швидке, повне, радикальне, а замість нього – побудова нового суспільства, суспільства справжньої рівноправності й волі, якое “Граду Прийдешнього” [1, с. 79].

Зміни у вдачах, у нормах поведінки – процес довгий і складний. Російські феміністки зуміли впливати на нього вже в перший період розвитку жіночого руху – від реформи 1861 р. до революції 1905 р. Це були часи, коли жіночий рух вставав на ноги, пристосовував загальні установки й завдання фемінізму до конкретної ситуації в Росії, коли вирішувалися болючі питання жіночої праці, її оплати, освіти; коли жінки вчилися підтримувати одна одну в колективних діях – в асоціаціях, артілях, групах, комунах.

Варто зазначити, що питання про цивільні й політичні права жінок у цей період не піднімалось – не піднімалось вже тому, що цих прав у Росії не мав ніхто. Революція 1905 р. докорінно змінила ситуацію в країні. Чоловіча половина населення після публікації Маніфесту від 17 жовтня одержала певні цивільні й політичні права й свободи. Жінки цивільного визнання не одержали і відразу ж

почали вимагати, домагатися його. До цих вимог вони були підготовлені своїм попереднім досвідом. Цей момент став вирішальним і дав поштовх до розвитку другого, значно радикальнішого періоду у розвитку російського жіночого руху [5, с. 132].

З 1905 по 1917 р. жіночий рух міцніше за рахунок розширення й відновлення соціальної бази. У Росії набирає чинність промислова революція, з'являється дійсний жіночий пролетаріат, що також, як колись "дворянський" і "різночинний" освоєє ідеї фемінізму. Жіночий рух стає різноманітним, багатоскладним, ускладнюються його ідейні форми. Однак мета у всіх його потоків одна – зрівняння жінок у цивільних і політичних правах із чоловіками перед законом.

Кульмінаційним моментом розвитку жіночого руху в ці роки став 1-й Всеросійський жіночий з'їзд – подія унікальна в загальній історії жіночого руху Росії. На з'їзді вони говорили про загальні цінності демократії загальноприйнятною мовою й наполягали на визнанні жінки в якості такого ж повноправного суб'єкта, яким до того моменту вважався чоловік. Спільні інтереси демократичного руху Росії вони ототожнювали з інтересами жіночого руху, більше того вважали завдання становлення загальнодемократичного руху більше значимими для життя Росії, аніж завдання жіночого руху. Їм здавалося, що специфіка російського життя – потреба боротьби із самодержавством і монархією – основою російського традиціоналізму, виправдають їхні позиції. У цьому сходилися й "буржуазні" феміністки й пролетарки [4, с. 175].

Отже, можна впевнено стверджувати, що в переддень революції 1917 року жіночий рух було визнано суспільно-політичною силою в Росії. Його досягнення забезпечили таке підґрунтя ідеям гендерної рівності, що змусили нову владу, яка виникла в ході революції, зважати на ці ідеї й навіть включити їх у програму побудови нового суспільства.

Джерела та література

1. Айвазова С. К истории феминизма / С. Айвазова // Общественные науки и современность. – 1992. – № 6. – С.153-168.
2. Женская судьба в России: Документы и воспоминания / Сост.: Т. М. Горлова и др.; Под ред. Б.С. Илизарова; Предисл. Т. М. Горяевой. – М.: Россия молодая, 1994. – 176 с.
3. Ушакова В. Общественная роль женщины и идеология феминизма: (крит. анализ): Автореф. дис. ... канд. филос. наук / В. Ушаков / АН СССР. Ин-т социол. исслед. – М., 1984. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gender.edu.by/memory/docs/interviews>
4. Щепкина Е. Женское движение в России. / Сост. Е. Щепкина. – СПб., 1905. – 286 с.
5. Юкина И. История женщин России: женское движение и феминизм (1850-е – 1920-е годы). – СПб., 2003. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yuk2club@mail.wplus.net>

УДК 262.12 (091) "19"

В. Табунов

ПОЗИЦИЯ ЕПИСКОПАТА БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ О РЕФОРМИРОВАНИИ СИСТЕМЫ ЕПАРХИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ

У статті аналізується позиція православного духовенства білоруських земель по одному з найактуальніших питань життєдіяльності православної церкви початку ХХ століть - перетворенні епархіального управління як основної ланки в системі функціонування «першої і панівної» конфесії. Незважаючи на незначні відмінності у вирішенні даного питання, представники кліру були єдині в одному - невідкладному перетворенні епархіального управління з подальшою передачею для рішень на місця більшої частини питань, що стосуються внутрішнього життя православної церкви: взаємини між духовенством і мирянами, проведення епархіальних з'їздів, надання фінансової допомоги і т.д. Влада Російської імперії, під впливом соціальних потрясінь 1905-1907 рр., пішла назустріч вимогам православного духовенства, задекларувавши свій намір переглянути питання про зміну епархіального управління. Однак спад соціальної напруженості і небажання правлячих кіл країни змінювати сформовані відносини з православною церквою в кінцевому підсумку зумовили відкладення вирішення питання про його реформування.

Ключові слова: білоруські землі, Російська імперія, православна церква, духовенство, єпископ, Святійший Синод, обер-прокурор, реформування епархіального управління.

In the article the position of the Orthodox clergy on Belarusian lands to one of the most urgent problems of the Orthodox Church at the beginning of the XXth century – the transformation of the diocesan administration as a fundamental link in the system of "leading and dominant" religions functioning. Despite the insignificant differences in solving this problem, the representatives of the clergy were united in one thing – urgent transformation of the diocesan administration with further solution of the most problems connected with the internal life of the Orthodox Church such as the relationship between the clergy and the laity, holding diocesan congresses, financial assistance and etc. at the local level. The Russian Empire authorities, largely influenced by social upheavals of 1905–1907, answered the requirements of the Orthodox clergy, having declared their intention to revisit the question of the changes in diocesan administration. However, the decline of social tension and the reluctance of the ruling circles of the country to change the existing relationship with the Orthodox Church eventually led to the deposition of a decision on this reform.

Key words: Belarusian lands, the Russian Empire, the Orthodox Church, the clergy, the bishop, the Holy Synod, the chief prosecutor, reform of the diocesan administration.

На рубеже XIX – XX веков население белорусских земель являлось поликонфессиональным. Доминирующим вероисповеданием в данный период было православие. По данным переписи 1897 г. на территории Беларуси проживало 5120667 православных [7, с. 252], что составляло около 60% от общей численности населения. Православные белорусы преобладали в Могилёвской и Минской губерниях, а также в большинстве уездов Витебской и Гродненской губерний [3, с. 252].

Отличительной чертой законодательства Российской империи являлось то, что оно обеспечивало не свободу веры, а только веротерпимость. Закон разрешал исповедовать все религии, кроме «изуверческих» (скопцы, хлысты, духоборы, молокане), но при условии, что они «благословляют царствование Российских монархов» [11, с. 9-10]. В соответствии с законодательством Российской империи, на все «места и лиц, имеющих начальство по части гражданской или военной», возлагалась обязанность предупреждать и пресекать всеми «зависящими от них средствами» различные действия, «клоняющиеся к нарушению должного уважения к вере». Администрации на местах также вменялось в обязанность оказывать «нужную защиту и пособие» всем «свободно исповедуемым в империи религиям», а полиции – охранять «свободы иноверных, признанных правительством, исповеданий» [5, с. 50].

Официально провозглашённое равенство всех религий в империи на деле существовало лишь формально. Все конфессии, действующие в стране, делились на три группы: 1) государственная религия (православие); 2) покровительствуемые вероисповедания (католицизм, ислам, иудаизм); 3) нетерпимые религиозные организации (духоборы, скопцы, хлысты, молокане и другие секты).

Правовое пространство в области религиозного законодательства определялось особым положением православной церкви. Статья 40-я Основных законов гласила, что «первенствующая и господствующая в Российской империи вера есть христианская православная католическая восточного исповедания» [11, с. 9].

Главным образом первенство православной церкви выражалось в том, что российский император не мог «исповедовать никакой иной веры, кроме православной». Закон возлагал на него обязанность «быть верховным защитником и хранителем догматов господствующей веры и блюстителем прав веры и всякого в Церкви святой благочиния» [11, с. 10].

В управлении православной церковью верховная власть действовала через Святейший Синод. Особенность положения православной церкви в значительной степени определялась тем, что обер-прокурор при Синоде с 1835 г. получил права министра, благодаря чему он стал посредником между церковью и верховной властью. Все дела, касающиеся православного духовного ведомства, представлялись в высшие государственные учреждения и императору непосредственно через обер-прокурора, который, таким образом, стал фактически правителем церкви, осуществляя наблюдение за ней при помощи централизованного бюрократического аппарата.

В конце XIX – начале XX столетий государство продолжало сохранять надежду на то, что церковь останется опорой существовавшего политического строя. Чиновники полагали, что интересы церкви и государства совпадали. Но многие церковные деятели видели, что они различны [4, с. 45]. Православное духовенство в своей большей части пришло к выводу о том, что положение церкви, опекаемой светской властью, является неканоничным.

Противоречивость политики российского правительства в отношении к православной церкви во время обер-прокурорства К.П. Победоносцева заключалась в том, что она, с одной стороны, пыталась активизировать её деятельность, а с другой, усиленный контроль за этой деятельностью практически лишал церковь самостоятельности. Поэтому в конце XIX – начале XX веков в среде православного духовенства был поставлен вопрос о необходимости предоставления церкви реальной самостоятельности. При этом главное средство оживления церковного института виделось в восстановлении принципа соборности. Как в церковной, так и в светской печати постоянно обращалось внимание на необходимость освобождения церкви от государственной опеки. Поднимались вопросы о проведении реформ, которые должны были поднять авторитет церкви, улучшить нравственный и материальный уровень духовенства.

Предложения о преобразовании православной церкви нашли отклик в среде православного духовенства как белорусских, так и внутрироссийских земель. Они имели как общие черты, обусловленные социально-экономическими процессами российского общества рубежа XIX – XX вв., так и некоторые особенности, связанные со спецификой развития белорусской культуры, динамикой межконфессиональных отношений. Это проявилось в том, что православное духовенство в западных епархиях придерживалось в основном более умеренных взглядов относительно церковных реформ. Но, несмотря на это, православное духовенство объединяло стремление преобразовать церковь таким образом, чтобы она вновь стала эффективно воздействовать на сознание верующих [6, с. 5, 9].

Таким образом, в начале XX века большая часть православного духовенства осознавала необходимость реформирования церковного института. Такого рода намерения получили официальную поддержку на правительственном уровне. В указе Сенату от 6 декабря 1904 г. Николай II обратил внимание на необходимость принятия мер по восстановлению прихода, предоставив ему «твёрдое, устойчивое бытие», а прихожанам в лице приходского собрания – право устанавливать обязательные сборы для попечения, как о благолепии храма, так и о делах христианской благотворительности и просвещения [1, л. 3].

Указом от 12 декабря 1904 г. правительство пообещало ввести закон о веротерпимости. Но в нём ничего не говорилось о положении православной церкви. Это побудило столичного митрополита Антония обратиться к Николаю II с запиской «Вопросы о желательных преобразованиях в постановке у нас православной церкви», в которой указал, что такой закон поставит православие в неравное положение по сравнению с другими конфессиями, поэтому «не следует ли предоставить православной церкви большей свободы в управлении её внутренними делами, где бы она могла руководствоваться церковными канонами и нравственно-религиозными потребностями своих членов» [12, с. 388].

В Комитете министров при обсуждении вопроса о веротерпимости также неоднократно отмечалось, что дело борьбы православного духовенства с сектантами «стесняется различными недугами церкви», и это как раз в то время, когда в воздухе висел проект предоставления «некоторой свободы сектантам и другим исповеданиям». В таких условиях «было бы опасно не обратить внимания на положение православной церкви». В связи с этим С.Ю. Витте ходатайствовал об образовании особого собора, состоящего из представителей церковной иерархии, духовенства и мирян «для пересмотра существующего церковного управления и выработки проекта необходимых преобразований» [2, л. 47].

В начале 1905 г., в соответствии с разрешением Николая II, в Особом совещании при Комитете министров под председательством С.Ю. Витте началась разработка указа «Об укреплении начал веротерпимости». Сам председатель Комитета министров осуждал синодально-обер-прокурорскую систему и требовал созыва Поместного собора для обновления церковного организма.

Предложения С.Ю. Витте полностью отрицались обер-прокурором Синода К.П. Победоносцевым, потребовавшим перевода церковного вопроса из Комитета министров в Синод. Но Синод не поддержал своего руководителя. 31 марта 1905 г. после трёх заседаний (15, 18 и 22 марта) Синод представил императору доклад, подготовленный без участия обер-прокурора и не одобренный им. В докладе подчёркивалась необходимость преобразования института православной церкви. В нём также испрашивалось разрешение монарха на созыв в ближайшее время в Москве Поместного собора и избрании патриарха. Тогда К.П. Победоносцев, возлагая надежду на консерватизм провинциальных епископов, от имени Синода рекомендовал Николаю II разослать всем архиереям опросник о положении и преобразовании церкви. Но его расчёты не оправдались. Большая часть епископата высказалась в пользу реформ [10, с. 45].

Епископы пяти епархий – Полоцкой, Минской, Могилёвской, Виленской и Гродненской, расположенных на белорусских землях, также в своих отзывах высказались за проведение преобразований в православной церкви.

Так, они поддержали идею о реорганизации епархиального управления. По этому вопросу с их стороны высказывались различные предложения. Епископ Минский Михаил выступал за «освобождение консистории от ненужной обременённости» через предоставление ей большей самостоятельности «в канцелярском делопроизводстве». Решение по тому или иному вопросу принимало окончательный характер только после утверждения епископа. Чтобы члены консистории не были отвлекаемы от епархиальных дел «освобождались от приходской службы. Для привлечения в консисторию «лучших сил» следовало пересмотреть имеющиеся штаты и улучшить «материальное положение служащих». Проведение этих мероприятий в жизнь, по мнению епископа, «устраняло потребность» в наличии какого-либо органа при архиерее [8, с. 74].

Епископ Могилёвский Стефан находил, что для «улучшения епархиального управления» следует как можно шире его децентрализовать, образовав небольшие административные единицы, которые самостоятельно занимались бы решением дел, «подлежащих ныне ведению епархиального центрального управления» и служили бы собирательным элементом для «представительства приходских общин в епархиальных соборах». Согласно его точке зрения, подходящей формой для такой децентрализации являлись «благочиннические округа», в которых, помимо коллегиально-административного органа – благочиннического совета, состав которого наряду со сферой компетенции подлежал расширению, необходимо было образовать «высший соборный распорядительный орган – окружное благочинническое собрание представителей церковных общин». Оно состояло из председателя – благочинного, чья должность являлась замещающей епархиальной властью, представителей духовенства и мирян – по два от каждой общины. Его деятельность протекала параллельно общеприходскому собранию. В круг вопросов благочиннического собрания входили: церковно-хозяйственные – оказание помощи денежной помощи вдовам и сиротам округа,

содержание окружных благотворительных и просветительских учреждений, производство распределения налогов с церкви; религиозно-нравственные – все принятые им решения в данной области предоставлялись епископу для утверждения; избирательные – из среды должностных лиц округа выбиралось два члена благочиннического совета и два кандидата к ним, а также представителей от округа для участия в епархиальном соборе. В благочинническом совете решающими голосами обладали представители духовенства, а их коллеги от мирян имели только совещательный голос, но могли апеллировать к епископу в случае, когда «решение духовных членов совета противоречило их совести и разумению». Расширение сферы компетенции советов возможно было достигнуть следующим путём: «всё, что может быть решено на месте», передавалось в ведение данного органа. Решения, принятые советами, пересмотру в более высших инстанциях не подлежали. Если и требовалась какая-нибудь санкция, то она должна была исходить от епископа. Перечень дел, подлежащих решению советами, устанавливал епархиальный собор. Епархиальное управление состояло из высшего органа – епархиального собора и административно-исполнительных органов – пресвитерского совета, училищных советов, правлений духовно-учебных заведений. Епархиальный собор возглавлялся местным епископом. В его состав входили как священники, так и миряне – избранные по одному от каждого округа. Сами соборы представляли собой «постоянный, обязательно и периодически функционирующий» орган. В сферу дел собора входили «все стороны жизни епархиальной церкви»: избрание и отстранение от должности начальства духовно-учебных заведений, членов консистории, председателей правления свечного завода, попечительства о бедных духовного звания, обсуждение и принятие решений по делам «веры и нравственности» в епархии, самообложение с доходов церковью на общеeparхиальные нужды, избрание представителей для участия в митрополичьих и поместных соборах. Консистория подлежала разделению на два ведомства – канцелярию (в её компетенции оставались только маловажные дела) и присутствие (сюда переходили более важные дела – касающиеся имущества и чести «заинтересованных в деле лиц»). В последнем случае епископ становился её председателем, а консистория действовала как совещательный орган при нём. Присутствие собиралось для обсуждения вопросов два раза в неделю, канцелярия – чаще. Пресвитерский совет раз в неделю собирался в расширенном составе. Расширение происходило за счёт участия в нём начальников всех епархиальных учреждений. В его ведении находились доклады от данных учреждений, назначение на должности священников [8, с. 129-133].

Епископ Полоцкий Серафим выдвинул идею об объединении органов епархиального управления – консистории, училищного совета по церковно-школьным делам, епархиального попечительства о бедных, миссионерского комитета «в интересах направления деятельности этих учреждений к более правильному и согласованному действию» в одно целое. Согласно его взгляду, целесообразным было бы «слить все административные учреждения с главным органом управления в епархии – консисторией», который мог бы «соображать всю совокупность дел и интересов» названных учреждений, направляя их к «правильному и согласованному действию». Укрупнение повлекло бы за собой рост делопроизводства, в связи с чем состав постоянного присутствия консистории, переименованной в епархиальное правление во главе с епископом, увеличился на 2-3 человека, а состав служащих канцелярии – на 2 стола «с особыми делопроизводителями и потребным количеством писцов». Для согласованности деятельности консистории с нуждами епархии было желательным избрание на епархиальном съезде духовенством в дополнение к числу постоянных членов присутствия ещё 2-3-х временно присутствующих священников. По мере оставления постоянными членами своих мест, на них назначались бы кандидаты, также избираемые духовенством епархии. По мнению епископа, такой порядок «ускорил бы рассмотрение и решение дел, дал бы епископу возможность непосредственно ознакомиться с деятельностью» этого органа, выявить его слабые и сильные стороны, также «устранил бы возможность посторонних влияний на направление и исход дел и способствовал бы сокращению производства и переписки». Такой принцип объединения можно было бы использовать на «нижнем уровне» – в каждом уезде епархии, передав туда для решения «известный круг дел» [8 с. 203-206].

Епископ Гродненский Никанор считал, что епархиальное управление «должно быть совершаемо через совет при епископе», а все важные дела «могут быть разрешаемы» на ежегодном епархиальном соборе духовенства и мирян, некоторые из них могли также передаваться в «митрополичьи советы и областные соборы» [8, с. 225].

По мнению архиепископа Литовского Никандра, главным органом епархиального управления должен был стать епархиальный собор, созываемый «по мере надобности, епископом и функционирующий под его управлением или уполномоченного от его имени лица. В состав епархиального собора входили представители духовенства и мирян. Епископом «при содействии состоящего при нём вспомогательного органа управления» намечались вопросы, «подлежащие обсуждению на соборе, разрабатывалась программа его деятельности. На соборе решались «все важнейшие вопросы веры и благочестия, церковной жизни, дисциплины», а также в пределах епархии «дела экономические». Собору была подконтрольна деятельность всех «епархиальных учреждений и административных лиц: пресвитерията, имеющего заменить консисторию, духовно-учебных заведений, епархиального попечительства о бедных духовного звания, свечного завода, эмеритальной кассы». Он же на три года избирает членов вышеперечисленных учреждений и освобождает их от занимаемой должности по истечении срока, производит самообложение с доходов церковью на потребности епархии и выдвигает уполномоченных для участия на митрополичьем и поместном соборах. Для оказания содействия епископу в управлении делами епархии избирается «особый епархиальный совет», состоящий из 3-9 священников. Этот орган аккумулирует в себе все епархиальные учреждения – консисторию, училищный совет, попечительство о бедном духовенстве. Он состоит из трёх отделов: церковного (забота об умственном и нравственном состоянии духовенства, наблюдение за исполнением священниками своих прямых обязанностей, и др.); училищного (заведывание за школами, находящимися на содержании у епархии, наблюдение за всеми духовно-учебными заведениями); хозяйственный (контроль над епархиальными материальными средствами). В каждом отделе председательствует епископ, либо его заместитель «из старейших и заслуженнейших протоиереев епархии». Могут проходить и общие заседания «по особо важным вопросам» с участием членов всех трёх отделений, для которых устанавливалась единая канцелярия во главе с секретарём, имеющим «высшее богословское образование». Он назначался синодом, а остальные должностные лица канцелярии утверждались в должностях епископом. При этом отдельные отрасли делопроизводства могли поручаться находящимся на государственной службе столоничальникам. К работе в канцелярии привлекались и светские лица. Им поручалось ведение финансов, архивом, могли заниматься они и регистрацией документации [9, с. 331-332].

Таким образом, активизация религиозной жизни в Российской империи и на белорусских землях в начале XX столетия поставила на повестку дня вопрос о реформировании института православной церкви. Одной из главных составляющих данного вопроса являлась проблема реорганизации епархиального управления. Православное духовенство как российских, так и белорусских земель выступало за неотложное решение данной проблемы, предлагая комплекс мер, которые, по его мнению, должны были в конечном итоге способствовать укреплению позиций «первенствующей и господствующей» конфессии. Однако власти, заинтересованные в сохранении сложившегося статус-кво во взаимоотношениях с православной церковью не посчитали необходимым изменять их. В результате предложения об изменении епархиального управления остались невостребованными.

Источники и литература

1. ГАРФ. – Ф. 1729. – Оп. 1. – Д. 139. Указ Николая II Правительствующему Сенату о преобразовании Правительствующего Сената и Комитета Министров, пересмотре Положения о земских учреждениях, принятии мер к возрождению церковно-приходских общин, пересмотре законов о печати, усилении полицейского режима 1903 г.
2. ГАРФ. – Ф. 543. – Оп. 1. – Д. 413. Всеподданнейшая записка С.Ю. Витте о необходимости образовать особое совещание из представителей православной церковной иерархии и сведущих лиц для пересмотра существующего церковного управления и выработки проекта преобразований 1904–1905 гг.

3. Гринблат, М. Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории / М. Гринблат. – Минск: Наука и техника, 1968. – 288 с.
4. Канингем, Д.В. С надеждой на собор. Русское религиозное пробуждение начала XX века / Д.В. Канингем; пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. – London: Overseas publ. interchange, 1990. – 353 с.
5. Ключков, В.В. Закон и религия: от государственной религии в России к свободе совести в СССР / В.В. Ключков. – М.: Политиздат, 1982. – 160 с.
6. Кожич, Н.М. Православие в Беларуси конца XIX – начала XX вв.: идейные установки и формы деятельности: автореф. дис... канд. философ. наук: 09.00.03 / Н.М. Кожич; Гос. науч. учреждение «Ин-т философии Нац. акад. наук Беларуси». – Минск, 2007. – 20 с.
7. Общий свод по империи результатов данных первой всеобщей переписи населения, произведённой 28 января 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Паровая Тип.-Лит. Н.Л. Ныркина, 1905. – Т. 1. – 268 с.
8. Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе: материалы по истории церкви. Кн. 33: в 2 ч. – М.: Изд-во Крутицкого подворья. Общество любителей церковной истории, 2004. – Ч. 1 / ист. введ. А.Ю. Полунова, И.В. Соловьёва. – 1031 с.
9. Отзывы епархиальных архиереев по вопросу о церковной реформе материалы по истории церкви. Кн. 33: в 2 ч. – М.: Изд-во Крутицкого подворья. Общество любителей церковной истории, 2004. – Ч. 2. – 1056 с.
10. Поспеловский, Д. Русская православная церковь: испытания начала XX века / Д. Поспеловский // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 42–55.
11. Свод Законов Российской империи: в 13 т. – СПб.: Издание Кодификационного отдела при Государственном Совете, 1892 г. – Т. 1: ч. 1: Основные государственные законы. – С. 1–73.
12. Фёдоров, В.А. Русская православная церковь и государство: синодальный период. 1700–1917 гг. / В.А. Фёдоров. – М.: Русская панорама, 2003. – 480 с.

УДК 327(4)

В. Черній, А. Черній

«СЛОВ'ЯНСЬКІ» БАЛКАНИ: ТЕРИТОРІАЛЬНІ КОЛІЗІЇ

Автори статті висвітлюють складні взаємовідносини південнослов'янських країн переважно в часи XIX – початку XXI ст. Не проста політична ситуація на Балканах, особливо після Балканських та двох Світових війн, призвели до територіальних колізій. Очевидно, що ці процеси пов'язані з національно-релігійними особливостями певних регіонів Болгарії, Сербії, Греції та ін.

Ключові слова: територіальні межі, кордон, Греція, Туреччина, Болгарія, Сербія, Македонія, Албанія, Балкани, ЄС, НАТО.

The authors of the article highlight complicated relations of Southern-Slavic countries mainly in the XIX-th – beginning of the XXI centuries. Not an easy situation on Balkans, especially after the Balkan and the two World wars led to territorial collisions. Obviously, these processes are connected with national – religious peculiarities of certain regions in Bulgaria, Serbia, Greece and others.

Key words: territorial borders, frontier, Greece, Turkey, Bulgaria, Serbia, Macedonia, Albania, Balkans, EU, NATO.

Проблема етнічної меншини на Балканах тісно пов'язана з питанням про територіальні межі балканських держав. Останні виконують функцію не тільки простору влади тих чи інших балканських еліт і режимів, а й ототожнюються народами з певними загрозами і несправедливим ставленням до них сьогодні. Інакше кажучи, є важливою системою самоідентифікації та фактором їх етнічної мобілізації. Гострота територіального питання визначається ще й тим, які державні інтереси воно зачіпає, чию етнічну пам'ять пробуджує.

Державні кордони на Балканах не раз змінювали свою конфігурацію у процесі історичного розвитку, позначаючи утворення державного рівня та етнокультурних спільнот регіону загалом. У зв'язку з цим виникало багато спірних, а нерідко й конфліктних територіальних питань. Варто зазначити й на те, що кордони прокладались з урахуванням глобальної політики великих держав, які вбачали в тій чи іншій балканській державі свого союзника, або союзника свого противника, а сам балканський регіон як стратегічний плацдарм, або транзит.

Історично склалося так, що на Балканах немає жодного державного кордону, який принаймні дві сусідні держави могли б вважати справедливим, тобто таким, що відповідає їхнім національним інтересам. І це зрозуміло: адже всі кордони стали або компромісом сторін, або результатом відсутності вибору в однієї зі сторін.

Для прикладу можна назвати три райони на Балканах, де існує комплекс пов'язаних в єдине ціле територіальних претензій, які в кінці-кінців приводили в минулому до воєн, або до конфліктів. Це - Західна Фракія (Біломор'є), Македонія та Косово і Метохія. Всі ці території мають важливе геополітичне значення, одночасно являючи собою внутрішньорегіональну зону контакту народів, культур та інтересів історичних і сучасних держав. Тут перетинаються інтереси великих держав і балканських країн. У цих районах проживає змішане в етнічному вимірі населення, зіштовхуються цінності балканських народів, світових і національних релігій.

Територія західної Фракії та острови Егейського моря стали причиною розбрату як через їх геополітичну значущість, так і через те, що в різний час тут переважало слов'янське, грецьке і турецьке населення. Ця суперечка не завершена остаточно і по сьогоднішній день. Принаймні, якщо не за столом офіційних переговорів, то у думках вчених-істориків та політиків, у почуттях і переживаннях національної інтелігенції вона продовжується і триватиме доти, поки обидві сторони не погодяться визнати спільну античну еллінську спадщину.

Ця обставина використовується різними силами для провокування кризових ситуацій. Періодично у трикутнику Греція-Туреччина- Кіпр виникають воєнно-політичні конфлікти, які відповідно позначаються на системі регіональних відносин, загрожуючи загальному миру.

Іншим районам Балкан, приналежність якого тривалий час оскаржували три держави, є Македонія. Це історико-географічна місцевість Балкан, розташована на перетині кордонів сучасних Болгарії, Греції і Сербії. Населення Македонії полі етнічне. Найбільш численними групами є греки, слов'яни - македонці та албанці. Також є й інші етнічні групи. Змішаний склад населення і приналежність їх у різні часи до трьох сусідніх держав давали останнім привід претендувати на ці території в тій чи іншій їх частині [4, с. 12-13].

Процес само ідентифікації населення відбувався повільно та суперечливо і ускладнювався тим, що землі Македонії постійно переходили від одного феодалного правителя до іншого. Мова і література слов'янського населення Македонії, хоча й мають певні особливості, але загалом близькі слов'янським сусідам, які проживають у Болгарії і Сербії [6, с.85]. Наприклад, слов'янські говірки Македонії, на думку Жуковського, являють собою. Щось середнє між мовами Болгарії і Сербії. Таким чином, він робить висновок про те, що саме такий однобічний підхід сприяв поділу слов'ян Балканського півострова на два табори, які ворогували між собою на ґрунті місцевих говірок, що увібрали в себе особливості як болгарської, так і сербської мов [6, с.47-48].

У зв'язку з визначенням кордонів Болгарії та Сербії після здобуття ними незалежності наприкінці 80-х років XIX ст., між ними і Грецією (вона стала незалежною в кінці 20-х років того ж століття) загострилася суперечка про володіння тією чи іншою частиною Македонії. У 1913 році ця суперечка стала однією з причин початку другої Балканської війни, в якій проти Болгарії воювали всі балканські країни.

Після підписання в Бухаресті мирного договору 10 серпня 1913 р. до Сербії відійшли Західна і Центральна (Вардарська) Македонія. Греція отримала південну її частину – Егейську Македонію. У Болгарії залишилась лише Пірінська Македонія.

У вирішенні «македонського питання» брали участь великі держави. Кожна з них при цьому переслідувала власні інтереси. І після першої, і після другої світових воєн це питання залишалось актуальним для їх політиків [4]. Наприклад, питання про приналежність територій Македонії та ідентичності її населення стояло не тільки перед союзниками, а й під час радянсько-югославських і радянсько-болгарських переговорів та зустрічей їх партійно - державних лідерів. Про це не раз писав один з них, відомий югославський політик (учасник цих переговорів) і вчений Е. Кардель [2]. Відомо, що Москва, досягнувши свого впливу у повоєнній Болгарії, захищала її інтереси перед югославським керівництвом [6].

Пізніше - в період протистояння двох військово-політичних блоків на Балканах - здавалося, що сторони змирилися з існуючим становищем, хоча й продовжували заочну дискусію про історичне право на ту чи іншу частину Македонії і сперечалися про етнічну ідентифікацію її населення. Так, у Болгарії не визнавали самотності македонців-слов'ян, вважаючи їх болгарами. В Сербії, навпаки, стверджували протилежне. У Греції говорили про те, що Македонія несправедливо відірвана від спільного еллінського культурного і політичного простору.

Македонська тема знову стала політично актуальною після розпаду СФРЮ, поки союзна югославська республіка Македонія не заявила про свою незалежність. Але ніхто з сусідніх держав не захотів скористатися цією ситуацією, щоб спробувати заявити претензії на якусь частину території нової, ще не визнаної світовим товариством країни. Всі розуміли, що це може призвести до нової всебалканської війни. Кожна сусідня держава з обережністю спостерігала за формуванням зовнішньополітичного курсу нової держави, підозрюючи її в експансіоністських намірах. Приводом до цього, як вважалося, могли бути колишні суперечки щодо етнічного походження слов'янського населення Македонії і навіть сама назва держави. Особливо непокоїлася Греція, хоча у свій час Афіни намагалися відселити зі своїх північних територій слов'ян, а на їх місце поселити залишивших інші балканські країни греків. У Греції також вважають, що визнання назви нової незалежної держави автоматично ставить проблему приналежності її північних територій, тим більше, що у Конституції Республіки Македонії не констатовано факт визнання її існуючих сьогодні кордонів. Крім того, натхненні неочікуваною незалежністю, радикальні націоналісти вже виношували плани про майбутню Велику Македонію.

Західноєвропейські держави, під тиском Греції, довго не визнавали незалежність колишньої югославської республіки під назвою «Республіка Македонія». Але Туреччина, Хорватія і Словенія відразу визнали нову державу і навіть Софія зробила це, розуміючи, що і своїх внутрішніх проблем у неї достатньо. Хоча частина географічної території Македонії увійшла до складу Болгарії після першої і другої світових воєн під назвою «Пірінський край». Міжнародне співтовариство також визнає нову державу, але, на вимогу Афін, утримується у визнанні її титула.

Позиція Софії і Белграда пояснюється тим. Що вони чудово розуміли небезпеку «розкручування» цієї історичної проблеми в ім'я внутрішньої та балканської стабільності. У Сербії, до того ж, було багато проблем з іншими колишніми союзними республіками і албанським населенням, особливо у зв'язку з тими процесами, які відбувалися на сусідніх з Македонією територіях Косова, що розташовані у західній частині Балкан. [3].

Найбільш гострою територіальною проблемою була, є і, очевидно залишається проблема Косова, на території якого істотно претендують дві етнічні групи: албанці і серби [7, с. 74-95]. 10 грудня 2007 р. Белград і Приштина під час переговорів констатували: розбіжність їхніх позицій настільки серйозна, що шансів досягнути консенсусу практично немає, отже справа зайшла в глухий кут. Влада Косова продовжує наполягати на незалежності краю, а Сербія відмовляється її надавати. Ставлення до майбутнього Косова неоднозначне і в Раді безпеки ООН. Лінія конфлікту пролягає між Росією, Китаєм, з одного боку, і США та їхніми союзниками з Європи — з іншого.

Європейський Союз теж активізував свою балканську політику, очевидно змирившись з тим, що тягар розпаду Югославії та наслідки незалежності Косова негативно позначаються на військово-політичному і соціально-економічному аспектах (між іншим, так само й для НАТО). У Брюсселі усвідомлюють, що підтримка незалежності Косова та його євроінтеграція разом з іншими колишніми югославськими республіками може спричинити різке погіршення відносин між Белградом і ЄС.

Албанці Косово розуміють, яку ціну їм доведеться заплатити у разі односторонніх дій щодо проголошення незалежності краю. Албанські політики зважують наслідки такого кроку. У Приштині вважають, що незалежність буде проголошена виключно за умови, що її підтримають США та ЄС. Мабуть, саме це мав на увазі президент косоварів Фат мір Седжіу, заявивши напередодні 2008 року, що «Косове незабаром зможе офіційно приєднатися до західноєвропейських ідеалів» [8]. Більше того, албанський уряд у Приштині заявив про можливість проголошення незалежності краю до травня 2008 року, незважаючи на існуючі протиріччя між сербами, албанцями, ООН, Росією, США та ЄС навколо косовської проблеми. І, як бачимо, реалізував його достроково: вже у лютому, що призвело до затягнення ситуації не лише в регіоні, а й у міжнародному вимірі, оскільки цим самим створено прецедент до самовільного виходу зі складу унітарних держав їхніх окремих частин за етнічно-територіальною ознакою.

Однак косовську кризу неможливо привіяти до протистояння Англія – Ольстер, Валлонія – Фландрія в Бельгії, Кашмір – Індія, Басконія – Іспанія, Тібет – Китай, Чечня – Росія, Курдистан – Туреччина та ін.. У всіх перерахованих «гарячих точках» народи живуть на своїх древніх територіях і мають право на самовизначення (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН, лютий 1952 року). Інша справа – Косово. Це історично сербська територія, але проживаюча там албанська меншина в силу високої народжуваності стало більшою на території Косовського краю.

Сполучені Штати визнали незалежність Косова (очевидно, це було головним стимулом до проголошення акту про його суверенність), але більшість міжнародних акторів дотримувалися протилежної позиції.

У наш час про перегляд державних кордонів на двосторонньому рівні офіційною владою балканських держав не ставиться. І, очевидно, не буде ставитись вже тому, що членство в ЄС і НАТО, а вони вже або входять до складу цих структур, або готуються вступити до них, зобов'язує їх не мати неврегульованих територіальних проблем. Але в суспільних і наукових колах не перестають обговорювати несправедливість договорів та угод про державні кордони, які встановлювалися після завершення другої світової втні, коли держави-переможці фактично нав'язали їх балканським народам. Пам'ять про минуле у даному випадку можна вважати проявом процесу самовизначення і подолання комплексів «скривджених історією народів». Питання в тім, як будуть долатися комплекси: з позитивним чи негативним результатом, для самих народів. Випадок з Косовим досить симптоматичний: він показує цілковиту-непередбачуваність такого перебігу подій.

І тим часом, історичний досвід, наприклад, шведів демонструє, що втративши імперію, вони змогли і вистояти, і остаточно самовизначитись у своїй самодостатності. Інша справа, коли комплекси використовуються у кон'юнктурних політичних цілях. Часто проблема території стає способом залучення на свій бік виборців у період передвиборчих компаній. Так, наприклад, сталося в Сербії і Албанії. Також питання про кордони постане в процесі розвитку косовської проблеми і сербо-албанських відносин.

Джерела та література

1. Иалешутски К. Македонският въпрос в буржуазная Югославия. 1918 - 1941. – София, 1983.
2. Кардел Э. Горбата за признаване и независимост на нови Югославия. 1944 - 1951. - Скопье, 1980.
3. Косово: международные аспекты кризиса. – М, 1999.
4. Македония: Путь к самостоятельности. – М, 1999. – С. 12-13.
5. Палешутски К. Югославската комунистическа партия и македонският въпрос. — София, 1985.

6. Ростовский Б. Дмитрий Чуковский и македонское национальное самосознание. - М., 1999. – С. 85, 47-48.
7. Смирнова Н.Д. Конфликт в Косово как часть «албанского вопроса», - М, 1999, - С. 79-95.
8. «Дзеркало тижня». № 48 (677), 15 грудня 2007 р.

УДК 94:321.7(437)

Г. Савчук

КОНЦЕПТ «ГУМАННОЇ ДЕМОКРАТІЇ» ТОМАША МАСАРИКА

У статті досліджуються філософські ідеї та основні положення «гуманної демократії» Т.Г. Масарика, що стали фундаментом у будівництві першої Чехословацької республіки.

Ключові слова: Т.Г. Масарик, демократія, гуманізм, Чехословацька республіка.

The article examines philosophical ideas and guidelines of T.G. Masaryk's "humane democracy" that became the foundation of construction of the first Czechoslovak Republic.

Key words: T. G. Masaryk, democracy, humanism, Czechoslovak Republic.

Т. Г. Масарик відомий не тільки як президент першої Чехословацької Республіки, а також як учений-філософ, мораліст, соціолог. Він залишив після себе великий творчий спадок, котрий став предметом численних історичних, філософських, політичних та юридичних досліджень. Його праці, маловідомі виступи та промови стосовно демократії, актуально звучать сьогодні, в той час, коли молоді демократичні держави потребують реформування.

Після закінчення Першої світової війни і відродження Чехословаччини, Масарик був сповнений рішучості на посаді президента продовжувати політику, яка привела до незалежності. Це політика двох головних принципів: демократії і гуманності. Він оцінює їх як боротьбу між абсолютизмом і демократією. В результаті такої боротьби за свободу більшість населення Європи стала проживати поза монархічними системами влади [3].

Т. Г. Масарик в більшій мірі, ніж хто-небудь інший, встановив шлях, по якому Чехословацька республіка рухалась в її внутрішній та зовнішній політиці. В більшій мірі це його заслуга, що Чехословаччина стала демократичною, стабільною і дійсно процвітаючою країною в складні повоєнні роки, коли сусідні країни були вражені до самої основи їх внутрішніми суперечками [8, С. 225]. Своім завданням Масарик вважав розвиток головних принципів якими повинна керуватись у своїй політиці відроджена держава. Тому філософські ідеали Масарика стали фундаментом у будівництві Чехословацької республіки.

Певні аспекти даної розвідки були висвітлені такими дослідниками, як М. Нагорняк, А. Карась, С. Віднянський, Р. Постоловський, О. Кравчук, А. Панов, І. Поп та інші.

Досліджуючи систему поглядів Т. Масарика варто зазначити, що систематичного, комплексного викладу свого вчення він не подав. Філософія демократії Т. Масарика ніколи не була втілена у ґрунтовне наукове дослідження про її суть і зміст [9, С. 63]. Це можна пояснити тим, що Масарик в першу чергу був політиком-практиком, однак його філософські погляди випереджували час. Саме тому, метою цієї статті є аналіз Масариківського поняття демократії.

Ідеї Масарика – це ідеї гуманності і демократії, котрі розглядаються майже в кожній його праці. Гуманістичний світогляд являє собою світогляд поваги до людини, який виступає реальним інструментом реалізації демократії.

В праці «Світова революція» широко викладені погляди з цього приводу. У розділі «Демократія та гуманізм», автор аналізує основні демократичні цінності та засади побудови демократичного суспільства. В Масариковому розумінні демократія «це державна форма сучасного організованого суспільства, сучасного світогляду, сучасної людини; демократія виростає із цілісного погляду на світ і на життя, із нової точки зору, із нового методу» [4, с. 293]. Зміст «сучасного» полягає саме в тому, що демократична республіка заключається не в заміні монарха президентом, а в наявності нових принципів організації суспільного життя.

Не дивлячись на це, Т. Масарик зазначав, що демократія має недоліки і досить таки значні, однак інші державні форми також мають свої вади. Історія розвитку держави вчить нас, що демократія перебуває ще в зародковому стані, адже старі форми розробляли тисячі людей протягом тисяч років [12, с. 273].

Згідно з твердженнями Масарика суть демократії була правильно визначена лозунгом «свобода – рівність – братерство» часів Великої французької революції. Такий модерний демократизм йшов і йде проти аристократії, яка ґрунтується на підпорядкуванні між індивідуумами і соціальними групами [5, с. 529]. Саме поняття «демократія» є *contradictio in adjecto* (має протиріччя у визначенні), оскільки означаючи народовладдя, повинне розумітись як керівництво. «Керівництво, адміністрація – головна річ демократії. Для аристократа ж головна річ – панувати» [1, с. 358]. Для управління і керівництва демократичною державою, крім адміністративних знань та організаційної спритності, необхідні політичне чуття і розуміння куди народ і держава направляються. В цьому полягає відмінність між політиком і громадським діячем [4, с. 285]. Оскільки для демократії важливий не принцип влади, а прагнення до того, щоб «сам народ управляв народом і в ім'я народу», то реалізація такого нового розуміння держави і суспільного ладу пов'язана з труднощами адміністрування. Філософи і політики починаючи з Руссо б'ються над проблемою прямої і посередницької влади та системи управління. Вже Руссо зрозумів, що при великій кількості населення, пряма влада народу в справжньому розумінні неможлива [5, с. 530]. Таким чином, демократія може бути лише непряма, яка реалізується парламентом, вибраним на основі загального виборчого права. Такий парламент повинен розуміти, що його авторитет виходить із права делегування, яке він отримав від своїх виборців.

У розумінні Масарика, антитеза «аристократизм – демократизм» заключається в принципово різному вирішенні проблеми авторитету. Якщо аристократична нерівність є визнанням і втіленням принципу авторитету імператора або церкви, то демократія посилається на такі авторитети, як народ, людство, маси, цивілізація, культура, розвиток і т. ін. Але критично мисляча людина може визнати тільки так званий внутрішній авторитет, авторитет етичний [6, с. 165].

Т. Масарик виходив з того, що всі політичні прагнення повинні виходити з морального розсуду: «Моральною основою всієї політики повинен бути гуманізм, а гуманізм це наша національна програма» [4, с. 308]. Чеська гуманістична програма вимагала національної терпимості в політиці та зрікалася тактики насильства [1, с. 401]. Він зазначав, що без визнання моральних основ держави і політики неможливо керувати жодною державою, оскільки ні одна держава яка порушує людські основи моралі не зможе втриматись. Для Масарика демократія є не лише державною і адміністративною формою, а й поглядом на життя і на світ. Таким чином, перший президент Чехословацької республіки порушив у державно-політичній площині питання про людський вимір демократії, який, на його переконання, може стати надійним бар'єром на шляху нейтралізації будь-яких протиправних та аморальних проявів у державному житті [7, С. 20]. Таку думку підтверджують слова його бесід з К. Чапеком: «демократіє є не лише державною формою, не лише тим, що записано в конституціях; демократія – це погляд на життя, що полягає в довірі до людей, у людяності і людяності, а довіря не буває без любові і любові немає без довіря» [11, с. 275].

Демократія була в першу чергу не системою влади та ритуалів, а принципом, який ґрунтується на гуманності: «справжня демократія заснована на любові і повазі до ближнього і до всіх ближніх, є втіленням Божого порядку на землі» [11, с. 275]. Оскільки основний аргумент на користь демократії політик вбачає у вірі в людину та її цінність, можна також говорити про етичну сторону цього поняття.

Фактично усі важливі висновки Т.Г.Масарика щодо використання його теорії етичних цінностей в політичній системі Чехословаччини можуть бути зібрані разом у його базову політичну доктрину. Т.Г. Масарик був переконаний у існуванні прямого, постійного й усюди присутнього зв'язку між ступенем демократичності з одного боку і тією мірою етико-культурних стандартів у окремому суспільстві, які він сприймав як кроки у напрямку досягнення ним гуманістичного ідеалу, з іншого боку. Таким чином, процес демократизації будь-якого суспільства вимагає побудови міцних етичних і культурних основ й не лише на додаток до демократичних політичних організацій, але часто навіть раніше того, як такі організації можуть бути створені. Демократичний спосіб дії є більш складним, ніж будь-який інший, в основному тому, що він значною мірою залежить від якості мислення індивіда та його ставлення до інших. Це змінюється лише поступово, його не можна оминати, прагнучи більш швидкого прогресу. Демократія не діє без достатньої кількості демократів [8, С. 227].

В основу державної і політичної діяльності Масарик покладає морально-етичну поведінку людини, відстоює потребу моральних засад у всіх сферах життя і вважає фальшивим судження про те, що «політична людина» не має перейматися етичними принципами: «Уся розумна і чесна політика – це проведення і зміцнення гуманності всередині і зовні; політику, як і все, що ми робимо, треба послідовно підпорядковувати етичним законам» [11, с. 256]. Саме морально-етичне усвідомлення цінності свободи піднімало людину на боротьбу за незалежність народу. У цьому сенсі Масарик критично ставиться до лібералів, які відкидають «моральну і релігійну основи людського ідеалу». Він вважає, що жодна держава і суспільство не можуть управлятися поза спільним визнанням етичної основи держави і політики [3].

Розгляд демократії в релігійному ключі визначається її етичною основою. Демократизм у нього виступає як антитеологічний і антицерковний, однак в такому розумінні демократія не протиставляється релігії: «Ісусове вчення, вчення любові до ближнього та загальної рівності, не є аристократичним, навпаки. З любові до ближнього, із синівства Божого, як на мене, випливає справжній демократизм» [11, с. 275].

Щоб правильно зрозуміти суть демократії і її протилежності теократії, він досліджує відношення політики до релігії. В результаті таких спостережень, робить висновки, що протестантські країни в більшій мірі сприяють розвитку демократії «протестантизм в більшій мірі сприяє розвитку демократії, ніж католицизм; останній, по суті, аристократичний» [5, с. 541]. В Америці та Англії раніше консолідувався сучасний парламентаризм і конституціоналізм. Поряд з цими країнами та їх колоніями, носіями парламентаризму, у змішаних державах в релігійному відношенні, були протестанти. Хоча і католицькі країни мали конституцію і в багатьох утвердився парламентаризм, демократичний розвиток в них відбувався по-іншому. Демократія у них зміцнилася внаслідок ряду революцій. Політичний розвиток протестантських народів протікав більш спокійно, без стрибків і негараздів, характерних для католицьких країн. Але велика відмінність полягає в тому, що протестанти здійснили політичну революцію одночасно з революцією церковною і релігійною, між тим як в католицьких країнах революції були політичними і, в кращому випадку, сприяли послабленню зв'язку церкви і держави, а на релігію давали всього лише непрямий вплив [5, с. 540-542]. Відмінності між католицизмом і протестантизмом можна також прослідкувати у політичному житті держав. Масарик наводить приклад Англії та США в яких є лише дві великі політичні партії, проте, наявний релігійний і церковний індивідуалізм і суб'єктивізм, який виражений існуванні великої кількості церков та сект [4, с. 305].

Масарик зазначає, що розвиток демократії розпочинається з Реформації, яка також сприяла швидшому й інтенсивнішому економічному розвитку: «Сучасне капіталістичне багатство і підприємництво, сучасне економічне життя характерні скоріше для протестантських країн, ніж для католицьких» [5, с. 540-542]. В такому ракурсі можна провести паралель з ідеями М. Вебера, в якого протестантська етика була поєднана з духом капіталізму, а в Масарика з духом демократії [13, с. 421].

З цієї точки зору впливає, що теократично налаштований аристократ вірить в чудеса, його релігія – це віра в надприродне, і тому він зневажає працю, живе за рахунок примусової праці рабів. Раб теж не відрізняється працьовитістю саме тому, що він раб. Аристократизм і рабство взаємно обумовлені морально і політично [5, с. 531]. Демократія, в свою чергу, вимагає щоб трудилися всі.

Для того, щоб ми могли судити, наскільки в тих чи інших умовах можна говорити про рівень розвитку демократії, Т. Масарик подає нам певний перелік критеріїв. Серед критеріїв демократії на перше місце він ставить вільних громадян, які є головними дійовими особами суспільного самоуправління, впорядкування і реформування парламентської системи, спрощення державного і адміністративного апарату, високий фаховий рівень і відповідальність управлінських кадрів, заміна письмових бюрократичних погоджень усними, зміцнення міждержавності як організованої всекультурної співпраці і поділу праці між народами і державами «Істина демократія вимагає від кожного громадянина живої цікавості до громадських справ і держави; як церква вимагає від віруючих живої віри, так демократична держава вимагає від громадян живих політичних інтересів» [4, с. 316]. Отже основою демократії у президента-філософа Т. Масарика виступають вільні громадяни, небайдужі до суспільного життя, які діють свідомо, беруть участь в суспільному самоуправлінні, впливають на нього в тому напрямі, який вони вважають бажаним [6, с. 162]. Без такої цікавості республіка де-факто стає державою аристократичною, бюрократичною, державою меншості [4, с. 316].

Вийшовши за межі панівної у той період ліберальної і соціалістичної традиції, учений запропонував свій варіант відповіді на основне питання демократії, створивши теорію релігійної, гуманістичної за своєю суттю демократії, в якій гармонійно поєднувалася б свобода індивіда і демократична організація соціуму. Політичним ідеалом Т. Масарика було створення держави гуманної демократії, демократії економічної, політичної, соціальної. Він заявляв, що в демократичній республіці не може бути умов для експлуатації людини людиною, одного стану іншим [7, С. 19].

Значною мірою саме завдяки авторитету Т. Масарика Чехословаччина зуміла на відміну від сусідніх країн піти шляхом будівництва демократичної республіки, а не авторитарної системи. Можна сказати, звичайно, що і це був авторитаризм (якщо буквально слідувати значенню слова "авторитет"), але він не використав (або використував у значно меншій мірі) інструменти недемократичного примусу [10, с. 428]. Наголосимо, що Масарик в ході державного будівництва, на засадах гуманізму і демократії, не побоювався наступництва у справах управління, використовуючи старі організаційні форми для вирішення нових завдань. Він не відкидав сформовану ще в Австро-Угорщині адміністрацію, а поступово змінював старі управлінські елементи на нові. Зберігалися і старі структури самоврядування, над якими надбудовувалися нові [2, С. 155].

На думку Масарика, справжньої демократії ще ніде послідовно не здійснено, а всі демократичні держави є лише спробою демократії. Демократичні держави в деякій мірі зберегли в собі багато із режиму з якого вони виникли. На свободі, рівності і братерстві будуть засновані лише справді нові держави [4, с. 283]. Попри це становлення демократії у молодій Чехословацькій республіці Масарик розцінював як значне досягнення [6, с. 167]. Не дивлячись на те, що політик усвідомлював, що столітнє виховання та приклад абсолютистської і династичної Австрії залишили свої сліди, він вірив: «те, що раніше захищалося як ідеал, стане реальністю; хоч це і не буде легкою справою» [4, с. 283].

Отже, Масарикова демократія являє собою збірне поняття, оскільки розуміється автором не лише як форма організації влади та управління. Демократія являє собою сенс політичного та суспільного життя і одночасно є внутрішньою цінністю.

Джерела та література

1. Добріні думки професора Т. Гаррік-Масарика: з нагоди 75 літ життя, 1850-1925 / ред. М. Галаган [та ін.]. – Прага: Український громадський комітет в Ч.С.Р., 1925. – 468 с.
2. Задорожнюк Э. Штрихи к портрету Томаша Гаррига Масарика / Э. Задорожнюк // Новая и новейшая история. – 2012. – № 5. – С. 151-163.

3. Карась А. Людина, суспільство, демократія у поглядах Томаша Масарика / А. Карась // Сучасність. – 2000 – №12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/archive/journal/2001/kar003.html>
4. Масарик Т.Г. Мировая революция / Т. Г. Масарик; пер. Н. Ф. Мельниковой-Папоушек. – Прага, 1926-1927. – 2 т. – 391 с.
5. Масарик Т.Г. Россия и Европа. Эссе о духовных течениях в России. – Кн. II. – Ч.2. – СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 2004. – 720 с.
6. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика: Монографія. – К.: Логос, 2009. – 368 с.
7. Нагорняк М. Томаш Масарик про внутрішні проблеми демократичного розвитку / М. Нагорняк // Політ. менеджмент. – 2010. – № 4. – С. 16-24.
8. Постолювський Р.М. Конструювання Т.Г.Масариком політичної традиції «гуманної демократії» в контексті формування демократичних засад чехословацького суспільства в 1918-1938 р.р. / Р.М. Постолювський // Актуал. пробл. вітчизн. та всесвіт. історії: наук. зап. РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип. 14. – С. 224-231.
9. Ряболус В. М. Діалог та дискусія як принципи філософії демократії Томаша Гарріга Масарика / В. М. Ряболус // Панорама політологічних студій. - 2012. - Вип. 9. - С. 61-68.
10. Травин Д., Маргання О. Европейская модернизация. – М.: ООО "Издательство АСТ"; СПб: Terra Fantastica, 2004. - 665 с.
11. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком / Карел Чапек; [пер. з чеш. Л. Кіцила; післясл. М. Нагорняка]. – Львів: Астролябія, 2010. – 464 с.
12. Soukup F. T.G. Masaryk jako politický průkopník, sociální reformátor a president státu. Praha, 1930, - S.320.
13. Šrubař I. Max Weber a Tomáš Garrigue Masaryk. Dvě diagnózy evropských společností na počátku 20. století / I. Šrubař // Sociologický časopis, XXXIV, (4/1998). – S. 417-426.

УДК 93/94(7/8)

Р. Лященко

ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В США: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У статті розглядаються основні етапи створення системи самоврядування в США, англійські традиції та їх безпосередній вплив на розвиток штатного управління; побудова ієрархічних структур в межах округу; вивчається законодавча база США у сфері територіального делегування, аналізується теорія бюрократичного апарату Френка Гуднау і В. Вільсона та надається опис статусу позаштатних територій США.

Ключові слова: департамент, закон Пендлтона, колонія, конгрес, штатно-адміністративна система.

In the article the basic stages of creating a system of government in the USA, British traditions and its immediate impact on the staff management; building of hierarchical structures within the district; study the legislative framework in the field of territorial US delegation, analyzes the theory of bureaucracy by F. Hudnau and B. Wilson; describes the status of freelance USA territories.

Key words: department, Charter law, colony, Congress, Pendlton state-administrative system.

Наприкінці XIX – на поч. XXст. США вийшли на світову арену як одне із найбільш розвинутих і перспективних державних утворень. Зовнішньоекономічні зв'язки країни з кожним роком невпинно зростають, а пріоритети побудови незалежного та демократичного суспільства запозичуються багатьма країнами «третього світу». Істотну перевагу в успішному завоюванні державою зовнішнього простору надає стабільний внутрішній механізм управління, що забезпечує правильний розподіл ресурсів між владними структурами та визначає напрямки розвитку держави у світовому контексті.

Активною розробкою даної тематики займалися провідні американські науковці, серед яких варто зазначити Р. Ніколса, К. Ван Вудворда, Р. Хофстедтера, роботи яких присвячені традиціям адміністрування в США. Поряд з цим, М. Шлезінгер-молодший, Д. Перкінс, С. Беміт та європейські науковці Ж. де Шабре, Р. Анрі, К. фон Клаузевіц, С. Штейнметц займалися вивченням історії створення американських конституцій та дослідженням їх структури. Історіографічний опис теми охоплює також й роботи радянських авторів: І.П. Дементьєва, М.Н. Захарова, Р.Ф. Іванова, Г.П. Куропятника.

Штатно-адміністративний устрій США має глибоку традицію й бере свої початки з колоніального періоду. Основою становлення адміністративної системи Сполучених Штатів Америки були англійські традиції у сфері державного управління. Велике значення в цьому аспекті мав колоніальний період (1492-1776 рр.), який сформував подальшу історію практики управління та принципи адміністрування США.

Вирішальну роль в управлінні справами північноамериканських колоній відігравали губернатори, які призначалися радами торгових компаній, власниками колоній або англійським монархом. Права губернаторів були дуже широкими і підкріплювалися реальною можливістю застосовувати силу [4, с. 56].

Характер управління в різних колоніях багато в чому залежав від волі осіб та компаній, що володіли правами згідно з королівською хартією. Управління південними територіями в основному було засноване на верховенстві адміністративної влади губернаторів над легіслатурами, а в Новій Англії та деяких інших територіях представницькі органи наділялися значними повноваженнями.

Істотним фактором, що вплинув на формування американської системи управління, була революційна боротьба за звільнення колоній від англійського панування. Війна за незалежність продовжувалася до 1783 р. і закінчилася перемогою колоністів. У 1787 р. була прийнята Конституція США, а в 1791 р. – «Білль про права», який істотно обмежив повноваження уряду відносно громадян. «Дух свободи», принесений в Америку переселенцями-англійцями, втілювався у створенні в процесі боротьби з колоніальними властями комітетів безпеки (по суті – органів політичної влади). Пізніше стан влади в США характеризувався демократичними засадами в управлінні суспільством та державою. У 1860-х рр. суперечності між рабовласницькими південними і промисловими північними штатами призвели до початку чотирирічної громадянської війни. Перемога північних штатів врятувала країну від розколу і привела до заборони рабства в США [1, с. 66].

Упродовж XVIII–XIXст. у США почався процес формування національних бюрократичних структур. У цей період відбулися важливі зміни в адміністративно-державному апараті управління. У всіх ланках управлінських структур від верху до низу введено систематичний поділ праці. При цьому в державі склалася ієрархія установ і посад, що передбачала підпорядкування нижчих ланок адміністрації вищим, а всіх чиновників – главі держави. Згодом систематичний та ієрархічний поділи праці між різними галузями державного управління було закріплено в законодавстві, що детально регламентувало функції і компетенцію окремих державних служб і установ, а також обов'язки всіх чиновників. Такі заходи мали на меті посилення контролю над діяльністю вищих урядових структур.

Централізована перебудова державної служби викликала збільшення чисельності чиновництва та зміну його якісного складу. Поряд з цим постійно зростала кількість чиновників нижчих розрядів, які повинні були обслуговувати сам процес діловодства в установах і забезпечувати безперебійне функціонування всіх ланок державної машини [2, с. 56]. Поступово на зміну ієрархії чинів вводилася система верховенства, що передбачала відбір на посади залежно від особистої вислуги і знань людини, її професійної кваліфікації. Введення постійної грошової платні для всіх категорій чиновників посилювало їх залежність від державної влади.

Важливе значення для формування управлінської системи США мав прийнятий у 1883 р. закон Пендлтона, що отримав назву «Закон про цивільну службу». Прийняття цього документа поклало початок законодавчому оформленню сучасного інституту державної служби (civil service). Закон Пендлтона передбачав проведення відкритих конкурсних іспитів для претендентів на державні посади, і зберігав силу в США до теперішнього часу.

Велику роль у створенні адміністративного права зіграла законодавча діяльність легіслатур. На федеральному рівні відправною точкою можна вважати 1887 р., коли був прийнятий «Закон про міжштатну торгівлю», який заснував перше незалежне відомство – Комісію міжштатної торгівлі [5, с. 69].

Першим ученим, який дав систематизований аналіз державної бюрократії, був німецький соціолог Макс Вебер. Його класичне дослідження «Господарство і суспільство» (1921 р.) стало відправною точкою для вивчення адміністративно-державного управління. Продовження наукової тематики М. Вебера знаходимо у теорії Гуднау – Вільсона наприкінці XIX – на початку XX ст. Автори прагнули створити модель бюрократії, яка б працювала у межах демократичного суспільства. Створена ними теоретична концепція дозволила політологам прийняти ідеали демократії разом з діяльністю професійної цивільної служби. Разом з тим, Ф. Гуднау і В. Вільсон провели чітке розмежування між політиками та адміністраторами. На їх думку, для того, щоб забезпечити розвиток демократії, політикам необхідно контролювати діяльність адміністраторів. Зокрема, висувалися дві основні ідеї наукової теорії адміністративно-державного управління: для реформування апарату управління необхідна потужна наукова база з вивчення його позицій; апарат адміністративно-державного управління має бути відділеним від сфери політики [3, с. 85].

З появою робіт В. Вільсона, Ф. Гуднау та М. Вебера можна говорити про початок першого етапу в розвитку теорії адміністративно-державного управління як самостійного наукового напрямку. Хронологічні рамки цього етапу умовно можна визначити з 1880-х рр. до 1920 р.

Уперше термін «public administrative management» («адміністративно-державне управління») був використаний в програмі республіканської партії США, у якій засуджувалася «некомпетентність» демократичного уряду, який не володіє науковими методами управління. У результаті, для прискореного впровадження нових методів державного адміністрування в 20-х рр. XX ст. було створено мережу приватних організацій – «Бюро муніципальних досліджень», що фінансувалися через спеціальні фонди. Бюро розробляли правила та процедури адміністративно-державного управління, використовуючи останні досягнення соціальних наук.

Другий етап у розвитку теорії адміністративно-державного управління охоплює 1920-50-ті рр. Великі успіхи в ці роки зробили американці, що пояснюється рядом причин. На відміну від європейських країн, у США вищі навчальні заклади на той момент вже користувалися великою свободою у складанні навчальних програм і виборі викладачів. Вони мали можливість експериментувати, широко запроваджувати нові курси, одним з яких був курс теорії адміністративно-державного управління, що сприяло розвитку і поширенню нової науки.

Нормотворчість Конгресу США стало особливо значним в 1930-ті рр. при президенті Ф. Д. Рузвельті та його наступниках. У цей час видано безліч законів, що заснували нові незалежні відомства та визначили їх структуру, компетенцію та порядок діяльності, створено нові департаменти (міністерства) і розширено старі. Завдяки законам було посилено також традиційну виконавчу гілку уряду.

Помітна диференціація у діяльності незалежних відомств і департаментів існувала до 1946 р., коли з метою уніфікації адміністративної практики був прийнятий Закон про адміністративну процедуру. Положення цього закону передбачало опублікування адміністративних документів та доступ громадян до матеріалів установ. Згодом цей закон було значно розширено законами про свободу інформації 1967 р., про недоторканність приватного життя 1974 р. тощо.

Закон про адміністративну процедуру 1946 р. був невеликий за обсягом (11 статей), однак ємним за змістом. Будучи по суті адміністративним кодексом, він сформулював найважливіші положення, що регулюють інформування громадян про діяльність та нормотворчість адміністрації, роботу судів та органів, що їм підпорядковані [8, с. 31].

Варто згадати й про Федеральний закон 1946 р. про претензії із заподіяння шкоди. Цей закон передбачає майнову відповідальність федеральної скарбниці за шкоду, заподіяну неправомірними діями державних службовців. У 1966 р. Конгрес кодифікував п'ятий розділ Зводу законів США, який отримав назву «Урядова організація і службовці». Він майже повністю присвячений установам у системі виконавчої влади, у тому числі й адміністративним. Багато штатів мають власні закони про адміністративну процедуру. Зразком для них служить як федеральний Закон про адміністративну службу, так і власні штатні закони.

Велику роль у створенні американського адміністративного права відіграли суди, нормотворча активність яких посилилася в 1860-ті рр. Так, суди штатів почали наступ на доктрину суверенного імунітету урядових установ, відповідно до якої установи не несли майнової відповідальності за шкоду, заподіяну їх співробітниками, що призвело до істотних змін у цій області. Судами також було значно розширено коло осіб, які могли брати участь в адміністративному процесі і оскаржити рішення адміністрації до суду.

Сьогодні штатно-адміністративна система США базується на адміністративних нормативних актах, які за обсягом значно перевищують як закони, так і судові постанови. Головним законодавцем є президент. Найбільш важливими нормативними актами, які ним видаються, є виконавчі накази і реорганізаційні плани. Реорганізаційні плани приймаються на основі законів про реорганізацію і можуть вносити зміни в чинне законодавство, що істотно реформує систему і структуру урядових органів.

Поряд із цим, Конституція 1787 р., що перетворила Сполучені Штати з конфедерації у федерацію і нині продовжує служити правовою основою американського федералізму. Федерація була утворена з метою посилення державної влади шляхом її централізації [7, с. 95].

Державно-територіальний устрій США має всі ознаки федерації: населення розподілене по державних утвореннях – штатах, які є суб'єктами федерації; повноваження федеральних органів влади визначає союзна конституція; суб'єкти федерації мають свої конституції, на основі яких створюються законодавчі та виконавчі органи штатів.

Важливе значення мають легіслатури штатів, які приймають закони. Союзний парламент США складається з двох палат, одна з яких представляє інтереси штатів, зокрема, суб'єкти федерації володіють власною системою права і судовою системою. Особливістю конституційного управління штатів є надання подвійного громадянства (союзне і штатів) та гарантування республіканської форми правління (розд., ст. IV).

Штатам заборонено укладати договори з іноземними державами та з іншими штатами, вести війну, створювати збройні сили, вступати в союзи, чеканити монету, випускати кредитні квитки, обкладати імпорт та експорт митними зборами або іншими митами, підвищувати дворянські титули. Усі інші предмети ведення згідно з конституційною поправкою X (1791 р.) належать штатам. Отже, конституція США зарезервувала за штатами залишкову компетенцію. Однак, допускаються повноваження Конгресу, що дозволяють федеральним властям втручатися в цю сферу.

Штати, як суб'єкти федерації, не володіють державним суверенітетом та не мають права виходу з союзу. Водночас, вони можуть встановлювати своє громадянство (поправка XIV) і стають на один щабель з рівноправності. Поряд із цим, штати мають свої конституції. У деяких з них діють зразки, прийняті ще у XVIII ст. (Массачусетс – 1780 р., Вермонт – 1783 р.), а в інших – нові (Мічиган – 1962 р., Джорджія – 1976 р.) [6, с. 85]. Конституції визначають предмети ведення штатів: організація проведення виборів, утворення виборчих округів, встановлення виборчих цenzів, врегулювання внутрішньої торгівлі, визначення системи місцевого самоврядування тощо.

Конституції деяких штатів проголошують рівноправ'я жінок (17 штатів), право законодавчої ініціативи виборців (21), проведення референдумів за законами і петицій громадян (37), право відкликання чиновників з державної служби (15) [1, с. 75].

Закони федерації мають верховенство відносно законів у штатах. Закони в штатах приймаються двопалатними легіслатурами (у штаті Небраска – однопалатна): нижні палати – палати представників, верхні – сенати. Вони створюються на основі загальних рівних прямих виборів строком від двох до чотирьох років.

Главами штатів є губернатори, що обираються на основі загальних рівних прямих виборів на два-чотири роки, за виключенням Міссісіпі, де термін губернаторства встановлюється самими виборцями. Повноваження губернаторів систематично розширюються. Губернатори керують всією виконавчо-розпорядчою діяльністю органів штатів: видають нормативні акти і розпорядження, стежать за виконанням законів, призначають і зміщують новообраних чиновників, під їх керівництвом складають проекти бюджетів штатів. Губернатори є також головнокомандуючими національної гвардії, зокрема, за певних умов користуються правом помилювання. Зростання управлінської діяльності стало наслідком того, що при губернаторах почали створюватися кабінети (у 36 штатах), що в свою чергу ще більше посилює роль губернаторів [7, с. 89].

У всіх штатах, за винятком Орегону, конституції передбачають можливість зміщення губернаторів з посади в порядку імпічменту. У 45 штатах існують посади заступників губернаторів (лейтенант-губернатор), які обираються разом з губернаторами. Вони головуєть у верхніх палатах легіслатур штатів.

Незважаючи на велику кількість позитивних якостей, американський федералізм має кризові явища. Перекладання федеральними властями на штати багатьох соціальних програм (освітніх, з охорони здоров'я тощо) призвело їх до фінансової кризи. Штати не мають достатніх грошових прибутків і змушені звертатися за позиками та кредитами до федеральних властей, що ще більше посилює їх залежність від останніх.

В американській федерації є територія, яка не володіє статусом штату – це федеральний округ Колумбія. Конституція передбачала місцеперебування федеральних органів в окремому регіоні з метою обмеження на них впливу влади штату. Із цією метою штати Меріленд і Вірджінія поступилися частиною території, на якій утворився федеральний округ Колумбія в межах міста Вашингтон. Відповідно, Конгресу конституція надала виняткові законодавчі повноваження щодо нього [4, с. 85].

Особливий статус самоврядування має столиця США Вашингтон. Жителі міста наділені правом самоврядування. Вони обирають міську раду і мера міста. Конгрес має право скасувати будь-яке рішення міської ради та мера. У 1961 р. поправка XXIII надала жителям столиці право обирати трьох кандидатів на президентських виборах. 1970 р. виборці Вашингтона отримали право обирати одного делегата з правом дорадчого голосу в палату представників.

Важливим є аспект позатериторіальних володінь. У розділі 3 ст. IV конституція зарезервувала право Конгресу розпоряджатися територією чи іншою власністю, що належить Сполученим Штатам. На підставі угод про вільні асоціації 1898 р. з островами Пуерто-Ріко і Гуам їм був наданий статус неінкорпорованих організованих територій США. Населення Пуерто-Ріко (3,4 млн) і Гуама (110 тис.) обирають законодавчі збори і губернаторів. Водночас, на територію цих островів поширюються закони Конгресу США, причому вони володіють верховенством по відношенню до місцевих законів [9, с. 45].

Під прямим керівництвом США знаходяться острови Східне Самоа (30 тис. чол.) і Вірджінські (70 тис.). У договірних відносинах про неінкорпоровані території США були острова Мікронезії, Маршаллові та Палау, які в 1990-х рр. придбали статус незалежних держав і є членами ООН [2, с. 85].

Отже, історично адміністративна система США – це частина механізму захисту інтересів поселенців на територіях колоній, яка виростає з ідеалів свободи громадян, і трансформується від верховенства законодавчої влади Конгресу до фактичного панування виконавчої влади в особі президента і підлеглих йому структур.

Джерела та література

1. Vudvord V. Look Away! A History of the Confederate States of America / V. Vudvord. – N.Y., 2002. – 214 p.
2. Hofstedter R. Lincoln Reconsidered: Essays on the Civil War Era / R. Hofstedter. – N.Y., 2001. – 225 p.
3. Nicols P. Editors Make War. Southern Newspapers in the Secession Crisis / P. Nicols. – Nashville, 1970. – 216 p.
4. Shlesinger M. The South and the Sectional Conflict. Baton Rouge, 1968 / M. Slesinger. – Glenview, 1974. – 2003. – 96 p.
5. Дементьев И. Демократия в Америке / И. Дементьев. – М.: Наука, 1995. – 325 с.
6. Иванов Р. Ф. Плоды пропаганды администрации Тайлера / Р. Иванов. – М.: Прогресс, 1996. – 321 с.
7. Инаугурационные речи президентов США от Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша. 1789-2001 / Под ред. Э. А. Иваняна. – М.: Стратегия, 2001. – 528 с.
8. Куропятник Г.П. История демократических США. Государственное устройство и система управления / Г. Куропятник. – М.: «Экмо-пресс», 1999. – 632 с.
9. Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты / Под ред. О. А. Жидкова. – М.: Прогресс, 1993. – 768 с.

УДК 94:327(470+511)+(497. 11):"1914/1915"

В. Вавулич

РОСІЙСЬКО-СЕРБСЬКІ ВОЄННІ ВІДНОСИНИ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1915 РОКІВ)

У статті розглядаються особливості Російсько-сербських воєнних відносин під час першого етапу Першої світової війни, їх роль в історії Першої світової війни.

Ключові слова: Російсько-сербські відносини, Перша світова війна Балкани, Антанта, Сараєвські події, Белград.

The article deals with the features of the Russian-Serbian military relations during the first phase of World War I, their role in the history of World War I.

Keywords: Russian-Serbian relations, World War I, Balkans, Triple Entente, Sarajevo events, Belgrade.

На початку ХХ ст. Балкани залишалися однією з актуальних тем великої європейської політики. Знесилена Османська імперія остаточно втратила важелі впливу на свої європейські провінції. Активно підтримувана

Німеччиною, Австро-Угорщина, майже не криючись, готувалася до рішучих кроків, спрямованих на встановлення власного контролю над регіоном. Намагаючись запобігти посиленню Габсбурзької монархії й не допустити її територіального розширення за рахунок територій на Балканах Росія, висувають гасло: "Балкани — балканським народам". [6, с.24-25].

Важливим етапом зміцнення позицій Росії на Балканах була її угода з Сербією про взаємну підтримку в разі війни з Центральною коаліцією. Наприкінці січня 1914 року в Петербурзі відбулася зустріч на вищому рівні представників двох держав, в якій взяли участь цар і Міністр закордонних справ Російської імперії С.Сазонов, а з сербської сторони - престолонаслідник Олександр і голова ради міністрів М. Пашич. За час бесід, організованих формально з нагоди хрещення сина сербської принцеси Олени (дочки Петра I Карагеорґєвича) і князя Іоанна Костянтиновича Романова, Пашич і Сазонов уточнили взаємні зобов'язання. Росія пообіцяла поставити Сербії 120 тис. рушниць, 250 тис. шинелей, а також надати їй всебічну військову допомогу. Сербія зобов'язалася погоджувати військові плани з російським Генеральним Штабом. Зустрічі царя і принца Олександра носили

показовий характер. Звані обіди в Зимовому палаці змінювалися постановами в імператорському Маріїнському театрі, кінними виїздами в Царське Село, в яких брав участь майже весь двір. Сербський посланник М. Спалайкович писав, що прийом сербських високопосадовців «перевершив всі очікування». Російський імператор обіцяв Сербії «будь-яку, підтримку, яка їй знадобиться» [3,с.57-59]. Генеральний штаб приступив до нагального складання плану спільних дій на випадок війни. 1 березня Ю. Данилов, генерал-квартирмейстер російської армії, направив царю і С. Сазонову «Записку про ймовірні плани Троїстого союзу проти Росії», в якій Сербії приділялося велике місце. За його припущеннями сербська армія могла б відвернути на себе цілих три австро-угорських корпуси, а в разі сприятливого розвитку подій на Балканському фронті ще три. У травні переговори між Сербією і Росією з військових питань були продовжені, і сербський генеральний штаб надіслав до Петербурга уточнений список необхідного озброєння для сербської армії[3,с.69-72].

Сараєвські події послужили детонатором до початку Першої світової війни. Наступний за вбивством австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда конфлікт Австро-Угорщини та Сербії вилився в загальноєвропейський протистояння. Влітку 1914 року у Росії був вибір: вона могла оголосити нейтралітет, проте було очевидно, що конфліктом Відня і Белграда справа не закінчиться. С. Сазонов відразу ж після звістки про австрійський ультиматум заявив, що мова йде про загальноєвропейську війну і, що дії Австро-Угорщини в сутності спрямовані стільки ж проти Росії, скільки і проти Сербії. За його словами, для Росії не зробити нічого для Сербії означало не лише відмовитися від завершення своєї історичної місії, а й «здати без опору ворогам слов'янських народів зайняті віковими зусиллями політичні позиції...» Відразу ж після подій у Сараєво С.Сазонов відвідав австро-угорське посольство, засудив тероризм і в той же час зробив заяву про непричетність Сербії до скоєного злочину[3,с.82-85].

Становище як Сербії, так і Росії було досить складне, обидві держави не були підготовлені до військових конфліктів. Ще на початку 1914 року Микола II запевнив сербську сторону в підтримці, проте ніяких конкретних дій у цьому напрямку не було зроблено, більше того, навесні 1914 року Сербії було відмовлено в поставках потрібного озброєння. Проте напередодні війни, після російсько-французьких переговорів Сербії була знову обіцяна російська підтримка.[1,с.82-85].

Сербія у військовому відношенні була не готова до ще однієї війни. 6 (19) липня 1914 року розмовляючи з секретарем російської місії В. Штрандтманом, Олександр «довіриливо повідав», що сербська армія «в своєму розпорядженні нині, після двох Балканських воєн має лише незначну кількість справних гвинтівок, саме ця обставина є великою спокусою для ворогів королівства» [3,с.125-129]

Росія зробила кроки щодо оснащення сербської армії новим озброєнням. Через два дні після сараєвського замаху був даний хід відповідному проханням сербського уряду, який лежав «під суком» з січня 1914 року та прийнято рішення про виділення Сербії 120 тис. трьохлінійних гвинтівок і 120 млн. патронів до них. Перша партія гвинтівок в кількості 50 тис. штук прибула до Сербії вже після початку військових дій, на початку серпня 1914 року, а вже до 16 серпня 1914 року в країну було переправлено 93 млн. патронів і 113 тис. гвинтівок.

28 липня Австро-Угорщина оголосила Сербії війну. У ніч з 28 на 29 липня австрійська далекобійна артилерія почала обстріл Белграда. 1-го серпня Росія вступила у війну[3,с.102-105].

Австро-угорська армія почала наступ на Сербію 2 серпня 1914 року, форсувавши річки Саву і Дрину. Масованому бомбардуванню був підданий Белград. [8,с.52-54].

Російський дипломат при цьому вказував, що «Сербія виставить всього 400000 війська і Чорногорія 30 000, які будуть підпорядковуватися одному загальному головному штабу». Він же підкреслив, що «дух військ дуже бадьорий та існуючі технічні недоліки серби обіцяють сторицею відшкодувати неперборним натиском» [3,с.165-169].

Сербська армія, верховним головнокомандувачем якої став принц-регент Олександр Карагеоргієвич, а начальником штабу воєвода Радомир Подорожній, чинила запеклий опір і вже в серпні 1914 року здобула перемогу в районі Церського хребта, вигнавши ворога з власної території. Австрійським військам сходу не вдалося зайняти і сербську столицю, що трималася до листопада 1914 року. В серпні 1914 року в Белград прибула російська мірна команда під командуванням лейтенантів В. Григоренка та Ю. Волковичького, що зуміла в жовтні 1914 року потопити австрійський корабель «Гемешем»-флагман австрійської Дунайської флотилії. У вересні 1914 року російська Ставка прийняла рішення направити для оборони Белграда дві берегові 150-ти міліметрові гармати з обслугою при кожній з 10 солдатів і 1 офіцера. Крім них, Росія відправила до Сербії дві скорострільні 75 -мм гармати. Обидві батареї, що розташувалися у фортеці Калемегдан, контролювали стратегічну точку впадання річки Сави в Дунай і залишалися в місті до осені 1915 року. [3,с.178-182].

3 серпня для надання військової допомоги Сербії в Росії була створена експедиція особливого призначення на чолі з капітаном 1-го рангу М. Веселкіним. 30 вересня експедиція рушила в дорогу в складі 7 колісних теплоходів і 16 барж. На теплоходи були встановлені 75-і 47- міліметрові гармати. Караван віз 32 814 ящиків з патронами, 322 ящики з снарядами, 12500 пудів вугілля, 1700 пудів сіна, 99 бочок кислоти, 467 бочок мінерального масла, 426 бочок бензину і 67 бочок спирту. До Сербії було доставлено два шестидюймових батареї з 1000 снарядів і 13 000 снарядів для польової артилерії. Крім того, на баржах знаходилися 753 коней і велика кількість матеріалу для будівлі понтонних мостів. 8 жовтня експедиція благополучно досягла пункту призначення[3,с.190-191].

Проте на початку осені 1914 року становище сербських військ стало критичним. Австро-угорські війська завдали новий потужний удар і захопили Белград. Втрати сербської армії були значні. Російський військовий агент В. Артамонов доносив, що до середини вересня 1914 року число поранених сербів досягло сорока тисяч осіб. Крім того, в сербській армії відчувалася гостра нестача снарядів. В. Артамонов відзначав, що в польовій артилерії залишилося приблизно 120 снарядів на батарею, що сербські артилеристи відповідають тепер 1 пострілом на 20 австрійських. «Деякі батареї були зняті з позицій за відсутністю снарядів». Моральний дух військ почав падати. Той же Артамонов з тривогою телеграфував: «Настало повне нервово виснаження, байдужість і небажання більше битися; сильна позиція здається без бою. Часті випадки паніки. Люди шукають будь-якої нагоди здатися. Батальйон 8-го полку другого призову вночі здався взводу австрійців. Розвинулося сильне дезертирство. П'ятий полк розбігся по домівках. Висновок: перша сербська армія як бойова одиниця не існує». Однак, всупереч побоюванням російського військового агента, в жовтні-листопаді 1914 року сербським військам не тільки вдалося стримати ворожий наступ, але і підготувати потужний удар у відповідь. Як зазначалося в оперативних повідомленнях російської Ставки, «завдяки своєчасно вжитим заходам порядок в першій армії наведений, причому з'ясувалося, що багато нижніх чинів покинули свої частини для порятунку своїх родин» [4,с.145-147].

Новий наступ сербської армії розпочався 3 грудня 1914 року. За час боїв на р. Колубара і р. Дрині вони розгромили австро-угорські війська, а 15 грудня був звільнений Белград. На сербській території не залишилося жодного австро-угорського солдата; було захоплено понад 50 тис. полонених, 126 гармат, 70 кулеметів і чимало інших трофеїв. Сербські війська також зазнали значних втрат. Російський посланець Г.Трубецькой відзначав, що при загальній чисельності армії в 120 тис. чол. резерви країни незначні і обмежуються 40 тис. новобранців «терміну служби 1915 року і 15 000 уродженців Нової Сербії». Майже на 10 місяців на фронті встановилося відносно затишшя. Після Колубарської битви до 15 березня 1915 року з Росії до Сербії було відправлено військового спорядження на 15 млн. рублів. [5,с.159-162].

Однак військові операції на сербо-австрійському фронті 1914-1915 років ніяк не узгоджувалися з союзниками. Незважаючи на наполегливі прохання російського командування, сербська армія так і не перейшла в наступ, початок якого планувався на 10 (23) червня 1915 року. Причому, як зауважив В. Артамонов, «сербський наступ відкладався навмисно; почасти з політичних міркувань,

до з'ясування наміри Болгарії та Румунії, почасти з військових, зважаючи на нашу невдачу». За словами російського військового агента, М. Пашич «неодноразово висловлювався, що наступ сербів буде своєчасним і безпечним, коли російська армія з Карпат спуститься в угорську долину» [5, с.178-182].

Якщо між Росією і Францією, незважаючи на відсутність загального плану війни, все ж існувала деяка попередня угода з питання про первинні військові дії, то по відношенню до Сербії не було зроблено і цього мінімального кроку до встановлення єдності дій. Ю. Писарев справедливо пояснює неучасть сербських збройних сил у спільних з союзниками військових діях політичними причинами. Уряд, на його думку, хотів зберегти армію, яка могла б зіграти «вирішальну роль на заключному етапі війни, коли практично б постало питання про приєднання до Сербського королівства югословянських територій Австро-Угорщини» [5, с.187-191].

Сербія успішно протистояла австро-угорській армії навіть незважаючи на спалахнувшу в грудні 1914 року серед солдатів і цивільного населення епідемію тифу, від якої померло, за різними оцінками, від 150 до 200 тис. чол., Тобто приблизно близько 40 % від загальних військових втрат Сербії, які можна оцінювати до 700 тис. чоловік [5, с.220-209].

Г. Трубецькой вказував, що медична та санітарна частина були дуже погано поставлені у сербів. У Белградському університеті не було медичного факультету». До початку війни у всій Сербії, за даними російського посланника, налічувалося всього 540 докторів. Він і його дружина, яка сформувала на російські пожертвування спеціальний санітарний загін, надали велику допомогу сербській армії в боротьбі з епідемією. У січні 1915 року в Ніші був відкритий російський госпіталь. Незважаючи на вжиті заходи, тільки в Ніші, за даними Г. Трубецького, за перші чотири місяці 1915 року померло 35 тис. чол. Причому «з них більше третини припадає на полонених», які за словами дипломата, користувалися повною свободою. «З заражених приміщень вони виходили і гуляли по всьому місту. Іноді вони брали хліб у хворих або від померлих і продавали його в місті». Не дивно, що епідемія, незважаючи на всі зусилля російських лікарів, продовжувала поширюватися. [2, с.123-125].

Восени 1915 року країну спіткала військова катастрофа. У результаті спільного німецько-австрійського наступу під загальним командуванням фельдмаршала А. фон Макензена, розпочатого у вересні 1915 року, сербська армія була розгромлена, а територія країни окупована [3, с.200-202].

Однією з особливостей російсько-сербських відносин у період першої світової війни було те, що Росія ухилилася від укладання з Сербією офіційного визнання Сербії в якості свого військового союзника. Така позиція пояснюється тим, що Росія не горіла бажанням виступати гарантом у вирішенні сербських територіальних питань. Проте, неофіційно Росія підтримувала територіальні претензії Сербії, так Микола II у приватній розмові говорив про те, що Боснія і Герцеговина, Далмація і Північна Албанія повинні бути приєднані до Сербії. У російській пресі так само широко обговорювалися можливі варіанти реорганізації габсбурзької імперії, виражалася впевненість у вирішальній ролі Сербії в об'єднавчому процесі. Проте офіційні кола Росії досить скептично дивилися на ідеї південнослов'янського об'єднання. Так, Петроград ніяк не відреагував на прийняття Нішської декларації 7 грудня 1914 року в якій проголошувалося, що Сербія буде воювати за звільнення «ще не звільнених югославянських територій Австро-Угорщини».

На зустрічі з М. Пашичем в 1916 року Микола II знову висловився про підтримку Сербії на міжнародній арені, однак, досить прохолодно були зустрінуті в Петербурзі ідеї про поглинання Сербією Албанії та включення до складу королівства Хорватії. [7, с.82-85].

Водночас сербсько-російська військова взаємодія продовжувало здійснюватися в традиційному ключі. Вже на першому етапі війни в боях на боці Сербії взяли участь 3500 російських добровольців. За час війни Росія надала Сербії кредити на суму понад 100 млн. рублів золотом. Водночас, враховуючи важке становище Сербії у війні сербському прем'єр-міністру М. Пашичу під час його візиту до Росії в 1916 році були передані чималі кошти, зібрані різними громадськими організаціями. Так, Петроградський міський комітет допомоги Сербії дав 70 тисяч рублів, московська міська дума - 100 тисяч рублів, московський слов'янський комітет і московська земська управа - 50 тисяч, київська та одеська міські влади 55 тисяч рублів. Таким чином, в роки першої світової війни Росія і Сербія перебували в тісній політичній і дипломатичній співпраці. У той же час в умовах першої світової війни Сербія всіляко очікувала від Росії підтримку у вирішенні сербського питання, в той час як Росія утримувалася від будь-яких обіцянок щодо цього.

Отже за часів першого етапу першої світової війни воєнне співробітництво між Росією і Сербією було досить широким і мало велике значення для обох країн. Ще перед початком Першої світової війни союз Росії і Сербії мав яскраво виражений характер, що давало Сербії надію на допомогу зі сторони Росії в разі конфлікту з Австро-Угорщиною. Після Балканських воєн стан армії Сербії був дуже плачевним і не викликав ніяких ілюзій як у командування сербської так і російської армії. Тому було прийнято рішення на самому високому рівні про те що буде надана допомога в матеріальному і воєнному забезпеченні. Також були узгоджені деякі положення так званого союзу між Сербією та Росією. В них зазначалося що в разі агресії проти Сербії зі сторони будь якої держави Четвертого союзу Росія вступить у цей конфлікт на стороні Сербії і буде допомагати у воєнній, економічній та дипломатичній сфері. Сербія в свою чергу мала визнати покровительство Російської імперії. Так завдяки Російській допомозі Сербська армія змогла вистояти у 1914 році і не допустити захоплення своєї країни. І на протязі усього першого етапу війни Росія була заступницею Сербії перед країнами Антанти. І після того як Сербію спіткала воєнна катастрофа 1915 року Росія не перестала підтримувати Сербію а навпаки навіть збільшила допомогу у всіх можливих сферах. Можна зробити висновок що Російсько-Сербські воєнні відносини на першому етапі Першої світової війни були продуктивними і досить дружніми. І на мою думку вони мали великий вплив не тільки на подальшу історію зв'язків цих народів але й на історію Першої світової і подальших між воєних років.

Джерела та література

1. Писарев Ю. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны./ Ю. Писарев. — М.: Наука, 1985. — 286 с.
2. Писарев Ю. Образование Югославского государства. Освободительная борьба югославянских народов Австро-Венгрии. Крушение монархии Габсбургов./ Ю. Писарев. — М.: Наука, 1975. — 325 с.
3. Писарев Ю. Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914—1915 гг./ Ю. Писарев. — М.: Наука, 1990. — 218 с.
4. Трубецкой Н. Российская дипломатия 1914—1917 гг. и война на Балканах./ Н. Трубецкой. - Монреаль.: 1983. - 157 с.
5. Корсун Н. Балканский фронт мировой войны 1914—1918 гг./ Н. Корсун. - М.: Воениздат НКО СССР, 1939. - 258 с.
6. История сербов / Сима М. Чиркович; Пер. с сербскохорв. — М.: Издательство «Весь Мир», 2009 — 448 с.
7. Задохин А. Пороховой погреб Европы./ А. Задохин, - М.: Вече, 2000. — 416 с.
8. Данилов Ю. Россия в мировой войне 1914—1915 гг. / Ю. Данилов. - Б.: Самиздат, 1924, - с. 158.

УДК 94:005(470+571) «1918»

М. Глібішук

ФОРМУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОГО АПАРАТУ НА БІЛОМУ ПІВДНІ У 1918 Р.

У статті автор спробував показати процес формування управлінського апарату на території Білому Півдні впродовж 1918 р. Акцентується увага на проблемах, з якими зіткнулися лідери Білого руху під час створення вертикалі влади. Також автор багато приділяє місця причинам утворення Особливої наради, її структури, функціям.

Ключові слова: Громадянська війна в Росії, Білий рух, більшовики, Особлива нарада, А. Денікін.

The author tries to show the process of formation of the administrative organization on the White South during 1918. Attention is focused on the problems faced by the leaders of the White movement during the creation of the power vertical. The author also devotes a lot of space causes the formation of the Special Meeting, its structure, functions.

Keys words: *Civil war in Russia, the White movement, the bolsheviks, a Special meeting, A. Denikin.*

Громадянська війна (1917-1922 рр.) посідає особливе місце в історії Росії. Адже цей військово-політичний конфлікт став стрижневим явищем, яке визначило шляхи розвитку російської держави на декілька десятиліть. І хоча від цієї історичної події нас відділяє майже століття, однак інтерес до неї з боку науковців та широких кіл громадськості постійно зростає.

Слід відзначити, що складна, суперечлива і доволі неоднозначна проблема дослідження історії Білого руху в роки Громадянської війни, за наявності широкої історіографічної бази, на сьогоднішній день залишається перспективною в сенсі концептуальних аналітичних досліджень.

Актуальною темою вивчення для істориків залишається історія Білого руху Півдня Росії, зокрема державно-політична модель, яка існувала на території Білого Півдня впродовж 1918-1920 рр. Тому метою цієї наукової розвідки є висвітлення процесу формування управлінського апарату у 1918 р.

Витоки Білого руху сягають виступу генерала Л. Г. Корнілова в серпні 1917 р., спрямованого на врятування зруйнованої революцією державності. Жовтневі події у Петрограді надали цьому процесові виразного антибільшовицького характеру, і рух став найбільш активною та послідовною силою, що протистояла більшовизму у 1917-1920 рр. [12, с. 417].

Початок Білому руху Півдня Росії поклали військові формування, створені у листопаді 1917 р. у м. Новочеркаську генералом М. В. Алексєєвим. Об'єднані у так звану «Алексєєвську організацію», вони 9 січня 1918 р. отримали офіційне найменування Добровольчої армії. Очолив усі війська, установи та заклади «Алексєєвської організації» генерал Л. Корнілов. Цивільна влада та управління фінансами належали до компетенції М. Алексєєва [9, с. 11].

Тоді ж була створена спеціальна Нарада, яка мала займатися господарським життям армії, відносинами з представниками іноземних держав та створеними на території Дона та Кубані місцевими урядами, зв'язками з російською громадськістю, підготовкою апарату управління у міру просування вперед білих військ тощо. На початку до складу цієї установи належали тільки представники партії кадетів: М. М. Федоров, П. Б. Струве, П. М. Мілюков [3, с. 193].

Однією з перших проблем, яка виникла при обговоренні питань щодо організації та керівництва Добровольчою армією, стало непримириме суперництво між Корніловим та Алексєєвим. Один з лідерів Білого руху Півдня Росії генерал О. С. Лукомський пізніше, у листі до генерала Денікіна весною 1920 р. описав драматичну картину їх взаємин. За його словами, Алексєєв прагнув грати першу роль і Корнілова не міг терпіти. Корнілов ненавидів Алексєєва, вважаючи його лицемірною та ненадійною людиною. Він не міг пробачити йому участі у ліквідації «корніловського путчу» у серпні 1917 р. і того, що він особисто заарештував Корнілова за наказом Голови Тимчасового уряду О. Ф. Керенського [11, с. 127].

У зв'язку із загостренням ситуації частини Добровольчої армії наприкінці січня 1918 р. були переведені до м. Ростова-на-Дону. Звідси, під постійною загрозою нападу більшовицьких військ, добровольці відступили за р. Дон, де була проведена реорганізація армії. Однак становище продовжувало погіршуватись і 22 лютого 1918 р. Добровольча армія виступила у Перший Кубанський («Крижаний») похід, метою якого було очищення території Кубанської області від радянських військ [8, с. 261]. Кубанський напрям було обрано тому, що 17 березня 1918 р. у станиці Новодмитрієвській представниками командування Добровольчої армії та репрезентами уряду, армії і Законодавчої Ради Кубані було підписано протокол, за умовами якого кубанські загоны переходили у оперативне підпорядкування Л. Корнілову. Ця угода стала початком процесу організаційного становлення південного центру антибільшовицької боротьби. Відзначимо, що остаточно склад його учасників визначився 22 травня 1918 р., коли між урядами Донської та Кубанської області було укладено угоду про всебічну фінансову та військову допомогу у боротьбі проти більшовизму [10, с. 153].

На початку квітня 1918 р. об'єднані сили добровольців та кубанців здійснили спробу заволодіти столицею Кубані – м. Катеринодаром. Однак 13 квітня, під час штурму міста, загинув Л. Корнілов. Командування перейняв генерал-лейтенант А. І. Денікін, який очолив відступ частин Добровольчої армії та кубанців в межі Донської області, де в районі станиць Мечетинської та Єгорликської завершився Перший Кубанський похід [8 с. 261].

У липні 1918 р. почався Другий Кубанський похід Добровольчої армії, план якого готувався з середини травня. Головну мету цього наступу командування вбачало у звільненні від більшовиків усього Північного Кавказу з метою забезпечити свій тил для майбутнього розгортання сил та «походу на Москву». Чималий розрахунок робився військовим керівництвом на можливе поповнення новими добровольцями на Кубані [2, с. 153].

Тільки наприкінці літа 1918 р. після кровопролитних боїв Добровольча армія заволоділа столицею Кубанського війська Катеринодаром, а в кінці осені взяла під свій контроль більшу частину Північного Кавказу, Ставропольську та Чорноморську губернії. З цими успіхами, які дісталися білим надто великою ціною, на політичній карті колишньої Російської імперії нарешті з'явилося білогвардійське державне утворення, яке володіло власною територією та отримало можливість формувати свій управлінський апарат, здійснювати власну зовнішню та внутрішню політику, не зважаючи на уряди Дону та Кубані [2, с. 154].

Цікаву характеристику Добровольчої армії в першій половині 1918 р. залишив український політичний діяч П. Сулятинський, який є автором мемуарів про революційні події на Кубані в цей період. Він писав: «В цей час Добровольча армія була не державним організмом, а військово-політичною організацією. У першу чергу вона звертала увагу на питання військового-характеру – відродження російської армії та відбудова протинімецького фронту. Питаннями цивільного керування майже не цікавилася тому, що з одного боку, були у гостях на Дону та Кубані, де був власний незалежний від них апарат влади, а з другого – що прийде слушний час і можна буде змусити органи цивільної влади працювати на себе» [10, с. 146]. Саме захоплення великих просторів восени 1918 р., які тепер контролювалися білими поставило на порядок денний питання щодо створення апарату цивільного управління.

Спочатку управлінські функції на місцях належали командуванню Добровольчої армії. Усіма цивільними справами на підконтрольних територіях керували призначені Денікіним військові губернатори. «Військові губернатори підпорядковувалися командувачу армії і були відповідальними тільки перед ним. Таке спрощене «воєнно-похідне» управління, ґрунтувалося на «Положенні про польове управління військ», відволікало мене від ведення військових дій та викликало на місцях надмірну ініціативу, яка межувала з свавіллям» - згадував генерал Денікін [3, с. 702]. Також Головнокомандувач Добровольчої армії акцентував увагу на тому, що ця система управління почала викликати нарікання не лише з боку місцевого населення, але й від представників офіцераства. У своїх спогадах він зазначав: «Військове губернаторство почало обростати махровим кольором старого чиновництва. Обростали і елементами авантюристичними, які виростили в умовах революції та громадянської війни. Військові губернатори губилися на фоні лихоліття та гнітючого безлюддя» [3, с. 704]. Відомий політичний діяч, представник партії кадетів М. І. Астров так згадував цей період: «Безправність, свавілля, панування воєнщини скрізь і всюди» [1, с. 55]. Скажімо, на скаргу міського голови про реквізиції на окраїнах Ставрополя, військовий губернатор П. В. Глазенап відповідав: «А я вважаю це справедливим. Раніше вони грабували, тепер нехай їх грабують» [5, с. 127].

Разом з цим, виникла низка важливих питань, від правильного вирішення яких багато чого залежало. Помилки у принциповому розв'язанні проблем цивільного управління, особливо пов'язаних з приватною власністю, та встановленням самоуправління (міського і земського), які пов'язані з виборчим законодавством, загрожували дуже серйозними наслідками [6, с. 491].

Це спонукало Головнокомандувача Добровольчої армії шукати виходу з такої ситуації. Тому Денікіним було прийняте рішення, що усіма справами, які стосуються налагодження роботи цивільної адміністрації у центрі та на місцях має займатись генерал Лукомський. Оцінивши усю складність цього питання, він звертається до Денікіна з пропозицією створити спеціальну нараду при генералі Алексєєві, яка б займалася цивільними справами. Вона мала складатись з окремих відділів, які б відповідали за стан справ у своїх царинах. Генерал Денікін погодився з такою ідеєю. Лукомський згадавав: «Вирішити ці питання примітивним шляхом та з людьми, які в цьому не розуміються, було неможливо» [6, с. 491].

До того часу при Алексєєві не існувало жодної вертикалі цивільного управління, а в його розпорядженні перебувало тільки чотири ад'ютанти, які записували усі накази. Генерал прекрасно усвідомлював, що зі звільненням територій від більшовицької влади, потрібно вирішувати соціальні та економічні проблеми як регіону, так і населення, що там проживає.

Особлива нарада була створена у серпні 1918 року в Катеринодарі генералом Алексєєвим як «вищий орган цивільного управління» на просторах, які контролює Добровольча армія. Рішенням від 18 серпня 1918 р. він затвердив «Положення про Особливу нараду» при Верховному керівнику Добровольчої армії [4, с. 6].

Ініціатива створення Особливої наради належала відомому політику та публіцисту, що дотримувався правих поглядів В. В. Шульгіну, який влітку 1918 р. при зустрічі з Алексєєвим чи не першим висунув ідею про необхідність формування спеціальної владної структури, яка б займалася вирішенням усіх поточних питань. Назва цієї установи була пов'язана зі спогадами про Особливу нараду з питань оборони, що діяла в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.), членом якої разом з Шульгіним був М. М. Львов, який також перебував при Добровольчій армії. Він якраз підготував проект «Положення про Особливу нараду» при Верховному керівнику Добровольчої армії. Шульгін ще раз повернувся до цього задуму в серпні, коли військове командування білих перебалося до Катеринодара та прийняло на себе управління частинами територій Ставропольської та Черноморської губерній, що були звільнені від більшовиків. Новий, більш детальніший проект Шульгіна було перероблено за участі генерала Драгомирова та остаточно затверджено генералом Алексєєвим 18 серпня 1918 року.

Рішення про створення Особливої наради вважалось таємним через складну політичну ситуацію і було надруковано тільки в обмеженій кількості екземплярів. Перше засідання відбулося тільки 28 вересня, коли Положення про цю установу вже суттєво застаріло та не відповідало тогочасним реаліям. Головою Особливої став помічник Головнокомандувача Денікіна з політичних питань генерал А. М. Драгомиров [4, с. 6].

У документі, в підготовці якого брав участь В. Шульгін, чітко визначалися питання, які буде вирішувати цей владний інститут: 1) розгляд усіх проблем, які пов'язані з відновленням органів державного управління на звільнених від більшовиків територіях; 2) обговорення та підготовка тимчасових законів з різних сфер життя держави; 3) встановлення відносин з усіма областями колишньої Російської імперії для з'ясування дійсного стану справ та зв'язку з їх урядами, політичними партіями для спільної роботи щодо відновлення великодержавної Росії; 4) налагодження відносин з представниками держав Антанти, колишніми союзниками та підготовка плану спільних дій в боротьбі проти коаліції Центральних держав; 5) виявлення місця перебування та встановлення тісних контактів з відомими діячами з усіх царин державного управління, а також з найбільш знаними представниками громадськості та земського самоуправління, торгівлі, промисловості і фінансів для залучення їх в потрібну хвилину до розбудови держави; 6) залучення осіб, які вказані у пункті §5, до вирішення усіх поточних питань [3, с. 708].

За «Положенням» від 18 серпня 1918 р. Особлива нарада повинна складатися з наступних відділів: - державного будівництва; - внутрішніх справ; - дипломатично-агітаційний; - фінансового; - торгівлі та промисловості; - продовольства та постачання; - землеробства; - шляхів сполучення; - юстиції; - народної освіти; - контролю. На чолі кожного з них повинен був стояти керівник відділу та два його помічника. Керівник мав право особистої доповіді перед Верховним керівником та командуючим Добровольчої армії. Також користувався правом законодавчої ініціативи у царині свого відомства. Складені законопроекти зі згоди голови Особливої наради вносились на розгляд.

Головою Особливої наради був Верховний керівник Добровольчої армії генерал від інфантерії Алексєєв. Його заступниками були: першим – командуючий армією генерал-лейтенант Денікін, другим – помічник Верховного керівника генерал від кавалерії Драгомировим, третім – помічник командуючого армією генерал-лейтенант Лукомський.

Постійними членами цього органу були: командуючий армією генерал-лейтенант Денікін, помічник Верховного керівника генерал Драгомиров, помічник командуючого армією генерал Лукомський, начальник штабу армії генерал-майор Романовський та усі начальники відділів Особливої наради. Окрім постійних членів з дозволу голови Особливої наради запрошувалися провідні спеціалісти з тих питань, які мали обговорюватись [4, с. 9].

Засідання цього владного інституту поділялися на «великі» та «малі». «Великі» засідання Особливої наради призначалися для «вирішення найбільш важливих питань загальнодержавного значення та для розгляду складних законопроектів, які стосувалися компетенції декількох відділів». Головував на них генерал Алексєєв. «Малі» засідання були призначені для «розв'язання нагальних проблем, які були пов'язані зі встановленням цивільної адміністрації на місцевості, яка контролюється Добровольчою армією» [4, с. 9-10].

Таким чином, вказаний вищий документ передбачав створення дорадчого органу влади при Верховному керівнику Добровольчої армії, який би готував важливі законодавчі акти, що стосувалися як загальнодержавних проблем, так і місцевих. Поділ на «великі» та «малі» засідання Особливої наради фактично відображав дуалізм влади у таборі білих між Алексєєвим та Денікіним, який виник після смерті генерала Корнілова весною 1918 року.

Також важливим є те, що саме зі створенням Особливої наради при генералі Алексєєві ми можемо стверджувати про початок формування вищого управлінського апарату на теренах, що контролювалися військовими частинами білих.

Як влучно підмітив американський науковець Мартін Малія, що визначальним роком російської революції є 1918, а не 1917 рік, коли більшовики захопили владу чи 1919, під час якого радянській владі вдалося відбити наступ білогвардійських військ на усіх фронтах. Адже саме 1918 р. був найбільш продуктивним з точки зору формування як більшовицького, так і білих режимів на території колишньої Російської імперії, які були головними противниками у військово-політичному конфлікті на теренах колишньої Російської імперії [7, с. 110].

Повертаючись до питання створення Особливої наради, то слід зауважити, що на практиці недоліки «Положення 18 серпня», яке було підготовлене поспіхом та позбавлене юридичної визначеності, позначились дуже швидко. Тому вже у листопаді 1918 р. було піднято питання про підготовку нового положення, яке б враховувало усі вади попереднього документу. Цією роботою повинна займатися спеціальна комісія під керівництвом начальника Відділу юстиції. Комісія виконала це доручення у січні 1919 року [4, с. 10].

Разом з цим, 26 січня 1918 р. генерал Денікін згідно домовленостей з отаманом Війська Донського та Кубанської радою вступив в командування усіма збройними силами, що діяли на території Півдня Росії, що викликало перейменування усіх установ, які існували при Головнокомандувачі. Відповідно, була підготовлена нова редакція проекту «Положення про Особливу нараду при Головнокомандувачі Збройних Сил Півдня Росії». Вона була розглянута на засіданні Особливої наради 25 січня 1919 р. та затверджена генералом Денікіним 2 лютого цього ж року [4, с. 10].

Таким чином, успішне завершення бойових операцій у 1918 році дозволило керівництву Білого руху Півдня Росії знищити військові формування більшовиків і заволодіти величезними територіями, на яких почав активно формуватися управлінський апарат білої влади. Створення Особливої наради у серпні 1918 р. як органу, яка перебуває на верхові владної структури білогвардійського режиму було ще одним свідченням, що біла армія на Півдні Росії є не тільки певною військовою потугою, але й починає набувати рис окремого державного утворення.

Джерела та література

1. Астров Н. И. Архив Дома Русского Зарубежья им. А. Солженицына, г. Москва, ф. 53., оп. 1., дело 17. 120 л.
2. Гагкуев Р. Г. Белое движение на Юге России. Военное строительство, источники комплектования, социальный состав. 1917-1920 гг. / Р. Г. Гагкуев. – М.: Содружество «Посев», 2012. – 704 с.
3. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 3-х кн. Кн. 2, Т. 2-3. / А. И. Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2013. – 736 с.
4. Журнал Особого совещания при Главнокомандующем Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года. – М.: РОССПЕЭН, 2008. – 1003 с.
5. Краснов В. М. Из воспоминаний о 1917-1920 гг. // Архив русской революции. Т. 11. / В. М. Краснов. – Берлин, 1923. – С. 106-168.
6. Лукомский А. С. Очерки из моей жизни. Воспоминания. / А. С. Лукомский. – М.: Айрис-пресс, 2012. – 752 с.
7. Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917-1991 / M. Malia. – New York: The Free Press, 1994. – 592 p.
8. Путеводитель по фондам белой армии (РГВА) / Сост. Н. Д. Егоров, Н. В. Пульченко, Л. М. Чижова. – М.: Русское библиографическое общество, издательская фирма «Восточная литература РАН», 1998. – 526 с.
9. Рутыч Н. Н. Библиографический справочник высших чиновников Добровольческой армии и ВСЮР (Материалы к истории Белого движения) / Н. Н. Рутыч. – М.: «Regnum» - «Российский архив», 1997. – 296 с.
10. Сулятинский П. Нариси з історії революції на Кубані (Ш. 1917 – VI. 1918). Т. 1. / П. Сулятинський П. – Прага, 1925. – 196 с.
11. Трукан Г. Антибольшевистские правительства России / Г. Трукан. – М.: Ин-т. рос. истории РАН, 2000. – 258 с.
12. Формування Білого руху та гетьманська українська держава // Нариси історії Української революції 1917-1921 рр. У 2-х кн. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 417-429.

УДК 94(476+474.5)“1920-1922”

С. Боголейша

БЕЛОРУССКИЙ ВОПРОС В СРЕДНЕЙ ЛИТВЕ 1920-1922 гг.

В статті розглядається боротьба Польщі і Литви за землі Віленщини та Гродненщини. Захоплення цих територій польськими військами генерала Люциана Желиговського та створення на цих землях маріонеткової держави – Середньої Литви (Litwa Srodkowa) зі столицею у Вільно. «Середня Литва» існувала в 1920-1922 рр. та залишила болючий слід в національній історії польського та литовського народів.

Ключові слова: Віленщина, Гродненщина, «Середня Литва», маріонеткова держава, національно-визвольна боротьба.

Grodno region. Capture these territories by Polish troops of General Lyutsyana Zhelyhovskoho and creation on these lands puppet state - Middle Lithuania (Litwa Srodkowa) with its capital in Vilnius. «Central Lithuania» existed in 1920-1922 years., And left a painful mark in the national history of Polish and Lithuanian peoples.

Key words: Vilnius, Grodno region, «Central Lithuania», puppet state, national liberation struggle.

Польша и Литва, возродившие свою государственную независимость в 1918 г, вели острые споры за земли Виленщины и Гродненщины. Кульминация их достигла в октябре 1920 г., когда польские войска под командованием генерала Люциана Желиговским заняли Вильно и соседние территории и создали на тех землях марионеточной государство - Средняя Литва (Litwa Srodkowa) со столицей в Вильно, которая существовала в 1920-1922 гг. "Средняя Литва" оставила болезненный след в национальной истории польского и литовского народов. В ее истории значительную роль сыграли и белорусы.

Правящие круги Польши и особенно Ю. Пилсудский были недовольны Сувалковским соглашением, заключенным 7 октября 1920 года по которому Вильно и Виленский край оставались за Литвой. Поляки были, одержим идеями возрождения Польши в границах 1772 года. Чтобы вернуть под свой контроль Виленщину, они начали подготовку "к бунту" дивизии Л. Желиговского, которая была специально сформирована в основном из солдат и офицеров, родившихся в Виленском крае. Ей поручалось занять те земли. Захват должен был формально напоминать "бунт" литовско-белорусского дивизии, которая "решила" освободить Виленщину от литовской оккупации. Еще 29 сентября 1920 года Ю. Пилсудский позвал к себе в штаб-квартиру генерала Л. Желиговского. Во время разговора он сказал: "Если сейчас мы не обречем Вильно, история нам не простит ... Сделать это может только само население - ее сыновья из Литовско-белорусского дивизии. Нужно, чтобы кто-то взял на себя это дело ". Таким образом, Ю. Пилсудский предложил генералу возглавить войска, которые вступят в Вильно. Желиговский согласился с предложением и начал подготовку к "бунту" [14, с. 39].

8 октября военная группа "Бенякони" во главе с Л. Желиговским вышла из подчинения польскому верховному командованию и начала двигаться на Вильно "вырвать Виленщину из-под господства Ковенского Литовского правительства, которому этот край был сдан большевиками против воли население Виленщины и Гродненщины". 9 октября Вильно было захвачено [1, с. 910]. Литовцы предпочли не охранять город и увели свои войска в сторону Ковно. На занятой территории образовывалась формально независимая от Польши так называемая Средняя Литва (Litwa Srodkowa) со столицей в Вильно.

Вооруженный захват Вильно польским войском не был никаким "бунтом Желиговским". Это была хорошо спланированная в польских верхах акция. Правительство Польши, чтобы снять с себя ответственность, заявило, что Л. Желиговский действовал "самовольно", хотя 24 августа 1923 года Ю. Пилсудский, выступая в Вильно, сказал, что "пришла очередь генерала Л. Желиговским, действовавшего под моим непосредственным руководством и выполнявшего мои поручения ... [4, с. 468].

Занятие Желиговским Вильно имело значительный международный резонанс. Первоначально страны Антанты рассматривали "мятеж" как польскую акцию. Уже 12 октября 1920 г. Англия и Франция обратились к Польше с нотой, в которой подчеркнули, что оккупация Вильно не соотносится с основными принципами Лиги Наций. Однако это совместное выступление обоих государств не свидетельствовало о единстве взглядов на Виленский вопрос. В свою очередь, польское правительство подчеркивало, что оно не имеет отношения к действиям Л. Желиговским. "Генерал Л. Желиговский действовал вопреки нашим приказам, он вышел из подчинения, и является мятежником", - утверждало польское правительство [6, с. 116]. В конце концов, оно сумело убедить в этом деятелей Антанты. Литовское правительство не могло смириться с утратой Вильно, поэтому литовское войско несколько раз пыталась начать наступление и вернуть утраченные территории. Но военно-контрольная комиссия Лиги Наций под руководством французского полковника Шардиньи требовала прекратить военные действия [12, с. 83]. В результате вмешательства Контрольной комиссии Лиги Наций 29 ноября между представителями польского и литовского правительств было заключено перемирие и установлена демаркационная линия.

12 октября Л. Желиговский издал ряд декретов, которые регулировали жизнь на захваченных его войсками территориях. Согласно первому декрету главнокомандующего войсками Средней Литвы, провозглашалось создание независимого и якобы суверенного государства Средняя Литва. За границу нового государства принималась линия, определенная советско-литовским договором от 12 июля 1920 и литовско-польской демаркационной линией от 1 июня 1920 Территория Средней Литвы охватывала около 10 тыс. кв. км и насчитывала 530 тыс. жителей, 40% из которых составляли белорусы [5, с. 484].

После создания Средней Литвы Желиговский обратился к польскому руководству с просьбой признать ее независимость. Также он предложил правительству Литвы в Ковно и представителям белорусских организаций направить своих людей в Вильно для

участия в работе Временной комиссии, которая выполняла функции правительства. В первый период существования Средней Литвы в связи с предстоящим плебисцитом Временная комиссия проводила по отношению к белорусам либеральную политику. Первоначально белорусские представители, в отличие от литовцев, считали необходимым принять участие в правительстве Средней Литвы. [10, л. 10]. В. Ивановский занял во Временной комиссии пост главы департамента общественного обеспечения, Ю. Ивановский стал директором департамента иностранных дел, а Б. Тарашкевич - руководителем отдела белорусской школы в департаменте просвещения [13, с. 239]. Действия этих белорусских деятелей не поддержал Виленский БНК. Во время разговора его представителей с представителями Антанты было подчеркнуто, что единственным правомочным представителем белорусского народа является правительство В. Ластовского, которое во время конфликта занимало совершенно иную позицию [11, л. 312].

Правящие круги Литвы, разумеется, не могли смириться с территориальными потерями, в первую очередь, с потерей Вильно. Они рассматривали это как реальную угрозу для своей государственности. Все это стало новым стимулом для сотрудничества литовского правительства с белорусскими деятелями, сплоченными вокруг В. Ластовского. 11 ноября 1920 г. между Литвой и правительством БНР под руководством В. Ластовского было заключено секретное соглашение о политическом сотрудничестве. Согласно ему правительство В. Ластовского гарантировало Литве поддержку белорусского населения во время плебисцита. Литовское правительство пообещало, что территории, где белорусское население составляло большинство, будут развиваться на основе национально-территориальной автономии. Белорусы, в свою очередь, развернули агитацию в пользу Литвы. Активно в этом направлении действовала белорусская периодическая печать. Виленские белорусские газеты "Наша думка" и "Крыніца" призвали белорусское общество объединить свои силы с литовцами в борьбе за Вильно. Газета "Беларускі Колакал" 22 марта 1921 г. писала, что нет ни одного белорусского политика, который не симпатизировал бы литовцам [3, с. 335].

Идя навстречу апелляциям Литвы, Лига Наций 28 октября 1920 г. приняла решение провести на территории Средней Литвы плебисцит. Сначала польское правительство на это не соглашалось, но 7 января 1921 г. дало согласие на его проведение. На страницах газеты "Белорускае слова" был напечатан большой материал "Лига Наций о плебисците на Центральной Литве", в котором были помещены подробные постановления Лиги Наций по этому вопросу, а также показаны отношения к нему польского правительства и генерала Желиговского [2].

На спорных территориях проживало 40% белорусского населения [15, с. 362]. Поэтому за развитием возникшего конфликта внимательно следили руководители БНР и белорусские национальные партии и организации. Обе стороны – и польская, и литовская – стремились заручиться их поддержкой. Литовцы сделали все возможное, чтобы привлечь на свою сторону симпатии и поддержку во время плебисцита белорусских политических лидеров и белорусского населения края. Выполняя условия договора, правительство БНР развернуло активную деятельность. 16 ноября 1920 г. Виленский БНК выступил против мобилизации, объявленной Л. Желиговским. "Нельзя заставлять наш народ, чтобы он своей кровью покупал то, о чем еще не высказал своей воли, тем более что народ белорусский - такой же претендент на спорные земли, как польский и литовский. Мы просим отложить срок объявленной мобилизации до того момента, пока воля населения нашего края не будет определена ...", - говорилось в обращении к генералу [8, л. 280].

Довольно настойчиво белорусы пытались наладить сотрудничество с Лигой Наций и обратить внимание на белорусский вопрос в Средней Литве. Делегация БНР в составе В. Ластовского, А. Цвикевича, Л. Баркова, Д. Анекштейна и Я. Ладнова с 10 по 16 декабря посетила Женеву. В результате правительство БНР в двух меморандумах 16 и 18 декабря 1920 обратилось к Лиге Наций в связи с фактом захвата Польшей белорусских земель (Виленщины и Гродненщины) и притеснения белорусов на этой территории. В первом документе руководители БНР стремились обосновать историческое право белорусов и литовцев на владение Вильной. В обращении говорилось: "Вильно никогда не был польским местом. Это древняя столица Литвы и Беларуси, политический, культурно-просветительский и духовно-религиозный центр литовцев-католиков и православных белорусов. Население Вильно только литовско-белорусское. Претензии Польши на Вильно грубо противоречат доводом истории и этнографии и топчут национально-государственные права Литвы и Беларуси. Вильно не может отойти к полякам, это место белорусов и литовцев, это их наследие, их святыня» [9, л. 12-13]. "Факт проведения Лигой Наций плебисцита для определения государственной принадлежности Виленщины является поощрением экспансии Польши. Правительство рассматривает вопрос о плебисците как присоединение белорусских земель к Польше и недопустимый в интересах белорусского народа акт. Простая справедливость требует, чтобы плебисцитная формула была преобразованная и построена согласно данными истории и этнографии" - утверждалось в первом меморандуме [7, с. 231]. Во втором меморандуме, посвященном положению Беларуси, правительство БНР требовало временно передать под руководство Литвы территорию от линии Керзона до советско-литовской границы по договору от 12 июля 1920 г. В этом документе также получили конкретизацию белорусские предложения относительно проведения на Виленщине плебисцита. В частности, деятели БНР настаивали, чтобы плебисцит проводился только на территории между "линией Керзона" и реками Западный Буг и Нарев как на спорной территории. В сложившихся условиях правительство БНР согласилось на временную передачу этих территорий под управление литовского государства для обеспечения прав жителей белорусского национальности [1, с. 991].

18 февраля 1921 г. Виленская белорусская газета "Наша думка" выставила требования проведения плебисцита на всей территории, присоединенной к Польше по Рижскому перемирию. "Наша горе в том, - писала газета, - что мы не имеем ни пяди собственной территории, на которой бы была белорусская власть. По этой причине мы должны согласиться на плебисцит на тех территориях, где наше население составляет свыше 80%. Плебисцит - все же лучше, чем прямое присоединение к чужой стране или разделение между соседями" [11, л. 237].

Окончательно вопрос о политической принадлежности Средней Литвы должен был решить сейм Средней Литвы и планируемый в рамках выборов плебисцит. Первоначально выборы в сейм были назначены на 9 января 1921 г. Однако Лига Наций выступила против выборов. Слово "плебисцит" было почти самым популярным в Вильно в 1921 г. Все знали о том, что население Вильно должно высказаться относительно своей возможной государственной принадлежности. Но плебисцит так и не состоялся. Сразу же возникает вопрос "Почему?". Потому что обе делегации не смогли договориться о территории, на которой должно было проходить голосование. 2 марта Совет Лиги Наций, который видел бесплодность своих дальнейших усилий, принял постановление о передаче решения польско-литовского конфликта на рассмотрение правительственных делегаций под председательством представителя Бельгии в Лиге Наций министра иностранных дел Бельгии Поля Гиманса [11, л. 223].

Таким образом, после создания Средней Литвы правительства Польши и Литвы стремились привлечь белорусских национальных деятелей и всех белорусов на свою сторону, используя для этого различные средства. В свою очередь деятели БНР развернули активную политическую деятельность и настойчиво добивались, чтобы мир узнал о том, что в польско-литовском конфликте есть еще одна сторона - белорусская, что упорный спор между двумя государствами - Польшей и Литвой - происходит за территории, на которой белорусы составляют большинство населения. Белорусские деятели считали проведение плебисцита на спорных территориях единственным правильным вариантом разрешения конфликта, обещав литовцам поддержку белорусского населения края.

Источники и литература

1. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: У 2 кн. / Уклад., падрыхт. Тэксту, уступ. Арт, камент, пер., паказ. С.Шупы, – Вільня--Нью-Ёрк--Мінск—Прага: Беларускі Інстытут Навукі і Мастацтва: Т-ва бел. Письменства "Наша ніва", 1998– Т. 1. – Кн. 2. – 1721 с.
2. Беларускае слова. – 1920. – 10 снежня.
3. Весялюўскі Ю. Беларусь у Першай сусветнай вайне (Гістарычны нарыс) / Ю. Весялюўскі; [Рэд. А. Мірановіч] – Беласток-Лёндан, 1996. – 361 с.

4. Документы и материалы по истории советско-польских отношений / [Акад. Наук СССР. Ин-т славяноведения]; Ред. коллегия: советская часть: И. А. Хренов (отв. ред.) [и др.]; польская часть: Н. Гонсеровская-Грабовская (отв. ред.) [и др.]– М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1965. – Т. 3. (апрель 1920 г. – март 1921 г.) – 607 с.
5. Дубік С. (Багалеіша С.) Сярэдняя Літва / С. Дубік, А. Чарнякевіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. - Т. 6. - Ч. 1. - С. 483-485.
6. Zeligowski L. Wojna w roku 1920: Wspomnienia i rozważania / L. Zeligowski Wyd. 2. Warszawa: Wyd-wo Min Obrony Nar, 1990. - 157 s..
7. Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў / Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь [і інш.]; [Склад.: У. М. Міхнюк, Рэдкал.: І.І Антановіч (старшыня) і інш.] -Т.1. (1917-1922 гг.). Мн.: БелНДДАС: Выдавецкі цэнтр БДУ, 1997. – 395 с.
8. НАРБ. – Ф. 325. – Воп. 1. – Спр. 59. - Л. 280.
9. НАРБ. – Ф. 325. – Воп. 1. – Спр. 104. - Л. 12-13.
10. НАРБ. – Ф. 325. – Воп. 1. – Спр. 110. - Л. 10.
11. НАРБ. – Ф. 325. – Воп. 1. – Спр. 112. – Л. 223, 237, 312.
12. Рубцов А. Ф. Литва в политике французского империализма (1918-1924 гг.) / А.Ф. Рубцов - Томск: Из-во Том. унив., 1988. - 230 с.
13. Туронак. Ю. В. Іваноўскі і адраджэнне Беларусі / Ю.В. Туронак // Маладосць. – 1994. - № 8. – С. 197-250.
14. Ціхаміраў А. “Віленскае пытанне” ў міжнародных адносінах 1918-1920 гг. / А. Ціхаміраў // Беларускі журнал міжнароднага права і міжнародных адносін. – 2002. - № 3. – С. 37-45.
15. Чарнякевіч А. Сярэдняя Літва / А. Чарнякевіч // Беларуская энцыклапедыя – Мн, 2002 – Т. 15. – С. 362-363.

УДК 62:378(476)

А. Кукса

СОЗДАНИЕ ПЕРВОГО ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА И ПРОБЛЕМЫ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В БЕЛАРУСИ В 1920-1925 ГГ.

Створення першага тэхнічнага вузу пов'язане з історією Білоруського національного тэхнічнага ўніверсітэту, якому 10 грудня 2015 виповнюється 95 років з дня заснавання. Час, в який з'явився провідний виш країн СНД в області інженерної освіти, було складним для всієї системи вищої школи Білорусі.

Ключові слова: інженер, освіта, Білорусь, універсітет, вища школа.

Creation of the first technical college is connected with history of the Belarusian national technical university which is on December 10, 2015 95 years old from the date of the basis. Time in which there was the leading higher education institution of the SNG countries in the field of engineering education, was difficult for all system of the higher school of Belarus.

Key words: engineer, education, Belarus, university, high school.

После того как в XIX веке на территории Беларуси были закрыты Виленский университет и Горы-Горетский сельскохозяйственный институт, белорусы утратили возможность получать высшее образование у себя на родине. Основная масса выходцев из Беларуси получала высшее образование в вузах Украины, России и Польши. Необходимость открытия вуза в Беларуси волновал представителей белорусской интеллигенции, которые на всех уровнях поднимали вопрос о необходимости изменения существующего положения дел.

В газете «Наша ніва» появился целый ряд материалов о необходимости открытия университета в Минске, Вильно, Смоленске или другом городе. Аргументируя важность этого шага, указывалось на то, что в 1900 г. в России было 9 университетов на 140 млн. населения (1 университет на 15,5 млн.), а в Германии – 21 университет на 60 млн. (1 университет на 3 млн.). Еще сложнее было положение в Беларуси. На Всеславянском съезде прогрессивных студентов в Праге белорус Каляда заявлял, что «панаванне цямноты ў Беларусі мацней, як на Украіне: у некаторых беларускіх паветах на 100 чал. прыходзіцца 4 пісьменныя» [2, с. 4].

В апреле 1908 г. в Вильно состоялось собрание представителей городов и газет. Практически все сошлись во мнении, что открыть университет необходимо в Вильно, для общей пользы белорусов и литовцев. «Але важнейшая справа аб тым, ці адкрыць тут універсітэт, ці палітэхнікум. Некаторыя на сходзе даводзілі, быццам палітэхнікум будзе найлепшым для нас. На гэта мы скажам, што 1) у палітэхнікуме менш народу можа вучыцца, бо навука ў ім дорага каштуе, ды і не кожны здатны на інжынера і хоча быць ім; 2) інжынеры ў нашым краі не вельмы патрэбны, бо фабрык і заводаў тут мала, а тыя з тутэйшых людзей, што вучыліся на інжынераў у іншых гарадах, усё роўна не застаюцца ў краі сваім, а едуць кудысь у Расею ці Польшчу шукаць сабе месцаў. Мы думаем, што для Беларусі і Літвы патрэбны не так інжынеры, як проста людзі з навукаю – дактары, адвакаты (юрысты), настаўнікі і розныя вучоныя. Наш край цёмны, і няма каму рупіцца аб асвеце народа» [2, с. 4].

В условиях Первой мировой войны разные общественно-политические организации актуализировали необходимость создания высшего учебного заведения в Беларуси. Но, как и прежде в этом вопросе единства среди белорусской интеллигенции не наблюдалось. В декабре 1917 г. на Вселоборусском съезде в Минске часть интеллигенции выступала за открытие политехникума, а вторая часть – категорически настаивала на том, что Беларусь нуждается в первую очередь в создании университета. Но дальше словесных баталий дело не пошло.

Особый дефицит в технических силах заставил обратить внимание представителей местной власти на отсутствие соответствующих учебных заведений. Практические шаги в этом направлении связаны с VII очередным губернским земским собранием, которое постановило открыть в Минске с осени 1918 г. среднее политехническое училище. Политехническое училище включало в себя одно подготовительное отделение и три специальных (механическое, строительное и культурно-техническое). 1 июля 1918 г. в училище начались занятия. Курс обучения был четырехлетним (один год подготовительного и три года специального отделения). С августа 1919 г. по июль 1920 г. Минск находился в зоне польской оккупации.

Исполняющим обязанности директора был назначен инженер А. Д. Дубах, который вел переговоры с преподавательским персоналом. Городом предоставлялось помещение бывшей ремесленной школы по Ново-Московской улице. Запись в политехническое училище шла успешно. За три дня было подано свыше 30 заявлений. Но германские оккупационные власти вдвое сократили бюджет земской управы, в том числе вычеркнули из сметы 45 000 рублей, которые планировалось выделить на создание училища. Тем не менее, **1 июля 1918 г.** в училище начались занятия. Во многом это стало возможным благодаря инициативе Минского Союза инженеров и техников, которые способствовали организации политехнического училища по образцу заграничных «Техникумов». До 1919 г. должность директора занимал А. Д. Дубах, впоследствии его заменил Н. И. Михайлов.

Из подаваемых заявлений следует, что прием в Минское политехническое училище документов продолжался с 23 июля 1918 г. по 4 августа 1919 г. В 1918 г. поступило 71 заявление, но 6 человек забрали свои документы. В это время массово поступали просьбы о переводе в Минск из Московского политехнического училища инженеров и педагогов, Московского реального училища, Петроградского Воздвиженского высшего начального училища, Иркутского высшего городского училища, Киевского коммерческого института, Киевской гимназии, Виленской 2-й гимназии, Несвижской учительской семинарии и др.

Контингент учеников был самый разнообразный. За оплату поступали дети дворян. Так, 30 августа 1918 г. дворянка К. Г. Южиневиц обратилась к директору Минского среднего политехнического училища с прошением: «желаю дать сыну моему Антону техническое образование, прошу Вашего распоряжения, о зачислении его в число воспитанников вверенного Вам училища на механическое отделение». Поступали и дети бедных крестьян. Так, ученик 6 класса Сувалкской казенной мужской гимназии обратился в Минскую губернскую земскую управу с просьбой зачислить в Политехникум без оплаты за обучение. «С приближением наступающего учебного времени и, не имея возможности ехать в г. Ростов-на-Дону, по месту нахождения гимназии для дальнейшего обучения в таковой, благодаря открытию в Минске среднего Политехнического училища, которое для меня является более выгодным, так как я сын бедных родителей и мечтать о высшем моем образовании трудно; с окончанием же Политехнического училища я в состоянии буду определиться на службу и таким образом, обеспечить свое и родителей существование. Обучаясь в гимназии, я состоял на всем казенном иждивении» [4, л. 84]. О том, что просьба была удовлетворена, свидетельствует резолюция на заявление: «без оплаты».

В июле 1920 г., после освобождения Минска, появилась возможность поднять вопрос о преобразовании политехнического училища в высшее учебное заведение. На это время в училище работали 21 преподаватель и 9 мастеров.

10 декабря 1920 г. Президиум Революционного комитета Советской Социалистической Республики Белоруссии под руководством А. Г. Червякова принял постановление: «1. Принимая во внимание крайнюю необходимость для Белоруссии втуза для возрождения промышленно-экономической ее жизни преобразовать Политехникум в вуз; 2. Закрепить за ним здание Коммерческого училища; 3. Отнести Белорусский Государственный Политехникум в смысле снабжения его всем необходимым для успешной его организации к числу ударных втузов» [1, с. 44]. В этот же день состоялось заседание Совета деканов, на котором был заслушан доклад заведующего институтом о преобразовании Минского политехнического училища в высшее учебное заведение. Первым ректором БГПИ стал Никанор Казимирович Ярошевич.

Современные события в общественно-политической жизни не могли не сказаться на выстраиваемой системе взаимоотношений в БГПИ. Представители от студенчества входили в правление института; участвовали на равных правах (два преподавателя и два студента) в составе делегации, направленной в Москву, когда решался вопрос о статусе вуза; занимались вопросами посещения лекций слушателями курсов; распределения социальных пособий. Важным связующим звеном в общественной жизни БГПИ являлся старостат, представители которого принимали участие также и в работе Совета деканов.

По инициативе студентов начались рейды по лекциям, с целью проверки посещаемости занятий. Пропускавшим занятия студентам грозило лишение продовольственного пайка и отчисление из вуза. После рассмотрения вопроса о пропусках лекций студентами на Совете деканов постановили: «ввиду того, что все студенты, получая образование в Политехникуме, несут учебную повинность, ввести контроль посещаемости лекций студентами в следующем виде: а) помощник секретаря и староста проверяют наличие студентов своего курса и отделения ежедневно; б) каждый преподаватель делает ежедневно переключку всех студентов на лекции и отмечает отсутствующих и в) все добытые данные объединяются у декана, которому предоставляется право в свою очередь сделать проверку» [3, л. 23].

6 марта 1921 г. Советом Белорусского государственного политехнического института была утверждена инструкция деканов отдельных факультетов. В соответствии с этой инструкцией декан избирался факультетским собранием и утверждался в должности Педагогическим советом. В обязанности декана входили вопросы организации учебного процесса, соблюдения учебной и трудовой дисциплины.

На 1 декабря 1921 г. в БГПИ работало 158 человек, из них более 80 были заняты в учебно-воспитательном процессе, остальные составляли вспомогательный персонал. Оплата труда профессорско-преподавательского состава определялась в 150 довоенных рублей, считая за трудовую норму для профессоров 10 часов, для преподавателей 16 часов и для ассистента 24 часа еженедельно, а для административно-технического персонала в 30 рублей в среднем.

Большевиками было провозглашено бесплатное образование, но экономическая ситуация была настолько тяжелой, что в 1922 г. в БГПИ вводится оплата за обучение. Предвиделось, что студент будет вносить 15, 10 или 5 рублей поквартально (за три месяца вперед) в зависимости от своего материального положения. Правление вуза могло освободить от оплаты не более 40 % учащихся.

Для поступления в БГПИ абитуриент должен был обладать глубокими знаниями по физике, математике, истории и другим дисциплинам. В 20-х годах это могли себе позволить только дети выходцы из довольно зажиточных семей. Из подаваемых заявлений в БГПИ детей крестьян и рабочих было мало. В то же время советская власть ставила задачу о подготовке новых «красных кадров», выходцев из беднейших слоев населения.

В 1921 г. массово подаются заявления от новых советских органов власти с ходатайством принять в БГПИ их работников, с основной мотивировкой «надежный советский товарищ». Принимать приходилось, но эти «товарищи» показывали абсолютную неподготовленность для получения политехнического образования. Начались массовые отчисления таких выдвиненцев. На этом фоне в партийные органы посыпались жалобы на буржуазный облик профессорско-преподавательского состава. Челобитчики чаще всего писали о том, что они знали предмет не хуже студента выходца из более высокого сословия, но им профессор ставил положительную оценку, а ему выходцу из крестьянской среды – ставил неуд.

Остро стоял в это время вопрос с профессорами. Единичные кафедры возглавлялись профессорами. На 20 кафедрах БГПИ работало только 6 профессоров. Но кадры постепенно прибывали в Минск из всех уголков Советской России. Более сложным было материальное положение ССРБ, ограниченной рамками шести уездов Минской губернии. Начались проблемы с выплатой зарплаты и пайков. Это вызвало некоторый отток преподавателей в другие места. Учебные занятия проводились формально или вообще срывались со стороны преподавателей, которые параллельно работали на производстве. Например, профессор В. Пичета приглашенный на 0,5 ставки читать лекции по дисциплине «История Беларуси» в марте 1922 г. еще значился в ведомости на выплату зарплаты, а в апреле-мае его фамилия уже не встречается.

Особое место в вопросе закрытия БГПИ отводится и проблемам набора студентов. Начиная с 1921 г. конкуренцию БГПИ начинает создавать БГУ. В то же время с момента своего создания политехнический институт приобрел большую популярность среди жителей Западной Беларуси, которые после Рижского мира перешли в состав Польши. Для решения проблемы наборов студентов Н. Ярошевич создал в БГПИ «Западно-Белорусское землячество». Это позволило до 20 % увеличить контингент студентов за счет молодежи, которая с риском для собственной жизни нелегально переходила границу между Польшей и ССРБ для поступления в БГПИ. Но спецслужбами эти действия были расценены как попытка создания шпионской агентурной сети в Беларуси, в связи с чем состоялся арест Н. Ярошевича.

В итоге всей этой совокупности проблем БГПИ в 1922 г. был реорганизован в Белорусский сельскохозяйственный институт. Но той положительной роли, которую он сыграл для молодой Белоруссии, не мог не заметить видный историк, ректор БГУ В. Пичета, который только в 1928 г. смог написать такие строки: «... дзяржаўны палітэхнікум адыграў сваю значную ролю. Яго задачы і мэты былі звязаны з рэальным жыццём, а моладзь, пазбаўленая магчымасці паступіць у іншыя вучэбныя вышэйшыя ўстановы, напоўніла яго аўдыторыі і адносілася да свае працы з вялікім энтузіязмам. Апрача таго, палітэхнікум, ідучы насустрач жыццю і адчуваючы біццё пульсу рэвалюцыйнай эпохі, адчыніў дзверы для ўсіх працоўных».

В виду тех сложностей, которые возникали перед студентами из простых слоев населения при поступлении в вузы и в период обучения, Наркомпросом РСФСР ставится задача облегчить их положение. В России и союзных республиках начинается процесс оптимизации высшей школы, путем сокращения контингента студентов и, в первую очередь, за счет уменьшения числа выходцев из

не пролетарских слоев. 11 мая 1924 г. был издан декрет Совнаркома БССР о сокращении числа учащихся в вузах. В декрете, за подписью народного комиссара образования БССР Балицкого, указывалось на то, что ввиду переполненности учебных заведений и невозможности для БССР использовать все количество окончивших студентов различных категорий по их специальностям в ближайшие годы СНК постановляет: «1) поручить Народному комиссариату просвещения сократить общее количество учащихся в вузах БССР; 2) произвести до окончания учебного года; 3) сокращение количества учащихся производить по линии проверки их академической успешности с тем, чтобы по отношению к пролетарским студентам были допущены возможные преимущества и льготы, предусматривающие особые трудности для этой категории учащихся и прохождения курса вуза».

27 мая 1924 г. в президиумы рабочих факультетов поступили срочные циркуляры за подписью Балицкого, в которых указывалось на то, что Главпрофобр предлагает произвести пересмотр состава студентов с целью обеспечения приема в вузы в 1924/1925 учебном году пролетариями или «с идеологией таковых». Но при этом предвиделось, что этот пересмотр «ни в коем случае не должен носить характера чистки». Студентам, которые «не подходят под указанные условия приема» должны были выдавать справку, а студентам с «пролетарской идеологией» выдавать свидетельство установленного образца. В свидетельстве об окончании рабфака указывалось, что «лицо, окончившее Рабфак, состоявший в ведении Главпрофобра БССР, имеет право преимущественного поступления во все вузы БССР и СССР по разверстке мест, предоставляемой Главпрофобром». В справке указывалось только то, что студент «прослушал курс Рабфака и никакими преимуществами не пользуется».

Проверка вузов началась 10 июня 1924 г. В ходе сокращения количества студентов и повышения процента с пролетарской идеологией предстояло слияние некоторых отделений Института сельского хозяйства и педагогического Института с Педфаком БГУ. Перед комиссией ставилась задача удалить из вузов студентов не успевающих и неспособных, а также лиц враждебно настроенных к политике советской власти, «проявивших себя в качестве антипролетарского элемента». Приступая к работе, Центральная комиссия поместила в местной печати ряд статей и заметок о задачах и целях проверки. 11 июня были проведены собрания по факультетам БГУ, 12 июня – в сельскохозяйственном институте. Если в БГУ все студенты приветствовали проверку, то в сельскохозяйственном институте «со стороны известной части враждебное. Подавались записки «Правда ли, что Америка предоставит свои вузы выпуску т. Ходоровского и как относится к этому Советская власть», «Бережете ли вы на себя ответственность за самоубийства» и т.п.».

15 июня Комиссия приступила к проверке и к 1 июля работа на местах закончилась. Комиссия лично опрашивала студента, знакомясь с его делом, его успехами, причинами побудившими поступить в данный вуз, с его социальным положением. Путем опроса старались выяснить «его общественно-политическую физиономию, пригодность к работе». Выслушивалось мнение представителей студенчества и профессуры. Если в работе комиссий пролетарское студенчество оказало серьезную поддержку «привлекаясь к участию в работе самой комиссии для ведения тяжелой технической работы, продолжавшейся обычно целый день», то профессура наоборот ее тормозила. Проверка совпала с сессией и профессора часто формально проставляли зачеты, чтобы тем самым поднять успеваемость того или другого, ходатайствовали за отчисленных студентов. Но их мнения не учитывались комиссией, что приводило к тому, что они выходили из их состава.

В ходе проверки комиссия сделала вывод о больших недостатках в организации преподавания в вузах. «Студенчество в очень большой степени политически безграмотно и отстало в общественной жизни. По мнению студентки 3 курса Медфака Ленские события были в Париже, а на Украине – королевская республика. Студенты факультета общественных наук (ФОН) БГУ сдают политическую экономику исключительно по Железнову и Туган-Барановскому. Почти все сдавшие не читали «Капитала» Карла Маркса. Студенты ФОНа сдавшие государственное право не знают Конституции, не слышали и не читали Ленина «Государство и Революция»».

2 июля 1924 г. были подведены итоги работы комиссии по качественной проверке студентов Белорусского государственного института сельского хозяйства. Из подвергшихся проверке 520 студентов, оставлены для продолжения образования 360 (69,2%). В том числе оставлены безусловно – 195 (37,5%), а также условно: а) сдать учебный минимум или максимум осенью – 120 (23%); б) обратить внимание на общественно-политическое развитие и стать активным общественным работником – 45 (8,7%). Исключены из института были 148 человек (28,5%). В том числе: а) за малоуспешность – 81 (15,5%); б) как политически неразвитые и непригодные к общественной деятельности – 37 (7%); в) в целях пролетаризации вуза – 30 (6%).

До 1 августа 1924 г. поступило 939 апелляций. Восстановлено было только 135 человек. В основном такие решения принимались «когда была допущена ошибка местными комиссиями, либо когда надо было восстановить по тактическим или политическим соображениям, взяв их на особый учет».

В результате проверки контингент студентов уменьшился на 30 % в Институте сельского хозяйства, причем сильно уменьшился процент «прочих» (торговцы, дети служителей культа, лица неопределенной профессии и т.д.) на 96%, на педфаке БГУ всего на 21%, а прочих на 79%. В связи с изменением социального состава изменился и национальный состав в сторону увеличения белорусов и уменьшения евреев. Комиссия выявила и ряд недостатков, предложив их исправить «1. Приблизить партийные и комсомольские ячейки вузов к беспартийной студенческой массе. Партийные организации вузов должны привлечь к себе студенчество, связать их с собой и завоевать неформальное влияние на студенческую массу. С другой стороны партийные организации должны принять более близкое участие в академической жизни вуза; 2. Обратить внимание на подбор руководящих работников. Их выборы должны проходить под строгим контролем партии; 3. Усилить требования к академической успеваемости и более внимания уделять неуспевающим малообеспеченным».

21 октября 1924 г. на Всероссийском ректорском совещании о сокращении вузов и студентов выступил заведующий Главпрофобром РСФСР Ходоровский. Докладчик указывал на то, что к вопросу о пересмотре сети вузов Главпрофобр подошел очень бережно и все намеченные к ликвидации вузы прошли через ряд компетентных учреждений от Главпрофобра, через госплан до Совнаркома и, что при этом принимались во внимание хозяйственная и культурная роль данного вуза для данного региона, наличие преподавательского персонала, научного оборудования и т.д. Менее всего сокращались педагогические вузы. Всего по РСФСР исключено было 18 тысяч студентов, т.е. 13 с небольшим процентов.

11 сентября 1925 г. ЦК РКП (б) в своем постановлении «О работе специалистов», указывает на то, что необходимо бороться против всеобщей критики старых инженеров и техников, не отказываясь от деловых замечаний при наличии недочетов в их работе.

Таким образом, процесс становления и увеличения контингента технической интеллигенции в Беларуси изначально был приостановлен. Тяжелое экономическое положение, отсутствие кадров и ограниченность контингента студентов, привели к закрытию БГПИ в 1922 г. Важную роль в этот период начинает играть идеологический фактор. Особенно усиливается борьба с инакомыслием путем подготовки советских кадров интеллигенции пролетарского происхождения через систему вузов в 1924 г. В ходе чистки вузов резко увеличился процент пролетарского студенчества, что должно было позволить в будущем начать формирование и новой советской интеллигенции, в том числе и в сфере технического образования.

Источники и литература

1. Кукса, А.Н. Н.К. Ярошевич – первый ректор БГПИ. – Минск: БГАТУ, 2010.
2. Наша ніва. – 1908. – 25 красавіка.
3. Протоколы заседаний Совета Деканов и педсовета института // Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ). – Фонд 210. – Оп. 1. – Д. 3.
4. Студенты и их заявления для поступления в Политехникум // НАРБ. – Фонд 210. – Оп. 1. – Д. 11.

ДІЯЛЬНІСТЬ КУ-КЛУКС-КЛАНУ 1920-Х РР.: КОЛІР ШКІРИ ЛЮДИНИ ЯК КАТАЛІЗАТОР ЗЛОЧИННОЇ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ

У цій статті аналізується діяльність Ку-Клукс-Клану у 1920 рр.. Власне ж його соціальний і політичний вплив на життя суспільства.

Ключові слова: Ку-Клукс-Клан, расизм, дискримінація, кланісти.

The article deals with the analysis activities of the Ku Klux Klan in 1920. Actually, its social and political impact on society.

Key words: Ku Klux Klan, racism, discrimination, clanists.

Уявіть суспільство, в якому друзів, родину чи сусідів вбито просто через колір їх шкіри. Що вони зробили не так? Вони існували. В таких обрисах можна зобразити буття афро-американців, які жили в південній частині Сполучених Штатів Америки протягом більшої частини її історії. Формування Ку-Клукс-Клану було одним з основних факторів, що сприяли довгостроковій кривавій боротьбі в США. Клан класифікується як група расистів та вбивць, які упродовж трьох періодів зародження та відродження змушували чорношкірих та інших представників жити в страху.

У цій статті аналізуватиметься діяльність Ку-Клукс-Клану у 1920 рр.. Власне ж його соціальний і політичний вплив. Задля цього використано широкий спектр опублікованих архівних джерел.

Ку-Клукс-Клан досяг свого розквіту в середині 1920-х, об'єднавши між собою мільйони людей.

На нашу думку терористичну організацію, 1920-х років найкраще визначати як соціальну організацію з дуже успішною багаторівневою маркетинговою структурою, яка була «майстром з продажу» ненависті, релігійної та расової нетерпимості.

Ку-Клукс-Клан (ККК) є найбільш відомою расистською організацією в американській історії. Заснована в період після Громадянської війни, як громадський клуб, вона швидко перетворюється в терористичну організацію, спрямовану на пригноблення темношкірих, що звільнилися і вигнання білих, які намагалися поліпшити важке становище вільновідпущеників.

Вивчення предмету нашого дослідження означає два надважливі питання:

Чим пояснюється приголомшливий злет і стрімке падіння клану? Хто приєднався до клану і чому вони це робили? Якою мірою діяльність клану спричиняла до підвищення насильства, міграції негрів і навіть відобразилася на виборчих та законодавчих результатах? Відповісти на ці питання непросто, адже пройшло майже століття і клан був таємною організацією, багатьох секретів якої ми не знаємо і досі. Отже, відповіді, які ми формуємо у більшості випадків лише наводять на ту чи іншу думку, а не є остаточним і конкретним фактом.

У 1920 рр. головна мета Ку-Клукс-Клану змінилася. Клан почав застосовувати насильницькі методи щодо негрів, євреїв, східних народів і різних інших членів суспільства, які не належали до так званої білої раси. Ніхто не заперечує, що Ку-Клукс-Клан був брутальною силою протягом багатьох років. Після того як члени клану побачили ефект від появи великої кількості людей, то вирішили використовувати цей результат у своїх інтересах [8, с. 153].

Його члени почали суттєво впливати на суспільство. Багато хто з них вирішив, що клан може бути використаний як інструмент дискримінації та політичного перевороту [5, с. 234].

У 20-і рр. клан користувався популярністю в країні. У червні 1923 р. був організований «Жіночий Ку-Клукс-Клан», в 1924 р. - «Молодший Ку-Клукс-Клан» для хлопчиків і хлопців у віці від 12 до 18 років. Кількісне зростання «вампірів» відбувалося і в місті, і на селі. Журналісти згодом писали, що це було схоже на масове безумство. У селах і дрібних провінційних містах суди Лінча нагадували народні гуляння. Закохані, що веселяться, мужні чоловіки середніх років, що називається, тусувалися, спілкувалися один з одним. А на стовпах на центральній площі висіли декілька щойно страчених негрів [7, с. 355].

До 1924 р. в клані налічувалося від 6 до 9 млн. чоловік [4, с. 105]. Вважаємо, що це той момент, коли ККК став некерованим.

Хоча зростання чисельності членів клану було стійким, він був некерованим і недисциплінованим. Газетні і журнальні статті додали інтриги, опублікувавши пропаганду і розповіді про таємничий клан, який знову відродився. Дійсно Ку-Клукс-Клан перевершив всі можливі очікування, залучивши в свої лави некеровану масу людей [3, с. 289].

Однією із сильних сторін Ку-Клукс-Клану в США стала його секретність, яка також була одним із слабких місць, які призвели до його загибелі. Адже конспіративність ККК зробила контроль за його членами неможливим, в результаті чого у скоєнні всіх видів злочинів не могли знайти причетних.

Подібного не знала історія жодного терористичного угруповання світу. Клан був феноменом. В одній з в'язниць штату Колорадо навіть був організований кланістський осередок - «клаверна» - в яку входили як ув'язнені, так і деякі охоронці і частина тюремної адміністрації [2, с. 145].

Капітал клану ріс. З 1920 по 1925 рр. доходи тільки від членських внесків склали 90,0 млн. доларів, тобто в рік - 15 млн [3, с. 334].

Та все ж колишнього клану вже не було. На відміну від «класичного» варіанту існування, коли нещасних негрів вбивали десятками, в 1920-х рр. подібного не існувало. Так, якщо в 60-70-і рр. XIX ст. за рік гинуло близько 3 тис. чол., 1918 р. - 70 чол., з 1919 по 1922 рр. - 239 чол [3, с. 336].

У 1922 р. на посади губернаторів штатів Джорджія, Алабама, Каліфорнія і Орегона пройшли люди, які підтримували клан. У 1924 р. число губернаторів-«перевертнів» збільшилася за рахунок Колорадо, Огайо, Луїзіани. Великий вплив на політичне життя організація мала також у таких штатах, як Арканзас, Оклахома, Індіана. В 1924 р. «великий скарбник» «імперії» асигнував для підтримки сенатора від штату Джорджія 500 тис. доларів. Коли супротивник майбутнього сенатора дізнався, що його суперник підтримується кланом, він відразу відмовився від боротьби [5, с. 183].

У 1924 р. члени ККК навіть намагалися вплинути на результат президентських виборів: головний офіс був переведений з Атланти до Вашингтона. Так звані «лицарі» чинили тиск на обидві провідні партії США, так як південне відділення організації в основному належало демократам. А північ і захід - республіканцям. Однак з трьох основних кандидатів у президенти двоє виявилися лютими супротивниками Ку-Клукс-Клану. Коли в Нью-Йорку відкрився передвиборний з'їзд Демократичної партії, то його учасники розділилися в ставленні до організації і, врешті-решт, для включення в політичну декларацію партій пункту, який засуджує клан і будь-які його акції, не вистачило всього одного голосу [1, с. 158].

Найбільш відомою акцією Ку-Клукс-Клану за всю історію його існування став марш більш ніж 40 тис. членів організації в серпні 1925 р. у Вашингтоні. У ньому, крім «істинних лицарів», брали участь багато кандидатів в організацію, а також жінки, які організували власні колони. Лідери клану стверджують, що в ці роки вони активно впливали на «велику» політику США: сприяли переобранню Куліджа, прийняттю суворих антиміграційних законів, а також тих правових норм, що різко обмежують діяльність католицьких та інших «чужорідних» американської нації організацій [8, с. 200].

1925 р. виявився піком найбільшої могутності клану і одночасно початком його занепаду. Ще на початку 1920-х років нью-йоркська газета «Реасе» надрукувала інтерв'ю з колишніми членами організації, викриваючими її діяльність і розкриваючими багато внутрішніх таємниць. Інші газети зацікавилися також внутрішніми розбіжностями між членами клану та його активною фінансовою діяльністю [6, с. 102].

Проте в ті роки громадяни США були готові підтримувати все те, що засуджували центральні газети і Конгрес. Після цих публікацій число членів Ку-Клукс-Клану не тільки не зменшилася, але й різко зросла [3, с. 212]. «Деякі газети дуже допомогли нам тим, що змусили Конгрес зайнятися розслідуванням нашої діяльності. Це - найкраща реклама, про яку ми могли тільки мріяти», - заявив полковник Сіммонс [8, с. 120].

Поступово газети почали приділяти більшу увагу не стільки сенсаційній інформації, скільки обширним аналітичним статтям, що розкривали істинний характер діяльності «білих лицарів». Це призвело до того, що марш, проведений у Вашингтоні в 1926 р., зібрав 20 тис. осіб, а політики, що підтримували організацію, зазнали серйозної поразки на виборах навіть у тих округах, які традиційно вважалися прихильниками ідей Ку-Клукс-Клану [4, с. 320].

У 1927 р. група кланістів з Пенсільванії відокремилася від «невидимої партії», а на суді, у відповідь на звинувачення, висунуті проти них Сіммонсом і його прихильниками, дала свідчення про діяльність організації. Зрадники назвали імена багатьох членів і розповіли про деякі дії, серед яких найбільш вражаючим виявилось повідомлення про вбивство чорношкірого в Техасі, який був зварений в киплячому маслі на очах у кількох сотень людей [5, с. 232].

Наприкінці 1920-х років число членів Ку Клукс Клану скоротилося до кількох сот тисяч, а лідери організації настійно радили усім «лицарям» утримуватися від будь-яких масових заходів. У роки Великої депресії і війни Ку-Клукс-Клан фактично припинив своє існування. Офіційно ККК розпущений в 1944 р., відновлений в 1946 р., розколовся на кілька угруповань в 1949 р. [6, с. 170].

Отже, в 1920-х рр. ККК не тільки користувався популярністю серед населення і залучив до своїх «невидимих лав» мільйони людей, але й мав вплив на політичній арені. Прихильниками клану були губернатори, урядовці, кандидати у президенти. Попри жорстокий терор, ККК є феноменальною організацією, яка глибоко вкорінилася в історії США.

Джерела та література

1. Аптекер Г. История афро-американцев: современная эпоха / Аптекер Г. — 2. М.: Издательство «Прогресс», 1975. — 278 с.
2. Буровский А. Бремя белых. Необыкновенный расизм / Буровский А. — М.: Издательство «Яуза-пресс», 2011. — 448 с.
3. Болховитинов Н. Н. США: проблемы истории и современная историография / Болховитинов Н. Н. — М.: Наука, 1980. — 405 с.
4. Вард Г. История США / Вард Г. — М.: Астрель, 2009. — 256 с.
5. Иванов Р.Ф. Черные пасынки Америки / Иванов Р. Ф. — М.: 1965. — 192 с.
6. Петровский В.Э. Суд Линча: очерки истории терроризма и нетерпимости в США / Петровский В.Э. — М.: «Наука», 1967. — 467 с.
7. Травинский В. М. Как погибли миллионы негров / Травинский В. М. — М.: «Издательство социально-экономической литературы», 1963. — 247 с.

УДК 796(4):327.3

Ю. Тимошенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРВОНОГО СПОРТИВНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ В ЄВРОПІ

На міжнародній арені радянські очільники прагнули використати спорт як один із компонентів боротьби за європейський пролетаріат; як засіб популяризації комуністичних ідей. Це проявилось у створенні в 1921 р. Червоного Спортивного Інтернаціоналу, що мав би об'єднати всі робітничі спортивні товариства світу. Він перебував у стані перманентної конфронтації не лише з «буржуазними», а й з соціал-демократичними спортивними організаціями: усе перше пореволюційне десятиліття пройшло на фоні протистояння між соціал-демократами та комуністами.

Ключові слова: спорт, ідеологія, Інтернаціонал, соціал-демократи, більшовики, робітничі гуртки.

The Soviet leaders sought to use sport internationally as one of the components of the struggle for European proletariat; as a means of popularizing communist ideas. That manifested itself in the creation in 1921 of the Red Sport International, which would unite all sports associations of workers in the world. It was in a state of permanent confrontation not only with the "bourgeois", but also with the social-democratic sports organizations, all the first post-revolutionary decade passed against the backdrop of the confrontation between Social Democrats and Communists.

Key words: sports, ideology, International, the Social Democrats, the Bolsheviks, workers' clubs.

Мета дослідження – з'ясувати місце фізичної культури в політичній боротьбі на європейському континенті. *Методи дослідження:* робота ґрунтується на використанні історичного аналізу наукової літератури та джерел; системного та порівняльного аналізу; елементів деконструкції.

Закцентуавно увагу на тому, що Червоний Спортінтерн, граючи на протиріччях у середовищі соціалістичних партій Європи, прагнув розколоти міжнародний робітничий спортивний рух і повністю підпорядкувати його собі. У такий спосіб СРСР поривався використати спортивні змагання для поширення комуністичних ідей у світі. Як данина цій боротьбі – «спорт» диференціюється в радянському дискурсі на «пролетарський» і «буржуазний»; він може бути «червоним» і «жовтим», «контрреволюційним», «реформістським. Попри всі зусилля вищого керівництва СРСР вплив Червоного Спортінтерну на спортивне життя у світі був незначним, а тому покладені на інституцію ідеологічні функції не виправдали очікувань. Відтак, його офіційну діяльність було припинено в 1937 р., а деяких очільників репресовано. Радянська влада розпочала пошук інших шляхів для реалізації своїх пропагандистських цілей.

У 1913 р. соціал-демократичні партії Європи заснували особливий міжнародний спортивний рух, утім офіційно оформитися йому завадила Перша світова війна. Лише у вересні 1920 р. з ініціативи французьких, німецьких і бельгійських соціалістів у Люцерні (Швейцарія) відбувся Міжнародний конгрес робітничих спортивних організацій, де прийняли рішення започаткувати міжнародну спортивну робітничу організацію, що інституційно оформилася як Люцернський Спортивний Інтернаціонал (надалі – ЛСІ, Люцернський Спортінтерн). У радянській більшовицькій риторичі він означався як «жовтий». Згодом провели дві успішні Робітничі Олімпіади – у Празі (1921 р.) і Франкфурті (1925 р.). Прикметно, що в I Робітничій Олімпіаді 1921 р. приймали участь і українські представники – члени *руханкового* (фізкультурного) товариства «Січ» із Відня [10, ар.7]. Його членами були переважно, українські студенти з політехнічного інституту й університету.

Більшовики, що давно вже розійшлися із соціал-демократією в ідеологічних питаннях, не бажали поступатися їй у впливі на робітників і в спортивній царині. Тому в 1921 р. вони заснували свій Червоний Спортивний Інтернаціонал (надалі – ЧСІ, Червоний Спортінтерн), перший конгрес якого відбувся 23.VII.1921 р. у Москві. Його керівником призначили М. Подвойського, який виконував обов'язки народного комісара з військових справ України і керував Всебучем. Появу ЧСІ в жодному разі на варто сприймати як інтерес більшовиків до спорту – це був один із елементів ідеологічної боротьби за істотніший вплив на робітництво Європи. Заявити про себе ЧСІ планував на згаданій Франкфуртській робітничій Олімпіаді. Втім, а ні секції ЧСІ, а ні радянські спортсмени на неї допущені не були, через неузгодженість позицій. Це не свідчить, що контактів між спортсменами не було взагалі – спорадично радянські делегації відвідували Фінляндію, Норвегію, пізніше – Францію; у 1926 р. фіксуємо поїздку збірної команди Харкова з гандболу на змагання до Вюртенберга.

Водночас звертаю увагу, що в ті роки дискутувалося саме питання правомірності зустрічей із буржуазними командами: наскільки це потрібно, чи дадуть такі побачення щось корисне радянським фізкультурникам [4, с.93]. Зокрема, одним із противників змагань з іноземними командами був Ф. Рейснер, відомий діяч Червоного Спортінтерну. У публікаціях на сторінках журналу «Известия физической культуры» він стверджував, що такі контакти є шкідливими [3, с.2-3]. Однак його позиція залишилася у меншості. Поміж прихильників взаємин були, серед інших, ректор ДЦІФК «Державний Центральний інститут фізичної культури, м. Москва» О. Зіскінд (розстріляний у 30-х роках) і член ЦК ВКП(б) Б. Бажанов, які на сторінках тих таки видань опонували йому стосовно вказаної проблеми [1, с.2-5]. В кінцевому рахунку, думка останніх перемогла – політичні дивіденди від змагань радянських атлетів із іноземними були високими.

Із протилежної сторони також не існувало визначеності стосовно цього питання. Європейські соціал-демократи остерігалися намагань комуністів використовувати спортивні арени задля популяризації власних ідей. І не безпідставно: у низових колективах їм із великими труднощами вдавалося протидіяти комуністичній агітації. На Паризький конгрес ЛСІ (що проходив у жовтні 1925 р.) Червоний Спортінтерн вийшов з ініціативою про об'єднання або ж проведення спільних змагань за умови, що ЛСІ відмовиться від офіційного вступу в Соціалістичний (Лондонський) Інтернаціонал та Амстердамський Профспілковий Інтернаціонал. Як пересвідчуємося з вимог, більшовиків мало цікавив спорт, головними були, власне, політичні вимоги, в яких унаочнилася ситуація в міжнародному робітничому русі, що розділилася за ознакою прийняття/не прийняття комуністичної доктрини. Спеціально організована рухова активність стала одним із фронтів означеного протистояння.

Керівництво ЛСІ – Гастон Бріду, Жан Дефліже, Юліус Дейч – відкинуло такі претензії, погодившись лише на проведення спільних турнірів за умови, що радянські представники не використовуватимуть їх для пропаганди комунізму. Це був вимушений крок – до нього вдалися задля заспокоєння низових колективів, що лояльно ставилися до союзу із більшовиками. Як свідчать джерела, ЧСІ зробив ставку саме на них, намагаючись налагодити стосунки в обхід керівництва ЛСІ. Ситуацію нуртувала ще й та обставина, що Люцернський Спортінтерн не був монолітним. Можливо виокремити в ньому кілька течій. *Ліва* – щиро прагнула зберегти і проводити класову лінію в спорті, її представники прихильно ставилися до комуністів і сприймали ЧСІ. Географічно її виразники зосереджувалися в Ельзас-Лотарингії, Фінляндії, серед прихильників соціалістів у Німеччині та німецькомовних районах Чехословаччини, Швейцарії, певною мірою в Італії. *Права течія* відкидала співпрацю з ЧСІ й опиралася на секції в Чехословаччині та Франції. *Поміркована* – підтримувала ідеї класової боротьби та періодично виступала проти буржуазного спорту. До неї належала більшість членів ЛСІ. Таку роз'єднаність викликала низка питань принципового характеру: 1) об'єднання з ЧСІ; 2) співпраця чи ставлення до буржуазних спортивних організацій; 3) ставлення до заводських спортивних організацій тощо [7, ар.1, 3-5]. Власне, на останніх і спрямовувалася «тактика єдиного фронту» – прагнення спільно з означеними гуртками проводити фізкультурні заходи, переслідуючи власну мету. На пленумі ЧСІ влітку 1926 р. вона була оприлюднена у такому вигляді: «1) стремление увеличить боеспособность международного спортивного движения в противовес окрепшему буржуазному спортивному движению... 2) стремление раздвинуть рамки рабочего физкультурного и спортивного движения, пропитать его идеей классовой борьбы и использовать это для освобождения рабочих спортсменов от пацифистских, мелкобуржуазных и реформистских иллюзий (подчеркнуто мною. – Ю.Т.)» [7, ар.1].

Радянський Союз, граючи на протиріччях у колі соціалістичних партій Європи, прагнув посилити свої позиції, використовуючи, поміж іншого, й фізкультурно-спортивне середовище. Важливо, що радянські заяви з цього питання на міжнародній арені не завжди корелювалися з тими ідеями та процесами, що протікали в самому Союзі. Та це й не дивно. Від самого початку більшовики чітко розмежовують: одні гасла й ідеї винятково для «внутрішнього вжитку», інші – «для закордону». Коли в СРСР спеціально організована рухова активність населення не заохочувалася, кількість змагань обмежувалася, футбол уважався хуліганською забавкою, то у європейських країнах докладалося значних зусиль, аби розширити спортивну роботу контрольованих ЧСІ клубів; усяляко підтримувалася організація турнірів, які використовувалися для пропаганди комуністичних ідей; а в рамках зустрічей із робітничими організаціями чи то в Європі, чи в Союзі, преваловав власне футбол. Комуністичні лідери СРСР раніше за всіх у світі зрозуміли, що політичне значення міжнародних спортивних зустрічей є більш значущим, аніж їх результат.

Варто зауважити, що вплив соціалістів і комуністів на робітничий фізкультурний рух у країнах Європи різнився. Чисельність контрольованих ними гуртків, переважно, поступалася так званим буржуазним. Зокрема, на 1927 р. ЧСІ об'єднував секції у таких країнах: СРСР (в шести союзних республіках) налічувалося коло двох мільйонів осіб – усі фізкультурники України автоматично вважалися членами ЧСІ, сплачуючи відповідні внески; у Чесько-Словацькій Республіці його секції нараховували понад 110 тис. осіб, у Франції – 7,5 тис., у Норвегії – 10-12 тис., в Аргентині та Уругваї разом – біля 4 тис. осіб [8, ар.33]. Як зазначалося вище, Червоний Спортінтерн мав вплив на низові організації ЛСІ через своїх симпатиків: у декотрих товариствах до 30 %, але переважно – 5-10 % їх членів. Та все ж загалом вони навіть разом поступалися несоціалістичним організаціям. Для порівняння: у Німеччині в робітничих спортивних гуртках (контрольованих ЛСІ та ЧСІ) нараховувалося загалом 1 млн. 300 тис. осіб, а в буржуазних – 6 млн. осіб; у Франції в робітничих гуртках – 25 тис., у буржуазних – 950 тис. осіб; у Великій Британії соціалістичні спортивні гуртки взагалі відсутні, а в буржуазних – 3 млн. членів. Фінляндія була єдиною країною, де кількість членів робітничих спортивних організацій була більшою – 32 тис., проти 30 тис. у буржуазних [8, ар.12-13]. Природно, що за такого розкладу сил несоціалістичний спортивний рух становив потужну конкуренцію комуністичним впливам на робітничий клас. Із цим необхідно було боротися і бажано спільними зусиллями, але ЧСІ їх відкидав.

Аби позбавити свою роботу, від середини 1920-х років Червоний Спортінтерн силкується налагодити шефські стосунки (за аналогією з СРСР) радянських фізкультурних організацій над спортивними товариствами за кордоном. При Виконавчому комітеті ЧСІ створили постійну Комісію по зв'язкам фізкультурних організацій СРСР із зарубіжними колективами, яку очолив Карел Аксаміт. 25.І.1927 р. вона провела офіційне прикріплення республіканських, губернських, обласних організацій (звичайно ж як «шефів») до іноземних секцій ЧСІ чи робітничих спортивних товариств. Зокрема, «підшефними» УСРР закріплювалися організації Австрії, Робітничий спортивний союз Німеччини та Федерація пролетарської фізкультури Чесько-Словацької Республіки [2, с.86]. Відтак інституційно оформлюється той факт, що фізкультурники підрадянської України стають учасниками міжнародного робітничого спортивного руху.

Ситуація у світі в ці роки не сприяла більшовицькій пропаганді. В економічній сфері настав період стабілізації, а далі – і повоєнного зростання. Острах перед можливими революційними виступами змусив лідерів європейських країн покращити становище робітників через соціальне законодавство. А все, що було добре для європейського робітництва, сприймалося негативно більшовиками, бо підірвало їхню агітацію. Відтак, у 1923-1925 рр. майже в усіх цих країнах зупинилося зростання чисельності робітничих спортивних організацій, контрольованих «лівими» силами. У документах ЧСІ вказаного часу підмічаємо констатацію того, що «...значительная часть рабочих спортсменов осталась в стороне от рабочего движения и рабочих спортивных организаций, а то и прямо вступила в буржуазные спортивные организации. Другая часть с головой ушла в чисто спортивную работу, что частично содействовало внутреннему укреплению рабочих спортивных организаций, что нашло отражение в росте спортивного оборудования гимнастических сил, спортивных площадок и т.д.» [7, ар.10]. Наведений уривок підтверджує висновок, що лише злигодні були тією необхідною умовою, за якої зростає ефективність більшовицької ідеології й вона може знаходити собі прихильників. Інший аспект, що привертає увагу – згадка про робітників, які «з головою поринули в спорт». З контексту повідомлення помічаємо, що це явище якщо й не викликає захоплення, то й не сприймається цілком негативно – у ньому вбачаються певні позитивні моменти. Водночас у інших документах – стосовно Радянського Союзу – така зацікавленість спеціально організованою руховою активністю має прямо

протилежну реакцію. Вчергове фіксуємо принцип політичної доцільності: якщо спорт сприяє зростанню чисельності прихильників більшовизму в Європі, то це виявляється цілком прийнятним.

Звертаю увагу, що коли постало питання створення Союзної ради фізичної культури, керівники ЧСІ М. Подвойський і Ф. Лемберг виступили проти цього. Вони вказували на те, що Союзна рада практичної допомоги національним республікам (де вже існували свої ВРФК) суттєво не надасть, але гальмуватиме їхню ініціативу й виступатиме зайвою структурою в стосунках між ними та Спортінтерном. Можливо, з точки зору логіки, така думка була доцільною. Водночас, створення Союзної ВРФК однозначно зменшувала вплив і політичну значущість лідерів ЧСІ (окрім названих вище, це ще А. Валеніус, В. Галлахер), тому вони й протестували. Схожі аргументи зауважуємо й у протоколі засідання Бюро ЦК ЛКСМУ, яке категорично заперечувало проти створення ВРФК СРСР [6, ар.67,69]. Втім у політиці Радянського Союзу не завжди варто шукати логіку, тут важливіша доцільність. А з цієї позиції Союзна РФК становила важливий елемент контролю за діяльністю низових структур; складник централізованого управління організовано руховою активністю мас й отримання від неї бажаного для влади результату. І в такому ракурсі фізкультурне життя відповідало тодішнім тенденціям політичного й економічного повсякдення.

Важливим напрямом боротьби, що на певний час об'єднав деяких членів ЛСІ (у 1929 р. на V Конгресі він був перейменований у Соціалістичний робітничий спортивний інтернаціонал (SASI)) з секціями Червоного Спортінтерну, стала протидія організації фабрично-заводських спортивних гуртків. Справа в тому, що в досліджуваний період у низці країн Європи з ініціативи власників підприємств відкриваються спортивні гуртки, частину коштів на утримання яких виділяли самі власники, що відтак, робило заняття в них доступними для ширших соціальних верств. Острах такі дії викликали не лише тим, що переманювали робітників із соціалістичних спортивних осередків (і так нечисленних), а радше намаганням притлумити соціальні протиріччя. Якщо брати за основу інтереси фізкультурної сфери загалом і робітників, зокрема (скажімо, їх оздоровлення), то створення означених заводських колективів можемо лише вітати. Однак коли підходити до цього питання з позиції класової боротьби й політичної доцільності, то, звісно, така ініціатива ставала неприйнятною як для європейських комуністів, так і для частини соціалістів. Тому правильно, зі своєї точки зору, лідери ЧСІ стверджували, що буржуазія «...делает из своего спортивного движения великолепное явное политическое орудие для своих целей. В сознание масс она вталкивает, что спорт – это вещь совершенно аполитичная, что в спортивных занятиях все равны и т.д. Буржуазия воспитывает спортивные массы в том духе, что спорт – есть сотрудничество капиталистов и пролетариев, здесь все равны, никто ничем не отличается друг от друга» [8, ар.8-9]. У такому контексті означена ініціатива шкодила революційній боротьбі, хоча для пересічного працівника від неї тільки користь. Втім, коли це більшовиків цікавили інтереси звичайного робітника, якщо на порядку денному була загроза світової революції?

Відтак зазначу, що, з одного боку, радянська влада відкидала можливість співпраці з буржуазними спортивними організаціями (а ті, в свою чергу, також не горіли особливим бажанням до співпраці), а з другого – європейські соціал-демократи всіляко перешкоджали участі радянських атлетів у своїх стартах. ЧСІ, виконуючи настанови III Комуністичного інтернаціоналу (надалі – Комінтерну), прагнув розколоти міжнародний робітничий спортивний рух і повністю підпорядкувати його собі, апелюючи до єдності пролетарського спорту й не сприймав такої (єдності) під проводом соціалістичних партій. На кінець 1920-х років більшовики усвідомили ідеологічну силу спорту: із звичайного захоплення, хобі, він перетворюється на соціальне явище, що продукує емоції; на рух, який затягує тисячі людей. Завдяки цьому постає перспектива (лише наприкінці десятиліття більшість радянських лідерів це зрозуміло) його використання як провідника комуністичної ідеології; навіть футбол, що найбільше турбував владу в попередні роки, може бути використаний для популяризації колективізму. На порядку денному постало питання організації власного масштабного спортивного заходу. Відтак з'явилася ідея проведення *спартакиад* у СРСР.

Уже в самій назві радянського турніру містився свідомий виклик соціал-демократам, оскільки в ній присутній не лише натяк на античного вождя повсталих рабів, а й на однойменний рух німецьких лівих сил, розгромлений за участі комуністів у 1919 р. Прагнення внести розкол у пролетарський європейський спорт спостерігаємо й у процесі підготовки до першої Спартакиади. Зокрема, в 1927 р. поміж українських товариств «Луг» у Чехословаччині, які перебували під радянським впливом, поширювалися заклики бойкотувати II Чехословацьку Робітничу Олімпіаду, що проходила під патронатом ЛСІ, натомість узяти участь у Спартакиаді, що проходить у Харкові того таки року [9, ар.38-39], у межах підготовки до Всесоюзної.

Звертає на увагу риторика радянської делегації ЧСІ щодо Спартакиади та Олімпійських ігор: «Олимпиада 1928 г. явится демонстрацией националистических и фашистских устремлений буржуазии, демонстрацией ее силы, которую она хочет показать, как угрозу рабочему классу. Мы должны поставить вопрос о противопоставлении Олимпиаде нашу Спартакиаду или что-нибудь подобное во всеоюзном масштабе с участием зарубежных товарищей» [8, ар.14]; чи в іншому документі: «...Спартакиада должна быть мощной демонстрацией сил физкультурного движения трудящихся..., чтобы в противовес мощному буржуазному физкультурному и спортивному движению, устраиваемому в 1928 г. свою Олимпиаду, проникнутую духом империализма, продемонстрировать общность интересов физкультурного движения трудящихся» [7, ар.19]. Акцентується увага на вигаданих загрозах зі сторони європейського спорту; на несхожостях його і радянського, втім відмінності ці культивує і піднімає на щит саме останній.

У наступні роки кількість повідомлень про діяльність ЧСІ суттєво зменшується. У цьому відчувається втрата інтересу до нього з боку більшовицької партії. Надії на світову революцію не виправдалися, маси європейських робітників не пішли за ЧСІ, а тому СРСР вдається до інших кроків задля розповсюдження на Заході комуністичної ідеології. Відтак, ця структура наприкінці 1920-х років існує суто формально: у лютому 1931 р. на Всесоюзному з'їзді ВЛКСМ керівникам Червоного Спортінтерну закидають, що впродовж двох років (!) вони не скликали пленумів [5]. Такий стан справ можливий лише при втраті інтересу з боку радянського керівництва до вказаної структури. Підтверджує це ситуація з організацією Берлінської спартакиади.

Її проведення передбачалося на липень 1931 р., а тільки в лютому того таки року у газеті «Фізична культура» з'являється заклик узяти участь у цьому заході. Наступна публікація про неї трапляється аж 31 березня, і лише з указанного числа в ній присутня постійна рубрика стосовно підготовки, планування й організації відбірних змагань. Утім за три місяці такі масштабні змагання не готуються! У лютому святкували 10-ліття ЧСІ – газета «Фізична культура» наповнена здравими на його честь, критикою II Інтернаціоналу та Люцернського Спортінтерну, але про планований великий захід пролетарського спорту – Берлінську спартакиаду – жодного слова! Натомість із квітня – маса статей із загальним спрямуванням: «підтримати», «готуватися» і т.п., майже в кожному номері газети логотип Спартакиади. Розпочинається збір коштів, випускаються марки. І от у червні стає відомо, що влада Берліна її заборонила.

Пам'ятаючи з якою прискіпливістю радянське керівництво готувало ті чи інші політичні акції, не можу повірити, що цей крок не був очікуваним. Складається враження, що ту активність, ба більше – істерію – навколо неї в останні місяці й було розгорнуто власне тому, що влада очікувала такого результату. А весь пафос творився задля двох речей: по-перше, зібрати з людей під ще одним приводом (марки, значки, листівки) додаткові кошти; по-друге, підживити мілітаристські очікування в суспільстві – ось як «буржуїни» нам заважають, укотре наголосивши на ворожому оточенні. Мета – використати бучу навколо Спартакиади, як політичну акцію для тіснішого згуртування навколо партії; щоби подвоїти завзяття людей стосовно індустріалізації, й, звичайно ж, організувати черговий збір коштів на дирижабль (танк, літак тощо). Щось подібне згодом спостерігатимемо навколо організації Світової Спартакиади в Москві 1933 р., яка також не відбулася. Невдачі з улаштуванням спортивних свят засвідчили остаточну недієздатність ЧСІ.

Таким чином, на міжнародній арені радянські очільники прагнули використати спорт як один із компонентів боротьби за європейський пролетаріат; як засіб популяризації комуністичних ідей. Це проявилось у створенні в 1921 р. Червоного Спортивного

Інтернаціоналу, що мав би об'єднати всі робітничі спортивні товариства світу. Він перебував у стані перманентної конфронтації не лише з «буржуазними», а й з соціал-демократичними спортивними організаціями: усе перше пореволюційне десятиліття пройшло на фоні протистояння між соціал-демократами та комуністами. Червоний Спортінтерн, граючи на протиріччях у середовищі соціалістичних партій Європи, прагнув розколоти міжнародний робітничий спортивний рух і повністю підпорядкувати його собі. У такий спосіб РСРП поривався використати спортивні змагання для поширення комуністичних ідей у світі. Як данина цій боротьбі – «спорт» диференціюється в радянському дискурсі на «пролетарський» і «буржуазний»; він може бути «червоним» і «жовтим», «контрреволюційним», «пацифістським», «дрібнобуржуазним», «реформістським»; влада все ще з острахом дивиться на нього. Попри всі зусилля вищого керівництва РСРП вплив Червоного Спортінтерну на спортивне життя у світі був незначним, а тому покладені на інституцію ідеологічні функції не виправдали очікувань. Відтак, його офіційну діяльність було припинено в 1937 р., а деяких очільників репресовано. Радянська влада розпочала пошук інших шляхів для реалізації своїх пропагандистських цілей.

Джерела та література

1. Бажанов Б. Допустимы ли наши состязания с буржуазными спортсменами / Б. Бажанов // Известия физической культуры – М, 1925. – № 18. – С.2-5
2. Васильев А.А. Зарождение и развитие международных связей советского спорта в 1920-е гг.: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02/ Васильев Александр Александрович. – Саратов, 2001. – 209 с
3. Рейснер Ф. Куда лежит наш путь / Ф. Рейснер. // Известия физической культуры – Москва, 1925. – № 10. – С.2-3
4. Тимошенко Ю.О. Фізична культура в умовах становлення радянської тоталітарної культури (1920-ті рр.) / Ю. О. Тимошенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 20. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2012. – С. 92-97
5. «Фізична культура» – Харків, 1931. – 6 лютого
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГОУ). –Ф.1. Оп.20. Спр.2010. «Переписка с Наркомпросом УСССР, СНК УССР, ВУЦИК, ВУСПС, ЦК ЛКСМУ, докладные записки Наркомпроса УСССР о выполнении постановлений ЦК КП(б)У, оказании материальной помощи студентам, обучающимся в высших учебных заведениях в Германии. В деле имеется справка об украинских студенческих организациях за границей». – (5.08.1925 – 8.01.1926) – 167 аркушів
7. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.195. «Резолюции, тезисы, воззвания расширенного пленума исполкома Красного спортивного Интернационала и другие материалы». – (17.05.1926 – 5.08.1926). – 126 аркушів
8. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.290. «Доклад советской делегации Красного спортивного Интернационала на физкультурном совещании при ЦК ВЛКСМ и план мероприятий по проведению кампании Красного спортивного Интернационала». – (24.02.1927 – 2.04.1927) – аркуші
9. ЦДАГОУ – Ф.269.Оп.1.Спр.993. «Постанови засідань старшини товариства «Січ» у Подєбрадах (ЧСР) від 6 жовтня 1926 р.; 20 квітня і 26 травня 1927 р.; звернення старшини від 28 червня 1927 р. «Всім січовикам до відома», розподіл функцій старшини товариства «Січ»; оголошення старшини «Січі» з питань діяльності і прийому нових членів; кошторис витрат українських «Січей» і «Лугів» на II-й Чехословацькій Робітничій Олімпіаді 1927 р. Копії статутів західноукраїнських товариств «Луг-Батько» і «Крайовий Луг»; довідково-інформаційні матеріали про II-у Чехословацьку Робітничу Олімпіаду 1927 р., про січовий рух. Лист засновників товариства «Крайовий Луг у Львові» до польського Міністерства внутрішніх справ з протестом проти заборони Львівським воєводським урядом діяльності товариства. Програми II-ої Чехословацької Робітничої Олімпіади. Фото листівки з програмами «Січі» на олімпіаді в Празі». – (6.10.1926 – 19.07.1927) – 54 аркуші
10. ЦДАГОУ – Ф.269.Оп.1.Спр.994. «Протоколи загальних зборів (25 квітня і 16 жовтня 1926 р.), VI (III) надзвичайних загальних зборів товариства «Січ» 2 січня 1927 р., спільного засідання старшини «Січі» та Управи робітничого руханкового товариства в Подєбрадах 21 квітня 1927 р., засідань старшини Українського січового союзу 11 і 19 липня 1927 р. та матеріали до них (рукописні і машинописні примірники). Списки осіб, присутніх на зборах, сходинах і зібраннях товариства «Січ». – (1.01.1926 – 23.10.1927) – 40 аркушів

УДК 94(438+477)“1921/1939”

І. Гураль

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЕТНОКОНФЕСІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ХОЛМЩИНІ І ПІДЛЯШІ

В статті висвітлено становище православної церкви на Холмщині та Підляшші у міжвоєнний період. Констатовано, що вирішення українського етноконфесійного питання в краї конструювалося під кутом зору інтересів держави. Функціональність етноконфесійного фактору проаналізовано на трьох рівнях: позиції/поведінки влади, міжцерковних відносин та життя православних віруючих.

Ключові слова: Холмщина та Підляшшя, етноконфесійна політика, православна церква, неоунія, римо-католицизм, ревіндикація.

The article highlights the Orthodox church in Kholmshchyna and Podlasie in the interwar period. Ascertained that the solution of ethnic issues in the Ukrainian land konstruyvalosya the point of view of state interests. Functionality of ethnic factors analyzed at three levels: position/behavior of the authorities, intergovernmental relations and the life of Orthodox believers.

Key words: Kholmshchyna and Podlasie, ethnic politics, the Orthodox Church, neouniya, Roman Catholicism, revindykatsiya.

Зважаючи на дискусію про доцільність/недоцільність рівного відношення до всіх зареєстрованих релігійних об'єднань в Україні, яка дедалі виразніше артикулюється у різних форматах обговорення проблеми вирішення державно-церковних відносин у площині захисту національних інтересів, запропонована для дослідження тема є актуальною. Практичне значення її цілком очевидне, якщо розглядати етноконфесійну політику Другої Речі Посполитої не тільки з точки зору додаткового засобу асиміляції етнічних меншин, що загалом характерно для української історичної науки, але й з метою вивчення досвіду нації-державотворення.

У цьому зв'язку досліджувана проблема становить значний науковий інтерес, оскільки окреслює передусім теоретичну продуктивність вивчення компонентів етноконфесійної політики польської влади стосовно української національної меншини. Крім того, концепція осмислення цих суспільно-релігійних змін, які відбулись на Холмщині і Підляшші впродовж 1920 – 1930-х рр., з урахуванням польських державних інтересів, з одного боку, а з іншого – різних західних теорій (наприклад, «уявних спільнот» Б.Андерсона) та вітчизняних етнополітичних студій обумовлює вивчення або поглиблення змісту вже здійснених історико-релігієзнавчих досліджень.

У працях сучасних українських науковців, зокрема Ю.Макара, Б.Гудя, Н.Стоколос, Р.Скакуна та ін., заходи польської влади та ініціативи Римо-католицької церкви у реалізації проектів автокефалії православної церкви, неоунії, ревіндикації, «польського православ'я» більшою чи меншою мірою висвітлені, але загалом в контексті подій східних воєводств держави, натомість специфіка

Холмщини і Підляшшя окремо не відображена. Тому завдання статті власне продиктоване необхідністю виокремити та розкрити особливості суспільно-релігійного життя цього краю.

У вирішенні проблеми православної церкви польська влада на початку 1920-х рр. розв'язала відразу два принципово важливих питання: утвердила незалежність церкви від РПЦ і взяла її під державний контроль. Ці питання досліджені, тому констатуємо лише основні факти. Насамперед доцільно зазначити, що уряд новоствореної Другої Речі Посполитої (Речіпосполитої Польської) проводив політику щодо здобуття автокефалії та підпорядкування державній владі всього церковного апарату (перш за все, єпископату), а також матеріальної бази православної церкви з метою унеможливити розвиток будь-яких антипольських чи проросійських проявів у православному середовищі. Адже, значна частина впливового духовенства (деякі єпископи, протоіереї, настоятелі монастирів) не приховувала проросійських настроїв, не полишала надії на відновлення «єдиної і неділимої Росії».

Соціальну базу таких настроїв склали представники російської еміграції (цивільної і військової), рештки колишнього царського чиновництва, окремі групи парафіян українського походження, які перебували під впливом пропаганди Російського національного союзу (РНС) та церковної преси на зразок офіційного органу «Воскресное чтение» [2, с. 100 – 104]. На Холмщині та Підляшші проросійських радикальних елементів нараховувалось не більше 2 тис. осіб, але цей прошарок разом з українською національною меншиною належав до дражливих внутрішніх питань держави. Для організації управління православною церквою польський уряд запросив з еміграції (Італії) архієпископа Юрія Ярошевича. Після вдало проведених переговорів, за посередництвом польського представника у Москві Т.Філіповича між урядом Польщі та патріархом Тихоном, останній висвятив архієпископа Юрія Ярошевича на митрополита і дав згоду на призначення його екзархом православної церкви в Польщі. Екзархат, що набув чинності від 29 вересня 1921 р., польський уряд розглядав як перехідну форму до автокефалії.

На соборі єпископів 28 – 30 січня 1922 р. було ухвалено «Тимчасові правила про відношення уряду Речіпосполитої Польської до православної церкви в Польщі» (розроблені Міністерством визнань релігійних і освіти публічної), які визначали державний статус церкви. Цей документ, оформлений як розпорядження міністра А.Поніковського, попри його правові колізії, регулював державно-церковні відносини до 1938 р. «Тимчасові правила» встановлювали синодально-консисторський устрій православної церкви під керівництвом Синоду у складі єпископів Варшавсько-Холмської, Віленської, Поліської, Гродненської і Волинської єпархій. Кандидатури на вищі церковні посади, переміщення (візитації) єпископів, призначення священників на парафії узгоджувались з митрополитом і державними органами (міністерством, воєводством, староством). Члени консисторії, єпископи та священники перебували на державному утриманні. «Тимчасові правила» вимагали оформлення офіційних документів та актів громадянського стану державною мовою (останні так звані «метричні книги» нарівні з польським текстом могли подаватись мовою, якою розмовляли парафіяни). Разом з тим, навчання релігії в школах, обов'язкове для учнів православної віри, передбачалось рідною мовою учнів [4, с. 22].

Після арешту більшовиками патріарха Тихона і створення обновленцями у Москві свого Вищого церковного управління, собор єпископів у Варшаві 15 червня 1922 р. ухвалив рішення про автокефальний статус православної церкви в Польщі. За таке рішення проголосували митрополит Юрій Ярошевський, архієпископ Діонісій Валєдинський та єпископ Олександр Іноземцев. Єпископів Гродненського Володимира і Віленського Єлевферія, які виступили проти автокефалії, на вимогу уряду Синод звільнив від управління єпархіями.

Історик церкви І.Власовський оцінює цей акт як цілком закономірний, оскільки в Польщі «Церква не була відділена від держави» [4, с. 24]. Наступного дня, 16 червня, Синод дозволив використання у богослужінні, проповіді, навчанні дітей рідної мови народів (української, білоруської, польської і чеської мов) за бажанням місцевого населення та схвалення церковного керівництва. Надалі це рішення було доповнене 14 грудня 1922 р. та підтвержене 3 вересня 1924 р. [4, с. 26 – 27].

Після убивства митрополита Юрія Ярошевича колишнім ректором Холмської духовної семінарії, архимандритом Смарагдом (Павлом Лятошенком), 8 лютого 1923 р. православному митрополію в Польщі очолив владика Діонісій Валєдинський, який продовжив проурядовий курс на зміцнення автокефального статусу церкви. Внаслідок напруженої дипломатичної роботи польського уряду Константинопольський патріарх Григорій VII Томосом від 13 листопада 1924 р. підтвердив (визнав) цей статус церкви з назвою «Автокефальна Православна церква в Польщі». Офіційне проголошення Томосу представником патріарха відбулось 17 вересня 1925 р. у Варшаві у присутності членів уряду, духовенства і мирян, які радо вітали цю подію.

Водночас із утвердженням автокефального статусу церкви Синод з погодження уряду здійснив адміністративно-територіальні зміни церковного устрою, внаслідок яких Холмську православному єпархію у 1922 р. було ліквідовано, а її парафії приєднано до новоствореної митрополічної Варшавсько-Холмської єпархії. За різними даними, згідно дослідження Гжегожа Пеліці, І.Крип'якевича, Меморандуму собору єпископів 20 серпня 1922 р. та ін..., напередодні Першої світової війни Холмська православна єпархія мала 22 благочинії, 282 парафії, 5 монастирів (1 чоловічий з двома філіями і 4 жіночих), 313 священників і об'єднувала близько 300 – 330 тис. вірян [6, с. 337]. Станом на середину 1921 р. в межах Люблінського воєводства існувало шість православних благочиній (деканатів): Більський, який охоплював Більський, Константинівський та Радинський повіти і мав парафії в Кобилянках, Славатичах, Заболотті та Носові; Білгорайський, який охоплював однойменний повіт і мав парафії у Бабичах, Кульному, Тарногороді; Володавський, який діяв в межах повіту і мав парафії в Косині, Сосновіці, Угурську і Володаві; Грубешівський, який діяв на території однойменного повіту і мав парафії у Бересті, Черничині, Гостинному, Мажчі, Шиховичах і Тератині; Томашівський, який охоплював Томашівський і Замостський повіти і мав парафії у Чесниках, Городиславичах, Потуржині, Телятині, Томашеві і Тишівцях; Холмський, який охоплював Холмський, Красноставський, Янівський, Любаржівський та Люблінський повіти і мав парафії в Холмі, Бердишах, Любліні, Сичині, Войлевичах, Жмуді і Жулині [6, с. 340].

У 1924 р. митрополит Діонісій домагався від влади дозволу розширити православному мережу на Холмщині і Підляшші за рахунок відкриття недіючих храмів (у 1923 р. православним повернули 39 церков, але 109 зачинених церков ще знаходились у розпорядженні влади) у кількості 92 парафії, 17 філіалів та 2 монастирів: у Яблочині та Турковичах, але успіхи виявились незначними. Станом на 1927 р. православному мережу Холмщини і Підляшшя складала 47 парафій, 3 філіали і 1 монастир; у 1929 р. православні віряни в краї мали 67 діючих церков [10, с. 127 – 129].

Внутрішньоконфесійне життя православних віруючих ускладнювалось зловживаннями різних рівнів адміністративної влади у вирішенні кадрових питань, матеріального забезпечення духовенства, надмірного контролю за їхньою діяльністю тощо. Наприклад, один із чиновників канцелярії гміни Потуржин на Холмщині, характеризуючи кандидатуру на посаду священника, зауважував, що «то людина дуже інтелігентна, винятково енергійна, znana серед місцевого населення... тому може справити позитивне враження із таких причин є небезпечна для польської рації стану» [10, с. 234]. Хоча досить значні суми призначались на потреби церкви (наприклад, на 1931/32 роки – 2117980 злотих), але безпосередньо з бюджету вона їх не отримувала. Навіть невеликі кошти, які виділялись на оплату духовенства, ніде і ніколи вчасно не виплачувались. Платня і кількість осіб, які мали її отримувати, визначались місцевою адміністрацією з урахуванням лояльності/нелояльності до польської влади або суб'єктивних причин, тому головний тягар утримання парафіяльного духовенства лягав на плечі православного населення. Цілком очевидно, що така залежність православного духовенства (однаково, як від польської влади, так і громади) у більшості випадків мала негативні наслідки різного характеру. Таке становище зумовлювало протестний настрій серед православного, передусім українського, населення, яке делалі рішучіше на численних народних віче вимагало скликати крайовий собор для розгляду питань внутрішнього устрою церкви, призначення духовенства українського походження, створення незалежного від митрополії церковного комітету, організації церковних братств та ін. [2, с. 108 – 110]. Газета «Українське життя» (№ 5, 1927 р.), яка видавалась у Люблінському воєводстві, закликала духовенство брати провід

православного життя краю у свої руки. На з'їзді представників українського населення Люблінського воєводства, що відбувся з дозволу влади в Холмі у червні 1927 р., була прийнята резолюція: «З'їзд вимагає найшвидшого скликання собору, який є найвищим канонічним і православним органом Православної церкви в Польщі» (Українське життя. – 1927. – №6. – С. 6). Водночас представники Холмщини і Підляшшя брали участь у роботі Луцького з'їзду 5 – 6 червня 1927 р., який ухвалив рішення щодо необхідності демократизації (собороправності) й українізації православного життя в Речіпосполитій Польській. Надалі українські провідні діячі від Холмщини посол С.Хруцький, суддя Рочняк, колишній посол С.Любарський та ін. брали участь у різних нарадах українського церковного руху, де обговорювались питання скликання собору та вироблення нової редакції Статуту церкви, але до Митрополічної ради, яка розглядала ці питання 1928 – 1929 рр., не входи́ли. Хоча 30 травня 1930 р. президент Речіпосполитої Польської видав декрет на ім'я митрополита Діонісія про скликання собору, але протягом наступних років це питання так і не вирішилось, через зволікання уряду та неузгодженість позицій щодо статутних змін.

У 1929 р. з-поміж вирішення організаційних питань церковного устрою та українізації церковного життя православної спільноти змушена була мобілізувати зусилля на протидію «ревіндикації» (повернення храмів), що розпочалася за ініціативи Римо-католицької церкви низкою судових позовів католицького єпископату проти православних консисторій. Таких позовів надійшло 724, а пізніше кількість ревіндикаційних позовів зростає до 755-ти (на храми, їхнє майно і майже на всі православні монастирі, у тому числі на Почаївську лавру та Яблочинський монастир Холмщини). Серед виданих об'єктів було багато таких, які ніколи не належали католицькій чи греко-католицькій церквам, наприклад, збудовані до запровадження унії [2, с. 109]. За статистичними відомостями адміністрації Люблінського воєводства, до кінця 1930 р. Римо-католицька церква перейняла на Холмщині і Підляшші 144 православні храми, 122 із яких в результаті стихійної ревіндикації католицьким духовенством. Крім того, на Холмщині і Підляшші державна адміністрація розпочала заплановану акцію руйнування «зайвих» церков (передбачалось зруйнувати 97 церков, які залишалися зачиненими) [10, с. 129].

Для обговорення позовних справ відбулася нарада Синоду, на якій прийнято рішення духовним консисторіям не брати окремо участі в судах, а виробити однотайний план правового захисту. Такий план, підготовлений адвокатами, було схвалено на засіданні Синоду 14 грудня 1929 р. Справою оборони православних церков зайнялись також українські та білоруські послы і сенатори, які утворили спеціальну парламентську комісію на чолі з послом С.Хруцьким. Заходи українських церковних діячів підтримував митрополит Андрей Шептицький, котрий у заяві початку 1930 р. наголосив, що греко-католицька церква не буде брати участі у ревіндикації. На захист своїх церков виступило місцеве православне населення. У кожній парафії збирались кошти (по 100 злотих) для оплати адвокатів, відправлялись особливі молебні, запроваджувались пости [7, с. 111]. Серед численних захисних акцій особливо резонансною виявилась справа довкола церкви Св. Параскеви на вул. Оболонській у Холмі, коли після протестів населення її знесення призупинили (остаточно церкву розібрали у 1931 р.) [7, с. 112].

У польській вітчизняній історіографії подаються різні дані щодо кількості зруйнованих і переданих римо-католицькому духовенству православних храмів. Ці розбіжності зумовлені тим, що не вироблено єдиного узгодженого підходу у підрахунках. Наприклад, існують дані по Люблінському воєводству або окремо по Холмщині, по церквах або сакральних об'єктах, по храмах або будівлях і т.п. Автори колективної монографії «Від депортації до депортації...» вказують, що на початку 1933 р. на історичній Холмщині (без Підляшшя) з 260 церков 53 знаходились у користуванні православних, 87 передано римо-католикам, а 23, за польськими джерелами, очевидно з Підляшшям, були розібрані [6, с. 358; 10, с. 129].

Ревіндикація та руйнування церков викликали чи посилювали релігійний антагонізм між православними і католиками, а головне антидержавні (антипольські) настрої серед православного населення, тому Найвищий Суд у Варшаві рішенням від 20 листопада 1933 р. відхилив вимоги римо-католицького єпископа щодо ревіндикації колишніх греко-католицьких церков [7, с. 112].

Певне значення в етноконфесійному процесі на Холмщині і Підляшші відіграла так звана унійна акція («нова унія», «неоунія», «урядова унія», «унія східного обряду» та ін.). Ця ініціатива Римо-католицької церкви чи окремими представниками її єпископату урядом не підтримувалась. З іншого боку, польська влада і католицький єпископат були однаково зацікавлені у тому, щоб не допустити розширення впливу Української греко-католицької церкви як церкви національно-українського характеру поза межами Галичини – на землях Волині, Холмщини і Підляшшя, Полісся, Білорусі. На початку 1920-х рр. частина національно свідомої інтелігенції Холмщини схилилася населення до переходу у греко-католицизм.

На початку 1920-х рр. частина старшого покоління ще дотримувалась давніх уніатських звичаїв та обрядів, пам'ятала уніатські богослужіння. У 1921 р. в Люблінському воєводстві, в селах Докудові, Ортелі Княжому та Ортелі Королівському Біла-Підляського повіту лунали заклики до відновлення унії й утворення уніатської парафії [8, с. 208].

Під час Народного з'їзду Холмщини і Підляшшя, який відбувся у Холмі 28 травня 1923 р., посол до сейму Речі Посполитої Польської С.Любарський та доктор В.Ваврисевич переконували православних віруючих, що Галичина з її унією є «національно далеко свідоміша і міцніша, ніж наша православна Холмщина» (Наше життя. – 1923. - № 23. – С. 3) [9, с. 79 – 80]. За взірць служби українському народу сприймалася діяльність митрополита Андрея Шептицького.

Від початку унійної акції (1924 – 1927 рр.) на Холмщині і Підляшші були утворені парафії в Полосках і Старому Бубелі Більського повіту, Тересполі, Заболотті, Докудові й Костомлотах Біла-Підляського повіту, в селі Шостка Розинського повіту [8, с. 209]. Відкриття парафій або богослужіння місійного характеру відбувались переважно в селах де новоунійному духовенству передавались зачинені колишні греко-католицькі церкви. Сприйняття нової унії православним населенням у ряді випадків було неоднозначне, але загалом байдуже. На Велеградському конгресі 1927 р. єпископ Пшездецький інформував, що повернутих на унію в Польщі сягало ледве 20-ти тисяч – всього 14 діючих парафій і 7 в стадії переходу, які обслуговувалися 25-ма священниками, серед них 16 – колишні православні. Станом на 1929 р. ситуація майже не змінилася; неоунія мала 26 парафій, 25 священників, 22 церкви і 16504 вірян [7, с. 106].

Невдачі новоунійної акції, за висновками вітчизняних вчених, були зумовлені відсутністю державної підтримки цієї ініціативи Ватикану, незначним ресурсом серед православного населення, почасти штучним навіренням з боку священнослужителів та їхнього підпорядкування польському єпископу, розгортанням українізації православного життя, що послаблювало аргумент національного чинника греко-католицької церкви тощо.

Таким чином, у вирішенні українського питання на Холмщині і Підляшші етноконфесійна політика польської влади здійснювалася у напрямку державного контролю за діяльністю православної церкви в краї та поступового обмеження її матеріальної бази за рахунок ревіндикації. Разом з тим, міра застосування адмінресурсу корелювалася в залежності від потенціалу де-факто і можливого загострення міжконфесійних відносин чи протестних настроїв населення.

Джерела та література

1. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / E. Mironowicz. — Białystok : Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. — 294 s.
2. Papierzyńska-Turek, M. Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926 / M. Papierzyńska-Turek. - Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. - 390 s.
3. Альошина О. Політика польських народових демократів щодо Православної церкви (20-30-ті рр. XX ст.) / О.А. Альошина // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2008. – Вип. 15. – С. 102 – 106.

4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. 4 (XX ст.). – Нью-Йорк – Бавнд-Брук, 1996. – 416 с.
5. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918 – 1939 рр. / О.Купранець. – Рим, 1974. – 235 с.
6. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар, Анатолій Салюк. – Т. 1: Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.
7. Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої Світової війни 1939 – 1945 (Волинський період) / о. Тимофій Міненко. – Вінніпег – Львів: Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.
8. Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924 – 1939 рр.) / Роман Скакун // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії / за ред. о. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочилися, Олега Турія. – Т. 5. – Львів: Місіонер, 2007. – С. 204 – 247.
9. Степанчук О. Проблема унормування правового статусу православної церкви в 20-30-х роках ХХ століття на Холмщині / Оксана Степанчук // Українознавство: наук. Громад.-політ. Культ.-мист. релігійно-філос. педагогічний журнал. – 2012. - №4. – С. 78 – 83.
10. Яцечко С. Становище православної церкви Холмщини та Південного Підляшшя у 20-х роках ХХ століття / Світлана Яцечко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Рівне, 10 – 11 грудня 2008 р.). – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 126 – 130.

УДК 93/94(430)

Т. Кузьма

СПАЛЕННЯ КНИГ В НАЦИСТСЬКИЙ НІМЕЧЧИНІ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ НІМЦІВ

Стаття присвячена одній з трагічних сторінок історії Німеччини – публічному спаленню нацистами книжок, що не відповідали «арійському» духу. На основі двох контрастних пам'яток архітектури Берліну „Бібліотеки спалених книг” та „Сучасного книгодрукування”, аналізуються сучасні підходи німців до формування своєї колективної історичної пам'яті та її подальшої трансформації нащадкам.

Автор висновує, що характерним елементом німецької культури пам'яті в засудженні злочинів націонал-соціалістів є скульптурно-монументальний заклик сучасного суспільства до майбутніх поколінь про пам'ять катастроф, людських жертв і трагедій.

Ключові слова: історична пам'ять, нацизм, образ книги, спалення книжок.

The article deals with one of the most tragic pages in the history of Germany – the public burning of books that did not meet the “Aryan” spirit, by the Nazis. Based on two contrasting architectural monuments of Berlin, The Book burning memorial and Modern Book Printing, current approaches of the Germans to the formation of their collective historical memory and its subsequent transformation for descendants are analysed.

The author concludes that the characteristic element of German culture of memory in condemning the crimes of the National Socialists is sculptural and monumental appeal of modern society to future generations about the memory of the disasters, casualties and tragedies.

Key words: historical memory, Nazism, image of the book, book burning.

Той, хто забуває минуле, приречений на його повторення
проф. Крістоф Маркіус

В міському ландшафті німецької пам'яті не лише у традиційно звичному мистецтвознавчому, але й в історично-культурологічному аспекті особливо вирізняється незвичне архітектурне творіння – Бібліотека спалених книг (Затонула бібліотека) на площі Бебельплатц в Берліні, зведене у пам'ять про подію, що сталася на цьому місці 10 травня 1933 р. – публічне спалення нацистами близько 20 тисяч творів 149 авторів. Даній темі присвячено значну кількість досліджень в німецькій історичній науці. Однак, нам би хотілося не лише звернутися до одного з епізодів нацистської історії – акту книгоспалення, а й проаналізувати, як ця подія інтегрувалася в колективну пам'ять сучасних німців.

Відразу ж, після приходу до влади націонал-соціалістів, питання ідеологічної пропаганди та утвердження партійної концепції було поставлено в розряд першочергових. Ця функція покладалася на новостворене Імперське міністерство народної освіти та пропаганди, яке очолив гауляйтер Берліну Йозеф Геббельс. Важлива місія в просвітницькій кампанії покладалася на Німецький студентський союз та молодіжну організацію Гітлерюгенд, які мали поширити в університетах «Дванадцять тез проти негерманського духу». Ці положення закликали до „очищення” національної мови та літератури, протестували проти „єврейського духу розкладання” (до прикладу, п. 4 зазначав: „Наш найнебезпечніший ворог - євреї, і той, хто залежний від нього”, або п. 5: „Євреї може думати тільки по-єврейськи. Коли він пише німецькою, то він бреше. Німець, який пише німецькою, але думає не по-німецьки - зрадник!...” [14, s. 34] тощо) і вимагали, щоб університети стали центрами німецького націоналізму. Студенти як „духовні штурмові загони” створювали в кожному навчальному закладі „комітети боротьби”. Основний їх посил - кожен повинен почати з прибирання своєї власної полиці з „негативною літературою”, і закінчити в магазинах і публічних бібліотеках міста. Найрізноманітніші за жанром і спрямуванням книги „чорного списку” об'єднувало те, що лідерам нацистської партії здавалося „неарійським” духом.

Актом книгоспалення нацистський режим хотів, щоб університети записали їхній ідеології на „крові та ґрунті”. Через три місяці після приходу до влади Гітлера вогнища мали дати ясно зрозуміти: „націонал-соціалістична революція” не може бути реалізована, як пізніше написав нацистський автор, голова Імперської палати літератури Ганс Йост, „просто на столах, за якими вона писалася”. Він зазначав, що „відразу після захоплення влади необхідна найрішучіша чистка нашої словесності від чужих елементів, які водночас є і підірваними елементами” [4]. Саме тому студенти і професори мали проявити до революції свою лояльність і підтримку.

Подібне аутодафе мало на меті залякати пересічних німців, які звикли поважати друковане слово, взяти повний ідеологічний контроль за літературним процесом, а також заручитися підтримкою молоді в демонстрації новою владою свого радикалізму. Революційний запал і юнацька амбітність студентів були вміло використані у майбутній інквізиції книг.

Дійсно, подібний заклик збентежив суспільство. „Антисемітизм став загальним надбанням німців”, писав історик Гьотц Алі у своїй книзі „Чому німці? Чому євреї?” [4]. Книжкові торговці активно підтримували нацистів у відборі літератури, а біржове видання офіційно опублікувало список заборони. До нього потрапили книги Генріха Манна, Еріха Кестнера, Артура Шнітцлера, Ліона Фейхтвангера, Курта Тухольски, Еріх Марії Ремарк, Стефана Цвейга, Рікарди Хух, Зигмунда Фрейда та багатьох інших – всі вони вважалися „аморальними” і „декадентськими”. Як правило, авторами були передусім соціалісти, пацифісти та євреї.

6 травня 1933 р. нацисти інсценували пограбування бібліотек і книгарень, тисячі томів було вивезено. В одному тільки Берліні під час нападу на Інститут сексуальних наук лікаря єврейського походження Магнуса Хіршфельда, який захищав права сексуальних меншин, нацисти конфіскували більше десяти тисяч праць. Винищення цілилося на духовні основи ненависної нацистам Веймарської республіки. Нація мала доказати, що вона „очистилася зовні та зсередини”, зазначав головний нацистський пропагандист Йозеф Геббельс [12].

На площу Опери вантажівками звозилися книги зі всього міста. Була атмосфера народного свята, грав камерний оркестр і тисячі глядачів вишикувалися вздовж маршруту для моторошного ритуалу. З приблизно 70 тис. чоловік були професори в мантіях, члени студентських організацій, об'єднань SA, SS і Гітлерюгенда. Оскільки вночі йшов дощ, то нацисти поливали вогонь бензином. Рейхсміністр Геббельс звертаючись до молоді, зазначив „... Ера роздутого єврейського інтелектуалізму добігає кінця. Триумф німецької революції розчистив дорогу для німецького шляху, і в майбутньому німець буде не просто книжною людиною, але ще людиною з сильним характером...” і закликав кидати в полум'я інтелектуальне сміття минулого [16].

Спалювання книг відбувалося не лише на берлінській площі, а й у більш ніж 20 містах Німеччини. Винятком стала бібліотека у Лейпцигу, пізніше перетворена в Німецьку національну бібліотеку, де працівники потайки поховали книги, що підлягали спаленню. Безумовно, такий акт вандалізму викликав обурення міжнародної спільноти. Значно пізніше американський журнал Newsweek навіть назвав його „голокоством книжок” [18].

Ще задовго до відкритого переслідування нацисти вели облік неугодних авторів, куди потрапив, зокрема, письменник Еріх Марія Ремарк і його пацифістський твір „На західному фронті без змін”, якого було піддано безпрецедентній наклепницькій кампанії. Безглуздість звинувачень на адресу Ремарка сягла апогею, коли Гітлер зарахував письменника до французьких євреїв Крамерів (саме так читається прізвище Ремарк з кінця наперед). У 1929 р. в Гамбурзі студенти публічно спалили Версальський договір і Веймарську конституцію. Карл фон Оетцкий, редактор політичного журналу „Світова арена”, в 1931 р. також був засуджений за статтю, в якій викривалися порушення Версальського договору у військовій авіації. Тяжкі наслідки арешту він вже не пережив.

„Це було дивне відчуття, бути забороненим письменник і більше ніколи не бачити свої книги на полицях і вітринах книгарень” - писав пізніше дитячий письменник, автор спалених книг, очевидець подій Еріх Кестнер - „Я був єдиним автором, хто уважив цей спектакль своєю присутністю. Я стояв біля університету, затиснутий з усіх боків студентами, цвітом нації, одягненими у форму штурмових загонів, дивився, як вогонь лиже обкладинки наших книг, і слухав схвальні тиради цього мізерного брехуна. Похоронний вітер гуляв над містом...” [17].

Ще один автор, ельзаський письменник Рене Шикель, творів якого не було в списках для спалення, проте вони були вилучені з національних бібліотек пізніше, будучи у вигнанні, написав: „Якщо Геббельсу вдасться стерти наші імена з німецьких скрижалей, ми мертві. Привиди в діаспорі, в засушливій провінції. Вже наступне покоління не буде більше нічого знати про нас” [18].

Нацисти відкрили відверте цькування німецької культури, відомих письменників тих років та їх праці. На жаль, цей вчинок не був унікальним в історії Німеччини. Ще в 1817 р. німецькі студенти-націоналісти на Вартбургському фестивалі в пам'ять про „битву народів” проти військ Наполеона кинули у вогонь і спалили „кодекс Наполеона” і твори єврейських авторів. Після цього Генріх Гейне у 1820 р. в трагедії „Альмансор” написав „Це була лише прелюдія, там, де спалюють книжки, згодом спалюватимуть і людей” [4]. Він мав рацію: нацистське книгоспалення було тільки передумовою до масового вбивства цілих етнічних груп.

Сучасна Німеччина соромиться цього багаття, але не забуває про нього. Починаючи ще з 1947 р. щорічно 10 травня в Німеччині відзначають як День пам'яті про публічне спалення книг. А вже 80 років не такий вже великий історичний термін в контексті осмислення цих трагічних подій. Щось подібне відбувається в різних місцях планети і донині, можливо, в інших формах або іншими способами. Це частина способу життя там, де страх перед книгами, страх перед чужим розумом і розвитком дозволяє тоталітарному режиму використовувати його в своїх цілях.

В Німеччині процес повернення з небуття творів та імен їх авторів тривав десятиліттями. Вперше в 1976 р. про деякі, ще живих тоді, але випалених з пам'яті німців письменників вперше згадав журналіст Юрген Зерка і видав книгу „Спалені письменники”. Тоді ж під сильним враженням від книги бізнесмен Георг Зальцман почав збирати по букністам дивом уцілілі книги з „чорного списку”. Сьогодні в його будинку під Мюнхеном зібрано 12,5 тис. томів, які він періодично представляє на спеціальні виставки.

У 1993 р. урядом Берліна було оголошено конкурс щодо культурної трансформації історичного місця Бебельплац. Через рік відбулося відкриття унікального меморіалу – „Бібліотеки спалених книг”, авторства ізраїльського скульптора Міхи Ульмана, батьки якого ще в 1933 р. мігрували з Німеччини [8, s. 1078].

Пам'ятник, який зовні, мабуть, найскромніший з тих, що відзначають місця злочинів нацистської епохи в Німеччині, являє собою великий квадратний підземний простір завглибшки 5 метрів, де вбудовані порожні білі стелажі бібліотеки місткістю для 20000 томів, що йдуть під землю і закриті зверху товстим склом. Пустота підсвічується знизу, що підкреслює основну ідею композиції – спалення книг не знищило світло знань. Поруч на табличці міститься надпис: „На цій площі 10 травня 1933 р. студенти-нацисти палили книжки”, а також використана пророча цитата Г.Гейне, книги якого були також спалені [7].

В уявленні Міхи Ульман бібліотека, книга – є засобом заповнення факту відсутності євреїв у країні, яких називають „народом книги”. Згідно юдаїзму, враховуючи примусове переселення та діаспору, „книга” трактується як традиція та опір [11, s. 126]; вона розглядається як символічне місце притулку для існування єврейських традицій. Не зображення, а слово стало центральним медіумом для передачі історії єврейських страждань.

Ульман описує свою бібліотеку як камеру-обскуру (темне приміщення з одним малим отвором, прототип фотографічного апарату – *автор*). У склі відбивається довілля, люди і хмари. На його думку, розвиток відбувається в кожного в голові. „Пам'ять зовсім не залежить від сучасності. Пам'ять не видно, можна тільки відчути, свідомо випробувати. Бебельплац – це місце знань. Те, що ми бачимо у пам'ятнику, дуже мало, це пусте місце, порожня бібліотека. Просто погляд всередину. С кімната для того, щоб знали, або те що хотіли бачити і знати...” [3, s. 26].

Професор Берлінського університету мистецтв Стефані Ендліх у своєму есе акцентує увагу на важливій місії, яку Ульманова бібліотека відіграє у міжнародному мистецькому дискурсі. На відміну від Меморіалу пам'яті убитих євреїв Європи в Берліні, бібліотека не спрямовує погляд на кінцевий результат, а саме винищення і геноцид, а сягає начал, які були глибоко вкорінені в повсякденному житті людини та суспільства [10].

Ендліх розділила Меморіал Ульмана на дві кімнати, Negativ-простір і абстрактно всеосяжний простір. В образі порожньої бібліотеки, Negativ-простору, поєднуються втрата і наявність. Книги існують в голові відвідувача як предмети, і як інтелектуальний контекст. Негативний простір має сприйматися як серйозна метафора, як земельний отвір або укриття, яке закриті для доступу людини. Нічне освітлення інтерпретується нею як енергетичний центр, вічне світло, а скляна пластина є відображенням взаємодії між внутрішнім і зовнішнім, уявою і реальністю. „Перекладина здається дуже крихкою, заставляє тривожитися, що можна втратити рівновагу і провалитися в прірву. Іноді важливо знати, що десь щось існує, те, чого ми не можемо відразу побачити...” [9, s. 27].

Дійсно, тема порожнечі використовується не досить часто, вона має місце в ідеях більш новітнього мистецького меморіалу. Скажімо, Зниклий будинок Крістіана Болтанського або Єврейський музей в тому ж Берліні, чи 12-метровий в землю фонтан Зигмунда Ашрота в Касселі тощо, всі вони вражають незвичайним оригінально-скромним скульптурним підходом, який здійснює потужний емоційний вплив. Вони ніби символізують ту порожнечу та відсутність, які виникли в Європі в результаті масового знищення єврейського населення.

Архітектурна композиція „Бібліотека спалених книг” відрізняється від інших проєктів у Берліні не тільки в його просторових вимірах, які повинні стимулювати до колективного обговорення минулого, до усвідомлення національної провини та відповідальності. З реалізацією проєкту Ульмана Бебельплац не втратила своєї автентичності. На перший погляд видно тільки порожнє місце в його історичному вигляді, і тільки коли підходиш до середини площі, саме там де горіли книги, бачиш пам'ятник: недоступна порожня кімната, яка передає ідею вразливості та втрати. Підземний простір завжди освітлений, його видимість трансформує матеріально неіснуюче, невидимість книг через пам'ять зворотнього усвідомлення того, що було знищено. „Нахиліться,

тоді ви зрозумієте, що опера, собор, факультет відображаються в склі”, – говорить старий чоловік, друг сім’ї Ульман, який іноді приходив на це місце і пояснює відвідувачам багатоплановість меморіалу, – „Свобода мистецтва, науки, релігії річ не минула. Вона повинна бути захищена” [6]. Даний меморіал постає в усій тонкості та красі і, можливо, саме завдяки цьому проявляється його суть як метафори потенційних небезпек сучасного суспільства. „Бібліотека спалених книг” містить подвійний лейтмотив, дуалістичний предмет сакралізації, оскільки пам’ятник книзі – це пам’ятник засобу збереження пам’яті.

Події 1933 р. знайшли своє відображення ще в одній скульптурі – „Сучасне книгодрукування”, яку було монтовано в Берліні на площі Бебельплац 21 квітня 2006 р. в рамках виставки „Ласкаво просимо до Німеччини, країни ідей”, присвяченій Чемпіонату світу з футболу в Німеччині в 2006 році. Цей двадцятиметровий пам’ятник вагою 35 тонн склався із 17 книг німецьких авторів, які розміщалися одна на одній стопкою. Скульптура встановлювалася в пам’ять про Йогана Гутенберга, німецького винахідника сучасного друкарського верстата (1450 р.), яким було вперше надрукував латинську граматику Доната, кілька папських індульгенцій та дві Біблії. Однак місце розташування пам’ятки було вибрано не випадково, саме на тому місці, де нацисти понад 70 років назад здійснили акцію вандалізму над книжками.

Логічність задуму підкреслюється тим, що чимала частина зазначених в скульптурі авторів – це „спалені автори” або ті, що мігрували з Німеччини в 1933 р. Безумовно, сучасні німці пишаються такими літературними постатями, величність пам’ятника це засвідчує і спонукає до роздумів про важливість книги та її роль в житті сучасної особистості.

Дизайн „Сучасного книгодрукування”, як і інших п’яти в цьому проєкті, був задуманий і реалізований берлінським дизайнерським агентством „Scholz & Friends Identify” під патронатом Президента Німеччини Хорста Кьолера. Британська газета The Times відразу ж прокоментувала такий підхід тим, що німці відмовляються від свого традиційного песимізму [15]. Виставка тривала до кінця вересня 2006 р., наприкінці якої цю скульптуру було демонтовано. Проте „Сучасне книгодрукування” залишило глибокий слід в пам’яті німців та гостей країни, як нагадування про велич і мудрість цього виду творчості.

Значимість цього символічного тандему пам’яток скульптурно-архітектурного мистецтва на шану книзі засвідчує їх полярність: скульптура „Сучасне книгодрукування” ніби демонструє святість механізму народження книги, а „Бібліотека спалених книг” – навпаки відображає злочин проти книги, її загибель.

Вивчаючи обрану проблему, звернемо увагу й на цікаву комеморативну практику: за ініціативою Юргена Брайта і Каті Капеллен щорічно з 2009 р. 10 травня на Бебельплац проводиться акція „місце для читання” [4]. На 50-ти стільцях розкладаються книги авторів, щоб зберегти пам’ять про тих, хто постраждав у результаті спалювання книг. Колір крісел – червоний, помаранчевий і сірий, що символізують вогонь і попіл.

А в 2010 р. ізраїльський автор Хаїм Беер презентував переклад на німецьку мову свого роману „Бебельплац”, в якому це місце і пам’ятник спаленим книгам зіграли головну роль [5]. За словами керівника Центру європейсько-єврейських досліджень імені Мойсея Мендельсона Юліуса Шепса, „Бібліотека спалених книг” постає як більш дієвий меморіал книги, ніж обеліски з каменю або заліза” [13].

У 2012 р. Товариством сприяння меморіалу знищеним євреям Європи в Берліні була створена пересувна виставка під назвою „Спалені книги – переслідувані нацистами автори” покликана нагадати про знищення книг у нацистській Німеччині і про долі письменників, які зазнали гоніння в Третьюму рейсі. В рамках тематичного року, що проходив в Берліні під девізом „Знищене різноманіття” з січня по вересень 2013 р. виставка побувала на різних міських майданчиках. В експозиції, зокрема, цитуються слова ельзаського письменника Рене Шікеля: „Якщо Геббельсу вдасться стерти наші імена з німецьких скрижалей, ми мертві. Привиди в діаспорі, в посушливій провінції. Вже наступне покоління не буде більше нічого знати про нас” [18].

Сучасна політика пам’яті Німеччини базується на імперативі „Ніколи більше”, який передбачає, що історія повторюється і що необхідно запобігати цим повторенням, він звучить як заповідь людству пам’ятати про трагічні події. В найближчому майбутньому вже не залишиться очевидців нацистських злочинів, тому культура пам’яті стоїть на порозі значних змін. Переосмислення минулого може означати тільки самокритичне усвідомлення негативних подій та їх наслідків, усвідомлення того, чого не можна робити, щоб суспільство не втратило духу людяності. А меморіали як установи історико-політичного, історико-етичного просвітництва зберігають пам’ять про історію ще й у тому сенсі, що вони допомагають молоді будувати „мости” між теперішнім і минулим, коли того вимагають гострі проблеми сучасності: скажімо, проблема неонацизму або використання потенційно небезпечних „аргументів” в актуальних дискусіях на тему інтеграції тощо. Німецький філософ Теодор Адорно з цього приводу зазначає: „Переосмислення минулого” означає критичну роботу над пам’яттю про минуле” [2, с. 565]. В Німеччині політика пам’яті ні в якому разі не обмежена власне політичною сферою, в неї, поряд з політиками та публіцистами, залучені також представники різних інших професійних груп з різними інтересами та стратегіями, які вони привносять в осмислення історії. Саме такий підхід до злочинного минулого одночасно означає роботу над історією громадянського суспільства в майбутньому.

Джерела та література

1. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика [перев с нем. Б. Хлебников] / Алеяда Ассман. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
2. Adorno Th. W. Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit? // Adorno Th. W. Gesammelte Schriften. Bd 10 / II. Frankfurt a. Main, 1977. – S. 555 – 572.
3. Akademie der Künste: Anmerkungen zur Zeit, Heft 37: „Grund zu erinnern”. Protest für den Erhalt des Mahnmals zur Bücherverbrennung von Micha Ullmann, Berlin. – 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.hgb-leipzig.de/mahnmal/ulman.html>
4. Bebelplatz: Wo die Nazis vor 80 Jahren Bücher verbrannten [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.berlin.de/tourismus/insidertipps/3054987-2339440-bebelplatz-wo-die-nazis-vor-80-jahren-bu.html>
5. Be'er Ch. Bebelplatz. Berlin Verlag, Berlin 2010. – 318 s.
6. Das Mahnmal von Micha Ullman auf dem Bebelplatz in Berlin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.buecherverbrennung33.de/mahnmal.html>
7. Die „Versunkene Bibliothek“ am Bebelplatz – Denkmal zur Erinnerung an die Bücherverbrennung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.inberlin.de/2012/11/die-versunkene-bibliothek-am-bebelplatz-denkmal-zur-erinnerung-an-die-buecherverbrennung/>
8. Dubrau D. Architekturführer Berlin-Mitte. – Band 2. – Berlin, 2009. – S. 1078–1079.
9. Endlich S. Empfindliche Balance // Akademie der Künste: Anmerkungen zur Zeit, Heft 37 / „Grund zu erinnern”. Protest für den Erhalt des Mahnmals zur Bücherverbrennung von Micha Ullman, Berlin. – 2003. – S. 25-29.
10. Endlich S., Lutz Th. Gedenken und Lernen am historischen Ort. Ein Wegweiser zu Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus in Berlin, hrsg. von der Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 3., durchgesehene und korrigierte Aufl. – Berlin. – 1999.
11. James E. Young. Nach-Bilder des Holocaust in zeitgenössischer Kunst und Architektur, Hamburg. – 2002. – S. 126 – 133.
12. Goebbels-Rede zur Bücherverbrennung auf dem Opernplatz in Berlin [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.buecherverbrennung33.de/goebbelsrede.html>
13. Lüpke M. Cultural incineration: 80 years since Nazi book burnings [Електронний ресурс] / Marc Lüpke // Deutsche Welle. – 16. Mai 1933. – Режим доступу: <http://www.dw.de/cultural-incineration-80-years-since-nazi-book-burnings/a-16798958>
14. Richtlinien zur Vereinheitlichung der Hochschulverwaltung vom 1. April 1935. Abgedruckt in: Die Deutsche Hochschulverwaltung, Bd. 1, S. 34.

15. Ulrich P. Ideenloses Land der Ideen // Berliner Zeitung, 22. April, 2006.

16. Wider den undutschen Geist! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Buecherverbrennung.de/Feuerspruche/_/feuerspruche.html

17. www.Blog.inberlin.de/2012/11/die-versunkene-bibliothek-am-bebelplatz-denkmal-zur-erinnerung-an-die-buecherverbrennung/

18. www.buecherverbrennung33.de/vor10mai1933.html

УДК 94.009.17(430+480)

Г. Невинна

ВПЛИВ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ КРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ФІНЛЯНДІЇ У 1930-Х РОКАХ

На основі мемуарів, матеріалів періодичних видань, зарубіжної та вітчизняної історіографії досліджено та висвітлено внутрішньополітичні процеси, що відбувались у Фінляндії у 1933-1939 рр.

Основна увага у дослідженні приділена вивченню складів урядів, парламентів держави, політичних лідерів і їх вплив на зміну зовнішньополітичних орієнтирів країни.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішня політика, уряд, парламент, політичний лідер.

On the basis of analysis of memoirs, materials of periodicals, foreign and domestic historiography, mutual relations of Germany and Finland in 1933-1939 have been researched and analyzed. Much attention in research of political partnership was paid to study of staff of and of the countries, and their influence on the change of foreign policy guiding lines of the countries.

Key words: international relations, foreign policy, government, parliament, political leader.

Країни Північної Європи, які на початку ХХ століття не перебували у вирі подій світової політики, знаходились осторонь основних збройних конфліктів, після Жовтневого перевороту в Росії одразу опинились у центрі уваги великих держав і коаліцій. У складній міжнародній ситуації кожна із держав Північної Європи намагалась гарантувати свої цілісність, суверенітет і майбутнє. Мова йшла про забезпечення як мінімум трьох чинників, які б сприяли цьому: по-перше, належної обороноздатності; по-друге, сильних і впливових союзників серед великих держав того часу; нарешті, по-третє, виваженої політики стосовно своїх більш потужних сусідів.

Консервативні кола уряду Фінляндії вважали, що для захисту своєї незалежності необхідна підтримка будь-якої великої держави. Йшлося, насамперед, про Німеччину. Але більш помірковано налаштовані політичні сили Фінляндії також розуміли, що пріоритетне співробітництво з Німеччиною не повинно шкодити фінській орієнтації на країни Скандинавії. Водночас і те, й інше мало здійснюватись лише в обмеженому взаємозв'язку. Такої позиції, однак, не поділяли крайньоправі політичні течії у Фінляндії. Як відзначив у своїх мемуарах маршал Г. К. Маннергейм, " існували кола, де відчужено ставились до думки про орієнтацію на північні країни", " ... вони як і раніше, звертали погляд на Німеччину" [1, с.58].

Загалом актуальність дослідження визначається необхідністю всебічного та глибокого аналізу внутрішньої політики та її впливу на зовнішньополітичні орієнтації країн у міжвоєнний період. Це стосується нового прочитання і вивчення на основі сучасних наукових підходів і прийомів зовнішньополітичної діяльності Фінляндії в довоєнний період. Окрім того, вивчення даної тематики є актуальним для українських учених, оскільки сучасні політичні реалії, які відбуваються в Україні є подібними до фінських внутрішньополітичних процесів періоду, що вивчається.

Суспільно-політична актуальність теми, ступінь її вивчення визначає мету та завдання статті. Метою даного дослідження є вивчення процесу впливу внутрішньополітичних процесів, що відбувались у Фінляндії у міжвоєнний період, на зовнішньополітичні пріоритети. При дослідженні даної тематики автор ставить перед собою завдання вивчити ставлення органів влади, громадськості, засобів масової інформації Суомі до зовнішньої політики Фінляндії; вплив внутрішньополітичних процесів на вибір зовнішньополітичної орієнтації країни у досліджуваній період.

Дана тематика у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі розглядалась лише частково, насамперед у контексті вивчення міжнародної політики довоєнного часу або розвитку радянсько-фінських і радянсько-німецьких стосунків до початку та в період Зимової війни, що, безумовно, актуалізує тему дослідження.

Не можна заперечувати, що зовнішня політика Фінляндії у 30-х рр. минулого століття була тісно пов'язана із внутрішньополітичною розстановкою сил, насамперед лінією уряду, президента та парламенту.

Залишивши Лігу націй, Німеччина почала порушувати умови Версальського договору, і таким чином бойкотувати систему Ліги націй загалом. Всі фінські політичні партії протидіяли цій політиці. Винятком була лише невелика фракція крайньоправих – Патріотичний народний рух (ПНР).

У Фінляндії крайньоправі втратили політичний вплив ще на початку 30-х рр. Починаючи з 1933 р., у парламенті була представлена тільки одна профашистська партія – Патріотичний народний рух. Вона мала лише 7% парламентських місць і діяла окремо від інших партій. У 1938 р. міністр внутрішніх справ У. Кекконен навіть оголосив дану партію поза законом, хоча його рішення потім було відмінено у судовому порядку. На виборах 1939 р. профашистська партія отримала 8 місць, або 4% від загального їх числа у парламенті. Це явно свідчило про загалом негативне ставлення в країні до фашистських ідей.

Невдачу фашизму у Фінляндії можна пояснити слабкістю керівництва чи суперництвом і розколом всередині рухів. Але, крім того, у даному регіоні фашизм зіткнувся з добре встановленою конституційною системою, заснованою на демократичних цінностях. З іншого боку, відносно більший вплив, який фашизм мав у Фінляндії, співвідноситься з тим фактором, що він діяв там в умовах демократії, яка нещодавно склалась, і конкурував з демократичними політичними силами, які також були новими на політичній арені і не мали достатнього досвіду, щоб ефективно діяти проти зростаючої хвилі фашизму.

З 1934 р. при владі перебував третій уряд Т. Ківім'які, який спирався на підтримку Націоналістична прогресивна партія (НПП). Парламентська база уряду Ківім'які звузилася, коли в лютому 1936 р. пішли у відставку міністри від Шведської народної партії (ШНП). Після цього уряд міг спиратися тільки на підтримку 11 депутатів від НПП. На парламентських виборах у липні того ж року фракція НПП втратила ще 4 депутатських мандати. Соціал – демократи завоювали додатково 5 місць, підвищивши рівень свого представництва до 83 голосів.

Перемоги Соціал-демократичної партії Фінляндії (СДПФ) на виборах 1933 і 1936 рр., відмежування Національної коаліційної партії (НКП) від крайньоправих і те, що Патріотичний народний рух (ПНР) залишалася невеликою за чисельністю партією, забезпечили збереження у Фінляндії демократичної системи. Фінський історик М. Якобсон так оцінив ці політичні зміни у парламенті: " І все ж демократія перемогла. Фінляндія була однією з кількох європейських країн, яка чинила опір хвилі антидемократичних сил, які поглинули більшу частину континенту у 1930-ті рр." [5, с.22]. Зміни у розстановці політичних сил на користь прихильників демократії сприяли також поліпшенню відносин між соціал-демократами і аграріями. Міжпартійні переговори про можливість співпрацю на урядовому рівні розпочалися у вересні 1936 р. Проект програми був готовий незадовго до падіння уряду Ківім'які.

Долю уряду Т. Ківім'які поставили під загрозу матеріали Центральної розшукової поліції, що проникли до преси у вересні 1936 р. У них йшла мова про т. з. "політику народного фронту" [3, с. 183]. Прем'єр – міністр захотів з'ясувати, наскільки широко

комуністам вдалося проникнути у різні громадські організації, які “здавалися нешкідливими”. У матеріалах поліції були навіть поіменно названі члени уряду й інші відомі громадські діячі, що перебували під наглядом.

Соціал-демократи планували зробити запит за матеріалами розшукової поліції, але уряд сам обрав собі причину, через яку він сам “схотів упасти” [3, с.183]. Т. Ківім’які запропонував змінити кримінально-процесуальний і військово-кримінальний кодекси. Його пропозиції містили, зокрема, пункт про запровадження смертної кари за державну та військову зраду. Тим самим він поставив питання про довіру уряду. При обговоренні цих пропозицій навіть представники урядової партії не підтримали їх. При голосуванні вони були відкинута більшістю лише в один голос. За відхилення проголосували 94, проти – 93 депутати. Показово, що 2 депутати від НПП були відсутні під час голосування. Уряд Фінляндії який перебував при владі довше, ніж усі попередні, 3 роки 9 місяців і 21 день, впав на початку жовтня 1936 р.

Відповідно до парламентської практики прем’єр-міністр Вайне Таннер заявив президенту П.Е. Свінгувуду, що соціал – демократи хочуть взяти участь у переговорах про формування уряду більшості. Спочатку президент нічого проти цього не мав, але вже за півгодини досить сухо заявив Таннеру, що соціал-демократам немає чого робити в уряді, поки він є президентом. На зміну його позиції вплинув рішучий опір з боку НКП. На думку керівництва партії, участь соціал-демократів в уряді мала б для країни фатальні наслідки. НКП запропонувала АС (Аграрний союз) співробітництво для створення міцного уряду, який би, можливо, користувався більшою довірою. Однак АС на це не пішов. П.Е. Свінгувуд доручив формування уряду К. Калліо.

Четвертий уряд К. Калліо, який приступив до роботи у жовтні 1936 р., спирався, головним чином на АС. 10 міністрів представляли партію прем’єр-міністра, плюс два міністри від НКП і два від НПП. На вимогу Калліо Р. Голсті повернувся на посаду міністра закордонних справ по 14-річній перерві. П. Свінгувуд призначив Р. Голсті неохоче, бо вважав його занадто антинімецьки налаштованим. Міністром внутрішніх справ став член АС 36-річний доктор права Урхо Кекконен . Цікавим є той факт, що Урхо Кекконен у 1932 та 1933 рр. для підготовки дисертації побував у Німеччині, де став свідком приходу Гітлера до влади. Діяльність комуністів у Фінляндії на той час була уже заборонена, тому у памфлеті “Самооборона демократії” Кекконен звертав увагу на загрозу, яка йшла від правого радикалізму [4, с.239].

Праві широким фронтом виступили на підтримку обрання П.Е.Свінгувуда на новий термін на президентських виборах 1937 р. Контркандидатами знову виступили К. Столберг, К. Калліо і В. Таннер. Уже на третій поспіль президентських виборах соціал-демократи свою основну мету вбачали в тому, щоб перешкодити обранню П. Свінгувуда. У виборчій кампанії, яку вони проводили, гасло на підтримку Свінгувуда “Старого Пеку знову” отримало іронічну приписку ”до Луумякі” (тобто відправити старого на відпочинок до його рідного маєтку Котканіємі, у селі Луумякі).

Соціал-демократи намагалися забезпечити обрання К. Столберга вже у першому турі, а тому відразу відмовилися від кандидатури В.Таннера. Обрання Столберга провалилося тому, що частина членів ШНП проголосувала за П.Е. Свінгувуда. У другому турі соціал-демократи, згідно своєї обіцянки, проголосували за К. Калліо, який і був обраний президентом республіки 177-ма голосами. За К. Каліо, крім виборників від СДПФ і АС, проголосувала також частина представників НПП.

Зміна президента усунула останню перешкоду на шляху співпраці АС і СДПФ на урядовому рівні. Партії домовилися, що портфель прем’єр-міністра дістанеться НПП, “нейтральній” стороні в уряді. Кандидатами були названі, зокрема, А. Каяндер і Р. Рюті . Останній відмовився, і соціал-демократи підтримали кандидатуру Каяндера. АС передав питання на вирішення президенту Калліо. Той доручив сформувати уряд Каяндеру, який у 1920-ті рр. очолював два “уряди чиновників”. У третьому уряді Каяндера, так званому “червоно-зеленому”, іншим представником від НПП був Р. Голсті, який повернувся на посаду міністра закордонних справ. Впливова фігура в СДПФ, В. Таннер отримав портфель міністра фінансів.

Парламентська база “червоно-зеленого” уряду була ширшою, ніж будь-якого попереднього. Серйозна економічна криза початку 1930-х років йшла на спад, популярність уряду в народі зростала, і старі суперечки були поховані.

У 1930-х рр. число прихильників сил, що перебували на крайній політичних полюсах, виразно скоротилися. Нелегальна КПФ, сильно послаблена антикомуністичними законами і власними хибними політичними оцінками, у 1934 р. взяла на озброєння так звану комінтернівську “тактику народного фронту”, яка передбачала співпрацю з соціал-демократами і прогресивною буржуазією. Керівництво СДПФ категорично відкинуло ці прагнення. У 1937 р. з партії були виключені поборники ідеї народного фронту – студентське Товариство академічних соціалістів і опозиція, що згуртувалася навколо своєї газети “Сойхту” (“Смолоскип”) [3, с.185].

Все ж 12 березня 1937 р. був створений новий аграрний соціал – демократичний уряд. На парламентських виборах 1936 р. аграрії отримали 53, а соціал – демократи – 83 з 200 депутатських місць. Так званий “червоноземельний уряд”, до якого ввійшли 6 соціал – демократів, 5 аграріїв, 2 представники Прогресивної партії і один безпартійний міністр, мав широку парламентську базу. Він перебував при владі до початку Зимової війни.

Уряд у свою чергу намагався остаточно приборкати крайньоправих. Восени 1937 р. міністр внутрішніх справ У. Кекконен почав проводити лінію на заборону ПНР. Молодіжна організація у рамках ПНР, “Синьо-чорні”, які брали участь у спробі державного перевороту в Естонії, була закрита у травні 1938 р. В листопаді того ж року У. Кекконен отримав від уряду повноваження розпустити ПНР на підставі того, що ця організація була заснована з метою продовжити справу забороненого Лапуаського руху. Міський суд Гельсінкі, однак, скасував рішення Міністерства внутрішніх справ. У. Кекконен продовжив боротьбу проти ПНР, але загострення відносин з СРСР восени 1939 р. перешкодило йому довести справу до кінця [3, с.186].

Спочатку міністром закордонних справ був Р. Голсті (1936 –1938), член Прогресивної партії, відомий англофіл. В ув’язненні Р. Голсті Фінляндії потрібно було орієнтуватись на північноєвропейські країни, діючи в рамках Ліги націй, а також на Англію і Францію. Наступником Р. Голсті на посту міністра закордонних справ наприкінці 1938 р. став Е. Еркко, який вважав скандинавську політику найважливішою та недовірливо ставився до Ліги націй.

Соціал-демократи завжди були відомі своїм пацифізмом і дотриманням принципів Ліги націй. Разом з тим вони також проявляли помітну схильність до співробітництва із скандинавськими країнами, одночасно підкреслюючи важливість підтримання нормальних відносин з Радянським Союзом.

У свою чергу, аграрії виявляли незацікавленість підвищувати податки, призначені для задоволення потреб армії. Зовнішньополітична орієнтація партій з 20-х рр. віддавала перевагу балтійському вектору і виконанню зобов’язань, які випливали з членства в Лізі націй. Поряд з цим і Аграрний союз зробив вибір на користь орієнтації на північноєвропейські країни.

На парламентських виборах влітку 1939 р. становище “червоноземельного уряду” ще більше зміцнилось. Тепер аграрії мали 56, а соціал- демократи – 85 місць. Крайньоправа партія – Патріотичний народний рух – отримала лише 8 з 200 місць. Тим самим парламентська основа скандинавського напрямку фінської зовнішньої політики значно зміцнилася. Німеччина не мала прямої можливості на неї впливати [2, с.51]. Разом з тим уже тоді – в 30-х. рр. - правими радикалами міжнародний розвиток і зовнішня політика Фінляндії розглядалися виключно з позицій протистояння Радянському Союзу.

Проте курс зовнішньої політики Фінляндії залишався невизначеним. Вибори президента 1931 р. не були обнадійливими. Новим главою держави став П.Е. Свінгувуд, добре відомий своєю пронімецькою орієнтацією і яскраво вираженими антиросійськими настроями. Для його підтримки на виборах об’єдналися найбільш консервативні політичні сили, включаючи лапуасців, серед яких він користувався значним авторитетом. Саме завдяки лапуаському руху Свінгувуд у липні 1930 р. став прем’єр-міністром, підтримавши так званий “селянський похід” на Гельсінкі, в якому взяло участь 12 тис. прибічників цього руху.

Прем’єр-міністр Фінляндії А.С. Ірьє-Коскінен намагався вплинути на Свінгувуда, схилиючи його до того, щоб не проводити вигідну лапуасцям лінію. Звертаючись до президента, прем’єр-міністр, звичайно, враховував ту обставину, що в демократично

налаштованих колах країн Заходу з осудом ставилися до лапуасців, про що в міністерстві закордонних справ Фінляндії були добре проінформовані.

Хоча в ідеологічному відношенні П.Е. Свінгууд мав чимало спільного з лапуасцями, він, як президент, змушений був у питаннях внутрішньої і зовнішньої політики країни відходити від підтримки їх екстремістських дій, які шкодили інтересам держави, підірвали її основи і вносили розкол у фінське суспільство. Така позиція президента привела до придушення путчу, який намагались влаштувати лапуасці, і значного ослаблення їх впливу. Фактично це дозволило в кінцевому підсумку приборкати рух Лапуа. Сформувавшись у партію фашистського типу - "Патріотичний народний рух", він остаточно увійшов у рамки політичної державної системи, вже не маючи більш-менш значної підтримки серед населення і керівництва країни.

Отже, політичний розвиток Фінляндії у 1930-х рр. був іншим ніж у багатьох країнах Центральної та Східної Європи, які здобули незалежність після Першої світової війни, а згодом одна по одній скотилися до правої диктатури [3, с.183]. У Фінляндії парламентська система зберегла свою дієздатність, і демократія навіть зміцніла. Національне згуртування сталося через визнання за соціал-демократичним рухом права на існування.

У 30-ті рр. вплив президента на зовнішню політику Фінляндії мав другорядне значення. Вона знаходилась перш за все у віданні уряду та безпосередньо міністра закордонних справ. Президент П.Е. Свінгууд (1931 – 1937) був відомий своїми пронимецькими настроями ще з 1918 р. Як регент Фінляндії він висловив тоді підтримку кайзеру. У 1937 р. президентом став аграрій К. Калліо (1937 – 1939), який віддав перевагу орієнтації на Скандинавію [2, с.50].

Впродовж 1932-1934 рр. уряди та міністри закордонних справ також намагались орієнтуватись переважно на Скандинавію. Підтримка цієї лінії в країні посилилась у порівнянні з попереднім періодом після приходу в уряд соціал-демократів. На межі 20-х – 30-х рр. соціал – демократична партія впоралась з атаками на неї з боку комуністів і крайньоправих.

Джерела та література

1. Маннергейм К.Г. Мемуари./ К.Г. Маннергейм - М.: Вагриус, 1993. – 509 с.
2. Зимняя война. 1939-1940. Т. 1. Политическая история. - М.: Наука, 1998. – 379 с.
3. Юссіла О., Гентіля С., Неваківі Ю. Від Великого князівства до сучасної держави. Політична історія Фінляндії від 1809 року. / О. Юссіла, С. Гентіля, Ю Неваківі.– К.: Унісерв, 2002. – 406 с.
4. 100 Faces from Finland. A Biographical Kaleidoscope.- Helsinki: FLS (Finnish Literature Society), - 2000. - 265 s.
5. Jakobson M. Finland in the New Europe Published, with the Center for Strategic and International Studies. – Washington, D.C., 1998. – 177 p.

УДК 94:323.281(470+571) «193/194»

Ю. Терешко

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДСТВА РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ (30-40-ВІ РР. ХХ СТ.) ТА ЇХ ВПЛИВ НА СУЧАСНУ ПОЛІТИКУ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ. ЧАСТИНА I

У статті розкриваються основні злочини проти людства російського радянського тоталітарного комуністичного режиму в 1930-64 рр. ХХ ст. А також спадковість і вплив цих злочинів на неоімперську політику терору путінської Росії. Стаття покликана проаналізувати природу тотального терору російського Кремля проти України і української нації, нації СРСР, а також нації країн Центрально - Східної Європи в зазначений період.

Ключові слова: російський радянський комуністичний режим, злочини проти людства, тоталітарний режим, сталінізм, політика терору, Друга світова війна, неоімперська політика, путінська Росія, імперський синдром.

The article reveals some major crimes against humanity during Russian Soviet totalitarian communist regime in 30-60 years in the XX century. Also this article narrates about continuity and impact of these crimes on neoimperial policy of terror in Russia of Putin time. The article appeals to analyze the nature of total terror of Russian Kremlin against Ukraine and Ukrainian nation. Likewise it has an aim to analyze the terror against nations of USSR and also countries of Central and Eastern Europe during the specified period.

Key words: Russian Soviet communist regime, crimes against humanity, totalitarian regime, Stalinism, the policy of terror, the Second World War, neoimperial policy, Russia in time of Putin, imperial syndrome.

Минула 70-та річниця закінчення Другої світової війни, яку розв'язали два тоталітарні режими: націонал-соціалістична Німеччина і комуністична російсько-радянська імперія...

Жертвами війни стали десятки мільйонів європейців, більшість з яких вірили, або робили вигляд, що вірять у «світле комуністичне» чи «націонал-соціалістичне» майбутнє.

Найбільші непоправні втрати понесла Україна і українська нація, яка стала головним театром військових дій після 22 червня 1945 року. Близько 15-ти мільйонів українців стали жертвами найбільш людиноненависницьких тоталітарних режимів у 40-ві рр. ХХ століття.

Проте і сьогодні кдбістське керівництво Росії в особі Путіна продовжує переконувати зазомбоване масове пострадянське суспільство, що СРСР виграв би війну з Німеччиною і без допомоги України і її нації. Лише за останні 25 років російські неоімпералісти, керуючись принципом розділяй і володарюй, зуміли розв'язати велику кількість військових конфліктів на пострадянському просторі за участю проросійських ренегатів і сепаратистів-терористів. Так з'явилися терористичні квазідержавні утворення ПМР на території Молдови, Абхазія та Південна Осетія у Грузії, окупований Нагорний Карабах в Азербайджані. За наслідками Другої світової війни Росія продовжує тимчасово окупувати частину Німеччини-Східну Прусію (провінцію і м. Кьонігсберг), фінську Карелію, Східну Естонію, українську Кубань, китайську Маньчжурію, японські Курильські о-ви і о. Сахалін, фактично окупувала Таджикистан.

Проте імперська параноя російських кдбістів при владі і бажання Путіна «вляпатись» в історію як «собирабель земель русских» призвели до окупації українського Криму «мирними зеленими чоловічками», проведення в рамках «православного русского мира» маразматичної політики створення міфічної «новоросії» та відкритої гібридної війни з Україною на східних її кордонах, створення псевдодержав-терористів ЛНР-ДНР т.з. «Лугандонії»... Невеличкі психічні розлади свідомості російських православних кдбістів-неосталіністів та неоімперська шизофренія спонукали Кремль і російський парламент під виглядом війни з ІДІЛ санкціонувати масовані бомбардування житлових кварталів цивільного населення Сирії, що фактично призвело до початку **Третьої** світової гібридної війни. Як закономірний наслідок і відповідь ісламістів - підірваний французький Аеробус А - 321 російської авіакомпанії "Когалымавіа", численні терористичні акти в Україні, Росії, Франції, Туреччині, Іраку, Ізраїлі та ін..

Все це і набагато більше результат невеличкової хвороби московської держави з моноло-татарською історією і ментальністю та її зазомбованого населення. Назва цієї хвороби - людиноненависницький імперський шовінізм, що бере початок ще з часів «оприччини» Івана Грозного (васала і правонаступника Золотої орди), котрий вкрав і привласнив головний символ Візантійської імперії (двоголовий орел) в рамках першої міфологізованої теорії «русского мира», відомою під назвою «Третій Рим».

Тому закономірно, що Йосиф Сталін (Джугашвілі) продовжив імперську великоросійську політику Івана IV – Петра I, спрямовану на тотальне поневолення і примусову русифікацію, а в разі супротиву повного знищення всіх інших народів найбільшою у світі за територією імперії. За образом і подобою опричників в СРСР було створено орган постійного терору – таємну політичну поліцію (ЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-КГБ - прим. автора), головним завданням якої з особливим садизмом знищувати будь-яке вільнодумство, прагнення до незалежності, знищувати справжніх і уявних « ворогів народу», наводити тваринний страх на цивільне населення, що перетворилось на покірну біомасу в руках комуністичної номенклатури. Близько 40.000.000 українців стали жертвами політики комуністичного терору у період з 1917 по 1956 рр. Це була найстрашніша трагедія для української нації, яка прагнула незалежності, свободи, поваги і власної демократичної європейської держави.

1937 рік вважається символом сталінського терору, коли в СРСР почалися масові репресії. Як з'ясували німецькі вчені, більшість жертв були з простого народу, а в Україні - переважно заможні і не дуже хлібороби. Тобто дві третини мешканців села. Про сталінський терор 1937 року написано достатньо книжок, щоб заповнити бібліотеку. І все ж такі білі плями залишаються.

Що спричинило наказ наркома внутрішніх справ Єжова № 00447, що дав старт масовому терору? Як його виконували в радянській провінції? Яку роль відігравали місцеві органи НКВС? Ці питання досліджували вчені з Німецького історичного інституту (Москва), Рурського університету (Бохум) разом зі своїми колегами в Росії та Україні.

Історична довідка: 400 тисяч розстріляних.

31 липня 1937 року Політбюро ЦК КППС затвердило наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова № 00447. Цей наказ передбачав переслідування колишніх куркулів, злочинців, членів релігійних громад, колишніх членів політичних партій, противників більшовиків під час громадянської війни, козаків та інших, кого тоді називали "антирадянськими елементами".

Наказ дав старт кампанії терору, що тривала від серпня 1937 до листопада 1938 року. В обхід юстиції вироки ухвалювали так звані "трійки" у складі місцевого партійного керівника, представника НКВС та прокурора.

За сучасними оцінками, жертвами терору стали 800 тисяч осіб. Приблизно половина з них була розстріляна, інша половина отримала довгі терміни ув'язнення. Чимало з ув'язнених пізніше загинули в таборах.

"Це було криваве соціалістичне змагання місцевих чекістів, хто швидше свій ліміт використає, - каже Кокін. - Багато що залежало від місцевих керівників. Особливо німецьких дослідників вразило, наскільки сплановано велось знищення людей. "Це було бюрократично організоване явище, яке треба назвати масовим убивством", - каже Бернд Бонвеч.

– "Ми не знали, що терор насправді був спрямований проти звичайних людей, - додає Марк Юнге. - Це було справжнім відкриттям, як терор став "Великим". Терор проти радянських еліт був жахливим явищем, але насправді страждали прості селяни чи дрібні злочинці" [4].

– "Історична Правда": у 2007 році Служба безпеки України заявила, що кампанія з розкуркулення, спрямована на ліквідацію найзаможніших селян, на практиці вилася у репресії проти "середняків", які складали дві третини українського селянства.

– За словами речниці СБУ Марини Остапенко, "від дій комуністичної влади СРСР, спрямованої на так зване розкуркулення, постраждало 500 тисяч осіб.

– У статті «Сталинские палачи-рекордсмены» російського інтернет видання «Толкователь» стверджується: «Сталинисты и советские патриоты незаслуженно умалчивают о ещё одном типе «стахановцев» – палачах НКВД. Среди них есть настоящие рекордсмены: генерал Василий Блохин лично расстрелял 20 тыс. человек, Пётр Магго – 10 тыс. Большинство из палачей умерли своей смертью, похоронены с почестями и до сих пор чтимы силовиками.

– Говоря о сталинских репрессиях, чаще всего упоминают только ГУЛАГ. Однако он был лишь частью репрессивной машины. Сотни тысяч людей до ГУЛАГА не доживали, заканчивая свой путь в расстрельных комнатах или полигонах. НКВД (позднее МГБ) отладили систему расстрелов, работавшую как машина.

– Масштаб этой системы поражает. Так, на пике репрессий, в 1937 году было расстреляно 353.074 человека – т.е. почти по 1 тыс. в день. В 1938 году – 328.618. Далее число расстрелов резко уменьшилось (1939 год – 2552, 1940 – 1649, 1950 – 1609; примерно на таком уровне до смерти Сталина было ежегодное число людей, приговорённый к ВМН). Тем не менее, у расстрельных дел мастеров и в эти годы работы хватало – то надо было казнить десятки тысяч польских офицеров (Катынь, Калинин), то дезертиров во время ВОВ» [9].

Цілі народи, які викликали у радянського фюрера підозру підлягали депортації і знищенню. Крім української нації до таких «ворогів» комуністичного режиму потрапили татари, чеченці, литовці, латиші, естонці, євреї, цигани та багато інших, які втратили все, часто навіть життя.

Керівники ВКП (б) СРСР Сталін-Троцький виношували плани здійснити світову пролетарську (комуністичну) революцію під лозунгом: «Пролетарии всех стран соединяйтесь!». Це стало можливим лише з початком Другої світової війни 1 вересня 1939 року (а не 22 червня 1945 року як стверджував проросійський экс-депутат від КПУ-ПР О. Царьов - прим. автора) . Саме тоді був підписаний план Молотова – Рібентроппа про розподіл Європи між двома імперіями з тоталітарними режимами. На початку вересня 1939 р. Советський Союз за наказом з Кремля окупував Західну Україну, Бессарабію, Західну Білорусь мотивуючи це прагненням воз'єднати братні слов'янські народи, звільнивши їх від польського фашизму. Окупація Латвії, Литви, Естонії, катастрофічна для Червоної армії зимова війна з Фінляндією пояснювалась комуністичними пропагандистами також необхідністю боротьби з міфічними фашистами і ворогами-експлуататорами пролетаріату та всіх трудящих..

Жорстокий тоталітарний режим перетворював радянських солдат на безжальних чудовиськ, які чинили масові військові злочини проти цивільного населення у всіх окупованих Червоною армією країнах Центрально-Східної Європи. Найбільшим садизмом і жорстокістю відзначались червоноармійці на окупованих територіях Східної Германії (Пруссія) гвалтуючи і вбиваючи мирне населення. Все це виправдовувалось російсько-радянською сталінською пропагандою про справедливий помсту " фашистським окупантам". У 2011 році в Германії вийшов російсько-німецько-український завідомо збитковий кінофільм режисерів Ахіма фон Борріса Едуарда Резніка: «4 дня в має» про військові злочини офіцерів Червоної армії проти німецьких дітей-підлітків [1] . Сюжет фільму ґрунтувався на реальних історичних подіях, що мали місце в окупованій СРСР Східній Німеччині і на основі публіцистичної статті російського журналіста Дмитрія Фоста "Русская былина"[10]. Практично одразу фільм був заборонений у Росії у відповідь на істерію псевдоветеранів "Великої вітчизняної війни" (ВВВ) і православних активістів.

У 2011 році в Німеччині вийшла перша книга, присвячена сексуальному насильству червоноармійців в окупованому Берліні. Авторка книги 80-літня Габрієла Кепп, порушуючи багатовікове табу на публікацію злочинів, які чинили бійці армії-визволительки, не побоялась написати на палітурці книги спогадів "Чому у мене не було сексу" своє справжнє ім'я. І сьогодні вона бачить у снах всі ці жахіття. Епідемія масових насильств поширилась настільки, що Ватикан дозволив, вперше за свою історію, аборти згвалтованим дівчатам-підліткам і жінкам. Раніше цій темі була присвячена лише одна книга "Жінка в Берліні", автор якої залишилась невідомою. Габрієла Кепп підкреслила, що що вона зобов'язана розповісти про звітства "героїв" Червоної армії від імені усіх жертв, оскільки "крім неї це вже зробити нікому". У 1945 році дівчині було 15 років. За даними компетентних експертів-дослідників вік жертв насильства становив від 9 до понад 90 років, кожна з яких була згвалтована до 12 разів. У 1945 році у Берліні знаходилося до 5.000.000 радянських солдат і офіцерів. Фройлен Кепп була згвалтована російськими солдатами чотири рази лише за один день... Закономірно, що кадебітська російська влада продовжує заперечувати факти масових насильств, вчинених російськими радянськими військовослужбовцями проти німецьких дівчат і жінок [10].

років розпочалась жорстока русифікація України, себто більшовицька яничаризація українців, яким Москва видавала смертний вирок. Найродючіші чорноземи були знищені, затоплені штучними морями, що з часом перетворились у болото. Злочинна діяльність Москви та її київських сатрапів призвела до найтяжчого злочину в мирний час — аварії на Чорнобильській АЕС. Таким було "визволення", за яке воювали українці в лавах червоних військ. Ми не маємо права зневажати їх, та не маємо підстав вважати їх національними героями. Вони — жертви найбільшого ворога України [5].

Джерела та література

1. Боррис Ахим фон. Четыре дня в мае. Кинофильм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/4_дня_в_мае
2. Волкогонов Д. А. Семь вождей . В 2-х кн. -- М.: Новости, 1998.-- Кн. – 1. -- 480 с.
3. В СРСР були засуджені близько 350 тисяч військовослужбовців, які побували в полоні. Українська правда.-07.02.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/02/7/22248/>.
4. Гончаренко Р. 1937-ий. Кампанія з розкуркулення: так добивали українське селянство . 03.02.2011 ., Deutsche Welle. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/02/3/21436/view_print/
5. Гринів О. Українці у роки Другої світової війни.- Київ: Український інститут національної пам'яті, 2007.- 12 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Hryniv/Ukrainci_v_roky_Druhoi_svitovoi_viiny/.
6. Кепп Габріела. Чому у мене не було сексу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/svit/v-germanii-vyshla-kniga-o-zverstvah-sovetskih-soldat-kotorye-nasilovali-detey.html>.
7. Мурашко Г.П. , Носкова А.Ф. Советское присутствие в Восточной Европе . 1944-1948 гг.: некоторые политические аспекты / / Авторитарные режимы в центральной и Восточной Европе (1917-1990-е годы). Центральноевропейские исследования. Выпуск 1.- М: Институт славяноведения РАН, 1999. –С.80-94.
8. Рабичев Леонид. Война всё спишет. Воспоминания офицера-связиста 31 армии. 1941-1945. — М: Центрполиграф, 2010. — 254 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1010020> ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.youtube.com/watch?v=6DuWH2p-uuw.
9. Сталинские палачи-рекордсмены // Толкователь .-07.02.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Толкователь . <http://ttolk.ru/?p=15741>.
10. Фост Д. И. "Русская былина" // Вокруг света.- № 5 (2788).- май.- 2006 . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://archive.is/20130127200628/www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=1884&n=98.
11. Austin J. App. Ravishing the Women of Conquered Europe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maxpark.com/community/2039/content/1967034>.

УДК:94:355.48(47+57)+(430) “1941”

П. Савчук

1941: ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (РЕТРОСПЕКЦІЯ ВІЙНИ)

У статті висвітлюється ставлення населення до нападу ворога, проблеми мобілізації у початковий період німецько-радянської війни. Показано патріотизм людей у захисті країни, діяльність органів радянської влади.

Ключові слова: війна, мобілізація, армія, народ.

The article tell about the problems of mobilization in the early period of German-Soviet war. Shows the patriotism of people to protect the country, outstanding unresolved issues of Soviet power.

Key words: war, mobilization, army, people.

Незважаючи на вкрай складну воєнну обстановку, в перші дні війни комуністи, радянські активісти Волинської, Ровенської областей добровільно і по мобілізації вступили до лав Червоної армії. У Ровенській області з 3884 комуністів, які перебували на партійному обліку, 2870 пішли в діючу армію.

Добровольці з'явилися вже в перші години війни, як тільки пролунали ворожі постріли на кордоні, вибухнули скинуті з фашистських літаків бомби на мирні міста. У перший день війни, на світанку 22 червня 1941 року, разом із прикордонними і регулярними військами з ворогом воювали сотні добровольців-робітників, селян, службовців. Прикордонники мужньо відстоювали рідну землю. Жорстокі бої розігралися на кордоні в районі Перемишля. Фашисти йшли в атаку по декілька годин з метою форсувати ріку Сян і захопити місто. Але щоразу бої між прикордонниками і гітлерівськими військами закінчувалися перемогою радянських солдатів. Разом із охоронцями кордону діяв загін місцевих жителів. Він складався з 137 патріотів із підприємств і організацій. Попри перевагу в озброєнні і живій силі, ворога, місцеві сміливці разом із воїнами понад 10 годин захищали Перемишль. Тільки о третій годині начальник прикордонного загону майор Я.І.Тарутін віддав наказ відступати. На міській околиці загін окопався і змусив гітлерівців перейти до оборони. Наступного дня, після підходу підкріплення, місто було визволене, і утримувалося радянськими військами до 27 червня. Увесь світ облетіло повідомлення Радянського Інформбюро: "Навальним контрударом наші війська знову заволоділи Перемишлем"[18, с. 76-77].

Частина жителів прифронтових районів добровільно вступили до Червоної армії. У перші дні війни, наприклад, у Станіславській області в 58-у і 44-у стрілецькі дивізії прибуло 600 осіб, а у Львівській області в Червону армію зголосилися вступили біля 80 відсотків складу парторганізацій. На призовні пункти йшли мобілізовані, переважно радянські активісти. У Чернівецькій області понад 17 тисяч буковинців були призвані у військові частини, що діяли в цій області [9, с.34].

Як тільки звістку про віроломний напад фашистської Німеччини оголосили по радіо, сотні людей на фабриках і заводах, у селах і навчальних закладах України прийшли у військові комісаріати та інші інстанції із заявами про відправку їх на фронт. Вони наполягали використати своє право й обов'язок зі зброєю в руках захищати Батьківщину. Йшли з повною рішучістю робітники та службовці, студенти, люди різного віку і професій представники багатьох народів, які населяли республіку.

У цей складний час їх усіх об'єднувало бажання – зі зброєю в руках боротися з ворогом і знищити його. І в цьому патріотичному пориві з усією силою підтвердилося глибоке розуміння людьми свого громадянського обов'язку, незважаючи на те, що частина жителів ухилилася від мобілізації.

На мітингах і зборах, які проходили на промислових підприємствах, шахтах, будовах та інших трудових осередках, люди зобов'язувалися зробити все для якнайшвидшого розгрому фашистського агресора. Перший день війни на Одеському заводі імені Січневого повстання, як завжди, розпочався з гудка о 8-й годині ранку. Тут не зафіксовано жодного прогулу або запізнення (згідно з законом, за це можна було одержати чималий строк), працювали чітко за графіком, завод наближався до виконання червеної виробничої програми. І ось перед обідньою перервою – о 12 годині 15 хвилин радіохвиля принесла на підприємство повідомлення Народного комісара закордонних справ В.М.Молотова, що ворог здійснив вторгнення у Країну Рад. Відразу ж на заводському подвір'ї відбувся багатолюдний мітинг, на якому робітники, інженерно-технічні працівники у відповідь на віроломний напад гітлерівців проявили високе чуття патріотизму, повну готовність боротися з загарбниками. Водночас зобов'язалися працювати ще краще, бути вимогливими до себе, підвищувати трудову дисципліну і політичну пильність [14, с.13].

За сотні кілометрів від Києва й Одеси в трудових колективах республіки також відбулися гнівні виступи проти фашистської агресії, зокрема в Харкові. На багатолюдному мітингу заводу "Світло шахтаря" виступили секретар парткому А.А. Мосенцев, директор підприємства К.М. Момотенко, кадрові робітники М.Ф. Лактіонов, А.С. Страх, С.С. Парфонов, А.М. Передирйков, С.Г. Партицький, які закликали колектив трудитися напружено в ім'я перемоги над загарбником. А буквально через декілька днів сотні робітників та службовців цього заводу добровольцями влилися у лави Червоної армії, першими серед них були В.П. Харченко, А.Ф. Дитевський, Г.Е. Власенко, О.Н. Григор'єв, Е.З. Ільїн, П.В. Рауш, А.А. Грингот. Особливо багато трудівників заводу влилися в ряди Червоної армії, коли ворог підходив до Харкова. Зі зброєю в руках захищали рідну землю М.І. Перков, Б.І. Немцев, Г.М. Артемов, М.А. Смолянінов, П.А. Глотов, брати Петро й Олександр Єгорови та багато інших [5, с.51].

Піднявшись на імпровізовану трибуну, слюсар-лекальник інструментального цеху Полтавського термомеханічного заводу Олексій Костянтинович Пойдеменко заявив: "Із сьогоднішнього дня вважаю себе добровольцем. Прошу відпустити мене на фронт". І тут же подав заяву про зарахування його в діючу армію. Приклад Пойдеменка підхопили і інші робітники: Олександр Ізмайлівський із цього цеху, заступник начальника першого механічного цеху Йосип Григорович Гольденберг, наладчик Степан Митрофанович Плескач, заточник Дмитро Федорович Кочагін, слюсар Анатолій Іванович Чепіга, інженер-механік Микола Венгліньський.

Принагідно зауважимо, що О.К. Пойдеменка захищали кулеметником на бронепоезді "Маршал Будьонний", побудований робітниками Полтавського паровозоремонтного заводу. Бронепоезд охороняв залізничні ділянки Кобеляки – Ганнівка, Галещина – Потоки від нальотів ворожої авіації, і тільки у вересні 1941 року потрапив у ворожу засідку [20, с. 53-54].

У цю неділю робітники цехів із безперервним процесом виробництва, як завжди, перебували на своїх місцях. Так було і на Донецькому содовому заводі. Робітники ж ряду цехів – ремонтники, електрики відпочивали, але після тривожного повідомлення "війна", почуте по радіо, поспішили на підприємство. Біля заводського Палацу культури відбувся мітинг. Від імені колективу виступили старий робітник М.А. Чайка, член парткому М.С. Колосов, начальник цеху кальцинованої соди М.Ф. Чигирик, начальник зміни М.Г. Сухачов. Опісля відбулося екстрене засідання партійного комітету з активом, на якому секретар парткому Г. Кулагін, директор заводу Д. Семенников, В. Рядюга, головний інженер К. Васильченко внесли пропозиції про невідкладні завдання колективу заводу в умовах воєнного часу. Було прийнято відповідне рішення [27, 85-86].

Поряд із осудом фашистської агресії на таких мітингах намагалися націлити людей на дотримання порядку, надання допомоги фронту і піднесення темпів виробництва. На Костянтинівському заводі скловиробів уже після першого повідомлення про війну зібралися секретар парторганізації І.С. Корягін, директор заводу І.С. Синтюрин, начальники цехів М.І. Шубов, М.Н. Гуторов, активісти А.С. Бобильов, Д.А. Крюченков, начальник відділу кадрів П.К. Васюткін та інші керівники служб і відділів. У тривожний час розширене зібрання виявилось коротким і діловим. Було прийняте рішення провести мітинг колективу заводу, здійснити заходи щодо світломаскування і роботи заводу у воєнних умовах [1, с.82].

Виходячи із звернення Радянського уряду 22 червня 1941 року, у Вінницькій області посилили цілодобову охорону всіх підприємств, транспортних і сільськогосподарських установ, організували бойові дружини для їх захисту від можливого проникнення диверсантів і нанесення ними збитків народному господарству" [21, с.18].

Отримавши в другій половині дня 23 червня 1941 року директиву про проведення мобілізації, Херсонський міськком партії скликав термінове засідання бюро, на якому і прийняти постанову про завдання, пов'язані з мобілізацією. А о восьмій годині вечора проведено нараду, на якій всі присутні секретарі первинних парторганізацій міста отримали вказівки про проведення мобілізації військовозобов'язаних, про перехід міста на воєнне становище. Увага запрошених акцентувалася на проведенні оборонної агітмасової роботи серед трудящих, на підвищенні класової пильності і припиненні вилазок із боку ворожих елементів, наданні військовим органам своєї допомоги в проведенні мобілізації [16, 24-25].

Подібні рішення приймали в області й інші парткомітети. Так, Горностаївський РК КП(б)У зобов'язав секретарів первинних партійних організацій забезпечити політмасову роботу з військовозобов'язаними в збірних пунктах і із сім'ями червоноармійців, організувати охорону соціалістичного майна [16, 26].

Аналогічні процеси проходили в усій Українській РСР. У Чернігівській області бюро Бахмацького РК КП(б)У зобов'язало керівників підприємств вжити заходів по заміні кадрів середньої ланки замість вибухлих у Червону армію [9, с.21].

Бюро Житомирського міськкому партії вважало головним у зв'язку з оголошенням мобілізації всебічне сприяння міськвійськкомату в проведенні цієї роботи своєчасно і якісно. З цією метою активізували агітацію на підприємствах міста, підсилили оборону роботу і виконання виробничих планів. З метою охорони підприємств та інших об'єктів за ними закріплювалися активісти, не призовані в армію, зобов'язані організувати охорону і проведення масових виховних заходів. Це вимагало посилення дисциплінованості, підвищення авангардної ролі активістів на всіх ділянках виробництва і громадської роботи. Радомишлянський РК КП(б)У також намітив заходи, спрямовані на посилення агітаційно-масової роботи серед трудящих у перший день мобілізації. І, як результат, мобілізація пройшла організовано. На збірному пункті при райвійськкоматі працювали чотири агітпункти, 19 агітаторів. Тільки за один день проведено 11 групових та багаті індивідуальних бесід на різні політичні й оборонні теми. Увага зверталася на вивчення і роз'яснення виступу Народного комісара закордонних справ 22 червня, Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР. Випускалася змінна газета, працював стіл юридичних довідок, кіоск, буфет, проводилися культурні заходи [8, с. 8-16].

Як інформував Житомирський облвійськкомат у Київський особливий військовий округ, військовозобов'язані, що перебували на збірні пункти, мають високий морально-політичний дух. Такі "ура" інформації надходили й з інших областей, нічого не говорилося про недоліки, проблеми. На мітингах, проведених на збірних пунктах військкоматів, мобілізовані засуджували агресора. У військкоматі надходили і надходили заяви від добровольців. У Бердичівський райвійськкомат протягом 22-23 червня надійшло 132 заяви, із них 78 від жінок, у місті Житомирі – 92, з яких 53 – теж від жінок [8, с. 8-16].

Серед добровольців і мобілізованих у перших рядах були передовики виробництва Київського заводу "Укркабель". На фронт лежав шлях працівників заводу Гоголя, Вороніна, Вязьмишина, Ковальчука, Кулінського, Заславського, Горбачинського, Кияновського, Обрученго, Петровського, Полегенька й інших. З ними ряди воїнів поповнили сотні заводчан [7, с. 87-88].

Мобілізація скрізь проходила під наглядом компетентних органів. У перший день мобілізації у м. Будьонівка Сталінської області у призначений час військовозобов'язані з дружинами і рідними прийшли на збірні пункти. Спільно відбувалося оформлення документів. У кімнаті, де засідала лікарська комісія, було порожньо протягом дня, усі заявляли, що не потребують медичної допомоги. На збірному пункті працювали політруки. Тут уже були газети, випускалася стінгазета. У багатьох замітках повторювалися слова: "Наша справа справедлива. Ворог буде розбитий. Перемога буде за нами". Такі пропагандистські гасла супроводжували майже всі матеріали у пресі [13].

Щодня прибували на мобілізаційні пункти військовозобов'язані у м. Чернігові, приходили і приїжджали за викликом і добровільно. Виступаючи Веселий, Дроздів, Дашкевич та інші запевнили, що будуть самовіддано боротися з ворогом, іншої думки і не могло бути. М.Гуз, Ф.Тимошенко, комсомолец Стефан подали на ім'я військового комісара заяву, у якій просили зарахувати їх до одного кулеметного взводу і відправити на фронт. У листі до Чернігівського міськвійськкомату колишній партизан М.Дудник писав: "Мій рік народження не підлягає мобілізації, проте я хочу рішуче йти на захист завуювань Великого Жовтня" [2].

У тогочасній пресі, по радіо організувалися виступи робітників, селяни, представників інтелігенції, щоб підтримати ентузіазм населення. У підготовленому листі в редакцію "Радянський колгоспник" Одеської області слюсар-стахановець

Роздільнянської МТС М.С.Хижняк 25 червня писав: "Разом із мільйонами патріотів країни перемігшого соціалізму я також замінив свій верстат на бойову зброю. Виїжджаючи в ряди героїчної Червоної армії, я виправдаю її бойові традиції й у жорстоких боях самовіддано буду бити ворога як боєць, як комуніст, як патріот. І я упевнений, що німецький фашизм буде знищений. Варварам середньовіччя не буде порятунку". Аналогічні повідомлення друкувалися по всій республіці.

У Бахмацькій газеті "Прапор Комуни" 25 червня опубліковано заяву Івана Стрельцова, у якій читаємо: "Вважаю своїм обов'язком і честю комуніста піти добровільно в ряди Червоної армії на фронт. Зобов'язуюся з честю радянського громадянина захищати свою Батьківщину, не шкодуючи сил і самого життя для повного розгрому негідних фашистських агресорів. Прошу задовольнити моє прохання. Іван Стрельцов, м. Бахмач, 23.06.1941 р.". Зрозуміло, іншої заяви газета тоді не опублікувала б.

До великого гарного будинку Харцизької середньої школи, яка стала призовним пунктом, одна за другою під'їжджають машини. Це прибували мобілізовані колгоспники, гірняки, залізничники, електрики, металурги. У всіх зосереджені і серйозні обличчя. Вони намагаються скоріше оформити необхідні документи і бути зарахованими до лав захисників.

Проходила наспіх мобілізація у Києві, де в Червону армію було мобілізовано 200 тисяч осіб. З тих, хто перебував на партійному обліку в місті до початку воєнного часу (37057), отримали повістку 16333 чоловік, а в області до лав Червоної армії пішло 30 тисяч членів партії. Особливо багато письмових і усних заяв із проханням добровільно послати на фронт надійшло у військові комісаріати [17].

Однак далеко не всі бажали зараховуватися в діючу армію. Для цього були різні причини і мотиви, зокрема стан здоров'я, вік, враховувалися інтереси виробництва, особливо такого, що давало воєнну продукцію. У зв'язку з переведенням підприємств на воєнне становище та деякими іншими факторами виникла гостра потреба в спеціалістах, кадрових робітниках.

Про недоліки, трагічні сторінки процесу мобілізації в армію мало йдеться в опублікованих документах, частина документів ще перебуває в спецховищах, чекаючи істориків та дослідників.

Джерела та література

1. Балашов Б.И., Климов А.А. Константиновский завод стеклоизделий.
2. Очерки. – Донецк: Донбасс, 1974.
3. Большевик (Чернигов), 1941, 29 июня.
4. Большевик Запорожья, 1941, 12 июля.
5. Большевик Южный, 1941, 17 августа.
6. Баурин С.Ф., Бузницкая В.М., Калинин Л.Д. и др. Флагман горного машиностроительного. Очерки истории Харьковского ордена Ленина машиностроительного завода "Свет шахтаря". – Харьков: Прапор, 1976.
7. Батарина А., Бирик Г., Митяев В. Ветеран индустрии: Очерк истории Нижнеднепровского ордена Октябрьской революции трубопрокатного завода им. Карла Либкнехта. – Днепропетровск: Промінь, 1978.
8. Державний архів Київської області, ф. П.3297, оп.1-2 а, арк. 87-88.
9. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Збірник документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1969.
10. Замлинський В.О. З вірою в перемогу. – К.: Вища школа, 1976.
11. Заспенко Я.П., Чайковский Ф.Г., Яценко Н.Г. В строю ветеранов. Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода имени Коминтерна. – Днепропетровск: Промінь, 1977.
12. История родного завода: очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепропетровского трубопрокатного завода им.Ленина. – Дніпропетровськ: Промінь, 1957.
13. Маленко С. Ю., Пантелеев М.І., Яшин М.Ф. Нариси історії Конотопського заводу "Червоний металіст". – Харків: Прапор, 1966.
14. Сталинец (Буденновка), 1941, 26 июня.
15. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3-х томах. Т.1.– Одесса: Обл. кн. изд-во, 1947.
16. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1943 гг.). Сборник документов и материалов. – Харьков: Прапор, 1965.
17. Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов и материалов. – Симферополь: Таврия, 1975.
18. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 22, спр. 269.
19. Там же. Ф. 1, оп. 46, спр.4.
20. Черниговщина в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1978, с. 21.
21. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945. Збірник документів та матеріалів. – К.: Наукова думка, 1977.
22. Вінничина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Збірник документів та матеріалів. – Одеса: Маяк, 1971.

УДК 94 (47+57) "1941/1944"

Ю. Карповець

ГОЛОД, ХВОРОБИ І СМЕРТНІСТЬ ДИТЯЧОГО НАСЕЛЕННЯ В РОКИ БЛОКАДИ ЛЕНІНГРАДУ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ВТРАТ

У статті проаналізовано проблему соціальних аспектів життя блокадного Ленінграду періоду Другої світової війни, висвітлено питання становища дитячого населення. Наведено інформацію про голод, методи його подолання; хвороби і смертність дитячого населення, профілактику захворювань. Для більш детальної і об'єктивної спроби висвітлення подій блокади Ленінграду використано спогади її очевидців.

Ключові слова: блокада, блокадний Ленінград, продовольча криза, евакуація дітей, медичні служби, голод, поширені захворювання, смертність дітей.

The article analyzes the problem of social aspects of life in blockade Leningrad during the World War II. The question of children's population situation is covered. The information about hunger, methods of its overcoming, diseases, mortality among infants and prevention of diseases is discussed. The memories of blockade Leningrad witnesses were used for more detailed and objective attempt.

Key words: blockade, blockade Leningrad, grocery crisis, evacuation of children, medical services, hunger, spreaded diseases, mortality of children.

Голод і триста років тому, і нині – такий самий. І муки ті ж, і відчуття. Але до голоду блокади було особливе відношення – це був ворог, засланий фашизмом, це був супротивник, що заважав працювати, воювати. Він був страшнішим за саму війну...

Про німецько-фашистський варіант використання «зброї» – голоду Жозуа де Кастро писав: «План організованого голода, здійснюваний третьою імперією, имел солидную научную базу и совершенно определенные цели. Это было мощное оружие

войны, обладавшее большой разрушительной силой, которую нужно было использовать в самых широких масштабах и с максимальной эффективностью. Именно так и поступали немцы, отбросив всякую сентиментальность» [1, с. 26].

В планах А. Гітлера було зруйнувати всі промислові підприємства м. Ленінград. 17 вересня 1941 р. артобстріл тривав 18 годин 33 хвилини, вогонь по місту вівся з далекобійної зброї 240-міліметрового калібру. Авіацією і артилерією ворога з ладу було виведено 840 промислових підприємств. Було зруйновано або пошкоджено близько 5 млн м² житлової площі (постраждав майже кожен житловий будинок), 500 шкіл, 170 лікувальних закладів [21, с. 54].

Вкрай важкими були умови для жителів міста. Запаси продовольства були обмежені: за даними на 12 вересня 1941 р., хліба, крупи і м'яса могло вистачити на 30-35 діб, жирів на 45 діб, цукру на 60 діб [10, с. 56].

Приблизно п'яту частину населення, яке опинилося в блокадному полоні, складали діти. Щоправда, в радянській історії зазвичай говорилося, що дітей було лише 400 000, але це не відповідало дійсності. За архівними даними, 6 вересня 1942 р., тобто всього за два дні до початку блокади, було видано 459 200 дитячих продуктових карток [2, с. 120].

Проблема була в тому, що картки видавалися тільки дітям не старше одинадцяти років. Досі ніхто не може пояснити, чому ж підлітки, чий організм вимагав посиленого харчування, раптом теж були зараховані до дорослих, точніше – до утриманців (без паспорта почали приймати на роботу лише в 1942 р.), а значить, повинні були померти від голоду одними з перших.

Введені за картковою системою норми продовольства стали швидко знижуватися. 1 жовтня 1941 р. хлібний пайок для утриманців і дітей було зменшено – до 200 г. Картки на інші продукти майже не отоварювалися. Хліб став практично єдиною їжею. З 20 листопада по 25 грудня 1941 р. (п'яте зниження) діти та утриманці стали отримувати по 125 г. При цьому «блокадний» хліб складався на 2/3 з домішок (в нього додавали целюлозу), був сирий [8, с. 123]. 125-грамовий або 250-грамовий шматок був зовсім маленьким і малопоживним. За цим шматочком потрібно було відстояти багатогодинну чергу на морозі, яку займали ще затемна. Бували дні, коли бомбардування зривали роботу хлібозаводів, булочні так і не відкривалися, і матері поверталися додому з порожніми руками, де їх чекали голодні діти. У такі дні люди не їли нічого. В якості харчових заміників використовувалися целюлоза, бавовняна і лляна макуха, технічний альбумін; було налагоджено виробництво харчових дріжджів з деревини, вітаміну С – з лапок хвої. Варили і їли деревний клей.

Повномасштабний голод охопив Ленінград зимою 1941-1942 рр. 9 листопада 1941 р. міськком партії приймає на розгляд рішення «О продаже хлеба из пшеничной муки только по детским карточкам». 20 листопада 1941 р. була встановлена сама низька норма на видачу хліба. Про норми зменшення хліба О. Берггольц писала: «Сто двадцать пять блокадных грамм с огнем и кровью пополам» [7, с. 121].

Хліб був чорного кольору, мав високу вологість (68 %), трав'янисто-гіркий смак. Крім того, на дитячу картку видавали в місяць крупи і макарон – 1200 г., жирів – 500 г, м'яса (чи риби) – 400 г., цукру – 1200 г. [6, с. 89].

Якщо за робочими, службовими і картками утриманців в листопаді 1941 р. – січні 1942 р. видача продуктів через їх відсутність не проводилася, то «отоварювання» за дитячими картками було безперервним. 25 грудня 1941 р. діти отримували 200 г. хліба, 24 січня 1942 р. – 250 г., 11 лютого – 300 г. Дитяча картка в 1942 р. забезпечувала 684 Ккал (з 12 років картка утриманців становила 466 Ккал). Для отримання харчування всі діти закріплювалися до молочної кухні при поліклініці. Усі суміші для найменших дітей відпускалися лише кип'яченими. В 1942 р. 23 молочної кухні видавали 24 641 991 порції за рік, за один день – 59 470 порцій [17, с. 204].

Щоб врятувати дітей, батьки почали вигадувати неможливі речі. Розрізали на шматки і варили «суп» зі шкіряних чобіт і туфель. Почалася цинга і дистрофія. Вичерпалися запаси палива. Зупинилися трамваї. У житлові будинки припинилася подача електроенергії.

У секретному «Повідомленні про події в СРСР» від 18 лютого 1942 р. гітлерівці констатували: «Вже в грудні 1941 р. у більшій частині населення Ленінграду, особливо в дітей, спостерігалось набрякання від голоду. Все частіше мешканці падають на вулицях і залишаються лежати мертвими ... Уже наприкінці січня щодня вмирили від голоду і холоду 2-3 тис. чоловік. У великому числі жертвами голоду можуть стати діти, особливо – малюки, для яких не було харчування» [8, с. 145].

Ось як описував події блокади Ленінграду І. Ільїнський, який пережив в блокадному Ленінграді довгих 323 дні: «Помню, как мама, когда она еще ходила, положив на стол три кусочка хлеба, резала каждый из них на три части и говорила: «Это – завтрак, это – обед, это – ужин». Кусочки были маленькие, а когда их делили на три части, то становились совсем крошечными. Мама учила меня, что хлеб нельзя откусывать, его надо отщипывать по крошке, класть в рот и не глотать сразу, а сосать. Завтрак, обед и ужин происходили в строго определенное время, ожидание которого, наверное, и составляло смысл всей моей детской жизни. От этой привычки – отщипывать кусочки и класть их в рот, а не откусывать хлеб — я не мог отвыкнуть очень долго» [14, с. 39].

Крім того, як описується в історичній літературі, у той страшний час деякі люди, що мали доступ до харчових продуктів, почали красти. Зберігся лист О. Косигіна (тоді наркома харчової промисловості СРСР), який у січні-липні 1942 р. займався організацією постачання блокадного міста і евакуацією його населення, А. Жданову, першому секретарю Ленінградського міськкому партії, про результати перевірки ремісничого училища № 33 від 16 лютого 1942 р. Учні скаржилися на те, що в їдальні, замість супу, видавалася рідка бурда, котлети важили 35 г., замість передбачених 50 г., цукор крали, а жири протягом чотирьох днів взагалі не відпускалися. О. Косигін особисто перевірів це училище. Усі факти підтвердилися. Швидкими темпами вдалось позбутись таких негараздів.

Діти, які згодом переселились на Велику землю, в перші дні після евакуації, і маючи доступ до їжі, по-різному описували свій стан.

Г. Курочкіна писала: «В марте 1942 г. – эвакуировалась по Ладоге, на эвакуационном пункте Борисова Грива хорошо накормили пшенной кашей с сардельками. Многим, особенно детям, было плохо от обильной пищи, они мучились животами. Там, под мостом, была страшная картина – сидели замерзшие дети, жутко было смотреть. Почти у всех эвакуированных была дистрофия 1-й степени (местные называли нас – «шкилет») [5, с. 183].

О. Юрченко – житель блокадного міста, зазначав: «Хлебные карточки нельзя было терять. Это значило – жизнь потерять, то есть с голоду умереть. Люди умирали семьями, если теряли хлебные карточки. Поэтому мама всегда говорила: «Береги их пуше глаз! А хлеб дели на три». Я проявляла характер – делила сто граммов хлеба на три части» [5, с. 816].

Загострювали проблеми блокадного міста ще й хвороби, які в роки війни почали видозмінюватися. За час блокади і в результаті 226 авіанальотів і 342 артилерійських обстрілів було втрачено майже 37 тисяч госпітальних ліжок, вбито 136 співробітників лікарень, 791 – поранено і контужено [13, с. 58].

За час блокади кожен житель Ленінграду в середньому втратив 22,7% своєї ваги, а в окремих випадках – 35-40%. Це відбувалося за рахунок майже повного витрачання жиру (до 70-75%), а потім – від втрати ваги м'язів, серця, печінки. Вищий рівень смертності припав на грудень 1941–березень 1942 рр. [21, с. 51].

Стан медицини, лікування хвороб можна простежити і на прикладі долі Тані Савічевої. У 1942 р. Таню Савічеву евакуювали в Горьківську область. У неї була хронічна дизентерія і лікарі вже не могли врятувати дівчинку. Таня померла в 1944 р. Її могила була знайдена зовсім недавно. З великої родини Савічевих в живих залишилися тільки два брати [13, с. 213].

В документах прийомників-розподільників часто траплялися акти з наступним змістом: «Акт №16. Станція Б. Грива, от 23 марта 1942 года. Прибыл мальчик Артемьев Александр Гаврилович, рождения 1928 года в Ленинграде. Отец Гавриил, умер. Мать, Христина Федоровна, умерла в марте 1942 г. Документов при себе не имеет, денег 30 рублей. Внешний вид: истощен, имеется на руках и теле чесотка. Одет в коричневое пальто» [15, с. 76].

Не менш важливу роль відігравали і методи лікування хвороб. Якщо говорити про лікування аліментарної дистрофії, то тут важливе значення мали білкові і вітамінні препарати. Повноцінним білком був козеїн – основний білковий компонент молока і молочних продуктів, альбумін. Люди почали використовувати залишки горілого цукру із Бадаївських складів. Це були шматки «солодкої землі». Вчений О. Беззубов – житель блокадного міста, винайшов спосіб переробки цієї землі для подальшого використання на кондитерських фабриках [23].

Згідно даних міського статуправління, народжуваність в Ленінграді становила в 1941 р. – 67 899 дітей, 1942 р. – 12 659 дітей, 1943 р. – 7 775 дітей; смертність в 1941 р. – 114 872 (від порушення харчування 19 984), 1943 р. – 21 493 (від порушення харчування 3239 людей), середньодобове число померлих в 1941 р. – 318 людей, в 1942 р. – 1406, в 1943 р. – 60 людей [10, с. 33].

В червні 1942 р. при Миськздороввідділі почала функціонувати Рада дитячого харчування (голови: професори Юлія Аронівна Менделєва і Олександр Федорович Тур). 19 січня 1942 р. було відкрито 30 столових для 30 000 школярів 8-12 років. 3 травня 1942 р. в школах було введено 3-разове харчування дітей. 3 листопада 1942 р. стали функціонувати столові лікувального харчування для 15 000 дітей дошкільного, шкільного віку. Всі дитячі садочки зимою 1941-1942 рр. були переведені на цілодобове обслуговування дітей. Кількість дітей, яких залишали матері на добу в дитячих садочках, становила 70 % [5, с. 56].

Ленінградський педіатричний медичний інститут взяв на себе розробку режиму харчування дітей, введення нових страв із різноманітних заміників, які раніше не використовувалися в дитячому харчуванні (з сої, оліфи, суп із дріжджів та ін.). При інституті діяла молочно-харчова станція з такими відділеннями: відділ харчування (відділ прикорму, головна кухня), молочна станція, вітамінний відділ. В роки війни молочно-харчова станція Ленінградського педіатричного медичного університету виготовила 487 132 порції різного виду продукції. Суміш № 3 під час війни готувалась в кількості 1500 л/добу. (в мирний час – 90-100 л.), каші – до 500 л/добу (у мирний час – 30-40 л.) [16, с. 45].

23 жовтня 1942 р. при Ленінградському педіатричному медичному інституті була організована молочна ферма із трьох породистих корів. До кінця року вони дали 870 л. молока, а в наступному році – 12 000 л. В 1943 р. ферма отримала поповнення із 7 корів.

Протиепідемічна робота передбачала організацію правильного режиму в бомбосховищах, складення списку дітей, які бувають в бомбосховищах і час їх перебування, безперервний нагляд за проведенням щеплень дитячому населенню (вперше були зроблені щеплення проти черевного тифу всім дітям дошкільного віку), контроль за дотриманням санітарного режиму в дитячих закладах, організація в кожному районі коклюшних груп і введення дітям людської сироватки в перший день контакту з іншими дітьми. О. Тур писав: «Борьба за детскую жизнь и здоровье – наша обязанность, это наш долг, долг всех советских людей тыла перед Родиной и перед теми, которые, оставив на наше попечение своих детей, сами ушли с оружием в руках защищать страну и все культурное человечество от озверелых орд. Каждая спасенная детская жизнь, каждое предупрежденное заболевание ребенка – это наш крупный и прекрасный вклад в дело обороны страны» [11, с. 34].

В 1942 р. в блокованому фашистами Ленінграді вийшла тиражем 8000 екземплярів книга О. Тура «Короткий терапевтичний довідник дитячого лікаря», яка містила рекомендації з лікарської етики в цих важких умовах життя.

Кадрами дитячі лікарні блокадного Ленінграду були укомплектовані повністю. За час війни Ленінградським педіатричним медичним інститутом було проведено 7 планових і дострокових випусків, підготовлено 947 лікарів. Частина випускників була направлена в армію, частину залишили працювати в Ленінграді і області, решту направляли в різні райони країни. В лютому 1942 р. Ленінградським педіатричним медичним інститутом були організовані курси підвищення кваліфікації молодих лікарів. В районах міста були проведені лекції з лікування дистрофії, цинги, шлунково-кишкових захворювань.

В період блокади були прийняті організаційні рішення, зокрема, – «Про обслуговування всього дитячого населення – від народження до 16 р. єдиним педіатром» [9, с. 33]. Необхідно було впровадити в життя метод консультаційної роботи – профілактичний патронаж із старшими дітьми. Організаційний досвід обслуговування дітей єдиним педіатром доручили провести 16-тій дитячій консультації Свердловського району шляхом приєднання до неї дитячої поліклініки № 21. Методика роботи об'єднаного закладу була розроблена на кафедрі організації охорони здоров'я Ленінградського педіатричного медичного інституту (завідувач – проф. Ю. Менделєва) наприкінці 1942 р. 3 січня 1943 р. в Ленінградському педіатричному медичному інституті були організовані курси підготовки лікарів по системі єдиного педіатра. До 1944 р. всі 36 поліклінік міста працювали за системою єдиного педіатра. Досвід роботи дитячих поліклінік міста Ленінград по даній системі став доробком та досягненням всієї країни.

В блокадному Ленінграді в зв'язку з необхідністю прийняття оперативних організаційних рішень Ленінградський Миськздороввідділ в 1942 р. ввів посаду головного педіатра міста. Із 1942 по 1952 рр. цю посаду займав проф. О. Тур. Згодом його учні – доц. О. Белова, проф. І. Воронцов, проф. Л. Ерман. Рада Міністрів СРСР ввела посаду головних педіатрів території лише у 1952 р. спеціальним розпорядженням від 28 квітня 1952 р. [24].

Одним з перших відновило в Ленінграді свої засідання Товариство дитячих лікарів, очолюване Ю. Менделєвою, О. Туром. В період війни Товариство дитячих лікарів працювало досить активно, і в 1942 р. було 18 засідань (присутні 1900 осіб), в 1943 р. – 17 засідань (присутніми були 1672 лікарі). Ними розглядалися такі теми: «Лікування аліментарних дистрофій у дітей», «Режим життя і харчування дітей в умовах війни і блокади», «Про розвиток, виживання недоношених дітей і облаштування кімнат для новонароджених дітей» (проф. О. Тур), «Лікування важких дистрофій у дітей», «Характер захворювань дітей в умовах блокади Ленінграду (проф. О. Воловик), «Дистрофічні і інфекційні захворювання» (проф. О. Розенберг), «Про порушення психіки при аліментарній дистрофії» (проф. С. Мнухін), «Вроджені анемії у новонароджених» (проф. О. Антонов), «Роль печінки в патогенезі і клініці колітів у дітей» (проф. Е. Горницька), «Про соєве молоко» (Л. Шапіро), «Хімічний склад та мікрофлора соєвого молока» (М. Садоков), «Особливості туберкульозу у дітей в умовах блокади м. Ленінград» (О. Певзнер) [20, с. 93].

В 1942 р. у двох великих дитячих лікарнях міста (Ленінградському педіатричному медичному інституті і лікарні ім. К. Раухфуса), основним захворюванням була аліментарна дистрофія. У Ленінградському педіатричному медичному інституті аліментарною дистрофією захворіло 45,6 % дітей, у лікарні ім. К. Раухфуса – 32,4 %. У школярів і підлітків частота діагностики аліментарної дистрофії була вищою – 53 % (лікарня ім. К. Раухфуса), оскільки харчовий пайок утриманців, який отримували діти після 12 років, був особливо недостатнім. В той же час О. Тур (1947 р.) зазначав, що в 1942 р. не було нових випадків ревматичної інфекції, гострого апендициту, різко зменшилися захворювання скарлатиною, були поодинокі випадки коклюшу, вітряної віспи, краснухи; тимчасово зникли кір, бронхіальна астма, гострий нефрит (з'явилися в 1943 р.), різко зменшилась кількість ангін, гнійних отитів, гнійних менингітів, гнійних плевритів, стафілодермій, але захворювання дифтерією і дизентерією значно зросли. Статистичні дані містять високі показники захворювань на гострі гепатити, а при туберкульозі у дітей з аліментарною дистрофією відмічено обширне і глибоке ураження всіх органів.

Ось які були спогади О. Тарасова – педіатра, кандидата медичних наук: «В августі 1942 г. в госпитальную клинику поступил истощенный ребенок с гидроцефалией, развивавшейся на протяжении месяца, большим животом, отеками на нижних конечностях. Не было никаких указаний на перенесенные инфекции. Наверное, только О. Тур мог поставить диагноз хронического отравления лебедой, составившей основной прикорм ребенка» [3, с. 68].

Підсумки роботи ленінградських педіатрів у роки блокади систематизовані в двох збірниках наукових робіт, які вийшли під редакцією О. Тура «Вопросы педиатрии в годы блокадного Ленинграда» (1944, 1946 рр.), в 125 статтях, направлених в журнал

«Педиатрия». Увесь четвертий номер журналу «Педиатрия» за 1944 р. вміщує роботи ленинградських педіатрів. Редакційна колегія журналу писала: «Пусть этот номер «Педиатрии» останется историческим памятником самоотверженной работе детских врачей Ленинграда на пользу детей того многострадального периода» [9, с. 54].

Спогади О. Алексеевой: «Как только я попала в новую палату, то сразу поняла, что там лежат дети блокады. Палата была примерно человек на 100. Кровати были железные и сдвинуты по две. Дети лежали поперек, чтобы больше поместилось. Возраст был от 6 до 8 лет, и у всех один диагноз – цинга. На детей было страшно смотреть, стоило им открыть рот, как сразу лилась кровь, выпадали зубы. Все эти дети были дистрофиками» [12, с. 99].

Дітям також давали напій із хвойного настою, який виготовлявся за спеціальною рецептурою, розробленою групою працівників Науково-дослідницького інституту АН СРСР. Цей напій направляли в лікарні, різного роду дитячі заклади, він попереджував авітаміноз у дітей [23].

Попри всі наведені вище заходи не завжди вдавалось уникнути смертей дітей. Частину виснажених дітей, вивезених із міста, доволі часто також не вдавалось врятувати (приклад Т. Савічевої і ще великої кількості дітей)

Багато дітей помирали від наслідків голоду вже після того, як їх переправили на «Велику землю». Лікарям було дуже важко доглядати і лікувати людей, які пережили голод. Були випадки, коли діти помирали, отримавши велику кількість якісної їжі, яка для виснаженого організму була, по суті, не дозволеною. Разом з тим, жертв могло бути і більше, якби місцева влада областей, де розміщували евакуйованих, не вжила заходів по забезпеченню ленинградців продовольством і медичною допомогою [19, с. 116].

Як зазначав американський політичний філософ Майкл Уолцер, «...в блокаду загинуло більше мирних жителів, чим в пеклі Гамбурга, Дрездена, Токіо, Хіросіми і Нагасакі разом взятих» [22, с. 567].

Смертність дітей до року по місяцях:

- 1). Липень 1941р. – 1211; серпень – 1792; вересень – 1239; жовтень – 1471; листопад – 2012; грудень – 5959;
- 2). Січень, 1942 р. – 7199; лютий – 5636; березень – 3988; квітень – 2639; травень – 1810; червень – 1079; липень – 722; серпень – 342; вересень – 178; жовтень – 121; листопад – 89, грудень – 79 [18, с. 120].

Смертність серед дітей віком до 14 років була нижчою смертності дорослих. У січні і лютому 1942 р. вона відповідно становила 15 % і 18, 6 % загальної смертності не випадково. Багато дітей вижили перш за все тому, що дорослі у кожній сім'ї рятували в першу чергу дітей. Особливо жінки, які своєю мізерну пайку хліба і останні крихти будь-якої їжі віддавали малюкам.

Якщо в довоєнний період в місті в середньому щомісяця помирало до 3500 людей, то за 25 днів грудня 1941р. померло 39073 осіб; за 5 днів (з 20 по 24 грудня) прямо на вулицях міста померли 656 людей. У 1942 р. загальна смертність досягла пікового значення – майже 39 % [1, с. 27].

Лікар Г. Самоварова пригадує: «Съели всех кошек, съели всех собак, какие были. Умирали сначала мужчины, потому что мужчины мускулистые и у них мало жира. У женщин, маленьких даже, жировой подкладки больше. Но и женщины тоже умирали, хотя они все-таки были более стойкими. Люди превращались в каких-то стариков, потому что уничтожался жировой слой, все мышцы были видны и сосуды тоже» [13, с. 48].

На Нюрнберзькому процесі було зафіксовано, що під час блокади загинуло шістсот шістдесят тисяч людей, проте не було окремого списку, який би вказував на чисельність дітей, які померли в ці жахливі роки [4, с. 9].

Таким чином, проблема голоду, захворювань, смертності дитячого населення в роки блокади Ленінграду була дуже гострою. З одного боку, ситуацію ускладнювали дії керівництва блокадного міста, які не завжди були правильними і своєчасними, з іншого – старі методи лікування, оскільки в умовах блокади хвороби набували нових рис і потребували нових методів. Тому, попри всі заходи, до яких вдалась ленинградська медицина, дитячих смертей не вдалося уникнути.

Джерела та література

1. Адамович А. Блокадная книга / А. Адамович, Д. Гранин. – С-П.: Лениздат, 2013. – 544 с.
2. Ачильдиев С. Постыжение Петербурга. В чем смысл и предназначение Северной столицы / С. Ачильдиев. – М.: Центрполиграф, 2015. – 504 с.
3. Берггольц О. Ф. Из дневников 1939-1942. Запретный дневник. Дневники, письма, проза, избранные стихотворения и поэмы Ольги Берггольц / Сост. Н. Соколовская. – С-П.: Азбука-классика, 2010. – 430 с.
4. Блокада глазами очевидцев. Дневники и воспоминания / сост. С. Е. Глезерова. – С-П.: «ИТД «ОСТРОВ», 2012. – 224 с.
5. Блокада Ленинграда: народная книга памяти. – М.: «АСТ», 2014. – 829 с.
6. Буров А. Блокада день за днем / А. Буров. – Л.: Лениздат, 1979. – 480 с.
7. Веселов А. Борьба с голодом в блокадном Ленинграде / А. Веселов // Отечественная история. – 2002. – №3. – С. 120-122.
8. Гланц Д. Блокада Ленинграда 1941-1944 гг. / Дэвид Гланц. – М.: Центрполиграф, 2010. – 224 с.
9. Голубева Т. Медики и блокада: взгляд сквозь года: воспоминания, фрагменты дневников, документальные материалы / Т. М. Голубева, Н. Ветошникова. – С-П., 1997. – 271 с.
10. Данилов П. П. Продовольственные ресурсы блокадного Ленинграда / П. П. Данилов // Вопросы истории. – 2005. – №2. – С. 24-57.
11. Дети военной поры / Сост. Э. Максимова. – 2-ге изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – 321 с.
12. Детская книга войны. Дневники 1941-1945. – М.: Аргументы и факты. – 2015. – 480 с.
13. Это не должно повториться! / [Д. Валда, М. Роиг, Э. Карлебах та ін.]. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
14. Ильинский И. М. Блокада Ленинграда: проблески детской памяти на фоне великой трагедии / И. М. Ильинский // Вопросы истории. – 2005. – №1. – С. 38-39.
15. Котов С. Детские дома блокадного Ленинграда / С. Котов. – С-П.: Политехника, 2002. – 207 с.
16. Сапаров А. В. Январь сорок второго. Из блокадной ленинградской хроники / А. В. Сапаров. – Л., 1972. – 280 с.
17. Сербина О. А. Обеспечения населения Ленинграда продовольствием в годы блокады (сентябрь 1941 г.-январь 1944 г.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / О. А. Сербина. – С-П., 1996. – 245 с.
18. Скрыбина Е. О. Проблема материнства и детства в период блокады Ленинграда (1941-1944 гг.): историко-медицинский аспект: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Е. О. Скрыбина. – С-П., 2008. – 180 с.
19. Солсбери Г. 900 дней. Блокада Ленинграда: пер. с англ. / Г. Солсбери. – М.: Прогресс, 1993. – 575 с.
20. Сталева Т. В. Блокадных детей просветленные лица: худож.-док. очерки / Т. В. Сталева. – М.: «РИТА», 2010. – 244 с.
21. Уткін О. Наш та їхній рахунки війни. Людські та військово-технічні втрати у світлі останніх досліджень / О. Уткін // Політика і час. – №7. – 2005. – С. 50-59.
22. Широкоград А. Б. Северные войны России / А. Б. Широкоград. – М., 2001. – 850 с.
23. Беззубов А. Д. Витамины для блокадного Ленинграда [Электронный ресурс] / А. Д. Беззубов // Химия и жизнь. – 1985. – №1. – Режим доступа: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/MISC/2/VITA.HTM>
24. Горшин В. Г. Алиментарная дистрофия в блокированном Ленинграде [Электронный ресурс] / В. Г. Горшин, С. Л. Гаухман, Ю. М. Гефтер. – Л., 1947. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.litres.ru/rupert-kolli/blokada-leningrada/chitat-onlayn/>

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 50-Х – 60-Х РОКІВ ХХ СТ.: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується внесок чехословацьких філософів та істориків у процес десталінізації чехословацького суспільства та формування концепції «соціалізму з людським обличчям».

Ключові слова: Чехословацьчина, лібералізація, філософи, історики.

The article deals with the contribution of Czechoslovak's philosophers and historians in the process of de-Stalinization of Czechoslovakian society and the formation of the concept of "socialism with a human face".

Key words: Czechoslovakia, liberalization, philosophers, historians.

XX з'їзд КПРС 1956 р. розпочав процес хрущовської лібералізації в СРСР. Він автоматично поширився на членів соціалістичного табору і носив різний характер від стрімкого в Угорщині до дещо сповільненого у Чехословаччині, що в значній мірі визначалося економічним становищем цих країн. Крім того значний внесок у процес лібералізації робили представники інтелектуалів.

Участь чехословацьких істориків і філософів у процес лібералізації чехословацького суспільства у 50-х – 60-х роках ХХ ст. є предметом дослідження К. Благова, Й. Ганзала, М. Копечек, З. Новотни [3; 7; 10; 16]. Метою статті є показати внесок історико-філософських кіл у посилення демократичних тенденцій.

Значні зміни в кінці 1950-х рр. відбуваються в чехословацькій філософії. Офіційна формалізована теорія не могла слугувати опорою у справі пошуку нових підходів у дослідженні соціальної реальності. Таку опору філософи знайшли в часописі Спілки письменників «Літерарні новіни», на сторінках якого в 1956-1957 рр. серед представників гуманістичного марксизму відбулася дискусія про зв'язок ідеології з наукою та про бюрократизм. Завдяки цьому в період 1956-1959 рр. пройшла перша фаза руйнування сталінського способу мислення, що згідно з офіційним підходом мав існувати завжди [10, с. 176; 17, с. 182].

Дискусію розпочав науковий секретар Інституту філософії ЧСАН Іван Світак статтею «Деякі причини відсталості теорії». У статті І. Світак говорив про те, що в період сталінізму було створено повноцінну систему естетики, що називалась марксизмом. Водночас була повністю відкинута марксистська методологія дослідження соціальної реальності. Він зазначає, що з відкиданням марксизму як методології залишилась схоластична недоторкана істина, і факти, що їй не відповідали, просто відкидалися, а розвиток мислення міг проходити лише в її межах. Для усунення цього стану, наголошує І. Світак, необхідно, щоб на сторінках ЗМІ звучала сира правда, що є їхньою безпосередньою функцією, а не привілеєм держави. Окрім цього, додає І. Світак, необхідно змінювати не ідеологічну форму, а саму суть, тобто, необхідно повернутись до критичного змісту марксизму. А підміна цього процесу такою ідеологічною формою, як «повернення до Леніна», є виявом догматизму, бо не дозволяє визволити теорію з рабства пропаганди. А без вирішення цих проблем не може існувати справжня теорія про сучасні проблеми соціалістичного суспільства [19, с.5].

Критику заідеологізованого способу сприйняття філософії продовжує Карел Косік, який працював на філософському відділенні АН ЧССР і, як І. Світак, був представником гуманістичного марксизму. У статті «Гегель і наша доба» К. Косік ставить питання про відмінність ідеологічного мислення від теоретичного. Він називає помилковим твердження, що соціалізм можна пояснити як ідею, а його протиріччя вивести логічно. Тому що в цьому випадку світ, а значить і соціалізм, мали б розвиватись не за своїми внутрішніми законами, а на основі спотворених ідеологічних ідей. Відокремлення ідеології від науки, на думку К. Косіка, полягає в зіставленні категоріальної системи мислення і реальності. «Ідеологія сприймає категорії та ідеї як щось самодостатнє, тимчасом як марксистська теорія вважає ідеї і категорії теоретичним вираженням дійсності, вони представляють форми буття, умови існування самої реальності». Одним із головних завдань сучасного марксизму К. Косік називає виявлення причин виникнення догматичного способу мислення [12, с. 3].

Як для І. Світака, так і для К. Косіка справжній марксизм був наукою, і тому, на їхню думку, він не міг поєднуватися з ідеологією. Адже наука, як об'єктивне пізнання реальності, та ідеологія, як суб'єктивна система реальності, створювали два різні способи мислення.

У полеміку з І. Світаком і К. Косіком вступив Яромір Седлак, філософ і журналіст. Він, зокрема, зазначав, що принцип протиставлення науки та ідеології, що розвивають І. Світак і К. Косік, є неправильним. Передусім тому, що К. Косік виступає за необхідність розуміти термін «ідеологія» так, як його розумів К. Маркс, тобто як еквівалент «неправильного мислення». Тим часом на думку Я. Седлака В. Ленін і всі сучасні комуністи, використовують термін у ширшому розумінні, коли йдеться про наукову ідеологію марксизму-ленінізму. Відображення інтересу робітничого класу, на думку Я. Седлака, перетворює марксизм із науки на ідеологію. Так само намагання І. Світака відокремити марксистську теорію від ідеології для Я. Седлака є помилковим, тому що тим самим відокремлюється теорія від практики і зменшується відповідальність науковця за будівництво соціалізму. Замість цього мала б виникнути вроджена єдність між теорією та «інтелігентною, переконливою і правдивою пропагандою» [18, с. 3].

У продовженні дискусії взяли участь також такі філософи як Ірена Дубська, Мірко Новак, Іржі Цвекла та Роберт Калівода. Усі вони дистанціювались від спрощеного підходу Я. Седлака [5; 21; 4; 9].

Вартою уваги є стаття співробітника філософського відділення АН ЧССР Р. Каліводи «Поєднання партійності і науковості, ідеологія і наука в марксистській філософії та теорії». У статті автор відповідає на офіційне рішення загальнодержавної партійної конференції, що засудила «помилкове розуміння історії як автоматичне обґрунтування існуючої дійсності». На думку Р. Каліводи, головною передумовою для існування справжнього марксистського підходу в теорії є отождолення науковців із робітничим класом. Але це отождолення, продовжує Р. Калівода, не можна сприймати буквально, «це має відбуватися за допомогою специфічних засобів теорії, за допомогою марксистської діалектичної методології». Звідси він виводить зв'язок партійності і науковості в марксистській філософії, природа якого мала полягати в специфіці когнітивної якості і змісту цієї філософії, відмінної від усіх домарксистських способів мислення [9, с. 3].

Дискусія передусім торкалась поділу понять: як К. Косік, так і І. Світак говорили не про зміст понять «наука» й «ідеологія», а про співвідношення між теорією і реальністю, про аналіз виникнення ідеологічного, а точніше, догматичного мислення в марксизмі. І. Світак указав на те, що вживання терміна «ідеологія» походить від неправильного розуміння теорії К. Маркса. Її природою було не лише констатування, що в суспільстві існує несправжній захист класових інтересів, але й те, що «сьогоднішні і вчорашні ідеологічні спотворення не є суб'єктивними, а реальним відображенням перекручених, спотворених умов життя людей». І. Світак підкреслив, що коли існує реальна потреба в знанні причин ідеологічних спотворень, то тоді головним завданням є «науковий опис, пошук головних ознак нашого суспільства, є тією основою, якої потребує філософія, хоча на цьому роль філософії не закінчується, а лише починається» [20, с. 3].

К. Косік у статті «Привиди і соціалізм» підтримав І. Світака, хоча його аргументи у процесі обговорення ролі комуністичної партії в теорії і практиці марксизму-ленінізму були більш виваженими. Марксистська філософія, на думку К. Косіка, мала не лише думати про ідеї соціалізму, а й почати вивчати «соціалізм як реальність». Він також назвав порожньою дискусію про марксизм як ідеологію, бо діалектика марксизму при дослідженні соціалізму може бути втілена лише тоді, коли соціалістичне суспільство буде мати практичні результати від дослідження всіх складових економіки. Бо ключ до філософії соціалізму лежить у політичній економіці соціалізму [13, с. 3]. Цим самим К. Косік обґрунтував теоретичну базу для практичних досліджень, що з'явилися в цей період у чеській і словацькій економіці та історичному матеріалізмі [10, с. 184-185].

Такий стан речей у чехословацькій філософії викликав відповідну реакцію керівництва країни. Уже в березні 1957 р. була створена спеціальна комісія, яка займалася вивченням виявів ревізійонізму в філософії [14, с. 44].

У часописі «Літерарні новини» від 29 листопада 1958 р. вийшла стаття «За чистоту марксистсько-ленінського мислення», підписана редакційною радою часопису. У статті редакція часопису визнавала помилковою філософську дискусію, що розгорнулася на сторінках часопису і на свій захист зазначила: «Хоча неможливо відтворити навіть стисло погляди багатьох статей, часто суперечливих, а іноді зовсім протилежних, так само як неможливо відтворити атмосферу доби після ХХ з'їзду, що вплинула і на пресу та була виразником певного історичного (подекуди негативного і істеричного) стану думки, але треба вказати на позитив у прагненнях редакції «Літерарних новин» і авторів статей, так само як і на те, що в світлі подальшого досвіду здається неправильним або навіть шкідливим» [22, с. 6].

Крапка в цій справі була поставлена постановою ЦК КПЧ від 24 березня 1959 р. «Про сучасну ситуацію в філософії», яка дискусію в часописі «Літерарні новини» назвала політично шкідливою тому, що неправильні погляди сприяли активізації дрібнобуржуазних елементів [6, с. 182-183].

Значний внесок у процес руйнування старих ідеологем у філософії зробили також статті у «Філософському часописі» і такі праці, як «Світлогляд радикальних демократів» та «Діалектика конкретного» К. Косіка, «Матеріалістична діалектика» Ї. Цвекля, «Смисл життя» М. Маховца та багато інших [14, с. 39].

Зокрема праця К. Косіка «Діалектика конкретного» стала яскравим прикладом розуміння марксизму. У ній К. Косік намагався поєднати панування марксизму в філософії з іншими підходами до проблеми боротьби людини за її існування, що розвивалися в інших соціалістичних країнах. Головну проблему «розподілу» К. Косік розумів не лише в концепції К. Маркса «розподілу праці» (тобто відокремлення людини від продукту власної праці), але й в екзистенціальному розумінні особистості в її конкретній повсякденності [11].

Косікова праця, так само як статті і дискусія, що розгорнулася на сторінках періодичних видань, сприяла розширенню меж розуміння марксизму і стала очевидним виявом плюралізму. Суспільство відкривалося тенденціям, що ще не так давно вилучались із офіційних повідомлень. Повагою користувались експерименти в мистецтві, посилюлись контакти чехословацької культури з культурою європейською, чому сприяла і активність СПЧ, що підтримувала закордонні візити, зокрема Жан-Поль Сартра в 1963 р., та ін. [3, с. 503]. Починаючи з 1958 р., у Чехословаччині було перекладено і опубліковано низку праць закордонних філософів, включаючи праці так звані «буржуазних» та «ідеалістичних» філософів, які вже на початку 60-х років у Чехословаччині вважалися забороненими [14, с. 40].

Тривалою була дискусія в середовищі чеських філософів-марксистів щодо питання історії чеської філософії. Піком її стала конференція «Філософія в історії чеського народу», що проходила в Лібліцях у квітні 1958 р. Зокрема вступна доповідь К. Косіка («Історія філософії як філософія») різко відрізнялась від офіційної концепції історії філософії З. Неядля, який ще в 1946 р. вимагав, щоб історики філософії перш за все звертали увагу на позитивні риси чеської науки, культури та політики. К. Косік, навпаки, відстоював вужче розуміння історіографії філософії як своєрідного поля із специфічною методологією і перспективою, особливо щодо питань національної історії філософії. Конференція філософів була одним із останніх проявів «періоду справжньої десталінізації» [10, с. 177-178].

У чехословацькій історичній науці кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. відбуваються процеси, що характеризуються послабленням впливу методології марксизму, яка дискредитувала себе в період сталінізму, і глибшим вивченням джерел і фактів. Це був період внутрішніх протиріч і пошуків вектора майбутнього розвитку. У середині 60-х років чеські і словацькі історики, спираючись у своїх дослідженнях на значний масив архівних документів, спробували переглянути раніше встановлені ідеологічні постулати.

Певний простір, вільний від ідеологічних штампів, історики отримали на сторінках партійних видань. Однією з перших спроб переосмислити старі проблеми стала стаття К. Гайяна, Й. Мацека і З. Шолле «Щодо деяких проблем нашої історичної науки» (1956 р.). Автори критикували зневажливе ставлення до об'єктивної реальності, догматизм, схилення перед політичними авторитетами та не завжди обгрунтоване звеличення радянської науки. Автори закликали повернутись до справжнього марксизму й принципів ленінізму. У тому ж дусі писали свої статті Й. Гайек, М. Гюбл, К. Піхлік, Ф. Яначек, Й. Долежан, Л. Ліптак [7, с. 101].

Значний позитивний вплив на розвиток критичного мислення в чехословацькому суспільстві мало щомісячне науково-популярне видання «Деїни і сучасність». Починаючи з 1959 р. його видавало Товариство з поширення політичних і наукових знань, яке згодом було перейменоване на Соціалістичну академію. Головою редакційної ради, до якої входило двадцять істориків, був З. Шолле. Із 1962 р. у виданні почали друкувати статті радикального характеру М. Гюбла, Ф. Червінки, Я. Валки, Б. Черни та інших. На сторінках часопису лунала критика партійного апарату й служби безпеки, велике незадоволення викликало в партійних органах інтерв'ю з Й. Сморковським, а також об'єктивні статті про Радянський Союз [7, с. 101].

У 1963 р. М. Гюбл опублікував дві статті, що характеризували його як одного з найсміливіших і найпринциповіших істориків ревізійоністського напрямку, які хотіли позбутися сталінських фальсифікацій минулого, що використовувалися для тимчасових і сумнівних партійних потреб. Так, в одній із статей М. Гюбл розкритикував працю, присвячену Словацькій історії 1945-1948 рр., і виправдовував Г. Гусака і Л. Новомеського, які були засуджені як «буржуазні націоналісти» у квітні 1954 р., а автора праці звинуватив у перекручуванні історичних фактів. Попри свій критицизм, М. Гюбл був частиною партії, що перемогла, і частиною влади, тому наполягав тільки на заміні затвердженої брехні правдою, але й це було важливим кроком уперед на шляху від брехні до точного відтворення фактів [8, с. 167].

Уже з 5-го номера 1965 р. часопис очолив слухняний партійний апаратник З. Шумбера, була переформатована редакційна рада. У виданні почали друкуватися пропагандистські статті сталінського характеру. І лише в період «Празької весни» часопис знову став трибуною незалежної історіографії [7, с. 101].

Одночасно деякі чехословацькі історики отримали можливість ознайомитися з журналом «Сведецтві», який видавався в Парижі починаючи з 1965 р. чехословацькою еміграцією. В «Сведецтві» публікувались дослідження з сучасної історії Чехословаччини. За висловом головного редактора П. Тігріда, журнал став політичною силою на батьківщині, сприяючи прагненню прогресивної частини суспільства виборювати ширші свободи [2, с. 154].

Позитивно впливало на розвиток чехословацької історіографії й розширення контактів із колегами з інших соціалістичних країн. Особливо Польщі та Угорщини, де історики стали активною складовою суспільно-політичного життя, а також установлення контактів із західними дослідниками. Велике значення мало зростання інтересу до минулого країни, після 1956 р., із боку найширших прошарків населення [1, с. 691].

У середовищі чехословацьких істориків почалися дискусії з різних гострих тем, зокрема про характер народної демократії й народно-демократичну революцію в Чехословаччині. Однак ці дискусії не виходили за межі «марксистсько-ленінського» вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Розуміння народної демократії як особливого специфічного шляху до соціалізму, як і раніше, засуджувалося як ревізія марксизму-ленінізму [1, с. 688].

Партійні історики розпочали дослідження питання будівництва основ соціалізму в Чехословаччині. На внутрішньопартійних дискусіях порушувалися теоретичні питання про форму диктатури пролетаріату в Чехословаччині, про втілення загальних принципів соціалістичного будівництва в конкретних умовах ЧСР [1, с. 688-689].

Розпочався процес переосмислення історії Другої світової війни. У 1960 р. був створений Комітет із вивчення її історії, який очолив Б. Лаштовічка, а з 1963 р. і до його ліквідації – професор Я. Кладіва. Комітет працював оперативним, результати своєї

діяльності публікував у спеціальному виданні «Опір і революція. Повідомлення». Комітет сприяв формуванню справді наукової джерельної бази дослідження проблеми [1, с. 691].

К. Каплан, Я. Кржен, М. Гайк і М. Рейманн сміливо критикували беззаконня 50-х років, діяльність КПЧ і Комінтерну, позитивно оцінювали історію Чехословацької республіки міжвоєнного періоду та роль у ній президента Т. Г. Масарика [16, с. 158].

Розпочалося справді наукове вивчення таких питань, як характер нацистського режиму на чеських землях і його опорних структур у країні (Я. Тесарж, Т. Пасак), історія та роль окремих організацій у русі чеського опору (В. Менцл, Ф. Яначек, В. Курал та ін.), історія чеської та словацької еміграції на Заході в початковий період війни (Я. Кржен), партизанський рух (Й. Долежал, А. Бенчік, В. Курал), травневі події 1945 р. на чеських землях і повстання в Празі (К. Бартошек, Й. Долежал, С. Замечнік) [2, с. 156].

Була докорінно переглянута історія Словацького національного повстання. Політична реабілітація його керівників від КПС К. Шмідке, Г. Гусака, Л. Новомеського на квітневому та грудневому пленумах ЦК КПС у 1963 р. сприяла рішучому перегляду проблеми повстання [1, с. 692]. Першим справді науковим узагальненням нових підходів до історії повстання стала праця «Історичне перехрестя» (1964 р.) [2, с. 156].

У другій половині 60-х років був переглянутий період установлення в Чехословаччині комуністичного режиму (1948-1953 рр.), який трактувався не лише як період активної розбудови країни, але і як період, упродовж якого партія припустилася значних помилок. На IV з'їзді чехословацьких істориків, що проходив в Брно 27-29 вересня 1966 р., було сформульовано потребу формування принципово нового погляду на розвиток країни після 1948 р. З'їзд прийняв резолюцію, у якій йшлося про необхідність вільного історичного дослідження, а також відкидалося підпорядкування історичної науки політичним та ідеологічним потребам [15, с. 63-64].

Багато чехословацьких істориків, зокрема Я. Опат, аналізуючи складні суспільні процеси цього періоду, знову повернулись до забутого в 1950-х рр. терміну «чехословацький шлях до соціалізму» [23, с. 693]. Детальніше це питання розглядалося в збірнику «Чехословацька революція у 1944-1948 рр.» де опубліковані матеріали конференції, в Ліблїях у березні 1965 р., у збірнику історичних праць про наш шлях до соціалізму», виданого Вищою партійною школою при ЦК КПЧ 1966 р., у праці Я. Опата «За нову демократію», а також у низці статей інших істориків, опублікованих упродовж 1964-1966 рр. у журналах «Приспевки к деінам КПЧ», «Ческословенський часопис хісторічки», «Словански преглед», «Нова мисль». Обговорення зазначеної проблематики стало актуальним у зв'язку з критикою допущених раніше викривлень нового ладу й пошуками шляхів його реформування задля побудови «соціалізму з людським обличчям» [2, с. 157].

Значного поширення в історичній науці набуло розуміння чехословацької революції 1944-1948 рр. як революції західноєвропейського типу, особливості якої полягала в тому, що в XIX ст. на Заході була створена реальність у формі буржуазної демократії, парламентаризму та громадянського суспільства. Водночас підкреслювалася специфіка розвитку революційного процесу в Чехословаччині, яка була зумовлена конкретно-історичними внутрішніми й зовнішніми обставинами завершення Другої світової війни й тисним зв'язком революції з антифашистською визвольною боротьбою [2, с. 157].

Отже, у результаті філософської критики сталінської ідеології поняття «соціалізм» було чітко відокремлене від поняття «сталінізм». Розмежування цих понять дозволило критикувати стару систему без будь-якого супротиву. Адже тепер не було необхідності говорити про те, яка з цих частин системи може або не може піддаватися критиці без шкоди для ідеї соціалізму. Але в цих понять були і подібні риси, а політична ситуація природно вимагала певної розважливості. Тому у вжиток було уведено поняття «моделі соціалізму». Сталінізм проголошувався однією з моделей соціалізму, а найбільш прийнятною для Чехословаччини моделлю був визнаний демократичний соціалізм або «соціалізм із людським обличчям».

Наслідком намагання чехословацьких істориків позбутися штампів сталінської ідеології в оцінках історичних подій та об'єктивно переосмислити проблеми історичного розвитку Чехословаччини після 1948 р. стало повернення до терміна «чехословацький шлях до соціалізму».

Таким чином, і філософи, і історики дійшли спільного висновку про необхідність лібералізації суспільно-політичного життя країни, і незважаючи на супротив партійного керівництва, сприяли зростанню вимог демократичних змін у чехословацькому суспільстві.

Джерела та література

1. Марьяна В.В. Историческая наука на переломе: чешские и словацкие историки на пути к «Пражской весне» и после ее подавления / В.В. Марьяна // 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива: сб.ст./ под ред. Т.В. Волокитиной, Г.П. Мурашко, А.С. Стыкалина. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 687-731
2. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы: Взгляд через десятилетие: [Сб.] [Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения]; Отв. ред. Г.Н. Севостьянов. – М.: Наука, 2001. – 201с.
3. Bishhof G. The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968 (The Harvard Cold War Studies Book Series) / G. Bischof, S. Karner, P. Ruggenthaler. – Lexington Books, 2009 – 530 p
4. Cvekl J. Filosofie a leninismus / J.Cvekl // Literární noviny. – 1957. – №6. – S.3
5. Dubská I. Leninův odkaz / I.Dubská // Literární noviny. – 1957. – №3. – S.1,6
6. Česká věda a Pražské jaro (1963–1970) sborník z konference (Praha 22–23listopadu 2000) / Editoři svazku PhDr. B.Zilynská, PhDr. P. Svobodný. – Praha: Nakladatelství Karolinum, 2001. – 426 s.
7. Hanzal J. Cesty české historiografie 1945-1989 / J. Hanzal. – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, 1999 – 273 s.
8. Hruby P. Fools and heroes: The Changing Role of Communist Intellectuals in Czechoslovakia / P. Hruby. – Oxford, New York: Pergamon press, 1980. – 265 p.
9. Kalivoda R. Vstah stranickosti a vědeckosti, ideologie a vědy v marxistické filosofii a theorii / R.Kalivoda // Literární noviny. – 1956. – № 52. – S. 3
10. Kárník Z. Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. Svazek II / Z. Kárník, M. Kopeček. – Praha: ÚSD AV ČR, Dokořán, 2004. – 364 s.
11. Kosík K. Dialektika konkrétního / K.Kosík. – Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1966. – 192 s.
12. Kosík K. Hegel a naše doba / K. Kosík // Literární noviny. – 1956 – № 48. – S.3
13. Kosík K. Přeludy a socialismus // Literární noviny. – 1957. – №10. – S. 3, 6
14. Kusin V.V. The intellectual origins of the Prague spring: The development of reformist ideas in Czechoslovakia 1956-1967 / V.V. Kusin. – Cambridge: At the University press, 1971. – 153 p.
15. Mlynář Z. Socialistou na volné noze / Z.Mlynář. – Praha: Prospektrum, 1992. – 235 s.
16. Pražské jaro 1968: pokus o obnovu občenské společnosti; [editor P.Králora]. – Praha: Epoha, 2008. – 280 s.
17. Přispůsobit politický systém potřebám naší společnosti // Rudé právo. – 1968. – 30 května. – S.3
18. Sedlák J. Filosofie a dnešek / J.Sedlák // Literární noviny. – 1956. – № 50. – S.3
19. Sviták I. Někteří příčiny zaostávání teorie / I.Sviták // Literární noviny. – 1956. – № 16. – S.5
20. Sviták I. Filosofie a život / I.Sviták // Literární noviny. – 1956. – № 54. – S.3
21. Spory o pravdu // Literární noviny. – 1957. – №8. – S.3
22. Za čistotu marxisticko-leninského myšlení // Literární noviny. – 1958. – № 48. – S. 6
23. 1968 год. «Пражская весна». Историческая ретроспектива: сб.ст./ под ред. Т.В. Волокитиной, Г.П. Мурашко, А.С. Стыкалина. – М.: РОССПЭН, 2010. – 808 с.

О. ШИК: ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНІ»

У статті проаналізована концепція реформи національної економіки чехословацького економіста О.Шика.

Ключові слова: Чехословаччина, «Празька весна», «нова система господарського управління».

The article deals with the concept of the reform of the national economy Czechoslovakian economist O.Shyk.

Key words: Czechoslovakia, the "Prague Spring", "a new system of economical management".

Економічна реформа в Чехословаччині середини 60-х років ХХ ст., яку називали «ною системою господарського управління», пов'язана передусім з іменем О. Шика; вона не була експериментом, що проводився таємно. Реформа була ухвалена партійним керівництвом і здійснювалась як офіційна лінія партії і держави. Проблема полягала лише в непослідовному проведенні економічної реформи, що стало наслідком побоювання керівництвом країни політичних ускладнень, втрати партією контролю за ситуацією. Економічна реформа була засуджена як «шиковський ревізйонізм» керівництвом КПЧ тільки після приходу до влади Г. Гусака (1969 р.) [18, с. 69].

Внесок О.Шика в загальний розвиток процесу Празької весни досліджував П.Грубі, чех за походженням, основну свою наукову діяльність здійснював в Швейцарії та США [13]. Погляди О.Шика на розвиток соціалістичної економіки також досліджував в своїх працях ізраїльський дослідник Г. Голан [7]. Питання економічної кризи в 60-х роках ХХ ст. в Чехословаччині та роль О.Шика у її розв'язанні розглядає В.В. Кусін [10].

Предметом нашої статті є економічна концепція О.Шика та процес її реалізації у Чехословаччині періоду «Празької весни».

Необхідність упровадження змін в економічному житті країни стала очевидною вже на початку 60-х років. Із цією метою ще при підготовці до ХІІ з'їзду КПЧ (серпень 1962 р.) А. Новотни на третину змінив склад ЦК, а склад кандидатів у члени ЦК було замінено на 80 % [5, с. 493].

Нові погляди на економіку й політику на ХІІ з'їзді КПЧ виклали у доповідях О. Чернік, С. Ленарт, М. Вацулік, Д. Колдер. Великий успіх мав О. Шик, залучений до дискусії одним з останніх. А. Новотни приховав від Політбюро запрошення О. Шика до дискусії. Це дало більшості привід запідозрити А. Новотни в правому ухилі. Із цього часу починає зростати вплив О. Шика не лише в питаннях економічної реформи, а й у політичних підходах, із демократизацією яких О. Шик пов'язував успіх змін в економіці. Ідеї О. Шика користувалися підтримкою не лише серед економістів-теоретиків, але й серед керівних кадрів на підприємствах. Представники догматичних поглядів створили гучну овацію під час виступу О. Шика, у якому він детально схарактеризував стан чехословацької економіки, закликав до інтелектуальних і соціальних перетворень, вимагав боротися з консервативними елементами, які гальмують застосування прогресивних методів вирішення існуючих проблем, боротися зі старими догмами й помилковим уявленням про соціалізм [5, с. 660].

Упродовж досліджуваного періоду О. Шик очолював Інститут економіки ЧСАН, у якому працювала група вчених-економістів, що поділяли погляди О. Шика, а саме: К. Коуба, Ч. Кожушнік, Б. Левчик, Ф. Нахтігал, О. Турек, І. Коста та інші. Цей колектив у 1962-1963 рр. сконцентрувався на глибокому аналізі чехословацької економіки й розробці моделі реформи, спрямованої на усунення причин її негативного розвитку через застосування значної децентралізації управління. Робота проводилась приховано від ЦК КПЧ, оскільки А. Новотни виступав проти будь-якої децентралізації управління [2, с. 141, 159, 160].

Розуміння складності ситуації в економіці Чехословаччини О. Шиком знайшло відображення в «Програмі прискорення реалізації нової системи планового управління», яку він розробив разом із Й. Томаном у 1966 р. Автори програми висловили такий погляд на плановий підхід до управління економікою: «...нинішньому підходові не вистачає об'єктивних критеріїв для пошуку ефективності національної економіки. Традиційна форма плану, яка зв'язує майбутній розвиток економіки в межах системи фіксованих, схвалених центральною владою цифр, не тільки не може допомогти процесові консолідації економіки, але несумісна з ним загалом... Без змін принципу, за яким підприємства не беруть участі в розробці плану, ніколи не може бути складений оптимальний план» [23, с. 46].

Мова йде насамперед про принципову зміну політики держави в економіці, що виражається, з одного боку, у намаганні позбутися обов'язкових завдань, команд і заборон із центру, які обмежують можливість прийняття економічно виважених рішень підприємствами, а з іншого – створити економічні умови інтенсивного економічного тиску на підприємства для стимулювання їх матеріальної зацікавленості в технічному й економічному розвитку. Для цього необхідно забезпечити підвищення ефективності централізованого управління й планування. Оскільки наявна директивна система планування не в змозі охопити всі складні зміни кон'юнктури ринку й потреб суспільства, спотворює критерії ефективності та оцінки виробництва, вона не може не породжувати антисоціальних тенденцій формальних показників [23, с. 49]. Подолання цієї проблеми, стверджує О. Шик, відкриває шлях до справді ефективного центрального управління, яке має будуватися на таких принципах:

- створення умов для оптимальних виробничих рішень (створення єдиних економічних правил), що дозволить упорядкувати основні економічні проблеми на підприємствах;
- використання економічних інструментів і плану центром (цінової, кредитної, відсоткової політики і т.ін.); на виконання планів необхідно дивитися з точки зору довгострокового розвитку соціальної сфери соціалістичного суспільства і з точки зору опосередкованих економічних відносин (інфраструктура, регіональні особливості і т.ін.);
- проведення кількісної оцінки економічної політики на основі передових методів економічного аналізу (структурний баланс, оптимізація розрахунків і т.д.);
- дотримання принципів динамічної рівноваги у сфері сучасних економічних процесів і прагнення до безперервного покращення ринку (тобто тепер потрібні процеси консолідації, а за необхідності, навпаки, слід проводити політику економічної експансії) [23, с. 50].

Виступаючи на ХІІІ з'їзді КПЧ 1966 р., О. Шик знову наголосив на необхідності радикальних змін в економіці і на демократизації суспільного життя як на обов'язковій умові вдалого проведення цих змін [2, с. 204, 205].

Та попри те, що ХІІІ з'їзд прийняв рішення прискорити впровадження реформ, політична ситуація в країні істотно змінилась, і вирішальним фактором, що визначав негативний характер цих змін, був прихід до влади в СРСР Л.І. Брежнєва. А. Новотни, як людина відстороненого М.С. Хрушова, намагався догодити новому Генеральному секретареві ЦК КПРС, тому процес реформування чехословацької економіки був різко призупинений. І лише з приходом до влади О. Дубчека реформаторські ідеї О. Шика отримали друге дихання.

З. Млинарж зазначає у зв'язку з цим: «Навіть не беручи до уваги «консервативне» крило дубчєковського керівництва, не можна забувати, що політика реформ почалася не дуже тріумфально. Стенограми грудневого 1967 р. і січневого 1968 р. пленумів ЦК нараховують 1500 сторінок, а реформаторські ідеї, виступи концептуального характеру займають там не більше 50 сторінок. Сдиним, хто говорив про суспільні, економічні й політичні проблеми, а також про цілі можливої реформи, був Ота Шик» [18, с. 102].

В уряді О. Черніка О. Шик став заступником голови уряду з питань економічної реформи. О. Дубчек із цього приводу зауважив: «Находили пропозиції ввести його (О. Шика – І.Ф.) до складу політбюро партії. Але я був переконаний, що свої здібності він краще проявить в уряді» [11, с. 156]. Утім З. Млинарж характеризує ставлення О. Дубчека до О. Шика так: «Понад те, Чернік, Кольдер і Дубчек рішуче виступали проти введення до політбюро Шика» [1, с. 114].

1968 рік О. Шик назвав другим шансом побудувати чехословацьку модель соціалізму, яка була б економічно успішною і яка могла б утілити всі справді соціалістичні й демократичні завдання. О. Шик, порівнюючи становище Чехословаччини із західним суспільством, убачає перевагу першої в тому, що західна цивілізація, поглинута розвитком масового споживання, перестала усвідомлювати сенс свого існування, тимчасом як не досить розвинута Чехословаччина, навпаки, почала зазирати за ці межі. О. Шик убачає потужне цивілізаційне джерело для природної основи чехословацького суспільного устрою в поверненні людини до своєї людської суті, яке має втілитись у творчому бутті. Водночас О. Шик наголошує на тому, що для розв'язання проблем світового масштабу необхідно кілька років творчої праці, спрямованої на досягнення рівня, який відповідав би вимогам НТР [14, с. 3].

Не сумніваючись у керівній ролі КПЧ у процесі побудови чехословацької моделі соціалізму, О. Шик наголошує на необхідності швидкого обрання такого ЦК, який користувався б широкою підтримкою партії [6, с. 2]. Основним критерієм оцінки діяльності партійних функціонерів і членів ЦК О. Шик вважає їхнє ставлення до рішень грудневого 1967 р. і січневого 1968 р. засідань пленуму ЦК КПЧ [16, с. 5].

Важливою умовою вдалого розвитку цього процесу О. Шик називає створення досконалого механізму гарантій демократії. Усі проблеми, що виникають у цьому процесові, мають вирішуватися шляхом відкритої для всього суспільства дискусії, якої не повинні уникати ні партія, ні інший представницький орган країни. Саме в цьому О. Шик убачає головну гарантію недопущення прийняття рішень методом масового підняття рук. О. Шик наголошує на тому, що в самих поняттях «рішення» і «голосування» має бути закладена альтернатива різних рішень [14, с. 3].

Упровадження демократії в усіх сферах суспільної діяльності для О. Шика не є самоціллю, а необхідною умовою поширення в майбутньому найкращих ідей, що виникають у процесі дискусії, яка контролюється суспільством і наявністю на місцях людей, здатних утілити ці ідеї в життя. Демократизація, на думку О. Шика, не означає ослаблення керівництва в політиці чи економіці, а, навпаки, його зміцнення через подолання безініціативності місцевого керівництва. У процесі демократизації недостатньо визначити нового мислячого керівника, важливо надати максимальну підтримку працівникам середнього й нижнього рівнів, навіть якщо вони припускалися помилок у минулому, але усвідомили їх і здатні виправити [6, с. 2].

Найскладнішу проблему О. Шик убачав у поєднанні ринкових механізмів і народногосподарського планування. Із цього приводу в мемуарах він зазначає: «Справа полягала не лише в тому, що, виходячи із якихось ідеологічних міркувань, хотілося підтримати планування, – у 1962 р. це було для мене пройденим етапом. Якби я був упевнений, що планування не потрібне й ринковий механізм сам спроможний забезпечити оптимальний розвиток нашого народного господарства, то я обов'язково, принаймні в матеріалах інституту для внутрішнього користування, розвинув би це положення теоретично. Але в цьому я не був упевнений і – хоча це підкреслити – до цього часу не впевнений» [2, с. 160-161].

Це питання О. Шик розглядає в праці «План і ринок за соціалізму» (1968). На його думку, економіка в Чехословаччині в кінці 60-х років ХХ ст. перебувала на такому етапі розвитку продуктивних сил, на якому неможливий був подальший розвиток виробництва без упровадження ринкових відносин. Ринкові відносини як прояв певних об'єктивних, непереборних суперечностей внутрішніх економічних інтересів людини відображають внутрішні суперечності суспільної праці в тогочасних умовах виробництва й споживання, що розвивало внутрішнє масове соціалістичне співробітництво.

Це робило неможливим привласнення засобів виробництва і було необхідною формою, через яку учасники виробничої кооперації співпрацювали всередині групи між собою і як відносно самостійна економічна одиниця брали участь у суспільному виробництві. Недостатнє застосування або придушення ринкових відносин підвищує рівень відмінностей між індивідуальним і колективним інтересами – з одного боку, суспільними інтересами, з іншого, і посилює прийняття антисуспільних економічних рішень. Але було би спрощенням бачити необхідність використання ринкових відносин лише безпосередньо в колективній формі прийняття економічних рішень чи в функції пристосування колективної економічної діяльності до умов ринку [17, с. 336].

Необхідність введення соціалістичних ринкових відносин О. Шик убачає також у тому, що вони мають використовуватися для узгодження колективних і суспільних економічних інтересів підчас прийняття рішення щодо перспектив виробничої діяльності на ринку в майбутньому, щоб вчасно корегувати виробництво відповідно до прогнозу змін на ринку [17, с. 337].

На його думку, типова капіталістична форма безпосереднього пристосування виробництва до непередбачуваного розвитку ринку виявляється в швидкому збагаченні окремих капіталістів і швидкому зубожінні робітників, тимчасом як соціалістична економіка створює умови для розвитку якісно нового виробництва, узгодженого з розвитком ринків. Це дозволяє не лише з більшою ймовірністю передбачити майбутню еволюцію попиту на внутрішніх ринках, але водночас регулювати основні чинники, що визначають розвиток цих ринків (зайнятість, грошові доходи, ціни і т. ін.), і рівномірне управління інвестиційною діяльністю. Усі ці заходи не захищають інтересів одного класу, але регулюють економіку країни загалом [17, с. 338].

Підставою для введення елементів ринкової економіки О. Шик убачає і наявну адміністративну форму планування виробництва, яка є дуже неефективною через велику енергоємність, тимчасом ринкові відносини стимулюють використання меншого обсягу ресурсів для досягнення більшої продуктивності. Тільки дайливе впровадження соціалістичних ринкових відносин у суспільне виробництво створює умови для якісно нової перспективи налаштування виробництва, ринку і споживання [17, с. 339].

Супротивники ринкових відносин, зазначає О. Шик, наголошують на небезпеці розширення повноважень у прийнятті виробничих рішень підприємствами, що призведе до їх монополізації. Та цей аргумент не був використаний опонентами, коли за допомогою адміністративних методів управління були створені умови, за яких сформувався існуючий монополізм у виробництві [17, с. 341].

Для підвищення продуктивності праці О. Шик пропонує застосовувати принцип матеріального заохочення, оскільки саме лише моральне заохочення праці за рівних соціальних умов не є переконливим стимулом. Матеріальна винагорода повинна бути диференційованою, тоді вона створюватиме необхідний стимул для виконання суспільної праці із застосуванням досвіду, знань і навичок, потрібних для роботи різної складності. Супротивники використання економічних інструментів для стимулювання продуктивності праці надають перевагу моральним стимулам, вважаючи, що набагато легше й простіше виголошувати політичні заклики, гасла, тимчасом як набагато важче створювати відповідні економічні стимули для діяльності, здійснювати складний економічний аналіз, шукати причини економічних проблем і розв'язувати їх [17, с. 346].

Найважливішим практичним заходом, необхідним для покращення економіки країни, О. Шик уважав федералізацію Чехословаччини, від чого, на його думку, значною мірою залежав подальший економічний розвиток обох народів. Правильне розв'язання питання управління державною економікою й національними економіками мало полегшити прогресивний процес інтеграції на економічній основі з одночасним існуванням необхідної конкуренції [8, с.3].

Найнеобхіднішими кроками для реалізації нового способу управління економікою О. Шик уважав розв'язання двох взаємопов'язаних проблем: з одного боку – необхідність змін в інституційній структурі управління економікою, а з іншого – розробку й упровадження нової економічної політики. Реалізацію саме цих завдань О. Шик уважав необхідною умовою підвищення життєвого рівня трудящих, а це своєю чергою було метою його діяльності [4, с. 2].

Для розв'язання першої проблеми О. Шик пропонує знищити монополії міністерств, замінивши їх принципово новим органом – Господарською радою [4, с. 2]. Міністерство, як зазначає О. Шик, повинне відстоювати інтереси галузі, якою керує і за розвиток якої відповідає, а нам потрібний центральний орган, який би, враховуючи фактичні інтереси споживачів, керував виробництвом і гарантував, що з метою стійкого підвищення життєвого рівня створить необхідний економічний тиск на виробництво. За задумом О. Шика, цей орган мав би формувати й здійснювати антимонопольну політику, спрямовану проти підвищення цін, гарантувати

прогресивний розвиток зовнішньої торгівлі, що, своєю чергою, сприяло би значному зменшенню державного кредитування підприємств. А головне, наголошує О. Шик, такий орган усе це буде робити цілеспрямовано, а не хаотично [12, с. 59].

О. Шик зазначає, що центральні органи управління в новій системі мають захищати інтереси працівників не лише як виробників, але і як споживачів. Саме інтереси працівників як споживача тривалий час відсувалися на задній план. Тому для розв'язання цієї проблеми, на думку О. Шика, необхідно посилити роль таких організацій, як РПП, Союз колгоспників, Союз споживачів та ін., щоб вони брали участь у прийнятті рішень [8, с. 3].

Отже, на національному й федеративному рівнях таким органом мали стати господарські ради з різними експертними комісіями, а безпосередньо на підприємствах таким органом мала стати рада працівників [20, с. 2].

Рада працівників, залежно від розміру підприємства, може нараховувати 10 – 30 осіб, обраних із працівників підприємства. На тих підприємствах, що працюють у складних технічних або ринкових умовах, 10-30 % членів рад мали б бути незалежними експертами, що не працюють на цьому підприємстві. Ці члени ради, на думку О. Шика, мали б обиратися непрямим голосуванням вже обраних членів ради. У випадку, коли держава, банк чи інші організації надають підприємству довгостроковий кредит, незалежні експерти повинні у важливих випадках мати свого представника в раді з метою контролю за ефективністю управління [8, с. 3].

Керівництво підприємства як безпосередній керівний орган мало б планувати розвиток, організоване просування підприємства на ринку, впровадження інноваційних технологій, розв'язання кадрових питань [19, с. 3].

Рада працівників мала б розробляти для керівництва базову концепцію економічного розвитку підприємства, основні напрями інвестування, принципи розподілу валового доходу, квартальний і річний баланси та ін. Рада мала б вносити свої пропозиції на розгляд керівництва, але не знімати з керівництва відповідальності за його рішення. У випадку незгоди ради з деякими рішеннями керівництво має запропонувати інший варіант, а після другого слухання й дискусії дирекція зобов'язана взяти на себе відповідальність за рішення. Коли господарська рада вбачала б небезпеку для підприємства в діях керівництва, вона, на думку О. Шика, повинна б мати право застосувати вето. До компетенції ради належали б і питання аналізу роботи керівного складу підприємства, а також питання злиття підприємств [8, с. 3].

Урядом також були розроблені й прийняті принципи проведення змін в організації інтеграції підприємств. О. Шик головну мету впровадження цих принципів убачав у тім, що вони мали полегшити виправлення помилок, допущених в організації роботи підприємств у минулому. Основний зміст принципів був таким:

- створення кращих умов для економічної конкуренції з поступовою нормалізацією ринкових умов;
- сприяння коопераційним зв'язкам;
- ліквідація неприродно об'єднаних підприємств;
- сприяння просуванню чехословацьких підприємств на світовому ринку;
- сприяння зростанню національного доходу порівняно з часткою вираженого валового доходу за умов інтеграції.

Коментуючи ці принципи, О. Шик зазначає, що кожна зміна буде розглядатися всебічно на засіданні представників усіх підприємств, банків відповідного союзу й міністерства. Упровадження організаційних змін передбачало досягнення згоди між головним управлінням і підприємством у питанні про спосіб здійснення майнового й фінансового врегулювання. Перегляд усіх зобов'язань та інші зміни проводитиме відповідний міністр, який мав вирішити можливі розбіжності на основі незалежної експертизи. У Словаччині такі зміни на підприємствах мала здійснювати Словацька національна рада після узгодження з відповідним міністерством на тих самих засадах [15, с. 1-2].

Упровадження нової системи управління, наголошує О. Шик, поставить працівників соціалістичних підприємств у ситуацію, коли рівень управління підприємством буде прямо відбиватися на їхніх прибутках, тому реальним суб'єктом економічної діяльності має стати саме колектив підприємства. Уся діяльність підприємства має здійснюватися відповідно до інтересів трудового колективу й перебувати під його демократичним контролем. Головним критерієм у розгляді питання взаємодій між інтересами підприємства, особистості й суспільства О. Шик вважав таке: «Що є вигідним для суспільства – має бути вигідним для підприємства й особистості». На його думку, такий підхід мав забезпечити чехословацьке суспільство від розв'язання суспільних проблем за рахунок інтересів підприємства як економічного суб'єкта [16 с.1]. У зв'язку з цим О. Шик наголосив на необхідності відмінити постанову уряду (1967 р.), яка встановлювала межу росту зарплат і за якою продуктивність праці визначалася за допомогою показника виробленого валового продукту на одного працівника, що, своєю чергою, знищувало зацікавленість в ефективній праці й надзвичайно гальмувало технічний розвиток країни [18, с.6].

О. Шик зазначає, що головну роль у процесі оновлення мають відіграти самі підприємства та їхня ініціатива, викликана тиском справжніх соціалістичних, регульованих ринкових відносин, а для цього необхідно сформулювати економічну систему й дати підприємствам необхідну самостійність і відповідальність. А для забезпечення розвитку підприємств відповідно до сучасних стандартів необхідна команда досвідчених управлінців [8, с.3]. Для цього слід поступово замінити бюрократичні методи підбору керівних кадрів. О. Шик наголошує на тому, що наслідки рішень керівників мають відбиватися на їхньому власному матеріальному становищі. Також працівники повинні мати максимальну можливість впливати на всі рішення щодо роботи підприємства [20, с. 2].

Щоб утілити ці зміни в життя, наголошує О. Шик, необхідно побудувати широку систему самоуправління з демократично обраними органами, які б представляли інтереси різних груп. Така форма демократичного самоуправління, за задумом О. Шика, мала б максимально обмежити бюрократичні рішення сучасним менеджментом, який би спирався на найкращі керівні кадри та найсучасніші аналітичні методи роботи [20, с. 2]. Саме за такої організації управління й керівництва підприємством, на думку О. Шика, найкраще поєднується вимога сучасного управління підприємством із прагненням демократизації його управління та підвищенням відповідальності й зацікавленості робітників у його розвитку [8, с. 3].

Значним недоліком чехословацької економіки О. Шик вважає її структурну розбалансованість, яка виявляється в переважанні важкої промисловості, що відтягує на себе більшу частину ресурсів країни. Це призводить до постійного зменшення випуску товарів масового споживання й послуг, від чого безпосередньо залежить ріст життєвого рівня [22, с. 3].

Одним із шляхів розв'язання проблеми підвищення життєвого рівня в країні О. Шик вважає створення приватних підприємств у сфері побутового обслуговування населення, особливо у сфері туризму, розвиток якого вимагає збільшення числа дрібних фірм, що, своєю чергою, може стати потужним джерелом валюти, необхідної для розвитку економіки країни [8, с. 3; 21, с. 3]. Урядова підтримка дрібного приватного виробництва зовсім не означає відновлення експлуатації людини людиною, адже соціалізм не може заборонити дрібне підприємство сімейного типу, яке використовує працю одного чи двох найманих робітників [21, с. 3].

Ефективність упровадження нової системи управління О. Шик безпосередньо пов'язує з характером економічної політики, яка буде застосовуватися для розв'язання таких проблем, що гостро постали перед чехословацьким суспільством, як, наприклад, демократизація економічного, а головне – політичного життя. У процесі демократизації суспільства політик убачав засіб для вивільнення прогресивних суспільних сил, що є необхідною умовою для втілення нової системи управління економікою в конкретних умовах Чехословаччини. Економічна система дозволяє лише почати лікування економіки, а спосіб лікування – це конкретна економічна політика найближчого майбутнього, яка може як допомогти, так і зашкодити, як стара командно-адміністративна система [19, с. 1]. Нова економічна політика має будуватися на тому, що підприємства повинні навчитися виробляти ту продукцію, що справді є потрібною на внутрішньому й зовнішньому ринках [3, с. 2]. О. Шик убачає в жорсткості ринкових умов засіб подолання монопольного становища чехословацьких підприємств і закриття деяких зовсім відсталих, не здатних пристосуватися до нових умов [18, с. 6].

Важливою умовою покращення економічного становища Чехословаччини О. Шик вважає підвищення конкурентної спроможності промисловості на зовнішніх ринках. Недостатня конкурентоспроможність чехословацьких товарів була однією з основних причин того, що головними експортерами чехословацької промисловості були країни, які розвиваються, а це не сприяло розвитку економіки. Ситуацію ускладнювали два основні чинники: неефективне виробництво та монополія держави в зовнішній торгівлі, а також неефективне сільське господарство, яке відтягувало на себе значну частину імпорту [20, с. 3].

Розв'язання цієї проблеми О. Шик убачав у відмові від політики протекціонізму в зовнішній торгівлі, у наданні права підприємствам, що мають значні прибутки від експорту, залишати частину прибутку собі, щоб зацікавити їх у розвитку прибуткового виробництва та розширенні експорту; у ліквідації монопольного становища управління зовнішньої торгівлі, наданні дозволу підприємствам обирати найвигідніші для них форми здійснення закордонної торгівлі. У майбутньому роль держави в зовнішній торгівлі, на думку О. Шика, мала полягати в регулюванні курсу валют [20, с. 3].

Необхідним засобом для подальшого успішного розвитку чехословацької економіки О. Шик уважав також закордонний кредит. Кредит необхідно було спрямувати на розв'язання проблем виробництва. Позика мала б зіграти роль важливої економічної ін'єкції, яка допомогла б пришвидшити модернізацію промисловості, розширити ті виробництва, які покращили б становище Чехословаччини на міжнародних ринках. Вона допомогла б вивільнити ресурси для швидких структурних змін і переходу до ефективнішого виробництва. Найбільш імовірним кредитором О. Шик називав СРСР [15, с. 2]. Розмір кредиту О. Шик визначив у межах 300-500 млн. дол. США. Ця сума, на його думку, дала б можливість покінчити з неефективним експортом за умови збереження наявного імпорту. Також О. Шик наголошує, що договір про позику не має містити політичних вимог [9, с. 5].

Важливою умовою для створення справді комфортного життя в країні О. Шик вважає конкуренцію, яка передбачає альтернативний вибір на ринку і цим самим сприяє зниженню ціни товарів і послуг [22, с. 2].

Отже, теорія «ринкового соціалізму» О. Шика являє собою намагання поєднати елементи планової та ринкової систем управління економікою методом вдосконалення інституційної структури управління економікою, упровадження нової економічної політики та реформування політичної системи.

Так, під удосконаленням структури управління економікою О. Шик розуміє значну децентралізацію управління, що передбачало переорієнтування економіки з інтересів певної галузі на інтереси споживача через заміну вертикального способу управління (галузеві міністерства) ринковим менеджментом (господарська рада, рада працівників підприємства). У результаті цього трудовий колектив перетворювався на реальний суб'єкт економічної діяльності.

Запровадження приватних підприємств сімейного типу у сфері послуг, за задумом О. Шика, мало сприяти подоланню розбалансованості економіки і разом з тим не допускало порушення соціалістичного принципу заборони експлуатації людини людиною.

Нова економічна політика передбачала підвищення конкурентної спроможності промисловості як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках та скорочення контролю держави в цій сфері до регулювання курсу валют, а також залучення закордонних інвестицій, які не передбачають політичних зобов'язань, для прискорення структурних змін і модернізації виробництва.

Упровадження нової економічної системи «ринкового соціалізму», за задумом О. Шика, передбачало здійснення значних змін і у суспільно-політичному житті країни, таких як оновлення складу ЦК КПЧ за принципом підтримки реформ, створення досконалого механізму гарантій існування демократії, а також проведення федералізації Чехословаччини.

Саме ці зміни політичної системи мали створити умови для реформування управління економікою, що передбачало використання ринкових механізмів, які, природно, не могли спрацьовувати в умовах старої командно-адміністративної системи і вимагали демократичних методів управління як економікою, так і політичною сферою.

Джерела та література

1. Млынарж З. Мороз ударил из Кремля; [пер. с чешского С.И. Разуван] / З.Млынарж. – М.: Республика, 1992. – 287 с.
2. Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность. – М., Прогресс, 1991. – 392с.
3. A Documentary History of Communism. Volume 2 Communism and the World/ Robert V. Daniels. – London, 1987. – 459 p
4. Akademik O.Šik o hospodářských problémech // Rudé právo. – 1968. – 8 května. – S. 2
5. Cisař Č. Paměti. Nejen o žakulisi Pražského jara. – Praha: SinCon, 2005. – 1283 s.
6. Diskuse na plenárním zasedání ÚV KSČ: Sodruh Ota Šik // Rudé právo. – 1968.– 7 dubna. – S.2
7. Golan G. The Czechoslovak reform movement. – Cambridge: At the University press, 1971. – 349p.
8. Jak dál v hospodářské politice // Rudé právo. – 1968. – 22 května. – S.3
9. KSČ je dnes hlavním garantem demokratizace naší společnosti // Rudé právo. – 1968. – 16 května. – S.5
10. Kusin V.V. The intellectual origins of the Prague spring. – Cambridge: At the University press, 1971. – 153p.
11. Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka / [editor Jiří Hochman]. – Praha: Svoboda – Libertas, 1993. – 296 s.
12. Hoppe J. Pražské jaro v mediích. Výběr z dobové publicistiky. Ediční řada Prameny k dějinám československé krize v letech 1967 – 1970, 11. díl / J. Hoppe. – Praha – Brno, ÚSD – Doplněk, 2004. – 444 s.
13. Hruby P. Fools and heroes. – Oxford: Pergamon press, 1980. – 265p.
14. Projev akademika O.Šika na zasedání České národní rady // Rudé právo. – 1968. – 2 srpna. – S.3
15. Soudruh Šik na aktivu v Ostrave // Rudé právo. – 1968. – 30 dubna. – S.2
16. Soudruh O.Šik na shromáždění vysokoškoláků // Rudé právo. – 1968. – 15 března. – S.1,5
17. Šik O. Plán a trh za socialismu / O.Šik. – Praha: Academia, 1968. – 362 s.
18. Šik O. O průmyslové a zemědělské výrobě / O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 27 června. – S.6
19. Šik O. Jak žijeme. O čem se nesmělo mluvit / O.Šik // Rudé právo. – 1968.– 2 července. – S.3
20. Šik O. Jak vyvážíme / O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 4 července. – S.3
21. Šik O. Nemusíme si utahovat opasky / O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 11 července. – S.3
22. Šik O. Jak žijeme. O čem se nesmělo mluvit / O.Šik // Rudé právo. – 1968. – 2 července. – S.3
23. Vondrová J. Ekonomická reforma 1965–1969. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970 №10. – Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk, 2010. – 488s.

УДК 94:[32.019.5(71):341.231.14(477)]”1960/1970”

Р. Сіромський

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ РСР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КАНАДИ (1960–1970-ТІ РОКИ)

Висвітлено основні підходи до трактування канадськими політиками правового статусу УРСР у 1960–1970-х роках. Особливий наголос зроблено на ролі україно-канадців у формуванні образу України у канадському суспільно-політичному дискурсі. На конкретних прикладах (Експо-67, візит П. Трюдо до СРСР та ін.) простежено порушення на міжнародному рівні питання національних прав українців.

Ключові слова: Канада, Українська РСР, правовий статус, права людини, Дж. Діфенбейкер, П. Трюдо, ООН.

The main approaches to the interpretation by the Canadian politicians of the legal status of USSR in 1960–1970-ies are analyzed. A particularly emphasized on the role of Canadian Ukrainians in create the image of Ukraine in the Canadian socio-political discourse. On specific examples (Expo 67, the visit to the USSR P. Trudeau and others) the raising a question of national rights of Ukrainians in international level is reviewed.

Key words: Canada, Ukrainian SSR, legal status, human rights, J. Diefenbaker, P. Trudeau, UN.

Входження Української РСР у 1945 р. до складу Організації Об'єднаних Націй як члена-співзасновника цієї організації надало українському питанню статусу міжнародної ваги. Щоправда, декларативне закріплення правосуб'єктності УРСР у зовнішньополітичній діяльності не набуло у подальшому змістовного наповнення, а Київ обмежувався реалізацією настанов союзного центру [31, Р. 34]. Відсутність можливості вступати у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати міждержавні договори та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, позбавляє підстав трактувати республіку повноцінним суб'єктом міжнародних відносин [24, Р. 90–91]. Відповідна розбіжність між задекларованим і справжнім правовим статусом Української РСР зумовлювала наукову і політичну дискусію про сутність радянського федералізму у таких державах з федеративними формами територіальної організації як Канада.

Канадський суспільно-політичний дискурс щодо правового статусу Української РСР обумовлювався принаймні двома важливими факторами: по-перше, інформаційним протистоянням в умовах “холодної війни”, по-друге, наявністю у країні чималої і достатньо впливової української діаспори. Діяльність у зазначений період останньої виявлялася у донесенні до канадської громадськості альтернативної до радянської точки зору позиції про правове становище УРСР через конференції, поширення спеціальної англо- та франкомовної літератури про політичні репресії, статей у пресі, організації акцій протесту [13, С. 15]. Президент Конгресу українців Канади (КУК) о. д-р Василь Кушнір з цього приводу відзначав: “Остання імміграція, взагалі українці, то є амбасадори України, української справи... За цілий час мого життя в Канаді я ніколи не стрічав готового приятеля українців” [5, С. 10].

І хоч окремі дослідники, як-от Олександр Мотиль, схильні говорити про мінімальний вплив українських діаспор на “творення політики” у країнах Заходу [31, Р. 55], незаперечним фактом залишається, те що завдяки діяльності україно-канадців українське питання було постійно “присутнє” у канадському інформаційному просторі. Водночас, мав рацію Іван Лисяк-Рудницький, який відзначав: “Ми мусимо бути свідомі того, що наші реальні можливості дуже обмежені. Державні мужи Заходу ведуть політику згідно з інтересом своїх країн, як вони його розуміють. Було б смішно чекати, що вони стануть цей курс міняти, бо так хочеться українцям... Максимум того, до чого можемо прямувати та й що вимагатиме від нас чималої зручності: щоб керівники закордонної політики західних держав, без уваги на конкретні зміни, по змозі брали до уваги існування української проблеми, як силового чинника в комплексі СРСР та соціалістичного блоку” [12, С. 454–455].

Сприйняття політико-правового статусу Української РСР у колективній свідомості канадців не було однозначним. Усі підходи до його визначення, які кристалізувалися саме у 1960–1970-х роках, можемо умовно виділити у чотири умовних групи: 1) “типова колонія” (Дж. Діфенбейкер, П. Юзик); 2) “звичайна складова Радянського Союзу на зразок канадських провінцій” (П. Трюдо); 3) “квазідержава із достатньо широкими правами” (Д. Джонсон); 4) “українська радянська держава” (плід радянської пропаганди, яким послуговувалися канадські політики лівого спрямування). Надалі спробуємо детальніше розглянути обґрунтування цих підходів.

Глумачення Української РСР як колонії було типовим серед канадських політиків, які репрезентували Прогресивно-Консервативну партію. Показово, що у середині ХХ ст. саме цій політичній силі симпатизувала більшість україно-канадців, а електоральною базою консерваторів були західні провінції – територія найбільшого розселення українських емігрантів. У 1956 р. прем'єр-міністром Канади став виходець із цього регіону Джон Діфенбейкер, який виростав в українському середовищі. Політик прихильно ставився до українців і відзначав, що йому особливо імпонували у них “прагнення волі”, “рішучість”, “приятна вдача”, “свободолюбивість” [21].

Політик був переконаний, що канадці не можуть втішатися свободою у той час, коли мільйони інших людей перебувають у радянській неволі, відтак канадський уряд повинен увесь час домагатися від СРСР дотримання національних прав українців та інших нерадянських народів [21]. Приклад такого тиску Дж. Діфенбейкер продемонстрував у своєму виступі 26 вересня 1960 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ООН. Він піддав критиці Радянський Союз за “надмірний деструктив” у роботі міжнародних організацій і нагадав радянському лідерові М. Хрущову про радянську декларацію “цілковитої й остаточної ліквідації колоніальних режимів” [26]. Поза тим, з трибуни Генеральної Асамблеї канадський прем'єр емоційно запитав: “Скільки Радянський Союз звільнив людей? Як ми можемо змиритися з трагедією угорського повстання 1956 р.? Що з Литвою, Естонією і Латвією? Що з волелюбними українцями і багатьма іншими східноєвропейськими народами?... Я прошу дати цим націям... право на вільні вибори, щоб вони мали можливість вибрати уряд, який дійсно забезпечить їм свободу” [34, Р. 196–197].

Якщо центральний орган КРПС газета “Правда” назвала промову Дж. Діфенбейкера “типовою американською, буржуазною пропагандою”, то канадські видання стримано схвалили заяви політика [33]. Канадські комуністи українського походження в особі Петра Кравчука назвали канадського прем'єра “відомим архіреакціонером і запеклим ненависником Радянського Союзу” [11, С. 244]. Природно, захоплено реагували українське видання Канади, наприклад “Український голос” у редакційній статті назвав виступ Дж. Діфенбейкера “проти колоніалізму і поневолення Москвою народів” – “мужнім” [20].

Серед практичних заходів Дж. Діфенбейкера можна відзначити його намагання домогтися відкриття канадського консульства у Києві та сприяти з'єднанню розділених українських родин по обидва боки Атлантики. Дж. Діфенбейкер був упевнений: “День, коли Україна стане незалежною прийде; може навіть скоріше, ніж ми сподіваємось... Коли великі брами Києва відкриються для волі, коли великі дзвони знову заговорять про незалежність народу, то це буде радість не тільки для українського народу, але й для усіх канадців” [21].

4 лютого 1963 р. за рекомендацією Дж. Діфенбейкера новим сенатором було призначено Павла Юзика (обіймав цю посаду до смерті у 1986 р.) – одного із нащадків “першої хвилі” української еміграції до Канади. Він тричі представляв Канаду на сесіях ООН, дев'ять разів на конференціях НАТО, одного разу на сесії НБСЄ. За фахом П. Юзик був істориком, викладав у Манітобському університеті, а згодом став професором російської та радянської історії в Оттавському університеті [18].

Як фахівець з радянської історії, П. Юзик трактував Радянський Союз як імперію, а союзні республіки, у т.ч. УРСР, безправними суб'єктами федерації. Політик сумнівався, що міждержавна співпраця між Москвою та Оттавою, зокрема в царині туризму, здатна посприяти лібералізації радянського режиму [34, Р. 278]. Втім він не належав до когорти україно-канадців, які закликали “звернути увагу уряду Канади, щоб він встановився над зірванням дипломатичних торговельних зв'язків з СРСР, з уваги на поневолення Москвою інших народів, включно з Україною” [5, С. 66].

Теза про колоніальний статус УРСР знайшла своє фактичне підтвердження під час проведення Всесвітньої виставки досягнень науки і культури (Експо), яка тривала з 27 квітня по 29 жовтня 1967 р. у Монреалі (канадська провінція Квебек). Експо-67 розцінювалося україно-канадцами як нагода вкотре привернути увагу світової громадськості до українського питання [7, С. 91]. Коли у списку держав, які зголосилися взяти участь у Всесвітній виставці в Монреалі не виявилось Української РСР, КУК звернувся до підготовчого комітету Експо з проханням повідомити, чи надсилається запрошення у Київ. Ширилися чутки, буцімто федеральний уряд Канади не погодився на будівництво окремого українського павільйону на Експо-67 [17, Р. 393]. Врешті з'ясувалося, що Україну таки запрошували, але її керівництво відмовило, мотивуючи це тим, що республіка презентуватиме власні досягнення у загальному павільйоні СРСР [1, С. 19] (Канада і США, крім загальнодержавних павільйонів, були представлені ще й павільйонами окремих

провінцій/штатів). Канадський публіцист Роман Рахманний (Олійник) писав: “Нас з вами болить, що: африканські країни виступають, як держави – може бідно, але гідно; а тим часом Україна свої таланти, всю економіку, весь людський персонал включила в російську великодержаву. Внаслідок цього Україна, як окреме національно-політичне поняття, не існує в широкому світі...” [17, С. 399–400].

15 серпня 1967 р. на Експо відбувався День СРСР. Прем'єр-міністр провінції Квебек Даніель Джонсон (1966–1968), вітаючи радянську делегацію, захоплюючись, що Радянський Союз зумів розв'язати національну проблему і створити умови для “гармонійного співіснування декількох культурних спільнот в межах однієї країни”. Таким чином, на його думку, “конституційний досвід” СРСР у національному питанні може бути “дуже корисним і стимулюючим для канадців”. Разом з тим, Д. Джонсон вдався до вихвалювання конституції СРСР за те, що вона забезпечує широку міжнародну компетенцію республік, а Білорусь та Україна навіть мають своє представництво в ООН [27].

Ймовірно, метою подібних заяв було намагання квебекського прем'єра засвідчити претензії провінції у напрямку розширення повноважень у межах Канадської федерації і натякнути Оттаві, що, мовляв, навіть у тоталітарній державі її суб'єкти мають “більші” права, ніж Квебек. Суспільна реакція на заяву Д. Джонсона була вкрай негативною, як серед представників української громади Канади, так і канадських політиків. 19 серпня 1967 р. КУК надіслав Д. Джонсону листа, у якому навів чимало аргументів на підтвердження квазісуверенітету УРСР та переваг Квебеку у демократичній системі Канади (вільні вибори, багатопартійність, свобода думки тощо) [2].

Заяви Д. Джонсона стосовно статусу України у федеративній системі СРСР у багатьох викликали подив й іронію, а самого прем'єра Квебеку називали “жертвою московської брехні і провокації” [19]. Природно, виникло запитання: Чому країна, яка є членом ООН і Виставкового бюро, не має окремого павільйону на Експо, а Квебек – звичайна канадська провінція має? Член Президії КУК, журналіст Михайло Сосновський відзначив: “Ці політичні альянзи Джонсона можна різно інтерпретувати, але все таки, з звичайної поваги до канадців французького походження, чи квебекців, ми б ніяк не бажали їм тих прав, що їх має насправді Україна, чи Білорусь. Аж так зла ми їм такі не бажемо” [2].

Більш поміркованим у своїх поглядах щодо правового статусу Української РСР був прем'єр-міністр Канади П'єр Еліот Трюдо (1968–1979; 1980–1984), який, однак, також не уник непорозумінь з українцями. Він не приховував, що цікавиться як працює “радянський федеративний механізм”. У відповідь на це канадська україномовна газета “Гомін України” із сарказмом відреагувала: “Радимо мес'є Трюдо познайомитися з советською системою виправно-трудова колоній, домів для божевільних, тюрем, русифікації освіти, економічної експлуатації і т.д., і т.д. На цій системі й ґрунтується ця “сильна федерація” [3].

Під час свого візиту до Радянського Союзу у травні 1971 р. П. Трюдо відвідав і Київ. На думку, журналіста і громадського діяча Миколи Колянківського, перебування канадського прем'єра в українській столиці мало передусім політичний, а не економічний чи культурний характер [10, С. 25]. Зрештою, П. Трюдо опосередковано підтвердив цю думку на зустрічі з керівництвом УРСР, коли заявив: “У певному розумінні мій приїзд є виявом вдячності Канади за той вклад, який в нашій країні роблять численні талановиті і працьовиті громадяни українського походження ... Ті з ваших співвітчизників, які проживають тепер у Канаді, хоч і перебувають на відстані багатьох тисяч миль від України, живуть в країні з конституційною системою, по формі в чомусь подібною до тієї, яка існує в Радянському Союзі. Канада, як і СРСР, обрала для себе федеральну систему управління, за якою юрисдикція поділяється між центральним урядом країнами і урядами її складових частин...” [16, С. 81–83].

Фраза П. Трюдо про подібність федеративних систем СРСР і Канади викликала подив у канадській пресі і розцінювалася як вкрай невдала [29]. До критики долучилася й опозиційні консерватори, а Дж. Діфенбекер назвав заяви канадського прем'єра “безвідповідальними” і такими, що “сприяють комуністичній пропаганді” [30]. 26 травня 1971 р. Президія КУК скерувала телеграму міністру закордонних справ Канади Мічелу Шарпу, у якій різко засудила порівняння канадської та радянської федеративних систем [22, Р. 1226–1227]. Розмірковуючи над цим порівнянням, сенатор П. Юзик дивувався, чому українці емігрували по війні до Канади, якщо у них подібні системи управління? [23, Р. 231].

Попри емоційні заяви, з'являлися спроби тверезо оцінити ситуацію і проаналізувати позицію канадського прем'єра. Інтерпретації були досить різними – від позиції неутручання у внутрішні справи іншої держави до слідування за офіційною позицією США [8]. В окремих випадках спостерігалось розчарування у політиці Канади в українському питанні. “Неширі та спекулятивні застирки і вміло використувані заяви деяких політичних діячів допомагали лише тримати наївних українських керівників в ілюзії “прихильності” Заходу до справ України. В дійсності ЗСА (США – Р. С.) так і інші країни заходу, включно з Канадою, ніколи не були бастионом, остоею проти комунізму, за визволення поневолених з-під комунізму народів” – писав “Канадський фермер” [9].

Зрештою, після повернення до Канади П. Трюдо прийняв 7 червня 1971 р. делегацію КУК і заявив: “Вибачте, якщо образив ваші почуття... Після того як я перевірів, яким чином переклали мої слова, зрозумів, що сказав не те, що думав сказати” [32]. Щоправда, це виправдання канадська преса зустріла скептично, а впливова газета *The Globe and Mail* у редакторській замітці відзначила: “Він міг хибно інтерпретувати, прочитати, зрозуміти, але ніколи не забути. Він усе ж майстер мистецтва елегантного відступу” [28].

Питання про правовий статус радянських республік у черговий раз актуалізувалося під час візиту у жовтні 1971 р. голови Ради Міністрів СРСР Олексія Косигіна (1964–1980) до Канади. На перший в історії візит керівника радянського уряду до цієї північноамериканської країни часопис “Гомін України” відреагував: “Це вперше канадський уряд запросив і приймає у цій свободолобній країні найвищого представника російсько-комуністичного колоніалізму і народодивинства” [4]. Під час візиту О. Косигіна у канадських містах відбувались демонстрації та протести проти прибуття керівника уряду країни, яка “не підтримує основних принципів людини і народів”. Красномовними були гасла транспортів: “Руки геть від України”, “Свободу для України”, “Свободу поневоленим народам” [14]. Попри це О. Косигін не стомлювався повторювати, що в Радянському Союзі “успішно розв'язане національне питання”, а “усі народи рівноправні” [15, С. 25].

У рамки радянської пропаганди цілковито вкладалося трактування правового статусу Української РСР канадськими комуністами, значну частину яких склали україно-канадці. Їхня офіційна позиція зводилася до того, що українці в Радянському Союзі “зберегли незалежність, свободу і рівність” [6]. Характерно, що у канадських прокомуністичних виданнях стосовно УРСР вживався термін “Радянська Україна”, що мало, вочевидь, демонструвати існування “повноцінної держави”. Більшість канадських комуністів свято вірили у цей пропагандистський штамп, аж поки не зустрілися з радянською дійсністю. Наприклад, комуніст з багатолітнім стажем Іван Коляска зізнався: “Я слухав багатьох українських націоналістів і не вірив, що так все погано” [25, Р. 2]. За час навчання у Вищій партійній школі Києва (1963–1965) та ознайомлення з радянськими реаліями він перетворився з переконаного комуніста на завзятого критика соціалістичної системи і Радянського Союзу. Його одкровення про сутність радянського режиму, викладені у 1970-х роках в англійських публікаціях, справили помітний суспільний резонанс і підважили тези про “рівноправність в СРСР” та “державність Української РСР”. І. Коляска констатував свідоме знищення усіх виявів української самобутності та наявність колоніального визиску України Москвою, підкріпивши це статистичними даними. Він назвав абсурдними визначення “суверенна українська радянська держава” та “український уряд УРСР”, який “насправді не є ані українським, ані власне урядом – лише виконавцем наказів із Москви” [25, Р. 13–14].

Отже, оцінка правового статусу Української РСР у канадському суспільно-політичному дискурсі значною мірою визначалася обізнаністю із реальним станом справ, а не лише задекларованими у нормативно-правових документах положеннями про права республік у радянській федеративній системі. Відтак, сприйняття УРСР канадськими політиками коливалося у широкому діапазоні: від повноцінного суб'єкта федерації (інколи навіть “суверенної держави” у союзі з іншими республіками) до колонії. Ключову роль у формуванні образу України як поневоленої країни, поза всіляким сумнівом, відіграла інформаційна діяльність української діаспори у Канаді.

Джерела та література

1. Волиняк П. Українські дні на Експо-67 / Петро Волиняк // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник. – Торонто, 1967. – Жовтень. – Ч. 213. – С. 19–26.
2. Гомін України. – Торонто. – 1967. – 26 серпня.
3. Гомін України. – Торонто. – 1971. – 22 травня.
4. Гомін України. – Торонто. – 1971. – 23 жовтня.
5. Десятий Конгрес українців Канади. Вінніпег, Манітоба, 8, 9, 10 і 11 жовтня 1971. – Вінніпег: Накладом КУК, 1972. – 237 с.
6. Життя і слово. – Торонто. – 1965. – 17 листопада.
7. Зінкевич О. Боротьба з большевизмом в Західньому світі / Осип Зінкевич // Початок великого процесу. Україна сьогодні і її вигляди на майбутнє (Матеріали конференції ІСНО в час СКВУ). – Чикаго: Накладом “Самостійної України”, 1968. – 112 с.
8. Канадійський фермер. – Вінніпег. – 1971. – 7 червня.
9. Канадійський фермер. – Вінніпег. – 1971. – 14 червня.
10. Колянківський М. Моя подорож до України з прем'єром Канади // Ми і світ. – Ніагара-Фолз. – 1971. – Ч. 162. – С. 8–28.
11. Кравчук П. Листи з Канади. Статті, нариси та памфлети / Петро Кравчук. – Київ: Радянський письменник, 1976. – 248 с.
12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т / Пер. з англ. / Іван Лисяк-Рудницький. – Том 2. – Київ: Основи, 1994. – 573 с.
13. Недужко Ю. Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 70 – початок 80-х років ХХ ст.) / Юрій Недужко // Мандрівець. – 2007. – № 6. – С. 14–20.
14. Новий шлях. – Вінніпег. – 1971. – 30 жовтня.
15. Пишкало І. В обороні засуджених і засланих в СРСР / Іван Пишкало // Нові дні. Універсальний ілюстрований місячник. – 1971. – Червень. – Ч. 257. – С. 25–29.
16. Промова прем'єр-міністра П. Е. Трудо // Ми і світ. – Ніагара-Фолз. – 1971. – Ч. 162. – С. 81–83.
17. Рахманний Р. Україна атомного віку. Есеї і статті, 1945–1986. Том 1 / Роман Рахманний. – Торонто: Видавництво “Гомін України”, 1987. – 616 с.
18. Слідами будівників держави [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.yuzyk.com/biog-u.shtml> [30.10.2015].
19. Український голос. – Вінніпег. – 1960. – 23 серпня.
20. Український голос. – Вінніпег. – 1960. – 5 жовтня.
21. Українські вісті. – Едмонтон. – 1965. – 2 вересня.
22. Canada. Debates of the Senate. – Official Report (Hansard). – 1970–1972. Third Session – Twenty-Eighth Parliament. Volume II (April 20, 1971 to February 16, 1972). – Ottawa: Queen's Printer for Canada, 1972. – P. 862–1800.
23. Editorial. Prime Minister Trudeau's Political Game // The Ukrainian Quarterly. A Journal of East European and Asian Affairs. – New York. – 1971. – Autumn. – № 3. – P. 231.
24. Kis T. Le fédéralisme soviétique. Ses particularités typologiques / Theofil Kis. – Ottawa: Éditions de l'Université d'Ottawa, 1973. – 191 p.
25. Kolasky J. Two Years in Soviet Ukraine: A Canadian's Personal Account of Russian Oppression and the Growing Opposition / John Kolasky. – Toronto, 1970. – 264 p.
26. Ottawa Citizen. – Ottawa. – 1960. – September, 24
27. Quebec Chronicle-Telegraph. – Quebec. – 1967. – August, 16.
28. The Globe and Mail. – Toronto. 1971. – June, 9.
29. The Montreal Gazette. – Montreal. – 1971. – May 22.
30. The Montreal Gazette. – Montreal. – 1971. – May 29.
31. The Rise of Nations in the Soviet Union. American Foreign Policy & the Disintegration of the USSR / Ed. by M. Mandelbaum. – New York: Council on Foreign Relations Press, 1991. – 120 p.
32. The Toronto Star. – Toronto. – 1971. – June, 7.
33. The Windsor Star. – Windsor. – 1960. – September, 26
34. Yuzyk P. For a Better Canada: A Collection of Selected Speeches Delivered in the Senate of Canada and at Conferences in Various Centers across Canada / Paul Yuzyk. – Toronto: Ukrainian National Assembly, 1973. – 352 p.

УДК 277.4 – 86 «196»

А. Малярчук

ПРОБЛЕМИ РОЗКОЛУ ВСЕСОЮЗНОГО ОБ'ЄДНАННЯ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ У 60-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті розкрито причини та наслідки розколу в Союзі Євангельських християн-баптистів. Показаний процес утворення Ініціативної групи, як наслідок – утворення Ради церков ЄХБ. Проаналізовано умови існування двох структур: взаємовідносини Ради Церков ЄХБ з Союзом ЄХБ та владними структурами держави.

Ключові слова: Союз євангельських християн-баптистів, Ініціативна група, Рада церков ЄХБ, Інструктивний лист.

In the article are revealed the reasons and consequences of the split in the Evangelical Christian Baptist Union, and is shown the process of formation of Initiative group. As a result – organization of the Council of Evangelical Christian Baptist Churches; analyzed the conditions of existence of two organizations: intercommunications between the Council of ECB and ECB Union and state authorities.

Key words: ECB Union, Initiative group, Council of ECB, letter of guidance.

Актуальність теми зумовлена появою актуальних змін і процесів у релігійно-духовній сфері сучасного українського суспільства. Чинним законом України «Про свободу совісті та релігійні організації та Конституцією України передбачено, що кожна людина має право сповідувати будь яку релігію або не сповідувати ніякої [11; 13]. Україна довгий час знаходилася під натиском радянської атеїстичної політики, яка була спрямована на знищення проявів релігії в країні. Це сповна торкнулося християн різних конфесій, у тому числі і протестантів, зокрема євангельських християн-баптистів. Крім того у свідомості українців залишилося кліше що до християн «третьої гілки» формату «штунди», «сектанти» та інше. Метою даної статті є проаналізувати причини розколу у середовищі ЄХБ та розвитку Ради Церков ЄХБ. Існують різні погляди на ЄХБ 60 роках. ХХ ст. З одного боку її досліджували радянські історики, що зумовлювало оцінку та підходи щодо даного явища. З отриманням незалежності України, вітчизняні історики починають досліджувати релігійно-церковні процеси позаконфесійно і незаангажовано, намагаючись об'єктивно вивчати проблемні питання. Історію розвитку ЄХБ досліджують також вчені – представники євангельських християн-баптистів, зокрема, М. Черенков, Ю. Решетніков, С. Санніком, Л. Бородинська і ін. [9, с. 34].

Частково витоки проблеми розколу ЄХБ сягають 40-х років ХХ ст. Процес створення Союзу євангельських християн-баптистів був складним, а шлях до нього тернистим. Початки об'єднувачих процесів йшли ще із кінця 30 років ХХ століття. Але уже в 1944 р. ці процеси набули конкретного та цільового характеру. Зрештою у 1946 р. було створено Союз євангельських християн-баптистів. Крім

громад евангельських християн та баптистів до союзу вимушено у повоєнний період під радянським пресингом увійшли п'ятидесятники, дарбісти та інші протестантські течії України. Це одне із найбільш суперечливих і дискусійних питань, яке потрібно проаналізувати, адже з одного боку було створено союз, як позитивне явище але з іншого – владою було створено формальний орган який дозволяв контролювати всі протестантські течії союзу. Для віруючих це було порятунком і можливістю зберегти громади, але в той самий час це створювало низку конфліктів у середовищі самого об'єднання.

Кінець 50-х років був не простим для Радянського союзу. Микита Хрущов став керівником держави по смерті Йосипа Сталіна. У суспільно-політичну сферу приходив довгоочікувана «відлига», але церковно-релігійної сфери це торкнулося негативно: починалося приниження, цькування та моральне приниження віруючих [5, с. 126].

Хрущов проводив політику цілеспрямованої атеїзації, що поряд з іншим спричинило розкол у середовищі ЄХБ. Важливою причиною розколу стало посилення тиску на релігійні громади шляхом прийняття відповідних законів. У січні 1957 р. ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді». 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» та відповідної постанови РМ УРСР від 29 квітня 1961 р. Згідно них реєстрація і зняття з реєстрації релігійних організацій, відкриття та закриття храмів і молитовних будинків повинні були здійснюватися згідно рішень виконкомів обласних рад депутатів і з погодженням з РС РПЦ та РСРК при РМ СРСР, а не за ухвалою центральних органів, як це було раніше [2, с. 35].

Надмірний консерватизм у питаннях управління і страх переслідувань керуючої верхівки союзу сприяли напруженню між поколіннями. Молоді не давали можливість очолювати громади, а голос нової генерації служителів не враховували, а часом відверто ігнорували. Старше покоління служителів ЄХБ шляхом поступок і компромісів перед владою йшло шляхом самозбереження структури.

Окрім того радянська влада проводила агресивну політику щодо релігії - випускалися великими тиражами атеїстичні статті, книги, тощо. Створення кафедр та факультети атеїзму було покликано виховати людину в потрібному державі руслі.

Безпосередньою і основною причиною розділення послужило розповсюдження двох документів ВР ЄХБ, які повинні були направляти усю діяльність помісних церков евангельських християн-баптистів. Це було нове Положення про Союз евангельських християн-баптистів та Інструктивний лист старшим пресвітерам ВРЄХБ. Вони були прийняті на пленумі ВР ЄХБ, який відбувся 25–29 грудня 1959 р. На цьому пленумі Я.І.Жидков заявив: «Зростання церков викликає незадоволення серед людей, які належать до іншої ідеології, а тому Рада з релігійних культів дає зрозуміти, щоб ми увійшли до берегів» [14, с. 177].

Відповідальність за виконання цих вимог, згідно з Інструктивним листом, покладалася на пресвітера церкви. Згідно з Листом, пресвітер, не повинен був допускати концертних хорових виступів, використання оркестру, декламації віршів, тобто усього того, що складало й складає звичайну практику богослужінь у евангельсько-баптистських церквах. Духовні потреби могли задовольнятися лише у приміщенні зареєстрованої церкви. Але пунктом, який викликав найбільше обурення віруючих, була заборона допускати на богослужіння дітей. Лист закінчувався такими словами: «У минулому... в деяких наших громадах відбувалося порушення законодавства про культури: були випадки хрещення осіб молодше 18 років; надавалась матеріальна підтримка з коштів громади; улаштовувались біблійні та інші, спеціального характеру, зібрання... та траплялися інші порушення радянського законодавства про культури. Усе це необхідно тепер жити в наших громадах» [3, с. 78].

Текст документів, безсумнівно, був підготовлений державними органами, а члени ВР ЄХБ повинні були лише його підписати. Ідеї цих документів збігаються з Положенням 1929 р. Якщо тоді влада боролася з віруючими за допомогою законодавства, то зараз було вирішено покінути з рухом евангельських християн-баптистів зсередины [12, с. 110].

Супротивники ВР ЄХБ вважають, що її члени просто були змушені зробити це, бо в іншому випадку їх чекав новий арешт. Всесоюзна Рада, очевидно, керувалася бажанням «зберегти тих, кого Христос доручив їй пасти, як членів Його Церкви». Такий мотив відчувається в її тогочасних діях.

Результатом обмеження прав віруючих була поява у 1960-1961 рр. Ініціативної групи, яка ставила за мету скликання всесоюзного з'їзду евангельських християн-баптистів. Ядро цієї групи було обрано на членському зібранні не реєстрованої громади м. Узлова (Тульська обл.), де пресвітерське служіння звершував Геннадій Костянтинович Крючков, який очолював Ініціативну групу. До її складу входили й баптисти з України: з самого початку О.Ф.Прокоф'єв, а трохи пізніше – І. Я. Антонов з Кіровограда, М.Т.Шапала з Ханженкового Сталінської (Донецької) області та інші. Перша нарада Ініціативної групи відбулась (звісна річ, нелегально) у Харкові в 1961р.

Члени групи у серпні 1961 р. двічі зверталися до ВР ЄХБ з пропозицією про скликання надзвичайного всесоюзного з'їзду. Спочатку члени Ініціативної групи вручили Жидкову та Кареву «Послання президії ВР ЄХБ». Через кілька тижнів відбулася розмова по телефону між О.В.Каревим та Г.К.Крючковим. Пропозиція про скликання з'їзду не була прийнята. Карев посилався на те, що Рада у справах релігійних культів не дала своєї відповіді. Ще через три місяці, під час розмови Крючкова та інших членів Ініціативної групи з керівництвом ВР ЄХБ, О.В.Карев остаточно заявив: «Нам доручено сказати вам, що голова Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР уповноважив нас заявити вам про те, що з'їзд не буде дозволено ні за яких обставин...» [7, с. 34].

Слід зазначити, що члени Ініціативної групи не дуже сподівалися на позитивну реакцію та реально оцінювали положення ВР ЄХБ, яка знаходилася під жорстким контролем з боку державної влади. Так, через 25 років члени тодішньої Ініціативної групи згадували про ті події: «Повне невір'я офіційних працівників у можливість проведення такого з'їзду – цілком зрозуміле. Знаходячись під абсолютним контролем з боку атеїстичних органів, служителі ВР ЄХБ не мали права без їх дозволу навіть пленум скликати, тобто зібратись у кількості п'ять-десять осіб для вирішення будь-яких внутрішньо церковних питань. Про такий дозвіл вони могли прохати цілий рік – й не отримати позитивної відповіді».

Починаючи з 1963 р., Оргкомітет почав друкувати часопис «Вісник спасіння», який пізніше був перейменований на «Вісник істини». У наступному, 1964 р., було створено Раду родичів в'язнів, яка ставила перед собою завдання клопотати перед державними органами за позбавлених волі братів та сестер. Як родичі заарештованих, її члени, згідно з діючим законодавством, мали на це право. Також ця Рада родичів в'язнів почала видавати свій бюлетень. Головою Ради родичів була Лідія Михайлівна Вінс. Офіційно Оргкомітет, а потім Рада Церков ЄХБ заявляли про Раду родичів в'язнів як про незалежну громадську організацію. Лише у 1969 р. Рада родичів в'язнів починає розглядатися як складова частина Ради Церков ЄХБ.

Практично Рада родичів в'язнів була невіддільна від Оргкомітету з самого початку свого існування. Крім клопотань про звільнення заарештованих братів та сестер, Рада родичів в'язнів допомагала родинам в'язнів, навіть організувала нелегальні дитячі християнські табори для дітей з родин в'язнів.

Слід зазначити, що на сторінках «Братського вісника» за 1961–1962 рр. неможливо знайти жодної інформації про розкол у братстві. Тут зустрічаються лише деякі окремі повідомлення старших пресвітерів про те, що у тій чи іншій громаді сталися «духовні захворювання». Лише у 2-му номері часопису за 1963 р., розповідаючи про свою поїздку у Сибір, Я.І.Жидков неохайно пише про людей, які «не розуміють умов часу та вносять різномислення та некорисні суперечки у середовище нашого братства» [4, с. 64].

У 1963 р. до Ради у справах релігій з боку Всесоюзної Ради ЄХБ було подано прохання на проведення наради та проект її програми. Зрештою був отриманий дозвіл. Це відбулося, можливо, тому, що державна влада вже бачила реалізацію своєї мети по розколу братства. З'явилось два досить сильних та вороже настроєних табори в евангельсько-баптистському середовищі. Треба було дати можливість Всесоюзній Раді ЄХБ перейти на більш біблійні позиції і таким чином послабити опозиційний релігійний рух, який набрав силу.

У 1963 р. 15 по 17 жовтня у Москві відбулася нарада, на якій було присутніх 450 осіб, 210 з яких мали право ухвалюючого голосу. Від Оргкомітету прибули як спостерігачі Г.П.Вінс, М.Т.Шапгала та Г.І.Майборода. Було розглянуто проект нового Статуту та відбулося його прийняття. Новий статут, за оцінкою Я.І.Жидкова, базувався в першу чергу на Слові Божому та євангельсько-баптистському віросповіданні, «але й не без урахування законів нашої держави». Положення 1959 р. та Інструктивний лист було відмінено. Згідно із новим Статутом, вищим керівним органом Союзу євангельських християн-баптистів був з'їзд, який скликався по мірі необхідності, але не частіше ніж раз на 3 роки. Окрім пресвітера, до проповіді за дорученням пресвітера мали право допускатися й інші віруючі. Хоровий спів вважався частиною богослужіння.

Прийняття нового Статуту розглядалося як можливість повернутися до Союзу тим, хто раніше вийшов із нього. Карев О.В. закликав всіх, хто відділився, до повернення в єдиний Союз ЄХБ. У своїй звітній доповіді Генеральний секретар ВР ЄХБ приділив багато уваги міжнародній діяльності ВР ЄХБ, про діяльність Ініціативної групи та про розкол у братстві він тільки згадав, сказавши, що «це й так добре відомо у братстві». Більш докладно про це у своєму звіті сказав Андрій О.Л., відзначивши, що Ініціативна група мала вплив у Донецькій, Харківській, Луганській та ще в деяких областях. Водночас, вона не мала впливу у Чернівецькій, Закарпатській, Тернопільській, Волинській, Рівненській та інших областях України. У своєму звіті він засуджував діяльність Ініціативної групи, як розколюючу [10, с. 129]. Незважаючи на вимоги делегатів з'їзду, представнику Оргкомітету Шапталі М.Т. не було надано слова для виступу зі звернення Оргкомітету до делегатів з'їзду.

Головою ВР ЄХБ знову обрано Жидкова Я.І., а Генеральним секретарем –Карєва О.В. У зв'язку з великою чисельністю делегатів та представництвом нараду наприкінці було запропоновано вважати з'їздом. Наступний з'їзд було заплановано провести через три роки. Але з боку Оргкомітету з'їзд 1963 р. був сприйнятий негативно. Представники Оргкомітету вручили послання до з'їзду. Вони відмовилися від пропозиції ВР ЄХБ обрати декілька осіб для безпосередньої участі в роботі з'їзду. На початку 1964 р. представники громад-прихильниць Оргкомітету звернулися до Голови Президії Верховної Ради СРСР Микояна А.І. з проханням захистити їх від переслідувань. У квітні 1965 р. Крючков та Вінс звернулися до Леоніда Брежнєва, як Голови Конституційної комісії, з проханням про конституційне закріплення прав віруючих, у тому числі – і права на релігійну пропаганду. Аналогічне прохання було подано в 1976 р. Голові Президії Верховної Ради СРСР Підгорному М., а в 1977 р. – у Конституційну комісію, Президію Верховної Ради СРСР та у Раду Міністрів СРСР. Проте, на усі ці прохання віруючі не отримали позитивної відповіді.

У травні 1966 р. у Москві відбувся пікет делегатів громад Ради Церков біля будинку Центрального Комітету КПРС. Організаційну роботу з проведення цього пікету очолили Григорій Вінс та Дмитро Виноградський. 16 травня 400 делегатів, які представляли 130 громад, провели демонстрацію біля Кремля. Вони подали петицію на ім'я Генерального Секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва. Це було настільки несподівано для влади, що у перший день вона нічого не робила для розгону демонстрації. Лише на другий день демонстрацію віруючих було жорстоко розігнано. Віруючих били, тягали за волосся, кидали на бруківку. Після цього всіх їх погрузили до автобусів та відвезли до в'язниці. Декого було заарештовано, але переважна частина отримала адміністративний арешт на 15 діб. З ними поводитись настільки жорстоко, що після повернення додому деякі заявили про свій вихід із церков. 19 травня у будинку ЦК КПРС були заарештовані Григорій Вінс та Микола Хорєв, які прибули туди для з'ясування підстав для арешту їхніх товаришів. Невдовзі було заарештовано і Г. Крючкова.

Подібна демонстрація того ж травня відбулася і в Києві. Її також було жорстоко розігнано. Демонстрації відбувались і у деяких інших містах України. Вони були криком відчаю, віруючі мусили йти на них, бо переслідування сягали неймовірної жорстокості. Траплялися навіть випадки вбивств віруючих. Іноді ці демонстрації не мали організованого характеру, а відбувалися стихійно, коли влада робила спробу розігнати релігійне зібрання або заарештувати когось з братів. Тоді віруючі бралися за руки та з піснями йшли через місто або супроводжували своїх товаришів до відділу міліції. Іноді звичайні похорони в громаді набували характеру демонстрації, особливо коли влада намагалася зупинити похоронну процесію.

У вересні 1965 р. у Москві пройшла нелегальна Всесоюзна нарада прихильників Оргкомітету. На ній було заслухано звіт про роботу Оргкомітету. Оргкомітет було перейменовано на Раду Церков ЄХБ, яка очолила новостворений Союз Церков ЄХБ. Було прийнято Статут Союзу Церков ЄХБ, а також заяву на ім'я уряду та звернення до всіх церков євангельських християн-баптистів. До 1966 р. від Всесоюзної Ради ЄХБ відійшло більш 100 церков, які об'єднували понад 10 000 віруючих. Так сформувалося два союзи євангельських християн-баптистів [6, с. 307].

У 1961 р. виникла ініціативна група, яку в 1962 р. реорганізовано в оргкомітет для скликання з'їзду євангельських християн-баптистів. Згодом створено, по суті, паралельну баптистську організацію, на чолі якої з 1965 р. стала Рада церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). Україну в ній представляли такі відомі релігійні діячі, як Г.Вінс (м. Київ), М.Шапгала (м. Харцицьк Донецької обл.), І.Антонов (м. Кіровоград) та інші. Свого найвищого розмаху даний рух досяг у 1966 р., коли в їхніх рядах налічувалося до 155 тис. чоловік. В Україні найбільше їх було в Донецькій, Харківській та Луганській областях.

Розкол у ЄХБ проходив болісно, але більш досвідчені й реалістично мислячі його діячі розуміли, що тільки єдине євангельсько-баптистське братство спроможне стати активно діючою церквою в сучасному світі. Протягом 60–70 років ХХ ст. велася наполеглива робота із стабілізації внутрішнього життя в помісних церквах, пожвавилася духовна робота. Зусилля з подолання розколу дали наслідки. Кризові явища поступово долалися. Послідовники Ради церков ЄХБ за станом на 1 січня 1998 р. об'єднано в 45 громад [14, с. 202].

Створення ініціативної групи та Ради Церков ЄХБ мали свої наслідки. Безперечно негативом було розділення місцевих громад, що супроводжувалося розвалом родин, конфліктами служителів на негативної оцінки з боку не воцерковлених людей. Також це порушило, майже, монолітну структуру союзу, а спроби примирення не мали підґрунтя у вигляді взаємного компромісу тому були не вдалими. Радянська влада усвідомлювала процеси які проходили в середовищі союзу і тому обравши правильну стратегічну позицію, шляхом введення деяких законодавчих положень щодо обмеження прав віруючих, домоглася розвалу Союзу ЄХБ із середини, сподіваючись зупинити ріст місцевих громад [9, с. 34].

Отже, із позитивних моментів варто зазначити, що саме Рада Церков і її керівництво були одними із піонерів у боротьбі за лібералізацію суспільства та релігійному підґрунті. Ініціативна група активно займалася підпільною видавничою діяльністю. Фактично вся література в Радянському Союзі піддавалася жорсткій цензурі, то євангельські християни-баптисти могли видавати дозволений державою друкований «Братській Вісник». У той самий час Рада Церков активно почала поширювати різні матеріали релігійного змісту, що мало б мати наслідки в довгостроковій перспективі.

Даний конфлікт породив цілу низку морально-етичних проблем які є не вирішеними і до цього часу. Нині в Україні діють три структури євангельських християн-баптистів: Союз ЄХБ, Рада Церков ЄХБ та низка незалежних церков, що не входять ні в один із союзів. Спроби об'єднання двох союзів були невдалі. Проблема лишається не в доктринальних розбіжностях чи трактуванні Біблії, а в політичних і лідерських амбіціях керівництва [1, с. 20]. Україна інтегрується в європейську спільноту з її ліберальними цінностями. Тому перш за все варто прагнути приймати людей не залежно від деномінації, союзу чи релігії.

Джерела та література

1. Бондаренко В., Єленський В. Церква й українське суспільство на новому етапі / В.Бондаренко, В. Єленський // Людина і світ. – 1992. – № 3. – С. 20.
2. Братский вестник. – 1958. – № 5-6. – С. 35-36.
3. Братский вестник. – 1963. – № 2. – С. 74-78.

4. Братский вестник. – 1966. – № 6. – С. 64.
5. Головащенко С.И. История евангельско-баптистского движения в Украине. Материалы и документы / С.И.Головащенко // Одесса, 1998. – С. 126–128.
6. Домашовець В. Український Баптистський рух / В.Домашовець // Київ – С. 302–307.
7. Єленський В. Український протестантизм / В.Єленський // Київ – С.34.
8. Єленський В. Релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій: Україна в центрально-східноєвропейському контексті: Дис... докт. філос. наук / В. Єленський // НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2003. – 356 с.
9. Єленський В. Український протестантизм: прощання із сектантством // УНІАН: факти, коментарі, прогнози. 1993. – №13. – С.34.
10. Заватски В. Евангельское движение в СССР / В.Заватски // Москва, 1995 – С.129–130.
11. Закон України: Про свободу совісті та релігійні організації // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 25, ст.283 [режим доступу]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
12. Історія релігії в Україні. – Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України / За ред. А. Колодного. – Дрогобич, 2003. – С. 110.
13. Конституція України. – Харків: Фактор, 2006. – 118 с.
14. Решетников Ю., Санников С. Огляд історії евангельсько-баптистського братства в Україні / Ю.Решетников, С.Санников // Богомыслие. – Одесса, 2000. – С. 177

УДК: 943.7.088

А. Слесаренко

«ВИШУКАНО НЕОТЕСАНИЙ ЗВУК»*: 3 ІСТОРІЇ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ МУЗИКИ 70-80-Х РОКІВ ХХ СТ. В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У статті автор проаналізував розвиток чехословацької альтернативної музики 70-80-х років ХХ ст. Визначено особливості функціонування альтернативної сцени в умовах тоталітарної системи.

Ключові слова: альтернатива, «паралельна культура», Чехословацьчина.

The author analysed development chechoslovakian alternative music 1970-1980 years. The peculiarities of alternative scene functioning in the totalitarian system are defined.

Key words: alternative, «parallel culture», Czechoslovakia.

Перманентний конфлікт комуністичної тоталітарної влади в Чехословаччині 1970-1980-х років з культурою, обумовлений прагненням першої ліквідувати будь-яке вільне мислення, призвів до виникнення незалежних від держави форм культурного життя, «паралельної культури» (в історіографії живаються також терміни: альтернативна, неофіційна, нелегальна, опозиційна, незалежна, підпільна тощо).

Термін «паралельна культура» належить одному із лідерів правозахисного об'єднання Хартії 77 католицькому мирянину, філософу Вацлаву Бенді. Під час хартистської дискусії у 1978 р. В. Бенда у статті «Паралельний поліс» висунув ідею розвитку незалежних громадянських ініціатив, які він назвав «паралельними структурами» чи «паралельною політикою», складовою частиною яких є уже існуюча «паралельна культура». «Паралельна культурна структура, – підкреслював В. Бенда, – є сьогодні незаперечним і очевидним позитивним фактором культурного життя, а в деяких сферах (у літературі, у певній мірі в популярній музиці та образотворчому мистецтві) повністю домінує над нежиттєвими офіційними структурами» [5, с.47].

Соціокультурною передумовою розвитку неконформістських культурних проявів є поява такої соціальної категорії, як масова інтелігенція, або численний освічений клас. Він стає «обличчям» і «авангардом» молодого покоління, в якому складається величезний потенціал розумової праці [2, с. 8].

Найширшу складову «паралельної культури», яка інтегрувала найрізноманітніші культурні та мистецькі ініціативи, позначають терміном «альтернатива». Фундаментальною особливістю альтернативи є відхід від панівної чи домінуючої тенденції (у цьому випадку – офіційної, а також масової культури) [3, с.19-20].

Особливе місце в історії «паралельної культури» належить неконформістській альтернативній музиці. Альтернатива свідомо засуджувала державну культуру режиму «нормалізації». Вона відкидала її ідилічний образ спокійного суспільства, який розглядала як споживацтво. Як наголошував музичний публіцист Йозеф Влчек (псевдонім «Зуб») у праці «Завдання чеської альтернативної музики» (1979 р.), альтернатива вимагає «правдивого відображення суспільного життя усіма можливими засобами» [13, с.232].

Феномен чехословацької «паралельної культури» загалом та альтернативної музики зокрема є предметом дослідження насамперед сучасних чеських та словацьких істориків та мистецтвознавців (Й. Алан, Й. Влчек, М. Ванек, Т. Бітріх та ін.) [3;13;11;12;4]. Відзначимо також, що вийшло кілька документальних фільмів, присвячених незалежній культурі, що спираються на відеорепортажі та архівні дані телеканалів, інтерв'ю учасників подій, зокрема, фільми «Альтернативна культура» (1998 р., режисер П. Славік) та «Бігбіт» (1998 р., режисер В. Кржістек) Опубліковано також спогади представників альтернативи М. Хадіми та В. Коуржіла [7; 8]. Чимало зусиль для дослідження чехословацької «паралельної культури» доклав канадський богеміст Г. Гордон Скіллінг. У своїй книзі «Самвидав і незалежне суспільство в Центральній та Східній Європі» він чи не вперше в історіографії зробив спробу проаналізувати особливості функціонування самвидаву і незалежних неконформістських культурних ініціатив [10]. Г. Гордон Скіллінг брав активну участь у правозахисній діяльності європейських й американських громадських організацій. Його діяльність відіграла важливу роль у справі популяризації ідей чехословацьких дисидентів на міжнародній арені. В українській та російській славистиці зазначена проблематика не знайшла комплексного висвітлення. Отже, є необхідність проведення дослідження чехословацької альтернативної музики зазначеного періоду.

Центрами комунікації альтернативної сцени слугували так звані міські господи (господа – з чеської ресторан, трактир), навколо яких гуртувалися аматорські колективи. Визнаними місцями були празькі господи «На Кламовце» (тут збиралися члени групи «The Plastic People of the Universe»), пізніше оточення П. Плацака і М. Главса), «У Бонапарта» (класичний рок-н-ролл), «У Слунцу» (Е. Бонди та М. Кох) та «У Глаубіцу» (місце зібрань прихильників західних груп «Black Sabbath» та «Led Zepelin»), «У Клуковичів», «На гржішті». Центрами зібрань «летенських рокерів» стали легендарний пивний бар «Шпейхар» і винарня «Де Ловена». У господах відбувалися концерти, їх обговорення. Підготовка, організація і проведення акцій викликали значний інтерес як у публіки, так і у музикантів. Хоча виступи альтернативних груп не відвідувало більше, ніж чотири сотні глядачів, відбувалася певна міфологізація концертів, їх атмосфери. Альтернативні групи не часто концертували, як правило, 10 чи 12 концертів у рік.

Незалежні культурні ініціативи об'єднували передусім молодь (до 25 років). Багато угруповань виникало вже у середній школі та вузах. Середній вік тривалості існування музичних груп становив 5 років. Навколо найрізноманітніших авторських груп формувалися кола симпатиків, здатних сприймати їх творчість. Власне симпатикам адресувалися музичні записи та концерти. Поступово «паралельна культура» створювала свою публіку – репрезентанта тієї соціальної верстви, яка була в абсолютному опорі проти «middle class» і мейнстріму. На відміну від офіційної, незалежна культура була відкритою для аматорів. За словами лідера групи «Psi vojaci» Філіпа Топола, «між публікою і артистом не існувало жодного бар'єру, – то були, по-суті, однакові люди» [3, с.40].

Комунікативним каналом для різних угруповань слугували так звані «чорні ринки», де обмінювали та продавали мистецьку продукцію. Сили правопорядку регулярно їх розганяли. Місця «чорних ринків» періодично змінювалися (у Празі: на початку 1970-х років на Вацлавській площі, на Шпанельській вулиці, у середині 1970-х – у Летенських садах) [13, s.209].

Більшість нонконформістських культурних акцій організовувалися і відбувалися в умовах підпілля, що вносило до життя їх учасників момент конспірації, добровільності. Ризикували як митці, так і глядачі. Приватні будинки, дачі, майстерні виступали сценою, де відбувалися дружні посиденьки з концертами. Як правило, вибір учасників акцій обмежувався лише «обраними» особами, яких організатори особисто запрошували.

Розрізнені аматорські і напівпрофесійні групи вдалося об'єднати на базі Джазової секції Союзу музикантів ЧСР та її концертної діяльності. Інституція була створена у жовтні 1971 р. у зв'язку з проведенням у Празі VIII Міжнародного фестивалю джазу [6, s.180]. Об'єднуючи прихильників джазу та рок-музики, Джазова секція згідно програми своє завдання вбачала в організації різноманітних виступів, концертів, фестивалів, вистав, популяризації новітніх музичних напрямків, виданні музичної літератури. Членами очолюваної М. Дворжаком і К. Српом інституції упродовж 1971-1985 рр. були 8220 осіб [12, s.188]. З 1974 р. Джазова секція проводила фестиваль «Празькі джазові дні», який уможливив публічні виступи низки альтернативних груп («Extempore», «Stehlik», «Bluesberry», «Synt Art Jazz», «Classic Rock'n'Roll Band», «Žabi hlen»), позбавлених щонайменших шансів проринкнуту до світу легальної музики. У січні 1978 р. Джазова секція стала членом Міжнародної джазової федерації при Музичній раді ЮНЕСКО.

Найвпливовішими групами альтернативи другої половини 1970 – початку 1980-х років вважалися празькі «Extempore» (Я.Й. Недуга, М. Хадіма) та «Stehlik» (П. Кржечан), середини 1980-х років – «MCh Band» (М. Хадіма), «Pražsky výběr» (М. Коцаб) – репрезентанти рок-музики.

Зближення альтернативи й андеграунду (другої течії «паралельної культури») відбувалося повільно, що обумовлювалося взаємною недовірою та конкуренцією. Налагодження співпраці сторін інтенсифікували переслідування владою «The Plastic People of the Universe» і відхід з підпільної сцени деяких опортуністів (еміграція П. Заїчека, В. Брабенца, ув'язнення І.М. Їроуса). В акціях Джазової секції брали участь кілька особистостей, які отримали визнання музичного підпілля, наприклад, на V «Празьких джазових днях» 9 квітня 1977 р. виступав І. Мареш, підписант правозахисного об'єднання Хартії 77 [13, s.223]. Взаємодії альтернативи й андеграунду сприяв К. Кутлер з англійської групи «Art Bears», який виступав як з «The Plastic People of the Universe», так і з «Extempore», а також брненський філософ П. Цібулка. Певне об'єднання обох сцен відбулося у 1982 р. внаслідок заборони проведення «Празьких джазових днів» та поступового переходу Джазової секції до напівлегальних форм діяльності.

З початку 1980-х років завдяки формуванню клубної субкультури альтернативна сцена успішно розвивається. У Празі, Брно, Братиславі та інших містах виникає на більш-менш легальній базі низка нонконформістських музичних клубів. Найвідомішими серед них є молодіжний клуб «На хмельниці» (Прага-Жижков), клуби «Опатов» (Прага-Опатов), «Гонг» (Прага-Височани), будинки культури на Мусіловій та Шелеповій вулицях (Брно). Функціонувало кілька регіональних варіантів таких центрів, які створювалися на основі місцевих культурних, молодіжних та освітніх клубів. Поширюються нові музичні напрями так званої «нової хвилі» – панк, new romantic music, реггей, хардкор, world-music, індастріл та ін. У 1983 р., за даними правоохоронних органів, на території ЧССР існувало 523 музичні групи, які об'єднували 2326 осіб [12, s.207,219]. Персональний склад тієї чи іншої групи часто змінювався як через музичні смаки учасників, так і в силу особистісних відносин. З метою певної «легалізації» групи змінювали назви, наприклад, так було з колективами «Jasná Páka» і «Letadlo», які, щоб продовжити концертну діяльність, після заборони початку 1980-х років, відновилися під іменами «Hudba Praha» і «Jižní pol».

Відзначимо також, що саме у 1980-роках починали свою творчу кар'єру чимало популярних і відомих сучасних альтернативних музичних колективів Чехії та Словаччини, зокрема «Znouzectnost» (Пльзень), «Mňága a Žďorp» (Валашське Мезіржічі), «Už jsme doma» (Тепліце), «Lahka Muza» (Братислава), «Team» (Мартін).

Серед прихильників окремих музичних стилів масово з'являються різноманітні неформальні об'єднання і групи молоді. Деякі з них мали чітку організаційну структуру, видавали інформаційні бюлетені, проводили цікаві заходи [1, с.218]. Зв'язки із зарубіжними музикантами з руху «Рок в опозиції» і британською незалежною студією грампласту «Rough Trade» дозволили провести концерти кількох британських і австралійських груп, які проїжджали через територію Чехословаччини з ФРН до Австрії («Laughing Clowns», «Go-Betweens», «Art Zoyd», «This Heat» та ін.).

Альтернативне музичне мистецтво викликало інтерес у кінематографістів. Так, у 1982 р. відзняв культовий режисер Ю. Герц художній фільм «Сорока в кулаці» («Straka v hrsti») у співпраці з групою «Pražsky výběr». Музичною доріжкою стрічки стала музика цієї групи. А заголовна пісня «Сорока в кулаці» виявилася справжнім хітом, що швидко поширювався країною через т. зв. магнівідав. Фільм було заборонено через авангардність сюжету та участь у ньому підписантів Хартії 77 [9]. Публічна прем'єра «Сороки в кулаці» відбулася лише у лютому 1991 р.

У 1986 р. вийшов документальний двогодинний фільм «Музика 85» (автори Л. Гуга, В. Бурда, Р. Риба, ведучий у кадрі – Й. Влчек), що складався з уривків концертних виступів гуртів «нової хвилі» празької клубної сцени: «Dybbuk», «Babalet», «Garaž», «Mama Bubo», «Precedens», «OZW», «FPB», «Nahoru po schodišti dolu band», «Soubor tradičního popu», «Krasne nove stroje», «Hogo Fogo», «Hudba Praha».

Ставлення державної влади до світу альтернативної музики було неоднозначним. З одного боку, пропагандистські випади у періодичних виданнях («викривальні» статті у «Трибуні» («Tribuna»), «Руде право» («Rude pravo»), «Млади світ» («Mlady svět») і телевізійних фільмах (наприклад, серіал «30 випадків майора Земана», 29 серія «Мімікрія», режисер І. Секвенс), репресії та переслідування (акція «Сміття» – «Odrad», припинення діяльності Джазової секції), з другого – під егідою Соціалістичного союзу молоді (ССМ) та інших організацій Національного фронту засновувалися аматорські музичні колективи, організовувалися публічні концерти, проводився празький фестиваль «Рок-фест» (з 1986 р.), у державних студіях грампласту «Пантон», «Супрафон», «Опус» вийшли кілька альбомів і синглів груп та фольклорних співаків, які починали у межах альтернативної сцени («Yo Yo Band», «Nahlas», «Psi vojáci», В. Мерта, О. Янота, Я. Буріан).

Загалом, феномен альтернативної музичної культури, власне, не виник у Чехословаччині, але й не був механічно імпортований. Це явище характерне для загальносвітового розвитку культури другої половини ХХ століття. Чехословацька культурна спільнота створила власний варіант альтернативи, розвиваючи креативні мистецькі форми.

* вислів належить відомому музичному критику, радіоведучому російської служби «Бі-бі-сі» Севі Новгородцеву, щодо характеристики музики легендарної чеської музичної групи «The Plastic People of the Universe».

Джерела та література

1. Мотрук С.Н. Антитоталитарное движение чехословацкой молодежи в конце 80-х годов / С.Н. Мотрук // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80 гг. XX ст.): Матер. междунар. науч. конф. / Межресп. науч. асоц. болгаристов; ред. Г.И. Чернявский. В 2 т. Т.2. – Х., 1995. – С. 217-224.
2. Революции 1989 года в странах Центрально-Восточной Европы: взгляд через десятилетие // Славяноведение. – 1999. – № 6. – С. 3-31.
3. Alan J. Alternativní kultura jako sociologické téma / J. Alan // Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945-1989 / Editor J. Alan. – Praha: Lidové noviny, 2001. – S. 9-59.

4. Bitrich T. Hodnota a hranice objektu hudby. Tři příklady z alternativního rocku / T.Bitrich // Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945-1989 / T. Bitrich / Editor J. Alan. – Praha: Lidové noviny, 2001. – S. 61-75.
5. Benda V. Paralelní polis / V. Benda // Charta 77. 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace / Uspořádal V. Prečan. – Scheinfeld-Schwarzenberg-Bratislava: Československé středisko nezávislé literatury-Archa, 1990. – S. 43-51.
6. Dayova B. Sametovi filozofové: Podzemní univerzita v Československu a role Vzdělávací nadace Jana Husa v letech 1979-1989 / B. Dajova. – Brno: Doplněk, 1999. – 288 s.
7. Chadima M. Alternativa: Svědectví o českém rock& rollu sedmdesátých let (Od rekvifikaci k «move vlně se starým obsahem») / M.Chadima. – Brno: Host, 1993. – 414 s.
8. Kouřil V. Jazzova sekce v čase a nečase / V. Kouřil. – Praha: Torst, 1999. – 397 s.
9. Pražský výběr [Elektronický zdroj]. – Режим доступа: http://www.cz.wikipedia.org/wiki/pražský_výběr.
10. Skilling H.G. Samizdat and independent Society in Central and Eastern Europe / H.G. Skilling. – Columbus: Ohio State University Press, 1989. – 293 p.
11. Vaněk M. Byl to jenom rock'n'roll? Hudební alternativa v komunistickém Československu 1956-1989 / M. Vaněk. – Praha: Academia, 2010. – 639 s.
12. Vaněk M. Kytky v popelnici. Punk a nova vlna v Československu // Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mlade generace v 80. letech v Československu. Sborník / Ústav pro soudobé dějiny AV ČR / M. Vaněk. – Praha: Votabia, 2002. – S. 175-235.
13. Vlček J. Hudební alternativní sceny sedmdesátých až osmdesátých let // Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945-1989 / J. Vlček / Editor J. Alan. – Praha: Lidové noviny, 2001. – S. 201-263.

УДК 272

В. Максимчук

ПОНТИФКАТ ІВАНА ПАВЛА ІІ: ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ

Стаття присвячена дослідженню особливостей понтифікату Івана Павла ІІ. Зокрема, виокремлюються чинники, що мали вплив на формування Івана Павла ІІ як духовного лідера Рим-католицької церкви та основні реформаційні ідеї новообраного папи.

Ключові слова: Рим-католицька церква, понтифікат, Іван Павло ІІ, Ватикан, паломницькі візити, Україна.

The article investigates features of the pontificate of John Paul II. In particular, distinguishes the factors that influenced the formation of John Paul II as the spiritual leader of the Catholic Church of Rome and the main ideas of the Reformation of the newly elected pope.

Key words: Roman Catholic Church, pontificate, John Paul II, Vatican, pilgrimage visits Ukraine.

Час понтифікату Івана Павла ІІ був одним з найважливіших періодів за останні декілька століть як для Церкви, так і для всього світу. Іван Павло ІІ став найвидатнішим понтифіком за всю історію папства, адже саме завдяки йому Рим-католицька церква знайшла своє місце в сучасному світі.

Проблема понтифікату Івана Павла ІІ стала об'єктом особливої уваги практично з перших днів призначення К. Войтили на пост глави Ватикану. Найгрунтовніші дослідження біографії К. Войтили здійснили Дж. Вайгель [6] та Е. Стоургон [66], Т. Д. Лебьода [49]. Серед українських дослідників, слід назвати В. Козлова [48], колишнього посла України при Святому Престолі Г. Хоружого [71], В. Воссіну [10], А. Юраша [73], П. Яроцького [74]. Значимими для нашого дослідження є також наукові праці В. Сленського [26, 27, 28, 29, 30].

На формування К. Войтили як духовного лідера вплинула система чинників. Зокрема, слід виокремити родинне виховання та досвід, здобутий під час Другої світової війни. Війна та зло, спричинене нею, принесли К. Войтилі не лише безцінний життєвий досвід (участь у «Театрі захвату», допомога євреям, праця на заводі «Солвей»), а й сформулювали ряд позицій, які згодом проявилися в понтифікаті Івана Павла ІІ. Це проповідування миру, діалог з іудеями, переосмислення традиційного погляду на працю.

Вагомий внесок у процес формування К. Войтили як авторитетного релігійного лідера зробило його спілкування з такими визначними постатями Польщі як А. Сапега та С. Вишинський. Приймаючи в 1946 р. духовний сан, К. Войтила долучився до протистояння прорадянській владі. Хоча майбутній папа ніколи прямо не вступав у протистояння із соціалістичним режимом, однак його проповіді закликали до дій, які підірвали основу тоталітарної ідеології. Він вважав, що будь-який насильницький режим тримається на підтримці, яка досягається шляхом залякування. Тому в подальшому гаслом його понтифікату став вислів «Не бійтеся!», який отримав широке ідейне навантаження.

Обрання краківського кардинала К. Войтили папою Римським, у жовтні 1978 р. стало несподіванкою не лише для пересічних вірян-католиків, але й для вищого духовенства РКЦ. Вперше главою Ватикану було обрано слов'янина. Кароль Войтила став двісті шістьдесят четвертим папою Рим-католицької церкви і 6 суверенним главою міста-держави Ватикан. Він був наймолодшим папою з 1846 року і першим папою-нейталійцем з 1523 року [6, с. 92].

Завдання, які поставив Іван Павло ІІ для свого понтифікату вимагали внутрішньої підготовки РКЦ для їх успішного виконання. З цією метою було оновлено документальну базу католицизму, реформовано структуру Римської курії. Значна увага приділялася реалізації постанов ІІ Ватиканського собору. Характерним було і те, що Іван Павло ІІ (на відміну від своїх попередників) не обмежився католицьким простором в процесі втілення в життя соціальної доктрини РКЦ. Здійснивши безпрецедентні кроки в історії Церкви, папі вдалося досягти взаєморозуміння з іудеями та мусульманами, стабілізувати відносини з провідними християнськими конфесіями та об'єднаннями. Особлива увага приділялася діалогу з англіканцями, лютеранами, православними. Він закликав до примирення і зближення людей на засадах моральних цінностей [5, с. 106].

Разом із тим, слід зауважити, що понтифікат Івана Павла ІІ залишив низку невирішених питань, серед яких відміна celibату для рим-католицьких священників.

Значну увагу Іван Павло ІІ приділяв пастирським візитам. Зокрема, відразу після інавгурації, стала на порядок денний дата першого візиту новообраного Папи до своєї Батьківщини. Подорож у Польщу Кароля Войтили як папи Римського відбулась 2-10 червня 1979 року. Іван Павло ІІ тоді триумфально об'їхав усю країну, і в кожному місті його зустрічали сотні тисяч, а то й мільйони людей [3, с. 106]. Паломницькі візити понтифіка на рідну землю сприяли передусім консолідації поляків, зміцненню їхньої віри у можливість подолати суспільні проблеми, пов'язані із пануючим режимом. Не закликаючи відкрито до повалення режиму, він повторював, що так, як є, не повинно бути, і що зневажати гідність людини не можна.

Знецінення людського життя та негативні тенденції постмодерного світу змусили понтифіка вийти за межі виключно релігійного поля діяльності, залучивши на допомогу міжнародні організації, християнські та нехристиянські релігійні інститути, держави, юридичні та фізичні особи. Такі організації як ООН, ЄС, МАГАТЕ, ОБСЄ, Латинський Союз стали пріоритетними міжурядовими об'єднаннями з якими співпрацював Святий Престол в період 1978–2005 рр. У двосторонній дипломатії основними партнерами Апостольської столиці були США, Італія, Польща, Росія, країни Латинської Америки та Африки. Під час апостольського служіння, Іван Павло ІІ здійснив 103 пастирські візити до 129 держав світу. За його понтифікату, кількість країн з якими підтримував дипломатичні стосунки Святий Престол зростає з 85 до 174 [7, с. 114].

Практично від самого початку свого понтифікату Іван Павло ІІ взяв курс на дедалі більш активну участь Ватикану у глобальній політиці і спрямував на це дипломатичну службу Святого Престолу. Враховуючи особливий статус Ватикану як духовно-політичного

центру світового католицизму, ця держава почала розвивати двосторонні відносини з іншими країнами світу не в економічній, яка є домінуючою в теперішніх двосторонніх стосунках світських держав, а в політико-дипломатичній, гуманітарній, культурній, науковій та інформаційній сферах.

Дипломатія Святого Престолу виступала з активних позицій під час найбільш серйозних світових і регіональних політичних криз та глобальних трансформацій. При цьому вона використовувала як класичний дипломатичний інструментарій (наприклад, «човникову дипломатію», трибуни міжнародних організацій та конференцій, переговори з державними, політичними й церковними лідерами), так і церковні структури, «народну дипломатію» й стратегію «мобілізації совісті», спрямовану на попередження військових зіткнень та врегулювання міжнародних конфліктів, припинення військових дій, запобігання ескалації збройних зіткнень [2, с. 147]. Події останньої чверті ХХ ст., зокрема ісламська революція в Ірані, теологія визволення у Латинській Америці, свангелічне піднесення у США, участь Католицької церкви в поваленні комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі та диктаторського режиму на Філіппінах засвідчило повернення РКЦ на світову арену.

Особливе значення понтифікат Івана Павла II мав для України. Папа-слов'янин, підтримував молоду українську державу із моменту проголошення нею своєї незалежності, заохочував її співпрацю з Ватиканом у реалізації спільних гуманістичних цілей. Встановлення дипломатичних відносин між Святим Престолом та Україною відбулось головним чином через особисте сприяння Івана Павла II. Співпраця в політико-дипломатичній сфері відбувалась переважно через дипломатичні представництва Святого Престолу і України, які розташовані в багатьох країнах світу, а також у рамках міжнародних форумів співпраці.

Історичне значення для України мав паломницький візит понтифіка 23–27 червня 2001 р., який не лише сприяв зростанню рівня духовності українського народу, але й засвідчив визнання України з боку провідного світового авторитету. Державний візит Івана Павла II в Україну став найвищою точкою розвитку відносин між Святим Престолом і Україною в період від встановлення дипломатичних відносин у 1992 р. до сьогодні. У цьому контексті варто зауважити, що українському керівництву було нелегко прийняти рішення запросити папу Івана Павла II в Україну. Передусім це було пов'язане із складною релігійною ситуацією в Україні, зумовленою поділом Православної церкви на три гілки (Українську Православну Церкву Московського Патріархату (УПЦ МП), Українську Православну Церкву Київського Патріархату та Українську Автокефальну Православну Церкву), які постійно знаходяться у протистоянні, а інколи навіть у відвертій боротьбі за право домінувати у релігійній сфері. Особливо негативно з приводу візиту папи на теренах нашої держави висловлювались представники УПЦ МП. На думку ієрархів цієї церкви, візит Івана Павла II в Україну мав би обов'язково призвести до глибокого розколу серед православних. Підсилювало напругу серед багатьох українців і упереджене ставлення до Католицької церкви, зумовлене пам'яттю про проведення насильницької латинізації українського православного населення. Відповідно, з цих позицій візит папи сприймався окремими людьми як новий наступ католицизму. Позатим, Єпископ Рима все ж таки ступив на українську землю 23 червня 2001 року. Ставши на коліно 82-літній папа поцілував українську землю. Такої поваги, як згодом зауважив тодішній міністр культури України Василь Вовкун, ми ніколи не відчували від Московського патріархату.

Папа Римський закликав українських політиків бути наполегливими у бажанні долати труднощі, які є. Зокрема глава РКЦ зауважив: «політика мудрої толерантності не забариться повернути пошану і симпатію до українського народу, запевняючи йому особливе місце в сім'ї європейських народів» [1, с. 24].

Візит Івана Павла II, мав позитивні наслідки як для Святого Престолу, так і для України. Зокрема, Апостольська столиця завдяки візиту понтифіка започаткувала процес щодо зміни негативного образу Католицької Церкви як ворога православного світу. Відтоді РКЦ в Україні почала більшістю українців сприйматись як інституція, що сприяє миру і стабільності не лише на міжнародній арені, але й в українському суспільстві. У свою чергу Україна завдяки візиту Івана Павла II продемонструвала світовій спільноті, що вона є демократичною країною, де поважається свобода віросповідання. Водночас багато людей у світі дізнались, що така держава як Україна існує.

Джерела та література

1. Вайгель Дж. Свідок надії : Життєпис Папи Івана-Павла II / Дж. Вайгель [пер. з англ. Р. Скакуна]. – Л.: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2011. – 986 с.
2. Воссіна В. Дипломатія Святого Престолу при врегулюванні міжнародних конфліктів (понтифікат Івана Павла II) / В. Воссіна // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 52. – С. 147-154.
3. Єленський В. Пристрасті навколо візиту / В. Єленський // Людина і світ. – 2001. – №4. – С. 40-43.
4. Іван Павло II. Слова Святішого отця Івана Павла II до України: листи, проповіді, промови. – Л.: Свічадо, 2001. – 203 с.
5. Лебьода Д. Т. Тасмніця Папи / Д. Т. Лебьода ; [пер. з пол. вид. Ю. Булаховська]. – К.: Знання, 2001. – 220 с.
6. Стоуртон Э. Иоанн Павел II. Человек история / Э. Стоуртон. – М.: Гелиос, 2007. – 400 с.
7. Юраш А. Папа Іоанн Павло II / А. Юраш. – Харків: Фолио, 2005. – 349 с.
8. Яроцький П. Папа Іоанн Павло II – слуга єдності і великий гуманіст / П. Яроцький // Віче 2001. – №5. – С. 120-142.

УДК: 930.85:232.12

Д. Довгаль

ГЕНОЦИД У РУАНДІ: ОСОБЛИВОСТІ ВЧИНЕНОГО ЗЛОДІЙСТВА

У статті з'ясовано особливості геноциду в Руанді. Зокрема, констатовано й розкрито такі його ознаки, як стрімкість, неймовірна ефективність досягнення злочинцями сповідуваної мети, добровільна участь цивільного населення в переслідуваннях жертв і їх знищенні, участь у злочинах священників тощо.

Ключові слова: геноцид, Руанда, тутсі, хуту.

The article deals with the features of genocide in Rwanda. In particular, such characteristics, as rapidity, incredible efficiency in achievement of professed aim by criminals, voluntary participation of civilians in the persecution of victims and their extirpation, participation of priests in the crimes are ascertained.

Key words: genocide, Rwanda, Tutsi, Hutu.

Вчені, котрі досліджують геноциди, одностайні в тому, що центральну роль у їх організації та реалізації відіграють держави. Без використання ресурсів цього політичного інституту здійснення такого масштабного злочину, як геноцид, – стверджують вони, – неможлива.

Враховуючи це не дивно, що, зважаючи на «державне» походження геноциду, неодмінним наслідком такого роду злочину є, зазвичай, заперечення самого факту його вчинення. Справді, політичні режими в ХХ ст., якими створено умови для здійснення актів геноциду, завжди заперечували факт масового винищення цивільного населення. Самовиправдання в таких випадках людей, котрі безпосередньо здійснювали геноцид, полягає в створенні ситуації, в якій жертвам відводять роль соціальних аутсайдерів, осіб, які повинні відчувати свою немічність та приниженість порівняно з усім населенням тієї чи іншої країни. Саме таких результатів

організатори масових переслідувань намагаються досягти не лише через систематичну пропаганду та повторення інформації (чим бомбують свідомість загалом), а й через спотворення сприйняття інформації [4, с. 14].

Осмислення механізмів геноцидів повсякчас зумовлює питання про те, як вчорашні сусіди перетворюються на вбивць. Це питання є актуальним і у випадку вивчення геноциду в Руанді. Адже його жертвами стали тутсі, котрі жили пліч-о-пліч із хуту століттями. За такого статус-кво самої констатації того, що участь у переслідуваннях і вбивствах брала значна частина пересічних людей замало. Важливим є з'ясування тих механізмів цього геноциду, які були використані організаторами злочину задля того, щоб залучити до нього десятки, а то й сотні тисяч людей. Адже, на думку окремих сучасних дослідників, геноцид у Руанді виявився «самим ефективним геноцидом у новітній історії» [1].

Отже, постає питання: які механізми були використані організаторами злочину задля того, щоб залучити до нього десятки тисяч людей? Та які особливості в результаті вони зумовили? [3, с. 24]. Питання можна сформулювати й по інакшому: в чому полягає специфіка геноциду в Руанді? Саме воно є предметом нашої розвідки.

Осмислення геноциду в Руанді дозволяє стверджувати, що особливістю здійсненого в ній злочину проти людяності є дуже висока добровільна участь цивільного населення в переслідуваннях жертв і їх знищенні, нечувано стрімка реалізація геноциду, активна участь в злочинах підлітків та священників тощо.

Осмислення подій в Руанді дозволяє визначити першу особливість тамтешнього геноциду: особливу роль засобів масової інформації в розпалюванні екзофобії.

Незважаючи на те, що події, котрі ми досліджуємо, відбувалися наприкінці ХХ ст. маємо врахувати особливості реалізації пропаганди в Руанді. Передусім тому, що сучасні канали комунікації поміж речником тих чи інших суджень і реципієнтом (телебачення, Інтернет тощо) для більшості населення в цій країні фактично недоступні. Важливим є й урахування того факту, що рівень грамотності населення Руанди – доволі низький. Отже, воно отримувало інформацію головним чином з радіоканалів.

Цей факт доведено американським дослідником Девідом Янагізавом Дроттом: він підрахував кількість мешканців різних сіл, де радіопропаганду слухали і навпаки (в Руанді, де значну частину території складають гори, радіосигнал не повсюдний). За його підрахунками, там, де радіо мешканці сіл слухали, кількість тих, хто брав участь у геноциді на 62–69 % більше, ніж з-поміж тих, хто не став жертвою тієї пропаганди, що трансливалась по радіо [5].

Така статистика промовисто засвідчує особливу роль радіо в організації та реалізації геноциду в Руанді: ретрансльовані ним передачі й заклики сприяли стрімкому посиленню неприязні до жертв, провокували хуту до агресії щодо тутсі. Цей факт (як і участь ведучих «Вільного радіо тисячі пагорбів» у координації дій убивць) засвідчує одну з специфічних ознак геноциду в Руанді.

Важливою є й констатація того, що всі засоби масової інформації, від газет до радіо, активно підігрівали антилюдські настрої, які можна порівняти хіба що з нацистським режимом. Навіть тодішній глава країни Теодор Синдикубабо закликав мстити ворогам. Тим часом руандійська газета «Кангура» надрукувала маніфест «Десять заповідей хуту», який багатьох підштовхнув до вчинення злочинів. Фанатично налаштовані хуту озброювалися мачете і палицями та йшли нищити своїх співгромадян, сусідів і навіть друзів, називаючи їх «тарганями», вважаючи тими, хто не вартий життя. Яскравим прикладом є справа колишньої співробітниці престижної авіакомпанії «Ейр Руанда» Мкіаміні Ньірандегеї, яка донині перебуває у в'язниці за те, що вбила власного чоловіка і дітей.

Таких прикладів фанатичного «патріотизму» і самовідданості дуже багато. Один з них – різанина в психіатричній лікарні, де ополченці-хуту вирізали сотні тутсі, які ховалися в шпиталі від переслідувань. Те ж саме сталося в школі Дон Боско, де було знищено близько двох тисяч тутсі [2].

Зростаюча ворожість щодо жертв не зменшувалася навіть тоді, коли геноцид у Руанді набував кульмінаційного характеру. Тисячі людей спалювали живцем; їм відсікали кінцівки, кидали в річки тощо. Такого жаху Африка ніколи не знала. Руанда за кілька місяців перетворилася на пекло на землі.

Ці реалії засвідчують другу особливість геноциду: надзвичайну активність цивільного населення в знищенні жертв (більше 800 тис. убивць).

Вчинення злочину проти людяності в Руанді розпочалося 7 квітня 1994 р.: після загибелі президента республіки та вбивства прем'єр-міністра настало 100 днів терору, який не могли зупинити ні внутрішні сили республіки, ні міжнародна спільнота.

6 квітня 1994 р. біля столиці Руанди був збитий літак, на якому летіли президенти Руанди і Бурунді. Обидва лідери загинули. Наступного дня була вбита прем'єр-міністр Руанди Агата Увілінгійімана. Саме того дня у країні розпочалася громадянська війна, в під час якої хуту розв'язали геноцид проти тутсі.

Впродовж 100 днів загинули близько мільйона жителів: кожні 10 секунд вбивали одну людину. Така жахлива статистика відображає ще одну особливість геноциду в Руанді: стрімкість його реалізації.

В основному вбивали ударами мачете. Терор і убивства (більшість жертв смертовбивства здійснювалося шляхом нанесення жертвам удару мачете) завершилися лише після того, як у липні 1994 р. загони Руандійського патріотичного фронту на чолі з Полем Кагаме (тутсі) взяли ситуацію в країні під свій контроль. Міжнародні організації не втручались у «внутрішні події» республіки.

У 1996 р. під час народного трибуналу засуджено натхненників та організаторів геноциду. Для участі в церемонії, присвяченій його 20-й річниці, в Руанду прибув генеральний секретар ООН Пан Гі Мун [7].

Ще одна особливість перебігу геноциду в Руанді криється в участі у ньому католицьких священників. Саме вони часто виступали в ролі провокаторів і підбурювачів в цих трагічних подіях. Вони видавали місця, де переховувалися тутсі, і закликали до масових розправ. Так, у монастирі Сову спалили 7 тис. знедолених тутсі, яких не врятувало навіть те, що вони перебували в культовій будівлі. Їх місце видали самі священники (за деякими даними вони і виступали в ролі катів). Таким чином, пропаганда жорстокості вплинула навіть на служителів церкви [2].

Ніщо так не ламає уклад людського життя так, як геноцид. Руанда – яскравий доказ цього твердження. За оцінками фахівців, у 1994 р. в Руанді лише за три місяці геноциду згвалтовано від 100 до 250 тисяч жінок. У результатів численних актів сексуального насильства було зачато близько 20 тис. дітей [7].

Згвалтування в час воєнних дій нерідко є систематичними та переслідують такі цілі, як терор населення, насміхання над цінностями сім'ї та общини; в окремих випадках вони мають за мету зміну етнічної складової наступного покоління.

Сучасні руандійські матері-одиначки зневажаються суспільством. До того ж частина з них хвора на ВІЛ/СНІД.

Сексуальне насильство в ході воєнних дій створює багатогранність проблеми для самої жертви насильства:

- сором і клеймо згвалтованої нерідко примушують жертву насильства і членів її сім'ї покинути общину, отже – й землю, майно та свій дім. Результатом цього часто є значно бідніше життя, ніж було до цього та жорстоке ставлення оточуючих;
- ці жінки та члени їхніх сімей зазнають страшної психологічної травми, яка переслідує впродовж всього життя, тягнучи за собою шлейф як психологічних, так і фізіологічних проблем;
- жертви потребують кваліфікованої медичної допомоги; часто-густо їм необхідне лікування від ВІЛ/СНІД.

Ведучи мову про наслідки згвалтувань, котрі були вчинені над жертвами в час геноциду в Руанді, вчені зауважують також їхнє бажання помсти, котре виношується наче дитина матір'ю [7].

Одну з особливостей геноциду в Руанді визначає позиція щодо злочинів, котрі коїлися в ній, міжнародної спільноти. Цей висновок зумовлюється тим, що з початку вчинення злочинів у цій африканській країні Організація Об'єднаних Націй займала нейтральну, спостережну позицію, що спонукало багатьох аналітиків розмірковувати щодо ефективності її діяльності.

Штаб-квартира ООН офіційно наказала не втручатися в конфлікт. Хоча вона знала про всі події, що відбуваються від військових кореспондентів та інформаторів. Незважаючи на всі подальші заклики про допомогу, що лунали від національних еліт Руанди, ООН не зробила жодних спроб не те що військового втручання, але і введення в цю країну миротворців. Весь час рішення з цього питання або затягувалося, або ж відкладалося. Але врешті-решт геноцид у Руанді був зупинений Руандійським патріотичним фронтом, який зайняв такі міста, як Кігалі, Гісенє і Бутар. Близько 2 млн. злочинців-хуту втекло за межі країни, боячись помсти з боку тутсі [7].

Перебіг подій 1994 р. у Руанді засвідчив відмінність здійсненого в цій країні злочину від інших геноцидів, що відбувалися в ХХ ст. Це, зокрема, його стрімкість, добровільна участь цивільного населення в переслідуваннях жертв і їх знищенні, участь у злочинах священників. Водночас руандійська трагедія стала черговим підтвердженням значимості збереження толерантних міжетнічних взаємин у всіх без винятку поліетнічних державах.

Джерела та література

1. Бабицкий А. Диктор зло / Андрей Бабицкий. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esquire.ru/rwanda>
2. Геноцид в Руанді. Різанина в Руанді: історія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poradu.pp.ua/nauka/18628-genocid-v-ruand-rzanina-v-ruand-storya.html>
3. Гон М. Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Максим Гон. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 180 с.
4. Козицкий А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. / А. Козицкий. - Львів : Літопис, 2012. – 570 с.
5. Козловский Б. Тысяча мертвых на тысячу слов. Как работала пропаганда в Руанде / Борис Козловский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://snob.ru/selected/entry/81673>
6. Найбільший геноцид сучасності: за 100 днів – мільйон смертей. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/photo/genotsyd_u_ruandi_za_100_dniv_milyon_smertey_58537.html
7. Программа просветительской деятельности «Геноцид в Руанде и ООН». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/preventgenocide/rwanda/support.shtml>

УДК 94:329.052 (470+571) “19”

Т. Опанасюк

ФЕНОМЕН ОБ'ЄДНОЇ ОПОЗИЦІЇ У РОСІЇ В 1990-ТІ РОКИ

У статті автор аналізує основні етапи становлення та розвитку об'єднаної опозиції, розкриває основні причини її виникнення, ставлення до ринкових реформ. Автор здійснює характеристику основних тенденцій розвитку відносин “влада – опозиція” та вказує причини нестійкості структурних об'єднань опозиції.

Ключові слова: політична опозиція, влада, парламент, вибори, президент, політична партія.

In the article “The phenomenon of the incorporated opposition is in Russia in 1990th” the author analyses the main steps in establishment and development of the joint opposition, reveals the reasons of its origination, its attitude towards market reforms. The author provides description of the key trends of “official authorities – opposition” relationship and indicates the causes of instability of opposition structural connections.

Key words: political opposition, power, parliament, elections, the president, political party.

Радянське суспільство практично не знало політичної опозиції. Влада ні ким не контролювалась, не обмежувалась і не стримувалась. Перетворення в країні в напрямку демократизації призвели до виникнення нових політичних інститутів, політичної опозиції. У зв'язку з цим особливою актуальністю набуває питання дослідження передумов виникнення та еволюції нового явища в політичному житті країни – політичної опозиції та її взаємодії з існуючою владою.

Фактично до кінця 1990-х років інтерес вітчизняних та російських дослідників до вивчення проблеми політичної опозиції був не досить великим і мав суто прикладний характер, пов'язаний з аналізом сучасного політичного процесу. Лише в кінці 90-х років з'являються перші праці присвячені вивченню даного явища. Так, Ю. Чуланов у праці “Власть и политическая оппозиция в современной России” вперше досліджує процес формування і розвитку політичної опозиції в Росії після краху тоталітарного режиму, здійснення політичною владою радикальних реформ, позицію опозиційних сил до даних реформ. А. Жуков у праці “Формирование, развитие и деятельность российской многопартийной политической оппозиции в 1991-1997 гг.” аналізує формування, розвиток і діяльність головних опозиційних політичних партій Росії в період 1991-1997 рр. Проблеми діяльності опозиції та її взаємодій з владою досліджували також В. Гельман у праці “Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция”, Д. Зеркін “Политический конфликт и оппозиция”, Б. Богомолов “Власть и оппозиция: некоторые аспекты взаимодействия”, Л. Істягін “О роле политической оппозиции на современном этапе политического развития России” та ін.

Загалом, аналіз ступеня вивчення питання про політичну опозицію дозволяє зробити висновок про те, що в сучасній літературі відсутній єдиний погляд на особливості діяльності цього явища у 90-ті роки. Не досить дослідженими залишаються конкретні історичні проблеми: відносини різних опозиційних напрямків до владних інститутів, особливості формування ідеологічних концепцій, що визначають політичну спрямованість різних типів політичної опозиції та їх відмінних рис.

Суспільно-політична актуальність теми, ступінь її вивчення визначає мету та завдання статті. Метою даного дослідження є вивчення процесу формування, розвитку та діяльності об'єднаної опозиції в Росії в 90-ті роки. Виходячи з поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- проаналізувати основні етапи становлення та розвитку об'єднаної опозиції;
- розкрити основні причини виникнення об'єднаної опозиції, виходячи з висунутих нею стратегічних, тактичних цілей і завдань;
- охарактеризувати основні тенденції розвитку відносин “влада – опозиція”;
- вказати причини нестійкості структурних об'єднань опозиції.

Становлення політичної опозиції в Росії відбулось в кінці 80-х – початку 90-х років. Її діяльність здійснювалася в рамках СРСР та проявлялась у вигляді демократичного руху проти тоталітарних структур. Цей рух не був багаточисленим, але його ідеї ставали все більш популярними серед населення, яке активно його підтримувало, оскільки бажало свободи, демократії та покращення рівня життя.

Феномен так званої “об'єднаної опозиції”, яка вперше з'явилась на початковому етапі гайдарівських реформ і виступила у формі парламентського блоку “Російська єдність”, пояснюється наступними факторами:

- 1) масштабністю змін, викликаних розпадом СРСР;
- 2) поява елементів нової суспільної самоорганізації;
- 3) глибока економічна, духовна криза, колапс всієї системи загальнолюдських цінностей та пріоритетів;
- 4) швидке зростання ностальгічних настроїв;

5) висока і неприйнятна для більшої частини населення соціальна ціна реформ, прогресуюча майнова диференціація й відчуття несправедливого розподілу колишньої державної власності [11, с.161].

Серед зазначених факторів найголовнішим був останній.

В організаційному плані становлення об'єднаної опозиції відбувалось стихійно. У цьому процесі можна виділити декілька відносно самостійних етапів.

Перший (літо 1990 р. – серпень 1991 р.) – характеризується розмежуванням в середині комуністичної еліти, розколом КПРС і утворенням цілої групи самостійних фракцій та рухів з власними організаційними правилами та внутрішньою дисципліною. Саме до цього періоду відносимо утворення Комуністичної партії РРФСР, що являла собою “подвійну опозицію”: до ельцинської Верховної Ради та горбачовського Центрального Комітету. В ідеологічному плані партія еволюціонувала від ортодоксального комунізму до “державницького” та “народницького” патріотизму.

Другий етап (осінь 1991 р. – весна 1992 р.) – характеризується створенням низки найрізноманітніших патріотичних структур як комуністичного, так і національно-патріотичного спрямування.

1 березня 1992 р. було вперше оголошено про спробу створення об'єднаної опозиції, тобто коаліції опозиційних націонал-патріотичних і неокомуністичних організацій. Лідери правої та лівої опозиції підписали Декларацію “Справедливість. Народність. Державність. Патріотизм”, яку 10 березня 1992 р. було надруковано в “Советской России”. У Верховній Раді об'єднану опозицію представляв депутатський блок “Російська єдність”. Він складався з фракцій “Комуністи Росії”, “Росія”, “Вітчизна”, “Аграрний союз”, “Робітничий союз”. 29 червня 1992 р. було сформовано Політраду об'єднаної опозиції, яка прийняла “10 вимог об'єднаної опозиції до президента та уряду”, серед яких були:

- 1) відставка уряду Єльцина – Гайдара;
- 2) відмова президента від додаткових повноважень і втручання в економіку;
- 3) формування уряду народної довіри з надзвичайними повноваженнями для виведення країни з кризового стану;
- 4) відміна указу про продаж землі іноземцям та міжнародним організаціям;
- 5) відміна програми приватизації. Здійснення комплексу заходів для стабілізації та зниження цін;
- 6) відміна указів і урядових рішень, направлених “на придушення державного сектору в економіці, розвал колгоспів”;
- 7) покарання осіб, винних у розкраданні суспільної власності;
- 8) надання однієї третини часу в теле- і радіопередачах для вираження поглядів опозиції;
- 9) вето на територіальні поступки. Захист прав росіян і громадян інших національностей в колишніх союзних республіках;
- 10) припинення одностороннього роззброєння та розвалу армії [5, с.79-80].

На третьому етапі (літо 1992 р. – осінь 1993 р.) почався процес поступової консолідації політичних сил націонал-патріотичної та комуністичної орієнтації. На даному етапі різні заяви об'єднаної опозиції, акції в парламенті та на вулицях, яскраво свідчили про те, що ліво-правий блок максимально використовує стан в країні. Наприклад, 17 вересня 1992 р. представники об'єднаної опозиції підписали угоду. Метою об'єднаної опозиції у цій угоді проголошувалось усунення від влади ельцинської правлячої верхівки шляхом імпічменту президента і проведення протягом року виборів у Надзвичайний представницький орган всієї країни, що буде вповноважений визначити форму правління і склад держави [5, с.80].

3 жовтня 1993 р. почався новий етап, логічним завершенням якого можна вважати певний організаційний моноцентризм в обличчя КПРФ, що перетворилася в провідну опозиційну силу.

Після досить тривалої організаційної та ідеологічно-пропагандистської підготовки 22 жовтня відбувся конгрес, на якому було утворено нове об'єднання націонал-патріотів – Фронт національного порятунку. Його провідниками були М. Астаф'єв, С. Горячова, Н. Павлов, Г. Зюганов та ін. ФНП заявив, що є виразником волі та вимог більшої частини народу Росії та про готовність взяти на себе відповідальність за долю країни. Також було наголошено про необхідність створення конституційним шляхом уряду національного порятунку, що введе Росію з глибокої кризи [9, с.2]. Слід зазначити, що заяви лідерів ФНП були інколи суперечливими щодо вирішення основних завдань блоку. Так, І. Константинов (здійснював оперативне управління Фронтом) спочатку заявив, що “ми будемо боротися законними, конституційними засобами”, а потім закликав “боротися за владу і в найближчий час”. Генерал А. Макашов вимагав “бути готовими до громадянської непокори” [3, с.72]. У маніфесті ФНП зазначалось, що “Росія буде відновляти відносини зі своїми партнерами та знайде нових стратегічних союзників”. А, наприклад, один з її членів пізніше сказав: “Ми ніколи не визнаємо незалежності України та Білорусі. Наше ставлення до режимів цих країн визначається не нормами міжнародного права, а кримінального права” [3, с.72].

Діяльність ФНП були незадоволені такі політичні організації як “Пам'ять”, ЛДПР, Союз відродження Росії та деякі інші. Досить скоро стало зрозуміло, що ФНП не є масовою, реально дієздатною та впливовою організацією. Як наслідок через малу результативність ФНП та суперечки серед його лідерів, деякі націонал-патріотичні організації стали залишати об'єднання.

В червні Фронт національного порятунку проводить свій II конгрес. Його учасники вимагали ліквідувати посаду президента і сформувати уряд національного порятунку, підконтрольний З'їзду народних депутатів.

Не очікуючи нових маневрів від опозиції, президент Росії вирішує завдати удару по противнику. У серпні 1993 р. Генеральна прокуратура РФ провела відповідну перевірку та прийшла до висновку, що проголошений II конгресом ФНП (24-25 червня 1993 р.) початок національно-визвольної боротьби в Росії дестабілізує суспільно-політичну ситуацію, завважає зміцненню російської державності, а створення органами блоку загонів самооборони заборонено законом про суспільні об'єднання.

Внаслідок протистояння законодавчої та виконавчої влади восени 1993 р., 4 жовтня було призупинено випуск опозиційних урядових газет “Правда”, “День”, “Советская Россия” та діяльність організацій, що підтримували Білий дім (“Трудова Москва”, Фронт національного порятунку, Російська комуністична робітничка партія, Народна партія “Вільна Росія”, Російський національний собор, КПРФ).

Таким чином, після подій 3-4 жовтня 1993 р. політичну опозицію за допомогою адміністративної заборони було усунуто, а можливості ведення повноцінної політичної і пропагандистської діяльності стали обмеженими. Однак проблема опозиції все-таки для влади залишалась невирішеною.

Напередодні виборів до Державної Думи 1995 р. спостерігався остаточний розпад об'єднаної опозиції та перехід двох її флангів до пошуків бази для коаліційної взаємодії у власному середовищі. Нагадаємо, що коли заборону влади на діяльність опозиційних організацій було знято (кінець 1993 р. – початок 1994 р.), ФНП практично розвалився. Проте, блок в лютому відновив свою діяльність: один з його лідерів І. Контсантинів вийшов на волю та зареєстрував ФНП. Зазначимо, що велика кількість політичних діячів (Г. Зюганов, М. Астаф'єв, С. Терехов та ін.) не входили до ФНП-2. У політраді об'єднання були в основному маловідомі діячі. Свою діяльність відповідний блок розпочав з критики попереднього керівництва. Так, наприклад, В. Кобелев у інтерв'ю “Независимой газете” від 22 жовтня зазначив, що головною помилкою попереднього ФНП була загибель людей в жовтні 1993 р. в Москві. Також він підкреслив, що серйозна політична організація повинна передбачати найжорсткіші дії опонентів та не допускати кривавого вирішення конфлікту. Оновлений ФНП, продовжив Кобелев, буде домагатись дострокових виборів президента мирним шляхом, також його лідери готові сісти за стіл переговорів з представниками будь-яких політичних партій та рухів [1, с.2].

На III конгресі ФНП, якій відбувся 22 жовтня 1994 р., було визначено основні напрями діяльності об'єднання. Зокрема, майбутню Росію блок уявляв як певний корпоративний “національно-трудоуний устрій”, за якого все населення поділяється на соціально-професійні та територіальні асоціації. Останні повинні здійснювати збір податків, розпоряджатися фінансами. Влада буде

формуватись з представників асоціацій. Делегати прагнули відновити роль КДБ та припинити роззброєння армії. Члени ФНП виступали за приєднання до Росії колишніх радянських республік [10, с.3].

Однак, спроба реформувати ФНП, надавши йому нове обличчя, провалилась. У лютому 1995 р. відбувся розкол блоку, в результаті якого скоро утворилося дві організації з однаковими назвами. У травні І.Константинов провів зі своїми прибічниками ІV конгрес ФНП і заявив про утворення передвборчого об'єднання "Патріотичний фронт Росії", який надалі представляв собою мізерне угруповання. У свою чергу група на чолі з В. Смірновим, звинувативши І. Константинова у вождизмі виключила його з рядів ФНП. І константинівський і смірновський ФНП намагались взяти участь у виборах до Державної Думи. Однак списки їх кандидатів не були зареєстровані ЦВК, оскільки не відповідали вимогам закону.

У кінці 1994 р. деякі націонал-патріотичні лідери ще раз спробували реанімувати об'єднану опозицію, домовившись про загальні кандидатури на посади президента, прем'єр-міністра та членів коаліційного уряду "Народної єдності". Для цього вони на 16 вересня запланували засідання в Калінінграді під гучною назвою "Російський рубіж: від Калінінграду до Курил". Вже там склад учасників демонстрував повний крах задуму. У засіданні приймали участь Г. Зюганов, А. Рущкий, С. Бабурін, М. Астафьев та інші. В. Жириновський та В. Анпілов не приїхали. Прийнявши коротку заяву, учасники зустрічі повернулись до Москви. Запланований на жовтень 1994 р. Національний конгрес, на якому повинні були затвердити склад Державної ради патріотичних сил Росії та тіншового уряду, також залишились на папері. Після калінінградської зустрічі відбуваються процеси дрібнення різних політичних сил, спостерігається майже повна відсутність будь-якої серйозної співпраці.

Змінити існуючий стан речей спробувала КПРФ, яка поставила перед собою завдання створення широкої опозиції. На думку лідерів партії цьому сприяє ситуація в країні, що постійно погіршується, та загальнонаціональна криза. Без духовно-культурного перетворення національне відродження, вважав Г. Зюганов, навряд чи можливе. Тому як один з лідерів опозиції він заявив, що докладе зусиль для того, щоб існувала нормальна, здорова, міцна, інтелектуально сильна, добре організована, професійна опозиція. На його думку, вона вже складається і в парламенті, і серед інтелігенції, яка здатна розробляти і пропонувати відповідні програми реформ, вести розумну пропагандистську роботу [13, с.125].

У серпні 1996 р. відбувається Установчий з'їзд Народно-патріотичного союзу Росії, в якому приймали участь комуністи та інші ліві організації, що брали участь у виборах до Державної Думи 1995 р. Очолив дану організацію Г. Зюганов. У своєму зверненні на з'їзді він підкреслив, що влада перебирає їх лозунги та заявив: "Нас посипають кістками ГУЛАГу, попомом громадянської війни, зображаючи гнобителами свобод і релігій. Але це від страху перед нами. Бо не в наших, а їх рядах нащадки катів, які розстрілювали царських офіцерів, розкуркулювали російських селян. У їх рядах ідеологічні брехуни, які ще донедавна змушували нас вірити в омертвілі та сміхотворні догми" [13, с.183].

НПСР заявив, що є об'єднанням "лівого патріотичного" полюсу політичної опозиції, в якій найбільш значимою силою є КПРФ. Г. Зюганов у свою чергу підкреслив, що саме ця партія здатна об'єднати різні опозиційні сили.

У квітні 1997 р. відбувся ІV з'їзд КПРФ, на якому її лідер заявив, що не згодний з застосуванням до них таких понять як "системна", "конструктивна", "парламентська" опозиція. Оскільки період відступу закінчився та почався період накопичення сил і досягнення певної рівноваги між опозицією та владою. Партія має сильні парламентські позиції, реальну владу у певних регіонах, що дозволяє говорити про відповідальну і непримириму, а не системну опозицію [8, с.2]. Тактика такої опозиції, підкреслює Зюганов, – "це передусім тактика видушвання з Росії всієї теперішньої продажною верхівки. Це тактика викриття політики правлячого режиму. Це тактика пробудження та організації мас, оволодіння наростаючим протестом. Це тактика набуття управлінського досвіду, без якого нічого говорити про прихід до влади" [8, с.2].

Протягом 1996-1997 рр. ліва й права опозиція шукають шляхи посилення свого впливу в суспільстві, підвищення ефективності впливу на владу. Вони прагнуть об'єднати різні опозиційні сили, аби мати перевагу на виборах 1999 р. Зокрема, чергову спробу об'єднатися в широкую коаліцію здійснює лівопатріотична опозиція під егідою НПСР. У вересні 1997 р. відбувається закрита нарада представників КПРФ, Аграрної партії Росії, руху "Духовна спадщина", Конгресу російських громад, Російського всенародного союзу, де розглядалися питання координації дій для вирішення кризи в країні. Однак, на виборах до Державної Думи 1999 р. об'єднана опозиція зазнала поразки. Новостворена Дума була проурядовою, не дивлячись на те, що комуністи отримали більше голосів виборців. Якщо після виборів 1995 р. у лівих було 220 депутатських місць і їм не вистачало всього 6 голосів, щоб мати в Думі більшість, то після виборів 1999 р. їх кількість зменшилась до 130, і вони вже не мали можливості визначати політику законодавчого органу влади. КПРФ перестала виконувати функцію необхідної противаги, що забезпечує нормальну роботу парламенту. Крім того спостерігається й ідеологічна криза в партії. Майбутнє КПРФ залежало, зокрема, від здатності її лідерів до модернізації комуністичної програми, оскільки ідеї відновлення СРСР та монополії комуністичної партії знаходили все менше однодумців.

Отже, 90-ті роки стали для Росії періодом глибоких трансформаційних змін, які призвели до виникнення політичної опозиції. Висока і неприйнятна для більшої частини населення соціальна ціна реформ, прогресуюча майнова диференціація й відчуття несправедливого розподілу колишньої державної власності стала одним з найголовніших факторів виникнення об'єднаної опозиції, яка згодом перетворилася у впливового опонента політичній владі. У своєму розвитку об'єднана опозиція пройшла чотири етапи, які характеризуються створенням низки найрізноманітніших патріотичних структур як комуністичного, так і національно-патріотичного спрямування. Намагаючись змінити владу в країні радикальним шляхом (1993 р.) опозиція зазнала поразки. Її за допомогою адміністративної заборони було усунуто, а можливості ведення повноцінної політичної і пропагандистської діяльності стали обмеженими. Проте проблема опозиції все-таки для влади залишалась невирішеною. З 1995 р. КПРФ поставила перед собою завдання створити нову широкую опозицію, яке завершилось у 1996 р. створенням партії НПСР. Однак дане утворення опозиції знову зазнало поразки у протистоянні з владою. На цей раз у парламентських виборах 1999 р.

Порівняно з початком 90-х років політична та економічна ситуація в країні дещо стабілізувалась, склалась певна нестійка рівновага влади та опозиції, коли опозиція не має достатньої сили переломити ситуацію на свою користь, а влада, хоча і володіє реальною силою, однак не може не враховувати загального незадоволення. Опозиції так і не вдалось вирішити в цей період своє основне завдання – прийти до влади.

Нестійкість структурних об'єднань опозиції, на думку політологів, була спричинена двома основними групами обставин (об'єктивних та суб'єктивних).

Першу складають універсальні закономірності функціонування так званих "широких коаліцій", побудованих за принципом "простору згоди" (тобто за принципом добровільного самообмеження суб'єктів політики в "загально-коаліційних" інтересах). Неминучі при укладанні подібних угод суперечки, як правило, вирішуються викресленням спірних пунктів з її тексту. В умовах рівного статусу всіх учасників суперечки виникають досить швидко при будь-якій спробі виробити спільну позицію з певного питання. Їх кількість рано чи пізно приводить до розпаду коаліції. У випадку з Фронтом національного порятунку каталізатором внутрішніх протиріч була "груднева" Конституція, що поставила крапку на спробах опозиційних лідерів прийти до влади через процедуру імпічменту.

Друга – суб'єктивна сторона. Тут основною перешкодою є "вождистські" прагнення партійних лідерів, які претендують не лише на збереження своїх партій, але й на керівні посади в загальних структурах.

Результати даного дослідження можуть бути використані для вивчення подальшої еволюції і розвитку відносин між владою та опозицією в посткомуністичній Росії.

Джерела та література

1. Возрождение ФНС // Независимая газета. – 1994. – 22 окт. – С.1.
2. Гельман В. Оппозиция в России: вымирающий вид? / В. Гельман // Полис. – 2004. – № 4. – С. 53 – 60.
3. Дадияни Л. О попытках создания в России лево-правого блока оппозиционных сил. 1989 – 1996 гг. / Л. Дадияни. – М.: Институт социологии РАН, 1997. – 112 с.
4. Ефанова Е., Лукьяненко К. Оппозиция и стабильность в Российской Федерации: институционализация и конфигурация / Е. Ефанова, К. Лукьяненко // Известия Саратовского университета. Серия “Социология. Политология”. – 2012. – Том 12. – Вып. 4. – С. 89 – 93.
5. Жуков А. Формирование, развитие и деятельность российской многопартийной политической оппозиции в 1991 – 1997 гг. / А. Жуков. – М.: Институт защиты предпринимателя, 1999. – 306 с.
6. Кононенко Н. Ліберальна опозиція в Росії: міф чи реальність? / Н. Кононенко // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2014 / 2 (70). – С. 91 – 106.
7. Королевська А. Політична толерантність у відносинах влада-опозиція в Росії / А. Королевська // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 87. – С. 410 – 414.
8. КПРФ перешла в непримиримую оппозицию // Независимая газета. – 1997. – 19 апр. – С. 2.
9. О создании ФНС // Известия. – 1993. – 23 окт. – С. 2.
10. Программа минимум «Национальное действие» // Известия. – 1994. – 2 окт. – С. 3.
11. Россия: партии, выборы, власть / Под. Ред. Краснова В. – М.: Обозреватель, 1996. – 654 с.
12. Фоменков А. Общероссийский народный фронт и объединённая оппозиция начала 1990-х гг.: к вопросу о преемственности / А. Фоменков // Ветник МГУ. Серия 12. Политические науки. – 2013. - № 6. – С. 41 – 47.
13. Чуланов Ю. Власть и политическая оппозиция в современной России / Ю. Чуланов. – СПб.: Изд-во СПб ГУЭФ, 1999. – 259 с.

УДК 94:327 «1991/2015»

В. Дуляницький

ГЕОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В СВІТІ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

В статті розглянуто проблеми сучасної геополітичної ситуації в світі. Зокрема визначено, що Сполучені Штати Америки після закінчення «холодної війни» зайняли лідируючу позицію. На міжнародну арену виходить ряд інших держав та політичних блоків держав, зокрема, такі як Росія, Китай, Японія, Європейський союз тощо. Також в статті розглядається проблема перерозподілу сфер впливу між могутніми державами та політичними союзами держав після розпаду Радянського Союзу та закінчення «холодної війни», а також явище провокації військових конфліктів в різних регіонах планети для послаблення стратегічного становища того чи іншого геополітичного суперника.

Ключові слова: геополітика, «холодна війна», біполярність, гегемонія.

The article investigates modern geopolitical situation in the world. In particular, it was estimated that the United States of America took a dominant position after the end of the “Cold War”. A range of other countries and political coalitions appear at the international stage, in particular, such countries as Russia, China, Japan, European Union etc. The article also covers the issue of spheres of influence redistribution between the powerful countries and political unions of the countries after the Soviet Union decay and the end of the “Cold War”. The fact of military conflict provocative acts in different areas of the planet intended to mitigate the strategic situation of one or the other geopolitical rival.

Key words: geopolitics, “cold war”, bipolarity, hegemony.

Біполярність часів "холодної війни" із розпадом Радянського Союзу змінюється на багатополосність. Але в світі ще зберігається потенціал як для подальшої поляризації сил, так і для внутрішніх конфліктів національного та релігійного характеру. Неможливість врегулювати ці конфлікти (Близький Схід, Югославія, Чечня, Камбоджа) традиційними дипломатичними і, навіть, воєнними засобами є новою реальністю сучасного світу.

Наприкінці ХХ - на початку ХХІ століть важливого значення у світі набуває загострення відносин між розвинутими країнами, де панують право, матеріальний добробут, демократія та країнами «третього світу» з їх економічними кризами, політичною нестабільністю, до яких додаються релігійний екстремізм, наркобізнес та тероризм [2, с.93].

Розгляд розвитку сучасної геополітичної ситуації свідчить, що на рубежі ХХ-ХХІ століть формується нова багатополарна модель світового устрою, в якій поряд зі США з'являються нові центри сили, такі як Китайська народна республіка, Європейський Союз, Російська Федерація. Суб'єктивні інтереси кожної з цих країн не співпадають у всіх сферах суспільного життя, що призводить до боротьби та протистояння між ними як на світовому, так і на континентальному рівнях. Внаслідок цього відбувається посилення світової нестабільності, початок громадянських та міждержавних війн та збройних сутичок. При цьому спостерігається і зниження результативності діяльності головних міжнародних інституцій – ООН та ОБСЄ, в політичному вирішенні тих міжнародних проблем, які існують на даний час. Про це свідчать війни в Лівії, Грузії, Іраку, Україні, виникнення заморожених конфліктів по типу Молдова - Придністров'я, а також розв'язання сирійського питання. Поглиблення процесів глобалізації надає імпульс передовим країнам до певних поступок для вирішення глобальних проблем світової безпеки. Доказом такої домовленості є договір між США та РФ – СНО-3, підписаний в 2010 році, який прогнозує перевірку та запровадження обмежень на стратегічні ядерні та наступальні озброєння [3, с.102].

Провідною рушійною силою у світі і нині є наддержава США, якій характерна політика спрямована на збереження та посилення своїх геополітичних позицій. Про це свідчать кілька стратегічних заходів США, які за своїми здобутками, можна зрівнювати з результатами Другої світової війни чи розпадом Радянського Союзу. Так, на протязі останнього двадцятиліття Сполученим Штатам Америки вдалося досягти низки кардинальних змін у найбільш вагомих сферах, що стосуються національних інтересів країни.

США вдалося зміцнити та укріпити власну безпеку і посилити наступальний потенціал щодо досягнення своїх геополітичних цілей. Нині до даних цілей відносять заходи з утримання здобутків, які США виборола у «холодній війні», подальше зміцнення позицій на світовій арені, а також знищення загроз з боку потенційних супротивників чи геополітичних суперників [1, с.88].

Згідно з оцінками західноєвропейських експертів на цьому етапі одним із способів досягнення бажаного є реалізація Сполученими Штатами Америки так званої стратегії «керування криз та конфліктів» на регіональному рівні, для чого активно залучаються союзники по НАТО.

Прикладом даної концепції можуть служити воєнні операції США в Лівії, Афганістані, Іраку та Сирії, а також підтримка рухів продемократичного характеру в країнах Магрибу та Близького Сходу (так звана «арабська весна»).

Втілюючи в життя наведену вище стратегію, США та їх союзники підтримують виступи сирійської опозиції проти режиму президента Сирії Б.Асада, якого підтримує Росія. Усунення від влади Б.Асада надасть можливість Сполученим Штатам Америки в

майбутньому зміцнювати своє становище на Близькому Сході. Зміниться ситуація також з балансом сил на Близькому Сході, посилюватимуться регіональні позиції США та їхніх партнерів з числа арабських країн. В той же час очікується послаблення впливу Росії. Утворяться сприятливі умови для втілення в життя американсько-європейської концепції щодо утворення так званого «Нового шовкового шляху», а також для посилення енергетичної безпеки ЄС через прокладення нових нафтово-газових та торговельних коридорів з країн Європейського союзу до Азії в обхід РФ [4, с.301].

США використовують у власних інтересах також процеси, пов'язані зі світовою економічною кризою. Впливаючи на ці процеси, їм вдається спровокувати соціальні заворушення у «гарячих» країнах та стримувати ЄС і послаблювати Росію, Китай та інших своїх супротивників [4, с.205].

Усе це зумовлює світові геополітичні зміни як в Європі, Азії, так і в Африці та на Близькому Сході, посилюючи та зміцнюючи позиції США в усьому світі.

НАТО все більше стає організацією вираження інтересів США. На цьому тлі важливими питаннями у діяльності Північноатлантичного альянсу є зменшення оборонних витратів країнами-членами організації через загострення їх внутрішніх економічних проблем, а також через внутрішні розбіжності у поглядах між членами НАТО на цілі його діяльності в майбутньому. Водночас, як показали військові події в Лівійській джамахірії, без США НАТО не спроможне проводити тривалі операції [4, с.256].

Міжнародними незалежними економістами та політологами визнано, що на сучасному етапі позицію другого за своїм потенціалом центру сили та економічної потужності у світі завойовує Китай, який нарощуючи свою військову потужність та швидко економічно розвиваючись, вже наздоганяє США. Щоправда, Китайська народна республіка поки що не показує себе в якості світового лідера і зосереджує свою увагу на зміцненні своїх позицій в Азії. Прагнучи остаточно закріпитись в Азії, Китай вдається до поступових заходів воєнного, політичного та економічного характеру. Зокрема реорганізовує армію, модернізує озброєння, бере участь в усіх міжнародних форумах та організаціях, що здійснюють вплив на певні сфери міжнародної політики, ефективно розвиває та модернізує економіку, особливо хімічну, важку промисловість, та вкладає значні інвестиційні надходження в інноваційні високоточні технології.

До напрямів діяльності КНР можна також додати збереження та посилення китайських позицій на ринках Сполучених Штатів Америки, Канади, та завоювання ринків збуту своєї продукції в країнах Африки, Європи.

Росія є також важливим гравцем на міжнародній політичній арені. Вона відстоює власні інтереси і вважає себе провідним світовим лідером, таким як США. Одним із найдієвіших інструментів з реалізації своєї зовнішньої політики Росія надалі використовує газовий чинник як спосіб тиску на інші країни. На сьогодні найбільш актуальними проблемами у відносинах сторін постають плани Сполучених Штатів Америки і НАТО з розгортання системи протиповітряної оборони в країнах Центрально-Східної Європи. Також зберігаються відмінності в поглядах між Заходом та Росією і в питаннях впливу на країни пострадянського простору, обмеження звичайних (неядерних) озброєнь в Європі [3, с.93].

Окремим центром сили на світовій арені виступає Європейський Союз — об'єднання держав західної та центральної Європи зі спільною зовнішньою та оборонною політикою, єдиною валютою (окрім Данії і Великобританії) та спільною економічною політикою. При цьому основним політичним та економічним партнером ЄС залишаються США, що обґрунтовується спільністю інтересів обох сторін, незважаючи на прагнення деяких європейських країн (в першу чергу Франції і Німеччини) посилити роль ЄС у регіональних та світових процесах. Нині великою проблемою для Європейського Союзу є погіршення економіки деяких країн-членів. Найскладніша ситуація спостерігається в Греції, Іспанії та Румунії. Найсильнішими в економічному плані державами ЄС є Німеччина, Франція та Великобританія. Можливості ЄС щодо реалізації програм свого економічного розвитку, посилення європейської оборонної складової та розвитку співробітництва з країнами-партнерами помітно зменшуються [2, с.152].

Отже, можна зробити висновок, що геополітична ситуація в світі наприкінці ХХ - на початку ХХІ століття характеризується наявністю однієї наддержави – США, і ряду країн, які є також важливими центрами впливу на політичну, економічну та соціальну ситуацію в світі. До таких країн зазвичай відносять Росію, Великобританію, Німеччину, Францію, Китай.

Джерела та література

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. / З. Бжезінський – Львів: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
2. Гаджиев К. Введение в геополитику: Учебник. / К. С. Гаджиев – М.: Логос, 2003. – 432 с.
3. Геополітика: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О.— К.: МАУП, 2004. – 296 с.
4. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии для XXI века. / Г. Киссинджер.- Пер. с англ. Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2002. – 352 с.

УДК 94(420).086+327.56(061.1)

А. Грубінко

АТЛАНТИЗМ ЯК ПРИНЦИП І ФАКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У СФЕРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті проаналізовано поняття атлантизму та його роль у зовнішній політиці Великої Британії у сфері європейської політичної інтеграції. На основі вивчення наукових підходів до трактування поняття “атлантизм” автором подано його оригінальне визначення. Обґрунтовується твердження, що атлантизм є одним з головних принципів і факторів зовнішньої політики країни у сфері європейської політичної інтеграції. Подано міркування щодо впливу атлантизму на європейську політику Британії в історичній ретроспективі.

Ключові слова: атлантизм, Велика Британія, європейська політична інтеграція, ЄС, СЗППБ, британо-американські “особливі відносини”.

In the article the concept of Atlanticism and its role in the foreign policy of Great Britain in the field of European political integration are analysed. Author was gave original determination of this concept on the basis of research modern scientific goings to interpretation the concept “Atlanticism”. A conceptual statement is grounded, that Atlanticism is the one of main principles and factors of foreign policy of country in the field of European political integration. Statement in relation to influence of Atlanticism in the European policy of Great Britain in a historical retrospective is given.

Key words: Atlanticism, Great Britain, European political integration, EU, CFSP, Britain-American “special relations”.

У зв'язку з сучасними неоднозначними тенденціями розвитку політичних процесів в Європі та новітніх загроз системі європейської безпеки актуальним є вивчення феномену атлантизму як одного з головних принципів зовнішньої політики Великої Британії на європейському напрямі, що особливо чітко і системно проявляється в участі цієї країни у механізмах європейської політичної інтеграції, зокрема її новітньої форми – Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (далі – СЗППБ) Євросоюзу. Водночас атлантизм виступає фактором євроінтеграційної політики офіційного Лондона, що об'єктивується в британо-американських відносинах.

Європейська політика Великої Британії як об'єкт дослідження обрана не випадково, адже ця держава займає своєрідне геополітичне становище в Атлантиці на шляху між Північною Америкою і Європою, має унікальний історичний досвід, зберігає значний політичний та економічний вплив на міжнародні процеси в різних регіонах світу, а її голос в Європейському Союзі, насамперед у сфері СЗППБ, часто має вирішальне значення. Тому метою статті є аналіз поняття атлантизму і його роль у зовнішній політиці Великої Британії у сфері європейської політичної інтеграції.

Історіографію проблеми можна поділити на дві групи: 1) праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, що містять теоретико-концептуальний аналіз феномену атлантизму в історії міжнародних відносин з окремими згадками про роль Великої Британії в його розвитку; 2) публікації науковців, присвячені впливу атлантизму на зовнішню політику Великої Британії у європейській інтеграції. До першої групи віднесемо дослідження українських авторів О. Вонсович [5], Т. Кандуби [9], зарубіжних – Т. Андрєвої [1], Ф. Войтоловського [4], З. Бжезінського [15], Ф. Кемерона [16], І. Даалдера [18], Т. Дана [19], М. Лінд [20], П. Кеннеді [10]. Другу групу склали праці вітчизняних вчених Т. Кандуби [9], М. Русанової [11], Ю. Темірова [13], Н. Яковенко [14], зарубіжних дослідників А. Кіра [17], А. Громико [8], інших.

Термін “атлантизм” в науковій літературі не має однозначного трактування. Зазвичай він розглядається в рамках таких підходів: 1) один з напрямів геополітичної теорії; 2) система взаємовідносин між Європою та Америкою (звичайно іде мова про Північну Атлантику, тобто відносини між США і європейськими державами та їх об'єднаннями); 3) система британо-американських міждержавних відносин, що традиційно з часів завершення Другої світової війни характеризуються як “особливі” і за визначенням багатьох дослідників історично лежать в основі новітнього співробітництва по лінії США – Об'єднана Європа (СЕС/ЄС).

Атлантизм є одним з напрямів геополітичної теорії, що сформувався наприкінці XIX – на початку XX ст. у Великій Британії і США. Його основоположники А. Мехен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен сформували і розвинули таласократичний підхід, що підкреслює значення контролю за морями та океанами як необхідну умову забезпечення національних інтересів. Хелфорд Маккіндер розвинув цей підхід до концепції Хартленду і Римленду як внутрішніх територій континенту Євразії та приморських територій Старого світу. На думку вченого, висловлену у 1904 році, Британія повинна відмовитися від стратегії “блискучої ізоляції”, “прокинутися” від імперського самовдоволення і реагувати на світові зміни, долучившись до європейської політики [7, с. 106, 109]. Американський політолог Н. Спайкмен виокремив особливу геополітичну реальність – “атлантичний континент”, пов'язаний спільністю культури західноєвропейського походження, ринковою економікою, ліберальною ідеологією, демократичним режимом та спільністю історичної долі [6, с. 50]. Він обґрунтував скорочення суверенітету європейських держав на користь особливої структури – об'єднання представників усіх атлантичних просторів з домінуванням США. Так було передбачено створення НАТО, планетарної гегемонії США і післявоєнного облаштування Західної Європи.

Із завершенням періоду біполярного протистояння атлантизм як напрям геополітичної теорії зосередився на пропагуванні необхідності збереження союзу США і Західної Європи для протистояння новим викликам і загрозам, поширення західних цінностей і геополітичного впливу на суміжні регіони, зокрема, на Східну Європу і Балкани. Запропонована Вашингтоном концепція “нового атлантизму” (неоатлантизму) мала на меті зберегти НАТО як фундамент взаємозалежності країн Заходу, вплив США на європейську політику, окреслити нову структуру взаємодії і завдання США та європейських організацій (насамперед новоствореного ЄС) у сфері безпеки. Синонімом поняття “неоатлантизм” став термін “євроатлантизм”, запропонований європейцями з метою акцентувати увагу на необхідності посилення європейської складової Атлантичного альянсу.

Як історична система взаємовідносин між Європою та Америкою другої половини XX – початку XXI століть атлантизм історично поділяється на два періоди: 1) атлантизм періоду “холодної війни” (1940-1980-і роки); 2) атлантизм постбіполярного періоду (від 1990-го року до сьогодні). Упродовж першого періоду характер американо-європейських відносин визначався необхідністю об'єднання зусиль Заходу проти комуністичного блоку. Як зазначає А. Вонсович, концепція атлантизму мала для Європи наступальний характер, а сама вона була стратегічним геополітичним простором, в якому перепліталися інтереси радянські, американські і європейські. Останні розглядалися крізь призму геополітичних інтересів США [5, с. 701]. На думку Т. Андрєвої, “політичний зміст атлантизму визначається не лише через визнання Європою високого ступеня спільності інтересів і цивілізаційної спадковості з США, але й провідної ролі США у зв'язі з Європою” [1, с. 45].

В умовах “холодної війни” атлантизм став основою зовнішньополітичних стратегій європейських держав. Після її завершення відбулися концептуальні зміни європейської залежності від США у сфері безпеки. На фоні ліквідації системи блокового протистояння відбулося зміщення акцентів зовнішньої політики США в рамках проголошеної Дж. Бушем-старшим концепції “нового світового порядку” (New World Order) від регіону Європи до Азійсько-Тихоокеанського регіону, першим виявом якого стала війна в Перській затоці. Передбачено новий розподіл ролей між партнерами по НАТО. Зміна парадигми політики безпеки в Європі спричинила активізацію дискусії між ЄС і США щодо нового балансу інтересів союзників, можливостей Об'єднаної Європи формувати власну систему політичного і військового впливу, її кореляції з інтересами Сполучених Штатів і НАТО. Така дискусія мала місце ще в часи блокового протистояння. Тоді спільна загроза змушувала примирити інтереси держав Західної Європи між собою та у відносинах з США.

Згадана дискусія (не без впливу адміністрації Сполучених Штатів) набула більш гострого характеру саме на рівні міждержавних суперечностей в рамках ЄС і НАТО, в якому остаточно сформувалися дві основні неформальні групи держав-членів – атлантисти, які зазвичай є євроскептиками або поміркованими єврооптимістами, прагнуть зберегти за Альянсом роль основного гаранта європейської безпеки (Велика Британія, Данія, Нідерланди, Португалія, Польща, Чехія та ін.), і єропейісти або єврооптимісти (Франція, Німеччина, Бельгія та ін.). Останні підтримують автономізацію ЄС у сфері міжнародної політики, безпеки та оборони. Саме тому зовнішня політика Євросоюзу продовжує балансувати між єропейізмом і атлантизмом.

Дихотомія атлантизм-єропейізм має також внутрішньодержавний вимір. Представники обох підходів присутні в соціумі і політикумі більшості держав ЄС. Причому такий умовний поділ за суб'єктивними уподобаннями зазвичай не має конкретної партійно-політичної прив'язки, бо одні й другі наявні у більшості політичних партій. Наприклад, це характерно для Великої Британії, де в ряді найбільших партій (консерваторів і лейбористів) присутні як країні атлантисти, що зазвичай налаштовані негативно чи скептично до єропейізації, так і єропейісти, погляди яких не виключають важливості збереження тісних відносин з США. Вітчизняний дослідник Т. Кандуба, відзначаючи великий вплив політичного та академічного протистояння зазначених суспільно-політичних груп на розвиток трансатлантичних відносин, визначає їх як британських юніоністів і атлантистів. Юніоністи надають перевагу європейській єдності, не визнають наявності культурного підґрунтя атлантизму, що заснований внаслідок реалістичного балансу сил. Атлантисти ставлять атлантичну спільноту на провідне місце в системі актуальних міжнародних об'єднань і вважають пріоритетним зміцнення зв'язків з США [9, с. 10].

Атлантизм на рівні англо-американських відносин чимало вчених вважають базовими для формування Атлантичного союзу Європи і Америки, який остаточно оформився у період післявоєнного облаштування системи безпеки через створення НАТО. Британо-американські “особливі відносини” за своїм унікально високим рівнем взаємодії держав, ґрунтовані на спільному історичному минулому і мовно-культурній близькості, з часів Другої світової війни стали класичним зразком комплексного і системного міждержавного стратегічного партнерства та союзницьких відносин. Вони зумовлені взаємним зацікавленням сторін у використанні геополітичних, економічних та військово-оборонних ресурсів один одного і стали опорою для поширення американського впливу на європейському субконтиненті, теоретичного і практичного утвердження геополітичної концепції атлантизму в реаліях “холодної війни”. Для США по більшості параметрів Велика Британія стала найбільш прийнятним партнером в

Західній Європі для реалізації стратегічних планів розбудови системи європейської безпеки як сегмента трансатлантичної архітектури безпеки. У постбіполярний період ідейно-політичне підґрунтя “особливих відносин” зазнало змін. Основним завданням Лондона як найближчого союзника Вашингтона стало утримання контролю за процесами континентальної інтеграції через збереження провідних позицій НАТО в системі європейської безпеки.

Відповідно до зазначених підходів в історіографії прослідковується поліваріантність визначення терміну “атлантизм”. В електронній енциклопедії “Вікіпедія” атлантизм (євроатлантизм) визначається як геополітична філософія політичного, економічного та військового зближення держав Північної Америки і Західної Європи на базі спільних цінностей демократії, індивідуальної свободи і верховенства закону. Зародження “теорії атлантизму” автори замітки хронологічно пов’язують з кінцем Другої світової війни [2]. В науковій літературі помітне отождолення атлантичних відносин з відносинами між США і ЄС. Британський дослідник Ф. Кемерон вважає США “безумовно найважливішим партнером” Євросоюзу і називає їх найбільш важливими геополітичними відносинами в світі [16, с. 90]. Російський дослідник атлантизму Ф. Войтоловський розглядає це явище як ідейно-політичну систему, базовою функцією якої є мотивація політичного, економічного і військового співробітництва між США та країнами Європи [4, с. 4].

Відомий своїми скептичними оцінками сучасного стану атлантичної спільноти І. Даалдер у праці “Кінець Атлантизму” акцентує увагу на НАТО як головному уособленні атлантизму, що втрачає свою центральну роль внаслідок зменшення інтересу США до європейських справ і втрати потреби європейських держав в американських гарантіях безпеки [18, с. 154-155]. Подібні погляди щодо розходження геополітичних інтересів США і Європи, кризи концепції трансатлантичних відносин по завершенні “холодної війни” висловлює дослідник М. Лінд. Вона зазначає, що ідея Атлантичного співтовариства все ще зберігає значення лише на рівні військового альянсу. Імовірно Атлантична спільнота у формі НАТО розкладається в середовищі “неформальної англосфери” (тобто британо-американських відносин – авт.), де домінують Сполучені Штати, а Європа зосередилася на більш незалежній Німеччині [21, с. 35, 39]. Не випадково британський дослідник Т. Дан асоціює атлантизм з двосторонніми англо-американськими відносинами [19]. Історик П. Кеннеді серед виділених ним альтернативних сценаріїв подальшого розвитку трансатлантичних відносин зазначає можливість свідомого чи несвідомого взаємодоповнення Новим і Старим світами (Америка і Європа) один одного при вирішенні нагальних проблем розвитку (“розподіл праці”) [10].

На наш погляд, саме Т. Кандуба у своєму дисертаційному дослідженні подала один з найбільш оптимальних визначень терміну “атлантизм”. На її думку, атлантизм є доктриною, заснованою на “підтримці тісного економічного, військового та політичного партнерства Сполучених Штатів і Західної Європи, готовності вдатися до необхідних заходів з метою захисту західних цінностей”. При цьому британо-американські відносини є частиною загального комплексу трансатлантичних відносин, а головна особливість англо-саксонського атлантизму полягає у тому, що він “має давніше історичне коріння, з яким пов’язують так званий класичний атлантизм” [9, с. 10]. Саме останній став ідейно-політичним підґрунтям Північноатлантичного Альянсу.

Автори Ю. Теміров і М. Прихненко трактують особливі британо-американські відносини як єдиний незмінний принцип зовнішньої політики Великої Британії по завершенні Другої світової війни [13, с. 812]. Однак принцип (з лат. *principium* – початок, основа, походження, першопричина) як філософська і наукова категорія зазвичай трактується у кількох основних значеннях: 1) підстава, з якої слід виходити і якою необхідно керуватися у науковому пізнанні або практичній діяльності; 2) основне вихідне положення певної наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку тощо; 3) правило, покладене в основу діяльності певної організації, товариства тощо; 4) внутрішнє переконання людини, яке визначає її відношення до дійсності, норми поведінки і діяльності [12, с. 309; 3, с. 941]. Враховуючи розглянуті сучасні наукові підходи до трактування поняття “атлантизм” можемо сформулювати визначення, що атлантизм – це напрям геополітичної теорії, доктрина, тобто сукупність політичних ідей, поглядів на основи міжнародних відносин, місця в них системи політичного, економічного і військового співробітництва держав Північної Америки і Європи та їх об’єднань, а також міжнародна практика реалізації цього співробітництва упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., що сформовані та реалізуються для захисту спільних демократичних цінностей і міжнародних інтересів партнерів в умовах протидії та запобігання зовнішнім загрозам. Тому поняття атлантизм не можна зводити лише до британо-американських відносин, які є його неодмінним, історично центральним, але далеко не єдиним сегментом. Вважаємо, що “особливі відносини” Великої Британії і США є прикладом історично унікальної, успішної, стійкої комплексної практики атлантизму, яка має глибинні культурно-історичні та ідейно-політичні основи. Водночас, з огляду на розглянуте трактування наукової категорії “принцип” вважаємо, що недоцільно розглядати ці міждержавні відносини як принцип зовнішньої політики однієї з сторін, а швидше як фактор, що істотно впливає на неї. Саме атлантизм як комплексне явище (поєднання доктринальних підходів і політичної практики), що є підставою, вихідним положенням та основним напрямом зовнішньої політики країни, внутрішнім (суб’єктивним) переконанням переважної частини її державної еліти та суспільства є одним з головних принципів зовнішньої політики Великої Британії. Він сформувався та утвердився під час і в перші роки після Другої світової війни під впливом історико-культурної, геополітичної і практично-політичної детермінант.

Атлантизм є невід’ємною частиною британської стратегічної культури, а “особливі відносини” з США – головний практичний механізм її реалізації. У післявоєнний період він став теоретико-прикладним обґрунтуванням нового місця країни в системі міжнародних відносин. Центральна роль у трансатлантичних стосунках Північної Америки і Європи, що виражалася в концепції “сполучного моста”, завдяки “особливим відносинам” з США і провідним позиціям в НАТО була покликана компенсувати Британії втрату імперії і переходу до статусу світової держави другого рангу. Британські уряди намагалися закріпити за своєю країною роль медіатора між Північною Америкою і Європою, що було особливо актуально в часи “холодної війни”. Концепт атлантизму став тією ідеологічною основою, яка дозволила урядам країни обґрунтувати відмінність Британії від континентальної Європи і досить вдало балансувати між обома головними полюсами зовнішньої політики. Лондон певний час уникав прямої участі в європейській інтеграції на правах її повноправного члена. Однак намагання підтримати реноме світової держави досить швидко увійшло в суперечність з реальними можливостями країни на міжнародній арені, що наприкінці 1950-х років зумовило необхідність часткової переорієнтації зовнішньої політики на регіональний європейський рівень [17]. Принцип атлантизму поряд з іншими базовими концептуальними ідейно-політичними системами зовнішньої політики Великої Британії став історично визначальним для її політики у сфері європейської інтеграції. Утвердилася практика, коли усі ключові дії британського керівництва на континенті так чи інакше зв’язуються з їх інтересами в системі атлантичного співробітництва, зокрема, британо-американських відносин, що особливо помітно у сфері зовнішньої політики і політики безпеки Європейського Співтовариства.

З факту наявності такої практики випливає дихотомія США (НАТО) – ЄС у зовнішній політиці Великої Британії, яка сформувалася після вступу країни до ЄЕС, а набрала особливої актуальності і гостроти зі змінами умов реалізації політики на обох цих напрямках по завершенні “холодної війни”. У постбіполярний період Велика Британія втратила статус ексклюзивного стратегічного союзника США в Європі, що змусило Лондон активізувати свою континентальну політику в умовах розгортання проекту Європейського Союзу. Велика Британія зацікавлена у збереженні впливу США в Європі, насамперед військово-політичного, недопущення надмірного посилення ЄС на міжнародній арені як можливого конкурента НАТО. Водночас британське керівництво було змушене враховувати реалії розвитку євроінтеграційних процесів та інколи діяти на випередження своїх європейських партнерів з метою спрямування цих процесів у вигідному для себе напрямі, який би не суперечив його традиційній атлантичній лінії. Прикладом стала сфера СЗППБ ЄС, зокрема, британо-французька домовленість в Сен-Мало у 1998 році. Однак навіть гіперактивному на європейському напрямі уряду лейбористів на чолі з Т. Блером не вдалося подолати головних суперечностей та зберегти баланс між атлантичним (проамериканським) і проєвропейським векторами зовнішньої політики [8]. Примат атлантизму отримав додаткове і вагомое підтвердження суперечливими діями керівництва країни на міжнародній арені, що вчергове підтвердило визначення Британії

як “європейського партнера з атлантичною сутністю” [14, с. 254]. “Особливі відносини” можна назвати головним фактором європейської політики Британії у сфері політичної інтеграції, особливо політики безпеки, її головною проблемою і суперечністю, адже вони одночасно стимулювали і стримували активізацію проєвропейського курсу урядів країни.

В сучасних умовах розвитку міжнародних відносин та нових викликів міжнародній безпеці американці як ніколи до того зацікавлені у посиленні спроможності європейців захищати свою безпеку дипломатичними і військово-політичними засобами без ключової ролі Вашингтона. Однак ключовий союзник США Велика Британія в особі чинного уряду на чолі з Д. Кемероном, відмовившись від усталеної концепції “сполучного моста” між Америкою і Європою, поки що не створила конструктивної програми своєї європейської політики. Ревізіоністський курс консерваторів в умовах кризового стану ЄС, метою якого є перегляд умов членства країни в об’єднанні, зменшує вплив Великої Британії в Співтоваристві до історичного критично низького рівня. Відмова уряду Д. Кемерона від подальшого розвитку СЗППБ ЄС та загроза виходу держави з об’єднання внаслідок результатів запланованого референдуму нівелює спроби попередніх урядів країни посісти провідні позиції у процесах європейської політичної інтеграції і вчергове підтверджує факт, що Велика Британія ніколи не розглядала участь в євроінтеграції як пріоритет міжнародної політики і головну можливість досягнення свого міжнародного впливу.

Міжнародна криза, спричинена російсько-українським конфліктом, загострила проблеми європейської політичної єдності, здатності ЄС та його держав-членів проєктувати наявні політико-дипломатичні і військово-політичні ресурси на захист власних інтересів, безпеки своїх територій. Недостатній рівень політичного впливу інституцій ЄС на міжнародній арені, відмінність політичних інтересів його держав-членів, слабкість комунітарних військово-політичних структур підтверджують неспроможність Євросоюзу виступати самостійним гравцем на все більш складному і непередбачуваному полі міжнародної політики, консервує залежність європейців від традиційних американських гарантій безпеки. Як зазначає З. Бжезінський, “Європа мусить визначити свій політичний статус, і при цьому далі залежати від Америки заради власних інтересів” [15, с. 81]. У складних умовах невизначеності подальшого розвитку ЄС, невирішеності проблеми членства країни в об’єднанні і відсутності конструктивної програми участі в євроінтеграції керівництво Великої Британії традиційно зробило ставку на більш перевірені атлантичні структури безпеки, використовуючи момент часткової реінтеграції США до Європи через активізацію структур НАТО. Порушення балансу між атлантичним і європейським напрямками зовнішньої політики країни чинним урядом Великої Британії через ізоляціоністський курс в європейських справах знижує роль країни в НАТО і ЄС, послаблює обидві організації і ставить під сумнів можливість реалізації нового комплексного проєкту Трансатлантичного партнерства, яке неможливе без рівноцінного співробітництва США і об’єднаної Європи. Для політичної еліти країни проблема поєднання двох геополітичних векторів і одночасно принципів зовнішньої політики (атлантизм – європеїзм) набуває все більш гострого характеру і вже зараз потребує вироблення нових підходів до їх конструктивного взаємодоповнення в загалом слабо прогнозованих умовах сучасних міжнародних відносин.

Джерела та література

1. Андреева Т.Н. Британская стратегическая культура между европеизмом и атлантизмом на рубеже XX – XXI веков / Т.Н. Арбатова // *Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского Союза* / отв. ред. Н.К. Арбатова. – М.: ИММО РАН, 2009. – 118 с.
2. Атлантизм / Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Атлантизм>
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2004. – 1440 с.
4. Войтоловский Ф.Г. Идеология и практика атлантизма во внешней политике США: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. полит. наук: 23.00.04. “Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития” / Ф.Г. Войтоловский. – М., 2013. – 40 с.
5. Вонсович О.С. Геополітичний простір Європи як частина євроатлантичного стратегічного району / О.С. Вонсович // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 58. – № 3. – С. 696-702.
6. Геополітика: енциклопедія / за ред. Є.М. Суліми. – К.: Знання України, 2012. – 919 с.
7. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / М. Геффернен пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2011. – 464 с.
8. Громько А.А. Англия перед выбором / А.А. Громько // *Независимая газета, Дипкуррьер*. – 2003. – 3 марта.
9. Кандуба Т.Ю. Атлантизм у зовнішній політиці Тоні Блера: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. “Всесвітня історія” / Т.Ю. Кандуба. – К, 2010. – 21 с.
10. Кеннеди П. Трансатлантические отношения: три сценария / П. Кеннеди // *Россия в глобальной политике*. – 2004. – № 1. – 29 января [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_2453
11. Русанова М.І. Об’єднана Європа або атлантизм: вибір сучасної ідентифікації Великої Британії / М.І. Русанова // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 62. – № 7. – С. 666-671.
12. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О.Г. Данильєна, М.І. Панова. – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
13. Теміров Ю.Т. Фактор “занепаду” в трансформації зовнішньої політики Великої Британії після закінчення Другої світової війни / Ю.Т. Теміров, М.І. Прихненко // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 59. – № 4. – С. 809-813
14. Яковенко Н.Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: [навчальний посібник] / Н.Л. Яковенко. – К.: Київський університет, 2011. – 400 с.
15. Brzezinski Z. Strategic vision: America and the crisis of global power / Z. Brzezinski. – New York: Basic Book, 2012. – 208 p.
16. Cameron F. An Introduction to European Foreign Policy / F. Cameron. – London, New York: Routledge, 2007. – 255 p.
17. Cyr A. Britain, Europe and the United States: change and continuity / A. Cyr // *International Affairs*. – Oxford: The Royal Institute of International Affairs, 2012. – No 88:6. – P. 1315-1330.
18. Daalder I.H. The End of Atlanticism / I.H. Daalder // *Survival*. – 2003. – Vol. 45. – No. 2. – pp. 147-166.
19. Dunne T. “When the shooting starts”: Atlanticism in British security strategy / T. Dunne // *International Affairs*. – 2004. – № 5. – pp. 893-909.
20. Lind M. The End of Atlanticism: America and Europe beyond the U.S. Election / M. Lind // *Internationale Politik und Gesellschaft*. – 2005. – № 1. – pp. 25-41.

УДК 930.1(437.6)

І. Мартинчук

СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В 1993-2004 РР. В КОНТЕКСТІ ВІДНОСИН З РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Дослідження присвячено розгляду основних аспектів міжнародного співробітництва Словаччини з Росією та Україною; зроблена спроба розставити акценти на пріоритетах зовнішньої політики Словачької Республіки в період 1993-2004 рр.

Ключові слова: Словачька Республіка, Україна, Російська Федерація, міжнародне співробітництво, зовнішня політика.

Research dedicated review key aspects of international cooperation of Slovakia with Russia and Ukraine; an attempt to place the emphasis on the priorities of foreign policy of the Slovak Republic during the 1993-2004 biennium.

Key words: Slovak Republic, Ukraine, Russian Federation, international cooperation, foreign policy.

Словацько-українські та словацько-російські відносини є темою досить дослідженою, але всі розвідки зроблені в цьому напрямку є не досить критичними стосовно пропонованого ракурсу питання.

Аналіз досліджень і публікацій. Основними джерелами для написання дослідження слугували періодичні видання як українські так і словацькі: «Киевские ведомости», SME, Národná obroda, Pravda та інші за період 1993-2004 рр.

Колективом вчених відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України було підготовлено історичну хроніку основних подій українсько-словацьких міждержавних відносин 1993-2000 рр. У хроніці двосторонніх стосунків наведено перелік головних акцій українсько-словацької співпраці цього періоду [4, с. 257-261]. У іншій частині цього видання «Україна в міждержавних відносинах з країнами регіону» також наведено факти двостороннього і багатостороннього українсько-словацького співробітництва [5, с. 163-232].

Хроніка подій міждержавних взаємин України і Словацької Республікою (СР) за 1990-ті роки викладена і в інших документальних публікаціях. У частині першій двотомника «Україна на міжнародній арені», наприклад, міститься декілька документів про українсько-словацьке співробітництво першої половини 1990-х років [6, с. 221, 296-297, 313-314, 378-379]. Друга частина цього видання містить проект резолюції про «Прийом СР у члени ООН», внесений делегаціями 98 країн, у тому числі України, на 47-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 15 січня 1993 р. З-поміж документів про міжнародно-договірні відносини України наводяться постанови Верховної Ради України про ратифікацію Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та СР (24 лютого 1994 р.), Договору між Україною і СР про спільний державний кордон (15 липня 1994 р.) та Договору між Україною і Словацькою Республікою про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництва та взаємодопомоги з прикордонних питань (15 липня 1994 р.) [7, с. 402, 404-405].

Метою дослідження є дати порівняльну характеристику відносин Словаччини з Україною та Російською Федерацією (РФ), не протиставляючи їх один одному. *Завданнями* - визначити основні якісно відмінні етапи у зовнішньополітичних відносинах Словаччини – України та Словаччини-Росії; проаналізувати ці етапи та визначити основні пріоритети зовнішньої політики СР в 1993-2004 рр. в східному напрямку.

Об'єктом роботи є зовнішньополітична активність СР в період 1993-2004 рр. та її головні кроки стосовно України та Росії.

При написанні статті використовувалися історичний, порівняльно-аналітичний *методи*, теоретичні положення, дефініції та інструментарій школи «політичного реалізму».

Виклад матеріалу. У відносинах між Росією та Словаччиною можна виділити декілька якісно відмінних етапів. Перший припадає на 1993-1995 рр. і обумовлений однією з ілюзій словацької зовнішньої політики цього періоду. Словацька сторона докладала зусиль для створення геополітичної, швидше гео економічної, фантазмагорії, за якою Словаччина має стати мостом між Заходом і Сходом. Підґрунтям для цього мали стати тісні словацько-російські відносини та спільна газова компанія, яка повинна була об'єднати всі газові труби Європи і зберегти словацьку монополію при транзиті російської енергетичної сировини до Західної Європи.

1996 рік приніс «геополітичне протверезіння» словацьким політикам. Стало зрозуміло, що з «славного мосту» не буде нічого і що словацько-російські відносини не мають глобального, тобто загальноєвропейського значення, більшого ніж звичайні двосторонні. Зростання пасивного сальдо словацької зовнішньої торгівлі в 1996 р., на якому найбільше відзначилось постачання енергетичних сировин з Росії, змусило вирішувати проблему взаємної торгівлі. На протязі 1997 р. стало ясно зрозуміло, що домінуючими в словацько-російських відносинах є питання господарської співпраці а з них випливають політичні та безпекові аспекти співпраці. Уряд В.Мечіара поставив відносини з Росією на рівень альтернативної закордонної політики СР.

1997 р. для СР у її внутрішньополітичному житті мав важливе значення. Саме в цей рік фактично було підведено підсумки всього розвитку держави, починаючи з 1993 р., її визначення у геополітичному просторі Центрально-Східної Європи. В цьому році уряд В.Мечіара «успішно провалив» референдум про вступ до НАТО та прямі вибори президента і Мадридський самміт НАТО (липень 1997 р.) був вироком для СР та зовнішньої політики її уряду. Російські політики привітали такі результати референдуму і висловили однозначну готовність надати СР гарантії безпеки, якщо та прийме рішення про нейтралітет. Російський посол в СР С. Зотов дав інтерв'ю часопису SME, в якому сказав: «Знаєте нашу принципову негативну позицію щодо розширення НАТО. Ми не збираємося вказувати словакам та їх сусідам, що робити. Що стосується Словаччини, маємо прекрасні можливості для поглиблення співпраці і нас дуже засмутило б введення нових правил, зокрема, включення Словаччини у список потенційних членів НАТО негативно відбилосся б на наших торгово-економічних та інших відносинах» [15]. З іншої сторони російський прем'єр В. Черномірдин на слова В. Мечіара, що існує таємна угода між Росією та НАТО про неприйняття СР в альянс, відповів прямо, що «такої угоди не було. Такого питання з делегацією США не обговорювали... і могу гарантувати, що обговорювати не будемо» [16]. Характерно, що В. Мечіар, сидючи на пресконференції поряд з В. Черномірдиним, не відреагував на слова свого колеги, який фактично звинуватив його у введенні в оману громадськості, принаймні словацької. Таким чином питання про альтернативну зовнішню політику СР стали об'єктом не лише політичних спекуляцій, а перетворювалися в реалію.

Показовим є і той факт, що у 1993-1998 р. СР уклала з РФ майже 90 нових договорів і угод. Співробітництво між СР і РФ регулюють за правонаступництвом додатково ще 44 угоди періоду чехословацької федерації; загальний обсяг міжнародно-правової договірної основи російсько-словацьких зв'язків складає на 1998 р. близько 130 двосторонніх документів. З Україною Словаччина уклала в 1993-1998 рр. не більше 40 двосторонніх договорів і угод [19, с. 80].

З 1998 р. розпочинається новий етап словацько-російських відносин, який тривав до кінця 2000 р. Уряду М. Дзурінди вдалося в 1998-2000 рр. стандартизувати словацько-російські відносини і позбавити їх характеру винятковості. Цей період характерний певним охолодженням відносин, яке зумовлене російською підтримкою попереднього уряду СР.

Україна та Словацька Республіка молоді незалежні держави, які мають схожу історію, культурні традиції та спільний кордон. Всупереч тому, що Україна є найбільшим сусідом СР, певний період для словацького суспільства вона залишалася практично «невідомою» країною. В 1994-1998 рр. під час прем'єрства В. Мечіара, відносини з Україною були підпорядковані стосункам з Росією.

В 1996 р. (три роки незалежності СР) ні одне з словацьких мас-медіа не мало постійного журналіста в Києві. Більшість журналістської інформації про Україну походила з Москви і визначалася «російським поглядом». Словацько-українські відносини залишалися в тіні словацько-російських відносин. Це відмічають і словацькі політологи М. Влаховський, А. Дулеба, П. Лукач [19, с. 80].

З червня 1996 р. в Києві звільнилася посада посла СР, яка ще й в 1997 р. не була зайнята і таким чином Україна залишалася єдиною сусідньою країною, в якій СР не мала представництва на вищому дипломатичному рівні. Показовою є позиція влади СР, яка не вважала за потрібне знайти заміну на звільнену вакансію. Не вирішувалося ряд питань господарського та торговельного характеру. Словацький уряд і в подальшому підходив до України швидше як до «воріт Росії» (вислів С.Козлика, віце-прем'єра СР) ніж як до рівноправного партнера [18].

До важливих питань в словацько-українських відносинах відноситься й координація спільного підходу до питань транзиту російської сировини через території України та СР до Західної Європи. Між сторонами виник конфлікт інтересів у зв'язку з планом

побудови нового газопроводу «Ямал-Європа» з Російської Федерації через території Білорусії та Польщі до Німеччини. Українська сторона визначила проєкт як антиукраїнський, тому що він погіршував становище України як незалежної держави. Словацька сторона, не координуючи свою позицію з Україною, намагалася під час переговорів з РФ добитися, щоб з польської території через СР вела спеціальна гілка, яка б охопила країни південної Європи. Прем'єр В. Мечіар в червні 1995 р. зазначив, що вважає основною помилкою української політики, те що газопровід «Ямал-Європа» йде через Білорусію і Польщу, а не через Україну і Словаччину [3]. На ділі ні Україна, ні СР не досягли своєї мети у вирішенні цього питання, але перебіг подій показав, що до зближення позицій обох держав ще далеко. У даному випадку обсяг і динаміка словацько-російських відносин того періоду свідчить про те, що словацька сторона надавала більшого значення двостороннім відносинам з РФ, а не з Україною.

Питання подібного характеру виникло через декілька років знову. Частиною господарських справ словацько-російських відносин стала побудова південної гілки газопроводу «Ямал». Словацький уряд на початку березня 2000 р., не враховуючи інтереси двох найбільших сусідів СР, висловив згоду з пропозицією російської сторони на побудову газопроводу через Білорусію, Польщу та Словаччину в обхід України. Україна та Польща, на відміну від Словаччини зайняли стриману позицію. Через не зовсім професійний підхід своїх представників, СР в справі «Ямал-2» опинилась в проблематичній ситуації. В 2001 р. словацькі дипломати не могли зробити нічого розумнішого як зайняти вицукану, стриману позицію. В лютому 2002 р. «Газпром» заявив, що проєкт побудови газопроводу переноситься на невизначений час. Справа «Ямал-2» дала «цінний» урок словацьким дипломатам про те, що ігнорувати інтереси сусідів не варто. Крім того найближчі сусіди – Польща та Україна – переконались, що Словаччина не завжди гідна довіри. Крім напруження відносин з цими країнами ніяких інших наслідків цього питання не було, але саме це і стало ще одним слабким місцем політики уряду М. Дзуринди.

Крім сфери сировинної промисловості інтереси двох сусідніх держав, СР та України, зіткнулися і на найвищому міжнародному рівні – в ООН. В 1997 р. відбулася дипломатичне суперництво за зайняття посади голови 52 сесії Генеральної асамблеї ООН, з якого переможницею вийшла Україна. Головною причиною поразки словацької політології вважали «нечітку» зовнішню політику своєї держави [17]. Подібна ситуація розгорнулася і в 1999 р., коли розгорнулося суперництво цих двох держав за місце непостійного члена у Раді Безпеки ООН, яке знову виборало Україна.

В українсько-словацьких міждержавних відносинах, особливо 1996-1997 рр. були взагалі приклади не зовсім серйозного підходу до розвитку двостороннього співробітництва. Словацькі дослідники наводять такий факт: в період підготовки зустрічі урядових делегацій на чолі з прем'єр-міністрами П. Лазаренком та В. Мечіаром в березні 1997 р. в Ужгороді, словацька сторона, по-перше, ніяк чітко не могла визначитися із місцем проведення переговорів - український уряд пропонував зустрітися в Ялті, але уряд СР під тиском Москви, яка займалася в цей час «кримським питанням», відмовився. Кабінет Міністрів СР тому запропонував провести зустріч і переговори урядових делегацій в прикордонному Ужгороді. По-друге, навіть прес-служба прем'єра СР В. Мечіара до останнього моменту не здатна була пояснити, які ж конкретні питання і документи будуть розглядатися на зустрічі урядових делегацій України і СР в м. Ужгород [19, с. 84]. Можливо, і через такий підхід ужгородська зустріч і переговори урядових делегацій України і СР в березні 1997 р. стали останніми в практиці українсько-словацького міждержавного співробітництва 1990-х років.

Україна ні з одною із держав Центрально-Східної Європи впродовж 1990-х років не мала такого потенційно ефективного механізму двостороннього міжурядового співробітництва у формі регулярних щорічних зустрічей урядових делегацій, як із Словаччиною. На жаль, в 1998-2002 рр. такі спеціальні міжурядові українсько-словацькі зустрічі і переговори уже не проводилися. Сторони знову повернулися до стандартних, але менш продуктивних методів візитної дипломатії на міжурядовому рівні.

Новий уряд СР М. Дзуринда декларував бажання змінити підхід до стосунків з Україною [13; 14]. Саме завдяки конфліктному характеру головних тем словацько-українських відносин позитивних змін не відбулося. Інтереси СР та України зіткнулися в декількох основних питаннях. Міністр закордонних справ СР Е. Кукан визначив суперництво з Україною за місце непостійного члена Ради Безпеки ООН як «дружнє» [11]. В подібному дипломатичному дусі висловлювалися й українські представники, але фактом залишалось те, що переможцем вийшла одна сторона.

Крім того Україна блюче сприйняла введення візового режиму зі сторони Словаччини (червень 2000 р.) і вважала його передчасним. На думку українського посла в СР Ю. Рилача «такий крок не був абсолютно невідворотним» [12]. На думку української сторони взаємна співпраця з СР виявилася неуспішною, на відміну від Польщі чи Угорщини, які вирішили зачекати з введенням віз.

Всупереч тому, що номінальна кількість офіційних зустрічей представників СР та України в 1999-2000 рр. збільшилась, в порівнянні з попереднім періодом, до якісних змін у відносинах двох держав це не привело. Словаччина і Україна і в подальшому шукали мову спільних інтересів.

З початком XXI ст. Словацька Республіка чітко обрала євроінтеграційний курс, і фактично всі зовнішньополітичні інтереси країни зосередилися на виконанні інтеграційних критеріїв вступу до Європейського Союзу та НАТО і співпраці з країнами Вишеградської четвірки. І Росія, і Україна відійшли на другий план.

Висновки. У визначений період 1993-2004 рр. у відносинах СР-РФ можна виділити два етапи: I. 1993-1998 рр. та II. з 1998 р. і їх визначення залежить від внутрішньополітичної ситуації в СР. В 1998 р тут змінюється уряд, який починає проводити однозначну західноєвропейську політику і відносини з Росією набувають суто економічного характеру. Другий етап словацько-російських відносин, який розпочався в 1998 р. характеризується певним охолодженням інтересу Росії до СР, оскільки російські політичні кола активно підтримували попереднього прем'єра В. Мечіара. Крім того Росія не сприймала активної західної зовнішньої політики нового уряду.

В словацько-українських відносинах якісно відмінні періоди майже збігаються. Різниця полягає в тому, що в 1993-1998 рр. словацькі стосунки з Україною хоча й були активними, але носили в собі зацікавленість насамперед Україною як посередницею з Росією. Вся зовнішня політика СР в цей період була позначена «московським поглядом». З 1998 р. хоча й намітилися якісні зміни в словацько-українських відносинах, але завдяки конфліктному характеру головних питань цього періоду позитивних змін не відбулося. Забігаючи наперед, можна сказати, що позитивні зміни у цих відносинах розпочнуться на зламі тисячоліть, в кінці 2000-поч. 2001 рр. Хоча не слід робити хибний висновок, що відносини СР та України взагалі не мали позитивних наслідків: були налагоджені міждержавні зв'язки на вищому рівні, розвивалися економічні відносини, співпраця у сфері мистецтва та культури, регіональне співробітництво та інші компоненти міждержавних відносин. Ці аспекти словацько-українських відносин є темою інших досліджень. Акцент у даному дослідженні поставлено саме на такому ракурсі питання як вплив дипломатії РФ на політику СР.

Таким чином в 1993-2004 рр. в словацько-російських та словацько-українських відносинах присутні діаметрально протилежні тенденції. Якщо словацько-російські відносини розвивалися по висхідній лінії і мали переважаючий характер то словацько-українські відносини носили тенденційний, ситуативний характер. Така ситуація була відзеркаленням внутрішньополітичного розвитку цих держав, особливо Словаччини, уряд якої притримувалася двовекторної зовнішньої політики до 1998 р.

Джерела та література

1. Віднянський С. В. Українсько-словацькі відносини: здобутки і перспективи / С. Віднянський, Т. Сергієнко // Науковий вісник Дипломатичної академії при МЗС України. Випуск 7. - К. : Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України, 2002. - С. 221-229.
2. Вовканич І. І. Становлення міждержавних взаємин Чехії, Словаччини та України / І. Вовканич, І. Сюсько // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Випуск 7. - К. : Інститут історії України НАН України, 1998. - С.225-229.

3. Киевские ведомости. – 14.6.1995.
4. Україна і Європа (1990-2000 рр.). Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка / Мельникова І. М., Свєєнко І. В., Знаменська М. В., Мартинов А. Ю., Нікіфорук Д. І. - К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 308 с.
5. Україна і Європа (1990-2000 рр.). Частина 2. Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу. Анотована історична хроніка / Мельникова І. М., Горенко О. М., Мартинов А. Ю., Нікіфорук Д. І. - К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 123 с.
6. Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів (1991-1995 рр.). У 2-х кн. / Упоряд. Будаков В. В. та ін.; Відпов. ред. Удовенко Г.; МЗС України. Кн.1. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - 736 с.
7. Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів (1991-1995 рр.). У 2-х кн. / Упоряд. Будаков В. В. та ін.; Відпов. ред. Удовенко Г.; МЗС України. Кн. 2. - К.: Юрінком Інтер, 1998. - 496 с.
8. Duleba A. Slovenska vuchodna politika: Kyjev v hlubokom tieni Moskvy // Medzinárodná politika. - 1997.-№ 4. - S.14-16.
9. Duleba A. Ukrajina a Slovensko. Geopolitické charakteristiky vyvinu a medzinarodne postovanie Ukrajiny. Implikacie pre Slovensko. – Br.: Veda, 2000. - 402 s.
10. Duleba A. Ukrajina – tretí rok samostatnosti. Hrozi destrukcia statu? // Medzinárodné otázky. - 1994. - № 3. - S.62-77.
11. Národná obroda, 25.1.1999.
12. Pravda, 24.8.2000.
13. Priority zahraničnej politiky SR na obdobie rokov 2000-2003. Strednodobá koncepcia. - Bratislava, vláda SR, 2000.
14. Programové vyhlásenie vlády SR. - Bratislava, vláda SR 1998.
15. Slotá prijal Zotova. // SME. - 11.4.1997.
16. SME, 30.4.1997.
17. Sme. 18.6.1997.
18. Ukrajina- brána k Rusku. Pravda, 16. 6. 1995.
19. Wlachovský M., Duleba A., Lukač P. Zahraničná politika SR. //Slovensko, 1996. - S.71-100.

УДК 94(44):[28-37:316.482.051.63]“19/20”

Б. Сипко

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СЕРЕДОВИЩІ ІМАМІВ ФРАНЦІЇ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ СТ.

У статті на основі нормативно-правових актів, інтерв'ю із французькими імамами, преси й ісламської періодики, простежено процеси, які відбувалися у середовищі імамів П'ятої Республіки на зламі ХХ – ХХІ ст. Основний акцент зроблено на аналізі факторів, які перешкоджали створенню прошарку власне “французьких” імамів і своєрідного “конфлікту поколінь” лідерів ісламської умми.

Ключові слова: іслам, Франція, імами, Сохейб Беншейх.

On the basis of legal acts, interviews with French Imams, press and Islamic periodicals, traced processes that took place among the Imams of the Fifth Republic at the turn of XX - XXI century. The main emphasis is on the analysis of the factors that hindered the establishment of the stratum of veritable “French” Imams and of “conflict of generations” between leaders of the Islamic Ummah.

Key words: Islam, France, Imams, Soheib Bensheikh.

У перекладі з арабської мови “імам” дослівно означає – “той, хто знаходиться попереду”. Обов'язками імама є: читати молитву та здійснювати обряди, пов'язані з народженням дитини, релігійними шлюбами та розлученнями, поховально-поминальні ритуали як у мечеті, так і за її межами. Імами також можуть бути викладачами у релігійних школах при мечеті (медресе). Що ж стосується універсальних критеріїв, яким має відповідати кандидат на цю посаду, то до них відносять: ісламське віросповідання, чоловіча стать, зрілий вік, здоровий глузд і відсутність важких тілесних дефектів, які би перешкоджали повноцінно виконувати обряди. Так звані “критерії другого порядку” передбачають: ісламську освіту або базові знання, потрібні для правильного виконання обрядів, порядність, моральність і володіння арабською мовою для читання оригіналу Корану без помилок [1].

Страсбурзький дослідник Ф. Фрегозі слушно зауважив, що у П'ятій Республіці, на відміну від мусульманських країн, де імам лише очолював молитву, абсолютизувалася роль цієї релігійної особи. На нашу думку, це можна пояснити ототожненням європейцями імамів зі священниками. Але імама не можна трактувати, як “мусульманського священника”, оскільки він, на відміну від останнього, не приймав спеціальних свячень, а просто обирався на свою посаду громадою або призначався релігійною владою. Тому імам – це визнаний громадою або владою лідер, який очолював релігійне життя парафіян мечеті та вирішував адміністративні питання.

Незважаючи на те, що на зламі ХХ–ХХІ ст., завдяки отриманню французького громадянства та наверненню корінних французів, “іслам у Франції” перетворювався у “французький іслам”, суспільство продовжувало розглядати його, як релігію іммігрантів. Така ситуація була спричинена й тим, що більшість імамів продовжувала шукати зв'язки з “країнами походження”. Як слушно зауважив С. Беншейх, “нефранкомовні, які отримали освіту в рідних країнах, більшість імамів походять зі селянського середовища і опиняються у суспільстві, якого вони ніколи не уявляли. Шановані, вони пропонують утримання, а не участь [у громадському житті – Б.С.], закритість, а не відкритість” [7, р. 11].

На імамів завдання інтеграції мусульман поклала Хартія мусульманської релігії Франції від 10 січня 1995 р. Зокрема, 20 стаття цього документа передбачала, що проповіді імамів мали узгоджуватися як з нормами ісламу, так і з законами Франції. Імам мав бути зразком соціальної та моральної поведінки, володіти визнанням у Республіці дипломом і хорошим знанням французької мови [12, р. 184]. Але статистичні дані показують, що, незважаючи на позитивну динаміку, реалізувати вимоги Хартії, не вдалося і до кінця президентської каденції Ж. Ширака. Так, 1995 р. 96 % імамів, які працювали у Республіці, не були французькими громадянами [19, р. 26]. У 2007 р., за даними Міністерства внутрішніх справ, серед 2–3,5 тис. “французьких імамів” було: 40 % марокканців, 24 % алжирців, 6 % тунісців, 15 % турків, 6 % вихідців із країн Тропічної Африки та 9 % французів [13]. За підрахунками В. Гейсера, серед імамів Марселя на початку ХХІ ст. було 25 алжирців, 7 марокканців, 4 коморці, 3 тунісці, 3 вихідці з країн Західної Африки, 2 єгиптянина та 2 корінні французи [14, р. 23]. Міністр внутрішніх справ Д. де Вільпен у грудні 2004 р. констатував, що третина імамів взагалі не володіла французькою мовою [3, с. 115]. Відповідно, ця категорія релігійних лідерів виступала охоронцями традиційних цінностей, а не інструментом інтеграції, як це передбачала Хартія мусульманської релігії Франції.

Така ситуація була зумовлена, насамперед, нестачею відповідних кадрів. Станом на 1995 р. у Республіці лише три інституції готували імамів, тому більшість релігійних лідерів прибували до Франції з мусульманських країн (насамперед із Марокко, Алжиру та Туреччини) або призначалася релігійною громадою з числа “старійшин”, які були носіями ісламських традицій, але не мали належної релігійної освіти. Закономірно, що імами, які фінансово залежали від держав, які їх делегували, любляли інтереси цих урядів, а не працювали над узгодженням норм ісламу та світськості. Аналогічно діяли й “висуванці” релігійних громад, які з фінансових причин, пристосовувалися до інтересів своїх парафіян. У Марселі, де серед мусульман все ще переважали іммігранти першого покоління

похилого віку, імаами, які були двомовними, проповідь вели виключно арабською мовою: у 37 з 47 мечетей цього міста проповідь велася арабською, у п'яти – арабською та коморською і лише в п'яти інших – арабською та французькою [14, р. 25].

Відповідно, проблема підготовки власне “французьких” імамів була пріоритетною як для основних ісламських федерацій Республіки, так і для Міністерства внутрішніх справ. У 1990 р. Об'єднання ісламських організацій Франції виступило з ініціативою створити на основі Закону про свободу асоціацій від 1 липня 1901 р. Європейський інститут гуманітарних наук (Institut Européen des Sciences Humaines – IESH). У 1992 р. в Шато-Шиньон у Ньєврї було урочисто відкрито IESH, який мав не лише пропонувати пізнавальні курси про іслам (у т.ч. й для жінок), а й готувати імамів. У 1992–1993 н. р. цей навчальний заклад мав лише дванадцять студентів, але 2000 р. освіту там здобували уже 120 осіб на стаціонарному та 200 на заочному відділеннях [2]. Зацікавлення студентів і належне фінансування (знову ж таки за рахунок меценатів із країн Перської затоки) дозволили 1999 р. відкрити однойменну філію у паризькому передмісті Сен-Дені, де пропонували лише вечірні курси та курси вихідного дня. Коли на початку XXI ст. Об'єднання ісламських організацій Франції (принаймні, офіційно) було змушене відмовитися від зовнішнього фінансування, вартість навчання в IESH зросла, зменшилася кількість викладачів та почався збір коштів серед французьких мусульман [2]. Станом на 2006 р. лише 30 випускників IESH працювали за фахом [17, р. 123].

У жовтні 1993 р. виникли одразу два інститути зі статусом культурних асоціацій, які мали готувати імамів. Велика Паризька мечеть створила Інститут релігійної освіти та теології (Institut de Formation Religieuse et Theologie), на урочисте відкриття якого було запрошено міністра внутрішніх справ Ш. Паскву. Новостворений заклад пропонував релігійну освіту і курси мови та цивілізації лише бакалаврам чоловічої статі, тобто був орієнтований виключно на підготовку імамів [11, р. 108].

Уже наступного тижня, новонавернений в іслам француз Алї Дїдьє Бург, за фінансової підтримки Національної федерації мусульман Франції, створив Ісламський університет Франції (Université Islamique de France – UIF) [26], покликаний готувати імамів і лідерів ісламських асоціацій. У цьому навчальному закладі, що не мав визнаного державою диплома, було лише вечірнє відділення. У 1995 р. UIF перейменували на Інститут ісламських досліджень Парижа, а в 2002 р. – на Центр вивчення та дослідження ісламу (Centre d'Etudes et de Recherche sur Islam – CERSI). У 2002 р. в CERSI було закрито відділення з арабською мовою викладання, і курси читалися виключно французькою мовою. Станом на 2006 р. у CERSI навчалася 150 студентів, а 10 випускників працювали за фахом [17, р. 123].

У 2006 р. Національна федерація мусульман Франції здійснила ще одну спробу створити повноцінний інститут для підготовки імамів. Так, 25 листопада у Ліллі засновано Інститут гуманітарних наук імені Авіценни (Institut Avicenne des sciences humaines – IASH). Одразу після створення, IASH започаткував наукову співпрацю з Університетом Лілля, завдяки чому сертифікат, який видавали випускникам Інституту імені Авіценни, визнаний французькою державою. IASH мав статус приватного вищого навчального закладу та фінансувався французьким урядом, муніципалітетом Лілля та Національною федерацією мусульман Франції. Мер Лілля Мартін Обрі (на посаді з 2001 р.) пояснила дотації Інституту тим, що ця структура “є лабораторією, що прагне поєднати світськість та іслам” [8, р. 44].

У створенні потужного центру для підготовки “французьких” імамів, позбавлених іноземних впливів, була зацікавлена й влада Республіки. Згадані чотири інститути готували порівняно незначну кількість майбутніх служителів культури і займалися не стільки удосконаленням навчальних програм, як відкритим суперництвом між собою. Тому 2000 р. Вища рада інтеграції запропонувала створити у Страсбурзі освітній центр мусульманської теології. На основі цього проекту, міністр освіти Люк Феррі 26 червня 2002 р. підписав указ про створення Європейського інституту вивчення релігій з ісламським відділенням. У травні 2003 р. Л. Феррі доручив історика Данієлю Рїве скласти орієнтовну навчальну програму для підготовки французьких імамів [22, р. 20]. Циркуляр Міністерства освіти від 6 березня 2006 р. регламентував роботу Європейського інституту вивчення релігій. Основним завданням цього інституту, який фінансувався державою, мала бути підготовка вчителів для викладання релігієзнавства у школах [5]. Діяльність Європейського інституту вивчення релігій полягала також в організації курсів, семінарів, публікації довідкової та науково-популярної ісламознавчої літератури.

Врешті у 2007 р. Міністерство внутрішніх справ знайшло доступний і недорогий спосіб “пристосувати” імамів до реалій Республіки. У Католицькому інституті Парижа випускникам ісламських інститутів і практикуючим імамам пропонували прослухати 400-годинний курс “Релігії, світськість, багатокультурність”. Відповідальним за підготовку, що включала вивчення французької мови та культури, політичної та релігійної історії Республіки, було призначено соціолога релігії Олів'є Бобіно [23]. У 2008 р. перша група з тридцяти імамів, здебільшого випускників Інституту релігійної освіти та теології при GMP, записалася на цей курс. Фінансована державою програма “Релігії, світськість, багатокультурність” знайшла підтримку в середовищі основних ісламських федерацій, оскільки анонсувалася як доповнення, а не конкурент їхніх навчальних проектів. Зокрема, президент Об'єднання ісламських організацій Франції Лхаж Тамі Брез закликав випускників IESH записатися на курси в Католицький інститут Парижа, оскільки “французький імам не може не знати основ лаїцизму та історії Франції” [17, р. 123].

Ще однією перешкодою для нормальної співпраці між імамами у Франції була відсутність єдиної координаційної структури. У 1992 р. було створено Раду імамів Франції, генеральним секретарем якої обрано Дао Мескіна [22, р. 20]. Оскільки її керівництво відмовилося від співпраці з Великою Паризькою мечеттю, а в 2003 р. і з Французькою радою ісламу, це об'єднання не набуло впливовості. У травні 1996 р. Вища рада мусульман Франції створила нове об'єднання ісламських релігійних лідерів – Національну раду імамів Франції. “Впливовість” і бездіяльність цієї ради імамів влучно описав шейх Абу Халід у 2009 р.: “Не розумію, що відбувається з Радою імамів. Її створили кілька років тому, але жодної інформації про неї не маємо, хоча офіційно входимо до неї...” [13]. 16 листопада 1997 р. FNMF збрала у Парижі близько двадцяти імамів і створила ще одне маріонеткове об'єднання – Національну координацію імамів і релігійних провідників. Друкований орган Національної федерації мусульман Франції озвучив “причину” появи Національної координації імамів: “Дві чи три Ради імамів, які існують лише на папері та слугують кільком панам за алїбі для самопроголошення ректорами та великими муфтіями [закрид щодо Великої Паризької мечеті – Б.С.]” [21, р. 2].

Перешкодою повноцінній роботі імамів був і указ Дьєні від 1913 р., згідно якого виплати священнослужителям не вважалася зарплатою, а лише пожертвою, а тому могли бути меншими, ніж прожитковий мінімум. Також служителям культури не мали права скаржитися на суму прибутків і користуватися державними компенсаціями [16, р. 98]. У Марселі “зарплату” отримували лише імаами, надіслані Великою Паризькою мечеттю. Схожою була ситуація в Ельзасі, де фіксовані виплати отримували “турецькі” імаами від уряду в Анкарі. Прикметно, що “зарплата” турецькому імаму, який погодився їхати до Франції, складала 1400 євро, порівняно з 500 євро у Туреччині [18, р. 83–86]. Тому багато імамів переїжджало із Туреччини до Франції.

Національна система підготовки імамів на стадії становлення, відсутність авторитетної спілки імамів і непрозорість фінансування призвели до того, що ситуація в ісламських місцях молитви була близькою до анархії. За підрахунками французького дослідника Е. В'єяр-Барона, у 2003 р. 75 % мечетей були в руках першого покоління іммігрантів [25, р. 571]. А зважаючи на активність другого, і, особливо, третього покоління іммігрантів, виникли передумови для “конфлікту поколінь” серед імамів. Президент Ісламського університету Франції Дїдьє Бург пояснив причини невдоволення “нового” покоління імамів: “Не дослухаючись до інтересів і прагнень другого покоління, перше покоління майже повністю монополізувало асоціації та посади імамів. Діалог між відповідальними спільноти, імамами та молоддю налагоджується складно...” [11, р. 106].

Чи не найяскравіше конфлікт між “новим” і “старим” поколіннями імамів наприкінці XX ст. проявився у Марселі. Терміном “нові” окреслюємо тих імамів, які отримали освіту у Франції та поділяли республіканські принципи; “старі” – тих, що отримали освіту за кордоном і, зазвичай, відстоювали консервативні позиції.

У 1995 р. муфтієм (делегованим імамом, який мав право вирішувати релігійно-юридичні питання) Марселя, глава Консультативної Ради Мусульман Франції Д. Бубакер призначив С. Беншейха. Він представляв “Мусульманську школу Франції” – новий напрям “французького ісламу”, що ставив за мету викладати Коран, адаптований до французьких традицій і способу життя. Коран є релігійним текстом, який потребує інтерпретації. Як і в кожного тексту, обсяг цієї книги обмежений, статичний, у той час, як суспільство є динамічним, змінним. Ця невідповідність, на думку членів “Мусульманської школи Франції”, мала вирішуватися шляхом переосмислення та “перечитування” Корану, а не “переписування”, у чому їх звинувачували представники консервативніших течій. С. Беншейх наголошував на тому, що треба відрізнити приписи Корану від просто усталених традицій, які не мали під собою релігійних догм [15, р. 57–59].

Хоча Беншейх був призначений муфтієм Марселя 1995 р., він прибув туди лише в 1997 р. Тривалу відсутність зумовили непорозуміння між новим муфтієм та впливовим імамом мечеті Ен-Наср у Марселі Башіром Дамані – алжирським робітником-пенсіонером і прихильником чіткого дотримання норм Корану. Зауважимо, що конфлікт між С. Беншейхом та Б. Дамані розпочався у 1986–1987 рр., коли майбутній муфтії вперше приїхав до Марселя, де залучився підтримкою середнього мусульманського стану [4, с. 99]. Відповідно, у 1995–1997 рр. в Марселі склалася патова ситуація: С. Беншейх відстоював сучасний реформістський іслам, але без широкої місцевої підтримки, а Б. Дамані, без відповідної освіти, але з кредитом довіри марсельської умми. З огляду на це С. Беншейх став “муфтієм без мечеті”.

До 2001 р. у Марселі паралельно діяли Регіональна федерація мусульман півдня Франції (очолювана Б. Дамані) та Регіональний комітет в ісламських справах (керував С. Беншейх). Лише заява нового мера Марселя Жана-Клода Годена про неможливість початку будівництва кафедральної мечеті, доки не буде досягнуто консенсусу між марсельськими імамами, застала Б. Дамані та С. Беншейха у червні 2001 р. “примиритися” та створити Колектив мусульманських асоціацій Марселя [4, с. 100].

Ще одним “полюсом сили” марсельського ісламу були імами, які представляли вихідців із країн Тропічної Африки, Коморських і Антильських островів. Особливістю “чорного” ісламу було те, що, по-перше, імами цих спільнот у релігійній практиці поєднували приписи Корану та традиції африканських племен, а, по-друге, вони діяли дуже відособлено, уникаючи співпраці як з “арабськими”, так і турецькими імамами, але намагалися налагодити діалог зі світською владою. Яскравим прикладом був француз сенегальського походження Бугума Сек. Він був одним з найліберальніших імамів Марселя (зокрема, єдиний у Марселі реєстрував шлюб мусульманки з не-мусульманином, що суперечить приписам Корану). Проповідував Б. Сек французькою мовою, брав участь у міжрелігійному діалозі з метою допомогти чорношкірим мусульманам зайняти належне місце у французькому суспільстві.

Якщо у Марселі у досліджуваній період спільні інтереси (будівництво кафедральної мечеті) все-таки об’єднали двох головних лідерів “старого” та “нового” поколінь імамів, то ситуація в Тулузі виявилася ще складнішою. Мусульманську еліту Тулузи на зламі ХХ–ХХІ ст. представляли особи, які працювали в Національному центрі наукових досліджень, Національному центрі космічних досліджень та авіаційно-космічній промисловості. Тулуза була другим містом Франції (після Парижа) за кількістю магрібських студентів [4, с. 95], тому й не дивно, що більшість “нових” імамів були випускниками французьких університетів, які залишилися працювати у Республіці. Представники цієї молоді еліти поступово утверджувалися в мечетях, які тривалий час були під контролем мусульман трудової хвилі імміграції.

До “нових” імамів належали Мамаду Даффи та Рашид Бумаді. М. Даффи приїхав з Малі у 1975 р., а в 2001 р. очолив дослідницьку фармакологічну групу Національного центру наукових досліджень і виконував функції імама мечеті передмістя Мірай [6, р. 7]. Даффи наголошував на тому, що його мечеть Аль-Хусейн (знаходилася у підвалі торгового центру Бельфонтен) – єдина у Тулузі, в якій проповідь виголошувалася виключно французькою мовою. Незважаючи на успішну наукову кар’єру М. Даффи на початку ХХІ ст. продовжував користуватися соціальним житлом у кварталі Ампало [4, с. 96], ймовірно прагнучи бути “ближчим” до своїх парафіян. Рашид Бумаді приїхав з Алжира в жовтні 1998 р. для навчання в аспірантурі Університету соціальних наук Тулузи. У 2003 р. він здобув ступінь доктора економічних наук і з кар’єрним ростом поєднував релігійну практику – проповідував у мечеті передмістя Порте-сюр-Гарон. Р. Бумаді вільно володів як французькою, так і арабською мовами, тому мову проповіді обирав, залежно від складу слухачької аудиторії.

Типовим представником “старого” покоління імамів був Мухамед Татаї, якому 2001 р. виповнилося 38 років. У минулому – інспектор коранічної освіти в Алжирі, закінчив університет Аль-Азхар в Каїрі, імам Великої Мечеті Парижа, імам у Страсбурзі, Аннесі та Марселі, згодом – мечеті ан-Нур у Тулузі [6, р. 10–11]. У 1999 р. М. Татаї ініціював створення Гуртка цивілізаційного діалогу, основною метою якого було сприяння будівництву Великої мечеті Тулузи. Про підтримку М. Татаї мусульманською громадою свідчить той факт, що за 2,5 місяці на будівництво мечеті він зібрав 213 429 євро. Натомість М. Даффи та Р. Бумаді бойкотували його діяльність. М. Даффи пояснив свою поведінку тим, що проблема будівництва Великої мечеті не є першочерговою (пріоритетним, на його думку, був проєкт мусульманського кладовища), а, крім того, французьке суспільство само повинно сприяти “виходу ісламу з підвалів”. Р. Бумаді висловився прозоріше: він не мав нічого проти створення нової мечеті, але не на чолі з М. Татаї [6, р. 9]. Натомість останній відмовився брати участь в діяльності Регіональної координації релігійних асоціацій, очолюваної М. Даффи. Тому ця організація, одним із завдань якої була координація інтеграційної діяльності мусульманських асоціацій, внаслідок непорозумін між лідерами, не змогла реалізувати поставлених перед нею завдань.

До імамів “нового покоління” можна віднести також імама Бордо Тарека Убру. Він перебрався до Франції з Марокко, коли йому було 19 років. Дипломований біолог, Т. Убру виконував функції імама у Нанті, Ліможі, По і Бордо. Він неодноразово наголошував, що не має відповідної теологічної освіти: “...багато років я сам вивчав іслам. Тобто у цій галузі я самоук. У мене немає вчителя. Я не слухав теологічних курсів в університетах, я сформувався сам, тут, у Франції.” [24]. На питання аспіранта Седрика Сасубра, чому обрав шлях імама, Т. Убру відповів: “Мусульманська спільнота Бордо була дуже дезорієнтованою. Тому, в силу обставин, я був змушений викладати арабську дітям та очолювати молитву, бо не було офіційних імамів [підкреслено – Б.С.]. Не я себе нав’язав чи проголосив імамом, це спільнота мене обрала...” [24]. Схожу ситуацію описав імам мечеті в регіоні Міді-Пірені: “Обрати імама – означає знайти того, хто має трохи більше знань, ніж інші. Ми спробували знайти імама, і люди обрали мене. З того часу я – імам мечеті Аль-Сунна...” [16, р. 7–8]. Як бачимо, через нестачу дипломованих французьких імамів, мусульмани були змушені обирати з-поміж себе релігійним лідером того, хто мав кращі теологічні знання.

Т. Убру вдалося поєднати здобутки класичного ісламознавства та французьких історичних і соціологічних студій. Під впливом західної герменевтики він вважав, що текст Корану є відправною, а не кінцевою точкою для роздумів [9, р. 78]. Крім того, у структурі шариату (ісламської нормативності), імам розрізняв обов’язковий ритуал і соціальні норми. Перше не підлягало зміні, а от друге могло модифікуватися, залежно від законів держави, що означало, – ісламське вчення може пристосуватися до західних цінностей, а мусульмани зуміють легше інтегруватися у французьке суспільство.

Кількома рядками квінтесенцію завдань для “нових” імамів сформулював Хасан Шалгуні, імам мечеті у Дрансі. Зокрема, Х. Шалгуні наголосив: “Я – французький імам. Я член умми і громадянин Республіки. Я належу французькій нації та ісламу. Релігія не просто керує мною, вона у мені живе. У моєму розумі та серці релігія і батьківщина гармонійно співіснують. Як республіканський імам, я маю вийти з мечеті та прямувати у передмістя. Як французький імам, я маю прогнати з мечеті все, що шкочить ісламу та французам. Я повинен ввести мечеть у третє тисячоліття та інтегрувати її у свідомість нашої Франції...” [14, р. 17–18].

Отже, на зламі ХХ – ХХІ ст. більшість імамів Республіки були іноземцями, частина з яких не знали державної мови та не розуміли французької культури. Але простежувалися й позитивні тенденції. Зокрема, на новий рівень вийшла підготовка власне

“французьких” імамів. Окрім Європейського інституту гуманітарних наук, Інституту релігійної освіти та теології і Центру вивчення та дослідження ісламу, які були створені раніше, виник Інститут гуманітарних наук імені Авіценни, дипломи якого визнавала світська влада. Перспективною була й програма додаткової світської підготовки імамів на базі Католицького інституту Парижа.

Оскільки у досліджуваній період все активнішими стало друге та третє покоління іммігрантів-мусульман, які мали французькі дипломи, а більшість мечетей залишалися в руках першого покоління, конфлікт інтересів став неминучим. Аналіз діяльності імамів у Марселі й Тулузі показав, що часто особисті переконання або честолюбство релігійних лідерів були вище інтересів місцевої умми. Знаковою стала проповідницька діяльність Сохейба Беншейха та Тарека Убру, які не просто передавали ісламське знання, а намагалися переосмислити Коран з позиції французьких мусульман і пристосувати релігійну практику до умов секуляризованого суспільства.

Джерела та література

1. Записано 24 липня 2013 р. зі слів Саїда Ісмагілова, муфтія ДУМУ “Умма” // Домашній архів автора.
2. Офіційний сайт Європейського інституту гуманітарних наук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iesh.org/> // 18.06.13.
3. Понкин И. Ислам во Франции / Игорь Понкин. – М. : Изд-во Учебно-научного центра довузовского образования, 2005. – 196 с.
4. Сезари Ж. Исламизация общественного пространства Франции. Конец конфликта близок? / Ж. Сезами, С.Ю. Баргаш, Д. Мур // Ислам в Европе и в России: сб. ст. / сост. и отв. ред. Е.Б. Деминцева. – М. : Изд. дом Марджани, 2009. – С. 92–103.
5. Arrêté du 6 mars 2006 portant création à l’Ecole pratique des hautes études de l’Institut européen en sciences des religions [En ligne] . – URL : <http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000269379&dateTexte.html> // 17.09.13.
6. Bargach S. Islam Toulousain/ Islam Marseillais: deux formes divergentes d’islam dans l’espace local / S. Bargach, J. Cesari, D. Moore // L’islam dans les villes européennes. – Paris, 2004. – P. 6–11.
7. Bencheikh S. Marianne et le Prophète. L’Islam dans la France laïque / Soheib Bencheikh. – Paris : Bernard Grasset, 1998. – 288 p.
8. Beski-Chafiq Ch. Jeunes et radicalisation islamiste. Lille, France / Ch. Beski-Chafiq, J. Birmant, H. Benmerzoug, A. Taibi, A. Coignard. – Aarhus, 2010. – 112 p.
9. Cesari J. Islam and Fundamental Rights in Europe / J. Cesari, A. Caeiro, D. Hussain. – European Commission, 2004. – 115 p.
10. Chalghouni H. Pour l’islam de France / Hassen Chalghouni. – Paris : Le cherche midi, 2010. – 432 p.
11. Charbonneau-Bloomfield A. L’Islam en France: de l’image au vecu / Alice Charbonneau-Bloomfield. – Nice, 2002. – 147 p.
12. Charte du culte musulman en France // Azeroual Y. Foi et République. – Paris : Éditions Patrick Banon, 1995. – P. 181–186.
13. Cheikh Ahmed El Habti (Abou Khalid). La situation des imams en France. Conférence présentée durant le colloque des imams qui s’est tenu en France en 2009 [En ligne]. – URL : http://www.masjidepinal.fr/extern/docs/autres/Les_imams_de_France.pdf // 14.02.14.
14. Geisser V. Immigration et mobilisations musulmanes à Marseille. L’éveil d’un “islam paroissial” (1945–2008) / V. Geisser // Cahiers de la Méditerranée. – 2009. – № 78. – P. 13–31.
15. Gozlan M. L’Islam et la République: Des musulmans de France contre l’intégrisme / Martine Gozlan. – Paris : Belfond, 1994. – 188 p.
16. Jouanneau S. Les imams en France. Une autorité religieuse sous contrôle / Solenne Jouanneau. – Marseille : Agône, 2013. – 528 p.
17. Laurence J. Integrating Islam. Political and Religious Challenges in Contemporary France / J. Laurence, J. Vaisse. – Washington : Brookings Institutions Press, 2006. – 343 p.
18. L’exercice du culte musulman en France. Lieux de prière et d’inhumation. FASILD. – Paris : La documentation Française, 2006. – 376 p.
19. Liens culturels et intégration: rapport au Premier ministre, juin 1995. – Paris : La documentation Française, 1995. – 163 p.
20. Lorcerie F. Les Populations d’origine maghrébine et comorienne de Marseille: rapport de recherche [En ligne] / Lorcerie F., Bariki S., Bruchi F. – URL : <http://www.ladocumentationfrancaise.fr/pdf> // 21.09.12.
21. Lumière. Mensuel édité par la Fédération Nationale des Musulmans de France. – 1997. – № 25. – 8 p.
22. Peter F. Training Imams and the Future of Islam in France / F. Peter // ISIM News-Letter. – 2003. – № 13. – P. 20–21.
23. Premier accroc dans la formation des imams [En ligne] // Le Figaro, 7.04.09. – URL : <http://www.lefigaro.fr/actualite-france/2009/04/07/01016-20090407ARTFIG00007-premier-accroc-dans-la-formation-des-imams.php> // 15.12.09.
24. Tareq Oubrou. Un bon musulman ne peut être qu’un bon citoyen. Entretien mené par Cédric Baylocq Sassoubre. 2003. [En ligne]. – URL : <http://www.islamlaicite.org/article326.html> // 26.07.13.
25. Vieillard-Baron H. De la difficulté à craner les territoires du religieux: le cas de l’islam en France / H. Vieillard-Baron // Annales de Géographie. – 2004. – Vol. 113. – № 640. – P. 563–587.
26. Voyage parmi les convertis à l’islam // Le Monde, 9.12.99.

УДК 94:001.83 (477+430.129) «20»

О. Мельничук

НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА БАВАРІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті досліджено наукове співробітництво між Україною та Федеральною землею Баварія (ФРН) упродовж 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. На основі джерел проаналізовано стан співпраці, основні напрямки та здобутки в цій сфері. Автором розкрито роль німецьких та українських організацій в налагодженні наукових зв’язків між обома країнами.

Ключові слова: Україна, Німеччина, співробітництво, наука, Баварія.

The article deals with scientific cooperation between Ukraine and The Free State of Bavaria (FRG) during the 90th of the XX century and at the beginning of the XXI century. On the basis of the sources the author analyses the state of the cooperation, the main directions and achievements in this sphere. The author investigates the role of German and Ukrainian organizations in establishing scientific contacts between these two countries.

Key words: Ukraine, Germany, co-operation, science, Bavaria.

Постановка проблеми та зв’язок із важливими науковими та практичними завданнями. Перспективним напрямком міжнародного співробітництва Німеччини та України є поглиблення співпраці у галузі освіти і науки. З огляду на це, важливою є співпраця з Баварією (Федеративна Республіка Німеччина), зважаючи на її економічний потенціал, наявність значної кількості науково-дослідних, освітніх та культурно-мистецьких закладів. Саме тому важливо визначити сучасний стан українсько-баварських взаємин у галузі науки, а також можливості їх подальшого поглиблення. Актуальність дослідження зумовлюється також відсутністю узагальнюючих праць з даної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Витоки українсько-баварської співпраці досліджували В. Степанов [18] та Г. Хоружий [22]. Наукові взаємини між Україною і Баварією, зокрема у галузі україністики, висвітлювали Л. Гайдученко [2] та В. Кучер [9].

Формулювання цілей статті. Мета роботи полягає у розкритті змісту, форм та особливостей українсько-баварської співпраці у науковій галузі упродовж 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Вклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Договірні-правова база українсько-баварських стосунків почала формуватися ще наприкінці 1980-х рр. 29 січня 1990 р. було підписано Спільну заяву про основні напрямки співробітництва між Україною та Баварією [16]. Крім того, було укладено ряд дво- та багатосторонніх угод, протоколів, меморандумів та інших документів між окремими українськими і баварськими відомствами, інституціями, організаціями, ВНЗ, містами та регіонами, які регулюють культурну та науково-освітню кооперацію.

Координуючим органом двосторонньої наукової співпраці було визначено Постійну українсько-баварську робочу комісію. У 1990 р. баварський уряд і керівництво України утворили спільні комісії із співробітництва в галузі охорони здоров'я, навколишнього середовища й культури.

Перше засідання Постійної українсько-баварської робочої комісії відбулося у Києві в червні 1991 р. Зустрічі робочих груп комісії сприяли обміну інформацією. На їх засіданнях відбувалося обговорення та затвердження двосторонніх проектів (в т. ч. наукових). Варто зауважити, що рішенням уряду ФРН Баварія могла брати на себе вирішення тих проблем українсько-німецького співробітництва, які не входили до урядової компетенції [1, с. 23].

У 1992 р. відбулось відкриття Генерального консульства України у Мюнхені, яке почало налагоджувати стосунки із земельними науковими та культурно-освітніми організаціями [3, арк. 14].

Численні дослідницькі заклади та наукові інститути у Баварії активно співпрацюють з відповідними установами в Україні. До співпраці у галузі науки залучено також низку українських та німецьких вищих навчальних закладів (далі: ВНЗ). Між окремими ВНЗ, науково-дослідними інститутами та іншими організаціями було підписано ряд угод про співробітництво. Зокрема, Національна академія наук України, Міністерство освіти і науки України, Національна академія державного управління при Президентові України співпрацюють із Баварською академією наук, Українським вільним університетом у Мюнхені, Баварською школою управління, Баварською академією адміністративного менеджменту та ін. Організовано ряд конференцій, симпозіумів, у яких взяли участь науковці з України, Німеччини та інших країн [15, с. 3].

Слід звернути увагу на деякі приклади ефективної наукової взаємодії між Україною та Баварією.

Традиційно співпрацюють українські та німецькі вчені у галузі україністики. Нині провідні центри україністики в Німеччині зосереджені в кількох університетах, де вивчають українську мову, культуру, літературу, історію, а також в межах кількох об'єднань.

Велику роль в активізації українознавчих досліджень у Німеччині відіграв Український вільний університет у Мюнхені – унікальний ВНЗ з українською мовою викладання за межами України [9].

Станом на 2011/2012 навчальний рік українська мова та література як спеціальність викладалася у кількох ВНЗ Баварії, зокрема в університетах міст Вюрцбург, Мюнхен, Бамберг, Ерланген, Нюрнберг, Регенсбург.

Окреме місце серед німецьких університетів займає Університет Людвіга-Максиміліана у Мюнхені. Україністика разом з балканістикою належать до галузей спеціалізації Інституту славистики цього ВНЗ. Крім того, Мюнхенський університет організовує щорічну Міжнародну україністичну Інтернет-конференцію «Діалог мов – діалог культур. Україна: глобальний погляд». Перша така конференція відбулася в жовтні 2010 р. 1–4 листопада 2012 р. такий захід проводився уже втретє [2, с. 18].

Започаткований міжнародний науковий форум відкрив широкі можливості для співпраці передусім наукової молоді. Якщо у 2010 р. у роботі першої Інтернет-конференції взяли участь 32 учасники з України, Німеччини, Великобританії, Чехії та Канади, то в наступній конференції учасників було вже 46, а на конференції 2012 р. зареєструвався 91 учасник. Неухильно зростає й кількість тих, хто бере участь в обговореннях доповідей на форумах конференцій в Інтернеті [8, с. 135].

Вивченням історії, економіки, літератури та мови німців за кордоном, в т. ч. в Україні займаються Інститут німецької культури та історії Південно-Східної Європи Університету Людвіга-Максиміліана (Мюнхен) та Інститут Східно- та Південно-Східноєвропейських досліджень (м. Регенсбург). У співпраці з українськими університетами ці інституції здійснили ряд науково-дослідницьких проектів [4, с. 29].

У 2000 р. налагоджено діалог, який традиційно проводиться за підтримки та участі Львівського національного університету імені І. Франка (кафедра німецької філології) та Фонду Ганса Зайделя (далі: ФГЗ). Регулярними стали конференції, що відбуваються по чергово у Львові та Мюнхені з актуальних теоретичних та практичних питань германістики.

Успішно співпрацюють з Україною провідні науково-дослідні установи економічного профілю, серед яких – Мюнхенський інститут Східної Європи. До недавнього часу важливим науковим осередком у Мюнхені залишався Український технічно-господарський інститут (УТГІ). 21 червня 2007 р. було укладено Угоду між УТГІ та Національним університетом «Києво-Могилянська академія», згідно якої УТГІ передав в дар до НаУКМА на довічне зберігання власний архів та видання. Відповідно останній зобов'язувався впорядкувати отримані матеріали та надавати доступ до цієї колекції всім бажаним. Комунікат про припинення діяльності УТГІ було опубліковано в липні 2009 р. [23, с. 25].

Позитивним є досвід українсько-баварського співробітництва у галузі медицини. У 1991 р. представники України та Баварії підписали декларацію про співробітництво в галузі науки, технологій, досліджень, охорони навколишнього середовища та охорони здоров'я. У 1993 р. Міністерство охорони здоров'я України та Міністерство праці, соціального правопорядку, сім'ї, жінок та охорони здоров'я Баварії затвердили протокол про наміри щодо співробітництва в галузі охорони здоров'я. Пріоритетним напрямком обрали діяльність у сфері педіатрії, розвиток концепції соціальної педіатрії в Україні та створення реабілітаційного центру для дітей та підлітків у Києві.

26 квітня 1994 р. в Києві було укладено Угоду про співробітництво між Міністерствами охорони здоров'я України і Баварії, у якій передбачалось також надання допомоги у створенні Українського медичного центру та навчанні його фахівців у Мюнхені [21, с. 4-5].

У вересні 1996 р. завдяки співробітництву українських і німецьких медиків та фінансової підтримки всесвітньо відомого концерну «Фольксваген» був створений Український медичний центр реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи Міністерства охорони здоров'я України.

Сьогодні Український медичний центр реабілітації об'єднує цілу мережу закладів (44 центри в усіх регіонах країни) надання допомоги дітям, які мають патологію нервової системи. Він є клінічною базою кафедри дитячої неврології та медико-соціальної реабілітації Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика. Такі кафедри існують лише в Лондоні (Великобританія) та Мюнхені [11, с. 11].

У тому ж 1996 р. було створено Міжнародне об'єднання дитячих лікарів, соціальних педагогів, психологів, логопедів «Україна-Баварія», «Баварія-Україна» і Міжнародний благодійний фонд «Нуклеус». За їх сприяння стало традиційним проведення кожні два роки Міжнародного українсько-баварського наукового форуму [21, с. 10].

Цей захід присвячений обговоренню проблем медико-соціальної реабілітації дітей з органічними ураженнями нервової системи. Ювілейний 10-й симпозіум відбувся 2-5 жовтня 2014 р. у Мюнхені з нагоди 20-річчя співпраці між Баварським Міністерством соціальної політики, праці, сім'ї та інтеграції та Міністерством охорони здоров'я України. Крім того, організуються інші наукові заходи, в яких беруть участь українські і баварські фахівці з медико-соціальної реабілітації дітей [24, с. 1-2].

Протягом усього періоду незалежності України активно розвивало зв'язки з державними установами Німеччини і Міністерство внутрішніх справ України. Інтенсивною та продуктивною є співпраця з поліцією Баварії. Спільна заява про співробітництво між органами міліції МВС України і поліції Державного міністерства внутрішніх справ Баварії була підписана 23 квітня 1992 р. [17, с. 339-340].

Здійснюється також співпраця між ВНЗ правоохоронних органів України та Баварії. Позитивним прикладом слід вважати співпрацю Донецького юридичного інституту (далі: ДЮІ) МВС України та поліції Баварії і Нюрнберзької школи поліції, початок якій покладено ще в лютому 1994 р. ДЮІ також укладено договір про співробітництво з Інститутом підвищення кваліфікації поліції Баварії у м. Айнрінг. Налагоджено стосунки між поліцайпрезидентурою м. Аусбург (округ Швабія) та м. Чернівці [7, с. 20].

Результатом вивчення й узагальнення фахівцями ДЮІ сучасного зарубіжного досвіду тренінгової роботи з поліцейськими стало створення в 2002 р. Науково-дослідного центру психотренінгових технологій як позаштатної лабораторії. Його завданнями стали розробка й впровадження в практику тренінгів різної спрямованості. На сьогодні навчання в ньому пройшли понад 2,5 тис. осіб, серед яких психологи, керівний склад і рядові працівники різних служб і підрозділів міліції, фахівці з інших екстремальних видів діяльності, викладачі, курсанти. Стали традиційними й дуже популярними серед спеціалістів міжнародні науково-практичні конференції, які щороку проводяться на базі центру у травні. У рамках наукових зустрічей спільно обговорюються актуальні проблеми реформування органів внутрішніх справ України, боротьби зі злочинністю, незаконною міграцією, підготовки, навчання та підвищення їхньої кваліфікації [10, с. 1-2].

У ДЮІ діє створений в результаті співпраці з поліцією Баварії навчальний відділ внутрішніх справ за зразком Нюрнберзької школи поліції (єдиний серед навчальних закладів МВС України). З метою отримання інформації про сучасне технічне оснащення та наукове забезпечення правоохоронних органів за кордоном встановлено ділові контакти із Німецьким центром випробувань спецзасобів, провідними німецькими фірмами по виробництву зброї.

Поліція готовності Баварії брала активну участь у проекті Федерального міністерства внутрішніх справ Німеччини з питань надання допомоги Україні у сфері підготовки до проведення Євро-2012, який був започаткований наприкінці 2007 р. Нині успішно втілюється програма допомоги Європейського співтовариства країнам Східної Європи (зокрема й Україні) з підготовки кадрів для поліції.

Відкриття у 2009 р. Генерального консульства ФРН у Донецьку стало новим етапом міжнародної співпраці українських інституцій з Державним міністерством внутрішніх справ Баварії та Фондом Г. Зайделя.

Відтак основними формами співпраці з іноземними правоохоронними органами, а також профільними навчальними та науковими закладами стали: проведення фахових семінарів за участю провідних фахівців поліції Баварії; навчання й стажування в іноземних навчальних закладах та підрозділах правоохоронних органів; публікації результатів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт науково-педагогічних працівників навчальних закладів у іноземних наукових виданнях; участь правоохоронців у міжнародних спортивних змаганнях, культурних заходах, соціальних акціях тощо [7, с. 21].

Останніми роками українсько-баварська наукова співпраця виходить на якісно новий рівень, охоплюючи нові сфери досліджень. Так, між Україною та Німеччиною налагоджено зв'язки між провідними архівними та музейними установами обох країн. 15 травня 2012 р. відбулось урочиста церемонія підписання Меморандуму про співробітництво між Державною архівною службою України та Генеральною дирекцією державних архівів Баварії.

Меморандум передбачає уніфікацію підходів та методологічних засад щодо взаємного виявлення документів з тематики, що викликає взаємне зацікавлення обох сторін, обмін копіями таких документів, а також обмін досвідом у сфері впровадження новітніх технологій в архівну справу. Дана угода сприятиме реалізації спільних виставкових, наукових та видавничих проектів, розвитку інших форм співробітництва. У рамках заходу було представлено оригінали архівних документів з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, що висвітлюють історію українсько-баварських відносин [14, с. 156-158].

Актуальні в останні роки розвивається обмін досвідом у галузі ведення лісового господарства. Так, 6-12 жовтня 2012 р. у Баварії перебувала делегація Державного агентства лісових ресурсів України. Українські фахівці відвідали Баварське державне лісонасінневе і лісорозсадницьке господарство у Ляуфені, Баварський інститут лісу і лісового господарства та ін. Учасники української делегації ознайомилися, окрім іншого, з досвідом роботи наукових установ лісового господарства Баварії та здійсненням еколого-просвітницької діяльності.

У результаті цього візиту досягнуто попередніх домовленостей щодо співпраці України і Баварії з ряду питань, зокрема генетики насінництва і селекції лісових деревних порід, природно-лісової освіти, охорони природи, ведення мисливського господарства, застосування передових технологій, препаратів для боротьби зі шкідниками і хворобами лісу [20, с. 3].

Спільні проекти ведуться також з таких напрямків як: захист екології, розробка та застосування біопаливних технологій, використання сонячної енергії, діяльність органів місцевого самоврядування, ЗМІ і т. д. Їх результатом є обмін досвідом у різних галузях наукових знань, створення науково-аналітичних розробок, публікація статей та монографій тощо [18, с. 13].

Українсько-німецьке науково-технічне співробітництво відбувається за підтримки як державних, так і недержавних інституцій. Серед них: Баварсько-українське товариство, Мюнхенський Німецько-східний форум (Deutsches Ost Forum Munchen – DOM) та ряд організацій української громади в Баварії. За їх посередництвом здійснюється фінансування досліджень українських науковців, розробка спільних проектів та проведення наукових конференцій, семінарів та інших видів міжнародної співпраці німецьких і українських учених [6, с. 17].

Важливу роль у налагодженні українсько-баварських наукових зв'язків відіграв Фонд Г. Зайделя. Представництво ФГЗ розпочало свою діяльність у Києві в жовтні 1992 р. Фонд засновано у 1967 р. і названо на честь колишнього прем'єр-міністра федеральної землі Баварія Ганса Зайделя.

Першу рамкову Угоду про діяльність ФГЗ в Україні підписали віце-прем'єр-міністр М. Жулинський та прем'єр-міністр Баварії М. Штрайбль. Нова Угода, що була укладена у 1995 р. віце-прем'єр-міністром України І. Курасом та Головою Фонду Г. Зайделя А. Багером, розширила правову базу для поглиблення цієї співпраці. ФГЗ здійснює низку спільних проектів за різними напрямками: від актуальних питань у сфері місцевого самоврядування до питань безпеки і оборони держави, діяльності правоохоронних органів, освіти і т. д. [19, с. 2].

Щорічно Представництво Фонду в Україні у рамках своєї діяльності проводить близько 100 заходів з різноманітними партнерськими організаціями. Загалом за період 1992-2012 рр. за сприяння Представництва ФГЗ в Києві відбулося понад 3000 заходів в Україні та за її межами, в яких взяло участь бл. 90 тис. співробітників правоохоронних органів і органів державного управління і місцевого самоврядування. За це час створено понад 50 профільних навчальних посібників і методичних розробок тощо [5, с. 2; 13, с. 30].

Важливими партнерами Представництва ФГЗ в Україні є МВС України і, підпорядковані йому, Національна академія внутрішніх справ, ДЮІ МВС України, Львівський державний університет внутрішніх справ і Одеський державний університет внутрішніх справ, Державна прикордонна служба України, Національна академія державного управління при Президенті України і регіональні Інститути державного управління в Одесі, Харкові, Дніпропетровську і Львові, органи місцевого самоврядування, державні підприємства, установи і організації у багатьох містах України. Зокрема, у 2001 р. плідна співпраця українських та німецьких науковців знайшла відображення у розробці двох навчальних курсів на базі спільного Українсько-Баварського центру менеджмент-тренінгу в м. Одеса [12, с. 2].

Суттєву роль в інтенсифікації спільних наукових досліджень відіграє співробітництво між містами-партнерами України та Баварії (Мюнхен – Київ, Нюрнберг – Харків, Регенсбург – Одеса, Чернівці – Меммінгем, Вишгород – Айхенау і т. д.), а також між регіонами (Чернівецька область – округ Швабія, Закарпатська область – округ Верхня Франконія та ін.). У співпраці з Інститутом Східної Європи в Мюнхені та Євангелістської лютеранської церкви Баварії в Одесі у червні 1993 р. засновано «Баварський дім» –

німецько-український культурний центр. У вересні 1995 р. було започатковано діяльність «Нюрнберзького дому» в Харкові. Співробітництво у цьому напрямку реалізується через низку інших науково-освітніх і культурних проєктів. Йдеться не лише про обмін офіційними делегаціями, а й контакти між окремими науковими установами та культурними інституціями [13, с. 32; 18, с. 10].

Висновки. Отже, 90-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст. позначені значною інтенсифікацією наукового співробітництва між Україною та федеральною землею Баварія (ФРН). Співпраця у цій сфері здійснюється у різних напрямках і формах та за підтримки державних установ і недержавних організацій. Унаслідок співпраці між науково-дослідними інституціями відбувається узагальнення результатів теоретичних досліджень, збагачення практичного досвіду науковців обох країн у сфері прикладних та гуманітарних наук.

Джерела та література

1. Баварія і Україна розширюють співробітництво // Німецько-український огляд. – 2001. – № 3. – С. 23.
2. Гайдученко Л. В. Сучасна україністика в Німеччині / Л. В. Гайдученко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. – 2013. – вип. 21. – С. 14–22.
3. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. – Ф. 8. – О. 198. – С. 27. – 32 арк.
4. Гількес П. Перший крок у новому напрямку / П. Гількес // Deutschland. – 1997. – № 1. – С. 29–30.
5. Діяльність Фонду Ганса Зайделя в Україні [Електронний ресурс] // Офіційний Веб-сайт. – Режим доступу : www.hss.kiev.ua. – 3 с.
6. Жихарєва Т. Л. Співробітництво Німеччини і України в галузі науки та освіти (1992–2007 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / Т. Л. Жихарєва. – Харків, 2010. – 23 с.
7. Зозуля С. Підготовку сучасного правоохоронця – на рівень європейських стандартів / С. Зозуля // Віче. – 2014. – № 4. – С. 20–22.
8. Карпіловська С. Світ, відкритий для співпраці українців / С. Карпіловська // Українська мова. – 2013. – № 1. – С. 134–137.
9. Кучер В. І. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені [Електронний ресурс] / В. І. Кучер // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06kvinib.html
10. Міжнародне співробітництво Донецького юридичного інституту – важлива складова діяльності навчального закладу [Електронний ресурс] // Офіційний Веб-сайт. – Режим доступу : www.dli.donetsk.ua. – 2 с.
11. Молчанов Д. Соціальна педіатрія в Україні : концепція, завдання, перспективи / Д. Молчанов // Здоров'я України. – 2011. – Березень. – С. 10–11.
12. ОРІДУ. Міжнародне співробітництво : Німеччина [Електронний ресурс] // Офіційний Веб-сайт. – Режим доступу : www.oridu.odessa.ua/?tozd=13/NM. – 3 с.
13. Ортнер Ф. Блакитно-білий край у центрі Європи / Ф. Ортнер // Deutschland. – 1996. – № 1. – С. 28–32.
14. Прилепішева Ю. А. Розвиток двостороннього співробітництва Державної архівної служби України з архівними установами світу / Ю. А. Прилепішева // Архіви України. – 2012. – № 3. – С. 150–158.
15. Протокол № 4 засідання виконкому Ради Західного наукового центру Національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України від 27 вересня 2013 р. [Електронний ресурс] – 6 с. – Режим доступу : www.sessiya-ua.com/akts/19564/index.html
16. Спільна заява Голови Ради Міністрів УРСР В. Масола і Прем'єр-міністра Вільної держави Баварія доктора М. Штрайбля про основні напрямки партнерського співробітництва від 29.01.1990 р. [Електронний ресурс] – 2 с. – Режим доступу : www.ukraine.uarpravo.net/data/base63/ukr63301.htm
17. Спільна заява про співробітництво між органами міліції Міністерства внутрішніх справ України і поліції Державного міністерства внутрішніх справ Баварії від 23.04.1992 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України : Офіційне видання / За заг. ред. Б. І. Тарасюка. – К. : Концерн : «Видавничий дім «Ін Юре», 2002. – Том 2, кн. 1: січень – липень 1992 р. – 2002. – С. 339–340.
18. Степанов В. Зв'язкам – понад тисячу років. Україна і Баварія : нарис історії відносин від давнини до сьогодення / В. Степанов // Політика і час. – 2002. – № 8. – С. 10–15.
19. Угода про співробітництво між Урядовою комісією з питань координації гуманітарної допомоги України та баварським фондом Ганса Зайделя у Мюнхені // Урядовий кур'єр. – 1995. – 18 лютого. – С. 2.
20. Україна–Німеччина : перспективи співробітництва // Лісовий і мисливський журнал. – 2012. – № 5. – С. 3–5.
21. Український медичний центр реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи Міністерства охорони здоров'я України (1996–2011). – 2011. – 24 с.
22. Хоружий Г. Баварія – потужний регіон Європи / Г. Хоружий // Всесвіт. – 1996. – № 12. – С. 4–9.
23. Ярошенко Т. До історії одного архіву : фонди Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені – відтепер у Могилянській книгозбірні / Т. Ярошенко // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 1. – С. 25–28.
24. X. Bayerisch – Ukrainisches Symposium. Programm (2. – 5. Oktober 2014, München). – München, 2014. – 8 S.

УДК 94:327(438+477)

М. Урбан

МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ЯК ФАКТОР МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН ТА КОНФЛІКТІВ: КАЗУС ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ

Метою статті є представити основні місця пам'яті які слугують основами для будови сучасної польської ідентичності та їхній вплив на формування взаємин з Україною.

Ключові слова: *місця пам'яті, національна ідентичність, національні стереотипи.*

The aim of the paper is to present crucial Polish sites of memory which are used in process of building Polish contemporary national identity and their influence on relations with Ukraine.

Key words: *sites of memory, national identity, national stereotypes.*

У сучасній науковій літературі та медійному дискурсі дедалі частіше пишуть про те, що суто культурні явища такі як: ідентичність, пам'ять, свідомість, традиція, стереотип тощо використовуються як засоби політичної боротьби а навіть, як показує приклад „гібридної війни”, яку Росія розв'язала проти України, вони стають елементом мілітарної операції. Насправді явище це не нове: дослідники націоналізму та національних рухів вказують на те, що ХІХ ст., тобто „століття націоналізмів” було першим періодом, коли політики залучали до ведення боротьби та війни засоби мобілізації мас, що були пов'язані з вище названими культурними явищами⁶². Процес цей став особливо посиленним у період „тотальних”, світових воєн та в період тоталітарних режимів. Відносно недавнім, яскравим прикладом залучення культурних цінностей та явищ для спрямування націй на шлях війни став конфлікт після розколу Югославії у 90 рр⁶³.

⁶² Р. Lawrence, *Nacjonalizm. Historia i teoria*, Książka i Wiedza, Warszawa 2007, с. 37.

⁶³ Див. І. Čolović, *Balkany. Terror kultury*, Czarne, Wołowiec 2007.

Маніпуляція культурними компонентами національної тотожності не завжди призводить до так кривавих наслідків, проте цей процес відбувається постійно і впливає на політичне становище нації та її взаємини з іншими, зокрема сусідніми, націями. У цьому процесі головним фактором є мабуть площина історичної пам'яті, що стає вказівкою для доленосних виборів, допомагає визначити межу поміж „своїми” та „чужими” й „союзниками” та „ворогами”, встановлює свідомість своїх переваг, а також почуття історичної місії.

Слід згадати ще один, чи не головний, фактор, а саме свідомість зазнаних предками кривд та необхідність покарання винних та компенсації. Почуття кривди та несправедливості, культ померлих а також страх перед можливим повторенням удару і асоціація негативних емоцій з об'єктом ворога вважаються тими чинниками, які найсильніше пов'язують уявлення про минуле, становлення ідентичності та політичну теорію та діяльність⁶⁴.

Доказом на це слугують дискурси про ідентичність, творені націями Центральної та Східної Європи, тобто жителями держав, які до кінця 80 рр. – початку 90 рр. були членами блоку т. зв. народних демократій або прямо належали до Радянського союзу. Ці держави та їхні нації були вимушені творити на ново національну ідею, політичний дискурс та визначити взаємини з навколишніми державами. Прикметно, що головним ресурсом „матеріалів” для реалізації цих завдань слугували саме історія й пам'ять. Треба також відзначити, що йшлося найчастіше про пам'ять та традицію, які сягали ще до періоду перед комунізмом. Реформа державного та національного життя сприймалася часто як повернення до *справжньої*, перерваної традиції. Пам'ять про історію включала зараз також ті елементи, які були заборонені під час правління комуністів, перш за все спогади про страждання завдані цими ж комуністами.

Отже, повернення до історії розумілося серед націй колишніх соціалістичних держав на два способи. Перший з них це засудження злочинів тоталітарних режимів та подолання їхніх наслідків. Друге, глибше розуміння цього процесу, розуміли як *очищення* національної свідомості з впливів комунізації та відтворення того, що у традиції й тотожності даної нації було відкинуто комуністичним дискурсом й водночас вважалося суттю справжньої, своєрідної, незалежної ідентичності⁶⁵.

Цей процес в обох контекстах відбувався з великими перешкодами в випадку майже кожної з націй регіону. Це було зумовлено декількома причинами. Першою з них є складність самого процесу конструювання нового моделю тотожності і його бази – нарації про минуле та історичну пам'ять. Вибір елементів бажаних для будови такого моделю та ієрархізація головних, важливих та залишених на фоні завжди потребує часу та спричиняє дебати та спори.

Друга причина це наслідки комунізації та денационалізації цвялень про минуле. Як головні ознаки цього слід відзначити активність людей старого режиму, які не покинули стремління зберегти контроль над всіма ділянками життя (не забуваймо, що сфера символічна багато важила у теоріях правління недемократичних режимів) та пасивність громадян, які були виховані у пропаганді старого систему, не проявляли бажання та спроможності модифікувати свої переконання та, найчастіше, нездолені злиднями епохи трансформації зосереджувалися на питаннях матеріальних. Тут треба ще додати, що взагалі процес (пере)формування людської ідентичності викликає або сильні пристрасті і стає чи не головним проявом активності як індивіда так і спільноти, або навпаки – з огляду на те, що цей процес важкий, болячий, пов'язаний з глибоким автоаналізом та входженням у конфлікти люди та суспільні групи відмовляються осмислювати свою тотожність.

В цьому плані друга з аналізованих причин поєднується з третьою. Жителі держав, що скинули комуністичну владу і почали прямувати до уявної громади суспільств відкритих, демократичних, зосереджених на здобування багатства та його консумпції у великій своїй частині прийняли для себе проект спільноти людей яка відмовляється від плекання тотожності національної та буде суспільство що складається з представників різних ідентичностей. Одною з вимог будови такого суспільства є відмовлення від зосередження на історії та відкинення її як головного джерела групової тотожності. Цей захід має унеможливити зловживання історією, яке в свою чергу має бути підставою для творіння суспільства шовіністичного, закритого, антидемократичного, небезпечного для меншин і сусідів⁶⁶.

Така концепція виявилась привабливою для тих громадян держав колишніх членів комуністичного табору, які хотіли якомога швидше долучити до багатих західних демократій, стосовно яких утворилась думка, що вони перемогли проблеми минулого через різкий поворот у майбутнє. На думку багатьох, поглиблений аналіз пам'яті став джерелом проблем держав „молодшої” Європи. За таким підходом слід було відмовитися від дебатів про історію, а як джерело тотожності сприймати філософські течії сьогодення.

Таке ставлення великої кількості людей, в першу чергу освічених та представників молодшого покоління, спричинило ще глибше повернення до історії традиціоналістів, які почали сприймати своє стремління до плекання спертої на історію тотожності як її захист: не тільки від ворогів в особі посткомуністів, але й прихильників постмодерністського плекання різноманітності дискурсів та нехтування минулим заради майбутнього. Цей останній підхід почав вважатися новим методом старої стратегії денационалізації держав Центральної та Східної Європи⁶⁷.

Слід ще згадати, що період комунізму та пов'язаних з ним: терору, цензури та маніпуляції питаннями національності, ідентичності та історичної пам'яті заморозили живі до кінця Другої світової війни міжетнічні конфлікти. Пам'ять про довоєнні та воєнні кривди й страждання вибухнула після падіння системи. Старші люди хотіли відреагувати приховану травму, молодші часто були збентежені швидкими, незрозумілими змінами, що породжувало почуття дезорієнтації та небезпеки⁶⁸.

Ті, хто міцно переживав відродження пам'яті про історичні травми часто відчували що ці злочини не були покарані, а прихильники „споглядання у майбутнє” (яких в свою чергу пов'язували зі слабкими або прямо продажними владою та елітами) нехтують цим питанням. З'являлися голоси про збільшення рівня шовінізму й агресії в національному плані. Це спонукало до радикалізації поглядів. У кожній державі посткомуністичного регіону створилась група громадян які вважали, що їхня ідентичність та само існування є у небезпеці через три фактори: комуністів, лібералів та представників сусідніх націй та етнічних меншин.

Як видно, ситуація навколо творіння тотожності на базі історичної пам'яті була й залишається вкрай складною. Когнітивний хаос навколо цих питань підсилений ще фактором розвитку засобів масової інформації та глобальної комунікації. Попри великі надії, розвиток комунікаційних технологій, обмін інформацією та різкий зріст кількості людей з вищою освітою не стали стимулом до будови „суспільства знань”, вільного від стереотипів та упереджень, яке вміє шукати й раціонально інтерпретувати факти⁶⁹. Навпаки, міфи й легенди ксенофобського забарвлення дуже успішно розповсюджуються по Інтернеті та інших інформаційних системах, які мали бути головним засобом в подоланні наслідків ігноранції та національної ворожнечі. Людський розум неспроможний аналізувати таку кількість інформації, думок, поглядів яку постачають потужні ЗМІ. Йдеться про матеріали, метою яких максимально є привабити увагу та нав'язати думки глядачам. Автори матеріалів буквально борються за розуми людей; ці ж розуми від перевтоми не можуть оцінити що є фактом, а що фальшем та намагаються захиститися.

Один із способів захисту полягає в тому щоб принципово не довіряти тому, що розповсюджують головні ЗМІ. Цей синдром притаманний також суспільствам колишнього комуністичного табору. Серед них можна спостерігати за тим, як люди вважають що головні медія, але й академічні еліти брешуть та приховують факти суттєві для існування нації з метою її дальшого гноблення та знищення.

⁶⁴ M. Ferro, *Resentiment w historii*, Czytelnik, Warszawa 2013, с. 8.

⁶⁵ О. Полянський, *Історія України: Проблеми методології та методики*, Богдан, Тернопіль 2012, с. 54.

⁶⁶ Пор. V. Tismanu, *Wizje zbawienia*, Muza, Warszawa 2000.

⁶⁷ О. Полянський, *op.cit.* с. 31.

⁶⁸ V. Tismanu, *op.cit.*, с. 179.; W. J. Burszta, *Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popkulturalizmem w tle*, Iskry, Warszawa 2013, с. 43.

⁶⁹ W. J. Burszta, *op.cit.*, с. 47.

Все вище сказане стосується також Польщі та України. Обидві нації чверть століття досвідчують проблем періоду трансформації. Цей процес стосується також сфери символів, тобто ідентичності, історичної пам'яті, визначення героїв та злочинців та формулювання адекватної оцінки й ставлення до них, національного характеру, обов'язків та покликань, уявлень про себе, своє місце у світі та про сусідів.

На перший погляд в питанні вирішення цих проблем Україна поступається перед Польщею. Всупереч цій популярній opinio, треба замітити що цей процес складний і сповнений контрверсій також у Польщі. Це зумовлено в першу чергу тим, що процес формування ідентичності нескінченний, він не прямує до завершення, але триває без кінця і приносить все нові результати. Залежить він від актуальних подій та викликів, які спонукають до повторного заглиблення в історію заради пошуку натхнення для переформулювання ідентичності. Це спостерігається сьогодні навіть у тих націй, які мовляв мають сильну, непохитну тотожність, наприклад американців, англійців, французів, німців тощо. Втім, етнічні зміни в цих державах та напружена міжнародна ситуація провокують новий погляд на історичну долю та переміни тотожності.

Процес селекції історичних спогадів та перетворення їх у складові елементи ідентичності перманентний, але складається з етапів та періодів. Що важливо, процес цей відбувається через визначення стосунку до нових/віднайдених елементів, але також до тих елементів національного нарративу про минуле, що вже тривалий час складають його канон та існують в уяві членів спільноти як провідні символи.

Ці символи це історичні факти, навколо яких члени даної нації або громади (насамперед ідеться про інтелектуалів) витворили особливий дискурс, об'єднуючий представників спільноти, на який складаються: тексти наукового, шкільного та популярного характеру, державні свята та церемонії, перейменування вулиць, будова пам'ятників, художня творчість тощо⁷⁰. Факти, які стали фундаментом нації □ та державотворіння, у науковій літературі за ідеєю французького історика П'єра Нори називаються місцями пам'яті. Нора відзначив, що аналізуючи цей феномен треба брати до уваги, що в цьому випадку за наукове, об'єктивне встановлення фактів важливіше спостереження за тим, які з тих фактів було вибрано (а які відкинуто) для будови національної пам'яті і як їх піддавано маніпуляції та міфотворенню.

Польський дискурс про національну пам'ять протягом 26 років, що минули від встановлення демократії у Польщі, звісно ж покликався на головні міфи та місця пам'яті, які займали чільне місце в історичному дискурсі ціле XX ст., включаючи епоху комунізму. Основні з них: початок існування держави в 966 р. з хрещення Мешка I; перемога у співпраці з народами Східної Європи над німецьким орденом хрестоносців під Грюнвальдом; „золотий вік” у XVI ст. та Річ Посполита як наддержави; вбивчі удари у XVII ст. завдані козаками Хмельницького та шведами; перемога над турками під Віднем та врятування Європи від ісламу; занепад держави у XVIII ст. та її розділи поміж Росією, Австрією та Пруссією; боротьба за визволення та криваві репресії; відродження держави у 1918 р. під проводом Ю. Пілсудського, перемога над більшовиками та „справжня” польська державність у 1918-1939 рр. (цей міф - головна різниця супроти міфів періоду комуністичного); героїзм боротьби проти гітлерівської Німеччини та німецький терор; советизація Польщі, антинародний терор советів та спротив і змагання за суверенну, демократичну Польщу (міф зовсім новий, звісно ж заперечуючий комуністичну модель пам'яті). До тих міфів треба ще додати уявлення про Креси як втрачену Аркадію та місце, яке протягом більшості історії посідало чільне місце для життя польської нації.

Польське уявлення про власне минуле, яке спирається на вище названі місця пам'яті, відзначається двома головними рисами. Перша з них це переконання, що поляки у давніх часах була нацією непереможних, чесних та хоробрих лицарів та державних мужів, що були спроможні створити континентальну потугу. Велич держави була втрачена через фатальне розташування поміж приреченими ворогами, які не могли змиритися з існуванням сильної Польщі.

Друга риса це переконання про те, що історія Польщі це в основному ланцюг поразок, кривавих репресій, знущань та принижень. Поляки думають про себе як про жертв, а мартирологія та вшанування героїв, які віддали життя за батьківщину, та безвинно вбитих мирних людей стали одним з центральних місць пам'яті.

По-третє, втрата наддержави та історичні негаразди були спричинені також внутрішніми факторами, а саме негативними рисами поляків, невмінням вести сильну політику, схильність до розколів та хаосу, слабкість супроти дій ворогів таких як провокації, диверсія й корупція. Коротше кажучи, чергові покоління поляків ставали „хороших дідів поганими онуками”, які не могли виповнити історичну місію відновлення величної держави та зрівнятися зі славними предками.

Ці риси вписуються в схему, яку дослідники націоналізму визнали як універсальну: модель національної історії що складається з „золотого віку”, епохи занепаду та періоду відновлення⁷¹. Ця теоретична модель має окремі національні різновиди. Відрізняються вони тим, які елементи вибрано для будови структури пам'яті, який стосунок мають до інших елементів так зі своєї історії так і до пам'яті інших націй, а також до сьогодення, та способом в якій ці елементи чергуються.

У випадку Польщі „золотим віком” є не період середньовіччя, але пізніший час Речі Посполитої, яка справді була апогеєм державного розвитку Польщі. Як період занепаду сприймають кінець XVII ст. та XVIII ст. (де увага зосереджується на внутрішній анархії та моральній деградації) і XIX ст. (тут до уваги беруть в першу чергу героїчну боротьбу проти зовнішніх ворогів). Роки 1918–1939, тобто період Другої Речі Посполитої, це „маленька золота епоха”, час відновлення державності, коли жили справжні державні мужі, а суспільство переживало час патріотичного піднесення (принаймні так це відображається у ідеалізованій пам'яті). Прикметно, що роки Другої світової війни сприймаються не як період занепаду, але навпаки: період, коли „тодішні” поляки, люди „яких вже нема” проявили свою мужність та надзвичайну моральну якість. Щойно період після 1944 р., відколи контроль над Польщею перебравши совети та їхні польські співробітники, вважається новою чорною епохою. Тим не менше, як у перші роки сталінської диктатури, так і у часи „м'якого” комунізму жили і боролися люди, що захищали честь польської нації.

Нинішній період це час повернення до взірців з часів Першої та Другої Речі Посполитої, особливого вшанування загиблих за Польщу борців та жертв ворожого терору та подолання наслідків антинаціонального комуністичного режиму, прокинення „сплячої” більшості суспільства та нейтралізації все активних прихильників антипольських сил.

Вище згадано про те, що поляки осмислюють свою історію як нарацію про постійну оборону, страждання, кровопролиття, неволю, поразки. Вони більшу частину періоду після 1989 р. думали про себе як про тих, хто втікає від історичних бід і хто ледь не приречений на програв, хто мусить всім доказувати свою справжню цінність. Це й спричинило „втечу від історії” цієї частини поляків, які вибрали „шлях до майбутнього”: вони мотивували це тим, що аналіз історії означає лише печальне розпам'ятування лиха, від чого треба рятуватися налаштуванням на працю сьогодні і успіхи у майбутньому.

Все одно поляки залишалися нацією, у якій інтерес до історії був набагато більший ніж наприклад у західних європейців. Тим не менше, ще 15 чи 10 років тому можна було думати, що поляки справді втомилися від історії та патріотизму. Молодь була зацікавлена ознайомленням з культурою Заходу, проявляла деякі комплекси меншовартості, а державні свята та урочисті ходи приваблювали або представників старших поколінь, або вузьке коло палких прихильників історії та симпатиків радикальних політичних течій. Всупереч популярним уявленням українців, повернення до пам'яті наприклад членів антикомуністичного підпілля, а тим паче віднайдення їхніх могил та засудження їхніх катів відбувалося повільно, з перешкодами або взагалі кігчилося невдачею.

⁷⁰ П. Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять*, Кліо, Київ 2014, с. 115–128.

⁷¹ Е. Сміт, *Культурні основи націй*, Темпора, Київ 2010, с. 70.

Соціологи та журналісти, досліджуючи питання патріотизму серед молоді робили висновок, що у найближчих поколіннях панівною буде модель „сучасного патріотизму”: замість культу героїв та жертв та плекання сили для захисту батьківщини від потенційних агресорів молоді поляки будуть виявляти любов до рідної країни через сплачування податків, культурну поведінку та інші прояви солідарності до навколишнього суспільства. Як варіант експерти передбачували гнів та нелюбов до держави спричинений важкими економічними обставинами.

Втім останні роки пов'язані із зовсім протилежним явищем. Молоді люди охоче пристають до націоналістичних формувань, патріотизм сприймають як готовність до захисту рідної країни силою, а натхнення для дій та життєвих виборів шукають в історії, насамперед у періодах „золотого віку” Польщі та боротьби за незалежність проти гітлерівської Німеччини та більшовиків. Саме культ пам'яті про події Другої світової війни призвів до популяризації двох на цей момент головних місць пам'яті. Перше з них це Варшавське повстання 1944 року.

Другий стосується „проклятих солдат” (український переклад не передає значення вислову „*żołnierze wyklęci*”). Йдеться про членів незалежницьких підпільних формувань, які після закінчення Другої світової війни не склали зброю та вступили у бій з новими окупантами – Червоною армією та НКВС і їхніми польськими політчиками. Приречені на поразку у нерівному бої, були мучені та мордовані у тюрмах, хоронені буквально на сміттєзвалищах. Їхні імена, як „бандитів”, „зрадників”, „фашистів” були викреслені з офіційного дискурсу, а їхні діти піддавалися репресіям як „політично ненадійний” та „кримінальний” елемент. Звідси й взялася назва „прокляті”, яка зараз поступово замінюється словом „*niezłomni*” („нескорені”).

Попри формальну заборону комуністичної ідеології та повернення до колективної пам'яті жертв комунізму й героїв спротиву проти цієї системи, сам культ „проклятих солдат” це відносно нове явище. Воно різко здобуло популярність буквально декілька років тому, особливо серед молоді. На даний момент це безумовно центральне місце пам'яті у польському дискурсі про історію, стосуюн до якого визначає межу між „патріотами” та „космополітами”. Саме цьому місці пам'яті присвячується зараз найбільше літератури наукової та популярної, документальних фільмів та сюжетів ТБ, а також офіційних церемоній, творів музики (в першу чергу популярної серед молоді), вуличних малюнків, фанатських прапорів, а навіть серій „патріотичного одягу”. Одним словом, якщо хтось заявляє про те, що він патріот та формує свою ідентичність на історії, в першу чергу цікавиться саме феноменом проклятих солдат.

Як згадано вище, історична пам'ять допомагає визначити межу між „своїми” та „чужими” й окреслити, що або хто загрожує нашій громаді. Що прикметно, зосередження на саме цьому фрагменті історії (тобто боротьбі проти окупації здійсненої польськими прибічниками советів) зумовлює інтеграцію супроти ворога не зовнішнього, а внутрішнього. Йдеться про п'яту колону, прихованих ворогів та зрадників, які все ще мають впливати на долю Польщі. Дійсно зараз виразно помічається напруга навколо „антинаціональних” осередків у ЗМІ, серед еліт тощо.

Українського читача може здивувати брак серед вище названих прикладів ставлення поляків до історичних взаємин з Україною. Українці розглядають цю тему саме через призму того, як поляки оцінюють спільну історію, в першу чергу найбільш криваві її сторінки, та ретельно стежать за контрверсійними, на їхній погляд, діями та висловами сусідів. Пересічні поляки дійсно звертають увагу на питання українського націоналізму та ставлення українців до Польщі, але це не єдина їхня асоціація з Україною; та головним є той факт, що Україна просто ніколи не займала чільного місця у свідомості поляків – як в плані сучасних взаємин, так і в питаннях історичної свідомості. Тому й Волинська різанина, хоча сприймалася завжди як важлива подія яку неможливо забути, ніколи не викликала такого зацікавлення та обговорення як наприклад боротьба проти Гітлера, Варшавське повстання чи Катинь.

Аналіз статей чи фейлетонів написаних представниками сімей жертв УПА чи людей їм симпатизуючих показує, що ці середовища часто відчуються забутими та ігнорованими через політичні та інтелектуальні еліти вже вільної Польщі⁷². У їхньому відчутті пам'ять про жертв Волинської різни далі є замовчувана, її зіштовхують на бічну колію, нею жертвують заради політичних інтересів. На офіційному рівні політики наголошували на польсько-українській співпраці та подоланню темних наслідків історії. У світі науки більшість серйозних досліджень які стосувалися питання знищення поляків Волині як рівновагу подавали й інформацію про провини поляків; з'явилось і чимало книжок, присвячених політичним стрімлінням українців⁷³. Пам'ять про Волинську трагедію майже весь період суверенної, демократичної Польщі в загальному контексті дебатів про історію як джерело ідентичності залишалась темою другорядною в порівнянні з названими раніше місцями пам'яті, а також із історичними суперечками з німцями або євреями або спорами про виклики сьогодення для ідентичності.

Свромайдан, окупація Росією Криму та спровокування нею конфлікту на Донбасі, а також вплив численної групи українських громадян на територію РП поставили питання взаємин Польщі і України та їх історичних факторів на порядок денний. Офіційні чинники, головні політичні сили та більшість громадян поставилися до українців із симпатією; тим не менше й вони вимушені якось визначити своє становище щодо трагічних історичних подій та нинішніх контрверсій. Друга, менш численна але більш активна група, ставиться до України та українців з недовірливістю, або й прямою ворожнечею.

Звісно ж, антиукраїнські середовища у Польщі часто симпатизують Росії та серед них є чимало активістів, які мають прямий зв'язок з різними російськими установами. З огляду на це можна припустити, що збільшення інтересу до питань українського націоналізму, можливої небезпеки з його боку для Польщі та вчинених УПА злочинів є зумовлена діяльністю проросійських сил або агентів в прямому значенні цього слова, які просто проводять масштабну пропагандову операцію як форму підтримки гібридної війни на сході України. Стиль розповсюджуваних головним чином в Інтернеті матеріалів дійсно вказує на їх агітаційний, немериторичний характер та мету розпалювання ворожнечі між поляками та українцями □ потенційними союзниками проти замашок Росії.

Однак це не пояснює того, чому така настільки прозора агітація знайдує багато прихильників та звучить досить вірогідно. Це можна пояснити тим, що багато поляків вважає, що страждання жкртів УПА не були рекомпенсовані. Свідомість трагедії довгий час була прихованою, її не ставили на перший план. Зміна політичної ситуації нічого не змінила та у відчутті чималої групи поляків, швидкий перехід до лозунгів про пробачення та зосередження уваги та зусиль на будові світлого майбутнього відбувся без „лікування” історичних травм. Ті поляки, які вірять у звинувачення українців у фашизмі, неприязні до поляків, дискримінації росіян тощо, роблять це тому що сприймають нинішніх українців як прямих спадкоємців тих, хто дійсно знищував поляків Волині. Всі спростування та пояснення моментів та тонкощів сприймаються ними як заперечення правди та фальшування образу на користь українських „ворогів Польщі”.

Всі гуманітарні заклики до пробачення та примирення викликали протилежний ефект, тому що їх формували як вимога забути про події, які все ще сприймалися як невирішене питання. Недовіра та заперечення ідей та комунікатів середовищ закликаючих до примирення призвели до атаків на українців та заперечування їхніх точки зору, що було мотивовано „захистом польської пам'яті” та „протидіянням українській пропаганді”. Інакше кажучи, поляки які сприймали панівний дискурс про Волинську різню як несправедливість стосовно її жертв уявляли себе як членів спільноти, яка змагається із загрозою з боку українців. Щоб захиститись, слід було перейти у наступ. Чим більша загроза, тим жорстокіші засоби вимагаються. Тому й „говоріння правди” у

⁷² L. Kulińska, *Tragiczne wydarzenia polsko-ukraińskie z lat 1939:1947 w świadomości współczesnych Polaków*, [w:] B. Grott (red.), *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008, c. 137.

⁷³ Див. роботи Г. Мотики, Я. Я. Бруського чи Р. Висоцького.

найбільш радикальних середовищ розуміється як гостро звинувачувати українців у різних провинах супроти поляків та Європи. Цей підхід має бути виправленням ситуації, у якій національні еліти нехтували проведенням „терапії” історичних травм.

Засобами цієї ж терапії є перелічені вище заходи будівництва місць пам’яті, з культом мартирології на чільному місці. Схоже відбулося з початку з пам’яттю про страждання завдані німцями, пізніше – із пам’яттю про злочини совітів. Через ці процеси травми пов’язані з цими трагічними подіями в значному рівні „вилікувалися”, що зумовило й зміни підходу в оцінці поляками взаємин з найбільшими сусідами. Зараз триває апогей процесу осмислення відповідальності вітчизняних комуністів за злочини проти свого народу. Здається, що питання Волинської різни, інших проявів історичних взаємин (перш за все конфліктів) поляків та українців та їх впливу на сьогоднішню скоро посяде центральну позицію як місце пам’яті польської нації.

З огляду на це слід приготуватися до ретельних дебатів, які мають принести конструктивні наслідки для обох націй, тобто реальне подолання історичних проблем та створення платформи для співпраці вільної від використання травм та упереджень. Суперечки, які набирають все більших масштабів доказують, що просто відмовлення від історичних претензій це неуспішний метод.

Полякам та українцям доведеться таки повернутися до кривавих сторінок історії та ретельно їх осмислити. Цей процес не обійдеться без поглиблення досліджень польсько-українського конфлікту ХХ ст. Тим не менше популярний лозунг „залишіть історію історикам” як виявляється, є недостатнім для уникнення суперечок про історичну пам’ять та свідомість. Як поляки так і українці це нації глибоко занурені в історію, яка не є для них просто списком давніх подій, але все актуальною темою та джерелом політичних процесів. Щоб подолати важку спадщину, слід сприймати її саме як матеріал для нації – та державотворіння, який піддається переформлюванню. Великим лихом для обох націй є те, що їхній політичний статус залежить великою мірою від втручання Росії. Вона ж інгерує і в історичну політику цих і інших держав регіону⁷⁴.

Обидві сторони мусять відмовитися від схильності піддаватися цим провокаціям. Більше того, мусять дивитись один на одного без штампів прищеплених російською культурою та як на два незалежних суб’єкти історії для яких контекст Росії це важливий, але такі протест фон. Треба ще додати про те, що обидві нації насправді досі мало знають один про одного. Поглиблення знань та, особливо, зміцнення особистих контактів це найкращий спосіб проступання стереотипів.

Доведеться також міняти парадигму мислення про історичні взаємини. У Польщі цей процес відбувається з труднощами та в основному серед академічних еліт, але розпочався. В Україні домінує модель зображення контактів обох націй як справедлива боротьба пологоного проти окупанта, без розуміння для мотивів польської сторони чи ігноруючи польський міф боротьби за свободу⁷⁵. Наратив про історію взаємин все ще показує обаву перед польським реваншизмом. Він в свою чергу притаманний крайнім середовищам, але стає дедалі поширенішим якраз через „захисний” характер українського історичного дискурсу, який для поляків виглядає саме як „атака” на польське бачення минулого.

З тих причин дуже важливим є постулат дослідження місць пам’яті та перетворення історичного нарративу на національно-політичну тотожність двох націй. У цих дослідженнях акцент має бути зроблений на „камінні потікання” у взаєминах двох націй і з’ясування, звідки беруться розбіжності. Головним чином треба дослідити вибір елементів історичних міфів та його передумови, спосіб поєднання цих елементів з іншими складовими історично-політичного нарративу та їхню мету. Запорукою успіху буде пам’ять про той факт, що кожна з зацікавлених націй переживає нині момент національного піднесення, відчуває своєрідну кризу та потребу виходу з неї шляхом переосмислення та зміцнення ідентичності спертої на історію. Не можна забувати, що кожна з тих націй відчуває себе жертвою історії, яка все знаходиться у стані небезпеки та водночас є покликана відновити історичну велич. Розуміння того, що агресивний та непримирений дискурс є насправді ознакою невилікуваних травм та почуття кривди, допоможе знизити напругу суперечок. До того треба ще додати забезпечення повного потоку інформації про реальний образ другого учасника діалогу з метою уникнення ситуації, коли „той другий” асоціюється лише з агресивним, реваншистським, ксенофобським становищем супроти „нас”. Цей підхід охоплює також віднайдення тих елементів спільних контактів, що заперечують стереотипному уявленню історії взаємин поляків та українців як споконвічну війну.

Як підсумок, слід нагадати що теперішні взаємини між нашими націями великою мірою зумовлені фактом, що кожна з них творить свою ідентичність на основі історичної пам’яті. Насправді це явище це витвір праці людського інтелекту, який постає через селекцію та маніпуляцію. Вирішення конфліктів пам’яті та обеззброєння пропагандистів може відбутися шляхом дослідження процесів конструювання місць пам’яті обох націй як конкретного прояву загальносвітового явища. Відкрита розмова про болючі події, розуміння взаємин обав за умови висвітлення повної картини другої нації, а також простеження процесу переростання травми в стереотип та шовінізм допоможуть уникнути ситуації, коли радикали сприймають такого типу теми як „невигідну правду”, що зумовлює необхідність боротьби за національну честь.

Джерела та література

1. W. J. Burszta, Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popncjonalizmem w tle, Iskry, Warszawa 2013. I. Čolović, Balkany. Terror kultury, Czarne, Wołowiec 2007.
2. M. Ferro, Resentyment w historii, Czytelnik, Warszawa 2013.
3. B. Grott (ред.), Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich, Księgarnia Akademicka, Kraków 2008.
4. P. Lawrence, Nacjonalizm. Historia i teoria, Książka i Wiedza, Warszawa 2007.
5. A. Nowak, Putin. Źródła imperialnej agresji, Sic, Warszawa 2014.
6. V. Tismeanu, Wizje zbawienia, Muza, Warszawa 2000.
7. П. Нора, Теперішнє, нація, пам’ять, Кліо, Київ 2014. Е. Сміт, Культурні основи націй, Темпора, Київ 2010.
8. О. Полянський, Історія України: Проблеми методології та методики, Богдан, Тернопіль 2012..
9. В. Сергічук, В обороні української правди, Київ 2010.

УДК 327.57

О. Будицько

КРИЗА СУЧАСНИХ СТРАТЕГІЙ БЕЗПЕКИ: НОВІТНІ ПІДХОДИ У МИРОТВОРЧОСТІ

У статті проводиться аналіз сучасного стану міжнародних відносин, причин та дій, що призвели до їх теперішньої глобальної кризи. Та пропонуються новітні підходи до розробки і впровадження миротворчих операцій у відповідності до існуючих глобальних змін та наростаючих внутрішніх і зовнішніх конфліктних потенціалів у різних акторів міжнародних відносин.

Ключові слова: міжнародні відносини, криза, миротворчість, нові методології, онтологія, "Flash-право".

The article is dedicated to analyzing today's situation in the international relations, determining the purposes and actions that have led to the current global crisis. The outcomes of the analysis are presented as the new methodology for developing and conducting the peacekeeping operations in the changing environment, where conflict potential tends to grow.

Key words: international relations, crisis, peacekeeping, new methodology, ontology, flexibility in law.

⁷⁴ A. Nowak, Putin. Źródła imperialnej agresji, Sic, Warszawa 2014, s. 313.

⁷⁵ Див. есе В. Сергіючука або романи П. Кралука.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими або практичними завданнями. Сучасна криза систем міжнародної безпеки пов'язана з фундаментальними змінами міжнародних відносин, що відбулися за результатами краху СРСР і блокової системи біполярного світу, який ідеологічно розподілявся на «капіталістичні» та «соціалістичні» країни. Тому нинішня система міжнародної безпеки потребує кардинального реформування і перевлаштування, особливо у сфері миротворчості [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких почато вирішення даної проблеми і на які спирається автор. Цим питанням присвячували свої роботи безліч учених, які розглядали різні аспекти криз систем міжнародної безпеки (П. Кальвокоресси [2], М. М. Лебедева [3], Г. М. Перепеліца [4], М. Е. Brown [5], Р. Collier and N. Sambanis [6], та ін.) і якісних змін надання миротворчої допомоги (А. І. Никітін [7-8], Р. Д. Хоменко [9], G. Evans [10], D. Lemke [11] та ін.). Однак невизначеність векторів криз та постійні зміни чинників впливу, що відбувалися за їх часів, не дозволили їм запропонувати єдину парадигму, що влаштувала б усіх акторів міжнародних відносин.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Криза 2008 р. є квінтесенцією сучасної історичної епохи – фазовим переходом людського суспільства зі свого постіндустріального стану в когнітивний, з подальшою зміною притаманних йому економічних, соціальних і політичних властивостей та особливостей. Цей перехід викрив безліч суперечностей і проявився втратою зв'язку проміж базовими соціосистемними процесами освіти, управління, пізнання та економіки. А різноманітні корпорації, які вважалися за вищий спосіб сучасної суспільної організації, виявилися недієздатними – у людства з'явилися проблеми, що не вирішуються, а ні бізнесом, ні державою, ні існуючими правовими системами [12-13].

Подолання такої кризи, за нинішніх умов, може пройти лише через створення інноваційно-технологічних територіальних комплексів, що володіють взаємозв'язаною, вертикально інтегрованою структурою: регіон, держава, освіта, бізнес, онтологія, "Flash-право" та технології "to be human". Причому тільки збалансований розвиток всіх взаємопроникаючих і впливаючих один на одного шарів і рівнів дасть позитивний результат, який буде базуватися на кардинальних змінах в системі управління, побудованій на основі нової правової системи і іншого правового середовища [14].

Формулювання ідеї або цілей статті (постановка завдання). Проте при всіх позитивних рисах і якостях нового стану суспільства, його природжена конфліктність ні куди не зникне – вона лише змінить форми і способи свого прояву. Тому необхідна розробка нових шляхів, методів і механізмів миротворчості, здатних ефективно діяти в сучасних умовах. І почати треба з визначення системи координат, яка розташовуватиметься і розглядатиметься в сферах управління, права та онтології [15].

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Історія міжнародних відносин показує, що в людському суспільстві відвіку існує циклічна зміна двох великих соціальних періодів – універсалізму і національно-державного партикуляризму. Зараз добігає кінця чергова епоха панування національно-державних ідей і, до певної міри, принципів культурно-релігійного суверенітету [16].

Вона розпочалася Вестфальським миром 1648 р., завершивши епоху імперсько-католицького універсалізму (декілька століть середньовіччя і раннього Нового часу). І закінчилася Хельсінкськими угодами 1975 р., що затвердили, як підсумкові принципи поділу світу після Другої світової війни, так і систему міжнародних відносин, встановлену ялтинсько-потсдамськими договорами. Однак розуміння безповоротності змін, що відбулися в цій парадигмі світу, почало приходити до світової спільноти тільки зараз [17].

Нова конфігурація міжнародних відносин вимагає інших систем забезпечення безпеки – міжнародні кризи останніх років і сьогодні виразно продемонстрували недостатню ефективність всіх сучасних міжнародних регуляторів безпеки (насамперед ОБСЄ, ООН і НАТО) [18-19].

Зараз світова спільнота зіткнулася з двома видами викликів: 1) комплекс гуманітарних погроз – неконтрольована міграція, голод, інфекційні захворювання, розповсюдження наркотиків і т. п.; 2) прямі або потенційні озброєні погрози світовій стабільності, встановленому світовому порядку і міжнародному праву. Головними їх осередками виступають мусульманський Схід і православна Росія [20-21].

Обидва центра світової дестабілізації характеризуються жорстким антиамериканізмом, антиглобалізмом і релігійним фундаменталізмом (російське дрімуче православ'я несе в собі не меншу загрозу, чим радикальний ісламізм). Їх об'єднує єдиний базовий принцип соціальної організації – повне нехтування людською індивідуальністю, – виражений в прагненні до абсолютного підкорення будь-якої особистості ні чим не обмеженому диктату «суспільства», тобто елітам, які ним керують [22].

І зовнішнє враження що Росія виглядає більш цивілізованою та схильною до договорів країною, нікого не повинно вводити в оману: її ідеї, пов'язані з відродженням «багатополярного світу», які російські політики, ідеологи і експерти просувають та нав'язують, як альтернативу США і Заходу загалом, є спроба відродити блокове протистояння Заходу і Сходу в усьому світі. При цьому вона має в своєму розпорядженні могутні державний, ресурсний, військово-промисловий і ядерний потенціали та постійно зміцнює власні інформаційно-ідеологічні позиції. Її представники входять до складу більшості міжнародних організацій, де вони, використовуючи будь-які можливості, порушують ефективність їх роботи і блокують неугідні Росії рішення. А будь-які домовленості, як і норми міжнародного права, дотримуються тільки доти і остільки, доки і оскільки вони вигідні російським елітам. Які бачать абсолютну цінність для себе тільки у власній недоторканості і суверенітеті, але не визнають таких прав за будь-якою іншою державою або групою людей [23].

Тому реформування всієї системи міжнародної безпеки необхідно вести за такими основними напрямками: 1) підвищення оперативності і незалежності ухвалення рішень в міжнародних організаціях (НАТО, ОБСЄ, ООН та ін.); 2) розширення НАТО на пострадянському просторі (оскільки існуючі регіональні конфлікти не можуть бути розв'язані лише зусиллями їх безпосередніх учасників); 3) прискорення процесів утворення нових регіональних блоків оборони і безпеки не лише в Східній і Північній Європі, але і у всьому світові; 4) припинення поділу потенційних жертв прямої або гібридної агресії на захищених і не захищених регіональними міжнародними організаціями; 5) організація озброєної військово-морської присутності (на постійній основі) флотів цивілізованих союзних держав в кризових регіонах з метою виключення будь-яких провокацій з боку можливих агресорів; 6) внесення змін до статутних документів СБ ООН і ОБСЄ, що унеможливають блокування їх рішень з боку будь-якої держави-агресора; 7) усвідомлення розвиненими західними суспільствами того, що вони не в змозі добитися від не готових до цього співтовариств з історично стійкими тоталітарними формами управління змін влади, політичної парадигми і соціального розвитку у бік цивілізаційного розвитку та інтеграції в розвинену світову спільноту. Особливо враховуючи, що XXI ст. – це час великої кількості і широкого розповсюдження локальних конфліктів, обумовлених зменшенням на нашій планеті необхідної кількості ресурсів, необхідних для життя людини.

Проте проблеми власного виживання і безпеки Заходу, збереження його унікальної культури, не можуть вирішуватися ним наодинці (а тільки в їх вирішенні лежить його шлях до подолання сучасної кризи світової безпеки!). Тому необхідно продовжувати традиції миротворчості, однак вже на підставі нових підходів, що підтверджують свою ефективність у сучасних умовах.

По-перше, миротворчість повинна сприйматися як технологічний пакет (далі – технопакет) соціальних послуг, в якому поєднані технології подолання конфліктів в різних сферах діяльності (але переважно – в економічній). Цільовим підсумком миротворчої діяльності у кожному конкретному випадку має бути відновлення/встановлення рівноваги, або адекватності у відносинах між конфліктуючими сторонами [3]. До складу такого технопакету повинні входити медіація, коучинг, алгоритми вирішення проблемних ситуацій і визначення стану наявних зобов'язань, функцій та правовідносин таких сторін. По-друге, технопакет повинен мати обмеження: не застосовуватися у конфліктах, вирішення яких передбачується за допомогою різних міжнародних організацій (ООН,

ЛОАД, ОДКБ та ін.), і в спорах між державами. По-третє, технопаке́т базується на наступних ідеях: 1) основа конфлікту – роз узгодження функцій; 2) конфлікт завжди корисний, оскільки є джерелом можливого розвитку; 3) конфлікт не можна гасити чи заморожувати, а сторони – примиряти: його необхідно лише долати; 4) замість примирення – пошук рівноваги або адекватних рішень і стосунків; 5) у миротворчості принципово немає місця пошуку провини і відповідальності (вони розглядається і вивчаються іншими органами) [24].

Структура технопаке́ту: 1) користувачі: різні державні і не державні суб'єкти миротворчої діяльності (їх економіко-політичні стосунки); 2) потреби, що задовольняються: подолання системних міжкорпоративних суперечностей і конфліктів, відновлення/побудова рівноваги або адекватних стосунків між конфліктантами; 3) використані технології: право, коучинг, медіація, семінари/тренінги, закони конфліктології – ті, що історично склалися в конкретних соціальних умовах та інститутах, і досі діють ефективно відносно конкретних ситуацій; 4) інфраструктурна складова: суди (в т.ч. і третейські), економічна і політична діяльність.

Однією з головних умов не лише ефективності, але самій можливості застосування технопаке́ту, є єдина мова для усіх користувачів та виконавців, яка має бути зрозумілою всім і задавати логіку та сенси всього процесу. Тобто мають бути у наявності протоколи спілкування, під якими розуміються способи мовної взаємодії між суб'єктами миротворчої діяльності. Пропонується використовувати чотири таких протоколи: 1) адміністративний: накази, інструкції, процедури; 2) науковий: поняття, терміни, аксіоми, правила; 3) конфліктологічні: базові ідеї миротворчості, способи опису конфлікту; 4) метафоричний: поле сенсів [25-27].

До складу миротворчого технологічного паке́ту входять і інші інструменти, до яких відносяться деякі процеси і процедури, що використовуються в других сферах людської діяльності. *Право*, завданням якого є опис правового стану конфлікту за допомогою аналізу зобов'язань, правовідносин та правових зв'язків. Різні способи та методи *опису конфлікту* (процедура, що допомагає знатися на істоті конфлікту; при цьому варіанти його подолання можуть бути виявлені вже в ході самого опису). *Коучинг* конфліктуючих сторін (підходи GROW, GoMAD, VALOR та ін., що допомагають: правильному вибору проблем і кінцевої мети для подолання конфліктів; реальній оцінці негативної ситуації, що склалася; спільному визначенню шляхів вирішення вибраних проблем за допомогою відбору найкращих варіантів і конкретних планів дій; визначенню тимчасових рамок досягнення результатів та способів подолання перешкод і їх наслідків; підготовці актів та акцій, підтверджуючих обопільний намір примирення). *Медіація* (медіативна бесіда; сумісне вирішення проблем з: збирання і розробки можливих рішень; домовленостями і їх реалізацією; перевіркою і, у разі потреби, коректуванням попередніх домовленостей) [28-30].

Таким чином, маючи у складі технопаке́ту відповідні інструменти та єдину мову, можна визначити необхідну систему координат у сфері управління, права та онтології процесу миротворчості. А оскільки сфери права і управління тісно пов'язані, то їх необхідно розглядати єдиним блоком при побудові такої системи [31].

Пошук рівноваги – ключовий момент в миротворчій діяльності. Тому необхідно розробити відповідну систему балансів з метою пошуку точок і положень системної рівноваги. Звідси баланси можливо визначити, як сукупність стосунків суб'єктів певної діяльності, які вимагають узгодженості дій в зовнішньому і внутрішньому середовищі. В миротворчому технопаке́ті знаходяться і використовуються економічні, соціальні і політичні баланси та їх кластери і системи (підсистеми, макросистеми та ін.). Такі баланси володіють, одночасно, властивостями стану (рівноваги) і системи, як деякій сукупності суспільних стосунків. Як система, будь який баланс є відособлений. А межі його відособленості визначаються сукупністю внутрішніх стосунків, зв'язків і видів діяльності. Але при взаємодії баланси будують різноманітні суперсистеми, в яких відбувається перехід властивостей стану до властивостей системи, і навпаки (особливо, як що баланс має плече у зовнішньому середовищі).

Останні триста років тотальне правове регулювання поведінки дійсно дозволяло ефективно управляти населенням. Тому, в звичних умовах такого регулювання, різноманітні баланси не були об'єктами управління. Але зараз ефективність управління за допомогою регульованої поведінки стає надто низькою, а в деяких випадках стає відвертою йому перешкодою. Тому і потрібен пошук і впровадження нових об'єктів управління, адже балансування – метод більш стратегічний і не пов'язаний безпосередньо з результатами. Сьогодні потрібно більше визначеності в процесах управління і їх правовому забезпеченні (особливо управлінській діяльності): в критичних ситуаціях миротворчості право має стати цільовим, а не залишатися імовірнісним.

Для управлінських цілей миротворчого процесу вже зараз є можливість збудувати: 1) базові баланси цілей управління у просторі та часі з визначенням конкретних результатів; 2) баланси результатів для прогнозування та планування подальшої діяльності; 3) базові соціально-економічні баланси (галузеві, міжгалузеві, регіональні та ін.), замкнуті на конкретний результат; 4) баланси правових зв'язків для реального управління соціально-економічними балансами за допомогою функціонально-цільового "flash-права" [32].

Це дає розуміння конфліктної ситуації, що склалася, необхідних дій та ресурсних витрат для її подолання вже при проведенні попереднього аналізу її причин, бази, чинників та ін. Баланс цілей (з урахуванням зовнішніх і внутрішніх чинників дії) встановлює цільову рівновагу для сторін конфлікту і ситуації, що склалася, а баланси результатів встановлюють їх відповідність поставленим цілям. Соціально-економічні (ресурсні) баланси вказують, за рахунок яких ресурсів будуть досягнуті цілі і на основі яких результатів мають бути задіяні різні механізми миротворчості, миророзбудови та підтримки миру. Баланси правових зв'язків встановлюються для потреб реального управління рештою балансів і відповідають на два основні питання: які цілі дане право «обелугуватиме», і які зв'язки, залежності і норми будуть вироблені?

На даному етапі розвитку суспільства в структурі правової норми першим елементом є гіпотеза (*якщо, ...*), тобто існуюче право являється імовірнісним. Це створює великі перешкоди для будь-якого типу управління, особливо в критичних конфліктних ситуаціях. Тому тільки функціональність права, його цільова спрямованість, можливість конструювання може виключити імовірнісний характер і розмитість схвалюваних управлінських рішень, що, природно, негативно позначається на отримуваних результатах.

Для процесу миротворчості функціональне право вирішує і спрощує вирішення безлічі проблем за рахунок принципів своєї побудови: 1) конструювання рівноважних правовідносин; 2) використання судових форм захисту інтересів лише у виняткових випадках; 3) застосування принципу миротворчості при вирішенні будь-яких конфліктів; 4) отримання користі з будь-яких видів конфліктів; 5) пріоритет Правди перед Правом; 6) побудова правового коридору з метою ефективної діяльності своїх суб'єктів.

Це і визначає необхідність переходу при проведенні миротворчих операцій від імовірнісного права до функціонального. Такий (цільовий) характер "flash-права" вимагає від самого процесу миротворчості виразного набору початкових базових ідей, чітко описаних функцій, процедур, механізмів і операцій. Тому виділення з існуючого права окремого напрямку функціонального правознавства ("flash-права") закономірно і обумовлюється необхідністю подальшого конструктивного розвитку ідей миротворчості. Адже тоді миротворець зможе відповісти на питання: «Як досягти потрібного результату в оцій проблемній ситуації?».

Регулююча функція існуючого права є домінуючою, бо в сучасному праві є тільки норми-регулятори. Однак управління через одне тільки регулювання неефективне із-за виникнення великої кількості протиріч: часто при виконанні одного закону, порушуються інші. А зайва жорсткість правової конструкції при цілковитому кодифікуванні веде до її невиконання і руйнування. Тому необхідна зміна управлінських орієнтирів (при проведенні миротворчих операцій будь-якого рівня) з регулювання поведінки конфліктних сторін на їх спільну добровільно-примусову координацію. При цьому об'єктом координації буде вже не їх поведінка, як в регулюванні, а баланси системних взаємин.

В основі будь-якого конфлікту завжди лежать одне або декілька протиріч, породжених розузгодженням системних функцій. Це призводить до втрати працездатності всієї соціально-корпоративної системи і породжує (при дотриманні деяких умов) побудову балансу суперечностей, як окремої стійкої підсистеми, що має широке поле можливостей. Природно, у відповідь на такий негативний

вплив (погіршення результатів функціонування) система вибудовує на протидію (за допомогою підсистеми зворотного зв'язку) управлінський баланс. І якщо об'єктами управління є баланси, то проекція на площину балансів управління і суперечностей (у вигляді призми Арапова) є вирішенням конкретного протиріччя, яке являється основою конфлікту. У більшості конкретних випадків суперечності долаються за допомогою економічних інноваційних проектів і додаткових інструментів миротворчості.

До змістовної сторони миротворчості необхідно віднести і онтологію – в цій сфері їй також потрібні свої орієнтири для побудови відповідної системи координат, адже кожне конфліктне середовище має свої особливості [33].

Як окрема частина буття в людському житті завжди присутній конфлікт, точніше – конфліктна система стосунків. Як правило, ця система сприймається людьми в онтології провини і відповідальності. Сенси різних конфліктів мають обмеження за змістом і видами. Миротворчість повинна долати два з них. Перший – конфлікт бажання/необхідності зміни системи попередніх взаємин (в основному мова йде про отримання додаткових переваг). Долається відновленням або встановленням нової балансової рівноваги у відносинах між конфліктуючими сторонами. Другий – на підґрунті відчуттів або ідей справедливості (в основному мова йде о різних видах і комбінаціях статус-кво). Долається відновленням або встановленням адекватності у відносинах між конфліктуючими сторонами, оскільки в такому типі конфліктів постійно виникає зіткнення логік і онтологій.

Однак при конфлікті онтологія виникає єдина конфліктна онтологія, ознаки якої полягають в тому, що: 1) сторони стоять на своєму і не поступаються позиціями; 2) кожна сторона хоче переваги, частіше односторонні і для себе; 3) кожна сторона рахує свій сенс, що лежить в основі її позиції, головним; 4) кожна із сторін вважає, що всі три попередні ознаки відповідають принципу справедливості, якого вона неухильно дотримується [34-35]. При цьому кожна сторона вважає, що в конфлікті інша сторона навмисно не виконала узяті на себе зобов'язання. Тобто мають місце винні дії протилежної сторони, за які повинна наступати невідворотна відповідальність (відповідно до закону або договору), міра якої, часто з перевищенням необхідного рівня, встановлюється «скривдженою» стороною.

Такі правила існування онтології «провина-відповідальність» викликають певний стереотип поведінки обох сторін, головна ідея якого полягає в гаслі «Слідую справедливості!». І при цьому кожна із сторін конфлікту вважає себе за самого її послідовного поборника, хоч і постійно намагається діяти на свою користь. Вихід з такої тупикової ситуації полягає в заміні конфліктної онтології (цей прийом використовується в медіації і для інших видів вирішення конфліктів). Але сама по собі заміна такої деструктивної онтології нічого не дає – це всього лише прийом, а для подолання конфлікту необхідно знатися на його суті. До того ж корисні властивості конфлікту в такій викривленій і зацикленій логіці не знайти, а вони є завжди. Потрібна зміна сенсів поведінки конфліктуючих сторін, яка повинна спиратися на позбавлення сенсу первинних конфліктних сенсів. Відповідно для проведення необхідних переговорів буде потрібна і зміна логіки мислення і дій протидіючих угруповань. А, можливо, навіть, і заміна всієї онтології конфлікту.

Заміна онтології конфлікту поки можлива лише в чотирьох напрямках: 1) розведення, обмін або заміна функцій конфліктуючих сторін, що беруть участь у переговорах; 2) доведення до конфліктуючих сторін політичну, економічну або соціальну вразливість їх позицій; 3) побудова поля визначеності взаємних зобов'язань; 4) створення балансової рівноваги умов мирного договору.

Ці варіанти заміни онтології конфлікту при проведенні миротворчих операцій призводять до заміни початкових сенсів конфлікту, принципово позбавляючи їх сенсу. А втрата первинного сенсу дає конфліктуючим сторонам нові можливості для взаємовигідного розвитку конфліктної ситуації, який би варіант позбавлення сенсу не був вибраний. Але найпереважніший варіант заміни конфліктної онтології – це формування стратегічної балансової рівноваги, яка виявляється не лише в процесі виходу сторін з конфлікту, а і в подальших процесах мирозбудови і підтримки миру [36].

Висновки дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі. Вето, накладене Росією в ООН на проект утворення трибуналу щодо збитого над Україною її ракетою Боїнгу-777, фактично знаменує собою якнайглибшу кризу систем міжнародної безпеки і крах всієї післявоєнної системи міжнародних відносин, підірвавши її легітимні основи: відчуваючи себе пануючим класом, що живе поза правовим полем усередині власної країни, тоталітарні «еліти» прагнуть нав'язати своє рудиментарно-феодалне правове мислення всій світовій спільноті. Тому цивілізоване міжнародне співтовариство стоїть перед необхідністю вироблення нової системи і критеріїв світової безпеки. Адже після розпаду СРСР його діапазон діяльності звужився до співпраці або пасивної заборони. Однак подібна тактика віджила своє із-за ескалації в світі агресії, ядерного шантажу та порушення взятих на себе обов'язків різних агресивно правлячих режимів і політичних «еліт» [37].

Щоб досягти підсумкової світової рівноваги, необхідно знати, які баланси можуть бути задіяні і використані миротворцями, розуміти їх значення і цінність, уміти з ними працювати. А для цього необхідно під час опису і аналізу конфлікту опинитися поза ним, що украй важко. Особливо якщо миротворець внутрішньо обрав одну з конфліктуючих сторін: протидіючим сторонам дуже трудно відмовитися від стереотипів – простіше йти за логікою конфлікту. Тут на допомогу і приходять практика застосування такого миротворчого технологічного пакету, що не дозволяє особистим переконанням миротворця перешкодити подоланню конфліктних стосунків, що склалися, – технології залишають його поза конфліктом, що завжди буде затребуване.

І хоч що технологію не завжди вдається цілком застосувати на практиці, запропонована система координат миротворчості у сфері управління, права і онтології є певний орієнтир для його розвитку і збагачення вживаної технології, головне кредо якої «здолати конфлікт і забути». Адже навіть часткове її застосування зберігає ділові контакти, дозволяючи сторонам розумно підійти до конфліктів, що виникають між ними. Та й використання "Flash-права" при проведенні миротворчих операцій в країнах, що не мають демократичних традицій (завдяки його гнучкості і цілеспрямованості), полегшить переведення наявних конфліктів з озброєної у політичну стадію, що збереже не мало людських життів [38].

Проте, навіть якщо якась держава втратила свою легітимність і авторитет в такій мірі, що вже не може виконувати роль гаранта безпеки для держав, що її оточують або розташовані в прилеглому регіоні (наприклад, на черзі втрата позицій РФ в Центральній Азії), регіональні проблеми, особливо у сфері миротворчості, не повинні вирішуватися за їх мінімальною участю або повного виключення з діалогу. А центр ухвалення рішень знаходиться у Вашингтоні, Пекіні, Брюсселі або Москві. Роль цих країн в забезпеченні регіональної, а, отже, і глобальної безпеки повинна бути – що б не було можливостей незаконної зміни їх правлячих еліт за рахунок змови і компромісу з агресором, що збільшує небезпеку для решти навколишніх держав. Адже часто в агресивно настроєних суспільствах переважає відчуття безнадійності – люди стурбовані проблемами повсякденного виживання індивідуально або дрібними групами. Тому недоцільно і несправедливо позбавляти їх права на будь-які можливі позитивні зміни в їх житті.

Джерела та література

1. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Словарь конфликтолога / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. - М.: Эксмо, 2010. - 650 с.
2. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика. / А. В. Глухова. – М.: Наука., 2000. – 324 с.
3. Кальвокоресси П. Мировая политика 1945-2000: В 2-х кн. Пер. с англ. - М.: Международные отношения, 2003.
4. Козер Л. Функции социального конфликта / Под ред. Л. Г. Ионина. - М.: Просвещение, 2000. - 312 с.
5. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов / М. М Лебедева. - М.: Наука, 1999. – 231 с.
6. Никитин А. И. Конфликты, терроризм, миротворчество. - М: Навона, 2009. - 232 с.
7. Никитин А. И. Миротворческие операции: концепции и практика / Московский общественный научный фонд. - М., 2000.
8. Перепелица Г. М. Генезис конфликтов на посткоммунистическом пространстве Европы. - К.: Стило, 2003.
9. Фишер Р., Юри У., Паттон Б. Переговоры без поражения. Гарвардский метод. - М.: ЭКСМО, 2007.

10. Хоменко Г. Д. Основи миротворчості: Навч. посібник. - К: Видавничий дім "ДЕМІД", 2008. - 312 с.
11. Этнополитический конфликт: пути трансформации. Настольная книга Бергхофского центра. - М.: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 2007.
12. Flash-право [Електронний ресурс] / <http://ainar-fund.com/index.php/30-flash-pravo> (Дата звернення 09.10.2015).
13. Anderson, M. S. The Rise of Modern Diplomacy. - London and New York: Longman, 1993.
14. Anstey, Mark. Negotiating Conflict: Insights and Skills for Negotiators and Peacemakers. - Kenwyn, SA: Juta and Co Ltd., 1991.
15. Anstey, Mark. Practical Peacemaking: A Mediator's Handbook. - Kenwyn, SA: Juta and Co Ltd., 1993.
16. Brown, Michael E. Nationalism and Ethnic Conflict. - Cambridge, MA: MIT Press, 2001.
17. Brown, Michael. Grave new world: Security challenges in the 21-st century. - Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2003.
18. Bryden, Alan and Philip Fluri, eds., Security Sector Reform: Institutions, Society and Good Governance. - Baden-Baden, Germany: Nomos, 2003.
19. Burton, John W. Conflict Resolution: Its Language and Processes. - London: Scarecrow Press, 1996.
20. Challenges of Peace Operations: Into the 21st Century - Concluding Report 1997-2002, Elanders Gotab, Stockholm, 2002.
21. Cohen, R. Negotiating Across Cultures: Communication Obstacles in International Diplomacy. - Washington, D.C.: USIP Press, 1991.
22. Collier, Paul and Sambanis, Nicolas. Understanding Civil War: Africa - Evidence and Analysis. - Vol. 1. - Washington, D.C.: World Bank, 2005.
23. Collier, Paul and Sambanis, Nicolas. Understanding Civil War: Europe, Central Asia, and other Regions - Evidence and Analysis. - Vol. 2. - Washington, D.C.: World Bank, 2005.
24. Crocker, Chester; Hampson, Fen Osier and Aall, Pamela. Taming Intractable Conflicts. Mediation in the Hardest Cases. - Washington, D.C.: USIP Press, 2004.
25. Crocker, Chester; Hampson, Fen Osier and Aall, Pamela. Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict. - Washington D.C.: USIP Press, 2001.
26. Culture and Negotiation / Ed. by G. O. Fuare, J. Rubin. - London: Sage, 1995.
27. Darby, John and MacGinty, Roger. Contemporary Peacemaking: Conflict, violence and peace processes. - Hampshire, UK: Pal grave Macmillan, 2003.
28. Evans G. Cooperation for Peace. Australia: Allen and Unwind Ltd, 1993.
29. Gurr, Tedd Robert. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. - Washington, DC. United States Institute of Peace Press, 1993.
30. Jeong, Ho-Won. Peacebuilding in Postconflict Societies. Strategy and Process. - Boulder, CO; London: Lynne Rienner, 2005.
31. Lemke, Douglas. Regions of War and Peace. - Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2002.
32. Peck, Connie. Sustainable peace. The Role of the UN and Regional Organizations in Preventing Conflict. - N.Y.: Rowman & Littlefield publishers, Inc., 1998.
33. Ramsbotham, T. Woodhouse. Encyclopedia of International Peacekeeping Operation. - Denver and Oxford: ABC/CLIO, 1999.
34. Roeder, Philip and Rothchild, Donald. Sustainable Peace. Power and Democracy after Civil Wars. - Ithaca, NY: Cornell University Press, 2005.
35. Stern, Paul and Druckman, Daniel. International Conflict Resolution after the Cold War. - Washington, D.C.: National Academy Press, 2000.
36. Weiss, Thomas. Humanitarian intervention. - Oxford: Polity, 2007.
37. Zartman, William and Faure, Guy. Escalation and Negotiation in International Conflict. - Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2005.
38. Zartman, William and Rubin, Jeffrey. Power and Negotiation. - Ann Arbor, US: University of Michigan Press, 2002.

УДК 94:325(44) «20»

О. Полюхович

«ТЯГАР БІЛОЇ ЛЮДИНИ» В XXI СТ.: МАЗОХІЗМ ЧИ СПОКУТУВАННЯ ВИНИ?!

У статті розкрито актуальність, постановку, зміст і еволюцію європейської думки стосовно провини за минулі «гріхи» імперіалістів в колоніальних володіннях.

Ключові слова: Європа, колоніалізм, тягар білої людини.

In the article the relevance, formulation, contents and evolution of European thought regarding guilt for past "sins" in the colonial imperialists.

Key words: Europe, colonialism, the white man's burden.

В 1899 р охарактеризувати місію імперіалістів в колоніальних володіннях спромоглись двома словами, назвавши її «тягар білих». Джерелом цього вислову послугував один із найконтroversійніших віршів Ред'ярда Кіплінга який, на диво, завжди тлумачився дуже односторонньо. «Тягар білої людини» - ключовий аргумент тих, хто ладен затаврувати британського поета як імперіаліста й расиста [7].

Кіплінгу було пред'явлено звинувачення в зневажливому ставленні до неєвропейських народів, в зображенні їх як недорозвинених, небезпечних, таких, що вимагають постійного контролю та допомоги з боку «білих націй». У зв'язку з цим текст часто розглядався як расистський та проєвропейсько-шовіністський, як прикриття для проведення колонізаторської політики, в першу чергу Великобританією, виправдовуючи її завоювання в Азії та в Африці гуманістичними міркуваннями [1].

Ряд сучасників Кіплінга, наприклад Марк Твен, гостро критикували його позицію, позначену у вірші «Тягар Білих». З іншого боку, у своєму не менш відомому вірші «Балада про Схід та Захід» Кіплінг показує себе тонким психологом і знавцем особливостей та проблематики складних взаємин культур Європи та Сходу, побудованих на абсолютно різних ідеологічних та світоглядних фундаментах. У цьому аспекті «Тягар Білих» розглядається також як спроба автора пробити глуху стіну нерозуміння, знайти спільну мову між різними расами та культурами, нехай і з погляду європейця-колонізатора [6].

При оцінці особистої позиції Кіплінга не можна не враховувати і той факт, що сам поет народився, виріс та прожив значну частину свого життя в колоніях, прекрасно знав і любив Схід і його мешканців (особливо Індію). Жаль, що сам вірш мало хто знає, хоча українською є вже три різні переклади.

Про що ж писав поет, що він хотів сказати сучасникам, пишучи ці рядки?

Наприкінці XIX століття в результаті Іспансько-Американської війни Сполучені Штати встановили контроль над Філіпінами, по суті окупувавши новоутворену країну. Ця подія викликала чималий резонанс у тодішній пресі, не оминув її увагою і Кіплінг. Як кожен переконаний імперіаліст поет визнавав цивілізаторську місію «більш розвинених» націй серед «менш розвинених». Звичайно, з позицій сучасної людини, такі уявлення можуть видатися мало не маячною. Але у своєму вірші Кіплінг звертається до Сполучених Штатів, застерігаючи їх від величезної відповідальності, яку вони на себе взяли, вказуючи, що захоплення Філіпінів – це не розвага і не фінал трудів, а лише їхній початок. Що країна, яку вони захопили, бідна, її люди нужденні та неосвічені, страждають від тропічних

хвороб, природних лих і масово гинуть від голоду, на деяких островах існує канибалізм та людські жертвопринесення... «Отже, шановні – каже Кіплінг – хотіли собі забрати цю територію, то будьте ласкаві давати з нею раду, дбати про цих людей» [7].

Натомість метою колонізаторів спочатку були лише східні предмети розкоші, прянощі, а потім і раби. І хоч вони за це платили, та все-таки чи можна визначити ціну за людську свободу?! Існує думка, що якою б жорстокістю не відзначались відносини між європейцями та Сходом в XVI ст. все одно по-факту це були торговельні відносини. Срібло текло з Заходу на Схід. Тобто перед нами торгівля? Нерівноправна, нееквівалентна, яка супроводжувалася насильствами, жорстокістю, але все ж саме торгівля? Дійсно, до торгового обміну Схід звик. Звик він і до звірств завойовників. На Сході жорстокістю нікого не здивуєш. Інша справа - XIX століття - період колоніальної експансії промислового капіталізму. Тому саме з цього часу можна відрахувати колоніальний період Сходу. Потік фабричних товарів з метрополій став швидко перетворювати колонії й залежні країни Сходу в цінні ринки збуту і не менш цінні джерела сировини. Ринкові зв'язки тепер встановлювались набагато міцніше, а по їх каналах кошти (включаючи срібло) текли тепер до Європи. Разом з цим відбувалося розорення традиційного східного ремесла, занепад торгівлі, а також злам звичних норм життя. Ці процеси супроводжувалися політичними кризами, ослабленням державної влади тощо. Звичайно з усього попередньо переліченого позитиву мало, але мислячи глобальніше можна, наслідуючи Тойнбі, охарактеризувати ці всі процеси як звичайний ритм існування цивілізацій, тобто усі закономірні, асиміляційні процеси – це Виклик який європейці кинули менш розвиненим народам, на який з часом отримали Відповідь, і що в свою чергу не дало цивілізаціям загинути [3,с.252].

І якщо все було закономірно, і на кожен Виклик була своя Відповідь, то чому цей «тягар білої людини» не дає спокою Європі століттями?! І що від нього залишило свій відбиток і на сьогоднішній?

Кращі уми Європи, і не тільки, розтратили на дослідження цієї теми чималу долю свого інтелекту, в результаті отримавши відповіді які їм самим не прийшлися до смаку.

Однією з причин є те, що Європа «насолодившись» бідами усвідомила роль країн третього світу, які стали віддушиною пристрастей котрі виплескувались в ході «ігор без правил» між нічим нестримуваними суперниками [2,с.14].

Вся сучасна думка від екзистенціалізму і до деконструктивізму без устанку мучить себе всеохоплюючим обвинуваченням Заходу, підкреслюючи його лицемірство, жорстокість і мерзенність. І ці докори сумління вже не пов'язані з конкретними історичними подіями, все пішло значно глибше. Західна Європа паралізована нечистим сумлінням, адже попередні «гріхи» не лишають їй ніякого права крім одного – права мовчати [2,с.12].

Справа в тому, що сучасні араби чи індійці, не говорячи вже про африканців, мають немалі рахунки саме до колоніалізму, з ненавистю говорять про його наслідки, гнівно сприймають прояви неоконіалістичних тенденцій і в той же час, як правило, абсолютно спокійно відносяться до звірств Чингіс-хана чи Тамерлана, до нелюдності африканських вождів, продавших за зброю і спирт в рабство своїх полонених чи навіть одноплемінників. Це все пояснюється дуже просто, європейці – чужі, які з'явилися з своїми законами на їх території і стали як нашість, якому традиційна культура Сходу всеціло опиралась. І незгасна ненависть до колоніалізму не просто пройшла крізь час до цього часу але й набирає сил [3,с.250].

І це зрозуміло адже те, що довелося пережити цим народам важко навіть описати, та чи правильним є встановлення на історичні події подвійних стандартів? Чи досягли ми того етапу в історії де будь-якій жорстокості немає виправдання?

Насправді немає ні одної нації, будь то Схід чи Захід нашого континенту, яка була би вільна від докорів сумління, і мала б історію яку не переповнювали трупи, тортури і репресії.

І не варто забувати про значення колоніалізму для самої Європи, для розвитку в ній капіталізму. Колоніалізм став новим імпульсом, який був потрібен для її подальшого існування та розвитку, його не можна остаточно характеризувати як зло, адже він приніс в собі і немало корисного. Колоніалізм хай і не добровільно, але відкрив підкореним народам нові можливості, показав нові шляхи розвитку будь то економіка, освіта, чи навіть форми правління.

Європа без сумніву породила багато чудовиськ, але в той же час вона дала світу теорії дозволяючи цих чудовиськ осмислити і знищити. Вона прийняла з рук єгиптян і африканців батіг рабовласництва, переправляючи негрів через Атлантику - але вона ж відкрила шлях аболіціонізму, і перша з-поміж інших націй поклала рабству кінець. Європа скоїла найстрашніше, але знайшла в собі сили це викоринити [2,с.42].

І замість того щоб прийняти свою історію, пережити минуле, зробити правильні висновки Європа йде далі, порпаючись в своїх помилках і прививаючи собі патологічне відчуття вини та боргу, вона не в стані адекватно оцінювати нинішній стан речей. І це породжує ще гірші наслідки.

У схильності брати на себе відповідальність за всі злочини та нещастя, що відбуваються у світі, є приховане месіанство Європи, її зарозумілість та прагнення й надалі, попри протилежні декларації, бути центром світу. Водночас таке парадоксальне поєднання зарозумілості та самоненависті, властиве європейцям, призводить до закритості від решти світу, намагання залишитися стороннім спостерігачем історії. Відчуття провини дає європейцям надійне алібі, яке дозволяє триматися на відстані від усіх доколишніх проблем. «Страх повторити вчорашні помилки робить нас надто поблажливими до ганебних явищ сучасності», — вважає П. Брюкнер. Але задовольнившись демократією в межах своїх кордонів й відмовляючись захищати її деінде, Європа, на думку мислителя, ризикує взагалі втратити цей цінний і крихкий здобуток. Найбільша небезпека полягає не в експансії Заходу, а в його байдужості до решти світу, вважає Паскаль Брюкнер [4].

В своєму прагненні до спокутування вини Європа дійшла до крайнього мазохізму, прояв якого можна показати на прикладі її сучасної політики. Притримуючись думки, що не завжди вбивати – це віднімати життя, інколи вбити – це залишити помирати, європейці перекладають на себе вину за вже не підвладні їм речі (тероризм, смертність дітей в Африці). В січні 2004 р. Едгар Морен для французького журналу «Монд» писав: «складається враження ніби європейське сприйняття Близького Сходу носить в собі не стільки політичний скільки психологічний характер» [5].

Середньостатистичний європейець завжди готовий взяти на себе вину за бідність в Африці чи Азії і пасти перед нещастями світу, відчувачи себе відповідальним за це, незмінно задаючи собі питання чим він може допомогти Півдню, замість того щоб подумати чим Південь зможе допомогти йому [2,с.19]!

Зате занадто багато країн в Африці на Близькому Сході та в Латинській Америці використовують цю самокритичність, перетворивши її в такого собі цапа-відбувайла всіх негараздів, тобто справа не в них самих, а в якомусь гіганті з боку (Захід, глобалізація, капіталізм) [2,с.56].

Проблема в тому, що ми надто часто забуваємо, що Європа не є втіленням гасла «нам все під силу», їй теж притаманні помилки, за які вона відплатила зловна. І щоб дійти до нинішнього стану знадобилася тотальна катастрофа ХХст., для того щоб Старий Світ почав також переживати. Без двох світових воєн з їх безкінечним чередуванням жорстокості та смертей, які Європа пережила, не народилося б це прагнення до миру! І не варто забувати якою ціною воно з'явилося [2,с.107].

Нагадаємо один простий факт: Європа більш менш успішно розправилася зі своїми демонами, рабство було відмінено, колоніалізм лишився в минулому, фашизм розгромлений і комунізм стоїть на колінах. Який інший континент може похвалитись тим же? В кінцевому результаті добро взяло верх над злом.

Так, «тягар білої людини» - це не просто вислів який пережив століття і є актуальним і по нині, це хрест який буде висіти над Європою завжди, але для того щоб рухатися далі потрібно пам'ятати, що пройдено вже не малий шлях для того щоб дійти до цього розуміння, і можливо йому не буде кінця, але займаючись мазохізмом, створюючи подвійні стандарти, та дозволяючи собі заангажуватись подіями минулого проблему не вирішити.

Джерела та література

1. Білоусов Р.К. Біографія Редьярда Кіплінга / Під ред. Тимофєєвої і Парфунова - М.: Держлітвидавництво, 1964. – 356 с.
2. Брюкнер П. Тиранія каяття. Есе про західний мазохізм / Паскаль Брюкнер; [пер. П.Тарашук]. - К.: «Темпора», 2013. - 256 с.
3. Васильєв В. Історія Востока / В.Васильєв. - Т.2. – М. – 2003. – 304 с.
4. Гринівський Р. Чи стане Європа «Понтієм Пілатом» націй?. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/chi-stane-ievropa-pontiiem-pilatom-naciy>.
5. Морен Е. Размышление о Познании. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/vesnik/2012/33/m30-pr.html>.
6. Стріха М. Кіплінг справжній і вигаданий [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://poetyka.uazone.net/default/pages.phtml?place=kipling&page=strikha&alist=skip>.
7. Чернишенко С. Тягар білої людини [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/suspilstvo/tyagar-biloyi-lyudini>. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%8F%D0%B3%D0%B0%D1%80_%D0%B1%D1%96%D0%BB%D0%BE%D1%97_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8.

УДК 327:656.13 (4)

В. Дубей, В. Маліченко

МІЖНАРОДНІ АВТОМОБІЛЬНІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ВИКЛИКИ ЧАСУ ТА ПОШУК ВІДПОВІДЕЙ НА НИХ

У науковій статті досліджується стан міжнародних автомобільних перевезень в країнах ЄС, звертається увага на вирішення сучасних проблем у цій царині.

Ключові слова: *автомобільний транспорт, міжнародні автомобільні перевезення.*

The main stages of development of the international road haulage system state regulation were analyzed in this article, also it draws attention to the formation of the central authorities in this field

Key words: *motor transport, international road haulages.*

Актуальність проблеми. Запорукою ефективності економічної інтеграції є здійснення єдиної транспортної політики країнами-членами Європейського Союзу. Як зазначає Н. Мусис, „власне, спільна політика існує тому, що вона здатна досягати мети держав-членів ефективніше, ніж охоплені нею відповідні національні політики. Іншими словами, спільна політика існує тому, що держави-члени цінують її переваги” [6, с.33].

Вивченню різних аспектів євроінтеграції у цій царині приділяється досить значна увага вітчизняними та зарубіжними вченими. Ці питання вже довгий час досліджують такі науковці, як Агєєв В., Блудова Т., Горбунов А., Новікова А., Пашенко Ю., Пунь В., Шелистов Ю., Шалденкова Т. та інші. Проте проблема становлення практики сучасних міжнародних автомобільних перевезень залишається ще не достатньо опрацьованою.

Мета статті – здійснити науковий аналіз стану міжнародних автомобільних перевезень в країнах ЄС та акцентувати увагу на вирішення сучасних проблем у цій царині.

Об'єктом аналізу стали нормативні акти та окремі праці, присвячені розглядові еволюції політики країн – членів Євросоюзу до проблеми перевезень, зокрема, автомобільним транспортом.

Транспортна діяльність, зокрема автомобільні перевезення, займала важливе місце в політиці європейських країн та визначалася на десятиріччя вперед. Її реалізація була зумовлена такими факторами: значною роллю автомобільного транспорту як в економіці конкретної країни, так і в економіці ЄС загалом; високою конкуренцією різних видів транспорту; спроможністю оперативного врегулювання автотранспортних проблем. Так, 2004 р. автомобільний транспорт у країнах ЄС здійснив 70 % вантажних перевезень та 90 % пасажирських. Передбачається, що до 2020 р. об'єми перевезень зростуть на 55 % [15, с.494].

Проте, незважаючи на безперечні досягнення в галузі міжнародних автомобільних перевезень країн ЄС, продовжують існувати виклики і загрози подальшому їх активному розвитку, а саме: транспортна перевантаженість автомобільних магістралей, аварійність та висока інтенсивність руху; шкідливий вплив автомобільного транспорту на довкілля; значне споживання не відновлюваних природних ресурсів. На ці та інші виклики необхідно знаходити адекватні відповіді, оскільки дані процеси вже набули загрозливого характеру як для всього людства, так і для окремих країн. За висновками англійського історика А. Дж. Тойнбі, виклик, на який не дано відповіді, повторюється. Тому особливо важливим завданням є пошук відповідних рішень [14, с.140].

Найбільш повно схему „виклик-відповідь” у сфері міжнародних автомобільних перевезень було проаналізовано у „Білій книзі” „Європейська транспортна політика до 2010-го року: час для рішень”. Цим документом також були запропоновані шляхи розв'язання найневідкладніших питань цієї галузі економіки країн ЄС.

Відомо, що однією з особливостей сучасних міжнародних автомобільних перевезень є транспортна перевантаженість автомобільних магістралей, що виникла ще на початку 1990-х рр. Саме динамічний розвиток міжнародних автомобільних перевезень викликав проблему хронічного перевантаження окремих автотранспортних ліній (10 % автомаєрежі ЄС мала затори), що було зумовлено щорічним зростанням об'єму перевезень вантажів у Європі на 4%, тобто приблизно вдвічі більше щорічних темпів економічного зростання [5].

Наприкінці 1990-х рр. досить гостро постало питання щодо фінансування розвитку транспортної інфраструктури країн ЄС. Бюджетні джерела не забезпечували повністю потреби реалізації інфраструктурних проектів. Погоджуємося з твердженням А. Новікової та В. Мироненка про те, що транспортна політика Європейського Союзу передбачала вибірковість фінансування транспортних проектів (у першу чергу кошти ЄС виділялися на проекти розвитку інтермодальності, з'єднання відповідних транспортних інфраструктур, підвищення безпеки руху). Зусилля держав ЄС були спрямовані на створення ефективних механізмів оплати за користування транспортною інфраструктурою, що забезпечували компенсацію повних витрат суспільства. Тому витрати користувачів транспортної інфраструктури ЄС постійно збільшувалися внаслідок зростання вартості транспортних послуг. Їх ріст пояснювався необхідністю вжиття заходів щодо зниження перевантаженості транспортних комунікацій, зниження парникового ефекту й забруднення довкілля, підвищення безпеки руху, необхідності додаткових інвестицій у будівництво доріг та інфраструктурних об'єктів транспорту, гармонізації податків на паливо [7, с. 5-9].

Зрештою, саме для того, щоб радикально вплинути на складну ситуацію в галузі міжнародних автомобільних перевезень, була ухвалена Директива Європейського парламенту і Ради 1999/62/ЄС від 17 червня 1999 р. про стягнення плати з вантажного транспорту за використання деяких автодоріг. Нею був визначений мінімальний розмір зборів із транспортних засобів при перевезенні вантажу, максимальна межа плати за право доступу до автодорожньої мережі і встановлено регулюючі правила розрахунку плати за проїзд. За нею податки, збори, платежі повинні були стягуватися лише за використання автомагістралей і багаторядних доріг, мостів, тунелів і гірських доріг. Платежі за використання автодоріг мали бути пропорційні тривалості користування інфраструктурою і мали співвідноситися з витратами, необхідними для її підтримання й ремонту. За нею держави-члени ЄС могли змінювати ставки зборів у залежності від класу викидів в атмосферу та часу доби. Ст. 3 цього документа встановила види податків з автомобілів у кожній

державі ЄС. Одночасно вона не перешкождала застосуванню спеціальних податків та зборів, які стягуються при реєстрації транспортних засобів або застосовуються до тих із них, що перевищують норму маси чи габаритного розміру; встановленню плати за паркування або зборів за міський транспортний рух; регуляторних зборів, призначених для боротьби з накопиченням транспорту на шляхах, яке виникає залежно від часу та місця. Для реалізації поставленої мети ця Директива визначила низку заходів: обмеження використання комерційних транспортних засобів з великою повною масою; стимулювання використання екологічно чистих автомобілів; дозвіл стягувати плату за експлуатацію мостів, тунелів та гірських доріг [3].

Проте всі дії урядів країн-членів ЄС виявилися неспроможними стримати зростання автомобільних перевезень. Зрештою виник гострий дисбаланс між розвитком автомобільних та інших видів перевезень, зокрема залізничних (44% вантажоперевезень припадало на автотранспорт, 41% – на морський, 8% – на залізничний, 4% – на внутрішні водні шляхи) [8, с.8]. Висока концентрація автомобільного транспорту негативно відобразилася на 10% європейської дорожньої мережі протяжністю 7500 км. Розвиток автотранспорту спричинив зростання надмірного навантаження на шляхове полотно і велику щільність транспортних потоків, що призвело до збільшення комерційних ризиків перевізників і витрат на підтримання транспортної інфраструктури з 0,5% ВВП ЄС до критичних 1% у 2010 р.

Основними факторами, що спричинили перевантаженість автомагістралей, стали: дисбаланс у розвитку різних видів транспорту; відсутність взаємодії між видами транспорту; адекватність зростання об'ємів транспортної діяльності економічному зростанню, а в деяких випадках переважаюче зростання транспортної діяльності [1, с.144]. Зростання перевантаження й відповідне збільшення транспортних заторів стало основною причиною зниження ефективності функціонування загальноєвропейської транспортної системи, її економічної конкурентоспроможності, зростання кількості й тяжкості ДТП. Із зростанням кількості заторів на автомагістралях країн ЄС безпосередньо було пов'язане і збільшення негативного впливу транспорту на довкілля, здоров'я населення і клімат планети.

У багатьох європейських країнах затори на дорогах розглядалися як надзвичайно серйозна проблема, хоча, як показували численні дослідження, їх повною мірою не можна уникнути навіть при оптимальному розвитку транспортної інфраструктури. Існує точка зору, згідно з якою транспортні затори є формою самоорганізації дорожнього руху, яка відображає відсутність механізму платності за використання автошляхів; наслідком тривалого недоінвестування в їх пропускну спроможність; результатом недостатньої координації та інтеграції планування розвитку автомобільного транспорту. Відсутність перевантаження, вільні умови руху є нереальними, тому що в пікові періоди використання дорожньої мережі буде спостерігатися її перевантаженість.

Щоб вирішити цю проблему, фахівці пропонували переорієнтувати потоки транспорту з дорожніх на залізничні та водні шляхи. Російська дослідниця Т. Шалденкова зазначає, що вже спостерігається переміщення частини вантажів на залізницю та внутрішні водні шляхи. Цьому певним чином сприяла практика підвищення тарифів на автоперевезення. Наразі активно заохочується принцип вибору найкоротшого маршруту шляхом гармонізації тарифів та загальних правил вантажних транспортних перевезень. Також встановлюються додаткові обмеження на вільне пересування по автошляхах, що є непрямим стимулом для переорієнтування частини перевезень вантажів на залізницю.

2003 р. була започаткована програма „Марко Поло”, мета якої полягала в зменшенні навантаження на автотранспортні магістралі та, як наслідок, – покращенні екологічної ситуації. Нею передбачалося підтримувати компанії, які переводили вантажопотоки з автомобільного на інші види транспорту. Зрештою за 2003-2009 рр. було реалізовано 125 проєктів за участю більше ніж 500 компаній, які отримали фінансування за цією програмою. Сума субсидій на один проєкт становила від 0,370 млн. до 7,5 млн. євро [17].

У країнах ЄС усвідомлювали, що нагального розв'язання потребують проблеми транспортної аварійності та високої інтенсивності руху, тому що збитки від ДТП у країнах ЄС досить значні. Так, 1970 р. кількість загиблих на дорогах становила близько 80 тис. осіб за рік, 1980 р. – близько 60 тис. осіб [16, с. 15].

Цілком погоджуємося з твердженням Т. Блудової, що до найголовніших викликів безпеки автомобільних перевезень, які підлягають негайному вирішенню, варто віднести: надмірну й невідповідну умовам руху швидкість автотранспорту; вживання водіями алкоголю та наркотичних речовин; участь у дорожньому русі недостатньо кваліфікованих водіїв; невикористання захисних пристосувань (ременів безпеки, шоломів тощо) окремими учасниками дорожнього руху; неадекватний захист людей під час ДТП через конструктивні недоліки автомобілів; недосконалу дорожню інфраструктуру; наявність місць концентрації ДТП на перехрестях, уздовж доріг і в населених пунктах [1, с.147].

У ЄС були впевнені, що покращити ситуацію у сфері безпеки дорожнього руху можна за рахунок обміну позитивним досвідом між її членами, гармонізації штрафів за порушення правил руху та заходів контролю за ним, посилення боротьби з пияцтвом і вживанням наркотиків водіями, проведення систематичних технічних оглядів транспорту та аналізу безпеки руху. Технологічними рішеннями, спрямованими на підвищення безпеки руху, Єврокомісія вважала використання бортових приладів контролю, обмеження швидкості та впровадження системи управління швидкістю руху, поступову стандартизацію дорожніх знаків і розмітки по всій транс'європейській мережі, виявлення та відповідне позначення найнебезпечніших місць, запровадження електронних прав водія, оснащення нових автобусів ремнями безпеки на всіх сидіннях, впровадження плану дій „Електронна Європа”, підвищення пасивної безпеки [1, с. 147].

З метою підвищення рівня безпеки на дорогах було прийнято Регламент Ради 3821/85 СЕС від 20 грудня 1985 р. про записуюче устаткування на автомобільному транспорті. Він регулював питання реєстрації рухомого складу автомобільного транспорту, уніфікацію правил руху, дорожніх знаків та сигналів, встановлення на автотранспортних засобах спеціальних пристроїв – тахографів, без яких реєстрація та використання автомобілів забороняється [9].

Європейська Конференція міністрів транспорту прийняла низку резолюцій, які носили рекомендаційний характер для країн-учасників. Так, 1986 р. була прийнята Резолюція № 48 про шляхи впливу на поведінку людини з метою підвищення безпеки руху (документ СМ/86/16); 1987 р. – Резолюція № 50 про безпеку дорожнього руху щодо дітей (документ СМ/87/13); 1988 р. – Резолюція № 54 про використання ремнів безпеки на задніх сидіннях автомобілів та безпечне перевезення дітей і дорослих (документ СМ/88/29); 1989 р. – Резолюція № 55 про дорожню безпеку (документ СМ/89/17) та Резолюція № 56 про вплив реклами на безпеку дорожнього руху (документ СМ/89/37). Практично всі ці документи та рекомендації акцентували увагу на конкретних цілях та способах їх впровадження на практиці. Зокрема, увага приділялася найуразливішим групам учасників дорожнього руху. Але стало очевидним, що цього недостатньо. Тому протягом 1990-х та початку 2000-х рр. міжнародними організаціями було запропоновано низку ініціатив з метою об'єднання зусиль європейських країн для подолання проблем у галузі безпеки дорожнього руху, зокрема скорочення кількості ДТП та дорожньо-транспортного травматизму.

2004 р. на 29-му Всесвітньому Конгресі МСАТ була прийнята Хартія МСАТ з безпеки дорожнього руху. Автотранспортні компанії, які її підписали, брали на себе зобов'язання дотримуватися у своїй роботі усіх положень у сфері безпеки дорожнього руху, зокрема планувати транспортні операції таким чином, щоб забезпечити виконання правових зобов'язань та вимог безпеки. Крім того, вони повинні були контролювати дотримання водіями законодавства з безпеки руху, забезпечити відповідний рівень їх підготовки та постійно слідкувати за технічним станом транспортних засобів.

2004 р. IRU підготувало галузеві правила, спрямовані на підвищення безпеки на автомобільному транспорті. Для цього 2007 р. зазначена комісія розробила проєкт директиви, яка повинна була уніфікувати систему контролю за порушенням правил дорожнього руху в країнах ЄС. Нововведення стосувалися декількох видів правопорушень незалежно від того, в якій країні вони будуть допущені: перевищення швидкості, управління транспортом у стані алкогольного сп'яніння, невикористання ремнів безпеки, проїзд на червоне світло. Було доведено, що саме через недотримання цих правил траплялося три чверті нещасних випадків з летальним

наслідком. Крім того, Єврокомісія пропонувала створити загальноєвропейський банк даних про правопорушення, зафіксовані на автострадах європейських країн. Регламентом Комісії ЄС № 1266/2009 від 16 грудня 2009 р., що вдєсяте пристосовує до технічного прогресу Регламент Ради (ЄС) № 3821/85 про записуюче обладнання на дорожньому транспорті, було скореговано вимоги щодо безпеки руху відповідно до нових умов [13].

Результатом цих дій стало відчутне зменшення ДТП зі смертельними наслідками у країнах ЄС. Так, упродовж 1997 – 2007 рр. їх рівень знизився на 29,9 %. Країнами ЄС планується прийняти близько 100 заходів по забезпеченню дорожньої безпеки, зокрема уніфікувати правила дорожнього руху і дорожні знаки, стандарти придатності до експлуатації доріг, ліміт на наявність алкоголю в крові водіїв, введення ліміту швидкості до 30 км/год у населених пунктах. Крім того, країни ЄС до 2020 р. мають прийняти нові єдині правила дорожнього руху з метою зменшення смертності від ДТП і забезпечення дорожньої безпеки в ЄС [15, с.498].

Отже, європейські країни зосереджували увагу на впровадженні законодавчих норм щодо управління дорожнім рухом та акцентували увагу на комплексному підході до проблеми безпеки автомобільних перевезень.

В останнє десятиріччя загострилася проблема шкідливого впливу автомобільного транспорту на довкілля, здоров'я населення, клімат. Автомобільний транспорт є найменш економічним та найбільш екологічно небезпечним, адже він споживає понад 80% енергії, що використовується у сфері транспорту, а викиди становлять понад 75 % всіх викидів вуглекислого газу .

Для покращення ситуації, що склалася, експерти рекомендували вжити такі заходи: зменшити викиди забруднюючих речовин, змінити методи керування автомобілем (екологічне водіння), забезпечити якісне технічне обслуговування автомобілів, покращити їх паливну економічність.

Є достатньо сучасних досліджень, які стосуються екологічності автомобільного транспорту. Але більшість із них стосується технічних та економічних аспектів, зокрема дослідження екологічного балансу, життєвого циклу для автомобіля, порівняльного екологічного та еколо-економічного аналізу роботи рухомого складу. Як зазначають учені, першим кроком до екологізації автотранспорту стала кількісна оцінка зменшення шкідливих викидів. Упродовж 1990-х рр. у більшості розвинутих країн світу було введено жорсткі екологічні вимоги до транспортних засобів – систему „Євро”. Ця система контролю токсичності відпрацьованих газів автомобільних двигунів встановила норми, яким повинні відповідати автомобілі та інша техніка в країнах ЄС. Стандарти „Євро-1” були вперше введені СЕК ООН 1993 р. Вони встановили граничний вміст викидів окису вуглецю та сумарних викидів незгорілих вуглеводнів і окисів азоту, а для дизельних двигунів – сажі. Виробників автомобілів зобов'язали надавати гарантію щодо дотримання екологічних параметрів протягом 80 тисяч кілометрів пробігу автомобіля. З метою приведення показників до норми на старих автомобілях почали встановлювати каталітичні нейтралізатори в процесі експлуатації, а з транспортних засобів, не обладнаних такими пристроями, стягалися більш високі податки. 1996 р. у країнах ЄС були введені вимоги рівня „Євро-2”, 1999 р. – „Євро-3”, 2005 р. – „Євро-4”. Згідно з ними норми емісії шкідливих речовин сучасних КТЗ становили лише невелику частину від норм викидів автомобілів у 1990-х рр. З вересня 2009 р. у країнах Євросоюзу набула чинності дія екологічного стандарту „Євро-5”, але європейська спільнота вже обговорювала перспективні вимоги рівня „Євро-6”, що, зокрема, потребувало розробки нових, більш чутливих методів визначення масових викидів забруднюючих речовин із відпрацьованими газами. Водночас ведеться активний пошук нових альтернативних джерел енергії для транспорту – біопаливо, природний газ та водень. Передбачається до 2020 р. замінити 20 % традиційного для двигунів пального альтернативним.

Крім того, Європейська Комісія вбачає своє завдання у встановленні екологічних вимог до транспорту не в загальному збільшенні транспортних зборів, а в їх максимальній диференціації з урахуванням загальної маси та екологічного класу транспортних засобів, інтенсивності руху, рівня завантаженості транспортної мережі, загальної екологічної ситуації уздовж маршруту руху транспорту та інше. Тому в країнах ЄС проводиться контроль екологічних параметрів автомобілів при проходженні техоглядів з обов'язковою сплатою екологічного платежу власниками автомашин та виданням зеленого талона.

Вітчизняний дослідник А. Ткаченко зауважує, що важливою умовою досягнення екологічної безпеки автомобільного транспорту є прийняття міжнародних конвенцій та угод щодо охорони довкілля та приєднання всіх країн до них. Зокрема, Директивою Ради 70/157/ЄС про наближення законодавства держав-членів стосовно допустимих рівнів звуку та вихлопної системи автомашин від 6 лютого 1970 р., доповненою Директивою 92/97/ЄС і Директивою 1999/101/ЄС та Правилами СЕК ООН № 51-02, встановлено загальні вимоги щодо шуму так званих „особливо зелених” і безпечних вантажних автомобілів. Цей документ, зокрема, вимагав, щоб виробник автомобіля або його уповноважений представник у країні реєстрації автомобіля заповнив сертифікат підтвердження відповідності європейським стандартам. Сертифікат виписувався один раз для кожного окремого транспортного засобу і не потребував поновлення, крім випадків, коли базові дані, що в ньому містилися, змінилися [2].

Директивою Європейського Союзу 96/96/ЄС від 20 грудня 1996 р. про гармонізацію законів країн-учасниць щодо випробування автомобілів та їхніх причепів на придатність до експлуатації були встановлені вимоги стандартів до екологічних показників автомобілів.

Конкретні стратегії ЄС передбачали впорядкування перевезень, у яких немає особливої необхідності. Вони також встановили, що при формуванні транспортної політики довгострокові екологічні проблеми повинні відігравати таку ж роль, як і інші проблеми, пов'язані з впливом економічних та соціальних факторів.

На сьогодні в країнах ЄС усвідомлюється нагальна потреба вдосконалення режиму роботи водіїв. У них значні зусилля спрямовано на запровадження законодавства, яке суттєво поліпшує умови праці водіїв і дорожню безпеку. Це, зокрема, реорганізація робочого часу, гармонізація заборон для вантажного транспорту у вихідні дні, запровадження „водійського свідоцтва”, налагодження професійної освіти, гармонізація контролю і штрафів. Основним нормативним актом, що регулює ці питання, є Європейська угода щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення (ЄУТР) від 1970 р. [4]. Це міжнародна угода, укладена в рамках СЕК ООН, і тому вона, за визначенням, має вищий рівень, ніж будь-яке національне законодавство, хоча Європейський Союз вважає, що всі автоперевізники під час перевезення із країни в країну на території цієї співдружності мають виконувати законодавство ЄС, а саме Регламент (ЄС) № 561/2006 Європарламенту та Європейської Ради від 15 березня 2006 р. щодо гармонізації певного соціального законодавства, що стосується автомобільного транспорту і внесення змін до Постанови Ради (ЄЕС) № 3821/85 та (ЄС) № 2135/98 і відміни Постанови Ради (ЄЕС) №3820/85. 11 квітня 2007 р. набули чинності в повному обсязі нові Правила ЄС щодо часу відпочинку та роботи водіїв, які поширюються на перевезення за дозволами ЄКМТ та в/з третіх країн [10, 11, 12].

Водночас наголосимо, що існуючі норми і правила ЄС щодо умов праці водіїв нерідко порушуються, зокрема через недостатній контроль за їх дотриманням.

Висновки. Отже, незважаючи на безперечні досягнення в галузі міжнародних автомобільних перевезень країн ЄС, існує низка проблем, які потребують швидкого та кардинального вирішення. Насамперед постало завдання щодо створення економічних, соціальних та екологічних стандартів автомобільних перевезень. Крім того, необхідно було прийняти стратегічні документи у цій сфері, запровадити ефективне планування та проводити єдину транспортну політику.

Джерела та література

1. Блудова Т. В. Транспортна політика Європейського Союзу та перспективи розвитку його транспортної мережі / Т. В. Блудова // Стратегічна панорама. – 2006. – №3. – С.143–152.
2. Директива Ради №70/157/ЄС від 6 лютого 1970 р. про наближення законодавства держав-членів щодо допустимих рівнів звуку та вихлопної системи автомашин // Офіційний вісник Європейських співтовариств. – 23.02.1970 р. – L 042. – С. 16–20.

3. Директива Європейського парламенту і Ради 1999/62/ЄС від 17 червня 1999 р. про стягнення платні з вантажних транспортних засобів за використання певних інфраструктур // Офіційний вісник Європейських співтовариств. – 20.07.1999 р. – L 187. – С. 42–68.
4. Європейська угода щодо роботи екіпажів транспортних засобів, які виконують міжнародні автомобільні перевезення (ЄУТР) від 27 лютого 2004р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_016.4.
5. Конгресс місних і регіональних властей Совета Європи/ Рекомендація 149 (2004) 1 О проблемах транснаціональних транзитних перевозок [Електронний ресурс] . – Режим доступу : http://www.coe.int/t/R/Ctrae/%5BRussian_doc%5D/%5B2004%5D/REC_149_Ru.asp#TopOfPage.
6. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу / Н. Мусис; пер. з англійської. – К. : „К.І.С.”, 2005. – 466 с.
7. Новікова А. М. Європейська транспортна політика до 2010 року / А. М. Новікова, В. П. Мироненко // Автошляховик України. – 2005. – №4. – С.5–9.
8. Паппас С. Транспортна політика Європейського Союзу : навч. посібник / С. Паппас / Програма Tacis Європейського Союзу в Україні. Проект „Правничі студії в Україні : Київ та окремі регіони”. – К. : ІМВ КНУ ім. Тараса Шевченка, 2004. – 79 с. – (Серія „Право ЄС”. Книга 18.).
9. Регламент Ради (ЄЕС) № 3821/85 від 20 грудня 1985 р. про записуюче устаткування на автомобільному транспорті // Офіційний вісник Європейських співтовариств. – 31.12.1985 р. – L 370. – С. 8–18.
10. Регламент Ради (ЄЕС) № 3820/85 від 20 грудня 1985 р. про гармонізацію певних актів законодавства про соціальний захист, що стосуються автомобільного транспорту // Офіційний вісник Європейських співтовариств. – 31.12.1985 р. – L 370. – С. 1–12.
11. Регламент Ради (ЄЕС) № 3821/85 від 20 грудня 1985 р. про записуюче устаткування на автомобільному транспорті // Офіційний вісник Європейських співтовариств. – 31.12.1985 р. – L 370. – С. 8–18.
12. Регламент (ЄС) № 561/2006 Європейського парламенту та Ради від 15 березня 2006 р. щодо гармонізації відповідного соціального законодавства, що регулює відносини в галузі автомобільного транспорту та вносить зміни до Регламенту Ради (ЄЕС) № 3821/85 та № 2135/98, і скасовує Регламент Ради (ЄЕС) № 3820/85 // Офіційний журнал Європейського Союзу. – 11.04.2006 р. – L102. – С.1–12.
13. Регламент Комісії (ЄС) № 1266/2009 від 16 грудня 2009 р., що вдєяте пристосовує до технічного прогресу Регламент Ради (ЄЕС) № 3821/85 про записуюче обладнання на дорожньому транспорті // Офіційний журнал Європейського Союзу. – 22.12.2009 р. – L339. – С.3–14.
14. Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби; [пер. с англ., сост. А. П. Огурцов]. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
15. Europe in figures. Eurostat yearbook 2010. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2010. – 657 p.
16. Impact Assessment Road Safety Action Programme. Assessment for mid term review. Final Report. – Rotterdam, 2005. – 108 p.
17. Marco Polo in action [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/transport/marcopolo/in-action/index_en.htm.

УДК 930.85

В. Космина

РЕЦЕПЦІЇ ЧУЖИХ КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ У КОНТАКТАХ МІЖ ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ (СИСТЕМНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті аналізується проблема цивілізацій як реципієнтів чужих культурних надбань. Автор доходить висновку, що цивілізації переймають в інших культурах лише зовнішні форми (стилі) комунікацій, але не їх зміст.

Ключові слова: цивілізація, культура, рецепція, комунікація, стиль, системна теорія Н.Лумана.

The article analyzes the problem of civilizations as recipients of others' cultural heritages. The author concludes that civilizations in other cultures borrow only the external forms (styles) of communications, but not their meanings.

Key words: civilization, culture, reception, communications, style, N.Luhmann's system theory.

Загострення в останні роки в тих чи тих регіонах світу суперечностей між спільнотами, приналежними до різних цивілізацій, наростання кривавих зіткнень між ними і вчинення гучних терористичних актів в черговий раз актуалізувало теорію С.Гантінгтона про зіткнення цивілізацій. Драматичність же поточного історичного моменту полягає в тому, що це зіткнення відбувається тоді, коли ледь не загальним є визнання процесу глобалізації, що включає в себе інтеграцію й уніфікацію життя людства.

Це визнання в цілому відповідає здавна поширеній у культурі й науці тезі про єдність історичного процесу. Щоправда, ніколи не зникало й питання: а чим же ця єдність зумовлюється й у чому проявляються? У європейській культурі тривалий час домінувала ідея про якусь «першооснову» історії (Провидіння, Абсолютний дух, Розум, Прогрес, продуктивні сили тощо), що постійно розвивається за власними законами й рухає світову Історію.

Пізніше, десь із кінця XIX ст., почала превалювати думка, що люди не є «сліпими» знаряддями Ідеї, Закону, Долі, а самостійно творять історію, спираючись, однак, на культурні спадки минулих часів та на здобутки інших культур і цивілізацій. У контексті методологічних пошуків саме в цьому напрямі в соціально-гуманітарні науки прийшла з біології концепція **рецепції** – сприйняття й перетворення зовнішніх подразнень організму його спеціалізованими внутрішніми утвореннями – рецепторами (від лат. *receptor* — приймаючий). Початок дослідженню рецепції в культурі чужих культурних здобутків поклала поява в 1960-ті роки в Констанцькому університеті (ФРН) наукової школи рецептивної естетики Г.Р. Яусса. Вона зайнялась серйозним теоретичним осмисленням самого явища рецепції, особливо в літературі та мистецтві [Див.: 3]. Але ця концепція виявилась по-своєму продуктивною для дослідження не тільки естетичних, а й прагматичних аспектів різного роду запозичень із інших культур чи епох. Під впливом постструктуралізму й деконструктивізму особливим предметом теоретичного аналізу стала проблема адекватності рецепції (сприйняття) текстів минулого істориком та рецепції текстів художніх творів читачем. Увага до неї з боку учених і філософів Заходу виявила невідповідність цього сприйняття авторським інтенціям і фактичне творіння читачем (істориком) нового тексту. Подібне розуміння культури дало життя постмодернізму, а водночас поставило питання про зовсім новий вимір взаємодії між культурами (цивілізаціями) чи епохами. Найбільш продуктивно й переконливо досліджувались і досліджуються проблеми рецепції зразків класичної античності чи суспільств у більш пізні епохи європейської історії. Вони вивчаються вченими і на Заході, і в сучасних Україні та Росії [Див., наприклад: 2, 13, 16].

Однак характерною рисою цих і багатьох подібних їм досліджень є головним чином сама констатація зовнішньої «фактичності» рецепції. Автори здебільшого обмежуються, в суто позитивістському дусі, фіксацією наявності в діяльності «реципієнта» певних ідей, тем, сюжетів, перейнятих із спадщини іншої культури.

Проте в теоретичному плані проблема міжкультурних запозичень виглядає дуже складною, особливо, якщо врахувати взаємну непрозорість і смислово непорівнянність панівних міфів навіть у спадкоємних культурах. Сучасний російський історик І.М.Данилевський зазначає: «Оцінка “розумності й логічності” даного міфу (системи образів, означених словами) з погляду іншої, аналогічної, але незбіжної, нетотожної системи насправді позбавлена всякого сенсу. Закони формальної логіки можуть діяти лише в

рамках одного окремого міфу, але не при порівнянні положень різних міфологічних (словесно-образних) систем» [6, с. 187]. Між тим, теоретичні аспекти проблеми вивчаються переважно в рамках літературознавчої парадигми «автор–твір–реципієнт» [Див.: 11].

Поза увагою дослідників залишаються питання: Що саме і як саме переймається при міжкультурній взаємодії? Чому, коли, за яких умов це відбувається? Знайти відповіді на них: При описі фрагментарних запозичень навряд чи вдасться. Тут, очевидно, потрібне ґрунтовне дослідження взаємодії цілих цивілізаційних систем. Хоча наука сьогодні має в своєму арсеналі цілу низку теорій цивілізацій, «механізм» цієї взаємодії не вивчався. Метою цієї статті є розгляд проблеми цивілізацій як реципієнтів чужих культурних надбань та способу і змісту цієї рецепції, при якій цивілізації залишаються тими ж самими самотвірними акторами всесвітньої історії.

Тема міжцивілізаційних контактів та їх вивчення перебувала в центрі уваги теорії локальних цивілізацій ще з часів її формування у XVIII–XIX ст.. Адаже від її осмислення залежала і спроможність теорії пояснити світовий історичний процес. Хоча єдність останнього проголошувалася і світовими релігіями, і універсалістськими філософськими концепціями, в реальності ми можемо спостерігати лиш якесь розсипище фактів (подій, явищ, процесів). Зв'язок між деякими з них (близькими між собою в часі й просторі) можна пробувати вгадати, а в більшості випадків хіба що теоретично постулювати. Доводити ж когерентність всесвітньої історії та досліджувати її єдність науковими методами виявляється справою непростого.

Навіть коли йдеться лише про локальні цивілізації, то хоч їхня внутрішня єдність видається абсолютно логічною, обґрунтовують її зазвичай філософськими, а не науковими засобами. Придивимось до цієї проблеми пильніше.

Так, у багатьох філософських теоріях, включаючи «класичні» цивілізаційні теорії М.Я.Данилевського, О.Шпенглера, А.Дж.Тойнбі, єдність історії утверджувалась через застосування аналогії з живим організмом та метафори «організм». Але ці мислителі були засновниками органіцизму. Ті чи інші «біологізаторські» ідеї в поясненні історичного процесу висували ще І.Кант, Ж.-Ж.Руссо, Й.Г.Гердер. Учення Ф.В.Й.Шеллінга поклато початок уже цілій філософії органіцизму, прихильником котрої був і Л. фон Ранке. А німецький історик Г.Рюккерт у додатку до «Підручника світової історії в органічному викладі» (1857) висунув ідею одночасного співіснування різних «культурно-історичних організмів», злиття яких у світове ціле він вважав малоімовірним. У 1860 р. англійський філософ-позитивіст Г.Спенсер у нарисі «Соціальний організм» вислав теорію соціальної еволюції, згідно з якою як органічна, так і соціальна («надорганічна») еволюція однаково підлягають природним законам і відбуваються в напрямку дивергентного розвитку і «зростання організації» [Див.: 12, с. 276–279].

У такому ж дусі розробляв свою цивілізаційну теорію М.Я.Данилевський. Локальні цивілізації постають у нього «найвищими історичними одиницями», котрих він називає «культурно-історичними типами розвитку», не приховуючи прямої аналогії з самотвірними й практично незмінними за внутрішнім змістом («типом організації») видами в рослинному й тваринному світі [7, с. 103]. Він дає визначення цих типів як «самостійних, своєрідних планів релігійного, соціального, побутового, промислового, політичного, наукового, художнього, одним словом, історичного розвитку» [7, с. 85]. Це начебто має засвідчити внутрішню органічну єдність всіх проявів (фактів) життя цивілізації. У своїй історії ці культурно-історичні типи уподібнюються багаторічним одноплідним рослинам, котрі проходять всі етапи життя від народження до смерті і в яких період цвітіння й плодоношення (власне цивілізація) є коротким і виснажує раз і назавжди їхню життєву силу.

Якщо російський природознавець і соціолог М.Данилевський пробував поєднати метафізику і позитивізм, то німецький філософ і культуролог О.Шпенглер був представником філософії життя. Він шукав цілісні органічні форми історії, серед яких найбільшими, граничними визнавав вісім великих культур-організмів, і вбачав єдину субстанціальну основу життя культури в її душі (аналог метафізичного «плану» у Данилевського). Коли ж душа здійснить у зовнішньому світі всю суму своїх можливостей («у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав і наук») і повернеться в первісну душевну стихію, тоді культура «раптом *застигає*, відмирає, її кров згортається, сили надломлюються – вона стає *цивілізацією*» [17, с.167–168]. Єдність усіх цих зовнішніх виявів душі – символіки – визначається її загальним просторовим прасимволом. Кожна культура, за аналогією з біологічними організмами, народжується, послідовно проходить стадії юності, зрілості, старості і вмирає.

Англійський історик А.Дж.Тойнбі категорично заявляв, що «суспільства не можна рівняти з живими організмами», що «цивілізації – це реальності виду, невіддільного законам біології» [14, с. 248–249]. Він зіставив величезний масив історичних фактів і виявив понад три десятки цивілізацій в історії людства. Але й він не уникнув органіцизму й біологізаторства і прирівнював цивілізації до живих індивідів, що еволюціонують на основі закону виклику-і-відгуку, «життєвого пориву» творчої меншості суспільства та мімізису (наслідування) їй з боку пасивної більшості, проходячи стадії генези, зростання, занепаду і розпаду. Та й цивілізацію він нерідко іменував «суспільним організмом».

Отже, основні постулати всіх трьох цивілізаційних теорій не виводились із аналізу історичних фактів та внутрішніх зв'язків між ними, а навпаки, вводились в опис суспільства ззовні як уже готові, зарані осмислені схеми, зазвичай засновані на органіцистській аналогії. Це були суто філософські теорії, а цілісність історії цивілізацій, зв'язність у ній історичних фактів охоплювалися головним чином інтуїтивно, естетично, шляхом «фізіогномічного» сприйняття їх характеристик (Данилевський), або «фізіогномічного такту» (Шпенглер). Методологія «органічного» аналізу зв'язності історичних фактів вони, як і теорії послідовників цих авторів, не створювали. Звісно, в них годі було шукати й розкрити «механізм» рецепції надбань інших культур.

На цьому тлі нові обрії в дослідженні цивілізацій та їхніх зв'язків відкриває застосування соціологічної теорії Нікласа Лумана, котра є складовою частиною загальної теорії систем. Передумови для виникнення останньої створила теорія відкритих (зокрема, біологічних) систем австрійського біолога Л. фон Берталанфі. Її суттєво поглибила теорія самореферентних (звернених до самих себе) автопоетичних (самотворчих) систем, висунута в 1970-ті роки чилійськими нейробіологами У.Матураною і Ф.Варелою. Згідно з нею, живі системи складаються з елементів (клітин), котрих самі ж і продукують. Це і є їхній автопоетизм, або «самотворення» (грецьке слово *poiesis* означає – творчість, творення, від цього ж слова – «поезія»). В своїй життєдіяльності такі системи зорієнтовані лише на свої попередні й наступні стани, мають певні структурні зчеплення з навколишнім середовищем, але щодо нього є операційно закритими. На релевантні впливи (подразнення) з боку середовища вони реагують винятково по-своєму: змінюють перебіг внутрісистемних процесів, а отже, – себе самих, і «враховують» ці зміни в своєму подальшому автопоетизмі. «Пізнаючи» навколишній світ, вони «навчаються» й «еволюціонують» [Див.: 10]. Виходячи з концепту, що життя і є пізнанням, автори теорії вважали її цілком прийнятною для аналізу не тільки біологічних, а й «біосоціальних» систем, тобто суспільства.

Саме цей варіант теорії систем Н.Луман поклав в основу своєї соціологічної теорії [2]. Проте він пішов далі У.Матурані і Ф.Варели, радикально розділивши людські (біологічні й психічні) системи і соціальні системи та залишивши перші в навколишньому світі других. Максимально абстраговану теорію самореферентних автопоетичних систем він з'єднав з теоріями комунікацій, кібернетики, когнітивної психології, еволюції. Соціальні системи у нього функціонують точно так же, як і біологічні та психічні, але складаються не з клітин чи переживань, а з особливих елементів – комунікацій – актів спілкування між людьми, супроводжуваних певним обміном інформацією. По суті, у суспільстві як комунікативній системі комунікаціями і тільки комунікаціями є всі історичні факти й усі історичні джерела. При цьому кожна комунікація можлива не сама по собі, а тільки як елемент (операція) тієї чи іншої смислової системи.

Кожна комунікація як окрема операція комунікативної системи включає три елементи: повідомлення адресанта – інформацію, закладену ним у повідомлення – розуміння повідомлення (виокремлення (виокремлення в ному власної інформації) адресатом. Вона ж є й операцією спостереження системи. Як і в біології, спостерігаючи за віднесенням повідомлень до попередніх і наступних операцій системи (само-віднесенням комунікацій), система реферує внутрішній, послідовний смисловий зв'язок своїх операцій. Спостерігаючи за віднесенням інформації до релевантних для неї подій у її навколишньому світі (іншо-віднесенням комунікацій), система реферує

зовнішній, реактивний смисловий зв'язок своїх операцій із процесами в навколишньому світі. Проводячи розрізнення між собою та навколишнім світом система конституює й саму себе (відносно цього світу).

Без такого співвіднесення з навколишнім світом вона існувати не може. Межа між ними є не просторовою (як, наприклад, шкіра в організмі), а лише смисловою. Смислами ж є накопичені в її досвіді різноманітні значення, що в залежності від контексту надаються або процесам самої системи, або тим чи іншим предметам і явищам навколишнього світу.

Навколишнього світу система своїми операціями не досягає (як і він її). В цьому полягає її операційна закритість, котра уможливує її самореферентність та автопоезис. Але система залишається відкритою щодо навколишнього світу, позаяк реферує його всередині себе, в своїх комунікаціях. Як же суміщаються операційна закритість і загальна відкритість системи? Н.Луман, спираючись на теорію форм американського математика Дж. Спенсера Брауна, встановлює, що форму своєї межі з зовнішнім світом система повторно проводить (копіює) вже всередині самої себе, у своєму внутрішньому комунікативному середовищі (re-entry – «повторний вхід форми в форму»). Внаслідок цього вона спостерігає (розрізняє й означає) і себе, і свій навколишній світ винятково у власному смислового медіумі.

На основі таких взаємних спостережень (і реакцій) систем забезпечується внутрішня зв'язність (когерентність) історичного процесу. Водночас замість висування філософських теорій, які б зовні умосяжно зв'язували факти історії в якусь логічно вибудовану цілісність, стає можливим виявлення їх зв'язку «зсередини» – через спостереження дослідника за спостереженнями досліджуваної системи комунікацій, або методом спостереження другого порядку.

У луманівській теорії розкрито й механізм еволюції суспільства як комунікативної системи. Він включає варіацію в комунікаціях, селекцію окремих із них домінуючою структурою смислових очікувань та ре-стабілізацію суспільства в нових умовах. Окремо Н. Луман аналізує чотири форми системної диференціації суспільства: засновану на усному спілкуванні сегментарну, засновану на писемності центр-периферійну та стратифікаційну, засновану на книгодрукуванні функціональну.

Застосування теорії Лумана в цивілізаційному аналізі історії показує [Докладніше див.: 8], що цивілізаційна історія людства починається з переходом суспільства від сегментарної (общинно-племінної) форми системної диференціації до диференціації на центр і периферію та стратифікаційної. Найвищу інтегруючу й регулюючу роль в історії кожної цивілізації виконувала побудована навколо сакральних текстів система релігійних комунікацій. Аналіз її змісту та еволюції методом спостереження другого порядку відбувається шляхом розрізнення в ній смислових само-віднесення (вчення про спасіння та шлях до нього) та іншо-віднесення (світорозуміння) комунікацій. За такою ж схемою аналізуються владні комунікації, в яких релігійні комунікації реферуються вже в іншо-віднесенні, та інші комунікації (тексти) в ієрархічній структурі суспільства. Саму цивілізацію можна визначити як сукупність взаємопов'язаних і взаємопогоджуваних духовно-моральних, політичних, економічних та соціальних засобів (медіа), за допомогою яких суспільство як система комунікацій забезпечує своє функціонування та усталеність у просторі й часі.

У результаті смисловий опис історії цивілізації «зсередини» повертає нас до відомих цивілізаційних теорій і дозволяє методологічно підтвердити чи спростити викладки останніх. Так, властиві багатьом цивілізаційним теоріям «організмичні» аналогії здобувають логічне виправдання, позаяк і живі організми, і цивілізації функціонують як самореферентні автопоетичні системи, автопоезис яких колись запускається й колись може завершитись. Тільки тепер метафора «організму» може бути замінена дослідженням внутрішньої смислової зв'язності фактів. Звісно, тут уже не йтиметься про шпенглерівську «душу» культури чи про метафізичний «план розвитку». Відкритий А.Тойнбі механізм «виклику–відповіді» як стимул до розвитку цивілізації тепер може описуватися на фактологічному рівні як внутрішня перебудова смислової системи комунікацій у відповідь на зовнішні подразнення. Водночас потребує певних уточнень тойнбіанська концепція «мімесису» (слідування пасивної більшості за творчою меншістю та її лідерами). Тут аргументовано можна говорити лише про селекцію новаторських комунікаційних смислів у певних системах комунікацій.

«Уточнення» можна продовжувати. А висновок зрозумілий: метафора «організму», «органіцистська» аналогія, як і вся філософська «органологія» можуть бути по-своєму продуктивними в поглядах на історію цивілізації, якщо зосередити увагу на внутрішній (смисловій) структурі цивілізації – такій же самореферентній і автопоетичній, як і в біологічних системах.

А ось тепер можна говорити і про складнішу методологічну проблему, що стосується взаємодії цивілізацій. Тема загальної детермінованості всесвітньо-історичного процесу, визначального впливу одних цивілізацій на інші тут уже знімається. І виглядають цілком обгрунтованими твердження авторів цивілізаційних теорій про неможливість «передачі» цивілізації від одних спільнот іншим. М.Я.Данилевський так сформулював один із законів історичного розвитку: «Начала цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип випрацьовує її для себе при більшому чи меншому впливі чужих, попередніх або сучасних йому, цивілізацій» [7, с. 91]. Причому цей вплив «не є передача» і може проявлятися або у «пересадці з одного місця на інше через колонізацію» [7, с. 98], або в «прищепленні», коли «прищеплений живець» ніяк «не змінює характер рослини, до якої прищеплений» [7, с. 99], або в чомусь подібному до впливу ґрунтового угноєння на рослинний організм чи впливу покращеного харчування на тваринний організм, коли, однак, «за організмом залишається його специфічна утворювальна діяльність» [7, с. 100]. В усіх випадках сам організм (цивілізація) залишається самобутнім і внутрішньо незмінним.

Ще рішучіше заперечував «передачу» культури і культурних смислів О.Шпенглер: «Дві культури можуть дотикатися завдяки людським контактам, або людина однієї культури протиставляє себе мертвому світові форм іншої, вираженої в опосередкованих залишках культури <...> Має значення не початковий смисл форми, а тільки сама форма, в котрій дієве відчуття і розуміння спостерігача відкриває можливість власної творчості. *Самі смисли не передаються (виділено нами – В.К.)*. Глибока душевна самотність, що лежить між існуванням двох людей різного складу, не стає меншою» [17, с. 740–741].

Таким чином, в «органічній» системі «передача» внутрішньої ідентичності (смислу) іншій замкнутій самореферентній системі принципово неможлива. Те ж саме, як ми бачили раніше, неможливе й у комунікативній автопоетичній самореферентній системі. Відповідно до власного автопоезису система може тільки внутрішньо відновлюватися у все нових комунікаціях (можливо, втрачаючи щось із попередніх смислів, адже навколишній світ комунікацій, на який вона реагує, весь час змінюється). У рамках усталеної традиції та при збереженні необхідних «технічних» обставин автопоезис певної культури у вигляді передачі її знамелу з покоління в покоління («трансляції») може тривати протягом тисячоліть. Це ми спостерігаємо в індійській цивілізації, де каналом «трансляції» культури виступала діяльність брахманів, чи в китайській цивілізації, де вона забезпечувалась специфікою ієрогліфічної писемності. Водночас між різними культурно-смисловими системами (як і між органічними) подібне було б неможливим.

Та чи не означає така «саодостатність», що система (цивілізація) в змістовному аспекті схильна до самоізоляції і лише по-своєму реагує на зовнішні «подразнення»? Ні! Автори цивілізаційних теорій ніколи не заперечували якогось, хоча б поверхневого, «переймання» здобутків інших цивілізацій. Вони тільки наголошували, що здійснюється воно не автоматично, а зусиллями самої «приймаючої сторони» та на її власний розсуд.

Тут може йтися тільки про обмежену, вибіркочну, самостійну рецепцію з боку сприймаючої системи. Причому ця система чужі смисли не переймає, а надає запозиченому власних смислів – тих, що сформувалися в її власній історії комунікацій. Як зазначав М.Я.Данилевський, усе, що перебуває в сфері народності, що стосується пізнання людини і суспільства, а тим більше практичного застосування цього пізнання, «взагалі не може бути предметом переймання, а може бути лише взяте до відома – як один із елементів порівняння – з однієї вже тієї причини, що при розв'язанні цього роду завдань чужа цивілізація не могла мати на увазі чужих її суспільних засад і що, отже, розв'язання їх було тільки частковим, тільки одну її більш чи менш задовольняючим, а не загальноприйнятним» [7, с. 101].

«Не сотворене “впливає”, а творяче “бере на себе”», – категорично заявляв О.Шпенглер [17, с.738]. Він писав: «Можна досліджувати на цій основі всі культури й усюди знайти підтвердження, що замість уявного продовження існування більш ранньої культури в більш пізній саме молодша істота встановлює геть обмежене число контактів зі старою істотою, не беручи до уваги її початкове значення». Німецький культуролог переконував, що твердження на шталт: «грецька філософія ще й сьогодні продовжує жити та впливати» – лише порожні фрази. «У дійсності ж ми практично нічого не зберегли, навіть із того зовнішнього, котрим ми володіємо, від грецької філософії. Будемо чесними і зловимо давніх мислителів на слові: жодна фраза Геракліта, Демокріта, Платона не є для нас істиною, якщо ми її не препаруємо під свої потреби. А що ж ми сприйняли з методів, понять, намірів, засобів грецької науки, не кажучи вже про найголовніші принципи?» [17, с. 741–742].

На вибірковість рецепції досягнень чужих культур указував і А.Дж.Тойнбі. Він розглядав три типи зіткнень теперішнього і минулого: материнсько-дочірній, коли за аналогією родинних зв'язків у молодій цивілізації ще зберігаються риси старої попередниці; архаїзаторський, коли робляться спроби повернутись до більш ранніх стадій своєї ж цивілізації; ренесансний, коли має місце «ненормальне й нездорове» явище – «зіткнення дорослої цивілізації з “привидом” її давно померлого предка» [15, с. 225]. І знов-таки цей «акт некромантії», тобто викликання привида, можливий лише тоді, коли у самого суспільства виникне в цьому пряма потреба: «Ренесанс мертвої культури станеться тільки тоді, коли суспільство-наступник само підніметься до культурного рівня, на якому стояв його попередник у ті часи, коли здобувся на осягнення, що тепер стали кандидатами на відродження» [15, с. 235]. До цього часу всі здобутки предків можуть нічого не важити для наступників.

Характерно, що у цих авторів образно ідеться про «контакт живого з мертвим», де вирішальну роль відіграє якраз «живе».

Виникає логічне запитання: а що ж у системному відношенні, власне, запозичується із чужих культур, якщо ми вже констатували, що передача смислів неможлива? Чи немає тут внутрішньої суперечності в підходах названих теоретиків?

Такими об'єктами рецепції можуть бути зовнішні чинники і форми комунікацій, що прямо не впливають із смислових структур. По-перше, це технічні засоби самих комунікацій, зокрема, писемність, книгодрукування, електронні засоби зв'язку, транспорт, інші технічні набутки. Вони опосередковано можуть вплинути й на смислові аспекти комунікацій, але серйозно впливають здебільшого на перебіг комунікацій (повідомлення), поведінку комунікантів, тобто, на зовнішні аспекти комунікацій. По-друге, це самі зовнішні (організаційні) форми комунікацій.

Зупинимось докладніше на проблемі цих зовнішніх форм.

Смислового аналізу соціальних систем буде явно недостатньо при описі всесвітньої історії в цілому, де діють не одна, а декілька цивілізацій. Як же їх розрізнити, типологізувати, досліджувати їхні взаємодії в часі й просторі, якщо елементарні одиниці (комунікації), з яких складаються цивілізації, є структурно однотипними, а їх системи функціонально схожими? Спроби зіставити цивілізації за їх загальними смислами не будуть продуктивними, адже смисли завжди конкретні й при всій їхній розпізнаваній повторюваності формуються в кожній системі відповідно до змін у її навколишньому світі.

Тому доцільно розрізнити й порівнювати цивілізації за стилями комунікацій – зовнішніми формами повідомлень. Між іншим, поняття «стиль» здавна закріпилось у цивілізаційних теоріях (О.Шпенглер, А.Тойнбі, А.Кребер). Утім, воно використовувалось для означення інтегруючої форми зовнішніх проявів культури, виразника її «душі», її просторового прасимволу, що підлягає інтуїтивному осягненню [17, с. 259–260]. Тобто, ми можемо інтерпретувати стиль як своєрідний ухил, спрямованість, манеру комунікацій, спосіб організації їх зовнішньої форми. У комунікації (системі комунікацій) він належить не до інформації (іншо-віднесення), а до повідомлення (само-віднесення). Він зв'язує комунікації, слугує їх швидкому розпізнаванню й розумінню. За стилем «упізнають своїх (своє)» і відрізняють їх від «чужих (чужого)». Ідеться про інституції як типізації узвичаєних дій, як «сутності, котрим властива зовнішня реальність» [5].

У цивілізаціях формуються універсальні стилі комунікацій, а узвичаєними традиційними стилями комунікацій у певних сферах є суспільні інституції. Як і в класичних теоріях цивілізацій, вони досліджуються з позицій зовнішнього спостереження. Оскільки селекцію стильових форм і селекцію смислових комунікацій здійснюють одні й ті ж структури очікувань, сформовані релігійно, то смисл і стиль у кожній конкретній період життя цивілізації достатньо погоджені між собою, хоча й не породжуються одне одним. Можна говорити лише про загальну узгодженість стильової структури кожної традиційної цивілізації з її смисловою структурою та про її стильову єдність. Із урахуванням стилю смисловий опис цивілізацій «зсередини» доповнюється їх стильовим описом «зовні».

Вище вже зазначалося, що система «копіює» всередині себе, у своєму внутрішньому комунікативному середовищі форму своєї межі з навколишнім світом та значущі для неї зміст і зовнішні форми подій і процесів (повідомлень) у цьому навколишньому світі. Оскільки все це відбувається уже в її власному смислово-медіумі, то ці зовнішні форми, себто стилі «чужих» повідомлень, з'єднуються вже з її іманентною смисловою архітектурою і в такому вигляді можуть включатися в перебіг комунікацій системи (якщо, звісно, допускаються туди її внутрішньою домінуючою структурою смислових очікувань).

У соціальній сфері такими запозиченими стилями комунікацій (формами повідомлень) можуть виступати ті чи ті суспільні інститути й інституції, у мистецтві – види, форми, жанри, стилі, у науковій чи літературній сфері – тексти давніх авторів чи представників інших культур, включені в поточний дискурс. Це можуть бути й просто читати й образи з творів таких авторів, що часто наводяться «для підтвердження» сучасних за смислом чи змістом думок. Якщо врахувати, що вказані тексти, цитати, образи створювались у зовсім іншому смислово-медіумі, то реальне значення таких рецепцій стосується якраз стилю відповідних повідомлень (виразності, переконливості, «аргументованості»), а не смислу закладеної в них інформації. У мистецтві, літературі тощо стилізація під історичну давнину чи «чужину» може додати комунікаціям особливої експресивності, а ось смислової глибини – зовсім не обов'язково.

Як писав О.Шпенглер, «чим голосніше хвалять принципи чужого мислення, тим напевно ґрунтовніше перероблено його смисл... Варто було б, мабуть, одного разу написати історію «трьох Арістотелів» – грецького, арабського та готичного, у котрих немає жодного спільного поняття. Жодної спільної думки» [17, с. 743]. Він наводив й інші приклади: «Не “буддизм” мігрував з Індії до Китаю, а частина спадщини уявлень індійських буддистів була сприйнята китайцями певного напрямку почування і стала новим видом релігійного вираження, що мав значення винятково для китайських буддистів... Навіть якщо в той час індійці й китайці разом відчували себе буддистами, внутрішньо вони по-давньому залишалися далекими одні від одних. Ті ж слова, ті ж ритуали, ті ж знаки – проте дві різні душі, кожна з яких іде своєю дорогою» [17, с. 741].

М.Я. Данилевський визнавав, що народи різних культурних типів із «результатів чужого досвіду» мають приймати й прикладати до себе «висновки і методи позитивної науки, технічні прийоми й удосконалення мистецтв і промисловості», а не те суттєве, що належать до «сфери народності» [7, с. 100]. На традицію запозичень у чужих культур не глибинної суті явищ, а їхніх зовнішніх аспектів, указував О.Шпенглер: «Необхідно крок за кроком вивчати «вплив» єгипетської скульптури на ранньогрецьку, щоб урешті-решт установити, що впливу як такого не було: просто грецькі пошуки форми перейняли з тих самих скарбниць мистецтва деякі риси, котрі вони змогли б якимось чином знайти й самі» [17, с. 742].

Інколи чужі стилі переймалися не з вільного вибору, а через певну вимушеність. Шпенглер використовував тут запозичене з мінералогії поняття «псевдоморфоз»: «Історичними псевдоморфозами я називаю випадки, коли чужа стара культура настільки сильно тяжіє над країною, що місцевій молодій культурі нічим дихати й вона не в змозі не лише створити свої виразні форми, але навіть не доходить до повного розгортання власної самосвідомості. Усе, що піднімається з глибин молоді душі, відливається в порожнечі чужого життя. Молоді почуття застигають в застарілих творах, і замість піднесення власного формотворення (Gestaltungskraft) зростає до небачених розмірів лише ненависть до чужої й далекої сили» [17, с. 910].

Різні історичні способи поведінки при зіткненні з чужою й агресивною цивілізацією наводив А.Дж.Тойнбі. Один із них – «безкомпромісна політика самоізоляції», яку він іменував «зелотством» за назвою єврейської партії, що намагалася відкинути еллінську культуру «в усій її цілості» зі «Святої Землі» (прикладом служила Японія часів сьогунату Токугава) [15, с. 210]. Інший – «іродіанство» – протилежна за змістом тактика «навчання воювати з напасником його власною зброєю». Вона також не може бути перспективною: «Що ж до іродіанства, то це наслідування – не безпосереднє – інституцій та звичаїв іншого суспільства; в найліпшому разі це буде пародія на, можливо, не дуже привабливий оригінал, а в найгіршому – суперечливе поєднання несумісних елементів» [15, с. 220]. Їм він протиставив третю можливість: «середній шлях спасіння», котрий полягає у відході й поверненні (преображенні). «Середній шлях відступу через відхід, за яким іде повернення, проступаючи як преображення» [15, с. 221]. Це був шлях створення нової релігії й нової цивілізації.

Але частіше в історії мали місце запозичення чужих стилів в окремих сферах суспільного життя. Однак в іншій смисловій системі координат вони нерідко приводили до результатів, протилежних очікуванню. Так, середньовічні правителі уявляли, «ніби є справжніми римлянами», коли запроваджували римське право, та воно «не спромоглося стати опорою відродженої Римської імперії», а навпаки, «ще й як прислужилось альтернативній меті: посприяло відродженню на західному ґрунті ще давнішої еллінської політичної інституції – суверенної незалежної локальної держави» [15, с. 227–228]. З іншого боку, й знавці канонічного права своїми зусиллями зробили внесок у розвиток локальної світської держави, дарма що націлялись у протилежний бік. «Їхнє реальне досягнення є, по суті, одним із найтихіших іронічних жартів історії». Взаємне борювання на цьому ґрунті пап та імперій призвело до падіння імперій і руїни папства, що прочистило місце для локальної світської держави [15, с. 229]. Та й «привид» Арістотеля, залучений церквою, підірвав її вплив, стимулювавши діалектичні наукові диспути і пошуки [15, с. 231].

Узагалі ж ті чи інші стильові ознаки, особливо в мистецтві та літературі, легко запозичувались одними цивілізаціями в інших, але наповнювались власними комунікативними смислами. Культурологи у зв'язку з цим нерідко писали про культурну «дифузію» [Див.: 9, с. 26]. А Л.М.Баткін відзначав, що схожі стильові характеристики в окремих сферах суспільного життя часто з'являлися в абсолютно різних цивілізаціях, так що «все було завжди» і «все було всюди» [4, с. 104]. Як наслідок, ми спостерігаємо зовнішнє «переплетення» культур і виходячи з цього можемо навіть говорити про світовий культуротворчий процес і світову культуру. Хоча в реальності це дуже складна сфера міжкультурної й міжцивілізаційної взаємодії, котра потребує подальшого глибокого й ризикопланового аналізу, дослідження з позицій як зовнішнього спостереження, так і спостереження другого порядку.

Проведений аналіз дозволяє зробити певні висновки. Теоретичні питання «механізму» рецепції культурно-історичної спадщини давніх цивілізацій мають розглядатися з урахуванням набутих теорій цивілізацій, зокрема її «класичних» версій в авторстві М.Я.Данилевського, О.Шпенглера, А.Дж.Тойнбі. Проте їхні концепції розроблялися лише в рамках філософії історії під впливом органіцистських аналогій, що викликало скепсис з боку професійних істориків. Однак еволюція загальної теорії систем, яка увібрала в себе досягнення теорій відкритих систем Л. фон Берталанфі, теорій самореферентних автопоетичних систем У.Матурани та Ф.Варели, а особливо теорій суспільства як комунікативної системи Н.Лумана, дозволяє виявити принципову схожість біологічних, психічних і соціальних систем при різній елементній базі. Ця умовна «реабілітація» органіцизму, а разом з тим – і класичних цивілізаційних теорій, уможливує дослідження історії цивілізацій та їхньої взаємодії засобами історичної науки. Цивілізація функціонує як операційно закрита самореферентна автопоетична комунікативна система з певною смисловою структурою. На зміни в навколишньому світі вона реагує змінами в перебігу власних операцій. Водночас, зберігаючи внутрішні, іманентні смисли комунікацій, вона цілком може запозичувати з арсеналу інших, у т.ч. більш давніх цивілізацій, стиль комунікацій – їх зовнішню форму. «Механізм» такої рецепції пов'язаний із тим, що смислова система, відрізняючи себе від навколишнього світу, «копіює» всередині себе, у своєму внутрішньому комунікативному середовищі форму своєї межі з цим світом та значущі для неї зміст і зовнішні форми подій і процесів у ньому. Наповнюючи ці форми (стиль) власними смислами («привласнюючи» їх), вона не змінює свою природу, хоча й урізноманітнює можливості подальшого автопоезису своїх операцій. Загалом же така «мімікрія» під чужі стилі може вводити в оману недостатньо прискіпливого зовнішнього спостерігача.

Набагато складнішим є процес рецепції досягнень інших цивілізацій у добу глобалізації. Проте ця проблема потребує окремого дослідження.

Джерела та література

1. Classics and the Uses of Reception / edited by Charles Martindale and Richard F. Thomas. – Oxford : Blackwell Publishing Ltd.. – 2006. – XIII-335 p.
2. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft / Niklas Luhmann. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1997. – 1150 S.
3. Rezeptionsästhetik : Theorie und Praxis / Rainer Warning, Hrsg. – München : W. Fink Verlag, 1975. – 504 p.
4. Баткін Л. М. Тип культури як історична цілісність / Л. М. Баткін // Вопросы философии. – 1969. – № 9. – С. 99–108.
5. Бергер П. Л. Що таке інституція? Випадок мови [Електронний ресурс] / Пітер Л. Бергер, Брижіт Бергер ; пер. з англ. Ю. Яремко. – І. – 2004. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/berger.htm>. – Назва з титулу екрану.
6. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) : курс лекций : учеб. пособие для студентов вузов / И.Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 399 с.
7. Данилевский Н. Я. Россия и Европа : [взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому] / Н. Я. Данилевский ; сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. – М. : Книга, 1991. – 574 с. – (Историко-литературный архив).
8. Космина В. Г. Цивілізаційний аналіз історії в світлі системної теорії Н. Лумана / В. Г. Космина // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 165–178.
9. Малиновский Б. Научная теория культуры / Бронислав Малиновский ; пер. с англ. И. В. Утехина ; сост. и вступ. ст. А. К. Байбурина. – 2-е изд., испр. – М. : ОГИ, 2005. – 184 с. – (Нация и культура : научное наследие : антропология)
10. Матурана У. Биология познания / У. Матурана ; пер. с англ. Ю. М. Мешенина // Язык и интеллект : сб. стат. / пер. с англ. и нем. ; сост. и вступ. ст. В. В. Петрова. – М. : Прогресс, 1996. – С. 95–142.
11. Мельникова Е.Г. Понятие рецепции: современные исследовательские подходы к анализу текстов культуры / Е.Г. Мельникова // Ярославский педагогический вестник – 2012 – № 3 – Том I (Гуманитарные науки). – 239–242.
12. Рэдклифф-Браун А. Р. Метод в социальной антропологии / А.Р. Рэдклифф-Браун ; пер. с англ. и закл. ст. В. Николаева. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 416 с. – (Публикации ЦФС).
13. Савченко С. В. Рецепція спадщини Київської Русі в Україні кінця XVI–XVII століття: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / С.В.Савченко / НАН України, Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича. - Л., 2005. – 22 с.
14. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Соммервелла : Т. 1 / Арнольд Дж. Тойнбі ; пер. з англ. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1995. – 614 с.
15. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Соммервелла : Т. 2 / Арнольд Дж. Тойнбі ; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. – К. : Основи, 1995. – 406 с.
16. Шала Л.В. Рецепція римського права в Україні : доктринальний рівень / Л.В.Шала // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць. – 2010. – № 1. – С.25–30.
17. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер [пер. с нем.]. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1376 с. – (Классическая философская мысль).

РЕЛІГІЯ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

Уявлення про зв'язок секуляризації і модернізації не витримали перевірку часом. ХХ ст. ознаменувало велике «повернення» релігій у всі сфери суспільного буття. Усвідомлення релігійного плюралізму та багатоманіття у релігійній сфері породжують дискусії відносно головних тенденцій та ролі релігії в сучасних суспільствах.

Ключові слова: релігія, секуляризація, десекуляризація, глобалізація.

The idea of secularization and modernization connection not stand the test of time. The twentieth century. marked the great "return" religions in all spheres of public life. Awareness of religious pluralism and diversity in the religious sphere generate discussion on major trends and the role of religion in modern societies.

Key words: religion, secularization, wheresecularization, globalization.

У сучасному світі ми стаємо свідком нових тенденцій та трансформацій у релігійному просторі. Багато сучасних дослідників наголошують на тому, що ріст релігійної прихильності і соціальні інновації виявляють певну обмеженість дії тези про секуляризацію. Згідно опитуванням, проведених американським інститутом дослідження громадської думки Геллапа, на початку ХХІ століття більше 90% людей вірять в належність Бога чи вищі сили, релігія постає обов'язковим елементом майбутнього. Відтак метою нашого дослідження постає аналіз головних тенденцій розвитку релігії у сучасному світі.

Починаючи з 18 ст. набирала оберту ідея про зменшення впливу релігії у світі: більшість мислителів гадали, що в ХХ ст. вона щезне взагалі. Ф. Бродель (один з найвидатніших європейських істориків) припустив, що «тенденції розвитку західної цивілізації після формування грецької думки відбуваються в напрямку раціоналізму, тобто звільнення від релігійності» [2, с. 53]. Автори класичної теорії секуляризації (П. Бергер, Т. Лукман) наголошували на тому, що з економічним розвитком суспільства роль релігії та релігійних інститутів буде втрачатися. Відтак модернізація суспільств неминуче має призвести до секуляризації, послаблення значимості релігії. Прибічники цієї теорії були впевнені, що науково-технічний прогрес уже до початку ХХІ ст. стане причиною того, що віру у вищі сили збережуть лише люди, які проживають в слабко розвинутих країнах.

Проте уже на початку ХХ ст., аналізуючи економічну історію, низка вчених наголошували на тому, що основні світові процеси не можна пояснити виключно економічними факторами. Зрештою цю думку обґрунтовує у праці «Протестанська етика» німецький історик і соціолог М. Вебер. Важливе місце у цьому аспекті відіграє культура та ціннісні орієнтації. Адже, одна з найбільш модернізованих країн світу – США, протягом другої половини ХХ ст. залишалась і найбільш релігійною. Тому саме релігійна ситуація в США довгий час була головним аргументом заперечення класичної теорії секуляризації. Це протиріччя намагалися пояснити (Б. Уілсон, Т. Лукман), висунувши тезу про «американську винятковість» – США позиціонувалися як виняток із загального правила модернізації. Якщо у Європі секуляризація набувала відкритих форм, то в США, стверджувалося, йде процес «внутрішньої секуляризації» – внутрішній «розклад» релігії при її зовнішньому благополуччі.

Такі міркування піддалися критиці зі сторони американських дослідників Р. Старка, Р. Фінке, В. Бейнбріджа та інших. На їх думку, ситуація у США сприймається як норма, а у Європі – виняток. Учені стверджували, що стара європейська модель секуляризації спирається на тезу про правильне, з релігійної точки зору, суспільство, класичним прикладом якого слугує Середньовіччя часів папи Інокентія III, і про наступний відхід від цієї норми в сторону «релігійної паталогії». У якості таких патологій сприймається релігійний плюралізм, ринок релігій та інші наслідки модернізації. Нова ж, американська модель, навпаки, сприймає середньовічне релігійне суспільство як «паталогію», а релігійний плюралізм – як норму, за якої всі релігії почувають себе комфортно. Ключова теза для цієї парадигми – відділення церков від держави і розквіт ринку релігій. Емпіричним підтвердженням таких теоретичних міркувань слугують дослідження із історії США [5, с. 15-16].

Нині констатація хибності давніх прогнозів про «зникнення релігії» виглядає свого роду банальністю, проте після Другої світової війни, дійсно, основні тенденції в релігійній сфері більшості тогочасних суспільств підтверджували тезу про секуляризацію як втілення процесів модернізації. Посеред важливих тенденцій цього процесу варто відзначити: по-перше, кристалізацію релігійної сфери як однієї із інституційних сфер поряд з іншими; по-друге, втрату релігією свого панівного положення в конституції домінуючих світоглядів, особливо порівняно з іншими періодами; по-третє, послаблення релігійної влади та релігійних практик, що супроводжувалося посиленою деритуалізацією і наочною десекарлізацією ключових просторів, як приватних, так і публічних [3, с. 34].

Проте, починаючи з останніх трьох десятиліть ХХ ст. спочатку Заході, а згодом і у всьому світі розпочинаються процеси, які виявляються у масштабних змінах релігійної сфери. Остання третина ХХ ст., а особливо його кінець та початок ХХІ ст., ознаменували «повернення релігійного фактора» в політику та суспільне життя: іранська революція, релігійно вмотивований тероризм, релігійні піднесення у всіх куточках світу, «арабська весна». Найбільш помітним стало зростання впливу ісламу, консервативних, традиційних, ортодоксальних рухів. Навіть один із творців теорії секуляризації критикував останню. У своїй статті, яка була опублікована у 1999 р. П. Бергер припустив, що секуляризація була одним з елементів модернізації, втім призвела не стільки до занепаду релігії, скільки до контрсекуляризаційного руху та відродження ролі релігії в публічному житті, преш за все в мусульманській та євангелічній спільнотах, в індуїзмі, буддизмі та інших релігійних традиціях. Вчений, підсумовує, що сучасний світ такий самий релігійний, як і завжди [1].

Тому варто підкреслити, що жодний світогляд у сучасному світі не здатний конкурувати з релігійним, навіть у світських державах релігійні організації впливають, насамперед, на політичні та соціальні процеси. У дискусії стосовно релігійних сенсів, символів, моралі долучаються широкі прошарки суспільства, в тому числі і секулярні ЗМІ. Хвилі люті мусульманського світу, що були спровоковані скандалами стосовно карикатур пророка Магомета у «Charlie Hebdo» вилились у теракт зі смертельними жертвами.

Відтак вчені зазначають, що у сучасному світі практично у всіх релігіях (насамперед світових), утворюється нова релігійна констеляція, яка характеризується, з однієї приватизацією релігійних установок, практик і форм емоційності; занепадом інституційної релігійності, розвитком багатьох «неформальних» типів релігійних установок, форм діяльності, рухів та організацій всередині релігійних інститутів. З іншої сторони, для нинішнього періоду характерні активізація різних релігійних установок і форм діяльності у можливі політичні структури, націлені на конституювання нових політичних ідентичностей. Як результат цих процесів відбуваються зміни, що прослідковуються у співвідношенні різних космологічних і доктринальних компонентів: в індивідуальних релігійних формах; в інституційно-організаційних аспектах; в структурі релігійної влади, в її відношенні до основних політичних та інституційних формацій, а також до конституювання колективних ідентичностей; і, найважливіше, у відносинах між ключовими релігіями [3, с. 34–36].

Якщо проаналізувати сучасне відношення суспільства до релігії, можемо виокремити наступні тенденції, що характерні для більшості країн: лояльне відношення громадян до релігій, що вважаються традиційними для їх держави, і насторожене – до нових течій, які «конкурують» з традиційними; збільшення зацікавленості релігійними культами, що були поширені в минулому (інтерес до віри предків); виникнення та розвиток релігійних течій, що є симбіозом певного філософського напрямку та догм із однієї/декількох релігій; швидке збільшення мусульманської частини суспільства в країнах, де декілька десятиліть тому ця релігія не була поширена;

перетворення католицтва та п'ятидесятництва на глобальні транснаціональні культури; свангельський вибух в країнах Африки, Азії та Латинської Америки; відродження релігії за «залізною завісою»; спроби релігійних общин лобювати свої права та інтереси на законодавчому рівні. Відтак за останні за останні сто років збільшилася кількість мусульман; відбулося превалювання на Африканському континенті мусульманської (північ) та християнської (південь) релігій, вибух фундаменталістського і консервативного протестантизму; зростання інтересу до релігії в Китаї попри обмеження релігійних свобод офіційною владою (нині Китай – найбільша буддистська спільнота, швидко зростаючі католицькі й протестантські конгрегації, активні даосистські громади); бурхливий розвиток новітніх релігійних рухів; повернення до ортодоксального юдаїзму великої кількості євреїв; початок формування «чистого», глобального буддизму, який підноситься над географічними та етнічними кордонами; значне збільшення кількості агностиків та атеїстів.

Одним із найважливіших явищ на релігійній арені кінця XX – початку XXI ст. є багатоманіття релігій в умовах глобалізації. Як стверджує український релігієзнавець В. Єленський: «Нові (або порівняно нові) глобальні релігійні культури з'являються поряд із старими, проте не замінюють їх повністю... Замість формування в глобалізованому світі єдиної релігії, ми стаємо свідками мало не повсюдного «повстання» релігій, що виявляють більшу чи меншу нетерпимість одна до одної. Релігія відходить з «гетто приватизації», а глобалізація релігії не тільки не скасовує зумовлених нею демаркаційних ліній, а й зміцнює їх» [4, с. 75-76].

Відтак аналіз окремих тенденцій в релігійних сферах, показує, що у сучасному світі відбуваються важливі зміни різних вимірів релігійних практик, поведінки з однієї сторони, а з іншої – масштабні трансформації цивілізаційних структур, а також місця релігії в них. Поряд з розвитком модерних форм релігійного життя можливе й відродження давніх форм культу. Майбутнє релігійних інститутів залежатиме від їх здатності поєднати традиційність з відкритістю до нового.

Джерела та література

1. Berger, Peter L. The desecularization of the world : resurgent religion and world politics / P. Berger. – Grand Rapids, Mich. : W.B. Eerdmans Pub. Co., 1999. – 135. p.
2. Бродель Ф. Грамматика цивілізацій / Ф. Бродель. – Грамматика цивілізацій. – М. : Весь мир, 2008. – 552 с.
3. Эйзенштадт Ш. Новые религиозные костелляции в структурах современной глобализации и цивилизационная трансформация / Ш. Эйзенштадт // Государство религия церковь в России и за рубежом. - № 1[30]. – 2012. – Издательский дом «Дело». – Москва, 2012. – С. 33-56, с. 34
4. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття / В. Єленський. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013. – 504
5. Узланер Д. От секулярной современности к «множественным»: социальная теория о соотношении религии и современности // Государство религия церковь в России и за рубежом. – № 1[30]. – 2012. – Издательский дом «Дело». – Москва, 2012. –С. 9-32, с. 15-16 р.

УДК 28+392.544

Т. Шамсутдинова-Лебедюк

БАГАТОЖЕНСТВО ТА ІСЛАМ

Стаття присвячена розкриттю питання багатоженства в ісламі як специфічної особливості мусульманського шлюбу. Особлива увага приділяється аналізу позицій традиціоналістів і модерністів з даної проблеми.

Ключові слова: іслам, чоловік, жінка, мусульманський шлюб, багатоженство, кісм.

The article is devoted to the issue of polygamy in Islam as the specific features of Islamic marriage. Particular attention is paid to the analysis of traditionalists and modernists position on this issue.

Key words: islam, man, woman, muslim marriage, polygamy, cism.

Однією із найактуальніших тем із законів ісламу є дозвіл багатоженства. Багатоженство (полігамія) – це специфічна особливість мусульманського шлюбу, що була досить поширеним явищем у минулі часи й продовжує в обмежених масштабах існувати сьогодні. Тому воно стало предметом обговорення з різноманітних позицій.

Навколо цієї проблеми існують різні, почасти протилежні думки серед учених. Існує декілька версій походження багатоженства в ісламі. Так, за однією з них, арабські купці, які переїжджали з міста до міста, через свої торгові справи вимушені були у кожному з цих міст заводити по дружині, внаслідок чого виникав гарем. [2, с.67].

Інші історики, наприклад, єгипетський автор Мухаммад Хутр, пояснюють виникнення багатоженства недостатньою кількістю чоловіків, які гинули в боях із невірними під час арабських завоювань. "Не можна було, – пише він, – позбавляти жінок права на сімейне життя, хоча й розділене з іншими дружинами [3, с.171.]". Тому, зазначає цей автор, Пророк і заохочував шлюби вдів, які залишилися без засобів на існування після втрати чоловіка-годувальника.

Проблема багатоженства у сучасному ісламському світі залишається досить актуальною. Необхідність полігамії окремими теологами вважається не тільки допустимою, а й необхідною. Так, деякі консервативно налаштовані мусульмани вважають: „У певних конкретно-історичних умовах можуть бути об'єктивні соціальні й етичні причини для існування полігамії... Проблема багатоженства не може бути розглянута без урахування обов'язків общини у ставленні до сиріт і вдів. Іслам як універсальна релігія, адекватна будь-яким країнам і епохам, не може ігнорувати ці неминучі обставини [4, с.191]”.

Тема багатоженства активно обговорюється, так, у статті „Іслам і багатоженство” доктор Мухаммад Зікрія аль-Бардісі пише наступне: „Багатоженство – це закон, якого вимагає людський характер і до якого прагне людський інстинкт; багатоженство, яке дозволене шариатом, необхідне і без нього не можна жити. До нього нас штовхає вимога спільних інтересів, піклування про суспільство й прагнення до спасіння суспільства від розпусти [7, с.62]”. Багатоженство, пише цей автор, необхідне, але за дотримання двох умов: гарантувати можливу справедливість із дружинами і мати можливість утримувати їх. Тут же він слушно зауважує, що багатоженство, як правило, пов'язане з відносно високим рівнем достатку, тому що воно рівносильне утриманню декількох сімейних господарств. Аль-Барсіді різко критикує противників багатоженства. Він заявляє: „Я дивуюся тим людям, які на весь голос кричать і вимагають покласти кінець багатоженству, дозволеному шариатом. Вони вимагають встановити більш суворі умови, набагато суворіші навіть тих, які встановив Коран. Я думаю, що коли дотримуватися їхньої вимоги, то це призведе до протиріч і зіткнення із законами шариату, оскільки Аллах навів тільки дві умови (вони вище наведені). Не дозволяється наводити ще третю умову, яка передбачає хворобу чи безпліддя першої дружини, оскільки ця умова не згадана у Корані; а доповнення до тексту не згаданих умов є перекрученням слів Корану [7, с.94]”.

Одним із тих, хто також виправдовує полігамію, є і Гамаль аль-Бадаві, автор брошури „Полігамія в ісламському законі”. На відміну від аль-Барсіді, який захищаючи полігамію, безапеляційно заявляє, що вона необхідна для задоволення плотських прагнень чоловіка, Гамаль Бадаві пише, що іслам не нав'язав, не стимулював, а тільки дозволив багатоженство, враховуючи всі соціальні проблеми, які були й могли виникнути в майбутньому. “Допущення обмеженої полігамії свідчить лише про те, що іслам – релігія гнучка й реалістична [6, с.6]”. Яка ж сьогодні соціальна необхідність у полігамії? По-перше, на його думку - це велика смертність

серед дітей, яка існує в „деяких районах земної планети”. Вихід із такого становища аль-Бадаві бачить тільки в полігамії, завдяки якій нібито збільшиться чисельність дітей.

Друга соціальна необхідність, на думку аль-Бадаві, викликана переважанням жіночого населення над чоловічим, причиною чого у більшості випадків є війни. Саме „в таких випадках полігамія є найбільш слушним виходом [6, с.5]”. Розвиваючи свою думку далі, він говорить, що у протилежному випадку „жінки перетворюються на засіб для задоволення низьких інстинктів чоловіка, не маючи при цьому ніякої гарантії, ніяких прав, ніякої фінансової підтримки”, через що згодом „виникає корупція й аморальна поведінка [6, с.5-6]”. Аль-Бадаві виступає за збереження полігамії, виправдовуючи це турботою про дотримання моральності самотніх жінок. Моральний стан чоловіка-багатоженця ним не розглядається і його не цікавить. На його думку, „причиною того, що іслам категорично не забороняє багатоженства, є той факт, що за певних умов, у різних місцях і у різний час обмежена полігамія – це краще, ніж розлучення чи лукава видимість моралі [6, с.7]”.

Погодитися з аль-Бадаві можна в тому, що для самотніх жінок існує небезпека стати беззахисною іграшкою в руках чоловіка. Ця небезпека стає реальною там, де закон не охороняє права й достоїнства жінки, де їй не надається можливість бути економічно незалежною від чоловіка.

Сучасні ісламські богослови обґрунтовують необхідність полігамії різними причинами. Так, один із мусульманських ідеологів Аль-Бакі аль-Хулі виправдовує узаконену ісламом полігамію політичними цілями релігії, спрямованими на збільшення чисельності мусульман. Крім того, якщо вірш Корану „Фа–н–кіху ма таба лакум...” мусульманськими теологами тлумачиться як „І одружуйтеся на тих, що приємні вам...”, то аль-Хулі інтерпретує цей вірш по-своєму, користуючись при цьому різноманітними смисловими значеннями слів. Так, слово „ма”(„що”) він перекладає як „поки”, а сам аят трактує таким чином: „І одружуйтеся, поки ви почуваетесь здатними плодити”. Як відомо, в арабській мові є багато слів, які водночас позначають різноманітні, іноді суперечливі за змістом поняття. Це і дає можливість мусульманським ідеологам по-різному пояснити той чи інший вислів з Корану [8, с.84].

На думку аль-Хулі, багатоженство дозволяється у певних випадках: при невиліковній хворобі дружини чи її безплідді, її фригідності або „якщо велика сім'я потребує робочої сили [8, с.92]”. Далі він робить наступний висновок: „Таким чином, ми бачимо, що шаріат не згнівбив себе, дозволивши шлюб із декількома жінками, а розпуста (порок) полягає у тому, як утілили у життя цей закон. Опорочили себе власники нищих інстинктів, які думають, що життя складатиметься з чуттєвих насолод [8, с.94]”.

Однак далеко не всі сучасні мусульманські богослови виправдовують полігамію. У даному випадку цікаво простежити за роздумами таких теологів, як Наджиба Джамал ад-Діна і Шахада аль-Хурі щодо полігамії. Появу третього аяту сури “Жінки”, де говориться, що можна одружуватися з чотирма жінками-сиротами, вони пояснюють історичними причинами. Іслам зародився на Аравійському півострові в той час, коли в політичному й соціальному житті там панував повний хаос і не було строго установлених законів. Така ситуація не могла сприяти швидкому й правильному сприйняттю ідей ісламу. Тому Мухаммад поступово хотів полегшити арабам перехід від багатоженства до моногамії [9].

Даний аят був оприлюднений Пророком у ранньому періоді зародження ісламу, коли полігамію не можна було заборонити. Пізніше, коли іслам остаточно зміцнів, то, на думку зазначених теологів, був посланий наступний аят: „І ніколи ви не в змозі бути справедливими між дружинами, якби цього не хотіли”. Цей аят Корану вони тлумачать як „завершену вимогу учення ісламу, яка є майже заборобою багатоженства [9, с.94]”. Головною причиною полігамії Джамаль ад-Дін і Шахада аль-Хурі вважають перевагу жінок у кількісному відношенні над чоловіками.

Підтримують і виправдовують багатоженство не тільки сучасні мусульманські ідеологи Сходу. Таких самих позицій дотримуються представники мусульманських громад Європи та Америки. Американський антрополог Філіп Кілбрайд у своїй книзі „Багатоженство в наші дні” розглядає полігамію як ліки від багатьох соціальних хвороб сучасного американського суспільства в цілому. Він стверджує, що багатоженство може в багатьох випадках бути потенційною альтернативою розлученню, яке здатне попередити негативну дію останнього на дітей [10].

Питання багатоженства розглядалось на Міжнародній молодіжній конференції з питань статевого дисбалансу, яка проходила в Мюнхені в 1948 році. І хоча ця проблема спершу викликала вкрай негативну реакцію, однак після серйозного вивчення її полігамія ввійшла в число рекомендацій конференції [10].

Іслам стосовно багатоженства не винайшов чогось нового. Воно було звичним явищем у країнах Давнього світу. Полігамія існувала у арабів до поширення ісламу. Вожді аравійських племен чи родові старійшини мали кожен до десяти дружин. Історія інших народів також свідчить, що полігамні шлюби – це одна з характерних рис патріархального суспільства. Вони існували також у тюрків задовго до їхньої ісламізації, у монголів, а також у слов'ян до їхньої християнізації.

У Старому Завіті також зустрічаємося з фактами багатоженства: у багатьох персонажів Біблії було не менше двох дружин одночасно. Так, в Авраама і Якова їх було декілька, не рахуючи наложниць, у царя Соломона – 700 дружин і 300 наложниць [1 Царств. 11:13]. А іудейський Талмуд у певний час дозволяв віруючим мати одночасно чотирьох дружин [10]. Є свідчення, що серед європейських євреїв багатоженство зустрічалося аж до XVI ст. Пізніше іудейські теологи відмовилися від цієї практики. Отже, у цьому відношенні ісламське освячення багатоженства – це закріплення традицій, що існували на Сході, зокрема, серед семітських народів.

Задля історичної об'єктивності необхідно зазначити, що правила, встановлені Мухаммадом щодо багатоженства, все ж таки поліпшили становище жінки і були прогресивним явищем, порівняно з доісламськими звичаями арабів. Адже вважається, що Коран обмежив кількість дружин чотирма замість десяти, як це було в язичників. Іслам також засудив звичай хоронити заживо новонароджених дівчаток, до чого деколи вдавалися араби, прагнучи позбавитися від небажаної дочки (в арабській мові є навіть слова, які означають „похоронена заживо” – ва'їда, мау'вуда, від дієслова ”ва'ада” – „закопувати живцем”).

Іслам, надавши багатоженству божественну санкцію, юридично і морально сприяв упровадженню полігамного шлюбу в суспільстві.

Мусульманські теоретики, обґрунтовуючи полігамію, як правило, посилаються на третій аят сури “Жінки”, де говориться, що можна одружуватися з чотирма дівчатами-сиротами за умови справедливого поводження з ними. У Корані також зустрічаються нагадки на полігамні відносини, зокрема, дозволяється мати статеві стосунки, окрім дружин, також із невільницями (1, 23:6-7).

Коментар мусульманського права ”Хідоя” так трактує дану коранічну норму: „Вільному чоловіку дозволяється вступати у шлюб з чотирма жінками, вільними чи рабнями, але не більше, тому що Господь у Корані звелів: ”Ви можете одружуватися з жінками, які приємні вам, двома, трьома, чи чотирма”. І оскільки число дружин точно поименоване у цьому вислові, то мати більше того, що визначено їм, незаконно [5, с.134]”.

Пророк Мухаммад теж жив у полігамному шлюбі. За вченням ісламу, Аллах виділив свого посланця серед інших людей, у тому числі й у питаннях шлюбу. Дружин у нього було одинадцять, але в якийсь момент одночасно він був одружений з дев'ятьма.

Перша дружина пророка Хадіджа була на п'ятнадцять років старша за нього. З нею Мухаммад прожив у злагоді двадцять вісім років і рік її смерті назвав „роком скорботи”. Лише після смерті Хадіджи він почав одружуватися з іншими жінками. Частина цих шлюбних союзів була спричинена політичними мотивами, прагненням скріпити свої зв'язки із впливовими людьми. Так, на знак поваги до свого близького соратника Абу Бакра Садики й, бажаючи скріпити свої відносини з ним родинними зв'язками, він одружився з його дочкою Айшею. Щоб не принизити іншого соратника Умара (Омара), майбутнього другого халіфа, Мухаммад одружився з його дочкою Хафсою. Одруження з Умм-Хабібою, дочкою одного із запеклих ворогів мусульман Абу Суф'яна, мало на меті припинити переслідування правовірних із боку грізного суперника.

З метою залучення на бік ісламу деяких племен, Мухаммад одружився з Джувайрією Бінт Харіс. Так, при битві з Бані Мусталік у полон до мусульман разом із усіма іншими потрапила і Джувайрія. Коли сподвижники Пророка дізналися, що він одружився з полонянкою, то звільнили всіх полонених із народу Джувайрії. Але це у свою чергу стало приводом до прийняття ісламу її одноплемінниками. Тобто більшість шлюбів Пророка укладалася з певними цілями, які мали переважно політичний характер.

Але були й шлюби, позбавлені політичних мотивів. Так, одна з дружин Мухаммада, єврейка Сафійя, яка потрапила в полон, була викуплена ним за красу. Християнку–наложницю Маріям він теж зробив своєю дружиною. Більше того, одного разу він побачив Зайнаб – дружину свого прийомного сина Зайда – без чадри, і вона так йому сподобалася, що Зайд змушений був розлучитися із Зайнаб, щоб Пророк зміг одружитися з нею. Після цього випадку у Корані з'явився аят, який дозволяє одруження з колишніми дружинами прийомних синів: „Коли ж Зайд задовольнив своє бажання у відношенні до неї, Ми (тобто Аллах – Т.Ш.-Л.) одружили тебе з нею, щоб для віруючих не було незручності з дружинами їх прийомних дітей, коли вони задовольняють свої бажання“ (1, 33:37).

Виправдовуючи полігамність власного шлюбу, Мухаммад проголосив декілька аятів: „О пророк, Ми дозволили тобі твоїми дружинами тих, яким ти дав їхню нагороду, і тих, якими оволоділа твоя десниця із того, що дарував Аллах тобі як здобич (тобто полонянок–рабінь – Т.Ш.-Л.), і дочок твого дядька з боку батька, і дочок твоїх тіток із боку батька, і дочок твого дядька з боку матері, і дочок твоїх тіток із боку матері... і віруючу жінку, якщо вона віддала сама себе пророку, якщо пророк побажає одружитися з нею. Після цього тобі не дозволяється більше жінки і замінювати їх іншими жінками, хоча б тебе і вражала їхня краса...“ (1, 33:49,52).

У полігамному шлюбі чоловік повинен виконувати всі необхідні умови: по-перше, всі чотири жінки є його законними дружинами і кожна повинна знати про існування інших, ніякого таємного співжиття не припускається. Згідно з канонами ісламу, заміжній жінці надається окреме житло: будинок, квартира чи ж окрема кімната з усіма необхідними речами, а також утримання в розумних, доступних чоловікові межах. Тобто чоловік, який має більше, ніж одну дружину, повинен забезпечувати всіх однаковою мірою, не роблячи ніяких відмінностей між ними.

По-друге, чоловік має дотримуватися кісму (розділення шлюбного співжиття порівну між дружинами), не повинен віддавати перевагу одній дружині перед іншими і зобов'язаний з кожною з дружин проводити по черзі ніч і наступний день. Черга встановлюється за взаємною згодою чи жеребкуванням. Якщо ж чоловіку захочеться порушити встановлений порядок, то на це йому потрібно отримати згоду тієї дружини, чії права при цьому обмежуються. У коментарі мусульманського права "Хідоя" сказано: „Якщо у кого дві чи більше дружини, причому всі вони вільно народжені, то він (чоловік) зобов'язаний ділити між ними шлюбне співжиття порівну, незалежно від того, чи взяв він їх цнотливими чи сайїбами (тими, які пізнали чоловіків). Пророк сказав: „Чоловік, який має двох жінок і пристрасний до однієї з них, буде у Судний день схилитися на одну сторону (тобто буде розбитий паралічем на одну сторону – Т.Ш.-Л.)“. Айша говорить, що Пророк ділив порівну співжиття між своїми дружинами [5, с.208]. Треба зауважити, що під обов'язковим для чоловіка рівномірним розподіленням співжиття розуміється просто спільне перебування, а не плотська насолода [5, с.209].

Однак, користуючись своїм правом на спілкування з чоловіком, одна дружина може поступитися чергою іншій за прикладом Сули, дружини Пророка, дочки Зама, яка передала свою чергу Айші. Але якщо жінка зовсім відмовляється від своєї черги, то вона втрачає її. І "...тому, якби вона забажала б знову зайняти свою чергу, то це було б рівносильним захопленню чужої черги співжиття з чоловіком", – так коментує цю ситуацію "Хідоя" [5, с.210].

Рівнооднакове ставлення до дружин не поширюється на подружню близькість. Пророк так роз'яснював суть справедливості й рівності своїм дружинам: „О Боже, я можу поділити порівну тільки те, чим володію; не дорікайте мені, якщо я не можу вчинити так само щодо того, що дано вам, але не мені [5, с.211]“. Мусульманська традиція тлумачить другу частину цього висловлювання як неможливість розділити між дружинами порівну серце і кохання. Аналогічно сприймається слова Корану: „Ви не зможете бути справедливими між дружинами, якби не намагалися“ (1, 4:129).

Тож рівність між дружинами і навіть однаковий час, проведений з кожною з них, не означають, що й ложе чоловік ділить із ними порівну. Як зазначає Л.Сюккйянен: „Інтимна близькість, як і душевні почуття – не одяг чи їжа, яких вистачить на чотирьох. Інакше кажучи, порівну все – крім кохання й такої його складової, як плотська насолода“ [10].

По-третє, мусульманин повинен утримувати усіх своїх дітей від законних дружин, не роблячи між ними ніяких відмінностей.

Коли ми розглядаємо питання багатоженства в ісламі, то слід зауважити, що воно вимагає взаємної згоди. Ніхто не має права примусити жінку вийти заміж за одруженого чоловіка. Більше того, жінка може поставити своєму чоловіку під час укладання шлюбу умову – не брати другої жінки.

Сьогодні ця проблема пов'язана з деякими демографічними факторами. Так, у країнах Заходу жінки чисельно переважають над чоловіками. У США жінок на вісім мільйонів більше, ніж чоловіків. Тому суспільство повинно збалансувати цю різницю. Рішення можуть бути різними – одні надають перевагу celibату (безшлюбності), інші пропонують прийняття всіх видів сексуальних свобод – проституції, позашлюбних статевих стосунків, гомосексуалізму і т.д. Для інших же найбільш достойним вирішенням проблеми є полігамний шлюб як визнаний суспільством інститут [10].

Отже, незважаючи на освячення шариатом багатоженства, воно у більшості мусульманських країнах у XXI ст. є досить рідкісним явищем. Можна із впевненістю сказати, що полігамних шлюбів у мусульманському світі менше, ніж позашлюбних відносин на Заході.

Джерела та література

1. Коран / Пер. с араб. И.Ю.Крачковского. – М., 1986. – 436 с.
2. Вагабов М.В. Ислам и женщина / М.В.Вагабов.– М.: Мысль, 1968. – 230 с.
3. Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни и стиль мышления / Д.Е. Еремеев.– М.: Политиздат, 1990. – 288 с.
4. Женщина в исламе / Руководитель-составитель Г.Нуруллина. – М.: УММАН, 2003. – 283 с.
5. Хидоя. Комментарии мусульманского права. – Ташкент: Узбекистон, 1994. – Т.1.– 480 с.
6. Gamal Badawy. Poligamy in Islamic law, Muslim students Association of the United States and Canada, Islamic publications(s.a.) / Badawy Gamal. -654 p.
7. **«منبر الاسلام» – الاسلام و تعدد الزوجات، ۱۹۶۲** (Ислам і багатоженство. // Трибуна ісламу. 1962.) (арабською мовою)
8. **المعاش الخولي. الاسلام وقضايا المرأة المعاصرة. كويت، ۱۹۶۸** (Аль Хулі Аль Бахі. Ислам і сучасні проблеми жінки. – Кувейт, 1968. - 148 с.) (арабською мовою)
9. **نجيب جمال الدين، شهادة الخوري، حول المرأة، دمشق، ۱۹۴۷** (Джамаль ад-Дін, Шарада аль-Хурі. Про жінку. – Дамаск, 1947. – 252с.) (арабською мовою)
10. Мир мусульманской женщины. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www/islam/ru>

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

УДК 94(477)

М. Федорин

ФЕНОМЕН ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

На прикладі удільного Пересопницького князівства автор пропонує по сучасному осмислити державотворчі події у Давньоруській державі з II половини XII століття до монгольської навали. Термін «феодална роздрібленість» за сучасною термінологією є «децентралізація влади», «територіальна реформа». Розквіт освіти, культури та мистецтва, сільського господарства та ремесел був на Русі колосальним. Одним із свідчень є звіти археологічних експедицій, які досліджували столичні княжі уділи у Володимирі, Луцьку, Пересопниці. Також про безперервність розвитку руської(читай: староукраїнської) культури протягом віків є створена у Пересопницькому монастирі пам'ятка національного Ренесансу «Пересопницьке Євангеліє» у 1561 році, один із перших перекладів Святого Письма на мову «руську», тобто староукраїнську.

Ключові слова: державотворчі процеси, монгольська навала, освіта, культура, Пересопницьке Євангеліє

For example, specific Peresopnytsia Duchy author proposes to comprehend the modern state of important events in the Old Russian state with the second half of the twelfth century until the Mongol invasion. The term "feudal fragmentation" in modern terminology is "decentralization of power", "territorial reform." The flowering of education, culture and arts, agriculture and crafts in Russia was enormous. One of the certifiates are reports of archaeological expeditions that explored the Capital princely inheritance in Vladimir, Lutsk, Peresopnitsu. Also on the continuity of the development of Ruthenian (read: old Ukrainian) culture for centuries is established in Peresopnytsia monastery monument national renaissance "Peresopnytsia gospel" in 1561, one of the first translations of the Holy Scriptures in the language of the "Ruthenian", that is old Ukrainian

Key words: government formation process, the Mongol invasion, education, culture, Peresopnitske Gospel.

Актуальність проблеми. Шлях, який сьогодні обрали українці – це пакет реформ з далекосяжними цілями. Стратегія сталого розвитку «Україна 2020» передбачає кардинальні зміни в усіх сферах суспільного життя. Сьогодні українська влада оголосила курс на децентралізацію – передачу функцій центру селам, містам, районам, областям. Максимальна передача повноважень з Києва на місця – це питання виживання нової України. Наша держава іде до нової моделі управління країною, творення нового обличчя українця [1]. На нашу думку така політика співзвучна з політикою княжої Руської держави з другої половини XII – до монгольської навали. Децентралізація влади київського Великого князя, самостійність та самодостатність удільних князівств (регіонів), утвердження етноспільноти зрештою призвело до сталого соціально-економічного розвитку регіонів.

Постановка проблеми та мета дослідження. Мета роботи зумовлена актуальністю вибраної теми і полягає у комплексному історичному аналізі подій у Руській державі та Пересопницькому князівстві¹ зокрема, на літописних та археологічних джерелах.

Рівень розробки проблеми. Як об'єкт столітнього дослідження археологічних пам'яток на терені літописної Пересопниці про історію і культури цього поселення складають звіти археологічних експедицій (К. Мельник-Антонович, 1898 р., О. Цинкаловський, 1934 р., П. Раппопорт, 1963 р., В. Ауліх, 1967 р., В. Шеломенцев-Терський, 1975-1993 рр., С. Терський, 1988-1996 рр., Б. Прищеп 1999-2014 р.), монографія археолога С. Терського «Пересопниця» [27], наукові статті археологів К. Мельник-Антонович [16], О. Цинкаловського [35], П. Раппорта [25], В. Ауліха [3], В. Шеломенцев-Терського [33], Б. Прищепи [20], та дослідників Пересопницького Євангелія (дисертація наукового співробітника Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського І. Чепігі [18] тощо. Однак, як предмет дослідження літописне село Пересопниця не було в центрі вітчизняних наукових розвідок з культурології, історії та пам'яткознавства. У вітчизняній науковій літературі відсутні спеціальні праці, присвячені комплексному дослідженню цього історичного поселення у культурно-історичному вимірі. А воно варте цього.

Руська держава у II половині XII ст. як федеральна монархія територіально була поділена на князівства-вітчини або землі, які в свою чергу були поділені на менші князівства-уділи або волості.

Основна частина. Давньоруська держава IX–XIII ст. має декілька найменувань: Київська Русь, Руська земля, Русь, Галицько-Волинська держава. Називали її так різні дослідники – історики: російські, радянські, українські тощо. Написано багато монографій з історії Руської держави радянськими істориками (Г. Вернадский [5], Греков [8], Б. Рибаків [26], Д. Буланін [4] тощо. Цікаве дослідження англійців С. Франкліна і Дж. Шепарда [31]). Розуміємо, що їхні чудові історичні праці були по суті політичним замовленням противниками української державності. З появою на карті Європи держави під назвою Україна відчизняні історики (М. Толочко [30], М. Котляр [10], В. Войтович [7], О. Моця [17], Л. Залізняк [9], М. Відейко [6], М. Кучінко [12] тощо), цілий ряд культурологів (Шейко [32], Матвєєва [15]) підтвердили і науково довели витоки давньоукраїнської державності в часи існування величезної імперії IX-XIII ст. під назвою Русь. Назвемо її Руська держава. Петро Толочко пише про величезну кількість різноманітних досліджень в даний час на тему історії давньоруської державності, що не спеціалісту годі розібратися. Усі дослідники користуються вже відомими широкому загалу літописними списками і по своєму їх трактують. Однак, крім літописів, ми ще маємо у нашому арсеналі археологічні джерела. Спробуємо їх об'єднати і на історії окремого взятого князівства Руської держави розглянути наші сьогоденні проблеми в питанні державотворчості.

Пересопницьке удільне князівство. Перша літописна згадка від 1149 року [14, с. 225]. Удільний князь у Пересопниці Вячеслав Володимирович, син Великого Київського князя Володимира Мономаха. Цей період історики називають початком феодальної роздробленості Русі, яка на думку деяких дослідників принесла багато лиха нашим країнам, а окремі навіть заявили про подальший занепад і руйнацію. На думку М.Н. Тихомирова, Б.А. Рибаків, Л.В. Черепніна, В.Т. Пашуто та ін.. роздрібленість була наслідком виникнення і розвитку феодальних відносин в Руській державі. Вона зріла у суспільстві не один десяток років дякуючи соціально-економічному прогресу на всіх землях Русі. Така концепція переважає у працях більшості українських та російських дослідників [11].

Отже, Руська держава в добу феодальної роздрібленості отримала сталий розвиток. Свідченням цього є археологічні матеріали, які підтверджують розвиток виробництва, земельних відносин, будівництва, культури і мистецтва. У даному дослідженні ми зупинимось на вищезазначених пріоритетах на основі археологічних артефактів віднайдених на території Пересопницького удільного князівства у різні часи. Однак, на нашу думку, термін «феодална роздробленість» (а ми його розглядаємо як позитив) сьогодні можна замінити на термін «децентралізація». Нині це актуально. Уряд України розпочав реформи спрямовані на

децентралізацію держави. Одна з перших – територіальна реформа, завдання якої утворити фінансово самодостатні умови для адміністративних одиниць.

До кінця дванадцятого століття остаточно оформилися десять земель: Київська, Новгородська, Суздальська, Рязанська, Переяславська, Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Волинська та Галицька. У кожній з них зміцнилася окрема гілка будинку Рюрика, за винятком Новгорода, де князь вільно обирався з членів князівської родини. Князівства-землі почали ділитися на менші уділи – князівства, столиці яких розташовані, за нашими спостереженнями, один від одного на відтинку 50-60 км. Це досить добре простежується у Пересопниці і в Луцьку (Луческу). Удільні князівства, столичні міста яких розташовані від Пересопниці на північ – Спепань (60 км), на південь – Дубно (Дубен) (50), на схід – Дорогобуж (50 км.). Подібна територіальна ситуація і в Луцькому князівстві. Луцьк – Пересопниця (50 км), Чорторійськ (50 км), Перемиль (50км), Володимир (80 км). Очевидно, саме в такому радіусі, уділи були самодостатніми у матеріально-фінансовому та податковому вимірі.

Найбільш масштабні розкопки у Володимирі, Луцьку, Пересопниці проводив львівський археолог Святослав Терський [27, 29]. За його висновками, походження виробничих споруд та виробів (залізобробне, гончарне, гутне, металопластика) походить з II половини XII – початку XIII ст. Цим же періодом датовані віднайдені місця локалізації культових споруд: чотири церкви та монастир у Володимирі, шість церков та монастир у Луцьку, три церкви та монастир у Пересопниці [Терський]. У Пересопниці, княжому столичному місті (городі) у цьому періоді, сформувалася певна поселенська система, структура якої змінювалася відповідно до історичної ситуації. Власне місто було розташоване у західній частині поселення на плоскому мисовому останці правого берега р. Стубли, глибоко висунутому у заплаву. З напільної сторони було перекопане глибоким ровом, землею підсипані оборонні вали. Від слова «пересип» і походить назва поселення – Пересопниця. На думку дослідника А. Насонова, процес укріплення міст Волинської землі завершився наприкінці XI століття [27, с. 93].

За ровом, з північно-східного боку був розташований за науковою назвою археологів так званий «окольний город», який мав три в'їзди (брами) за спостереженнями археолога К. Мельник-Антонович Мельник [14, с. 515]. Дві в'їзди брами зі сторони киево-володимирського великого шляху та східного посаду, третя, власне, проїзд у місто («город», арх. термін). Б. Прищепа виявив на окольному городі дисить щільну забудову цього часу. Про це свідчать численні знахідки уламків гончарного глиняного посуду, виробів із заліза та кольорових металів, каменю, скла. В колекції є свинцева князівська печатка, бронзові натільні хрестики, уламки скляних браслетів, залізне писало [20, с.233].

У II половині XII століття межі міста суттєво розширюються. На річкових острівних заплавах розбудовуються приміські посади. З північного боку (суч. урочище Пастівник) виник православний монастир во ім'я Різва Богородиці, Б. Прищепа виявив тут наявність дворів, де спостерігається концентрація знахідок, ототожнюваних з елементами феодального побуту (деталі озброєння, коштовні місцеві й привізні речі, а також предмети, що вказують на відносно високий рівень грамотності тощо) [24, с.164]. На основі розкопок такий двір реконструйовано у 2011 році. Нині він є одним із об'єктів музею історичної реконструкції «Княже місто XII-XIII ст» культурно-археологічного центру «Пересопниця». З східного боку, за брамою окольного городу через міст річки Омелянки (суч. урочище Мигор) розбудовується ще один посад. За наявністю тут знахідок сільського господарського призначення (серпи, коси, наральники, окуття лопат) можна судити про профіль зайнятості посадських мешканців.

Між посадами Пастівник та Мигор на острові Баранівка О. Войтюк під час археологічних розкопок у 2013 році виявив чинбарню. Подібні «смердючі» виробництва були розташовані на околицях. На основі знахідок у археологічному музеї О. Жарська створила експозицію «Чинбарня XII – XIII ст.».

Далі за Пастівником, понад киево-володимирським шляхом виявлено багато битої кераміки. За словами Г. Охріменка багато фрагментів датуються саме XII ст. Цілком очевидно, що тут були розташовані пришляхові «бутики» та приміський ярмарок. Подібний ярмарок дослідив С. Терський на околицях Лучеська і датував його діяльність саме у XII-XIII ст.[29, с.84]. Адже торгівля була чи не головним джерелом прибутку міських мешканців.

У центральному городі (суч. урочище Шпихлір або городище) було дві брами. Одна, як ми уже згадували, виходила на окольний город, а з другої, південної сторони, через міст р. Стубли – на літописний город Заречеськ (суч. село Заріцьк). За мостом, зліва понад річкою Стублою був ще один приміський посад (суч. урочище Замостя). За площею, він був найбільшим посадським районом у Пересопниці. За С. Терським, з півночі, по лівому берегу р. Стубли до Замостя прилягав ланцюг поселень X – XIII ст., що не мав чітких топографічних меж і на якомусь етапі групувався навколо новозбудованого городища.

Про духовно-світоглядний характер мешканців Пересопниці часів Русі повідомляють кургани-могильники (з 180 на сьогодні їх залишилося 2). Протягом IX—X ст. з'являються значні варіації у поховальній обрядності, які пов'язані з процесом формування давньоруської народності та феодальної держави. Це великі "князівські" кургани з багатим інвентарем та жертвами, трупоспалення на місці захоронення, тілопокладання тощо. Вони відбивають ускладнення міфологічної структури язичництва у період його найвищого розквіту напередодні прийняття Руссю християнства. Розкопували кургани Я. Волошинський, К. Мельник-Антонович, Ф. Штейнгель, Р. Якимович [28, с.7-8].

Релігія завжди взаємопов'язана з етнічною спільністю і становила невід'ємну частину її культури. Наприкінці X ст. східнослов'янське суспільство досягло високого рівня розвитку і було готовим для сприйняття нової ідеологічної системи. У 988 р. відбулося державне запровадження православ'я на Русі як офіційної релігії. Це була визначна подія, яка принципово змінила напрямок розвитку суспільства. Вона стала головним фундаментом, на який спирається весь наступний розвиток східнослов'янських народів, їхня культура, традиції, самоусвідомлення. Звідси йде глибоке переплетіння язичницьких та християнських рис у світогляді і широких народних мас, і верхівки суспільства набуло назви "двовір'я". Релігійний синкретизм знайшов відображення у культурі. Це — змійовики, різні амулети із зображенням і язичницьких, і християнських символів або написів, круглі та місяцеподібні підвіски-лунниці — символи небесних світил, сокирки і крем'яні вироби — символи Перуна, шумлячі підвіски, звуки яких повинні були відігнати злих духів, ключики — символи багатства і його збереження, ложки — символи ситості, ікла, що символізували очисні відроджувальні сили. Вищепераховані артефакти, виявлені археологами у Пересопниці, можна оглянути у археологічному музеї КАЦ «Пересопниця» [2].

Під насипними курганами (яскравим прикладом язичницької обрядності) траплялися християнські поховання [34, с. 17]. Руські князі практично до середини XIII ст. мали два імені: традиційне родове світське та християнське, яке практично не з'являлось у літописі. Але на князівських актових печатках, печатках-пломбах, якими скріплювалися офіційні документи та транзитні товари, вмішувалися християнські написи та святи. Подібні печатки були зібрані працівниками КАЦ «Пересопниця» на огородах мешканців села практично на всіх ділянках колишнього княжого міста, але найбільше на посаді Мигор [Баланович]. На печатці-пломбі із зображенням на аверсі тризуба князя Володимира, на реверсному зображенні – хрест [2]. На багатьох печатках-пломбах зображені гербові знаки, зображення князів та Святих апостолів з різних земель Руської держави. Це є свідченням широких торгових зв'язків усієї Русі. Десятки, хрестів-енколпіонів, натільних хрестиків та три іконки зберегла для нащадків пересопницька земля. Вони також є свідками християнської культури наших предків русів-пересопнян.

Офіційне хрещення Русі стало найважливішим актом державницького та культурного розвитку країни. Русь увійшла як рівноправний партнер у світ європейських розвинутих держав. Відбувся могутній поштовх усіх аспектів цивілізаційного розвитку всього суспільства. Новий надійний ґрунт отримали розвиток торгівлі, культури, писемності, літератури, архітектури, мистецтва, науки, моралі й етики, юридичної справи тощо. Християнство суттєво підняло на принципово вищий рівень морально-етичні вимоги

давньоруського суспільства, що сприяло вдосконаленню та подальшому розвитку майбутньої української етномережі під назвами «русичі», «русини», «руси».

Прямі свідчення про шкільництво та писемність у Пересопниці віднайдені десятки писал (інша назва – стилоси), які належали різним верствам населення (залізні, бронзові, бронзові з декором, тощо) [2]. За три з половиною роки, працівниками КАЦ «Пересопниця» було знайдено аж сім пар книжних застібок, інша книжкова металева фарнітура (шпиньки, жуковини, кутники). Всі вони датовані XII-XIII століттями. Цілком очевидно, що книжність була невід’ємним атрибутом міської культури, під впливом якої формувалася народність.

Окремим рядком слід пригадати діяльність православного княжого монастиря у Пересопниці. Вже наприкінці XII ст. монастир став найавторитетнішою та найбагатшою чернецькою громадою князівства, визначним культурним центром. Тут створювалися книги Святого Письма, ікони, витвори прикладного мистецтва [Федоришин]. І культурні традиції у цій обителі не перервалися навіть після монгольського спустошення міста. Через 400 років від створення монастиря, тут у 1561 році, народилася визначна пам’ятка національної культури, яка увійшла в історію під назвою Пересопницьке Євангеліє [18]. Ще через 450 років, на цьому сакральному місці архієпископ Рівненський та Острозький Іларіон освятив великий дубовий хрест та відправив чин освячення будівництва нової православної обителі. В цьому культурному акті вбачаємо споконвічний нерозривний місток поколінь.

Крім загальних тенденцій суспільно-економічного розвитку, спостереження за топонімікою околішніх історичних сіл навколо столичного міста Пересопниці дозволяють простежити їхнє виробництво цільової продукції чи їхнє функціональне призначення для потреб княжої столиці. Зокрема, це можна простежити у назвах сіл Бронники (виробництво зброї та військових обладунків), Макотерти (звирощування та заготівля маку), Гуменники (заготівля та зберігання зерна.), Жорнів (наявність вапнякового кар’єру для виговлення жорен) тощо.

Панівною галуззю на Русі було землеробство. Але використання чорноземних ґрунтів та суглинку лісостепової смуги, вихід на вододіли, введення в культурний обіг значних земельних ділянок був неможливий за умов існування лише старої системи землеробства з розпушувальною технікою — вона виступала вже стримуючим фактором зростання продуктивності землеробства [6]. Конче необхідним стало впровадження плужної оранки, під час якої шар ґрунту не розпушується й залишається на місці, а відрізається у вертикальній площині череслом та підрізається горизонтально лемешом, піднімається ним, зсувається в бік, а тому більшою частиною або повністю перевертається за допомогою відвалу. Позитивні якості плуга відкривали можливість введення в орний фонд нових земель — вкритих травною з переплутаним корінням важких чорноземів. Отже, археологічні знахідки фрагменти лемешів та чересел — робочих частин плуга — віднайдені на сільськогосподарському пасаді Мигор у Пересопниці свідчать про еволюційний розвиток землеробства. У рілництві застосовувалися і допоміжні ручні — мотики і заступи. Вони на деяких ділянках гонували роль основних (зокрема в городництві та садівництві). Мотики були двох типів — втульчасті із загнутими бортиками і з горизонтальним вушком. Заступи також двох типів — залізні й, частіше, дерев’яні із залізним окуттям. Одне окуття лопати виявив С. Терський на дитинці, ще два — працівники музею на урочищі Мигор. Віднайдені та реставровані окуття лопати з Пересопниці датуються XII-XIV ст. Збирання врожаю, як і в попередні часи, здійснювалось серпами. Вони були двох типів, пристосовані до найбільш ефективного збирання пшениці, жита та інших культур. Зберігання зернових відбувалося у спеціальних ямах або сховищах, де частину приміщення відгороджували дошками для засипання у ній зерна. В багатьох садбах зерно зберігалось у підклітах житлових будинків в дерев’яній чи керамічній тарі. Городище у Пересопниці, на якому стояв княжий город, називають шпихліром. Відомо, що шпихлір — це приміщення для зберігання збіжжя. Отже, якщо зернові культури заготовляли та звозили у Гуменники за 6 км від Пересопниці, то готове збіжжя знаходилося у шпихлірі біля княжого палацу.

Околиці Пересопниці мають широкі луки для випасання худоби та заготовки сіна. Із накопиченням археологічних матеріалів створена база для вивчення тваринництва: знайдені знаряддя праці, предмети побутового вжитку, що були використані у тваринництві, а також кістки, залишки продуктів у люхах, господарських ямах, житлах та культурному шарі. За даними археологічних та палеонтологічних досліджень галузей тваринництва переважає розведення великої рогатої худоби (до 35—37 відсотків загальної кількості стада). Вона належала до породи великих грубокістких тварин (корови, бугаї, воли). Друге місце належало свинарству. Третє-четверте місце поділяли конярство та розведення овець. Вирощували також різноманітні породи домашньої птиці. Серед знарядь праці, що використовувалися у тваринництві, найбільш значну групу знаходок становлять коси, форма яких була пристосована до ботанічного складу трав. Як допоміжні знаряддя відомі граблі та вила. З іншого інвентаря, необхідного у тваринництві, представлені цвяхи для підковки коня, самі підкови, пута із замками, пружні ножиці для стрижки овець. Останніх віднайдено багато, як археологами, так і випадковими знахідками на поверхні огородів мешканцями Пересопниці. До того ж діяльність ремісника також була частково пов’язана із розвитком тваринництва, як джерела різноманітної сировини для обробки кістки, ткацтва, виготовлення одягу та взуття із шкіри тварин, вичинки хутра й інших видів обробки продуктів скотарства. Археолог О. Войтюк у 2013 році під час розкопок в урочищі Баранівка виявив чинбарню [2].

Поруч із сільськогосподарським виробництвом існували і різні промисли, в першу чергу — переробка зерна на борошно. Для розмелювання зерна на дрібну крупу й більш якісне борошно використовувались жорна. Фрагмент (половина колеса) такого жорна представлено у експозиції археологічного музею КАЦ «Пересопниця».

Досить розвинутим було у Пересопниці металоробне виробництво. С. Терський розкопав плавильну піч та ями для зберігання залізної руди [27, с. 66]. Працівниками музею зібрано велику кількість шлаків на дитинці та окольному городі, у місцях, де, очевидно були споруджені горни-печі для плавки заліза. У Пересопниці зібрано археологами та працівниками музею досить багато залізних знарядь праці, інструменти коваля, замки та ключі. Це є ознакою розвинутого металургійного виробництва у цьому місті.

Гончарне виробництво представлене знахідками різної посуду, на деннях якої є різні знаки: солярні, букви, геометричні фігури.

С. Терський виявив косторізну майстерню на дитинці, яка припинила свою діяльність під час пожежі або збройного нападу. Серед попелу багато заготовок з кістки, рогу рукоятки ножів, гудзики, гребінці для розчісування волосся [27, с. 69].

Під час розкопок на посаді Пастівник Б. Прищепа виявив залишки відходів та керамічну трубку від гутні. Ця знахідка свідчить про наявність у Пересопниці складового виробництва. Серед скляних знахідок браслети, намисто, уламки віконного скла [2].

Мисливство забезпечувало сільське, а часом і міське, населення значною часткою м’яса, шкірою та хутром диких тварин. Порівняно незначна кількість мисливської зброї на досліджених пам’ятках може пояснюватися використанням інших, більш ефективних способів полювання без примінення зброї чи таких, де вона відігравала другорядну роль.

Рибальство репрезентоване знахідками знарядь лову (гачки, блешні, гарпуни, ості, грузила від сіток) та остеологічними матеріалами.

Археологічні джерела дозволяють зробити висновок, що у Пересопниці досить рано почало розвиватися своє ювелірне виробництво. У 1897–1898 рр. К. М. Мельник дослідила 93 кургани на давньоруських могильниках біля сіл Пересопниця, Білів і Старожуків [16]. Знайдені під час цих робіт речі, в тому числі ювелірні вироби, зберігаються у Національному музеї історії України в Києві. Привертає увагу унікальний комплекс речей із поховання ювеліра. Серед прикрас є бронзові та срібні скроневі кільця («волинського типу»), дротяні на один і півтора оберти, s-конечні); намистини металічні (лопатові, сферичні і бочкоподібні вкриті зерню). Поряд із скелетом лежала невелика скринька, в яку було покладено інструменти майстра (коваделко, молоток), розкладну вагу, а у шкіряній торбинці лежали бронзові матриці для штампування прикрас.

Р. Якимович у 1929 р. викопав із кургану ювелірні вироби: бронзові та срібні дротяні скроневі кільця з кінцями, що заходять один на один; ромбоштиткове скроневе кільце; бронзовий перстень, скручений із трьох дротин; натільний хрестик [24, с. 159].

У 2002–2005 рр. експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б. Прищепи проводила розкопки в Пересопниці на посаді Пастівник. Було досліджено близько 600 кв. м площі, виявлено середньовічні об'єкти та знахідки. У сформованій колекції археологічних знахідок вагоме місце займають ювелірні вироби, більшість з них виявлено у об'єктах і культурному шарі XII–XIII ст. [24, с. 160]. Під час розкопок на урочищі Пастівник Б. Прищепи відкриті залишки садиби XII – першої половини XIII ст., мешканці якої займалися ювелірним ремеслом [24]. Серед знахідок – пристрій для виготовлення об'ємних виробів з кольорових металів технікою виколотки, залізна гиря, обтягнута міддю, тиглі, в яких плавив метал, виплески металів, різноманітні інструменти. На площі розкопок та в підйомному матеріалі на прилеглих ділянках зібрано зливки свинцю, бронзи, обрізки кольорових металів, пластини. На місцеве ювелірне виробництво вказують також вироби, обробка яких не була завершена. Ливарні шви збереглися на мідному натільному хрестіку і на пряжці. Іконку-напівфабрикат було знайдено С. В. Терським [27, с. 91].

Колекція ювелірних виробів включає прикраси, деталі одягу, предмети християнського культу, ремінні набірні прикраси, підвіски для голови та шиї, позолочене очілля. Десятки різноманітних гудзиків, накладок на одягу та шкіру, фібули. Більшість щиткових пернів збереглися фрагментарно. Викликає інтерес цілий масивний срібний перстень з овальним щитком із жіночого поховання на ґрунтовому могильнику кінця XII–XIII ст. на Пастівнику. Він має округлі розширення на дужці, а на щитку вигравіруване зображення чотириохкінцевого хреста.

Аналізуючи етновизначальні знахідки, такі як скроневі кільця, за словами Б. Прищепи, що серед жителів Пересопниці поряд із волинянами та представниками інших південно-західних груп (поляни, древляни, дреговичі), були також вихідці із Лівобережжя Дніпра – радимичі (ромбощиткове кільце) та групи західних слов'ян (s-подібні кільця із курганных захоронень). Ювелірні знахідки XI–XIII ст. дозволяють простежити культурні зв'язки не тільки із Середнім Подніпров'ям, але також із Прибалтійським регіоном та землями між Волгою і Окою [24, с. 165].

У XII ст. разом із формуванням «дружинної культури» складається типовий міський набір прикрас, до складу якого входили сережки з трьома намистинами «київського типу», колти, підвіски, браслети. Взірцями для них служили високохудожні вироби київських майстрів. В той же час зберігалась традиція використання місцевих племінних прикрас – дротяних скроневих кілець. З'являються нові варіанти таких прикрас – на півтора оберти та зворотновідігнуті із спіралью закрученими кінцями. Вони маркують територію Галицько-Волинського князівства, на якій у XII–XIII ст. на базі старих племінних груп активно проходили процеси формування єдиної етнічної спільноти [24, с. 166].

Висновки. Історія Пересопницького удільного князівства – невелика частинка історії становлення державності давньої України, яку на той час називали Руссю. До Руської держави належали землі сучасної України, північні та центральні області Росії, Польщі, Білорусії, України які в силу історичних обставин в подальшому трансформувалися і утворили свої власні держави (Білорусь, Російська Федерація) або були приєднані до сусідньої країни (Польща). Центром, столицею Руської держави було місто Київ, нині столиця нашої держави – України.

Пересопниця постає перед сучасними дослідниками типовим українським княжим містом, яке за своїми розмірами та значенням мало чим поступалося таким волинським містам як Луцьк та Володимир.

Місто Пересопниця у II половині XII століття та першій половині XIII століття було визначним торгівельно-ремісничим центром Східної Волині. Про це свідчить високий мистецький рівень виробів місцевих золотарів, косторізів та інших ремісників, виявлених археологічними розкопками.

Однак, ми маємо показати позитивні моменти у розвитку міста, на які вплинули процеси децентралізації Руської держави. Сьогоднішня Україна лише задекларувала такий процес, але справа рухається повільно, Що чекає українців коли децентралізація набере обертів?

На прикладі удільного Пересопницького князівства бачимо лише позитивні зміни:

- розширення території міста з 10 га до 50 га (територіальна реформа 2015 року теж передбачає збільшення територій поселень);
- була сформована єдина етнічна спільнота за своїм духовно-світоглядним обличчям, єдиним духовним центром;
- суттєво зросло будівництво культових споруд;
- артефакти з різних земель Русі та сусідніх держав зібрані у Пересопниці свідчать про широкі торгівельні зв'язки;
- застосування плуга у сільському господарстві свідчить про еволюційний розвиток землеробства;
- збільшилось кількість осередків різного роду ремесел, а якість виготовлення ювелірних виробів не поступається сьогоднішнім зразкам;

- політична участь князя (на прикладі пересопницького князя Мстислава Ярославовича Німого (1180-1220 рр.) у залагодженні внутрішніх конфліктів серед правлячої династії та у спільних походах проти зовнішніх ворогів (половці, угорці).

Отже, навіть за таким коротким оглядом археологічних джерел з княжої Пересопниці видно досить позитивний територіальний сталий розвиток окремо взятого удільного князівства Волинської землі (вітчини).

Джерела та література

1. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.06.2014 р. №591-р "Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні".
2. Фонди комунального закладу «Культурно-археологічний центр «Пересопниця».
3. Ауліх В.В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці / В.В. Ауліх.– Вежа, 2002. – 304 с.
4. Буланін
5. Вернадский Г. История России. Киевская Русь / Г. Вернадский М.: Аграф, 1999. — 448 с.
6. Відейко М. Економічна основа давньоруського феодалізму / М. Відейко // Україна: хронологія розвитку. – інтернет-ресурс: litorus.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/kultura-ki-vsko-rus
7. Войтович Л.В. Волинська земля - князівських часів (X-XI ст.) / Проблеми історичної географії України // Л.В. Войтович. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 10-23.
8. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б.Д. Греков. – М., 1949. С. 451.
9. Залізник
10. Котляр МФ Волинська земля: 3 історії складання державної території Київської Русі / Історія та історіографія України // М.Ф. Котляр. – К., 1985. – С. 19-32.
11. Котляр Н. Наступление удельной раздробленности на Руси (князья-изгои)/Н. Котляр.– інтернет-ресурс: [котляр роздробл.pdf].
12. Кучінко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія / Середні віки на Україні // М.М. Кучінко. – К.: Наукова думка, 1971. - С. 168-176.
13. Кучінко М.М. Стародавній Володимир-Волинський / М.М. Кучінко. – Луцьк, 1987. - 20 с.
14. Літопис Руський / Переклад за Іпатським списком Л. Махновця / Відп. ред. О. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989.— 591 с.
15. Матвеева Л.Л. Культурологія. Курс лекцій: Навч. Посібник / Л.Л. Матвеева.– К., 2005.– 511 с.
16. Мельник Е.Н. Раскопки в земле лучан / Е.Н. Мельник // Труды XI Археологического съезда у Києве. – М., 1901б. – Т. 1. – С. 514-576.
17. Моця О. П. Київська Русь: держава, культура, народність / О.П. Моця. – інтернет-ресурс: http://shron.chtyvo.org.ua/Motsia_Oleksandr/Kyivska_Rus_derzhava_kultura_narodnist.pdf.

18. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик/ Вид. підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Наук.редактор В. В. Німчук. Видання друге, доповнене. – К., 2011. – с.699: іл.
19. Прищепа Б. А. Західнослов'янські елементи у культурі населення Волині IX–XIII ст. / Б. А. Прищепа // Слов'янський вісник. Міжвід. наук. зб. – Рівне, 1998. – Вип. I. – С. 108–111.
20. Прищепа Б. А. Розкопки на посаді Пересопниці / Б. А. Прищепа // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003 – С. 232–234.
21. Прищепа Б. А. Дослідження посаду літописної Пересопниці у 2002–2003 рр. / Б. А. Прищепа // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 267–270.
22. Прищепа Б. А. Дослідження Пересопниці / Б. А. Прищепа // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2005. – С. 259–262.
23. Прищепа Б. А. Археологічні дослідження багатой садиби на посаді княжої Пересопниці / Б. А. Прищепа // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. записки РДГУ. – Вип. 8. – Рівне, 2006. – С. 65–75.
24. Прищепа Б. Ювелірні вироби з Пересопниці доби середньовіччя / Б. Прищепа // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Вип. IV. – Рівне, 2006. – С. 159–166.
25. Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв./П. Раппопорт.– Л: Наука,1967. – 241 с.
26. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв / Б.А. Рыбаков. – М, 1982. – С.288. 87.
27. Терський С.В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. Монографія / С.В. Терський. – Рівне, 2003. – 158 с.
28. Терський С. Топографія храмів Княжої Пересопниці / Княжа доба: історія і культура // С. Терський // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.–Львів, 2014.– Вип. 8.– С. 235-242.
29. Терський С.В. Лучеськ Х-ХVст.: Монографія /С. Терський.- Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
30. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко.– К., 1998.– 349 с.
31. Франклин С., Шепард Д. Начало Руси. 750-1200 / Под ред. Д.М. Буланина // С. Франклин, Д. Шепард.– С.–Петербург, 2009. – 670 с.
32. Шейко В. “Культура України: в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти)” / В. Шейко.– К., 2011. – 624 с.;
33. Шеломенцев-Терский В. Работы на городище летописной Пересопницы /АО // В. Шеломенцев-Терский. – М.: Наука, 1985. – С. 438-439.
34. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897-1900 гг. //Ф.Р. Штейнгель.– Киев.– № 4.– С.145-148.
35. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 р. — Вінніпег, 1984. — Т. 1. — 597 с.

УДК 902(477. 84-21)

І. Кирилюк

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДОРОГОБУЖА

В статті проаналізовано історію археологічних розкопок міста Дорогобужа епохи Київської Русі. Пам'ятки Дорогобужа привернули до себе увагу дослідників ще в ХІХ ст. Основні археологічні джерела були здобуті під час робіт в 1982–2003 рр.

Ключові слова: Дорогобуж, князівська фортеця, місто, планувальна структура.

The article analyzes the history of archeological excavation of the town Dorogobuj of the Ruse period. Memorial objects of Dorohobuj were drawn to the attention of researchers already in the 19th c. The main archeological findings were discovered in the course of the archeological excavations in 1982-2003.

Key words: Dorogobuj, prince fortress, town, planned structure.

Нині велике видовжене вздовж дороги село, а колись давньоруське княже місто, Дорогобуж має багату історію. Для дослідження його давнього минулого можна опиратися на дві групи джерел – це писемні джерела, які підтверджують існування міста в давні часи і археологічні матеріали, котрі беззаперечно характеризують рівень достатку і матеріальну культуру населення в різні історичні періоди.

Перша письмова згадка про Дорогобуж відноситься до 1084 р. [3, с. 196]. Тоді воно було віддано великим князем київським на князювання Давиду Ігоровичу, але втім місто виникло значно раніше і згадується в Правді Ярославичів у зв'язку з подіями 1068 р. [7, с. 324]. Після смерті Давида Ігоровича (1112 р.), місто переходить з рук в руки. В літописах Дорогобуж згадується більше 20 разів. В кінці ХІІ ст. місто втрачає своє значення столиці князівства та центра Погорини і стає залежним від князів Пересопницьких.

Це літописне місто привернуло увагу дослідників ще в кінці ХІХ ст., коли тут вперше і були обстежені пам'ятки князівських часів. Першу окрему розвідку, присвячену історії Дорогобужа, опублікував у 1872 році Л. Рафальський. Автор переказує літописні повідомлення про події, у зв'язку з якими згадується Дорогобуж у кінці ХІ – на початку ХІІІ ст. та коротко розповідає про життя міста і монастиря у ХVІ–ХVІІ ст. робота містить цікаві описи пам'яток старовини.

Перші археологічні дослідження в Дорогобужі провів у 1901 р. О. А. Фотинський [9, 1902]. В публікації подано опис городища і його схематичний план. Доданий до роботи план городища викликає особливий інтерес, адже це перша спроба відтворити систему укріплень середньовічного міста. На ньому позначено багаторядну лінію оборони городища з боку р. Горині, а також нанесено південно-західну ділянку оборонного валу городища, яка згодом була перетворена на систему терас. О. А. Фотинський розкопав траншеями курган поблизу городища. Його насип мав висоту близько 5 м і діаметр 13 м. У верхніх шарах насипу було виявлено без інвентарні поховання у дерев'яних трунах. Траншеї не були доведені до підшови насипу кургану і через відсутність знахідок розкопки було припинено.

У 1960 році Дорогобужське городище обстежив П. О. Раппопорт. Було виготовлено план пам'ятки. На думку дослідника, городище включало кілька площадок на північному краю берегової тераси. Східна частина центральної (північної) площадки розмірами 70×100 м визначена ним як дитинець, а східна площадка, вірогідно, була околним містом [6, с. 65, 66].

В. В. Ауліх у 1968 році провів археологічні дослідження в Дорогобужі у зв'язку із загрозою руйнації пам'ятки у ході будівництва колгоспного цегельного заводу. До звіту про ці роботи додано якісний топографічний план Дорогобужського городища в межах дитинця та південно-східної площадки околного міста. Були виявлені археологічні знахідки, які автор датував від Х–ХІ ст. до початку ХХ ст. Відкрито три ями господарського призначення, датовані Х–ХІ, ХІІ–ХІІІ та ХІV–ХV ст. Вчений констатував, що давньоруський культурний шар на цій ділянці дитинця значно пошкоджений пізнішими спорудами [1, с. 297, 298]. На схід від городища, на посаді виявлено різночасові знахідки, зокрема, матеріали Х–ХІІІ ст., а також дві господарські ями Х–ХІ ст. і ХІІ–ХІІІ ст. За результатами досліджень цю територію було дозволено використовувати під кар'єр.

Наприкінці 70-х р. ХХ ст. на городищі почала працювати археологічна експедиція Рівненського обласного краєзнавчого музею. Дослідження були проведені під керівництвом Ю. М. Нікольченка (1972, 1973, 1975, 1980 рр.) та Б. А. Прищепи (1982–1985, 1987–

1995 рр.). У різний час в розкопках брали участь працівники музею та краєзнавці М. М. Гордієнко, Т. О. Пономарьова, Є. Л. Лупенко, А. М. Українець, В. О. Кузьменко, В. І. Юрін, Т. В. Бикова.

У 1982–2003 рр. за 15 польових сезонів відкрито 1930 кв. м площі середньовічного міста в межах городища і посаду [4, с. 15]. Найбільші за обсягом археологічні роботи були проведені на вцілілій частині дитинця. У 1982–1990 рр. досліджено 990 кв. м суцільної площі південно-східного розкопу та ще 169 кв. м площі окремими розкопами. Виявлено культурні нашарування та об'єкти X–XIII ст., перекриті культурним шаром литовсько-польської доби. У південній частині дитинця в розкопі № 21 археологічні роботи проведені на площі 234 кв. м. За час розкопок Дорогобужа експедицією зібрано велику колекцію археологічних матеріалів та наукової інформації, що дозволяє відтворити різні періоди розвитку поселення, зокрема процес становлення середньовічного міста від часу побудови перших укріплень до розгрому міста татаро-монголами в 40-х роках XIII ст.

У 1988 р. загоном архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом Г. А. Пескової були проведені дослідження Успенської церкви. Встановлено, що рештки домонгольської церкви, орієнтованої по лінії захід-схід, виступають східною частиною на 8 м за межі існуючої церкви XVI ст. Південна і західна стіни цих церков знаходяться в одній площині. Досліджено фундаменти, кладку стін будівлі, зібрано матеріали про планування та етапи будівництва храму домонгольського періоду [4, с. 15].

Тож завдяки археологічним дослідженням вдалося в значній мірі з'ясувати історію розвитку Дорогобужа від кінця I тисячоліття нової ери до пізнього середньовіччя, відтворити історичну топографію поселення в різні періоди розвитку. Узагальненням археологічних досліджень в Дорогобужі стали монографії Б. Прищепи та Ю. Нікольченка «Літописний Дорогобуж в період Київської Русі» (1996 р.), Б. Прищепи «Дорогобуж на Горині у X–XIII ст.» (2011 р.), в якій показано складний процес історичного, соціально-економічного та культурного розвитку населення Західної Волині X–XIII ст. На підставі писемних джерел та матеріалів багатьох археологічних досліджень автори розглядають історію, господарство, побут і культуру визначного міста Русі-України – Дорогобужа Волинського.

Дорогобуж складався з дитинця, окольного міста, посаду. В найближчій окрузі, в місці переправи через Горинь, заходилося селище (поблизу села Подоляни) та фортеця (біля села Горбаків). Дитинець і окольне місто розташовані на високому мисі при впадінні безіменного струмка в Горинь. Вигідні для оборони природні умови були доповнені спорудженням системи укріплень, основу яких складали земляні вали і рови. Археологічні джерела дозволяють стверджувати, що вал дитинця було насипано в кінці X ст. Значні роботи по реконструкції валу дитинця були проведені в першій половині XI ст. В кінці XI – на початку XII ст. в центрі дитинця викопали колодязь, який мав перш за все оборонне значення. Ці заходи що проводилися для посилення обороноздатності міста, ймовірно, здійснені в часи князювання в Дорогобужі Давида Ігоровича (1100–1112 рр.).

Дослідники історії Київської Русі приділяють велику увагу розробці питань виникнення та розвитку давньоруських міст. Успіхи цих досліджень в значній мірі пов'язані з проведенням масштабних археологічних розкопок. Розширення джерельної бази дозволило визначити нові завдання у вивченні давньоруського міста, яке було не лише осередком вищих духовних і матеріальних цінностей суспільства, але перш за все було, найважливішою його соціально-економічною структурою, що визначала характер і темпи державного та суспільного розвитку [8].

В ході проведених багаторічних розкопок Дорогобужа отримані археологічні джерела, які дають можливість вивчати матеріальну культуру населення, характер житлового і господарського будівництва, окреслити основні етапи розвитку цього середньовічного поселення.

Можна виділити наступні етапи археологічних досліджень Дорогобужа. На першому етапі, в другій половині XIX – на початку XX ст. були проведені перші обстеження пам'яток часів Київської Русі в с. Дорогобуж, здійснені невеликі розкопки поховальних пам'яток, складено план городища. На другому етапі, в 60–70 рр. XX ст. детальні обстеження Дорогобужського городища були проведені П. О. Раппопортом (Ленінград), В. В. Ауліхом (Львів), значні розкопки здійснила експедицію Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом Ю. М. Нікольченка. На третьому етапі, в 80–90 рр. XX ст. робота експедиції була продовжена, а Дорогобужська експедиція стала базою археологічної практики студентів-істориків Рівненського державного гуманітарного університету.

Джерела та література

1. Ауліх В. В. Дослідження Галича і Дорогобужа // Археологічні дослідження на Україні в 1969 році. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. IV. – С. 294–298.
2. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець. – Київ: «Дніпро», 1989. – 591 с.
3. Полное собрание русских летописей. (Ипатьевская летопись). – М., 1962. – Т. II. – 938 с.
4. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. Прищепя. – Рівне, 2011.
5. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині у X–XIII ст. – Рівне, 1996. – 248 с.
6. Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 140. – 241 с.
7. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. – М., 1956. – 477 с.
8. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
9. Фотинський О. А. Дорогобуж Вольнский // Труды общества исследователей Волини. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 3–91.

УДК 277.4(091)(477.81)

Л. Боронинська

ЦЕРКВА ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ У М. КОСТОПОЛІ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ

На основі низки документів та спогадів висвітлено історію однієї з найдавніших і найчисельніших громад євангельських християн-баптистів на Рівненщині. Церква ЄХБ у м. Костополі, яка почала відлік своєї історії 1925 р., пережила час утвердження у міжвоєнному двадцятилітті та переслідування у період атеїзації радянського режиму. У добу незалежності спільнота отримала можливість активно займатися соціальною діяльністю та забезпечувати духовне і кількісне зростання.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, церква, Костопіль.

Based on the number of documents it was highlighted the history and memories of one of the oldest and most numerous communities of Evangelical Christians-Baptists in Rivne region. Baptist Church in the city Kostopil, which was established in 1925, experienced a consolidation in the interwar period of twentieth and persecution during the atheism of Soviet regime. During the period of independence, the community gained the opportunity to engage in social activities and to provide spiritual and numerical growth.

Key words: Evangelical Christians-Baptists, church, Kostopil.

Виклики сьогодення перевіряють українське суспільство, в тому числі й церкву як його частину, на здатність долання кризи, самовідтворення і самовизначення. Інтерес до досвіду релігійних спільнот, що пережили різні періоди у своєму розвитку спонукає нас звернутися до минулого однієї з найдавніших і найчисельніших релігійних громад Рівненщини – церкви євангельських християн-баптистів у м. Костополі. Життєдіяльність цієї громади маловивчена, а на науковому рівні не досліджена зовсім. Тому з метою виявлення віхових аспектів та аналізу особливостей її розвитку ми звернулися до документів, більшість із яких міститься у церковних архівах, а також до спогадів сучасників описуваних подій.

Серед українців Волині євангельське вчення почало поширюватися здебільшого у роки Першої світової війни. Першими євангельськими християнами стали Олексій Степчук і Остап Мельник із с. Берестовець та Улян Бачук із с. Злазне які, повернувшись із фронту, розпочали активну місіонерську діяльність. Завдяки їхнім проповідям з'явилися євангельські християни у с. Корчин та с. Головин [12]. Появі євангельських віруючих у с. Пісків у 1925 р. сприяла співпраця українських місіонерів із баптистами німецької національності. У середині 20-х років XX ст. у м. Костополі було лише декілька євангельських християн, але до містечка було найзручніше добиратися з навколишніх сіл, тому з 1925 р. один раз у місяць вони проводили тут свої зібрання. Віруючі збиралися у домі молитви німецьких баптистів, а німецький хор і проповідники брали участь у цих богослужіннях [21].

1930 р. громада євангельських християн збудувала власний будинок молитви в м. Костополі по вул. Загальній (Łączna), 9 [25, str. 9]. А 29 липня того ж року отримала реєстрацію у воєводській управі з правом поширювати свою діяльність на весь Костопільський повіт [29]. Пресвітером було обрано Кіндрата Шкурського й 6 березня 1931 р. рескриптом воєводської управи йому надано офіційний дозвіл для пасторської діяльності у Костопільському повіті [5]. До церковної ради також обрано Якова Примака – заступником і скарбником, Пилипа Вдовиченка – секретарем, Олексія Степчука, Зота Дашкеля, Дем'яна Сульжика та Федора Опанасюка – членами ради. Кандидатами у члени обрано Оскентія Никончука і Павла Романюка [25, str. 5].

У травні 1931 р. волинська воєводська управа повідомляла Міністерство внутрішніх справ у Польщі, що на території Костопільського повіту мешкало 351 євангельський християнин. Представники цієї течії проживали у п'яти із шести існуючих гмін – Людвипільській, Костопільській, Березнівській, Степанській і Деражнянській, мали одну зареєстровану громаду і один дім молитви [4].

1932 р. при церкві створено недільну школу, де вчителювали Микола Таргоній, Пилип Вдовиченко, Євгенія Мельник і Тетяна Романюк. Згодом до цієї роботи приєднався і Кіндрат Шкурський [25, str. 16, 68]. У церкві діяли жіночий та молодіжний гуртки [24; 28]. Хором костопільської церкви керував Ілля Мельник. Згодом до нього приєднався Андрій Никончук, який навчався на регентських курсах у Рівному. Навчання, що проходило з 25 травня по 25 червня 1937 р., організовував і проводив відомий протестантський композитор Артем Казимирський [25, str. 74]. Наприкінці 30-х років він займався із музикантами та регентами і на Костопільщині.

Церква входила до Союзу слов'янських громад євангельських християн у Польщі, брала участь у його з'їздах, благодійних та духовних акціях. Наприклад, на сторінках «Євангельського християнина» містяться звіти Комітету допомоги бідним, що діяв при Союзі. 1935 р. церква в м. Костополі пожертвувала на протез інваліду Анні Семенюк 13,55 злотих, а її член Пилип Вдовиченко персонально – 3 злотих (для порівняння: тоді 3 злотих коштувало 10 кг житнього хліба) [26]. Наступного року громада пожертвувала 35, а П. Вдовиченко – 40,15 злотих. Ці кошти разом з іншими пожертвуваннями пішли на допомогу бідним у краї, голодуючим у Румунії, а також протестантам у Радянському Союзі [27]. Євангельські християни м. Костополя збирали пожертви для одновірців, які постраждали від повені у Сарненському повіті, а також жертвували на сиротинець у Ковелі, про що свідчать записи у протоколах загального зібрання громади [25, str. 33, 80].

З метою духовного утвердження і відчуття спільності з одновірцями євангельська громада м. Костополя взяла участь у всесвітньому тижні молитви, оголошеному лідером євангельських християн Іваном Прохановим у журналі «Євангельська віра». Під час цього заходу, який відбувся 23-29 жовтня 1933 р. церква щовечора проводила молитовні богослужіння як в Костополі, так і в Данчिमості, Дюксині, Піскові, Берестовці, Корчині, де були філії громади [25, str. 29]. У церкві збереглося фото, яке свідчить про те, що церкву євангельських християн Костополя ймовірно на початку 30-х років відвідував сам І. Проханов.

Друга світова війна призвела до суспільно-політичних і соціальних змін, які відобразилися як на державах у цілому, так і на низці поколінь їх громадян. Для церкви євангельських християн у м. Костополі почався новий етап життя, який позначився боротьбою за існування і можливість духовного розвитку.

Вже у серпні – вересні 1939 р. почалася мобілізація до лав війська. Під час першої ж мобілізації до польської армії 31 серпня 1939 р. пресвітера Кіндрата Шкурського призвали на військову службу [23, с. 446]. У мирний час він як священнослужитель мав право не служити в армії, однак Польща стояла на порозі війни, тому винятків під час мобілізації не було. Так, К. Шкурського, враховуючи його релігійні переконання, було визначено до санітарної частини. У вересні 1939 р. він, як і близько 60 тисяч інших українців, що служили у Війську Польському, потрапив у німецький полон [1]. Залишившись без пастора на початку Другої світової війни і радянзації західноукраїнських земель, громада опинилася у надзвичайно складному становищі. Опіку над церквою взяли на себе дякон Яків Примак та секретар Пилип Вдовиченко.

Українські землі, що у міжвоєнному двадцятилітті входили до складу Польщі, після вступу на їх територію Червоної Армії відійшли до УРСР. Правове становище віруючих ускладнилося атеїзаційними процесами радянської влади. Будинок молитви, який належав громаді євангельських християн було вилучено у власність держави. З цього приводу секретар громади Пилип Вдовиченко звернувся зі скаргою до Рівненського облвиконкому і 14 вересня 1940 р. отримав відповідь, що молитовний будинок не націоналізовано [13]. Однак у 1959 р. Прокуратура Рівненської області у листі до членів громади СХБ у м. Костополі зазначала, що «будинок... до 1941 р. належав не громаді, а місцевій Раді» [17]. Нова влада також вилучала релігійну літературу, пильно стежила за релігійними діячами.

1941 р. К. Шкурський повернувся із полону і оселився в м. Рівному. Однак він продовжував служіння пресвітером у костопільській церкві євангельських християн.

Німецька влада, яка окупувала м. Костопіль 1 липня 1941 р., хоча й проголошувала політику «захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму» на окупованих територіях, її дії зводилися до тотального контролювання церковного життя [3]. Суть релігійної політики окупаційної влади окреслювалася спеціальною директивою бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції Д. Томаса, яку 11 лютого 1942 р. надіслано в окуповану Україну. Наголосимо на одному із пунктів цього документу, який стосувався протестантських спільнот: «До різних сект (баптистів, менонітів та ін.) ставлення має бути в цілому толерантним, оскільки вони, якщо не є прикриттям для агентури НКВС, не являють собою жодної політичної небезпеки» [4]. Така політика німецької влади залишила деякі можливості для протестантам забезпечувати духовні потреби. Протестанти в м. Костополі могли збиратися на богослужіння у своєму домі молитви. У повсякденному житті окупанти ставилися до протестантів, як і до всіх інших мешканців краю. Серед членів церкви були молоді люди, яких вивезли до Німеччини на примусові роботи: Анна Пісковець, Катерина Кожушок, Іван Ковальчук та ін. [7].

14 січня 1944 р. м. Костопіль було звільнено від німецьких окупантів. Одразу ж почалася мобілізація до Червоної армії. Євангельські віруючі по різному реагували на такі дії нової влади. Хтось вимушено погоджувався йти на фронт, а там намагався уникнути вбивства інших людей, хтось ішов до лав армії, але відмовлявся брати зброю до рук і потрапляв у медсанбати або частини зв'язку. Тих, що взагалі відмовлялися служити у війську, позбавляли волі. Себастьяна Мельника, Степана Ковальчука, Григорія

Ковальчука, Андрія Никончука, Павла Устименка (до ув'язнення проживав у с. Гвоздів), Адама Кожушка за відмову служити в радянській армії відправили до виправно-трудоих таборів. Останній з них із заслання так і не повернувся [7; 10].

26-29 жовтня 1944 р. на Всесоюзній нараді євангельських християн і баптистів було створено Союз євангельських християн і баптистів (з 1 січня 1946 р. – Союз євангельських християн-баптистів). Костопільська церква, як і інші громади євангельських християн Рівненщини, увійшла до складу Союзу ЄХБ. Її пресвітера Кіндрата Шкурського було обрано заступником старшого пресвітера в Рівненській області Макарія Ничипорука.

Другий період радянізації у післявоєнний час характеризувався обмеженнями з боку владних структур духовного життя віруючих. «Відлига» в суспільно-політичному житті країни не покращила становища церкви євангельських християн-баптистів, як і всіх інших релігійних організацій. 1958 р. здійнялася нова хвиля антирелігійної діяльності радянської влади. На думку уповноваженого ради у справах релігійних культів в УРСР, «боротьбу з релігійними об'єднаннями треба вести по двох лініях: і шляхом посилення науково-атеїстичної пропаганди, і шляхом поступового позбавлення їх організованого керівництва, шляхом гнучкого підсікання їх» [2, с. 85-86]. Наступ на церкву розпочався із внесення до нормативної бази змін, які унеможлилювали б існування релігійних спільнот. Механізм ослаблення діючих релігійних громад, чи навіть їх ліквідації, відбувався за типовою схемою: спочатку конфісковували дім молитви, потім у різний спосіб усували від діяльності пресвітера. У багатьох громадах за напояганням влади на служіння пресвітера обирали рядових членів церкви, без досвіду духовної праці, лідерських здібностей, якими легше було маніпулювати або просто залишати церкву «загасати». За такою схемою влада вела роботу і з костопільською церквою ЄХБ.

За рішенням виконкому Костопільської районної Ради депутатів від 17 березня 1959 року «договір укладений Костопільським райвиконкомом з групою віруючих громадян г. Костополя від 17 жовтня 1944 р. на використання релігійної общини будинку № 9 по вул. Крупської в м. Костополі» було анульовано, а приміщення передано під дитячі ясла [22].

3 листа голові ВРЄХБ Якову Жидкову, надісланого братерською радою 13 травня 1959 року, дізнаємося хронологію драматичного розгортання подій, пов'язаних із закриттям молитовного будинку. 7 квітня представники влади опечатали приміщення, а за тиждень, зламавши замок на дверях тильної сторони будинку, винесли і вивезли 25 лавок, 42 гнутих стільця і фісгармонію. Все це майно церкві не повернули. 8 квітня домоврядник за дорученням голови Костопільської міської ради приніс церковному сторожу Христині Мельник, яка жила і була приписана при домі молитви, попередження про її виселення в триденний термін [16]. Зауважимо, що текст самого попередження був сформульований двоюко: «Домоправління... пропонує Вам... звільнити квартиру... У випадку не виконання цього попередження справу буде передано у прокуратуру...» [18]. 24 квітня домоправитель прийшов до Х. Мельник і повідомив, що її викликає голова міськради для отримання квартири. Звісно, квартири їй ніхто не пропонував. А от за час відсутності жінки домоправитель опечатав кімнату, в якій вона проживала, так що повернувшись, старенька змушена була шукати собі притулку деінде.

Керівництво ВРЄХБ мало чим могло зарадити. Воно радило громаді в Костополі знову звернутися до уповноваженого Ради у справах релігійних культів через старшого пресвітера в Україні Олексія Андреева, а також особисто поїхати до Києва з метою вирішення питання [14; 15]. Громада зі скаргами зверталася до районних і обласних органів влади, до уповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР, однак всі ці звернення залишалися без результату. У колишньому будинку молитви розмістили не ясла, а дитячу бібліотеку, яка знаходиться там до цього дня.

Наступним кроком влади в намаганні ослабити церкву було зняття з реєстрації пресвітера. К. Шкурському було заборонено займатися пресвітерською діяльністю в Костополі. Через чотири дні після описаної вище події у неділю 25 грудня 1960 р. відбулося членське зібрання, на якому обирали нового пресвітера. Ним став Володимир Несторович Стельмащук [20]. Він був малопомітною, спокійною людиною, не дуже красномовним проповідником, не мав особливих організаторських здібностей. Неформальним керівником у церкві став член виконавчого комітету Григорій Степанович Ковальчук. Саме у його квартирі впродовж тринадцяти років відбувалися богослужіння [9].

Щоб всіляко протидіяти зростанню церкви, ослабити її, представники радянської влади намагалися обмежити релігійне виховання дітей і молоді, місіонерську та проповідницьку діяльність церкви, навчання майбутніх служителів. Попри це участь молоді у житті церкви не стала менш активною. Богослужіння з участю молоді, святкування Нового року, Різдва, Великодня, Свята Жнив, вечірні спілкування щонеділі, вивчення Біблії, допомога старшим членам церкви, відвідування інших церков, зустрічі на природі – усе це було у житті молодих віруючих, хоча й не афішувалося. Один із тогочасних молодіжних лідерів у церкві Володимир Кожушок згадував: «Тоді, щоб хтось оголосив, що завтра в нас буде молодіжне зібрання, Боже збав, то ж зразу придуть... (представники влади, - прим. Л.Б.). Говорили якось завульовано. Григорій Степанович Ковальчук казав: «Завтра буде зібрання молодіжного духу»... А сходилося молоді з усіх навколишніх сіл» [7].

Одним із небагатьох видів діяльності молоді у церкві на той час був спів. Саме тому особливого значення набув розвиток хорового служіння. Ще 1957 р. Володимир Бичковський з Рівного навчав Данила Трофимчука і Григорія Ковальчука регентській справі, а також допомагав організувати хор. Зауважимо, що його учні продовжили справу у час, коли церква не мала спеціальних навчальних закладів [21]. Зокрема Григорій Ковальчук до старих років керував хором, а Данило Трофимчук ще й проводив курси для регентів із євангельсько-баптистських і п'ятидесятницьких церков Полісся. Він був надзвичайно обдарованою людиною, грав на фортепіано, гітарі, мандоліні, скрипці, контрабасі і баяні. А з тим професія його була далекою від музики: Данило Спиридонович працював ковалем.

У радянський час доступ до духовної літератури був майже неможливий. Віруючі здебільшого користувалися книгами, які лишилися ще з довоєнного періоду. Співники, збірки оповідань чи віршів, інші книги духовного змісту переписували від руки, в кращому випадку передруковували на друкарській машинці. Періодичним виданням євангельських християн-баптистів був журнал «Братський вісник», який церква в м. Костополі отримувала з Москви, а потім поширювала між віруючими.

Леонтина Ляховчук запевняє, що придбати Біблію віруючі могли лише в особливих випадках: «Коли ми одружилися 1957 року, нам дали можливість купити Біблію. Прийшла з Москви... Ми за неї заплатили 10 рублів. Зарплата моя була тоді 28-30 рублів». [8]. Володимир Кожушок поділився досвідом нелегального перевезення духовної літератури з-за кордону: «Деся у 1972-73 роках я був у дочки Шкурського у Варшаві. Її чоловік мав підпільний склад духовної літератури: Біблії, Євангелії, пісенники, симфонії. Він казав: «Скільки тобі треба, я дам. Ні в кого не проси, щоб не було підозри». Перевозив багато Біблій і симфоній. У Карлових Варах жили наші знайомі. Коли я там був, мені запропонували возити гуманітарну допомогу. Я не захотів. «А Біблії будеш возити?» - запитали. «Буду!» - сказав. Там брати такі вже, знаєте, биті, показали мені, де ховати у вагоні. А за кордон ходили тільки купейні вагони, можна було заховати. І я сумку провезу, і добре так на душі, приємно...» [7].

На початку 70-х років, не маючи можливості продовжувати свої зібрання у приватній квартирі громада збудувала дім молитви на земельній ділянці дякона церкви Оксентія Никончука. Будинок офіційно належав О. Никончуку, який разом із дружиною проживав поруч у тимчасовій споруді [6].

1 січня 1976 р. пресвітером було обрано Миколу Григоровича Ковальчука [7; 10]. Однак в офіційних документах керівником церкви він вважався з 1978 р. [19]. Припускаємо, що влада не давала згоди на те, щоб громаду очолив такий молодий пресвітер (на час обрання Миколі Ковальчуку не виповнилося і 29 років). Намагаючись оживити церковне життя М. Ковальчук, організував оркестр народних інструментів, яким сам і керував. У цей же час у церкві було створено і естрадний оркестр під керівництвом Віктора Козлюка. Та чи не найбільшим внеском у розвиток церкви того часу стала ініціатива пресвітера у створенні недільної школи.

Першим вчителем біблійних основ для дітей стала Любов Устименко. Спочатку заняття проходили у квартирах. Перша група складалася із 12-15 учнів. Згодом почали проводити уроки у домі молитви. Тоді й дітей стало удвічі більше. [9].

Друга половина 80-х років принесла послаблення атеїстичного тиску на церкву. 30 липня 1988 року вперше за багато років церква ЄХБ м. Костополя змогла провести хрещення не утаємничуючись. А наступного року під час святкування 1000-ліття хрещення Русі євангельські християни-баптисти провели святковий захід у міському будинку культури [10].

Разом із здобуттям незалежності держави почався й новий етап у житті церкви, який давав нові можливості для віруючих у духовній та соціальній сферах. На початку 90-х років ХХ ст. громада збудувала дім молитви, який зайняв перше місце у конкурсі на кращі будинки та комплекси житлово-цивільного та промислового призначення у 1996 р. Окрім внутрішньоцерковної діяльності, спрямованої на духовний розвиток віруючих, громада займається місіонерським та соціальним служінням. Служителі костопільської церкви проводять літні дитячі та підліткові табори, спортивні акції у місті, займаються з вихованцями санаторної школи, читають лекції у навчальних закладах з метою превентивного виховання, працюють із дітьми у сусідніх селах Піскові, Мирному, Моквині, Данчимостіст, Борщівці, Мащі, Великій Любаші, Соломці.

2008 р. церква ЄХБ в Костополі зніщиювала роботу з людьми, що страждають від алкоголізму, наркоманії та ігроманії. З цією метою було відкрито Духовно-добродійний центр, який розташовується у с. Мирному. Програму реабілітації залежних проводять як євангельські християни-баптисти, так і фахівці відповідних галузей.

Подана нижче таблиця дозволяє прослідкувати кількісну динаміку церкви ЄХБ м. Костополя від часу заснування до наших днів. Перший етап її розвитку демонструє стрімке зростання чисельності. У 1950-ті роки кількість членів церкви різко зменшилася у зв'язку із загибеллю багатьох віруючих у роки війни та міграцією населення у повоєнний час. Впродовж наступних років чисельність зростає за рахунок притоку молоді із сіл. 60-ті – перша половина 80-х років позначена посиленням тиском влади на віруючих, приховуванням служителями реального складу громади, чим пояснюється незначне кількісне зростання. У роки незалежності держави, попри значну еміграцію протестантів до Європи та Америки, кількість євангельських християн-баптистів почала швидко зростати: 1985 р. – 226, 1997 – 330, 2014 – 405.

Таким чином, церква євангельських християн-баптистів у м. Костополі у міжвоєнний період переживала етап свого становлення, коли поодинокі віруючі з міста і сусідніх сіл Корчин, Берестовець, Пісків, Дюксин та ін. об'єдналися заради спільного духовного утвердження, представлення громади перед місцевою владою, взаємодопомоги та місіонерської діяльності. У 40-80 роках ХХ ст. євангельські-християни баптисти м. Костополя подолали дуже складний період своєї історії, який характеризувався атеїзаційними впливами та обмеженнями з боку радянської влади. Представники влади всіляко намагалися загальмувати розвиток церкви: змінити пресвітера, забрати будинок молитви, обмежити участь у богослужіннях дітей і молоді, заборонити місіонерську і соціальну роботу. У добу незалежності церква переживає етап свого піднесення, духовного утвердження та кількісного зростання, активно залучаючись до суспільного життя краю.

Джерела та література

- 12 фактів про Україну часів Другої світової війни // Блог вчителя Білоцерківцев Тетяни Анатоліївни [Елеткрон. ресурс]. – Режим доступу: http://historykunceve10.blogspot.com/2015/05/12_15.html
2. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
3. Гудзик К. Гітлер і релігія / Клара Гудзик // Людина і світ. – 1996. – №7. – С. 36-40.
4. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф.46, оп. 9, спр. 1860, арк. 12; спр. 1861, арк. 2.
5. Держархів Волинської обл., ф.46, оп. 9, спр. 1859, арк. 9-9зв.
6. Договір об аренді от 19 апреля 1972 г. – Архів Рівненського обласного об'єднання церков євангельських християн-баптистів (Рівненського ООЦ ЄХБ).
7. Інтерв'ю з Кожушк В. А. (1933 р.н., Костопіль), записане Л. Бородинською і Н. Матвійчук 13.05.2015. – Архів Історичного товариства «Сувій» при Рівненському обласному об'єднанні церков євангельських християн-баптистів (ІТ «Сувій»).
8. Інтерв'ю з Ляховчук Л. О. (1939 р.н., Костопіль) записане Л. Бородинською і Н. Матвійчук 13.05.2015. – Архів ІТ «Сувій».
9. Інтерв'ю з Устименко Л. П. (1943 р. н., Костопіль) записане Л. Бородинською 19.08.2015 р. – Архів ІТ «Сувій».
10. Інтерв'ю з Ярмушк А. В. (1950 р. н., Костопіль) записане Л. Бородинською 19.08.2015. – Архів ІТ «Сувій».
11. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Товариство «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
12. Ковальчук М. Господь поблагословив тебе / Микола Ковальчук // Свічник. – 1997. – № 4. – С. 11-12.
13. Лист Ровенського обласного Виконавчого комітету від 14.09.1940 р. Збору євангельських християн, м. Костополь. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
14. Письмо ВСЕХБ брату Ковальчуку Г. С., г. Костополь от 10.06.1959 г. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
15. Письмо ВСЕХБ Общине ЕХБ в гор.Костополе от 22 мая 1959 г. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
16. Письмо общинного совета церкви ЕХБ г.Костополь Председателю ВСЕХБ в гор.Москве брату Жидкову Якову Ивановичу от 13.05.1959. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
17. Письмо Прокуратуры Ровенской области от 30 июня 1959 г. членам общины ЕХБ Никончуку, Ковальчуку и др. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
18. Предупреждение гр-ке Мельник Х.П., проживающей в г.Костополь по ул. Н.Крупской № 9 Миського відділу житлового господарства від 8. 04. 1959 р. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
19. Пресвітерская анкета Ковальчука Николая Григорьевича. 19 апреля 1981 г. – Архів Рівненського ООЦ ЄХБ.
20. Протокол делового членского собрания Церкви УХБ в г.Костополь Костопольского р-на, Ровенской обл. от 25 декабря 1960 г. – Архів Рівненського ООЦ ЄХБ.
21. Реферат з історії церкви ЄХБ м. Костопіль, приурочений 60-й річниці церкви. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
22. Рішення № 75 виконкому Костопільської районної ради депутатів трудящих Рівненської області УРСР від 17 березня 1959 р. про передачу будинку № 9 по вул. Крупської виконкому Костопільської міської Ради. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
23. Шендеровский Л. Евангельские христиане. Возрожденное евангельское движение в исторической христианской церкви: исторический очерк (XIX-XX вв.) / Людвиг Шендеровский. – Торонто: Издание Канадского Союза евангельских христиан. – 1980. – 517 с.
24. Ewangeliczny Chrześcjanin. – 1935. – № 6. – Str. 14.
25. Księga protokółowa Zboru Ewangelicznych Chrześcjan w Kostopolu. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.
26. Sprawozdanie // Ewangeliczny Chrześcjanin. – 1936. – № 2. – Str. 8-9.
27. Sprawozdanie komitetu Związku niesienia pomocy biednym w Polsce // Ewangeliczny Chrześcjanin. – 1936. – № 3. – Str. 10-12.
28. Szkurski K. Kostopol / K. Szkurski // Ewangeliczny Chrześcjanin. – 1936. – № 1. – Str. 21.
29. Zawiadomienie “o wciągnięciu do rejestru gmin sekciarskich”. Luck, 29 lipca 1930 г. – Архів церкви ЄХБ у м. Костополі.

ДОКУМЕНТИ ПАЛАЦУ ГРАФІВ ПОТОЦЬКИХ У КРИСТИНОПОЛІ-ЧЕРВОНОГРАДІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена дослідженню ролі родини Потоцьких у економічному і культурному житті м. Кристинополя (сучасного м. Червонограда). Крім того, висвітлено діяльність Потоцьких на міжнародному рівні, прикладом якої є їхня активна зовнішня та внутрішня політика, а також здійснена спроба визначення місця палацу Потоцьких у сучасній історії краю.

Ключові слова: Кристинопіль, Червоноград, графи Потоцькі, палац Потоцьких.

The article is devoted to research the role of family Potocki in economic and cultural life of the city Krystynopol (modern city Chervonograd). Furthermore, show Potocki highlighted activities at the international level, the example of which is their active foreign and domestic policy, and an attempt have been made to determine where Potocki Palace in the modern history of the region.

Key words: Krystynopol, Chervonograd, Count Potocki, palace Potocki.

Про шахтарське місто Червоноград, мабуть, знає вся країна. І знає не лише через багаті вугільні родовища чи через те, що воно було першим містом в Україні, яке демонтувало пам'ятник В.І. Леніну. До 1951 року міста з такою назвою взагалі не існувало на карті світу. Колись це було славне місто Кристинопіль, відоме на всю Європу завдяки польському магнатському роду Потоцьких та їхній резиденції – палацу Потоцьких. Через своє географічне розташування місто часто переходило під владу різних держав. Завданням даної статті є спроба показати роль родини Потоцьких у економічному, політичному та культурному житті краю, а також значення міста і палацу Потоцьких у історичних перипетіях багатьох держав та їх місце у становленні міжнародних відносин.

Варто зазначити, що землі Сокальщини були обжиті вже в минулі часи, про що свідчать численні археологічні знахідки. Саме на цих, заселених здавна землях, постало місто Кристинопіль. Близько 1692 року польський магнат Фелікс Казимир Потоцький (представник гетьманської лінії гербу Срібної Пилави), ставши воєводою краківським і коронним гетьманом Польщі, заложив на частині земель села Новий Двір містечко, назвавши його на честь своєї дружини Кристини Любомирської – Кристинополем [2, с. 31].

Слава про місто почала розходитись світом, коли тут осів внук Фелікса Казимира – Францішек Салезій Потоцький, воєвода київський, один із наймогутніших польських магнатів. Будучи надзвичайно заможним та претендуючи на польську корону, воєвода намагався підкреслити це будь-яким чином. Саме тому його перестав задовільняти старий замок, збудований Феліксом Казимиром, і близько 1762 року в Кристинополі постає палац у французькому стилі, оточений прекрасним парком [4, с. 167].

Палац вражав своїм виглядом та імпрозантністю. Зводився він за проектом відомого французького архітектора П'єра Ріко де Тірреджеллі (Тіррей). Цікавим в архітектурному плані палацу було поєднання двох стилів: барокового, що вже згасав, та раннього класицизму, який лише починав завойовувати Європу. Палац з усіх сторін був оточений прекрасним парком. Польські історики вказують про вплив на них Андрея ле Нотре і видатної школи наслідування Версалю. Парки відзначались багатством водних каналів, штучних каскадів, фонтанів і павільйонів [5, с. 50].

Варто зазначити також про інші досягнення родини Потоцьких у Кристинополі, завдяки яким вони були знані у всій Європі. Перш за все, це їх активна зовнішня політика. Діяльність Потоцьких займала одне з основних місць у політиці Речі Посполитої. У Кристинопільському палаці часто зупинялись відомі діячі, політики та інші поважні гості. Серед них австрійський цісар Йосиф II та відомий серцеїд і мандрівник Джакомо Джіроламо Казанова [2, с. 55].

Потоцькі також були щедрими фундаторами. Для римо-католицької громади міста було споруджено костел св. Духа та монастир оо. Бернардинів, для греко-католицької – церква св. Юра та монастир оо. Василян, а для іудейської – дві синагоги.

Костел св. Духа за своїм стилем був близьким до архітектури палацового комплексу. Його розмір і гармонійність втілення в архітектурній формі надавали цьому костелу перевагу перед іншими костелами такого ж типу на Західній Україні. Крипти костелу були муровані і призначались для поховання членів родини Потоцьких [2, с. 59].

Останньою фундацією була церква св. Юра та монастир оо. Василян, слава яких почала рости з перших днів існування. Ще в 1765 році церкві було подаровано образ Матері Божої з Ісусом Христом, мальований на полотні, разом із срібними ватами. Ікона прославилась як чудотворна і була відома в окрузі як «Кристинопільська Божа Матір». Крім того, в храмі зберігалась ще одна реліквія – маленька часточка святого хреста, на якому помер Ісус Христос.

Однак слава Кристинополя не була тривалою і незабаром час розквіту та благоустрою змінився довготривалим періодом занепаду. Справжньою бідою для міста став перший поділ Польщі 1772 року. За володіння цими землями довго точилась запекла боротьба між російськими військами та конфедератами. 1 серпня 1772 року Кристинопіль разом з околицями відійшов до Габсбургів. У кінці 1772 року помирає Францішек Салезій і його маєток переходить у спадок до сина – Станіслава Щенного Потоцького. Проте через нестабільну політичну ситуацію новий господар вирішує переїхати в Російську імперію, де він у Тульчині мав ще одну резиденцію, а місто Кристинопіль разом із палацом виставляє на продаж.

8 березня 1781 року – саме цим числом датований документ, в якому сказано, що між Станіславом Щенним Потоцьким та Адамом Понінським, підскарбієм великим коронним, був укладений акт продажу міста Кристинополя [4, с. 174].

Відомо, що Адам Понінський не зміг сплатити всієї суми колишньому власнику і ці землі відійшли через деякий час Австрійському уряду. До середини XIX століття в Кристинополі змінилось чотири власника. Такий несприятливий фактор, звичайно, не міг не позначитись на становищі міста, яке почало занепадати. Про це побічно свідчить те, що в архівних документах початку XIX століття Кристинопіль часто називається селом [2, с. 152].

З 1848 року Кристинопіль відійшов до родини графів Вишневських, які володіли містом протягом трьох поколінь. Тадеуш Вишневський, який за словами польського історика Афтаназія, був «добрим господарем» і адміністратором своїх володінь, впорядкував місто та перебудував Кристинопільський палац. На початку XX століття у Кристинополі активізується життя української громади, хоча українці становили меншість. За даними перепису 1880 року, у місті мешкало 3519 осіб, з них – 364 українці, 404 поляки, 2748 євреїв та 3 німця [4, с. 191].

З початком I світової війни райони Кристинополя стали ареною жорстоких боїв. Місто було сильно знищено, пошкоджено і замок Потоцьких, в якому солдати повіривали двері, вікна, пошкодили внутрішній вигляд палацу. Одним із наслідків I світової війни став розпад Австро-Угорської імперії та перехід міста під владу II Речі Посполитої.

Однак міжвоєнний спокій тривав недовго і уже в 1939 році, за пактом Молотова-Ріббентропа, Німеччина та СРСР розпочинають наступ на Польщу, під владою якої перебував Кристинопіль. Територію міста без бою зайняло німецьке командування, яке перебувало тут до липня 1944 року. Наприкінці липня радянська армія звільнила Кристинопіль. Після створення ООН справа Кристинополя та його околиць була предметом обговорень на її засіданнях. А вже в 1945 році місто разом із палацом увійшло до складу Польщі [1, с. 4].

Кристинопіль став прикордонним містом між Польщею та СРСР з усіма атрибутами польської комуністичної влади. Навесні 1946 року розпочалась примусова акція з виселення українців. Як результат, на радянську територію примусово було вивезено близько 500 тис. українців. Таким чином, на кінець 1946 року у багатонаціональному місті залишились лише поляки. Але незабаром у долі кристинопільців відбулись великі зміни. Ще до війни науковцями було виявлено на території Забужжя великі поклади кам'яного

вугілля. Це стало причиною тиску тодішнього уряду СРСР на Республіку Польща щодо обміну частини Забузького округу на рівнозначну територію Нижньо-Устрицького району в Бескидах, де знаходились нафтові родовища.

Як наслідок, 15 листопада 1951 року частина Сокальщини, разом із спорожнілим Кристинополем, увійшла до складу УРСР, а місто було перейменоване на Червоноград. Фактично уже з початком I світової війни палац за своїм призначенням уже не використовувався. Довгий час тут знаходився шпиталь для військово поранених солдатів, склади і, навіть, приміщення школи [3, с. 5].

У 1989 році у палаці було створено Червоноградську філію Львівського музею історії релігії, яка функціонує до сьогодні. Науковці музею, на основі збережених документів, матеріалів та спогадів старожилів, проводять широку дослідницьку роботу, яка стосується не лише питань релігії у місті, а й активно вивчають історію міста Кристинополя-Червонограда та значення палацу Потоцьких у вирі історичних подій різних епох. Червоноградська філія має авторитет і за кордоном. До музею звертаються колишні мешканці міста та їхні діти, які тепер мешкають в країнах Західної Європи та Ізраїлі, із проханням допомогти знайти родину. Завдяки праці науковців возз'єдналися родини, які не бачилися півстоліття.

Отже, досліджуючи історію міста та палацу Потоцьких, можна стверджувати про те, що вони протягом всього часу свого існування були в центрі найважливіших історичних подій, а дослідження матеріалів палацу ще раз підкреслюють про високий рівень міжнародних відносин у місті. Окрім того, на сьогодні палац Потоцьких є чи не єдиною історичною культурною пам'яткою, що свідчить про значний культурний рівень та майстерність галичан.

Джерела та література

1. Войтович З. Спогади / З. Войтович. – ЧФЛМІР: Нд 634, 1996. – 9 с.
2. Гриник Г. Кристинопіль (1692-1951) / Г. Гриник, О. Ярош-Замойська. – Червоноград: ТзОВ "ЮЕКС", 2010. – 256 с.
3. Кіх В. Спогади / В. Кіх. – ЧФЛМІР: Нд 633, 1996. – 6 с.
4. Buziewicz M. Stąd nasz ród / M. Buziewicz. – Ustrzyki Dolne: Mała Poligrafia Redemptorystów, 2000. – 219 с.
5. Czernecki J. Mały Król na Rusi i jego stolica Krystynopol / J. Czernecki. – Kraków, 1939. – 501 с.

УДК 94(477.81) «19»

Ю. Войчун

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЧЕСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Стаття присвячена проблемі законодавчого регулювання чеської колонізації Волині. Простежено еволюцію політичного курсу російського уряду від протекціоністських заходів щодо волинських чехів до обмеження кількості іноземців на території регіону і фактично зрівняння їх із місцевим населенням.

Ключові слова: Російська імперія, законодавство, Волинь, чехи-колоністи.

The article is devoted to the problem of the legislative regulation of Czech colonization of Volyn lands. The evolution of political course of Russian government from protectionist measures as to Volyn Czechs to limit of the number of foreigners on the territory of the region and actually assimilation with the local population.

Key words: Russian Empire, legislation, Volyn, Czech colonists.

Поліетнічність мешканців Волині формувалася тривалий період. В результаті міграційних потоків в регіоні сформувалися численні іноетнічні громади. Найбільшою розмаїтістю етнічний склад населення краю характеризувався у XIX – першій половині XX ст.

Одним із дієвих чинників, який детермінував етно-історичний розвиток Волині впродовж століть було її географічне розташування. Порубіжне розміщення регіону визначало характер і спрямованість міграційних процесів і пов'язану з ними взаємодію різних за походженням етнічних груп.

З середини XIX ст. переселення іноземних колоністів на українські землі набуває організованого характеру, зростає чисельність міграційного потоку. Прямуючи в Російську імперію і бажаючи заощадити кошти, значна частина переселенців осідала на території Волинської губернії, відносно малозаселеній та багатій родючими ґрунтами. Основну масу колоністів становили німецькі та чеські селяни.

Заселення чехами територій Волинської губернії із перших років розгортання даного процесу, було предметом постійної уваги з боку місцевої влади та царської адміністрації. Зацікавлення міграційними процесами чехів на територію Волині, стало поштовхом до появи статистичних документів та праць монографічного характеру, що мали на меті висвітлення переселення та облаштування колоністів у краї [3], [7], [11].

Здобуття Україною незалежності поклато початок новому етапові дослідження питань чеської колонізації територій Волинської губернії, і безпосередньо їх законодавчого регулювання. Активно досліджували дану проблему М. Бармак [1], В. Надольська, Ю. Поліщук [9], С. Умінський, Г. Шпиталенко, П. Савчук [12], О. Шмид [18].

Позитивні результати колонізації Степової України – один з чинників, що стимулював перенесення переселенського досвіду на Правобережжя України. Ще в період правління імператора Олександра I (1801-1825), 20.02.1804 р. був оприлюднений маніфест, який регламентував переселенський рух на територію імперії, заохочував іноземців до колонізації українських земель через надання їм достатньої кількості наділів і звільнення від оподаткування. Однак масове переселення колоністів на територію Південно-Західного краю розпочинається тільки в другій половині XIX ст. В цей час в регіоні сформувалися сприятливі умови для поселення колоністів. В першу чергу – це скасування кріпосного права, проведення урядом економічних реформ, розвиток промислового виробництва, залізничного транспорту, товарного землеробства, зростання міст. Усі ці фактори збільшували потребу в робочій силі.

Інший, не менш важливий чинник соціально-економічної політики Російської імперії – бажання влади за рахунок колоністів, з одного боку, швидко освоїти цілини та необроблені землі, а з іншого – модернізувати сільське господарство регіону, відповідно до тогочасних європейських стандартів, збільшити обсяг виробництва сільськогосподарської продукції.

У 1830-1860-х рр. темпи руху колоністів у краї продовжують зростати. Важливу роль в цьому процесі відіграло польське повстання 1830-1831 рр., в якому активну участь взяла поміщицька з Волині. У відповідь російський уряд застосував репресивні заходи і посилив процес русифікації регіону, на протигаву домінуючому польському землеволодінню, продовжував стимулювати переселення німців та чехів на територію Волинської губернії.

Наприкінці другої третини XIX ст. міграційний потік на Волинь почали активно доповнювати вихідці з чеських земель. В 1859-1861 рр. чеські переселенці із м. Зелева оселялися між селами Погорільці і Підгайці Дубенського повіту [4, с. 121].

Незважаючи на русифікацію краю, домінуючі позиції в системі землеволодіння на Волині продовжували займати польські поміщики. На 1861 р. 94,4% маєтків губернії належало полякам, у них було зосереджено 93,6% кріпаків [8, с. 19].

Хоча темпи соціально-економічного розвитку регіону були досить повільними, гальмувалися феодално-кріпосницькою системою господарювання, але і тут поширювалися товарно-грошові відносини. В 1860 р. на Волині функціонувало 323 підприємства, на яких працювало понад 5 тис. робітників. Вони виготовляли продукції на 2420 тис. крб.. на рік [8, с. 7].

Серед губерній Правобережжя, Волинська займала найбільшу територію. Проте за густотою населення вона значно поступалась Київській та Подільській губерніям (станом на 1846 р. на Київщині – 36 чол., на Поділлі – 45 чол., а на Волині лише 23 жителі на 1 кв. версту) [15, с. 131]. Найменш заселеними були поліські повіти губернії. Природний приріст населення не міг забезпечити швидкого збільшення демографічних показників. І тому шлях до збільшення кількості народонаселення Волині, російський уряд вбачав у посиленні притоку іноземних колоністів.

Німецькі та чеські селяни завжди славились своєю працьовитістю, прогресивними методами господарювання, вирощуванням кращих сортів сільськогосподарських культур і високою продуктивністю тваринництва. Царські чиновники сподівалися, що аграрна колонізація Волині позитивно вплине на економічну ситуацію в регіоні. Передбачалось, що місцеве населення швидко перейме та запроваджуватиме в своїх господарствах передовий досвід господарювання колоністів [3, с. 178].

За словами відомого дослідника колонізації К. Ліндемана, російський уряд прийшов до висновку «про бажаність створення колоній культурних сільських господарств у місцевостях на окраїнах Росії, ... якнайшвидшого оточення їх поселеннями землеробів, котрі разом з ними могли б показати приклади ефективного господарювання місцевому населенню» [7, с. 121].

Ще серйозніші наслідки для великих землевласників Волинської губернії мало польське повстання 1863 р., адже їх абсолютну більшість становили польські поміщики. Вони не тільки взяли активну участь у боротьбі за відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., але й зуміли організувати в низці повітів (Житомирському, Володимирському, Острозькому) повстанські загони з польського та українського населення [8, с. 15-16].

Після придушення повстання, частина його учасників була заарештована, а тих, хто допомагав або співчував повстанцям також не оминув репресій. Частина польських поміщиків, рятуючись від переслідувань змушені були продавати свої маєтки [19, с. 107-108].

Покупців землі було мало, оскільки українські селяни не мали можливості купувати землю у зв'язку з необхідністю виплачувати викупні платежі після реформи 1861 р. Російські поміщики, налякані останніми подіями в регіоні, також не поспішали купувати волинські землі. Постановами від 10.05.1864 р. та 10.12.1865 р. полякам-католикам було заборонено купувати землі в південно-західних губерніях. Усі вище наведені фактори сприяли зниженню ціни на землю [10, с. 759].

Окрім соціально-економічних, у 60-х рр. XIX ст. сприятливо склались і політичні фактори для міграції чехів на територію Волинської губернії. Окрім урядових структур, заснуються громадські організації, що займалися облаштуванням переселенців на нових землях.

В 1867 р. у Москві при імператорському сільськогосподарському товаристві було створено спеціальний Комітет по поселенню чехів на Волині, який у лютому-березні того ж року надрукував агітаційні листівки чеською та російською мовами, в яких повідомлялось про умови еміграції. У травні 1867 р. в Москві відбулася Всеросійська етнографічна виставка і слов'янський з'їзд, на якому розглядалась серед інших питань і проблема переселення на територію Російської імперії [2].

В 1878 р. в Житомирі було створено так звану господарську промислово канцелярію «Земля», яка виконувала посередницькі функції при влаштуванні переселенців на роботу, оформленні в'їзних документів в Росію та документів при купівлі землі.

В Празі в 1874 р. було створено спеціальний комітет на чолі з агрономом Ф. Дубравою, який займався переселенням чехів. Сприяння цьому процесу мало місце і з боку «Товариства для торгових зносин Чехії з Росією» [4, с. 122].

Правова основа чеської колонізації була закладена ще 18.12.1861 р. із прийняттям «Правил для іноземних робітників, що поселилися в межах Російської імперії». Правила надавали значні пільги для переселенців, найбільш бажаними з яких для чехів були звільнення від військової повинності, від сплати податків у державну казну, строком на 5 років та право на власне самоврядування [13, с. 504-509].

Більшість чехів належали до католицького віросповідання, а купівля землі католиками в Південно-Західному краї була заборонена законодавством імперії (урядові постанови від. 10.05.1864 р. та 10.12.1865 р.). Тому представники чеської общини на Волині заявляли, що чехи-колоністи – не католики, а гусити, що називали себе католиками, через переслідування на Батьківщині. Вони також стверджували, що гуситство, яке близьке до православ'я, призведе чехів у лоно православної церкви [5, с. 10].

У травні 1870 р. при Міністерстві внутрішніх справ була утворена Особлива комісія з питань переселення чехів у Південно-Західний край. Результатами роботи комісії стали офіційні рішення про те, що переселення чеського населення є вигідним як в економічній, так і в політичній площині, і що гуситське віровчення не є перешкодою для придбання земель у регіоні.

Керуючись прагненнями обмежити польсько-католицький вплив у краї, імператор Олександр II (1855-1881) 10.06.1870 р. затвердив постанову Комітету міністрів «О водворенні чехов на Волині». Документ доповнював привілеї та пільги, передбачені «Правилами» від 18.12.1861 р. Було спрощено процедуру прийняття чехами російського підданства, вони могли приписуватись до сільських громад і волостей, або утворювати свої власні. Чехи також звільнялись від служби у російській армії. Цим документом також гарантувалося звільнення чехів-колоністів від сплати податків та виконання громадським повинностей протягом 5 років з моменту прийняття російського підданства та свобода віросповідання. У 1871 р. в додаток до постанови було прийнято рішення про звільнення чехів, що прийняли російське підданство, від сплати грошового мита при купівлі земель у польських поміщиків. Спочатку її положення були поширені на Волинь, а в кінці 1871 р. – на Київську і Подільську губернії [13, с. 193]. Вагомий внесок в розгортання колонізаційного руху справила позиція Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова, який активно підтримував переселення чехів у регіон. Окрім економічних мотивів, протекціоністська політика російського уряду щодо чеських колоністів диктувалась насамперед прагненнями за допомогою чеських переселенців протидіяти польсько-католицьким впливам на території Волинської губернії.

10.03.1870 р. у газеті «Киевлянин» стверджувалось, що на чехів покладене важливе завдання – створення особливої релігії, яка внесла б розкол у католицьку церкву, привернула б до себе католицьке населення регіону. Релігійна байдужість значної частини переселенців стала фактором, що полегшив процес створення гуситської церкви на території Волинської губернії.

24.02.1863 р. київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков повідомив у Міністерство внутрішніх справ «... поселенці влаштовують свою церкву на основах гуситської, а це призведе у Південно-Західному краї до розколу в римо-католицькому таборі і допоможе в боротьбі російських властей з католицизмом. Симпатії чехів до Росії і православної віри вказували на те, що незабаром вони зіллються з місцевим православним населенням, зміцнивши цим російські позиції в Південно-Західному краї» [9, с. 315].

Однак сподівання імперської адміністрації, що чехи стануть оплотом боротьби з католицизмом в регіоні, не виправдались. Висловлюючи думку чиновників, що брали участь в організації релігійного життя чеських поселенців в Південно-Західному краї, І. Рудченко у 1882 р. писав: «Нашадки послідовників великого Гуса не тільки виявились неспроможними впливати своїм віровченням на крайовий католицизм, але й самі розколюлись в релігійному відношенні на дві групи: меншу, яка при підтримці місцевої адміністрації намагалась утворити чесько-братське віровчення, і більшу, віддану старокатолицьким формам та догмам... Тому останнім часом головна адміністрація в краї змушена була дивитись на чехів, як на інших іноземних колоністів, від оселення яких доводиться відгороджувати Південно-Західну окраїну» [11, с. 162].

Розчарування царських чиновників у політичній користі чеської колонізації зумовило згортання протекціоністських заходів та пільгового правового режиму для чехів, жорсткішання релігійної політики з середини 70-х рр. XIX ст. З 1874 р. чехи змушені були йти на службу в армію відповідно до нового Статуту про військову повинність. Погіршення законодавчого клімату мало наслідком спад переселенського руху чехів в регіон. Якщо в 1871 р. на Волинь переселились 646 сімей чеських колоністів, у 1874 р. – 590 сімей, то вже у 1875 р. в губернію прибуло 260 чеських сімей. В 1876-1878 рр. на територію Волині переселилось всього 150 сімей [11, с. 161].

У вересні 1885 р. імператор Олександр III (1881-1894) затвердив Особливу комісію для розробки заходів щодо припинення напливу іноземних переселенців у західні прикордонні губернії імперії, яку очолив заступник міністра внутрішніх справ сенатор В. Плеве. В результаті діяльності комісії, 14.03.1887 р. були прийняті «Правила відносно набуття іноземцями у власність або у тимчасове володіння нерухомого майна у деяких губерніях західної смуги Росії». Дані правила забороняли у губерніях Царства Польського, Північно-Західного та Південно-Західного краю іноземним підданним набувати будь-якими способами, поза портовими та міськими поселеннями права власності, оренди і користування нерухомим майном [6, с. 578-581].

15.06.1888 р. набули чинності «Правила про влаштування побуту іноземних поселенців, що не прийняли російського підданства, які влаштувались в губерніях Київській, Подільській та Волинській». Відповідно до даного документу, ті іноземні поселенці, котрі не прийняли російського підданства, були зобов'язані виконувати всі повинності на аналогічних умовах, що й місцеві селяни, приписані до волостей, але не мали права брати участь у волосних сходах. Всі іноземні поселенці підлягали чіткому поліцейському нагляду. Німецьким та чеським колоністам заборонялось переселятись з однієї колонії в інші [16, арк. 80-83]. Фактично дані правила поклали кінець привілейованому становищу німців та чехів на території Волинської губернії, зобов'язали їх виконувати повинності та сплачувати державні податки на рівні з місцевим українським населенням.

В рамках обмежувальної політики щодо чеських та німецьких колоністів 14.03.1892 р. в Гатчині імператор Олександр III підписав Указ Урядовому Сенату «Про встановлення тимчасових правил відносно оселення у Волинській губернії осіб неросійського походження», де зазначалося: «... внаслідок особливого положення Волинської губернії ми визнали за необхідне в розвиток і доповнення законів 1884 р. і 1887 р. видачу тимчасових правил щодо поселення у Волинській губернії осіб неросійського походження». Відповідно до даного документу передбачались наступні заходи:

- заборона усім іноземним вихідцям і тим, які не прийняли російського підданства оселятись в межах Волинської губернії поза міськими поселеннями;
- заборона набуття нерухомого майна в будь-який спосіб, окрім спадкування за законом;
- збереження за тими особами, які не день оприлюднення указу поселилися в губернії, права володіння і користування орендованим майном;
- збереження за особами, які сповідують православну віру, права на придбання у власність і використання нерухомого майна поза міських поселень;
- Волинському губернатору надано право висилати іноземців в адміністративному порядку [17, арк. 249].

Враховуючи інтереси поміщиків Південно-Західного краю, генерал-губернатор ініціював прийняття нових Правил, які заборонили можливість придбання нерухомого майна лише новим поселенцям. 19.03.1895 р. Імператор Микола II (1894-1917) затвердив «Правила про влаштування побуту іноземних поселенців, що не прийняли російського підданства, які влаштувались у губерніях Київській, Подільській та Волинській». Даний документ підтверджував обмеження прийняті 14.03.1892 р., проте дозволяв збільшувати земельну власність тим колоністам, які оселилися на Волині до виходу «Правил», та їх спадкоємцям за законом. Як і в «Правилах» від 14.03.1892 р., волинський губернатор був уповноважений висилати осіб, що будуть набувати майно у власність всупереч заборонам [14, с. 1986-1987].

Таким чином, діяльність російської адміністрації на початковому етапі колонізації сприяла швидкому зростанню чисельності чеського населення на Правобережжі, а особливо на території Волинської губернії. Визначити кількість переселенців складно, зважаючи на відсутність чіткого обліку чеських переселенців. Відомості Статистичного комітету не відображають етнонаціональний склад регіону, оскільки на території краю мешкала значна кількість чехів, які мали австро-угорське підданство, тому у статистичних матеріалах вони значились як «іноземні піддані».

Стимулюючи приплив чехів у регіон, російське самодержавство надавало їм низку привілеїв та пільг. А у відповідь покладало на колоністів два головних завдання – підвищення показників сільськогосподарського та промислового виробництва та протидія польсько-католицькому впливу у регіоні. Не виправдавши сподівання чиновників у політичній площині питання, чехи-колоністи почали втрачати своє привілейоване становище, все більше наближаючись за правовим статусом до місцевого населення.

Джерела та література

1. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль, 1999. – 208 с.
2. Всероссийская этнографическая выставка в Москве и славянский съезд в Москве 1867 года. – М., 1867. – 474 с.
3. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К., 1887. – 365 с.
4. Ковба Ж. З історії чеської еміграції на Україні / Ж. Ковба // Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'ян. – Л. – 1970. – Вип. 1. – С. 121-129
5. Крыжановский Е. Чехи на Волыни / Е. Крыжановский. – СПб., 1887. – 224 с.
6. Летопись текущих событий. Именной Высочайший указ Правительствующему Сенату // Волынские епархиальные ведомости. – 1887. – № 17. – С. 578-581
7. Линдеман К. Законы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. (об ограничении немецкого земледелия в России) и их влияние на экономическое состояние Юга России / К. Линдеман. – М., 1916. – 687 с.
8. Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939) / Р. Оксенюк. – Л., 1970. – 276 с.
9. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережної України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) / Ю. Поліщук. – К.: ІНІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 432 с.
10. Полное собрание законов Российской империи. Втор. изд. – Т. X. – №42. – СПб, 1896. – 1268 с.
11. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К., 1882. – 180 с.
12. Савчук П. Розселення, облаштування господарств чехів Дубенщини (друга половина XIX – початок XX ст.) / П. Савчук // Чехи і Дубенщина: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 5-10
13. Свод законов Российской империи / Под ред. А.А. Добровольского. 2-е изд. – Кн. 2. – Т. V– IX. – СПб., 1913. – 2754 с.
14. Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 гг. : неофиц. изд. / Сост. Н. Е. Озерцовский, П. С. Цыпкин ; Под ред. А. А. Добровольского. 2-е изд. – СПб. : Законоведение, Кн. 2. – Т. V – IX. – 1913. – 2756 с.
15. Теличук П., Паламарчук В. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні 1861 року / П. Теличук, В. Паламарчук // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної науково-краснознавчої конференції. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка. – 1994. – С. 124-137
16. Центральный Государственный Исторический Архив м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 114. – Арк. 80-83
17. ЦДДАК. – Ф. 442. – Оп. 52. – Спр. 439. – Арк. 249
18. Шмид О. Чеська колонізація Волині у 60-70-х рр. XIX ст. / О. Шмид // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – 2009. – Вип. 15. – С. 88-93
19. Cichocka Z. Kolonie czeski na Wolyniu / Z. Cichocka – Warszawa, 1925. – 380 s.
20. Vaculík J. K počátkům českého zemědělského vystěhovalectví do Ruska ve 2. polovině 19. Století / J. Vaculík // 150 let Slovanského sjezdu (1848). Historie a současnost. – Praha, 2002. – S. 195-205.

**ЖУРНАЛ «ВОЛЫНСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» (КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД):
НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ**

Аналізується початковий період історії головного релігійного періодичного видання Волинської губернії XIX – початку XX століття – журналу «Волынские епархиальные ведомости»; висвітлені невідомі аспекти його діяльності, зокрема книгознавчий та бібліографічний.

Ключові слова: *періодичні видання, Волинь, історія, краєзнавство, кінець XIX – початок XX століття.*

The initial stage history of principal religious periodical press of Volyn province at the XIX – the beginning of XX century – magazine «Volynskie eparhialnie vedomosti» are analyzed; the article deals with obscurity aspects its activities, including bibliologys and bibliographys.

Key words: *periodicals, Volyn, history, regional history, the end of XIX – the beginning of XX century.*

«Волынские епархиальные ведомости» були першим журналом, який видавався на території історичної Волині (Почаїв, 1867 – 1907; Житомир, 1908 – 1918). Протягом п'ятидесяти років це видання було не тільки офіційним органом Волинської єпархії, але й активно впливало на серце і розум освіченої волинської публіки.

Історія цього журналу більш-менш досліджена, порівняно з іншими періодичними виданнями Волині. Його загальну характеристику чи відомості про окремі аспекти функціонування знаходимо у монографіях А. Бойко [1], С. Жилока [2], І. Мілясевич [3]; статтях та тезах Т. Волянук [4], О. Кошель [5], Л. Дениско [6], М. Левчук [7], Н. Сарапин, Н. Сидоренко [8] та ін. Останнім часом почали навіть публікуватися дослівні плагіати окремих досліджень, наприклад стаття В. Лукашук [9]. Проте, незважаючи на чисельність опублікованих робіт у піввіковій історії «Волынских епархиальных ведомостей» є ще чимало бліх плям та дискусійних питань. Тому мета цієї статті - частково заповнити лакуни у дослідженні початкового етапу історії журналу та розкрити невідомі аспекти його діяльності, зокрема книгознавчий та бібліографічний.

Цікава історія заснування часопису викладена у публікації С. Рункевича, вміщеній у «Православной богословской энциклопедии», виданій ще у 1902 р. [10]. Згідно з нею волинський єпископ Агафангел звернувся до Синоду з клопотанням про дозвіл видання епархіальних відомостей, головна мета яких полягала у пошкваленні епархіального діловодства. Видання було дозволене наказом Синоду від 16 грудня 1866 р.

Редакція журналу повинна була знаходитись при духовному училищі у м. Житомир, були призначені редактори і цензори, перший номер планувався до видання 1 липня 1867 р. Редакцією вже був підготовлений матеріал для перших номерів, придбаний папір, заключені договори з типографією і поштою. Залишалося тільки надрукувати перший номер і розіслати його. Але цей номер не вийшов ні в липні, ні в серпні місяці. Причина цього явища в статті С. Рункевича пояснюється не конкретно: «Причина такой неисправности заключалась в том, что по недостатку в г. Житомир всех средств, необходимых для своевременного издания «Ведомостей», оказалось невозможным издавать оные в этом городе» [10, с. 800]. Яких саме засобів не вистачало в губернському місті для видання журналу залишається лише здогадуватися. Переміщення епархіального органу у повітовий Кременець, який володів значно меншими матеріальними ресурсами і гіршою поліграфічною базою, можна пояснити хіба тим, що це місто мало значно вищий інтелектуальний потенціал, сконцентрований у Волинській духовній семінарії. Тому не випадково епархіальне начальство запропонувало саме викладачам семінарії видавати цей журнал.

Загальним зібранням членів семінарського правління і наставників семінарії першими редакторами журналу були призначені три викладачі: ієр. Акакій, Микола Петров і Віктор Прозоровський, а цензорами – ректор семінарії архимандрит Рафаїл та вчитель Петро Беляев. Перші редактори журналу були ще досить молоді, але високоосвічені і енергійні люди. Декілька слів про них.

Микола Іванович Петров – публіцист, журналіст, історик української літератури, етнограф, історик церкви. Після закінчення Київської духовної академії працював викладачем словесності, латинської мови, логіки у Волинській духовній семінарії; був секретарем правління семінарії. У той час, як він увійшов до складу фундаторів-редакторів «Волынских епархиальных ведомостей», йому було всього 27 років. У 30-річному віці був обраний на посаду доцента Київської духовної академії, а в 36-річному віці отримав ступінь доктора богослів'я і посаду професора у цій академії. Був редактором «Київських епархиальных ведомостей», співпрацював з такими відомими київськими часописами як «Киевлянин», «Киевская старина», «Киевский телеграф», «Исторический вестник» тощо. Займався дослідженням історії православної церкви, української літератури та етнографії. Автор 370 наукових праць. Був фундатором і секретарем церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, членом-фундатором і почесним членом Історичного Товариства преподобного Нестора Літописця, а вже в похилому віці – дійсним членом новоствореної у 1918 р. Української академії наук.

Ієр. Акакій (Олександр Іванович Заклинський) – вчений-богослов, кандидат богослів'я. Закінчив Псковську духовну семінарію, навчався в Санкт-Петербурзькій духовній академії, але у 1856 р. постригся у монахи. У 1858 – 1863 рр. зробив турне по святих місцях православного сходу: відвідав гору Афон, Срусалим, Назарет, побував майже в усіх православних монастирях. Довго працював над кандидатською дисертацією з рукописами в бібліотеках Афін. 20 травня 1864 р. йому присвоєно ступінь кандидата богослів'я. З 1867 по 1890 р. працював у Волинській духовній семінарії (з 1867 р. – викладач богослів'я, з 1877 р. – викладач французької мови, з 1886 р. – помічник ректора і викладач пастирського богослів'я). З 1891 р. – єпископ Єлісаветградський, з 1894 р. – єпископ Єнісейський і Красноярський.

Беляев Петро Іванович був редактором журналу понад 30 років. Закінчив Ярославську духовну семінарію, Московську духовну академію. З 1866 р. працював у Волинській духовній семінарії викладачем цивільної історії, грецької мови і російської історії, входив до Правління семінарії, деякий час був інспектором семінарії.

З 1867 по 1868 рік – цензор «Волынских епархиальных ведомостей», з серпня 1868 р. – помічник редактора, а з 1871 р. – відповідальний редактор цього часопису. Діяльність П. Беляєва як редактора журналу дуже високо цінували сучасники, зокрема історик Волинської духовної семінарії М. Теодорович пише «...более тридцати лет редактирует с отличным успехом, поставив эти «Ведомости» на такую высоту, что по количеству сообщаемого ими оригинального материала, особенно по местной истории, они по отзыву журналистики и духовной, и светской занимают первое место в ряду прочих епархиальных органов империи» [11, с. 875].

Інші редактори мали не менші заслуги і не менш цікаві біографії. Я навела біографічні дані деяких з них лише для того, щоб переконати читачів у тому, якими високоосвіченими людьми були редактори кременецької редакції часопису.

У той час Волинська духовна семінарія була духовним і інтелектуальним центром Волинської єпархії. Тут працювали високоосвічені кадри, багато з них згодом стали видатними українськими вченими не тільки у галузі богослів'я і церковної історії, але й філології, етнографії, історії, правознавства, громадськими та освітніми діячами, засновниками різних наукових товариств. Перу викладачів Волинської духовної семінарії належать найвидатніші історико-краєзнавчі праці XIX століття, які стали підґрунтям для наукових розвідок сучасних краєзнавців і безцінним джерелом для різноманітних волинезнавчих студій. Базою наукової і освітньої діяльності викладачів семінарії була багатюща бібліотека, історія створення та фонд якої описані у публікації автора [12, 13].

Тому «Волинские епархиальные ведомости», хоча і були заплановані як офіційний орган Волинської єпархії, видавалися не у Житомирі, де знаходилась єпархіальна кафедра, а в Кременці, де знаходився визначний освітній і інтелектуальний центр єпархії (в усіх інших випадках «єпархіальні ведомости» в Україні видавалися в адміністративних центрах єпархій) [див. 14, 15, 16].

Викладачі Волинської духовної семінарії були не тільки засновниками цього журналу, вони визначили шляхи його розвитку та сформулювали обличчя. Саме завдяки їм неофіційна частина «Волинских епархиальных ведомостей», особливо в перші десятиріччя їх існування, була перетворена у надзвичайно цікавий журнал, що поєднував інформаційні, освітні і популяризаторські функції. Неофіційна частина становила приблизно 2/3 обсягу часопису, що свідчило про її вагомість. Крім єпархіального літопису та єпархіальної хроніки, тут друкувалися цікаві історико-краєзнавчі та етнографічні праці, проблемні статті з педагогіки, розвідки з археографії та книгознавства, поради з народної медицини і сільського господарства. Розумно продумана тематика неофіційної частини дозволяла православним священикам бути в курсі поточних подій, підвищувати свій освітній рівень, збагачувати ерудицію, вчитись подавати допомогу іншим у будь-яких формах.

Кому адресувався єпархіальний орган? Вважаємо, що основною читачкою аудиторією журналу було духовенство. Ми не можемо погодитись з дослідницею А. Бойко, яка у своїй монографії [1] стверджує, що «єпархіальні ведомости» були «...розраховані на велику аудиторію – народні маси ... служили православній церкві як один із найважливіших чинників формування суспільної думки широких верств населення» [1, с. 71]. Духовенство було основним адресатом журналу. Про це свідчить структура журналу і його зміст. Основним завданням офіційної частини, як вже зазначалось, було полегшити духовенству знайомство з обов'язковими для нього постановами єпархіального начальства, які до цього повідомлялися, переважно, на з'їздах духовенства і тому не могли бути доведеними до всіх з максимальною точністю. Багато інформації, потрібної тільки священикам, було і в неофіційній частині: пояснення православного богослужіння, виклад церковних правил і законів про службові обов'язки єпархіального духовенства, поточні єпархіальні новини тощо. Таким чином, адресуючись волинському духовенству, журнал виконував дві основні функції: забезпечував його офіційними документами, необхідними у повсякденній роботі, та сприяв духовному, інтелектуальному збагаченню, підвищував загальний культурний і освітній рівень.

Як вже зазначалось, неофіційна частина вмещувала багато цікавих історико-краєзнавчих, етнографічних та інших матеріалів, які могли цікавити не тільки духовенство, але й різні верстви освіченої волинської публіки. Тому читачами журналу були вчителі, лікарі, службовці, студенти тощо. Цю категорію читачів ми розглядаємо як додаткову, а не основну.

Завдяки зусиллям викладачів Волинської духовної семінарії у журналі публікувалося дуже багато краєзнавчих матеріалів про Волинь. Зокрема, в неофіційній частині, крім досліджень про приходи, церкви, монастирі, духовні навчальні заклади Волині, біографій волинських ієрархів, хроніки подій, друкувалося багато матеріалів з історії культури і освіти на Волині, педагогіки, етнографії, книгознавства, статті морально-етичного спрямування тощо. Зокрема, на сторінках журналу розміщені ґрунтовні наукові праці викладача Волинської духовної семінарії М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии», «История первоначального устройства Волинской духовной семинарии», історичні описи населених пунктів Волинської губернії священика А. Сендульського, краєзнавчі записки Л. Рафальського, А. Хойнацького та інші наукові розвідки, які інтелектуально збагачували населення Волині, запалювали бажання пізнавати свій край і його культуру. Ці дослідження не втратили свого наукового значення і до сьогодні, більшість із них лягли в основу публікацій багатьох сучасних краєзнавців.

Кременецька редакція «Волинских епархиальных ведомостей» подбала також про упорядкування покажчиків змісту журналу за перших сорок років його існування. Як додаток до журналу за 1888 р. (№ 4 – 29) друкувався «Предметный указатель содержания неофициальной части «Волинских епархиальных ведомостей» за первые 20 лет их существования (сентябрь 1867 – август 1887 гг.)» [17], який у зброшурованому вигляді зберігається у багатьох бібліотеках та музеях України. У тому ж році він був опублікований у Почаєві окремим виданням із зазначенням автора, Ювеналія Тиховського, та авторською передмовою [18]. Це один із кращих зразків вітчизняних покажчиків змісту місцевих періодичних видань. Увесь матеріал у покажчику групується в три основні розділи: історія, проповідництво, бібліографія. Розділ «Історія» поділяється на більш дрібні тематичні рубрики, присвячені загальній, слов'янській та українській історії. Виділено окремий підрозділ «Волинь», який є своєрідним предметно-географічним покажчиком і подає інформацію про окремі повіті та населені пункти Волині. Далі йдуть розділи релігійної тематики: проповідництво, догматичне і порівняльне богослів'я, літургіка та ін. Завершує покажчик розділ «Бібліографія», до складу якого входить «Алфавітний покажчик авторів і назв статей, вміщених у «Волинских епархиальных ведомостях». Таким чином, ми бачимо досконалий науково-довідковий апарат, що поєднує у собі предметний, географічний, алфавітний покажчик і дозволяє легко орієнтуватися у змісті часопису за тривалий період часу.

Одразу ж після публікації покажчик одержав високу оцінку вчених, краєзнавців, бібліографів. Зокрема, відомий історик та бібліограф О. М. Лазаревський, порівнюючи покажчики змісту Подільських, Волинських та Полтавських єпархіальних ведомостей, які були опубліковані в 1888 - 1889 рр., відвів покажчику Ю. Тиховського перше місце, зазначивши: «... указатель г. Тиховского составлен настолько обстоятельно, что его можно поставить образцом для других работ сего рода» [19]. У зв'язку з цією високою оцінкою не можна не звернути увагу читачів на той факт, що в момент видання покажчика його автор був 19-річним семінаристом Волинської духовної семінарії (особистості Ювеналія Тиховського та його краєзнавчій спадщині присвячені публікації М. Манько [20, 21, 22]).

Хронологічно продовжує покажчик Ю. Тиховського «Указатель статей, помещенных в неофициальной части «Волинских епархиальных ведомостей» за второе двадцатилетие их существования (с сентября 1887 по декабрь 1907 года включительно)», виданий у 1909 р. в Почаєві [23]. Він був підготовлений колишньою кременецькою редакцією уже після зміни місця видання журналу з Почаєва на Житомир (цей факт є ще одним свідченням не байдужого ставлення редакції до потреб своїх читачів). Цей покажчик не поступається в якості попередньому, хоча в ньому застосовані інші методичні прийоми.

Необхідно відзначити, що кременецька редакція журналу завжди надавала великого значення бібліографічній оснащеності свого видання. Як вже зазначалось, редакторами журналу були високоосвічені люди, які цінували книгу, як джерело знань, духовну та наукову скарбницю, розуміли її вплив на формування освітнього і культурного рівня читача, тому журнал є зразком бібліографічної культури періодичного видання.

Ще у першому номері журналу, де була викладена програма неофіційної частини, зазначалося, що в ньому регулярно друкуватимуться «известия о книгах духовного содержания и о духовных периодических изданиях с краткими отзывами о важнейших новостях духовной культуры, а равно о тех явлениях культуры светской, которыми затрагиваются духовные предметы» (1867, № 1, с. 6). Журнал ніколи не відступав від цієї програми. Протягом всієї його п'ятдесятирічної історії в часописі була постійна рубрика «Печать», в якій вміщувалися розгорнуті анотовані списки літератури релігійного змісту, що видавалась у Російській імперії; на обгортках друкувалася книготорговельна та видавнича інформація; часто на сторінках журналу ми зустрічаємо розгорнуті тематичні огляди передових газетних статей з приводу актуальних подій суспільного життя («Передовые статьи газет по поводу...», «Отзывы печати о...»).

На початку ХХ століття журнал почав особливу увагу приділяти керівництву читанням, важлива роль у якому відводилася рекомендаційній бібліографічній інформації. Рекомендація окремих книг і їх критична оцінка здійснювалися ще з перших років існування журналу, проте на початку ХХ століття рекомендація літератури набула системного характеру і в журналі з'являються постійні рубрики:

- «Из обозрения духовных журналов», в якій подаються розгорнуті огляди (до 6 сторінок) статей з часописів релігійного змісту, що видавались в Російській імперії в поточному місяці. Огляди носять рекомендаційний характер, зокрема вказується, які статті є особливо цінними, на які необхідно звернути увагу тощо;
- «Светская печать о духовенстве», в якій подається критична інформація про художні твори (видані як окремими книгами, так і вміщені на сторінках періодичних видань), головними героями яких є духовні особи. Часто ця інформація переростає в розгорнуті статті – аналізи художніх творів, акцентується увага на моральних якостях священників, проблемах їхнього буття;
- «Отклики», в якій вміщуються читачькі відгуки та рецензії (обсягом 2 – 3 сторінки) на нові книги і статті. Часто такі відгуки переростають у дискусії читачів з приводу тих чи інших матеріалів і активно підтримуються редакцією часопису.

У 1908 р. редакція журналу переїхала до Житомира. В останнє десятиріччя його обличчя суттєво змінилося. Щодо зовнішньої форми, то можна назвати ці зміни позитивними: збільшилася його періодичність, формат, зі спільною нумерацією сторінок почали видаватись обидві частини журналу, зріс обсяг неофіційної частини. Проте не можна назвати позитивними зміни, які відбулись у змісті видання. Ми вже не бачимо тут тих ґрунтовних краєзнавчих праць з історії і культури Волині, які публікувались у кременецький період. Їх витісняють проблеми світського життя; через журнал духовенство поступово втягується у суспільне життя, робиться дійовою особою тої складної політичної ситуації, яка склалась у перше десятиліття ХХ століття (більш детально про ці процеси див.[1, с. 71-81; 3, с. 204 – 226; 25, с. 106 - 129]).

Незважаючи на деякі негативні тенденції, які виявилися на заключному етапі існування журналу, в цілому він заслуговує дуже високої оцінки, тому ніяк не можна погодитися з твердженням київських пресознавців про те, що «... видання мало чітко виражений царславно-чорносотенний характер...» [24, с. 63]. Кременецький період в історії журналу можна вважати найбільш динамічним і цікавим. Завдяки старанням, духовному та інтелектуальному потенціалу викладачів Волинської духовної семінарії «Волинские епархиальные ведомости» були перетворені у поліфункціональний журнал, який успішно поєднував інформаційні, освітні, наукові та довідкові функції. Впродовж десятиріч він сприяв духовному та інтелектуальному збагаченню читачів, підвищував загальний освітній і культурний рівень як духовенства, так і інших верств освіченої волинської публіки. Величезний інформаційний та довідковий потенціал журналу забезпечив йому надзвичайно високу популярність і у сучасних дослідників історичної Волині.

Джерела та література

1. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900 – 1917 рр. : Культура. Суспільство. Мораль. – Дніпропетровськ, 2002. – 306 с.
2. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.). – Житомир : Журфонд, 1996. – 176 с.
3. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – початку ХХ століття : історико-бібліографічне дослідження / НАН України; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка, Наук. – дослід. центр періодики. – Львів, 2004. – 376 с.
4. Воляннюк Т. Волинські епархіальні відомості – концептуальна модель та змістове насичення // Волинська духовна семінарія (до 20-річчя відродження) : збірник матеріалів наук.-практ. конф. – Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друкарня», 2010. – С. 36-38.
5. Кошель О. М. Роль «Подольских епархиальных ведомостей» і «Волинских епархиальных ведомостей» у становленні та розвитку історико-регіональних досліджень // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 4. – С. 298-306.
6. Дениско Л. Духовні журнали в Україні ХІХ – початку ХХ століття як відбиття розвитку та поширення православ'я // Бібл. вісн. – 1998. - № 4. – С. 51-53.
7. Левчук М. Періодика православної церкви на інформаційному просторі держави (на матеріалі преси Волині 1867 – 2006 рр.) // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. Вернадського. Сер. Філологічна. – 2006. – Т. 19, № 5. – С. 53-59.
8. Сидоренко Н. Становлення і розвиток преси Волинської губернії / Н. Сидоренко, Н. Сарапин // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2002. – Вип. 10. – С. 11-16.
9. Лукашук В. С. Роль «Волинских епархиальных ведомостей» у формуванні релігійної періодики Волинської губернії // Культурний простір Житомирщини – Волині ХІХ – ХХ століття : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (24 квіт. 2012 р., м. Житомир) : у 2-х т. - Житомир : Видавель М. Г. Косенко, 2012. – Т. 2. - С. 96-103.
10. Рункевич С. «Волинские епархиальные ведомости» // Православная богословская энциклопедия. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. 3. – С. 798 – 803.
11. Теодорович Н. История первоначального устройства Волинской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия её существования (1796 – 1896 гг.). – Почаев, 1901. – 1023 с.
12. Мілясевич І. В. Бібліотека Волинської духовної семінарії : кременецький період (1836-1901 рр.) // Вісн. Кн. палати. – 2001. - № 11. – С. 37-39.
13. Мілясевич І. В. Бібліотека Волинської духовної семінарії : острозький період (1796-1836 рр.) / І. Мілясевич // Вісн. Кн. палати. – 2002. - № 3. – С. 28-30.
14. Библиография периодических изданий России. 1901 – 1916 : в 4 т. / под. общ. ред. В. Н. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. – Ленинград, 1958-1961.
15. Русская периодическая печать (1704 - 1894) : справочник. – Москва : Госполитиздат, 1959. – 835 с.
16. Русская периодическая печать (1895 - окт. 1917) : справочник. – Москва : Госполитиздат, 1957. – 351 с.
17. Предметный указатель содержания неофициальной части «Волинских епархиальных ведомостей» за первые 20 лет их существования (сентябрь 1867 – август 1887). – [Б.м.], [б.г.] – 256 с.
18. Тиховский Ю. Указатель содержания неофициальной части «Волинских епархиальных ведомостей» за первые 20 лет их существования (сентябрь 1867 – сентябрь 1887). – Почаев, 1888. – 252 с.
19. А. Л. [Рецензия] // Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – С. 265. – Рец. на кн. : Двадцатилетие издания «Подольских епархиальных ведомостей». – Каменец-Подольский, 1887; Указатель содержания неофициальной части «Волинских епархиальных ведомостей» за первые 20 лет их существования (сентябрь 1867 – сентябрь 1887). – Почаев, 1888; Указатель статей, помещённых в неофициальной части «Полтавских епархиальных ведомостей» за 25 лет издания их. – Полтава, 1888.
20. Манько М. Ювеналій Тиховський – дослідник волинської книги // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування : наук. зб. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 68-71.
21. Манько М. Ювеналій Тиховський і його волинезнавчий доробок // Діячі науки і мистецтва рідного краю у розвитку української національної культури: зб. матеріалів і тез наук. конф., 29-30 верес. 1998 р. – Рівне, 1998. – С. 24-28.
22. Манько М. Ювеналій Тиховський – краєзнавець і дослідник Волині: Історія міст і сіл Великої Волині: наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2002. – Т. 25, ч. 2. – С. 3 – 5.
23. Указатель статей, помещённых в неофициальной части «Волинских епархиальных ведомостей» за второе двадцатилетие их существования (с сентября 1887 по декабрь 1907 года включительно). – Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1909. – 207 с.
24. Сарапин Н. Періодика Волинської губернії 1838 – 1917 рр. // Українська періодика: історія і сучасність : доп. і повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теор. конф. – Львів, 2002. – С. 62 – 64.
25. Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.) : моногр. / С. І. Жилюк, Б. Є. Бойко – Острог : вид-во НУ «Острозька академія, 2010. – 228 с.

ДЕТЕРМІНАНТИ ЧЕСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ВОЛИНІ

Охарактеризовано форми господарської діяльності чеських колоністів, показано їх внесок у соціально-економічний розвиток регіону, зокрема вклад у становлення хмелярства на Волині.

Ключові слова: Волинська губернія, господарство, еміграція, чехи-колоністи.

The article investigates the conditions of the Czech emigration's forming in Ukraine. Proceeding from the scientific research involved, the author proves, that the Czechs played important role in the economic development of the Volyn region in the 2nd half of the XIX – the beginning of XX century and made a great contribution into the development of the region's industry and commerce, that could be also observed at present.

Key words: Volyn, demographic policy, international commercial and economical relations, Czechs.

Як влучно зазначають дослідники-краєзнавці і колишні жителі Волині, які повернулися на Батьківщину, чехи в часи переселення з етнічних земель потрапили на Волині в досить таки не сприятливе середовище. Шлях з Чехії на Волинь був важким і довгим. В джерелах згадується про те, що в кращому випадку їхали потягом до Бродів, а далі, хто підводами, хто пішки. Були і такі, які витратили всі гроші на купівлю землі і від самого дому ішли пішки. Тому українці вражені статками чехів склали своєрідну приказку: „Češi na Volyn přijeli se psy, a na psech take odjedou!” [5, с.19]. Мало хто вірив, що на куплених чехами землях, а це переважно були ліси і чагарники? щось виросте. Були щоправда поодинокі випадки коли сім'ї розчаровані своїми „земельними” площами і під тиском важкої фізичної праці поверталися назад. Дивував українців і спосіб обробітку земельних масивів. „О, - казали наші селяни, - буде він їсти хліб з такого орання. Наших дві пари волів не можуть виорати добре кусник землі, а він хоче цією конячкою і маленьким плужком такі великі простори заорати та ще й порослі бур'яном” [13, с.18]. Парою міцних коней із легким плужком чех виорював за день дві десятини, коли рільник-українець з важким плугом міг виорати пів десятини. Як оповідають: “чех три – чотири рази виоре поле, а українець – тільки один раз”. Це одна з причин, чому у чехів була врожайність учетверо більша [6, с.9]. На прикладах ми бачимо, що дідівські методи обробітку земельних масивів приводили до регресу в сільському господарстві і малої кількості розорюваних площ, що вело до відсталості краю не лише в плані господарському, але й підірвало економічні засади.

З появою чехів, на Волині з'явилися нові сільськогосподарські культури - люцерна, хміль, ячмінь, цукрові буряки, тютюн, масово почали вирощувати картоплю. Крім того, вони намагалися централізувати свої землі – всі поля чеха мусили знаходитися біля його будинку. Це давало змогу постійно наглядати за землею, вносити органічні добрива, зручно збирати врожай і зберігати його. У місцевих же селян землі здебільшого були порозкидані далеко від дому окремими клаптками. Чеські господарі намагалися добре удобрити землю. Для цього вони, крім органічних добрив, використовували штучні – висівали так званий грінфурт – суміш різних трав, яку згодовували худобі; компости, суперфосфати. Поле українця, здебільшого, розпушували сохою, жали і молотили лише вручну, а удобрювати землю гноєм було зовсім незнаною справою про що свідчать наступні рядки наведені у книзі спогадів В. Шимека „У нас на Волині”: „Колишній царський ефрейтор Тарас вирішив, що тепер, коли проспався та наївся, піде перед обідом допомагати своїй дружині, невістці та синові на поле..., ...по дорозі зустрів його прадіда, Машинду, який тут господарював вже другий рік...

- Послухай, Машиндо, мій синок хоче за вашою австрійською манерою, запаскудити поле гноєм! Але поки я хазяїн – не дозволю!

- Сусіде, облиш його – хай спробує... Викинь соху та замов собі у нашого коваля порядного плуга. Поле добре обробиш та буде тобі добре родити, як молода жінка.

Тарас не відповів та відійшов не попрощавшись... бурмотів лише: „Сволоч австрійська! Як може їсти хліб, вирощений на гівні? На собаках приїхали, а хотять нас учити... восени я приїду на ту твою картоплю подивитися та ще й понюхати! Будеш її жерти, як свиня!” [1, с.11].

На початку ХХ століття українці переймають досвід чехів і починають вносити новинки в ведення свого господарства - це в більшій мірі призводить до мирного співіснування. Часопис „Киевское слово” повідомляє: „Більшість чехів у Гільчі, Здолбунові, Заліссі, Антоновці і т.д. приєдналися до місцевого населення і живуть спільними інтересами з ними. Волинські чехи вносять свій вклад в розвиток культури і є друзями місцевих жителів” [9, с.4].

Чехи біля своїх садиб насаджували сади. З лісу наносили дичок яблунь, груш, черешень, а черешки для щеплення привезли з Чехії. Навколишні українці до цього таких садів не мали, тому приходили за живцями до чехів. Наприклад, село Малин Чеський славився грушками. З тих часів українці тривалий час називали село не інакше як „Грушки” або „на Грушках”. В західній частині Дубенщини процвітання садівництва пов'язане з іменем Володимира Келлера. Але з усіх галузей господарства чеські селяни найбільшого значення надавали хмелярству. Хміль на Волині вирощували здавна, проте місцеві сорти були маловрожайними і недостатньо якісними для використання у харчовій, парфумерній, медичній галузях та виготовленні кормів. Ситуація ускладнювалася низьким рівнем системи способів вирощування хмелю, примітивною технологією його збирання, сушіння, сортування тощо. Давалися взнаки й проблеми реалізації товару для російських та іноземних підприємців.

Становлення промислового хмелярства на Волині це, насамперед, заслуга чеських колоністів. Освоюючи нові території в 60-х роках ХІХ століття, чеські осадники вчасно зорієнтувалися, що волинські землі з помірним м'яким кліматом максимально відповідають специфіці вирощення та селекції цієї вологолюбної культури. Крім того, хміль, як багаторічна рослина, а тривалість життя куща 15-20 років, за сприятливих обставин був багатообіцяючим капіталовкладенням.

Перша хмелеплантація була закладена чехами Вайцем і Доубравою наприкінці 60-х років ХІХ століття. Як посадковий матеріал вони взяли саджанці Жатецького сорту привезені з Чехії. Пізніше для розведення використовували різні вегетативні частини рослини. Чехи у вирощуванні хмелю послуговувалися досвідом батьківщини. До речі, перші згадки про жатецькі хмільниці відносяться до ХІV століття, а в ХVІ столітті жатецькі плантації займають площі більше ніж в 100 га. Проте для значної частини колоністів ці методи господарювання також були новими. Тому нерідко з основами хмелярства вони знайомилися уже на Волині [3; 5].

Кращим строком садіння був жовтень – листопад. Шестигранна ліана хмелю у довжину досягає 10 метрів, тому рослини на плантаціях висаджували у тичкових (стовпових) рядах чи підтягували до спеціальних скоб-гачків (skobovky), або уже по Першій світовій війні пускали на дротяні сітки (dratěnky). Такі сітки після збору врожаю обов'язково змотувалися, це зберігало їх від корозії. У час весняних польових робіт сітку за день встановлювали на 300-350 кущів.

Щоосені власники хмелярень наймали на сезонну роботу працівників з навколишніх сіл. Від кваліфікованості управляючого, у визначенні терміну початку збору врожаю, напрямку залежали майбутні прибутки. Це пояснюється тим, що стиглість шишок триває 15-20 днів, після оптимальних строків врожаю втрачають 20-25 кг. сухих шишок хмелю в день. Збір хмелю, його чесання, сортування, пакування не обходилися без пісень, оповідок і звичайно гармоніста. Кожне робоче місце непогано оплачувалося. Якщо робітник на заводі отримував 15-20 копійок в день, то на хмелеві – 50-80 копійок [6; 11].

Хміль сушили на відкритому повітрі під навісом, розкладаючи на очеретяних полицях та перетрушуючи кожні дві години. Пізніше почали зводити опалювані приміщення та оснащувати їх системою Лінгарта. Таке обладнання на початку ХХ століття монтувала фабрика Сваровського в Квасиліві. У 1903 році першу патентовану сушку купив і встановив квасилівський вчитель Ян Козловський, наступним в 1911 році став Антоній Перни [4].

На 1887 рік хмелярством займалися у 10 з 12 повітів Волинської губернії. Спочатку поширення хмелю у повітах збігалось з географією розселення чехів-колоністів. У п'яти повітах (Дубенському, Рівненському, Житомирському, Луцькому, Володимирському) зосереджувалося 95,3 % усіх хмелеплантацій губернії. Серед найбільших хмелегосподарств цього періоду квасилівське та ще 166 га. в Рівненському повіті, Волкові (138 га.) і Мирогощі (109 га.) Дубенського повіту, Окілках і Високому (по 82 га.) на Житомирщині. Так, квасилівським чехам-хмелярам належало 720 тисяч кущів, які давали 200 тон сушеного хмелю в рік. Середня вартість складала 15-17 крб. золотом за 50 кг., а в 1911 році – 40-50 кг. за пуд. У Волкові 60 тисяч кущів щорічно приносили прибуток у 75 тисяч крб. (60 кущів давали 16-25 кг. сухих шишок хмелю). Дубенський, Рівненський, Житомирський повіти займали провідні позиції у хмелегосподарстві до Першої світової війни.

Волинський хмелерайон на всеросійському ринку продемонстрував високу конкурентоздатність сортового хмелю, порівняно із закордонним. Нерідко траплялися випадки, коли дешевший волинський хміль експортували, перепродували за іноземний (богемський чи баварський), а потім імпортували назад в Росію. Дослідники Костиця М. та Рейтман Й. наводять випадок, коли при вивантаженні хмелю, придбаного за кордоном, з п'ятиметрового мішка-жока випали личаки. Відтоді українські хмелярі обрали собі гумористичну емблему, на якій зображено личаки оповиті хмелем [10; 11].

У 1887 році у Москві відбувся з'їзд хмелярів, торговців і пивоварів, який було присвячено стану російського хмелярства. Згідно підсумків роботи з'їзду та на вимогу хмелепромисловців уряд підвищив мито на ввезення товару з-за кордону з 1,45 крб. до 10 крб. золотом за пуд. Це відразу призвело до різкого зменшення імпортованого хмелю. Сприятливими в ці роки для російського хмелеринку були і зовнішні обставини, а саме зниження виробництва хмелю в Німеччині, яка довгий час безроздільно панувала на російському ринку, та недобором цієї сировини у Західній Європі в цілому. Показники продажу волинського хмелю дещо спали лише після зниження мита на німецьку сировину до 3,5 крб. за пуд у 1894 році [3; 12].

Сприятливі агро-кліматичні умови, стали прибутки, процес переходу до хутірської системи господарювання позитивно впливали на поширення культури майже в усіх повітах Волинської губернії. На 1907 рік хміль на Волині вирощували дев'ять тисяч власників різних національностей у 606 колоніях і маєтках.

Поступово оформлюється торговельний центр хмелярства на Україні. Таким осередком стає волинське місто Дубно. Сюди приїжджали купці з усієї Російської імперії (Уралу, Сибіру, Кавказу), Німеччини, Чехії, Польщі та інших пивоварних країн, розташованих за межами поширення виноградарства. Про роль Дубно в економічній політиці імперії говорить наступний факт. Коли у 1910 році голова міської управи спробував встановити податок – 10 копійок з кожного проданого пуда хмелю - то на рівні губернії вийшов наказ про заборону будь-яких дій, що можуть зашкодити торгівлі хмелем [5; 13].

Ініціатива щодо створення товариства хмелярів реалізується в Україні 24 вересня 1907 року. Ціллю Волинського хмелярського об'єднання було ширення основ зразкового ведення хмелегосподарства та збут продукції. На 3 січня 1908 року в місті Здолбунові було скликано з'їзд хмелярів, присвячений організаційним питанням. Хмелярське товариство мало складатися з чотирьох відділів: 1) Здолбунівського - для Рівненського і Острозького повітів; 2) Дубенського – для Дубенського повіту; 3) Луцького – для Луцького і Володимирського повітів; 4) Житомирського – для Житомирського повіту. Здолбунівський відділ розпочав роботу уже 2 лютого цього ж року, а згодом, 28 лютого запровадив відділ і в м. Луцьк. Через відсутність кворуму в Здолбунові більшість організаційних положень не були затверджені. Лише 16 квітня 1908 року на черговому з'їзді сімдесят делегатів від шести повітів прийняли ключові положення та обрали президентом Індриха Зівала, а секретарем Антонія Перного.

Відділи ініціювали проведення періодичних ярмарок, виставок, конкурсів; консультували хмелярів з агрономічних питань збереження, збуту продукції; здійснювали посередницькі функції зі страхування плантацій, з налагодження ділових контактів з фінансовими колами; залучали інвестиції; надавали кредити, позики; видавали фахову літературу з питань розведення хмелю. Наприклад, Здолбунівський відділ на чолі з Олександром Карміном, займався також і культурно-освітньою працею. Вони організували аматорський театр, дбали за відкриття книгарень і навіть шкіл [10; 11].

У 1911 році у Житомірі при відділенні Російського товариства садівництва відкрилося кредитно-ощадне об'єднання хмелярів з філіалом у м. Дубно. Головне завдання вбачалося у наданні фінансової допомоги агропідприємцям. У 1913 році, у повітах спеціалізованих на хмелярстві, Волинське товариство хмелярів вводить посаду інструктора з питань розведення хмелю.

На вкладі чехів у хмелярську справу неодноразово наголошували представники Держаної думи II та III скликання¹. Їхня продукція за високу якість регулярно отримувала відзнаки міжнародних, всеросійських, губернських виставок і ярмарок. Наприклад, уже в 1887 році на сільськогосподарській та промисловій виставках в Києві родина Бочевих з с.Мирогоща Дубенського повіту була нагороджена бронзою і сріблом [7; 8].

У 1911 році в Дубно проходила імперська виставка хмелярів. За якісну продукцію та професіоналізм Міністерство землеробства Російської імперії нагородило учасників однією золотою, двома срібними, трьома бронзовими медалями і п'ятьма похвальними листами. Більшість нагород отримали чехи, в тому числі срібло і золото відійшли К.Бочечу і Я.Грнцирову (с. Мирогоща Дубенського повіту), похвальні листи отримали В.Менцель (с. Семидуби Дубенського повіту), В.Свобода та В.Соляр (с. Мирогоща Дубенського повіту) та інші. Додаткові відзначення проводила і Дубенська хмелярна спілка. Так, чехам присудили усі п'ятнадцять почесних дипломів, а з наявних сорокавосьми похвальних грамот чехи отримали тридцять п'ять.

Значної руйнації волинському хмелярству завдала Перша світова та Громадянська війни. Причини були різнопланові, ось лише окремі з них. Так, уже 12 серпня 1914 року, на прохання чеських громадських організацій, було сформовано етнічну військову частину – Чеська Дружина, до якої вступило чимало чехів Волині, серед яких були і знані в краї хмелярі. На внутрішньому ринку різко скоротився продаж хмелю через урядовий декрет про обмеження виробництва пива. Перервалися міжнародні канали торгівлі з Австрією та Німеччиною, які закупляли двадцять п'ять відсотків місцевої продукції тощо. Хмелеплантації дичавили через нестачу робочої сили та належного обробітку, куші гинули, чимало техніки було розібрано на запчастини, хмелесушарки зруйновано чи переобладнано на військові потреби. Наприклад, у с. Софіївка Дубенського повіту навіть дерев'яні тички і стовпи були спиляні та використані для укріплення окопів і сховищ. Згідно підрахунків чеського дослідника І.Гофмана, лише під час перебування на Волині австро-угорських військ, постраждали або ж повністю були знищені десять відсотків чеських колоній [3; 8].

По завершенні війни розпочинається відбудова хмелярства, поступово відвоюються втрачені позиції. Якість продукції певний час була низькою і не відповідала світовим стандартам. Проте нестача високоякісних сортів хмелю на російських ринках та нечуваний ажіотаж навколо сировини в Європі, яка не могла задовольнити свій попит, стимулювали агрокультурний та агротехнічний підйом галузі. Повоєнні економічні та соціальні фактори також визначили цінову політику на хмелеринку уже двох держав: Волині у складі Другої Речі Посполитої та України у складі Радянського союзу.

Отже, розглянувши один із аспектів життя чехів на Волині, а саме господарювання, можна сказати, що вони створили матеріальну базу сільського господарства, розвинули ремісництво, хмелярство, налагодили роботу ринків збуту. До того ж передали досвід господарювання багатьом селянам-українцям. Так, колоністи за майже 80 років зробили вагомий внесок в розвиток українського господарства та мислення.

Джерела та література

1. Гофман І. Чехи на Волині. – Прага, 1998.
2. Манько М. До історії чеських поселень на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези регіон. наук. конф. 11-16. 11. 1991 р. – Рівне, 1991.
3. Манько М. Чехи на Волині // Нове життя. - № 78 (6940). – 1993. – 9.10.
4. Мазурець Л. Чехи на Волині // Голос Волині. – 1995. - 31 травня.
5. Надольська В.В. Чеські колоністи на Волині у II половині XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези між нар. краєзнавчої конференції. – Житомир. - 1993. - 9-11 вересня.
6. Спогади переселенця, колишнього жителя с. Софіївка Дубенського району Рівненської області Шульженка Микулаша. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубна.
7. Спогади жителя с. Країв Острозького району Рівненської області Гордійчука М.В. // Записав Хома О.В. - 2008 р., 4 січня.
8. Томашова М. Опис Квасилова за спогадами найстаріших його жителів // Голос Волині. – 1993. - 24 лютого.
9. Хвоєвська Л.Д. З історії і побуту чеського населення Страклова // Чехи на Дубенщині: Матеріали між нар. науково-теоретичної конференції, присвяченої 140 – річчю переселення чехів на Волинь. – Дубно, 2003.
10. Чехи Волині: спільна історія визволення // Сім днів. – 2007. - 11 травня.
11. Шилан Є. Як чехи в Глинські пиво варили // Нова Волинь. – 2001. – 13.12.
12. Шумовський Ю. Із життя чехів у Мирогощі. // Чехи і Дубенщина. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 60-річчю репатріації чехів на Батьківщину. – Дубно. – 2008. - 18 травня.

УДК 94:911.373/.374(477.81) «18/19»

Г. Рачковський

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ РІВНЕНСЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті аналізуються соціальні типи, динаміка розвитку та кількісні зміни поселень на території Рівненського повіту Волинської губернії. Зокрема, упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. тут виникла значна кількість нових населених пунктів. Однак кількісні зміни не в повній мірі відображають усі процеси, що відбувалися тоді. Виявлено, що в останній чверті XIX ст. село було основним типом сільського поселення, а на початку XX ст. місцеві мешканці почали активно переселятися із багатодвірних населених пунктів на нові малодвірні – хутори. Зупинився цей процес у роки радянської влади – через колективізацію та усунювання земельних ресурсів.

Ключові слова: етнологія, Рівненський повіт, поселення, село, хутір, ферма

The article analyzes the social types, growth dynamics and quantitative changes of the settlements in the territory of the Rivne county. During the second half of the XIXth – early the XXth centuries there was a significant number of new settlements. Quantitative changes, however, do not fully reflect that time social and demographic processes. It is revealed that in the last quarter of the XIXth century village was the main type of rural settlements, whereas at the beginning of the XXth century its inhabitants began moving actively to new smaller settlements – hamlets. This process was stopped under Soviet rule by collectivization and socialization of lands.

Key words: ethnology, Rivne county, settlement, village, hamlet, farm.

Становлення й еволюцію типів сільських поселень зумовлювало багато чинників, серед яких найважливішу роль відігравали географічне середовище, історичні умови та соціально-економічні чинники. Вплив кожного з них на розвиток типів поселень на певних етапах історичного минулого був різним, але завжди вони взаємодіяли. Демографічні, соціально-політичні та економічні зміни впливали на територіальний розподіл населення, що, у свою чергу, спричиняло зміну кількості і типів населених пунктів. Однак у різних історико-етнографічних районах України зазначені процеси були різними. У пропонованому дослідженні автор розглядає передусім соціальні типи, динаміку розвитку та кількісні зміни різних типів поселень на території 11 із 17 волостей Рівненського повіту Волинської губернії, а саме: Березненської, Вирівської, Висоцької, Деражненської, Дубровицької, Костопільської, Любиковицької, Немовицької, Селищенської, Степанської та Сидинської. З огляду на непостійність територіальних меж адміністративних одиниць, за основу територіальної підпорядкованості населених пунктів приймаємо адміністративний поділ Рівненського повіту станом на 1911 р. [9, с. 2-454].

Після Першої світової війни відбулися зміни в політичній підпорядкованості території. Зокрема, 4 лютого 1921 р. частину теренів колишньої Волинської губернії було поділено та включено до складу новоутворених Волинського і Поліського воєводств Польщі. Зокрема, частина Вирівської волості Рівненського повіту відійшла до складу Клесівської гміни Сарненського повіту Поліського воєводства [8, с. 188-212; 18, с. 62]. До цього ж повіту відійшли також колишні волості – Немовицька, Висоцька та Дубровицька.

Наступну реформу адміністративного устрою, що позначилася на поселеннях вже Сарненського повіту, провели в листопаді 1930 р., коли цей повіт приєднали до Волинського воєводства.

Синхронно зі збільшенням чисельності населення та розвитком продуктивних сил відбувалися значні зміни в мережі поселень різних типів на теренах Волинської губернії, набувши найбільших темпів в останній третині XIX – на початку XX ст.

У середині 60-х років XIX ст. у межах Волинської губернії налічувалося 3464 населених пункти, з них 3317 вважалися поселеннями сільського типу [17, с. 57]. До 1883 р. загальна їх кількість значно зросла і становила вже 5 089 населених пунктів [2, с. 110]. Отож лише упродовж неповних трьох десятиліть кількість сільських поселень на теренах цього краю збільшилася на 53%, а за абсолютними показниками – на 1772 одиниці.

Розвиток поселень сільських типів проходив двома шляхами: по-перше, завдяки збільшенню кількості дворів і мешканців у населених пунктах, які існували раніше; по-друге, через утворення нових поселень.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. кількість поселень сільського типу у Волинській губернії постійно зростала: в 1863 р. їх було 3317 одиниць [17, с. 57], 1883 р. – 5089 [2, с. 110], 1904 р. – 7299 [7, с. 102-124], 1906 р. – 7758 [8, с. 198], 1910 р. – 7879 [5, с. 228], а в 1911 р. – 8083 одиниці [6, с. 2].

У Рівненському повіті в 1879 р. налічувалося 440 поселень [12, с. 91], у 1883 р. – 711 одиниць [2, Приложение №4], тобто збільшилося на 61,6%. До 1906 р. їх кількість зросла тут до 923 одиниць [8, с. 188-212], тобто на 212 одиниць більше, або ж на 29,8%. У 1910 р. тут існувало 947 населених пунктів [9, с. 2-454], тобто їх кількість зросла на 24 одиниці (на 2,6%) за п'ять років. В одинадцяти волостях, що становили 75% території Рівненського повіту, кількість населених пунктів збільшилася з 306 одиниць [1, ряд XIX лист 5, ряд XX лист 4-6, ряд XXI лист 4-6] у 1880-х роках до 598 поселення [7, с. 188-212] в 1906 р., тобто на 95%. Упродовж наступних п'яти років чисельність поселень на території цих волостей збільшилося на 5%, що в абсолютному значенні склало 629 населених пункти [9, с. 2-454]. Відтак спостерігалось зменшення кількості поселень як у північних волостях, так і в повіті загалом. До 1912 р. в Рівненському повіті чисельність поселень скоротилася до 880 одиниць, або ж на 6,5%, тоді як у північних волостях – на 13,5% (до 544 одиниць) [12, с. 91, 109, 11].

У 1921 р. на території Рівненського повіту, що увійшов до складу Польщі, налічувалося 1010 населених пунктів, із них 61% перебувало на території колишніх північних волостей [18, с. 58-65; 19, с. 47-61]. Кількісні дані свідчать лише про різницю між чисельністю поселень у різні роки, тоді як амплітуда їх виникнення–зникнення є значно більшою. Наприклад, у Костопільській волості, де у 1921 р. кількість поселень відповідала стану 1910 р. і становила 57 одиниць, цей паритет значив лише те, що вилучення з обліку 17 населених пунктів компенсувало виникнення 17 нових поселень. У польських волостях Рівненського повіту з 1910 р. до 1921 р. зникло 184 поселення, тоді як виникло 185 нових. Зокрема, у Березнівській волості з обліку було знято 18 поселень, і зафіксовано 26 нових, у Вирівській волості відповідно – 11 і 24, у Висоцькій волості – 29 та 11, у Деражненській волості – 11 і 19, у Дубровицькій волості – 23 і 16, у Любиковицькій волості – 14 і 15, у Селищській волості – 27 і 18, у Немовицькій волості – 6 і 10, у Степанській волості – 16 і 22, у Сидинській волості – відповідно 12 і 7 поселень.

Згідно з даними адміністративно-територіального устрою УРСР від 1 вересня 1946 р., на відміну від початку 1920-х років, кількість населених пунктів скоротилася тут до 887 одиниць [13, с. 437-464], тобто на 12%. Але в 1950-х роках дослідники, провівши етнографічні експедиції, відзначали, що відповідна кількість поселень Рівненської області, є далеко неповною. Наприклад, за відомостями довідника адміністративно-територіального устрою до сільської ради Борового Рокитнівського району належало 13 хуторів [13, с. 461], насправді ж вона охоплювала ще п'ять необлікованих малодвірних поселень [3, с. 26]. Однак, навіть за офіційними даними на території колишніх польських волостей Рівненського повіту різниця становила лише 17 одиниць. На території волостей процес розвитку поселень був різним: у семи з одинадцяти волостей колишнього Рівненського повіту, порівняно з даними 1921 р., зменшення кількості поселень сягнуло від 14,3% у Дубровицькій волості до 43,8% у Костопільській. Із 1920-х до кінця 1940-х років спостерігалось збільшення кількості населених пунктів: на 5 одиниць (8,2%) у Степанській волості, на 37 одиниць (115,6%) у Немовицькій, на 83 одиниці (145,6%) у Вирівській [18, с. 58-65; 19, с. 47-61; 13, с. 435-466]. У Любиковицькій волості кількість поселень була тоді на рівні 1921 р. (33 одиниці), хоча і зникли колонія Прибій (Przybój), лісничівка Залешанська, фільварки Бережки та Колки, а також п'ять хуторів – Іст, Кам'яне Поле, Маклаків, Погоня, Поledo. Натомість виникло 9 нових хуторів. На території Вирівської волості при збільшенні кількості поселень на 83 одиниці, порівняно з 1921 р., виникло 107 хуторів, натомість зняли з обліку 24 поселення.

На зміну чисельності поселень впливала також територіальна приналежність до різних політичних режимів. До початку 1920-х років, коли землі знаходилися в межах однієї держави, тут спостерігалася тенденція до збільшення їхньої чисельності, що засвідчує статистика першого двадцятиліття ХХ ст. З 1921 р., коли єдиний етнографічний масив розділив політичний кордон між Польщею та Радянським Союзом, а також різні характерні для кожної з цих держав суспільно-політичні та економічні умови, спричинили відмінності у процесах, що впливали на розвиток поселень. Це виразно виявляється на прикладі волостей Рівненського повіту, які в міжвоєнний період перебували у складі Польщі. У північних волостях Житомирського та Новоград-Волинського повітів кількість поселень у 1946 р., порівняно з 1912 р., скоротилася відповідно на 32,8% та 45%. Натомість у волостях Рівненського повіту чисельність поселень збільшилася на 12,7%.

Основними соціальними типами поселень, що історично склалися на території України, були село, присілок, виселок, хутір. Щоправда, сама номенклатура населених пунктів була значно численнішою. Скажімо, у російських джерелах ХІХ – першого десятиліття ХХ ст. для означення різноманітних за походженням та соціально-економічним статусом поселень використовувалися такі назви: “містечко”, “село”, “деревня” (сільське поселення без церкви [15, с. 429]), “присілок” “виселок”, “слобода” (поселення орендатора [16, с. 30]), “колонія”, “хутір”, “урочище”, “поселення” (“посёлок”), “ферма”, “фільварок”, “передмістя” [1; 8; 9]. У списках поселень, які видавали губернські статистичні комітети, назви “гута”, “рудня”, “буда” вживалися для означення окремого типу поселень, незалежно від кількості наявних дворів та уточнення про те, чи це є “село”, чи “деревня”. У писемних джерелах середини ХІХ ст. “буда” як тип поселення часто ототожнювалася з висілком [14, с. 292-293].

На території, що перебувала в міжвоєнний період у складі Польщі, для означення різних типів поселень використовували такі терміни: “wieś”, “kolonja”, “folwark”, “futor”, “osada”, “przedmieście”, “przysiółek”, “osada leśna”, “osada młyńska” [18; 19]. У другій половині ХХ ст. наявну сукупність термінів уніфікували, і їхня номенклатура використовується з незначними змінами і досі: “селище міського типу”, “селище”, “село”, “хутір” [13]. Нині термін “хутір”, яким означували малодвірне поселення, вилучений з обігу; вживаючи його розуміють поселенське утворення, що не має статусу поселення.

У різний період часу кількість поселень різних соціальних типів не була сталою. Відповідно, змінювалася частка кожного типу поселень у межах загальної кількості населених пунктів. Основним типом сільського поселення було село – традиційний осередок проживання українців, більшість жителів якого займалося сільським господарством. Село – це переважно багатодвірне розташування індивідуальних садіб у межах однієї селянської громади, мешканці якої володіли або користувалися спільними орними, сіножатними, лісовими та іншими ділянками сільськогосподарських угідь. Наприкінці другої третини ХІХ ст. у Волинській губернії налічувалося 2204 села [17, с. 57], у першому десятилітті ХХ ст. – 3416 [6, с. 2], тобто зі середини ХІХ ст. до початку ХХ ст. їх кількість зросла на 1212 одиниць (на 55%).

У одинадцяти північних волостях Рівненського повіту Волинської губернії у середині 1880-х років статус села мали 171 (58,6% усіх поселень) [1]. У 1905 р. тутешні села становили 25,5% усіх поселень, або ж 148 одиниць. У 1910 р. в межах північних волостей Рівненського повіту налічувалося 153 села, що складало 25,6% із зареєстрованих поселень [9, 2-454].

У Рівненському повіті при відносному збільшенні поселень зі статусом села на п'ять одиниць за неповних п'ять років, зникло два населених пункти, виникли чотири нових села, а свій статус змінили 5 поселень: до категорії сіл перевели колонію Кам'янку Ляди Сидинської волості, слободу Вичимир Селищенської і Татинне Вирівської та хутір Качан Селищенської волостей, а с. Майдан Янкевицький набуло статусу хутора.

Велику групу сільських поселень становили хутори, фільварки, ферми, урочища, слободи і лісничівки. Щоправда, часто малодвірні поселення, відмінні за своїм походженням та соціально-економічним статусом, іменувалися однаково і, навпаки, поселення одного й того ж типу називалися по-різному. Дуже поширеним типом поселення був “хутір” – сільське, часто однодвірне поселення, яке знаходилося за межами села [4, с. 3642]. Згідно з даними сучасників, назва “хутір” була загальнопоширеною і вживали її на означення окремих селянських дворів [16, с. 31; 18, с. VI; 19, с. VI]. Ведення господарства на хуторі базувалося, зазвичай, на земельній ділянці суцільного масиву. Тут же знаходилася садиба. Щоправда, на початку ХХ ст. намагалися розрізнити малодвірні поселення різного соціально-економічного статусу за способом ведення господарства, оскільки хуторами називали будь-яке малодвірне поселення, що знаходилося поза межами села [16, с. 31]. Спорадично “хуторами” й “урочищами” називали поселення на лісорозробках. Наприклад, як “урочища” спершу фігурують поселення Рудня Карпилівська Немовицької і Залісся Березнівської волостей Рівненського повіту [1, ряд ХХ лист 5; 8, с. 196], а згодом – уже як “лісові сторожки” [8, с. 206; 9, с. 138].

Причинами виникнення хуторів на теренах Волинської губернії дослідники вважали збільшення кількості господарств і зменшення через це придатних для утворення нових садіб у поселеннях ділянок землі. Вказувалося також і на те, що місцеві селяни переймали певний досвід німецьких і чеських колоністів, які розташовували свої садоби та житла посеред суцільного масиву орної землі [11, с. 245]. Однак практика колоністів мала лише стимулююче значення. У ХІХ ст. окремі хутори місцевих селян існували задовго до початку масової чеської та німецької колонізації на території Волинської губернії. Треба пам'ятати і про те, що до заснування малодвірних поселень хутірної типу колоністів спонукали деякі

місцеві чинники. Зокрема, колоністи-чужоземці купували суцільні ділянки з державного земельного масиву, який особливо збільшився після польського повстання 1863 р. Придбання суцільної земельної ділянки неминуче передбачало створення саме хутірної господарства.

Згідно з даними сучасників, у середині XIX ст. на території Волинської губернії було лише 78 хуторів [17, с. 57], а за матеріалами початку XX ст., їх кількість зросла тут до 2603 одиниць [6, с. 2].

На момент виникнення хутори часто були однодвірними чи малодвірними поселеннями. В одних випадках вони переростали в багатодвірні поселення, в інших – зникали зовсім. Із позначених на картах кінця XIX ст. поселень багатьох уже не виявляємо у списках початку XX ст. Натомість, порівняно з даними топографічних карт XIX ст., у списках поселень початку XX ст. наявна значна кількість нових хуторів, урочищ та ферм. Наприкінці першої половини XX ст. на зазначеній території, де у міжвоєнний період розвиток фермерського типу ведення господарства не припинявся зафіксовано 383 хуторів (66%) з 580 зареєстрованих поселень [13, с. 437-464].

Різноманітністю відзначалися невеликі поселення, які означали загальним терміном “урочище”. “Урочищем” називали ділянку, яка виділялася серед навколишньої місцевості природними ознаками, становила природну межу (яр, гору). Назва “урочище” для означення різновиду поселення походить від характеру обраного для заселення місця. “Урочищами” іноді називалися також присілки чи висілки з великих сіл і місцевостей, де раніше були поселення [10, с. 142]. Часто урочищами називали поселення, які виникли поблизу млинів (вітряків), зокрема Борок Комаровський-Млин Степанської волості Рівненського повіту [8, с. 190].

Осередками виникнення і розвитку окремих малодвірних поселень були невеликі промисли для виробництва заліза (“рудня”, “гута”), смоли (“буда”, “майдан”, “мазарня”) та ін. Поблизу таких осередків виникала певна кількість господарств, що творили поселення, які іменувалися залежно від характеру промислу: Гута, Гутисько, Рудня, Рудки, Буда тощо. У більшості випадків промисли, які спричинили виникнення населеного пункту, свідчили лише їхні назви.

Поширеними були малодвірні поселення, які називалися “фільварками”. Поселення цього типу з прилеглими до них землями становили господарства, що сформувалися в умовах феодального суспільства [10, с. 152]. Вже у XVI ст. терміном “фільварок” означали панські садиби. Швидкі зміни у формах землеволодіння звужували роль фільварків у господарському житті досліджуваного краю. Значні площі поміщицьких земель через викуп переходили у власність селян і колоністів. І все ж ще на початку XX ст. кількість фільварків на окресленій території була значною, причому певна їх частина вже втратила свій попередній соціально-економічний характер (як центр поміщицького господарства), але зберегла традиційну назву як поселення. У більшості випадків “фільварки” були малодвірними поселеннями. Із занепадом ролі поміщицьких господарств у всій системі землеволодіння поселення типу “фільварка” нівелюється “хутором” [16, с. 30]. У російських статистичних довідниках початку XX ст. “фільварок” і “ферма” трактуються як тотожні типи поселень [6, с. 2].

Отже “урочища”, “хутори” і “ферми”, іноді “фільварки” як типи сільських поселень чітких відмінних соціальних ознак не мали. Тому самого означення типу не завжди достатньо для того, щоб судити про їх справжній статус. Позаяк чіткого розмежування в термінах щодо означення типології поселень не було, представники адміністрації на місцях вкладали в це означення власне розуміння.

Отже упродовж другої половини XIX – початку XX ст. на території Рівненського відбулися суттєві зміни в мережі поселень, виникла значна кількість нових населених пунктів різних типів. Збільшення кількості поселень зумовлювало не лише збільшення чисельності населення, воно також суттєво залежало від певних адміністративних заходів, від зміни визначення критеріїв окремих соціальних типів поселень. Зміни у структурі поселень супроводжувалися розселенням багатодвірних сіл на нові малодвірні поселення – хутори, для яких властиві фермерські методи господарювання.

Джерела та література

1. Военно-топографическая карта европейской России 1:126000. Ряд XIX, лист 5; Ряд XX, лист 4, 5, 6; Ряд XXI, лист 4, 5, 6.
2. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К., 1887. – Ч.1.
3. Козакевич М. З. Типи поселень на Українському Поліссі / М. З. Козакевич // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – Вип. 4. – С.24-40.
4. Маркусь В. Хутір / В. Маркусь // Енциклопедія Українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – Т. 10.
5. Материали подворной переписи Волынской губернии. 1910 г. – Житомир, 1914.
6. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912.
7. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 г. – Житомир, 1905.
8. Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1906.
9. Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1911.
10. Стельмах Г. Ю. Историчний розвиток сільських поселень на Україні / Г. Ю. Стельмах. – К., 1964.
11. Толмачев И. Н. Юго-Западный край: статистическое обозрение / Толмачев И. Н. – К., 1897. – Т. 1.
12. Тутковский П. А. Антропогеографические этюды по Волини / Тутковский П.А. // Труды Общества исследователей Волини. – Житомир, 1915. – Т. 13. – Вып. 1. – С. 78–128.
13. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. – К., 1947.
14. Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии / Иван Фундуклей. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч. I.
15. Энциклопедический словарь Брокгауза-Эфрона. – Санкт-Петербург. 1893. – Т. 19.
16. Ярошевич А. И. Очерк хуторских хозяйств Киевской губернии / А. И. Ярошевич. – К., 1911.
17. Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863. Krotki opis gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym / F.N. – Drezno, 1870
18. Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. – Warszawa, 1924. – Т. 8: Województwo Poleskie.
19. Skorowidz miejscowości Rzeczy Pospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. – Warszawa, 1923. – Т. 9: Województwo Wołyńskie.

УДК 930(470+571)

К. Яремко

КИЇВСЬКЕ ОХОРОННЕ ВІДДІЛЕННЯ В 1903-1905 РОКАХ (ЗА МЕМУАРАМИ ОЛЕКСАНДРА СПІРИДОВИЧА)

Дослідження присвячене діяльності Київського охоронного відділення, його структурі, основним методам роботи, функціям, досягненням та зносином з іншими державними органами та посадовими особами у 1903-1905 роках за мемуарами його начальника Олександра Спіридовича. Розкрито способи боротьби з революціонерами, причини розквіту відділення, ставлення до нього керівництва державою.

Ключові слова: політичний розшук, жандарми, Київське охоронне відділення, О. І. Спіридович, мемуари.

Research devoted to the activities of the Kyiv Police Department, its structure, the main working methods, features, and relations with other government agencies and officials in 1903-1905 in memoirs of Alexander Spiridovych. The article reveals the ways of dealing with the revolutionaries, the reasons of the flowering of the compartment and the attitude towards him of the leadership of the state.

Key words: political investigation, gendarmes, the Kiev-security division, Aleksandr Spiridovych, memoirs.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вже декілька десятиліть як вітчизняні, так і зарубіжні історики виявляють посилений інтерес до історії політичного розшуку. Адже сьогодні, в умовах кризи та складної суспільно-політичної ситуації в Україні, дослідження минулого інституцій, діяльність яких пов'язана із забезпеченням державної безпеки, набирає більшого значення. Не дивлячись на зміну назв цих впливових державних установ, внутрішньої будови, нормативних актів, якими вони керувалися, принцип роботи подібних органів залишається незмінним. Особливу роль у цьому процесі відіграють співробітники політичної поліції, які, попри всі покладені на них обов'язки, залишалися перш за все людьми, зі своїм суб'єктивним баченням світу та конкретної ситуації.

Тому при вивченні складної та дискусійної теми політичного розшуку неможливо оминати увагою мемуари її працівників, які до того ж потребують критичного аналізу. Відомий дослідник органів державної безпеки Зінаїда Перегудова наголошує на їхній важливості. Вона вважає, що найбільше варті уваги щоденники державних діячів, спогади чиновників Департаменту поліції, жандармерії, інших осіб, пов'язаних з політичним розшуком. Серед найцінніших з них дослідниця називає і «Записки жандарма» генерал-майора Окремого корпусу жандармів Олександра Івановича Спіридовича [11, с. 8].

«Записки жандарма» (саме під такою назвою вийшли друком його спогади) надзвичайно важливі для дослідження роботи жандармерії південно-західних губерній [17], адже у 1903–1905 роках їхній автор досить успішно займав посаду начальника Київського охоронного відділення, особливості роботи та організації якого і описав детально в своїй роботі.

Метою статті є вивчення діяльності Київської охоранки в період, коли посаду її начальника займав О. Спіридович, та її співпраці з іншими державними органами під його керівництвом.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування основних результатів дослідження. На початку грудня 1902 року О. Спіридович, який на той момент уже мав за плечима досвід роботи в Московському охоронному відділенні під керівництвом відомого світила політичного розшуку Сергія Зубатова і декількох місяців служби начальником Таврійського охоронного відділення, отримав телеграму про нове призначення. Від початку наступного року він повинен був стати начальником Київської охоранки.

Рішення про заміщення зазначеної посади О. Спіридовичем не було випадковим, адже Києвом тоді верховна влада уже зацікавилася. З містом були пов'язані останні терористичні акти в імперії, інтереси відомих революціонерів Григорія Гернуши та Катерини Брешко-Брешковської, а також активна діяльність друкарні соціал-демократів. На думку новопризначеного начальника місцевої охоранки, ще однією причиною його майбутньої роботи в Києві було незадоволення керівництва генералом Василем Новицьким, який займав посаду начальника Київського губерньського жандармського управління з 24 червня 1878 року [17, с. 115]. Однак не можна забувати, що на той час О. Спіридович уже мав хорошу протекцію з боку тодішнього директора Департаменту поліції Олексія Лопухіна, чий рідний дядько був прокурором судової палати в Києві, та генерала Дмитра Трепова, брат якого, генерал Федір Трепов, був тоді київським губернатором. Імовірно, що саме заступництво цих впливових осіб дали змогу О. Спіридовичу не лише бути призначеним на посаду, але й досягнути значних успіхів в діяльності київської політичної поліції.

Ще до прибуття на місце нового призначення, після благословення на роботу міністром внутрішніх справ та шефом Окремого корпусу жандармів Вячеславом Плеве, О. Спіридович вже опікувався містом. Так, майбутній начальник Київської охоранки завдяки особистим дружнім стосункам із С. Зубатовим зміг переконати останнього в недоцільності легалізації робітничого руху в Києві. Можливо, саме це стало причиною відтермінування проведення реформ в місті та дало змогу розшуку займатися винятково революцією [17, с. 116].

На початку січня 1903 року Олександр Іванович, прибувши до Києва, насамперед познайомився з найвищими державними посадовцями: начальником губерньського жандармського управління генералом В. Новицьким, київським губернатором генералом Ф. Треповим, прокурором Київської судової палати Сергієм Лопухіним [2, с. 46] та київським, волинським і подільським генерал-губернатором генерал-ад'ютантом Михайлом Драгомировим. Лише після офіційного представлення цим чиновникам О. Спіридович прийняв охоронне відділення. Ось як про це писав Олександр Іванович: «Співробітниками (мається на увазі таємними агентами — прим. авт.) мені були відрекордовані два студенти, з яких один жодних партійних зв'язків не мав, та один робітник-залізничник, ось і все. Канцелярію склали три особи, які були посварені між собою й один з одним не розмовляли. На своїй квартирі мій попередник передав мені дві важкі кіпи записок департаменту поліції з копіями перлюстрованих листів. [...] Почавши розбиратися, я зрозумів, що папери ті були непрочитані, а якщо й прочитані, то слідство за ними не велося. Незадоволення Києвом стало мені зрозумілим.» [17, с. 118]. Отже, за словами О. Спіридовича, робота Київського охоронного відділення не відповідала нагальним потребам. Найбільше його турбував стан справ з таємними агентами та провокаторами, яких на весь багатотисячний Київ налічувалося лише три. Однак, окрім них, були ще філери; познайомившись із ними, Олександр Іванович доповів про вступ на посаду і приступив до роботи. [17, с. 118].

До обов'язків охоронного відділення відносились боротьба із зловживаннями у всіх галузях управління: центральних органах та на місцях; нагляд за дотриманням державного порядку та спокою; спостереження за настроями молоді, що навчалася; проведення дізнання у справах про державні злочини на правах слідчих під наглядом прокуратури, а згодом і без нього [17, с. 35-36].

Проте з викладених на сторінках мемуарів справ можна зробити висновок, що основною функцією охоронних відділень на той час була боротьба з терористами, революціонерами та організаціями бойовиків. Охоранка була однією з декількох установ, які мали забезпечити збереження існуючого державного ладу. Багато офіцерів в їх лавах були ідейними фанатиками, які не бачили можливості функціонування держави без імператора. Саме задля його безпеки жандарми використовували всі можливі засоби, які, подекуди, не завжди були прийнятними для них самих – вихідців із імперської армії.

Найбільш неприйнятним методом роботи для них, за словами О. Спіридовича, було використання внутрішньої агентури. При чому самі жандарми розділяли поняття «співробітника», яким називали шпигунів, що не брали участі у злочині, а лише доповідали про те, що чули чи бачили, та «провокатора». До останніх автор спогадів ставиться вкрай негативно, він зазначає, що цим терміном називали тих, хто особисто вчиняв злочини і згодом частково видавав їх уряду заради вигоди [17, с. 48]. Таке детальне пояснення дає можливість побачити ставлення офіцерського складу до представників внутрішньої агентури. З одного боку, жандарми розуміли, що на системі доносів тримається весь політичний розшук, здебільшого саме їм завдячують розкриття складних справ. А з іншого боку, офіцерам, вихованим в традиціях товариства, незбагненим видавалося, як можна просити людину зрадити своїх друзів та колег.

Однак, за словами Олександра Івановича, пізніше, в результаті внутрішньої боротьби, в кожному офіцерові перемагав державницький погляд, а вмовляти людей співпрацювати з органами політичного розшуку треба було рідко: пропозиції таких послуг було набагато більше, ніж попиту на них [17, с. 52]. Отже, що не дивлячись на «негідність» співпраці з політичним розшуком, успішна діяльність органів політичної поліції була можлива тільки завдяки здобутій інформації, наданій третіми особами, в тому числі й із застосуванням обману [4, с. 251].

Іншим методом роботи охоронних відділень, другим за значимістю, на думку автора мемуарів, було зовнішнє стеження, яке розвивало відомості внутрішньої агентури. Філери поділялися на піших і кінних. Ось як описує роботу знавців стеження О. Спіридович: «Філер міг пролежати в баці над ванною (що одного разу знадобилося) цілий вечір; він міг довгими годинами вичікувати

на жахливому морозі людину, що була під наглядом, аби провести її після того додому і з'ясувати, де вона мешкає; він міг без багажу вскочити в потяг за особою, за якою ведеться стеження, і поїхати раптово, часто без грошей, за тисячі верст; він потрапляв за кордон, не знаючи мов, і міг викрутитися. Філер грав візника так, що найдосвідченіший професійний революціонер не зміг би розгледіти в ньому агента. Вмів прикинутися і торговцем сірниками [...]. А коли служба вимагала, він з повною самовіддачею продовжував стеження навіть за бойовиком, знаючи, що ризикує за умови провалу отримати на околиці міста кулю браунінга чи удар ножом, що траплялося” [17, с. 55]. Очевидно, що не всі агенти, які вели зовнішнє стеження, були таким взірцем самовіддачі й відваги. Випадки траплялися різні, що сам же автор і підтверджував на сторінках своєї роботи. А складений ним портрет є зразком філера, яким його хотів бачити офіцер жандармського корпусу.

Третім важливим методом була перлюстрація листів. Відкривалася кореспонденція, надіслана з підозрілих адрес або та, яка виглядала сумнівною за зовнішніми ознаками, а частково й на дотик, чи була прислана з-за кордону. Скопійовані, а деякі й в оригіналі, листи передавалися вищим органам для подальшого ведення слідства. Рукописні тексти учасників революційного руху піддавалися дії різних кислот з метою проявки секретного тексту. Що цікаво, матеріали перлюстрації слугували винятково для розшуку, оскільки фактично були здобуті “незаконним шляхом”, тому під час дізнання та на суді використані вони бути не могли.

Автор мемуарів зробив висновок, що агентурні донесення, відомості, отримані способом зовнішнього стеження, і перлюстрація були трьома основними джерелами обізнаності політичної поліції. Ця інформація доповнювалася результатами обшуків і арештів та свідченнями взятих під варту осіб. Шляхом співставлення всіх цих матеріалів та додаткових повідомлень відтворювалася повна картина злочину [17, с. 62].

Під час ведення досудового слідства жандарми строго дотримувалися внутрішніх правил ведення дізнання, тому що коли через халатність представників жандармерії якийсь доказ під час обшуку не був помічений і внесений у протокол, використати потім його в суді чи під час слідства було не можливо [17, с. 77].

На ниві політичного розшуку Київське охоронне відділення конкурувало з губернським жандармським управлінням, тому не раз між О. Спіридовичем і В. Новицьким виникали конфлікти, один з яких був навіть винесений на обговорення в управління і закінчилося викликом В. Новицького до Петербурга [17, с. 132]. Однак охрнка могла похвалитися вагомими успіхами: у січні 1903 року був спійманий та арештований бойовик Мельников, а згодом (13 травня 1903 року) і Григорій Гершуні — ідейний натхненник, засновник та диктатор Бойової організації партії соціалістів-революціонерів.

Саме для розшуку та затримання останнього О. Спіридовичу довелося розширити коло осіб, які збирали агентурні дані, а для зовнішнього стеження були залучені всі співробітники, навіть канцеляристи [17, с. 126]. Особистий внесок начальника Київської охрнки в роботу відділення був значний: окрім організації стеження за революціонером, саме він зміг на допиті “розкусити” навченого життя Г. Гершуні, який був готовий до опору у випадку небезпеки: мав при собі два паспорти на ім'я Род, один з яких був фальшивим закордонним, заряджений браунінг, чернетки прокламацій; до того він був абсолютно несхожим на своє зображення на фото, що було в розпорядженні жандармів [17, с. 127]. Допоміг О. Спіридовичу випадок: він був знайомий із Г. Гершуні, оскільки ще коли ніс службу в Московському охоронному відділенні, той був затриманий С. Зубатовим.

За успішну роботу щодо затримання небезпечного державного злочинця всі працівники охоронного відділення отримали грошову винагороду, завідувач зовнішнім стеженням — ще й орден, а О. Спіридович — звання підполковника, хоча йшов лише десятий рік його офіцерської служби і шостий місяць у чині ротмістра [17, с. 130].

На досягнутому Київська охрнка не зупинилася і продовжила активно протидіяти революційним рухам на місцях. Боротьба йшла з використанням двох тактик: перша полягала у тому, щоб дати організації згуртуватися, а тоді ліквідувати її, давши прокуратурі більше доказів провини її учасників; друга передбачала нанесення систематичних ударів по революційних діячах з метою не дати їм організуватися, заважати їхній роботі, виставляти їх в очах прибічників нездатними до конспірації, що тягнуло за собою відсторонення від активної діяльності.

Сам же Олександр Іванович вважав перший шлях ефективнішим, а другий — правильнішим, оскільки він був не лише способом прискання злочинів, але й їх попередження. Тому у своїх діях відділення вдавалося, і варто зазначити, що досить успішно, саме до останнього методу [17, с. 134].

Інколи жандармам доводилося проявляти винахідливість: переслідувати злочинців на катерах [17, с. 138], попереджувати проведення демонстрацій, вдаючись до допомоги переодягнених філерів [17, с. 140]. Коли ситуація виходила з-під контролю, правоохоронці зі всіх сил намагалися не випускати бунту на вулицях міста.

Активні дії жандармів привели до того, що революційний рух у Києві занепа. Влітку 1904 року стало настільки спокійно, що начальнику охрнки навіть дали відпустку, яка повинна була починатися 15 липня. Однак у той же день в Петербурзі Бойова організація соціалістів-революціонерів, на чолі якої тоді стояв Євно Азеф, вбила міністра внутрішніх справ В. Плеве [17, с. 152]. Київські жандарми пересвідчилися у непричетності до вбивства київських революціонерів, і лише тоді О. Спіридович відправився на відпочинок, однак вже за тиждень був відкликаний назад телеграмою, в якій було сказано, що жандарми помилилися в своїх припущеннях [17, с. 157]. Насправді організатор вбивства давно святкував свою перемогу в Швейцарії, а схоплений охрнкою мешканець Києва зміг довести свою непричетність до злочину.

Докорінно ситуація у Києві змінилася після відставки генерал-губернатора М. Драгомирова у зв'язку із проблемами зі здоров'ям. На думку О. Спіридовича, цей чиновник тримав місто і державні органи під контролем, а його наступник, генерал-ад'ютант Микола Клейгейс дав їм повну свободу дій, а разом із цим вони отримали повну невизначеність та невпевненість у свій діяльності [17, с. 164].

Зі зміною місцевого керівництва співпала реорганізація на загальнодержавному рівні: новим міністром внутрішніх справ став Віленський генерал-губернатор генерал-ад'ютант князь Петро Святополк-Мирський — добра, порядна людина, високих моральних якостей, ліберал — він абсолютно не підходив на посаду, яку йому запропонували. Наслідком стало оголошення політичної “весни”, яка, в свою чергу, дала можливість розвинутися широкому антиурядовому руху, згодом об'єднаному з революційним. Так “весна” розцвіла [17, с. 163].

Київська Охрнка стала заручником обставин: від генерал-губернатора підтримки не було. В Києві було неспокойно: відділення постійно отримувало свідчення про ймовірність революційного вибуху чи замаху на генерал-губернатора М. Клейгельса [17, с. 168]. Не отримавши підтримки згори, жандарми змушені були діяти власними силами. Через необережність революціонерів і своєчасність слідчих дій план вбивства зазнав краху. Однак в Петербурзі замах вдався і жертвою його став великий князь Сергій Олександрович.

Роздратоване своєю безсилістю і вбивством князя вище державне керівництво почало активно шукати недоліки в роботі охоронних відділень. О. Спіридович мав намір піти із жандармської служби, але через випадкові обставини й зайнятість генерала Д. Трепова, до якого він хотів піти на службу, змушений був залишитися в Києві та продовжувати працювати [17, с. 183].

А тим часом, після смерті головного противника ліберальних реформ князя Сергія Олександровича, 18 лютого 1905 року з'явилася ціла низка законів, які дали новий поштовх для розвитку суспільних рухів. Першою перемогою революційних кіл на київських теренах за останні декілька років став замах на самого О. Спіридовича під час одного з чергових обшуків у соціалістів-революціонерів. Таке «нахабство» з їхнього боку відобразилося й на «співробітниках» [17, с. 187], один із яких навіть повторив спробу вбити начальника при особистій зустрічі [17, с. 193]. Однак працівники відділення не розгубилися й продовжили роботу. Незабаром їм вдалося розсекретити лабораторію студента Політехнічного інституту, члена місцевої організації соціалістів-революціонерів Складенка, де той вготовляв бомби [17, с. 191].

Ситуація ставала все напруженішою, працівники відділення щоразу отримували нові листи з погрозами на свою адресу. Одна з них все-таки була реалізована. На початку травня 1905 року Олександр Іванович був поранений робітником Руденком. На посаді керівника охоронного відділення тимчасово його замінив помічник Микола Кулябко, який всіма силами намагався тримати внутрішньополітичну ситуацію в місті під контролем. В той час зусиллями відділення був попереджений бунт в одному із саперних батальйонів, дислокованих у місті. Однак через важкий стан здоров'я О. Спіридовича було звільнено від виконання обов'язків начальника відділення, і він попросився з політичним розшуком назавжди.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Діяльність Київського охоронного відділення в 1903-1905 роках загалом була успішною. Його співробітники змогли попередити й розкрити цілу низку злочинів та забезпечити, наскільки це було можливим, придушення революційних виступів у Києві. За роки керівництва О. Спіридовича істотно зросла чисельність таємних агентів, що дало змогу відділенню результативно боротися з антиурядовими силами. Однак внутрішні суперечки між представниками різних державних органів, постійна зміна керівництва та недостатнє фінансування гальмували роботу Київської Охранки. Що призвело до поранення діючого начальника та залишення ним посади.

Джерела та література

1. Будницький О. В. Терроризм в російском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая пол. XIX – нач. XX вв.) / О. В. Будницкий. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 399 с.
2. Дворянские роды Российской Империи / Под ред. С. В. Думина. - Том III. Князья. – М, 1996. – 302 с.
3. Ершов Ю. А. Полиция России в пореформенный период: комплектование, профессиональная подготовка и социальная защищенность, Историко-правовой аспект: Автореф. дис. канд. юр. наук. / Ю. А. Ершов. – СПб., 1998. – 27 с.
4. Жандармы России / Сост. В. С. Измозик. – СПб.: Издательский Дом Нева, 2002. – 638 с.
5. Жухрай В. М. Тайны царской охранки: Авантюристы и провокаторы / В. М. Жухрай. – Москва: Политиздат, 1991. – 336 с.
6. История сыска в России. В 2-х тт. / Авт. – сост. Кошель П. А. – М.: Полииздат, 1996. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/koshel/index.php
7. Лурье Ф. М. Царская охранка и провокация / Ф. Лурье, З. Перегудова // Из глубины времен. – Вып. 1. – СПб., 1992. – С. 73–77.
8. Лурье Ф. Политический сыск в истории России, 1649-1917 гг. / Ф. Лурье. – М.: Центрполиграф, 2006. - 389 с.
9. Перегудова З. И. Был ли Сталин агентом Охранки? / З. Перегудова // Общая газета. – 9-15 октября 1997. – №40 (219). – С.15.
10. Перегудова З. И. Департамент полиции в борьбе с революционным движением (Годы реакции и нового революционного подъема): автореф. дис. канд. ист. наук. / З. И. Перегудова. – М., 1988.
11. Перегудова З. И. Политический сыск России: 1880-1917 / З. И. Перегудова. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – 430 с.
12. Политическая полиция Российской империи между реформами. От В.К. Плеве до В.Ф. Джунковского. Сборник документов / Вступительная статья, составление и комментарии – Е.И. Щербакова. – М.: АИРО-XXI; СПб.: Алетейя, 2014. – 352 с.
13. Прайсман Л. Г. Террористы и революционеры, охранники и провокаторы / Л. Г. Прайсман. – М.: Росспэн, 2001. – 429 с.
14. Реент, Ю. А. Общая и политическая полиция России (1900-1917 гг.) / Ю. А. Реент. – Рязань: Узорочье, 2001. – 284 с.
15. Российская полиция в мундире: учеб. пособие / С. О. Гонюхов, В. И. Горобцов. – М.: Рейтар, 2000. – 112 с.
16. Рууд Ч., Степанов С. Фонтанка, 16: Полицейский сыск при царях / Ч. Чууд, С. Степанов. – М.: Мысль, 1993. – 430 с.
17. Спіридович А. Записки жандарма / А.И. Спіридович. - Харьков: изд. Пролетарий, 1928. - 205с.
18. Суворов А. И. Антитеррористическая деятельность в дореволюционной России / А. И. Суворов // Социс. – 2000. – № 12. – С. 19–24.

УДК 94(477.82) «192/193»

Н. Кінд-Войтюк

МУЗЕЙНА ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У М. ЛУЦЬКУ У 1920-Х-1930-Х РОКАХ

Волинський музей у 1920-х-1930-х роках був вагомим осередком вивчення минулого західноукраїнських земель, пошуку, вивчення і збереження старожитностей, відродження історичних традицій, звичаїв та побутової культури місцевого населення. Дослідження та популяризація історії Волині служила могутнім засобом виховання патріотичних почуттів, джерелом формування національної гідності українського народу.

Ключові слова: Волинь, західноукраїнські землі, музей, музейні колекції, краєзнавча робота.

Volyn museum in the 1920s-1930s was an important center of Western study of the past, search, study and preservation of antiquities, revival of historical traditions, customs and consumer culture of local people. Research and promotion of the history of Volyn served as a powerful means of educating patriotism, national dignity source of the Ukrainian people.

Key words: Volyn western lands, museum, museum collections, local history work.

Одним із важливих завдань сучасної історичної науки є вивчення минувшини окремих регіонів України. Дослідження та популяризація історії Волині музеями служать могутнім засобом виховання патріотичних почуттів, джерелом формування національної гідності українського народу. Музеї відіграють велику роль у збереженні історико-культурних цінностей нашої держави.

Важливе місце у вирішенні завдань охорони національних історичних пам'яток належить узагальненню досвіду краєзнавчої роботи, вивчення і збереження культурної спадщини у минулому, в тому числі протягом 1920-х – 1930-х років у межах Західної Волині, яка у визначений період перебувала під владою Другої Речі Посполитої. Вагомим осередком дослідження минулого Західної України 1920-1930-х років пошуку, вивчення і збереження його старожитностей, відродження історичних традицій, звичаїв та побутової культури місцевого населення став Волинський музей.

Досліджувана тема була предметом розгляду окремих авторів. Так, вона знайшла часткове висвітлення у статтях А. Силука, О. Ошуркевича, В. Дмитрука [11; 10; 6]

Метою даного дослідження є розкриття головних особливостей музейної політики Другої Речі Посполитої, характеристика заснування та становлення Волинського музею у 1929-1939 роках.

За Ризьким мирним договором від 18 березня 1921 року Західна Волинь увійшла до складу Польщі. Внаслідок адміністративно-територіального поділу було утворене Волинське воєводство з центром у Луцьку.

У Другій Речі Посполитій своєрідним координатором діяльності музеїв, захисту їх інтересів виступав Союз музеїв Польщі, створений ще у квітні 1914 році у Кракові. До Союзу входили директори різних музеїв міжвоєнної Польщі. Його завдання полягали у підтримці взаємних відносин між музеями і музеологами Речі Посполитої, захисті інтересів музеїв та їх працівників, організації курсів для директорів місцевих музеїв, співпраці з фаховими науковими і науково-популярними виданнями, популяризації музейних збірок серед громадськості, ін [18, 221-223].

Функціонування музейних закладів Польщі здійснювалося спочатку на підставі положень, укладених Союзом музеїв ще перед відродженням Польщі у листопаді 1918 року, а згодом – закону від 28 березня 1933 року про опіку над державними музеями [12, s. 29]. Згідно нього керівництво музеями у наукових, мистецьких, організаційних, технічних та інших питаннях покладалося на міністра віровизнань і народної освіти, який затверджував статут музеїв і надавав дозволи на їх відкриття.

Дорадчим органом влади у музейній політиці виступала Державна музейна рада Міністерства віровизнань і народної освіти [13, арк. 2]. Вона мала такі завдання: займатися проблемами музейництва Другої Речі Посполитої, надавати міністру звіти про свою діяльність і витрачені кошти на ці потреби. До складу Державної музейної ради входило 16 осіб: 9 членів призначалися міністром віровизнань і народної освіти, 7 членів обирав Союз музеїв Польщі (їх згодом затверджував міністр віровизнань і народної освіти). Повноваження членів ради закінчувалися через 3 роки. Раду очолював сам міністр віровизнань і народної освіти чи його заступник [14, s. 103].

Закон від 28 березня 1933 року про опіку над державними музеями визначав поняття „музей”. Державними музеями вважалися всякі збори мистецтва, культури і природи, організовані за науковим, мистецьким, пам’яткоохоронним принципами, що перебувають у власності держави, уряду, громадських організацій, товариств чи приватних осіб [12, s. 29].

За законом визначилися 3 типи музеїв: центральні; в університетських містах (Варшава, Краків, Львів, Познань і Вільно); окружні (розміщені у воєводських центрах) та регіональні музеї [12, s. 84]. Музеї мали за мету „підносити і поширювати знання і культуру з дотриманням ідеалів правди, добра і краси через служіння Речі Посполитій, народу і людству” [12, s. 85]. Завдання музеїв полягали у нагромадженні старожитностей з історії та здобутків культури, у збереженні збірок згідно наукових засад, науковій праці, виставленні музейних експонатів на огляд громадськості, навчанні відвідувачів і на цій підставі пробудження зацікавленості скарбами культури і природи та вихованні естетичного смаку. Засобами для реалізації мети і завдань вважалися встановлення розмірів і хронологічних рамок збірок, утримання їх в належному стані (інвентаризація, каталогізація та ін.), популяризація музейних зібрань через видання друкованих праць, лекцій; виставки матеріалів тощо [14, 211-212].

Враховуючи на тлі багатой історико-культурної спадщини Волині таку незavidну ситуацію з станом музейництва, а також беручи до уваги й політичний фактор, представники інтелігенції Волині, переважно польської, почали порушувати питання про доцільність організації на теренах воєводства нових музейних закладів. Воно неодноразово піднімалося на сторінках періодичної преси того часу, обговорювалося у колі науковців і громадськості краю. Так, у другій половині 1920-х років між її представниками К. Пшемиським, Я. Гоффманом, А. Савицьким, Я. Фітцке та іншими зав’язалася дискусія, яка продовжилася у 1930-х роках, про перспективи формування музейної мережі на Волині та принципи музейної політики в краї.

Учасники дискусії висловили думку про необхідність створення тут нових музеїв. При цьому вони враховували, що влада не фінансуватиме провінційні музеї. Тому значні надії у цій справі науковці поклали на фінансове сприяння з боку громадськості. Так, К. Пшемиський пропонував створити музей у кожному повітовому центрі Волинського воєводства. Регіональний музей він передбачав відкрити у місті Луцьку. К. Пшемиський підкреслював, що населення повітів, де будуть створені подібні заклади, повинне розуміти практичну цінність музеїв у справі подальшого культурного розвитку краю. Він наголошував на необхідності утримання у кожному повітовому місті силами місцевої громадськості самодіяльних музеїв, що носили б насамперед навчальний характер.

Я. Гоффман, враховуючи особливості даного регіону і рід занять місцевих жителів, пропонував на території воєводства створити три, максимум чотири музеї. Позиція А. Савицького полягала у доцільності функціонування на Волині єдиного центрального музею, що зосередив би в своїх руках всю дослідницьку, у тому числі збиральницьку і пам’яткоохоронну роботу.

Особливим було бачення даної проблеми з боку польського вченого і музеєзнавця Я. Фітцке. Основні положення його музеєзнавчої програми можна охарактеризувати наступним чином:

- визнання доцільності створення і функціонування у краї багатьох музейних осередків (там, де для цього є наукові, фінансові, організаційні можливості);

- повітові музеї повинні мати насамперед пам’яткоохоронний характер, цікавиться всіма видами пам’яток, але не всіма поповнювати власні колекції; недопустимо зберігати у маленьких музеях чи приватних збірках пам’ятки археології, яким найбільше загрожує зникнення чи рівнозначна зникненню депаспортизація; за винятком кількох зразків предмети археології, як і архівні збірки, мають передаватися у великі наукові центри;

- право головного музею воєводства вести згідно своїх планів збиральницьку роботу на всій його території, а по можливості, охопити нею історичну Волинь;

- співпраця у галузі музейного будівництва на Волині владних органів і громадських наукових та культурно-освітніх об’єднань (Польське краєзнавче товариство, Волинське товариство приятелів наук, ін.), навчальних установ, залучення до цієї справи провідних університетських центрів країни;

- керівна роль музею Волинського товариства приятелів наук у Луцьку, який має не централізувати все музейне життя краю, а узгоджувати плани роботи закладів, визначати – за погодженням із засновниками і в інтересах всієї Волині – спеціалізацію окремих музеїв, усувати зайву конкуренцію у зборі матеріалів, надавати методичну допомогу [19].

Перші підсумки дискусії були підведені під час роботи вересневої (1928 року) Волинської виставки народних промислів, на якій були представлені високохудожні самобутні килими, рушники, вироби з лози, експонувалися рукописи та стародруки, іконографічні матеріали [11, 7]. Враховуючи кількість та якість представлених тут предметів, що відбивали специфіку історичного минулого та культурної спадщини Західної Волині і могли стати базою для початку функціонування тут повноцінного музейного закладу, наявність Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам’ятками старовини, а також приймаючи до уваги суттєве узгодження поглядів вищезгаданих науковців щодо характеру майбутнього музею (як регіональної центральної установи такого зразка), було вирішено організувати такий музей у Луцьку.

Відкриття Волинського музею відбулося 16 червня 1929 року під час офіційного візиту на Волинь президента Речі Посполитої І. Мосціцького [1, арк. 2-3]. Повідомлення про цю подію та розповідь про заклад вмістив часопис „Przegląd Wołyński”. На думку преси, його завдання цілком очевидні: „Волинський музей ... має завдання не лише збирати різноманітні зразки пам’яток, але й поширювати знання про ті пам’ятки культури й мистецтва і любов до них, досліджувати терен Волині, її природу, пам’ятки історії, етнографії і т.п. Він повинен розповсюджувати відомості про Волинь через музейні виставки”.

Спочатку музей знаходився під патронатом Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам’ятками старовини. У 1935 році Волинський музей став науковим закладом, що підпорядковувався Волинському товариству приятелів наук [15, s. 32]. Він отримав статус регіонального музею, діяльність якого поширювалася на територію Волинського воєводства і яку регламентував статут, укладений у тому ж 1929 році [15, s. 46]. За статутом на чолі музею стояв директор, який керував музейними збірками і фондами, складав звіти про роботу музею, ін. [5, арк. 8]. Керувати новоствореним музейним закладом запросили відомого польського етнографа, колекціонера, музеєзнавця О. Прусевича. Пізніше директором музею став Ю. Нець [16, s. 32]. Волинським музеєм опікувалася й музейна рада, до складу якої входили директор, представники наукових товариств, яким підпорядковувався заклад, а також громадськості воєводства. На утримання музею щорічно з міського бюджету виділялося 15 тис. злотих [8, арк. 1].

Значну частину перших експонатів Волинського музею склали предмети Волинської виставки народних промислів 1928 року, що були спеціально придбані для цієї цілі [7, арк. 1]. Відповідно систематизовані за видовими і тематичними ознаками, експонати розмістилися у кількох, порівняно невеликих, мало пристосованих для музейного експонування залах взятого в оренду

у місті Луцьку приміщення по вулиці Ягеллонській, 91. Згодом музей знаходився по вулиці Сенкевича, 31. Для його потреб передбачалося спорудити спеціальну двоповерхову будівлю [8, арк. 2]. Однак цей проект так і не був реалізований через нестачу потрібних коштів.

Волинський музей працював щодня з 10 до 18 години з перервою від 14 до 16 години. У свята музей був відчинений з 13 до 17 години. Вхідний квиток коштував від 50 грошей до 1 злотого в залежності від статусу відвідувачів [4, арк. 6]. Для активнішого огляду музейних збірок широкими колами громадськості і пропаганди історії Волині музей встановив пільги для школярів і військових. Зокрема, для учнів квиток до музею коштував 25 грошей [3, арк. 26]. Щороку музей відвідувало від 1 до 3 тисяч осіб. Так, у 1931 році музейні експонати оглянуло 1450 осіб, у 1936 році – 2474 особи. В останньому випадку у музеї за оплату побувало 1839 осіб, безкоштовно – 635 осіб. З числа цих відвідувачів молодь складала 1571 особу [9, арк. 1].

З самого початку функціонування музею визначилась його структура. Музей поділявся на фахові відділи – природничий, археологічний, історико-мистецький та етнографічний – на чолі яких стояли хранителі. Обов'язки хранителя полягали в керівництві науковою і музейною працею у своєму відділі, проведенні інвентаризації музейних збірок, контролю за роботою працівників музею, підготовці і подачі директорові звітів про проведену діяльність, ін. [5, арк. 8]. За пропозицією музейної ради для роботи у відділах призначались асистенти [17, с. 44].

Одне з провідних місць у структурі музею посідав природничий відділ. Він містив багату колекцію рослин, матеріали з геології та мінералогії. В археологічному зберігалися кістки викопних тварин, бронзові вироби, посуд культури шнурової кераміки, урни лулицької культури, кам'яні сокирки та крем'яні стріли. Його завідувачем був магістр Я. Фітцке.

Дещо специфічним, різноплановим щодо експонатів був історико-мистецький відділ. Чільне місце займала тут велика колекція кахлів XIV – XIX століть – ренесансових, барокових, майстерно оздоблених стилізованим рослинним орнаментом, зразки порцеляни з Корця і Баранівки, фаянсу з Городниці, Полонного, Славути. Увагою відвідувачів користувались цінні зібрання документів – диплом князя Федора Чарторийського, лулицького старости на село Дядьковичі з добре збереженими восковими печатками (1536 рік), привілей Владислава IV для містечка Миляновичі (1646 рік), два рукописних Євангелія XVI століття, Осьмогласник, Службник, Октоїх, Діяння Апостолів та ін. Волинське малярство було представлене іконами Святої Покрови з Межиріччя Острозького (XVI ст.), Св. Софії та її трьох дочок – Віри, Надії та Любові, Св. Василя (XVII ст.), вишитим на шовку образом Почаївської Божої Матері (1774 рік), портретами єпископа Афанасія Шептицького, Яноша і Беати Острозьких (XVIII ст.). Тут же зберігалася відзнака Українських січових стрільців із зображенням лева та написом „У.С.С. 1914 рік”, колекція паперових грошей, випущених 1919 року у Кременці, Рівному, Луцьку. Серед інших експонатів цього відділу варто відзначити зібрання невеликих хрестиків та образків, що походять з XVI – XVII ст., прикраси з гробу воєводи А. Киселя, похованого у селі Низкиничі Володимирського повіту, колекцію стародавньої зброї та сонячних годинників.

Історико-мистецький відділ містив у своєму складі й нумізмічну колекцію, представлену понад 40 скарбами, переважно XVI століття. Однією з найцінніших знахідок став знайдений 1934 року у Гнідаві – передмісті Луцька – скарб монет XVI століття, в якому знаходилось 188 півгрошей Олександра Ягеллончика, 251 литовський півгрош Сигізмунда Старого, 379 півгрошів Сигізмунда-Августа.

Дві зали займав етнографічний відділ, укомплектований матеріалами ткацтва і вишивки, рільництва і рибальства, гончарними виробами з Кульчина, Рокити, Дубровиці, Острога. До послуг дослідників при музеї були організовані картотека матеріалів з археології і етнографії Волині, краєзнавча бібліотека, невелика технічна майстерня для реставрації пам'яток.

Колекції Волинського музею комплектувались різними шляхами. Ними служили безкоштовні передачі експонатів від приватних осіб та організацій, купівля реліквій, науково-пошукові експедиції працівників самого музею – насамперед археологічні – та ін. В результаті цього у 1931 році відділ археології поповнився такими експонатами: двома кам'яними урнами з Острога, великим базальтовим молотом, знайденим у селі Хворостів Володимирського повіту, чаркою, кістяним гробом, двома бронзовими шпильками з готської могили у селі Гірка Полонка Луцького повіту, ін. Нумізмічний і етнографічний зали музею розширили свої експозиції такими речами: 120 монетами польського короля Сигізмунда-Августа, знайденими у селі Доманики Вишгородської гміни, 164 монетами від пана Червінського, 284 монетами із скарбу XVII століття з Сарненського повіту, 106 писанками з Горохівського, Володимирського, Кременецького повітів, ін. [20. – 1932. – 24 kwietnia]. Різноманітні знахідки, матеріали з власних колекцій передавали музеєві деякі жертводавці і у другій половині 1930-х років. Так, станом на 1 січня 1938 року 137 благодійників передали музеєві 864 предмети старовини, в тому числі й цілі їх комплекти. Серед них були директор музею П. Беднарський, який передав срібну обручку, зуб моржа і унікальні книги, повітовий староста Г. Бонкович – шкільний загальноосвітній атлас 1809 року і пам'ятні медалі, інженер С. Помикальський з Кременця – кам'яну сокиру [2, арк. 8].

У загальній системі діяльності музею особливе місце займали питання збору та вивчення етнографічних матеріалів. З цією метою було проведено ряд експедиційних виїздів у різні повіти Волинського воєводства. Водночас окремі знахідки, матеріали із власних колекцій передавали музеєві жертводавці. Волинські етнографічні матеріали стали об'єктом досліджень С. Турковського (народні промисли), А. Гузовської (техніка вишивки), Я. Гоффмана (писанки) та ін. Проблемами етнографії Західної Волині у різні роки займалися наукові співробітники музею А. Прусевич, З. Леський. Значна увага приділялася вивченню побуту польських поселенців, караїмів.

Завдяки використанню різних форм роботи щодо поповнення експозиції Волинського музею його фонди значно зросли. Якщо на початку 1930-х років у музеї згідно інвентарних книг нараховувалося 4375 експонатів, то після реорганізації музею у 1935 році він нараховував вже близько 9 тисяч предметів старовини [10, 42]. Дослідниця з Познані О. Карпінська, ознайомившись із збірками та роботою музею, в одному з номерів часопису „Волинська земля” за 1938 рік писала: „Музей той, піднесений до характеру наукового закладу в повному значенні цього слова, знаний фаховим персоналом, свідомий своїх завдань” [10, 42].

Таким чином, вагомими осередками вивчення минулого, дослідження і збереження пам'яток Волинського воєводства у 1920 – 1930-х роках стали музейні заклади. Їм належить заслуга у відродженні й поширенні історичних традицій, народних звичаїв та побутової культури українського та інших народів, які заселяли цей регіон. Одним з найпотужніших музейних закладів став Волинський музей, створений 1929 року в місті Луцьку. Він мав чотири основні відділи: природничий, археологічний, історико-мистецький та етнографічний.

Колекції Волинського музею комплектувались різними шляхами: через науково-пошукові експедиції його працівників, безкоштовні передачі експонатів від приватних осіб та організацій, купівлю реліквій, ін. У загальній системі діяльності Волинського музею особливе місце посідали збір та вивчення археологічних і етнографічних матеріалів. З цією метою проводилися систематичні експедиційні виїзди в різні повіти Волинського воєводства. Завдяки їм вдалося, зокрема, укомплектувати обширну етнографічну збірку музею. Для збору та опису етнографічних та інших знахідок керівництво закладу розробило спеціальну анкету, яку для ознайомлення громадськості друкувало в пресі.

Завдяки подвижницькій діяльності музейних працівників і представників науково-громадських осередків Волині у музеях краю були зібрані багаті колекції предметів минулого, чимало з яких сьогодні є невід'ємною частиною культурної спадщини українського народу. Зосереджені у фондах Волинського музею та інших музеїв, що працювали на теренах воєводства, вони – поряд з архівними збірками – стали цінним джерелом з історії України та її регіонів. Оригінальні пам'ятки матеріальної і духовної культури волинських музеїв змогли чітко окреслити роль і місце автохтонного населення краю в історії Східної Європи, показати

його непересічну значущість на тлі минувшини Речі Посполитої. Зібрані, ретельно збережені, науково опрацьовані, розміщені і художньо оформлені згідно з тематико-експозиційними планами у цілісну постійну чи тимчасову експозицію, вони у міжвоєнний період гідно репрезентували сторінки минулого Волині. Через них молодь активно прилучалася до історичних знань та досвіду старших поколінь.

Джерела та література

1. Волинський краєзнавчий музей (далі – ВКМ), Друковані матеріали, №34235
2. ВКМ, Персоналії, №4960
3. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 2, спр.127
4. Державний архів Волинської області, ф. 158, оп. 1, спр. 705
5. Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 75
6. Дмитрук В., Рудецький П. Польські дослідники оборонних споруд Луцька міжвоєнного періоду/ В. Дмитрук, П. Рудецький //Zamojsko – wołyńskie zeszyty muzealne. Т. II. – Zamość: Muzeum Zamojskie w Zamościu, 2004. – S. 197-202.
7. Львівська наукова бібліотека імені В.Стефаніка Національної академії наук України (далі – ЛНБ імені В. Стефаніка НАН України), відділ рукописів, ф. 88, спр. Прус 109
8. ЛНБ імені В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф.88, спр. Прус 136
9. ЛНБ імені В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф. 88, спр. Прус 139
10. Ошуркевич О. Етнографія Волинського музею у Луцьку (1929-1939 рр.) / О. Ошуркевич// Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального сховища, 18-20 травня 1993 р. – Житомир: Житомирський обласний краєзнавчий музей, 1993. – С. 41-42
11. Силук А. Волинський краєзнавчий музей: сторінки історії формування колекції./ А. Силук // Волинський музей. Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск II. - Луцьк: Надстир'я, 1999. – С. 5-8
12. Archiwum Akt Nowych (далі – ААН), zesp. 14, sygn. 6998
13. ААН, zesp. 14, sygn. 6999
14. ААН, zesp. 14, sygn. 7001
15. ААН, zesp. 14, sygn. 7006
16. ААН, zesp. 14, sygn. 7028
17. ААН, zesp. 14, sygn. 7030
18. Bochowski Z. Związek muzeów w Polsce / Z. Bochowski // Nauka Polska. – 1935. – Т. XX. – S. 221-223.
19. Fitzke J. Muzeum ks. Ostrogskich Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu / J. Fitzke // Zemia Wołyńska. – 1939. - № 1. – S. 56
20. Ziemia Wołyńska. – 1921 – 1939 рр.

УДК : 373. 5(477.81):061.2-053.5/.6 (477.81/.82) «1923/1930»

В. Добровичська

РІВНЕНЬКА УКРАЇНЬСКА ГІМНАЗІЯ – ОСЕРЕДОК ПЛАСТОВОГО РУХУ НА ВОЛИНІ (1923–1930 РР.)

У статті проаналізовано участь учнівської молоді Рівненської української приватної гімназії у молодіжній національно-патріотичній організації «Пласт». Показано співпрацю волинського і галицького «Пласту». Виокремлено активних гімназистів – учасників пластового руху на Рівненщині. З'ясовано причини ліквідації польською владою «Пласту» на території Волинського воєводства.

Ключові слова: Рівненська українська гімназія, «Пласт», Волинь, Галичина, скаутський рух.

The participation of students of Rivne Ukrainian private gymnasium in the youth national-patriotic organization «Plast» was analyzed in the article. The cooperation of Volyn and Galician «Plast» was shown. The active high-school students – members of Rivne plast movement were determined. The reasons of an abolition of «Plast» by the Polish authorities in the Volyn province were clarified.

Key words: Rivne Ukrainian Gymnasium, «Plast», Volyn, Galicia, the scout movement.

Свідома патріотична волинська молодь у 20-х роках долучилася до скаутського руху, який знайшов своїх прихильників в Україні ще з початку ХХ ст. На західноукраїнських теренах перша молодіжна організація «Пласт» виникла 1911 р. у Львові, а назву від англійського Scout (розвідник), запропонував син Івана Франка – Петро. Організація базувалася на оригінальній системі філософсько-ідеологічних поглядів, вирізнялася власною педагогічною системою і чітко окресленим способом життя, а ідейні засади «Пласту» набули виразного національного змісту [14, с. 267]. П. Франко послуговуючись назвою «Пласт» уважав, що вона відповідає організаційному змісту назви скаут і означала «передні, стежі, значить пластуни мають бути передовиками, що йдуть вперед, шукають добрих і певних доріг для своєї нації і людства» [1, арк. 6 зв.].

Першими організаторами «Пласту» в Галичині були Іван Чмола, Петро Франко та Олександр Тисовський. Вони розрізнено створили молодіжні гуртки, які швидко знайшли своїх прихильників. Два останніх діяли при львівських гімназіях і не носили мілітарного характеру, на відміну від гуртка І. Чмоли, в якому провідною ідеєю було визволення України, а члени його гуртка стали першими організаторами Українських січових стрільців [1, арк. 1].

Від другої половини 1912 р. пластуни запропонували ідейне гасло «Клич кинемо», щоб у своїх лавах згуртувати якомога більше молоді з Галичини та Буковини. Це принесло вагомий результат, бо вже 1914 р. гуртки діяли в 37 населених пунктах, а в окремих місцевостях створили одночасно декілька гуртків. Із часом пластові відділи координували свою працю, прийняли статут і обрали керівний склад. Головою Пластової Управи став О. Тисовський, а замісником – П. Франко. Для знайомства широкого загалу з пластовим рухом організатори видали друком брошури «Пластовий однострій», П. Франка «Пластові гри і забави», а також перший підручник О. Тисовського «Пласт» (1913 р.). На першому з'їзді, який відбувся у квітні 1913 р. затвердили пластовий однострій, а О. Тисовський запропонував увести перші пластові відзнаки [1, арк. 6 зв.–9].

У Галичині під час Першої світової війни члени «Пласту» входили до легіону Українських січових стрільців, брали участь у становленні Західноукраїнської Народної Республіки, долучилися до української Галицької армії, поклавши своє життя в українсько-польській війні 1918–1919 рр.

Події української революції 1917–1920 рр. сприяли політичному і національно-культурному пробудженню волинян. За короткотривалий період існування Української держави населення знайомилося із українською історією і літературою. У селах і містах культурний простір заповнювала просвітницька робота громадських активістів із населенням через створення аматорських

театральних і хорових гуртків, у яких пізнавали історичну спадщину українського народу та відбувалося національне самоусвідомлення. Значну роль у поглибленні відчуття національної приналежності відіграли українізовані школи, з яких молоде покоління виходило з «високим ідейним наставленням» [8, с. 33].

Витоки пластового руху в Рівненському повіті беруть початок із містечка Олександрія. Тут, молоде покоління захоплене періодом козаччини в українській історії, тяжіло до створення власної організації – «Малі Козаки». Знайомство з галицькою пластовою літературою трансформувалося у гурток українського «Пласту», який спершу об'єднав лише шість осіб: Теодосія Довгалюка, Теодосія Семенюка, Павла Гаврилюка, Миколу Пляцінського, Василя Синька та Володимира Боровського. В такий спосіб, наприкінці 1922 р. відбулося становлення «Пласту» в Олександрії, а згодом гурток організували відповідно до положень пластового руху. Першою живою рекламою українських пластунів у одностроях стала їх присутність на з'їзді повітових філій «Просвіти» в Рівному. Про розростання пластового руху на Волині згадує активний його учасник В. Боровський: «Це було великою насолодою бачити вчорашню, національно занедбану дітвору і молодь, як вона маршувала в одностроях, у струнких пластових рядах. Ця молодь швидко вибивалася у провідні лави української свідомої національної спільноти на Волині. Батьки, бачучи корисний моральний та освітній вплив Пласту на дітвору й молодь, радо посилали своїх дітей до нас і підтримували матеріально нашу організацію» [8, с. 37].

Волинський «Пласт» об'єднав молоду генерацію, яка ввібрала дух національно-визвольних змагань українського народу за власну державність. Звісно, що польська влада дозволу на створення самостійного молодіжного осередку надати не могла. До того ж, «сокальський кордон» повинен був ізолювати Волинь від Галичини, які ще до недавнього часу були під юрисдикцією двох держав – Росії і Австро-Угорщини, пройшли різний історичний відтинок шляху, а нині опинилися в складі відродженої Польщі. В Галичині вирував національний дух, і тому поляки свідомо намагалися не допустити проникнення українських ідей на волинський ґрунт, помилково вважаючи, що населення у такий спосіб можна ізолювати від галицького впливу. Зважаючи на ці обставини, молодіжний осередок «Пласт» зареєстрували як спортивно-виховну секцію при Рівненській «Просвіті». Це сприяло розвитку скаутського руху, так як просвітяни допомагали їм матеріально, забезпечували приміщеннями, дозволяли користуватися просвітянськими бібліотеками, допомагала у проведенні пластових з'їздів і свят [9, с. 47].

Однак, не дивлячись на штучні перепони польської влади, зв'язок галичан із волинянами був налагоджений. У жовтні 1922 р. Голова Верховної Пластової Управи – О. Тисовський надіслав до Рівного лист із словами підтримки: «З правдивою радістю привітали ми звістку «що на Волині в поневоленій країні тьми і горя, гуртуються вірли – Скоби, простують крила і ладяться до лету у сонячні простори пластових ідей. Стремління до цих ідеалів Пласту хай буде метою Вашого гуртка; ніколи не лише словами, а і ділами покажете, що на ідеях українського «Пласту» вихована українська молодь справді покликана до цього, щоби розбитий, обезсилений, придавлений до землі український нарід підняти з упадку, оживити і одним спільним шляхом повести до свободи, тоді все, що здорове і добре у Вашій суспільности, стане під нашим стягом» [3, арк. 1].

Перші пластові гуртки, як в Галичині, так і на Волині об'єднували молодь у навчальних закладах. Один із керівників пластового руху, культурно-освітній референт рівненської повітової «Просвіти», Степан Семенюк створив при Рівненській українській гімназії пластовий курінь [12, с. 72]. Не випадково, що найбільше прихильників «Пласту» було у Рівненському повіті, адже саме українська гімназія – одна із трьох діючих у Волинському воєводстві стала осередком пластового життя. У спогадах колишній гімназист Федір Тижук відмітив, що до організації пластового гуртка ім. гетьмана Мазепи долучилися учні 6-го класу гімназії, серед яких був і його брат Олександр. У гімназійний пластовий курінь увійшли дівчата та хлопці. Курінним став Федір Тижук, а опікуном – учитель гімназії Володимир Беняк, який пройшов хороший військовий вишкіл у морській артилерії царської армії, а згодом був старшиною армії УНР.

Інформацію про галицький «Пласт» рівненські гімназисти черпали з українських часописів, а також посібника О. Тисовського «Життя у Пласті» (1921), проте головним джерелом знань була книга основоположника скаутингу – англійського генерала Баден-Пауелла. Брати Тижукі захопилися патріотичним молодіжним рухом, до якого примикало все більше активної і зацікавленої молоді. У рідному селі Межирич Рівненського повіту юнаки організували два пластові курені – жіночий імені Лесі Українки та чоловічий імені Тютюнника. Пластуни мандрували мальовничими місцями, влаштовували вечірки біля річок – Горині та Случа, де співали українських пісень і танцювали «Чумака», «Запорожця», «Гонту». Мистецтво національного танцю волинській молоді відкрив у школах танцю відомий український хореограф Василь Авраменко, який перебував у Західній Волині 1923 р. У Межиричах знаходилася одна з п'яти, організованих ним шкіл національного танцю у Волинському воєводстві.

Участь у скаутському русі, формування активної позиції національно свідомих українців відобразилося у біографіях багатьох пластунів. Зокрема, це прослідковується і в життєписі Ф. Тижук. Після закінчення гімназії він два роки працював у Рівненському повітовому банку. В 1930 р. був призваний до польського війська, а наступного року вступив на медичний факультет Львівського університету Яна Казимира. Однак, навчання було перерване арештом за «неблагонадійність» на другому курсі й ув'язненням у Рівненській тюрмі. За вироком суду, йому заборонили жити у Рівненському повіті. Медичну освіту здобув 1938 р. і з політичних мотивів виїхав до Німеччини. Тут працював асистентом хірурга, а в роки Другої світової війни з 1942 р. опікувався здоров'ям оstarбайтерів, які були вивезені на примусові роботи до Німеччини, а з 1948 р. проживав у Канаді [11, с. 182–183].

14 жовтня 1926 р. у Рівному був закладений курінь ім. Байди Вишневецького, до якого увійшли гуртки «Ластівка», «Степові вітри», «Сокол», «Дзвіночок». Окрім цих осередків до куреня увійшло ще 67 учнів Рівненської української гімназії [3, арк. 42].

Наприкінці грудня 1926 р. на нараді пластових куренів у Рівному С. Семенюк звернув увагу на різний характер волинського і галицького пластового руху. Ці відмінності полягали в тому, що «галицький пласт гуртує міську молодь, а волинський навпаки – сільську молодь, малоосвічену сильну тілом, а слабку духом, слабо свідому своєї національності та громадських обов'язків». Відповідно до цього, в резолюції ухвалили наступні рішення: пошук і об'єднання прихильників пластового руху на теренах Рівненського повіту; сплату кожним куренем одноразового внеску – 10 злотих до Верховної пластової команди; організацію кожним куренем у святкові дні прогулянок-екскурсій до населених пунктів, у яких були наявні пам'ятки старовини. Цим переслідувалася подвійна мета – знайомство з історією краю, а також зустрічі пластунів із різних місцевостей [3, арк. 35–37].

У січні 1927 р. пластуни Рівненської української гімназії звітували Верховній Команді Пластовій у Львові про розподіл Рівненського куреня імені Байди-Вишневецького, у результаті якого виник мішаний курінь при гімназії із 56 гімназистами. До куреня увійшло п'ять чоловічих гуртків: «Орел» (сім учнів із сьомого класу); «Пугач» (десять учнів із п'ятого класу); «Олень» (сім учнів із шостого класу); «Бобер» (дев'ять учнів із четвертого класу); «Лисиця» (десять учнів із четвертого та п'ятого класу). Окрім цих осередків діяв один жіночий «Фіалка» (сім учениць п'ятого та шостого класу), а також два гуртки новачків, у яких були три дівчинки й така ж кількість хлопчиків. Патроном куреня визначили князя Костянтина Острозького, але за короткий час назву змінили на курінь імені гетьмана Мазепи. Обрали пластову команду: курінний – Федір Тижук (учень сьомого класу); курінний суддя – Олександр Тижук (учень сьомого класу); курінний писар – Олександр Горобій (учень сьомого класу); курінний скарбник – Галина Якимчук (учениця п'ятого класу), а її заступник Микола Фридрих (учень сьомого класу). Для підтримання контактів із львівським центральним осередком, рівненські пластуни просили надсилати зі Львова об'їзники, урядові подання і вказівки за адресою: м. Рівне, вул. Поштова, 6 [3, арк. 69].

Виявом налагодження товариських взаємин рівненських пластунів із галичанами стало проведення незабутнього форуму 18–19 серпня 1927 р. в Олександрії Рівненського повіту. До містечка прибуло 26 пластунських старшин із Галичини. Окликами «Скоб» і

«Слава Україні» їх вітало близько двох тисяч пластунів та пластунок Рівненського повіту, а також пластуни з Кременця, Володимир-Волинська та Луцького повіту. Під відкритим небом молодь розкинула шатра, співали пісень і танцювали, виконували фізичні вправи та узгоджували плани на майбутнє. За діями пластунів спостерігала польська поліція, однак ніяких перешкод проведенню зустрічі не чинила, проте все побачене зафіксувала у звітній документації [13, с. 51–54].

Рівненська Округна Пластова команда 19 серпня в Олександрії організувала зустріч, а наступного дня відбулася спільна нарада провідників пластового руху [3, арк. 55]. Цей захід відомий, як перший з'їзд представників 7 і 8 куренів пластових округів. Відбувся він у читальні бібліотеки «Просвіти» під головуванням верховного отамана, професора С. Левицького, а протокол вів секретар В. Боровський. На з'їзді виступили голова 7 пластового куреня Володимир-Волинська – А. Річинський і голова 8 куреня – С. Семенюк. Разом із тим, присутні заслухали звіти та обговорили стан пластового руху на Волині [2, арк. 1–10].

Перебування у «Пласті» передбачало різноманітні форми і напрямки культурно-освітньої праці, фізичної підготовки, практичного пластування (мандрівництва і таборівництва), громадсько-політичної діяльності. Серед пластунів проводилися спортивні змагання, які влаштовували під час таборів, з'їздів та сходин. Так, під час зустрічі в 1927 р. в олександрівському лісі у бігові серед дівчат на 60-метровіци перемогу здобула учениця Рівненської української гімназії – Антоніна Горохович. Це свідчило про високий рівень фізичного виховання української молоді [9, с. 81, 104].

Однією із форм виховання були мандрівки, які відбувалися історичними місцями та фізично загартовували молодь. «Пласт» виховував молодь на ідеях національно-визвольної боротьби українського народу, здатної стати провідниками визвольного руху. Пластуни куреня Рівненської української гімназії в уніформах із відзнаками пройшли маршрутом, який пролягав через села Межиричі та Самостріли Рівненського повіту. Польська влада була занепокоєна розвитком скаутського руху, вбачала у ньому прояви націоналізму й намагалася його призупинити. З цією метою на шпальтах газет поширювалася інформація про виховання «Пластом» радикально-налаштованих націоналістів, небезпечних для Польської держави. Як зауважує дослідниця волинського пластового руху Ю. Візитів, саме у польськомовних газетах, українську гімназію називали «осередок бойовничого українського націоналізму», «кузницю антидержавної пропаганди» [9, с. 147]. Активними учасниками пластового осередку були учениці гімназії: Антоніна Горохович, Катерина Оболонська, Ольга Зброжек, Лідія Тижук, Ганна Ковбаса, Неоніла Цвей, Маруся Кікець, Зоя Маєвська [10, с. 290].

Згодом ці учениці стали активними учасницями культурно-просвітницького товариства «Союз українок», а А. Горохович упродовж декількох років була його незмінним секретарем. Її доля склалася так, що в подальшому вона долучилася до пластового руху в еміграції. Уродженка с. Межиричі Рівненського повіту, середню освіту здобула в Рівненській українській гімназії, а вищу агрономічну освіту в Дублянах біля Львова. Навчалася на факультеті української філології Львівського університету, проте перервані студії завершила в Оттавському університеті Канади, де отримала диплом магістра славистики. З юнацьких років належала до «Пласту», в якому пройшла шлях від юнацької курінної до діловода Уладу Пластових Новачок у Головній Пластовій Булаві. У Канаді працювала у пластовому видавничстві технічним редактором журналів: «Готуйсь», «Юнак» і «Пластовий Шлях» [7, с. 133].

Із часу створення «Пласту» на Рівненщині органи місцевої польської влади відслідковували кожен крок молодіжної організації, про що засвідчують архівні документи із грифом «таємно». Польські урядовці були занепокоєні тим, що в пластових гуртках молодь проходить військовий вишкіл і виховання відбувається у націоналістичному дусі. Так, 14 червня 1930 р. слідчий відділ направив лист старості Рівненського повіту щодо проведення політичних акцій у Рівненській українській приватній гімназії. До виявлених порушень належало те, що без відома кураторіуму в навчальному закладі діяв історичний гурток на чолі з учителем Миколою Ваврисевичем. Засідання гуртка відбувалися у приватних помешканнях учнів та вчителя. У М. Ваврисевича збиралася учні сьомого та восьмого класу для підготовки до проведення випускних іспитів. У листі зазначалося, що вчитель пропонував учням після закінчення шкільного року виїжджати до таборів «Пласту», де можна познайомитися із професорами Львівського університету та дізнатися більше про вищий навчальний заклад. Окрім, Ваврисевича, поліція цікавилася і вчителем Корольчуком – керівником спортивного гуртка, до якого входили гімназисти-пластуни, а сам гурток послуговувався інструкціями молодіжної патріотичної організації [5, арк. 21].

Польську владу особливо непокоїли «нелегальні політичні акції» у Рівненській українській гімназії, які проходили весною 1930 р. у «націоналістично-сепаратистському» дусі та моральна підтримка окремих учителів. У звітній документації польської поліції зазначалося, що у гімназії діяв таємний історичний гурток, участь у якому брали Софія Маєвська, Арсен Бондарчук, Антоніна Горохович та інші гімназисти. Опікувався роботою гуртка вчитель М. Ваврисевич. Гуртківці видавали нелегальний часопис «Дзеркало», який наскрізь був проиятий українськими ідеями, приміром, це вказувала стаття із промовистою назвою «Хто ми, чий ми діти і ким ми закуті?». Упродовж 1930 р. виявили п'ять чисел «Дзеркала», яке видавали учні 8-го класу А. Довгопільський і Теменюк. Усіх «неблагодійних» гімназистів, причетних до «Пласту», який польська влада вважала нелегальною організацією, тримали на контролі. У цьому списку значилися Теодосій Робітницький, Михайло Бляхарчук, Теменюк, Бондарчук, Шумський, Євгенія Китновська, Володимир Кадлубовський, Анатоль Довгопільський (котрого, ще й підозрювали у налагодженні контакту зі студентом Львівського університету Ростиславом Волошиним). Окрім, приналежності до «Пласту» двох гімназистів – Василя Саблія і секретаря організації Лідію Тижук ще підозрювали у належності до членів Української військової організації і поширенні антидержавних брошур [5, арк. 5].

Поляки контролювали розгортання пластового руху на теренах Волинського воєводства. Польська влада застосувала репресивні заходи, щодо пластових гуртків, які підтримували тісні контакти із галичанами. Після ретельних обшуків виявили ряд галицьких пластових видань: «Молоде Життя. Часопис Українського Пласту», «Українська справа», брошури «Пластовий Гурток», «Відродження», «Пластовий шлях», «Пластовий табір», календар «Скоб». У листопаді 1930 р. поляки заборонили діяльність патріотичної молодіжної організації на території Рівненського повіту [4, арк. 191]. Ця ліквідація відбулася на тлі проведеної акції «пацифікації» з 20 вересня по 17 жовтня 1930 р. у Галичині, коли ліквідовувалися відділення «Пласту» та інші українські організації і закривалися українські навчальні заклади.

Після офіційної заборони діяльності «Пласту», з Волинського кураторіуму надійшла вказівка про перехід повного складу українських пластунів-гімназистів до польської скаутської організації – Союз польських карцерів [6]. Але ці принизливі умови гімназисти не прийняли. Ї хоча молодіжну українську організацію заборонили, гімназійна молодь вдалася до нелегальних форм роботи. «Пласт» у Західній Волині й надалі діяв підпільно до кінця десятиліття, а багато його членів співпрацювали з підпільними структурами Української військової організації та Організації українських націоналістів.

Отже, поширення скаутського руху в Західній Волині було протидією польській політиці, яка демонструвала зневажливе ставлення до основ національного життя українців. Упродовж декількох років Рівненська українська гімназія була осередком пластового руху в Рівненському повіті. Заборона викладання історії України, як навчального предмету, не могла стерти історичну пам'ять у свідомості волинян. Пізнання минувшини, її героїчних сторінок національно-визвольної боротьби та культурної спадщини виносилося за межі гімназійних стін. Саме через проведення різноманітних заходів, пластуни знайомилися із вітчизняною історією, гартували волю і фізичний дух, тому що «Пласт» об'єднав нове молоде покоління, готове до жертвовної боротьби за волю української нації.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 389, оп. 1, спр. 92. Замітки невідомого автора з історії пластового руху на території Західної України, 14 арк.

2. ДЦІА, м. Львів, ф. 389, оп. 1, спр. 184. Протокол 1 з'їзду представників куреня 7 і 8 пластових округів, який відбувся в Олександрії 20 серпня 1927 р., 10 арк.
3. ДЦІА, м. Львів, ф. 389, оп. 1, спр. 185. Матеріали про діяльність 61 пластунаського куреня ім. І. Богуна в м. Олександрія (звіти, протоколи зборів, інструктивні матеріали і переписка з Волинськими пластунами з обміну досвідом роботи), 79 арк.
4. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1753. Протоколи обшуку та допитів членів української націоналістичної організації «Пласт» і УВО (українська військова організація) і переписка, 192 арк.
5. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1754. Доноси поліції про політичні гуртки, організовані учнями української гімназії, 25 арк.
6. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – Інв. № 14288.
7. Антоніна Горохович // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег, 1982. – Ч. 13–14. – С. 133.
8. Боровський В. До історії українського пласту на Волині // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег, 1971–1972. – Ч. 10–11. – С. 31–41.
9. Візитів Ю. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період: Монографія [Текст] / Ю. М. Візитів. – Рівне: Волинські береги, 2008. – 180 с.
10. Гуцуляк М. Про близьке здалека. Рівненська українська гімназія 1923– 1939 рр. [Текст] / Михайло Гуцуляк. – Ванкувер, 1976. – 299 с.
11. Д-р медицини Федір Тижук // Федір Тижук // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег, 1982. – Ч. 13–14. – С. 182–183.
12. Савчук Б. П. Волинська «Просвіта» [Текст] / Б. П. Савчук. – Рівне: Видавнича фірма «Ліста», 1996. – 154 с. : іл.
13. Тижук Ф. Початки Пласту на Волині / Федір Тижук // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства. – Вінніпег, 1982. – Ч. 13–14. – С. 51–54.
14. Якимович Б. З. «Пласт», Український пластовий улад // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8 : Па – Прик. – 2011. – С. 267 – 268.

УДК 271.222(438+477.8)"1926/1937":050(477)(091)

А. Сорокун

ПОЛЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ВОЛИНІ У ВИСВІТЛЕННІ ПЕРІОДИЧНОГО ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКА НИВА» 1926-1936 РР.

Досліджується періодичний друкований орган «Українська Нива» у Православному аспекті. У статті наведені основні публікації часопису, пов'язані з функціонуванням Польської Православної Церкви на Волині та проведено системно-аналітичний аналіз матеріалу. Також, аналізуються публікації Петра Певногого – головного редактора видання.

Ключові слова: «Українська Нива», міжконфесійні відносини, Волинь.

It is being investigated the periodical edition «Ukrainska Niva» in Orthodox aspects. The article contains the main magazine publications related to functioning of Polish Orthodox church in Volyn region as well as system analytical analysis of material. Also it is being investigated the publications of main editor Petro Pevniy.

Key words: «Ukrainska Niva», interconfession relations, Volyn.

У Відповідності до Ризького договору, 18 березня 1921 року, підписаного між Польщею та комуністичною Росією, Західна Волинь опинилася у складі Польської держави. У цьому ж році було утворене Волинське воєводство, яке займало 35 754 кв. км. Згідно з переписом населення, проведеним в 1921 році, загальна кількість населення становила 1 435 059. Основну частину склали православні, їх нараховувалось 1 066 842 осіб, що становило 77% від загальної кількості проживаючого на Волині населення. Католиків, римського обряду, нараховувалось 166 512 осіб або 11,58%. Третю за чисельністю групу склали іудеї, їх проживало у Волинському воєводстві 164 740 осіб або 11,46%. Протестантів було 36 695 (2,55%). І незначну чисельність становили греко-католики та представники інших віросповідань – 0,05%. [24, с. 32]. Як бачимо, основну частину населення Волині становила православна людність, а Волинська єпархія була найбільшою у складі Православної церкви в Польщі, так у 1925 році вона налічувала 760 парафій, що більше ніж взяті разом чотири сусідні, православні єпархії (Поліська єпархія 298 парафій, Віленська – 158, Гродненська – 130, Варшавсько-Хелмська – 65.) разом 651 парафія. [3, с. 8]. За національною складовою більшість становили українці 1 050 000 осіб [19, с. 46].

В такій ситуації у Волинському воєводстві, питання міжконфесійних відносин набувало особливої ваги і актуальності. Після проголошення Польської державності, статус Православної церкви залишався неврегульованим, а ні польська влада, яка в ті часи була заклопотана іншими, не менш важливими справами в державі, а ні саме православне духовенство і керівництво, яке ще не усвідомлювало свого подальшого буття без чіткого «попеченства» Москви, не могло «організувати релігійного життя» на Волині. Така ситуація Волинської єпархії не подобалася багатьом церковним настоятелям Волинського воєводства, які вбачали в такому адмініструванні прояв анархізму [15, с. 38]. Серед них і був другий вікарій Волинської Єпархії, єпископ Кременецький Діонісій (Валединський), який вже тоді проводив свої переговори з польською владою щодо своєї канонічної юрисдикції у воєводстві. [22, с. 1]. Врешті, уряд Польщі, декретом від 1 липня 1921 року, визнав за єпископом Кременецьким Діонісієм право канонічної юрисдикції в межах Волинської єпархії. В січні 1922 р. у Варшаві відбувся собор православних єпископів, метою якого було вирішення правового положення Православної церкви в Польщі та встановлення, так званого «конкордату» між Церквою і Урядом [3, с. 19]. Проте, Польський уряд мав свої плани стосовно Православної церкви в Польщі. Свою домінуючу позицію у відносинах держава – церква було викладено в адміністративному акті, що мав назву «Тимчасові правила про відношення Уряду Речі Посполитої до Православної церкви в Польщі» від 30 січня 1922 року. Згідно цих положень, Польський уряд лишив за собою право затверджувати, призначати та замінювати православне духовенство. [20, с. 36]. В ряді інших нормативних документів прийнятих протягом 1920-1930 рр., обумовлювався синодально-консисторіальний устрій, головним органом залишався синод у складі єпископів, на чолі з митрополитом. [14, с. 68].

Конфлікт між проросійськими силами і «руським» духовенством з одного боку та автокефальними, відцентровими силами з іншого боку, набув свого апогею 8 лютого 1923 року, вбивством митрополита Юрія (Ярошевича), архимандритом Смарагдем. На чолі церкви став новий митрополит Діонісій (Валединський), який залишив за собою Волинську кафедру, що й не дивно, адже Волинська єпархія, яка налічувала майже половину православного населення усєї Речі Посполитої, залишалася ключем до контролю всього православ'я в Польщі.

Православна церква в свідомості польської людності, інтерпретувалася як насильницький інструмент асиміляції Російської імперії, тому одразу з отриманням незалежності, польський уряд розпочав роботу над створенням автокефалії і розірвання будь яких стосунків з Російською Православною Церквою [23, с. 14]. Польський уряд в особі тодішнього міністра релігійних віросповідань та народної освіти С.Грабовського успішно провів переговори у справі автокефалії з Константинопольським патріархом Григорієм VII.

Актом, яким закріплювалася автокефальність Польської Православної Церкви був «Патріарший і Синодальний-Канонічний Томос Вселенської Царгородської Патріархії» від 13 листопада 1924 року. Урочисте проголошення автокефалії відбулося 17 вересня 1925 р. у митрополичому соборі св. «Марії Магдалини у Варшаві». [14, с. 201].

Концепція польської державної політики щодо Православної церкви в Польщі на початку 1920 років, формувалась під впливом правління націонал-демократів. Як пише німецький історик Ф. Гейер: «Націонал-демократія Романа Дмовського не визнавала існування української національності і знала лише одну ціль: колонізацію українських мас в мові, звичаях, конфесії». [25, с. 151]. Тому і не дивно що ключовою ознакою цього періоду у відносинах влада – православна церква, було невизначеність, асиміляція та підпорядкування усіх релігійних проявів державним інституціям.

У 1926 році, військові на чолі з Ю.Пілсудським здійснили переворот і взяли владу у «свої руки». Новий режим погодився підтримати національно-церковний рух в обмін на політичну співпрацю. Спільниками маршалка на Волині стали колишні військові та політичні союзники в боротьбі з більшовицькою Росією, емігранти колишнього війська УНР і Директорії, які пропагували ідею польсько-української співпраці, підтримували курс політики С.Петлюри та укладених умов Варшавського Договору у 1920 році між Польщею та Україною. Таким чином, в такій політичній ситуації вигравали усі сторони конфлікту. Польський уряд отримувал лібєральний до уряду регіон, без радикалізму і політичних загострень, сам маршал Пілсудський отримувал голоси підтримки у сенаті та сеймі за рахунок «східних кресів», а свідомо налаштоване українське населення отримувало поступки в процесах українізації суспільно-політичного життя. На думку російських вчених, істориків С.Раневського, А. Світїча, такою національною політикою польський уряд вирішив спочатку ліквідувати москвофільський дух і спершу його українізувати, а пізніше колонізувати [21, с. 8].

На чолі Волинського воєводства у 1928 році, став близький приятель Пілсудського та колишній член уряду Директорії Генрик Юзевський. Його програма значно відрізнялася від методів діяльності його попередників і мала характер та мету створити такі політичні умови на Волині, котрі б влаштували всі сторони «Волинського конфлікту», а саме проукраїнську національно налаштовану людність, польський уряд, і православне духовенство. Зокрема найголовнішим своїм завданням Волинський воєвода вбачав недопущення на теренах Волині тероризму і українського націоналізму, створивши так званий «Сокальський кордон» [16, с. 14].

Після травневого перевороту 1926 року на Волині утворилася провідна політична сила, яка відіграла ключову роль в політичному житті краю, а саме «Безпартійний Блок співпраці з урядом» та створена в 1931 році партія «Волинське Українське Об'єднання». Значну роль в діяльності цих політичних партій відіграв українській громадській діяч і журналіст, посол до Сейму 1930, 1935 років, член Української Репрезентаційної Групи (УРР) у Сеймі, член Безпартійного Блоку (ББ), Українського Волинського Об'єднання (УВО) Певний Петро Герасимович, котрий був редактором і видавцем україномовного часопису «Українська Нива», що мав найвагомійший вплив у житті волинян з 1926 по 1936 рр.. Незважаючи на «угодовську політику», «Українська Нива» все ж була одним з небагатьох часописів Волині на сторінках якого відстоювались інтереси українського православ'я. Вже після закриття газети проф. І. Власовський так оцінив її: «Об'єктивно мушу ствердити, що майбутній історик українського церковного руху на Волині історію цього руху в десятиліття 1926-1936 рр., буде писати переважно по матеріалах «Української ниви», де яскраво проходить та історія зі всіма здобутками того руху і його змаганнями» [3, с. 130]. Дійсно, часопис вміщав матеріали поточного церковного життя краю, інформацію, що стосувалась боротьби за українське православ'я. Жодну подію в житті Церкви не оминули увагою і знаходили відповідну оцінку. Зокрема, редакція постійно інформувала громадськість про справу українізації богослужінь, про діяльність Луцького братства, створення та розвиток Товариства ім. Петра Могили у м. Луцьку та про інші події боротьби за українське православ'я на Волині.

Найактивніші автори і дописувачі «Української Ниви» були видатні і знані політичні діячі, журналісти, громадські діячі: П. Певний, П. Крижанівський, В. Чмелик, О. Ковалевський, В. Василенко, М. Книш, Б. Войцеховський, В. Дольний, В. Сахно, І. Островний, І. Яворський, І. Гаврилюк, П. Кравчук, Д. Геродот, І. Білецький, М. Івченко, П.Карий, М. Тележинський та Т. Ловецький.

Загалом, з 1926 по 1936 рік вийшло накладом 516 примірників газети. Передова стаття (1926. – ч. 1/2) «Громадським шляхом» вийшла із підзаголовками: «Українська держава і дійсність», «Польська і українська демократії», «Майовий переворот», «Захист самоврядних, економічних, просвітних і церковних організацій», «Консолідація на засадах християнської моралі». В передовій статті до читачів, її автор і головний редактор часопису звертається з такими словами : «Українська Нива виходить як раз в цей історичний момент і прикладе усіх зусиль, щоб виявляти невідкладні потреби українського народу в Польщі, буде допомагати широким верствам українського народу впорядкувати своє внутрішнє життя, особливо в царіці самоврядування, школи і церкви...».[7, с.1-2].

Протягом десяти років тиражування, газета виконувала продекларовану програму, проводячи корекції деяких своїх поглядів у зв'язку з поточними моментами. Цьому слугували такі рубрики: «На церковні теми», «Літературне життя», «Українське шкільництво», «Останні вісті», «Українське життя», «Трибуна читача», «Господарське життя», «Життя Волині та Полісся», «Ріжні вісті» та інше. Крім того, чимало матеріалів не рубриковані. Найхарактерніші з них «Огляд преси» (1927. – ч. 29), «Європа й Москва» (1927. – ч. 31), «Розмова з професором Огієнком» (1927. – ч. 41), «Наші за кордоном» (1927. – ч. 50), «Історія українського правопису» (1927. – ч. 51), «Комуністична Наталочка» (1927. ч. 53), «Українське студентство за кордоном» (1927. – ч.64,65), «На сторожі прав нації» (1927. – ч.66), «Різдво Христове» (1928. – ч.3/4), «На арену історії» (1928. – ч. 14), «У православній церкві» (1930. – ч. 31), «Шостий рік видання» (1931. – ч. 1 /2), «Європа над безоднею» (1931. – ч . 20), «Економічний стан на Волині в 1930 р.» (1931. – ч. 1/2), «Прокляття на Мазепу» (1933. – ч. 3), «Дешо про українську літературу на Радянщині» (1935. – ч. 9), «Куди ведемо православну церкву на Волині» (1935. – ч. 30), «Про шкільні справи Волині» (1936. – ч. 6) та ін.

Місто Володимир, Володимирського повіту, на початку ХХ століття і впродовж усієї міжвоєнної історії, відіграло чи не ключове значення у релігійному житті Волинського Воєводства. По закінченні І світової війни у Володимирському повіті станом на 1919 рік діяло 126 православних парафій [5, с. 1]. Найвагоміша і найчисельніша серед них була парафія «Свято-Успенського Собору» у м. Володимирі, яка налічувала понад 1500 вірян і прихожан [1, с. 6]. Саме довкола цієї церкви розгорнулися ключові баталії релігійного характеру, які потрапили на сторінки часопису «Української Ниви».

«Боротьба за Український собор» з таким підзаголовком вийшла стаття, пов'язана з подіями довкола постанови «Святого Синоду» від 12 березня 1927 року, про передачу «Свято-Успенського Собору» в Володимирі, на прохання місцевого осередку РНО, під протекторат місцевої громади, для слов'янської відправи богослужіння. Віруючі українці, на парафіяльному зібранні 20 березня 1927 року склали петицію наступного змісту: «Рішуче протестуємо проти самого виразу – «передачу собору», та ще й в особливо урочистій обстановці, начебто це мало бути торжеством православ'я над якимись іновірцями. Ми православна людність, сповідуємо православну віру наших прадідів і не вважаємо ерессю богослужіння мовою українською, тим більше, що це було дозволено постановою Святого Синоду з 3 вересня 1924 року». [12, с. 5].

Неминула увагою «Української Ниви» діяльність настоятеля «Свято-Успенського Собору», благочинного Володимирської кафедри, отця Георгія Боришкевича, котрий був призначений на ці посади в березні 1927 року. Настоятель за будь яку ціну намагався спинити наростаючі хвилі українізації церкви , за що неодноразово був критикований на сторінках видання. В статті під назвою «Слідство над пан. отцем Боришкевичем» П.Певний, пише про саботування священнослужителем літургії котра мала відбутися на українській мові [10, с. 4], та провадження русифікаторської політики в парафії [9, с.6]. Виборам церковного старости Свято-

Успенського Собору була присвячена замітка у травневому номері газети за 1929 рік, так право голосу мали ті прихожани котрі поспівдалися у настоятеля, решта прихожан була недопущена до голосування. [1, с.6].

Ще однією вагомою особою, яка відіграла ключове місце у «Володимирських епопеях» і згадки про яких простежувалися на сторінках видання був Арсен Річинський – голова Українського церковного комітету, громадський діяч. Вже з перших дат заснування видання А. Річинський став активним дописувачем часопису. Його перша публікація, де характеризується стан справ у церкві, вийшла в світ під заголовком «Сучасний Український Церковний Рух» [13, с. 5].

Неминула увагою і його активна громадсько-релігійна діяльність. В статті «Української Ниви» за 8 квітня 1927 року розповідається про делегацію парафіян Володимирського собору на чолі А. Річинського і Я. Залуського, до міністра у справах освіти і віросповідання Добруцького [6, с.3]. Активна критика церковних справ, а також гострі висловлювання в сторону митрополита Діонісія, на Сесії Митрополітальної Ради в 1928 році, спонукало «церкву» вжити рішучих заходів по «умиротворенню» громадського діяча, як наслідок «Святий Синод Православної Церкви в Польщі», на засіданні 15 квітня 1929 проголосив анафему А. Річинському. Офіційна постанова про відлучення А. Річинського від церкви звучить наступним чином: «За ворожу та шкідливу для Православної Церкви в Польщі діяльність». [3, с. 60].

«Чому ми мовчимо», з таким заголовком вийшла стаття П.Певного на захист свого колеги. «Чому ми не захищаємо своїх побратимів, чому не пишемо скарги до духовенства з метою зняття анафemi, чому не протестуємо проти цього свавілля церковного, ба навіть самі відрікаємося від тієї людини ,яка була і є нашим соратником по боротьбі» – пише далі у статті автор. [11, с. 5].

Що стосується питання мови богослужіння, то воно неодноразово порушувалося на шпальтах часопису. Муки які має пережити священнослужитель, який після кількох десятиків років, вірою і правдою служив церкві і тут раптово його примушують правити Службу Божу на Українській мові, описав Петро Крижанівський, в статті що має назву «Навколо Українізації Хресто-Воздвиженської церкви в Ковелі» за 23 листопада 1928 року. В ній розповідається, про події в Ковелі на урочистості престольного свята, яке було зіпсоване через настоятеля храму протоієрея Андрія Левицького, який відмовився на вимогу парафіян правити службу на українській мові. «Ні, не можу, не буду, піду на іншу парафію, якщо будете мене переконувати. Мої діди і прадіди правили на старослов'янській мові, а Ви хочете щоб я їх всіх зрадив, і горів у пеклі» – погрожував пан отець своїм вірним. [5, с. 3]. Така нечітка політика керівництва церкви призводила до наступних казусів, які описані в замітці під назвою «Село Секунь на Ковельщині, несвідомість чи збаламучення». В статті розповідається про отця Миколу Шумського, настоятеля місцевого храму. Два рази отець правив Службу Божу на українській мові, а потім знову перейшов на слов'янську, навіть тоді коли митрополит Діонісій оголосив свою архіпастирську відозву в справі «Богослужбової мови в церкві». Парафіяни чітко виступали проти служіння на старослов'янській мові, аргументуючи це тим, що ця мова є застаріла і її ніхто не розуміє, тоді отець в суперечці сказав наступне: «Дивно, що український народ не розуміє тепер слов'янської мови, але ж тридцять років тому він добре розумів цю мову» [18, с. 3].

Такі випадки зневаги до української мови непоодинокі. Про скандал навколо отця в селі Лопушно, Кременецького повіту, написала «Українська Нива» за 1 грудня 1928 року. До скандалу допровадив один випадок, коли отець Лібацький виголосив промову, в якій українську мову назвав суржилом Турецьких і Татарських слів, після такого почутого вірні прихожани почали тупотіти і заглушати отця, після чого він сховався в олтарі [4, с. 4].

Апогеєм мовного протистояння, став судовий процес над хористом, церкви в с. Колоденьки, Рівненського повіту, Петром Колесником, який ніби то своєю вимовою і надмірною демонстрацією українського співу завадив богослужінню 18 вересня 1932 року [16, с. 4].

Окрім вираженої боротьби на захист «істинного» православ'я, священнослужителі не раз ставали осередком різного роду скандалів, пов'язаних із махінаціями та свавіллям по відношенню до своєї пастви. На шпальтах газети можна прочитати безліч заміток про те, як обурені селяни, на знак протесту проти духовної влади, або обурені нечесною діяльністю своїх отців, всім селом переходили на іншу віру. Так в статті, під назвою «Село Жабче, Луцького повіту» описується боротьба між православними та уніатами за єдину церкву в селі. А передумовою цьому протистоянню, був місцевий настоятель який недобросовісно поводився з парафіянами, скаржилися на нього парафіяни до консисторії, але нічого не вдалося змінити, тоді селяни всією громадою постановили перейти на «Східний обряд» і як доказ принесли ключі від церкви католицькому біскупові і цілком легально опинилися під владою нових «уніатів». [17, с. 4]

Таке brutальне відношення до своєї пастви священнослужителів було непоодиноким, тому все більше на шпальтах газети з'являються замітки про діяльність різного роду релігійних сект. У статті «Дещо про секти на Волині» зазначалося: «Від довшого часу борються православні українці в Польщі за відмовлення своєї Церкви. Річ цілком зрозуміла. Однак мусимо ствердити, що Православна Церква не є в нас самотнім притулком москвофільства. Подібну рол відіграють у нас «уніати» зі своєю семінарією в Дубні, як і всякі секти. Вірування – то річ сумлінна. Ми стоїмо на становищі, що історично й традиційно український народ і Православна Церква це є одне ціле. Для нас різного роду секти є ворожі, проте оскільки певна частина приймає ці секти чи унію чи реформізм, то вони мусять достосовуватись до ідеологічних напрямів українського громадянства на Волині» - йдеться в статті за 15 листопада 1936 року. [8, с. 3].

Головною причиною стрімкого розповсюдження сектантського руху на Волині, на думку П. Певного було відсторонення церкви від громади, яка не прагнула враховувати їх національні інтереси, а також низький освітній і культурний рівень священнослужителів, які нездатні «йти в ногу з часом». Перший обов'язок священника бути на своєму місці, обізнаним, культурним, інтелігентним, вступати в товариства і братства, задля осучаснення, а не обмежуватись лише читанням «середньовічної преси». [8, с. 3].

Отже, основним завданням «Української ниви» як видавничого часопису поміркованого крила Українського політикуму на Волині в міжвоєнний період, було політична ідея співпраці України і Польщі. В релігійному питанні в тижневику відстоювалися питання українізації Церкви. Як вже зазначалося на сторінках «Української Ниви», висвітлювалися і зазначалися події пов'язані з Українською православною Церквою на Волині у світлі проблематики русифікації церкви, дерусифікації церкви і українізації церкви. Щоб більш детально проаналізувати інформацію що стосується Церкви на Волині, яка містилася на шпальтах газети, ми можемо виокремити її, поділити і систематизувати на такі підрозділи: питання Богослужіння і проповідей на українській мові; проблематика недобросовісних священнослужителів; призначення українських єпископів та священнослужителів на Волинську кафедру; церковно-громадські організації Волині; церковні з'їзди, собори; вибори до Сейму і Сенату; протестантські та сектантські рухи. та інше.

Джерела та література

1. Василенко В. На Володимирські теми.// Українська Нива.-1929р. – ч. 24.-25(197-198). – 15 червня. – С. 6.
2. Василенко В. Події у Володимирі.// Українська Нива.-1927р. – ч. 14(19). – 8 квітня. – С. 3.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т. - Т. 4 (2). – К.: Либідь, 1988. – 398 с.
4. Івченко М. Село Лопушно, Кременецького повіту.// Українська Нива.-1928р. – ч. 89(170). – 1 грудня. – С. 4.
5. Кравчук П. Навколо українізації Хресто-Воздвиженської церкви в Ковелі.//Українська Нива.-1928р.– ч. 85(170).– 23 листопада.– С. 3.
6. Крижанівський П. Волинська делегація. // Українська Нива.-1927р. – ч. 14(19). – 8 квітня. – С. 2.
7. Певний П. Громадським шляхом.//Українська Нива.-1926р. – ч. 1. – 1 листопада. – С. 1-2.
8. Певний П. Дещо про секти на Волині.// Українська Нива.-1936р. – ч.21. – 15 листопада.

9. Певний П. У Володимирському казані.// Українська Нива.-1928р. – ч. 89(170). – 4 грудня. – С. 5
10. Певний П. Слідство над пан. отцем Боришкевичем.// Українська Нива.-1928р. – ч. 89(170). – 8 грудня. – С. 4.
11. Певний П. Чому ми мовчимо.// Українська Нива.-1929р. – ч. 24-25(197-198). – 15 червня. – С. 5.
12. Річинський А. Боротьба за Український собор.// Українська Нива.-1927р. – ч. 22(26). – 25 березня. – С. 5.
13. Річинський А. Сучасний Український Церковний Рух.// Українська Нива.-1926р. – ч. 1/2. – 1 листопада. – С. 5
14. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія / Н.Г.Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста - М». - 2003. – 480с.
15. Стоколос Н.Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918-1939 рр) щодо православної церкви й українців// УІЖ. – 2005. № 5.
16. Тележинський М. За Українську вимову в богослужінні. Процес Петра Колесника – селянина с. Колоденьки, Рівненського повіту.// Українська Нива.-1933р. – ч.18-19.(379-380). – 21 травня. – С. 4.
17. Чмелик В. Село Жабче, Луцького повіту.// Українська Нива.-1928р. – ч. 17(36). – 28 листопада. – С. 4.
18. Чмелик В. Село Секунь на Ковельщині. Несвідомість чи збалансування?// Українська Нива.-1928р. – ч. 89(170). – 4 грудня. – С. 5.
19. Шиманович. І. Західна Україна. Територія і Населення. Статистична Розвідка. Львів 1926. – 252 с.
20. Правове положення Святої Автокефальної Православної Церкви в Польше. Доклад на I-му Поместному Собору Православної Церкви в Польше – Варшава 1931. с – 77 с.
21. Свитич А. Православная церковь в Польше и ее автокефалия // Пра- вославная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии 1917 – 1950 гг. Сборник / А. Свитич. – М., 1997. – С. 87–290.
22. Archiwóm Akt Nowych w Warszawie, MWR i OP, sygn.1023, k.21. Pismo Episkopa Krzemienieckiego do Zarządu Okręgu Wołyńskiego.19.III.1921.
23. Kołbuk Witold. Cerkiew prawosławna w Polsce międzywojennej. Warszawa 1989r. – 254 s.
24. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitey Polskiej z dnia 30 września 1921 roku Województwo Wołyńskie. – Warszawa : Nakładem Głównego urzędu statystycznego, 1926. – T. XXIII. – 208 s.
25. Heyer Fridrich. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Koeln. 1953. – 324 s.
26. Józewski H. Opowieść o istnieniu. T.2. Cz.4. – «Wołyń». – BUW,DR , № akc.3189.

УДК 94(477)

А. Жив'юк

«КУРКУЛЬ» ТА «ІНДУСИ» ПРОТИ КОЛГОСПІВ: ЗАВЕРШЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА РІВНЕНЩИНІ

У статті розглядається суцільна колективізація і зселення хуторів на Рівненщині як інструмент примусової радянської заходів областей Української РСР.

Ключові слова: Західна Україна, Рівненщина, радянська колективізація, хутори, компартноменклатура, «куркуль». «індус» (селянин-одноосібник).

In the article the continuous collectivization and settlement farms in Rivne region regarded as an instrument of forced Sovietization western regions of the Ukrainian SSR.

Key words: Western Ukraine, Rivne region, Sovietization, collectivization, comparty leadership, «kulak», «indus» (individual farmer).

Процес повоевненої радянської заходів областей УРСР, який передбачав придушення тут національно-визвольного руху, запровадження радянської владної вертикалі, створення індустріальної бази, реалізацію соціальних проектів – україномовної освіти і безкоштовної медицини, колективізацію на селі – не був уповні зреалізований у рамках четвертої «вбудовної» п'ятирічки. Головна проблема для компартійної влади полягала в тому, що на кінець 1940-х рр. лише частково колективізоване західноукраїнське село залишалось, у значній мірі, поза впливом комуністичної системи, продовжуючи слугувати базою для все ще численного націоналістичного підпілля.

Феноменом збройного опору комуністичній системі, зокрема на Волині й Поліссі, який та не могла достатньо контролювати з огляду на його історико-географічну природу, були хутори. Ще на початку XX ст. аграрні перетворення царського уряду одержали найкращий результат на Волині, котру П. Столипін вважав для себе своєрідним експериментальним «полігоном». Йдеться про хуторизацію Волинської губернії, яку царизм хотів зробити зразковим краєм відрубної системи [10, с.65-69].

У 1900-х-1910-х рр. Волинь пережила процес «суцільної хуторизації», здійсненої царською владою, а наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. – процес суцільної ліквідації хуторів, здійсненої радянською владою. Змінилися державно-політичні режими й пріоритети їх діяльності, незмінним залишилось одне – використання історичного регіону як полігону для здійснення соціальних експериментів. Зумовлено це було тим, що волинсько-поліський регіон мав специфіку історичного розвитку та природно-географічного чинника. На початку XX ст. зіграла свою роль значна заводненість регіону – хутори могли утворюватися при розверстуванні й розподілі землі здебільшого там, де була близькість до води. Умови поліської зони в цьому відношенні сприяли розселенню цілих сільських громад. У середині XX ст. на перший план вийшла велика залісненість Волині-Полісся. Повстанські формування чисельністю декілька сот і навіть тисяч людей могли впродовж тривалого часу базуватись у лісових масивах, залишаючись недосяжними чи то для німецької, чи то для радянської влади. Тому для їх ліквідації необхідний був комплекс заходів, не лише силових, а й ідеологічних, економічних (створення колгоспів), соціальних (зселення хуторів) і навіть природничих (вирубка лісів, меліорація).

З 1947 р. основний фронт протистояння радянської влади і націоналістичного підпілля за домінування в західноукраїнському селі проліг навколо колективізації. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про поліпшення масово-політичної роботи, подальший розвиток колгоспного будівництва і ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» від 1 червня 1948 р. безпосереднім чином пов'язувала «зміцнення морально-політичної єдності бідняцько-середняцьких мас селянства західних областей» і утворення колгоспів з «підривом бази залишків українсько-німецьких націоналістів та їх підпілля» [8, с. 325].

У випадку відмови з боку селян-«індусів» вступати до колгоспу («індусами» зневажливо називали селян-одноосібників), вони, як «куркулі, підкуркульники і вороги радянської влади», підлягали ув'язненню, а їх сім'ї – виселенню у віддалені райони СРСР. Виступаючи на другій обласній конференції в 1948 р. прокурор Рівненської області І. Комолов визнав, що в 1947 р. були допущені порушення радянської законності «в частині викривлення класової лінії: значна частина селян-середняків була зарахована до групи куркулів» [1, арк.66].

З куркульством боролись як економічними, так і репресивними методами. У червні 1947 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про порядок заготівлі сільськогосподарської продукції в куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської і Чернівецької областей», відповідно до якої збільшувались на 50% норми поставок сільськогосподарської продукції, а термін її здачі зменшувався. 23 серпня 1947 р. Рада Міністрів УРСР затвердила постанову «Про оподаткування сільських господарств західних областей УРСР», згідно з якою на господарства з прибутком 10 тис.

крб. встановлювалися надбавки до податку в розмірі 50%. У тому ж 1947 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР «Про державний податок на кон'юнктурні прибутки куркульських господарств західних областей УРСР». Податок встановлювався у розмірі 1000 крб. з кожного гектара землі.

Однак, на думку компартійної номенклатури, ці заходи виявились недостатньо ефективними. 18 серпня 1950 р. керівники УРСР Л. Мельников і Д. Коротченко звернулися до Й. Сталіна з проханням дозволити виселення «куркулів», які стояли на заваді завершенню колективізації сільського господарства в західних областях. Загалом планувалося ліквідувати 1200 господарств, їх майно конфіскувати і передати колгоспам. Попередньо власники цих господарств мали погасити «борги» перед державою. Продовольче зерно, зернофураж та олійні культури передавались державі. Згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 2 березня 1951 р. «Про виселення куркулів з сім'ями із західних областей УРСР» було вислано 12135 осіб. У постанові вимагалось від міністерств скоординувати зусилля для організації виселення «куркулів» та їх сімей згідно списків, затверджених виконкомом обласних рад, і працевлаштування їх в ліспромгоспах Міністерства лісової та паперової промисловості СРСР у районах Східного Сибіру.

«Серйозні недоліки і помилки в колгоспному будівництві Рівненської області» мали місце до початку 1950-х рр., що зафіксовано у постанові ЦК КП(б)У, прийнятій у лютому 1950 р. [14, арк.65-66]. На той час процент колективізації в області складав 64,9% селянських господарств і 63,8% орної землі. Водночас, у 62 селах з 16 районів області не було створено колгоспів. 14 районів з 30 мали процент колективізації нижчий від обласного: Гошанський – 40,8%, Мізоцький – 20,5%, Тучинський – 21%, Здолбунівський – 33,1%, Клеванський – 29,5%, Рівненський – 36,3% та ін. [14, арк.67].

28 червня 1950 р. інспектор ЦК КП(б)У Галенко і заступник начальника відділу МДБ УРСР Сухонін подали в ЦК доповідну записку про політичне й організаційно-господарське зміцнення колгоспів Рівненської обл. (характерно, що МДБ фігурує серед тих організацій, які безпосередньо займаються колективізацією). Галенко і Сухонін рапортували, що станом на 20 червня в області колективізовано 99% селянських господарств (лишилось 1567 одноосібників). Злам, який відбувся за 4 місяці (з 65% до 99% колективізованих господарств), став наслідком жорстких репресивних заходів щодо «куркулів», розгортання зселення хуторів, чистки серед колгоспного керівництва, створення в кожному колгоспному селі озброєних груп охорони громадського порядку.

Так, на колгоспних зборах, які відбулись у цей час, було виключено з числа колгоспників, за неповними даними, 720 «куркульських» господарств. Те, що це був метод залякування селян, ілюструє приклад колгоспу ім. Жданова (с. Птича Вербського району), де завідувач відділу пропаганди і агітації райкому КП(б)У Рибак, отримавши в райвиконкомі дані про «куркульські» господарства за 1941-1946 рр., наполіг на внесенні у рішення загальних колгоспних зборів пункту про виключення з колгоспу «куркулів» Івана Шеремета (вбитий на фронті в 1944 р.), Дмитра Жегетка (помер у 1946 р.), Ганни Федорчук (не була членом колгоспу) [15, арк.448]. Окрім того, розпочалась інтенсивна підготовка до переселення «куркулів» у Херсонську обл., зокрема у Клеванському районі. Проведення рішучої роботи щодо зселення хуторів автори доповідної записки в ЦК включили до переліку першочергових рекомендацій щодо зміцнення колгоспів.

За результатами колгоспних зборів відсторонено від керівних посад 805 осіб, у тому числі 125 голів колгоспів, 306 членів правління, 150 бригадирів, 224 рахівники та ін. Промовисті мотиви цих звільнень: 231 особа усунуті як «куркулі», 272 – як «колишні бандити і бандпосібники», 302 – як «пьяки і нероби» [15, арк.449].

Для охорони колгоспної власності і порядку створено 940 озброєних груп, в яких нараховувалось 7243 людини [15, арк.452]. 27-28 липня 1950 р. відбулась обласна нарада старших цих груп (загальна кількість ГОПП досягла 1066) і дільничних уповноважених МВС, котрі були їх кураторами. Серед іншого, вона засвідчила перевищення ГОПП своїх прав, «втручання в роботу виконкомів сільрад і правління колгоспів», «порушення радянського правопорядку». ГОПП творчо застосували методи з практики діяльності радянських каральних структур, запровадивши на території окремих сіл елементи табірної життя. Так, в с. Іванівка Сосновського району «з метою посилення охорони села» було фактично запроваджено «комендантську годину»: заборонено ходіння селян вулицями з 10 години вечора до ранку. В с. Каноничі Володимирецького району ГОПП використовувалися головою колгоспу в якості «конвойної команди» для збору колгоспників на роботу у вихідні дні (очевидно, йшлося про неділі та релігійні свята) [17, арк.267-274].

Не зважаючи на вжиті заходи, становище новостворених колгоспів і новонавернених колгоспників залишалось вкрай тяжким, що засвідчує довідка начальника УМДБ у Рівненській області Т. Михальчука від 9 лютого 1951 р. про політичні реактування населення: «Хліб весь обмолотили, а хліба нема. Коні здихають, тому що нічого давати. В колгоспі падіж 18 коней. Овса нема, сіна нема» (с. Друхів Сосновського району); «Ходили ціле літо на роботу і залишилися без хліба, члени правління все пропили» (с. Кривичі Рівненського району); «Колгоспникам пшениці не дали, а гроші правління колгоспу пропили» (с. Хотин Олександрійського району); «В нашому колгоспі майже кожен день падіж коней і свиней. Коні у нас стали панянками, на ногах не хочуть стояти, а висять на шлеях. Я б хотів, щоб наше правління так попанувало» (с. Харалуг Межиріцького району) [18, арк.4-6].

У 1950 р., після укрупнення господарств, у Рівненській обл. нараховувалось 570 колгоспів і 279806 членів колгоспів. З 570 голів колгоспів спеціалістів сільського господарства з вищою освітою було 5, з середньою освітою – 68, ще 18 мали вищу і середню не сільськогосподарську освіту. Членів і кандидатів у члени ВКП(б) серед голів колгоспів було 275. 139 керівників отримували гарантовану грошову оплату, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 липня 1950 р. У ході звітно-виборної кампанії замінено 156 голів колгоспів (основні причини – розвал роботи, зловживання, порушення статуту сільськогосподарської артілі). Потреба колгоспів у спеціалістах сільського господарства складала як мінімум 300 агрономів і 300 зооветпрацівників [22, арк.145-147].

Рівень продуктивності тодішніх колгоспів можна проілюструвати фактами, які були повсюдними: щоб виконати держпоставку м'яса колгосп ім. Франка Мізоцького району в 1951 р. мусив купувати 12 голів свиней, а в 1952 р. – 3; надої молока в колгоспі ім. Хрущова Дубровицького району дорівнювали 3 літрам у день від корови [22, арк.143-144].

Грошові доходи колгоспів на 1 січня 1952 р. склали 141785795 крб., з яких у різних господарствах виплачено на трудовень колгоспникам від 13 коп. до 4 крб. 40 коп. Обком КП(б)У вбачав причину такого стану в недостатній свідомості та трудовій дисципліні колгоспного селянства, апелюючи до таких оцінок: «Ми самі винні в тому, що мало отримали на трудовні хліба, а грошей взагалі не отримали» (колгосп ім. Калініна Мізоцького району) [22, арк.144,147].

Таким чином, форсована суцільна колективізація 1950-1952 рр. у західних областях УРСР не тільки не усунула існуючу соціальну напругу на селі (несприйняття більшістю населення колгоспів як форми господарювання, відчуженість між органами радянської влади і сільською масою), а й привела до нових конфліктів і непорозумінь, зумовлених брутальними методами колективізації, організаційно-господарською слабкістю новостворених колгоспів та зубожінням основної маси колгоспників. Зняття цієї напруги, на думку влади, мала послужити переселенська акція, основною мішенню якої стали невеликі поселення, найперше хутори.

Підготовча фаза до здійснення акції переселення селян з західних у південні області УРСР розпочалась з початку 1949 р., коли облвиконкоми західних областей УРСР отримали з Києва завдання надати відомості про хутірські поселення та розпочати серед хуторян агітаційну кампанію за переселення в східні і південні області УРСР. Зокрема, 3 травня 1949 р. голова Рівненського облвиконкому П. Васильківський надіслав інформацію для голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи, яка містила «економічну характеристику населення області і відомості про хуторські поселення». За інформацією П. Васильківського, станом на 1 березня 1949 р. у Рівненській обл. знаходилось 2147 хуторів, у яких нараховувалось 37663 господарств і 146180 мешканців [2, арк.6-76]. Номенклатурні працівники районного і обласного рівнів (начальник УМВС І. Антонюк, секретар Березнівського райкому КП(б)У

Усатий та ін.) провели ряд зустрічей і бесід з одноосібниками і колгоспниками, на яких ті виявили бажання переселитись в одну зі східних чи південних областей УРСР (с. Лінчин Березнівського району, колгосп ім. Хрущова – 203 господарства, 1100 осіб; с. Острівськ Заріченського району, колгосп ім. Хрущова – 79 господарств, 204 осіб; с. Тутовичі Сарненського району, колгосп «Шлях до комунізму» – 214 дворів, 810 осіб; с. Єльне Клесівського району – 180 дворів; с. Комарівка Степанського району – 94 дворів; с. Глинне Рокитнівського району, колгосп ім. Шверника – 171 дворів, 687 осіб; х. Дубрівка Рафалівського району – 50 дворів, 354 осіб; та інші – всього в інформації згадується 14 населених пунктів з восьми районів). Серед причин такого рішення вказано на погані, заболочені землі в поліських районах області, де немає перспективи для розвитку сільського господарства, як також (sic!) на терор «українсько-німецьких націоналістів». Окрім того, у 1950 р. передбачалось зселення 1284 селянських господарств з території, відведеної під артолігон, до якої потрапили села і хутори Клесівського, Березнівського і Сосновського районів [2, арк.2-5], як також зселення сіл і хуторів Тучинського та Гоцанського районів під час створення Тучинського полігону [11].

12 серпня 1949 р. затверджена постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про переселення колгоспників і одноосібних селян у колгоспи і радгоспи південних областей УРСР». Відповідно до постанови для переселенців у південні області передбачалася низка пільг, зокрема, вони звільнялися на 2 роки від грошових податків і страхових платежів, їм списувалися заборгованість по цих платежах за минулі роки, видавалась допомога у розмірі 700 крб. на голову сім'ї і 250 крб. на кожного члена сім'ї, надавалися кредити. Виконкоми районних рад і райкоми КП(б)У були зобов'язані не пізніше 25 серпня 1949 р. затвердити по кожному селу і колгоспу план відбору колгоспників і одноосібних селян для переселення їх у 1949 р. на добровільних засадах у колгоспи Херсонської обл., закінчивши цю роботу до 1 листопада 1949 р. Симптоматично, що вказана постанова і відповідні рішення обласних (Рівненський облвиконком прийняв свою постанова 22 серпня 1949 р. за №1231) та районних органів влади носили таємний характер [4, арк.48-49].

22 серпня 1949 р. у Рівному проведена спільна нарада перших секретарів РК КП(б)У і голів райвиконкомів з питання переселення. У кожному районі створена комісія з переселення. Для надання практичної допомоги в проведенні роботи облвиконком і обком КП(б)У направив у райони 60 осіб (по 2 особи на район) з числа обласного радянсько-партійного активу. Проводилися індивідуальні бесіди з селянами і загальні збори колгоспників. У вересні 1949 р. прибули 29 уповноважених з Херсонської обл. В результаті проведеної роботи на 5 вересня 1949 р. було подано 50 заяв від сімей колгоспників і 128 заяв від одноосібників про переселення.

Спочатку в Херсонську обл. відправити дві групи «ходоків» для ознайомлення з умовами життя. Після цього візиту все населення с. Лінчин Березнівського району переселилося в Херсонську обл. Перший ешелон з переселенцями з Дубровицького району був відправлений 28 вересня 1949 р., поїхало 39 сімей. На 1 січня 1950 р. в Херсонську обл. переїхало 2502 сімей, в Дніпропетровську обл. – 21 сім'я, у Запорізьку обл. – 27 сімей, у Полтавську обл. – 1 сім'я. Переселені 2551 сім'ї склали 9431 особи, з них працездатних – 5023, чоловіків – 2084, жінок – 2944 [3, арк.350-352].

Однак, з наскоку реалізувати плани наміченого переселення не вдалось, що й констатувала постанова Рівненського облвиконкому від 3 жовтня 1949 р. №1531. Стан роботи з переселення був визнаний у ній незадовільним. Зазначалося, що голови Деражненського, Корецького і Олександрійського райвиконкомів, не зрозумівши великого політичного значення, яке має переселення, впродовж 2 місяців не забезпечили виїзд на переселення жодної сім'ї [4, арк.56]. У своїй постанові від 3 листопада 1949 р. №1708 облвиконком погрожував покараннями для працівників, які не забезпечили виконання плану переселення. Голова Мізоцького райвиконкому Парфенюк був попереджений, якщо він до 15 листопада 1949 р. не виконає встановлений план переселення, то понесе суворе стягнення [4, арк.59]. Нарешті, у постанові облвиконкому від 13 грудня 1949 р. №1880 ці стягнення набули реальних обрисів. За провал роботи з відбору і відправки переселенців у колгоспи і радгоспи південних областей УРСР заступникові голови Мізоцького райвиконкому Діброві оголошено сувору догану і попереджено, якщо протягом 10 днів план виконано не буде, постане питання про його перебування на займаній посаді [4, арк.61].

Знаходячись під загрозою покарання, місцеві керівники намагались за будь-яку ціну виконати вказівки згори. Так, у с. Біле Заріченського району відбулись збори колгоспників, на яких подано 2 заяви на переселення, проте районне керівництво зробило висновок, що має переселитися все село в кількості 212 господарств. Виник інцидент, внаслідок якого голова райвиконкому Нестерук був усунутий зі своєї посади.

Постановою Рівненського облвиконкому і обкому КП(б)У від 15 лютого 1950 р. затверджено план на 1950 р., яким передбачено переселення 3720 сімей, у тому числі в колгоспи Херсонської обл. – 3270 сімей, у радгоспи – 250, у колгоспи Сталінської обл. – 200 [5, арк.9]. Для заохочення переселенців Рівненський облвиконком у постанові від 28 лютого 1950 р. №251 перебачив для них ряд пільг: надання зернової позики в розмірі півтора центнера на голову сім'ї та півцентнера на кожного члена сім'ї з її поверненням протягом 2-х років; звільнення на 2 роки від обов'язкових сільськогосподарських поставок державі [5, арк.17]. Не зважаючи на це, бажаних виїхати в південні та східні області УРСР було небагато. Зокрема, на 10 березня 1950 р. у Рафалівському районі надійшло 15 заяв, у Клеванському – 15, у Млинівському – 19. Як наслідок, голова Рафалівського райвиконкому Хребтов отримав догану. За інформацією уповноваженого Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У в Рівненській обл. Курінного, станом на 15 травня 1950 р. переселено в південні області 1059 господарств (28,4% від річного плану) [16, арк.172]. Перший секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Чучукало повідомляв, що на 7 червня 1950 р. у колгоспи і радгоспи Херсонської, Сталінської та Дніпропетровської областей виїхало 1207 сімей колгоспників і селян-одноосібників (32,5% від річного плану) [16, арк.239].

Постановою Рівненського облвиконкому від 14 липня 1950 р. №1145 оголошено про переселення у колгоспи Кіровоградської обл. 429 сімей. При цьому наголошувалося, що у сім'ях має бути не менше 2-х працездатних, переселенців відправляти лише зі зрубаними для будинків або забезпечити кожну сім'ю не менше 10 кубометрами лісоматеріалів [5, арк.42].

На практиці справа із забезпеченням переселенців виглядала дещо інакше. Частина тих, хто виїхав до Херсонської обл., повернулись назад, оскільки їх погано прийняли і не влаштували на новому місці. Наприклад, С. Кайстренка, котрий з дружиною і 12-річною донькою переселився з смт. Клевань у колгосп ім. Леніна Чаплинського району, розмістили в землянці, де не було навіть плити. Корову, козу і двох поросят тримали під відкритим небом. Кілька разів Кайстренко звертався за допомогою в райвиконком і райком партії, але йому відмовили. Мешканка с. Озерськ Висоцького району М. Пляшко повідомляла: «В Херсонську область, Каховський район, с. Любимівка, кол-сп «Більшовик» прибула 6/Х-49 року. Сім'я складається з 6 осіб, квартиру надали не відремонтовану, палива не було, зверталась до голови за підводою привезти кураю, відмовляв, тому палили лісоматеріалом, який привезений для побудови дому. Залишок лісу колгосп забрав, також забрав бика, кормів для корови не було, і її продали. На роботу в колгосп ходили 4 людини і нічого їм не заплачено – тому вирішили виїхати на батьківщину» [16, арк.173-174]. Випадки повернення переселенців були непоодинокими.

За 1951 р. з Рівненської обл. відправлено 2750 сімей переселенців, у яких нараховувалось 12772 осіб, в тому числі чоловіків працездатного віку (16-59 років) – 2816, з них у Кіровоградську обл. – 1807 сімей, 8506 осіб, 1878 чоловіків; у Херсонську обл. – 663 сімей, 3084 осіб, 673 чоловіків; у Сталінську обл. – 280 сімей, 1182 осіб, 265 чоловіків [7, арк.1].

Умови існування, в яких опинились багато хто з переселенців на південь і схід УРСР, яскраво схарактеризовані у зверненні старого більшовика Ф. Ольховського до секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова та голови Ради Міністрів СРСР Д. Коротченка про неподобства у зв'язку з переселенням мешканців Волині на південь України. Він був відряджений Міністерством бавовнорозведення в радгосп ім. Шмідта Очаківського району Миколаївської області, де йому довелося зіштовхнутись з проблемою становища сімей

переселенців. У 1951 р. більше 40 цих сімей втекли з радгоспу ім. Шмідта, отримавши належні їм при переселенні кошти (1,5-2 тис. крб. на сім'ю). Основною причиною такої масової втечі стало житлове питання: дві-три сім'ї змушені були жити в одній чи двох невеликих кімнатах. У той же час, радгосп був зобов'язаний надавати переселенцям присадибні ділянки і допомагати в отриманні кредитів і будівничтві житла. Ф. Ольховський зазначає, що у 1950 р. для переселенців зведено силами радгоспу більше 30 «так званих будинків», ілюструючи свою думку щодо цього таким чином: «Це дореволюційні казахські чи киргизькі мазанки, з тією різницею, що ті мазанки побудовані з добротної глини, перемішаної з соломою чи половиною, і дещо стійкі, а мазанки, побудовані в радгоспі, – з чорнозему без домішки соломки чи полови, і в результаті в 1951 році у більшості причількові стіни розвалились, а інші стіни на черзі до падіння, причому вартість такого будинку визначена від 4 до 6 тисяч, природно, мало охочих брати собі таке житло. Правда, в 1951 році тип будівель дещо змінений – стіни виводяться з каменю-вапняку з належним розміщенням внутрішніх приміщень, але й нові будинки мало кого можуть привабити з тієї причини, що їх вартість, за відомостями переселенців, дуже висока, 14-16 тисяч карбованців, окрім того, якщо стіни будинку можна вважати добрими, то дахи і стелі будівель, із заяв, нікудишні. Так, наприклад, перекриття стелі зроблене з грабового дерева, яке, хоч і видається дуже міцним, але, вимазане глиною, без того, що це дерево постійно не обтікає повітря, воно впродовж 2-3-х років геть протрухне і цілком може провалитися, а дахи покриті, вірніше, не покриті, а просто викладені соломою, зроблені злочинно недбало. До того ж, не двялячись на те, що селище для переселенців збудоване ще в 1950 році, правда, відособлено, і хоча воно віддалене від електромагістралі, яка йде на кошару, не більш ніж на 300-350 метрів, світло на переселенське селище до цих пір не проведене, тоді як у всіх будинках садиби світло є» [13, с.725-726].

Водночас з переселенням у південні і східні області УРСР, у 1950 р. було започатковане тотальне зселення та ліквідація хуторів. 12 серпня 1950 р. з'явилась постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У №2467 «Про зселення у колгоспні села дворів колгоспників, а також дворів одноосібних господарств і інших не членів колгоспів, розташованих на громадських землях колгоспів у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій і Ізмаїльській областях УРСР». За оцінками дослідників, цією постановою хуторські господарства були визнані головною перешкодою колективізації села, тому передбачалося зселити хутори і одноосібників, розміщені вже на громадських колгоспних землях у колективізовані села впродовж кількох найближчих років [9].

У 1951 р. план зселення хуторських господарств у Рівненській обл. було виконано на 71,7%. Особливо повільно відбувалось зселення у Здолбунівському районі, де план виконано на 10,9%, Гошанському – 13,4%, Дубенському – 31,3%, Рафалівському – 44,6%. Будівництво і відбудова житлових і господарських будівель для родин, зселених з хуторів у колгоспні села, було організоване незадовільно – допускався великий розрив між розбиранням, перевезенням та будівництвом житлових будинків [6, арк.29].

У 1952 р. Рівненський облвиконком і обком КП(б)У поставили завдання закінчити зселення хуторських господарств і будівництво для них житлових будинків до 1 жовтня. У першу чергу передбачалося зселити одинокі господарства, а також дрібні населені пункти хуторського типу з кількістю до 10 дворів [6, арк.30]. За інформацією першого секретаря Рівненського обкому КП(б)У О. Денисенка, станом на 21 жовтня 1952 р. було зселено з хуторів 4132 господарства (62,8% від річного плану), з них 1395 господарств (34,8%) переселені в південні області УРСР. З розібраних на хуторах і перевезених будинків були зведені на новому місці 1441. Це складало 34,8% від потреби переселенців, інші, очевидно, мусили зимувати в чужих людей [21, арк.4, 28]. Водночас, на 1 лютого 1952 р. у сільській місцевості тієї ж Рівненській обл. пустували (залишалися «нереалізованими») 1656 житлових будинків репресованих осіб (з надвірними будівлями ця цифра складала 2908 споруд), 655 з яких уже перебувала у напівзруйнованому стані, а 100 будівель «цілком розвалились» [19, арк.2-3]. Інакше кажучи, одних людей, чий дії або думки становили небезпеку для політико-ідеологічної складової комуністичної системи, позбавляли волі у таборах і особистою власністю шляхом її конфіскації на користь держави, інших людей, чий традиційні заняття і місце проживання не вписувались у соціально-економічну складову комуністичної системи, позбавляли волі у колгоспах, руйнуючи їх традиційний життєвий уклад і знищуючи майновий суверенітет.

Про методи, які практикувались для зселення хуторян, дізнаємось з доповідної записки голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи першому секретареві ЦК КП(б)У Л. Мельникову від 24 червня 1951 р. У ній йдеться про насильницьке зселення жителів х. Яцулі Литвицької сільради Дубровицького району Рівненської області, до чого їх брутально спонукали представники місцевої номенклатури. 28 травня 1951 р. на х. Яцулі приїхали голова колгоспу ім. Чапаєва Білий та завідуючий сільгоспвідділом Дубровицького райвиконкому Кот, який водночас був уповноваженим райкому КП(б)У по Литвицькій сільраді. Зайшовши в двір до одноосібника А. Стасюка, Білий запропонував йому негайно переселитись у с. Литвиця, а також заплатити за випас коня на колгоспному полі. У відповідь Стасюк заявив, що буде переселятись разом зі всіма жителями хутора. Після цього Білий з нецензурною лайкою увійшов до Стасюка в хату, розламав сокирою піч, побив вікна, зруйнував дах і частину стелі. Йдучи з двору, забрав козу господаря. Так Білий вчинив і з трьома іншими господарствами колгоспників Я. Воробей, Л. Стасюк (чоловік якої перебував у Червоній армії) і К. Колесник. Під час перевірки працівниками апарату Президії Верховної Ради УРСР вказаних фактів на місці Білий намагався пояснити свої незаконні дії тим, що х. Яцулі ще восени 1950 р. був намічений до зселення Дубровицьким райвиконкомом, але ніхто з жителів хутора до цього часу не переселився. Як виявила перевірка, пояснення Білого не заслуговує на увагу, оскільки належної підготовчої роботи щодо переселення не було проведено, нові садиби для переселенців у природі не відведені, транспорт і робоча сила для надання їм допомоги в перенесенні будинків колгоспом не виділялись, а велись лише загальні розмови про переселення [13, с.710-712]. Зазвичай, цими «загальними розмовами про переселення» й обмежувалась допомога місцевої номенклатури хуторянам у його здійсненні, проте виконання планів переселення, намічених відповідно до рішень центральних органів влади, вона вимагала беззаперечного, не цураючись при цьому вживати брутальні, насильницькі, позазаконні дії щодо селянства.

Нерідко місцева влада у своєму прагненні догодити центрові не звертала уваги на його керівні вказівки. Секретар Рівненського обкому КП(б)У Т. Жуков, доповідаючи в травні 1951 р. у ЦК про виконання завдань колгоспного будівництва у зв'язку з укрупненням колгоспів, прокопився про помилки, допущені в Здолбунівському і Сарненському районах при вирішенні питання про зселення хуторів до колгоспних сіл. Замість того, щоб проводити зселення хуторів з кількістю до 25 дворів, відповідно до рішення Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, керівники цих районів намагалися зселити поселення з кількістю дворів від 120 до 300 [20, арк.202].

У 1952 р. план зселення хуторських господарств у цілому по західних областях УРСР склав 51350, станом на серпень – вересень 1952 р. переселено 26922 господарств (52,4%), з них 6258 господарств (23,2%) – у південні області УРСР. Водночас, перевезено будівель до місць вселення 21862 (81,2%) [21, арк.2]. Тобто, у 1952 р. практика насильницького зселення хуторів досягла найширшого з початку кампанії розмаху, без огляду на створення елементарних умов для сімей переселенців.

Процес зселення хуторів тривав до кінця 1950-х рр. Закомплексоване на примарних переважах великого соціалістичного виробництва більшовицьке керівництво не цікавило оптимальні розміри селянського господарства. У найтиражнішому радянському журналі «Огоньок» у березні 1956 р., вже після XX з'їзду КПРС, було вміщено матеріал під назвою «Велика колгоспна розмова» про звітно-виборні збори в одному з селянських колективних господарств на заході СРСР. Як зазначив автор, «особливо хвилюючим питанням порядку денного було зселення хуторів». Коли питання поставили на голосування, піднявся «ліс рук» за. На запитання «хто проти?» підвівся старий, який теж «двома руками» був за зселення «проклятих хуторів», однак його хвилювало інше: «Як будемо чинити із садами?» [12, с.5].

На місці колишніх хуторів і «неперспективних» сіл лишилися не тільки рештки садів, колодязів, контури садиб, а й подекуди покинуті цвинтарі – майже зникла (зселена) пам'ять про трагедію західноукраїнського села середини XX ст., спричинену тоталітарною комуністичною системою.

Джерела та література

1. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф.400, оп.1, спр.141.
2. Держархів Рівненської обл., ф.Р-204, оп.5, спр.28.
3. Держархів Рівненської обл., ф.Р-654, оп.1, спр.25.
4. Держархів Рівненської обл., ф.Р-654, оп.1, спр.40.
5. Держархів Рівненської обл., ф.Р-654, оп.1, спр.52.
6. Держархів Рівненської обл., ф.Р-654, оп.1, спр.62.
7. Держархів Рівненської обл., ф.Р-654, оп.1, спр.67.
8. Літопис УПА. Нова серія. – Т.3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943-1959. – Київ-Торонто, 2001. – 652 с.
9. Малярчук О. Аграрна партійно-радянської влади (1944-1964 рр., західні землі України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олег Малярчук. – Львів, 2005. – 20 с.
10. Олешко П. Особливості реалізації столипінської аграрної реформи на Волині / Патро Олешко // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії: зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2009. – Вип.17. – С.65-69.
11. Остапчук С. Рисвянка і рисвянці / Сергій Остапчук. – Рівне, 2003. – 206 с.
12. Пономарев В. Большой колхозный разговор / В.Пonomарев // Огонек. – 1956. – №12 (1501). – 18 марта.
13. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.24, спр.4.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.66.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.94.
17. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.103.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.786.
19. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.854.
20. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.1164.
21. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.1666.
22. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.1669.

УДК 94(477.8) «1945/1950»

Н. Мащенко

ШКОЛИ ДЛЯ МОЛОДІ НА РОВЕНЩИНІ В ПОВОЄННИЙ ЧАС

Статтю присвячено дослідженню роботи шкіл робітничої і сільської молоді Ровенської області в повоєнний час. Аналізується процес розширення мережі вечірніх шкіл, стан їх навчально-матеріальної бази. Зроблено акцент на проблемних питаннях в роботі шкіл, зокрема, низьку успішність та відсів учнів.

Ключові слова: *школи робітничої і сільської молоді, ліквідація неписьменності, учнівський контингент, Ровенська область.*

The article deals to the research of work working and country youthhead in Rivne region in postwar period. Installed, that in region in short terms was created an extensive system of schools for young workers and established an education process, what is an achievement of soviet government. The content of education in evening schools was totally controlled by regulations and was consistent to the ideology. However, there were problems with financial and methodological support of evening schools, what case a bad marks for students. An important question in postwar period became providing schools with professional young personal.

Key words: *schools of working and country youthhead, elimination of un-writing, student contingent, Rivne region.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Інтегрування освіти незалежної України в європейський освітній простір вимагає формування особистостей, здатних вчитися протягом всього життя.

У цьому контексті актуальними стають певні аспекти повоєнної історії, зокрема процеси, що відбувалися в сфері освіти працюючої молоді. У наукових колах тема викликала інтерес вже в перші повоєнні роки. В цей час з'явилися роботи Володарського Л. [4], Бухала С. [2], Філіпова О. [27], у яких в агітаційно-пропагандистському напрямі охарактеризовано процес розгортання народної освіти після війни. За доби незалежної України досліджували проблему функціонування шкіл для молоді Перехрест О. [25], Компанієнко О. [17], Кучеренко Г. [19]. Ці праці об'єктивно висвітлюють особливості становлення вечірніх шкіл в УРСР, проте жодна з них ґрунтовно не розглядала питання становлення шкіл робітничої і сільської молоді на Рівненщині.

Метою статті є дослідження особливостей функціонування радянської системи вечірньої освіти на Рівненщині в 1945 – 1950 році. Постановка мети ставить такі завдання: охарактеризувати процес становлення радянської системи освіти працюючої молоді, проаналізувати динаміку змін в мережі вечірніх шкіл в означений період, визначити переваги і недоліки в роботі робітничих і сільських шкіл для молоді.

Вклад основного матеріалу й отриманих результатів дослідження. Проблема освіченості молоді та дорослого населення на Рівненщині на початку ХХ століття мала свою специфіку, що спричинена колонізаторською політикою спочатку Російської імперії, а згодом Другої Речі Посполитої, в складі якої перебував край в міжвоєнний період. Незважаючи на позитивну динаміку в царині освіти в Польській державі, адже впродовж 1937/1938 н. р. на західноукраїнських землях початкову школу відвідували 85 % дітей від 7 до 13 років, а кількість загальних шкіл у Волинському воєводстві, де перебувала Рівненщина, складала 3101 (більш ніж в 1,5 рази більше, ніж у 1922/1923 н. р.), близько 70 % жителів воєводства були неписьменними [28, с.26; 26, с.57]. Покращити ситуацію з грамотністю серед населення намагалась рівненська „Просвіта”, з ініціативи якої проводились курси для неграмотних українців, проте вони не могли вирішити проблему масштабної неписьменності в краї [5, с.108].

З вересня 1939 року, після встановлення в Західній Україні радянської влади, питання ліквідації неписьменності молоді та дорослих набуває особливого значення. Згідно даних Ровенського облвиконкому трудящих в 1940 році в області нараховувалось 142036 неписьмених та 87828 малописьмених громадян, з них на цей час були охоплені навчанням в школах і гуртках 49312 осіб. Втім, з 1941 року, після початку німецько-радянської війни, зрушення в сфері освіти молоді і дорослих зупинені, оскільки німецький „новий порядок” взагалі не передбачав навчання цих категорій осіб [22, с. 213].

Робота шкіл в Західній Україні відновлена в 1944 році, згідно Постанови РНК УРСР від 28 вересня 1943 р., яка передбачала створення розгалуженої мережі вечірніх шкіл для молоді, що працювала на виробництві і не мала можливості навчатися у денних загальноосвітніх школах [3, с. 32 – 34].

Для цієї категорії учнів організовувались вечірні школи робітничої і сільської молоді. Школи робітничої молоді відкривались в містах, і за типом, як правило, були семирічними або середніми, в той час як школи для сільської молоді передбачали початкову чи семирічну форму навчання. Законом про четверту п'ятирічку передбачалося створення такої кількості шкіл робітничої та сільської молоді, яка могла б забезпечити всю молодь, яка бажає підвищити свій рівень освіти [24, с.44 – 45].

Тривалість навчального року у школах робітничої молоді становила 49 тижнів при 9 навчальних годинах на тиждень, а кількість учнів в кожному класі не могла бути більше 20 чоловік. Навчання працюючої молоді проводилось за програмами для 5 – 10 класів неповної середньої та середньої школи [18, с. 52].

В школи сільської молоді приймалася молодь та підлітки (з 14-літнього віку), які навчалися без відриву від сільськогосподарського виробництва. Тривалість навчального року в школах для сільської молоді сягала 25 тижнів при 20 навчальних годинах на тиждень. Навчальний рік починався з 1 листопада, однак цей термін міг змінюватись в залежності від строків виконання сільськогосподарських робіт [21, с. 31].

Зміст освіти у вечірніх школах, як і в інших радянських навчальних закладах, піддавався жорсткій регламентації і підпорядковувався вимогам тогочасної ідеології. Під постійним партійним контролем перебувало викладання предметів гуманітарного циклу, насамперед історії, мови і літератури. Головна увага при цьому акцентувалася на вихованні молоді в дусі радянського патріотизму

Влада всіляко заохочувала молодь до навчання, надаючи ряд пільг: відпустки під час канікул, відпустки зі збереженням заробітної плати протягом 20 днів в період екзаменів на атестат зрілості і протягом 15 днів для здачі екзаменів за курс 8 класу, заборонялося переводити робітників, які навчалися в вечірніх школах на роботи, пов'язані з відривом від навчання [17, с.70].

У першому півріччі 1946/1947 навчального року на Ровенщині було відкрито 176 шкіл робітничої і сільської молоді. Реальна кількість шкіл була меншою, оскільки проведення підрахунку шкільної мережі вечірніх шкіл мало певні особливості. В кожній денній загальноосвітній школі в районах області створювалися класи для навчання сільської молоді. У звітах Статуправління області кожен такий клас вважався окремою вечірньою школою, тому, якщо 5 шкіл робітничої молоді були самостійними школами (мали окреме приміщення, педперсонал), то самостійних шкіл сільської молоді в області було тільки 113, решта 58 – це класи сільської молоді при загальноосвітніх школах [6]. Причиною цього, очевидно, було те, що розгортання мережі шкіл робітничої та сільської молоді відбувалося у складних політичних і соціально-економічних умовах: брак приміщень, опалення, підручників та шкільного приладдя, при цьому план по створенню мережі вечірніх шкіл необхідно було виконувати.

Загалом у перші повоєнні роки в Ровенській області можна констатувати стійку динаміку зростання кількості шкіл для молоді, збільшення учнівського контингенту і виконання плану шкільної мережі, що було характерним для всього західноукраїнського регіону.

Таблиця 1.

Навчальні заклади для молоді та учнівський контингент в них

Тип школи	1946/1947 н.р.	Учні	1949/1950 н.р.	Учні
Школи робітничої молоді	5	487	8	1074
Школи і класи сільської молоді	171	7326	292	12453
Всього шкіл по Ровенській області	176	7813	300	13527

Джерело: складена на основі [7; 8; 10; 11].

Позитивні зрушення в сфері освіти працюючої молоді детермінувалися широкою гамою факторів. По-перше, слабкою була навчально-матеріальна база шкіл. В області жодна вечірня школа для молоді не мала власного приміщення. Заняття проводились в будинках загальноосвітніх шкіл в третю зміну, в приміщеннях різноманітних організацій та колгоспів, і навіть в приватних приміщеннях, що не сприяло якості навчального процесу [6]. Труднощі були і в забезпеченні учнів підручниками, зошитами, навчальними приладами. По-друге, в досліджуваній період спостерігався досить великий відсів учнів з вечірніх шкіл. Це явище мало декілька причин. Міграційні рухи населення регіону, що розпочалися з 1947 року, спричинили до того, що Ровенську область в цей рік під тиском обставин залишило майже двадцять тисяч чехів. Згодом, в жовтні 1947 року, згідно постанови Ради Міністрів СРСР „Про виселення з західних областей УРСР членів родин оунівців” з області депортовано 11568 осіб. Найбільше українців виселено з Сарненського, Вербського, Здолбунівського, Висоцького та Клесівського районів [1, ст. 341]. Крім виїзду і депортації населення, іншою причиною того, що учні полишали навчання, було важке матеріальне становище молодих людей, віддаленість школи від місця роботи, плата за навчання у старших класах. Внаслідок цього в 1946/1947 н. р. зі шкіл робітничої і сільської молоді Ровенської області вибуло 2742 особи, що складало 35 % від загальної кількості учнів. І хоч протягом навчального року до вечірніх шкіл області прийнято 1343 особи, була припинена робота 24 самостійних шкіл для сільської молоді, замість них організовано 17 класів при загальноосвітніх школах [7]. Через відсутність належної кількості учнів 5 – 7 класів, 15 класів при семирічних школах реорганізовані в початкові [6]. На кінець 1946/1947 навчального року кількість шкіл сільської молоді зменшилась до 164.

Питання відсіву молоді зі шкіл ще досить довго було актуальним. До прикладу, у 1952/1953 році залишило навчання у вечірніх школах 32,3 % учнів, що було в межах загальної статистики загалом по УРСР. Значна кількість вибулих були учнями 6 – 8 класу [13].

Значний відсів учнів з вечірніх шкіл змушував владу застосовувати ідеологічні методи роботи з проблемою. В наступному 1947/1948 навчальному році Рада Міністрів УРСР видала постанову, згідно з якою завідувачі народних відділів освіти за участю комсомольських організацій зобов'язані повністю укомплектувати учнями вечірні школи, відповідно до планів мережі, повернути до шкіл учнів, що залишили навчання протягом двох останніх місяців. Постанова надавала дозвіл на користування бібліотеками, навчальними кабінетами та приладами загальноосвітніх шкіл. Особлива увага в документі зверталася на якість навчально-виховної роботи в школах робітничої і сільської молоді та піднесення ідейно-політичного рівня викладачів [16].

В 1947 році для учнів старших класів шкіл працюючої молоді була скасована плата за навчання.

Активна робота органів влади та громадськості по залученню молоді до здобуття освіти мали позитивний ефект, оскільки цього навчального року кількість шкіл сільської молоді збільшилась на 73, і становила 249 шкіл з учнівським контингентом 9677 учнів [10].

Складно встановити реальну кількість шкіл робітничої і селянської молоді в Ровенській області в 1950/1951 навчальному році. Згідно даних офіційної статистики в регіоні цього року функціонувало 459 вечірніх шкіл (найбільше з усіх областей УРСР), в яких навчалось 14416 учнів. Тобто, в одній школі здобував освіту приблизно 31 учень [23, с. 126]. Проте архівні дані зведених звітів Ровенського Обласного відділу народної освіти показували інші цифри, зокрема, наявність 12 самостійних шкіл робочої молоді (93 класи), 87 самостійних шкіл і 120 класів сільської молоді при загальноосвітніх школах (загалом 366 класів) [15]. Тобто класів, в яких навчалась молодь, було 459, кожен з яких, очевидно, був представлений в офіційній статистичних документах як окрема школа.

До початку 50-х років сталися зміни у віковому складі учнівського контингенту. Якщо в середині 40 років учнями вечірніх шкіл була молодь від 15 до 29 років, представлена за віком рівномірно, то в 1950 році спостерігалась дещо інша картина: значна частина учнів в школах робітничої молоді була 17 – 22- річного віку, а школи сільської молоді відвідували учні 15 – 22 років [10]. Відсутність у вечірніх школах власної навчально-матеріальної бази призводила до того, що вони не могли організувати заняття, які були б пристосовані до режиму роботи учнів на виробництві. Це, у свою чергу, впливало на відвідування учнями занять і негативно відбивалось на успішності. Проблема якісного навчання в школах робітничої і сільської молоді була актуальна від початку роботи цих шкіл. Суттєві недоліки навчально-виховного процесу призводили до необхідності залишати учнів на повторний курс. Щороку кількість таких учнів зростала: якщо у 1946 році другорічники становили 4,5 % від загальної кількості, то на початку 1950-х років по області не встигало більш ніж 9 % слухачів вечірніх шкіл, частина яких вирішували не продовжувати навчання [14, 15].

Складна ситуація спостерігалась в забезпеченні шкіл для молоді педагогічними кадрами та їх низькою кваліфікацією. Гостро бракувало як вчителів денних загальноосвітніх шкіл, так і вчителів шкіл робітничої і сільської молоді. Станом на 1 січня 1945 року

вчительський корпус Ровенської області нараховував 2069 осіб, до прикладу в 1940 – 1941 н. р. працювало 4726 вчителів. Серед причин, що призвели до різкого зменшення кількості вчителів були виїзд до Польщі, чимало їх загинуло під час збройних протистоюнь в краї. Працівники освіти перебували під постійним наглядом підпільників ОУН – УПА, з іншого боку, з недовірою до місцевого вчительства ставилися і органи радянської влади. [20, с. 94] Дефіцит вчительських кадрів спричинив переселення до регіону значної кількості вчителів зі східних областей УРСР, які не знали особливості менталітету західних українців. Тільки протягом 1945 року до Ровенської області з цих областей приїхало 500 вчителів [26, с. 188].

Таблиця 2.

Педагогічні кадри шкіл робітничої і сільської молоді в 1950 році

Вчителі	Викладають в 1 – 4 класі	Викладають в 5 – 7 класі	Викладають в 8 – 10 класі	Разом
Всього вчителів	463	232	18	731
Мали вищу освіту	2	27	12	41
Мали диплом за Вчительський інститут	40	114	4	158
Мали середню освіту	373	86	2	461
Не мали закінченої середньої освіти	48	5	–	53
Працювали на основній роботі у вечірній школі	31	32	9	71

Джерело: складена на основі [10; 11].

Більшість педагогів вечірніх шкіл працювали на основній роботі в денних загальноосвітніх школах, і, зазвичай, не мали досвіду роботи з дорослою аудиторією. Незадовільним був фаховий рівень вчителів. На початку 1950-х років, незважаючи на суттєве розширення мережі вечірніх шкіл та збільшення кількості вчителів, лише 6 % з них мали вищу освіту, значна частка педагогів (64 %) мали середню освіту.

Висновки. В перші повоєнні роки молодь Рівненщини отримала доступ до загальної освіти. В області досить швидко сформовано розгалужену мережу шкіл для працюючої молоді і налагоджено навчальний процес, що є досягненням радянської влади. Зміст освіти у вечірніх школах жорстко регламентувався і відповідав тогочасній ідеології. Проте залишались проблеми із матеріальним та методичним забезпеченням вечірніх шкіл, наслідком чого була низька успішність та відсів учнів. Важливим питанням в повоєнні роки стало забезпечення шкіл працюючої молоді педагогічними кадрами.

Джерела та література

1. Бажан Олег. Операція „Захід”: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР / Олег Бажан. // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – 2013. – № 18. – С. 337 – 347
2. Бухало С. Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. – К.: Укр. держ. вид-во, 1945. – 15 с.
3. Вечерняя школа: справочник по вопросам очного и заочного обучения работающей молодежи и взрослых / [сост. Жуковский А. А., Сулейманова Р. М., Трутнева М. П.]. – М.: Педагогика, 1973. – 592 с.
4. Володарський Л. Піклування Радянської держави про населення визволених районів / Л. Володарський. – К.: Укрдержвидав. 1946. – 38 с.
5. Гапон Л.О. Рівненська „Просвіта” в міжвоєнний період / О.Л. Гапон // Альманах наукового товариства „Афіна” кафедри культурології та музеєзнавства „Актуальні питання культурології”. – 2012. – Вип. 12. – С. 105 – 108 .
6. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), ф. Р-454, оп.3, спр.65, арк.22
7. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.65, арк.23
8. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.65, арк.10
9. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.65, арк.10
10. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.139, арк.2
11. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.139, арк.6
12. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.571, арк.6
13. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.285, арк.1
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.327, арк.13
15. Держархів Рівненської обл., ф. Р-454, оп.3, спр.327, арк.22, 23
16. Держархів Рівненської обл., ф. Р-2, оп.4, опр.101, арк.10
17. Компанієнко О.В. Становище системи шкіл робітничої і селянської молоді в перше повоєнне десятиріччя / О.В. Компанієнко // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 86. – С. 70 – 73.
18. Культурне будівництво в УРСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду: [Збірник документів; у 2-х томах]. – Т. 2. (червень 1941 – 1960 рр.) / Ред. О.В. Килимник та ін. – К.: Держполітвидав. – 1961. – 665 с.
19. Кучеренко Г.В. Освіта працюючої молоді та підлітків в УРСР (1943 – 1950 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 „Історія України” / Г.В. Кучеренко. – Черкаси, 2011. – 20 с.
20. Машенко Н. Шкільна освіта на Ровенщині в перші повоєнні роки / Наталія Машенко // Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2014. – Вип. 11 – 12. – С. 91 – 96.
21. Народное образование в СССР: [под ред. Каирова И.А., Гончарова М.К. и др.]. – М.: АПН, 1957. – 315 с.
22. Нагірняк А.Я. Освітня політика німецької окупаційної військової влади на території Західної України // Вісник Національного університету „Львівська політехніка” – 2011. – № 693. – С. 211-215
23. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: статистичний збірник / [відп. за вип. Л. Я. Нікітіна]. – К.: Вид-во „Статистика”, 1973. – 316 с.
24. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917 – 1973 гг. / [сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов]. – М.: Педагогика, 1974. – 560 с.
25. Перехрест О.Г. Відбудова матеріальної бази сфери освіти в сільській місцевості в 1943 – 1945 рр.: проблеми та наслідки / О.Г. Перехрест // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 300 – 304.
26. Сворак С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944 – 1964 рр.) / С.Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.
27. Філіппов О.М. Розвиток радянської школи УРСР в період першої післявоєнної п’ятирічки / О.М. Філіппов – К.: Радянська школа, 1957. – 151 с.
28. Шліхта І.В. Західноукраїнський націоналізм міжвоєнного періоду крізь призму теорії націоналізму Ернеста Гелнера / І.В. Шліхта // Наукові записки НАУКМА. Історичні науки. – 2011. – Вип. 117. – С. 24 – 32.

РЕЛІГІЄЗНАВЧО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНА ЮРОДСТВА У СХІДНІЙ І ЗАХІДНІЙ ХРИСТИЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

У статті вперше в історії вітчизняного релігієзнавства зроблена спроба аналізу феномена юродства у сучасному українському релігійному житті на матеріалах Рівненщини.

Ключові слова: юродство, юродивий, Леонтій, леонтіївці, Православна Церква, православ'я, схимомонахія Херувима, пророцтво.

In the article the first time in the history of domestic religious studies attempt to analyze the phenomenon of foolishness in the modern Ukrainian religious life on materials Rivne.

Key words: craziness, whacky, Leonti, leontiyivtsi, Orthodox Church, Orthodox Christianity, cherub, shymomonahynya Heruvyma, prophecy

Звернутися до феномену юродства у східній і західній християнській традиції нас змусили дискусії, які точаться серед православного кліру і миру Рівненщини в останні десятиліття ХХ ст. і по теперішній час навколо постаті схимомонахині Херувими (Олександри Наумової (1892–1973 рр.)). Значна частина не лише православних прихожан, а й духовенства всіх рівнів вважають її юродивою і наводять велику кількість прикладів із життєдіяльності схимомонахині Херувими, які, на їхню думку, мають всі підстави визначати її життєвий шлях як шлях юродства.

Ми акцентуємо увагу на тому, що феномен юродства не є типовим для українського релігійного життя. Цей феномен більш властивий для Росії, де здавна були відомі «блаженні похаби», юродиві. Хоча одразу хочемо застерегти, що цей феномен не належить суто російській культурі. В Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза й І. Ефрона знаходимо визначення: «Юродиві – люди, які прийняли на себе через любов до Бога і ближніх один з подвигів християнського благочестя – юродство заради Христа» [5, с.42]. Є й більш сучасну тлумачення: «Юродивий – тип християнського подвижника. Суть дій юродивого полягала у наслідуванні прикладу Ісуса Христа, що терпів глузування збоговиська невігласів» [6, с.1467].

Отже, юродство – засіб духовного подвижника, який складається з божевілля або його симуляції. Як вважається, це допомагає перемогти гріх гордині. Християнські юродиві намагаються наслідувати приклад Ісуса Христа, що терпів глузування та знущання натовпу в Єрусалимі. Вважається, що ідейним підґрунтям для подвижників є проповіді апостола Павла, який наголошував у Новому Заповіті: «Ми нерозумні Христа ради, а ви мудрі в Христі, ми слабкі, ви ж міцні, ви славні, а ми безчесні [Кор.4:10]. «Де мудрий? Де книжник? Де досліджував віку цього? Хіба Бог мудрість світу цього не змінив на глупоту?» [Кор.1:20]. «Цьогосвітня бо мудрість у Бога глупота, бо написано: Він ловить премудрих у хитрощах їхніх» [Кор.3:119].

Юродство як особливий вид аскези виникає в середовищі східного чернецтва близько V ст. У Візантії ж подвиг юродства не набуває значного поширення. Відомо, що лише ряд святих звертаються до юродства протягом визначеного часу, але все ж, більшу частину свого життя присвячують аскезі іншого типу [2, с.25–51]. Лише в російській історії юродство виступає як досить масштабний історико-культурний та релігійний феномен. До речі, першим юродивим на Русі вважається Ісаакій Печерський (помер у 1090 р.), про якого йде мова у Києво-Печерському патерику. Як вважає російський дослідник С. А. Іванов, юродиві в Росії орієнтувалися перш за все на взірць Андрія, царградського юродивого, життя якого було надзвичайно популярним і викликало багато чисельні наслідування [2, с. 158–161]. До числа шанованих російських юродивих належать Авраамій Смоленський, Прокопій Устюзький, Василь Блаженний Московський, Максим Московський, Микола Псковський Салос, Михайло Клопський, Ксенія петербурзька та інші. Не так давно, православно юродивою, яка вимагає поклоніння, оголошена Матрона Московська.

Очевидно, через те, що подвиг юродства є визнанням переважно російського православ'я, той дослідження цього історико-культурного й релігійного феномену науковцями й богословами Росії є досить ґрунтовним [Архангельський С. Жизнь Андрея Христа ради юродивого Мещовского. – Калуга, 1891., Воскресенский Г. А. Древне-славянский Апостол. – Вып. – Сергиев Посад, 1906. Древнерусские патерики. Изд. Л. А. Ольшевская и С. Н. Травников. – М., 1999., Евсеева Л. М. Афонская книга образцов XV ст. М., 1998., С.А.Иванов. Блаженные похабы. Культурная история юродства. – М., 2005., Казакова Н. А. Вассиан Патрикеев и его сочинения. – М.: Л., 1960., Молдаван А. М. Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. – М., 2000., Скрынников Р. Г. Царство террора. – СПб., 1992 та багато інших].

Саме на Русі, юродство як особливий чин мирської святості досягає повного розквіту, який не знав ні греко-візантійський, ні тим більше римо-католицький світ. З 36 юродивих, яких Православна Церква причислила до лику святих, і великої кількості юродивих, що шановуються в народному середовищі, але не канонізовані Церквою, лише шестеро діяли на християнському Сході ще до хрещення Русі.

За влучним висловом видатного російського дослідника Д. Лихачева: «Юродивий – це той самий дурень. Але його критика дійсності побудована на відкритті її невідповідності християнським нормам в розумінні цього юродивого» [3, С.344]. Тобто співвідношення світу культури і антикультури у юродивого перевернуті. Своєю поведінкою (своїми вчинками, жестами) юродивий показує, що саме світ культури є несправжнім світом, світом антикультури, лицемірним, несправедливим, який не відповідає християнським нормам. А тому він постійно, завжди поводить себе в цьому світі так, як потрібно себе поводити лише у світі антикультури. Як і всякий дурень, він діє і говорить невпопад, але як християнин, який не терпить компромісів, він говорить і поводить себе як раз так, як це відповідає нормам християнської поведінки, і у відповідності до знакової системи християнства. Вчинки-жести юродивого одночасно смішні і страшні, - вони викликають страх своєю таємничістю, прихованою значимістю і тим, що юродивий на відміну від людей, які його оточують, бачить і чує щось істинне, справжнє за межами звичного бачення. Юродивий бачить і чує те, про що не знають інші. Його світ двохплановий: для невігласів – смішний, для тих хто розуміє – особливо значимий.

Що ж стосується західного християнства, то говорити про юродство в точному значенні цього слова навряд чи можливо. Не випадково, що європейці, які мали поклоніння до цього подвигу, повинні були переселятися до Росії. На Заході риси, які схожі з юродством виявляються в образі святого Франциска Ассизького, який називав себе «скоморохом Божим». Однак цей тип поведінки був ініційованим традицією «карнавальної культури» середньовічного Заходу з її «святими дурнів» і культом блазнів, в поведінці яких переважала символіка «сміхової культури», яка заміняла символіку «аморального» [3, с. 344]. У відповідності з цим юродивий західноєвропейського зразка ставить на місце аскетичному нехтуванню марнолюбства аскетичну радість життя, а не місце – кепкування світу – розсміщення світу. Але все ж, саме Франциск Ассизький (1811–1226 рр.) став засновником цілого напрямку західної святості. Якось Франциск запропонував своєму товаришу Руффіно відправитися з проповіддю в м. Асцези, але проповідувати потрібно було голим. Саме у такому вигляді і з'явився Руффіно у церкві, а згодом до нього приєднався і сам Франциск. Власне їх дії були покликані продемонструвати прихожанам як корисно іноді зневажати світ. Ця подія нагадує юродство, але дуже поверхнево. Головна відмінність Франциска від юродивого – в соціальній активності, адже саме він заснував орден францисканців. Загальновизнаним є той факт, що юродивий не може нічого створити у соціальній сфері.

Після Франциска у Центральній Італії виникає свого роду традиція «юродствування». На думку російського дослідника С. Іванова, найближче до юродства підійшов Джакопонедо Тоді (1230–1306 рр.) [2, с.359]. Католицьке середньовіччя, яке упритул наблизилось до парадигми юродства, все таки не створило її в тих параметрах, а яких це вдалося східній християнській традиції. Але

повернемося до Олександри Наумової. Неоднозначність постаті якої і спонукала нас до аналізу феномену юродства у східній і західній християнській традиціях.

В оцінці схимонахині Херувими ми дотримуємося класичного визначення юродивої (го), яким називається людина, котра публічно симулює божевілья, прикидається недалекою або шокує оточуючих навмисною розв'язною поведінкою. Православна точка зору на юродство полягає в тому, що така людина добровільно приймає на себе лик божевільної, щоб приховати від світу власну досконалість і таким чином сховатися від суєтної мирської слави. Православна Церква вважає, що ті неподобства, які чинить юродивий можуть мати виховне значення, адже настанови ними даються у формі жартів і парадоксальних тверджень.

Для Православної Церкви (але не всієї) важливим є те, як із діяльності конкретних осіб, видобувати свідчення про реальних юродивих. Ми ж спробуємо висловити до деякої міри протилежну думку: що спонукає визначену релігійну спільноту (тецію), просто народне середовище творити образ юродивого.

В діяльності схимонахині Херувими чітко вирізняються ті риси, які характерні для традиційного юродства: зовнішня недалекість (а іноді й безумство), дар пророкування, викриття грішників, заклик до покаяння, відкриття неправедної влади і провісництво Божої волі. Наведемо кілька прикладів такої поведінки і пророкувань Херувими. У 40-х рр. XX ст. вона деякий час перебувала в с. Горбаків Корецького району на Рівненщині в садибі досить набожного чоловіка Кирила Козярчука. Одного разу Херувима попросила Кирила купити їй черевики великого розміру, і коли він виконав її прохання, стала нещадно ними лущувати Кирила. Ображений чоловік захотівся у копиці сіна. Через деякий час Херувима стала його кликати і називати «батюшкою», на що він ще більше образився. Херувима ж стала його наставляти: «Не ображайся батюшка. Ти будеш святим. Тобі прийдеться перетерпіти страждання, осуд, ув'язнення. Але Господь прославить тебе» [4, с.52].

Як свідчать очевидці, ці слова Кирило Козярчук запам'ятав. Йшли роки. Згодом і він сам став бродячим проповідником православного вчення. У 1962 р. за віру був засуджений і ув'язнений до одного з російських таборів старого режиму, а у 1964 р. там же й помер. Так збулось одне із пророкувань Херувими. Життя Кирила Козярчука вмістило в себе і страждання, і гоніння, і осуд, і ув'язнення за віру.

Розповідають ще такий випадок. Якось через с. Шкарів, що поблизу с. Горбаків йшла Херувима із своїми наближеними. Справа була весною, і люди працювали на своїх городах. Херувима зупинилась поблизу жінки, яка сіяла мак і сказала: «Навіщо сієш? Завтра буде сніг». І дійсно, назавтра випав сніг.

У с. Горбаків прийшла провідати Херувиму одна жінка. На прощання схимо монахиня сказала: «Молись, щоб дочка твоя не лишила дітей сиротами». Жінка, сповнена тривоги, залишила дім Херувими. А невдовзі її дочка поїхала на базар торгувати. В дорозі її перестріли лихі люди, забрали весь товар і задумали жінку вбити, але не наважились. Згодом мати приходила до Херувими дякувати за те, що вона відвернула біду.

Якось до схимонахині Херувими прийшла дівчинка. Вона дала їй в руки олівець і наказала малювати ікону. Дитя відповіло, що не вміє. А Херувима одно заставляє. І маленька дівчинка досить непогано намалювала першу у своєму житті ікону. І малює ікони до цього часу.

Якось приїхав до схимо монахині художник-реставратор за благословенням. Він збирався реставрувати одну із церков на Рівненщині, а згодом, цей же художник прибув просити благословення на позолоту іконостасу. «Як золотити іконостас – в Києві взаєш, – сказала Херувима. Художник подумав, що все сказане вже збулось, адже він розписував позолоту іконостас у м. Корці. Але сказане збулось лише через 15 років, коли він потрапив до Києва і там взнав як правильно розписувати золотом іконостас».

Розповідають, що одного разу Херувима своїм послухникам нікому не відчиняти двері. Але трапилося так, що вони побачили перед дверима жінку, яка просила її відкрити. Послушниця вийшла і сказала, що їм заборонено відчиняти двері будь-кому. Жінка засмутилась, передала милостиню схимонахині і рушила у зворотню дорогу. Через деякий час Херувима наказала послухницям наздогнати жінку і повернути. Після повернення Херувима їй сказала: «Що ти все мовчиш? Вони лихословлять – ти мовчиш. Гроші пропивають – мовчиш. А дітки вдома плачуть». З'ясувалось, що ця жінка була продавщицею. З тих самих пір вона стала випроваджувати з магазину чоловіків напідпитку, нагадуючи їм про сім'ї, які на них чекають.

Одного разу до схимонахині прийшла жінка брати благословіння, а Херувима їй сказала: «У мене дуже болять ноги. Нехай твій брат купить мені валянки. А я його (тобто брата) до себе заберу». Коли жінка не почула, стала плакати, бо подумала, що брат скоро помре (у той час він тяжко хворів). Але через деякий час з'ясувалось, що це було пророкування, яке мало зовсім інший, таємний смисл. Той чоловік через деякий час одужав і згодом став священником у с. Застав'я.

І таких пророцтв, які начебто належать схимонахині Херувими досить багато. Ми не маємо необхідних матеріалів, щоб засвідчити їх абсолютну достовірність. Але все ж, на підставі тієї джерельної бази, яка у нас є, (це переважно, бесіди з людьми, які особисто знали Херувиму), ми можемо говорити про три типи пророцтв, які функціонально і змістовно відрізняються між собою. Перший тип пророцтва есхатологічного характеру. Так, наприклад, Херувима досить часто говорила, що наступають важкі часи. Тяжкі хвороби ляжуть за гріхи на людей. Від початку світу ще не було такого, що очікує людей. До другого типу належать пророцтва, які відтворювали традиційні норми народної моралі, заохочуючи життєву поведінку одних і засуджуючи інших. Пророцтва цього типу до деякої міри можна назвати нормативними. Пророцтва третього типу співвідносилися до деякої міри з побутовим контекстом селянського життя, що фактично прирівнювало їх до традиційних ворожінь.

Одним із основних пунктів повчань Херувими була обов'язкова присутність на всіх панахидах. Відвідуючи будь-який православний храм, вона обов'язково замовляла панахиду, клала на панахидний стіл приношення, ставила і коливо, котре сама ложило, сидючи, роздавала після панахиди. В надмірному шануванні померлих виявляється деякий містицизм.

Чутки про незвичну жінку розносились по навколишніх містечках і селах. Люди йшли до неї за порадою, за благословенням, а ще – з надією почути якась нове пророцтво. Зверталися до Херувими з питаннями війни і миру. Розповідають, що у 60-х рр. XX ст. під час конфлікту між Радянським Союзом і Китаєм, простий люд говорив про те, що Китай може загарбати країну, в якій вони живуть. Херувима ж відповідала наступним чином: «Він сюди не прийде. Я його не люблю».

Під час бурхливих подій 1968 р. у Чехословаччині, люди, родичі яких перебували там на військовій службі або ж на громадській, зверталися до Херувими з єдиним питанням: чи повернуться вони на Батьківщину? Сучасники свідчать, що й ці її пророцтва збувалися.

Таким чином, на підставі аналізу діяльності схимонахині Херувими (Олександри Наумової) ми приходимо до висновку, що власне невіршеність соціальних, духовних питань народу спонукає все той же народ до створення образу юродивої (мається на увазі Херувими), яка одночасно виступає, для них і заступницею, і пророчицею, і до деякої – святою. Побутує і в науці світській, і в богословській, що юродство за визначенням є анонімна святість, яка розкривається лише після смерті праведника. Юродива (вий) повинні доводити сою корисність для духовного життя суспільства не лише незвичною поведінкою. Потреба в альтернативних обґрунтуваннях стає особливо помітною у суспільствах, де накопичується значна кількість невіршених духовних, соціально-економічних проблем. В таких суспільствах образ юродивих має безпеку перетворення у форму суспільного протесту.

Юродство схимонахині, на нашу думку, є до деякої міри класичним. Вона монологічна і авторитарна. Її звинувачення спрямовані не лише проти людських гріхів і забуття православних заповідей. Її основне завдання – нагадувати про есхатологічну сутність православ'я.

Постать юродивої Херувими ще за її життя викликала неоднозначну оцінку в середовищі православного духовенства, чернецтва і парафіян і не лише на Рівненщині. Дедалі частіше піднімається питання про її канонізацію, земля з її могили вважається цілющою,

такі ж властивості має і фото Херувими, де вона зображена з посохом і клунком. Зрозуміло, що та частина православних, яка засуджує містичну сторону діяльності Херувими, аж ніяк не зацікавлена у її канонізації. Крім того, саме ця частина православних духовних ієрархів, серед яких і митрополит Одеський й Ізмаїльський Агафангел, нинішній предстоятель Української Православної церкви Московського патріархату Онуфрій, єпископ Почаївської лаври Володимир, єпископ Володимир-Волинський і Ковельський Никодим засуджують не лише містичну діяльність Херувими, а й її сподвижника – Леонтія, діяльність якого Синодальна богословська комісія у 2001 р. визнала єретичною, яка руйнує основи святої Православної Церкви. Власне, діяльність цих двох особистостей, які з повним правом можна віднести до харизматичних, вносять розкол у діяльність православних Московського патріархату і не лише на Рівненщині. А вже досить схвально оцінюють подвижництво схимомонахині Херувими митрополит Дніпропетровський і Павлоградський Іриней, архієпископ Рівненський і Острозький Варфоломій та багато інших ієрархів Православної церкви Московського патріархату, а також низове парафіяльне духовенство, ченці, настоятелі монастирів, прихожани.

Ми хочемо звернути увагу не лише на конкретний, одиничний феномен юродства в особі схимомонахині Херувими. Ми вважаємо, що подібні феномени існують у багатьох регіонах України, але з якихось причин, вони не знайшли ще своїх дослідників. Власне, це є дослідження в царині практичного релігієзнавства. Неоднозначність оцінки особистості схимомонахині Херувими у православному середовищі свідчить, на нашу думку, про значну кількість проблем, які накопичило сучасне православ'я і від вирішення яких воно ще досить далеко.

Складні суспільно-політичні події в Україні 2013–першої половини 2015 рр. свідчать про відсутність в Українській Православній церкві внутрішньої єдності з низки найважливіших питань, якими для суспільства є оцінка російської агресії і сепаратизму, ставлення до українських військових, добровольців і мобілізації в Україні. Сам Предстоятель церкви, митрополит Онуфрій намагається уникнути однозначних відповідей. Його слова про необхідність синергії між Церквою і громадянським суспільством залишалися декларативними, яка не підкріплена реальними справами. Очевидним є той факт, що в сучасних умовах для Московського патріархату поживлення інтересу до постаті Херувими, її пророцтв є корисним, з огляду на розвинутість містичного світогляду її пророцтв. Саме в очікуванні чуда воєдино зливаються містицизм пророцтв схимомонахині і пропаганда чудес Православної церкви, з метою зростання впливу на парафіан.

Джерелата література

1. Библия: Книга священного писання ветхого и нового завета: канонические. М., 1988.
2. Иванов С. А. Блаженные похабы. Культурная история юродства / С. А. Иванов. – М. : Языки славянских культур, 2005.
3. Лихачев Д. С. Смех в древней Руси / Д. С. Лихачев // Избранные работы: в 3-х тт. – Л. : Художественная литература, 1987.
4. Покровский В. Жизнеописание подвижников Западной Украины / В Покровский. – Б/в, 1992.
5. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза, И. Эфрона. – Т. XLI. – М., 1984.
6. Энциклопедия религий / под ред. А. Забияко, А. Красников, Э. Элбакян / . – М. : Академический проект Гаудеамус, 2008.

УДК 27-726.6:316.7(477.81/.82) «194/198»

І. Булига

ВІРУЮЧИЙ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ (40–80-ТІ РР. ХХ СТ.)

Стаття присвячена аналізу місця і ролі віруючої людини у соціокультурному просторі Волинського регіону 40–80-х років ХХ століття. Зокрема автор розглядає типологію віруючих, акцентує увагу, що офіційною пропагандою образ віруючого формувалася як «ворога», який заважає досягнути поставленої офіційною владою мети.

Ключові слова: Волинський регіон, віруючий, атеїзм, соціокультурний простір.

The article analyzes the place and role of the believer in sociocultural space Volyn region 40-80 years of the twentieth century. In particular, the author examines the typology of the faithful, emphasizing that the official propaganda image believer formed as an "enemy" that prevents the official authorities achieve the objective.

Key words: Volyn region believer, atheism, socio-cultural space.

В умовах складних соціокультурних трансформацій, що проходять нині в Україні, необхідним та нагальним є повноцінне наукове осмислення минулого, як необхідної умови у вирішенні сьогочасних проблем. Час інверсій позаду і цей досвід минувшини вимагає не примітивних оцінок, а його використання. Особливий інтерес у цьому аспекті становить аналіз місця і ролі віруючого у системі координат радянського суспільства.

Радянська соціалістична система передбачала відсутність такого явища як релігія і церква, і відповідно, – віруючих. Тому протягом усього існування радянської влади велася боротьба з релігією та її носіями. Таким чином, для території з релігійним устроєм, яким був Волинський регіон, почалися складні і неоднозначні процеси формування якісно іншого соціокультурного простору, ядром якого поставали нові культурні цінності. Продуктом таких процесів було виникнення радянської спільноти людей. Почалися інверсійні процеси в суспільній свідомості, які передбачали докорінну зміну аксіологічних пріоритетів у тогочасному волинському суспільстві. Для простого робітника чи селянина (каркас, який був рушійною силою нової дійсності) пропаговане майбутнє ототожнювалося із тими ціннісними орієнтирами, взірцями і стереотипами поведінки, які вписувалися у нову дійсність. Остання поставала шляхом уніфікації культурного рівня, усунення культурних розбіжностей і спрощення культурної ситуації. Як наслідок, відповідність масової свідомості базовим особливостям суспільної організації забезпечували внутрішню стійкість системи.

Таким чином у радянську повсякденність (певний каркас, що забезпечував життєздатність суспільства) вписувалася лише «нова людина» (була водночас і «своєю»), яка мала позбавитися «пережитків» попередньої епохи, насамперед релігійних. Співпротичність до творення «нового життя» передбачала підтримання системи мифів та ідеологем, що лягли в основу формування радянської ідентичності (усвідомлення людиною себе як частини радянської спільноти). Остання постає впродовж 1940–1980-х рр. під впливом радянської ідеології і формується як невід'ємна складова комплексу ціннісних, політичних, матеріальних стереотипів.

У післявоєнні роки концепт «радянської ідентичності» включав чотири основні складові: політичну лояльність, прийняття офіційної марксистсько-ленінської лояльності, відданість ідеї будівництва соціалізму та російськості. Остання складова була пов'язана з тріумфом «російської моделі» повсякденного ведення політики. «Нова людина» (яка автоматично поставала «своєю» та важливим елементом позитивної ідентифікації) могла вповні долучитися до загальних соціокультурних процесів. До того, що у нашому контексті виявляється значимим, на людей з певним типом свідомості, яких відносили до «своїх» мала спиратися тоталітарна держава. Поряд з тим вона намагалася знищити тих, чий особистісні структури суперечили бажаній моделі, хто не вписувався у нав'язану зверху систему цінностей.

У цьому контексті, зауважимо, що умовою виправдання та функціонування такої системи стало формування специфічної культури страху. Саме атмосфера страху та підозри лежала в основі соціалістичного ладу (зрештою, вона стала і однією з причин його загибелі), духом ворожості було пронизане все радянське суспільство. Образ ворога, який конструювався офіційною пропагандою, розділяв оточуючих на «своїх» та «чужих». Останній відіграв важливу роль, на думку Н. Шліхти, з якою ми цілком

погоджуємося «у становленні зв'язку між соціальними «ми», що його репрезентує влада, і своїм «я», що є складником цього «ми». Зрештою як природна (унаслідок зростання соціальної напруги) так і штучна (як результат вмілої маніпуляції влади) актуалізація образу ворога «у радянській риторичі, призвела до посилення/відродження архаїчних інтегративних механізмів, що посилюють почуття солідарності, колективної («ми/населення» – «влада») єдності» перед лицем рідше дійсних/уявних загроз [6, с. 39–40].

Відтак у соціальному конструюванні дійсності необхідною і життєво важливо поставало для радянської системи закріпити масові уявлення про «свого» і «чужого». Причому демаркаційні лінії були проведені досить чітко і без вагань роль «чужого» покладалася насамперед на віруючих. І хоча у радянській державі де-юре радянська конституція гарантувала право відправляти релігійні культу, проте у віруючих де-факто була відсутня можливість проводити релігійні практики (вести релігійні пропаганду, святкувати релігійні свята, відвідувати церкви і т. д.) Цілеспрямовано втілювався стереотип віруючої людини похилого віку, неграмотної, здебільшого мешканця сільської місцевості, яка не володіє науковим знанням і матеріалістичним світоглядом.

Зважаючи на останній факт у суспільстві культивувався бінарна опозиція «міський» – «сільський». Зрештою, в основному, віруючі (особливо воцерковлені) проживали у сільській місцевості. З огляду на це головним напрямком виховної діяльності на селі (як і в місті також) було поширення атеїстичного світогляду і колективістського мислення. Саме останнє сприяло формуванню «людини у натовпі», яка «щезає як культурна особистість, стаючи істотою інстинктивною та імпульсивною, яка втрачає відчуття відповідальності за все, що вона творить разом з усіма. При цьому маса легко піддається навіюванню, легковірна та некритична, мислить образами і не сприймає розумних доказів» [7, с. 346].

Як спосіб формування нової радянської ідентичності одним з основних завдань поставало залучення робітників і селян у загальні соціокультурні процеси. З огляду на це головним напрямком такої діяльності стало поширення атеїстичного світогляду. Низка як зарубіжних науковців (М. Бурдо, В. Колаж, Д. Пауел та інші) та українських науковців (Н. Шліхта, В. Войналович, Я. Стоцький, О. Панич) розглядали систему атеїстичної пропаганди в СРСР як політичний проект радянської державної еліти, спрямований на те, щоби придушити потенційні осередки інакомислення та опозиції, які могли становити релігійні спільноти. Саме за допомогою пропаганди, наголошують Б. Андерсон та О. Панич, «інтелектуальна еліта створювала образ церкви як «внутрішнього ворога» для того, щоби використати його у процесі формування уявленої спільноти під назвою «радянський народ» [4, с. 123].

Відповідно образ віруючого конструювався пропагандою як «ворога», що заважає досягнути поставленої мети – комунізму. Хоча радянські керівники заявляли, що віруючі люди не чужі, вони так само, як і решта в радянському суспільстві перебувають у «лавах будівників комунізму». Натомість «чужою» проголошувалася система релігійних ідей, поглядів, переконань. Тому «чужість» пояснювалася шляхом дискредитації конкретних носіїв релігійних ідей [4, с. 130].

Починаючи з 60-х років ХХ ст. замість релігійних обрядів радянський уряд намагався втілити «соціалістичні обряди» і «нові традиції» (вони виступали інструментом політичної релігії) до яких мали бути долучені без винятку усі. У цьому контексті обряд виконував роль раціоналізації чинного порядку. Адже марксизм-ленінізм набував рис політичної релігії (показово, що такою концепцією користуються західні дослідники для позначення радянської ідеології і за своєю суттю зводиться до політичної ідеології, яка має низку структурних і функціональних аналогій з релігією, а також вплив на маси, який прирівнюється до впливу релігії). Тому, закономірно, головним завданням запровадження системи радянської обрядовості (яка згодом перетворилася у невід'ємну частину радянського стилю життя) було витіснення релігії.

Утвердження кампанії зі впровадження у життя радянських свят, як засіб та інструмент соціалізації населення, актуалізувалася у хрущовський період. Вона, головне, спрямовувалася проти церковних таїнств, зменшення впливу головних церковних свят (особливо Різдва та Великдень). На території Волинського регіону емпіричним підтвердженням таких теоретичних міркувань слугує інформаційна записка Кременецького парткому (1963): «Головною ціллю становимо відібрати у церковників присвоєне ними собі право виступати в ролі хранителів моралі» [5, арк. 143]. Це посилювало відчуття ролі «культурного іншого» для віруючої людини, яка проживала в соціокультурному просторі радянської ідеологічної дійсності, та закріплювало у неї відчуття своєї «чужості».

Такі маніпуляції масовою свідомістю населення здійснювалися відповідно до офіційної ідеології. Одним із складових частин цієї радянської комуністичної ідеологічної доктрини марксизму-ленінізму був науковий атеїзм. Вперше термін політичної ідеології в СРСР у 1954 р. у постанові ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її поліпшення» (не була опублікована у пресі) та «Про помилки у веденні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (на відміну від попередньої, відразу з'явилася на сторінках «Правди»).

Така система ідей, інститутів і заходів виникла у післявоєнні роки після критики помилок попередньої «антирелігійної» пропаганди. За задумом партійних лідерів вона мала охопити широке поле суспільного і особистого життя. Але, що для нашого дослідження є дуже важливим, за допомогою цієї політичної доктрини мали бути перевиховані й переконані віруючі. Головна роль у таких заходах надавалася пропагандистським методам. У цьому сенсі великого значення надавалося створенню системи науково-атеїстичного виховання.

Відтак у суспільстві активно культивувався образ «радянського суб'єкта», який мав володіти мовою «нового суспільства» і концентрувати увагу на тих практиках, що були спрямовані на підтримку насамперед біологічних потреб людини (передусім їжа та одяг). Натомість релігійна віра і практика перешкождали утвердженню своєрідного типу суспільства споживання і заважали зробити будь-яку кар'єру в радянському суспільстві. «Релігія» здебільшого ототожнювалася з церковними інститутами, тоді як інтерес до релігійності поза релігійними об'єднаннями був відсутнім. Відповідно значна увага надлялася контролю над релігійними общинами різних конфесій хоча в таких умовах велика кількість людей намагалися приховати свою конфесійну належність.

Для контролю над релігійними общинами і групами створювалися державні і суспільні структури на місцевому, республіканському, загальносоюзному рівнях. Протягом радянської історії їх діяльність мала різну інтенсивність, проте загальний антирелігійний курс завжди зберігався.

Концептуалізація релігійного феномена як «пережитку» (з точки зору марксистської методології релігія осмислювалася як найбільш відсталий тип світогляду і в цьому сенсі розглядалася як «пережиток») орієнтувала вивчення релігії в соціалістичному суспільстві під кутом зору з'ясування умов, які сприяють розвитку секуляризації суспільної свідомості (в радянській літературі трактується як його «атеїзація»). Відтак основна увага акцентувалася на соціальних умовах і чинниках, які сприяють збереженню/послабленню/руйнації релігійного комплексу у свідомості віруючих. У дослідженнях радянських релігієзнавців наголошувалось на складності і суперечливості цих процесів. Важливого значення набували вплив ідейної атмосфери суспільства, релігійного мікросередовища, інтенсивності та тривалості релігійних переконань людини, характеру трудової діяльності, регіону проживання (останній факт для нашого дослідження набуває важливого значення).

Важливим для нашої розвідки є тогочасні соціологічні дослідження. Хоча вони проводилися не спеціалізованими соціологічними інститутами, проте їх дані, хоча і не позбавлені тенденційності (радянська влада на цьому історичному етапі вимагала від дослідників певної ідеологічної підгонки отриманих результатів і відповідної інтерпретації отриманого матеріалу), є важливими для цільної картини нашого дослідження. В цілому соціологічне вивчення рівня релігійності (визначення співвідношення між носіями релігійної та нерелігійної свідомості) радянського суспільства стало можливим у середині 1960-х рр. з появою достатньої емпіричної бази у вигляді результатів конкретно-соціологічних досліджень [3, с. 134]. Такі дослідження були проведені на початку 1960-х років ХХ століття кафедрою атеїзму Київського державного університету та відділом світоглядних проблем релігії та атеїзму Інституту філософії АН УРСР.

Зазначимо, що застосування методів вибіркового соціологічного дослідження стало альтернативою відомчому обліку відомостей, пов'язаних з діяльністю діючих відповідно закону релігійних громад. Вибірковий метод вимагав проведення певної

кількості бесід (у нашому випадку ця кількість доводилась до 50-80 по кожному об'єкту дослідження). Наведена статистика обґрунтовувалась переконанням у тому, що така кількість віруючих складала більшість релігійної общини, відтак і результати таких досліджень оголошувалися об'єктивними.

Для нас є важливим, що поряд із селищами західної, центральної, східної частини УРСР семінари-дослідження проводилися і у волинському селі Башуки (Кременецький район Тернопільської області) [2, с. 693]. Аналіз таких соціологічних досліджень дозволив зробити висновки, які не втратили актуальності і нині. Зокрема, наголошувалося, що віруючих можна класифікувати за ступенем їх переконання, характеру їх релігійних поглядів, впливу релігійних ідей на їх дії та вчинки [2, с. 693].

Варто закцентувати нашу увагу на тому що, для розвитку соціологічних досліджень в СРСР важливою стала сформульована М. М. Моторіним проблема необхідності типологізації релігійних вірувань. На його думку виокремлення типів потрібно провести відповідно до соціальної структури і культурних особливостей суспільного організму. Ці роздуми лягли в основу формування структурно-типологічного методу як міждисциплінарного і для релігієзнавства, етнології, культурології протягом усього радянського періоду та не втратили своєї актуальності і нині.

Спостереження за ступенем релігійності віруючих у 1970-х роках дали змогу виокремити групи вчених у складі Є. Дулумана, Б. Лобовика, В. Танчера, належність трьох типів віруючих: переконанні віруючі, звичайні віруючі, ті віруючі, що вагаються.

Перша група характеризується крайньою прихильністю до релігії. Вони були активними членами релігійних общин, добре орієнтувалися в релігійному віровченні. Для переконаного віруючого, на думку дослідників, не прийнятне модерністське розуміння священних текстів. Таким чином, відхиляючи релігійний модернізм, вони більше схиляються до консерватизму. Переконані віруючі – це активні прихожани церкви, молитовного будинку, синагоги. Причому відвідували їх вони не рідше одного разу в неділю [1, с. 723].

Переконані віруючі відрізнялися знанням обрядової сторони релігії, дотримувалися усіх постів. До будь-якої модернізації культу, так як і до спроб реформування вчення, вони відносилися вкрай негативно. Деколи посеред таких віруючих траплялися релігійні фанатики. На думку вчених, відсоток переконаних віруючих у релігійних общинах складає не більше 10% [1, с. 724]. Безумовно, зважаючи на тенденційність і заангажованість радянських вчених, думаємо, що у православному середовищі цей відсоток, очевидно, був більший, проте не набагато. У протестантському ж – звичайно набагато більший. Проте, цілком погоджуємось з думкою цих науковців про те, що у практичному житті поєднати і дотримуватися усіх рис, якими наділений переконаний віруючий, безумовно важко.

Друга група – це звичайні віруючі. У них релігійні і безрелігійні уявлення займають однакове місце. У свідомості такого віруючого протистоять віра в Бога і віра в життя, свої сили, знання. З релігією звичайний віруючий знайомий більше з обрядової сторони. В церковному житті він участі майже не приймає: світські справи у його житті посідають важливіше місце, ніж церковні [1, с. 724–725].

Релігійні переконання звичайного віруючого складні і суперечливі, динамічні та мінливі. Такий віруючий цілком сприймає модерністське розуміння тих чи інших постулатів віровчення, оскільки це певною мірою наближує суперечливі сфери його світогляду.

Така група віруючих є найчисельнішою в православному середовищі. На думку Є. Дулумана, Б. Лобовика, В. Танчера, яку ми поділяємо, у конфесіях баптистів, адвентистів, свідків Єгови звичайні віруючі складали біля 30%. Припускаємо, що така тенденція була характерною і для Волинського регіону.

Третю групу віруючих утворюють ті, що вагаються. До них відносяться люди, світогляд яких містить релігійні ідеї, проте місце таких ідей у свідомості є незначним. Доволі розмиті уяву вони мали і про релігійне віровчення, не завжди орієнтуються у питаннях релігійного культу, у житті общини вони жодної участі не брали [1, с. 725–726]. Релігійність такого віруючого є нестійкою, зазвичай він є байдужим до відтворення релігійного культу і не приймає у цьому процесі активної участі як прихожанин. На думку радянських вчених кількість таких віруючих складає не більше 30% [1, с. 726].

Звичайно, аналізуючи типологію віруючих Волинського регіону зазначимо, що характеристики узагальнені. Посеред різних конфесій (православні, католики, іудеї) віруючим була притаманна іманентна лише їм специфіка. До того, що є важливим для нашого дослідження посідає той факт, що релігійні практики радянського періоду здійснювалися не лише віруючими (адже, до прикладу, охрещували дітей у сім'ях, які не ідентифікували себе як віруючі).

Відтак радянська держава цілеспрямовано здійснювала маргіналізацію віруючих, витісняючи їх із важливих сфер соціокультурного буття краю, обмежуючи будь-які прояви релігійності. Офіційно насаджуваним ціннісним настановами були «чужими і неприйнятними» для віруючої людини. Останній факт сприяв посиленню у віруючого відчуття своєї «чужості» та, зрештою, сприяв його суспільній ізоляції.

Джерела та література

1. Дулуман Е. К. Добовик Б. А., Танчер В. К. Образ верующего: степень, мотивы и уровни религиозности / Е. К. Дулуман, В. К. Танчер // Вопросы религии и религиоведения. Вып. VI: Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Украины [Текст]: сборник. Часть 1: Феномен советского религиоведения: украинский контекст / сост. и общ. ред. Ю. П. Зуева, А. Н. Колодного, Л. А. Филипович, В. В. Шмидта, П. Л. Яроцкого – М. : ИД «МедиаПром», 2010. – с. 719–737.
2. Ерышев А. А., Танчер В. К. Методика и результаты конкретно-социологических исследований религиозности / А. А. Ерышев, В. К. Танчер // Вопросы религии и религиоведения. Вып. VI: Антология отечественного религиоведения: Религиоведение Украины [Текст]: сборник. Часть 1: Феномен советского религиоведения: украинский контекст / сост. и общ. ред. Ю. П. Зуева, А. Н. Колодного, Л. А. Филипович, В. В. Шмидта, П. Л. Яроцкого – М. : ИД «МедиаПром», 2010. – с. 691–698
3. Кильдеев М. Уровень мусульманской религиозности населения в Среднем Поволжье и Приуралье по данным советских социологических исследований (1966–1991) / Государство. Религия. Церковь. – № 1(32). – 2014. – С. 131–150.
4. Панич О. І. Міф про баптистів у радянському суспільстві 1950–1980-х рр.: марновірство і пропаганда / О. І. Панич // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 123–142.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 376.
6. Шліхта Н. Історія радянського суспільства : Курс лекцій / Н. Шліхта. – 2-ге вид., переробл. і доп. – Харків : Акта, 2015. – 252.
7. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України: Монографія / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2004. – 736 с.

УДК 908(477.81)

В. Закревський

КРАЄЗНАВЧІ СТЕЖИНИ І. Г. ПАЦУКА (1938–2013) – ДОСЛІДНИКА РІВНЕНЩИНИ

В статті аналізується життєвий і творчий шлях Івана Григоровича Пацука (1938–2013), журналіста і літературознавця, краєзнавця. З'ясовується його внесок у створення та розгортання діяльності Рівненського обласного краєзнавчого товариства.

Ключові слова: І. Г. Пацук, Рівненське обласне краєзнавче товариство, видавнича діяльність, організація конференцій.
V. S. Zakrevskiy Local lore paths of I. G. Prashuk - researcher of Rivne.

In this article analyzes life and creative way of Ivan G. Paschuk, who is journalist and literary scholar, local historian. Explains his contribution to creation and deployment of Rivne's regional local lore society activity.

Key words: I. G. Paschuk, Rivne's regional local lore society, publishing activity, organization of conferences.

Вивчення минулого рівненського краю як складової історичної Великої Волині ось уже поспіль більше ста років перебуває в полі зору краєзнавців. Започатковане дослідження історії Рівненщини в добу Російської імперії, по тому продовжене в умовах відродженої Речі Посполитої у міжвоєнний період, широко використовувалось у подальшому радянською державою для пропаганди класової ідеології, сумнівних переваг і досягнень тоталітарної радянської системи. Проте і в той складний час ідеологічних догм і священних партійних гасел саме у краєзнавстві можна було віднайти пристанище для творчості, хоча б у якійсь мірі відстороненій від радянської дійсності.

Шлях Івана Григоровича Пашука до рівненського краєзнавства не виглядав прямою дорогою. Його мала батьківщина мала іншу назву – Холмщина (Люблінське воєводство Польщі), де він народився в українській сільській родині трударів, і де пройшло його раннє дитинство. З Рівненщиною його родину пов'язала трагічна повоєнна акція примусового виселення українців з Польщі до Радянської України, в результаті Пашуки знайшли пристанище на Рівненщині, оселившись на території сучасного Млинівського району. В селах Млинівщини – Богушівка, Новин, Довгошия збігали шкільні роки Івана. Саме тоді і проявилось його зацікавлення журналістською і літературною творчістю – поки що не пов'язані впритул із краєзнавчою тематикою. Так, під час навчання у школі Іван Пашук редагував класні та загальношкільні стіннівки, а з 1955 року починає дописувати до районної газети “Радянське життя”, дитячої газети “Зірка”, обласної газети “Червоний прапор” (нині “Вільне слово”).

Потяг до літератури і журналістики привів І. Пашука до Рівненського державного педагогічного інституту. У 1957 році юнака зараховують студентом українського відділення філологічного факультету з додатковою спеціальністю музика і співи. В інституті він активно долучається до громадського життя, стає членом літературної студії та продовжує дописувати до газет, багатотиражки “За вчительські кадри” [1, с. 145].

Влітку 1958 року Іван Пашук уперше вирушив у студентську науково-мовознавчу експедицію вивчати Рівненське Полісся. Молодого та здібного юнака, який мав організаторські здібності, зацікавили журналісти, і невдовзі 1959 року він очолив літературне об'єднання при Рівненській районній газеті “Радянське село” (нині “Слово і час”).

По закінченні навчання у 1962 році Іван Пашук, як молодий спеціаліст, отримав розподіл на роботу учителем української мови, літератури та співів у Великолушівській середню школу Любешівського району Волинської області. Із колективом цього навчального закладу він встиг познайомитися ще студентом під час проходження тут педагогічної практики, отож до праці на освітянській ниві взявся охоче. Та невдовзі його мобілізують на строкову службу в армію, де він не полишає свої літературні захоплення і продовжує публікуватися в армійських газетах “Слава Родины” та “Крылья Родины”, а також в “Літературній Україні” [2, с. 8].

Після демобілізації з армійської служби у 1964 році Іван Григорович почав працювати завідувачем відділом листів і робітькорів рівненської районної газети “Слово правди”. Одночасно очолює літературне об'єднання, що діє при редакції газети. У перших своїх газетних публікаціях Іван Пашук стверджує, що література потрібна кожному, як повітря. Вона збагачує розум, надихає серце, возвеличує красу життя. Вона – великий друг людини. Він високо цінував творчість Олеса Гончара, Миколи Руденка, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка і наголошував, що у їхніх творах – глибинна правда життя.

У 1966 році молодий журналіст був переведений на посаду завідувача відділом шкільної і студентської молоді обласної молодіжної газети “Зміна”. Цю посаду І. Г. Пашук обіймав до 1974 року, при цьому паралельно працював вчителем-філологом у Городоцькій вечірній школі Рівненського району. А ще одночасно навчався на факультеті журналістики Львівського державного університету ім. І. Франка. Така журналістська робота у цей період життя була визначальною у його професійній біографії. Вона дозволяла багато подорожувати і набувати знань про повсякденне життя простих людей, їхні проблеми і уподобання. Щоправда, писати відверто про наболілі життєві негаразди не випадало, оскільки цензурування друкованого слова в радянській системі контролю над суспільством працювало злагоджено.

У березні 1968 року Іван Григорович Пашук став членом Спілки журналістів України. Протягом 1974–1976 років він працює власним кореспондентом рівненської обласної газети “Червоний прапор” по Здолбунівському, Рівненському та Костопільському районах. Тоді ж його обирають заступником обласного літературного об'єднання.

У січні 1977 року Іван Григорович Пашук переведений на посаду завідувача корпункту по Рівненській, Волинській і Житомирській областях “Робітничої газети” республіканського значення. Після реорганізації кореспондентської мережі з червня 1988 року він працює кореспондентом “Робітничої газети” у Рівненській та Волинській областях. При цьому не полишає дописувати до обласної газети “Червоний прапор”, живе активним громадським життям краю.

У 70-80-тих рр. на сторінках “Червоного прапору” публікувалися рецензії журналіста Пашука на краєзнавчі праці відомих дослідників Рівненщини Григорія Дем'ячука, Гурія Бухало, Георгія Сербіна. Саме їх з'яву і можна окреслити як реальний поступ самого Івана Григоровича по шляху краєзнавчих досліджень. Рецензуючи доробок відомих краєзнавців, він навчався у них освоювати насамперед літературознавче поле регіональних досліджень Рівненщини. У цей період свого творчого життя молодий журналіст на шпальтах “Робітничої газети” та “Червоного прапору” знайомив читачів з краєзнавчими, історичними та літературознавчими джерелами про наш край. Доводилось йому виступати у ролі популяризатора творчості рівненських письменників Лаврентія Кравцова, Сергія Мельничука, краєзнавця і дитячого письменника Євгена Шморгуна, байкаря Петра Красюка, поета Анатолія Котовського. А ще рецензувати драматургічні твори місцевих письменників – Ростислава Заса, Степана Бабія, Василя Басараби, Миколи Пшеничного. Газетні дописи журналіста Пашука доносили до рівненського читача найсвіжішу інформацію про роботу Рівненського обласного літературного об'єднання, творчий доробок його членів – поетів, прозаїків, драматургів і критиків Рівненщини.

Ще одним напрямком журналістської діяльності І. Г. Пашука була популяризація нових українських літературних видань, поміж яких і краєзнавчих. У 70–80-х рр. на сторінках районної газети “Слово правди” у рубриці “Прочитай цю книжку”, з'являються його систематичні огляди новітньої літератури, найчастіше підписані такими псевдонімами, як от П. Іваненко, І. Григоренко, П. Ашук, Г. Богуш, І. Григорук.

Вже в ранній період своєї творчої діяльності допитливий філолог і журналіст І. Г. Пашук розпочинає власні дослідження життя та творчості літературних діячів, які залишили помітний слід на літературній карті Волинського Полісся та були тісно пов'язані з Рівненщиною. У 70-ті роки Іван Григорович веде пошуки досліджень та збирає матеріал про одного із засновників Полтавської спілки селянських письменників “Плуг” – поета Юрія Зіновійовича Жилка. Уродженець села Підлужжя Костопільського району Рівненської області Юрій Жилко в 20–30-тих рр. ХХ століття публікувався на шпальтах багатьох українських республіканських видань. Тож довелося переглянути їх Пашуку чимало, перш ніж звести до купи увесь його творчий доробок. Як відомо, у березні 1938 року наш земляк був звинувачений НКВС “в активній участі в контрреволюційній націоналістичній організації та проведенні антирадянської роботи” і розстріляний. Івану Григоровичу вдалося знайти цікаві, прижиттєві світліни письменника, його нові поетичні, прозові і критичні твори, які утверджують в думці про велику обдарованість і талант Юрія Жилка [7].

Важливою віхою творчої активності Івана Григоровича Пашука та його зацікавлень краєзнавчою тематикою стала участь навесні 1988 року в інспекторсько-водній експедиції по судноплавній нижній частині Горині – найбільшій річці Рівненської області.

Експедиційний маршрут проліг від Іванової Долини, що під Костоподем, аж до зустрічі Горині з Прип'яттю – вже в Білорусі, а його загальна протяжність складала більше 200 кілометрів [3, с. 168].

В ході експедиції журналіст Іван Пашук збирав нові та невідомі історичні, літературні, фольклорно-етнографічні відомості про рівненський край. Зокрема, під час експедиції вдалося відвідати село Городець Володимирецького району Рівненської області, в якому у 40-х рр. XIX ст. проживав зі своєю родиною Юзеф Ігнацій Крашевський – відомий польський письменник. Мешканці цього села зберігали пам'ять і про українських письменників вже XX сторіччя – Авеніра Коломийця та Галину Гордасевич, життєві дороги яких пов'язані із цим надгоринським краєм. Ця експедиція на довгу пам'ять закарбувалася Іванові Пашуку, матеріали з якої він використовував у подальших дослідженнях про рідний край.

31 березня 1989 року І. Г. Пашук був обраний головою Рівненського обласного краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців (від жовтня 2008 року – Національна спілка краєзнавців України). У березні 1990 року він був делегований на перший установчий з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців, який проходив у Київському “Українському домі”. Варто наголосити, що під час дебатів на з'їзді щодо назви громадського об'єднання краєзнавців саме Пашук запропонував назву «Всеукраїнська спілка краєзнавців». У подальшому він брав участь у чотирьох наступних з'їздах Всеукраїнської спілки краєзнавців. Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців Академік Петро Тимофійович Тронько так характеризував організаторські здібності Пашука: “Саме Іван Григорович чітко і принципово на з'їздах наголошує на вирішенні багатьох злободенних проблем краєзнавчого руху Рівненщини та України” [2, с. 6].

Від часу заснування Всеукраїнської спілки краєзнавців І. Г. Пашук був членом правління і удостоївся звання почесного його члена. Це зобов'язувало до активізації краєзнавчого руху на Рівненщині. Так, очолюване ним Рівненське обласне краєзнавче товариство розгортає активну співпрацю з установами культури та освіти, залучає до свого кола все більше краєзнавців. Одним із напрямків такої співпраці стала участь у проведенні у 90-х рр. науково-практичних конференцій “Берестецька битва в історії України”.

У 1991 р. краєзнавчі товариства Волинської, Житомирської, Хмельницької та Рівненської областей вирішили регулярно проводити науково-краєзнавчі конференції “Велика Волинь: минуле і сучасне”. Їх проведення можна розцінювати як спільний внесок у розвиток краєзнавчого руху ентузіастів з багатьох куточків історичної Волині в умовах незалежної України. А ще Рівненське обласне краєзнавче товариство активно долучалося до організації та проведення таких краєзнавчих заходів як науково-краєзнавчі конференції “Острог на порозі 900-річчя”, “Корцю – 850”, “Гошанське Погориння: давнина і сучасність”. Співпрацювало очолюване І. Г. Пашуком товариство краєзнавців і з редакційною групою обласної редколегії книги “Реабілітовані історією”, яка проводила активну пошукову роботу і продовжує нею займатися й донині по поверненню доброї пам'яті про людей – жертв репресій радянської влади.

Організаторську роботу І. Г. Пашук поєднував і з творчою діяльністю. За своє життя, яке нагло обірвалося у вересні 2113 року, він підготував більше сотні публікацій, які представлені у багатьох краєзнавчих та наукових збірниках. На сторінках його публікацій найбільше йдеться про літературних діячів Рівненщини та ширше – історичної Волині. Для донесення детальнішої інформації про літературних митців до читацького загалу дослідник видав літературну карту Млинівщини – “Млинівщина літературна” (1992). Вагомим підсумком літературно-краєзнавчої творчості І. Г. Пашука стала “Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини”.

Все своє свідоме життя талановитий педагог та заслужений журналіст України Іван Григорович Пашук збирав матеріали краєзнавчого характеру та досліджував свою рідну Рівненщину. Скільки й пам'ятає його родина, він завжди ходив з ручкою і записником, з якими не розлучався в будні та в свята, щоденно слухав ранкові новини, вів щоденник, у якому накреслював плани майбутніх досліджень і поїздок, любив працювати рано-вранці, коли домашні ще спали [4].

Отже, Іван Григорович завжди знаходився у колориті громадських подій, намагався якомога більше донести невідомі сторінки історії Рівненщини сучасникам, розповісти про щоденні будні простого пересічного громадянина та про особистостей, позабутих історією. У щоденній громадській роботі він ніколи не знав втоми.

Незадовго до смерті Іван Григорович Пашук передав до держархіву Рівненської області чималу частку свого особистого архіву, а також матеріали, які стосуються діяльності Рівненського обласного краєзнавчого товариства. Увесь цей документальний масив чекає дослідників, здатних продовжити вивчення регіональних аспектів історії вже на новій методологічній основі.

Джерела та література

1. Булига О. С. Поєднанні Волиню. Історико-краєзнавчі нариси. Кіносценарій / О. С. Булига. – Рівне: Волинські обереги, 2010. – 232 с.
2. Вибір на все життя: До 65-річчя Івана Григоровича Пашука: Бібліогр. показ. / [Укладач Л. М. Каленюк; Наук. ред. В. П. Ярошук; ред. Л. Г. Сахнюк]. – Рівне: Волинські обереги, 2004, – 72 с.
3. Західне Полісся: історія та культура. Випуск 4. Володимирецький район Рівненська область / [ред. А. Українець]. – Рівне: О. Зень, 2012. – 200 с., 129 іл.
4. Кидрук І. М. Пристрасть на все життя / І. М. Кидрук // Вісті Рівненщини. – 1998. – 20 лютого.
5. Краєзнавці України: сучасні дослідники рідного краю. Довідник. Випуск 1 / [ред. П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, В. В. Врублевська, Ю. З. Данилюк, О. П. Реєнт, В. О. Савчук, А. А. Ситник, Є. М. Склярєнко]. – Київ – Кам'янець-Подільський, 2003. – 270 с.
6. Пашук І. Г. Краєзнавчий спілці – 10 років / І. Г. Пашук // Демократична Рівненщина. – 2000. – 24 березня.
7. Пашук І. Г. Нове про Юрія Жилка / І. Г. Пашук // Червоний промінь. – 1976. – 6 липня.

УДК 39:[645.4:684.43](477.41/.42)"19/195"

В.Сивак

НАРОДНІ МЕБЛІ У СЕЛЯНСЬКОМУ ЖИТЛІ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ КІН. XIX – СЕРЕДИНИ XX СТ.: ПОЛІЦЯ, МИСНИК

У статті на основі зібраних польових етнографічних матеріалів, наявних джерел та наукової літератури стисло аналізується один із видів народних меблів полицюків для схову, укладання та зберігання речей і предметів хатнього та господарського користування – полицю та мисник. Прослідковуємо час їх виникнення, матеріал, розміри, форму, варіанти конструктивних з'єднань, функціональне призначення. Матеріал представлений переважно з території Середнього Полісся (межі річчя Ужа і Тетерева).

Ключові слова: Середнє Полісся, народні меблі, полиця, мисник, ложник, “божниця”, конструктивні з'єднання.

The paper deals with condensed analysis certain type of polishchuck's furniture purposed for custody and storing household objects and good – shelf and plate rack – made on the base of gathered ethnography data's, available sources and scientific literature. The time of sit's appearance, material of manufacturing, size, form, tapes of construction junction, functions are traced. The data's for the investigation gathered mostly from the territory of Central Polisia (country between rivers Uzh and Theteriw).

Key words: Central Polisia, folk furniture, shelf, plate rack, “lozhnyck”, “bozhnytsja”, construction junctions.

Народні меблі – складова частина внутрішнього простору селянського житла, а ширше – матеріальної та духовної культури українського народу. Вони ввібрали в себе надбання минулих епох, створили органічну єдність у замкненому просторі селянської оселі. Характеризувалися практичністю, естетичними уподобаннями та консерватизмом селянина щодо їх розташування в хаті. В них відзеркалено спосіб життя, матеріальні та соціальні відносини, традиції, світосприйняття, звичаї та вірування народу.

Можна допустити, що з усіх предметів, які створювала людина, меблі є одним з найбільш недовговічних, позаяк матеріалом для їх виготовлення служила деревина, яка з огляду на її природну структуру досить легко піддавалася впливам, її нищив час та природні чинники. Ось чому їх замінювали на інші, викидали, ламали, врешті спалювали.

Житлова площа поліської хати в кінці XIX на початку XX ст. була незначною, в середньому 25–30 м² [9, с. 125], тому селяни старалися раціонально заповнити її найбільш необхідними меблями та обладнанням. Деякі з них були настільки довільних розмірів, наскільки дозволяли розміри житлової частини хати. Відповідно простою була їх форма, конструкція та зовнішній вигляд. Виготовляли їх з різних порід місцевої деревини. Кожен вид меблів та обладнання мав у хаті своє усталене, вироблене впродовж віків місце.

Географічне розташування цього регіону – ліси, ріки, озера, болота, суцільне бездоріжжя століттями робили важкодоступним сполучення до сіл, а певна ізоляція стримувала соціально-економічний розвиток. Але поряд з цим ці чинники стали катализатором якнайдовшого збереження та консервації реліквів матеріальної та духовної культури, тоді як в інших регіонах за винятком Українських Карпат, вони практично вийшли із ужитку або представлені дуже фрагментарно, особливо складові матеріальної культури [10, с. 1093].

Польові етнографічні матеріали які були головною джерельною базою статті зберігаються в архіві Інституту народознавства НАН України (усі обстежені населені пункти знаходяться в Житомирській обл. окрім с. Заруддя Іванківського р-ну Київської обл.).

У запропонованій статті, основу якої становлять матеріали польових етнографічних досліджень автора, охарактеризовано матеріал, розміри, форму та конструктивні варіанти одного із видів народних меблів поліщуків для схову, укладання та зберігання речей і предметів хатнього та господарського користування – полицю та мисник. Автор статті не має сумніву у тому, що із полиці, дошки довільної довжини, ширини та товщини розвинувся мисник. З якого часу в інтер'єрі народного життя поліщуків, як і на всій території України використовували полицю, достовірних відомостей не маємо. Гіпотетично допускаємо, що мабуть від того часу, коли почали використовувати і тесану нерухому лаву. А це може бути як стверджують археологічні дослідження Дніпровського Лівобережжя, коли “у будівлях кінця I тис. н. е. все частіше використовуються розколоті деревини (колоди) та каркасна конструкція з розташованих регулярно стовпів у кутках та посередині стін” [4, с. 108–109]. Тож допускаємо, що з цього періоду вже функціонували не тільки колени (тесані) лави, але і колени (тесані) полиці [10, с. 1096]. За матеріалами польових етнографічних експедицій, наукової літератури, збірок музеїв, на полицю поліщуки брали деревину яка росла у даному природно-географічному середовищі та якнайкраще підходила за своїми фізичними властивостями. Переважно брали сосну, ялину, рідше осику, дуб. У досліджуваному регіоні Середнього Полісся побутовало декілька її типів та варіантів. Залежно від того, в якому місці хати закріплювали ту чи іншу полицю, відповідно, вона і виконувала певні функції. Автор цієї статті схильний виокремити такі варіанти побутування хатніх одинарних полиць за їх функціональним призначенням: 1) полиці розташовані над хатніми дверима; 2) полиці розташовані над верхньою черинню печі; 3) полиці розташовані під прип'ічком; 4) полиці розташовані над спальним місцем – полом; 5) полиці розташовані у хаті перед п'ічним вікном; 6) полиці розташовані між сволоками; 7) полиці розташовані вповодж сволока; 8) полиці (“божниця”, “підбожниця”) для утримування ікон; 9) настінні полиці (“ложники”) для укладання ложок; 10) полиці кутові для утримування молитовників, свічок, свяченої води; 11) полиці-вішалки (комбіновані) під радіоприймачі, годинники, керамічні статуєтки релігійного та світського змісту; 12) полиці розташовані у сінях над вхідними дверима; 13) полиці розташовані у коморі.

Побутували певні конструктивні варіанти утримування полиць: 1) на вбитих у зруб стіни хати та сволока дерев'яних кілках довільної довжини, товщини та форми – прямі, конусоподібні, гачкоподібні; 2) на кронштейнах які кріпилися до зрубу хати цвяхами; 3) укладання між сволоками у гнізда кронштейнів; 4) на прибитих до стіни хати брусках; 5) на врубках-гніздах у зрубі стіни; утримування на випусках кінців сволоків. Полиці були за формою – прямокутні, квадратні, овальні, трикутнікоподібні (кутові), трапецієподібні.

На досліджуваній території полиць не декорували, лише торцеві набивні дошки полиць-“підбожниць” контурно прорізували у формі трикутноподібних зубчиків, зигзагів або профілювали. На Коростенщині малювали фарбами, переважно голубого чи зеленого кольору.

На кілки задля їх міцності поліщуки використовували тверду породу деревини – дуб, граб, ясен. Як правило кілки майже завжди виступали за передні грані полиці. В їх верхній частині залишали потовщення, щоб дошка не зсувувалася. В іншому випадку два гнізда просвердлювали під кутом, тоді вставлені в них кілки як і сама полиця передньою гранню були дещо припідняті вгору.

Найдавніші одинарні полиці знаходилися в хаті на сінешній стіні та над дверима, що цілком зрозуміло – тут, біля печі, була визначена робоча зона жінки. На цю полицю, місце якої пізніше заступив мисник, накладалося розмаїте кухонне начиння [5, с. 220; 7, с. 67,68; 11, с. 467; 12, с. 15]. Наприклад, у с. Чудин (Радомишльський р-н) у хаті початку XX ст. полиця лежала на двох кілках, вставлених у просвердлені гнізда в сінешній стіні над дверима. Поряд із полицею, але на чільній стіні хати, висів мисник. У с. Злобичі (Коростенського р-ну) в хаті поч. XX ст. Ольги Хорошин (1919 р. народж.), соснова полиця займала простір уздовж напільної стіни хати та над верхньою черинню печі. Один кінець дошки лежав на прибитому до зрубу сінешньої стіни гранчастому бруску, а інший був прибитий знизу до поперечного сволока хати [3, арк. 45]. Подібні кріпили зап'ічну полицю в с. Буки (Малинський р-н) [1, арк. 58]. На таких полицях зберігали цибулю, часник, мак, горіхи тощо.

У с. Злобичі (Коростенський р-н) в хаті, зведеної у середині XIX ст., виявлено соснову полицю (“обальок”), завдовжки 7 м, завширшки 40 см, завтовшки 5 см, яка висіла вздовж напільної стіни хати понад спальним місцем (раніше – над “полом”) та верхньою черинню печі. Один кінець полиці був примощений у в зарубане гніздо в причілковій стіні, інший – у зрубі сінешньої стіни [3, арк. 43]. На такій полиці раніше сохла лучина, дрова, взуття, а понад верхньою черинню печі – цибуля, насіння тощо.

Невеликі полиці наставляли в хаті і поміж двома поперечними сволоками, розташовуючи її ближче до спального місця (с. Буки Малинського р-ну, Злобичі Коростенського р-ну) [1, арк. 58; 3, арк. 41], де зберігали дрібний інструмент, зілля тощо. Функціонували ці полиці лише в хатах з напівкурною системою опалення.

На полицях іншого типу знаходилися ікони [6, с. 84; 8, с. 58, 61, 62; 12, с. 21]. В усіх досліджених селах їх називали “божницею”, в с. Каленське (Коростенський р-н) “підбожницею” [11, с. 467]. Виготовляли цю полицю із соснової дошки. Найчастіше її складали з двох частин, горизонтальної, завширшки 6-7 см і завтовшки 2 см для ікони, та поздовжньої, завширшки 6-8 см, прикріпленої до неї. Передню частину полицьки часто прикрашав профільний виріз (с. Недашки Малинського р-ну) або ж контурний виріз у формі зубчиків (с. Злобичі Коростенського р-ну) [3, арк. 43].

Усі респонденти старшого віку стверджували, що до 1917 р. ікони знаходилися на причілковій стіні хати підряд (“пудрад”) (с. Малинівка Малинського р-ну), тобто від напільної стіни до чільної. Отже, і “божничка” мала бути відповідної довжини. Зокрема, в с. Злобичі (Коростенський р-н) “божничка” сягала 3 м [3, арк. 43]. Після Жовтневого перевороту кількість ікон у хаті зменшилася, лише кілька ікон розміщували в куті хати, або в кінці причілкової стіни, що з'єднувалася з чільною. Знизу їх підтримувала маленька полицька-“божничка” (с. Велика Рача, Чудин Радомишльського р-ну, Сарновичі, Каленське Коростенського р-ну) [1, арк. 90; 3, арк. 61, 63]. У с. Заруддя (Іванківського р-ну) кутову полицьку, яка підтримувала образ, називали “косинчиком” [3, арк. 85]. На маленькій кутовій полицьки, в яких було просвердлене гніздо, наставляли свічки (с. Малинівка, Будо-Вороб'ї Малинського р-ну,

Рубежівка Народицького р-ну) [1, арк. 31; 2, арк. 12; 3, арк. 36]. Після Другої світової війни всі перераховані варіанти хатніх полиць почали завішувати тюлевими фіранками, а “божнички” під ікони – вишиваними рушниками. Останні малювали олійною фарбою, частіше голубого чи зеленого кольорів.

Не можна оминути одинарні полиці, які знаходилися в снігах та коморі. Скажімо, в с. Обиходи (Коростенського р-ну) в хаті Ніни Сільченко (1914 р. народж.) полиця розміщувалася над дверима при вході із сніей до комори. Дошка лежала на двох виступаючих головках сволоків, які тягнулися вздовж комори [1, арк. 88]. В с. Вишевичі (Радомишльського р-ну) в хаті Тетяни Кузьменко (1909 р. народж.), полиця знаходилася в снігах над вхідними дверима і лежала на двох брусах, прикріплених до зрубу сінешніх стін [1, арк. 65].

Невелику полицьку робили в снігах зліва при вхідних дверях на висоті 70 см від долівки (с. Рубежівка Народицького р-ну), один кінець якої лежав в гнізді, вирубаному у зрубі сінешньої стіни, інший – підтримував кронштейн із двох брусків [1, арк. 36]. Кінець горизонтального бруска, як і того, що його підпирав, були загнані у зруб фасадної стіни, а скріплювалися брусками цвяхом. У с. Великий Ліс (Коростенського р-ну) у хаті Марії Скуратівської (1922 р. народж.) в коморі були три полиці, на яких зберігали продукти. Аналогічні полиці виявлено в селах Обиходи (Коростенського р-ну) та Вишевичі (Радомишльського р-ну) [3, арк. 65, 87].

Поряд з описаними вище варіантами хатніх полиць в інтер'єрі народного житла поліщуків почесне місце займав навісний мисник. Вже сама назва речі засвідчує безпосереднє функціональне призначення, тобто те, що вона служила виключно для зберігання мисок, ложок тощо. У досліджуваних селах мисник частіше називали полицею, можливо тому, що він заступив її місце на сінешній стіні. Виготовляли мисник переважно із соснової, спорадично ялинової дошки. Основу його конструкції становили дві вертикальні дошки, до яких кріпилися чотири або п'ять полиць, розташованих одна над одною. Мисники були довільних розмірів, і залежало це від матеріальної спроможності селянина, точніше від кількості посуду в хаті. Іншими словами, мисник був не тільки декоративною окрасою хати, а й гордістю господині, ознакою її охайності. Зафіксований на дослідженій території фактаж засвідчив побутову функцію двох типів мисника: а) знімного або рухомого; б) стаціонарного, конструктивно з'єднаного зі зрубом, лавою. З-поміж них переважав перший тип мисника, який навішувався на закріплені в сінешній стіні дерев'яні кілки (с. Каленське Коростенського р-ну) [1, арк. 89], або на металеві гаки, вмонтовані у дверну коробку чи сінешню стіну (с. Великі Міньки, Базар Народицького р-ну, Буки Малинівського р-ну, Заруддя Іванківського р-ну) [1, арк. 52; 2, арк. 1]. Великі за розмірами мисники часто ставили на ослончики, які їх підтримували (с. Любовичі, Горинь, Іванівка Малинського р-ну, Чудин Радомишльського р-ну) [1, арк. 18, 42, 48; 3, арк. 58] на два дерев'яні бруски (с. Будю-Вороб'ї Малинського р-ну) [1, арк. 38] або знаходилися на долівці (с. Рудня-Базарська Народицького р-ну, Обиходи Коростенського р-ну) [1, арк. 55, 76].

У стаціонарних мисниках полиці одним кінцем заходили в зарізані пази у вертикальній дошці, яка часто продовжувалася аж до долівки, а інші їх кінці лежали у вирубаних у зрубі фасадної стіни гніздах (с. Рудня Базарська Народицького р-ну) [1, арк. 80]. Інколи нижню полицю мисника додатково з'єднували “замком в заріз” із лавою (с. Мелені Коростенського р-ну, хата 1867 р.) [3, арк. 1].

До найбільш давніх за формою належав навісний сосновий мисник із с. Любовичі (Малинського р-ну) [1, арк. 18] заввишки 100 см, завширшки 90 см, завширшки бічної дошки – 25 см. Його нижню і верхню полицю з'єднували з двома вертикальними дошками зарізом у прямий замок, а дві середні – були вставлені в пази, вирізані в дошках. Невеликі мисники із двома та трьома полицями зафіксовано в селах Граби, Каленське (Коростенського р-ну) [3, арк. 49].

Автор виявив і більш масивні навісні мисники з відкритими полицями завширшки та заввишки більше одного метра. Навісні масивні мисники з відкритими полицями також перегорджували по висоті однією вертикальною дошкою. Зокрема, у с. Рубежівка (Народицького р-ну) ширина цього мисника сягала 135 см, ширина – 100 см, ширина бічних дошок і полиць – 20 см [1, арк. 36]. Простір верхньої полиці вздовж перегороджувала тоненька планка, прибита до боковин двох вертикальних дошок. Робилося це задля того, щоб миски спиралися на неї під певним кутом, а саме – до переду. Аналогічні планочки мали і менші за розмірами мисники, які частіше кріпилися у верхній полиці, спорадично у середній. Внутрішній простір навісного мисника з відкритими полицями розділяли навіпль лише в тому випадку, якщо його ширина була більшою порівняно з висотою. У тих мисниках, висота яких значно переважала їхню ширину, перегоронок не робили. Тильну сторону навісного мисника з відкритими полицями майже ніколи не зашальовували дошками. Зашальований мисник виявлено лише в с. Будю-Вороб'ї (Малинського р-ну) [1, арк. 39]. На стіну, яка проглядалася між полицями, інколи приклеювали, прикноплювали або прибивали маленькими цвяхами газету, кольоровий папір, шпалери тощо (с. Макалевиці Радомишльського р-ну, Мелені Коростенського р-ну) [1, арк. 70; 3, арк. 1]. У повоєнний період подекуди мисники завішували тюлевими фіранками, нижні полиці – тканиною на шнурочку. Часто невеликий за розмірами мисник завішували тканиною повністю (с. Будю-Вороб'ї Малинського р-ну, Макалевиці Радомишльського р-ну, Базар, Межиліска Народицького р-ну) [1, арк. 30, 52, 70]. Невеликий мисник, складові якого становили три полиці, вмонтовували у внутрішню стіну хати (с. Межиліска Народицького р-ну) [2, арк. 6].

Великі навісні мисники не оздоблювали, менші інколи прикрашали карнизом у вигляді вирізаного еліпса з просвердленими у ньому по периметру ненаскрізними дірами, карнизом у вигляді трикутника, збитого із профільованих листів чи прямої контурно вирізані дошки, в якій наскрізно просвердлювали та вирізали різної величини отвори (с. Макалевиці Радомишльського р-ну) [1, арк. 70]. У повоєнний період майже скрізь мисники почали фарбувати.

На досліджуваній території широкого розповсюдження набули навісні масивні мисники, в яких знизу на ширину і на висоту однієї або двох полиць навішувалися на кусочках шкіри або металевих завісах двоє тахльованих дверцят. Так виникла закрита шафка, в якій відкритими залишали дві або три верхні полиці (с. Горинь, Велика Рача, Чудин Радомишльського р-ну, Іванівка, Буки Малинівського р-ну, Каленське Коростенського р-ну) [1, арк. 42, 47, 48].

Побутували також мисники, в яких простір розділяла ще одна дошка, а зліва або справа кріпилися дверцятта з однією або двома вставними тахель, з іншого ж боку полиці залишалися відкритими (с. Межиліска, Рудня-Базарська Народицького р-ну, Осика, Обиходи Коростенського р-ну) [1, арк. 56; 2, арк. 6]. В останньому верхня полиця такого мисника продовжувалася понад вхідними дверима до хати, аж до поздовжнього масивного сволка. Інколи така полиця кріпилася до стіни за допомогою “кісяка”, тобто планки, прибитої до неї (с. Недашки Малинського р-ну) [1, арк. 1].

Широкого розповсюдження у 50-60-х рр. ХХ ст. набули навісні мисники, які закривалися двома вертикальними дверцяттами. Називали їх буфетами. Кожне з дверцят ділилося на дві або три частини, в утворені верхні рами яких вставляли скло, а знизу тахлі. Задню частину цього мисника часто зашальовували дошками. Скажімо, мисник із с. Буки (Малинського р-ну) складався з двох частин: трьох верхніх полиць, зачинених заскленими дверцяттами, які у свою чергу ділилися відповідно на три рамки, та нижньої шафки, яка зачинялася двома тахльованими дверцяттами [1, арк. 53]. У цьому ж селі подібний мисник прикрашав розвинений, масивний, контурно вирізаний карниз у вигляді стилізованих птахів, розташованих симетрично в центрі. В іншому випадку вертикальні фасадні частини мисника прикрашали виточені у формі п'ястярів елементи, рами віконечок – контурна різьба. Мисники малювали темною фарбою (с. Старі Вороб'ї Малинського р-ну, Заруддя Іванківського р-ну). В селах Горинь та Старі Вороб'ї (Малинського р-ну) мисник мав карниз у формі трикутника з профільованими сторонами або контурно вирізаним завершенням [3, арк. 27, 79]. На всі верхні засклені полиці без винятку наставляли в один ряд миски. В закритій нижній шафці зберігали молоко в банках, інше хатнє начиння. В с. Великий Ліс (Коростенського р-ну) рами дверцят навісного мисника були незасклені, а лише заставлені тахлями [1, арк. 87].

У післявоєнний період, особливо в 60-ті рр. ХХ ст., набутком поліщуків став комплект меблів, який автор схильний називати мисником-шафою, позаяк його складовими були і мисник, і шафа, на якій він стояв. В усіх селах цей комплект меблів називали

“буфетом” або “посудною шафою”. Боковини нижньої частини (шафи) завжди були ширшими від верхньої (мисника). В с. Обиходи (Коростенського р-ну) [1, арк. 76] мисник перегороджений навіпіл, права його частина закрита дверцятами, а ліва – три відкриті полиці, на яких виставляють миски. Шафка і полиці мисника дещо піднесені над рівнем верхньої площини нижньої великої шафи. Мисник утримується на двох вертикальних дошках, що правлять одночасно за ніжки. Така конструкція дозволила використовувати верхню площину нижньої шафи, де зберігають різноманітне кухонне начиння.

В іншому різновиді меблевого комплексу на нижню шафу замість мисника з частково відкритими полицями наставляли повністю засклену шафку, яку, як і комплект в цілому, позначають терміном “буфет” (с. Будо-Вороб’ї, Старі Вороб’ї Малинського р-ну, Вишевичі Радомишльського р-ну, Рудня-Базарська Народицького р-ну) [1, арк. 34, 55, 65; 3, арк. 11]. Загалом, цей комплект меблів можна інтерпретувати буфетом-шафою. Малювали їх обов’язково олійними фарбами, часто темного кольору.

Виходячи з вказаних характеристик мисника та особливостей його розвитку, приходимо до висновків, що на дослідженій території побували: а) навісний мисник з відкритими полицями; б) навісні мисники з відкритими полицями та однією шафкою; в) навісний буфет; г) комплект мисник-шафа; д) комплект буфет-шафа.

01. Одинарна полиця над піччю (с. Злобичі Коростенський р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

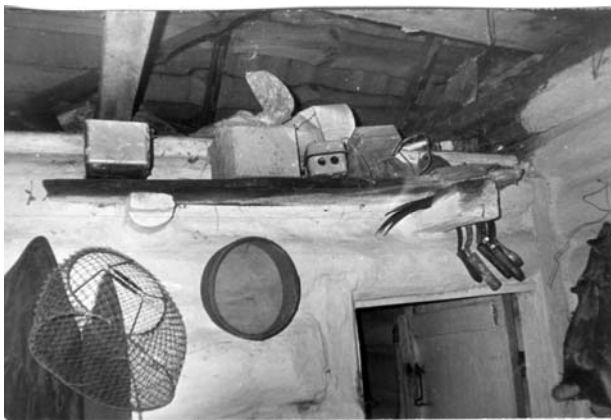
02. Міжсволокова полиця (с. Буки Малинський р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

03. Комбінована поличка-вішалка (с. Велика Рача Радомишльський р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

04. Полиця-“божниця” (с. Велика Рача Радомишльський р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

05. Полиця в сінях (с. Обиходи Коростенський р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

06. Полиці в коморі (с. Великий Ліс Коростенський р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

07. Навісний мисник з відкритими полицями та шафою (с. Межиліска Народицький р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

08. Навісний мисник з відкритими полицями (с. Рубежівка Народицький р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

09. Стоячий комплект мисник-шафа (с. Обиходи Коростенський р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

10. Навісний буфет (с. Великий Ліс Коростенський р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

11. Комплект буфет-шафа, майстер-мебляр Р. Хвостицький (с. Межиліска Народицький р-н). Фото В. Сивака, 1996 р.

Джерела та література

1. Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 426. – Зош. 1: Польові етнографічні матеріали до теми “Інтер’єр народного житла”, зібрані В. П. Сиваком у Житомирській та Київській обл. в 1996 р. – 93 арк.
2. Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 426. – Зош. 2: Польові етнографічні матеріали до теми “Інтер’єр народного житла”, зібрані В. П. Сиваком у Житомирській та Київській обл. в 1996 р. – 13 арк.
3. Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 426. – Зош. 3: Польові етнографічні матеріали до теми “Інтер’єр народного житла”, зібрані В. П. Сиваком у Житомирській та Київській обл. в 1996 р. – 101 арк.
4. Баран В. Д. Походження слов’ян / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський. – Київ : Наукова думка, 1991. – 140 с.
5. Бойченко В. Етнографічні особливості польсько-подільської перехідної зони / В. Бойченко // Джерела до української етнології : матеріали польових досліджень. – Київ : Задруга, 2011. – Вип. 1. – С. 212–236.
6. Бойченко В. Короткі етнографічні відомості про с. Полиці Камінь-Каширського району Волинської області кінця XIX – початку XX століття / Валентина Бойченко // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. – Рівне : Перспектива, 2003. – Вип. IV. – С. 64–99.
7. Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України : Полісся / А. Г. Данилюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. – 147 с.
8. Свирида Р. О. Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся / Р. О. Свирида // Народна творчість та етнографія. – Київ, 1979. – № 3. – С. 56–63.
9. Сивак В. Інтер’єр польського житла / Василь Сивак // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. – Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. – С. 125–166.
10. Сивак В. Народні меблі у селянському житлі Український Карпат та Середнього Полісся кін. XIX – XX ст.: тесана нерухома лава / Василь Сивак // Народознавчі зошити. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2015. – № 5 (125). – С. 1092–1104.
11. Сивак В. Полиця / Василь Сивак // Мала енциклопедія українського народознавства. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. – С. 467.
12. Таранущенко С. А. Давнє польське житло / С. А. Таранущенко // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 1. – С. 8–23.

УДК 392.81(=161.2):[664.65.05:664.653]

А. Зюбровський

ПІКНА ДІЖА У НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО РЕГІОНУ: ОСОБЛИВОСТІ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ПОВОДЖЕННЯ

На основі аналізу наукової літератури, опублікованих джерел та власних польових етнографічних матеріалів досліджено особливості технології виготовлення та поводження із центральним компонентом групи хлібопекарського начиння – пікною (хлібно) діжею, призначеною для заквашування та пластифікаційної обробки (замішування) вчиненого (кислого) тіста. З’ясовано семантику значної кількості обрядодій, пов’язаних із використанням цього бондарного посуду, та встановлено чинники, що визначали його семіотичний статус.

Ключові слова: пікна діжа, клепки, хліб, тісто, жінка, нечисте дерево, миття ритуальне.

On the base of analysis of the scientific literature, published sources and own ethnographical data's the author explores peculiarities of producing and treatment with the main component of the bread baking utensils group – dough trough – which meant for leavening and kneading of leavened dough. The numerous rites connected with this cooper's barrel explained, also defined factors which determined its semiotic status.

Key words: dough trough, lags, bread, dough, woman, foul tree, ritualistic washing.

Центральним компонентом групи хлібопекарського начиння була пікна або хлібна діжа. Вона відома не всім слов’янським народам. Так, для народної культури південнослов’янських етносів, яким не було притаманне виготовлення вчиненого хліба, характерним є застосування при хлібопеченні лише хлібного корита.

Варто зауважити, що вчені-етнологи на даний час вже торкалися окресленого кола питань. Наприклад, роботи С. Гвоздевич присвячена особливостям бондарства українців Карпат [15], Т. Пархоменко писала про роль діжі у повсякденні та обрядовості поліщуків [32, с. 116–121]. Однак територія Південно-Західного історико-етнографічного регіону*, з даної точки зору, більшою мірою залишається на сьогодні поза увагою дослідників.

Терміни, якими означають цей бондарський виріб, характеризує значний ступінь однорідності. На території Південно-Західного історико-етнографічного регіону України найпоширенішими є “діжа”, “діжка”, “пікна діжа”, “хлібна діжа” (на Поліссі поширений термін “пікална діжа” [12, с. 150]).

Це хлібопекарське знаряддя було конусоподібної або циліндричної форми, зі вставним дном і зйомним віком. Клепки для діжі виготовляли із таких порід дерева, як сосна, смерека, липа, клен, явір, ялиця, дуб та бук. Вибір таких порід деревини зумовлений необхідністю забезпечення для діжі функціональної міцності та водонепроникності. Дно, зазвичай, робили дубовим, адже це дерево є найміцнішим, що сприяло кращому збереженню бондарського виробу.

Діжу часто виготовляли із мішаних клепок, що пов’язано з прикметами ірраціонального характеру. Зокрема, поліщуки вважали, що тісто добре вдається лише у діжі із дубово-соснових клепок [32, с. 116]. Зв’язок між дубовою та сосною деревиною при виготовленні діжі в українців зберігся у приказі: “Соснові клепки, дубове дно”. Це поєднання, на думку селян, сприяло кращому сквашуванню тіста [12, с. 150].

Вибір деревини для виготовлення діжі регулювали також певні приписи:

1. Діжу виготовляли із “чистих” порід деревини (в основному з дуба та сосни) [11, с. 157]. Проте існував чинник, який обмежував застосування хвойних порід у якості матеріалу для пікної діжі – вплив цієї деревини на зміну ароматичних властивостей тіста: у діжі “з соснового дерева буде тісто чути” [4, с. 15–16], “хвойні діжі мають запах” [2, с. 84]. З тієї ж причини не виготовляли цього бондарного виробу із верби, оскільки її деревина надавала тісту гіркого присмаку [5, с. 30]. Частіше виготовлення діжок з дуба, ніж з сосни, частково вмотивоване й тим, що цю породу вважали ритуально-чистою. Слід підкреслити, що поляки та білоруси намагалися виготовити діжу з дуба, адже такі бондарські вироби вважали найкращими [40, с. 97]. Якщо ж не було можливості зробити діжу з дуба, “давали хоча б дві дубові клепки” [45, с. 12]. Така незначна кількість цієї деревини навряд чи могла впливати на процес бродіння через свої фізико-хімічні властивості. Отож це – ще один аргумент щодо трактування дуба у народній культурі слов’ян як ритуально-чистої деревини.

* Південно-Західний історико-етнографічний регіон охоплює більшу південно-західну частину Вінницької, лісостепові райони Волинської та Рівненської областей, повністю Хмельницьку, Тернопільську, Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку й Закарпатську області. Він включає наступні історико-етнографічні райони: Волинь, Буковину, Поділля, Покуття, Опілля, Бойківщину, Лемківщину, Гуцульщину та рівнинне Закарпаття [30; с. 42–43].

2. Діжу виготовляли із порід, придатних за фізико-хімічними властивостями (деревина мала бути міцною та легкою, не пригнічувати процес бродіння). Таким умовам відповідала липа та осика, яку використовували рідше (головно на західній частині Волині). Стосовно осики, то в українській традиційній культурі її вважали “нечистим” деревом [7, с. 574; 18, с. 40–41; 25, с. 25; 35, с. 526–527]. Її використання, з одного боку, пов’язане з тим, що водночас її вважали потужним апотропеєм (захищала вміст діжі від небажаного магічного впливу, наприклад, вроків) [10, с. 6–9], а також з фізичними характеристиками цієї деревини (виготовляти діжу було легше, позаяк осика є м’якою породою й діжа з неї не була занадто важкою) [2, с. 84]. Оптимальною деревиною для виготовлення діжі був дуб – вироби з нього були міцними та тривалого терміна використання. Щоправда, іноді дубові пікні діжі вважали незручними через занадто велику вагу.

Варто також зазначити, що діжу виготовляли із будь-якої породи деревини, яка відповідала фізико-хімічним вимогам та світоглядним приписам [4, с. 36–37]. Це характерно для усіх слов’ян. Наприклад поляки вважали, що для цього “надавалось будь-яке дерево, тільки б сухе і не смолянисте” [45, s. 12]. Отже, вибір деревини для виготовлення пікної діжі був зумовлений не стільки етнографічними, скільки природно-географічними (видовий склад лісових масивів) та економічними (найдорожча сировина – дуб) особливостями локальної території, адже прямо протилежні відомості про основний матеріал для виготовлення діжі побутували навіть у межах окремого села. Однорідність на досліджуваній території демонструє лише стійкий аксіологічний контекст, за яким кращою вважали діжу, виготовлену з листяних порід (особливо дуба).

Задля зручності використання діжу робили з ручками. Зокрема, на Бойківщині вона мала дві ручки-“вуха”, за які діжу брали (віка не було). На Волині та Поліссі у неї ручок не було, а діжа була зрізана врівень з віком [13, с. 160]. На території Західного Поділля, центральної частини Волині, у верхів’ях Дністра та в Українських Карпатах побутували пікні діжі на трьох ніжках, що були подовженими клепками їхнього корпусу [2, с. 107–108; 8, с. 72–73; 43, с. 38]. У Польщі діжа “на ногах” слугувала для розчинення виключно “разівки” (пшеничного хліба із разового борошна) [48, s. 750]. Отже, виготовлення діжі, припіднятої над рівнем підлоги, зумовлено необхідністю дотримання особливого терорежиму для вдалого сходження тіста, адже контакт із долівкою міг охолоджувати дно діжі, що уповільнювало процес бродіння.

Діжу скріплювали обручами з деревини. Їх могли виготовляти з ліщини (лемки такі обручі називали “вібловими” [38, с. 27]), ясену (широкі тесані обручі), липи (через пластичність деревини та з сучасних естетичних міркувань: такі обручі були яскравого білого кольору [47, s. 153]). Орієнтовно з першої третини ХХ ст. обручі робили залізними.

Діжу накривали “віком” – круглою кришкою з тонких дощочок, іноді з’єднаних на кінцях у замок. “Віко” могло мати обруч (“обичайку”) з тонкої ясенової дошки [12, с. 150]. На Лемківщині діжа могла бути без спеціальної накривки – її замінювали чистим льняним рушником [38, с. 27]. Поляки “віко” для діжі могли виготовляти зі соломи, переплетеної з лозою, або обходитись узагалі без накривки, перекидаючи порожню діжу, “щоб не запорошувалась”, догори ногами [45, s. 12].

Таким чином, конструкція пікної діжі мала незначні відмінності як у межах досліджуваного Південно-Західного історико-етнографічного регіону України (діжа на трьох ніжках, наприклад, на Поділлі, Волині чи Бойківщині; відсутність/наявність накривки-“віка”), так й усієї етнічної території України. Вказані відмінності носили, радше, локальний характер, були спричинені, вочевидь, певними естетичними уявленнями населення та виробників-бондарів, особистими вимогами користувачів до функцій діжі (зручно/незручно користуватись). Певні особливості конструкції діжі на загал не чинили якогось вагомого впливу на процес ферментації тіста. Проте, наприклад, припіднята на ніжках діжа повільніше охолоджувалась й тісто у ній ферментувало швидше, а у смності з накривкою виключена можливість випадкового забруднення хлібного розчину.

Завдяки ролі “хлібодавця”, пікна діжа була символом достатку, багатства та добробуту. Її семантичне значення полягає у протиставленні життєвих благ, Долі – смерті, бідності та пустоті. Поряд із піччю, столом та мисником, діжа пов’язана з виготовленням і зберіганням хліба як найбільш сакралізованого продукту харчування. Серед українців поширені вірування, що саме це начиння “тримає хату”.

Діжа сприяла процесу ферментації тіста, що символічно осмислювали як прояв специфічно притаманної їй якості, а також як зародження нового життя та росту достатку (з пікною діжею, повною тіста, порівнювали жіночу утробу [23, с. 415; 39, с. 45]). Цей бондарський виріб, пов’язаний зі сферою жіночих занять, осмислювали як атрибут жінки, наділяючи рисами одухотвореної істоти жіночої статі [9, с. 504; 16, с. 698; 22, с. 203].

Діжа надають велику знакову силу. Як стверджує відомий дослідник слов’янських старожитностей А. Байбурін, вона входить у семіосферу як духовної, так і матеріальної культури [14, с. 691]. Високий символічний статус пікної діжі спричинений її входженням до сакралізованої сфери випікання хліба. Цим зумовлена значна кількість приписів, заборон та уявлень, що виконували під час виготовлення діжі, поведіння з нею та якими обумовлювали її використання у різних обрядових комплексах.

З виготовленням діжі в українців пов’язані повір’я, що регламентували якість деревини, її породу, кількість клепок, час і швидкість роботи. Основа таких вірувань, здебільшого, ірраціонального характеру.

Необхідною умовою швидкого та вдалого вкисання та сходження тіста у діжі українці вважали правильне розташування клепок: їх варто розміщувати аналогічно до напрямку росту дерева, з якого вони виготовлені [11, с. 157] (аналогічний припис характерний для західних слов’ян [45, s. 12–13]). На Поліссі діжу іноді виготовляли з дерева, розбитого блискавкою [39, с. 45]. Так само робили поляки (вважаючи, що у діжі, зробленій упродовж одного дня із розбитої блискавкою сосни, тісто ростиме настільки швидко, що навіть “не встигне піч випалитись”, доки воно зійде [45, s. 13]). Натомість на Волині таку деревину (“громобой”) вважали непридатною для будь-яких господарських потреб, вважаючи її “нечистою” та, на загал, небезпечною [18, с. 41–42]. Аналогічно таку деревину сприймали на всій рівнинній та гірській території досліджуваного регіону. Заборона ж перевертати клепки “проти росту дерева”, вочевидь, зумовлена неприйнятністю антитези до символіки “росту”, яка виникла б унаслідок переведення клепок у перевернутий (тобто негативно-неприродний) стан.

Для українців характерні поведінкові стереотипи щодо часу виготовлення хлібопекарських знярядь. Діжу виготовляли на “підпівні”, тобто напередодні нового Місяця, – “щоб завжди повно тісто сходило” [11, с. 157]. В основі цього повір’я лежить уявлення про символіку росту, повноти (збільшення Місяця), яка протиставлена пустоті та зменшенню (зокрема, світила). Зрештою, такі міркування підтверджує заборона починати важливі господарські роботи під час фази зменшення Місяця. За народною уявою, це – наслідок діяльності ворожих людині демонічних сил (“Відьми роз’їдали ліве лице Боже (тобто Місяць”), які могли негативно вплинути на подальший процес приготування тіста [1, с. 22; 36, с. 62].

Виготовлення пікної діжі доручали лише майстрам, які мали великий досвід і авторитет серед односельців. Виготовляючи цей предмет, бондар застосовував увесь свій хист.

Українці кращою вважали стару діжу, позаяк вона “привикла” до хліба [2, с. 113–114]. Аналогічними приписами керувались і поляки, надаючи перевагу пікній діжі “по батьках, бо вона привычна до хліба” [45, s. 13]. К. Мошинський пояснював це тим, що стара діжа була добре “проквашена” [46, s. 276], тобто, з раціональної точки зору, мала накопичений на робочій поверхні значний потенційний запас дріжджових грибів відповідно сформовану тривалим використанням мікрофлору та, внаслідок накопичення органічних кислот, сприятливе для розвитку дріжджів середовище.

Початок використання нової діжі регламентували приписи, які мали на меті підготувати її до приготування тіста та усіляко покращити цей процес. Куплену діжу намочували на добу водою кімнатної температури (“літеплом”) з гречаною солом’ю, або половиною і гречаною солом’ю, для нівелювання природного запаху деревини (“Щоб витягло смолину, щоб не смерділо”) [26, с. 25; 31, с. 191]. Після вказаних операцій діжу слід було “завести”, тобто вперше зробити у ній закваску, щоб полегшити у подальшому

сходження тіста. Такі маніпуляції мали на меті надати діжі відповідних хіміко-біологічних властивостей, необхідних для ферментації тіста (тобто, заселити її колонією дріжджових грибів, посилити рівень кислотності середовища цього бондарського виробу). Це могли робити “за допомогою zalivanja шматка сухого хліба водою і вливання його, після вкисання, до діжі” [46, s. 276]. На Волині, наприклад, з цією метою використовували шматок кислого тіста із попереднього замісу, супроводжуючи перше розчинення певними обрядовими: “Треба свяченої води влити, солі вкинути, а йще помолитися “Оченаш” [26, с. 25]. Звісно, у новій непроквашеній діжі тісто кисло довше.

Першому розчиненню діжі передували магічні дії. Так, волиняни вважали, що “нову діжку, перед рошінням тіста, треба підкурити: на порозі ставлять миску або горщик із жаром, сиплють на нього трохи житнього борошна, гусячого пуху і восківниці, накривають діжкою – нехай так кілька хвилин постоїть” [47, s. 153]. Суть цієї дії полягає у жертвопринесенні (спалення борошна) на межовому локусі (поріг – межа між хатнім-своїм і зовнішнім-чужим просторами, вочевидь, переосмислювали як кордон між цим і “тамтим” світами). Очевидно, таким чином апелювали до духів предків (душ покійників) з символізованим проханням про допомогу у приготуванні тіста. Потрапляння диму всередину діжі базувалося на комплексі уявлень семантичної опозиції “повний-порожній” [34, с. 145–147] і сприяло майбутній “повноті” діжі, тобто вдалому збільшенню об’ємних показників тіста у ній.

Підкурювання діжі може також мати апотропеїчну функцію (як, наприклад, обкурювання хворого у народній медицині: дим був непрямим персоналізованим “хворобі”), принаймні вказані атрибути та локація не заперечують такого походження ритуалу. Оскільки поріг є локусом перебування душ померлих, то підкурювання відбувалось з метою ритуального очищення діжі від можливого “чужого” покійника (чи негативної чужорідної потойбічної сили), який би неодмінно шкодив у подальшому, й залученні на допомогу душі “свого” предка (позитивна сила) до очищеної діжі.

За загальноукраїнськими повір’ями діжа може бути жіночої або чоловічої статі. Перша окреслена загальноживимим словом “діжа” (“діжка”, “дежка”), друга – похідним від нього словом чоловічого роду: “діж”, “діжун”, “діжур”, “дежун”, “дижак”, “дяжон” [9, с. 504; 16, с. 698; 31, с. 191; 39, с. 46]. Відрізняються вони не лише назвами, а й функціонально: українці вважали, що у жіночій діжі хліб (чи інші ферментовані продукти, наприклад, квашена капуста) вдається, а у чоловічій – ні. На теренах Лівобережжя Середнього Подніпров’я навіть побутувала приказка: “Як діж, то хліба не їж” [31, с. 191]. На Слобожанщині, якщо посуд був не “діжа”, а “діж”, селяни говорили, що “то тісто з дна буде сине, на ньому буде синя полоса у вигляді шнура – хліб невдалий” [41, с. 274]. “Жіночою” українці вважали діжу з парною кількістю клепок [11, с. 157] (волиняни стверджували, що добра пікна діжа повинна мати дев’ять пар клепок [32, с. 116]). Білоруси Полісся, навпаки, “жіночим” вважали бондарський виріб із непарною кількістю клепок [39, с. 46]. Для того, щоб при купівлі відрізнити “діжу” від “діжуна”, українці Лівобережжя Середнього Подніпров’я рахували клепки, починаючи з однієї – “діжа-діж”: “Якщо на останню випадає знову діжа, то посуд годиться, а якщо діж – ні” [31, с. 191]. Якщо у новій діжі тісто не заквашувалося, вважали, що помилково чи від незнання куплено “діжур” (“дежун”). Його продавали або переробляли, вставляючи чи виймаючи одну клепку, на “дежку” [16, с. 698]. Іноді купували нову діжу [2, с. 91–92; 9, с. 504]. Отож, такі повір’я пов’язані з уявленнями про репродуктивну символіку “діжі-жінки”, до якої не задан “діжун-чоловік”.

З діжею поводитись обережно та з повагою. Наповнену тістом, її ставили на столі або лаві під іконами на покуті, накривши рушниками (Полісся, Волинь). Іноді діжу ставили на лаві біля ліжка, а білоруси – на кожух чи спеціальну підстилку із сіна [40, с. 98]. Як правило, діжу ніколи не прибирали звідти: “Навіть, коли приймають гостей і сідають за стіл, діжа стоїть на своєму місці” [47, s. 153]. В Українських Карпатах, а подекуди й на Волині, порожню діжу зберігали на полиці у коморі [4, с. 48; 13, с. 161]. Шанобливо ставились до пікної діжі й неслов’янські народи: латвійці у домі перед піччю встановлювали спеціальний великий пеньок (“блучес”), на котрий ставили діжу з розчинним хлібом [51, s. 198]. Зберігання діжі на “почесному місці” мало у своїй основі також і реальне коріння, позаяк таке місцезнаходження захищало її від можливого забруднення та випадкового чи навмисного пошкодження (покуть часто відгороджена столом). Окрім того, наявність у діжі власного чітко окресленого народними уявленнями місця вписувало її у систему координат “хатнього”, тобто освоєного (позитивного, за протиставленням “свій-чужий”) простору.

Діжу, як правило, не викидали. Навіть, якщо діжа зовсім зносилась, вважали, що її не можна використовувати ні для чого, крім зберігання хліба [39, с. 46]. На Галицькій Волині нефункціональну діжу, як й інші сакральні предмети, слід було спалити [6, с. 162].

Сідати чи ставати на діжу дозволялось лише ситуативно: на весіллі (характерно для українців та поляків) чи пострижинах [14, с. 695; 32, с. 118; 52, s. 178]. Основою дозволу таких маніпуляцій з діжею було дотримання ритуальної чистоти. Наприклад, на Середньому Поліссі побутував звичай, за яким наречена, приїхавши до свекрухи, мала, злізаючи з воза, стати на діжу: якщо невістка виявиться нечотливою, то “сім літ не буде хліб родити” [32, с. 120].

Діжу частіше скребли (вишкрібали), ніж мили [2, с. 24; 4, с. 37; 13, с. 161; 47, s. 154], що з одного боку пов’язано із забезпеченням їй додаткової “кислотності” [20, с. 778], тобто більшої здатності до швидкого вкисання тіста (не вимивали залишки дріжджових грибів). З іншого ж боку, між випіканнями хліба у діжі залишали шматок тіста для наступного розчинення [2, с. 89; 3, с. 64; 47, s. 154]. Небажання залишати діжу порожньою пов’язане (крім суто реалістичних причин) із комплексом уявлень “повне-порожнє”: діжу не хотіли зовсім позбавляти повноти, після виймання тіста. На це вказує й народна мотивація цього припису: “щоб хліб не переводився” [11, с. 158]. Це також підтверджують уявлення інших східнослов’янських народів про те, що без залишків тіста на дні діжа згодолдіє та у неї “розіграється норів” (тобто вона стане “вередливою”) [39, с. 46]. Необхідність саме вишкрібати діжу відзначена у народних приказках: “Діжа, діжа! Треба тобі віхтя й ножа!” (Волинь, Полісся, Середнє Подніпров’я) [11, с. 158; 24, с. 265; 31, с. 191].

Іноді, в силу того, що діжа була придатним середовищем для розвитку різноманітних цвілевих грибів, її усе ж доводилось мити (“бо діжа часом затухне, чи зацвіє”, “[мили] щоб не чути з діжі тухлицею було” [4, с. 16]). Після миття українці натуралі стінки діжі цибулею та сіллю [11, с. 157], а поляки з цією метою використовували спеціальну рослину – “діжник” (*Anthemis tinctoria*, “Рум’ян барверський”) [42, s. 2]. Застосування цих засобів мало, з одного боку, апотропеїчну функцію (сіть, цибуля як їдкі, пекучі речовини мають здатність відганяти “злі сили”), а з іншого, повинно було регулювати мікрофлору діжі (сіть, цибуля, як і діжник, володіли певними антисептичними властивостями та, вочевидь, їх застосовували, щоб не допустити активного розвитку у діжі цвілевих грибів та гнильних бактерій).

Необхідність утримання діжі в чистоті відбилась в уявленнях, що забруднена діжа може шкідливо впливати на господиню. Населення Слобожанщини вважало, що “перед тим, як саджати хліб у піч, слід дочиста вишкрібти діжу і закрити її, а то у мертвого буде відкритий рот” [21, с. 41]. Ситуація із недоглянутою діжею і намаганнями її виправити не через вичищення, а шляхом певних магічних операцій, у т. ч. й освячення, відображена у численних народних анекдотах. Їхня основна суть: у господині щоразу зменшується вихід хліба з діжі, чоловік пропонує діжу висповідати/освятити; жінка перед приходом священника чистить діжу і пече хліб, щоб заплатити йому за сповідь; у вичищеній діжі знову виходить початкова кількість тіста, або священник чить жінку доглядати діжу [28, с. 371].

Для того, щоб діжа не розсихалась, під час тривалого зберігання або в період літньої спеки у неї вливали воду (“розмочували”). Перед розчиненням тіста останню зливали до помийв корові чи свині, або додавали до борщу, коли закінчувались запаси бурякового квасу [3, с. 64; 4, с. 26; 47, s. 154].

Стан діжі (чистота) у тій самій мірі, як і старання господині, впливав на виготовлення тіста. Це відображено, наприклад, у приказці стосовно невдалого завершення процесу випікання хліба: “Чи діжа здіжилась, чи хазяйка сказала” [13, с. 161]. Волиняни вважали, що діжа мала свої уподобання, навіть стосовно способу розчинення тіста: “Як діжка [...] привикла, то горнятко вливається кіп’ятку” (Забара Шумського р-ну. Тернопільської обл.) [2, с. 114]. У Польщі також говорили, що діжа має свої “примхи і звичаї”:

вона привчена стояти у теплі або в холоді, зважає чи не зважає на шум, її не можна вдарити чи поставити на голу землю [45, с. 13]. Стосовно обережного та шанобливого поводження з діжею на Поліссі побувала прикмета, що той, хто глумиться над пікною діжею, неодмінно захворіє на пропасницю (лихоманку). Стукати по діжі дозволяли лише ситуативно: так, на Слобожанщині під час весілля нею “грюкали” у сволок хати [37, с. 123].

У той самий час, на більшості українських етнічних земель у присутності діжі заборонялося гримати та лягати. Припис, що констатував табу на стукання як діжею, так і по ній, ґрунтується на реалістичній основі. Діжа була бондарською ємністю з точно припасованими дерев’яними обручами; стукаючи, можна було порушити цілісність її конструкції, а це могло б призвести до марнування як тіста, так й інгредієнтів (наприклад борошна). Натомість позичити у когось діжу, коли власна вийшла з ладу, було практично неможливо.

З прагматичної точки зору, тісто не вдавалося, якщо його вчиняли гарячою водою – у народі це називали “запарити діжку”. Українські селяни також вважали, що хліб у діжі не вдається, якщо її понохає свиня, кіт чи собака; хтось зурочить (Західне Полісся); господиня пекла хліб у п’ятницю чи діжу перескочив кіт (Волинь) [2, с. 92; 33, с. 15; 39, с. 46]. Такі повір’я мають ірраціональний характер. У вказаних випадках вдавалися до очисних магічних дій: діжу підкурювали священними травами (дим священого зілля виконував апотропеїчні функції) [50, с. 254]; діжу перекидали, її дно хрестили ножом, поливаючи потім окропом (Лівобережжя Середнього Подніпров’я) [31, с. 191]; діжу ставили на поріг догори дном з устромленим у неї ножом, тричі зливали по ножу і дну діжі окропом, примовляючи: “Як тебе запарила, так тебе і відпарюю” (Волинь) [26, с. 25]; господиня тричі вдаряла по діжі старою мітлюю, лякаючи її, що буде бити, якщо та не виправиться (Волинь) [47, с. 153].

Очевидно, що такі дії не були покликані змінити головну причину “запарення” – порушення процесу бродіння через знищення гарячою водою колоній дріжджових грибів. Вони, радше, носили магічний характер і мали на меті вчинити вплив на уявну негативну силу, яка, згідно народних уявлень, і спричиняла те, що тісто у діжі не виходило добрим. Власне для цього діжу й підкурювали, вбивали у неї залізного ножа-апотропея, символічно погрозували ємності побиттям – робили усе неприємне для “нечистої сили”, сподіваючись, що вона покине таке місце перебування.

В українців діяла загальна заборона позичати пікну діжу, “бо добро і достаток може покинути господу” [2, с. 108; 13, с. 161] (аналогічні приписи існували й у західних слов’ян [44, с. 66–67]). На Волині радше пускали до себе у хату спекти хліб, аніж видавали діжу із дому [26, с. 25], а на Середньому Подніпров’ї заборонялось переносити позичену діжу через дорогу, бо хліб не вдаватиметься [17, с. 137]. Дорога осмислювалась у народній традиції слов’ян як своєрідний шлях у потойбічний світ, “нечисте” місце, кордон між “чужим” та “своїм” простором; методом перекидання (переносу) через шлях позбавлялись небажаних чи небезпечних предметів [27, с. 124, 127]. В основі походження табу на позичання діжі через дорогу (чи позичання взагалі), вочевидь, лежить страх того, щоб позичальник не відчувив діжу від господарства загалом та не позбавив цю бондарську ємність її основної властивості – примножувати “спір” (спричиняти ріст тіста).

Небажання позичати діжу має цілком логічне пояснення. Респонденти стверджують, що пікну діжу “кожна родина мала” [2, с. 108]. Отже, відсутність діжі у хаті означала або безгосподарність жінки-господині, або крайню межу вбогості, коли родина не мала коштів на купівлю цього домашнього начиння. Бідність у народній свідомості асоціювалась із голодом, брудом та іншими негативними якостями й категоріями, які могли негативно вплинути на продукуючі властивості діжі та перенестись з нею до помешкання тих, хто її позичав. Стосовно ж першого, то господиня, що позичала собі діжу, могла легко порушити режим її роботи, наприклад, “запаривши”, через незнання характеристик чужого начиння, неумілість чи безгосподарність.

У поляків позичання діжі супроводжували певні приписи, покликані нівелювати можливий негативний вплив на неї (вислів “Діжа боїться чужих порогів” [44, с. 66] як апеляція до невключеності чужого посуду та його хлібодавчих характеристик до сфери “опіки” духів-покровителів, локусом яких вважали поріг). Так, діжу заборонялося виносити із дому після заходу сонця; повертати її назад слід було не пустою, а зі шматком тіста чи паляницею усередині, накриту “обрусом”, примовляючи: “Пане Боже, заплати” [44, с. 67; 45, с. 13–14]. Вдома пікну діжу із гігієнічних та апотропеїстичних міркувань слід було протерти цибулею [44, с. 67; 49, с. 30].

Повне вищизання пікної діжі набирало також ритуалізованих форм. На Волині та Поліссі відоме обрядове очищення діжі. Найчастіше воно було приурочене до Чистого четверга на Страсному тижні [29, с. 391; 13, с. 161]. Суть обряду така: у Чистий четвер, до схід сонця, пікну діжу мили, іноді натирали сіллю, часником, цибулею [39, с. 47]; виносили надвір та ставили на розстелену на землі скатертину. Іноді діжу, обв’язавши червоним поясом (“крайкою”), ставили на підвищенні (найчастіше, на стовпі воріт) [24, с. 265; 14, с. 695; 32, с. 117]. При цьому до неї могли класти окраєць або боханець вчиненого хліба, цілу прісну паляницю [29, с. 391]. Діжу залишали проти сонця сушити. Коли ж вона висихала, її повертали до хати (іноді ж це робили з першими променями сонця, не чекаючи повного висихання виробу) [24, с. 265]. Усе це робилося, за народними уявленнями, щоб у пікній діжі “не заводилась нечистота: блохи, блощиці, прусаки і таке інше” [28, с. 371], “кажуть, вже буде чиста діжка цілий рік” [26, с. 25]. Поліщуки такий ритуал позначали словосполученнями “діжа говіє” [39, с. 47], “діжа сповідається” [28, с. 371], “діжа торгує” [32, с. 117]. На території Південно-Західного історико-етнографічного регіону України цей звичай побутовув без якоїсь конкретної назви. Вказані терміни обрядодії та обв’язування діжі під час неї червоним жіночим поясом посилюють символіку діжі як суто жіночого атрибуту, персоналізуючи її як істоту жіночого роду. Будь-які зміни стану діжі неодмінно мали спричинити наслідки для її власниці: тріскання діжі провіщає смерть когось із сім’ї, а обруч, що тріснув на ній – смерть господині [19, с. 857–858]. Основне значення ритуалу полягало у намаганні поєднати продукуючу символіку діжі та вегетаційну силу весняного сонця (схід сонця – сходження тіста). Вочевидь, діжу сушили на сонці і з практичних міркувань, адже ультрафіолетове випромінювання, володіючи бактерицидними властивостями, могло позбавити діжу небажаної мікрофлори, а також, за повідомленнями самих виконавців обряду, й заради дезінфекції (таргани, наприклад, не переносять прямого сонячного світла).

Отже, пікна діжа у світоглядних уявленнях населення Південно-Західного історико-етнографічного регіону України є невід’ємним атрибутом жінки-господині. Діжу наділяли виключено позитивними ціннісними характеристиками: символікою плідності, добробуту, примноження багатства.

Переважає більшість традиційних приписів, які унормовували повсякденне поводження із пікною діжею, мали на меті реально забезпечити тривале функціонування ємності, покращити її ферментативні властивості різноманітними засобами рослинного, мінерального чи тваринного походження, а також ірраціональними (магічними) діями, унеможливити відчуження символічних властивостей діжі (добробуту, плідності), як від неї самої, так і від господарства загалом, шляхом накладення заборон на певні дії із ємністю.

Джерела та література

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка – Спр. 219-Е Польові етнографічні матеріали до теми “Будівельна обрядовість”, зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 12–18 липня 2007 р. у Славутському р-ні Хмельницької обл., 74 арк.
2. Архів Інституту народознавства НАН України (Далі – Архів ІН НАН України) – Ф. 1. оп. 2. Од. зб. 683 Польові етнографічні матеріали до теми “Хліб в традиційній культурі українців”, зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 2–5 червня 2010 р. у Шумському р-ні Тернопільської обл., 133 арк.
3. Архів ІН НАН України. – Ф. 1. оп. 2. Од. зб. 684 Польові етнографічні матеріали до теми “Хліб в традиційній культурі українців”, зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 27–29 червня 2010 р. у Турківському р-ні Львівської обл., 73 арк.

4. Архів ІН НАН України. – Ф. 1. оп. 2. Од. зб. 685 Польові етнографічні матеріали до теми “Хліб в традиційній культурі українців”, зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 7–19 липня 2010 р. у Горохівському р-ні Волинської обл., 336 арк.
5. Архів ІН НАН України. – Ф. 1. оп. 2. Од. зб. 687 Польові етнографічні матеріали до теми “Хліб в традиційній культурі українців”, зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 22–25 червня 2011 р. у Воловецькому р-ні Закарпатської обл., 70 арк.
6. Архів ІН НАН України. – Ф. 1. оп. 2. Од. зб. 689 Польові етнографічні матеріали до теми “Хліб в традиційній культурі українців”, зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 4–8 липня 2012 р. у Кам'янка-Бузькому р-ні Львівської обл., 201 арк.
7. Агапкина Т. А. Осина / Т. А. Агапкина // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 2004. – Т. III: К (Круг) – П (Перепелка). – С. 570–574.
8. Бетехтіна Т. Начиння для приготування хліба і борошняних виробів / Т. Бетехтіна // Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – Київ: Либідь, 1994. – С. 72–73.
9. Боцяновскій В. Θ. Заговори противъ болѣзней, разныя повѣрья и примѣты (Село Писки Житомирскаго уѣзда) / В. Θ. Боцяновскій // Живая старина. Периодическое издание отдѣлення Императорскаго русскаго географическаго общества. – Санкт-Петербургъ, 1895. – Вып. 3–4. – С. 499–504.
10. Бѣньковскій И. Осика въ вѣрованіяхъ и в понятіи народа на Волини / И. Бѣньковскій // Київская Старина. – Киевъ, 1898. – № 7–8. – С. 6–9.
11. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – Київ: Либідь, 2005. – 664 с.
12. Гвоздевич С. Бондарство полішуків Київщини першої половини ХХ століття / Стефанія Гвоздевич // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: ІН НАН України, 1997. – Вип. 1: Київське Полісся. 1994. – С. 148–151.
13. Гвоздевич С. Діжа / С. Гвоздевич // Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. С. Павлюка. – Львів: ІН НАНУ, 2007. – С. 160–161.
14. Гвоздевич С. Обрядово-символічна функція виробів з дерева у традиційно-побутовій культурі українців (XIX–XX ст.) / Стефанія Гвоздевич // Народознавчі Зошити. – 2004. – № 5–6. – С. 689–704.
15. Гвоздевич С. Традиційне бондарство українців Карпат (кінець XIX – 30-ті роки ХХ століття) / Стефанія Гвоздевич. – Львів: СПОЛОМ, 2012. – 130 с.
16. Г-овъ М. Поль неодушевленныхъ предметовъ / М. Г-овъ // Киевская Старина. – Киевъ, 1884. – № 4. – С. 698.
17. Заглада Н. Харчування в с. Старосілля на Чернігівщині / Н. Заглада // Матеріали до етнології. – Київ, 1931. – Т. 3: Матеріали до монографії с. Старосілля. – С. 83–196.
18. Зюбровський А. Обрядовий аспект вибору будівельного матеріалу в українців Волині / Андрій Зюбровський // Наукові записки / Рівненський обласний краєзнавчий музей. – Рівне: Видавель Олег Зень, 2009. – Вип. VII. – С. 39–44.
19. Зюбровський А. Традиційні вірування, прикмети, приписи, заборони, обмеження та уявлення, пов'язані із хлібопеченням українців Південно-Західного історико-етнографічного регіону кінця XIX – ХХІ століття / Андрій Зюбровський // Народознавчі Зошити. – 2013. – № 5. – С. 852–862.
20. Зюбровський А. Традиційна основа випікання хліба на Рівненщині (за матеріалами польових досліджень Гоцанського та Острозького р-нів Рівненської обл. у липні 2009 р.) / Андрій Зюбровський // Народознавчі Зошити. – 2010. – № 5–6. – С. 776–783.
21. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянскомъ уѣздѣ Харьковской губ. / Петр Иванов // Этнографическое обозрѣніе. – Москва, 1897. – № 1. – С. 22–81.
22. Кабакова Г. И. Женщина / Г. И. Кабакова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 1999. – Т. II: Д–К (Крошки). – С. 205–208.
23. Кабакова Г. И. Ребенок первый, ребенок последний / Г. И. Кабакова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 2009. – Т. IV: П (Переправа через воду) – С (Сито). – С. 415–416.
24. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) / Василь Кравченко // Древяни: збірник статей і матеріалів з історії і культури Поліського краю. – Львів: ІН НАН України, 1996. – Вип. 1. – С. 257–278.
25. Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали / Василь Кравченко. – Житомир: Друкарня “Робітник”, 1920. – 160 с.
26. Кравченко В. Пьскална дъ'ежа і въ'ско / Василь Кравченко // Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. – Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – Т. 2. – С. 25.
27. Левкиевская Е. Е. Дорога / Е. Е. Левкиевская // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 1999. – Т. II: Д–К (Крошки). – С. 124–129.
28. Лук'янов В. Народний календар с. Бехи, Ушомірського району, Коростенської округи / В. Лук'янов // Василь Кравченко. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. – Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – Т. 2. – С. 346–373.
29. Лук'янов В. Народний календар. Прикмети, звичаї, що вживаються до господарства и життя в селі Бехах, на Коростеньщині. (Добавлення) / В. Лук'янов // Василь Кравченко. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. – Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – Т. 2. – С. 388–398.
30. Макарчук С. А. Історико-етнографічні райони України: навч. посібник / Степан Макарчук. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 352 с.
31. Милорадович В. П. Житъе-бытъе лубенскаго крестьянина / В. П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. – Київ: Либідь, 1991. – С. 170–341.
32. Пархоменко Т. Використання хлібної діжки в традиційній обрядовості українців / Тетяна Пархоменко // Наукові записки / Рівненський обласний краєзнавчий музей. – Рівне: Видавель Олег Зень, 2009. – Вип. VII. – С. 116–121.
33. Плотникова А. А. Переступать / А. А. Плотникова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 2009. – Т. IV: П (Переправа через воду) – С (Сито). – С. 13–16.
34. Плотникова А. А. Полный-Пустой / А. А. Плотникова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 2009. – Т. IV: П (Переправа через воду) – С (Сито). – С. 145–147.
35. Сілецький Р. Вибір будівельного матеріалу в українців (заборони, прикмети, звичаї, повір'я) / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 525–541.
36. Сілецький Р. Хато моя тесова... / Роман Сілецький // Берегиня. – 1995. – № 1–2. – С. 61–64.
37. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов / підготовка тексту й мовна редакція Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Харків: Акта, 2002. – 280 с.
38. Гарнович Ю. Лемківщина. Матеріальна культура / Юліан Гарнович. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 168 с.
39. Топорков А. Л. Дежа / А. Л. Топорков // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва: Международные отношения, 1999. – Т. II: Д–К (Крошки). – С. 45–49.

40. Цігоў В. С. Хлеб у традыцыйна-бытавой культуры беларусаў і палякаў / В. С. Цігоў // Беларуска-польскія культурныя сувязі : матэрыялы навуковай канферэнцыі 17–24 кастрычніка 1988 г. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – С. 96–101.
41. Щ[елоковская] В. Пища и питье крестьянь-малороссовъ, съ нѣкоторыми относящимися сюда обычаями, повѣрьями и примѣтами / В. Щ. // Этнографическое обозрѣніе. – Москва, 1899. – № 1–2. – С. 266–322.
42. Drzeszkowa E. Ludzie i kwiaty nad Niemnem / E. Drzeszkowa // Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1890. – T. 4. – Zesz. 1. – S. 1–31.
43. Falkowski J. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskiem. Zarys etnograficzny / Jan Falkowski, Bazyl Pasznycki. – Lwów : Towarzystwo Ludoznawcze, 1935. – 125 s. – (Prace Etnograficzne. – T. II / Red. A. Fischer).
44. Frankowski E. Zabiegi magiczne przy pożyczaniu, kupnie i sprzedarży u ludu polskiego / E. Frankowski // Lud. – Lwów, 1924. – T. 23. – S. 50–111.
45. Kubiak I. Chleb w tradycji ludowej / Irena Kubiak, Krzysztof Kubiak. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1981. – 231 s.
46. Moszyński K. Kultura ludowa słowian / Kazimierz Moszyński. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1929. – Cz. I : Kultura materialna. – 710 s.
47. Rokossowska Z. Chleb. Jego znaczenie w przesądach, lecznictwie o codziennym życiu, zebrane na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim / Z. Rokossowska // Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1899. – T. 13. – Z. 1. – S. 153–158.
48. Saloni A. Lud wieski w okolicy Przeworska / A. Saloni // Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1897. – T. 11. – Zesz. 4. – S. 738–759.
49. Siarkowski Wład. Materyjały do etnografii Ludu polskiego z okolic Kielc. Cz. II / Wład. Siarkowski // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1879. – T. 3. – S. 3–61.
50. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / Bronisław Sokalski. – Lwów : Z drukarni ludowej pod zarz. St. Baglego, 1899. – XVI + 496 s.
51. Ulanowska S. Łotysze Inflant Polskich, a w szczególności z gminy Wielońskiej powiatu Rzeżyckiego. Obraz etnograficzny. Cz. I / S. Ulanowska // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1891. – T. 15. – S. 181–282.
52. Wierzchowski Z. Materyjały etnograficzne z powiatu Tarnobrzkiego i Niskiego w Galicyi / Z. Wierzchowski // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1890. – T. 14. – S. 145–251.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 904(477.82)"/0/3":930.2(=161.2)

А. Пословська

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ РИМСЬКОГО ЧАСУ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ (АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)

Стаття присвячена реконструкції історії Волині у першій половині I тис. н. е. на основі археологічних пам'яток вельбарської культури. Співвідношення писемних та археологічних джерел дозволяє вважати готів носіями цієї культури. Показано, як змінювалась уява про носіїв вельбарських пам'яток Волині в залежності від результатів археологічних розкопок на могильниках чи поселеннях упродовж XX ст.

Ключові слова: вельбарська культура, археологічні джерела, готи, Волинь.

The article is devoted to reconstruction of the history of Volyn in the first half of the 1-st thousand B.C. on the basis of archaeological monument Wielbark culture. The correlation of written and archaeological sources allows considering the Goths as the bearers of this culture. It is shown how was the Goths imagination of Wielbark monuments of Volyn changing depending on the results of archaeological excavations in settlements or cemeteries during the XX century.

Key words: Wielbark culture, archaeological sources, Goths, Volyn.

Деякі проблеми етнокультурних процесів Волині та етнічна приналежність археологічних пам'яток залишаються актуальними до сьогодні. Перша половина I тис. н. е. пов'язана з періодом великого переселення народів. Наприкінці II – першої половини III ст. н. е. на території Східної Європи з'являються східногерманські племена, до яких належать носії пшеворської та вельбарської археологічних культур. У цей період історія Волині пов'язана зі східногерманськими племенами. У дослідженні розглядаємо лише основні праці археологів, що висвітлюють результати досліджень пам'яток вельбарської культури на Волині.

Мета роботи – показати як змінювалась уява про носіїв вельбарських пам'яток Волині в залежності від ступеню їх дослідження та введення до наукового обігу отриманих археологічних джерел.

Носіями вельбарської культури були готи. Як зазначає А. Коковський, Маркоманські війни та переселення готських племен стали причиною руху значних мас населення у Європі, результатом яких стало перемішування різних племен [10, с. 73]. Найраніші пам'ятки вельбарської культури на Волині датуються останньою чвертю II ст., а найпізніші – кінцем IV ст. Як зазначав Д. Козак, до появи готів на Волині мешкали носії пам'яток зубрицької культури, які належали до венецького масиву. А в останній чверті II ст. волинські пам'ятки зубрицької культури раптово припинили своє існування і змінилися поселеннями вельбарської культури [9, с. 86].

Історія готів, територія їх розселення, відносини з сусідами, побут та інші сторони життя відображені у багатьох писемних античних джерелах. Одним із основних джерел про готів є праця Йордана «Про походження та діяння готів». Автор називає готів гетами, вважаючи готів нащадками племені гетів. Згідно з Йорданом зі Скандзії вийшли племена готів і заснували своє поселення – Готискандза [2, с. 70]. Тобто територія поширення вельбарської культури збігається з рухом готів зі Скандинавії та їх поселенням під назвою Готискандза. Йордан використовував записи Птолемея, який виділяв чотири острови біля Кімварського (суч. Ютландського) півострова, називаючи їх Скандіями [2, с. 190]. Тацит описує походження германців, їх побут, вірування і часто не вирізняє найдавніших слов'ян від загалу германських племен [19]. Прокопій Кесарійський в своїй праці «Війна з готами» підкреслює контакти готів зі слов'янами [17].

Археологічні джерела підтверджують існування на Волині племен готів, які відповідають по всій території свого поширення ареалу вельбарської культури, а також доповнюють дані писемних джерел та дозволяють по-новому оцінити ці археологічні пам'ятки. На їх основі простежимо як змінювались уявлення про носіїв вельбарських пам'яток на Волині, їх зв'язок із сусідніми племенами.

Назву культури запропонував польський дослідник Р. Волонгевич за могильником у Вельбарку. На території Волині пам'ятки вельбарської культури почали досліджуватись з 1940-х рр. Це були розкопки селища вельбарської культури на поселенні Вікніни Великі Тернопільської обл., проведені М. Смішком.

Перший вельбарський могильник на Волині був досліджений М. Смішком та І. Свешніковим поблизу с. Дитиничі Рівненської обл. Частково цей могильник досліджував також В. Ауліх. Цей могильник є однією з найповніше вивчених пам'яток вельбарської культури на Волині. Хоч могильник синхронний черняхівській культурі, проте він германський. М. Смішко та І. Свешніков відзначили, що аналіз речового інвентарю свідчить про інший характер пам'ятки, на відміну від волинських пам'яток пшеворської і черняхівської типів [18, с. 112]. На цій підставі можна вважати, що у першій половині IV ст. н. е. на Волині з'явилась нова етнічна група – вихідці з південно-східної частини Прибалтики. Результатом археологічних досліджень цієї пам'ятки стала також точка зору про гепідську належність могильника у Дитиничах [18, с. 111].

Безкурданний могильник Брест-Тришин, який належить до вельбарської культури, розкопував Ю. Кухаренко. Щодо етнічної приналежності могильника Брест-Тришин, то дослідник вважає, що це готський пам'ятник, проте під готами розуміє не лише самих готів, але й інші східногерманські племена, зокрема, гепідів [13, с. 76]. Поховальний інвентар має схожі риси з могильниками Північно-Східної Польщі, а також з похованнями пам'ятки Лепесівка. Археологічні дослідження у Дитиничах та Брест-Тришин суттєво вплинули на вивчення германської проблематики на Волині. Ці, а також подібні до них пам'ятки, почали називати пам'ятками типу Дитиничі-Тришин та обгрунтовано пов'язувати з германцями.

Ю. Кухаренко проводив дослідження також на могильнику в Любомлі Волинської обл., поховання якого датуються кінцем II – першою половиною III ст. н. е. Основними для датування є фібули. За речами і особливостями поховального обряду археолог відніс безкурданний могильник до пам'яток вельбарської культури [16, с. 182-183]. До вельбарської культури належить також досліджений Ю. Кухаренком могильник біля с. Машів, що в двох кілометрах від Любомля [16, с. 183]. Розкопки на могильниках у Любомлі та Машеві проводив також В. Баран.

Характеризуючи так звану волинську групу полів поховань, Ю. Кухаренко виділив пам'ятки кінця II–III ст., які відніс до мазовецько-волинської групи. Ці пам'ятки займають проміжне становище між нижньовіслянською (гото-гепідською) і черняхівською культурою [12, с. 58]. Ю. Кухаренко вважав, що готські старожитності прийшли на зміну пам'яткам зарубинецької культури, а також, що зарубинецькі пам'ятки Полісся та Волині існували до II ст. н. е. [14, с. 19]. Пізніше Ю. Кухаренко підкреслив, що завершальною стадією розвитку вельбарської культури є черняхівська культура [13, с. 75].

Як зазначає В. Баран, виявлення на Волині пам'яток вельбарської культури, пов'язаних з германськими племенами готів, підірвало концепцію готської належності черняхівських пам'яток. Незважаючи на синхронність обох культур, у ліпній кераміці і певною мірою у поховальному обряді та житловому будівництві простежуються зміни, що підтверджує те, що це були дві різні етнокультурні групи. Як зазначає В. Баран, готи принесли на Волинь самобутню культуру і лише у Північному Причорномор'ї вступили в контакт з черняхівськими племенами [1, с. 180].

З 1980-х рр. широкомасштабні дослідження на вельбарських пам'ятках у селах Боратин, Баїв, Загаї, Хрінники проводив Д. Козак. Дослідник проаналізував попередні результати археологічних розкопок на волинських пам'ятках римського часу. Пам'ятки типу Дитиничі-Тришин, так як і Ю. Кухаренко, відніс до вельбарської культури.

Важливим для дослідника було питання етнічної належності пам'яток вельбарської культури. Д. Козак порівняв матеріальну культуру вельбарських племен України з вельбарськими пам'ятками Польщі. На відміну від останніх, на пам'ятках вельбарської культури з території України, дослідник виділив значно сильніші елементи пшеворської культури та наявність потужних елементів черняхівської культури [5, с. 8]. Зокрема, на основі аналізу керамічного матеріалу з трьох виділених типів горщиків вельбарської культури один має аналогії у пшеворській культурі пізньоримського часу. Наприклад, на селищі у Боратині пшеворські посудини становлять 22 % [6, с. 101]. Черняхівські риси простежуються у похованнях із трупопокладанням на вельбарських пам'ятках, у деяких знахідках, пов'язаних із землеробством і домашніми ремеслами [6, с. 103].

Важливими були розкопки на могильнику в с. Баїв Луцького р-ну Волинської обл., якими керували В. Петров і А. Калішук. Цікаво, що у дослідженні могильника у Баєві брав участь тодішній аспірант Інституту археології АН СРСР М. Щукін. Результати цих досліджень опублікував Ю. Кухаренко [11]. Археологічні джерела свідчать, що поховання були здійснені в IV ст. н. е. Д. Козак на основі матеріалів з могильника в Баєві зробив висновок, що до вельбарських обшин у IV ст. увійшли групи черняхівського населення з сильними проявами впливів сарматської культури [5, с. 8].

На думку Д. Козака, археологічні матеріали свідчать про заміну зубрицьких пам'яток (венедів) старожитностями вельбарської культури (готами). Дослідник наводить приклад, що в Боратині зубрицький шар перекритий вельбарським, а зубрицькі об'єкти житлами вельбарської культури [6, с. 126].

В останній чверті II ст. пам'ятки вельбарської культури розміщувались на Волині та Поділлі. В Середньому Подніпров'ї вельбарські пам'ятки належали до другої половини III ст. та існували у складі черняхівської культури. На основі цього Д. Козак зробив висновок, що германські племена зробили тривалу зупинку на Волині і Поділлі, витіснивши звідти місцеве давньослов'янське населення [5, с. 9-10].

Як вважав Д. Козак, з кінця II ст. північними і східними, а, очевидно, і південними сусідами слов'янських племен Прикарпаття стали східногерманські племена готів та гепідів. Вони витіснили слов'янське населення з Волині і з Південного Побужжя у Подністров'я, а також у східні та південні регіони України (Середнє Подніпров'я, Буджацький степ) [3, с. 152]. У контексті даного дослідження важливим є висновок Д. Козака про те, що у матеріальній культурі слов'ян Подністров'я відсутні будь-які елементи вельбарської культури – культури готів і навпаки, на вельбарських пам'ятках поки-що немає слідів слов'янської культури [3, с. 152]. Такий факт може свідчити про відсутність дружніх відносин між германськими племенами та слов'янською людністю.

У своїх дослідженнях Д. Козак приділяв значну увагу питанням взаємозв'язків племен вельбарської культури з сусідніми групами населення. Свідченням таких взаємозв'язків є капище готів, досліджене на поселенні вельбарської культури біля с. Хрінники Демидівського р-ну Волинської обл., де знайдено унікальну бронзову фігурку божества Сарапіса, що є прикладом впливу античної культури на мешканців Волині [4]. У капищі у Хрінниках здійснювались жертвоприношення тварин і людей на честь германських богів. Аналогів в Україні цій культовій споруді немає. Усі відомі на сьогодні давньогерманські культові об'єкти відрізняються від капища, виявленого у Хрінниках [7, с. 38]. Як зазначає Д. Козак, спочатку пам'ятка була рядовим поселенням готів, а з середини III ст. н. е. вона перетворюється у великий міжплемінний торгово-ремісничий та культовий осередок готського народу, який проживав у басейні р. Стир, а можливо й більш широких територій [8, с. 341].

Слід відмітити, що Хрінники є унікальною пам'яткою для історії не лише України, але й історії Європи. Такого скупчення об'єктів в одному мікрорегіоні немає. Також пам'ятка є дуже добре дослідженою пам'яткою, адже археологічні дослідження тут проводяться щороку впродовж 20 років.

Широкі дослідження поселень Д. Козаком підтвердили, що практично всі риси матеріальної культури вельбарських племен залишилися незмінними з кінця II до межі IV–V ст. Дослідник дійшов висновку, що з появою у другій половині III ст. черняхівської культури, вельбарська культура Волині практично не змінилася і зберегла риси попереднього часу [5, с. 13]. Такий висновок Д. Козака заперечує тезу Б. Магомедова про зміну населення Волині у середині III ст. н. е. Б. Магомедов вважає, що після переселення готів на південь (де вони створили черняхівську культуру) основними носіями вельбарської культури стали гепіди [15, с. 74]. В основу доказів бере ідею М. Щукіна про дві хвилі вельбарського руху на Волинь [21, с. 247].

В даному дослідженні слід врахувати і висновки М. Щукіна. Зокрема, дослідник вважає вельбарську культуру багатокомпонентним утворенням, таким чином відкидаючи суто готську, скандинавську приналежність її носіїв [20, с. 160]. Також М. Щукін зазначає, що дослідження могильників у Дитиничах та Брест-Тришині заперечило тезу про готську приналежність черняхівської культури [20, с. 158].

Волинські готи підтримували контакти з населенням римських провінцій. Відображенням цих зв'язків є готські скарби у Ласках, Борочичах, Бранах, Качині. Д. Козак провів сукупний розгляд цих скарбів із врахуванням даних етнокультурного розвитку України кінця римського часу і початку раннього середньовіччя [9]. Не вдаючись до детального опису готських скарбів, відзначимо, що їх специфікою є наявність надзвичайно дорогих і престижних для цього часу предметів з дорогіших металів, прикрас, грошей, медальйонів, кінської упряжі. Речі з цих скарбів датуються в межах IV – першої половини V ст. Д. Козак зазначав, що всі ці предмети були виготовлені у Римській імперії чи її провінціях або ж наслідували римські зразки [9, с. 82]. Наявність скарбів дозволяє припускати існування кількох соціальних категорій у носіїв вельбарської культури.

На думку Б. Магомедова ці скарби належать гепідам, бо готи в той період уже залишили територію Східної Європи. Проте Д. Козак вважає, що немає жодних підстав вважати, що скарби Волині початку V ст. належать гепідам [5, с. 14].

Речі з готських скарбів належать до однієї епохи і виконані в одному стилі, тому напевно до ховання скарбів спонукала якась масштабна подія. Шукаючи причини схову у землю скарбів, Д. Козак виділив два припущення. Авторство першого належить В. Кропоткіну, який вважає, що це відбулося у 375 р. під час вторгнення гунів у Східну Європу. Друге припущення висловив Я. Тейлар, який вважає, що це трапилося в середині 420 р. коли гуни почали пересуватися на Середній Дунай [9, с. 84]. Сам Д. Козак дотримується першого припущення, вважаючи, що причиною занепаду вельбарської культури була експансія гунів. Як стверджував Д. Козак, до періоду зариття скарбів готи вважали що землю батьківщиною і не мали намірів залишати її. Бо якби це було не так, то готи втекли б разом з коштовностями [9, с. 88]. Археологічні дослідження вельбарських пам'яток на Волині Д. Козака дали змогу визначити хронологію германських пам'яток, характер соціальної організації та рівень господарського розвитку.

Таким чином, на основі археологічних досліджень М. Смішка, Ю. Кухаренка, В. Барана, Б. Магомедова, М. Щукіна, А. Коковського, Д. Козака, зроблені висновки, що відображають історію Волині римського часу. Не виключено, що вони ще не остаточні і будуть коригуватися. Проте археологічні джерела дають набагато краще розуміння цих історико-культурних процесів, ніж ми отримуємо із скупих писемних джерел.

Джерела та література

1. Баран В. Д. Давні слов'яни. / В. Д. Баран. – К. : Альтернативи, 1998. – 366 с. – (Україна крізь віки ; 3).
2. Йордан О происхождении и деяниях гетов. Getica / Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. – Москва : Издательство восточной литературы, 1960. – 436 с.
3. Козак Д. Дуліби (пошуки генези) / Д. Козак // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. / Відп. редактор Г. В. Бондаренко. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 151-154.
4. Козак Д. Н. Божество Сарapis із поселення готів на Волині / Д. Н. Козак // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 60-65.
5. Козак Д. Н. Вельбарська культура: готи чи гепіди? / Д. Н. Козак // Археологія. – Київ, 2002. – № 3. – С. 7-17.
6. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині / Д. Н. Козак. – К. : Наук. думка, 1992. – 176 с.
7. Козак Д. Н. Капище готів на Волині / Д. Н. Козак // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 34-47.
8. Козак Д. Торгово-ремінничий та культовий центр готів на Волині / Д. Н. Козак // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 20. НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича). – Львів, 2011. – С. 324-345.
9. Козак Д. Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя / Д. Н. Козак // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ-Львів : РАС, 1999. – С. 80-93.
10. Коковський А. Дві битви за Грубешівську улоговину на схилку старожитності / А. Коковський // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2007. – Вип. 10. – С. 60-91.
11. Кухаренко Ю. В. Байський могильник (За матеріалами розкопок В. П. Петрова і А. П. Каліщука) / Ю. В. Кухаренко // Археологія. – 1975. – № 18. – С. 51-61.
12. Кухаренко Ю. В. Вольнская группа полей погребений и проблема так называемой гото-гепидской культуры / Ю. В. Кухаренко // Краткие сообщения. Вып. 121. Проблемы изучения черняховской культуры. – Москва : Издательство «Наука», 1970. – С. 57-60.
13. Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин / Ю. В. Кухаренко. – М. : «Наука», 1980. – 126 с.
14. Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья / Ю. В. Кухаренко // Свод археологических источников. Вып. Д 1 – 29. – М., 1961. – С. 9-19.
15. Магомедов Б. В. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії / Б. В. Магомедов // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 70–74.
16. Остапук О. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району / О. Остапук // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. / Відп. редактор Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 182-183.
17. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Перевод с греческого С. П. Кондратьева. Вступительная статья З. В. Удальцовой. Ответственный редактор академик Е. А. Косминский. – М. : Издательство Академии наук СССР. – 1950. – 515 с
18. Смішко М. Ю. Могильник III-IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області / М. Ю. Смішко, І. К. Свешніков // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1961. – Випуск 3. – С. 89-114.
19. Тацит. П. К. О происхождении германцев и местоположении Германии / Соч. в 2-х томах. – Л. : Наука, 1970. – Т. 1. – 443 с.
20. Щукин М. Б. Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура / М. Б. Щукин. – Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 576 с.
21. Щукин М. Б. На рубуже эр / М. Б. Щукин. – СПб. : «Фари», 1994. – 324 с.

УДК 94 (470+571) “1613/1614”

А. Малов

ПОЛК ВОЕВОДЫ ГРИГОРИЯ ЛЕОНТЬЕВИЧА ВАЛУЕВА НА НЕВЕЛЕ В 122 (1613/14) ГОДУ: СПИСОК И ВЕРСТАНИЕ

Публікований документ являє собою рідкісний випадок збереження іменного списку полку яскравого діяча періоду Смути Григорія Валуєва. Це джерело дозволяє уявити масштаб військових з'єднань, котрі вирішували результат кампаній, воєн і битв переломною епохи російської історії.

Ключові слова: Росія початку XVII ст., Смута, Григорій Валуєв, Невель, російсько-польська війна, польсько-литовська інтервенція 1609-1619 рр.

The published document is a rare occurrence safety registered list regiment bright figure of the time of Troubles, Gregory Valuev. This source allows to imagine the scale of military compounds, decide the outcome of campaigns, wars and battles crucial era in Russian history.

Key words: Russia the beginning of the XVII century, the Smuta, Gregory Valuev, Nevel, the Russo-Polish war, the Polish-Lithuanian intervention 1609-1619.

Данная публикация продолжает тему истории Смуты начала XVII в. в Северо-Западном крае «Великие Российские державы Московского государства», как именует свою страну правительство «Совета всея земли» в грамоте к польскому королю Сигизмунду III Вазе от 10 марта 1613 г.⁷⁶ Ранее нами освещалась тема борьбы за Невель в 1613–1619 гг.⁷⁷, однако с тех пор нам удалось скопировать и подготовить к печати публикуемые здесь источники, а также найти новые не только неопубликованные, но и не введенные в научный оборот документы, позволившие уточнить и скорректировать историю края в эти насыщенные событиями, но бедные источниками годы. В частности, нами были скопированы и подготовлены к публикации сыскные списки дворян и детей боярских Северо-Западного края, хранящиеся в Рукописном отделе РНБ, в их числе публикуемые здесь документы воеводства на Невеле Григория Леонтьева сына Валуева, яркого деятеля Смутного времени: именной список его полка 122-го (1613/14) г. и его новичноеверстание на Невеле 14 января 1614 г.

⁷⁶ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (далее – ВРАН, Kórnik). Nr 1398. S. 49 – Опубл. (СГГД. Ч. 3. М., 1822. № 7. С. 22; 1613 г., февраля 2 – 20 июля. Посылка в Польшу гонца Д. Г. Оладьина (далее – Посылка Д. Г. Оладьина) // Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским государством. Т. V. 1609 – 1615 гг. / Под ред. С. А. Белокурова (Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 142). Т. V. М., 1913 (далее – СИРИО. Т. 142). С. 350) по списку посольской книги (РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 101 об.). Оригинал на обороте имеет помету Посольской избы ВКЛ: «List Moskiewski z rebellia j wurowiedzeniem poddanstwa w roku 1613 d. 11 Marzca do K.J.M Zygmunta». Грамота была отправлена до прибытия новизбранного царя в столицу и отрицала факт состоявшегося избрания Михаила Федоровича Романова, дабы оттянуть предсказуемую реакцию короля и Сената Речи Посполитой.

⁷⁷ Малов А. В. Борьба за Невель в конце Смуты // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. Київ, 2009. Т. I. С. 67–88; он же. Невельское «сидение» 1613–1619 гг. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 25. Рівне, 2014. С. 210–220.

Помимо уточнения состава и численности полка Валуева на Невеле, был уточнен и ряд спорных или гипотетических моментов истории Северо-Западного края в Смуту. Так, справедливое в принципе замечание Я. Н. Рабиновича (в личной переписке), что в датировке сожжения псковичами Заволочья следует более доверять датировке письма Григория Леонтьевича Валуева от 11 июля 1613 г.⁷⁸, чем псковским летописям, получило дополнительное документальное подтверждение. Документ, который подвиг нас отдать приоритет достоверности псковским летописям: донос вдовы лучанина Татьяны Бибиковой Сигизмунду III в 1612 г. на своего пасынка, который королю изменяет – сидит на Невеле⁷⁹, – может быть объяснен в равной степени как банальной клеветой, так и двойной игрой Валуева.

В Библиотеке ПАН в Курнике было выявлено неизвестное историкам письмо Григория Валуева, дворян и детей боярских лучских, невелиских и пусторжевских помещиков, а также «всяких людей» Невеля и Заволочья «наяснейшему государю Жиги[монту] ... ко[р]олю Польскому и великому князю Литовскому и государю царю и великому князю Владиславу Жигимонтовичу», сохранившееся в конволюте Библиотеки Тадеуша Чарского⁸⁰. Письмо представляет собой ответ в форме коллективной челобитной или отписки на королевскую грамоту («Писал ты к нам...») о сохранении верности королю и королевичу после провала во 2-й пол. ноября 1612 г. похода Сигизмунда III на Москву. На «Федоровских полях» («Федоровск», вероятно, совр. деревня Федоровское в 9 км к северо-востоку от Вязьмы) король узнал о капитуляции кремлевского гарнизона и, продвинувшись еще до Волоколамск, был вынужден в конце ноября повернуть назад и мимо Погорелого Городища и Ржевы Володимировы вернуться в Литву – ни один город не открыл перед ним ворота и не сдался⁸¹. По возвращении были разосланы грамоты в немногие города, еще признававшие власть «обраного царя Владислава Сигизмундовича», главным образом, благодаря польско-литовским гарнизонам и комендантам. Документ без даты (делопроизводственная запись на обороте: «roku nie masz i daty»), по описываемым в нем событиям письмо можно уверенно датировать не ранее декабря 1612 и не позднее января 1613 г.

Первая дата определяется провалом похода Сигизмунда и быстро распространившимися слухами об убийстве всех или большинства давших польско-литовских воинов кремлевского гарнизона, всячески раздувавшимися польско-литовской пропагандой. Эти пугающие сторонников короля и королевича Владислава слухи отразились и в данном письме: «И вам бы, государем, пожаловати нас: вором и крестопреступником не потдати, и велети нам из городов помогати и зелья и свинцу к нам прислати»⁸².

Вторую верхнюю хронологическую рамку определяет начавшийся в Москве в январе 1613 г. Земский собор по выбору царя, о котором не упоминается в грамоте. Дело в том, что Г.Л. Валуев оперативно и тайно получал информацию от своего родственника в Торонце⁸³ и вероятно не преминул бы сообщить для придания весомости своей преданности королевичу и просьбе о присылке боеприпасов. В письме сообщается и причина острой потребности в зелье: «потому что у нас зелья поимал ваш государев полковник и воевода Олександр Иванович Езоф Лисовской». Произошло это вероятно вскоре после совместного набега Лисовского и Валуева на Опочку: «как под Опочкою стояли осадю Лисовской да Григорей Волуев с литовскими и с рускими людьми в прошлом в 121-м году»⁸⁴. Это был один из малоизвестных эпизодов малой войны на Северо-Западе, когда уже королевский полковник Лисовский действовал вместе с русскими сторонниками «царя» Владислава Сигизмундовича и «многие пакости творил во Псковщине з детми боярскими рускими и с Литвою, подо все пригороды яко волк искрадом хватая и поядая»⁸⁵. Набег этот мог состояться в сентябре – ноябре 1612 г., после чего Лисовский и оставил Заволочье, оставил насовсем, забрав из него своих людей и весь боезапас – вопреки утвердившемуся в исторической литературе мнению (как полагали и мы до сих пор) о временности его отлучки из столицы Пусторжевского уезда. Это полностью согласуется и с характером его военных действий – не в его правилах было долго сидеть на одном месте. Кто же остался в островном замке, на оборону которого вместе с Невелем на весеннем сейме 1613 г. было выделено 8368 злотых⁸⁶? Письмо было написано от имени самого Валуева, дворян и детей боярских его полка и «всяких людей» двух городов – Невеля и Заволочья, что свидетельствует, что оба города на момент написания письма контролировал воевода Валуев, которому Лисовский, уходя в Литву или польские Инфлянты (Дисну), и передал Заволочье, забрав из обоих замков весь порох. Можно лишь гадать: были ли такие действия Лисовского следствием крайней скудости боеприпасов в полку Лисовского, или последний не доверял Валуеву, подозревая того в двойной игре. В этом контексте любопытна и жалоба Валуева: «а ис Полоцка, государи, нам помочи не чинят, и зелья и свинцу не дают и не продают»⁸⁷. Таким образом, 9 июля 1613 г. псковичи взяли Заволочье не у людей Лисовского, а у полка Григория Валуева, довольно жестоко обойдясь с захваченными в плен дворянами и детьми боярскими.

Весь ход событий подвигал и самого Валуева и его людей к переходу на сторону Москвы. Впрочем, все это не снимает вопроса о двойной игре, которую мог вести Валуев, настоящий «человек Смутного времени», пока военно-политическая ситуация не потребует продемонстрировать свою верность королю или Москве. Однако в сложившихся условиях взаимного ожесточения борющихся сторон ратные люди не могли не опасаться за свои жизни, семьи, имущество и положение. Поэтому 2 февраля 1613 г. «Совет всея земли» принял решение об отправке в Речь Посполитую гонца с грамотами к королю и Сенату Речи Посполитой, на что 26 февраля был получен «опасный лист» от гетмана Яна Кароля Хоткевича. Гонец Денисий Григорьев сын Оладин выехал из Москвы 11 марта 1613 г. с грамотами от 10 марта, списками пленных с обеих сторон, письмами Миколая Струся и с сопроводительными документами⁸⁸.

Помимо ординарного наказа гонец имел при себе и тайный: «А сей наказ Денисью держати себе тайно и вычтати его почасту гораздо, чтоб ему все статьи помнити наусть; а будет Денисей где почаят себе грабежу или его станут где обыскивати, Денисью сей наказ однолично ухоронити или зжечь или в воду вкинуть или вземлю закопать; а однолично б у него сего наказу никто не ведал и никому б сесь наказ оприч его Денисья не достался»⁸⁹. В тайном наказе гонцу особенно приказывалось об оставшихся на королевской службе русских людях, «которые ныне в Полше у короля и в Литве у короля дворяне и дети боярские и всякие люди, а с Москвы съехали х королю собою, а иные с ызменником с Михайлом Салтыковым с товарищи, – а ныне увидит их в Смоленске или

⁷⁸ 1613 г. июля 11 – 20 августа. О действиях полковника Ал. Лисовского около Пскова // СИРИО. Т. 142. № 23-1. С. 421.

⁷⁹ Народное движение в России в эпоху Смуты начала XVII века, 1601–1608: Сб. документов / Отв. ред. Н. М. Рогожин; сост. Р. В. Овчинников, В. И. Корецкий, М. Г. Кротов, Д. В. Лисейцев, Т. Б. Соловьева, Л. А. Тимошина. М., 2003. № 82. С. 202; Марш П. Новое о Невеле XVII века // Невельский сборник. Статьи и публикации. Выпуск 18. По материалам 18 Невельских Бахтинских чтений (1 – 4 июля 2011 г.) / Отв. ред. Л. М. Максимовская СПб., 2012. С. 88; Малов А. В. Невельское «сидение»... С. 212.

⁸⁰ ВРАН, Kórník. Nr 347. S. 1 v.

⁸¹ Белокуров С. А. Разрядные записи за Смутное время. (7113–7121 гг.). М., 1907. С. 23, 63, *Polak W.* O Kreml i Smoleńszczyzynie, Politika Rzeczpospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612. Toruń, 1995. S. 402–405; *Bohun T.* Moskwa 1612. Warszawa, 2005. S. 270–271; *Курбатов О. А.* Военная история русской Смуты начала XVII века. М., 2014. С. 151.

⁸² ВРАН, Kórník. Nr 347. S. 1.

⁸³ Малов А. В. Невельское «сидение»... С. 212.

⁸⁴ Сборник Московского архива Министерства юстиции (МАМЮ). Т. VI. Псков и его пригороды. Кн. 2. М., 1914. № 99-II. С. 429.

⁸⁵ Псковские летописи. (ПСРЛ. Т. V. Вып. 2.). М., 2000. С. 277.

⁸⁶ *Wisner H.* Lisowczycy. Warszawa, 2004. S. 59.

⁸⁷ ВРАН, Kórník. Nr 347. S. 1.

⁸⁸ Лисейцев Д. В. Посольский приказ в эпоху Смуты. М., 2003. С. 333.

⁸⁹ РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 89 об.–90. – Опубл.: Посылка Д. Г. Оладина. С. 345.

инде где в дороге или при короле, а похотят будет ехать опять в Московское государство, а учнут от бояр опасатца опалью»⁹⁰. И таким людям, «в которых почает правды к Московскому государству обращенья прямо, а не лукавством и ни по чьему науку»⁹¹ Денисий Оладын должен был объявлять:

«Чтоб они, попомня Бога и души свои и истинную нашу православную хрестьянскую веру греческаго закона и свою хрестьянскую природу, и видя королевскую многую неправду к Московскому государству, и от него конечное разоренье царствующему граду Москве и святым Божиим церквам и монастырем запустение и многое безчисленное хрестьянское кровопролитие, от короля и от сына его отстали и прибегли б прямо всею душою к Богу! И к Московскому государству службу свою и правду показали, проведав подлинно про всякие королевские злые умыслы над Московским государством, ехали с теми вестми к Москве к бояром и ко всей земле. А Московского государства бояре и всякие люди им будут, братьен своей, ради и никоторого им лиха учинити не велят. А то они, оторвався ото всего Московского государства, забыв отцов своих и дедов и братью и род и племя и православную хрестьянскую веру греческаго закона для часовые земные славы, забыв будущаго и некончаемаго века и блаженнаго царствия, души свои отщитили и стоят против правды на свою природу. И они б однолично от того отстали и ехали в Московское государство безо всякого опасенья и страху. О том ему имянной к ним приказ от бояр и ото всее земли есть»⁹².

Однако Оладыну надлежало быть бдительным: «а в которых правды не чают, и прямо, забыв Бога и своей истинные православные хрестьянские веры греческаго закона, души свои отщитили, а пристали х королю, и Денисью с теми ничего не говорити»⁹³ – прощение касалось не всех. Таковым гонцу полагалось дать отповедь: «Что мне с тобою и говорити! А ты давно забыл Бога и свою истинную православную хрестьянскую веру и свое отечество! А пристал для малые славы века сего Московского государства ко врагом и к губителем и стоишь с ними на Московское государство и на нашу истинную православную хрестьянскую веру греческаго закона и на святые Божии церкви заодин! И тебе какое добро говорить!»⁹⁴ Тем более помилование не касалось таких закоренелых изменников как Михаил Глебович Салтыков и его единомышленники. Общаться с ними возбранялось, а в случае их прямого обращения в присутствии членов Сената или иных «королевских чиновников», Оладын должен был «вслух безстрашно» обличить их, что:

«Михайло с товарищи – первые всякому злу начальники и Московскому государству разорители, забыв Бога и отщитив души свои и оставя свою природу, своим злохитрым умыслом и для суетные славы мира сего и душепагубные корысти на Московское государство навели конечное разоренье и всякое зло! И за то им ждать за себя Божия гневу и мщенья! Вся та болшая невинная хрестьянская кровь льетца от них. И им было ныне надобе попомнити Бога и свою хрестьянскую природу: от таких злых дел престати и обратитися к Богу. А толко они ныне в таких своих злых делах не узнаютца и от таких своих злых дел не престанут, и им от Бога за те их злые дела вскоре отмщение будет! А ныне и вперед от них оприч измены и меж государств ссоры и всякого дурна, никакого добра не чаять»⁹⁵.

В таком же духе Оладыну следовало отвечать всем польско-литовским официальным и неофициальным лицам и о казенном за измену Федоре Андронове. Более обстоятельный и развернутый ответ имелся у гонца в отношении «вора и богоотступника» Ивана Заруцкого, поскольку тот еще не был ни казнен, ни схвачен, а также его сторонников, «которые за свое воровство збежали ис-под Москвы». На момент отъезда гонца Заруцкий засел с Мариной Мнишек и ее сыном в Михайлове⁹⁶ и пытался установить контакты с представителями Речи Посполитой. Поэтому ответ о Заруцком королю и сенаторам должен был прозвучать непреклонно:

«И где ему с Мариною и с сыном ее ни бегати, а от Божия гневу и Московского государства от бояр и от всее земли за свои злодейские дела и за измену никуды не убежати. (Л. 82 об.) А оприч Михайлова города все города великого Московского государства всего Российского царства меж себя в единомышленном совете, а розни меж ими нет никакие. И хотят отыскати свою обиду Московского государства недругом и разорителем! А хотя будет Заруцкой, видечи конечную свою погибель, государю их Жигимонту, королю, и поманил чем, и та его воровская ссылка з государем их Московского государства бояром и всей земле ничем не страшна»⁹⁷.

Вернулся гонец в Москву 20 июля 1613 г.⁹⁸ А где-то в августе 1613 г. Г. Л. Валуев со своим полком и со всеми людьми, в городе Невеле пребывающими, перешел на сторону единственного законного новоизбранного православного царя Михаила Федоровича. Следом же он должен был прислать и список своего полка, который наиболее вероятно и стал протографом публикуемого здесь списка. 14 января 1614 г. Валуев с окладчиками поверстал на Невеле трех пусторжевских новиков, а к 18 марта на невельском воеводстве был уже кн. Семен Никитич Гагарин⁹⁹.

* * *

Публикуемый сыскной список полка Валуева сохранился в составе «Книги сыскной дворян и детей боярских розных городов 121 году», хранящейся в Рукописном отделе РНБ и давно уже введенной в научный оборот, в первую очередь, В. Н. Козьяковым¹⁰⁰. Непосредственно публикуемые документы использовал в своих работах В. А. Аракчеев¹⁰¹. Однако, до сих пор источник остается неопубликованным. Приведем полный заголовок книги в том числе с указанием на ее копияность (список):

«Список

Книга сыскная дворян и детей боярских розных городов 121 году:

Книга, а в ней списано до московского пожару сыскных списков, каковы прислали ко государю к Москве из городов воеводы и дьяки за своими и за окладчиковыми руками, что кому дворяном и детям боярским при царе и великом князе Василье Ивановиче всеа Русии были поместные и денежные оклады и что к тем их старым окладом после царя Василья при государе ц. и вел.кн. Михаиле

⁹⁰ РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 90–90 об. – Опул.: Посылка Д. Г. Оладына. С. 345.

⁹¹ РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 91 об.–92. – Опул.: Посылка Д. Г. Оладына. С. 346.

⁹² РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 90 об.–91 об. – Опул.: Посылка Д. Г. Оладына. С. 345–346.

⁹³ РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 92. – Опул.: Посылка Д. Г. Оладына. С. 346.

⁹⁴ РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 92–92 об. – Опул.: Посылка Д. Г. Оладына. С. 346.

⁹⁵ РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 70 об.–71 об. – Опул.: Посылка Д. Г. Оладына. С. 338.

⁹⁶ Шенелев И. С. Место и характер движения И.М. Заруцкого в период Крестьянской войны и польско-шведской интервенции (1605–1614 гг.) // Он же. Труды по истории России в начале XVII столетия: в 2 т. / Общ. ред. и коммент. И. О. Тюменцев, А. Л. Клейтман; предисл. Н. К. Сергеев, вступ. ст. И. О. Тюменцев. Т. 1. Волгоград, 2012. С. 236–241; Курбатов О. А. Военная история русской Смуты начала XVII века. М., 2014. С. 161–162.

⁹⁷ РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 82–82 об. – Опул.: Посылка Д. Г. Оладына. С. 342.

⁹⁸ РГАДА. Ф. 79. Сношения с Польшей. Оп. 1. Кн. 29. Л. 192. – Опул.: Посылка Д. Г. Оладына. С. 387.

⁹⁹ Малов А. В. Невельское «сидение»... С. 214.

¹⁰⁰ Козьяков В. Н. Десятни, «сыскные» и «подлинные» списки городовых служилых корпораций Верхнего Поволжья первой половины XVII в. // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. статей. М., 1988. С. 76, 79; он же. Служилый «город» Московского государства XVII века (от Смуты до Соборного уложения). Ярославль, 2000. С. 81–83; он же. Десятни служилых «городов» второй половины XVI – начала XVII века. // Источниковедение: поиски и находки: Сб. науч. Трудов. Вып. 1. Воронеж, 2000. С. 47–48.

¹⁰¹ Аракчеев В. А. Опыт реконструкции состава землевладельцев Великолуцкого уезда конца XVI – начала XVII веков по писцовым книгам и десятиям. // Вопросы изучения и издания писцовых книг и других историко-географических источников. Тезисы докладов и сообщений IV Всероссийского научно-практического совещания. Петрозаводск, 1991. С. 58–59

Федоровиче всеа Руси и за какие службы придано поместного и денежного окладу и что кому придавано при боярех под Москвою и те боярские придачи при государе справливаны, а иные списки взяты в Розряд у зборщиков, которые посыланы в города для збору дворян и детей боярских. И с тех списков списано в сее книгу, а списки в Московской пожар в 134-м году в Розряде згорели. И ся книга вынесена из Розряда в московской пожар с ыными десятиями»¹⁰².

Публикация А. П. Павловым тверского списка из данной книги избавляет нас от необходимости приводить описание ее состава, физического состояния и водяных знаков¹⁰³. Однако, с датировкой исследователем списка книги последней четвертью XVII в. полностью согласиться нельзя. Полагаем возможным съзуть хронологические рамки создания списка до последнего десятилетия XVII в., не исключая написания списка и в первые годы следующего XVIII ст. Обилие киноварных заголовков и литер указывает на то, что список был заказан частным лицом либо по случаю упоминания в нем представителей своего рода, либо вообще в качестве исторического документа. Ошибки в написании фамилий некоторых родов, как представляется, также свидетельствуют в пользу одного из названных вариантов. Зато невозможно не согласиться с А. П. Павловым в датировке протографа данного списка – оригинальной сыскной книги, составленной в Разрядном приказе между июнем 1616 и разбором служилых «городов» 1621/22 гг. В то же время наличие в составе Сыскной книги городов, никогда не управлявшихся Новгородским Разрядом (напр. Ростов), не позволяет согласиться с предположением В. Н. Козлякова об изготовлении оригинала данной Сыскной книги в Новгородском разряде¹⁰⁴.

Ценность сыскной книги повышает гибель материалов разбора 130-го (1621/22) г. на Луках Великих дворян и детей боярских лучан, пусторжевцев и невлян. Из десятен и списков трех городских корпораций: пусторжевцев, лучан и невлян – хронологически сыскному списку полка Валуева на Невеле предшествуют лишь материалы новичных верстаней 1596 и 1601 гг.¹⁰⁵ Из последующих хронологически наиболее близкие: недатированный сыскной список лучан, служивших до 1619 г. на Торопце¹⁰⁶; пусторжевская раздаточная десятня 123-го (1614/15) г.¹⁰⁷, а также великолуцкая раздаточная десятня 1622 г.¹⁰⁸ Также можно назвать и новичные десяти от 28 февраля 1617 г. и от 16 апреля 1619 г.¹⁰⁹ и новичные десяти от 2 января, 20 февраля, 6 марта, 19 июня, 2 августа и 18 октября 1620 г.¹¹⁰ Однако, публикуемый источник имеет большое значение не только для изучения состава и численности городских служилых корпораций, но и как именной список воеводского полка эпохи Смуты – основной оперативно-тактической единицы, действовавшей на полях сражений и на театре военных действий в начале XVII в. В предшествующей статье в нашем распоряжении была лишь черновая и, как оказалась, не полная копия публикуемого здесь списка, любезно предоставленная А. П. Павловым. В действительности к 122-му (1613/14) г. полк Г. Л. Валуева на Невеле достигал 170 дворян и детей боярских (из них 33 новика от 15 до 18 лет) в составе 93 лучан, 45 невлян, 24 пусторжевцев, 3 пскович, 3 белян и 2 ржевич. Потенциалом пополнения полка в ближайшие годы были 23 недоросля. Публикуемый документ являет собой редкий случай сохранности именной списка полка периода Смуты и позволяет представить масштаб воинских соединений, решавших исход кампаний, войн и сражений трагической и во многом рубежной эпохи русской истории.

Тексты источников публикуются в соответствии с «Правилами издания исторических документов в СССР» (1990)¹¹¹. Комментарии к археографическим и палеографическим особенностям текста составлены согласно «Методическому пособию» 1991 г.¹¹² и «Методическим рекомендациям по изданию «Актов Русского государства»¹¹³. Утраченный текст, а также восстановленный по смыслу текст приведен в квадратных скобках. Мягкий и твердый знаки используются в соответствии с рекомендациями, приводимыми в Правилах и Методическом пособии по археографии: мягкий знак употребляется согласно правилам современной орфографии на конце слова и перед гласными, в иных случаях сохраняется орфография источника. Вышедшие из употребления буквы заменяются буквами современного алфавита. Выносные буквы написаны в строке, титлы и другие принятые на письме сокращения раскрываются без дополнительных обозначений и комментариев. Буквенная цифирь передана арабскими цифрами. Неправильное написание фамилий переписчиком сохранено в основном тексте, правильное написание приведено в сносках. Киноварные литеры и заголовки, в соответствии с предложениями «Методических рекомендаций» для рукописей до конца XVI в. выделены полужирным шрифтом; текстовые заголовки переданы прописными буквами.

1613 г., сентябрь – январь 1614 г. – Список сыскной полка Григория Леонтьевича Валуева на Невеле

(Л. 189 об.) СПИСОК ДВОРЯН И ДЕТЕЙ БОЯРСКИХ РЖЕВИЧ, ПСКОВИЧ, БЕЛЯН, ЛУЧАН, НЕВЛЯН, ПУСТОРЖЕВЦОВ, СПИСАН (С) СПИСКА, КАКОВ ПРИСЛАЛ С НЕВЛЯ ВОЕВОДА ГРИГОРИЙ ВОЛУЕВ ЗА ОКЛАДЧИКОВЫМИ РУКАМИ В 122-М ГОДУ, НАПИСАНО:

РЖЕВА ВОЛОДИМЕРОВА ДВОРОВЫЕ

Петр Посников сын Козлов. Оклад ему помесной 650 чети, денег из чети 20 рублей, служит по дворовому списку.

Май Посников сын Козлов. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 21 рубль, служит по дворовому списку.

(Л. 190)¹¹⁴ ПСКОВ

Богдан Данилов сын Сиротин. Оклад ему помесной 650 чети, денег из чети 15 рублей, служит по дворовому списку.

Иван Иванов сын Суморотцкий. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.

Роман Власьев сын Клокачов. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом 12 рублей, служит по дворовому списку.

БЕЛЯЯ

Андрей Борисов сын Тарбеев. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 12 рублей, служит по дворовому списку.

Иван Иванов сын Горсткин. Оклад ему помесной (Л. 190 об.) 550 чети, денег из чети 10 рублей, служит по дворовому списку.

Шестой Яковлев сын Толбугин. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 10 рублей, служит по дворовому списку. И 122-го

¹⁰² РНБ. ОР. Ф. 885. Эрмитажное собрание. F IV. № 394. Л. 2–3.

¹⁰³ Павлов А. П. «Сыскной» список тверских дворян и детей боярских 1613 года // Русский дипломатарий. Вып. 10. М., 2004. С. 203–222.

¹⁰⁴ Козляков В. Н. Служилый «город»... С. 82.

¹⁰⁵ Лихачев Н. П. Десятня новиков, поверстанных в 1596 году // Известия Русского генеалогического общества. Вып. 3. СПб., 1909. С. 113–209; Малов А. В. Новгородская новичная верстанная десятня 1601 г. // Единорогъ: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. Вып. 3. М.: Фонд «Русские витязи», 2014. С. 244–276.

¹⁰⁶ РНБ. ОР. Ф. 885. Эрмитажное собрание. F IV. № 394. Л. 187–189.

¹⁰⁷ РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 4. Дела десятен. Кн. 236. Л. 1–26.

¹⁰⁸ РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 4. Дела десятен. Кн. 198. Л. 1–64.

¹⁰⁹ РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 4. Дела десятен. Кн. 106. Л. 10–16, 18–23. – См. их регесты: Малов А. В. Невельское «сидение»... С. 220.

¹¹⁰ РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 4. Дела десятен. Кн. 106. Л. 40–40 об., 47–49, 54–56 об., 58–61 об., 67–68 об., 70–74, 79–81.

¹¹¹ Правила издания исторических документов в СССР. М., 1990. С. 46–47.

¹¹² Методическое пособие по археографии. Ч. 1. М., 1991. С. 57–74, 132–133.

¹¹³ Методические рекомендации по изданию «Актов Русского государства» // Каишанов С. М. Актовая археография. М., 1998. С. 143–232.

¹¹⁴ На нижнем поле листа по центру стоит номер кириллической цифирью 25.

генваря в 26 день сказал себе Шестой Толбугин: оклад ему 400 чети, денег з городом 14 рублей, да на Москве придано ему за прежние службы 100 чети, да за тулскую службу 50 чети.

ЛУКИ ВЕЛИКИЕ

Степан Андреев сын Волуев. Оклад ему помесной 850 чети, денег *из че(ти)¹¹⁵ 20 рублей, служит по дворовому списку.
(Л. 191) Семен Григорьев сын Мякинин. Оклад ему помесной 850 чети, денег из чети 20 рублей, служит по дворовому списку.
Петр Максимов сын Лукомской. Оклад ему помесной 850 чети, денег из чети 50 рублей, служит по дворовому списку.
Алексей Михайлов сын¹¹⁶ Бочкин. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети 20 рублей, служит по дворовому списку.
Родион Иванов сын Бороздин. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети 18 рублей, служит по дворовому списку.
Иван матвеев сын Креницын. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети 18 (Л. 191 об.) рублей, служит по дворовому списку.
Замятня Иванов сын Костюрин. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети 18 рублей, по дворовому списку.
Матвей Сергеев сын Обрютин. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.
Иван Посников сын Креницын. Оклад ему помесной 650 чети, денег из чети 18 рублей, служит по дворовому списку.
Иван Федоров сын Арбузов. Оклад ему помесной 650 чети, денег из чети 28 рублей, служит по дворовому списку.
(Л. 192) Иван Олферов сын Креницын. Оклад ему помесной 650 чети, денег из чети 20 рублей, служит по дворовому списку.
Олексей Афонасьев сын Тыртов. Оклад ему помесной 650 чети, денег из чети 15 рублей, служит по дворовому списку.
Олексей Буславов сын Бибииков. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 9 рублей, служит по дворовому списку.
Матвей Григорьев сын Микилин¹¹⁷. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети восемь рублей, служит по дворовому списку.
Борис Прокофьев сын Волуев¹¹⁸. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.
(Л. 192 об.) Степан Степанов сын Неплюев. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 15 рублей, служит по дворовому списку.
Петр Яковлев сын Низовцов. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 15 рублей, служит по дворовому списку.
Матвей Тиранов сын Креницын. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 12 рублей, служит по дворовому списку.
Александр Васильев сын Бешенцов. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.
Иван Андреев сын Беклемшиев. Оклад (Л. 193) ему помесной 600 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.
Захарей Петров сын Юрениев. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.
Степан Васильев сын *Обрютин¹¹⁹. Оклад ему помесной¹²⁰ 600 чети, денег из чети 8 рублей, служит по дворовому списку.
Иван Самсонов сын Пишин¹²¹. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 8 рублей, служит по дворовому списку.
Федор Федоров сын Хомутов¹²². Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.
(Л. 193 об.) Юрь Афонасьев сын Ламаков. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети десять рублей, служит по дворовому списку.
Богдан Иванов сын Байков. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети десять рублей, служит по дворовому списку.
Яким Васильев сын Обрютин. Оклад ему помесной 550 чети, денег з городом 14 рублей, служит по дворовому списку.
Захарей Чюдинов сын Неплюев. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 12 рублей, служит по дворовому списку.
Ждан Иванов сын Микулин. Оклад ему (Л. 194) помесной 500 чети, денег из чети 8 рублей, служит по дворовому списку.
Василей Юрьев сын Плещеев. Оклад ему помесной 450 чети, денег 8 рублей, служит по дворовому списку.
Петр Гурьев сын Караулов. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети 12 рублей, служит по дворовому списку.
Степан Афонасьев сын Тырков¹²³. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети 12 рублей, служит по дворовому списку.
Окул Андреев сын Мякинин. Оклад ему (Л. 194 об.) помесной 400 чети, денег из чети 6 рублей, служит по дворовому списку.
Данило Андреев сын Мякинин. Оклад ему помесной 400 чети, денег из чети 5 рублей, служит по дворовому списку.
Замятня Андреев сын Буруков. Оклад ему помесной 300 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.
Андрей Иванов сын Клокачов. Оклад ему помесной 650 чети, денег из чети 15 рублей, служит по городскому списку.
Наум Васильев сын Креницын. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети десять (Л. 195) рублей, служит по городскому списку.
Богдан Гундоров сын Клокачов. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 13 рублей, служит по городскому списку.
Володимер Федоров сын Хмелев¹²⁴. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 15 рублей, служит по городскому списку.
Кирило Федоров сын Бочкин. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети 14 рублей, служит по городскому списку.
Ишук Иванов сын Марков. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 13 рублей, служит по городскому списку.
Данило Федоров сын Олексеев. Оклад (Л. 195 об.) ему помесной 500 чети, денег из чети 12 рублей, служит по городскому списку.
Степан Григорьев сын Великополской. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 12 рублей, служит по городскому списку.
Богдан Федоров сын Хмелев. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 8 рублей, служит по городскому списку.
Иван Дичков сын Алексеев. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.
Андрей Петров сын Пасынков. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 13 (Л. 196) рублей, служит по городскому списку.
Семен Иванов сын Порохов. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети десять рублей, служит по городскому списку.
Назарей Васильев сын Юрениев. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети 12 рублей, служит по городскому списку.
Иван Матвеев сын Хмелев. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети 13 рублей, служит по городскому списку.
Матвей Иванов сын Назимов. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети 11 рублей, служит по городскому списку.
Нелюб Иванов сын (Л. 196 об.) Хомутов. Оклад ему помесной 450 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городскому списку.
Ишук Петров сын Пасынков. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети 7 рублей, служит по городскому списку.
Богдан Захарьев сын Креницын. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети 8 рублей, служит по городскому списку.
Петр Васильев сын Креницын. Оклад ему помесной 450 чети, денег из чети десять¹²⁵ рублей, служит по городскому списку.
(Л. 197) Иван Истомин сын Лутковской. Оклад ему помесной 450 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городскому списку.
Лаврентей Алексеев сын Непенин. Оклад ему помесной 450 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городскому списку.
Степан Иванов сын Нелединской. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городскому списку.
Петр Деев сын Волжинской. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом 13 рублей, служит по городскому списку.
(Л. 197 об.) Несвитай Родионов сын Лаптев. Оклад ему помесной 400 чети, денег из чети 8 рублей, служит по городскому списку.
Петр Петров сын Караулов. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом десять рублей, служит по городскому списку.
Богдан Григорьев сын Борисов. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городскому списку.

¹¹⁵ Вписано в строку позже другими чернилами.

¹¹⁶ Вписано над строкой другими чернилами.

¹¹⁷ Так в ркп., д.б.: Микулин.

¹¹⁸ Вписано над строкой.

¹¹⁹ Испр. из: Облютин.

¹²⁰ Вписано на правом внешнем поле листа.

¹²¹ Так в ркп., ошибка переписчика – д.б.: Пушин.

¹²² Испр. из: Хумотов.

¹²³ Так в ркп., д.б.: Тыртов.

¹²⁴ Так в ркп., ошибка переписчика – д.б.: Хмелев.

¹²⁵ Испр. из: девять.

Прокофей Иванов сын Баков¹²⁶. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 10 рублей, служит по городовому списку.
(Л. 198)¹²⁷ Арист Иванов сын Обрютин. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом десять рублей, служит по городовому списку.
Матвей Федоров сын Марков. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом десять рублей, служит по городовому списку.
Микита Петров сын Пасынков. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом десять рублей, служит по городовому списку.
Томила Истомин сын Лутковской. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом (Л. 198 об.) 9 рублей, служит по городовому списку.
Федор Васильев сын Костюрин. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Федор Федоро сын Ачкасов. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Влас Иванов сын Сунгуров. Оклад ему помесной 200 чети, денег з городом¹²⁸ 9 рублей, служит по городовому списку.
Семен Иванов сын Самарин. Оклад ему помесной 200 чети, денег з городом 6 рублей, служит по городовому списку.

НЕСЛУЖИВОЙ

Иван Иванов сын Бардуков. С прожиточново (Л. 199) поместья, а поместья за ним 50 чети.
Семен Замятнин сын Костюрин. Служит с отцом¹²⁹, а поместьем¹³⁰ не верстан, з городом ему десять рублей.
Григорей Меншов сын Зюзин. Служит с отцова поместья. А отцу его был оклад 500 чети, а в даче за ним 300 чети, з городом ему 9 рублей. А отца его убит под Крамами в 180-м¹³¹ году.
Иван Десятого сын Великополской. Служил со отцем без поместья. А отцу его был оклад 500 чети, а денег ему з городом десять рублей. А отца ево убили литовские люди в 120 году.
(Л. 199 об.) Алексей Пантелеев сын Дубровин. Служил со отцом без поместья, а отцу его был оклад 500 чети, а денег ему з городом десять рублей, а отца его убили на Луках литовские люди в 119-м году.
Лука Григорьев сын Толубьев. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 650 чети, а в даче дано ему, Луке, 400 чети и денег з городом десять рублей, а отца его убили литовские люди по(д) Дмитровым в Жестелеве острожке в 118-м году.

НОВИКИ СЛУЖИЛЫЕ

Иван Григорьев сын Великополской. Оклад (Л. 200) ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Семен Десятого сын Великополской. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Иван Фуников сын Хомутов. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Замятня Петров сын Пасынков. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Федор Алексеев сын Костюрин. Оклад ему (Л. 200 об.) помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Семен Федоров сын Арбузов. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Семен Пантелеев сын Дубровин. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Петр Несвитаев сын Лаптев. Помесной ему оклад 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Федор Семенов сын Ламонов. Оклад ему помесной (Л. 201) 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Матфей Петров сын Низовцов. Оклад ему¹³² помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Семен Безсонов сын Борисов. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Василей Злобин сын Немтинов. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Перфирей Васильев сын Назимов. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
(Л. 201 об.) Филимон Самсонов сын Пущин. Оклад ему помесной 250 чети, денег з городом 8 рублей, служит по городовому списку.
Микула Иванов сын Зеленой. Оклад ему помесной 200 чети, денег з городом восемь рублей, служит по городовому списку.
Константин Васильев сын Сунгуров. Оклад ему помесной 200 чети, денег з городом 7 рублей, служит по городовому списку.
Константин Петров сын Пасынков. Оклад ему помесной 250 чети, денег з городом 8 рублей, служит по городовому списку.

(Л. 202) НЕДОРΟΣЛИ, КОТОРЫЕ НЕ ПОСПЕЛИ В СЛУЖБУ

ДВОРОВОЙ

Петр Семенов сын Ламонов. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 650 чети, в даче 350 чети.
Дворовой
Микита Афонасьев сын Шмойлов. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 600 чети, в даче 300 чети.
Дворовой¹³³
Давыд Самсонов сын Пущин. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 600 чети, в даче 300 чети.
Городовой
(Л. 202 об.) Елисей Курдомов сын Марков. С отцова поместья, а отцу его был оклад 450 чети, в даче 250 чети.
Дворовой
Олферей Андреев сын Бочкин. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 500 чети, в даче 60 чети.
Дворовой
Макарей Иванов сын Нелединской. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 600 чети, в даче 250 чети.
Городовой
Илья Андреев сын Хмелев. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 550 (Л. 203) чети, в даче 250 чети.
Городовой
Максим Пантелеев сын Дубровин. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 500 чети, в даче 250 чети.
Дворовой
Иван Большой да Иван Меньшой Тимофеевы дети Креницына. А отцу их был оклад 550 чети, и Меншово Ивана царь Василей пожаловал с отцова поместья 300 чети, а Иван Большой в службу не поспел¹³⁴.
Городовой
Тимофей Гарасимов сын Тулубьев. Живет на отцове поместье, а отцу (Л. 203 об.) его был оклад __, в даче 300 чети. А брат его Василей взят в Литву в полон.
Дворовой
Воин Алексеев сын Костюрин. Живет на отцове поместье, а отцу его был оклад 550 чети, в даче 150 чети.
Городовой

¹²⁶ Так в ркп., д.б.: Байков.

¹²⁷ На нижнем поле листа по центру стоит номер кириллической цифирью (тетради?) 26.

¹²⁸ Слог го- вписан над строкой.

¹²⁹ Над второй литерой -о- вычищена выносная -м..

¹³⁰ Окончание написано по вычищенному.

¹³¹ Так в ркп.

¹³² Вписано над строкой другими чернилами.

¹³³ Окончание слова – по вычищенному месту.

¹³⁴ Так в ркп.

Григорей Безсонов сын Борисов. Живет на отцове поместье, а отцу его оклад 550 чети, в даче 250 чети.

Городовой

Потафей Десятого сын Великополской. Живет на отцове поместье, а отцу его оклад 500 чети, в даче 75 чети.

(Л. 204) Дворовой

Игнатей Степанов сын Юренев. С отцова поместья, а отцу его оклад 450 чети, в даче 350 чети.

Городовой

Иван Игнатьев сын Трофимов. С отцова поместья, а отцу его оклад был 500 чети, в даче 250 чети.

Городовой

Филат Злобин сын Немтинов. С отцова поместья, а отцу его оклад 400 чети, в даче 200 чети.

Городовой

Андрей Дмитриев сын Колоколцов. С отцова поместья, а отцу его был оклад 450 чети, в даче 200 чети.

(Л. 204 об.) РЖЕВА ПУСТАЯ

ДВОРОВЫЕ

Иван Третьяков сын Симанской. Оклад ему помесной 950 чети, денег из чети 50 рублей, служит по дворовому списку.

Иван Федоров сын Широносос. Оклад ему помесной 800 чети, денег из чети 36 рублей, служит по дворовому списку. (Во) 122-м году за освискую службу и за сеунчъ придано поместья 100 чети, денег из чети 4 рубли. Да ему ж за невелскую службу и за сеунчъ придано из чети десять рублей.

Михайло Иванов сын Широносос. Служит с отцом, денег из чети 14 рублей, (Л. 205) служит по дворовому списку.

Микита Иванов сын Карамышев. Оклад ему помесной 750 чети, денег из чети 20 рублей, служит по дворовому списку.

Иван Данилов сын Горайнов. Оклад ему помесной 750 чети, денег из чети 20 рублей, служит по дворовому списку.

Роман Дмитриев сын Карамышев. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети 20 рублей, служит по дворовому списку. Во 122-м году за освискую службу и за сеунчъ придано поместья 50 чети, денег 4 рубли.

(Л. 205 об.) Андрей Алексеев сын Юшков. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети 20 рублей, служит по дворовому списку.

Семен Алексеев сын Юшков. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети 15 рублей, служит по дворовому списку.

Афонасей Замятнин сын Елагин. Оклад ему помесной 700 чети, денег из чети восемь рублей, служит по дворовому списку.

Матвей Оменин сын Низовцов. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети (Л. 206)¹³⁵ 15 рублей, служит по дворовому списку.

Федор Петров сын Карамышев. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети десять рублей, служит по дворовому списку.

Еремей Федоров сын Шуширин¹³⁶. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети 14 рублей, служит по дворовому списку.

Григорей Замятнин сын Бухвостов. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети 15 рублей, служит по дворовому списку.

Ждан Иванов сын Сумороков. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети десять рублей, служит по дворовому списку.

Микита Иванов сын Сумороков. Оклад ему помесной (Л. 206 об) 500 чети, денег из чети десять рублей, служит по дворовому списку.

Девятой Данилов сын Сумороков. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети десять рублей, служит по дворовому списку.

Федор Васильев сын Огарев. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 11 рублей, служит по дворовому списку.

Андрей Андреев сын Караулов¹³⁷. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 12 рублей, служит по дворовому списку.

(Л. 207) Михайло Богданов сын Назимов. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 9 рублей, служит по дворовому списку.

Иван Михайлов сын Елагин. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 9 рублей, служит по дворовому списку.

ГОРОДОВЫЕ

Михайло Замятнин сын Бухвостов. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети десять рублей, служит по городскому списку.

Василей Иванов сын Бухвостов. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети 10 рублей, служит по городскому списку.

(Л. 207 об.) Лука Поярков сын Головин. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети десять¹³⁸ рублей, служит по городскому списку.

Богдан Еремеев сын Патрушев. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 7 рублей, служит по городскому списку.

(Л. 208) НЕВЛЬ

ДВОРОВЫЕ

Михаил Андреев сын Мякинин. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети десять рублей, служит по дворовому списку.

Иван Васильев сын Лавров. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети 15 рублей, служит по дворовому списку.

Григорей Прокофьев сын Мякинин. Оклад ему помесной 450 чети, денег з городом 12 рублей, служит по дворовому списку.

Афонасей Володимиров сын Лавров. Оклад ему помесной 400 чети, денег из чети десять рублей, служит по дворовому списку.

Федор Петров сын Лодыженской. Оклад ему (Л. 208 об.) помесной 400 чети, денег из чети 10 рублей, служит по дворовому списку.

ГОРОДОВЫЕ

Пимин Иванов сын Девенев¹³⁹. Оклад ему помесной 650 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.

Яков Микитин сын Коптев. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.

Кузма Литвинов сын Лодыженской. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.

(Л. 209) Матфей Семенов сын Одинцов. Оклад ему помесной 600 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.

Иван Фадеев сын Ярышкин. Оклад ему помесной 550¹⁴⁰ чети, денег из чети десять¹⁴¹ рублей, служит по городскому списку.

Иван¹⁴² Иванов сын Девенев¹⁴³. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.

Первой Сабуров сын Лодыженской. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети 7 рублей, служит по городскому списку.

(Л. 209 об.) Влас Рудаков сын Девенев¹⁴⁴. Оклад ему помесной 550 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городскому списку.

Петр Семенов сын Лавров. Оклад ему помесной 550 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.

Юрьи Иванов сын Житкой. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.

Семен Фадеев сын Ярышкин. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети 12 рублей, служит по городскому списку.

Ондрейан Григорьев сын Девенев¹⁴⁵. Оклад (Л. 210) ему помесной 500 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городскому списку.

Костянтин Семенов сын Девенев¹⁴⁶. Оклад ему помесной 500 чети, денег из чети восемь рублей, служит по городскому списку.

¹³⁵ На нижнем поле листа по центру стоит номер кириллической цифирью (тетради?) 27.

¹³⁶ Так в ркп., д.б.: Шушерин.

¹³⁷ Слог -ра- вписан над строкой позже более мелким почерком.

¹³⁸ Написано по вычищенному месту.

¹³⁹ Так в ркп., здесь и далее вероятно системная ошибка переписчика, имеется ввиду Девенев.

¹⁴⁰ Написано по вычищенному месту.

¹⁴¹ Написано по вычищенному месту.

¹⁴² Имя вписано над строкой.

¹⁴³ Так в ркп., д.б.: Девенев.

¹⁴⁴ Так в ркп., д.б.: Девенев.

¹⁴⁵ Так в ркп., д.б.: Девенев.

Тимофей Литвинов сын Лодыженской. Оклад ему помесной 450 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городовому списку.
Семен Марков сын Лвов. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городовому списку.
Докучай Дмитриев сын Лодыженской. (Л. 210 об.) Оклад ему помесной 500 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городовому списку.

Иван Олексеев сын Девенев¹⁴⁷. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городовому списку.
Прокофей Васильев сын Лавров. Оклад ему помесной 400 чети, денег из чети 7 рублей, служит по городовому списку.
Ондрей Семенов сын Лавров. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом 12 рублей, служит по городовому списку.
Кирило Григорьев сын Боранов. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городовому списку.
(Л. 211) Онтипа Иванов сын Житкой. Оклад ему помесной 400 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городовому списку.
Мокей Олексеев сын Девенев¹⁴⁸. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 12 рублей, служит по городовому списку.
Добрыня Микитин сын Лодыженской. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 14¹⁴⁹ рублей, служит по городовому списку.
*Корнило Олексеев сын Девенев¹⁵⁰. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городовому списку.⁻¹⁵¹
Семен Литвинов сын Лодыженской. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 12 рублей, служит по городовому списку.
(Л. 211 об.) Петр Алексеев сын Непенин. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 12 рублей, служит по городовому списку.
Федор Первого сын Лодыженской. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 14 рублей, служит по городовому списку.
Илья Григорьев сын Лавров. Оклад ему помесной 350 чети, денег з городом 10 рублей, служит по городовому списку.
Юрье Жданов сын Синцов. Оклад ему помесной 250 чети, денег з городом 6 рублей, служит по городовому списку.
(Л. 212) Осип Зиновьев сын Павлов. Оклад ему помесной 150 чети, денег з городом 6 рублей, служит по городовому списку.

НОВИКИ СЛУЖИЛЫЕ, СЛУЖАТ С ОТЦОВЫХ ПОМЕСТЕЙ, В СЛУЖБУ ПОСПЕЛИ, А ВЕРСТАНЫ НЫНЕ

Семен Петров сын Лодыженской. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Яким Олексеев сын Шубин. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.

НОВИКИ СЛУЖИЛЫЕ, ВЕРСТАНЫ НЫНЕ

(Л. 212 об.) Никон Мелентьев сын Лодыженской. Оклад ему 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Семен Мелентьев сын Лодыженской. Оклад ему¹⁵² 300 чети, денег з городом 9 рублей.
Богдан Петров сын Дятков. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Лев Васильев сын Лавров. Оклад ему помесной 300 чети, денег з городом 9 рублей, служит по городовому списку.
Иван Иванов сын Лавров. Оклад ему помесной 200 чети, денег з городом 5 (Л. 213) рублей служит по городовому списку.
Петр Кирилов сын Боранов. Оклад ему помесной 200 чети, денег з городом 5 рублей, служит по городовому списку.
Василей Григорьев сын Лавров. Оклад ему помесной 200 чети, денег з городом 5 рублей, служит по городовому списку.
Микита Иванов сын Лавров. Оклад ему помесной 200 чети, денег з городом 5 рублей, служит по городовому списку.

НЕДОРΟΣЛИ, ЖИВУТ НА ОТЦОВСКИХ ПОМЕСТЬЯХ, А В СЛУЖБУ НЕ ПОСПЕЛИ

Михайло Петров сын Дянков¹⁵³. Отцу его (Л. 213 об.) оклад 500 чети, а в даче 90 чети, а в службу не поспел.
Леонид да Матфей Васильевы дети Лаврова. Отцу их¹⁵⁴ оклад 650 чети, а в даче 150 чети, а в службу не поспел.
Вельямин Михайлов сын Сорочнев. Отцу его оклад 450 чети, а в даче 50 чети, а в службу не поспел.
Ондреян Онтонов сын Девенев¹⁵⁵. Отцу его оклад 400 чети, а в даче 150 чети, а в службу не поспел.
Ортемей Ильин сын Лодыженской. Отцу его оклад 300 чети, а в даче 150 чети, а в службу не поспел.

(Л. 214)¹⁵⁶ А у списка руки окладчиков лутцких помещиков Семена Григорьева сына Мякинина, Ивана Матвева сына Креницына, в Васильево место Олферьева сына Креницына сын ево Наум руку приложил, в Петрово место Лукомсково Иван Креницын руку приложил, пусторжевские помещики Иван Федоров сын Широнос, Роман Дмитриев сын Карамышев, Иван Данилов сын Горяинов, невелских помещиков Якова Коптева, Козмы Лодыженского.

РНБ. ОР. Ф. 885. Эрмитажное собрание. F IV. № 394. Л. 189–214.

1614 г., января 14 – Верстание на Невеле воеводы Григория Леонтьева сына Валуева

122-го генваря в 14 день по отписке¹⁵⁷ и по сыску воеводы Григорья Волуева и по окладчиковым (Л. 214 об.) скаскам пусторжевских помещиков Ивана Матвеева сына Боброва, Микиты Иванова сына Карамышева, Андрея Алексеева сына Юшкова, Григорья Замятнина сына Бухвостова, пусторжевским ж помещиком Офонасью Ондреву сыну Суморокову, Миките Яковлеву Караулову помесные оклады Офонасью 500 чети, денег из чети десять рублей, Миките 550 чети¹⁵⁸, денег з городом 14¹⁵⁹ рублей, служат оба по дворовому списку.

Да по их же по окладчикове скаске поверстаны новики пусторжевские помещики:

Гурей Семово сын Юшков. Помесной ему оклад (Л. 215) 350 чети, денег з городом десять рублей.

Лев Семово сын Юшков. Помесной ему оклад учинен 300 чети, денег з городом 9 рублей.

Недоросль Фрол Семово сын Юшков. С отцова поместья с 350 чети.

Служат по дворовому списку.

А у сыску и у скаске руки окладчиков пусторжевских помещиков Ивана Боброва, Микиты Карамышева, Андрея Юшкова, в Григорьево место Бухвостова Ивана Ярышкина.

РНБ. ОР. Ф. 885. Эрмитажное собрание. F IV. № 394. Л. 214–215.

¹⁴⁶ Так в ркп., д.б.: Деденев.

¹⁴⁷ Так в ркп., д.б.: Деденев.

¹⁴⁸ Средний слог вписано над строкой позже.

¹⁴⁹ Испр. из: 12.

¹⁵⁰ Так в ркп., д.б.: Деденев.

¹⁵¹ Вставка вписана на правом внешнем поле листа вдоль обреза листа.

¹⁵² Вписано над строкой.

¹⁵³ Испр. из: Дянков; выносная в середине слова может быть прочитана и как ч (Дячков); здесь явная ошибка переписчика, который не смог прочесть фамилию в ркп. XVII в., д.б.: Дятков.

¹⁵⁴ Написано по вычищенному месту.

¹⁵⁵ Так в ркп., д.б.: Деденев.

¹⁵⁶ На нижнем поле листа по центру стоит номер тетради кириллической цифирью 28.

¹⁵⁷ Слог -пи- вписан над строкой позже.

¹⁵⁸ Вписано над строкой.

¹⁵⁹ Написано по вычищенному месту.

ЛИТОВСЬКА ДОБА НА ПОДІЛЛІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО

У статті розглянуто наукову працю відомого подільського історика Юхима Сіцінського "Поділля під владою Литви". Зокрема, особливо увагу приділено історії головного міста регіону – Кам'яця.

Ключові слова: Юхим Сіцінський, литовська доба, Кам'янець на Поділлі, князі Коріатовичі, Велике князівство Литовське, Корона Польська.

Present article contains review of scientific work – "Podolia under the reign of Lithuania" [Podillia pid vladoju Lytvu], - written by the famous Podolian historian, Jukhim Sitsinskii. The special attention is paid to the main political center of the region – Kamenets.

Key words: Jukhim Sitsinskii, Lithuanian period, Kamenets on Podolia, Koriatovich dukes, Grand Duchy of Lithuania, Crown of the Kingdom of Poland.

Дослідження історії Подільського краю неодмінно викликає усвідомлення необхідності глибокого аналізу праць Юхима (Євтіма) Йосиповича Сіцінського, відомого українського історика, археолога, етнографа, мистецтвознавця кінця XIX ст. – першої половини XX ст. Він належить до тієї когорти українців, які не влаштували розумну радянську владу, за що був репресований і, врешті, розплатився своїм життям [5, с. 11–14]. [U1]

Найбільшим творчим задумом ученого було написання 5-ти томної монографії "Нариси з історії Поділля". За його життя у 1927 р. у Вінниці був надрукований лише 1-й том і оголошено, що незабаром вийде 2-й. Однак доля вирішила інакше: інші томи так і не побачили світ. Лише у 2000 р. Ольга Пламеницька надрукувала частину 3-го тому "Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави", який зберігався в особовому фонді Ю. Сіцінського (Державний архів Хмельницької області, № 3333, Оп. 1, Спр. 31 [4]. Доля інших томів донедавна була невідома.

Останній, п'ятий, том мав умовну назву "Поділля під владою Литви" і вважався втраченим. Проте нещодавно потрапив з приватної колекції одного із кам'ячан до Історико-культурологічного Подільського братства. Як він опинився у руках колекціонера, достеменно не відомо. Очевидно, під час варварського виселення Ю. Сіцінського на Підзамче цей рукопис (а також 4-й том "Пониззя та Побужжя за часів Київського та Галицького князівства", який зараз також зберігається у фондах братства) підібрав хтось із кам'ячан і, передаючи з рук у руки, зберіг до наших днів. Ця праця є творінням пера Ю. Сіцінського. Вона являє собою зшиток паперу різних розмірів із загальною кількістю 107 аркушів. Текст написано особисто автором. За змістом – це історія Подільського князівства із середини XIV ст. і до 1434 р. Наразі невідомо коли саме був написаний текст. Можемо лише стверджувати, що він постав після 1928 р., оскільки саме в цьому році вийшла праця В. Розова "Українські грамоти XIV – першої половини XV ст." [1] та монографія Ю. Сіцінського "Оборонні замки Західного Поділля" [3], на які покликається автор, і вони є останніми у хронологічному списку використаної наукової літератури [5, с. 15–16].

У цій статті ми звернемо увагу на історію одного із найголовніших міст Поділля – Кам'яця у відповідності із текстом книги дослідника.

Перша частина – "Князі Коріатовичі" – присвячена діяльності братів Коріатовичів щодо розвитку міста. Зокрема, на сторінках праці Ю. Сіцінський передруковує грамоту кн. **Юрія** та Олександра від 7 січня 1374 р. з інших видань, однак пропонує власний науковий аналіз та коментар. Крім цього, поміщує переклад на українську мову. Проаналізувавши текст, вчений дійшов висновку про те, "що князі Коріатовичі були не тільки верховними воєначальниками й захисниками зайнятої їми землі, але й упорядниками цієї країни" [5, с. 24]. Водночас, він висловив сумніви стосовно поширеної серед учених думки щодо хронології надання Кам'янцю магдебурзького права цим документом стверджуючи, що "дійсне магдебурзьке право надано було Кам'янцю пізніше: в 1432 р..." [5, с. 25; 2, с. 198–199]. До дня Юрія у місті історик відносить: 1) збудування Кам'янецького замку; 2) міських укріплень; 3) православної церкви Покрови Пресвятої Богородиці (разом із Олександром) у якій вони були поховані [5, с. 25–30].

Про діяльність князя **Олександра** Ю. Сіцінський пише не багато. Зокрема, він передруковує грамоту 1375 р., пожалуваного Смотрицькому домініканському монастирю та відстоєє думку про православне віросповідання князя. За даними документу робить цікаві висновки про розвиток хліборобства на території Поділля: "хліборобство на Поділлі було ще мало розвинуте і землі стояли облогами і можна було скільки завгодно забирати, приорювати землі" [5, с. 37]. Крім цього, історик стверджував, що Олександр загинув у боротьбі з татарами близько 1380 р. [5, с. 37].

Також мало відомостей історик наводить про період князювання **Костянтина**. Він вказав на існування двох грамот: 1) 1385 р. – краківським купцям на право вільної торгівлі з Поділлям; 2) 1388 р. (разом із братом Федором Коріатовичем) – Немирі на володіння Бакотою (ця грамота мала бути надрукована в книзі, але у рукописі тексту не було. – Д. В.). Щодо останнього, то Ю. Сіцінський ототожнив Немиру із пізнішим бакотським старостою – Петром [5, с. 39].

Про **Федора Коріатовича** дослідник повідомляє лише про одну грамоту 1392 р. (її текст помістив у книгу). Щоправда, на сьогодні відомі ще дві: 1) 20 червня 1391 р. [6]; 2) 9 серпня 1392 р. [7]. Також на основі пізніших документів Ю. Сіцінський наводить приклади різноманітних пожалувань, здійснених князем в околицях Кам'яця [5, с. 40–43]. Господарем Подільської землі він перебував до осені 1393 р. До особи цього князя вчений ще повертається на сторінках своєї монографії, коли розповідає про його діяльність на "Угорській Україні".

У **другій частині** – "Становище Поділля за часи князів Коріатовичів" – автор головну увагу зосереджує на Подільському регіоні, однак інколи звертається безпосередньо до Кам'яця. Він підкреслив, що у місті вірменська громада "мала свій окремий уряд, свій суд, свої ґрунти – поля і свої храми" [5, с. 44]. Автор публікує українською мовою відому грамоту Синана 1398 р. на фундацію церкви у Кам'янці [5, с. 45–46]. На сьогоднішній день у місті є залишки вірменського храму, однак, за версією Ю. Сіцінського, не має точних відомостей про те, що саме цей храм відноситься до 1388 р.

З'ясовуючи питання організації управління регіоном, історик висловлює думку про те, "що брати Коріатовичі занявши Поділля так поділили цю країну між собою: Юрій взяв Кам'янець і його округу, Александр – Смотрич з округою, Константин Бакоту, давню столицю Пониззя, а Федір – Червогородську округу" [5, с. 51]. Крім цього, в головних містах існували воеводи. Зокрема, у Кам'янці згадується воевода Остафій (1374 р.), урядові якого, на думку автора, належала судова та адміністративна влада. Водночас, Ю. Сіцінський досить критично відноситься до окремих аспектів політичної та економічної діяльності Коріатовичів, які "положили початок феодальному устрою в країні і класового поділу населення на пануючих і підлеглих. Литовські князі принесли з собою тодішні погляди Литовської держави на власність земельну, як власність князя, який має право роздавати землі своїм служилим людям чи дружжинникам" [5, с. 53]. Самостійне владарювання Коріатовичів завершують внаслідок завоювання Поділля великим князем Вітовтом (осінь 1393 р.). Щодо Кам'яця, то історик підтримав версію М. Стрийковського про заволодіння Кам'янецьким замком внаслідок сварки між подолянами та волосською залогою [5, с. 56].

"Боротьба за Поділля між Польщею та Литвою після Коріатовичів" – саме таку назву має **третя частина**. У ній головна увага зосереджена на політичній історії Подільської землі, для якої боротьба між цими двома державами, володарями якої були король

Ягайло та князь Вітовт, в 1394 р. ознаменувала початок поділу на Західне (пізніше – Подільське воєводство; центр – Кам'янець) та Східне Поділля (пізніше – Брацлавське воєводство; центр – м. Брацлав). Правда, на думку вченого, у цьому не було нічого нового, оскільки такий “*поділ був й раніше – на Пониззя і Побожся*” [5, с. 66]. Ю. Сіцінський аналізує діяльність воєводи Спитка з Мельштина, який, “*підключившись про збільшення прибутків Кам'янецької мійської громади, дав місту право одержувати третю мірку від намолу в млині на річці Смотричу, з тою умовою, щоб цей прибуток йшов на укріплення міста та інші потреби його*” [5, с. 69]. Загалом, Ю. Сіцінський дав позитивну оцінку краківському воєводи, називаючи його Подільським князем, що “*продовжував діло князів Коріатовичів – захищав країну від Татар*” [5, с. 69].

Наступним володарем Поділля (на 2 роки) став Свидригайло. В історії Кам'янця відомі такі його господарські дії, як наприклад надання ченцям: 1) францисканцям – земельної ділянки біля р. Смотрич (1400 р.) та домініканам – с. Субрівці на р. Смотрич (1401 р.) [5, с. 71–73].

Далі Ю. Сіцінський, покликаючись на Я. Длугоша, розповідає про відвідування Кам'янця королем Ягайлом у 1402 р. та висловлює сумніви про правдивість опису польським хроністом штурму міста та ще й за допомогою артилерії. На думку історика, місто здав подільський староста Грицько Кердеєвич (ставленник Свидригайла), “*який раніше, може потай від Кам'янецької суспільности, обов'язався передати подільські замки Ягайловому відпоручникові*” [5, с. 75]. Щодо “*доби першої гуртової польської колонізації Поділля*”, то автор відзначав так: “*Це був час значного наступу полонізма на Поділля... Правда польські урядовці стояли тут не твердою ногою, влада їх була більш номінального, яка тільки нагадувала подолянам, що вони мають верховного володаря польського короля. Часті зміни польських старост показують, що становище їх в Кам'янці і взагалі на Поділля було хистке. Фактична влада Польщі простиралась на невелику просторинь, котра тянула до Кам'янця*” [5, с. 76].

З 1410 по 1430 рр. як Західним, так і Східним Поділлям знову заволодів Вітовт та у всіх головних містах посадив своїх намісників. Зокрема, у Кам'янці перебували “*Витовтові старости, яко князів намісники*” [5, с. 90]. Після його смерті в 1430 р. великим князем литовським став Свидригайло, однак Кам'янець опинився під владою Польщі, а у місті закріпилась польська залога на чолі із Михайлом Бучацьким. Приводом до війни з Ягайлом, на думку Ю. Сіцінського, стало не бажання М. Бучацького віддати Кам'янець і загалом Поділля новообраному литовському правителю. Саме у цій війні вирішилась доля Західного Поділля, котре у 1434 р. “*...стало de jure провінцією Польської держави і згідно з польськими порядками стало іменуватися Подільським воєвством. Це було закінчення інкорпорації Галичини й Західного Поділля до Польщі*” [5, с. 121].

Важливим доповненням загального тексту монографії є короткий аналіз пожалувань володарів Литви та Польщі, які стосувались як Поділля загалом, так і Кам'янця зокрема, а також науковий коментар до них. Наприклад, Ю. Сіцінський стверджував, що Ягайло у період першого владарювання Поділлям “*розпоряджався землями тільки Західного Поділля, головним чином Кам'яничини*” (за винятком надання магнату Шафранцо. – Д. В.) [5, с. 86]. Також польський король, вважав історик, “*не дуже дбав про забезпечення цієї країни (Поділля. – Д. В.) від нападів Татар*” [5, с. 89].

Політика земельних надань Вітовта значно відрізнялась від Ягайла. Вчений зауважував, що “*землі давалися не “на вічність”, не на віки вічні, не в повну власність, як це було при Ягайлові надання, а на землі, які давалися Вітовтом, записувалася певна сума грошей і влада могла викупити той маєток, заплативши за нього ту суму грошей, яка була записана на ньому, це були т. з(вані) заставні держави, бо землі давалися “під заклад” певної суми грошей. Таким чином землі рахувалися не приватною повною власністю, яка була в заставі, в довгострочній аренді. Часом та аренда давалася доживота, себ-то до кінця життя того, що одержав ту державу, часом на два покоління, на три і навіть чотири*” [5, с. 103]. Така схема, підводив підсумок Ю. Сіцінський, повністю відповідала земельному праву Великого князівства Литовського, за яким “*вся взагалі земля належала державі й представнику її великому князю*” [5, с. 103].

Упродовж 1431–1434 рр. принцип пожалування Ягайла дещо змінився і король жалував землі у Західному Поділлі “*в такій формі, як раніше практикував Вітовт, тоб – то через запис заставної певної суми*” [5, с. 121], як правило своїм прибічникам. Проте, на думку вченого, “*така роздача земель Зах(іднього) Поділля Полякам мали негативні наслідки для Поляків. Роздача така земель йшла в супроводі з притисками тубільних землевласників, часом їм приходилося втікати з своєї рідної землі в Східне Поділля, чи до Татар і разом з ними мстити Полякам*” [5, с. 127]. Загалом відмітимо, що Ю. Сіцінський досить негативно оцінює діяльність Ягайла, називаючи його “*великим полонізатором Поділля..., який особливо він старався полонізувати цю країну в останні роки свого життя*” [5, с. 127].

Отже, проаналізована праця засвідчила наявність в її автора цікавих думок і концепції щодо політичного та соціально-економічного розвитку Подільської землі загалом, та Кам'янця зокрема. Ю. Сіцінський підкреслював, що у період литовського владарювання поступово ліквідувалась система місцевого управління, яка була сформована ще з давніх часів. Як наслідок, литовські правителі, починаючи від Коріатовичів, запровадили власну модель феодално-васальних відносин. Крім цього, історик негативно оцінював діяльність польського короля Ягайла на Поділлі вважаючи, що за його владарювання полонізація краю відбувалася досить активно.

Джерела та література

1. Розов В. Українські грамоти. Том перший: XIV в. і першої половини XV в. / Розов В. — К., 1928. — 75 + IX с.
2. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Сецинский Е. — Киев, 1895. — 247 с.
3. Сіцінський С. Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст. (історико-археологічні нариси)/Сіцінський С. — Київ, 1928. — 99 с.
4. Сіцінський С. Стародавні племена й народи на Поділлі за історичних часів перед заснуванням Київської держави / Пламеницька О. Цінна розвідка з наукової спадщини С. Сіцінського // Пам'ятки України: історія та культура. — 2000. — Ч. 3–4 (128–129). — С. 46–57.
5. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви / Упорядники Дмитро Ващук, Мирослав Мошак. — Кам'янець-Подільський : “Медобори”, 2009. — 160 с.
6. Груша А. Невядомая грамота Фёдора Карьятавича 1391 г. / А. Груша // Беларускі Гістарычны Агляд. — 2001. — Т. 8. — Сш. 1–2. — Електронна публікація.–Режим доступу:<http://www.belhistory.eu/alyaksandr-grusha-nevyadomaya-gramata-fyodara-karyyatavicha-1391-g/>
7. Мікульські Ю. Новая грамота князя Фёдора Кориатовича 1392 г. / Ю. Мікульські // Беларуская даўнина. — 2014. — Выпуск 1. — С. 147–150.

УДК 39:631/636(091)(477.41.42+477.82=161.2-81)"18/19"

І. Гілевич

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКОГО БУДІВНИЦТВА ВОЛИНЯН УПРОДОВЖ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

У статті на основі залучення широкого кола архівних та опублікованих матеріалів проаналізовано найважливіші тенденції та результати дослідження народного житлово-господарського будівництва волян упродовж XIX – першої половини XX ст. Для подальшої публікації характерна нерівномірність представлення як окремих районів історико-етнографічної Волині, так і самого комплексу народного житлово-господарського будівництва. Найбільшу наукову вартість мають праці П. Чубинського, О. Кольберга, Б. Сокальського, Ф. Вовка та низки інших авторів.

Ключові слова: етнологія, Волинь, народне житлово-господарське будівництво.

In the article on the base of archives and literature materials the main trends and results of a study of main core traditional dwellings of volynians during the second half of XIX – the first half of XX century are analyzed.

Key words: Ethnology, Volynia, traditional housing and economic dwellings.

Традиційне житлово-господарське будівництво належить до числа найважливіших елементів матеріальної культури кожного етносу. Для всебічного вивчення всієї палітри народного будівництва українського народу необхідним є комплексне дослідження кожного регіонального варіанту, визначення наявних у ньому загальноукраїнських, регіональних та локальних елементів. Проте на сьогоднішній день у цій роботі помітні численні прогалини, адже вже не одне десятиліття спостерігається нерівномірність у вивченні як окремих складових елементів цієї ділянки традиційної культури, так і її окремих регіональних комплексів. Особливо це стосується історико-етнографічної Волині, яка своїм проміжним розташуванням між такими чітко вираженими регіонами як Полісся і Поділля становить великий інтерес для етнографічної науки.

Пропонована стаття покликана охарактеризувати найважливіші тенденції та результати на ниві дослідження традиційного житлово-господарського будівництва волинян упродовж другої половини XIX – першої половини XX ст. Її джерельну основу становлять праці тогочасних народознавців, а також матеріали про проведені тоді польові дослідження відповідної ділянки традиційної культури волинян та етнографічні виставки.

Територіальні межі дослідження охоплюють історико-етнографічну Волинь*.

Початки вивчення традиційного житлово-господарського будівництва історико-етнографічної Волині можемо віднести до першої половини XIX ст., коли ця ділянка традиційної культури місцевих автохтонів частково була висвітлена у низці описових праць, передовсім мемуарного характеру. Так, як стверджувала свого часу відома дослідниця історії етнографічної науки XIX ст. Зор'яна Болгарович (1935–1992), на увагу заслуговують подорожні нотатки польського мандрівника Юзефа Сенковського (1800–1858) “Dziennik z podróży Józefa Sękowskiego z Wilna przez Odessa do Stambułu” (опубліковані в 1820 р. у львівському часописі “Rozmaitości” (№ 17, 18, 20–21)). Зокрема, тут наявні цікаві звістки про будівельну техніку, планування житла та особливості його інтер'єру на теренах Полісся, Волині та Поділля. Так, на Волині, згідно свідчень польського мандрівника, будинки тоді були переважно дерев'яні, хоча зустрічалися глинобитні та муровані. Комини були плетені з хмизу та обліплені глиною, вікна малі з чотирма шибками. Водночас Ю. Сенковський уже тоді фіксував поширення більш складних варіантів традиційного планування волинської хати: хата (світлиця) + сіни + хата / комора [2, с. 34–35].

Фрагментарні згадки про народне будівництво волинян та поліщуків знаходимо й у подорожніх нотатках ще одного польського дослідника Юзефа Ігнаці Крашевського (1812–1887), насамперед у його праці “Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy” (1840 р.) [18].

Одною з перших праць суто етнографічного характеру, в якій окреме місце відведено саме народному будівництву є другий випуск з'явилася тому “Трудов...”, підготовлених співробітниками Південного відділення Російського географічного товариства у 1870-х роках під керівництвом Павла Чубинського (1839–1884). Зокрема, тут знаходимо відомості про планування хати, конструкцію стін, інтер'єр, планування двору, господарські споруди тощо [23, с. 375–398]. Тут широко представлені і матеріали з історико-етнографічної Волині, адже через її терени проліг маршрут однієї з трьох експедицій, організованих П. Чубинським у 1869–1870 роках [8, с. 33–34]. У цій праці автор стверджував, що головним типом житла в Україні є хата з планом хата + сіни + комора. “Чорну хату” (тобто курну) він виділив як окремий тип, що панував тоді на сусідньому із Волиню Поліссі.

Дуже фрагментарні згадки про житлово-господарське будівництво волинян і поліщуків знаходимо у першому томі трьохтомної праці польського народознавця Тадеуша Стецького (1838–1863) “Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym” [32].

Однією з перших етнографічних згадок про народне будівництво на галицькій частині Волині є невелика замітка невідомого автора “Село Каменка Волоска” (1862 р.), у якій охарактеризовано житло і коротко згадано про господарські споруди (стодоли, шпихліри, обороти та ін.) Жовківщини [21].

Важливий вклад у дослідження української етнографії у другій половині XIX ст. зробив визначний польський етнолог та фольклорист Оскар Кольберг (1814–1890). Починаючи з 1865 р. він видавав серію праць “Lud, jego zwyczaj, sposób życia, mowa, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce”, що були присвячені традиційній культурі мешканців окремих регіонів давньої Речі Посполитої [2, с. 82]. Волинські матеріали були представлені у трьох частинах серії – у томах, що були присвячені Волинській губернії, Червоній Русі (тобто рівнинній частині тодішньої Галичини) та Холмщині.

У першому томі двотомного дослідження про Холмщину (1890 р.) О. Кольберг, дотримуючись загальної структури своїх монографій, подав короткі, але досить цікаві відомості про місцеве будівництво. Зокрема, тут знаходимо досить докладні відомості про будівельний матеріал та способи будівництва (хати на дубових підвалинах, стіни зведені зі соснових “дилів”, дах критий соломомою), планування житла, а також твердження про перевагу двокамерного житла (сіни + хата) та побутування наприкінці XIX ст. курних хат у бідняків. На особливу увагу заслуговує поданий народознавцем опис “переходчин” у нову хату [26, с. 67–77].

Відзначимо, що пізніші томи цієї серії, що побачили світ уже після смерті О. Кольберга часто відходили від загальної прийнятого плану. У них значно менше уваги було приділено матеріальній культурі, а домінував фольклорний матеріал [2, с. 93]. Сказане стосується опублікованого у 1907 р. тому “Wołyń. Obrzędy, melodie, pieśni”, в якому немає жодних відомостей про матеріальну культуру [28]. Натомість у томі про Червону Русь хоча і є короткі відомості про народне будівництво, проте вони відносяться не до теренів галицької частини Волині [27, с. 48–49].

Наприкінці XIX ст. побачили світ п'ять томів фундаментального видання “Волинь въ описаніи городовъ, мѣстечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, этнографическомъ и друг. отношеніяхъ. Историко-статистическое описаніе церквей и приходовъ Волинской епархіи” за редакцією Миколи Теодоровича (1856–1937). 3-поміж томів, в яких були представлені власне волинські повіти губернії, найбільше етнографічного матеріалу (зокрема й про народне будівництво) зібрано у четвертому томі, який присвячений Старокостянтинівському повіту (1899 р.) [22].

Давню історію має й експонування пам'яток народного житлово-господарського будівництва Волині (зокрема її галицької частини) на етнографічних виставках. Так, у 1873 р. на Віденській етнографічній виставці вперше експонувались, крім макетів та копій архітектурних пам'яток, й автентичні зразки селянських дворів з Галичини (зокрема з тодішнього Бродівського повіту, значна частина якого належить до етнографічної Волині), Латвії та Костромської губернії [11, с. 481]. У липні 1887 р. на етнографічній

* Згідно історико-етнографічного районування України до неї належать південні райони теперішньої Волинської, Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північно-західні райони Хмельницької, північні райони Тернопільської і Львівської областей. Північна межа Волині, яка відділяє її від Полісся, проходить по умовній лінії північніше міст Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Житомир, а південна, яка відділяє її від Опілля та Поділля, – по лінії Белз – Великі Мости – Буськ – Ланівці – Базалія – Старокостянтинів – Стара Синява – Хмільник – Калинівка. [7; 16, с. 130, 134]. Західним продовженням історико-етнографічної Волині є Холмщина, яка у результаті чергового перекроювання політичної мапи Східної Європи після завершення Другої світової війни була насильно відірвана від основного ядра українських етнічних земель та опинилася у складі Польщі.

виставці в Тернополі було представлено чотири селянські хати з різних місцевостей Східної Галичини – подільська, гуцульська, наддністрянська та надбужанська. Саме остання походила з басейну верхньої течії Західного Бугу, тобто з теренів галицької Волині [11, с. 481]. А в 1894 р. на крайовій виставці у Львові представили експонати промисловості, сільського господарства і культури з різних місцевостей півдавстрійської Галичини. Серед них була і садиба заможного селянина зі с. Радванці тодішнього Сокальського повіту (нині – Радехівського р-ну), яку змайстрував відомий на Сокальщині майстер Дмитро Караван. За планом це була хата КОМОРА/ХАТА – СІНИ – ВАНЬКИР/ХАТА. У ній експоновано кахлеву піч відомого сокальського майстра Шостипальця. На кахлях були зображені птахи-кавки (знак міста Сокаля) [11, с. 481; 12, с. 50–51; 13, с. 25; 14, с. 54].

Наприкінці XIX ст. побачила світ одна з перших спеціальних розвідок про традиційні промислові будівлі волинського села – невелика стаття “Народні назви предметів дотичаючих млина водяного”, автором якої є народний учитель із с. Полове Кам’янецького повіту Галичини (нині – Радехівського р-ну) Яків Миколаєвич (1865–1931) [19]. Тут знаходимо докладний опис конструкції водяного млина, та, що особливо цінно, місцеві назви всіх його конструктивних елементів. При цьому автор виступив проти запозичення технічних термінів з польської, російської чи німецької мов, а пропонував створювати власні українські відповідники на основі народної технічної термінології.

У цей же період було опубліковано кілька описів окремих повітів Галичини, два з яких належали до історико-етнографічної Волині. Так, у праці Я. Миколаєвича “Опис повіта Камянецького” (1894 р.) наявні лише короткі згадки про забудову садиби, планування і систему опалення житла. Заслужовує на увагу і вказівка на те, що в різних місцевостях вказаного повіту зміни у плануванні житла та перехід від напівкурних жител до хат з опаленням “по-білому” відбувалися досить неодноразово [20, с. 30, 108, 121].

Значно більше уваги будівництву жител, господарських споруд та плануванню садиб приділив поляк Броніслав Сокальський (1858–1929) у праці про Сокальський повіт. Зокрема, автор подав докладні характеристики типів житла та садиб, будівельних матеріалів, конструкції стін (“в вугли” і пізніший “в слупи”) та даху, горизонтального планування, системи опалення, інтер’єру та будівельної обрядовості [31, с. 71–78]. На особливу увагу заслуговує опис давніх звичаїв, пов’язаних із сволоком, як з одним із основних конструктивних елементів хати. Його ніколи не білили, а коли будували нову хату, то обов’язково брали до неї сволок зі старої. Саме на ньому часто вирізьблювали хрест, рік зведення хати та ім’я господаря. Також народознавець зафіксував як низку архаїчних явищ, так і нових, які лише наприкінці XIX ст. почали проникати у місцеве будівництво. Так, до перших можна віднести його вказівку на те, що ще у досліджуваній ним період найпримітивніший спосіб народного будівництва зберігся лише у с. Сілець Бельзкий, де ще тоді можна було зустріти кілька дуже давніх хат, в яких роль кутових стовпів становили пеньки сосен, які колись росли на місці цього будинку [31, с. 72].

У кінці XIX – на початку XX ст. на сторінках народознавчих видань Наддніпрянщини (“Киевская старина”) та Галичини (“Матеріяли до українсько-руської етнології”, “Етнографічний збірник”) було опубліковано чимало етнографічних праць про різні ділянки традиційної культури, які переважно присвячені духовній культурі. Однією з нечисленних праць, яка має відношення до народного будівництва волинян, є стаття Івана Беньковського про осіку у віруваннях та повір’ях мешканців Волині. Він описав різноманітні народні уявлення про це дерево у всьому комплексі духовної культури (від будівельної обрядовості, метеорології до поховальної обрядовості). Автор навіть численні паралелі з іншими регіонами.

Певне відношення до досліджуваної нами теми мають дві невеликі статті маловідомого збирача-аматора Андрія Веретельника (1881–?) про рубання і заготовлю деревини у колишньому Кам’янецькому повіті [5] та про конструкцію та функціонування олійні у с. Сілець Беньків того ж повіту [4], які отримали високу оцінку від провідних українських народознавців початку XX ст. Федора Вовка (1847–1918) та Володимира Гнатюка (1871–1926) [9, с. 1021–1022]. У першій з них автор описав зряддя праці місцевих спеціалістів (сокири, пили), способи заготовлі деревини, технологію виготовлення будівельних матеріалів (брусів, клепок, дошок). До кожної статті молодий етнограф подав досить якісні рисунки. Окремі цінні відомості про народне будівництво мешканців галицької частини Волині (опис обряду закладчин хати або ж заборона брати на будівництво житла вивернене бурєю дерево) знаходимо й у рукописній спадщині цього народознавця [1, арк. 104–108].

Однією з перших етнографічних праць, в якій детально описано особливості житлово-господарського і сакрального будівництва різних регіонів України, є праця відомого українського етнолога другої половини XIX – початку XX ст. Ф. Вовка “Етнографічні особливості українського народу” (1916 р.). Народному будівництву в ній присвячено окремих розділ, в якому знаходимо докладні відомості про архаїчні елементи, зовнішній і внутрішній вигляд, будівельні матеріали, конструкцію стін і даху, планування житла і господарських споруд тощо [6, с. 88–123]. Дослідник одним з перших у вітчизняному народознавстві спробував застосувати картографічний метод. Зокрема він склав карту поширення різних конструкцій зведення стін, згідно якої на теренах історико-етнографічної Волині найпоширенішими були каркасні та зрубні житла [6, с. 99].

Ф. Вовк також уперше подав опис замкнутих дворів, поширених у селах Бродівщини [6, с. 94]. Зауважимо, що до цієї проблеми майже століттям пізніше повернувся відомий львівський дослідник народної архітектури українців Архип Данилюк, який у 1987 р. обстежив відповідну пам’ятку в с. Лісове Бродівського району. Згадавши про поширення замкнутих дворів в окремих районах Західного Полісся (Ратнівський, Камінь-Каширський та Маневицький райони Волинської обл.), етнолог висловив припущення, що у минулому це був один ареал поширення замкнутих дворів, який окрім відповідних районів Волинської області охоплював Бродівський та Радехівський райони Львівщини [10; 14, с. 58–63].

У період лихоліть Першої світової війни світ побачило ще одне дуже цінне для етнологічної науки видання – трьохтомник “Описание рукописей ученого архива Императорскаго русскаго географическаго общества”, що був підготовлений відомим російським етнологом Дмитром Зелениним (1878–1954). У першому томі вміщено і фрагменти 20 етнографічних описів та фольклорних збірок середини XIX ст. з окремих місцевостей чи повітів тодішньої Волинської губернії [15, с. 272–331]. У частині з цих матеріалів знаходимо дуже цінні відомості про особливості житлово-господарського будівництва волинян. Для прикладу, в описі з околиць містечка Славути тодішнього Заславського повіту (нині райцентр Хмельницької обл.) згадано про будівельний матеріал для зведення стін хати (сосна, дуб, береза), горизонтальне планування жител, систему опалення та освітлення (“посвіт”), особливості інтер’єру. При цьому наведено численні місцеві назви відповідних етнографічних реалій [15, с. 302–303].

Чимало нового у дослідження народного будівництва приніс і міжвоєнний період, коли терени історико-етнографічної Волині були розділені політичним кордоном між УРСР та Польщею.

До початку 1920-х років відноситься незавершена робота відомого житомирського народознавця Василя Кравченка “Етнографічний нарис (про Волинь)”, присвячена традиційній культурі мешканців східної частини колишньої Волинської губернії, тобто поліщуків і волинян. Серед іншого знаходимо тут цінні відомості про селянське обійстя, конструкцію стін, систему опалення, інтер’єр житла, освітлення, будівельну обрядовість. Щоправда, не завжди з тексту статті можна точно встановити про кого йде мова у тому чи іншому випадку – про волинян, поліщуків чи цей елемент для них є спільним. Зауважимо також, що це невелике дослідження, на жаль, багато років пролежало у рукописі й стало доступним для широкого кола народознавців лише в 1990-х роках [17, с. 262–266].

Дещо пізніше вийшла у світ книга польського народознавця Адама Фішера “Rusini”, в якій автор також чимало місця присвятив народному будівництву українців (в основному на основі матеріалів Ф. Вовка) [25, с. 69–80], проте волинський матеріал тут представлений дуже мало. Одна з таких вказівок стосується того, що у більшості регіонів України у XIX – на початку XX ст.

побутувала глинобитна піч, і лише на теренах Гуцульщини та Сокальщини (галицька частина Волині) побутували кахляні печі з оригінальними орнаментами [25, s. 75].

У 1930 р. у рівненському виданні “Rocznik Wołyński” Б. Костецький опублікував невелику працю “Chata wiejska na Wołyniu”, в основу якої лягли його власні спостереження у волинських та польських селах тодішнього Рівненського повіту Волинського воєводства Польщі. Тут знаходимо опис конструкції стін житла, його інтер'єру, планування, системи опалення, а також короткі відомості про забудову двору [29].

А в 1931 р. світ побачило колективне дослідження про тодішнє Тернопільське воєводство Другої Речі Посполитої. Етнографічний розділ до цієї праці підготував молодий львівський етнолог Ян Фальковський (1901–?). Тут, зокрема, знаходимо й окремі відомості про особливості народного житлово-господарського будівництва подолян, ополян та волинян (у межах тодішніх Радеківського, Кам'янецького та Бродівського повітів), що заселяли різні частини воєводства [24, s. 17–18].

У 1937 р. була опублікована невелика праця Францішека Оліпри та Юліуша Росса “Przewodnik po rowiecie Radziechowskim”, де є коротка характеристика селянської садиби, зовнішнього та внутрішнього вигляду житла [30, s. 17–18, 23].

Підсумовуючи цей короткий історіографічний огляд, можемо ствердити, що хоча упродовж XIX – першої половини XX ст. народознавці значно більше уваги привертали дослідженню духовної культури мешканців Волині, проте є вагомим напрацювання і на ниві дослідження житлово-господарського будівництва місцевих мешканців. Лише поодинокі зі згаданих праць були спеціально присвячені народному будівництву волинян, частіше ж відомості про відповідну ділянку їхньої народної культури були знаходимо у дослідженнях зі значно ширшої проблематики. Комплексного дослідження про народне житлово-господарське будівництво волинян упродовж XIX – першої половини XX ст. підготовлено не було. Більшість з опублікованих тоді праць мали регіональний, локальний або ж навіть вузько локальний характер. Для тодішніх публікацій характерна нерівномірність представлення як окремих районів історико-етнографічної Волині, так і самого комплексу народного житлово-господарського будівництва. Найбільшу наукову вартість мають праці П. Чубинського, О. Кольберга, Б. Сокальського, Ф. Вовка та низки інших авторів. Більшість авторів XIX ст., описуючи традиційну культуру Волинської губернії чи історико-політичної Волині переважно вказували на відмінності у традиційній культурі (зокрема й у будівництві) місцевих волинян та поліщуків.

Джерела та література

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 28-3. Спр. 167. “Там на горі кінч турецький...” Пісні, новели, легенди, народна медицина, вірування, анекдоти. Записано А. Веретельником на Львівщині. 1902–1903 рр., рукопис, 131 арк.
2. Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / З. Є. Болтарович. – К. : Наукова думка, 1976. – 139 с.
3. Б□ньковській И. Осина въ в□рованіяхъ и въ понятіи народа на Волини / Ив. Б□ньковский // Ки□вская старина. – Київ, 1898. – № 7–8. – Документи, изв□стія, зам□тки. – С. 6–9.
4. Веретельник А. Олійні у північно-східній Галичині / А. Веретельник // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1905. — Т. VI. — С. 89–93.
5. Веретельник А. Рубане і виготовлюванне дерева / А. Веретельник // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т. III. – С. 27–32.
6. Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 39–218.
7. Глушко М. Історико-етнографічна Волинь: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI ст.) // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. : доп. та повідомл.: В 3-х т. – Луцьк : Вежа, 2007. – Т. 1. – С. 111–119.
8. Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження : навч. посіб. / Михайло Глушко. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 286 с.
9. Глушко М. Невідомий Андрій Веретельник / Михайло Глушко // Народознавчі зошити. – 2012. – № 6. – С. 1019–1026.
10. Данилюк А. Замкнута забудова в садибах Бродівщини / Архип Данилюк // Народознавчі зошити. – 1995. – № 4. – С. 226–227.
11. Данилюк А. Музеї просто неба і проблеми їх становлення в Україні / Архип Данилюк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССXXX. Праці Секції етнографії і фольклористики. – Львів, 1995. – С. 479–491.
12. Данилюк А. Г. Українська народна архітектура на крайовій виставці у Львові 1894 року / А. Г. Данилюк // НТЕ. – 1984. – № 1. – С. 50–52.
13. Данилюк А. Г. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку / А. Г. Данилюк. – Тернопіль, 2006. – 103 с.
14. Данилюк А. Г. Шляхами України : етнографічний нарис / А. Г. Данилюк. – Львів : Світ, 2003. – 256 с.
15. Зеленинь Д. К. Описание рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д. К. Зеленинь. – Петроградъ, 1914. – Вып. I. – XI + 483 с.
16. Кирчів Р. Етнографічне районування України / Роман Кирчів // Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С. А. Макаручка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів : Світ, 2004. – С. 123–147.
17. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) / Василь Кравченко // Древляни : збірник статей і матеріалів з історії і культури Поліського краю. – Львів : ІН НАН України, 1996. – Вып. 1. – С. 257–278.
18. Крашевський Ю. І. Спогади з Полісся, Волині і Литви / Юзеф Ігнацій Крашевський ; пер. з пол. В. Шаборовського. – Луцьк : Твердиня, 2012. – 242 с.
19. Миколаєвич Я. Народні назви предметів дотичах млина водяного / Яків Миколаєвич // Зоря (Львів). – 1993. – Ч. 24. – 15 (27) грудня. – С. 480–481.
20. Миколаєвич Я. Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого / Як. Миколаєвич. – Львів, 1894. – VIII + 120 с.
21. Соч. И. Каменка Волоска / И. Соч // Галичанин : литературный сборник. – 1862. – Кн. 1. – Вып. 1. – С. 99–117.
22. Теодорович Н. И. Волинь въ описаніи городовъ, м□стечекъ и сель въ церковно-историческомъ, географическомъ, етнографическомъ и друг. отношеніяхъ. Историко-статистическое описание церковей и приходов Волинской епархіи / Н. Ив. Теодоровичъ. – Почаевъ, 1903. – Т. IV. Староконстантиновский уезд. – 934 с.
23. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западного отдела. Собранныя П. П. Чубинскимъ. Матеріали и исследования. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 342–513.
24. Falkowski J. Zarys kultury ludowej województwa Tarnopolskiego / J. Falkowski // Województwo Tarnopolskie. – Tarnopol, 1931. – S. 15–23.
25. Fischer A. Rusini: Zarys etnografji Rusi / Adam Fischer. – Lwów ; Warszawa ; Kraków, 1928. – 192 s.
26. Kolberg O. Dzieła wszystkie / Oskar Kolberg. – Wrocław ; Poznań, [1964]. – Т. 33. Chełmskie. – Cz. I. – XI + 370 s.
27. Kolberg O. Dzieła wszystkie / Oskar Kolberg. – Wrocław ; Poznań, [1976]. – Т. 56. Ruś Czerwona. – Cz. I. – S. LXXXI + 445 s.
28. Kolberg O. Wołyń. Obrzędy, melodie, pieśni / Oskar Kolberg. – Kraków, 1907. – 460 s.
29. Kostecki B. Chata wiejska na Wołyniu / B. Kostecki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1930. – Т. I. – S. 80–93.

30. Olipra F. Przewodnik po powiecie Radziechowskim z mapą i ilustracjami / Olipra Franciszek, Ross Juliusz. – Radziechow, 1937. – 52 s.
31. Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym / Bronisław Sokalski. – Lwów, 1899. – XVI + 496 s.
32. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Stecki. – Lwów, 1864. – T. I. – 402 s.

УДК 94(477.81) «1930/1940»

Р. Гарнавський

ГОЩАНЩИНА 1930–1940-Х РОКІВ У СПОГАДАХ ПРОФЕСОРА СТЕПАНА АРСЕНТІЙОВИЧА МАКАРЧУКА

У статті проаналізовано першу частину книжки спогадів професора Степана Арсентійовича Макарчука “Побачене, почуте, пережите (Мемуарні мініатюри)”. Описуючи свої дитячі та юнацькі роки, він, як уродженець с. Дуліби (нині – Гощанського р-ну Рівненської обл.), навів багато цінної інформації про сільське суспільство Гощанщини 1930–1940-х років: його побут, світогляд, життя на тлі політичних подій. Зважаючи на це, мемуарні мініатюри Професора є важливим джерелом для історичних досліджень у таких популярних нині напрямках, як історія повсякдення, мікроісторія та локальна історія.

Ключові слова: спогади, Волинь, Гощанський район Рівненської області, міжвоєнний період, Друга світова війна, історія, традиційна культура.

The article deals with the first part of Professor Stepan Makarchuk's book of memories “Seen, Heard, Experienced (Miniature Memoir)”. S. Makarchuk was born in Duliby village (now – Goshcha district, Rivne region). Describing his childhood and teenage years, he gave a lot of valuable information about rural society of Hoschanschna of 1930–1940th years: his vision, everyday life on the background of political events. Therefore, the Professor's memoirs miniatures are an important source for historical research in these now popular areas as the history of everyday life, microhistory and local history.

Key words: memories, Volyn', Rivne region, Goshcha district, inter-war period, World War II, history, traditional culture.

2 грудня 2014 р. відійшов у вічність професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка Степан Арсентійович Макарчук. 3 січня 2015 р. йому виповнилося б 85 років. За своє життя ця видатна Людина встигла надзвичайно багато зробити для розвитку української історичної науки, зокрема, етнології та джерелознавства. Його школу пройшли тисячі студентів, аспірантів, викладачі. Професор виховав 23 кандидати та шість докторів наук, написав бл. 350 праць.

С. А. Макарчук ніколи не забував своїх коренів. Він походив з волинського села Дуліби, нині Гощанського району Рівненської обл. І попри те, що з 1951 р. постійно жив на теренах Галичини, завжди вважав себе волинянином. Професор згадував: “Якось доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського університету Ольга Михайлівна Щоора запитала мене, чи відчуваю себе у Львові, в Галичині, місцевим. Відповів, що ні. Усе життя тужу за рідним краєм і навіть міркую, що, можливо, було б краще після закінчення університету поїхати працювати у свою область, на свою Волинь, до своїх людей” [5, с. 78].

У розмовній мові С. А. Макарчука можна було зауважити волинські діалектні особливості. Пригадую також, як під час обговорення на кафедрі етнології Львівського університету меж етнографічної Волині, більшість викладачів, згадуючи гідронім “Горинь”, звично вживали його в жіночому роді й з наголосом на першому складі (Горинь – вона), натомість Степан Арсентійович, якому ця ріка була знайома з дитинства, – у чоловічому роді й з наголосом на другому складі (Горинь – він).

Наголосимо, що волинська тематика займала чільне місце у публікаціях С. А. Макарчука, зокрема, в останні роки [1; 2; 4; 6–10]. У 2014 р. Професор вирішив опублікувати свої спогади (за його означенням, мемуарні мініатюри), нотатки до яких робив упродовж багатьох років. Я мав честь бути залученим до їхнього передруку з рукописів та впорядкування. Наприкінці листопада 2014 р. рукопис книжки “Побачене, почуте, пережите (Мемуарні мініатюри)” передали до київського видавництва “Атіка”. На жаль, Степан Арсентійович не встиг побачити тираж книжки, в якій описав своє життя. Написавши спогади, видатний український історик, етнолог та джерелознавець сам створив важливе джерело до історії Волині (передусім, Дулібів) та Галичини (насамперед, Львова), яке, поза сумнівом, використовуватимуть нинішні й майбутні дослідники.

Структура книжки “Побачене, почуте, пережите” включає такі блоки:

1. Вступ “Власне минуле – найвагоміший компонент пам’яті” (будучи джерелознавцем, С. А. Макарчук наголошував на важливості спогадів як історичного джерела, зазначаючи при цьому, що воно завжди має велику частку суб’єктивізму [3, с. 294–296]);

2. П’ять частин, які охоплюють події від 1930-х років до початку XXI ст.: “Пам’ятні мініатюри з дитинства та юності” (про 1930–1940-і роки), “Університет: студенти і викладачі, навчання і побут” (про навчання на історичному факультеті Львівського університету впродовж 1951–1956 рр.), “Технікум, райком, обком: між комуністичним побутом і національною думкою” (1956–1959, 1965–1973 рр.), “У колі науковців Музею” (про роботу в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР у 1959–1965 рр.), “Викладач Університету: пам’ятні трапунки 1973–2014 років”.

3. “Прикінцевий коментар до написаного”.

У цій публікації ми зупинимось на характеристиці першої частини спогадів С. А. Макарчука. Вона охоплює 50 мемуарних мініатюр, присвячених дитячим та юнацьким рокам майбутнього професора. Ці мініатюри, які є самодостатніми текстами, в сукупності створюють нарис історії та традиційної культури Гощанщини 1930–1940-х років, з наголосом на с. Дулібах (окрім них у книжці йдеться про такі села нині Гощанського р-ну Рівненської обл., як Башине, Бочаниця, Бугрин, Курозвани, Майків, Симонів та ін.).

У мемуарній мініатюрі, яка відкриває книжку спогадів, С. А. Макарчук з докладністю вченого-історика описав рідне село 1930-х років: його структуру, географічні особливості, специфіку населення (“На 30-ті рокидесь 80% селян уже вмiли читати, писати, знали мiри довжини та ваги. З десяток-пiвтора селян вважалися дуже грамотними й громадськo активними, виписували львiвськi та луцькi газети “Дiло”, “Громадськiй Голос”, “Сiльськiй Господар”, “Час”, “Українськa Нивa”” [5, с. 9]). Професор писав, що в зазначений період Дуліби, які мали бл. 160 дворів (650–700 осіб), уважали поселенням, меншим середнього: “Поля та угіддя села складали близько 800 га, з них до панського маєтку відносилось близько 130–150 га, зокрема, 14 га панського лісу у Лузі (спеціально виплеканого вільшаника та інших дерев, повитих хмелем і наповненого дикими кізками). Більшість селянських господарств (100 зі 160) володіли земельними наділами по 4–6 га. Господарств з 20 володіли земельними площами 7–10 га. Більше, ніж 10 га землі, мали Демид Дикало (Дикалівський), його брат Максим Дикало, їхній швагро Марко Федорчук (одружений на сестрі Деміда і Максима), можливо, ще дехто. До 20 господарств мали усього 1–2 га (Йосип і Тарас Макарчуки, Потап Мирончук, Євка, мати Адамова, Пушечка (прізвисько), Євтух Слизький (прізвисько), Євтух Макарчук (Музиківський), Хамбілка (прізвисько), Максим Макарчук на прізвисько Мацько та ін.)” [5, с. 8].

Навіть з цієї невеликої цитати видно, що С. А. Макарчук великого значення надавав передачі місцевих антропонімів і топонімів (у мініатюрах першої частини спогадів Професора їм відведено багато уваги). Серед інших, у Дулібах існували такі місцеві топоніми, як “Ручай” (річковий потік, який ділив село на дві частини), “Луг”, “Красний ліс”, урочища “Закалиновець” і “Майківська вулиця за Мочарем”, частини села “Гора” (південна) та “Куток” (північна), вулиці “Гора”, “Вербова” та “Матвіївська” тощо. Стосовно антропонімів, то С. А. Макарчук наголошував, що більшість прізвищ дулібців належало до волинсько-поліського типу на -ук, -чук, -юк (найпоширеніше Ляшук, а також Макарчук, Мирончук, Мокійчук, Панчук, Данилюк, Гринюк, Савчук та ін.). У селі мешкало й декілька

сімей з “українськими” прізвищами (Власенки, Андрушенки, Соломки, Пашки, Дикали, Мельники) та прізвищами іноетнічного походження (Максимови та Готліби). Стосовно генеалогії дулібської гілки Макарчуків, Професор дотримувався такої традиції: *“Десять це у першій половині XIX ст. сільський пан, очевидно Гулевич, із села Баскаки (нині с. Кам’янка Смільчинського району Житомирської області) привіз і поселив у нашому селі групу кріпосних селян. Серед них було троє брати Макарчуки – Іван, Рода і Семен. У Дулібах їхні нащадки носили прізвище Макарчук, але дворянська називали інакше: після Івана – Музики; після Роди – Роди; після Семена – Семени. Іван народив Романа, Роман – Каленика, Каленик – Арсена, мого батька. Також серед “Музиків” були Данило Макарчук, Євтух Макарчук. В Родів, за моєї пам’яті, був оід Нечитір, дядько Іван, хлопці моєї генерації Степан та Василь”* [5, с. 40–41].

У спогадах С. А. Макарчука наявна й певна інформація, дотична до національного складу населення Гошанщини. Професор згадував про існування окремих єврейських кварталів у Гощі, а також зазначав, що в Дулібах у 1930-х роках мешкало три єврейські родини: *“Бурах мав власне обійстя і город у центрі села, мав трьох синів (старший, майже дорослий, приїздив до села у суботу; два молодші, ніби близнюки Сруль і Лейба, були від мене років на два старші, й іноді бавилися з мужицькими хлопчачками). Ще дві родини мешкали й мали крамнички через віконце з “комори” у сільських господарів: одна – у багатого Грицька Дроздовського (Дрозда), на прізвище Чорноус, інша – у бідного горбатого селянина Трохима чи Юхима на прізвисько Дудько”* [5, с. 17].

Мемуарні мініатюри першої частини книжки “Побачене, почуте, пережите” містять інформацію про побут волинян Гошанщини. Зокрема, Степан Арсентійович згадував: *“У 1930 р. у невеликій сільській хаті мешкали дід Каленик, баба Олександра, дядько Тарас, дядина Мотря, їхній син Сашко, батько Арсен, мати Ганна і я, а також тітки Палажка та Параска. Загалом – десять душ”* [5, с. 11]. Також він навів описи господарських занять місцевих селян, у т.ч., хліборобства: *“До комасації польовий масив ділився на три “руки”. Дві з них засівали чи засаджували, а одна була під паром – аж до жнив на ній випасали сільську худобу. По парі з угноєнням сіяли тиенцию, на неугноєних ділянках – жито. Наступного року на тих самих площах сіяли ярину та садили просанні на житницьку, поле відводилось під пар і т.д.”* [5, с. 8–9].

З тексту спогадів С. А. Макарчука чітко видно залежність рівня життя селянської родини від наявності у її власності земельних площ. Особливу увагу Професор звернув на таку щойно згадану складову аграрної реформи в Другій Речі Посполитій, як комасація ґрунтів (була спрямована на ліквідацію розпорощення земельних ділянок одного власника). На теренах Волинського воєводства вона спричинила до утворення хуторів (наприклад, у 1937–1938 рр., за наслідками комасації, виникли дулібські хутори; на новостворений хутір Гай наприкінці 1930-х років переселився й батько Степана Арсентійовича). Професор писав: *“У 1937–1938 рр. у селі (Дулібах. – Р. Т.) провели комасацію. Аероном-геодезист чи інженер із сільським помічником, яким був мій батько, робив обміри усіх ділянок полів та угідь, якими володіли селяни, встановлював їхній кадастр і на основі співставлення величин площ та їхньої кадастрової оцінки виводив для кожного селянина відповідні числа про їхню земельну власність, а вже з них намірював селянам земельні клини в одному місці. Могло бути так, що за 2–3 га доброї землі з високим кадастром селянин міг отримати 10–12 га неродючої землі, й навпаки – за погані за кадастром землі – менші ділянки. Як правило, багаті селяни рідко гналися за великими площами. Дід Михалко обрав варіант обміну своїх ділянок на гіриу, але велику плочу – до 10 га на урочищі Грабовець. Мав надію поліпшити родючість ґрунту добрим обробітком, угноєнням, але не судилося”* [5, с. 16–17].

Колоритною є мемуарна мініатюра, присвячена ярмаркам Рівненщини. С. А. Макарчук вказував, що вони відбувались у Рівному, Корці, Гощі, Тучині (нині село Гошанського р-ну), Острозі, Межирічі (нині село Острозького р-ну), маючи, здебільшого, певну спеціалізацію. Наприклад, острозький ярмарок спеціалізувався на бондарських і гончарних виробках, а також сільськогосподарських знаряддях, тучинський – на виробках з лози, дерева й шкіри. Натомість ярмарок у Гощі спеціалізації не мав – *“усе продавали, усе купували”* [5, с. 19].

Якщо мемуарні мініатюри книжки “Побачене, почуте, пережите”, присвячені 1930-м рокам, містять переважно інформацію етнографічного характеру*, то, починаючи від мініатюри про події 17 вересня 1939 р. (перехід радянсько-польського кордону радянськими військами), головною темою спогадів С. А. Макарчука є опис життя селян Гошанщини на тлі політичних подій. Наприклад:

“У ніч на 17 вересня 1939 р. підрозділи Червоної Армії переступили радянсько-польський державний кордон, що пролягав майже впритул східніше села Майків Гошанської гміни Рівненського повіту, перейшли це село, за ним наступне – Дуліби, й попрямували на Гощу. [...] Перше, що всі побачили, це погром сільського Народного дому (в с. Дуліби. – Р. Т.), в якому червоноармійці зірвали та понищили портрети гетьмана Петра Сагайдачного, отамана Симона Петлюри і начальника вождя Юзефа Пілсудського, а також потоптали синьо-жовтий прапор, який висів до того обабіч сцени Народного дому” [5, с. 28];

“Орієнтовно березень-квітень 1940 р. Дулібська початкова школа. Великий клас з правого боку від коридору. Шкільна перерва. Стіл. На столі – газета, до якої заглядають учні. Згори над її заголовком каліграфічним почерком учительки Анни (?), рідної сестри директора школи з польських часів Петра Матисека, написано: “СССР – смерть Сталіна спасе Росію”. На другий день учительки вже не було, і більше ніколи ніхто її не бачив. Хто ж доніс? Я про те нікому не говорив, навіть батькові. У мене залишилася здогадка, хто це зробив. Здогадка неперевірена, непідтверджена. Учень, котрого підозрював, уже помер. Тим більше не буду згадувати тут його, можливо грішне, ім’я” [5, с. 29];

“29 червня 1941 р., у неділю – сонячний день, рівно через тиждень після того, як розпочалася війна,десь близько десятої години ранку над райцентром Гоща з’явилися німецькі бомбардувальники. Віддаль від нашої хати на хуторі до Гощі по прямій лінії – десь близько 6 км. Важкі бомбардувальники розверталися над Гощею так, що здавалося, долетять до нас. Вибухи бомб були частими – один за одним. Уся сім’я, чомусь, виїшла з хати з деякими пожитками на берег озера, яке було за кількадесят метрів за клуною. А літаки усе кружляли, насилаючи страх. Потім усі перебралися до хати сусіда Деміда, під якою був підвал... Ніби, якби на ту хату впала бомба, то до підвалу не дістала б... Бомбардування тривало довше двох годин. Коли вже прийшли німці, й у перші місяці їхньої окупації люди їх ще не дуже боялися, ходив до Гощі. Там, де були єврейські квартали, лежали купи розбитої цегли. Церкви, яка була від тих кварталів найбільше за 200 м, бомби не зачепили. Вздовж центральної площі міста залишилися стояти торговельні магазини, а в них уже продавали українські книжки. В одному з магазинів знайшов 50 німецьких марок, за які купив кілька книжок” [5, с. 30];

“Німці вступили у Дуліби 3 липня 1941 р., у четвер. [...] Коли ми, шестеро-семеро хлопчаків, прибігли до села, там уже було повно німецьких солдат, автомобілів, мотоциклів, гармат у панському парку, і навіть димлення військових кухонь. Німці кидали діткам папіроси, цукерки. Діти з галасом їх ловили і ніби були веселі. Проте якимсь раптом усі дізналися про розстріл серед села (ще до того, як ми прибігли) сільського комсомольця Степана Лящука на прізвисько Греськів. У нашому селі було дуже мало людей, які симпатизували радянській владі. Та й ті, хто зовні виявляв повагу до “совєтів”, у більшості випадків робили це з примусу, як наприклад, Петро Макарчук (Боярів), Охрім Макарчук (Боярів), Омелько Готліб (Греськів), Арсен Готліб (Пранків) та інші. Якимсь чином радянським уповноваженим вдалося створити у селі комсомольську організацію, до якої входили, крім згаданого Степана Лящука, ще Стенцьо (Степан, син Пилипчукового Лавра, бідного селянина), Йосип (син бідної вдови Малиновської), сліпий на одне око якийсь наш родич (до мене, як меншого, ставився покровительськи, наприклад, на пасовиську) Павло Пашко, одинак небагатої матері, вже одружений на потівській донці Вірі, яку усе життя називали Вера Попова, Стасько Макарчук (Боярів, син Петра, якого зробили головою сільради). Так, видається, що німці, які вступили до села, уже знали про тих п’ятьох комсомольців, але піймали й

* Цю тему автор висвітлює в окремій статті “Спогади професора Степана Арсентійовича Макарчука як джерело до вивчення народної культури волинян”, яка незабаром вийде в збірнику “Наукові зошити історичного факультету Львівського університету”.

розстріляли лише одного. За німецької окупації троє з названих комсомольців (Стенцьо Лаврів, Павло Пашко, Йосип Малиновський) долучилися до бандерівського руху” [5, с. 30–31].

Саме діяльність українського націоналістичного підпілля на теренах Гощанщини є однією з головних тем першої частини книжки “Побачене, почуте, пережите”. С. А. Макарчук зазначав, що в Дулібах першими “бандерівцями” стали Кость Мирончук (Ворон), Андрій Лящук (Кайдаш), а також Федось та Степан Соломки. Доля останнього на все життя вкарбувалась у пам’ять Професора, адже 9 березня 1943 р. С. Соломко залучив 13-річного Степана Макарчука до декламування віршів Кобзаря на Шевченківському вечорі в Народному Домі Дулібів [7, с. 195–198]: “*Був день святого Іллі (2 серпня 1943 р. – Р. Т.). У сусідньому селі Бочаниці – празник. Ми, кілька дулібських хутірських хлопчаків, бігли дорогою від Грушки до Роговки (урочище дорогою до Бочаниці). На заході, там, де село Симонів, почулася стрілянина, кулеметна та одиночна. Наступного дня стало відомо, що у тому селі з переважаючими німецькими карателями вступила у бій боївка сотника місцевого підрозділу УПА С. Соломка (Непитая). Довелося відступати на Башину, а німці наступали. “Хлопці” Непитая, у тому числі й сам командир, кинулись у Горинь. Перепливаючи річку, Непитай (С. Соломка) був убитий (у 2009 р. Юрій Кузьмін видав у Гоцці книгу “Гощаницина в іменах”, у якій є біографія С. Соломка з децю іншою версією його смерті). Ховали героя у рідному селі 5 серпня. Процесія від церкви до “могілок”. Були сальви бійців УПА. Були люди з декількох сіл. Були промови” [5, с. 36].*

Суперечливою в мемуарних мініатюрах С. А. Макарчука постає історія Дулібів за “других совітів” (радянсько-німецький фронт пройшов через село й дулібські хутори на початку січня 1944 р.). В середині – другій половині 1940-х років серед місцевого населення був відчутним поділ на “бандерівців” і тих, хто добровільно чи з примусу став на бік радянської влади. Переважна більшість селян була між цими двома політично активними категоріями, протистояння між якими впливало на усіх. Провокації, доноси, вбивства створювали напружену та гнітючу атмосферу. Її яскраво ілюструє така цитата: “*У Дулібах, Бочаниці, Курозванах діяли лише початкові школи, в яких нам не було потреби, а ходити до Гоцці, де діяла середня школа, було небезпечно, бо могли б викликати підозру у місцевого українського націоналістичного підпілля, що відвідувачі районного центру можуть надавати радянським каральним органам якусь інформацію” [5, с. 57].*

Попри острах бути покараними радянськими репресивними органами, більшість селян допомагали повстанцям. С. А. Макарчук згадував: “*Петро Савчук (Пепцьо) покликав до себе мене і ще одного парубчачка Василя Мокійчука і сказав, що підпілля від імені УПА дало йому вказівку восени, спільно з нами (мною і Василем), заготовити кілька тон зерна й закопати його як резерв матеріального забезпечення УПА. Збирати зерно у всіх господарів “зайових” хуторів він доручив нам. Осінній вечір 1945 р. Як тільки смеркло, возом їздили з Василем від двору до двору й казали господареві чи господині: “Дядьку Андрій... Тітко Ганно, “хлопці” визначили здачу зерна з Вашого господарства у фонд УПА. Центнер, два центнери, три центнери...”. На наших хуторах було 40 господарств. Не було жодного випадку, щоб хтось бодай запитав, чому так багато, або для чого то, або ж сказав, що не буде давати. Усі спокійно сприймали повідомлення і вантажили той мішок чи два нам на воза. Ми ж, назбиравши повний віз, везли його на поле (однієї осені – хутора П. Савчука, другої осені – хутора В. Мокійчука) уже до викопаної ями, об’ємом на півтори тони. Дно ями було встелене плетеною матою, боки обставлені стоячою кульовою соломою, товщиною у 2–3 см. Акуратно висипали зерно до ями, зверху накривали його так само кульовою соломою, ще легкою матою і засипали. Яма на полі П. Савчука була розташована на похилій площі, що зменшувало небезпеку затікання у неї води. Весною ті ями розкривали і везли зерно продавати до Анополя. Гроші здавали П. Савчуку. Так було весною (у травні-червні) 1946, весною 1947, а можливо і 1948 р.” [5, с. 47].*

Кінець 1940-х років на теренах Гощанщини, як й інших західноукраїнських земель, був позначений посиленням радянських репресій проти місцевого населення. С. А. Макарчук навів список дулібців, вивезених за вказівкою спецслужб, описав процес виселення. У ці ж роки (1948–1949) на Гощанщині було придушено повстанський рух. Професор залишив спогад про нелюдський спосіб виявлення зв’язків місцевого населення з “бандерівцями”, до якого вдавалися працівники НКВС: “*Була осінь 1948 р. – перша половина 1949 р., коли ми були у восьмому класі, осінь 1949 р., коли вже були у дев’ятому класі. Хтось кидав фразу: “Привезли бандерівців”. І нас кілька фактично дорослих учнів побігли до будинку районної бібліотеки, вірніше – до будинку, що стояв східніше нього. Під його південною стіною, найчастіше у сидячих позах, були виставлені тіла убитих бандерівців. Не беруся стверджувати, але розповідали, що за тими трупами певні служби десь з вікон чи дахів вели постійне спостереження: чи хтось з людей, які їх побачать, не розплачеться, чи хтось не знепритомніє” [5, с. 63].*

У 1951 р. С. А. Макарчук закінчив згадану в наведеній шойно цитаті Гощанську середню школу, й у тому ж році вступив на історичний факультет Львівського університету, який через п’ять років закінчив з відзнакою. Наступні події життя С. А. Макарчука сформували його науковий світогляд та педагогічні навички. Кандидат історичних наук (1964). Доцент (1970). Доктор історичних наук (1985). Професор (1987). Заслужений діяч науки і техніки України (1999). Заслужений професор Львівського університету (2003). “Людина-епоха”, – так у грудні 2014 р. назвав Степана Арсентійовича Макарчука один з його студентів.

Джерела та література

1. Макарчук С. Західна Волинь у 20-30-х роках ХХ ст. (Етнонаціональні та політичні відносини в краї) / Степан Макарчук // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. : зб. наук. пр. – Тернопіль : Терно-граф, 2009. – С. 53–66.
2. Макарчук С. Нищення населення Волині в часи війни (1941–1945) / Степан Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 1999. – Вип. 34. – С. 361–382.
3. Макарчук С. Писемні джерела з історії України : навч. посібник / Степан Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.
4. Макарчук С. Питання української православної церкви у громадсько-політичному житті Волині у 20-х рр. ХХ ст. / Степан Макарчук // Народознавчі зошити. – 2014. – № 1. – Серія історична. – С. 3–9.
5. Макарчук С. Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри / Степан Макарчук ; ред. Роман Тарнавський. – К. : Атіка, 2015. – 220 с.
6. Макарчук С. Сумна рефлексія 2013 р. на криваве “чудо” Волині 1943 р. / Степан Макарчук // Волинська трагедія : через історію до порозуміння : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 червня 2013 року. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. – С. 154–163.
7. Макарчук С. Тарас Шевченко – натхненник визвольної боротьби волинських українців в роки німецької окупації / Степан Макарчук // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2. – Серія історична. – С. 193–198.
8. Макарчук С. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції / Степан Макарчук / Волинь у Другій світовій війні : зб. ст. до 60-річчя визволення Волинської області. – Луцьк : Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2004. – С. 87–106.
9. Макарчук С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни / Степан Макарчук // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження. Документи. Статті. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – С. 225–259.
10. Макарчук С. Цивільне населення Волині і Галичини у розрахунках і діях різних військово-політичних структур років Другої світової війни / Степан Макарчук // В пошуках правди. Зб. мат. міжнар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни” (Луцьк. 20–23 травня 2003 р.). – Луцьк : Вежа, 2003. – С. 225–261.

ІСТОРІЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

У статті розглянуті праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, у яких розкриваються важливі сторінки політичної, економічної та культурної історії міста Володимира, яке впродовж багатьох століть відігравало важливу роль не тільки в житті Волині, але й всієї України. Встановлені основні проблеми вивчення малодосліджених аспектів його історичного розвитку.

Ключові слова: давньоруське місто, першоджерела, монографія, наукова розвідка, історико-краєзнавчий нарис.

The author analyses works of the national and foreign researchers pointing to the main stages of the political, economic and cultural history of the Volodymyr city that for many centuries was playing an important role in the life of not only Volyn but all Ukraine too. Basic problems of research of the understudied aspects of the city's historical development are highlighted in the article.

Key words: Old Russian city, authentic sources, monograph, scientific investigation, historical and area study.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним з важливих завдань української історичної науки є вивчення руських міст, які були торгово-ремісничими, політико-адміністративними та культурними осередками. З уваги на значення їм присвячено фундаментальні праці багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Попри сказане, дослідження міст і надалі залишається однією з найактуальніших проблем як середньовічної, так і нової історії. Безперечно, це стосується і волинських міст, зокрема одного з її найдавніших і найбільших – Володимира.

Мета дослідження охарактеризувати науковий доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників з історії Володимира. Відповідно до мети сформульовано завдання дослідження: проаналізувати різноманітні джерела і дослідження істориків з вивчення процесу становлення та розвитку міста.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Нині про місто Володимир написано багато наукових праць. Протягом багатьох років про столицю Галицько-Волинського князівства писали відомі вітчизняні й зарубіжні історики, представники інших напрямків науки економісти, правники, філологи, мистецтвознавці тощо. Але передусім слід назвати історичні джерела, на основі яких вчені багатьох поколінь досліджували і створили цілісну історію одного з найстаровинніших давньоруських міст Волині. Насамперед, це Руський літопис, який охоплює «Повість минулих літ», «Київський», «Галицький-Волинський» літописи [21]. В нього включені також актові матеріали, зокрема «Заповіт» Володимирського князя Володимира Васильковича (1288 р.). У цьому першоджерелі висвітлюється історія міста у період від 80-х рр. X до кінця XIII століття. Це стосується утвердження князів у стольному Володимирі, структури міста, його укріплень, культових споруд тощо. Зокрема, як свідчить літопис, воно назване іменем його засновника – київського князя Володимира Святославича. Уперше місто згадується в літописі під 988 р., коли князь Володимир віддав його в удільне володіння своєму синові Всеволоду. Тоді воно стало центром удільного Володимирського князівства [21, стлб. 105].

Інформацію про час виникнення досліджуваного міста знаходимо в записках угорського хроніста Аноніма, який був нотарем короля Бели IV (1233–1270 рр.). У своїй праці «Геста Гунгарорум» чи «Діяння угрів» він зазначав, що місто Володимир (Лодомир) існувало вже в IX столітті [9, с. 84, примітка 302].

Перший досвід дослідження міста представлений у роботах дослідників XIX ст. М. Карамзіна, В.Татищева, С. Русова, С. Коссовича, П. Карашевича. Зокрема, В.Татищева акцентував увагу на значенні Володимира як важливого торговельного центру. Його розташування на вигідному водному шляху (Балтійське море–Вісла–Західний Буг–Дністер–Чорне море) сприяло розвитку торгівлі. Для розвантаження і навантаження суден у місті були обладнані спеціальні «увози». Через Володимир пролягав шлях, що зв'язував Русь з Польщею: Київ–Луцьк–Володимир–Краків–Битом–Ополе–Вроцлав. Важливе економічне значення мала також дорога, яка сполучала Володимир з польським містом Торунем. У XII–XIII ст. Володимир завдяки вигідному геополітичному розташуванню став одним із значних центрів торгівлі Русі з країнами Західної Європи. Аналізував В. Татищев і рівень розвитку культури, яка досягла у стародавньому Володимирі досить високого рівня. Про це свідчить хоча б той факт, що в місті при єпископській кафедрі існувала школа, відкрита, ймовірно, після 992 р., коли була створена єпархія. Літописець Нестор приїжджав, начебто, в 1097 р. у Володимир «смотреть ради училищ и наставления учителей» [25, с. 64, 115].

Історик початку XIX ст. М. Карамзін торкнувся проблеми виникнення Володимира та його назви – Лодомир і погодився з думкою угорського хроніста XIII ст. Аноніма, що місто існувало вже у 884 році [9, с. 84, примітка 302].

У плані вивчення забудови Володимира та характеру міських жител цікавим є їх опис Волинським губернським прокурором С. Русовим, який побував там на початку XIX століття. Він, зокрема, писав, що помешкання багатих людей подібні до палаців, а звичайні будинки не кращі за корчми, всі ж інші – просто хатини. Кам'яні будівлі трапляються досить рідко, а дерев'яні споруджуються із застосуванням стовпів і коротких дощок. Стіни обмащені глиною і побілені [23, с. 163].

Опис давньої топоніміки Володимира, а також окремі відомості про його церкви зібрав любитель старовини С. Коссович, який служив тут священиком впродовж 64 років, з 1813 по 1877. В історичних нотатках, написаних ним у 1830 і доповнених у 1858 рр., що залишилися неопублікованими, він подав назви урочищ як у самому місті, так і в радіусі 3–5 км навколо нього. Серед них цікавими є топоніми, корені яких сягають ранньослов'янського часу: Тур'є поле, Баби, Волосів, Волостав, Колядово, Стриб'яги та інші. Краєзнавець описав церкви Володимира середньовічного та нового часу, вказавши на їх місцезнаходження. Рукопис ще наприкінці XIX ст. зберігався в Давньосховищі Св.-Володимирського Братства. Серед описаних ним храмів можна виділити Введенський, що знаходився між Володимирським замком і Василівською церквою. На думку, С. Коссовича церква була побудована не пізніше першої половини XIV століття [26, с. 139–140]. Він так описував її: «церква складена з колотого соснового дерева, має три верхи, невеликого простору, тому що доволі старовинна... Внаслідок кількарязового підняття задля вкладення нових підвалів на кутах вона зовсім роз'єдналася» [2, с. 32]. Судячи з цього опису, вона являла собою загальнопоширений тип української церкви.

У середині XIX ст. вийшла друком праця П. Карашевича, в якій подано опис православних церков Володимира із зазначенням їх локалізації, в тому числі Успенської, Василівської та інших [10, с. 25–26].

Цікаві наукові розвідки, що стосуються безпосередньо древнього Володимира, провели члени Свято-Володимирського братства, заснованого в 1887 р., О. Левицький [19] та О. Дверницький. Останній був його організатором. Братчики не лише збирали пам'ятки, а й описували їх. Серед них варто виділити самого О. Дверницького, який окрім своєї безпосередньої діяльності – займав посаду голови мирових судів Володимир-Волинського повіту, активно займався й краєзнавством. Його публікації присвячені археологічним дослідженням у місті та його околицях, а також містять опис найважливіших культових споруд Володимира з конкретною їх локалізацією [5, с. 36–50; 6, с. 3–63]. До 900-річчя створення Волинської єпархії в 1892 р. членами братства був опублікований альбом волинських старожитностей, куди, зокрема, увійшли нарис про історію Володимирського Успенського кафедрального собору та каталог предметів братського давньосховища, що було теж засноване О. Дверницьким [13, с. 573–577]. Воно стало прообразом історичного музею, що й нині функціонує у м. Володимирі, розташований у колишньому будинку, де проживав його фундатор і носить ім'я свого засновника. Також у знак пошани до діяльності О. Дверницького, поховали його на території Успенського собору. Більше на церковному погості у місті не ховали нікого.

Чимало даних про Володимир середньовічного і нового часу знаходимо в працях істориків другої половини XIX ст. О. Андріяшева, П. Батюшкова та П. Іванова. В них, поруч з іншими, викладено й основні історичні події періоду, які безпосередньо торкаються становлення Володимира як культурного та політичного центру Волинської землі [1; 3; 7]. Це були книги загального характеру.

Серед наукових праць кінця XIX ст., присвячених безпосередньо місту, найбільшої уваги заслуговує монографія М. Теодоровича. Автор зробив описи всіх храмів і монастирів з визначенням їх розташування. В праці подаються також описи давнього городища та замку у зв'язку з його ревізіями 1545, 1552, 1765 і 1789 років [26].

Істотний внесок у вивчення історії Володимира зробив О. Цинкаловський. В його працях окрім питань походження назви міста, його географічного положення, часу освоєння окремих територій, подається історія і місцезнаходження окремих об'єктів, що дає можливість відтворити загальну картину розвитку міста X–XVIII століть [29; 30]. Особливо вартій уваги двотомний краєзнавчий словник, в окремих статтях якого згадуються передмістя Володимира: Білі Береги, Гумнища, Дівича дорога, Завалля, Залужжя, Михайлівщина, Онуфрївщина або Велесовщина, Острівок, Піщаниця, Рилавиця [31; 32].

Загалом дослідниками другої половини XIX – першої половини XX ст. був накопичений значний матеріал і вирішені або поставлені окремі питання історичного розвитку Володимира.

Дещо збагатилась історіографія з середини XX століття. Так, в узагальнюючій монографії про давньоруські міста, М. Тихомиров торкнувся й історії Володимира [28]. Деякі аспекти середньовічної історії Володимира відображені О. Компан у її дослідженні міст України другої половини XVII століття [11]. Значний інтерес представляє монографія П. Раппопорта, присвячена військовому зодчеству західноруських земель X–XIV століть. В ній наведені плани міста, на яких чітко видно залишки давніх валів, в'їзних воріт [22].

Український історик Г. Логвин досліджував здебільшого культурно-мистецьку спадщину древнього Володимира. За його даними, у XII ст. в місті склалася своя архітектурно-мистецька школа, тісно пов'язана з архітектурою Придніпров'я. Про це свідчить Успенський собор, побудований у 1157–1160 рр. за часів князювання Мстислава Ізяславича, і розкопані в урочищі Федорівщина залишки великої церкви. Обидві споруди за планом повторюють Успенський собор Києво-Печерської лаври. Як вважає дослідник, своєю архітектурою собор у Володимирі подібний до київських і чернігівських культових споруд, що є одним із свідчень єдності й зв'язків руських земель після розпаду Київської Русі. До кінця XII – початку XIII ст. належав і великий чотиростовповий храм, фундамент якого розкопав професор М. Крагер у 1958 році. Видатним пам'ятником архітектури кінця XIII – початку XIV ст. є Василівська церква-ротонда, що не має прямих аналогів у світовій архітектурі [20, с. 158–159].

Історико-краєзнавчий опис Володимира-Волинського подали Я. Ісаєвич та А. Мартинюк. Автори коротко характеризували оборонні укріплення, архітектурні пам'ятки, вказуючи на час їх виникнення та місцезнаходження, ними зроблена спроба також визначити характер забудови центра Володимира [8].

Питання виникнення і ранньої історії Володимира частково розглядається в монографії М. Котляра, присвяченій проблемам формування території і виникнення міст Галицько-Волинської Русі IX–XIII століть [12].

Дослідженням фортифікації та поселенської структури Володимира займався й М. Кучинко. На особливу увагу заслуговують спеціальні статті, присвячені історії виникнення та княжої доби міста [16; 16; 18].

Досить докладно М. Кучинко охарактеризував розвиток Володимира середньовічного часу у своєму історико-археологічному нарисі. Значну увагу науковець звернув на економіку, побут і культуру населення міста X–середини XIV століть. Автор створив комплексне дослідження середньовічної історії Володимира з врахуванням природно-географічних та історичних умов становлення міста, локалізував фортифікаційні споруди та визначив час їх побудови, розглянув поетапну еволюцію міської інфраструктури середньовічного часу. Варто зазначити, що М. Кучинко виділяє чотири етапи, які відображають зміни в історико-культурному розвитку середньовічного міста і на кожному з них фіксуються в конкретному місці оборонні споруди, головні вулиці, ринковий майдан, цивільні і культові будівлі із зазначенням часу їх появи і зникнення.

У книзі здійснюється класифікація і аналіз архітектурних об'єктів, житлових, господарських і виробничих споруд, а також різноманітних знахідок. У такий спосіб вивчення всіх категорій пам'яток дозволяє розглядати їх впродовж віків у взаємозв'язку з характеристикою господарської діяльності, суспільно-політичних стосунків та культури міського населення [14].

Певний внесок у з'ясування досліджуваної проблеми зробив канадський історик М. Бойко, в праці якого є окремі розділи, присвячені церквам і монастирям з вказівкою на їх місцезнаходження та історію будівництва [4].

Описові територіально-планувальної структури Володимира, соціально-економічному розвитку та національному складу його населення приділив увагу при дослідженні українських міст кінця XV – 60-их рр. XVI ст. П. Сас [24].

В умовах незалежної України розпочався новий етап досліджень історії Володимира. Від попередніх етапів він відрізняється, перш за все, можливістю запровадження нових методологічних підходів, якими керується сучасна українська історична наука: об'єктивність, історизм, системний підхід до вивчення політичних і соціально-економічних явищ у їх розвитку та взаємозв'язках, загальнонауковий аналіз, порівняльно-історичний, проблемно-тематичний та історико-хронологічний методи.

Особливу увагу вчених, як українських, так і зарубіжних, продовжували привертати дослідження окремих регіонів та міст. У зв'язку з цим неабиякий інтерес викликає історична топографія Володимира, який виступав культурним осередком Волині. Цілий комплекс питань, пов'язаних із заснуванням міста Володимира, особливостями планування поселення, локалізацією його основних житлових, оборонних, культових, господарських та інших об'єктів, їх еволюційною зміною впродовж тривалого періоду від X до середини XX ст., розглядається в колективній монографії науковців тодішнього Волинського національного університету імені Лесі Українки та нинішнього Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки М. Кучинка, В. Петрович та Г. Охріменка.

У книзі паралельно й у взаємному зв'язку з міською природою та соціальною топографією розкриваються важливі сторінки політичної, економічної та культурної історії, демографічного розвитку, національних відносин, освітнього та мистецького життя міста. Відтворена авторами соціотопографія Володимира X – середини XX ст. суттєво розширює пізнавальні можливості в дослідженні історії міста, яке впродовж багатьох століть відігравало роль не тільки в житті Волині, але й всієї України [17].

Заслуговує на увагу також дослідження С. Терського. На підставі фактологічного матеріалу, а саме багаторічних археологічних розкопок, що проводила Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею під керівництвом науковця, досліджуючи археологічні пам'ятки Володимира, С. Терському вдалося вималювати цілісну картину державного устрою, топографії середньовічного міста з його духовною та матеріальною культурами [27].

Звершуючи короткий огляд основної літератури, присвяченої Володимирі, слід наголосити про значний інтерес, як вітчизняних, так і зарубіжних науковців до вивчення історії міста у різні історичні періоди його розвитку. Проте, існує ще чимало дискусійних питань, як, ймовірно, й стануть в основі створення у подальшому нових наукових розвідок.

Джерела та література

1. Андріяшев М. А. Очерк истории Волинской земли до конца XIV столетия / М. А. Андріяшев. – К. : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1887. – 239 с.
2. Барер С. Д. Историко-архитектурный заповедник у м. Володимирі-Волинському. Комплексні наукові пошуки. Історична довідка. – Львів, 1985. – Т. II. – Кн. 2. – Вип. I. – 206 с. // Архів Володимир-Волинського історичного музею (далі ВВІМ). – НДФ. – 1565/1.

3. Батюшков П. Н. Вольны. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб. : Типография Товарищества «Общественная польза», 1888. – 288 с.
4. Бойко М. Володимир – столичний град Волині / М. Бойко. – Блумінгтон, 1988. – 230 с.
5. Дверницкий Е. Археологические исследования в г. Владимире□Волынском и его окрестностях / Е. Дверницкий // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – С. 36–57.
6. Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском / Е. Н. Дверницкий. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 63 с.
7. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV в. / П. А. Иванов. – Одесса : Экономическая типография, 1895. – 317 с.
8. Ісаєвич Я. Д. Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис / Я. Д. Ісаєвич, А. І. Мартинюк. – Львів : Каменяр, 1983. – 70 с.
9. Карамзин Н. М. История Государства Российского [Текст] : в 3 кн., заключающих в себе двенадцать томов, с полными примечаниями / Н. М. Карамзин. – 5-е изд. – СПб. : Изд. И. Эйнерлинга, 1842. – Кн. 1. – Т. 1. – 638 с.
10. Карашевич П. Очерк истории православной церкви на Волини / П. Карашевич. – СПб. : Типография Королева и комп., 1855. – 159 с.
11. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.
12. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К. : Наукова думка, 1985. – 184 с.
13. Краткая опись предметов, поступивших в древлехранилище Св.Владимирского Братства по 1-ое января 1889 года // Волынские епархиальные ведомости. – 1889. – № 22 (часть неоф.). – С. 573–577.
14. Кучинко М. Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси / М. Кучинко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 144 с.
15. Кучинко М. М. Древний город Владимир на Волини / М. М. Кучинко // Древнерусский город. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 67–69.
16. Кучинко М. М. З історії виникнення Володимира-Волинського / М. М. Кучинко // Тези доповідей Республіканської II-ої наукової конференції з історичного краєзнавства. – К. : [б. в.], 1982. – 151–152.
17. Кучинко М. М. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії) [Текст] : монографія / М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко, В. В. Петрович. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 260 с.
18. Кучинко М. М. Стародавній Володимир-Волинський / М. М. Кучинко. – Луцьк : Знання, 1987. – 20 с.
19. Левицкий О. И. Историческое описание Владимир-Вольнского Успенского храма, построенного в половине XII в. кн. Мстиславом Изяславичем / О. И. Левицкий. – К. : Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисавет. ул., соб. д., 1892. – 132 с.
20. Логвин Г. Н. По Україні : Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Н. Логвин. – К. : Мистецтво, 1968. – 299 с.
21. Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – 938 стлб.
22. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 140. – 241 с.
23. Руссов С. В. Волынские записки / соч. Степаном Руссовым в Житомире / С. В. Руссов. – СПб. : Печ. при Императорской Типографии, 1809. – 226 с.
24. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К. : Наукова думка, 1989. – 230 с.
25. Татищев В. Н. История российская в 7 т. / В. Н. Татищев. – М. : Л. : Изд. АН СССР, 1963. – Т. 2. – 352 с. : ил.
26. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии. Исторический очерк. / Н. И. Теодорович – Почаев : Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – 288 с.
27. Терський С. Княже місто Володимир [Текст] : монографія / С. Терський. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
28. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М. : Госполитиздат, 1956. – 477 с.
29. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Популярно-науковий нарис / О. Цинкаловський. – Львів : Накладом фонду «Учітесе брати мої», 1935. – 110 с., іл, карта (первидано 2003 р.).
30. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту / О. Цинкаловський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 154 : Праці історико-філософської секції. – Львів, 1937. – С. 183–240.
31. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року / О. Цинкаловський. – Вінніпег : Тов-во «Волинь», 1984. – Т. 1. – 600 с.
32. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся / Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року / О. Цинкаловський. – Вінніпег : Тов-во «Волинь», 1986. – Т. 2. – 578 с.

УДК 025.171:027.7(477.81)

С. Грипич, Г. Семенюк

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ФОНДУ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ РІВНЕНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У статті висвітлено історію формування фонду рідкісних і цінних видань наукової бібліотеки РДГУ, та здійснено його джерелознавчий аналіз.

Ключові слова: рідкісні видання, цінні видання, наукова діяльність, паспортизація, наукова бібліотека РДГУ.

The article reflects the history of the formation of rare and valuable books Scientific Library RSUH, made source study analysis.

Key words: rare books, valuable publications, scientific activity, certification, Scientific Library RSUH.

Суспільство не може розвиватися цивілізовано, якщо серед його пріоритетів не стоїть завдання збереження духовного надбання нації, в тому числі книжкових пам'яток історії та культури. Значущість книг у розвитку людства, його історії, науки, культури є беззаперечною. Особливу роль вони відіграють і в освіті. Тому книга, газета, журнал мають свою цінність як об'єкти інформації і знань, які кожне покоління, отримавши від попереднього, повинно зберегти, примножити й передати майбутнім поколінням. У цьому полягає одна із головних функцій бібліотек у суспільстві незалежно від їх типової та видової приналежності.

Наукова бібліотека Рівненського державного гуманітарного університету (далі – РДГУ) з часу створення і до сьогодні поступово формує свої фонди відповідно до вимог і завдань навчального і наукового процесів вищого навчального закладу. Її фонди не тільки якісно формуються, але й дбайливо зберігаються для наступних поколінь студентів та науковців. Проте кожна бібліотека є не тільки освітньою установою, але й закладом культури. І книга, як предмет її більш як тисячолітнього розвитку, в першу чергу, є предметом культури, і разом з тим джерелом знань та інформації.

Особливо актуальною ця теза почала звучати наприкінці XX – початку XXI століть, коли електронні джерела інформації стрімко увійшли в життя суспільства, поступово відтісняючи друковані видання. Але після звичної ейфорії від всього нового, як правило,

відбувається переосмислення та переоцінка того, що втрачається. Скільки прекрасних книг як шедеврів мистецтва, не кажучи вже про їх історичну і наукову цінність, було втрачено людством під час стихійних лих, війн, революцій, ідеологічних заборон та просто від людського недбалства і невігластва. Отож, світова спільнота задумалась над тим: що серед багатьох культурних надбань другого тисячоліття ми маємо зберегти і для третього? Безсумнівно – це книги.

В 1992 році з метою збереження рукописів, стародруків, рідкісних і цінних документів у бібліотеках та архівах ЮНЕСКО приступила до реалізації комплексної програми «Пам'ять світу», спрямованої на широке використання історичної та культурної спадщини людства. «Її основна мета – сприяння у збереженні всесвітнього документального спадку й розширення доступу до нього» [2]. Тому створення спеціальних фондів книжкових пам'яток, їх наукове опрацювання, забезпечення збереженості й раціональної доступності для наукових і просвітницьких цілей є важливим етичним і професійним завданням бібліотек. З цією метою було прийнято ряд державних та міжнародних законодавчих та нормативно-правових документів, що стосувалися цих питань. Та поштовхом до активізації роботи з вивчення та формування фондів рідкісних і цінних видань у бібліотеках України стала «Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання» (затверджена Наказом Міністерства культури і мистецтва України від 20 листопада 2001 року № 708). Фактично з цього періоду розпочалася багатоаспектна, систематична та планомірна, методична, наукова, організаційна робота саме з рідкісними та цінними книгами. Отож, перед нашою бібліотекою постало завдання – здійснити реконструкцію окремих видань, зібрань і колекцій, джерелознавчий, книгознавчий аналіз їх складу, змісту та внеску інституцій чи окремих осіб у формування фонду, а також багато інших технологічних процесів, пов'язаних з їх науковим опрацюванням, створенням довідково-пошукового апарату та ін. За окресленими науковими напрямками досліджень наша бібліотека продовжує працювати і до сьогодні. Адже здійснити це не так просто не тільки через новизну справи, а тому, що сьогодні в книгознавчій та бібліотечній науках терміни «рідкісна», «цінна книга», «книжкова пам'ятка» є неточними та дискусійними, також відсутні чіткі критерії пам'яток різних рівнів (світового, національного, місцевого). Якщо рукописні книги і стародруки беззаперечно є об'єктом спеціалізованих фондів книжкових пам'яток, то видання XIX століття потребують дещо іншого підходу до їх оцінювання. А що можна сказати про XX, XXI століття? Адже те, що сьогодні серед книжкової та періодичної продукції ще не є об'єктом для фонду рідкісної і цінної літератури, невдовзі потребуватиме змін у поглядах на їх цінність. Але, з іншого боку, потрібно підкреслити, що з плином часу те, що сучасники вважали цінним, не обов'язково буде визнано нащадками як таким. Отже, дуже часто сама історія визначає цінність тих чи інших видань. А яким же має бути оптимальним визначення поліпшеного, подарункового, цінного та унікального видання? [2]. На жаль, чинні державні фахові законодавчі та нормативно-правові документи не дають чітких та вичерпних відповідей на такі питання. Ці причини призводять до того, що кожна бібліотека має своє бачення у формуванні таких фондів.

Тому серед першочергових завдань у цьому напрямі в науковій бібліотеці РДГУ було необхідно розробити «Інструкцію про фонд рідкісних і цінних видань наукової бібліотеки Рівненського державного гуманітарного університету», яку затверджено у 2007 році. Її створенню передувала ретельна робота щодо науково-методичного забезпечення поставленого перед нами завдання. З цією метою було здійснено ґрунтовне вивчення відповідних чинних законодавчих та інструктивно-методичних документів, фахової літератури з даної теми та досвід інших бібліотек. Отримана інформація посприяла виробленню нами власного розуміння поняття цінності і рідкісності видань у фондах наукової бібліотеки РДГУ. Отож, профіль формування цього фонду наша бібліотека визначила, з огляду на наявні у фондах, колекції, зібрання творів, серійні видання тощо, але разом з тим, обов'язково були враховані загальні тенденції, розроблені вченими та практиками відносно фондів рідкісних і цінних видань.

Впродовж багатьох років існування наукова бібліотека сформувала багатогалузевий книжковий фонд, різноманітний за типовою та видовою ознакою, загальною кількістю понад півмільйона примірників. І серед них є чимало цінних серійних і багатотомних видань, дарунки від державних і громадських установ України та зарубіжжя, унікальні книги, що є зразками інтролігаторського мистецтва тощо. Всі ці видання надходили до бібліотеки з метою сприяння навчальному і науковому процесу. Але, настав час їх наукового вивчення та класифікації як «рідкісних» і «цінних» видань. Тому наступним кроком в реалізації цього завдання і став безпосередній відбір літератури із загального фонду до спеціального фонду рідкісних і цінних видань нашої бібліотеки. Для його визначення в науковій бібліотеці РДГУ була створена відповідна комісія, яка впродовж 2007-2010 рр. і здійснила відбір літератури до фонду рідкісних і цінних видань. За цей період ретельно були переглянуті фонди загальних книгосховищ абонементів: абонементу № 1, абонементу суспільної літератури, абонементу нотно-музичної літератури; читального залу № 1 та читального залу № 2 (періодичних видань); філії бібліотеки та інформаційно-бібліографічного відділу. Всі відібрані рідкісні та цінні видання є не тільки вагомим об'єктом матеріальної та духовної культури, а й такими, що мають ще й власну історію. Адже їх поява у фондах бібліотеки залежала не тільки від науково-освітніх потреб нашого навчального закладу, але і від різноманітних історико-суспільних та культурницьких подій. Тому з поступовим формуванням загального фонду бібліотеки до нього надходила і література, яку нині ми класифікуємо як фонд рідкісних і цінних видань. Він склався поступово, подекуди стихійно. Багато видань було успадковано з інших зібрань внаслідок передачі до бібліотеки тодішнього педінституту книг із інших бібліотек, а також передано в дарунок від державних, громадських установ та окремих осіб. Отож, простежимо історію його створення. На жаль, саме ті перші книги, які надійшли у фонд бібліотеки тодішнього учительського інституту (до 1941 року), були майже всі знищені під час Другої світової війни. Не залишилося ніяких відомостей про їх назви. І прикро усвідомлювати, що, можливо, це були, з точки зору книгознавчої науки, унікальні видання, які в теперішній час стали б літературними пам'ятками та окрасою фонду рідкісних і цінних видань нашої наукової бібліотеки. Після визволення міста Ровно (тепер – м. Рівне) від фашистської окупації тодішній учительський інститут (нині – РДГУ) відновив свою роботу. Практично майже заново в цей же час почала відновлюватися і робота його бібліотеки. Із довоєнного складу фонду вдалося віднайти його мізерну частину – це близько 250 книг, та й то багато з них були затоплені в підвалі. Потреба в літературі постала настільки гостро, що бібліотека була змушена просити допомоги в інших бібліотек країни. Вищі навчальні заклади відгукнулися на прохання нашої бібліотеки й надіслали в дарунок багато книг. Особливо слід відзначити Харківський та Одеський університети. Саме вони до бібліотеки Рівненського державного учительського інституту надіслали найбільше літератури, виданої до 1917 року, а сьогодні ці видання стали основою фонду рідкісних і цінних видань бібліотеки. Це книги з різних галузей знань: навчальна, наукова, довідково-енциклопедична, художня та інша. За місцем видання це: Київ, Львів, Варшава, Лейпциг, Берлін, Рига, Одеса, Санкт-Петербург, Гомель та ін.

Серед них велику історико-культурну цінність як для бібліотеки вищого навчального закладу та її користувачів – науковців, студентів та взагалі педагогів-практиків мають, передусім, підручники та навчальні посібники: Евстаф'єв П. В. «Начальныя основанія педагогіки» (СПб., 1880 р.); Котляревский Н. «Литературныя направлення Александровской эпохи» (СПб., 1913 р.); «Учебник практической логики» (сост. И. С. Боровский. – СПб., 1881 р.). Особливим серед навчальних рідкісних видань XIX ст. є видання Осиповского Т. «Курсъ математики. Ч. 2» (СПб., 1814 р.), що є найстарішою книгою загального фонду наукової бібліотеки РДГУ. Вона відповідає критерію «стародруків» («Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання» (№ 708 від 20.11.2001 року), де визначено, що всі видання видані друком до 1830 року пропонуються вважати як «стародрук гражданського шрифту», а отже саме ця книга, в першу чергу, підлягає включенню до вищезгаданого реєстру. Фонд книжкових пам'яток наукової бібліотеки РДГУ також містить і довідково-енциклопедичні видання XIX-поч. XX ст., у тому числі: «Энциклопедический словарь» (изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронь. – СПб., 1890-1904 рр.); «Полный русско-латинский словарь» (сост. И. Ивашковскимъ. – СПб., 1849 р.); «Энциклопедія семейного воспитания и обучения» (СПб., 1900 р.), рідкісність і цінність якої полягає ще й в тому, що вона вийшла в серії

«Родительский кружок при Педагогическом музее», а це, в свою чергу, повинно зацікавити дослідників з історії педагогіки. Однією із ознак рідкості видань слід вважати прижиттєві видання творів учених, письменників та кращі їх перевидання. Адже перші видання того чи іншого письменника з'являються тоді, коли він ще не був визнаним. Його тираж великим не буває. Часто книги не знаходили одразу покупців, гинули, або знищувались розчарованими авторами [3]. У фонді рідкісних і цінних видань нашої бібліотеки представлені прижиттєві видання українських та зарубіжних авторів, що теж є об'єктами для включення до «Державного реєстру національного культурного надбання». Серед них: Франко І. збірка «З вершин і низин» (2-е вид. – [Б. м.], 1893 р.), Федькович Ю. «Повісті й оповідання» (1-е повне вид. – Л., 1902 р.), Короленко В. Г. «Полное собрание сочинений. Т. 1» (СПб., 1914 р.), «Записки о Южной Руси. Т. 1-2» (изд. П. Кулишъ. – СПб., 1856-1857 pp.) та інші. Крім книг, Одеський та Харківський університети подарували бібліотеці і періодичні видання, які теж віднесено до фонду рідкісних і цінних видань. Зокрема, це колекція часописів XIX-поч. XX ст., які викликають значний інтерес науковців, як безцінне джерело пам'яті багатьох історичних подій, літературних здобутків, наукових розвідок і, взагалі, були флагами передової суспільної думки того часу. Щодо українських періодичних видань, то своєрідним голосом українського патріотизму на рідній землі в 1882-1907 pp. був журнал «Кіевская Старина». На його сторінках представлена велика кількість наукових, науково-популярних, освітніх статей із різних галузей знань, а також художні твори. Дописувачами журналу були видатні українські письменники, історики, етнографи, науковці, освітяни, імен яких просто не перелічити. Тому таке видання, беззаперечно, є складовою частиною фонду рідкісних і цінних видань наукової бібліотеки. На жаль, їх є небагато, лише розрізнені номери за 1889 та 1896 pp. У колекції рідкісних та цінних періодичних видань нашої бібліотеки зберігається літературно-художній журнал «Современникъ» з 1849 по 1866 pp. (місце видання – Санкт-Петербург). Видавцями його в той час були російський письменник І. Панаєв та поет М. Некрасов. Яким же був журнал в ці роки? Адже це був період політичної реакції з боку царського режиму Російської імперії, журнал жорстоко переслідувався цензурою. Але, незважаючи на це, в період з 1849 по 1855 pp. публікувалися твори Л. М. Толстого, А. А. Фета, Ф. І. Тютчева та багатьох інших класиків російської літератури, а також перші переклади художніх творів зарубіжних поетів та письменників, зокрема, Ч. Діккенса, У. Теккерея. В ньому вміщено і багато наукових робіт, серед яких праці російських істориків Т. Н. Грановського, С. М. Соловйова та багатьох інших. У 1855-1858 pp. журнал «Современникъ» став трибуною революційних просвітителів 60-х pp. XIX ст., адже відзначався тим, що в ньому велася гостра полеміка між ліберальною та консервативною журналістикою. І на завершальному етапі існування журналу з 1859 по 1866 pp. – це вже було політичне видання, хоча белетристика та літературна критика і надалі займали в ньому певне місце. Ще одним цікавим виданням фонду рідкісних і цінних видань є журнал «Былое». Він присвячений історії визвольного руху і у фонді представлений добіркою номерів за 1906 рік. Навіть із тих декількох назв книг та періодичних видань XIX – поч. XX століття, які наведені в якості прикладу вже можна зробити висновок, який безцінний подарунок зробили нам Харківський та Одеський університети. А їх було передано нашій бібліотеці майже 1000 примірників. Це видання, які в теперішній час класифікуються і як рідкісні, і як цінні. Адже за роки революції та громадянської війни (1917-1920 pp.) знищення цілої низки монастирських, церковних та приватних бібліотек стало причиною того, що література, видана до 1917 року переведена з розряду просто старовинної у розряд рідкісної.

Час сплинув та чимало цінних книжкових видань залишили нащадкам і XX століття. Адже сучасна книга також може бути не лише джерелом знань, але й пам'яткою культури та предметом мистецтва. І серед них вичерпні науково-обгрунтовані видання повних зібрань та зібрань творів видатних вчених, письменників та ін. Наприклад: зібрання творів І. Франка в 50-ти томах (м. Київ, видавництво «Наукова думка» 1976-1986 pp.). Підготовку цього видання було доручено Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. В упорядкуванні окремих томів брали участь працівники Інститутів економіки, історії, філософії АН УРСР, Львівського державного університету ім. І. Франка та Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Видання складається з 4-х серій: художні твори, літературно-критичні праці, наукові розвідки, епістолярна спадщина та 3 додаткові томи. Коментарі, додатки та інші матеріали теж скрупульозно вивірені та упорядковані. Випуск першого тому зібрання творів було присвячено 120-ій річниці з дня народження І. Франка, а випуск останнього – 130-ій. Сьогодні це видання – одне з найкращих зразків зібрань творів.

Не можемо не згадати, що культура радянської доби перебувала під величезним ідеологічним тиском, адже доводилось виживати в умовах цензурних заборон і обмежень, регламентованою була тематика видань, вівся прискіпливий контроль за їх змістом. Але, разом з тим, видавництва тодішнього СРСР та УРСР, особливо впродовж 60-80-х pp. минулого століття спромоглися на випуск значних серійних видань, мистецьких альбомів та інших, які по праву можна класифікувати як «цінні видання». Наприклад: упродовж 1967-1977 pp. видавництво «Художественная литература» (м. Москва) видало серію «Библиотека всемирной литературы». Початок випуску цієї серії було присвячено 50-річчю, а закінчення – 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Але тодішні державні ідеологічні дати календаря не зменшують змістовну та культурологічну цінність серії. Навіть з огляду на теперішній час «Библиотека всемирной литературы» помітно виділяється своїми масштабами і значенням (188 назв художніх творів, разом з томами – 200).

Високий науковий рівень «Библиотеки всемирной литературы» був визначений активною творчою діяльністю редакційної ради видання, в яку увійшли багато відомих вчених і письменників, таких як: І. Абашидзе, Ч. Айтматов, В. Жирмунський, Е. Межелайтіс, П. Тичина та ін. Кожен том супроводжувався вступною статтю (в деяких випадках – декількома статтями) і примітками. Це своєрідні нариси всесвітньої літератури. Але до роботи над цією величезною багатомною працею було задіяно не тільки широке коло радянських діячів культури, а й вчені Болгарії, Угорщини, Німеччини, Чехословаччини, Англії та Франції. Такі спільні зусилля принесли прекрасні плоди. Це воістину безцінне надбання. Близько 26 тис. творів авторів всіх часів і народів увійшло в «Библиотеку всемирной литературы». І немала частина з них, у той час, вперше стала здобутком широкого читачького кола. А ще слід відзначити продуману цілісність серії, адже «Библиотека всемирной литературы» системно охоплює як Захід, так і Схід, Давність і Сучасність. В загальний контекст світової літератури по праву включені видатні художні твори багатонаціонального народу тодішнього СРСР. Це фундаментальне видання цінне ще й тим, що знайомить читачів та показує, як, починаючи з родового устрою, від перших фольклорних зразків літератури змінювалась епічна творчість, наповнюючи все новим змістом та відображаючи перехід народів від однієї історичної епохи до іншої. Ще одним аргументом у визначенні цінності цього видання є його художнє оформлення. Більше ста художників брали участь у створенні ілюстрацій до «Библиотеки всемирной литературы». Крім того, тут широко використані зразки вітчизняного і зарубіжного образотворчого мистецтва найрізноманітніших жанрів, близькі по часу і стилю публікованим творам. Це давні єгипетські і античні розписи – настінний та вазовий живопис, японські свитки, фрески і мініатюри Давньої Русі, Візантії, Сходу, скульптури Індії, африканські маски, мініатюри та вітражі Середньовіччя та Відродження, гравюри XVII-XVIII століть, класичні ілюстрації художників XIX і XX століть, що отримали світове визнання. Отже, це не тільки чудова бібліотека, але і прекрасна мініатюрна картинна галерея, вміщена на сторінках і суперобкладинках книг серії «Библиотека всемирной литературы». Праця створювачів «Библиотеки всемирной литературы» у 1978 році була відзначена Державною премією СРСР. Враховуючи великий обсяг творів, літературознавчих статей, ілюстрацій та інших матеріалів, вміщених у 200-х томах цієї серії, у 1979 році спеціально було видано довідковий том до «Библиотеки всемирной литературы», що значно полегшило пошук відповідних творів та інших матеріалів, а також додатково розкрило зміст всього видання.

Ще однією цінною колекцією, яку віднесено до фонду рідкісних та цінних видань є «Библиотека мировой литературы для детей», випуск якої видавництво «Детская литература» (м. Москва) здійснило впродовж 1978-1988 pp. До її складу увійшло 49 томів, 57 книг. Програма цього видання була розроблена спільно з Академією педагогічних наук тодішнього СРСР. Над колекцією працювали кращі науковці, перекладачі і спеціально створена редакційна рада при видавництві, в якій працювали А. Барто, О. Гончар, М. Шолохов та ін. «Библиотека мировой литературы для детей» – «золотий фонд» творів зарубіжної, російської класики,

світового фольклору, літературних та народних казок, віршів та прози дитячих письменників. Кожний том має передне слово (вступну статтю) про історичну епоху, життя письменників і особливості їх творчості, примітки (коментарі), ілюстрації, окремі томи-малюнки. Книги серії ілюстрували кращі тогочасні графіки. Не випадково видавництво отримало нагороду на виставці мистецтва книги в Лейпцигу (Німеччина) в 1979 році – диплом «Золота літера найкрасивішої книги».

Не менш важливу частину фонду цінних видань нашої бібліотеки становлять видання української діаспори та й сама українка. Одразу після здобуття незалежності для більшості громадян України відкрилося мало знане раніше явище під загадковою назвою «діаспора». На той час в СРСР українці знали, що за кордоном у «капіталістичному світі» живуть етнічні земляки. Про те, чим є феномен діаспори для сучасної України і якою є її роль у розвитку сучасного українського суспільства, є предметом досліджень науковців. У теперішній час неперечним є те, що із початком утисків українців на власній землі, окрім культурно-просвітницького та товарисько-солідарного, діаспора набула ще й духовного значення. Три хвили української еміграції згуртували в країнах Європи, Америки, Австралії значні наукові та мистецькі сили. Їм випало зберегти український народний дух та інтелектуальні традиції, зміцнити й розвинути їх у контексті західних демократичних цінностей. Вони зберігали пам'ять про свою Батьківщину, прагнули зберегти для історії і культури творче надбання розстріляних і засланих видатних українців, створювали духовну основу для майбутніх поколінь, для здобуття незалежності України. За радянських часів в Україні з ними була заборонено не тільки співпраця, а подекуди і родинний зв'язок. І коли, наприкінці 80-х рр. з'явилася можливість першої реальної комунікації з Україною, всю світову діаспору охопив загальний порух щонайширшої допомоги землякам. Постали громадські організації, що прагнули налагодити контакти з навчальними закладами, культурними та науковими установами України. І серед них Український Вільний Університет, який відновив свою діяльність у Мюнхені в 1945 році. З цією інституцією пов'язані імена істориків Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко; філолога С. Смалъ-Стоцького, О. Колесси, Ю. Шевельова (Шереха), О. Горбача; філософа Д. Чижевського, історика мистецтва Д. Антоновича та інших. Так, із патріотичних мотивів у 1990 році Український Вільний Університет вперше в історії наукової бібліотеки РДГУ надіслав книги, що стало першим наближенням до нашої призабутої спадщини. Всього 17 видань, серед яких: Мацьків Т. «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687-1709» (Мюнхен : УВУ, 1988р.) (автор – відомий історик, який ґрунтовно досліджував життєвий шлях славетного гетьмана); Єфремов С. «Історія українського письменства. В 2-х т. (Мюнхен : УВУ, 1989 р.) (автор книги був знищений більшовиками, а його праці на довгі роки були заборонені); Чижевський Д. «Нариси з історії філософії на Україні» (Мюнхен : УВУ, 1983 р.) (автор цієї книги – професор Гарвардського (США) та Гейдельберзького (Німеччина) університетів, якого теж довгий час в Радянській Україні вважали ворогом народу) та інші.

Українці діаспори зібрали й зберегли ті унікальні видання, яких в Україні, що на той час перебувала у складі СРСР, майже не було. І серед них, безумовно, цінними для нас є і видання з колекції, що надійшла в дарунок від Інституту Дослідів Волині і Товариства «Волинь» (м. Вінніпег, Канада), яке було засновано в 1949 році у Вінніпезі представниками української діаспори, вихідцями з Волині. Згодом, у 1951 році створено Інститут Дослідів Волині, що став спадкоємцем Товариства «Волинь». Його видавничу базу було зосереджено у м. Вінніпег. Вперше наукова бібліотека РДГУ отримала літературу від них у 2003 році, в наступні роки надходили ще окремі видання. Сьогодні ця колекція нараховує 42 назви видань, 60 томів, що вийшли друком упродовж 1952-1999 рр.

Це випуски науково-популярного збірника «Літопис Волині», а також твори таких визначних діячів української науки, як професор І. Огієнко (митрополит Іларіон – вчений, історик церкви, педагог, мовознавець, культуролог), Улас Самчук (письменник, журналіст, публіцист), Степан Килимник (історик, етнограф, педагог) та інші. Серед них: Гай-Головко О. «Українські письменники в Канаді : Літературно-критичні нариси. Т. 1» (Вінніпег, 1980 р.), Дубилко І. «Почаївський монастир в історії нашого народу» (Вінніпег, 1986 р.), Іларіон «Розп'ятій Мазепа : Історична драма на п'ять дій» (Вінніпег, 1961 р.), Самчук У. «Планета Ді-Пі : Нотатки й листи» (Вінніпег, 1979 р.), Цинкаловський О. «Стара Волинь і Волинське Полісся : (Красназничий словник – від найдавніших часів до 1914 р.)» (Т. 1. – Вінніпег, 1984 р.) та інші. Важливим чинником у визначенні цінності літератури української діаспори у фонді рідкісних і цінних видань нашої бібліотеки стали книги конкретних видавців. Зокрема, у 2003-2004 рр. Львівською національною науковою бібліотекою України ім. В. Стефаніка було передано в дарунок науковій бібліотеці РДГУ книги з її так званої «окремої колекції». Більшість з них складають видання, що побачили світ завдяки меценату, видавцю, громадському діячу Маріяну Коцю, що народився в Україні, а життя прожив у Сполучених Штатах Америки, неподалік м. Нью-Йорк. Він профінансував значну кількість наукових і науково-популярних книг з історії України, зокрема, спогадів і документів про Голодомори. У власному видавництві Маріяна Коця друкувалася література різноманітного змісту (історичні, літературознавчі, мистецькі, музикознавчі, художні твори). Науковій бібліотеці РДГУ Львівською національною бібліотекою ім. В. Стефаніка було подаровано 6 томів «Українських народних мелодій», «Релігійні твори О. Кошиця» (українського хорового диригента, композитора, етнографа, письменника-мемуариста), твори О. Бердника (українського письменника-фантаста, члена-засновника Української Гельсінської групи), Василя Витвицького (українського музикознавця, композитора, громадського діяча), Галини Журби (письменниці української діаспори) та ін.

Простежуючи історію створення фонду рідкісних і цінних видань, необхідно назвати ще одну інституцію, яка долучилася до співпраці з науковою бібліотекою – це Британська Рада в Україні. Одним із її завдань було надання доступу до британського досвіду й знань у галузі розбудови відкритого суспільства, співпраці з організаціями та окремими громадянами з метою налагодження довготермінових британсько-українських стосунків. Саме вона визначила 30 університетських бібліотек і 30 національних, публічних бібліотек по всій Україні, які отримали комплекти книг серії «Бібліотека Тисячоліття». Серед них була і наукова бібліотека РДГУ, якій впродовж 1999-2002 рр. за проектом фонду «Британської Ради в Україні» (м. Львів) було подаровано колекцію книг цієї серії. 250-томне видання «Бібліотека Тисячоліття» – це чудові взірці класичної світової літератури в перекладах на англійську мову з грецької, німецької, датської, чеської, іспанської, італійської, французької, китайської та інших мов, а також англійська література всіх періодів. Книги з «Бібліотеки Тисячоліття» різноманітні за тематикою. Це художня література, а також філософські, історичні, політичні, релігійні, економічні, мистецькі твори. Зміст видань зумовлений цікавою структурою, різноманітним додатковим матеріалом, насамперед, тексти, історико-літературні коментарі, теоретико-літературні відомості, біографічні дані письменників, хронологія та бібліографія, словник незрозумілих слів. Запропонований спектр творів дає користувачеві літературну панораму тисячоліття.

Наслідуючи досвід інших бібліотек до фонду рідкісних та цінних видань віднесено факсимільні та репринтні копії, передруковані переважно з видань, датованих до 1917 року, що становлять специфічний тип книг у силу свого особливого цільового і читачького призначення [3]. Наприклад: «Остромирово Євангеліє» (факсимільне видання книжкової пам'ятки XI століття), випуск якого в 1988 році здійснило тодішнє Ленінградське видавництво «Аврора».

Не меншу цінність у фонді рідкісних і цінних видань наукової бібліотеки РДГУ становлять видання, які, окрім своєї змістовної значущості, є ще й прекрасним взірцем інтролігаторського мистецтва. Зокрема, до них відноситься книга: «Україна – козацька держава : Ілюстрована історія українського козацтва в 5175 фотосвітлинах» (авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фотограф, ілюстр. В. Недак. – К. : Емма, 2004 р.) та ін., автор-упорядник якої у 2006 році отримав Національну премію України ім. Т. Шевченка.

Складовою частиною фонду рідкісних і цінних видань наукової бібліотеки є унікальні книги незвичних форматів, як дуже великих, що є вже рідкістю, так і найменших мініатюрних. Свого особливого ставлення вони заслуговують тому, що витоки створення мініатюрних книг сягають корінням у давнину. А мету їх виготовлення було сформульовано ще в середині XIX століття – продемонструвати ступінь досконалості, до якого дійшло книгодрукування. (Найпоширенішим є визначення міні-книги висотою до 100 мм) [3].

Існує цілий ряд і інших ознак, за якими книга може одержати честь зайняти місце у зібранні рідкісних видань. Індивідуальна оправа (зокрема, ручної роботи), екслібриси, власні та читачькі помітки й записи – ті неповторні риси, які відбивають життя книги, її долю. Багато книг мають ледь не всі ці ознаки разом.

Впродовж всієї історії створення фонду університетської бібліотеки були яскраві приклади доброї традиції меценатства та дарування книг їй від державних, громадських установ та окремих осіб. В силу своєї наукової, історичної та культурної значущості, частину з подарованих видань віднесено саме до фонду рідкісних і цінних видань. Бібліотека постійно відслідковує зміст книжкової продукції, вміє визначити її необхідність та користь не тільки для поточного навчального і наукового процесів, але і значущість для наступних поколінь студентів та науковців. Створення фонду рідкісних і цінних видань у науковій бібліотеці передбачало не тільки відбір літератури із загального фонду. Це не просто перегляд книг і відбір усього, що могло виявитися вартим надзвичайно дбайливого збереження. Ця робота продовжуватиметься і надалі, адже видання, які, з огляду на їх зміст, є вже цінними, а з часом можуть стати рідкісними і унікальними. В роботі з такими фондами всі традиційні бібліотечні процеси – комплектування, збереження, використання – набувають особливої значущості. Організація зібрання рідкісних та цінних видань – справа наукових досліджень і відповідної методики [3]. Тому наступним етапом роботи з фондом рідкісних та цінних видань в історії наукової бібліотеки РДГУ став перехід від емпіричного накопичення до теоретичного осмислення у всьому комплексі такого роду діяльності бібліотеки та зведенні бібліографічної інформації про них у межах держави. Адже будь-яке цінне книжкове зібрання перетворюється на мертву скарбницю, якщо зосереджені в ньому видання не будуть розкриті для читачів. Ось чому такою важливою є робота із загальнодержавного обліку рідкісних і цінних видань, підготовка зведених каталогів, паспортизація колекцій, випуск бібліографічних посібників [2]. Сьогодні – це загальносвітова тенденція, яка призводить до розповсюдження архівних і музейних методів роботи в діяльності наукових бібліотек. На цих засадах розгорнулася активна дослідницька робота в кількох напрямках:

- вивчення історії формування фондів;
- подальшого наукового їх опрацювання;
- складання бібліографічних покажчиків до фондів рідкісних і цінних видань;
- підготовки публікацій у періодичних виданнях і наукових збірниках.

Своєрідним підсумком початкового етапу науково-дослідницької роботи нашої бібліотеки з вивчення цього фонду став випуск у 2001 році друкованого «Каталогу рідкісних видань із фондів наукової бібліотеки РДГУ (1814-1944)», де вони були відповідно систематизовані, узагальнені тощо. Він став своєрідною «першою ластівкою», що наблизилася та відкрила цей фонд для ознайомлення широкому читачькому загалу студентів та науковців університету.

Фонд рідкісних та цінних видань представлений в довідково-пошуковому апараті бібліотеки, зокрема, в генеральному алфавітному та систематичному каталогах, електронному каталозі. З 2010 року на основі «Картотеки рідкісних і цінних видань» створюється систематичний та алфавітний каталог книг і журналів фонду рідкісних і цінних видань. А з 2012 року розпочата робота із введення таких видань в аналогічну електронну базу даних. Разом з тим, було очевидно, що цей фонд потребує подальшого розкриття. Тому наступним етапом у дослідженні літератури із фонду рідкісних і цінних видань стала науково-дослідна робота з їх паспортизації. Це своєрідна наукова реєстрація, що передбачає здійснення реконструкції зібрань, колекцій та окремих видань, джерелознавчий та книгознавчий аналіз їх складу та змісту, внеску інституції чи окремих колекціонерів у формування фонду. За основу в цій роботі взято досвід (у відповідному напрямку) Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Але наша бібліотека доповнила їх і власними напрацюваннями. Отож, з 2012 року розпочато роботу з паспортизації книжкових колекцій фонду рідкісних і цінних видань бібліотеки, а з 2013 року – паспортизацію окремих видань. Виконання цих процесів не є швидким, адже, крім основних елементів бібліографічного опису, необхідно навести додаткові відомості щодо наявності маргіналій, автографів, дарчих надписів, екслібрисів, печаток, штампів та ін. Це ті неповторні риси, які відбивають життя книги, її долю [4]. Робота зі створення паспортів на колекцію потребує уваги та зосередженості, адже це своєрідне «генеалогічне дерево» фонду рідкісних і цінних видань нашої бібліотеки, відтворюючи його історію, джерела походження, склад, зміст та встановлюючи попередніх власників (назви установ та окремих осіб), форми та обставини надходження до нашої бібліотеки, стан фізичного збереження та ін. Від цього залежить якість науково-довідкового апарату фонду рідкісних та цінних видань нашої бібліотеки та їх подальше введення до наукового обігу як цінного історичного джерелознавчого матеріалу. Адже фонди рідкісних і цінних видань мають величезну наукову, історичну, духовну, а також матеріальну цінність. Вони є базою для вивчення світової історії книги та книжкової справи, літератури та мистецтва, історії науки та техніки.

Джерела та література

1. Грипич С.Н. «Крізь призму часу» (зібрання рідкісних і цінних видань у фондах наукової бібліотеки Рівненського державного гуманітарного університету) / С.Н. Грипич, Г.П. Семенюк // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка / відп. Ред. М.М. Романюк. – Л., 2010. – С. 164-166.
2. Ковальчук Г. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах : монографія / Г. Ковальчук. – К.: НБУВ, 2004. – 644с.
3. Ковальчук Г. Традиційні колекції відділів стародруків та рідкісних видань: проблеми формування / Г. Ковальчук // Бібліотечний вісник. – 2001. – 35. – С.20-30.
4. Кравчук Н. Політика зберігання фондів наукової бібліотеки як засіб якісного інформаційного забезпечення науки та освіти / Н. Кравчук // Бібліотечний форум України. – 2011. - №1. – С.26-28.
5. Солоїденко Г. Науково-дослідницька робота бібліотек: напрями, пріоритети, ефективність / Г. Солоїденко // Вісник Книжкової палати. – 2011. - №11. – С.12-16.

УДК 001:930.25:339.9

Ю. Бойко, О. Березовська, І. Шарабанова

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАН УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Висвітлено діяльність Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України через призму документів архівного фонду, що надійшли до Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України в 2014 р. Визначено видову характеристику та інформаційні можливості документів як історичного джерела з історії розвитку економічної науки в Україні.

Ключові слова: Архівний фонд НАН України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, документи, історичне джерело, економічна наука.

The article deals with the Institute of World Economy and International Relations of NAS of Ukraine through the prism of the archival collection of documents received by the Institute of Archival Studies National Library of Ukraine Vernadsky National Academy of Sciences of Ukraine in 2014 determined species characteristics and capabilities information documents as historical sources on the history of economic science in Ukraine.

Key words: *Archival Fund of NAS of Ukraine, Institute of World Economy and International Relations of NAS of Ukraine, document, historical source economics.*

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Національної академії наук України (далі – НБУВ НАН України), який є головним архівним підрозділом у системі НАН України з питань збереження й використання документів Архівного фонду НАН України (далі – АФ НАН України), поряд з особовими документами видатних діячів науки і техніки України зберігаються архівні документи установ та організацій НАН України, серед яких комплекс документів академічних установ економічного профілю. Зокрема архівні фонди Об'єднаного інституту економіки за 1941–2005 рр., Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн за 1978–1991 рр., Інституту Росії за 1965–1997 рр., Ради по вивченню продуктивних сил України за 1925–2012 рр. та її Обчислювального центру за 1973–1983 рр. [1].

У 2014 р. АФ НАН України поповнився науково-організаційними, науково-дослідними, кадровими документами Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України (далі – ІСЕМВ НАН України), ліквідованого згідно з постановою Президії НАН України від 30 жовтня 2013 р. № 142 «Про впорядкування мережі наукових установ НАН України» у рамках організаційних заходів, спрямованих на оптимізацію наукових досліджень з метою підвищення наукового рівня їх результатів та удосконалення форм і методів управління [2]. Всього до Інституту архівознавства НБУВ було передано 1470 справ документів ІСЕМВ НАН України.

Науково-організаційна та науково-дослідна діяльність ІСЕМВ НАН України майже не знайшла свого відображення у вітчизняній чи зарубіжній історіографії. Так у 2001 р. співробітниками ІСЕМВ НАН України була видана брошура про діяльність інституту протягом 1996–2000 рр. Упорядники спробували окреслити основні наукові напрями досліджень інституту за вказаний період, окреслили структуру інституту та головні напрями наукових досліджень відділів [3]. У збірнику праць «Київський літопис ХХІ століття. Визначні імена та підприємства України» подані основні моменти наукової діяльності співробітників інституту та подана біографічна довідка про директора ІСЕМВ НАН України, академіка НАН України Юрія Миколайовича Пахомова [4]. У колективній монографії «Національна академія наук України 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування» упорядники подають про ІСЕМВ загальні відомості енциклопедичного характеру [5]. Укладачі збірника «Україна наукова» подають основні біографічні відомості про видатних діячів інституту: академіків НАН України Ю.М. Пахомова та О.Г. Білоруса і член-кореспондента НАН України В.С. Новицького [6]. У «Віснику НАН України» є згадка про директора ІСЕМВ НАН України академіка НАН України Ю.М. Пахомова з нагоди його 80-річчя. У дописі коротко розкриваються основні віхи життя Ю.М. Пахомова, творчий доробок та його внесок у розвиток економічної науки в Україні [7]. На жаль, в Економічній енциклопедії, яка вийшла друком у 2000–2001 рр. у трьох томах, зовсім відсутня інформація про економічні інститути НАН України та економістів сучасності [8].

Тому метою даного дослідження є реконструкція діяльності ІСЕМВ НАН України за допомогою огляду складової частини та змістовного наповнення документальної бази архівного фонду цього інституту та визначення інформаційних можливостей документів у відтворенні історії створення й діяльності інституту.

Архівний фонд інституту містить документи з науково-організаційної, управлінської, науково-дослідної діяльності інституту, які відкривають широкі всебічні інформативні можливості для дослідження історії створення та діяльності ІСЕМВ НАН України за весь період існування.

У фонді також відклалися документація з кадрових питань, зокрема з наукової діяльності видатних вчених інституту – академіків НАН України Ю.М. Пахомова, О.Г. Білоруса, члена-кореспондента НАН України В.С. Новицького, д.е.н. Т.Ю. Туниці, О.В. Плотнікова, д.і.н. В.К. Гури, Є.С. Камінського, С.Б. Кіша, д.політ.н. Р.Н. Жангожі та ін. Залучення цього масиву особових архівних документів співробітників ІСЕМВ НАН України відкриває для дослідників можливість документального реконструювання наукових біографій вчених-економістів, їхнього життєвого та творчого шляху.

За документами, які відклалися в архівному фонді ІСЕМВ НАН України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин АН УРСР було створено відповідно до постанови Президії АН УРСР «Про створення Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН УРСР» від 11.07.1991 р. № 221. За результатами доповіді члена-кореспондента АН УРСР О.Г. Білоруса Президія АН УРСР відзначила, що «...в умовах державного суверенітету Української РСР, змін ролі республіки у світі, розвитку прямих економічних і політичних зв'язків України, інтеграції її економіки в європейську і світову, а також, враховуючи необхідність вивчення і узагальнення функціонування ринкової економічної системи і системи демократії, набувають гострої актуальності дослідження з проблем зовнішньоекономічної і зовнішньополітичної діяльності України, розробка відповідних наукових рекомендацій для державних органів республіки» [9, арк. 3]. Зазначені суспільні умови вимагали створення нової академічної інституції, котра б могла забезпечити вирішення означених питань. Таким чином, було створено Інститут світової економіки і міжнародних відносин АН УРСР у складі Відділення економіки АН УРСР.

У постанові Президії АН УРСР зазначалося, що основними напрямками наукових досліджень інституту є: дослідження сучасних економічних зв'язків, проблем міжнародної економічної інтеграції і співробітництва; удосконалення механізму управління зовнішньоекономічними зв'язками на рівні республіки та первинної господарської ланки; вивчення ринкових систем і структур зарубіжних країн; розробка рекомендацій щодо використання досвіду ринкового господарювання; порівняльний аналіз зарубіжних систем управління економікою; аналіз систем маркетингу і менеджменту; дослідження еволюції напрямів та форм участі України в міжнародних відносинах і розробки рекомендацій щодо її участі у дво- і багатосторонньому співробітництві з країнами світового співтовариства; розробка концепцій і рекомендацій щодо розвитку економічних і політичних відносин України з іншими державами та ін. [10, арк. 1–3].

Директором інституту призначено його організатора, вченого в галузі економіки члена-кореспондента АН УРСР О.Г. Білоруса, якого у квітні 1992 р. призначено першим Надзвичайним і Повноважним Послом України в США. З 1992 р. інститут очолював академік АН України Ю.М. Пахомов. Інститут було розміщено у приміщенні АН УРСР по вул. Леонтовича, 5 в м. Київ.

Відділенню економіки АН УРСР під керівництвом академіка АН УРСР Ю.М. Пахомова було доручено забезпечити налагодження співпраці інституту з асоційованим з АН УРСР Міжнародним інститутом менеджменту (МІМ-Київ) у справі проведення досліджень з проблем наукового і прикладного менеджменту та підготовки кадрів менеджерів.

У грудні 1991 р. Президією АН України затверджено статут інституту, який чітко регламентував організаційну, управлінську, науково-дослідну, фінансову діяльність установи як юридичної особи, права, структуру інституту, обов'язки й основні напрями діяльності керівного складу – директора інституту та його заступників (з наукової роботи та з міжнародних наукових зв'язків), ученого секретаря, завідуючих науковими відділами, наукових співробітників, вченої ради інституту, адміністративно-господарської частини [11].

Найважливішими завданнями інституту у статуті були зазначені: здійснення за профілем своєї діяльності досліджень з провідних напрямів природних і суспільних наук; виявлення на базі цих досліджень принципово нових можливостей технічного прогресу; підготовка рекомендацій щодо використання результатів наукових досліджень у народному господарстві, культурному і державному будівництві та участь у впровадженні цих результатів у практику; дослідження і узагальнення досягнень світової науки та сприяння їх використання у практиці будівництва української держави; перегляд доцільності функціонування існуючих економічних структур та вироблення рекомендацій відносно напрямів перебудови державної економіки на республіканському, макро- і мікролокальному рівні з точки зору органічного її поєднання з економічними моделями зарубіжних країн; вивчення можливостей та підготовка рекомендацій щодо вироблення універсального механізму всебічного комерційного обміну з країнами світу в умовах

переходу України до ринкових відносин; розробка прогнозів з основних напрямів розвитку науки і техніки на тривалий період (10-15 і більше років); підготовка пропозицій про основні напрями розвитку наукових досліджень у відповідних галузях та про науково-технічні проблеми на перехідний до ринку період, а також пропозиції і висновки з найважливіших питань прогнозування розвитку народного господарства як в державному, так і в приватному, а також у змішаному його секторах.

Виходячи з завдань розвитку економіки країни і основних напрямів розвитку науки і техніки на перспективний період, інститут мав право розробляти за широкою участю його працівників проекти п'ятирічних і річних планів науково-дослідних і експериментальних робіт та використання досягнень науки і техніки у виробництві, передбачаючи в них завдання, що випливають з потреб економічного розвитку України, постанов Уряду, координаційних планів по розв'язанню провідних напрямів природничих і суспільних наук, завдання щодо підготовки наукових кадрів та матеріально-технічного і фінансового забезпечення робіт, що плануються, а також проекти планів з інших видів своєї діяльності відповідно до встановлених показників; розробляти і затверджувати тематику ініціативних робіт по реалізації окремих наукових і технічних пропозицій, а також тематику пошукових досліджень з принципово нових наукових і технічних напрямів, що відповідають профілю інституту [12].

Постановою Президії АН України від 25.12.1991 р. № 339 було ухвалено структуру новоствореного інституту, яка була побудована за проблемно-регіональним принципом і містила в собі два наукових відділення: світової економіки і міжнародних економічних відносин та міжнародних відносин і зовнішньої політики України. У складі кожного з відділень було сформовано по вісім наукових відділів відповідного профілю. Крім того, було передбачено формування чотирьох регіональних відділів – ужгородського, чернівецького, донецького та кримського (два останніх, однак, не були сформовані з об'єктивних причин, насамперед – відсутності відповідного кадрового та матеріально-технічного забезпечення) [13].

Необхідно зазначити, що свій відбиток на формування та виконання тематики інституту у 1992 р. наклали швидкоплинні процеси соціально-економічних та політичних перетворень в Україні. Перед науковим колективом постали проблеми ґрунтовного зміцнення й оновлення методологічної бази фундаментальних досліджень з одного боку, і пошуку оптимального співвідношення між фундаментальними і прикладними розробками з іншого. У цьому контексті, а також, розуміючи необхідність пошуку активних методів належного впливу на формування й здійснення державної політики, спрямованої на вихід України зі скрутною економічної кризи та її якнайшвидшої інтеграції у світове співтовариство, та на підставі положень Постанови Президії АН України від 15.07.1992 р. № 208 «Про участь установ Відділення економіки АН України у вирішенні актуальних економічних проблем в Україні», протягом другого півріччя 1992 р. в інституті проведено докорінну структурну реорганізацію та якісну тематичну переорієнтацію.

Як зайву проміжну ланку управління, ліквідовано науковий відділення. З метою кадрового і тематичного зміцнення реорганізовано переважну більшість наукових відділів інституту, завдяки чому були створені такі наукові відділи: 1) відділ теоретичних проблем світової економіки; 2) відділ економіки зарубіжних країн; 3) відділ міжнародних валютно-фінансових відносин; 4) відділ зовнішньоекономічної діяльності; 5) відділ експортного потенціалу та зарубіжних ринків; 6) відділ зарубіжних ринкових систем та менеджменту; 7) відділ індустріальних систем зарубіжних ринків; 8) відділ глобальних проблем сучасної цивілізації; 9) відділ міжнародної безпеки; 10) відділ міжнародних організацій та багатосторонніх відносин; 11) Відділ Америки; 12) відділ Африки, Близького та Середнього Сходу; 13) відділ Азіатсько-Тихоокеанського регіону; 14) відділ політичних та економічних європейських досліджень; 15) Ужгородський відділ; 16) Чернівецький відділ [14].

З моменту створення інституту значна увага приділялася розширенню міжнародних наукових зв'язків. У 1992 р. інститут тісно співпрацював з науковими установами Росії, Білорусі, Польським інститутом міжнародних відносин, Університетом Північного Лондону (Великобританія), Атлантичною Радою (США). Також інститут проводив роботу з налагодження наукової співпраці з установами Німеччини, Румунії, Бельгії, Китаю. Завдяки участі співробітників інституту у міжнародних наукових конференціях, семінарах, симпозиумах, круглих столах, у діяльності міжнародних громадських організацій значно розширювалися можливості міжнародної співпраці та проведення спільних наукових досліджень [15].

У 1994 р. в структурі інституту створено відділ Росії; відділ світових ринкових моделей та проблем приватизації, відділ Америки та Європи, відділ міжнародних економічних порівнювальних досліджень, група наукових співробітників-консультантів. Ліквідовано відділи: теоретичних проблем світової економіки, економіки зарубіжних країн, експортного потенціалу та зарубіжних ринків, зарубіжних ринкових систем та менеджменту, індустріальних систем зарубіжних ринків, політичних та економічних європейських досліджень [16]. У 1995 р. створено відділ глобальних міжнародних стратегій.

Згідно зі спільною постановою Президії НАН України та колегії Міністерства закордонних справ України від 14.05.1997 р. № 184 «Про подвійне підпорядкування Інституту світової економіки і міжнародних відносин» з метою поглиблення наукових досліджень у галузі світової економіки і міжнародних відносин, їх орієнтації на першочергові потреби зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності України і підготовки наукових рекомендацій для державних органів влади з питань розвитку міжнародних політичних і економічних відносин, розробки стратегій зовнішньополітичної діяльності України Президія НАН України та колегія МЗС України вирішили перевести інститут у подвійне підпорядкування НАН України та МЗС України. Інститут було залишено у складі Відділення економіки НАН України, фінансування здійснювалось з бюджету НАН України та МЗС України в частині оперативної розробки на замовлення МЗС України актуальних зовнішньополітичних тем, рекомендацій і прогнозів [17].

Основними напрямками наукових досліджень інституту у цей період були: проблеми розвитку міжнародних політичних і економічних відносин, глобальних політичних та економічних систем; проблеми входження України до міжнародних інтеграційних економічних і політичних угруповань; стратегії розвитку зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин України з окремими регіонами та країнами світу, зокрема, ЄС, США, Росією та іншими країнами; визначення пріоритетних напрямів зовнішньоекономічної діяльності України з урахуванням потреб оптимального використання її експортного потенціалу; основні моделі політичного та економічного розвитку регіонів і країн світу, розробка рекомендацій щодо використання досвіду регіональних і національних трансформаційних процесів в Україні; перехідний стан суспільства і світові цивілізаційні процеси; структура сучасних цивілізацій [18].

Таке подвійне підпорядкування було нетривалим і через певний час інститут повернувся до складу НАН України.

Подальший розвиток нових напрямів наукових досліджень інституту потребував створення нових підрозділів. У 1998 р. створено відділ міжнародних проблем трансформації економічних систем, відділ глобальних міжнародних стратегій, відділ європейських та американських досліджень, відділ Азії та Африки. Ліквідовано відділи: міжнародної безпеки, міжнародних організацій та багатосторонніх відносин; відділ Америки; відділ Африки, Близького та Середнього Сходу; відділ Азіатсько-Тихоокеанського регіону; відділ політичних та економічних європейських досліджень [19]. У 2001 р. ліквідовано Чернівецький відділ інституту.

Вчені інституту підтримували тісні контакти зі своїми зарубіжними колегами шляхом участі у міжнародних конференціях, семінарах, дослідницьких програмах, стажуванні у Нейперському університеті, Вулвергемптонському університеті (Великобританія), Інституті східноєвропейських досліджень (Німеччина), Інституті географії Польської академії наук, Люблінському університеті (Польща), Інституті міжнародних політичних і економічних досліджень РАН, Інституті Латинської Америки РАН та ін. О.В. Плотніков та В.Є. Новицький внесені до постійних учасників щорічних академічних конференцій Світового банку в Європі [20, с. 33–34].

Згідно з постановою Президії НАН України від 12.06.2002 р. № 150 основними пріоритетами наукової діяльності інституту була розробка загальних теорій та науково-фундаментального осмислення цивілізаційного розвитку, глобалізації, інтеграції та безпеки на

євроатлантичному просторі, розвитку і соціальної трансформації, міжнародних економічних відносин. У цей час були започатковані та набували подальшого розвитку дослідження в галузі теорії політики і міжнародних відносин, зовнішньополітичних студій, порівняльного регіонаознавства, європеїстики.

У статуті інституту в 2003 р. були зазначені основні завдання та напрями його діяльності: здійснення за профілем своєї діяльності наукових досліджень з головних напрямків суспільних наук та виявлення на базі цих досліджень принципово нових можливостей науково-технічного прогресу; підготовка рекомендацій щодо використання результатів наукових досліджень у народному господарстві, культурному і державному будівництві та участь у впровадженні цих результатів у практику; дослідження й узагальнення досягнень світової науки та сприяння їх використанню у практиці розбудови Української держави; розробка прогнозів з основних напрямків розвитку світової економіки та міжнародних відносин; підготовка пропозицій про основні напрями розвитку економіки України в перехідний період [21].

Станом на 2005 р. скоротилася структура установи, внаслідок чого інститут складався з наступних наукових відділів: відділ міжнародних валютно-фінансових відносин; відділ трансатлантичних досліджень; відділ зовнішньоекономічних досліджень; відділ Азії та Африки; відділ теорії і міжнародних відносин; відділ глобальних систем сучасної цивілізації; відділ глобалістики, геополітики і геоелектроніки; Ужгородський відділ [22].

Інститутом видавався ряд збірників наукових праць «Дослідження світової політики», «Дослідження світової економіки», а з 2011 р. він був перейменований на «Дослідження міжнародної економіки» та науковий журнал «Політична думка». У 2004 р. інститут започаткував видання книжкової серії «Антологія творчих процесів» для висвітлення актуальних проблем світової економіки і міжнародних відносин. У 2009 р. ІСЕМВ НАН України став співзасновником наукового журналу «Економічний часопис – XXI». Інститут мав за мету через наукове видання ознайомити широке коло читачів в Україні та закордоном із соціально-економічним і політичними процесами, що відбуваються у нашій державі та світі, зорієнтувати їх у напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції, ринкових перетворень, формування демократичної правової держави і громадянського суспільства [23].

Поряд з розробкою власних науково-дослідних тем інститут в рамках координації наукових досліджень проводив спільні роботи з провідними українськими науковими та навчальними закладами відповідної дослідницької спеціалізації. Співробітництво здійснювалося шляхом проведення конференцій, семінарів, рецензування робіт, участі в роботі спеціалізованих рад, опонування дисертацій, читання лекцій та спецкурсів, надання консультацій тощо.

У 2009 р. створено науковий відділ цивілізаційного виміру світової фінансової кризи, який ліквідовано у 2010 р.

У 2010 р. було розроблено і прийнято новий статут інституту, за яким наукова діяльність установи визначалась затвердженими в установленому порядку основними напрямами наукових досліджень, відповідними програмами і тематичними планами робіт. Інститут здійснював наукові дослідження з наступних напрямів: цивілізаційні зрушення та конкуруючі версії прогресу сучасності; світосистемні трансформації в умовах глобального розвитку; розвиток механізмів регулювання світогосподарських процесів; система міжнародних відносин в контексті планетарних викликів [24].

Станом на 2012 р. у структурі інституту було 8 наукових відділів, які займалися розробкою основних питань світової економіки та міжнародних відносин: глобальних систем сучасної цивілізації; глобалістики, геополітики і геоелектроніки; зовнішньоекономічних досліджень; міжнародних валютно-фінансових відносин; Азії і Африки; теорії міжнародних відносин; трансатлантичних досліджень та Ужгородський науковий відділ, що займалися вивченням світових цивілізаційних процесів у контексті дослідження стадіальних змін цивілізаційної парадигми; проблемами глобалізації і наукових основ політичної економії глобалізму; теоретичними засадами антикризового і посткризового менеджменту; питаннями міжнародно-економічних й міжнародно-політичних досліджень. У 2012 р. інститут розпочав розробку наукового проекту «Модернізація зовнішньоекономічної діяльності України в умовах переходу до сталого розвитку» в рамках цільової комплексної програми наукових досліджень Відділення економіки НАН України «Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів у посткризовий період».

Наукові працівники інституту брали активну участь у державному законотворчому процесі, аналітично-інформаційному забезпеченні діяльності органів державної влади України, Президії НАН України шляхом підготовки аналітичних матеріалів, довідок, інформацій, доповідних записок тощо.

Діяльність співробітників інституту знаходила відповідне визнання на державному рівні: так, у 2001 р. за цикл наукових праць «Глобалізація і інтеграція світового розвитку» чл.-кор. НАН України О.Г. Білорус та д.політ.н. О.В. Зернецька стали лауреатами премії НАН України ім. М.В. Птухи за видатні наукові роботи в галузі економіки і демографії [25; 26, с. 156, 291]. У 2002 р. Державну премію України в галузі науки і техніки було присуджено директору інституту акад. НАН України Ю.М. Пахомову і заступнику директора з наукової роботи д. е. н. Л.О. Бакаєву, в 2004 р. – завідувачу відділу зовнішньоекономічних досліджень д.е.н. В.С. Новицькому, в 2009 р. – провідному науковому співробітнику С.О. Рибаку. У 2007 р. д.е.н. В.Г. Єременку присуджено звання Заслужений діяч України в галузі науки і техніки, а в 2008 р. відповідне звання присуджено співробітникам інституту Є.Є. Камінському та Є.А. Макаренко. У 2008 р. директора інституту Ю.М. Пахомова відзначено державною нагородою – орденом князя Ярослава Мудрого V ст. У 2009 р. такою ж відзнакою нагороджено чл.-кор. НАН України О.Г. Білоруса, медалью «За заслуги на дипломатичній службі України», обрано академіком і віце-президентом Академії екологічних наук України. У 2009 р. головний науковий співробітник В.А. Вергун отримав почесне звання «Заслужений економіст України», а в 2010 р. відповідне звання присвоєно д.е.н. О.В. Плотнікову.

Співробітниками інституту досягнуто важливі результати в царинах цивілізаційних і глобалізаційних досліджень, а також у галузях трансформаційних, інноваційних, інтеграційних та безпекових студій; у вивченні фінансових процесів і структур, джерел, механізмів і стратегій зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності. Були започатковані й прискорено розвивалися євроатлантичні, європейські та євроінтеграційні аналітичні розробки. Формувалися новітні підходи та школи у сферах економічної теорії, теорії політики й міжнародних відносин [27].

Під керівництвом провідних вчених з більшості традиційних для інституту напрямів склалися широковідомі наукові школи (зокрема, цивілізаційного аналізу сучасного світу; політичної, економічної і соціальної глобалістики), які визнані науковими колами в Україні та за її межами. У колективі ІСЕМВ НАН України відбулося становлення багатьох особистостей в економічній науці, громадсько-політичних діячів і керівних кадрів органів державної влади.

Науково-організаційна та управлінська складова документальної бази архівного фонду ІСЕМВ НАН України представлена документами керівництва, вченого секретаря, спецради з присудження наукових ступенів, наукових відділів інституту, відділу кадрів та аспірантури, бухгалтерії та профспілкового комітету.

Постанови та розпорядження Президії НАН України за 1991–2013 рр., які відклалися в архівному фонді інституту, безпосередньо торкаються і регламентують його діяльність щодо створення установи, його структуру, проведення інститутом наукових досліджень, фінансування, оцінки результатів, які досягнув колектив інституту під час участі в розробці фундаментальних досліджень, поточних питань управлінської діяльності тощо.

Серед розпоряджень НАН України увагу привертають розпорядження зі створення у 2001 р. на базі інституту та подальшої діяльності Робочої групи НАН України та МЗС України для опрацювання питань активізації міжнародного співробітництва у сфері науки і техніки. Слід також зазначити, що міжнародна діяльність інституту представлена і в інших архівних документах, зокрема, у річних звітах про діяльність інституту висвітлювались питання участі співробітників у міжнародних наукових конференціях, симпозиумах, круглих столах, подавався аналіз спільних наукових проектів інституту з зарубіжними установами та вченими. Наукові

звіти співробітників інституту про закордонні відрядження свідчать про тісні контакти ІСЕМВ НАН України з установами та організаціями, дослідними центрами, університетами Великої Британії, Польщі, США, Угорщини та інших країн.

Листування з питань організації та проведення науково-дослідних робіт містить інформацію про співпрацю інституту з вищими органами влади, Президією НАН України, академічними установами та організаціями, громадськими товариствами, де йдеться про участь інституту у спільних наукових проєктах з науково-освітніми закладами України, виконання доручень вищих органів влади, керівництва НАН України, процес підготовки аналітичних довідок та інформацій з питань українського законодавства в галузі економіки.

У документах вченого секретаря відклалися документи, що характеризують дослідницьку діяльність ІСЕМВ НАН України з питань цивілізаційних і глобалізаційних досліджень; трансформаційних, інноваційних, інтеграційних та безпекових студій; у вивченні фінансових процесів і структур, джерел, механізмів і стратегій зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності держави. Це річні робочі плани науково-дослідних робіт ІСЕМВ НАН України, протоколи приймання і оцінки результатів завершених НДР, річні звіти про наукову та науково-організаційну діяльність інституту та його відділів, інформації, програми, списки учасників, плани проведення інститутом наукових конференцій та круглих столів.

У фонді зберігаються документи з наукової діяльності видатних вчених-економістів: звіт про роботу академіка НАН України О.Г. Білоруса – першого директора ІСЕМВ НАН України та його особова справа, особова справа директора ІСЕМВ НАН України академіка НАН України Ю.М. Пахомова, особові справи членів-кореспондентів НАН України В.М. Ворони, В.С. Новицького, В.Р. Сіденка, заслужених діячів науки і техніки України В.С. Будкіна, Є.Є. Камінського.

На базі інституту діяли спецради з захисту дисертацій з економічних та політичних наук, їхня діяльність представлена у фонді протоколами та стенограмами засідань спецрад, відгуками на дисертації співробітників інституту, річними звітами про захист дисертацій та роботу спецрад, наказами ВАК України про створення спецрад в інституті.

Діяльність наукових відділів висвітлена у протоколах засідань відділів та їхніх річних звітах про проведену науково-дослідну роботу.

Відділ кадрів представлений річними статистичними звітами про кількість і склад кадрів, списками наукових співробітників. У фонді містяться звіти про роботу аспірантури та докторантури. Фінансова діяльність відображена кошторисами і штатними розписами інституту, звітами про фінансово-господарську діяльність.

У фонді відклалися документи і з діяльності громадських об'єднань на базі інституту: профспілкової організації та Ради молодих вчених.

В інституті діяла Рада молодих вчених, яка займалася координацією наукової діяльності молодих вчених та аспірантів ІСЕМВ НАН України, її роботу характеризують звіти про діяльність ради, що відклалися в архівному фонді інституту. Звіти про діяльність Ради молодих вчених відтворюють її роботу щодо координації наукової діяльності молодих вчених та аспірантів ІСЕМВ, їхньої участі в науковому житті колективу.

Результати наукових досліджень ІСЕМВ НАН України за 1992–2013 рр. відображені у наукових звітах із завершених тем НДР, аналітичних довідках та збірниках тез наукових конференцій, проведених інститутом.

Кадрова документація за 1991–2014 рр. має у своєму складі накази директора з кадрових питань; штатно-посадові розписи; протоколи засідань конкурсних комісій; посвідчення та протоколи засідань комісії з приймання кандидатських іспитів; картки обліку наукових співробітників; контрольні списки наукових працівників; відомості та особові рахунки по зарплаті працівників; контракти з працівниками на виконання робіт; звіти та відомості з персоніфікованого обліку та особові справи звільнених працівників й аспірантів за 1991–2014 рр. Крім того, у фонді зберігаються особові справи співробітників, які працювали в Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР за 1979–1991 рр.

Отже, архівний фонд ІСЕМВ НАН України становить цілісний комплекс документів науково-організаційного, науково-дослідного та кадрового складу, який, завдяки глибині та всебічності наповнення, дозволяє скласти змістовне дослідне підґрунтя вченим у галузі історії науки і техніки, зокрема історії і діяльності українських наукових інституцій.

Джерела та література

1. Архівні фонди установ Національної академії наук України : путівник / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – Київ, 2008. – 448 с.
2. Інститут архівознавства НБУВ, ф. 438, оп. 1, спр. 712, арк. 1.
3. Інститут світової економіки і міжнародних відносин (наукова та науково-організаційна діяльність у 1996–2000 рр.). – Київ, 2001. – 65 с.
4. Київський літопис ХХІ століття. Визначні імена та підприємства України. – Київ, 2001. – 464 с.
5. Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування. – Київ, 2008. – 624 с.
6. Україна наукова. Т. 1. – Київ, 2005. – 240 с.; Там само. Т. 2. – Київ, 2010. – 160 с.
7. Вісник НАН України. № 7. – Київ, 2008. – С. 61–62.
8. Економічна енциклопедія. Т. 1. – Київ, Тернопіль, 2000. – 864 с.; Там само. Т. 2. – 2001. – 864 с.; Там само. Т. 3. – 2002. – 952 с.
9. Інститут архівознавства НБУВ, ф. 438, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
10. Там само, арк. 1–3.
11. Там само, спр. 2, арк. 1–34.
12. Там само, арк. 9.
13. Там само, спр. 1, арк. 28.
14. Там само, спр. 60 а, арк. 1–21.
15. Там само, спр. 9, арк. 51–58.
16. Там само, спр. 60 а, арк. 26–38.
17. Там само, спр. 127, арк. 1.
18. Там само, арк. 1–2.
19. Там само, спр. 117, арк. 302–306.
20. Інститут світової економіки і міжнародних відносин (наукова та науково-організаційна діяльність у 1996–2000 рр.). – Київ, 2001. – 65 с.
21. Інститут архівознавства НБУВ, ф. 438, оп. 1, спр. 279, арк. 3.
22. Там само, спр. 117, арк. 1–13.
23. Там само, спр. 40, арк. 19.
24. Там само, спр. 572, арк. 3.
25. Там само, спр. 238, арк. 3.
26. Цибань В.О. Нагороди Національної академії наук України / В.О. Цибань. – Київ : Академперіодика, 2013. – 496 с.
27. Пахомов Ю.М. Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України // Енциклопедія історії України. Т. 3. Е-Й / Інститут історії України НАН України ; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Київ : Вид-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.

НОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКИ: АРХІВ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ А. О. ЛЕБЕДЄВА У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НБУВ

Розглянуто та проаналізовано склад документів архіву вченого в галузі механіки академіка НАН України А.О. Лебедева, що зберігається у Інституті архівознавства НБУВ. Визначено, що вони мають значну інформативну цінність як комплексне джерело з історії науки, також включають інші інформативні блоки. Накреслено шляхи використання нового комплексу у історичних дослідженнях.

Ключові слова: джерела, історія науки, НАН України, механіка, Лебедеєв

The archive of academician the National Academy of Sciences of Ukraine Lebedev is a new resource of the National Archival Fund. It includes more than 2,000 documents. The documents are contain valuable information and they can be used in research on the history of science, documentation, biographical and other

Key words: sources, history of science, National Academy of Sciences of Ukraine, mechanics, Lebedev

Анатолій Олексійович Лебедеєв – визнаний в Україні та поза її межами вчений в галузі механіки. Він народився 1 лютого 1931 р. в с. Сушево Темкінського району Смоленської області (РФ) в сім'ї військовослужбовців.

Освіту отримав у Київському політехнічному інституті, який закінчив у 1954 р. Потім працював асистентом на одній з кафедр цього інституту, пізніше старшим викладачем Київського вищого артилерійського інженерного училища. Після захисту дисертації на ступінь кандидата наук в 1963 р. прийшов на роботу до Інституту проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАН України, де багато років плідно працював на посадах молодшого та старшого наукового співробітника, потім завідувача відділу і лабораторії, головного наукового співробітника; був одним з провідних фахівців цієї наукової установи. Паралельно викладав у Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» на кафедрі опору матеріалів.

У творчому доробку вченого понад 500 наукових праць, присвячених механіці матеріалів і міцності конструкцій. Він розробив і експериментально обґрунтував узагальнені критерії міцності конструкційних матеріалів та прогнозування довговічності матеріалу, в тому числі в умовах пульсуючого багатовісного навантаження. Заснував українську наукову школу з експериментальної механіки твердих деформівних тіл при складному напруженому стані. Наукові здобутки А.О. Лебедева відзначено державними преміями СРСР (1982) та України (1997), преміями НАН України імені С.П. Тимошенка (2004) та Г.С. Писаренка (2011). У 2001 р. він отримав звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

На жаль, 28 березня 2012 р. вчений пішов з життя. Комплекс документів, що утворився в процесі його життя і діяльності, став основою для формування особового архівного фонду в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [1], яке відбувалося протягом 2012–2015 рр. Значну кількість документів вченого з науково-дослідної та науково-організаційної діяльності до складу майбутнього фонду у 2012–2013 рр. передали співробітники Інституту проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАН України; масив оригінальних біографічних документів у 2015 р. люб'язно передала дружина вченого Зоя Євгенівна Лебедева. Науково описано та технічно впорядковано документи А.О. Лебедева від початку 2015 р. Загалом у складі фонду представлено 2252 документи, що хронологічно охоплюють період з 1944 р. до 2011 р.

Метою даної статті є висвітлення видового складу джерел в особовому архівному фонді А.О. Лебедева, їхнього інформаційного потенціалу та можливостей використання у різних галузях історичних досліджень.

До документів А.О. Лебедева застосовано класичну систематизацію для спадщини видатного діяча науки, яку пропонують нормативні документи [2; 3]. Весь склад фонду систематизовано за шістьма основними розділами. Найбільший з них у кількісному відношенні розділ з науковими працями А.О. Лебедева та робочими матеріалами до них. До цього розділу увійшло 115 справ з документами, що хронологічно були створені вченим упродовж 1961–2011 рр. Тут представлені окремі розділи колективних монографій «Механическое поведение материалов при различных видах нагружения» (2000) та «Теории прочности и пластичности» (2006), автором яких був А.О. Лебедеєв, значна кількість наукових статей, опублікованих у різних періодичних та продовжуваних фахових виданнях, таких як журнал Інституту проблем міцності НАН України «Проблеми прочности», «Strength of Materials», «Acta Astronautica», «Вопросы механики твердого тела и системы твердых тел», «Высокие давления и свойства материалов», «Моделирование в механике», «Доповіді АН УРСР» та багатьох інших. До цього розділу включено також «Комплекс робіт по створенню новітніх методів оцінки міцності та довговічності елементів конструкцій сучасної техніки», виконаний авторським колективом, членом якого був вчений. Саме цей комплекс представлявся на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки у 1997 р. Є у складі фонду і патенти, авторські свідоцтва та описи винаходів А.О. Лебедева (близько 50 документів).

Значний інтерес для фахівців у галузі механіки та дослідників історії розвитку цієї галузі в Україні становитиме низка опублікованих невеликим тиражем або неопублікованих доповідей та тез доповідей (понад 40 документів), виголошених на українських, всесоюзних та зарубіжних наукових конференціях. Велику групу документів у цьому розділі складають рецензії та відгуки А.О. Лебедева на наукові праці різних вчених, дисертаційні дослідження та автореферати дисертацій. Це понад 600 документів, які можуть бути використані дослідниками для окреслення наукових інтересів вченого, оцінки рівня його наукового авторитету, вивчення процесу формування започаткованої А.О. Лебедеєвим наукової школи та ступеню участі у підготовці молодих наукових кадрів у галузі механіки в Україні і не тільки.

До іншого розділу увійшло 54 справи з біографічними документами за 1948–2012 рр. Тут представлено свідоцтво про народження вченого, оригінали документів про отримання вищої освіти, присудження наукових ступенів кандидата та доктора технічних наук, документи про присвоєння вчених звань – атестати старшого наукового співробітника і професора, комплекси документів про висування кандидатури А.О. Лебедева до персонального складу членів НАН України та дипломи її члена-кореспондента і академіка. Серед масиву біографічних документів є низка характеристик, біографічних довідок, автобіографій, особових листків з обліку кадрів та анкет, довідок про наукову, науково-організаційну і громадську діяльність. Комплекс документів з трудової діяльності представлений різними посвідченнями та довідками з місць роботи вченого.

Є документи про наукові та державні нагороди і відзнаки: список державних нагород, почесні грамоти, документи про представлення А.О. Лебедева на здобуття державних та іменних премій і дипломи лауреата Державної премії СРСР в області науки і техніки (1982) та Державної премії України в галузі науки і техніки (1997), премій НАН України імені С.П. Тимошенка (2004) та імені Г.С. Писаренка (2011).

А.О. Лебедеєв був членом багатьох наукових організацій і товариств. Документи про це представлені свідоцтвами про обрання вченого до складу до Нью-Йоркської академії наук та Міжнародної асоціації матеріалознавців (ASM), дипломами та посвідченнями академіка Міжнародної академії стандартизації та Санкт-Петербурзької академії наук з проблем міцності, члена Українського товариства з механіки руйнування матеріалів і Наглядової ради Одеської державної академії технічного регулювання та якості. Дана група документів може бути використана переважно для реконструкції біографії вченого, однак певним чином може допомогти і у висвітленні міжнародних наукових зв'язків між українськими та зарубіжними науковими та освітніми установами.

Діяльність А.О. Лебедева представлено документами за 1967–2010 рр., об'єднаними в складі 27 справ. В цій групі документів значна кількість таких, що інформують про діяльність вченого в Інституті проблем міцності ім. С.П. Тимошенка НАН України.

Найбільш цікавими серед них є звіти про виконання науково-дослідних робіт під керівництвом А.О. Лебедева чи його участь у таких дослідженнях, в тому числі і в спільних проектах з вітчизняними та зарубіжними установами і організаціями.

Низка інших звітів підсумовує результати роботи вченого на посаді завідуючого відділом статистичної міцності і пластичності, інформує про різні аспекти роботи з молодими науковцями в інституті. Ще до цього розділу включено документи про участь вченого у діяльності таких координаційних наукових утворень, як Міждержавна рада з фізики міцності і пластичності матеріалів, Наукова рада з проблеми «Механіка деформівного твердого тіла» НАН України, Національний комітет СРСР з теоретичної і прикладної механіки та Національний комітет України з теоретичної та прикладної механіки, Національна рада України з проблеми «Фізико-хімічна механіка матеріалів». Є також документи про його участь у роботі Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки та експертної комісії ВАК України.

Одна з найбільших за обсягом група документів стосується участі А.О. Лебедева у різних наукових заходах – конференціях, симпозиумах, семінарах, школах, з'їздах, засіданнях тощо, як були організовані і проходили на території СРСР та країн співдружності СНД, Європи, Америки та Азії. Ця група нараховує 193 документи, серед яких запрошення, програми заходів, інформації, повідомлення, обґрунтування відряджень, звіти з ґрунтовним аналітичним викладом суті доповідей учасників заходів, листування тощо.

Документи про науково-педагогічну і лекційну діяльність представлені об'явами, звертаннями до вченого щодо надання консультативної та методичної допомоги, довідками, звітами та листуванням. Вражає географія вищих навчальних закладів, де А.О. Лебедев читав ознайомлювальні курси лекцій для викладачів у рамках методичної допомоги – Волгоградський інженерно-будівельний інститут, Український інститут інженерів водного господарства, Казахський хіміко-технологічний інститут, Миколаївський корабельнобудівний інститут, Сибірський металургійний інститут, Красноярський політехнічний інститут, Курганський машинобудівний інститут та інші.

Проспектами видань, видавничими угодами, актами та експертизами змісту майбутніх публікацій, доповідними записками та інформаціями, листуванням з редакціями різних видавництв представлені у складі фонду документи про видавничу діяльність вченого.

Досить значна кількість документів стосується співпраці вченого з різними науковими установами та підприємствами, наприклад колишнього СРСР (Казанський авіаційний інститут Міністерства авіаційної промисловості СРСР, Київське авіаційне виробниче об'єднання, Ленінградський державний університет, Харківський автотодорожний інститут, Інститут проблем міцності та довговічності машин АН БРСР та інші); Чехословаччини (дослідний інститут О 70 в Брно), Польщі (Білоостоцька політехніка), Німеччини (Хемніцький технічний університет, Дрезденський технічний університет і металургійний інститут в м. Ахен). Серед головних напрямів співпраці спільна участь у розробленні і впровадженні методів дослідження статистичної міцності матеріалів в умовах складних напружених станів, розроблення методик визначення характеристик механічних властивостей металів у широкому діапазоні температур, розроблення і впровадження алгоритмів та комплексів програм для вирішення задач руйнування.

Епістолярну спадщину вченого, яка складає ще один розділ, сформовано у 35 справах і структуровано за двома підрозділами: листи А.О. Лебедева та листи до нього. Хронологічно листування охоплює період 1981–2011 рр. Внутрішня систематизація цього розділу зроблена за абетковою ознакою, на відміну від всіх інших розділів, де за основу взято ознаку хронологічну – час створення документа. Серед адресатів і кореспондентів вченого професор Інституту океанології ім. П.Л. Ширшова АН СРСР Г.І. Баренблатт, професори Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова Р.О. Васін, В.Д. Ключников та В.С. Ленський, завідуючий кафедрою Свердловського політехнічного інституту Л.Л. Волков, професор Вищої технологічної школи в Карл-Маркс-Штадті (тепер Хемніц, Німеччина) Герлінг, проректор Кишинівського педагогічного університету Н.І. Губарева, головний бібліограф бібліотеки АН СРСР Давиденкова Н.К., науковий співробітник Німецького інституту штучних волокон (ФРН) В. Колупаєв, професор Техаського технологічного університету В. Левітас, професор Мюнхенського технічного університету Ліпман, професор Сіанського транспортного університету (Китай) Мао Хонг Ю, професор Ленінградського політехнічного інституту Г.П. Павлов, професор університету м. Палермо (Італія) Ф. Стассі, професор, керівник секції закордонних зв'язків Білоостоцької політехніки (Польща) А. Чех, професор Сайтамського університету (Японія) Е. Шараторі, директор Інституту механіки і математики Санкт-Петербурзького університету М.К. Чирков та інші.

В розділі «Фотодокументи» об'єднано світлини за 1944–2009 рр., на яких зафіксовані різні етапи життя та діяльності А.О. Лебедева. Одне з найбільш ранніх – фото періоду навчання майбутнього вченого у восьмому класі середньої школи № 10 м. Києва. Є низка фотопортретів вченого у різні роки, фото під час захисту докторської дисертації, на різних заходах НАН України, де він разом з президентом НАН України Б.Є. Патонем, академіками НАН України Г.С. Писаренком і М.В. Новиковим, учасниками сесії Загальних зборів НАН України. Є низка світлин, де вчений зображений під час різних заходів зі своїми колегами з НТУУ «КПІ». Велика кількість світлин, представлених у складі документів фонду, зроблена під час участі А.О. Лебедева у роботі різних наукових конференцій, симпозиумів та з'їздів. Цікаво, що додатковим інформаційним ресурсом тут виступають фото, зроблені під час екскурсійних поїздок по історичних місцях і природних заповідниках, що організовувалися для учасників заходів. З огляду на це у складі фонду А.О. Лебедева можна ознайомитися з зображенням історично знаменитих Ленських стовпів, природними ландшафтами Якутії, Узбекистану. Представлена також низка фото приватного характеру – з членами родини, дружиною, під час святкування ювілеїв вченого.

До останнього розділу увійшли документи, зібрані А.О. Лебедевим. Він незначний за обсягом (6 справ за 1952–2006 рр.), однак цікавий за інформаційним змістом представлених у ньому документів. Серед зібраних матеріалів варто згадати численні статті зарубіжних вчених за напрямом наукових досліджень вченого, довідку про наукову і науково-організаційну роботу Інституту проблем міцності ім. Г.С. Писаренка НАН України у 1980–1984 рр., а також Комплексну програму наукових досліджень НАН України «Проблеми ресурсу і безпеки експлуатації конструкцій, споруд та машин («РЕСУРС»)), які і сьогодні становлять певний інтерес для фахівців в галузі механіки. Зібрав вчений доволі велику кількість газетних матеріалів про соціально-політичний і економічний стан реформ в Китаї, які можуть становити інтерес для дослідників-китаїстів.

Наведений перелік документів зі складу особового архівного фонду академіка НАН України Анатолія Олексійовича Лебедева у Інституті архівознавства НБУВ далеко неповний. Однак все сказане вище свідчить про те, що цей фонд має велику наукову цінність через представлені в ньому оригінальні документи та їхній багатогранний інформаційний потенціал. Безсумнівно, що життя, діяльність, наукові здобутки А.О. Лебедева повинні стати об'єктом окремого наукового дослідження. Однак, поза цим дослідженням біографічні документи, документи з діяльності та епістолярна спадщина вченого можуть бути використані в дослідженнях з просопोगрафії та сфрагістики, а весь комплекс загалом для вивчення розвитку в Україні такої галузі як механіка.

Джерела та література

1. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, фонд № 420 «Лебедев Анатолій Олексійович (01.02.1931 – 28.03.2012) – вчений у галузі механіки, академік НАН України (1988)», 266 справ.
2. Виноградов Ю. А. Методическое пособие по научно-технической обработке фондов ученых в архиве АН СССР / Ю. Виноградов, З. Нагорова. – М.-Л., 1960. – 93 с.
3. Робота з документами особового походження. Методичний посібник / Авт.-уклад.: Л. О. Драгомірова [та ін.] ; УНДІАСД. – Київ, 2009. – 284 с.

ІКОНОГРАФІЯ У НУМІЗМАТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Стаття висвітлює основні особливості залучення іконографії до нумізматичного дослідження. Розглядаються основні терміни та понятійний апарат іконографії та приклади її застосування у нумізматичці.

Ключові слова: нумізматика, іконографія, іконографічний аналіз, зображальне джерело, класифікація, монета, портрет, образ, знак.

The article contains the basic features to involvement the iconography to the numismatic research. It considered review of the main terms and conceptual apparatus of iconography and also examples of its use in numismatics.

Key words: numismatics, iconography, iconographic analysis, visual source, classification, coin, portrait, icon, sign.

Предметний напрямок іконографії найперше асоціюється у сучасних дослідників із такими зображальними джерелами, як твори живопису, графіки, іконотворчості, прикладного малярства, книжкові мініатюри [8, с. 439]. Відповідно іконографія – це спеціальна історична дисципліна, що вивчає зображення осіб, подій, місцевості та ін., що виконані живописними, скульптурними, графічними засобами; розробляє прийоми й методи визначення достовірності зображених історичних подій, їх датування, атрибуції з метою ефективного використання отриманих даних в історичних дослідженнях [6, с. 123]. У західноєвропейській, як і американській науковій думці іконографію найчастіше пов'язують з історією мистецтв (visual arts), ніж зі спектром допоміжних дисциплін [1]. Пояснюється це, передусім спрямованістю ранніх іконографічних досліджень на потребу образотворчого мистецтва. Так, першою опублікованою у XVI ст. іконографічною роботою став каталог ілюстрацій емблем та символів, зібраних з праць античної літератури, що призначався для художників. Природно, що першою чергою зображальних джерел завжди виступали твори образотворчого мистецтва. Відтак понятійний апарат іконографії (iconography as meaning) у максимально спрощеному викладі складається з таких позицій: символічне уявлення, а особливо загальнозживане розуміння, яке покладене у певне зображення чи групу зображень; значення предмету в образотворчому мистецтві, особливо з посиланням на традиції трактування предмету в художньому уявленні; дослідження або аналіз складу предмету та його значення в образотворчому мистецтві, іконологія; уявлення чи група уявлень про особу, місце або речі у художньому портреті чи колекції портретів [2].

Основними функціями, відповідно до попереднього визначення визначаються: ідентифікація, опис, класифікація та інтерпретація символів, тематики і змісту *зображених предметів*. Проте, предметні зображення містять не тільки мистецькі об'єкти. Їхніми джерелами виступають також сфрагістичні, геральдичні, нумізматичні, вексиліологічні, генеалогічні та ін. пам'ятки. Таким чином встановлюється тісний зв'язок іконографії з колом інших спеціальних історичних дисциплін.

Запропонований матеріал висвітлює особливості залучення іконографії при роботі з нумізматичними джерелами. Одним з основних принципів нумізматичного дослідження є типологізація монетних зображень (аверсних та реверсних) з символічним навантаженням, вкладеним у них сучасниками для визначення особливостей виготовлення і поширення монетних випусків, а також їх місця і ролі в економічній та політичній історії. Оформлювач зображень для штемпеля монети (або «coin engravers drew») мав багато джерел натхнення при виборі іконографічних об'єктів – релігійні чи міфологічні традиції, мотиви природи (флора, фауна), архітектура, скульптура чи навіть спорт. Тому монети сприймаються не тільки як основний засіб обміну, а також і як важливе історичне джерело, багате на різноманітну символіку [4].

Історія такого міждисциплінарного сюжету досить давня і починається від нумізматичних розвідок XIX ст., де навіть атрибуція монет часто проводилася головним чином за рахунок аналізу їх зображень. Історіографія цього питання вже була піднята у наших публікаціях, тому знову звертатися до неї не будемо [19]. Проте сама суть та історія зв'язку іконографії та нумізматички набагато складніша. У нумізматичному дослідженні методи іконографії найперш спрацьовують за умови наявності об'єктної бази, яка може мати свій канон. Одними з яскравих прикладів є антична та візантійська нумізматика [7], де методика іконографічного аналізу повністю задіяна при вивченні монет із зображеннями портретів римських або візантійських імператорів (включно із жестикуляцією), релігійних сюжетів (у таких випадках, особливо щодо християнської символіки (антропоморфні образи святих) часто додатково залучаються сфрагістичні джерела) тощо. Головними функціями іконографії у даному випадку виявляються атрибуція і датування джерельного матеріалу, а додатки аналізу зображень, відбувається також його аутентифікація (тобто перевірка на достовірність). Проте, не всі монети містять портретні чи сюжетні зображення. Часто їх оформлення обмежується гербовими фігурами, монограмами та іншими знаками власності емітентів, що, звісно, вимагає звернення до геральдики. Однак, саме тут ми підходимо до однієї з найважливіших і найуживаніших завдань іконографії в нумізматичному дослідженні – побудови класифікації.

Класифікаційна функція у роботі з джерелами була присвоєна іконографії, відколи вона виступала як невід'ємний супутник археології задля дослідження стародавніх пам'яток. Такий тандем нерозривно існував до XIX ст., після чого іконографія виділилась у самостійну галузь науки, сфокусувавшись, головним чином, на значенні релігійної символіки у християнському мистецтві. Це слугувало основою класичної європейської іконографії і у XX ст., поступово доповнюючись іншими мистецькими напрямками.

Для проведення класифікації важливими стають найменші деталі кожного зображення, супровідні знаки тощо, які мають бути враховані в процесі аналізу. *Іконографічний аналіз* поверхнево визначають як встановлення значення об'єкту вивчення за часів його створення. Для цього проводиться історична реконструкція із додатковим залученням різних типів джерел [3]. На нумізматичному матеріалі основні принципи іконографічного аналізу спрацьовують у класичному значенні. Так само традиційними є тут і «підводні камені». У випадку, коли кожен іконографічний аналіз повинен пояснювати максимальну кількість візуальних елементів у джерелі, виникає проблема суб'єктивного підходу, адже насамперед «люди прагнуть бачити те, що їм «відоме» [3]. Таким чином, одним з найбільш спірних і неоднозначних питань залишається *інтерпретація*.

Головним об'єктом іконографічного аналізу у нумізматичному дослідженні, природно, виступають зображення на сторонах монет, які часто є єдиними прив'язками до локалізації емісії та визначення емітента, в разі відсутності іншої інформації. Як уже зазначалося вище, найбільш «вдячним» є матеріал із портретними зображеннями. Як приклад можна навести іконографічний аналіз давньотюркських монет – там за канон були взяті портретні зображення тюркської знаті у прикладному мистецтві та настінному живописі. До того ж – із залученням палеоантропологічного аналізу [5].

На відміну від попередніх епох, іконографія удільних середньовічних монет XIV – XV ст. досі залишається однією з найменш розроблених та водночас і однією з найбільш суперечливих тем у нумізматичці. Більше того, удільне карбування на українських землях у литовський період становить значний інтерес не тільки для дослідників-нумізматів, адже несе в собі унікальні приклади відновлення традицій місцевого карбування, а і для істориків загалом, оскільки так звані «темні віки» української історії досить скупо висвітлені у письмових пам'ятках. Це надає речовим, а в даному випадку нумізматичним джерелам особливої наукової ваги.

Прикладом залучення іконографічного аналізу до історії удільного карбування можна вважати студії з вивчення так званих подільських півгрошків Костянтина Коріатовича, карбованих у 80-х рр. XIV ст. На сьогодні дослідниками вже розроблена їх класифікація [9-17, 28]. На аверсах всі вони мають зображення герба Коріатовичів – Св. Юрія-змієборця в оточенні кругової легенди. На реверсі – зображення герба угорських королів з династії Анжу або у іншому варіанті типу, за визначенням дослідників, –

«композицію з коронами». Ці зображення розрізняються по декількох групах зі спільною стилістикою виконання кожна, хоча всі вони об'єднані слідуванням різником штемпелів монет єдиним канонам – традиційне зображення образу святого та гербу. Оскільки даний тип монет містить легенду із зазначенням володаря монетної регалії і уділу, то іконографічний аналіз може сприяти лише побудові типологічної класифікації.

Звернення до класичної християнської іконографії (знакових чи символічних сюжетів) помічене і у працях з аналізу монет київського карбування (60-ті – 90-ті рр. XIV ст.) Володимира Ольгердовича [18]. Е. Ремецасом проведений іконографічний аналіз як аверсних так і реверсних зображень. Так, у висновках дослідника на аверсі монет зображені такі християнські символи як плетінка (визначений як символ вузла – охорони та опікунства Христа), літери «IS» або «IC» (скорочені літери від імені Ісус Христос) та хрест (символ Христа) [18, с. 106-107]. Знак на реверсі монет автор також визначає як символ влади, однак вважає його запозиченим Володимиром Ольгердовичем також з візантійської традиції. В якості прикладу наводиться вживання Хорогви на візантійських монетах [18, с. 106]

Інша ситуація склалася, приміром, із монетами-наслідуваннями, які нами неодноразово розглядалися у попередніх публікаціях [20-27]. Початково такі монети не містили легенд і антропоморфних зображень, які б можна було б атрибутувати за вже існуючими канонами. Натомість аналіз унікальних знаків (власності) на цих монетах, які були додані до візуально скопійованих з поширених у місцевості ординських монет легенд, і порівняння з монетами пізніших, іменних випусків дав можливість встановити емітента і приблизну хронологію випусків. Це стосується, зокрема, карбування сіверських монет (70-ті–80-ті рр. XIV ст.) Корибутом Ольгердовичем. Таким чином, аналіз подібних знакових зображень з невідомим достеменно символічним змістом (що у свою чергу зумовлює спірну інтерпретацію) часто стає інструментом атрибуції або типологічної класифікації монет за відсутності (або у поєднанні) інших вирізняльних ознак іконографічного чи метрологічного значення.

Запропонований матеріал покликаний звернути увагу на значення іконографії та основних інструментів іконографічного аналізу у нумізматиці дослідженнях. Приклади наведено стисло, оскільки ця тематика має прикладний характер і потребує великого обсягу викладу для кожного конкретного випадку. Практично втілений майже у кожному нумізматичному дослідженні, міждисциплінарний зв'язок іконографії і нумізматики проте не знайшов ще ґрунтового теоретичного визначення та методологічного оформлення і досі чекає на своїх дослідників.

Джерела і література

1. Iconography // Britannica. – Electronic text: <http://www.britannica.com/art/iconography>
2. Iconography. – Electronic text: <http://dictionary.reference.com/browse/iconography>
3. Iconography analysis. – Electronic text: <http://writingaboutart.org/pages/iconographicanalysis.html>
4. Iconography Of Ancient Coins. – Electronic text: <http://www.alphanumismatics.gr/coinknow.aspx?id=5&lang=en>
5. Баратова Л.С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI - X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация) / Автореф. дисс. на получ. уч. степени канд. ист. наук. – Ташкент, 1995 / Л. Баратова // Человек и наука. Электронный ресурс. – Электронный текст. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/drevnetyurkskie-monety-sredey-azii-vi-x-vv-tipologiya-ikonografiya-istoricheskaya-interpretatsiya#ixzz3qyeTSiui>
6. Иконография // Специальные исторические дисциплины: Навч. Посібник / В.О. Замлинський, М.Ф. Дмитрієнко, Т.А. Балабушевич та ін.; за ред. В. О. Замлинського, М. Ф. Дмитрієнко. – К., 1992. – С. 123 – 132.
7. Историография античной и византийской нумизматики дуже масивна, тому наводимо по кілька праць для прикладу. Див.: Абрамзон М.Г. Римская армия и ее лидер по данным нумизматики / М. Абрамзон. – Челябинск, 1994. – 180 с.; Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В. Анохин. – К., 1989. – 128 с.; Чернов И.Л. Фортуна на римских эмиссиях конца республики как прообраз Фортуны – элемента императорского культа / И. Чернов // 13-я Всероссийская нумизматическая конференция: Москва, 11-15 апреля 2005 г. Тез. докл. и сообщений. – М., 2005. – С. 40; Алексеев В.П., Лобода П.Г. Неизвестные и редкие варианты монет античных городов Северного Причерноморья (на материале частных коллекций г. Одессы) / В. Алексеев, П. Лобода // Вестник Одесского музея нумизматики. – Выпуск #35. – Январь 2010. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.museum.com.ua/nauch_isled/vestn5.html#35; Бутырский М.Н. Сакральная иконография византийских монет // Нумизматический Альманах / М. Бутырский. – №4(15), 2000. – С. 5–10; Его же. Золото и благочестие: символика византийской монеты // Символ в религии и философии / М. Бутырский. – Севастополь, 2004. – С. 15–18. *Ūrnal Ceren. The Reflection of Byzantine Coin Iconography to the Coins of Artuqids: The Figure of Virgin Mary Crowning the Emperor*, Trade and Production Through the Ages / *Ceren Ūrnal // Proceedings of the International Symposium Trade and Produktion Through the Ages. Konya, 25-28 November 2008.* – Konya, 2010. – P. 203–216.
8. Іщенко Я.О., Маркітан Л.П. Іконографія як спеціальна історична дисципліна / Я. Іщенко, Л. Маркітан // Енциклопедія історії України. Т.3. – С. 439 – 440.
9. Криванівський Андрій. Влияние галицкой монетной системы последней четверти 14 века на метрологические показатели монет подольского князя Константина Кориатовича / Андрій Криванівський // NUMIZMATIKA. – № 6. – Metraštis 2005. – С. 49 – 62.
10. Погорілець О., Саввов Р. До питання карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. / О. Погорілець, Р. Саввов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 144 – 156.
11. Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Карбування «Подольських полугрошків» на Поділлі в другій половині XIV ст. / О. Погорілець, Р. Саввов // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі». – Київ-Хмельницький-Кам'янець – Подільський-Старокостянтинів, 2004. С. 202 – 207.
12. Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Монеты подольского князя Константина Кориатовича (вторая половина XIV века) / О. Погорілець, Р. Саввов // XIII всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 2005, – С. 109 – 110;
13. Погорілець О. Г., Саввов Р.В. Монета Константина Кориатовича в денежном обращении Подольского княжества / О. Погорілець, Р. Саввов // Современные вехи и актуальности в нумизматике, фалеристике и сфрагистике. Тракий, 2005 – С. 22 – 24.
14. Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Історія Подільського князівства в монетах литовських князів Кориатовичів / О. Погорілець, Р. Саввов // Матеріали Другої наукової – практичної конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький. 2007. – С. 100 – 106;
15. Погорілець О. Г., Саввов Р. В. «Подольський полугрошок» и упоминания о нем в литовско-русских летописях / О. Погорілець, Р. Саввов // Матеріали VIII міжнародної нумізматичної конференції РТН, Бялосток – Августов – 2008. Варшава, 2008, – С. 52 – 59.
16. Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Чеканка монети в Подольському князівстві во второй половині XIV в. / О. Погорілець, Р. Саввов // Крыницазнавства і спеціальні гістарычныя дысцыпліны. Навуковы зборнік. Выпуск 4. – Мінск, 2008. – С. 114 – 120.
17. Погорілець О.Г., Саввов Р.В. Монета и счетная единица Подольского княжества князей Кориатовичей (вторая половина 14 в.) / О. Погорілець, Р. Саввов // Международная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. – Вильнюс, 2012. – С. 116 – 119.
18. Ремецас Э. Новые данные о киевских монетах Владимира Ольгердовича (по новым находкам монет в Литве) / Э. Ремецас // Pieniądz I systemy monetarne wspólne dziedzictwo Europy. Studia I Materiały. Białoruś-Bulgaria-Litwa-Lotwa-Moldawia-Polska-Rosja-Rumunia-Słowacja-Ukraina / Pod redakcją K. Filipowa, B. Kuklik. – Augustów – Warszawa, 2012. – С. 94 – 107.
19. Хромова І. Знаки та їх значення в нумізматичному дослідженні / І. Хромова // Матеріали IV Міжнародної конференції «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», Рівне 11-12 грудня 2014 р. – Рівне, 2014. – С. 96–97.

20. Хромова І. Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки / І. Хромова // Сіверянський літопис. – Чернівці, 2008. – № 3. – С. 22–28.
21. Хромова І. До проблеми атрибуції зображення родового знаку князів Ольгердовичів / І. Хромова // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: Інститут історії України, 2008. – Число 15. – С. 304–315.
22. Хромова І. До питання про вплив джучидської монетної традиції на формування місцевої монетної справи в українському Подніпров'ї середини – другої половини XIV ст. / І. Хромова // Український історичний збірник (2009). / Гол. ред. Т. Чухліб. Вип. 12. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 49–59.
23. Хромова І. К іконографії киевских и северских монет второй половины XIV в. / И. Хромова // Нумизматические чтения 2009 года. К 80-летию А. С. Мельниковой и 90-летию В. В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений. – М.: ГИМ, 2009. – С. 28–31.
24. Хромова И. Вопросы атрибуции находок местных монет-подражаний второй половины 14 в. на территориях литово-ордынского приграничья / И. Хромова // Международная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. Вильнюс 23–25 мая 2012 г. Национальный музей Литвы. – С. 108–111.
25. Хромова І. Монетне карбування на території Середнього Подніпров'я. Від наслідувань до офіційних емісій. Питання іконографії / І. Хромова // Український історичний збірник. К.: НАН України, Інститут історії України, 2012. Випуск 15, с. 229–237.
26. Хромова І. До історії розвитку карбування на українських землях: місцеві наслідування джучидських монет XIV ст. / І. Хромова // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядники: В.В. Томозов, І.К. Хромова. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. – Число 22–23. – С. 462–470.
27. Хромова І. «Місцеві монети-наслідування другої половини XIV ст. на литовсько-ордынських прикордонних територіях» / І. Хромова // Ukraina Lituanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – С. 191–203. (у співаві з К. Хромовим).
28. Хромова І. Сіверське карбування другої половини XIV ст. / І. Хромова // IV Міжнародна наукова конференція „Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі” – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка 16–19 вересня 2015 р. Тези доповідей. – К., 2015 – С. 16–19.
29. Церковняк В. Каталогізація монет Подільського князівства карбованих наприкінці XIV ст.: (подільський денарій, півгрошики "Смотрич" та "Поділля") / В. Церковняк // Нумізматика і Фалеристика. – 2014. – № 2. – С. 9–11.

УДК 930.2

В. Божанов

ИСТОРИЯ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ

В статье рассматриваются некоторые проблемы совершенствования методологии исторической науки. Автор показывает появление новых акцентов, понимания исходных позиций, позволяющих углублять исторические исследования, более точно выражать не только внешние факторы, но и суть исторического прошлого.

Ключевые слова: методология, единство исторического прошлого, критерии исторической науки, единство мира

In article some problems of perfection of methodology of a historical science are considered. The author shows occurrence of new accents, understanding of the initial positions, allowing to deepen historical researches, more precisely to express not only external factors, but also an essence of the historical past.

Key words: methodology, unity of the historical past, criteria of a historical science, unity of the world.

Современная историческая наука вполне убедительно свидетельствует, что исследовательская работа о человеческом прошлом способна дать о нем вполне объективную информацию, оставляя при этом поле для дальнейших уточнений, пересмотра прежних позиций и т.д. Для этого используются накопленные знание, все более глубокое понимание истории, новые способы и методы ее изучения. С эпохой эллинизма, например, связано эмпирико-теоретическое знание о социальной реальности. И хотя оно в значительной степени было связано с философией, мифом/религией, искусством, моралью и т.д., все же формировалось специфическое историческое знание, освещенное такими великими авторами, как Геродот, Фукидид, Ксенофонт, Полибий, Ливий, Тацит и др. [9, с. 56-57]

В Средневековье история понималась как разворачивание замысла Бога, библейская история от сотворения мира служила непреложной истиной. С конца XIV в. историческая литература приобрела гуманистическую направленность. Это работы историков Л. Бруни, Ф. Бьондо, Н. Макиавелли, Ф. Гвиччардини и др. Кстати, именно в это время вместо термина «хроника» в обиход приходит термин «historia».

Одной из наиболее популярных в период Просвещения тем была тема единой человеческой природы, которая трактовалась как изначально заданная человеку на все времена. Это способствовало поиску универсальных законов, вытекающих из этих общих для человеческого рода качеств (Юм, Монтескье, Руссо, Вико, Гердер, Кондорсе, Вольтер, Кант). В XVIII-XIX вв. сформировался принцип историзма, что означало рассмотрение всякого явления в его развитии: зарождении, становлении и отмирании. Историзм как способ осмысления прошлого, современности и вероятного будущего требует искать корни всех явлений в прошлом; понимать, что между эпохами существует преемственность, а каждую эпоху надо оценивать с точки зрения ее исторических особенностей и возможностей. В результате на общество удалось взглянуть как на нечто цельное и взаимосвязанное [4, с. 152].

Важным путеводителем для историков стала идея Ф. Бэкона, сконцентрированная в знаменитом выражении «Знание – сила», т.е. признании поступательного прогресса общества на основе развития научно-технической мысли. Однако события показали, что прогресс в определенных периоды прерывается регрессом, откатом назад, возвратом к прежним порядкам. Как заметил Исайя Берлин, «не существует лестницы, по которой можно было бы взойти от античности к современности» [1, с. 15]. Это позволило наполнить исторические работы многовекторными вариантами общественного развития, потенциальными пучками исторических возможностей и причинами складывания событий так, как они фактически произошли. Историческое развитие стало восприниматься, в соответствии с гегелевской идеей как борьба противоположностей. История уходит от трафаретности, наполняется живыми обстоятельностью и альтернативами.

Коренной перелом наступает в последней трети XIX в. Во-первых, в этот период в явном виде концептуализируется понятие общественных наук как эмпирико-теоретического знания о социальной реальности, отличной от других видов знания. Во-вторых, выделяются самостоятельные общественно-научные дисциплины (политология, социология, экономическая наука, этнология, психология и т.д.). И именно тогда происходит размежевание «истории» как общественно-научного знания о прошлой социальной реальности и всех остальных общественных наук [13, с. 58].

В конце XX в. в общественных науках произошел переход к новым методологическим позициям, основанным на синергетике. Были сформулированы главные критерии нового стиля мышления: 1) предметом науки является не только закономерное общее, но и случайное; 2) естественный порядок мироздания не инертен, а активен и подвижен; 3) детерминизм в развитии мира не исключает

случайностей; 4) развитие многовариантно и альтернативно; 5) развитие происходит через неустойчивость; 5) процесс развития предполагает рост или свертывание разнообразия [см.: 12, с. 105].

В конце XX – начале XXI вв. историческая наука стала огромным и гетерогенным полем исследования, характеризуемым удивительной диверсификацией подходов. Сегодня любой аспект человеческого опыта имеет своего историка: от одежды до государства. Естественно, множество неисториков, взявшихся за историческое писание, обошлось минимумом правил из арсенала исторической науки. В результате в исторической науке сложились следующие проблемы: а) проблема когеренции: сегодня в истории нет какого-либо одного всеми разделяемого гранд-норратива, т.е. появилось множество областей исследований, часто имеющих между собой очень мало точек соприкосновения; б) проблема значимости (важности) исторических работ. Ввиду отсутствия общего критерия трудно быть уверенным что какое-либо исследование «важно» или «значительно»; в) проблема отношения между историей как академической дисциплиной и другими смежными с ней областями исследования прошлого; г) проблема исторической репрезентации: каково должно быть отношение между традиционно репрезентированной историей и такими новыми способами репрезентации, как художественные и документальные фильмы, музеи «живой истории», цифровые архивы, медиа и пр. [9, с. 7].

Пытаясь решить эту проблему, крупнейший немецкий теоретик истории Розен Й. утверждает необходимость признания того, что «существует лишь множество историй, а не единственная история как фактическое бытие». Но, тем не менее, нам нужна идея единства исторического опыта [см.: 6, с. 12]. Замечу, что эта мысль восходит к Лаппо-Данилевскому А.С., который в свое время призывал историков интересоваться «целостной «действительностью» или целокупностью фактов, связанных между собою, а не разрозненными или оторванными друг от друга обломками действительности» [11, с. 331]. Очевидно, что процесс дробления истории на множество «историй» должен происходить без потери общего пространства исторического знания со своими правилами, нормами, понятиями, как единое осмысление прошлого. Существование мира не как множества, а как неделимой целостности, является наиболее реальным и достоверным объективным фактом с четким представлением, «как вырабатывалась и складывалась современная действительность» [12, с. 216].

Существенное значение имело понимание историками, насколько близко к реальности могут быть воспроизведены прошедшие события. Часто этому мешает современное понимание тех событий. Ведь в отличие от естественных наук историк никоим образом не может повторить то, что произошло. Любое конкретное действие происходит исключительно однажды и невоспроизводимо как предмет наблюдений. Поэтому в последнее время в исторической дисциплине утверждается понимание прошлого как «другого», которое можно понять лишь через дискурс, категории, субъективные ощущения некоторых участников, т.е. через социальную и культурную антропологию, которая дает ответ на вопрос, «как этот мир должен был бы выглядеть для других людей и обществ» [1, с. 112-113].

Все чаще историю трактуют как науку, к которой добавлено искусство. Лаппо-Данилевский по этому поводу отмечал: «Человек, не обладающий достаточной силой творческого воображения, конечно, не может сделаться настоящим ученым, не будет и настоящим историком». Для этого, по его мнению, историк должен уметь преодолевать современные взгляды, привычные состояния, чтобы «воспроизводить в себе» чужое сознание, глубоко погружаться в чужие интересы, быть восприимчивым к разнообразнейшим проявлениям человеческой жизни и сопереживать их [12, с. 233].

Наличие у историка собственного индивидуального творчества Лаппо-Данилевский ставил выше владения исторической методологией. На особые качества историка обращали внимание античные историки. Они были уверены, что историк должен путешествовать либо лично быть участником событий, в крайнем случае, хотя бы посетить места событий и беседовать с очевидцами. Именно в этом случае возникает историческое повествование, наполненное колоритом, духом эпохи, атмосферой свершаемых событий, оригинальными подробностями и наблюдениями. Историк, не желающему заниматься простым сканированием исторического прошлого, важно понять это историческое прошлое через мысли, переживания, восприятия, термины, язык тех, кто в то время жил, например, Бонапарта, Александра Македонского, Евфросиньи Полоцкой, Франциска Скарины, Кастуся Калиновского и др.

Историк, «входя» в историческое прошлое, отнюдь не останавливается на увиденном. Обращаясь к прошлым деяниям людей, он делает определенные выводы о значимости происшедшего, его влиянии на последующее развитие. Со всем уважением относясь к истории Геродота, известно, сколь много она содержит выдумок (о вмешательстве божественных сил в ход исторических событий, об Арионе, вынесенном на берег дельфином, об одноглазых людях и пр.) [см.: 3]. Еще известный арабский историк, философ Ибн Холдун (1332-1406) призывал раскрывать сущность истории, освобождаясь от влияния мифов, легенд и фантазии, ибо, по его мнению, история человеческого общества это не история героев, пророков и царей [см.: 2, с. 15]. Историки все же приходят к согласию о критериях исторического исследования, признанию определенных исторических фактов и событий, их дат, периодизации истории, ее персоналиях, формировании и использовании специфической терминологии и т.д. Это позволяет существовать единому научному полю истории, профессионализации ее исследований, определенному взаимопониманию историков.

Английский историк Д. Тош сформулировал три фундаментальных принципа исторического сознания. Первый, который он называет наиболее фундаментальным из них – это различие, т.е. «признание, что нашу эпоху и все предыдущие разделяет пропасть» [14, с. 10]. Это ощущение для нас труднодоступно, ибо в исследовательской работе мы оперируем рациональными, разумными доводами.

Вторым компонентом исторического сознания для Тоша является контекст. Любое событие появлялось, жило, развивалось и исчезало как результат многочисленных и разновекторных факторов. Надо попытаться поставить себя в контекст развивавшихся событий, а не свершившихся. Третий фундаментальный аспект исторического сознания, по Тошу, – «это понимание истории как процесса, связи между событиями во времени» [там же, с. 12]. Фактам и событиям предшествуют предпосылки, варианты, которые происходят во времени, хотя и не обязательно последовательно. То, что, в конечном счете, свершилось, есть результат устремлений разноречивых претендентов на событийность.

Соблюдение указанных принципов в историческом исследовании по существу и отличает профессионального историка от любителя. Только разобрав клубок событий, установив их взаимодействия в обстоятельствах и времени можно более-менее правдиво осветить исторический процесс. Познание отношений – квинтэссенция исторического знания.

В последнее время в научной литературе высказывается мнение, что существующие методологические и мировоззренческие ориентиры не могут системно выразить динамику социальных сдвигов [7, с. 4], современные ученые столкнулись с определенной «исчерпанностью» традиционно используемых ими методов и средств изучения окружающего мира [5, с. 89].

В числе новых методологических подходов предлагается при рассмотрении системы общества использовать две модели: функциональную и трансформационную. Первая работает на сохранение общества, вторая – на его развитие. Первая подчиняет деятельность людей неким общим стандартам. В этом случае реализуется экстенсивная социальность. Вторая модель сводит общество к набору функций, задаваемых социальной системой. Общество предстает как результат взаимодействия человеческих индивидов. Оно возникает и воспроизводится в совместной и индивидуальной жизни людей на основе связывания их различных качеств, сил и способностей.

Современное общество находится в транзитном состоянии, в движении от первой модели ко второй и речь должна идти о радикальных сдвигах в понимании и использовании методологического инструментария. Строительными элементами новой онтологии видятся процессуальность, временность, континуальность-дискретность, событийность. И теперь онтология не рисует картину, она фиксирует, ориентирует и предупреждает, она теперь не столько карта, сколько компас [там же, с. 6, 7]. Индивид

рассматривается, как узел социальных связей, демонстрирующий собой многомерность социального процесса. Возникающая прерывность деятельности людей обеспечивает возможность новой «сборки» в иных формах совместного или индивидуального развития. Картина современности, которую мы получаем таким образом, существенно отличается от картины индустриальной эпохи с ее механизированными системами, социальными механизмами, рычагами управления и индивидами. Современность раскрывается как работа со временем, с динамикой социальности, с культурным разнообразием.

Сегодня необходимо говорить и о том, что практическая реализация того или иного варианта возможных альтернатив нередко вызывает ощущение своей предопределенности, заданности. Ученые приходят к выводу о сходстве законов развития био- и космосферы, о единстве мира в нас и мира вокруг нас. По крайней мере, например, существуют доказательства, что поведение и физиология людей, животных, бактерий зависят от положения тела по отношению к магнитным полюсам Земли. Наше тело, мозг и, в конечном счете, сознание становятся «частями квантомеханического описания физической Вселенной» [15, с. 92, 179]. Эта связь еще находится в стадии разработки, Решения, отбор, преимущество – все это возникает и из разумных усилий человека, и из процессов в глобальном пространстве. Отсюда историку надо внедряться в законы природы, космоса, бытия материи. Может быть, такой подход еще не столь актуален, но за этим горизонты нового исторического мышления, которое так или иначе надо постепенно осваивать.

История такова, как она свершилась. Но в руках историка она близка к своей достоверности лишь при использовании все более точной и совершенной методологии исследования. Новации подтверждают, что, не отвергая классику, современный историк ищет и находит пути приближения к исторической истине, что открывает дорогу новым оригинальным исследованиям в исторической науке.

Источники и литература

1. Берлин И. Философия свободы. Европа. 2-е изд. М., 2014
2. Гатас Нимх. Методология истории в интерпретации Ибн Хальдуна: автореф. дисс ... канд. ист. наук. Львов, 1991
3. Геродот. История: В 9 кн. // Режим доступа www.vehi/istorya/grecia/gerodot/01.html
4. Гранин Л.Е. От Конфуция до Конта. Становление теории, методологии и философии истории: Учеб. пос. М., 2012
5. Гусев С.С. «Культура невозможного»: смена познавательных ориентаций // Философские науки. 2014. № 6
6. Ионов И.Н. Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия. М., 2007
7. Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах методологии // Вопросы философии. 2014. № 2
8. Ключевский В.О. Сочинения в 9-ти тт. М., 1989. Т. VII
9. Кукарцева М.А. Трансформация эпистем: познание истории в ускользающем мире // Способы постижения прошлого: Методология и теория исторической науки. М., 2011
10. Лаппо-Данилевский. Методология истории. Часть I. Теория исторического знания. Пособие к лекциям, читанным студентам Санкт-Петербургского университета в 19 09/10 учебном году. Санкт-Петербург, 2016
11. Лаппо-Данилевский. Методология истории. Вып. II. Пособие к лекциям, читанным студентам Санкт-Петербургского университета в 19 10/11 году. – Санкт-Петербург, 1913
12. Миницкий Н.И. Методы конструирования научного и образовательного исторического знания: монография. Минск, 2006
13. Савельева И.М., Полетаев А.В. История в системе социального знания // Способы постижения прошлого: Методология и теория исторической науки. М., 2011
14. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Пер. с англ. М., 2000
15. Фурса Е.Я. Мироздание – мир волн, резонансов и ...ничего более. Минск, 2000
16. Хвостова К.В. Современная неклассическая научная парадигма и историческая наука // Вопросы философии. 2014. № 10

ПОСІБНИК, ЯКИЙ СЛУГУВАТИМЕ ЛЮДЯМ

Сторінками історії: Рівненський державний гуманітарний університет у книгах та періодичних виданнях : наук.-допом. бібліогр. посіб. / М-во освіти і науки України, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Наук. б-ка : уклад.: С. Н. Гришч, Л. М. Буравкова, Л. В. Ковальчук, Л. С. Кушка. – Рівне : РДГУ, 2015. – 490с.

Значну роль у системі вищої освіти Рівненщини відіграє Рівненський державний гуманітарний університет. Це багатопрофільний навчальний заклад, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою із гуманітарних, природничих, культурно-мистецьких та інших напрямків. У 2015 році він відзначає своє 75-річчя. Його роки біографії наповнені багатьма подіями, що стали знаковими у поступальному розвитку навчального закладу. Вивчення його історії це не тільки предмет досліджень істориків-краєзнавців. Науковою бібліотекою нашого університету підготовлений та виданий науково-допоміжний бібліографічний посібник «Сторінками історії: Рівненський державний гуманітарний університет у книгах та періодичних виданнях». Його випуск було приурочено до 75-річчя РДГУ, а наукова бібліотека є ровесницею університету. Випуск вищезазначеного бібліографічного посібника було здійснено в рамках, започаткованого бібліотекою довгострокового наукового проекту «Україніка наукова». Над реалізацією цього проекту наукова бібліотека вже працює не перший рік. Результатами її досліджень в цьому напрямку є такі видання як: «РДГУ в персоналіях» (Науковий літопис) (Т.1 - 2010р., Т.2 – 2015р.), щорічники «Друковані праці РДГУ за ... рік», випуски біобібліографічних посібників серії «Академіки, доктори наук, професори РДГУ», «Діячі культури та мистецтва РДГУ».

Щодо рецензованого науково-допоміжного бібліографічного посібника «Сторінками історії: Рівненський державний гуманітарний університет в книгах та періодичних виданнях», то заслуговує на схвалення сама ідея його створення. Адже це перший посібник в якому з максимальною повнотою зібрано, систематизовано друковані джерела інформації про наш університет. Вміщені в ньому бібліографічні описи книг та статей багатоглясно висвітлюють історію становлення, розвитку, трансформаційні процеси, що відбувалися впродовж 75-років існування навчального закладу. Це перша спроба узагальнити і систематизувати величезний масив інформаційних джерел.

Адже посібник відображає літературу, опубліковану впродовж 1940-2015рр. Важливо, що укладачі максимально відобразили літературу не тільки з фондів наукової бібліотеки РДГУ, але й фондів Рівненської державної обласної універсальної наукової бібліотеки (як бібліотеки-депозитарію краєзнавчих видань Рівненщини). Авторським колективом були ретельно опрацьовані краєзнавчі каталоги, картотеки, бібліографічні покажчики та інші матеріали, що свідчить про серйозну науково-дослідницьку роботу над створенням цього видання.

Посібник відкриває передмова, де обґрунтовується його мета, завдання, структура. Безперечним позитивом рецензованого видання є те, що матеріал у ньому систематизовано в хронологічній послідовності публікацій. Більшість матеріалів переглянуто *de visu*. Бібліографічний опис здійснено згідно з чинними державними стандартами. Окремі бібліографічні описи документів супроводжуються анотаціями довідкового та уточнюючого змісту. Уся сукупність бібліографічних описів друкованих видань створює цілісну картину дослідження історії та розвитку РДГУ у друкованих засобах інформації. Загальний обсяг бібліографічних записів нараховує 2878 позицій. Отже авторський колектив доклав зусиль для найповнішого відображення матеріалів та їх бібліографічного редагування. У виданні широко представлені публікації про навчальний, науковий процес РДГУ, студентське життя, культурно-мистецькі заходи тощо. А хронологічне розташування матеріалу дозволяє відстежити трансформаційні процеси, які відбувалися у ВНЗ відповідно до вимог часу. Видання наповнює історію університету вже забутими, або ж маловідомими подіями та новими фактами. Допомагає користувачам зорієнтуватися у великому масиві документів іменний покажчик авторів, співавторів, укладачів, редакторів та інших осіб, відомості про яких є в бібліографічних записах, а також список скорочень, які використані в тексті. Доповнюють зміст посібника ілюстрації.

Беззаперечно, що науково-допоміжний бібліографічний посібник «Сторінками історії: Рівненський державний гуманітарний університет у книгах та періодичних виданнях» є значним джерелознавчим здобутком не тільки наукової бібліотеки, але і університету. Це видання поза усяким сумнівом є, в своєму роді, унікальним і слугуватиме не тільки популяризації Рівненського державного гуманітарного університету, але й допомагатиме подальшому вивченню та поглибленню наукових досліджень з його історії, сприятиме у задоволенні інформаційних запитів про навчальний заклад. Посібник стане у нагоді науковцям, викладачам, студентам, аспірантам, працівникам системи освіти, а також історикам які здійснюватимуть наукові дослідження не тільки з історії університету, але й історії розвитку вищої освіти Рівненщини.

ВИКОРИСТАННЯ РОСІЄЮ УКРАЇНСЬКОГО КОНФЕСІЙНОГО ПИТАННЯ У ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИНАХ З РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

(Рец.: Шеретюк В. Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII–XVIII ст.) / Валерій Шеретюк. – Рівне : О. Зень [вид.], 2015. – 223 с. : іл.)

В умовах ускладнення обставин в Україні, пов'язаних із воєнними діями на Сході країни, активним розпаленням Росією сепаратистських настроїв, підігрівання атмосфери нетерпимості з метою закріплення російської присутності і контролю над внутрішнім і зовнішнім розвитком України, а також з огляду активного використання у цих процесах українського конфесійного фактора (зокрема, Української православної церкви, що в юрисдикції Московської патріархії), актуалізується питання присутності українського конфесійного чинника у зовнішній політиці держав, до складу яких свого часу входили українські території. На тлі цих обставин особливо актуальною є проблема використання Росією українського конфесійного питання у політичних відносинах із Річчю Посполитою кінця XVII–XVIII ст.

Автор виконав солідну за змістом і обсягом працю, яка має стати реальною допомогою фаховим історикам, релігієзнавцям, політикам, духовенству й усім тим, хто за професійними і службовими обов'язками пов'язаний із конфесійними питаннями України.

У монографії зроблено аналіз складного взаємозв'язку релігійних, ідеологічних і політичних питань у комплексі проблемних російсько-польських відносин. Важливим є висвітлення процесу, змісту і наслідків реалізації політичних інтересів Московської держави щодо Речі Посполитої через активне використання міжконфесійних проблем, які на той час існували в Правобережній Україні.

Структура дослідження логічна, продумана, складається із передмови, трьох розділів, поділених на параграфи. Завершується наукова праця обґрунтованими висновками, які підсумовують основні результати праці і відповідають поставленим завданням.

У монографії виділено чотири етапи присутності українського конфесійного питання у російсько-польських відносинах кінця XVII–XVIII ст. (1686–1721, 1722–1762, 1763–1767, 1767–1793), в яких простежується певна окресленість і навіть інколи результативна діяльність на користь православних. Проте для усіх етапів характерним є використання конфесійного питання у політичних інтересах держав.

Автор вдало прослідковує позицію російського двору у так званому «питанні православних дисидентів», у якій читається послідовне прагнення до використання українського територіального і конфесійного питання у зовнішній політиці. Так, необхідність протистояти загрозі з боку Османської імперії у 70-80 роках XVII ст. підняла на новий щабель гостроти українське питання, зумовлюючи об'єднання ряду європейських країн для відсічі турецької загрози. Спробами Речі Посполитої, Австрії і Венеції залучити до християнської «Священної ліги» Московську державу як сильного і стратегічно вигідного союзника скористалася остання і домоглася низки вигідних поступок, а відтак і можливостей оперування українським питанням на площині зовнішньополітичних інтересів впродовж усього XVIII ст.

Наголошується, що використання у власних інтересах тодішніми європейськими країнами українського територіального і конфесійного питання впродовж кінця XVII–XVIII ст. усталювалося на наступному. «Вічний мир» (1686 р.), укладений між Московською державою і Річчю Посполитою, узаконив поділ України і мав припинити довготривалу боротьбу між сусідніми державами та гарантувати мир надалі. До Московського царства відійшли Лівобережна Україна, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверська земля. Брацлавщина і Південна Київщина ставала нейтральною незаселеною зоною між Річчю Посполитою та Московією. Північна Київщина, Волинь і Галичина, а з 1699 р. і Поділля відійшли до Речі Посполитої – католицької за переважаючою частиною віруючих. Відповідно договору, польський король гарантував недопущення утисків чи переслідувань православних вірних, священників, єпископів, монастирів. Московська держава отримала право контролю та клопотання за долю православних у Речі Посполитій.

У дослідженні підкреслено, що українські території у Речі Посполитій були представлені переважно православним віросповіданням. Подальші міжконфесійні суперечності і релігійні утиски православної церкви Правобережної України уможливили російському самодержавству маніпулювання релігійним питанням у власних політичних та ідеологічних інтересах, використання конфесійного фактора як приводу до втручання у внутрішні справи Речі Посполитої.

1686 р. досягнуто згоди з Константинопольським патріархом щодо підпорядкування Київської митрополії Москві. Після переходу Київської митрополії у юрисдикцію Московської патріархії і підпорядкування православної церкви Правобережної України Переяславському єпископу, що практично перебував за кордоном, було втрачено православну ієрархічну вертикаль на підвладних Польщі українських землях. У монографії наголошено, що підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії створило «прецедент для католиків Речі Посполитої стосовно підпорядкування православних Правобережної України владі Ватикану». Невідворотними стали кризові процеси у релігійному середовищі Польщі. Складні міжконфесійні відносини Правобережної України дедалі більше загострювалися, а на тлі геополітичного втручання у ці процеси державної влади православної Росії та католицької Польщі відносини між римо-католиками, греко-католиками та православними набували драматичних рис.

В обґрунтованому висновку наголошено, що взяте у 1686 р. зобов'язання захищати інтереси православ'я в Речі Посполитій Росія використовувала до 1793 р. (приєднання Правобережної України до Росії за умовами другого поділу Речі Посполитої). Проте, діяльність Росії в обороні православного віросповідання Правобережної України характеризувалася формальністю, половинчастістю. У цілому за проправославною діяльністю Росії крилися геополітичні, ідеологічні та церковні інтереси імперії.

У дослідженні також вказано на той факт, що в період активної проправославної політики Росії на міжнародній арені, в умовах Московської патріархії українське православ'я втрачало свою самостійність, традиційну соборність, характерну йому українськість і уніфікуючись зросійщувалося, денационалізувалося. Відбувався процес відчуження духовенства від народного. Лише релігійна громада проявляла острівки зразків стійкості проти уніфікації та кінцевого перетворення української церкви у самодержавно-синагодалну складову великоросійської імперської системи.

Монографія «Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII–XVIII ст.)» є оригінальним, завершеним, самостійним дослідженням, має вагомий науковий і теоретичний значення.

РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕМІГРАНТІВ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ
 (Ред.: Давидюк Р. П. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині.
 Монографічне видання / Р.П.Давидюк. – Рівне : ПП ДМ, 2014. – 174 с.)

Внутрішньополітичні і зовнішньополітичні реалії сьогодення спонукаючи творення громадянського суспільства та політичної еліти в Україні, актуалізують дослідження суспільно-політичних процесів у складні періоди української історії, особливостей боротьби за утвердження та єдність держави, способів формування національної самосвідомості українців.

У монографії «З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині» на основі широкого кола документів відтворено та проаналізовано участь у суспільно-політичному житті міжвоєнної Польщі емігрантів із Наддніпрянщини. Автором проведено надзвичайно складну і кропітку працю з виявлення джерел, що дають можливість відтворити особливості суспільного розвитку міжвоєнної Волині та перебігу подій у житті окремих постатей. Особливо цінним є те, що автор зуміла побачити і показати читачу не лише маловідомі віхи суспільно-політичного процесу, але й людину, яка спричинювала цей процес, впливала на нього, а часто і залежала від нього.

Характерною ознакою рецензованого видання є висвітлення особливостей політичного та культурного життя Волині крізь призму діяльності окремих постатей – яскравих представників української політичної наддніпрянської еміграції в міжвоєнній Польщі. Такий підхід зумовив структуру книги, яка в основній частині містить дванадцять аналітично поданих біографічних нарисів.

Приємно вражає, що попри складність адаптування в умови нової країни проживання унерівська еміграція на території Волинського воєводства активно включилася у політичну й національно-культурну працю української еміграції в Другій Речі Посполитій. Так, адвокат Микола Багринівський очолював Українське товариство допомоги емігрантам з України, а його дружина громадська діячка Пелагія Багринівська була головою Союзу українок у Рівному. Політичний діяч УНР Сергій Бачинський, емігрувавши до Польщі, займався кооперативною та культурно-освітньою діяльністю. Ананій Волинець, організатор Вільного козацтва, проживаючи в Польщі, належав до УНП, пізніше ВУО; переймаючись долею селян, сприяв створенню Волинського селянського банку, а свої суспільно-політичні погляди та особисті переживання виявляв у статтях, замітках, поезіях, які публікувала місцева преса. Антон Кентржинський був активістом і секретарем «Просвіти» в Рівному, займався кооперативною роботою, як і Олександр Ковалевський, відомий на той час економіст і публіцист, головний редактор газети «Українська нива». Колишній полковник армії УНР Іван Литвиненко в умовах еміграції очолював розвідувальний пункт УНР; Микола Негребський був активним членом УНДО, а пізніше Фронту національної єдності, працював у «Просвіті». Микола Певний і Ніна Певна працювали у царині театрального мистецтва, об'їхавши весь волинський терен з виставами. Петро Певний та Лаврентій Серветник виступали послами до польського сейму. Різномітно обдарованою і енергійною людиною був Степан Скрипник, який у волинський період свого життя обирався послом до польського сейму, виступав ініціатором утворення низки товариств, опікувався церковно-релігійними справами. Антон Стрижевський працював у Комітеті біженців у Ченстохові, став ініціатором створення профспілок. Різноманітною була діяльність архітектора Сергія Тимошенка, який у волинський період свого життя активно влився у громадсько-політичне життя краю; був послом, а згодом сенатором до польського сейму, одним з організаторів Луцького чеснохресного братства, Товариства імені П.Могили, лідером ВУО та Української парламентарної репрезентації Волині.

Автор ґрунтовно проаналізувала широкий пласт документів та історіографії і вдало показала, що усіх цих людей об'єднувала не лише важка емігрантська доля, але й активна цілеспрямована праця на користь українського питання, намагання поліпшити життя українців, формувати їхню національну свідомість, політичну культуру та сприяти духовному розвитку.

Дослідниця сторінками тексту підводить до співпереживання з того, що унерівські емігранти не могли досягти однастайності у політичних поглядах і це в окремих випадках привносило проблемність в українське питання, водночас вона живить українську перспективу тим, що все ж більшість із них підтримувала прагнення, сформульоване О. Ковалевським: «Українська справа для кожного громадянина Речі Посполитої української національності має два аспекти: міжнародний – це повстання над Дніпром Незалежної України і внутрішній – це осягнення найширшого національного розвитку в межах Польської держави».

Аргументований виклад поданих позицій підводить до висновку, що попри економічні негаразди, труднощі адаптації у новому культурному та політичному середовищі, утиски з боку польської влади діяльність українських емігрантів виявилася активною і різноплановою, а в багатьох випадках зосередженою у громадських і політичних організаціях.

З одного боку книга надихає читача прикладами відданості українським ідеям, неймовірної працьовитості і наполегливості в реалізації своїх переконань, а з іншого – вражає трагізмом втрати яскравих представників української політичної еліти, більшість якої було знищено фізично, а ті кому вдалося зберегти життя, позбулися можливості реалізувати свої прагнення на користь України й вимушено емігрували ще далі від батьківщини.

Наукова праця написана легко, доступно та інтригуюче. Висвітлення внеску українських емігрантів у суспільно-політичне життя Волині викликає інтерес також до їхньої долі, особистих взаємин із людьми, характерів та переживань.

З огляду на вище викладене, вважаємо, що рецензована монографія є оригінальним, самостійним, завершеним дослідженням, має вагомий науково-теоретичний значення.

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТІЯНИ-БАПТИСТИ У М. КОСТОПОЛІ

(Рец.: Бородинська Ліна. *З думкою про майбутнє. Історія церкви євангельських християн-баптистів у м. Костополі (з нагоди 90-річчя) / Ліна Бородинська. – Рівне: Дятлик М., 2015. – 62 с.; іл.*)

Питання духовно-культурного розвитку українців набули особливої актуалізації у час розбудови незалежної України і пошуку у минулому кращих його зразків. Нині, особливо у час «Революції гідності» і воєнних дій на Сході низка українських церков проілюструвала єдність із народом, готовність розділити біль і поступ у боротьбі за Українську державність. Це по-особливому актуалізує вивчення питань історичної минувшини українських церков, вагомим внеском у скарбницю яких лягає рецензована нами праця рівненського історика Ліни Бородинської.

У книзі «З думкою про майбутнє. Історія церкви євангельських християн-баптистів у м. Костополі» дослідниця на основі низки документів та спогадів висвітлює історію однієї з найдавніших і найчисельніших громад євангельських християн-баптистів на Рівненщині.

Назва книги «З думкою про майбутнє», за словами автора, «продиктована прагненням церкви ЄХБ у м. Костополі заради свого прийдешнього віднайти свої корені, дослідити і осмислити історію свого розвитку». Назва видання наскрізним стержнем пройшла і через художнє вирішення обкладинки, де проілюстровано два хрещення новонавернених (у міжвоєнний період і нині), що символізують прагнення духовного і соціального поступу в життєдіяльності персонажів зі сторінок книги.

Структура роботи логічна, добре продумана і подана за проблемно-хронологічним принципом. Зокрема, три розділи, присвячені основним періодам розвитку релігійної громади, розкривають умови та особливості утвердження у міжвоєнному двадцятилітті, усілякі обмеження і переслідування у період радянзації та атеїзації, а також розвиток спільноти в умовах розбудови незалежності Української держави. В останньому, четвертому розділі, автор подає відомості про активних діячів релігійної громади, а також біографічні дані пресвітерів.

Особливо цінним є введення до наукового обігу низки нових документів, виявлених дослідницею вперше. У тому числі використано документи, що містяться у державних архівах Рівненської та Волинської областей, Архіву нових актів у Варшаві, а також архівів Рівненського обласного об'єднання церков ЄХБ та церкви ЄХБ в м. Костополі.

Цінним внеском у вивчення історичного минулого церкви стало використання автором «живої» історії. Звернення до такого методу зумовлено відсутністю будь-яких інших досліджень з історії цієї релігійної спільноти, а також браком документальних матеріалів або їх неповнотою, що не дозволяло цілісно простежити історичний перебіг діяльності церкви ЄХБ у м. Костополі. Намагаючись «виткати полотно» історичного минулого крізь призму світобачення і пам'яті окремої людини, автор подала уривки записаних нею інтерв'ю і спогадів від очевидців тогочасних подій, членів релігійної спільноти, активних учасників життєдіяльності релігійної громади. Видання також збагачене фотографіями, велика частина яких є ровесниками заснування громади та перших десятиліть її існування, опублікованими вперше.

Важливим є те, що з метою об'єктивного розкриття процесу, дослідниця проводила порівняльний аналіз шляхом зіставлення фактажу, збереженого в людській пам'яті, з перебігом подій, відображеним у документах. Це нерідко приводило до низки запитань, а кінцево дало можливість сконцентрувати достовірні факти й події та узагальнити їх.

Думаємо, що було б корисно проаналізувати зміст спогадів і порівняти їх з усталеним баченням офіційним керівництвом історичного процесу церкви, а відтак це дало б можливість виявити тенденції і специфіку розвитку спільноти. Вочевидь, формат ювілейного видання це унеможливив.

На особливу схвальність заслуговує те, що автор провела копітку працю з виявлення «по крупичках» фактажу, його аналізу та узагальнення особливостей життя громади та її членів. Результатом цієї роботи стало не лише відображення перебігу подій діяльності церкви, а й відтворення за документами поіменної належності вірних до Костопільської церкви ЄХБ, виведених у окремий список. Укладення такого реєстру автор мотивує так: «Ми мали на меті зберегти пам'ять про кожного віруючого цієї громади. Поданий перелік також дасть можливість нашим сучасникам і майбутнім віруючим відчутти спадкоємність багатьох поколінь євангельських християн-баптистів». Водночас, аналізуючи специфіку вказаного списку, автор намагалася відобразити й особливості суспільно-політичних реалій, які впливали на фіксацію членства громади. Наприклад, у радянський час до церковного списку часто не вносили імена молодих людей, щоб приховати від влади їхнє членство, а відтак забезпечити від можливих подальших утисків чи обмежень.

Думаємо, що подання у такому списку даних про рік і місце народження, місце і рік хрещення, за можливістю, національність, рід занять тощо могло би слугувати додатковим вагомим багажем для вивчення локальності і потужності процесу, відсоткової чисельності за родом занять, статтю, віковим і національним показниками і ін., що у свою чергу сприяло б глибшому розумінню історичного розвитку досліджуваного об'єкту.

Приємне враження справляє і те, що із виданням книги праця над історією громади ЄХБ м. Костополя дослідницею не припинена. Для створення якомога повнішого переліку членства громади автор зі сторінок праці звертається до читача, пробуджуючи спогади, ініціюючи їхню активізацію й участь у виявленні і збереженні фактажу із минулого громади та її членів.

Враховуючи вище викладене, вважаємо, що книга «З думкою про майбутнє. Історія церкви євангельських християн-баптистів у м. Костополі» є оригінальним, самостійним дослідженням важливої історичної проблеми, відзначається актуальністю, має наукове і прикладне значення у контексті активізації науково-творчого пошуку аспектів духовно-культурного розвитку українців.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Березовська Ольга** – молодший науковий співробітник відділу документознавства і архівознавства Інституту архівознавства НБУ ім. В.І. Вернадського
2. **Блануца Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
3. **Боголейша Світлана** – доцент Белорусского національного технічного університета
4. **Божанов Владимир** – завідувач кафедри «История, мировая и отечественная культура» Республика Беларусь, Белорусский национальный технический университет, г. Минск
5. **Бойко Юлія** – кандидат історичних наук, науковий співробітник інституту архівознавства НБУ ім. В.І. Вернадського
6. **Бородинська Ліна** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарно–соціальних дисциплін Рівненського інституту Університету «Україна».
7. **Будько Ольга** – здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук. Дипломатична академія України при МЗС України
8. **Булига Ірина** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету
9. **Бутинський Володимир** – кандидат філософських наук, доцент кафедри цивільного процесу і права Національного авіаційного університету
10. **Вавуліч Валентин** – аспірант Рівненського державного гуманітарного університету
11. **Валюх Людмила** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету
12. **Василишин Мар'яна** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
13. **Ващук Дмитро** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України
14. **Візитів Юлія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
15. **Вітюк Олександр** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціальних технологій Вінницького соціально–економічного інституту Університету «Україна»
16. **Войчун Юрій** – аспірант Рівненського державного гуманітарного університету
17. **Ворон Оксана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету
18. **Галуха Любов** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
19. **Герасимов Тимофій** – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
20. **Гілевич Ігор** – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка
21. **Глібіщук Микола** – аспірант Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича
22. **Грипич Світлана** – доцент, директор наукової бібліотеки РДГУ
23. **Грубінко Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету
24. **Гураль Ігор** – аспірант кафедри релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія»
25. **Давидюк Руслана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
26. **Добровичинська Валентина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
27. **Довгаль Дана** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
28. **Докаш Віталій** – академік АН вищої школи України доктор філософських наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
29. **Дубей Валентина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету
30. **Дуляницький Вадим** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
31. **Жив'юк Андрій** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Міжнародного економіко–гуманітарного університету імені Степана Дем'янчука
32. **Жилюк Сергій** – доктор історичних наук, професор кафедри релігієзнавства і теології Національного університету «Острозька академія»
33. **Заворотній Олексій** – заслужений артист України
34. **Закревський Валерій** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
35. **Зюбровський Андрій** – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України
36. **Ляшенко Римма** – студентка Чорноморського державного університету імені Петра Могили

37. **Карповець Юлія** – магістр Рівненського державного гуманітарного університету
38. **Кирилюк Іванна** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
39. **Кінд–Войтюк Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
40. **Константинов Валентин** – кандидат історических наук Інститута Істории Молдавской Академии Наук
41. **Космина Віталій** – доктор історичних наук, професор кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України
42. **Косяк Світлана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
43. **Кравчук Віта** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
44. **Кузьма Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету
45. **Кукса Александр** – кандидат історических наук, доцент Белорусского національного техніческого університета
46. **Левак Оксана** – старший лаборант політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету
47. **Леснича Пауліна** – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
48. **Лінік Юрій** – аспірант Рівненського державного гуманітарного університету
49. **Мазурок Ольга** – аспірантка Рівненського державного гуманітарного університету
50. **Максимчук Віталій** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
51. **Маліченко Володимир** – викладач Рівненського автотранспортного коледжу Національного університету водного господарства та природокористування
52. **Малов Александр** – кандидат історических наук, старший научный сотрудник Центра военной истории России Інститута російської історії РАН
53. **Малярчук Андрій** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
54. **Марек Михайло** – аспірант Ягеллонського Університету м. Краків
55. **Мартинчук Інна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету
56. **Мартинчук Світлана** – здобувач аспірантури Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, викладач Сарненського педагогічного коледжу Рівненського державного гуманітарного університету
57. **Мачелюк Павло** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
58. **Машенко Наталія** – аспірантка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
59. **Мельничук Ольга** – аспірантка Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
60. **Мишков Віктор** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету
61. **Мілясевич Ірина** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та бібліографії Рівненського державного гуманітарного університету
62. **Музика Інна** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
63. **Невинна Галина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету
64. **Озерянский Николай** – магістрант Минской духовной академии имени святителя Кирилла Туровского
65. **Озимчук Олег** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства КСУ
66. **Опанасюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету
67. **Пальчевська Олена** – здобувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету
68. **Паска Богдан** – аспірант кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
69. **Петрович Ігор** – студент II курсу історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
70. **Плюта Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету
71. **Полюхович Оксана** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
72. **Пословська Аліна** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
73. **Постоловський Руслан** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, ректор Рівненського державного гуманітарного університету

74. **Рачковський Григорій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка
75. **Рудянин Іван** – кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
76. **Савчук Ганна** – аспірант Рівненського державного гуманітарного університету
77. **Савчук Петро** – кандидат історичних наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету
78. **Семенюк Галина** – заступник директора з наукової роботи наукової бібліотеки Рівненського державного гуманітарного університету
79. **Сивак Василь** – вчений секретар відділу історичної етнології Інституту народознавства НАН України
80. **Сняк Іван** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України
81. **Сипко Богдана** – кандидат історичних наук, асистент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка
82. **Сіромський Руслан** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка
83. **Слесаренко Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету
84. **Сорокун Артем** – докторант III року навчання Університету Варшавського
85. **Стадницька Марія** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
86. **Старовойт Світлана** – кандидат історичних наук, завідувач відділу археографії Інституту архівознавства НБУ ім. В.І.Вернадського
87. **Стафєєва Лілія** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
88. **Табунов Василь** – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін університету «Могилевський державний університет імені А.А. Кулешова», завідувач аспірантурою
89. **Тарнавський Роман** – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка
90. **Терешко Юрій** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету
91. **Тимошенко Юрій** – професор Національного університету фізичного виховання і спорту України
92. **Тук Олександр** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
93. **Урбан Міхал** – аспірант Ягеллонського університету у Кракові
94. **Федоришин Микола** – директор «Культурно-археологічного центру «Пересопниця», Рівненська область
95. **Філіпчук Ігор** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету
96. **Хромова Ірина** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України
97. **Ціватий В'ячеслав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, перший проректор Дипломатичної академії України при МЗС України, заслужений працівник освіти України
98. **Черній Алла** – кандидат політичних наук, доцент, голова Млинівської державної районної адміністрації Рівненської області
99. **Черній Валерій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Рівненського державного гуманітарного університету
100. **Шамсутдинова-Лебедюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету
101. **Шарабанова Ірина** – редактор першої категорії відділу документознавства і архівознавства Інституту архівознавства НБУ ім. В.І.Вернадського
102. **Шеретюк Руслана** – доктор історичних наук, професор кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Рівненського державного гуманітарного університету
103. **Шрестха Денис** – магістрант Рівненського державного гуманітарного університету
104. **Шугаєва Людмила** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету
105. **Щавлинський Николай** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, мирової та батьківщини культури БНТУ. Мінськ, Беларусь
106. **Яремко Катерина** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

З М І С Т

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ю.Візітвіч ФРАНЦУЗИ В УКРАЇНІ: ФРАГМЕНТИ ІСТОРІЇ	3
Н.Озерянский ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА СРЕДНЕГО ПОДНЕСТРОВЬЯ И ВЕРХНЕГО ПРУТА В XII-XV СТ. И ВЛИЯНИЕ ВНУТРЕННИХ ФАКТОРОВ	6
І.Синяк РІЗНОВИДИ ЗАСВІДЧУВАЛЬНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ В ДІЛОВОДСТВІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО В ПЕРІОД НОВОЇ СІЧІ	8
Р.Шеретюк ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ САМОДЕРЖАВНО-СИНОДАЛЬНИХ СТРУКТУР В ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ «ВОЗЗ'ЄДНАННЯ» ГРЕКО-УНІАТИВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ І БІЛОРУСІ З РОСІЙСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ 1839 Р.	12
І.Рудянин УЧАСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У РОБОТІ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» 1868-1914 РР.	15
П.Леснича ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	17
С. Мартинчук ОСНОВНІ ПРОМИСЛОВІ ЗАКЛАДИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	20
В. Мишков СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ВІДРОДЖЕННЯ ЕСХАТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОГО СТАРООБРЯДНИЦТВА В ХХ-ХХІ СТОЛІТТІ	22
Т. Герасимов ЗАГОСТРЕННЯ ОПАЛЮВАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1914 – 1917 РР.	24
Н.Щавлинский ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БЕЛОРУССКОГО ОБЩЕСТВА «ГАЙ» В ОДЕССЕ В 1917-1918 ГГ.	26
М.Марек OBRONA LWOWA, A CZYN LISTOPADOWY – STOSUNKI POLSKO-UKRAIŃSKIE W CZASIE WALK LISTOPADOWYCH 1918R	28
О.Вітюк СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МОГИЛІВСЬКОГО ПОВІТУ В ДОБУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – ЛЮТИЙ 1917 РР.)	30
Р.Давидюк ВОЛОДИМИР ОСКІЛКО ЯК ВИРАЗНИК НАСТРОЇВ УЕНЕРІВСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ВОЛИНІ	33
Л.Стафеева УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ В РОКИ РЕПРЕСІЙ 20-30-Х РР. ХХ СТ.	36
О.Мазурок ЗЛОЧИНИ УЧАСНИКІВ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ ПРОТИ ЖІНОК ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	38
І.Музика РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПОЛЬЩІ В УРСР, ЯК ПЕРЕДДЕНЬ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»	40
Б.Паска ІДЕЇ УКРАЇНОЦЕНТРИЗМУ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	44
О.Ворон РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ	47
В.Докаш ПОЛІКОНФЕСІЙНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ БУКОВИНИ)	50
Ю.Літнік ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЮВАННЯ ПОМІСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	53
С.Жилик РЕЛІГІЄЗНАВЧІ ЕКСПЕРТИЗИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНО-ЦЕРКОВНОЇ СИТУАЦІЇ В СИСТЕМІ МІФОЛОГЕМ	56

<i>О.Пальчевська</i> ЕКЗИСТЕНЦІЙНО-СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ	60
<i>О.Заворотній</i> БЕРЕСТЕЦЬКА СІЧА	63

РОЗДІ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

<i>О.Озимчук</i> «ВЕЛИКЕ ШЕВОШЕ» 1355 РОКУ ЧОРНОГО ПРИНЦА: ГАСКОНСЬКИЙ АСПЕКТ	78
<i>А.Блануца</i> МІСЦЕВІ УРЯДНИКИ У СУДОВИХ ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВАХ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ У ПЕРІОД ДІЇ ПЕРШОГО ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ	81
<i>В. Константинов</i> ВЛИЯНИЕ КАЗАЦКО-ТАТАРСКИХ НАБЕГОВ НА СОСТОЯНИЕ МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ ШТЕФАНА ТОМШЫ II	82
<i>О.Левак</i> ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКОГО АБСОЛЮТИЗМУ ПЕРІОДУ УРЯДУВАННЯ ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРА КАРДИНАЛА МАЗАРІНІ (40-50 РР. XVII СТ.)	86
<i>В.Ціватий</i> ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС (1814-1815 рр.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ЗДОБУТКИ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (ПОГЛЯД ІЗ ХХІ СТОЛІТТЯ)	89
<i>В.Кравчук</i> О.Х. БЕНКЕНДОРФ НА ЧОЛІ ТРЕТЬОГО ВІДДІЛЕННЯ ВЛАСНОЇ ЙОГО ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ КАНЦЕЛЯРІЇ	92
<i>Д.Шрестха</i> ГЕНЕРАЛ ДЖОРДЖ ПАТТОН – ВИЗВОЛИТЕЛЬ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	94
<i>Л.Валюх</i> БРИТАНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ КОЛА ТА ПРОБЛЕМИ АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКИХ КОЛОНІАЛЬНИХ ПРОТИРІЧ У СХІДНІЙ АФРИЦІ (80 – ТІ РОКИ XIX СТ.)	97
<i>С.Косяк</i> ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛЬНОГО РУХУ (КІНЕЦЬ 80-х РОКІВ XIX СТ.)	100
<i>Н.Плюта</i> ПОЗИЦІЯ ПРАВЛЯЧИХ КІЛ І ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ В КОНТЕКСТІ ФРАНКО-АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ	102
<i>М.Стадницька</i> ОСОБЛИВОСТІ ФЕМІНІЗМУ ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У XIX СТОЛІТТІ	106
<i>В.Табунов</i> ПОЗИЦІЯ ЕПИСКОПАТА БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ О РЕФОРМИРОВАНИИ СИСТЕМЫ ЕПАРХИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ	107
<i>В.Черній, А.Черній</i> «СЛОВ'ЯНСЬКІ» БАЛКАНИ: ТЕРИТОРІАЛЬНІ КОЛІЗІЇ	110
<i>Г.Савчук</i> КОНЦЕПТ «ГУМАННОЇ ДЕМОКРАТІЇ» ТОМАША МАСАРИКА	112
<i>Р.Ляшенко</i> ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ В США: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН	114
<i>В.Вавулич</i> РОСІЙСЬКО-СЕРБСЬКІ ВОЄННІ ВІДНОСИНИ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914-1915 РОКІВ)	116
<i>М.Глібіщук</i> ФОРМУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОГО АПАРАТУ НА БІЛОМУ ПІВДНІ У 1918 Р.	118
<i>С.Боголейша</i> БЕЛОРУССКИЙ ВОПРОС В СРЕДНЕЙ ЛИТВЕ 1920-1922 гг.	121
<i>А.Кукса</i> СОЗДАНИЕ ПЕРВОГО ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА И ПРОБЛЕМЫ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ В БЕЛАРУСИ В 1920-1925 ГГ.	123
<i>О.Тук</i> ДІЯЛЬНІСТЬ КУ-КЛУКС-КЛАНУ 1920-Х РР.: КОЛІР ШКІРИ ЛЮДИНИ ЯК КАТАЛІЗАТОР ЗЛОЧИННОЇ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ	126

Ю.Тимошенко ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРВОНОГО СПОРТИВНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ В ЄВРОПІ	127
І.Гураль УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЕТНОКОНФЕСІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ХОЛМЩИНІ І ПІДЛЯШШІ	130
Т.Кузьма СПАЛЕННЯ КНИГ В НАЦИСТСЬКИЙ НІМЕЧЧИНІ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ НІМЦІВ	133
Г.Невинна ВПЛИВ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ КРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ФІНЛЯНДІЇ У 1930-Х РОКАХ	136
Ю.Терешко ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДСТВА РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ (30-40-ВІ РР. ХХ СТ.) ТА ЇХ ВПЛИВ НА СУЧАСНУ ПОЛІТИКУ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ. ЧАСТИНА 1	138
П.Савчук 1941: ПОЧАТОК НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (РЕТРОСПЕКЦІЯ ВІЙНИ)	141
Ю.Карповець ГОЛОД, ХВОРОБИ І СМЕРТНІСТЬ ДИТЯЧОГО НАСЕЛЕННЯ В РОКИ БЛОКАДИ ЛЕНІНГРАДУ ТА ЗАХОДИ ЩОДО ЗАПОБИГАННЯ ВТРАТ	143
Р.Постоловський ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ 50-Х – 60-Х РОКІВ ХХ СТ.: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ	147
І.Філіпчук О. ШИК: ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ»	150
Р.Сіромський ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ РСР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ КАНАДИ (1960–1970-ті роки)	153
А.Малярчук ПРОБЛЕМИ РОЗКОЛУ ВСЕСОЮЗНОГО ОБ'ЄДНАННЯ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ У 60 РОКАХ ХХ СТ.	156
А.Слесаренко «ВИШУКАНО НЕОТЕСАНИЙ ЗВУК»*: З ІСТОРИЇ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ МУЗИКИ 70-80-Х РОКІВ ХХ СТ. В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ	159
В.Максимчук ПОНТИФІКАТ ІВАНА ПАВЛА ІІ: ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ТА ВИЗНАЧАЛЬНІ РИСИ	161
Д.Довгаль ГЕНОЦИД У РУАНДІ: ОСОБЛИВОСТІ ВЧИНЕНОГО ЗЛОДІЙСТВА	162
Т.Опанасюк ФЕНОМЕН ОБ'ЄДНАНОЇ ОПОЗИЦІЇ У РОСІЇ В 1990-ТІ РОКИ	164
В.Дуляницький ГЕОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В СВІТІ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ	167
А.Грубінко АТЛАНТИЗМ ЯК ПРИНЦИП І ФАКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У СФЕРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ	168
І.Мартинчук СЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В 1993-2004 РР. В КОНТЕКСТІ ВІДНОСИН З РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ	171
Б.Сипко ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СЕРЕДОВИЩІ ІМАМІВ ФРАНЦІЇ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ ст.	174
О.Мельничук НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА БАВАРІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	177
М.Урбан МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ ЯК ФАКТОР МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМИН ТА КОНФЛІКТІВ: КАЗУС ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ	180
О.Будько КРИЗА СУЧАСНИХ СТРАТЕГІЙ БЕЗПЕКИ: НОВІТНІ ПІДХОДИ У МИРОТВОРЧОСТІ	184
О.Полюхович «ТЯГАР БІЛОЇ ЛЮДИНИ» В ХХІ СТ.: МАЗОХІЗМ ЧИ СПОКУТУВАННЯ ВИНИ?!	188
В.Дубей, В.Маліченко МІЖНАРОДНІ АВТОМОБІЛЬНІ ПЕРЕВЕЗЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ВИКЛИКИ ЧАСУ ТА ПОШУК ВІДПОВІДЕЙ НА НИХ	190

В.Космина РЕЦЕПЦІЇ ЧУЖИХ КУЛЬТУРНИХ НАДБАНЬ У КОНТАКТАХ МІЖ ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ (СИСТЕМНО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)	193
В.Бутинський РЕЛІГІЯ У СУЧАСНОМУ СВІТІ: ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН	198
Т.Шамсутдинова-Лебедюк БАГАТОЖЕНСТВО ТА ІСЛАМ	199

РОЗДІЛ 3 ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ ДИСКУРС

М.Федоришин ФЕНОМЕН ЛІТОПИСНОЇ ПЕРЕСОПНИЦІ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ	202
І.Кирилюк ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДОРОГОБУЖА	206
Л.Бородинська ЦЕРКВА ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ У М. КОСТОПОЛІ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ	207
М.Василишин ДОКУМЕНТИ ПАЛАЦУ ГРАФІВ ПОТОЦЬКИХ У КРИСТИНОПОЛІ-ЧЕРВОНОГРАДІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН	211
Ю.Войчун ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЧЕСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	212
І.Мілясевич ЖУРНАЛ «ВОЛЫНСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» (КРЕМЕНЕЦЬКИЙ ПЕРІОД): НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ	215
П.Мачелюк ДЕТЕРМІНАНТИ ЧЕСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА ВОЛИНІ	218
Г.Рачковський РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ РІВНЕНСЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	220
К.Яремко КИЇВСЬКЕ ОХОРОННЕ ВІДДІЛЕННЯ В 1903-1905 РОКАХ (ЗА МЕМУАРАМИ ОЛЕКСАНДРА СПРИДОВИЧА)	222
Н.Кінд-Войтюк МУЗЕЙНА ПОЛІТИКА ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У М. ЛУЦЬКУ У 1920-Х-1930-Х РОКАХ	225
В.Доброчинська РІВНЕНСЬКА УКРАЇНСЬКА ГІМНАЗІЯ – ОСЕРЕДОК ПЛАСТОВОГО РУХУ НА ВОЛИНІ (1923–1930 РР.)	228
А.Сорокун ПОЛЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ВОЛИНІ У ВИСВІТЛЕННІ ПЕРІОДИЧНОГО ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКА НИВА» 1926-1936 РР.	231
А.Жив'юк «КУРКУЛЬ» ТА «ІНДУСИ» ПРОТИ КОЛГОСПІВ: ЗАВЕРШЕННЯ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА РІВНЕНЩИНІ	234
Н.Мащенко ШКОЛИ ДЛЯ МОЛОДІ НА РОВЕНЩИНІ В ПОВОСННИЙ ЧАС	238
Л.Шугаєва РЕЛІГІЄЗНАВЧО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНА ІУРОДСТВА У СХІДНІЙ І ЗАХІДНІЙ ХРИСТІЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ	241
І.Булига ВІРУЮЧИЙ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ (40–80-ТІ РР. ХХ СТ.)	243
В.Закревський КРАЄЗНАВЧІ СТЕЖИНИ І. Г. ПАЩУКА (1938–2013) – ДОСЛІДНИКА РІВНЕНЩИНИ	245
В.Сивак НАРОДНІ МЕБЛІ У СЕЛЯНСЬКОМУ ЖИТЛІ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ КІН. ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.: ПОЛИЦЯ, МИСНИК	247
А.Зюбровський ПІКНА ДІЖА У НАРОДНІЙ КУЛЬТУРІ ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО РЕГІОНУ: ОСОБЛИВОСТІ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ПОВОДЖЕННЯ	252

РОЗДІЛ 4 ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>А.Пословська</i> ІСТОРІЯ ВОЛИНИ РИМСЬКОГО ЧАСУ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ (АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)	258
<i>А.Малов</i> ПОЛК ВОЕВОДЫ ГРИГОРИЯ ЛЕОНТЬЕВИЧА ВАЛУЕВА НА НЕВЕЛЕ В 122 (1613/14) ГОДУ: СПИСОК И ВЕРСТАНІЕ	260
<i>Д.Вацук</i> ЛИТОВСЬКА ДОБА НА ПОДІЛЛІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ЮХИМА СПІНСЬКОГО	268
<i>І.Гілевич</i> З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКОГО БУДІВНИЦТВА ВОЛИНЯН УПРОДОВЖ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.	269
<i>Р.Тарнавський</i> ГОЩАНЩИНА 1930–1940-х РОКІВ У СПОГАДАХ ПРОФЕСОРА СТЕПАНА АРСЕНТІЙОВИЧА МАКАРЧУКА	273
<i>І.Петрович</i> ІСТОРІЯ МІСТА ВОЛОДИМИРА У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВІТЧИЗНЯНИХ І ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ	276
<i>С.Грипич, Г.Семенюк</i> ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ФОНДУ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ РІВНЕНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ	278
<i>Ю.Бойко, О.Березовська, І.Шарабанова</i> СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАН УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ	282
<i>С.Старовойт</i> НОВІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКИ: АРХІВ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ А.О.ЛЕБЕДЄВА У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НБУВ	287
<i>І.Хромова</i> ІКОНОГРАФІЯ У НУМІЗМАТИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ	289
<i>В.Божанов</i> ИСТОРИЯ: НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ	291

РОЗДІЛ 5 РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Л.Шугаєва</i> ПОСІБНИК, ЯКИЙ СЛУГУВАТИМЕ ЛЮДЯМ Сторінками історії: Рівненський державний гуманітарний університет у книгах та періодичних виданнях : наук.-допом. бібліогр. посіб. / М-во освіти і науки України, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Наук. б-ка : уклад.: С. Н. Грипич, Л. М. Буравкова, Л. В. Ковальчук, Л. С. Кушка. – Рівне : РДГУ, 2015. – 490 с.	294
<i>Л.Галуха</i> ВИКОРИСТАННЯ РОСІЄЮ УКРАЇНСЬКОГО КОНФЕСІЙНОГО ПИТАННЯ У ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИНАХ З РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ (Рец.: Шеретюк В. Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII–XVIII ст.) / Валерій Шеретюк. – Рівне : О. Зень [вид.], 2015. – 223 с. : іл.)	295
<i>Л.Галуха, Л.Бородинська</i> РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕМІГРАНТІВ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ МІЖВОСННОЇ ПОЛЬЩІ (Рец.: Давидюк Р. П. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоснної Волині. Монографічне видання / Р.П.Давидюк. – Рівне : ПП ДМ, 2014. – 174 с.)	296
<i>Л.Галуха</i> ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ У М. КОСТОПОЛІ (Рец.: Бородинська Ліна. З думкою про майбутнє. Історія церкви євангельських християн-баптистів у м. Костополі (з нагоди 90-річчя) / Ліна Бородинська. – Рівне: Дятлик М., 2015. – 62 с.; іл.	297
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	298
ЗМІСТ	301

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії

Випуск 26

Відповідальність за достовірність і точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей несуть автори опублікованих матеріалів та їх наукові керівники. Думки авторів статей з позицією редколегії можуть не співпадати.

Відповідальний за підготовку збірника до видання – **Валерій Шеретюк**

Комп'ютерна верстка – **Вікторія Кравчук, Владислав Самсонюк**

Обкладинка – **Григорій Волохов**

Підписано до друку 1.12.2015 р. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Наклад 300. Обліково-видавничих аркушів 31,7.

Видавець О. Зень вул. Кн. Романа, 9/24, м. Рівне, 33022
0-362-24-45-09; 068-0250674
olegzen@ukr.net

Віддруковано засобами різнографічного друку
ПП Самборський І.О.
вул. Княгині Ольги, 8, м. Рівне, 33028

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. Випуск 26. – Рівне : О. Зень, 2015. – 305 с.

ISBN 978-617-601-146-0

© Рівненський державний гуманітарний університет, 2015